PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE VAVILLA PRESS
Madras.

పీఠిక

ఆంధ్రదేశమునందు ప్రచారములోనున్న ఆర్యజాతీయ వైద్య
శాస్త్ర గ్రంథములలో బసవరాజీయము చాల ముఖ్యమైనదియును
ప్రచారబాహుళ్యము గలదియు నై యున్నది. సుశ్రుతచరకాదు
లగు సద్గ్రంథములను పఠింప దొరకొనినను లేకున్నను, ఆంధ్రదేశము
నందలి సామాన్యవైద్యులగువారెల్లరును బసవరాజీయమును విధిగాఁ
జదివితీరెదరు. చారిత్రికులగు వైద్యుల దృష్టిలో (మన ఆంధ్రదేశము
నందలి వారిలో) బసవరాజునకును అతనిగ్రంథమునకును ఈ యుగమునం
తటి ప్రాముఖ్యస్థానము లభింపక పోయినను, పట్టణములందును పల్లెల
యందును వైద్యవృత్తి కలవాటుపడిన ప్రతి యాంధ్రుని గృహమును
బసవరాజు రచించిన ఈ వైద్యగ్రంథము స్థిరప్రతిష్ఠను గడించి, యలంక
రించుచు వచ్చుచున్నది. ఇందులకు ముఖ్యమైన కారణము— బసవ
రాజు ఆంధ్రుఁడగుటయును, ఆంధ్రదేశీయుల విజ్ఞానవిభవముల నాదరించి
తదభివృద్ధికై చక్కని ప్రకరణవిభాగములతో సరసములును సంగ్ర
హముపిండితములును సరళములు నగు చికిత్సాపద్ధతులతో గ్రంథము
నామూలాగ్రమును సంతరించి కూర్చుట యై యున్నది. ఈవిషయము
ఈ గ్రంథమును చదువఁబూనెడి ప్రతివారికిని విశదమే యగుచున్నది.

కొంచెమంత స్తిమితముతోఁ బరిశీలించినచో— ఆర్యవైద్య
వాఙ్మయమునందు అత్యంత సుప్రసిద్ధిని గడించిన మహోత్తమము లగు
గ్రంథములు వందలకొలఁదిగ గానవచ్చును. సుప్రసిద్ధము లై వేదము
లందుఁగూడ—దుష్కృతాయ 'చరకాచార్యం'— అని కీర్తింపఁబడిన
చరకమహర్షి, సుశ్రుతుఁడు, అగ్నివేశుఁడు మున్నగువారు రచించిన
చరకసుశ్రుతములును మాత్రమేగాక మాధవకల్పము, వాగ్భటము,

సిద్ధరసార్ణవము, భేషజకల్పము, మాధవనిదానము, అశ్వినీకల్పము, ఆగస్త్యవైద్యసూత్రములు మున్నగునవి ఇంకను అముద్రితములుగా నుండుటలో అనేక గ్రంథములు మన దృష్టిపథమున కగుపించుచున్నవి. ఇట్టి అమూల్యమగు మన వైద్యవాఙ్మయమునందు గల గ్రంథరాశి నంతయు ఆంధ్రమునకు పరివర్తించి జనసామాన్యమునకు అందుబాటుగు స్థితిలోనికి తెచ్చుటకై మనవారెన్నియో శతాబ్దములు అవిరతముగా పాటుపడవలసి యున్నది. మేమును అనేక సంవత్సరములనుండి మా శక్తిమేరకు ఎట్టెట్టి ఆంధ్రవాఙ్మయమునందలి విభాగములందువలె, ఈ వైద్యవాఙ్మయవిభాగమునందును కృషిచేసి అమూల్యము లగు గ్రంథములను వెలువరించుచు నున్నవారమే యున్నాము. కాని ఆంధ్రుల యాదరాభిమానములు మాకీవిషయములో చాలినంతగా లభించుట లేదని వ్రాయుటకు చింత పొందవలసియున్నది.

ఇప్పటికి మేము ముద్రింపదలచిన గ్రంథములలో—గదనిగ్రహము, వైద్యశతశ్లోకి, అజీర్ణమంజరి, భేషజకల్పము, [illegible]ప్రకాశి, రాజమార్తాండము, రావణునికుమారతంత్రము, న్[illegible]ము [illegible], చక్రదత్త, శుశ్రుతశారీరము, అనుపానమంజరి, కాలజ్ఞానము, [illegible]జ్ఞానము, రసప్రదీపిక, లోలంబరాజీయము, విషవైద్యచింతామణి, శార్ఙ్గధరసంహిత, షడ్రసనిఘంటువు, సహదేవపాశుపతనిఘంటు[illegible], జులగుర్బా మున్నగు గ్రంథములు సుసంస్కృతములగు ముద్రణములతో వెలువరింపబడినవి. ప్రస్తుతము ఈ బసవరాజీయము [illegible] సుప్రసిద్ధాంధ్రజాతీయ వైద్యగ్రంథమును [illegible] ముద్రణముతో వెలువరించి మా పాఠకుల కుపాయన మిచ్చుచున్నాము. ఆంధ్రదేశమునందలి ప్రాజ్ఞలోకము మాయం దెప్పటి యాదరాభిమానములను వెలయించినచో ముందు చరకమును సంపూర్ణముగా ముద్రించి యర్పించుకొనుటకై యత్నించుచున్నామని తెల్పుకొనుచున్నాము.

ము: బసవరాజీయ మను ఈ వైద్యగ్రంథమును రచించిన బసవరాజ కాలమును గూర్చియును, అతని దేశ-నామ-ధామాదికములను గుఱించియును, పండితులలోనే అనేక విప్రతిపత్తిసహితములగు సిద్ధాంతములు గలవు. కొందఱితఁడు సుప్రసిద్ధశైవమత ప్రచారకుఁ డగు బస[illegible] గ్రంథకర్తఁ డనియును, మఱికొందఱు శివతత్త్వరత్నాకరాది గ్రంథములను రచించి సంస్కృతవాఙ్మయమునకు అపారమగు సేవ చేసిన కెళది బసవరాజనియును, మఱికొందఱు బసవనాముఁ డగు సామాన్యుఁ డనియు నందురు. ఇష్టజాతినిబట్టి ఇతఁ డాంధ్రుఁ డని కొందఱును, కర్ణాటకుఁ డని కొందఱును, కర్ణాటాంధ్రాది విభాగముల కంటని దాక్షిణాత్యుఁడని ఇంకఁ గొందఱును చెప్పెదరు. ఏమైన నేమి? యశఃకాయుఁడై కేవలము లోకోపకారమునకై ఇంతటి మహోత్కృష్ట గ్రంథమును రచించినకవి ఏజాతివాఁడైనను అభివంద్యుఁడును చిరస్మరణీయుఁడును అనుటకు ఎవ్వరికిని సంశయ ముండదు. మాకు గల యనుభవమును బట్టియును, పండితపరంపరగా వచ్చుచున్న వినికిని బట్టియును, బసవరాజు సుప్రసిద్ధాంధ్ర దేశీయుఁడే యనియును, శైవ[illegible] [illegible]గ్రంథములను రచించిన నిడిమామిడి బసవరాజే ఈగ్రంథకర్త యని విశ్వాసము నొందుచున్నాము. ఇందులకు ఈతని గద్యమే ప్రమాణము: —'ఇతి శ్రీనీలకంఠ చరణారవింద తీర్థప్రసాద పారావార భోగభాగ్య, నిడిమామిడి భగీసత్సంప్రదాయ కాంధ్ర రామదేశిక శిష్యోత్తమ నమశ్శివాయసత్పుత్ర, పవిత్రకవితాచాతురీధురీణ వైద్యజనశిరోభూషణ వైద్యశాస్త్రపారావారీణ బసవరాజవిరచితే'—అను గద్యభాగము (ప్రాచీనతాళపత్త్రములలో నున్న భాగము) అయి యున్నది. కాని గ్రంథకర్త యగు నీబసవరాజు చెప్పుకొనిన ఈనిడిమామిడి అతని యింటిపేరు కాదనియును, అతని శైవాచార్యపీఠము పేరనియును గూడ కొందఱు వివదించుచున్నారు. వివాదపడులకును చర్చలకు నేమి? బయలుదేరవలయుకొలఁదిని పెఱుగుచునే యుండును. కాబట్టి దీని

నంత యాధారముతో నీ బసవరాజు—నిడిమామిడి సొమ్మన్న
యును, రామదేశికుని శిష్యుం డనియును, నమశ్శివాయపండిత
డనియును, చక్కని కవితాధార కలవాం డనియును, ప్రశం
సింపగా వచ్చును. ఈనిడిమామిడి ఇప్పటి యాంధ్రదేశము
టిదో తెలిసినను తెలకున్నను నితం డాంధ్రదేశీయుండే యను
బాధకమును లేదుగదా. కావున నీవిషయమును నింతతో విడచెదా.
ఇంక కాలము విషయము. కొంచెమెచ్చుతగ్గుగా సంస్కృత
వివిధవిషయములలో గల సంధానగ్రంథములు 17-వ శతాబ్ది ఆరంభ
మున కూర్చబడుచు వచ్చుటచేతను, వైద్యశాస్త్రమున ... విధ
మగు సంధానగ్రంథ మగుటచేతను 17-వ శతాబ్ది ... వ్యక్తి
వైద్యప్రకరణగ్రంథముగా కూర్చబడి యుండును నని ...
చున్నది. ఇయ్యది (అనగా నీ యభిప్రాయము...) సిద్ధాంతము కానే
రదు, యూహామాత్రమే. కాని ఆంధ్ర ... వైద్య...
లలో—శ్లో. "కృతే తు చరకః ప్రోక్తః...కలౌ బసవకః స్మృతః..." ...
శ్లోక మొకటి ప్రచారమున నున్నది. దీని ననుసరించి ... కల్యాణ...
రచితమైన ట్లగునని కొంద ఱందురు గాని ఇట్టి శ్లోకములు గ్రంథ...
సామాత్రము లగుటచే నంతగా నవ్విషయమునం ప్రమాణములుం
కాంజాలవు.

మఱికొందఱు ఇతండు ఈవైద్యగ్రంథమునకు సంగ్రాహకుండే
యగునుగాని స్వతంత్రుండు అగు గ్రంథకర్త కాండని సిద్ధాంతీక
చున్నారు. ఇందులకుగాను వీరు చెప్పెడి ప్రధానకారణము—ఇంద
శ్లోకములును విషయములును ఇతరము లగు విఖ్యాతగ్రంథములల
ఆయావిభాగము లట్లే కానవచ్చుచున్న వనుటయే యున్నది. కొత్త
విచారణం జేసినచో నితండు తనగ్రంథమునందు ప్రాచీనవైద్యగ్రం
ములనుండి ఆయా ప్రకరణానుసారముగా విషయములను సంధా
చినమాట నిజమే అయినను, అంతమాత్రమున నితని గ్రంథకర్తృ

చికిత్సానుపానపథ్యాపథ్యములును, అష్టమప్రకరణమునందు కా[illegible] హిక్కారోగనిదానములును, తల్లక్షణములును, వానిలో సాధ్యా సాధ్యతలు, చికిత్సానుపానపథ్యాపథ్యములును, నవమప్రకరణమున, మేహ, మేహవ్రణ, మూత్రకృచ్ఛ్ర, మూత్రాఘాత, [illegible] నములును, తల్లక్షణములును, సాధ్యాసాధ్యతలును, చికిత్సాను పథ్యాపథ్యములును, దశమప్రకరణమునందు గ్రహ[illegible] నిదానములును, తల్లక్షణములు [illegible] సాధ్యాసాధ్యతలు, చికిత్సాను పానపథ్యాపథ్యములును కూర్పంబడినవి.

ఏకాదశప్రకరణమునందు ఉదర, ఆనాహ, [illegible] రోగనిదానములును, తల్లక్షణ తత్సాధ్యాసాధ్యతచ్చికిత్సానుపాన పథ్యా పథ్యంబులును, ద్వాదశప్రకరణమునందు తృష్ణా దాహ [illegible] చ్ఛలసక, విలంబికాగ్నిమాంద్యాజీర్ణ రోగలక్షణములు చికిత్సా [illegible] సాధ్యతచ్చికిత్సానుపానపథ్యాపథ్యంబులును సంగ్రహింపబడియున్నవి.

త్రయోదశప్రకరణమునందు [illegible] రోగనిదానములును, తల్లక్షణ సాధ్యాసాధ్యతలును, చికిత్సానుపాన పథ్యాపథ్యం బులును, చతుర్దశప్రకరణమున అరోచక [illegible] తల్లక్షణ తత్సాధ్యాసాధ్యతచ్చికిత్సానుపాన పథ్యాపథ్యములును, పంచ దశప్రకరణమునందు వంధ్యా [illegible] రోగ నిదానములును, తచ్చికిత్సలును, గర్భిణీచికిత్సా [illegible] షోడశప్రకరణమునందు అసృగ్దర [illegible] యోనివ్యాపత్ [illegible] గర్భపాత మూఢగర్భ యోనిసంవరణ [illegible] గర్భిణీ [illegible] సాధ్యాసాధ్యములును, తచ్చికిత్సానుపాన పథ్యాపథ్యంబులును కూర్పం బడియున్నవి.

సప్తదశప్రకరణమునందు నేత్రరోగనిదానములు, తల్లక్షణములు, సాధ్యాసాధ్యతలు, చికిత్సానుపాన పథ్యాపథ్యంబులును, [illegible]

రణమున స్థౌల్యమేదోవృద్ధిమదాత్యయ నాసాశిరోరోగలక్షణ తత్సా ధ్యాసాధ్య తచ్చికిత్సానుపానపథ్యాపథ్యంబులును, ఏకోనవింశ ప్రకరణ మున గుల్మశూలరోగనిదాన తల్లక్షణ తత్సాధ్యాసాధ్యతచ్చికిత్సాను పానపథ్యాపథ్యంబులును, వింశప్రకరణమునందు ఉన్మాదాపస్మారలక్షణ తత్సాధ్యాసాధ్య తచ్చికిత్సానుపాన పథ్యాపథ్యంబులును కూర్పంబడి నవి.

ఏకవింశప్రకరణమున భగందర వ్రణాగంతుకవ్రణ నాడీవ్రణా గ్నిదగ్ధవ్రణ లూతవ్రణ మర్కటవ్యాఘ్రనఖగళగండ గండమాల కర్ణముఖ దంతజిహ్వాతాలుగతకంఠ గతనంతవ్రణతుండివ్రణసూపజంతి రాజస్నాయు కస్తనవ్రణ గళగ్రంథి గళశుండ్య స్ఫోటకీలక కాలస్ఫోటాదిక శ్లీపద రోగనిదానతల్లక్షణ తత్సాధ్యాసాధ్య తచ్చికిత్సానుపాన పథ్యాపథ్యం బులును, ద్వావింశప్రకరణమున అజగల్లి కాంధాలజీవిన్యూతావిమితికకచ్ఛ పికవల్మీకపనసికజాలగర్దభాది సర్వక్షుద్రరోగలక్షణ తచ్చికిత్సానుపానం బులును చేర్పంబడినవి

త్రయోవింశప్రకరణమున విషలక్షణ తచ్చికిత్సానుపానాదు లును, చతుర్వింశప్రకరణమున జ్వరాతిసార సంగ్రహణ్యర్శోరోగపాం డురోగ కామిలారక్తపిత్తక్షయరోగ కాసహిక్కాశ్వాసారుచి ఛర్దిరోగ తృష్ణా దాహోన్మాదాపస్మార వాతరోగామ్లపిత్తశూల కర్ణశూల శూలా నాహోదావర్త గుల్మహృద్రోగ మూత్రకృచ్ఛ్రాశ్మరీరోగ ప్రమేహో దరశోఫగళగండ గండమాలశ్లీపదమస్తక వ్రణభగందరశ్లీపదంశ ముఖ కర్ణరోగ కర్మవిపాక తచ్ఛమనోపాయంబులును, పంచవింశప్రకరణమున రస గంధకాది ద్రవ్యశుద్ధులును, సర్వలోహశుద్ధి తద్భస్మసిందూరక్రమం బులును, మృతలోహామృతీకరణంబును, తద్భస్మగుణాగుణంబులును, నవ రత్నశుద్ధి తద్భస్మగుణాగుణంబులును గలిగియున్నవి.

ఇట్టి యీసర్వోత్కృష్టమగు వైద్యప్రకరణమగు బసవరాజీయ మును పెక్కేండ్లక్రిందట కీర్తిశేషులయిన శ్రీ పువ్వాడ సూర్యనారా

లో యజ్ఞరావుగారు చక్కని తెలుగుటీకతో సవరించి ముద్రించిరి. ఆముద్రి
తమే ఇంతపఱకును బజారునందు పెక్కుముద్రణములనొంది లభించు
చున్నది. నిజమునకు ఈ బసవరాజీయమునకు కర్ణాటాంధ్రభాషలలో స
ముద్రితములుగా పెక్కులు టీక లున్నవి. అయినను ప్రచారబాహు
ళ్యము నొందియున్న పైవారిటీకనే మేమొక ముద్రణముగా చేసికొని
ఇట్లు సర్వాంగసుందరముగాఁ బ్రకటించితిమి. సాధ్యమైనంతవఱకు అముద్రితములగు
ముద్రితములగు నాటికలను చేర్చి ప్రత్యేకముగా నీగ్రంథమును
ముద్రించి వెలువరింప దలంపుకొన్నవారమై . గ్రంథమునంతకు చేసి నిప్పటికి
దీనినే మాపాఠకులకు ఉపాయన మిచ్చుచున్నాము. మేము ఈగ్రంథ
మును ఇట్లు ముద్రణమును చేసికొనుటకై సర్వాధికారములతో నొసం
గిన శ్రీ శ్రీ గ్రంథకర్త ప్రపౌత్రులగు శ్రీయుతులు పుదూరు వేంకట
రావుగారికి మిగుల కృతజ్ఞతఁ జూపుచు నింతతో విరమించుచున్నా
రము. విజ్ఞు లిందలి గుణదోషముల ననుగ్రహబుద్ధితో యిట్టిపుస్తకిలత్రు
గాతమని వేఁడెదము.

అక్షయ ఆశ్వయుజ ౧౦ లు.
తండయార్పేట, మదరాసు.

ఇట్లు,
వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్.

విషయానుక్రమణిక.

తృతీయ ప్రకరణము.

చతుర్థప్రకరణము

పంచమప్రకరణము

షష్ఠప్రకరణము

సప్తమప్రకరణము

అష్టమప్రకరణము.

నవమప్రకరణము.

D

దశమప్రకరణము.

పుటసంఖ్య.

ఏకాదశప్రకరణము.

ద్వాదశప్రకరణము.

త్రయోదశప్రకరణము.

చతుర్దశ ప్రకరణము

షోడశప్రకరణము.

సప్తదశ ప్రకరణము.

ఏకోనవింశప్రకరణము

వింశప్రకరణము.

ద్వావింశప్రకరణము

తాళపత్రలిఖిత బసవరాజీయముయొక్క తెనుఁగుతాత్పర్యములో నుదహరింపఁబడిన మాత్రాప్రమాణవివరణము.

చతుర్వల్లం=౮గురిగింజలయెత్తు
లేక 3 చిన్నములయెత్తు
నిష్కార్ధకం=మాడయెత్తు
వల్లద్వయం=౪ గురిగింజలయెత్తు
మాషం=మినుపగింజయెత్తు
రెండుపలములు=౨మాడలయెత్తు
ఐదుపలములు=౫ మాడలయెత్తు
వల్లయుగ్మం=౪ గురిగింజలయెత్తు
పలం=పావుసేరు
పలాష్టకం= రెండుసేర్లు
షోడశపలం=౪ సేర్లు
శాణం=౧౦ చిన్నములు
నిష్కార్ధం=౫ చిన్నములు
కర్షం=౪ మాడలయెత్తు
కుడవం=౪ పలములు
నిష్కం=మాడయెత్తు
ప్రస్థం=౪ సేర్లు లేక ౧౬పలములు

అక్షం=తానిగింజప్రమాణము
మాషద్వయం=౫ చిన్నములు
కర్షం=ముప్పాతికయెత్తు
ఆఢకం=3౨ పలములు
కుంభం=తూము
అగ్నికలశం=ఇద్దుము
షోడశపలం=పావుసేర్లు
నిష్కద్వయం=౨ మాడలు
అక్షం=౪ మాడలు
ద్రోణము=౪ తూములు
ప్రస్థం=తూము
కర్షం=౪ మాడలు
బిడాలపతకం=పిల్లియడుగంత
సేరు=౪ పలములు
తులమన=౧౦౦ పలములు
ద్విపలం=చారెడు

గ్రంథాంతర ప్రమాణ మాత్రావివరణము.

పరమాణువు మొదలగువాని వివరణము

జాలాంతరగతే భానౌ యత్సూక్ష్మం దృశ్యతే రజః,
తస్య త్రింశత్తమో భాగః పరమాణు స్సఉచ్యతే.

తా. సూర్యకిరణములు కిటికీ మొదలగువానిలో ప్రవేశించునప్పుడు అందు గాన్పబడెడి అణువులో 30-వ భాగము పరమాణువనబడును.

త్రసరేణు ర్బుధైః ప్రోక్త స్త్రింశద్భిః పరమాణుభిః,
త్రసరేణుస్తు పర్యాయనామ్నా వంశీ నిగద్యతే.

తా. 30 పరమాణువులొక త్రసరేణు వనంబడును. మఱియు నీత్రసరేణువునకు వంశియను నామాంతరముకూడ గలిగియుండును.

జాలాంతరగతై స్సూర్యకరై ర్వంశీ విలోక్యతే,
షడ్వంశీభి ర్మరీచిస్స్యా త్తాభి ష్షడ్భిస్తు రాజికా,
తిసృభీ రాజికాభిశ్చ సర్షపః ప్రోచ్యతే బుధైః.

తా. కిటికీ మొదలగువాటియందు ప్రసరించెడి సూర్యకిరణములతో గానంబడెడి నలుసువ వంశి యనంబడును. అట్టి ౬ వంశీలొకమరీచి యనియు, ౬ మరీచిలొక రాజిక యనియు, 3 రాజికలొకసన్నయావగింజ యొత్తనియు బరంగును.

యవోష్టసర్షపైః ప్రోక్తో గుంజాస్యాత్తచ్చతుష్టయం,
షడ్భిస్తురత్తికాభిస్స్యా న్మాషకో హేమధాన్యకౌ.

తా. మఱియు ౮ ఆవగింజలొకయవగింజ యనియు, ౪ యవగింజలొక గురిగింజయొత్తనియు, ౬ గురిగింజలొకమాషమనియు జెప్పంబడును: మఱియు నీమాషమునకు హేమమనియు, ధాన్యకమనియు నామాంతరంబులు గలవు.

మాషై శ్చతుర్భి శ్శాణస్స్యా ద్ధరణ స్సనిగద్యతే,
టంకస్సఏవ కథిత స్తద్ద్వయం కోలఉచ్యతే,
క్షుద్రభో వటకశ్చైవ వంక్షణ స్సనిగద్యతే.

తా. మఱియు ౪ మాషము లొకశాణమనియు, ధరణమనియు, టంకమనియు, జెప్పంబడును. ౨ శాణము లొకకోలమనియు, క్షుద్రభమనియు, వటకమనియు, దంక్షణ మనియు బరంగును.

కోలద్వయంచ కర్షస్స్యాత్స ప్రోక్తః పాణిమానికా,
అక్షం పిచుః పాణితలం కించిత్పాణిశ్చ తిందుకమ్.
బిడాలపదకంచైవ తథాషోడశికామతా,
కరమధ్యో హంసపదం సువర్ణం కబలగ్రహం,
ఉదుంబరంచ పర్యాయైః కర్షఏవ నిగద్యతే.

తా. మఱియు ౨ కోలము లొకకర్షమనియు, పాణిమానికయనియు, అక్ష మనియు, పిచువనియు, పాణితలమనియు, కించిత్పాణియనియు, తిందుకమనియు, బిడాల పదకమనియు, షోడశికయనియు, కరమధ్యమనియు, హంసపదమనియు, సువర్ణమనియు, కబళగ్రహమనియు, ఉదుంబరమనియు జెప్పంబడును.

స్యాత్కర్షాభ్యా మర్ధపలం శుక్తిరష్టమికా తథా,
శుక్తిభ్యాంచ పలం జ్ఞేయం ముష్టిరామ్రం చతుర్థికా,
ప్రకుంచ షోడశీబిల్వం పల్వమేవాత్ర కీర్త్యతే.

తా. మఱియు ౨ కర్షము లొక అర్ధపలమనియు, శుక్తియనియు, అష్టమిక యనియు, ౨ శుక్తులొకపలమనియు, ముష్టియనియు, ఆమ్రమనియు, చతుర్థికయనియు ప్రకుంచమనియు, షోడశీబిల్వమనియు జెప్పంబడును.

పలాభ్యాం ప్రసృతిర్జ్ఞేయా ప్రసృతశ్చ నిగద్యతే,
ప్రసృతిభ్యా మంజలిస్స్యాత్కుడవోర్ధశరావకః.
అష్టమానంచ సజ్ఞేయం కుడవాభ్యాంచ మానికా,
శరావోష్టపలం తద్వత్ జ్ఞేయ మత్ర విచక్షణైః.

తా. మఱియు, ౨ పలము లొకప్రసృతయనియు, ప్రసృతియనియు, ౨ ప్రసృతు లొకయంజలియనియు, కుడవమనియు, అర్ధశరావకమనియు, అష్టమాన మనియు, ౨ కుడవము లొకమానికయనియు, శరావమనియు, అష్టపలమనియు బరంగును.

తా. మఱియు ౪ మాషము లొకశాణమనియు, ధరణమనియు, టంకమనియు, జెప్పంబడును. ౨ శాణము లొకకోలమనియు, క్షుద్రభమనియు, వటకమనియు, దంక్షుణ మనియు బరంగును.

కోలద్వయంచ కర్షస్స్యాత్సప్రోక్తః పాణిమానికా,
అక్షం పిచుః పాణితలం కించిత్పాణిశ్చ తిందుకమ్.
బిడాలపదకంచైవ తథాషోడశికామతా,
కరమధ్యో హంసపదం సువర్ణం కబలగ్రహం,
ఉదుంబరంచ పర్యాయైః కర్ష ఏవ నిగద్యతే.

తా. మఱియు ౨ కోలము లొకకర్షమనియు, పాణిమానికయనియు, అక్ష మనియు, పిచువనియు, పాణితలమనియు, కించిత్పాణియనియు, తిందుకమనియు, బిడాల పదకమనియు, షోడశికయనియు, కరమధ్యమనియు, హంసపదమనియు, సువర్ణమనియు, కబళగ్రహమనియు, ఉదుంబరమనియు జెప్పంబడును.

స్యాత్కర్షాభ్యా మర్ధపలం శుక్తిరష్టమికా తథా,
శుక్తిభ్యాంచ పలం జ్ఞేయం ముష్టిరామ్రం చతుర్థికా,
ప్రకుంచ షోడశీబిల్వం పల్వమేవాత్ర కీర్త్యతే.

తా. మఱియు ౨ కర్షము లొక అర్ధపలమనియు, శుక్తియనియు, అష్టమిక యనియు, ౨ శుక్తు లొకపలమనియు, ముష్టియనియు, ఆమ్రమనియు, చతుర్థికయనియు ప్రకుంచమనియు, షోడశీబిల్వమనియు జెప్పంబడును.

పలాభ్యాం ప్రసృతిర్జ్ఞేయా ప్రసృతశ్చ నిగద్యతే,
ప్రసృతిభ్యా మంజలిస్స్యాత్కుడవోర్ధశరావకః.
అష్టమానంచ సజ్జ్ఞేయం కుడవాభ్యాంచ మానికా,
శరావోష్టపలం తద్వత్ జ్ఞేయ మత్ర విచక్షణైః.

తా. మఱియు, ౨ పలము లొకప్రసృతయనియు, ప్రసృతియనియు, ౨ ప్రసృతు లొకయంజలియనియు, కుడవమనియు, అర్ధశరావకమనియు, అష్టమాన మనియు, ౨ కుడవము లొకమానికయనియు, శరావమనియు, అష్టపలమనియు పరంగును.

మనియు ౪ ప్రస్థము లొక ఆఢకమనియు, ౪ ఆఢకము లొక రాశియనియు, ౪ రాశు లొకగోణియనియు, ౪ గోణు లొకఖారియనియు తెలియంగవలయును. ఇఁక పచ్చవిగ నుండు ద్రవ్యపరిమాణంబుల వచించెదను.

గుంజాదిమాన మారభ్య యావత్స్యా త్కుడవస్థితిః,
ద్రవార్ద్రశుష్కద్రవ్యాణాం తావన్మానం సమంమతమ్.
ప్రస్థాదిమాన మారభ్య ద్విగుణంతు ద్రవార్ద్రయోః,
మానం తథా తులాయాస్తు ద్విగుణం న క్వచిత్ స్మృతమ్.

తా. పైఁజెప్పిన పరిమాణంబులలో గుంజాప్రమాణము మొదలుకొని కుడవప్రమాణమువఱకు రసార్ద్రశుష్కద్రవ్యంబులను సమాంశంబులుగను, ప్రస్థాదిపరిమాణంబులకు రసార్ద్రద్రవ్యంబులను శుష్కద్రవ్యంబులకన్న ద్విగుణంబుగను స్వీకరింపవలయును. ఐనను తులపును ప్రమాణము ద్విగుణంబుగ జెప్పంబడదనియెఱుఁగను.

శ్రీ ర స్తు.

బ స వ రా జీ య ము

ప్ర థ మ ప్ర క ర ణ ము

అవతరణిక. వైద్యశాస్త్రపారీణుం డగు బసవరాజు అను విద్వాంసుఁడు లోక హితార్థంబై బసవరాజీయ మని పేర్కొనంబడిన యీవైద్యశాస్త్రమును చేయంబూని తనచేఁ జేయంబడు నీగ్రంథము నిర్విఘ్నముగా పరిసమాప్తి యగుటకై నమస్కారాత్మకమంగళమును "శ్రీనాథం పార్వతీనాథం" అనుశ్లోకముచేఁ జేయుచున్నాఁడు.—

శ్లో. శ్రీనాథం పార్వతీనాథం వాణీనాథం సరస్వతీం,
హేరంబం వటుకం విద్యాం సతతం తం నమామ్యహమ్. 1

తాత్పర్యము. లక్ష్మీపతి యగువిష్ణువు గౌరీపతి యగునీశుఁడు వాణీపతి యగుబ్రహ్మ విద్యాధిష్ఠానదేవత యగు సరస్వతి విఘ్నేశ్వరుఁడు వటుకభైరవుఁడు వీరిని నేను ఎల్లపుడు నమస్కరించెద.

శ్రీనీలకంఠం భుజగేంద్రభూషం నాగాజినం రాజకళాకలాపం,
గౌరీశ్వరం దేవమునీంద్రసేవ్యం దేవం భజే శ్రీగిరిరాజనాథమ్. 2

తా. శోభాకరనీలకంఠయుక్తుఁడును శ్రేష్ఠసర్పాభరణాలంకృతుఁడును గజచర్మధరుఁడును చంద్రకళాభూషణుఁడును పార్వతీపతియును ఇంద్రాదిదేవ నారదాదిముని సేవ్యుఁడును కైలాసపతియు నగు పరమేశ్వరుని బసవరాజు అను నేను భజియించెద.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమాబసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 3

తా. నీలకంఠవంశ మనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజు అని పేర్కొనఁబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠం బగు బసవరాజీయ మను నీగ్రంథమును వచింపుచున్నాఁడను.

వృషరాజీయనామాయంగ్రంథః సకలసమర్థకః,
శ్రీమద్బసవరాజేన ధియా గురుసమేనచ. 4
పరోపకారపుణ్యాయ ప్రయాసేనచ నిర్మితః,

తా. బుద్ధియందు బృహస్పతితో సమానుఁడైన బసవరాజు అని పేరుఁగాంచఁబడిన నేను పరోపకారపుణ్యమునకై బసవరాజీయము అని పేరుఁగలదియు సకలసమర్థమైనదియు నగు నీగ్రంథము నతిప్రయాసచే నిర్మించినాఁడను.

చరకం మాధవం కల్పం భైరవం కల్పమేవచ. 5
వాగ్భటం సిద్ధవిద్యాభిధాం తథాసిద్ధరసార్ణవం,
తథా భేషజకల్పంచ తద్వజ్జాతుకకర్ణకమ్. 6
మాధవీయం చాశ్వినీయ మాయుర్వేదం తథైవచ,
సిందూరదర్పణం తద్వత్పూజ్యపాదీయమేవచ. 7
దేవీశాస్త్రం చంద్రకల్పం బ్రహ్మగారుడమేవచ,
చింతామణిం జ్యోతిషం చ కాశీఖండం తథైవచ. 8
శారీరసూత్రం తద్వచ్చ నిత్యనాథీయమేవచ,
తద్వచ్చ నందినాథీయం తథా చాగ్నిమతాంతరమ్. 9
మతాంతరం చాన్యశాస్త్రం చికిత్సాసారసంగ్రహం,
తథాకర్మవిపాకంచ తద్వద్రేవణకల్పకమ్. 10
ఇత్యాదిగ్రంథరత్నాని సమాలోచ్య యథామతి,
లోకోపకారార్థమిమం జగద్వైద్యనుతం తథా. 11
ఆంధ్రభాషాయుతం తద్వత్కరామలకవత్స్ఫుటం,
సర్వరోగనిదానైశ్చ సాధ్యాసాధ్యైస్తథైవచ. 12
సద్వైద్యశ్చికిత్సితైర్యుక్తం వక్ష్యే సంక్షిప్య యత్నతః.

తా. ఇపుడు బసవరాజు అను నేను చరకము మాధవకల్పము భైరవకల్పము బాహటము సిద్ధవిద్యాభి సిద్ధరసార్ణవము భేషజకల్పము జాతుకకర్ణకము మాధవీయము అశ్వినీయము ఆయుర్వేదము సిందూరమణిదర్పణము పూజ్యపాదీయము దేవీశాస్త్రము చంద్రకల్పము బ్రహ్మగారుడము చింతామణి జ్యోతిషము కాశీఖండము శారీరసూత్రము నిత్యనాథీయము నందినాథీయము అగ్నిమతాంతరము మతాంతరము అన్యశాస్త్రము చికిత్సాసారసిద్ధసంగ్రహము కర్మవిపాకము రేవణసిద్ధకల్పము ఇవి మొదలగు సమస్త వైద్యశాస్త్రరత్నంబుల నాబుద్ధ్యనుసారంబుగా బాగుగా పరిశీలించి లోకోపకారార్థము

జగద్వైద్యనుతంబుగా ఆంధ్రభాషాయుక్తంబుగ కరతలామలకమువలె స్ఫుటంబుగా సర్వరోగనిదానంబులు సాధ్యాసాధ్యంబులు సర్వరోగచికిత్సలు కలిగియుండునటుల బసవరాజీయం బను దుర్లభం బగు నీవైద్యశాస్త్రమును సంగ్రహముగా రచియింపు చున్నాఁడను.

ప్రోవాచ రోగనికరస్య వినాశనాయ
భైషజ్యతంత్రమమలంహి మహాంశ్చ దేవః,
బ్రహ్మాదివిష్ణుసురసిద్ధవిలోలచిత్తో
భక్త్యా విజృంభితమహం వృషభం స్మరామి. 13

తా. బ్రహ్మ విష్ణువు సురలు వీరలయందు దాసక్తచిత్తముగల నేను దేవతలలో పెద్ద యగు ఏవృషభుఁడు సకలరోగనివారణార్థంబై భైషజ్యతంత్రమును వచించెనో అట్టి మహాప్రౌఢిమగల వృషభుని మిగుల భక్తిచే భజింపుచున్నాఁడను.

యుగోపయుక్తగ్రంథములు

కృతేతు చరకః ప్రోక్తస్త్రేతాయాంతు రసార్ణవః,
ద్వాపరే సిద్ధవిద్యాభూః కలౌ బసవకః స్మృతః. 14

తా. కృతయుగమునకు చరకగ్రంథమును, త్రేతాయుగమునకు రసరత్నాకరమును, ద్వాపరయుగమునకు సిద్ధవిద్యాభు అను గ్రంథమును, కలియుగమునకు బసవరాజీయమును శ్రేష్ఠంబు లని చెప్పంబడియె.

ఆయుర్వేదప్రశంస

ఆయుష్యరక్షణార్థత్వా దాయుర్వేదస్తథోచ్యతే,
ధర్మార్థకామమోక్షాణాం వర్గాణాం ఫలదాయకః. 15

తా. ఆయుర్వేదము ఆయుర్వృద్ధికారణం బగుటంజేసి ఆయుర్వేద మనంబడు. మఱియు నది ధర్మార్థకామమోక్షరూపపురుషార్థచతుష్టయములకుకూడ కారణంబుగ నుండు.

గ్రంథాధ్యయనఫలము

ఉక్తంచ బసవాఖ్యేన నిదానం వృషరాజకం,
యోఽధీతే జానతస్తస్య సిద్ధ్యంత్యర్థానసంశయః 16

తా. బసవరాజుచేఁ జెప్పఁబడిన బసవరాజీయనిదానము నెవ్వ రభ్యసించి దాని యందలి యర్థము నెఱిఁగెదరో వారలకు రోగనిదానాది సకలసిద్ధులు నిశ్చయముగ కలుగును.

నిదానం సంప్రవక్ష్యామి బసవాఖ్యం కలౌయుగే,
యస్యజ్ఞానాచ్చ రోగాణాం ప్రయోగం కర్తు మర్హతి. 17

తా. కలియుగోపయుక్తం బగునటుల బసవరాజీయనిదానము చెప్పఁబడెను. కావున దానియందలి యర్థజ్ఞానము నెఱింగెడివారు చికిత్సలయందు సమర్థు లగుదురు.

—ః గ్రంథస్థవిషయములు ః—

శ్రుత్వా సమస్తంక్రియతేచసారం ధాన్వంతరోక్తం బహుజాలయుక్తం,
కాయాదిబాలగ్రహరోగసంఘాః చికిత్సితాద్యాః రసధాతుశోధనమ్.
కషాయచూర్ణాన్గుటికానుపానే తైలాదిలేహ్యాః ఘృతయంత్రమంత్రాః,
రత్నాదిశుద్ధించ విషక్రియాస్తథా పాషాణకాదే స్సకలాంచ శుద్ధిమ్.
అన్యత్ప్రివక్ష్యేథ దేశకాలాః లింగాఖ్యదేహం ప్రకృతిం మలాదీః,
జ్వరాదికాః వై సకలాంశ్చరోగాః జ్ఞాత్వా భిషక్కర్మ సమారభేద్వై.

తా. ధన్వంతరిప్రణీతంబై అనేకార్థజాలములుగల వైద్యశాస్త్రమును నేను బాగుగ నెఱింగి యీగ్రంథమును రచియించినాఁడను. ఇందు శరీరాది బాలగ్రహరోగ సమూహములు, తచ్చికిత్సలు, రసధాతుశుద్ధులు, కషాయములు, చూర్ణములు, గుటికలు, అనుపానములు, తైలములు, లేహ్యములు, ఘృతములు, యంత్రములు, మంత్రములు, రత్నాదిశుద్ధులు, విషచికిత్సలు, పాషాణాదిశుద్ధులు, దేశకాలములు, లింగదేహము, ప్రకృతి, మలములు, నాడీనిదానము, దూతలక్షణము, పథ్యములు, అపథ్యములు, ఇతర రోగములు, జ్వరము మొదలగు సర్వరోగములు చెప్పఁబడియున్నయవి. కావున వాని నెల్ల వైద్యుఁడు బాగుగా నెఱింగి చికిత్స జేయవలయు.

—ః జ్వరోత్పత్తి. ః—

యుగక్రమా ద్ధర్మబలస్య నాశ స్తథాక్రమా జ్జీవగతిశ్శరీరే,
కృతేయుగేప్యస్థిగతశ్చ జీవ స్త్రేతాయుగే మజ్జగతోవిధేయః. 21
ద్వాపారకే మాంసగతశ్చ జీవః కలౌయుగే తిష్ఠతి చాన్నపానే,
జ్ఞాత్వా ప్రయోగః క్రియతే బుధైఃకలౌ ప్రయోగమిచ్ఛః సుతరాం
[సువైద్యః.22

తా. ధర్మము, కృత త్రేతా ద్వాపర కలియుగములయందు క్రమముగా క్షయించును. అటులనే యుగక్రమముగా శరీరమునందలి జీవుఁడును (ప్రాణవాయువును) క్షయించు. ప్రాణవాయువు కృతయుగమున అస్థిగతముగా, త్రేతాయుగమున మజ్జా

బహిర్గతజ్వరాగ్ని యెవ్విధ చికిత్సలచే తత్క్షణము లోపలఁ బ్రవేశించునో ఆవ్విధ చికిత్సలఁ జేయుటయే గాక శాస్త్రోక్తప్రకారము లంఘనమును చేయించవలయును. మఱియును పూర్వోక్త జ్వరము ఏ క్రియచే పాకమును జెందునో అట్టిదానిని వచించెద.

లంఘనానంతరం జ్ఞాత్వా రోగముక్తం చికిత్సకః,
బహిరగ్నిర్యథాపూర్వం గచ్ఛేత్కుర్యాత్తథా క్రియామ్. 28
ఔషధానాం ప్రభావంచ జ్ఞాత్వా దద్యాచ్చికిత్సకః,
ధాతూత్పన్నాశ్చ యేదోషా అన్యాన్యవక్ష్యే యథాక్రమమ్. 29
అంతర్గతాశ్చ యేదోషా జ్వరరూపా బహిర్గతాః,
పునరామాశయగతా జ్వరపాకమవాప్యతే. 30
తన్మధ్యే చాపథ్యాని కురుతేఽజీర్ణముచ్యతే,

తా. లంఘనానంతరము జ్వరనిమోచనము నెఱింగి యెవ్విధ చికిత్సలచే బహిర్గత జ్వరము లోపలఁ బ్రవేశించునో అవ్విధచికిత్సలను వైద్యుఁడు చేయవలయును. అటుల చికిత్సలం జేయుకాలమున ఔషధముల ప్రభావము నెఱిఁగి వానిని ప్రయోగించవలయు. ధాతుజనితదోషములను యితరదోషములను యథాక్రమంబుగా వచించెద. అంతర్గత దోషములు బహిర్గతంబులైన జ్వరరూపం బగు. బహిర్గతదోషములు మరల ఆమాశయగ తంబులైన జ్వరము పాకమును జెందు. జ్వరపాకమధ్యమున అపథ్యంబులుసేసిన అజీర్ణ రోగము జనించు.

రసరక్తగతం మాంసమజ్జాస్థిగతమేవచ. 31
ఏతన్మధ్యేత్వపథ్యాని ధాతుగస్తు తథోచ్యతే,
ధాతుగశ్చేత్త్వపథ్యాని కురుతే తత్క్షయో భవేత్. 32

తా. అజీర్ణదోషముచే రసగత రక్తగత మాంసగత మజ్జాగత అస్థిగతజ్వరములు జనించు. అపుడు అపథ్యంబులుసేసిన యవి ధాతుగతంబులగు. ధాతుగతంబున అపథ్యం బులుచేసిన ధాతుక్షయము కలుగు.

అష్టధాతుస్థానములు

అథాన్యత్సంప్రవక్ష్యామి సంతోష్టంసూక్తముత్తమం,
ఆయుర్వేదోపదేశేస్మిఁ అష్టధాతునిగద్యతే. 33
నాడ్యోష్టౌ పాణిపాత్కంఠ నాసోపాంతసమాశ్రితాః,
పాదయోర్హస్తయోర్ఘ్రాణ మూలయోః కంఠమూలయోః. 34

(ఆయుర్వేదే)

అంగుష్ఠమూలమధిపశ్చిమభాగమధ్యే
నాడీప్రభంజనగతిం సతతం పరీక్షేత్. 39

తా. వైద్యుఁడు రోగియొక్క దక్షిణహస్తమును సెటంచె ... మొసలు తన వామ హస్తముచే చక్కగా పిసికి ఆహస్తముయొక్క అంగుష్ఠమూలమునకు ... భాగమధ్యము నందు తన దక్షిణకరాంగుళిత్రయములచే యెల్లపుడు ...గతిని పరీక్షించి రోగనిదానము నెఱుఁగవలయు.

స్త్రీపురుషనాడీభేదము

స్త్రీణామూర్ధ్వముఖఃకూర్మః పుంసాం పునరధోముఖః,
అతఃకూర్మవ్యతిక్రాంతాత్సర్వత్రైవవ్యతిక్రమః. 40
లక్ష్యతే దక్షిణే పుంసాం యాచ నాడీవిచక్షణైః,
కూర్మభేదేన వామానాం వామేచైవావలోక్యతే. 41

తా. నాభికూర్మము స్త్రీలకు ఊర్ధ్వముఖముగను, పురుషులకు అధోముఖముగ నుండుటవలన స్త్రీపురుషులకు నాడులుకూడా వ్యత్యస్తముగ నుండును. కావుట్టి స్త్రీలకు వామహస్తమునందును, పురుషులకు దక్షిణహస్తమునందును నాడిని పరీక్షింపవలయు. నపుంసకుఁడైనయెడల వాని స్త్రీపురుషభేదముల నెఱిఁగి వామ దక్షిణ క్రమముగా నాడిని పరీక్షింపవలయు.

హస్తగళనాడీపరీక్ష

తిర్యగ్గ్యవప్రమాణేన జహాతిచ నిజంపదం,
సూచితం జీవనిర్యాణం హస్తనాడీగళేచయా. 42

తా. నాడి తిర్యగ్గ్యవప్రమాణము హస్తమందేకాని గళమందేకాని స్వస్థానమును విడిచియుండిన జీవుఁడు శరీరమును విడనాడు నని తెలియవలయు.

హస్తనాడీపరీక్ష

అజీర్ణమామదోషంచ జ్వరస్యాగమనం క్షుధాం,
వాతపిత్తకఫాన్దుష్టాన్ హస్తనాడీ నిదర్శయేత్. 43

తా. అజీర్ణము ఆమదోషము జ్వరాగమనము ఆఁకలి దుష్టమైన వాతపిత్తశ్లేష్మములు వీనిని హస్తనాడివలన తెలియవలయును.

కంఠనాడీపరీక్ష

ఆగంతుకజ్వరం తృష్ణా మాయాసం మైథునం క్లమం,
భయం శోకంచ కోపంచ కంఠనాడీ నిదర్శయేత్. 44

తా. ఆగంతుకజ్వరము దెబ్బ ఆయాసము మైథునము బడలిక భయము శోకము క్రోధము వీనిని కంఠనాడివలన తెలియవలయును.

నాసానాడీపరీక్ష

మరణం జీవితం కాసం నేత్రరోగం శిరోవ్యథాం,
శ్రావణాస్యముఖజాన్రోగాన్ నాసానాడీ నిదర్శయేత్. 45

తా. మరణము జీవితము కాసము నేత్రరోగము తలనొప్పి చెవినొప్పి ముఖరోగము వీనిని నాసానాడివలన తెలియవలయును.

శుభనాడీపరీక్ష

సువ్యక్తతా నిర్మలత్వం స్వస్థానస్థితిరేవచ,
అచంచలమమందత్వం సర్వాసాం లక్షణం శుభమ్. 46

తా. సర్వనాడులు విశదముగ నిర్మలముగ (అనగా జాడ్యరహితముగ) స్వస్థానమునందు స్థిరముగ చంచలరహితముగ మందవిహీనముగ నుండిన శుభలక్షణము లని తెలియవలయును.

వాతాదినాడీపరీక్ష

వాతపిత్తకఫంచైవ ద్వంద్వజం సాన్నిపాతకం,
సాధ్యాసాధ్యవివేకంచ సర్వం నాడీనిదర్శయేత్. 47

తా. వాత పిత్త శ్లేష్మ ద్వంద్వజ సన్నిపాతరోగసాధ్యాసాధ్యంబుల నన్నిటిని నాడీగతివలన నెఱుఁగవలయును.

వాతాదినాడీలక్షణము

వాతాద్వక్రగతిర్నాడీ చపలా పిత్తవాహినీ,
స్థిరా శ్లేష్మవతీజ్ఞేయా సంసర్గాన్మిశ్రలక్షణమ్. 48

తా. వాతనాడి వక్రముగ పిత్తనాడి చంచలముగ శ్లేష్మనాడి స్థిరముగ నడుచు. నాడి సంకరమున మిశ్రమముగ నడుచు.

వాతాధిక్యనాడీలక్షణము

*వాతాధికే వహేచ్చాగ్రేప్యంతే శ్లేష్మాధికా వహేత్,
మధ్యేపిత్తాధికానాడీ సన్నిపాతే విలక్షణమ్. 49

తా. నాడి వాతాధిక్యమున మొదటి వ్రేలియొక్క అగ్రమునందు తీవ్రముగ,

---

* పాఠాంతరము.—వాతాధికావహేదంతే న్యగ్రే శ్లేష్మాధికావహేత్, మధ్యే పిత్తాధికానాడీ సన్నిపాతే త్రిలక్షణమ్.

శ్లేష్మాధిక్యమున మూడవవ్రేలియొక్క అగ్రమునందు తీవ్రముగ, పిత్తాధిక్యమందు మధ్యమ వ్రేలియొక్క అగ్రమునందు తీవ్రముగ నడుచు. సన్నిపాతమునందు నిలకడముగ నడుచు.

వాతే వాతాధికానాడీ వ్యాళీవ కుటిలా సదా,
అత్యంతదుష్టావహతి స్తబ్ధా తంత్రీసమాకృతిః 50

తా. వాతనాడి వాతాధిక్యమునందు సర్పమువలె వక్రముగను అత్యంతదుష్టమైన బిగించఁబడిన తంత్రిచందంబునను నడుచు.

పిత్తాధిక్యనాడీలక్షణము

పిత్తాధికేతు చపలా నాడీ వహతి కాకవత్,

తా. పిత్తనాడి పిత్తాధిక్యమునందు చంచలముగను కాకివలె నడుచు.

శ్లేష్మాధిక్యనాడీలక్షణము

బకదర్దురసంచారా చటకావర్తికాగతిః. 51
కఫేన దుష్టనాడీతు హంస కుక్కుటగామినీ,
కపోతమందసంచారా వహతీతి వినిశ్చయః. 52

తా. శ్లేష్మనాడి శ్లేష్మాధిక్యమునందు కొంగవలె కప్పవలె పిచ్చుకవలె *పికిలి పిట్టవలె నడుచు. మఱియు కఫదుష్టంబున హంసవలె కోడివలె పావురపుపిట్టవలె మందముగ నడుచు.

ప్రకారాంతరనాడీలక్షణము

అగ్రే వాతవహానాడీ మధ్యే వహతి పిత్తలా,
అంతే శ్లేష్మవికారేణ నాడీ జ్ఞేయా బుధైస్సదా. 53
వాతాద్వక్రగతిర్నాడీ పిత్తాదుత్ప్లుత్యగామినీ,
కఫాన్మందగతిర్జ్ఞేయా సన్నిపాతాదతిద్రుతా. 54

తా. వాతనాడి వాతప్రకోపమున అగ్రమునందు వక్రముగ, పిత్తనాడి మధ్యమందుండినదై పిత్తప్రకోపమున కప్పవలె ఎగిరెగిరియు, శ్లేష్మనాడి కడపట నుండినదై కఫప్రకోపమున మందముగ నడుచు. సన్నిపాతమునందు పైఁజెప్పఁబడిన మూఁడు నాడులు కడుతీవ్రముగ నడుచు.

వాతపిత్తనాడీలక్షణము

ముహుస్సర్పగతిం నాడీం ముహుర్భేకగతిం తథా,

* ఇదే మీనవల్లంకిపిట్ట.

వాతపిత్తద్వయోద్భూతాం ప్రవదంతి విచక్షణాః. 55

తా. వాతపిత్తసంసర్గమునందు నాడి పలుమారు సర్పమువలె కప్పవలె నడుచు నని వైద్యవేత్తలు వచించెదరు.

వాతశ్లేష్మనాడీలక్షణము

భుజగాదిగతిం నాడీం రాజహంసగతిం తథా,
వాతశ్లేష్మసముద్భూతాం ప్రవదంతి వినిశ్చయమ్. 56

తా. వాతశ్లేష్మసంసర్గమునందు నాడి సర్పము రాజహంస వీనివలె నడుచు నని వైద్యవేత్తలు వచించెదరు.

పిత్తశ్లేష్మనాడీలక్షణము

మండూకాదిగతిం నాడీం మయూరాదిగతిం తథా,
పిత్తశ్లేష్మసముద్భూతాం ప్రాహు ర్వైద్యవిశారదాః. 57

తా. పిత్తశ్లేష్మ సంసర్గమునందు నాడి కప్ప నెమలి మొదలగువాని గమనము గలదిగ నుండు నని వైద్యవేత్తలు వచించెదరు.

సన్నిపాతనాడీలక్షణము

మందంమందం శిథిలశిథిలం వ్యాకులం వ్యాకులం వా
స్థిత్వాస్థిత్వా వహతి ధమనీయాతినాశంచ సూక్ష్మా,
నిత్యంస్కంధే స్ఫురతి పునరప్యంగుళిస్సంస్పృశేద్వా
భావై రేవం బహువిధత్వై స్సన్నిపాతేత్వసాధ్యా. 58

తా. సన్నిపాతమునందు నాడి కడుమందముగ కడుశిథిలముగ కడువ్యాకుల ముగ నిలిచి నిలిచియు కడుసూక్ష్మముగ పలుమారు భుజములపై స్థిరముగ నడుచుచు నంతలోనే అంగుళిస్థానము చేరి యనేకరీతులుగ నడుచుటయేగాక నాశనమును చెంది నటులకూడ దృశ్యం బగు. కావున నీసన్నిపాతం బసాధ్యంబు.

అసాధ్యనాడీలక్షణము

యాత్యుత్కటాస్థిరాత్యంతం యాత్వేవం మందగామినీ,
యాచసూక్ష్మాచ వక్రాచ తామసాధ్యాంచ నిర్దిశేత్. 59

తా. ఏనాడి దోషముమీఁద హెచ్చుగా కడుస్థిరముగా కడుమందముగా సూక్ష్మ ముగా వక్రముగా నడుచుచుండునో, అట్టినాడి అసాధ్యంబ బని తెలియవలయు.

మృత్యునాడీలక్షణము

వ్యాకులా శిథిలా మందా స్థిత్వాస్థిత్వా ప్రయాతి యా,
స్థానం క్రమేణ ముంచంతీ నాడీ మరణశంసినీ. 60

తా. ఏనాడి వ్యాకులముగా శిథిలముగా మందముగా నిలిచి నిలిచిపోవు, క్రమముగా స్థానమును విడనాడి నడుచుచుండునో ఆనాడి మరణమును సూచించునని తెలియవలయు.

అత్యంతశీతలా నాసా స్తైమిత్యం నేత్రయోరపి,
స్థానచ్యుతిశ్చ నాడీనాం సద్యోమరణహేతవః 61

తా. ఎవనినాసిక కడుశీతలముగా నేత్రములు నిశ్చలముగా (అనగా రెప్పపాటు వేయకుండా) నుండి నాడికి స్వస్థానచలనము కలిగియుండునో వాడు తత్క్షణమున మృత్యువును గాంచు.

జహాతి యస్య స్వస్థానం యవార్థమపి నాడికా,
న స జీవితమాప్నోతి త్రిదినేనైవ పంచతామ్. 62

తా. ఎవనినాడి స్వస్థానమును విడనాడి యవార్థప్రమాణమైనను చలించియుండునో వాడు మూడుదినములలో మరణమును జెందు.

అజీర్ణనాడీలక్షణము

అజీర్ణాదుద్భవానాడీ కఠినా పూరితా జడా,
ప్రసన్నాస్ఫుటితాశుద్ధా క్షుధానాడీ ప్రశస్యతే. 63

తా. అజీర్ణనాడి కఠినముగా పూరితముగా జడముగా నడుచు. ఆకలిగొనినవాని నాడి నిర్మలముగా స్పష్టముగా సాంకర్యరహితముగా నడుచు.

బాలవృద్ధాదులనాడీలక్షణము

బాలానామపి వృద్ధానాం మూకానామపి దేహినాం,
ఉన్మత్తానామభిన్యాస విమూఢమనసామపి. 64
వ్యస్తం సమస్తం ద్వంద్వంచ దోషరూపమశేషతః,
దర్శయత్యచిరాదేవ నాడీ ద్రవ్యాణి దీపవత్. 65

తా. దీపము సర్వవస్తువులను ప్రకాశింపజేయునటుల, బాలురు వృద్ధులు మూకులు ఉన్మత్తులు అభిన్యాసరోగపీడితులు మోహగ్రస్తులు -వీరలనాడి తనయొక్క ప్రత్యేకగతిని సంకరగతిని ద్వంద్వగతిని దోషగతిని కడుశీఘ్రముగా ప్రకాశింపజేయు.

గంధారీ భక్షితే నైవ వసనాభ్యాససాధకే. 71
కుక్కుటీ శశ మంసాని సర్పమాంసాదిభక్షకే,
అపస్మారే భ్రాంతదేహే నాడీసమ్యఙ్న బుధ్యతే. 72

తా. భుజించినవానికి అపుడు స్నానము చేసినవానికి నిద్రించినవానికి ఉపవాసము చేసినవానికి వ్యాయామముచే బడలినవానికి ఘూతము పోసినవానికి రోదనము స్త్రీసంభోగము మద్యపానము చేసినవానికి మలిన(?)ముగలవానికి గంధము సేవించినవానికి యోగాభ్యాసము సేయువానికి కోడి కుందేలు కప్ప సర్పము వీని మాంసములను భుజించినవానికి అపస్మారరోగముకలవానికి బడలినవానికి నాడి బాగుగా కనుపించదు.

నాడీజ్ఞానహీనవైద్యదోషము

నాడీగతిమవిజ్ఞాయ *యఃకరోతి చికిత్సితం,
ఆరోహతి గిరింసోంధ స్తస్యయానసమంవిదుః.

తా. ఎవఁడు నాడీగతి విశేషంబుల నెఱుఁగక చికిత్స చేయుచుండునో, వాఁడు "పర్వతము నెక్కుటకు నడుచుటకు యత్నించు అంధునివలె" భంగపడు.

స్పర్శలక్షణము

అథ స్పర్శమిమం వక్ష్యే కించిదుష్ణం ప్రభంజనే,
అత్యుష్ణం పిత్తరోగేతు హ్యాథవాచాతిశీతలమ్. 74
కించిచ్ఛీతం శ్లేష్మరోగే ద్వంద్వజేచ పృథక్పృథక్,

తా. ఇఁక స్పర్శలక్షణమును వచించెద. శరీరము వాతరోగికి కించిదుష్ణముగ నుండు; పైత్యరోగికి కడు ఉష్ణముగగాని కడుశీతలముగగాని ఉండు, శ్లేష్మరోగికి ఒకింత శీతలముగా ద్వంద్వరోగికి పలురీతులుగా నుండు.

రూపలక్షణము

తతస్స్వరూపం పశ్యేచ్చ శ్యామంభాతి ప్రభంజనే. 75
హారిద్రారక్తవర్ణాభం గాత్రం పైత్యే విభాతిచ,
పాండురస్యచ వర్ణాభం స్వరూపం కఫరోగతః. 76
మిశ్రజం ద్వంద్వరోగేతు వివర్ణం సాన్నిపాతికే,

తా. ఇఁక రూపలక్షణమును వచించెద. శరీరము వాతరోగమునందు నల్లగ నుండు,

* చికిత్సాం యః కరోతిచ,

పైత్యరోగమునందు పచ్చగాని ఎఱ్ఱగాని యుండు. శ్లేష్మరోగమునందు *పాండురవర్ణముగా ద్వంద్వరోగమునందు మిశ్రముగా సన్నిపాతమునందు వివర్ణముగా నుండు.

శబ్దలక్షణము

తతశ్శబ్దగుణం వక్ష్యే సమశబ్దస్సమీరణే. 77
సహర్షోల్బణవాక్పిత్తే శ్లేష్మరోగేన హీనతా,
ద్వంద్వజే మిశ్రితా జ్ఞేయా భిషక్ఛాస్త్రవిశారదైః 78

తా. ఇంక శబ్దలక్షణమును వచించెద. వాతరోగి సమమైన మాటలుకలవాఁడుగ నుండు. పైత్యరోగి నవ్వుచు నసరుచు నుండు. శ్లేష్మరోగి హీనస్వరము కలవాఁడుగ నుండు. ద్వంద్వరోగి మిశ్రభాషలాడుచుండు. ఇటుల వైద్యశాస్త్రజ్ఞులు తెలిసికొనవలయు.

జ్వరస్వరూపము

రుద్రకోపాగ్ని సంభూత స్సర్వభూతప్రతాపనః,
త్రిపాద్భస్మప్రహరణ స్త్రిశిరా స్సుమహోదరః. 79
వైయాఘ్రచర్మవసనః కపిలో మాల్యవిగ్రహః,
పింగేక్షణో హ్రస్వజంఘో భీభత్సో బలవాన్మహాన్. 80
పురుషో లోకనాశార్థ మసౌ జ్వరఇతి స్థితః,
తైస్తైర్నామభిరన్యేషాం సత్వానాం పరికీర్త్యతే. 81
జన్మాదౌ నిధనేచైవ ప్రాయో విశతి దేహినాం,
ఋతే దేవమనుష్యాభ్యాం నాన్యో విషహతే హితమ్. 82

తా. రుద్రకోపాగ్నిలోనుండి జనించినవాఁడుగా, సర్వభూతములను తపింపఁజేయువాఁడుగా, మూడుకాళ్లు మూడుశిరములు పెద్దకడుపు ఇవిగలవాఁడుగా, పులితోలును కప్పుకొనియుండువాఁడుగా, కపిలవర్ణము పసుపువర్ణముగల నేత్రములు, పొట్టిగానుండుపిక్కలు, భయంకరమైన ఆకారము ఇవి గలవాఁడుగా, బలిష్ఠుఁడుగా, లోకనాశముకొఱకు జనించినవాఁడుగా నుండు పురుషుఁడు జ్వర మనఁబడును. ఈ జ్వరపురుషుఁడు స్థావరజంగమములైన సమస్తవస్తువులయందును వెవ్వేరునామములచే వెలయుచుండును. ఇది ప్రాణులకు ఉత్పత్తికాలమునందును అంత్యకాలమునందును కలుగును. దీనిని దేవతలు మనుజులు తప్ప ఇతరులు సహింపఁజాలరు.

---

* అధికముగా తెలుపుగలసిన పచ్చరంగు.

జ్వరో రోగపతిః పాప్మా మృత్యుర్రోజోశనోంతకః,
క్రోధోదక్షాధ్వరధ్వంసి పద్రోర్ధ్వనయనోద్భవః. 83
జన్మాంతమోహోమయస్సంతాపాత్మాపచారజః,
వివిధైర్నామభిః క్రూరో నానాజాతిషు వర్తతే. 84

తా. జ్వరము సర్వరోగములలో ప్రధానమైనదై పాపములవలన జనించిన సంకటములవలన పాపస్వరూపముగలదై మరణమును గలుగఁజేయునదిగాను శరీరపుష్టిని గలుగఁజేయునట్టి ఓజస్సును నశింపఁజేయుచు అంతకస్వరూపము గలదిగా నుండును. ఇది దక్షప్రజాపతి యాగమును నాశముచేసిన పరమేశ్వరునియొక్క ఊర్ధ్వనేత్రమునుండి జనించిన కోప స్వరూపము గలది. ఉత్పత్తినాశము నీనియందు మోహమును కలుగఁజేయును. మిగుల సంతాపస్వరూపము గలదిగ నుండును. విషమాశనాద్యహితాహారములు, స్త్రీసంభోగము, వాతమలమూత్రాది వేగనిరోధము ఇంద్రియములకు అతిసంతోషము అతిపీడనము ఈ మొదలగు అహితాచారములవలన జనించును. ఇది నానావిధనామములచేత పశు పక్ష్యాది సమస్తజాతులయందును వర్తించును. రోగపతి, పాప్మా, మృత్యుః, ఓజోశనః, అంతకః అను నామములచే వ్యవహరింపఁబడు చుండును.

జ్వరజాతిభేదములు

పాకలశ్చైవ నాగానాం పర్వతానాం శిలాజతు,
భుజంగానాంతు నిర్మోకః జలానాం నీలికాస్మృతా. 85
గవాంచ శీతికారోగః ఊషరం పృథివీతలే,
శునస్త్వళర్కో వ్యాఘ్రాదౌ దృష్టిప్రత్యవరోధనమ్. 86
అపస్మృతిః స్మృతాశ్వానాం శిఖోద్భేదశ్శిఖండినాం,
నేత్రరోగప్రవహితో వాయసే జ్వర ఉచ్యతే. 87
పృష్ఠభేదో బిడాలానా మాఖూనాం దర్దురుచ్యతే,
శుకానా మథ సర్వేషాం భిత్తికాజ్వర ఉచ్యతే. 88
శార్దూలానాంచ సర్వేషాం శ్రమోజ్వరఇ హేరితః,
మానుషేషుచ ధర్మజ్ఞ మిథ్యాహారాదిసేవనమ్. 89
జన్మన్యంతేచ వన్యానాం స్వభావాజ్జాయతే జ్వరః,
ఏవమాహేశ్వరం తేజో జ్వరనామానుదారుణః. 90

తా. ఏనుఁగులకు కలిగెడిజ్వరము పాకలమనియు, పర్వతములకు కలిగెడి జ్వరము శిలాజిత్తనియు, పాములకు కలిగెడిజ్వరము నిర్మోకమనియు, ఉదకములకు కలిగెడి

జ్వరమునీలికా యనియు, ఆవులకు కలిగెడిజ్వరము శీతికా యనియు, భూమికి కలిగెడిజ్వరము ఊషర మనియు, కుక్కలకు కలిగెడిజ్వరము అళర్క మనియు, పులులకు కలిగెడి జ్వరము దృష్టిప్రత్యవరోధ మనియు, గుఱ్ఱములకు కలిగెడి జ్వరము అపస్మృతి యనియు, నెమళ్లకు కలిగెడిజ్వరము శిఖోద్భేదమనియు, కాకులకు కలిగెడిజ్వరము ప్రవాహతమనియు, పిల్లులకు కలిగెడిజ్వరము పృష్ఠభేదమనియు, రోమనాశమనియు, పందికొక్కులకు కలిగెడి జ్వరము దర్దురమనియు, చిలుకలకు కలిగెడిజ్వరము భిత్తికాయనియు, శివంగి మొదలగు జంతువులకు కలిగెడిజ్వరము శ్రమమనియు చెప్పఁబడును. మనుజులకు మిథ్యాహారాదుల వలన జ్వరము కలుగును. ఏనుఁగు మొదలగు అడవిజంతువులకు అంత్యకాలమునందు స్వభావముగానే జ్వరము కలుగును. ఇటుల అనేకవిధములగు దారుణమైన జ్వరములు మహేశ్వరునియొక్క కోపస్వరూపము కలవై యుండును.

ఆహికజ్వరలక్షణము

అథోత్తరం ప్రవక్ష్యామి చాహికజ్వరలక్షణమ్,
శీతం సపులకం గాత్రం దాహాసంతాపహృద్గదమ్. 91
శిరోరుజాంగవైకల్యం కుక్షిపార్శ్వేచ శూలకృత్,
అపథ్యవాంఛా తంద్రాచ పాదహృన్ముఖశోఫతా. 92
గాత్రం పాండురవర్ణంచ పీతవర్ణంచ లోచనమ్,
అక్షిరక్తవిహీనంచాప్యతిసారశ్చ జాడ్యతా. 93
కరపాదవిదాహశ్చాప్యాహికజ్వరలక్షణమ్. (మాధవనిదానే)

తా. ఇఁక ఆహికజ్వరలక్షణముల వచించెద. శరీరమున చలిపుట్టుట, శరీరము పులకరించుట, విదాహము, సంతాపముకలుగుట, రొమ్ము నొచ్చుట, తల నొచ్చుట, అంగములు శైథిల్యమును జెందుట, కడుపుపార్శ్వములు శూలించుట, అపథ్యముల యందిచ్ఛ కలుగుట, *తంద్రముకలుగుట, పాదములు రొమ్ము ముఖము వాచుట, శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, నేత్రములు పసుపుబారియుండుట, నేత్రములు రక్తహీనములై తెలుపుబారియుండుట, అతిసారము శరీరజాడ్యము కలుగుట, చేతులు కాళ్లు మండుట ఈలక్షణములు గలది ఆహికజ్వర మని తెలియవలయును.

శీతలజ్వరలక్షణము

దేహస్య శీతతా కంపో రోమహర్షశ్చ గాయితా,

* తంద్ర యన సోమరితనము, లేక కునికిపాటు.

తంద్రామూర్ఛాభ్రమశ్చైవ శీతజ్వరస్యలక్షణమ్. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. శరీరము చల్లగ నుండుట, వణకుట, గగుర్పాటుచుట, పొడుట, తంద్ర, మూర్ఛ, భ్రమ యీలక్షణములుగలది శీతలజ్వర మని తెలియవలయును.

త్వక్స్థౌ శ్లేష్మానిలౌ శీత మాదౌ జనయతో జ్వరమ్.
తయోః ప్రశాంతయోః పిత్తమంతే దాహంకరోతిచ. (మతాంతరే)

తా. శ్లేష్మవాతములు దేహముయొక్క చర్మమునందు ఆశ్రయించి మొదటను చలిని గలుగఁజేసి పిదప జ్వరమును గలుగఁజేయును. ఆశ్లేష్మవాతములు శాంతిపొందిన పిదప పిత్తము ప్రకోపించి విదాహమును గలుగఁజేయును. ఈలక్షణములు సామాన్యముగా శీతపూర్వజ్వరంబులకెల్ల కల వని యెఱుంగవలయును.

శీతజ్వరములకు పాశుపతాస్త్రరసము

రసభస్మ తామ్రభస్మ గంధకంచ మనశ్శిలాం,
పాషాణద్వితయంచాథ భృంగీ నీరేణ మర్దయేత్. 96
ద్విదినం వాలుకాయంత్రే చండాగ్నౌచ ద్వియామకమ్,
ద్విగుంజం భక్షయే న్నిత్య మార్ద్రకంచానుపానకమ్. 97
పాశుపతాస్త్రనామాయంసర్వాహికజ్వరంహరేత్. (ఆయుర్వేదే)

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిచేసినగంధకము, శుద్ధిచేసిన మణిశిల, శుద్ధిచేసిన ఉల్లిపాషాణము, శుద్ధిచేసిన గౌరీపాషాణము-వీనిని సమభాగములుగా గ్రహించి ఖల్వములో నునిచి గుంటగలగరాకు రసముచే రెండుదినములు యెడతెగక మర్దించి సూత్రలుజేసి గాజుకుప్పెలో బోసి వాలుకాయంత్రములో నునిచి రెండుఝాములు (గంధకము జీర్ణంబగువఱకు) తీక్ష్ణాగ్నిచే వండి స్వాంగశీతలమున దీసి ప్రతిదినము రెండు గురిగింజలయెత్తు ఔషధమును అల్లపురసానుపానముతో సేవింపుచుండిన సకల ఆహిక జ్వరములు నశించు. (ఇదియ పాశుపతాస్త్రరసము.)

శీతజ్వరములకు మహాపాశుపతాస్త్రరసము

ద్విభాగం శ్వేతపాషాణం రసం నేపాళ మ్లేచ్ఛకమ్. 98
ప్రత్యేక మేకభాగంతు ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్,
కృష్ణధుత్తూరతోయేన మర్దితం యామమాత్రకమ్. 99
ముద్గప్రమాణమాత్రేణ త్వార్ద్రకం చానుపానకమ్,
ఐకాహికం ద్వ్యాహికంచ త్ర్యాహికం నాశయేజ్జ్వరమ్. 100
(సిద్ధవిద్యాభూః)

రసముచే రెండుదినములు బాగుగా మర్దించి నాలుగుపల్లములు (అనఁగా ఎనిమిది గురుగింజలయెత్తు) మాత్రలుచేసి యందొకదానిని బెల్లపురసముతోఁగాని పంచదారపానకముచేగాని సేవించిన కడుపుకలిసి సర్వజ్వరములు హరించు. (ఈ రసప్రతాపమార్తాండరసమును సేవించిన మఱుదినంబున త్రిరాత్రజ్వరమునకు ఇంకఁ జెప్పఁబడు జ్వరాంకుశమును ఒకమండలము సేవింపవలయును.)

త్రిరాత్రజ్వరమునకు జ్వరాంకుశము

సూతంగంధంవిషంతుల్యం ధూర్తబీజం త్రిభిస్సమమ్. 104
చతుర్ణాం ద్విగుణం వ్యోషం చూర్ణయే ద్దినమాత్రకమ్,
జంబీరస్యరసై ర్మర్ద్య మార్ద్రికస్య ద్రవేనచ. 105
గుంజాద్వయం ప్రదాతవ్యం వాతజ్వరహరం పరం,
ఇదం జ్వరాంకుశం నామ్నా సర్వజ్వరవినాశనమ్. 106
ఐకాహికం ద్వ్యాహికంచ త్ర్యాహికంవా చతుర్థకమ్,
విషమంవా త్రిదోషంవా హంతి సత్యం నసంశయః. 107

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన నాభి - ఇవి సమభాగములు, ఈమూటికి సమము శుద్ధిచేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు, ఈనాలుగింటికి ఇమ్మడి సొంటి, పిప్పలి, మిరియాలు-ఇటుల వీనినెల్ల చూర్ణముచేసి ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముచే ఒకదినము బాగుగా మర్దించి రెండుగురిగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి యందొకదానిని అల్లపురసముతో సేవించిన వాతజ్వరము హరించు. ఇది వాతజ్వరమును హరింపఁ జేయుట యందు కడుశ్రేష్ఠంబైనది. మఱియు దీనిని అల్లపురసముతో నలువదిదినములు సేవించిన ఐకాహిక ద్వ్యాహిక త్ర్యాహిక చాతుర్థికజ్వరములు విషమజ్వరములు త్రిదోష జ్వరము మొదలగు సర్వజ్వరములు నిస్సంశయముగ హరించు. ఇదియు జ్వరాంకుశ మనఁబడు. (ఈజ్వరాంకుశమును పావుశేరు ఖర్జూరపండ్ల అనుపానముతోనేని, లేక పావుశేరు నేలతాటిగడ్డలచూర్ణానుపానముతోనేని, లేక పావుశేరు గుడానుపానముతోనేని ఒకమండలము ప్రత్యహము సేవింపుచుండిన త్రిరాత్రజ్వరము నశించు.)

తామ్రతో ద్విగుణం తాళం మర్దయేత్సుషవీద్రవైః,
ప్రపుటేద్భూధరే శీతే వజ్రీక్షీరేణ మర్దయేత్. 108
ప్రపుటేద్భూధరే పశ్చాత్పంచగుంజామితం భజేత్,
ఆర్ద్రికస్య రసేనైవ సర్వజ్వరనికృంతనః. 109
ఐకాహికం ద్వ్యాహికంచ త్ర్యాహికం చతురాహికం,

విషమంచాపి శీతాఢ్యం జ్వరం హంతి జ్వరాంకుశః. (అన్యశాస్త్రే)

తా. తామ్రభస్మము ౧ భాగము, శుద్ధిచేసిన తాళకము ౨ భాగములు-ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి కాకరాకు రసముచే ఒకరుఝాము మర్దించి బిళ్లచేసి యెండ నెండించి భూధరయంత్రములో పుటంబిడి సాంగశీతలమున గీసి బొంతజెముడు పాలచే మరల మర్దించి మరల భూధరయంత్రములో పుటంబిడి అయిదు గురిగింజల ప్రమాణమును అల్లపురసముతో సేవించిన ఐకాహిక ద్వ్యాహిక త్ర్యాహిక చాతుర్థిక జ్వరములు విషమ జ్వరములు శీతజ్వరము మొదలగు సర్వజ్వరములను హరించు. (ఇదియును జ్వరాంకుశ మనఁబడు.)

సర్వజ్వరములకు మహాజ్వరాంకుశరసము

పారదం గంధకం తామ్రం హింగుళం తాళమేవచ,
లోహం వంగం మాక్షికంచ ఖర్పరంచ మనశ్శిలా. 111

మృతాభ్రకం గైరికంచ టంకణం దంతబీజకం,
సర్వాణ్యేతాని తుల్యాని చూర్ణయిత్వా విభావయేత్. 112

జంబీరతులసీచిత్ర విజయా తింతిడీరసైః,
ఏభిర్దినత్రయంరౌద్రే నిర్జలే ఖల్వగహ్వరే. 113

చణమాత్రాం వటీం కృత్వా ఛాయాశుష్కాంచ కారయేత్,
మహాగ్నిజననీ చైషా సర్వజ్వరవినాశినీ. 114

ఏకజం ద్వంద్వజం చైవ చిరకాలసముద్భవం,
ఐకాహికం ద్వ్యాహికం చ తథా త్రిదివసజ్వరమ్, 115

చాతుర్థికం తథాత్యుగ్రం జలదోషసముద్భవం,
సర్వాన్ జ్వరాన్ నిహంత్యాశు భాస్కరస్తిమిరం యథా. 116

నాతఃపరం కించిదస్తి జ్వరనాశన భేషజం.
మహాజ్వరాంకుశో నామ రసోఽయం మునిభాషితః. (గ్రంథాంతరే)

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిచేసిన తాళకము, లోహభస్మము, వంగభస్మము, శుద్ధిచేసిన హేమమాక్షికము, శుద్ధిచేసిన కపరి, శుద్ధిచేసిన మణిశిల, అభ్రకభస్మము, కావిరాయి, వెలిగారము, నేలదంతివిత్తులు-వీనిని సమభాగములుగా చూర్ణముచేసి ఖల్వములో వైచి నిమ్మపండ్లరసము తులసిరసము చిత్రమూలరసము తక్కెడరసము చింతాకురసము వీనిలో ప్రతిదానిచే మూడేసిదినములచొప్పున భావనచేసి పిదప పైరసముల నన్నిటిచే ఖల్వమును నిండించి

మూడుదినములు నిర్జలప్రదేశమునందు ఖల్వముతోడ నూరి యెండించి శనగగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి నీడనెండించి యందొకమాత్రను అల్లపురసముతో సేవించిన అగ్నిదీపనము గలుగుటయేగాక వాతపిత్తశ్లేష్మజ్వరములు ద్వంద్వజ్వరములు పురాణజ్వరములు ఏకాహిక ద్వ్యాహిక త్ర్యాహిక చాతుర్థికజ్వరములు అత్యుగ్రజ్వరము విషదోషమువలన జనించిన జ్వరము ఈమొదలగు సర్వజ్వరములను "సూర్యుఁడు చీకటిని బోకడుచు చందంబున" బోకడుచు. జ్వరముల బోకడుచుటయందు దీనికంటె శ్రేష్ఠంబైనయౌషధం బెద్దియు లేదు. ఇది మహాజ్వరాంకుశరస మని మునీశ్వరులు వచించిరి.

త్రిరాత్రజ్వరమునకు త్ర్యాహికారిరసము

రసకేనసమం శుద్ధం శిఖిగ్రీవంచ పాదికం,
గోజిహ్వాయా జయంత్యాచ తండులీయైశ్చ భావయేత్. 118
ప్రత్యేకం సప్తసప్తాథ శుష్కం గుంజాచతుష్టయం,
జరణేన ఘృతేనాద్యాత్ త్ర్యాహికజ్వరశాంతయే. (మాధవనిదానే)

తా. కపరి, శంఖము-ఇవి సమభాగములు. మైలుతుత్తము కాలుభాగము, వీటిని ఎద్దునాలుక, తక్కెడు, చిట్టిహూర వీనిరసములతో ప్రతిదానిచే ఏడుపర్యాయములు భావనచేసి మర్దించి మాత్రలుచేసి నీడ నెండించి నాలుగు గురిగింజలయెత్తును ప్రాతనేతితో నిప్పించిన త్ర్యాహికజ్వరము నివర్తించును.

త్రిరాత్రజ్వరచికిత్స

క. ఇలఁ దప్పులమున నల్లుల
విలసితముగ వరుసతోడ విడియము సేయన్
జలిబెట్టు త్రిరాత్రజ్వర
కులమెల్లను ద్రుంచుటరుదె గోపతిగమనా.

తా. త్రిరాత్రవరుసదినమున నైదునల్లులను, రెండవ వరుసదినమున నేడునల్లులను, మూడవవరుసదినమున దొమ్మిదినల్లులను, తమలపాకులలో బొదిగి విడెముసేయవలయు. ఇటులజేసిన త్రిరాత్రజ్వరము హరించు. (త్రిరాత్రజ్వరములో పైఁజెప్పిన పాశుపతాస్త్రమునుకూడ బ్రయోగింపవలయు.)

చాతుర్థికజ్వరలక్షణము

శీతం సపులకం గాత్రం శిరోభ్రమణకంపనే,
హరిద్రా నేత్రకాంతిశ్చ చాతుర్థజ్వరలక్షణమ్. (మాధవనిదానే)

శీతజ్వరానుపానములు

కణాభయంవా కణజీరకంవా సశర్కరం కేవలజీరకంవా,
ఉష్ణాంబుపీత్వా సహసానిహన్యాచ్ఛీతస్యకంపంపరితాపముగ్రమ్.
(మాధవనిదానే)

తా. ఆహికజ్వరములయందు పిప్పలి కరక్కాయనుగాని, లేక పిప్పలి జీలకఱ్ఱనుగాని, లేక పంచదార జీలకఱ్ఱనుగాని, అనుపానముగా గ్రహించి ఉష్ణోదకముతో పానము చేయించవలయును. మఱియు నౌషధమును అల్పపురసయుక్తముగా నొసంగవలయును. ఇటుల జేసిన చలి వణఁకు ఉగ్రతాపము నీరసతగ్గుచుండును ఆహికజ్వరములు శీఘ్రముగా నశించు.

ఆహికజ్వరనస్యములు

గిరికర్ణికయోర్మూలం మరీచం లశునంయుతమ్,
నస్యం శీతజ్వరం హంతి ఏకద్విత్రిచతుర్థకమ్. (మాధవనిదానే)

తా. *తెల్లగంటెనవేరు, నల్లగంటెనవేరు, మిరియాలు, వెల్లుల్లిపాయలు-వీనిని సమభాగములుగా నూరి నస్యముచేయించిన ఐకాహిక ద్వ్యాహిక త్ర్యాహిక చాతుర్థిక శీతజ్వరములు నశించు.

సరకేశాభ్యంగతైలే కాకచూర్ణం సపిప్పలం,
నస్యం శీతజ్వరం హంతి చాహికం హరతి క్షణాత్. (ఆయుర్వేదే)

తా. మనుజుఁడు అభ్యంజనము చేసికొనినపిదప అంటకలికాసరవేళ్ళ పిప్పళ్ళ నూరి నస్యముచేయించిన శీతజ్వరములు, ఆహికజ్వరములు తత్‌క్షణమున నశించు.

అజామోదం సైంధవంచ మరీచం లశునం సమం,
అర్కపత్రరసే నస్య మాహికజ్వరనాశనమ్. 130

తా. ఖురాసాని ఓమము, సైంధవలవణము, మిరియాలు, వెల్లుల్లిపాయలు - వీనిని సమభాగములుగా గ్రహించి జిల్లేడుకొనలరసముచే నస్యముచేయించిన ఆహిక జ్వరములు కూతవేసిపడే మూర్ఛరోగములు నశించు.

మసూచికాజ్వరలక్షణము

వాతపిత్తకఫజామసూరికా శైలికాభిధగమంతుమానుషాః,
గంభీరాత్రిదినముత్థితాతథా సన్నిమోహాన చతుర్థనాడికా. 131
ఈశ్వరప్రళయ ఉగ్రరూపిణీ చాష్టకేనపద శేషు శోషణం,

---

* ఇదే తింటెనవే రనియుం జెప్పఁబడు.

శక్తిరూపసముద్భవాష్టమే జ్వరం దోషధాతునవమే ప్రలుప్యతే. 133
ఈశ్వరప్రళయముగ్రముద్భవం వైద్యనాథమితి కథ్యతే శృణు,
మధుమసూరికాపిత్తజాతిః, కృష్ణమర్కటదద్రువిషమాంకఫజాతిః,
దోషజిహ్వాకమనిలగ్రహదోషజాతిః, హరనయనసముద్భవాగ్ని సప్త
ధాతువేష్టితముగ్రమారణమ్. (మాధవనిదానే) 134

తా. మసూరికాజ్వరము వాతపిత్తశ్లేష్మములవలన మనుజులను పీడించు నది
యనియు దానికి చికిత్సచేయుటకు వైద్యు డసాధ్యుం డనియు మనుజులు తెలిసికొనవలయును.
మఱియు దానియందు మూడువిధములగు గంభీరజ్వరము గలిగియుండును. అటుల సన్ని
పాతచాతుర్థికజ్వరములవలెనే నాడియు నుండును. మఱియు నది ఈశ్వరప్రళయమువలెనే
ఉగ్రరూపముగలదై ఎనిమిది, లేక తొమ్మిది, లేక పదిదినములను శరీరమునుండి జారి
పొక్కులు కట్టును. ఇది శక్తిజ్వరనామము కలది. మఱియు నిది వాతపిత్తశ్లేష్మములను
రసాదిసప్తధాతువుల నాశ్రయించుటచే ఎనిమిది, లేక తొమ్మిదవదినమున జ్వరము
శమించు. మఱియు నిది ప్రళయమువలెనే ఉగ్రమైన యుత్పత్తిగలదిగ నుండును. ధ్యానం
జేసి దానిస్థితి నెఱుంగుటకు వైద్యుల కశక్యము. స్ఫోటకములు పత్రుప్రవర్తి నేత్రముల
కెంపుగ నుండిన పిత్తధాతుజనిత మనియు, నల్లతామరతుప్పలవలె వర్ణములు గల్గి విషము
గ నుండిన శ్లేష్మధాతుజనిత మనియు, దోషగ్రస్తమైన నాలుకవలె నుండిన వాతధాతు
జనిత మనియు, ఈమూడుధాతువులు నేకమై యుండిన వాడు చచ్చు ననియు తెలియ
వలయును.

ఉగ్రరూపం మహాతేజ స్త్రిశూలం డమరుకం తథా,
క్రోధాగ్నిదంష్ట్రాసహితం శక్తిజ్వరస్య సంభవమ్. (ఆయుర్వేదే)

తా. ఉగ్రరూపము మహాతేజస్సు త్రిశూలము డమరుకము క్రోధము నేత్రముల
యందు నిప్పులురాలుంట పెద్దకోరలు ఇవిగలది మహాశక్తిజ్వరస్వరూపమని తెలియవలయును.

దాహజ్వరం సంతతదాహతృష్ణా,
మూర్ఛా స్యదోషం వమనంచ తంద్రా,
స్ఫోటజ్వరం *జంతువికారకారి
మసూరికాచ జ్వరమష్టసంభవమ్. (గ్రంథాంతరే) 136

* వ్యాధివికారకారి.

తా. బాహ్యయుక్తజ్వరము ఎల్లప్పుడు [illegible] సంధానార్థంన్యము, వాంతులు తంద్ర కడుపులో [illegible] తలియవలయు. ఈమసూరికాజ్వరము [illegible]

అసాధ్యమసూరికాజ్వరలక్షణము

దద్రుంచ కుండలం దీర్ఘ మంత రేగ్వ చతుర్విధం,
కృష్ణంచ రక్తకం శ్వేత మతివృద్ధిశ్చ నాశనమ్. 137
తృష్ణాతిసారః కంపశ్చ శ్వాసకాసావిభ్రమః,
హిక్కా మూర్ఛా జ్వరం దాహ మసాధ్యం [illegible] 138
(అశ్వినీప్రోక్తే)

తా. స్ఫోటకములు పద్దులయొక్క [illegible], అంతర్వేగముగలవి [illegible] లుగనేసి శ్వేతవర్ణంబులుగనేసి [illegible] కంపము శ్వాసకాసలు దగ్గుత్రిక [illegible] అనువానిలో దేనితోనైనను గూడియుండినను మరణము కలుగును [illegible]

స్ఫోటకజ్వరచికిత్స

మహామయం సర్వమనేకరూపం
మహార్ఘాత్రిదోషజ్వరసన్నిపాతైః,
ఇదంపరాశక్తిరుజామనుష్యే
ష్వనేకరూపం బహుళం చికిత్సితమ్. 139
ధూమంచ యంత్రం తిలకం మనుష్యో
వక్ష్యేచ తాని స్ఫుటమేవ సంగ్రహాత్. (సిద్ధనాగార్జునే)

తా. సమస్తస్ఫోటకజ్వరములు కడుపరాక్రమముగలవిగ మరియు త్రిదోషసన్నిపాతములచే పలురూపంబులుగలవిగ నున్నయవి. మనుజులను బసించెడి ఇట్టిపరాశక్తిరోగము గల స్ఫోటకజ్వరములకు ధూపములు యంత్రములు తిలకములు మొదలగు అనేక చికిత్సలు గలవు. వానిని సంగ్రహముగా వచించెద. వానిని మనుజు లాచరించవలయు.

దృష్టంహారీతాత్రేయకసంహితాయాంహారిద్రవిశ్వౌషధవాసకేషు కాః
గుడూచి నింబా తులసీదళంచ సజీరకం ధాన్యకపర్పటీచ. 140
విళంగతక్కోలత్రిజాతకంచ పాఠాదురాలాభుమినింబపత్రమ్,

బిల్వైశ్చ పుంఖ[illegible]గంధ[illegible]ంఫలత్రిఫలా[illegible]హాగ[illegible] మసూరికాపహం.
(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. [illegible] సొంటి, [illegible] ఈ తెలు, [illegible], వాయువిడంగములు, [illegible], పిలునీలు, ఆసుగ్రంధి, [illegible] రెగటివిత్తులు. [illegible] సమభాగములుగా గ్రహించి [illegible] జ్వరములు [illegible]. [illegible].

ఉశీరం నింబపత్రం[illegible] ధా[illegible]కథాన్యకమ్,
ముస్తా [illegible] ఛిన్నం మంజిష్ఠా[illegible] తథా. 142
ఏతాని సమ[illegible]గాని తుల్య[illegible]ంతు కారయేత్,
క్వాథమష్టావ[illegible] మసూరీజ్వరనాశనమ్. ([illegible]) 143

తా. [illegible], తుంగముస్తలు, రేగుపలుపులు, [illegible] సమభాగములుగా [illegible] చూర్ణము చేసి [illegible] సేవించిన మసూరి[illegible]జ్వరములు [illegible].

మధుకంచ సమం జాబ [illegible]దారుచ[illegible]ముత్తం,
గుళూచీ బిల్వమూలంచ వాలుకం ముస్తకం తథా. 144
క్వాథ మష్టావశేషంతు మసూరీజ్వరనాశనం,

తా. ఇప్పపువ్వు, [illegible], దేవదారు, [illegible], తిప్పతీగ, మారేడు వేరు, [illegible] వేరు, [illegible], తుంగముస్తెలు వీనిని సమభాగములుగా చంచి యం దుదకముబోసి అష్టావశేషముగా కషాయము కాచి సేవించిన మసూచికాజ్వరములం హరించు. ([illegible] చేయవలయును. చందభానుతిలకము పెట్ట వలయును. [illegible] మసూచికాజ్వరములు [illegible].)

—— క్రిమిరోగలక్షణము ——

జ్వరోవివర్ణతా శూలం హృద్రోగస్సతతంభ్రమః. 145
భక్తద్వేషోతిసారశ్చసంవిద్యాత్క్రిమిలక్షణం, (సిద్ధవిద్యాభూః)

1 ఇదే దాలిచెక్క. 2 ఇదే చిన్నరేగటిదూలగొండి.

తా. జ్వరము కల్గుట, శరీరము వివర్ణమగుచుండుట, కడుపులో శూలించుట, హృదయములో మండుట, ఎల్లప్పుడు తుమ్ములు వచ్చుట, అన్నద్వేషము, అతిసారము ఈలక్షణములు గలది క్రిమిరోగమని తెలియవలయును.

క్రిమిరోగ చికిత్స

ఆరనాళేన పాతవ్యః క్రిమిఘ్నః క్రిమిశత్రుహా. 146
ప్రాతస్తప్యసమోనాస్తి క్రిమిఘ్నో భువనత్రయే, (మాధవనిదానే)

తా. వాయువిడంగములను గంజితో నూరి ప్రాతఃకాలమున సేవించిన క్రిమిరోగములు హరించును. క్రిములను నశింపజేయుటకు దీనికి సమానమగు ఔషధము ముల్లోకములయందు లేదు.

ఖదిరః కుటజః పిచుమందవచా త్రికటు త్రిఫలా త్రివృతా చ సమమ్,
పశుమూత్రయుతం పిబ స్తదినం క్రిమికోటిశతాన్యపి హంత్యచిరాత్.
(గ్రంథాంతరే)

తా. చండ్రచెక్క, *కోలముక్కచెక్క, వేపచెట్టుచెక్క, వస, శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు, కరక్కాయలు, తానికాయలు, ఉసిరికపప్పు-వీనిని సమభాగములుగా చూర్ణముచేసి దీనికిసమముగా శుద్ధిచేసిన తెల్లతెగడ చూర్ణమును కలిపి ప్రతిదినము నాలుగుమాడలయెత్తు చూర్ణమును ఆవుపంచితములో ఏడుదినములు సేవించిన సంఖ్యాతీత క్రిములుండినను శీఘ్రముగ నశించును.

పాలాశబీజం సగుడం తిలజంతుఘ్నసంయుతమ్,
జలేన నారికేళస్య పిబేత్క్రిమివినాశనమ్. (మాధవనిదానే) 148

తా. మోదుగవిత్తులు, బెల్లము, నువ్వులు, వాయువిడంగములు-వీనిని సమభాగములుగా గ్రహించి టెంకాయనీళ్లతో నూరి సేవించిన క్రిమిరోగములు నశించును.

విళంగనిర్గుండ్యభయాఖుకర్ణి రసోనశోభాంజనచిత్రకాణామ్,
క్వాథానిపేయః క్రిమిదుష్టరోగే యథామృతంస్వర్గిభిరాదరేణ. 149
(అన్యశాస్త్రే)

తా. వాయువిడంగములు, వావిలి, కరక్కాయలు, ఎలుకచెవివిత్తులు, వెల్లుల్లి పాయలు, మునగవిత్తులు, చిత్రమూలము-వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయము కాచి "స్వర్గవాసులగు దేవతలు అమృతమును ఆదరణతో సేవించినమాడ్కి" క్రిమిదుష్టరోగము గలవారు సేవించిన క్రిములు నశించుటయేగాక దివ్యశరీరముకూడా గలుగును.

---

* కొడిసెచెక్క.

— [illegible] కీటమర్దరసము —

శుద్ధసూతం శుద్ధగంధ మజామోదం విషం గకం,
విషముష్టి ర్బ్రహ్మబీజం క్రమాదూర్ధ్వగుణం భవేత్. 155
చూర్ణ యేన్మధునా లేహ్యం నిష్కమాత్రం జన్తుజిహ్వ వేత్
కీటమర్దరసోనామ ముస్తాతోయం పిబేదను. (భేషజకల్పే) 156

తా. శుద్ధిచేసిన రసము ౧ భాగము, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౨ భాగములు, ఓమము 3 భాగములు, [illegible] భాగములు, విషముష్టి [illegible] భాగములు, మోదుగవిత్తులు ౬ భాగములు - ఇట్లు [illegible] చూర్ణముచేసి [illegible] తేనె బోసి వండి [illegible] మాత్రలు చేసి [illegible] సేవించిన జంతుదోషము నశించును. ఇది కీటమర్దనరస ప్రయోగము.

— [illegible] —

జ్వరసంతాపహృచ్ఛూల మరోచకవి రేచనమ్.
ఆమంవా శోణితంవాపి జ్వరాతిసారముచ్యతే. (మాధవనిదానే)

తా. జ్వరము సంతాపము [illegible] విరేచనములుగలుగుట [illegible] గాని రక్తముగాని పడుట ఈలక్షణములు గలది జ్వరాతిసార మని [illegible]. (జ్వరాతిసారమునకు అతిసారప్రకరణమున [illegible] యోగింపవలయును.)

— జ్వరాతిసారచికిత్స —

ధన్యానాగరముస్తాభి ర్బిల్వైకైః క్వథితం జలమ్,
జ్వరాతిసారం విషమం మూర్ఛాం తృష్ణాం వమిం జయేత్.
(గ్రంథాంతరే)

తా. కొత్తిమెర్లు, శొంఠి, తుంగముస్తెలు, మారేడుపిందెలు-వీనిని సమభాగములుగా దంచి కషాయముకాచి సేవించిన విషమజ్వరాతిసారములు మూర్ఛ దప్పి [illegible] హరించు.

— రక్తాతిసారజ్వరలక్షణము —

రక్తాతిసార స్త్వథవా ప్రవాహః పిపాసనంచైవ మహాజ్వరస్స్యాత్,
విలోమవాంత స్సకలే నిరోధో జ్వరాతిసారస్య చ లక్షణంస్యాత్ .159
(పూజ్యపాదీయే)

---

* ఇదే విషముష్టి యనియు, ముసిణి యనియుం జెప్పబడు.

వాయువు శయనము వీనియందు పలుమారు ఇచ్ఛ, ద్వేషము, అవలింతలు కలుగుట, లేక శరీరము విరుచుట, శరీరమునొచ్చుట, శరీరము బరువుగనుండుట, గగుర్పొడుచుట, అన్నమునందు ఇష్టములేకుండుట, తమోగుణముకలుగుట, సంతోషములేకుండుట, చలి పెట్టుట-ఈలక్షణములు జ్వరము జనించుటకు ముందుగలుగు. ఇవి రాబోయ్యెడి వాత పిత్తశ్లేష్మజ్వరములకు సామాన్యలక్షణంబులు. వాతజ్వరములో తఱుచుగా అవలింతలు, పిత్తజ్వరములో నేత్రములయందుమంట, శ్లేష్మజ్వరములో అన్నద్వేషము గలుగు. ఇవి రాబోయ్యెడి జ్వరములకు విశేషలక్షణంబులు.

తస్యప్రాగ్రూపమాలస్య మరతిర్గాత్రగౌరవం,
అస్యవైరస్యమరుచిర్జృంభాసాస్రాకులాక్షతా. 176
అంగమర్దో విపాకోల్పప్రాణతా బహునిద్రతా,
రోమహర్షోవీనమనం పిండికోద్వేష్టనంక్లమః. 177
హితోపదేశేష్వక్షాంతిః ప్రీతిరామ్లపటూషణే,
ద్వేషోనిస్వాదుభక్ష్యేషు తథా బాలేషు తృట్ భృశమ్. 178
శబ్దాగ్నిశీతవాతాంబు ఛాయోష్ణేష్వనిమిత్తతః,
ఇచ్ఛాద్వేషశ్చ తదపి జ్వరస్యావ్యక్తతా భవేత్. 179
(మాధవనిదానే)

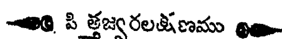
తా. ఆలస్యము, వస్తువులయందు ప్రీతిలేకుండుట, శరీరము బరువుగ నుండుట, నోటియందు నీరసత్వము, అరుచి, ఆవలింత, నేత్రములయందు నిరుకమ్ముట, శరీరమునందు పోట్లు, అజీర్ణము, శరీరదౌర్బల్యము, అధికనిద్ర, గగుర్పాటు, శరీరము విరుచుట, పిక్కలయందు నొప్పి, బడలిక, హితోపదేశములయం దసూయ, పులుసు ఉప్పు కారము వీనియందు ప్రీతి, మధురపదార్థములయందును బాలురయందును ద్వేషము, మిగుల దప్పి, శబ్దము, అగ్ని, శీతవాతము, శీతోదకము, నీడ, ఎండ వీనియందు కారణము లేకనే ఒకానొకపుడు ఇచ్ఛ ఒకానొకప్పుడు ద్వేషము ఇవి జ్వరమునకు పూర్వరూపం బులు. (అనఁగా జ్వరముకలుగుటకు ముందు పైలక్షణములు కలుగును.) పిదప జ్వరము ప్రకాశముగా కనుపించును.

వాతజ్వరలక్షణము

సర్వాంగదుఃఖం శిరసోఽతిఘాతో మందోష్ణమత్యుష్ణమితిప్రభావం,
కంపోవిబంధోమలమూత్రశుష్కం దంతోష్ఠభాగేత్వచికృష్ణవర్ణమ్,

స్కంధయోర్మర్దనం బాహ్వోర్భేదః పీడనమంసయోః, 187
అశక్తిర్భక్షణే హన్వోర్జృంభణం కర్ణయోః స్వనః,
నిస్తోదశ్శంఖయోర్మూర్ధ్ని వేదనా విరసాస్యతా. 188
కషాయాస్యత్వమథవా మలానామప్రవర్తనం,
రూక్షారుణత్వగాస్యాక్షి నఖమూత్రపురీషతా. 189
ప్రసేకారోచకాశ్రద్ధా విపాకస్వేదజాగరాః,
కంఠోష్ఠశోషస్తృట్ఛిష్కా ఛర్దికాసౌ విషాదితా. 190
హర్షో రోమాంగదంతేషు వేపథుశ్శవథుగ్రహః,
భ్రమప్రలాపో ఘర్మేచ్ఛా వినాశశ్చానిలజ్వరే. (బాహటే)191

తా. ఒకానొకపుడు జ్వరముకలుగుట, మఱియొకప్పుడు లేకుండుట, మఱి యొకపుడు తీవ్రముగ నుండుట, మృదువుగ నుండుట, అధికతాపము, మఱియొకప్పుడు దల్లగ నుండుట, ఒకానొకపుడు హస్తపాదములు మిగులు నుష్ణముగ, మఱియొకప్పుడు మిగుల శీతముగ నుండుట, కాళ్ళు తిమురుపట్టినటు లుండుట, అవయవములయందు ఒకా నొకపుడు అధికనొప్పి, మఱియొకపుడు నొప్పిలేకుండుట, ప్రక్కలయందు నొప్పి, బడలిక, సంధులు విరిగినటు లుండుట, తొడలయందు శక్తిలేకుండుట, నడుమునందు పట్టు, వీపు, కడుపు వీనియందు నొప్పి, అస్థులు, ప్రక్కలు ఇవి ఛేదించినటులుండుట, హృదయము నందుపట్టు, వక్షస్థలమునందు నొప్పి, భుజశిరములు, మెడకొంకులకు పైభాగము భుజ ములు వీనియందు నొప్పి, నములుటకు శక్తిలేకుండుట, ఆవలింత, చెవులయందు ధ్వని, కణతలయందు పోట్లు, శిరమునందు నొప్పి, నోరు విరసముగా, లేక వగరుగా నుండుట, మలమూత్రములు వెడలకుండుట, ముఖము నఖములు నేత్రములు చర్మము మూత్ర పురీషములు ఇవి రూక్షగా ఎరుపువర్ణముగానుండుట, నోటియందు నీరు కారుట, అరో చకము, పదార్థములయం దిచ్ఛ లేకుండుట, భుజించిన యాహారము జీర్ణము కాకుండుట, చెమటకలుగకుండుట, నిదురపట్టకుండుట, కంఠము పెదవులు ఎండుట, దప్పి, ద్రవ రహితమైన ఓకర, శుష్కకాసము, దుఃఖము, పండ్లు పులిసియుండుట, వణకు, తుమ్ములు రాకుండుట, భ్రమ, పలవరించుట, ఎండకాచుకొనుటయం దిచ్ఛ-ఈలక్షణములు వాత జ్వరమునందు కలిగియుండును.

పిత్తజ్వరలక్షణము

సర్వాంగదాహః కరపాదదాహస్తృష్ణాధికం విభ్రమణం శిరోర్తిః, [మ్.
దాహోవిపాకోముఖశోషణంచ మూర్ఛాగ్నిమాంద్యంహ్యరుచిఃకృశత్వ

వర్ణము, చెమట, శ్వాసము దుర్గంధముగా వెడలుట, అధికదప్పి-ఈలక్షణములు పిత్తజ్వరము నందు కలిగియుండును.

—● శ్లేష్మజ్వరలక్షణము ●—

కాసశ్వాసౌ పీనసః కంఠశోషౌ దాహో భ్రాంతి శ్వేతవర్ణం బలాసం,
తంద్రాకారో గౌరవర్ణంచగాత్రం వాక్మాధుర్యం వారిపూరం సలాలమ్.
చింతాభీతిర్వర్ధితం మందవహ్నిం తాపస్స్వేదశ్శోఫమూత్రం శిరోర్తిః,
స్నిగ్ధంగాత్రంఘుర్ఘురంసారణంస్యాద్ధేతుశ్లేష్మదోషతోయంజ్వరస్స్యాత్.
(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. దగ్గు, ఎగరోజు, పీనస, కంఠశోష, దాహము, భ్రమ, కఫము తెల్లగనుండుట, తంద్ర, శరీరము పసుపువర్ణమై యుండుట, నోరు తియ్యగ నుండుట, అధికముగా జొల్లుకారుట, చింత, భయము, అగ్నిమాంద్యము, తాపము, చెమట, శోభ, అధికముగా మూత్రము వెడలుట, శిరస్సు నొచ్చుట, శరీరము నిగనిగలాడుచుండుట, కంఠములో గుఱ్ఱుగుఱ్ఱు మనుశబ్దము, అతిసారము-ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మజ్వర మని తెలియవలయు.

స్తైమిత్యం స్తిమితో వేగ ఆలస్యం మధురాస్యతా,
శుక్లమూత్రపురీషత్వక్ స్తంభే స్తృప్తిరథాపిచ. 200
గౌరవం శీతముత్క్లేదో రోమహర్షోఽతినిద్రతా,
ప్రతిశ్యాయో రుచిః కాసః కఫజేఽక్ష్ణోచ్ఛశుక్లతా. (మతాంతరే)

తా. శరీరము తడిగుడ్డచే గప్పఁబడినటుల నిశ్చలముగ నుండుట, జ్వరమునకు మందవేగము, కార్యములయందాలస్యము, నోరుతియ్యగనుండుట, మూత్రపురీషములు చర్మము తెల్లగ నుండుట, శరీరము స్తంభించుట, తృప్తిజెందినవానివలె అన్నమునం దభిలాష లేకుండుట, శరీరము బరువుగనుండుట, శరీరము శీతలముగనుండుట, ఓకర, గగుర్పొడుచుట, కడునిద్ర, పీనస, అరుచి, కాస, నేత్రములు తెలుపుబారియుండుట, ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మజ్వర మని తెలియవలయు.

విశేషాదరుచిర్జాడ్యం స్రోతోరోధోఽల్పవేగతా,
ప్రసేకో ముఖమాధుర్యం హృల్లేపశ్వాసపీనసః. 202
హృల్లాసశ్ఛర్దనంకాస స్తంభ శైత్యంతగాదిషు,
అంగేషు శీతపిటకా స్తంద్రోదరకఫోద్భవే. (బాహటే) 203

తా. మిగుల అరుచి, జాడ్యము, స్రోతఃప్రతిబంధము, మలమూత్రాదులు కొంచెముగ వెడలుట, నోటియందు నీరుకారుట, నోరుతియ్యగనుండుట, హృల్లేపము, శ్వాసము

శీతజాడ్యతిమిరభ్రమతంద్రాశ్లేష్మవాతజనితజ్వరలింగమ్. 208

తా. తాపములేకుండుట, అరుచి, కీళ్ళయందునొప్పి, తలనొప్పి, పీనసము, శ్వాసము, ...సము, మలబంధము, శైత్యము, జాడ్యము, తిమిరరోగము, భ్రమ, తంద్ర - ఈలక్షణ ...లు శ్లేష్మవాతజ్వరమునందు కలిగియుండును.

శ్లేష్మపిత్తజ్వరలక్షణము

లిప్తతిక్తాస్యతాతంద్రామోహః కాసోరుచి స్తృషా,
ముహుర్దాహోముహుశ్శీతం శ్లేష్మపిత్తజ్వరాకృతిః. (మతాంతరే)

తా. నోరుఅంటుకొని చేదుగనుండుట, తంద్ర, మోహము, కాస, అరుచి, దప్పి, ప్రతిక్షణమునందు దాహము, ప్రతిక్షణమునందు శీతలము - ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మపిత్తజ్వరమని తెలియవలయు.

ద్వంద్వజ్వరలక్షణము

తృట్ఛమోహభ్రమదాహపీడతా స్వప్నహానిరతిశీర్ష వేదనా,
రోమహర్ష మరుచిర్జ్వరంతథా శ్వాసకాసమితి కథ్యతే బుధైః. 210
స్వేదహానిభ్రమకంపశోషణం ద్వంద్వజన్యమితి కథ్యతే శృణు.
(మాధవనిదానే)

తా. దప్పి, మూర్ఛ, భ్రమ, దాహము, నిదురరాకుండుట, అధికముగా తలనొచ్చుట గగుర్పొడుచుట, అరుచి, కడుజ్వరము, శ్వాసకాసలు, చేమటపట్టకుండుట, తబ్బిబ్బు పడుట, వణకుట, శోష - ఈలక్షణములు గలది ద్వంద్వజ్వరమని విద్వాంసులచే చెప్పఁబడినది.

సన్నిపాతజ్వరలక్షణము

రాత్రౌ జాగరణం దివాచ కృశతా మూర్ఛాతిదాహో మరు
చ్ఛీతం స్వేదప్రలాపనం మదతృషాహాస్యంచ హృత్పీడనం,
కాసశ్వాసవిదాహశైత్యజ్వరితాతృష్ణా [1]శిరోరోధనం
జిహ్వాదగ్ధకృశత్వ [2]మంగపులకం స్యాత్సన్నిపాతజ్వరే. 211
(మాధవనిదానే)

తా. రాత్రి మేల్కొనియుండుట, పగలు కృశించియుండుట, మూర్ఛ, శరీరమునందు దాహము, వాతము ప్రకోపించియుండుట, చలిబెట్టుట, చెమటపట్టుట, అసంగతముగ మాటలాడుట, మదము, నవ్వుట, తొమ్మునొచ్చుట, లేక తొమ్ములో మండుట,

1 శిరస్తోదనమ్. 2 కాయపులకమ్.

జీర్ణంబగుట, తంద్ర, దప్పులును [illegible] లక్షణములు కలి యుండును. తేజస్సును నశింపజేయునట్టి [illegible]

[illegible]

దాహః పిపాసా ముఖశోషణంచ [illegible]
మూర్ఛాపరిభ్రాంతిరుచివరాగ్నిశోథ [illegible] దాహజ్వరలక్షణాని.

(సిద్ధసారే)

తా. సర్వాంగతాపము, దప్పి, నోరెండుట, [illegible] తాపము, కడుదుఃఖము, మూర్ఛ, [illegible] గలది దాహజ్వర మని తెలియవలయును.

అజీర్ణజ్వరలక్షణము

జ్వరజృంభణహిక్కాశ్చ [illegible]
అమ్లస్వభావగంధశ్చాప్యజీర్ణజ్వరలక్షణమ్. (వా. శో. 220)

తా. జ్వరము, ఆవలింతలు, ఎక్కిళ్ళు, [illegible] పులితేనుపులు-ఈలక్షణములుగలది అజీర్ణజ్వర మని [illegible]

భూతజ్వరలక్షణము

అపస్మారో విరూపాక్షో జ్వరోత్యంతప్రలాపనం,
అతీవ భోజనే వాంఛా రోమహర్షశ్చ గాయితా,
హాస్యంచ నర్తనం తంద్రా స్యాద్భూతజ్వరలక్షణమ్. 221

(మాధవనిదానే)

తా. అపస్మారము, వెఱ్ఱిచూపులు చూచుట, జ్వరము, మిక్కుటముగా పదరుట, మిక్కుటముగా భుజించుటయం దిచ్ఛగలుగుట, శరీరము గగుర్పొడుచుట, పాడుట, నవ్వుట, ఆడుట, తంద్ర-ఈలక్షణములుగలది భూతజ్వర మని తెలియవలయును.

అభిఘాతజ్వరలక్షణము

దూరవ్యాయామతోఽతీవ జాయతే జ్వరముత్కటం,
దాహస్సర్వాంగవైకల్యం స్వేదస్తంద్రా మతిభ్రమః. 222
శీతం తృష్ణాతిమోహశ్చ ప్రలాపో హృది వేదనా,
శ్రమస్సంధిరుజాకాస శ్చాభిఘాతజ్వరాకృతిః. 223

(మాధవనిదానే)

తా. తనబలిమి నతిక్రమించి కడుదూరము నడుచుటచే నతిశయముగా జ్వరము జనించును. ఇది అభిఘాతజ్వర మనంబడును. దానియందు దాహము, సర్వాంగములయందు బలక్షయమును, వేడిమి, కంపము, తబ్బిబ్బుమాటలు, శరీరశైత్యము, దప్పి, కడుమోహము, ప్రలాపనము, ... వేదన, శ్రమ, గ్రీష్మయందు నొప్పి, దగ్గు ఇవి గలుగును.

తస్మిన్ జ్వరేతు పవనః ప్రాయో రక్తం ప్రదూషయన్,
సవ్యథా శోథవైవర్ణ్యం సరుజం కురుతే జ్వరమ్. 224

తా. అభిఘాతజ్వరమునందు వాతము తరుచుగా రక్తమును చెరిచి నొప్పి, శోథ, వివర్ణత్వము, ఉపద్రవము వీనిని గలుగజేసి పిమ్మట జ్వరమును కలుగఁజేయును.

విషమజ్వరలక్షణము

క్షుధాతృషాదాహభ్రమాజ్వరశ్చ క్షణంక్షణం శీతరుజాపులాది,
ఉష్ణాతిమూర్ఛావిషమప్రలాపశ్ఛర్దిశ్చహృద్రుక్స్తనశూలమోహాః.
క్వచిద్దినేచ త్రిదినే చతుర్థే విషోవిదాహో వివిధజ్వరంస్యాత్,
ఏతచ్చ రూపం విషమజ్వరాణాం క్వచిద్దినే ద్విత్రిహీనంజ్వరశ్చ.226
(బాహటే)

తా. ఆకలి, విడుదలహీనము, భ్రమ, ప్రతిక్షణమునందు జ్వరమువచ్చుట, చలి బట్టుట, పలుమారు శ్రమముగ వడలుట, శరీరము ఉష్ణముగనుండుట, కడుమూర్ఛ, తబ్బిబ్బు లాడుట, వాంతి, గొంతుమూసుకొనిపోవుట, బడలిక, శూల, మోహము, ఒకటవదినమునగాని మూడవదినమునగాని నాలుగవదినమునగాని విషమించి విదాహయుక్తమై పలువిధములుగ జ్వరమువచ్చుట, ఒకదినమున రెండు లేక మూడుమార్లు చలిబట్టి జ్వరము వచ్చుట - ఈలక్షణములుగలది విషమజ్వర మని తెలియవలయు. (మఱియు దీనియందు అసాధ్య నాడులు కలిగియుండిన అసాధ్యంబనియు సాధ్యనాడులు కలిగియుండిన సాధ్యంబనియు తెలియవలయును.)

క్షణేచోష్ణం క్షణేశీతం క్షణే జ్వరగతి స్తథా,
క్వచిద్ద్విగహీనంవాపి ద్వితీయంచ తృతీయకమ్. 227
చలం చాతుర్థికంవాపి విషమజ్వరలక్షణం, (నిత్యనాథీయే)

తా. క్షణములో ఉష్ణముగలుగుట, క్షణములో చలువపుట్టుట, క్షణములో జ్వరమువచ్చుట, ఒకదినములో రెండుమార్లైని మూడుమార్లైని నాలుగుమార్లైని విడి విడిచి చలివచ్చుట-ఈలక్షణములుగలది విషమజ్వర మని తెలియవలయు.

విషమజ్వరోత్పత్తి ప్రకారః

దోషోల్పోఽహితసంభూతో జ్వరోత్సృష్టస్య వా పునః। 228
ధాతు మన్యతమం ప్రాప్య కరోతి విషమజ్వరం, (గ్రంథాంతరే)

తా. జ్వరవిముక్తునికి అహితాహారవిహారాదులవలనే దోషము జనించు. దోషము మరల కొంచెము వృద్ధిబొంది రసాది సప్తధాతువులలో నేదైన నొకదానిని నాశ్రయించి ఉత్పత్తిలోనే తృతీయకాది విషమజ్వరములను గలుగజేయును. దోషము ఉత్పత్తికాలములో అల్పముగ నుండి కాలవశమువలన బలవత్తరమైన జ్వరము గలుగ జేయు. బలవత్తరముగనుండిన నిత్యజ్వరమును గలుగజేయును.

ధాతుస్థానగతైర్దోషై ర్జాయంతే విషమజ్వరాః (ఆయుర్వేదే)

తా. దోషములు రసాదిసప్తధాతుగతంబులైన విషమజ్వరములు జనించును.

విషమజ్వరభేదములు

సంతతస్సతతోఽన్యేద్యు స్తృతీయక చతుర్థకౌ, (ఆయుర్వేదే)

తా. సంతతము, సతతము, అన్యేద్యు (అనఁగా ద్వ్యాహికము), తృతీయకము (అనఁగా త్ర్యాహికము), చతుర్థకము (అనఁగా చాతుర్థికము) అని విషమజ్వరములు ఐదు విధంబులు. (దోషము రసగతంబైన సంతతజ్వరమును గలుగజేయును. రక్తగతంబైనయెడ సతత జ్వరమును గలుగఁజేయు. మాంసగతంబైన ద్వ్యాహికజ్వరమును గలుగజేయు. మేదో గతంబైన త్ర్యాహికజ్వరమును గలుగజేయు. అస్థిమజ్జాగతంబైన అనేకరోగములతో గలసి మృత్యుతుల్యముగనుండు చాతుర్థికజ్వరమును గలుగజేయు.)

రసాశ్రితస్సంతతకో దివారాత్రం నముంచతి। 230
అహోరాత్రే సతతకో ద్వౌకాలా వనువర్తతే,
అన్యేద్యుష్క స్త్వహోరాత్ర ఏకవారం ప్రవర్తతే। 331
తృతీయక స్తృతీయేఽహ్ని చతుర్థేఽహ్ని చతుర్థకః,
ముక్తేన్యేఽహ్ని చతుర్థోఽసౌ చాతుర్థిక విపర్యయః। 232

తా. రసధాతువు నాశ్రయించి ౭, ౧౦ లేక ౧౨ దినములవఱకు [illegible] విడువకుండుజ్వరము సంతత మనఁబడును. అహోరాత్రమధ్యమున రెండుమార్లు(అనఁగా పగలు రెండుమారులుగాని, రాత్రి రెండుమార్లుగాని, లేక పగలు ఒకమారుగాని, రాత్రి ఒకమారుగాని, ఒకపూటలో రెండుమార్లుగాని) వచ్చుజ్వరము సతత మనఁబడు. అహోరాత్రమధ్యములో ఒకమారువచ్చుజ్వరము అన్యేద్యుష్క మనఁబడు. మూఁడు దినముల కొకమారువచ్చు జ్వరము తృతీయక మనఁబడు. నాల్గుదినముల కొకమారు వచ్చు

పన్నెండు దినములపఱకు అనుసరింపుచుండి పిదప జ్వరనివృత్తియైనను, లేక మరణము నైనను గలుగఁజేయును.

ద్విగుణా సప్తమీయాంతు నవమ్యేకాదశీ తథా,
ఏషా త్రిదోషమర్యాదా మోక్షాయచ వధాయచ. 238

సంతతజ్వరకాలప్రమాణము

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మములచే జనించినసంతతజ్వరములకు యథాక్రమముగా ౭, ౧౪, ౨౧, ౨౨, దినములు కాలప్రమాణ మనియు, దానికి పిదప జ్వరనివృత్తిగాని లేక మరణముగాని కలుగు ననియు హారీతునిమతము.

దోషక్షయవృద్ధులచే విషమజ్వరోత్పత్తికారణము

కృశానాం వ్యాధిముక్తానాం మిథ్యాహారాదిసేవినాం,
అల్పోపిదోషో దూష్యాదీ౯ లబ్ధ్వాన్యతమతోఫలమ్. 239
సవిపక్షో జ్వరం కుర్యా ద్విషమం క్షయవృద్ధిభాక్.

తా. జ్వరాదివ్యాధులు నివర్తించి కృశించియుండువారలకు మిథ్యాహారాదిసేవనమువలన దోషము స్వల్పమై యుండినను, దూష్యములను జెంది వానినుండి విశేషబలమును పొంది క్షయవృద్ధులనుజెందుచు విషమజ్వరమును గలుగఁజేయును. దీనియందు సన్నిపాతజ్వరములకు జెప్పియుండు దుర్గుణములు కలిగియుండును.

దోషఃప్రవర్తతే తేషాం స్వేకాలే జ్వరయ౯ బలీ. 240
నివర్తతే పునశ్చైషః ప్రత్యనీకబలాబలః,
క్షీణదోషే జ్వరస్సూక్ష్మః రసాదిష్వే బలీయతే. 241
లీనత్వా త్కార్శ్యవైవర్ణ్యజాడ్యాదీ౯ విదధాతి సః,

తా. పైఁజెప్పినవారికి దోషములు తమతమ కాలములయందు బలమును జెంది విశేషముగా జ్వరమును గలుగఁజేయుచు, మరల నాదోషము విరుద్ధమైన యాహారాదులచే దుర్బలమై నివర్తించును. దోషము క్షయించుచుండగా జ్వరము సూక్ష్మరూపముగా రసాది ధాతువులయందు లయమును జెందుచుండును. మఱియు నాజ్వరము రసశేషమునందు లయించియుండుటవలన శరీరకృశత్వము, వైవర్ణ్యము, జాడ్యము యీ మొదలగువానిని కలుగఁజేయును.

సంతతాదిజ్వరనిదానము

ఆసన్నవివృతాస్యత్వా త్స్రోతసాం రసవాహినామ్. 242
ఆశు సర్వస్య వపుషో వ్యాప్తిర్దోషేణ జాయతే,

సంతత స్సంతత స్తేన విపరీతో విపర్యయాత్. 243
విషమో విషమారంభాః క్రియాః కాలోనుషంగవాన్,
దోషో రక్తాశ్రయః ప్రాయః కరోతి సతతజ్వరమ్. 244

తా. అన్నరసాదులను వహించెడి స్రోతోద్వారములు తెరవబడియుండుటవలన నాయన్నరసాదులు సమస్తశరీరమునందు వ్యాపించి స్వల్పముగ క్షీణముగనుండు దోషము సంతతజ్వరమును గలుగజేయును. ఇదియే సంతతజ్వరనిదానము. దీనియందు విరుద్ధాహారాదులవలన విషమజ్వరము కలుగును. రక్తము నాశ్రయించియుండు దోషము తరుచుగా సతతజ్వరమును గలుగజేయును. ఇది ఒకయహోరాత్రము విడువకుండును. ఇదియె ఏకాహికజ్వర మనబడును.

ద్వ్యాహిక త్ర్యాహిక జ్వరనిదానము

అహోరాత్రస్య సద్వేస్యా త్సకృదన్యేద్యురాశ్రితః,
తస్మిన్ మాంసవహానాడీ మేదోనాడీ తృతీయకే. 245
గ్రాహిపిత్తాన్నిలాన్మూర్ధ్నః త్రికస్య కఫపిత్తతః,
సపృష్ఠస్యానిలకఫా త్సచైకాహాంతరస్మృతః. 246

తా. జ్వరము మాంసవహానాడి నాశ్రయించియుండిన మరుదినము జ్వరము కలుగును. ఇదియే ద్వ్యాహికజ్వర మనబడును. జ్వరములో నాడి నాశ్రయించియుండిన త్ర్యాహికజ్వరము కలుగును. దీనియందు పిత్తవాత సంసర్గమువలన తలనొప్పి, కఫపిత్త సంసర్గమువలన ముడ్డిపూసయందుపట్లు, కఫవాతసంసర్గమువలన వీపునందుపట్లు ఇవి కలుగును. ఇది ఒకదినము విడిచి మరుదినమునందు కలుగును. దీనిని త్ర్యాహికజ్వర మనియెదరు.

శుక్లగళజ్వరలక్షణము

తిమిరకఠినవాక్యం స్వేదమూర్ఛాప్రలాపం
నయనజలదదృష్టిర్భ్రాంతి లాలాస్యదేశే,
వికృతవిదహాదేహో నష్టకాంతిః ప్రకుర్యా
ద్వివిధవిషవికారాన్ శుక్లయుక్తం జ్వరంచ. 247

తా. కండ్లు చీకట్లుకమ్ముట, కఠినముగ మాటలాడుట, చెమట, మూర్ఛ, ప్రలాపించుట, కండ్లయందు నీరుకారుట, భ్రాంతులగుట, నోటజొల్లుకారుట, శరీరము వికృతమైయుండుట, తాపయుక్తముగనుండుట, కాంతిహీనముగనుండుట—ఇట్టి విషవికారములు, శుష్కస్థలనము-ఈలక్షణములుగలది శుక్లగళజ్వర మని తెలియవలయును. (దీనియం

జీవనికి దోషధాతువులు కలిసెడినో వారికి మృత్యుప్రాప్తి కలుగు. అట్లుగాక ధాతువు స్వస్థగతిగా నడుచుచుండిన సాధ్య మని యెంచి చికిత్సింపవలయును.

మరణం ప్రాప్నుయా త్తత్ర శుక్రస్థానగతే జ్వరే,
శేఫసః స్తబ్ధతా మోక్షః శుక్రస్యచ విశేషతః. (మతాంతరే)248

తా. రసాదిసప్తధాతుగతజ్వరములలో శుక్రస్థానమును జ్వరము నాశ్రయించియుండగా మరణము కలుగు. ఆజ్వరమప్పుడు మేఢ్రము స్తబ్ధత్వమును పొందునట్లుయేగాక విశేషముగా శుక్రస్రావమును, ఒకానొకప్పుడు కొంచెకొంచెముగా రక్తస్రావమును కలుగును.

శుక్రగతజ్వరచికిత్స

పునర్నవార్కమూలంచ బాలావార్తాకమూలకం,
కుళుత్థమూలం బృహతీ బర్బరం గ్రంథినాగరమ్. 249
కణచూర్ణమిదం ఖాదేచ్ఛుక్లజ్వరనికృంతనం,

తా. గలిజేరువేరు, జిల్లేడువేరు, నూనెముంతపేరు లేక ముత్తవపులగపువేరు, వంగవేరు, ఉలవవేరు, నేలములకవేరు, వాయింటపేళ్లు, మోడి, సొంటి-వీనిని సమభాగములుగా దంచి కషాయము కాచి పిప్పలిచూర్ణముకలిపి సేవించిన శుక్లగతజ్వరము హరించు.

ఆమజ్వరలక్షణము

లాలాప్రసేకహృల్లాస హృదయాశుద్ధ్యరోచకాః. 250
*తంద్రాలస్యవిపాకంచ గురుగాత్రాతిమూత్రకం,
ఆమజ్వరసలింగంస్యా న్నదద్యాత్తత్ర భేషజమ్. (భేషజకల్పే)

తా. తంద్ర, ఆలస్యము, అన్నము అరగకుండుట, నోరు విరసముగనుండుట, అంగములు బరువుగ నుండుట, ఆకలి లేకుండుట, పలుమారు మూత్రము వెడలుట, అంగములు స్తంభించియుండుట, అధికజ్వరము - ఈలక్షణములుగలది అపక్వజ్వర మని తెలియవలయు. దీనియందు ఔషధము నివ్వంజనదు. ఔషధము నిచ్చిన అధికముగా జ్వరముగలుగు. మఱియు శోధనీయ ఔషధములనుగాని లేక శమనీయ ఔషధములనుగాని ప్రయోగించిన విషమజ్వరము కలుగును. అని పాఠాంతరముగలదు.

* తంద్రాలస్య విపాకాస్య వైరస్యం గురుగాత్రతా, క్షున్నాశో బహుమూత్రత్వం స్తబ్ధతా బలవాన్ జ్వరః, ఆమజ్వరస్య లింగాని నదద్యా త్తత్ర భేషజమ్, భేషజం హ్యామదోషస్య భూయో జనయతి జ్వరం, శోధనం శమనీయంచ కరోతి విషమజ్వరమ్,

త్వగ్గతజ్వరలక్షణము

త్వగంతర్గతరక్తాస్థిమాంసధాతుగతజ్వరమ్,
ప్రవక్ష్యతే తన్నిదానం సువిజ్ఞేయమిదం బుధైః. 25
కించిన్మాత్రం జ్వరోదాహో నాడీ మందగతి ర్భవేత్,
కించిచ్ఛిరోవ్యథా జ్ఞేయం త్వగ్గతజ్వరలక్షణమ్.(మాధవనిదానే) 25

తా. చర్మగత అంతర్గత రక్తగత అస్థిగత మాంసధాతుగత జ్వరనిదానంబు వచించెద.—స్వల్పముగా మాత్రను వెడలుట, జ్వరము, దాహము, నాడి మందము నడచుట, ఒకింత తలనొచ్చుట-ఈలక్షణములు గలది త్వగ్గతజ్వర మని తెలియవలయు.

అంతర్గతజ్వరలక్షణము

అంతర్దాహో బహిశ్శీతం కౌటిల్యం సంతతజ్వరమ్,
క్షయః పాండుశ్చ బధిర మంతర్గతస్యలక్షణమ్.(ఆయుర్వేదే) 2[illegible]

తా. కడుపులోన మండుట, వెలపట శీతలముగ నుండుట, కుటిలముగ నుండుట, ఎల్లపుడు జ్వరము, శరీరము క్షయించి పాండువర్ణముగ నుండుట, చెవుడు-ఈలక్షణముల గలది అంతర్గతజ్వర మని తెలియవలయు.

రక్తగతజ్వరలక్షణము

జ్వరోష్ణతా విదాహశ్చ మదాలస్య మతిభ్రమాః,
అంగవైకల్యమూర్ఛాచజ్వరోరక్తగతస్స్మృతః. (మాధవనిదానే) 25[illegible]

తా. జ్వరోష్ణము, విదాహము, మదించినవానివలె నుండుట, ఆలస్యము, చిత్తభ్రమ, అంగములు నొచ్చుట, మూర్ఛ-ఈలక్షణములు గలది రక్తగతజ్వర మని తెలియవలయు.

రక్తనిష్ఠీవనం దాహో మోహశ్ఛర్దనవిభ్రమౌ,
ప్రలాపః పిటకా తృష్ణా రక్తప్రాప్తే జ్వరే నృణామ్. 26[illegible]

తా. ఉమియునపుడు రక్తముపడుట, దాహము, మోహము, వమనము, భ్రాంతి, వదరుట, పిటకలు, దప్పి-ఈలక్షణములు గలది రక్తగతజ్వర మని తెలియవలయు.

మాంసగతజ్వరలక్షణము

అతితీవ్రజ్వరశ్శ్వాస స్స్వేద స్తృష్ణాంగకవ్యథా,
తంద్రావిదాహపులకమూర్ఛామాంసగతజ్వరే.(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. దాహము, చెమట, చలిపెట్టుట, స్వరము హీన మగుట, హృదయము కాలిం చుట, కడుపుబ్బరము, మూర్ఛ, శోష, తల కడుపు నొచ్చుట - ఈలక్షణములు గలది కాలజ్వర మని తెలియవలయు. ఇది మనుజుని కడుశీఘ్రముగా జంపును.

చర్మగతజ్వరకాలప్రమాణము

జ్వరం చర్మగతం యస్య సర్వాంగం శీతమాశ్రయేత్,
దశరాత్రవినిర్ముక్తో నరో జీవే న్ననిశ్చితమ్. (అశ్వినీనిఘంటౌ) 267

తా. చర్మగతజ్వరమునందు సర్వాంగములు శీతలముగా నుండును. అది పదిదినము లలో నివర్తించినను నివర్తించును, లేక చంపినను చంపును. (పదిదినములకు పిదప జీవించి యుండిన చికిత్స చేయవలయును.)

రక్తగతజ్వరకాలప్రమాణము

దేహం పాండురవర్ణంచ రక్తశ్లేష్మవిజృంభణమ్,
నవజ్వరేచ సంతాపః కాలజ్ఞానేన భాషితమ్. (బాహటే) 268

తా. రక్తగతజ్వరమునందు శరీరమునకు పాండురవర్ణము రక్తయుక్త *శ్లేష్మ స్రావము తొమ్మిదిదినములలో శరీరతాపము కలుగునని కాలజ్ఞానుఁడు వచించె. (ఈజ్వర రోగి తొమ్మిదిదినములకు వైవస్వతనిలయంబునకేగును. అటుగాక దైవికమువలన జీవించి యుండిన చికిత్స చేయవలయు.)

మాంసగతజ్వరకాలప్రమాణము

జ్వరం మాంసగతం యస్య సర్వాంగే కృశతా భవేత్,
ద్వాదశే జాయతే మృత్యుః కాలజ్ఞానేన భాషితమ్. 269
(మాధవనిదానే)

తా. మాంసగతజ్వరమునందు సర్వాంగములు కృశించి దిగబారినట్లుండిన రోగి పన్నెండుదినములలో యమాలయంబున కేగు నని కాలజ్ఞానుఁడు వచించె. (అటుగాక దైవికమువలన జీవించియుండిన చికిత్స చేయవలయు.)

రసగతజ్వరలక్షణము

గురుతా హృదయోత్క్లేశ స్సదనం ఛర్ద్యరోచకౌ,
రసస్థే తు జ్వరే లింగం దైన్యంచాస్యోపజాయతే.(మాధవనిదానే)

తా. శరీరము జడముగ నుండుట, వాంతివచ్చునటు లుండుట, గ్లాని, ఓకర, అన్న ద్వేషము, మనోవ్యథ-ఈలక్షణములు గలది రసగతజ్వర మని తెలియవలయు.

* శ్లేష్మస్రావ మనఁగా - తెమడ వెడలుట.

తా. చిత్తభ్రమ, తంద్ర, ఆలస్యము, అన్నమునం దిచ్ఛ లేకుండుట, హృదయమున వేదన, శరీరము శుష్కించుట - ఈలక్షణములు గలది కామజ్వర మని తెలియవలయు.

కామాన్మోహారుచిర్దాహో హ్రీనిద్రాధీధృతిక్షయః. (బాహటే)

తా. కామజ్వరమునందు అరుచి మోహము సర్వాంగతాపము ఇవి కలుగుట, లజ్జ నిద్ర బుద్ధి ధైర్యము ఇవి లేకుండుట-ఈలక్షణములు కలుగును.

అసాధ్యజ్వరలక్షణము

జ్వరో నిహంతి రక్తాక్షం క్షీణాంగం హృది శూలినమ్,
సదా శ్వాసశ్చ స్వేదశ్చ శక్తిహీనం హతానలమ్. 277

తా. నేత్రము లెఱ్ఱనై యుండుట, శరీరము కృశించుట, ఱొమ్మునఁ శూల, ఎల్లప్పుడు శ్వాసము, ఎల్లప్పుడు చెమట, సత్త్వము అగ్నిదీపనము లేకుండుట - ఈలక్షణము గల జ్వరరోగి యమాలయంబున కేగు.

హేతుభి ర్బహుభి ర్జాతో బలహృద్బహులక్షణః,
జ్వరః ప్రాణాంతకృద్యశ్చ శీఘ్రమింద్రియనాశనః. 278

తా. అనేక కారణములతో జనించి బలక్షయమును గలుగఁ జేసి స్వేదాద్యనేక దుర్లక్షణములతోఁగూడి శీఘ్రముగా ఇంద్రియశక్తిని నశింపఁజేయుచుండు జ్వరము ప్రాణాంతక మగు.

జ్వరః క్షీణస్య శూనస్య గంభీరో దైర్ఘ్యరాత్రికః,
అసాధ్యో బలవాన్ యశ్చ కేశసీమంతకృజ్జ్వరః. (మాధవనిదానే)

తా. శరీరము కృశించినవానికిఁగాని లేక శరీరము ఉబ్బియుండువానికిఁగాని గలిగినజ్వరము, వాతాదినాడీగమనము నెఱుఁగుట కశక్యముగ నేని, అంతర్వేగముగలదిగ నేని నుండుజ్వరము, దీర్ఘకాలమువఱకు విడువక వేధింపుచుండుజ్వరము, బలవత్తరముగా నుండుజ్వరము, అకస్మాత్తుగా తలవెంట్రుకలను పాపటగా దీసికొనువానియొక్క జ్వరము ఇవి అసాధ్యంబులు.

ఆరంభాద్విషమో యస్య యస్య వా దైర్ఘ్యరాత్రికః,
క్షీణస్యానిమిషాక్షస్య గంభీరో హంతి మానవమ్. 280
విసంజ్ఞస్తామ్యతే యస్తు శేతే నిపతితోఽపివా,
శీతార్దితోఽంతరుష్ణశ్చ జ్వరేణ మ్రియతే నరః. (అన్యశాస్త్రే) 281

స్వేదోలలాటే హిమవాన్నరస్య శీతార్దితస్యాతిసుపిచ్ఛిలస్య,
కంఠస్థితో యస్య సయాతి వహ్నిర్నూనంయమస్యైతిగృహం సమర్త్యః.
యస్య స్వేదోతి బహుళః పిచ్ఛిలోయాతి సర్వతః,
రోగిణశ్శీతగాత్రస్య తదా మరణమాదిశేత్. (మతాంతరే) 291

తా. జ్వరమధ్యమునందు స్త్రీలతోడ మద్యపానము చేసినట్టులేని, పక్కలచే సీడువఁబడినటులేని స్వప్నముగాంచెడివాఁడు భయంకరమైన జ్వరరోగముగలవాఁడై మరణముచెందును. పూర్వాహ్ణమునందు దారుణమైనజ్వరము, కఫవిహీనమైనదగ్గు, బల హాని, మాంసక్షయముగల జ్వరితుఁడు యమాలయంబునకేగు. అపరాహ్ణమునందు దారుణ మైన జ్వరము, శ్లేష్మముతోఁగూడినదగ్గు, బలహాని, మాంసక్షయము - ఇవిగలజ్వరితుఁడు యమునిం గాంచు. అకస్మాత్తుగా జ్వరసంతాపము, దప్పి, మూర్ఛ, బలక్షయము, సంధి శైథిల్యము - ఇవిగల జ్వరితునికి మరణము ఆసన్నమైనదని తెలియవలయు. ఉదయకాల ములో ముఖమునందు స్వేదస్రావము, లేపజ్వరవ్యాప్తి ఇవిగలజ్వరితుఁడు జీవించుట దుర్లభము. నుదుట చల్లని చెమటబట్టుట, అంగములు శిథిలముగ శరీరము జిగటగ నుండుట, నోటిలో నుంచుకొనిన కబళము అన్నములోనికి దిగకుండుట - ఈలక్షణములు గల జ్వరితుఁడు యమాలయంబున కేగు. జిగటగ నుండుచెమట అధికముగా జనించి శరీర మంతట వ్యాపించుట, అంగములయందు చలుపపుట్టుట - ఈలక్షణములుంగల జ్వరితుఁడు కృతాంతునికడ కేగు.

సంగమదోషజ్వరలక్షణము

సంగదోషస్య చిహ్నాని నేత్రరోగశ్శిరోవ్యథా,
ఊరుపీడోదరేదాహ స్సంధిబంధ స్తృషాజ్వరః. (గ్రంథాంతరే) 292

తా. నేత్రము లెఱ్ఱనై నీరు గారుచుండుట, తల తొడలు నొచ్చుట, కడుపులో మండుట, సంధులు బంధించినట్లుండుట, దప్పి (ఆరాటము), జ్వరము - ఈలక్షణములు గలది సంగమజ్వర మని తెలియవలయు. (దీనియందు శుక్లగతజ్వరచికిత్స చేయవలయు.)

విషూచిజ్వరలక్షణము

విషూచికాజ్వరే ఛ్ఛర్ది ర్నాడీ మందగతి ర్భవేత్,
అంతర్దాహో బహిశ్శీత మతిసారో జ్వర స్తథా. 293
తృష్ణా ప్రలాపో భ్రాంతిశ్చ విజ్ఞేయా వైద్యపారగైః,
చతుర్థే జాయతే మృత్యుః కాలజ్ఞానేన భాషితమ్. 294

పానముతో సేవించి పిదప శీతోదకమును త్రాగిన వాతాదిజ్వరము అరుచి సన్నిపాతము అజీర్ణము ఇవి నశించును.

కామిలాజ్వరలక్షణము

కృష్ణంపీతం శకృన్మూత్రం తంద్రామోహాశ్చ ఛర్దనమ్,
దాహోరుచి స్తథానాహో జ్వరస్స్యాద్రక్తనేత్రతా. 300
అసాధ్యశ్శ్వాసకాసాత్తు కామిలాజ్వరలక్షణమ్, (గ్రంథాంతరే)

తా. మలము నల్లగ మూత్రము పసుపువర్ణముగ వెడలుట, తంద్ర, మోహము, వాంతి, దాహము, అరుచి, కడుపుబ్బరము, నేత్రము లెఱ్ఱనైయుండుట, జ్వరము - ఈ లక్షణములు గలది కామిలాజ్వర మని తెలియవలయు. దీనియందు శ్వాసకాసలు కలిగి యుండిన యసాధ్యము.

మేదోగతజ్వరలక్షణము

భృశంస్వేద స్తృషామూర్ఛా ప్రలాపశ్ఛర్దిరేవచ. 301
దౌర్గంధ్యారోచకం గ్లాని స్త్వేద స్థ్సేచాసహిష్ణుతా, (గ్రంథాంతరే)

తా. కడుచెమట దప్పి మూర్ఛ ప్రలాపము వాంతి శరీరదౌర్గంధ్యము అన్నమునం దరుచి గ్లాని వేదన సహింపకుండుట - ఈలక్షణములు గలది మేదోగతజ్వర మని తెలియవలయు.

మజ్జాగతజ్వరలక్షణము

తమఃప్రవేశనం హిక్కా కాసః శైత్యం వమి స్తథా. 302
అంతర్దాహో మహాశ్వాసో నుర్మ ఛేదశ్చ మజ్జగే, (మాధవనిదానే)

తా. చీకటి కమ్ముకొనిన ట్లుండుట, ఎక్కిళ్ళు, కాస, శరీరశైత్యము, ఓకర, అంతర్దాహము, మహాశ్వాసము, హృదయము పగిలిన ట్లుండుట - ఈలక్షణములు గలది మజ్జాగతజ్వర మని తెలియవలయు.

జీర్ణజ్వరలక్షణము

త్రిస్సప్తాహే వ్యతీతేతు జ్వరో యస్తనుతాం గతః. 303
ప్లీహాగ్నిసాదం కురుతే సజీర్ణజ్వర ఉచ్యతే, (మతాంతరే)

తా. ఇరువదియొకదినములకు జ్వరము బలముగా నుండి పిదప సూక్ష్మంబై ప్లీహరోగమును అగ్నిమాంద్యమును గలుగజేయునది జీర్ణజ్వర మని తెలియవలయు.

గంభీరజ్వరలక్షణము

గంభీరస్తు జ్వరో జ్ఞేయో హ్యంతర్దాహేన తృష్ణయా. 304

తా. శరీరమునందు నొప్పి, జ్వరము, కంపము, దప్పి, శరీరము బరువుగ నుండుట, దుఃఖము, శోథ, అతిచలువ- ఈలక్షణములు గలిగి సూతికాజ్వర మని తెలియవలయు. దీనినే కొందఱు సూతికావాత మని చెప్పెదరు. (దీనికి వాతరోగప్రకరణములోఁ జెప్పియుండు వాతవిధ్వంసినీరసము నేని సంజీవనీరసము నేని బడబానలరసము నేని ప్రయోగింపవలయు.)

స్వేదభేదములు

జ్వరేముక్తే మలేముక్తే ప్రాణేముక్తే సమీరణే.
సన్నిపాతోద్భవశ్చైవ స్వేదోభవతి పంచమః, 308

తా. జ్వరమువిడుచుచెమట, మలమువిడుచుచెమట, ప్రాణమువిడుచుచెమట, వాతప్రకోపముమీఁదిచెమట, సన్నిపాతముమీఁదిచెమట - అనిస్వేదములు పంచవిధములు. ఇఁక వానిలక్షణంబుల వచించెద.

జ్వరముక్తేతు సర్వాంగే మలముక్తే లలాటకే.
ప్రాణముక్తేచ కంఠేచ సన్నిపాతే ముహుర్ముహుః, 309

తా. జ్వరము విడుచునపుడు సర్వాంగములయందు చెమట గలుగు. మలము విడుచునపుడు లలాటమునందు చెమట కలుగు. ప్రాణము విడుచునపుడు కంఠమునందు చెమట గలుగు. సన్నిపాతమునందు పలుమారు చెమట స్రవింపుచుండు.

స్వేదచికిత్స

స్వేదోద్గమే కుళుత్థానాం భ్రష్టానాం చూర్ణకం తథా. 310
భూనింబక్షారక స్తిక్తా వచాపార్శ్వ పకళరజః,
ఉద్ధూళం త్రిదోషోత్థే స్వేదే భిష్యందజజ్వరే. 311

తా. ఉలవలను వేయించి చూర్ణముచేసి అందు నేలవేము, క్షారము, కటుకరోహిణి, వస, ఆవాలు కలిపి శరీరమునకు లేపనముచేసిన త్రిదోషజనితస్వేదము, అభిష్యందజ్వరజనితస్వేదము హరించును.

హరీతకీంవా చణకం సంపిష్యోద్వర్తయే న్నరః,
పశ్చాదేవం ప్రకుర్వంతి దేహస్వేదప్రశాంతయే. 312

తా. కరక్కాయలచూర్ణము నేని, లేక సెనగపప్పుచూర్ణము నేని శరీరమునకు లేపనము చేయించి పిదప పొడపత్రకషాయమును పానముచేయించిన స్వేదదోషములు హరించు.

—— జ్వరితునిషమూలోపద్రవములు ——

రక్తపిత్తం తథాకాస హిక్కా హృన్మూర్ఛాలశ్వాసకాః,
మలరోధో౽తివిభ్రంశో జ్వరితానాముపద్రవాః. (నిత్యనాథీయే)

తా. పైఁజెప్పిన సర్వజ్వరములలో చేనియందేని రక్తముగ్రక్కుట, దగ్గి ఉమ్మి వేయునపుడు రక్తము వెంట తెమడ వెడలుట, ఎక్కిళ్ళు, గొంతునొప్పి, శ్వాస, మల మూత్రములు వెడలకుండుట, అధికముగా భ్రమనొందుట - ఈదుర్గుణములు గలిగి జ్వరము విడువక పీడింపుచుండిన మనుజుని చంపును.

శ్వాసమూర్ఛారుచి చ్ఛర్దితృష్ణాతీసార[1]విభ్రమాః,
హిక్కాకాసోంగభేదశ్చ జ్వరేచోపద్రవాదశ. 314

తా. పైఁజెప్పిన సర్వజ్వరములలో చేనియందేని శ్వాస, మూర్ఛ, అరుచి, వాంతి, దప్పి, అతిసారము, చిత్తభ్రమము, ఎక్కిళ్ళు, కాస, ఒడలునొప్పి-అను నీపది యుపద్రవములు గలిగి జ్వరమువిడువక పీడింపుచుండిన మనుజుని చంపును.

కాసశ్శ్వాసశ్చ హిక్కాచ శిరోరోగగళగ్రహా,
ఛర్దిర్మూర్ఛాప్యతీసారో జ్వరితానాముపద్రవా. (ఆయుర్వేదే)

తా. పైఁజెప్పిన సర్వజ్వరములలో చేనియందేని కాస, శ్వాస, ఎక్కిళ్లు, మహా శిరోరోగము, నాలుక లోనికీడ్చుకొనుట, వాంతులు, మూర్ఛ, అతిసారము-అను నీయుప ద్రవములు గలిగి జ్వరము విడువక పీడింపుచుండిన మనుజుని చంపును.

—— జ్వరదశావస్థలు ——

ప్రథమోహి హ్యపస్మారో ద్వితీయం ప్రేతభాషణం,
తృతీయ శ్చిత్తవిభ్రంశ శ్చతుర్థం శ్వాసమూర్ఛనమ్. 316
పంచమీ చోర్ధ్వదృష్టిశ్చ [2]షష్ఠీచ రతికామనా,
సప్తమ స్త్వంగదాహశ్చ వక్త్రస్పర్శనమష్టమమ్. 317
నవమం స్విన్నగాత్రత్వం దశమం మరణం భవేత్, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. జ్వరమునకు పదియవస్థలు గలవు:—అం దపస్మారము మొదటియవస్థ, ప్రేత సంభాషణము రెండవయవస్థ, చిత్తభ్రమ మూడవయవస్థ, శ్వాసము మూర్ఛ నాలవ యవస్థ, ఊర్ధ్వదృష్టి ఐదవయవస్థ, గతికోరికె ఆఱవయవస్థ, శరీరములో విదాహము ఏడవయవస్థ, నాలుక లోనికీడ్చుట ఎనిమిదవయవస్థ, శరీరమునందు చెమట స్రవించుట తొమ్మిదవయవస్థ-ఇటుల తొమ్మిది యవస్థలు గడచినపిదప పదియవది మరణావస్థ.

1 విడ్విభ్రమః. 2 షష్ఠంస్వరవిభేదనమ్ - షష్ఠంత్వచలకాంగకమ్.

జ్వరరోగిసాధ్యాసాధ్యోపద్రవములు

బలవాన్ స్వల్పదోషశ్చ జ్వరస్సాధ్యోనుపద్రవః. 318
ఉపద్రవయుతో హంతి జ్వరోతీంద్రియనాశనః, (మాధవనిదానే)

తా. బలవంతుఁడుగా స్వల్పదోషయుక్తుఁడుగా శ్వాసాద్యుపద్రవరహితుఁడుగా నుండు జ్వరరోగి జీవించును. బలక్షయము ఉపద్రవముల కభివృద్ధి ఇంద్రియనాశము ఇవిగల జ్వరరోగి మృతిచెందును.

నిద్రాసౌఖ్యం భవేద్యస్య శరీరం సోద్యమం భవేత్. 319
ఇంద్రియాణి ప్రసన్నాని బుద్ధిః ప్రకృతిమాగతా,
శరీరే యస్య నైర్మల్యం సరోగీనైవనశ్యతి. (రసరత్నాకరే) 320

తా. నిద్రాసౌఖ్యము శరీరోల్లాసము పంచేంద్రియములు తెలివిగ బుద్ధి నిర్వికారముగ శరీరము నిర్మలముగ నుండుట-ఈలక్షణములు గల జ్వరరోగి జీవించును.

జ్వరదినప్రమాణము

వాతపిత్తకఫే సప్త దశ ద్వాదశవాసరాః,
ప్రాయోనుయాంతి మర్యాదాం మోక్షాయచ వధాయచ. 321
(నిత్యనాథీయే)

తా. వాతజ్వరమునకు ౭ దినములు, పిత్తజ్వరమునకు ౧౦ దినములు, శ్లేష్మజ్వరమునకు ౧౨ దినములు కాలప్రమాణము. అట్లగుటచే యాజ్వరములు వానివాని కాలక్రమముగా విడిచినను విడుచును. లేక చంపినను చంపును.

ఇత్యగ్నివేశస్య మతం హారీతస్యాపిచ స్మృతం,
ద్విగుణా సప్తమీయాతు నవమ్యేకాదశీ తథా. 322
ఏషా త్రిదోషమర్యాదా మోక్షాయచ వధాయచ,
శుద్ధాశుద్ధజ్వరేకాలో దీర్ఘమప్యనువర్తతే. (అగ్నిమతే) 323

తా. వాతజ్వరమునకు ౧౪ దినములు, పిత్తజ్వరమునకు ౧౮ దినములు, శ్లేష్మజ్వరమునకు ౨౨ దినములు కాలప్రమాణము. అట్లగుటచే యాజ్వరములు వానివానికాలక్రమముగా విడిచినను విడుచును. లేక చంపినను చంపును. శుద్ధాశుద్ధజ్వరమునకు నిదియ కాలప్రమాణము. దీనినతిక్రమించి అనువర్తించియుండిన పురాణజ్వరమగు. ఇటుల అగ్నివేశుఁడును హారీతుఁడును వచించిరి.

వచనము. వాతపిత్తశ్లేష్మజ్వరము లొకరఘామములో వెలపట వ్యాపించిన ఏడు, లేక తొమ్మిదిదినములకు విడుచును. రెండవఘామున వెలపట వ్యాపించిన పదకొండు, లేక పదమూడుదినములకు విడుచును. మూడవఘామునగాని నాలవఘామునగాని వెలపట వ్యాపించిన పదునేను, లేక ఇరువదియొకటవదినమున విడుచును.

సప్తరాత్రంవాతికేస్యా త్తద్ద్విరాత్రంచాపి పైత్తికే,
నవరాత్రం కఫేచైవ ద్వంద్వజే దశరాత్రకమ్. 324
జ్వరపాకో భవేదత్ర హ్యథయాప్యజ్వరంహరేత్, (చింతామణౌ)

తా. వాతజ్వరము ౭ దినములు, పిత్తజ్వరము ౬ దినములు, శ్లేష్మజ్వరము ౯ దినములు, ద్వంద్వజ్వరము ౧౧ దినములు పెరిగింపుచుండును. ఇదియ జ్వరపాక ప్రమాణములు. ఈదిన ప్రమాణములలో జ్వరములు పాకముచెందిన హరించు. చెందకుండిన యాప్యమగు. (అనగా విడుచుట దీర్ఘకాలముపఱకు అనువర్తించియుండును.)

జ్వరపాకక్రమము

లంఘనానంతరం జ్ఞాత్వా రోగముక్తం చికిత్సకః. 325
బహిరగ్నిర్యథాపూర్వం గచ్ఛేత్కుర్యా త్తథాక్రియాం,
ఔషధానాం ప్రభావంచ జ్ఞాత్వా దద్యాచ్చికిత్సకః. 326
ధాతూత్పన్నాశ్చ యేదోషాః అన్యాశోచ్యక్తాయథాక్రమం,
అంతర్గతాశ్చ యేదోషా జ్వరరూపా బహిర్గతాః. 327
పునరామాశయగతా జ్వరపాకమవాప్యతే,
తన్మధ్యే చాప్యపథ్యాని కురుతే జీర్ణముచ్యతే. 328

తా. లంఘనానంతరము జ్వరవిమోచనము నెఱిఁగి ఎవ్విధచికిత్సలచే బహిర్గతజ్వరము లోపల ప్రవేశించునో అవ్విధచికిత్సల వైద్యుఁడు చేయవలయు. అటుల చికిత్సించునెడ ఔషధముల ప్రభావము నెఱిఁగి ప్రయోగింపవలయు. ధాతుజనితదోషములను ఇతరదోషములను యథాక్రమంబుగా వచించినాఁడ. అంతర్గతదోషములు బహిర్గతంబులైనను జ్వరరూపంబులగు. బహిర్గతదోషములు మరల నామాశయగతంబులైన జ్వరము పాకమును జెందు. జ్వరపాకమధ్యమున యపథ్యంబులుసేసిన అజీర్ణరోగము జనించు.

జ్వరితపథ్యలక్షణము

జ్వరితో జ్వరముక్తోవా సాయాహ్నే పథ్యమాచరేత్,

తత్తద్దోషక్షయంకుర్యా ద్బాధో దోషప్రవర్ధనమ్. 329
అన్నకాలేన భుంజానః క్షీయతే హాస్యతేఽథవా, (నిత్యనాథీయే)

తా. జ్వరితుఁడేని లేక జ్వరవిముక్తుఁడేని సాయంకాలమునందు పథ్యము నాచరింపవలయు. దానిచే నానాదోషములు క్షయించు. పూర్వాహ్ణమున పథ్యము నాచరించినను, లేక గంజిత్రాగినను దోషములు వృద్ధిచెందు. పథ్యకాలమునందు పథ్యముసేయని వానికి శరీరకృశత్వంబేని, లేక మరణంబేని గలుగు.

లంఘనక్రమము

లంఘనం త్రివిధం ప్రోక్తం వాతపిత్తకఫే ష్వథ. 330
లంఘనం తూపవాసస్స్యా ల్లంఘనం భోజనం లఘు,
లంఘనం శుష్కపానీయం లంఘనం పరమౌషధమ్. 331
(చింతామణౌ)

తా. లంఘనము వాతపిత్తశ్లేష్మభేదంబులచే మూఁడువిధంబులు. అందు వాతజ్వరపీడితుఁడు ఉపవాసము సేయవలయు. పిత్తజ్వరపీడితుఁడు లఘువుగ భుజింపవలయు. శ్లేష్మజ్వరపీడతుఁడు పలచనిగంజిని త్రాగవలయు. అట్టిలంఘనమే పరమౌషధము.

పథ్యక్రమము

ఔషధేనవినా వ్యాధిః పథ్యాభ్యాసేన జీర్యతే,
నతు పథ్యవిహీనస్య త్వౌషధానాంశతై రపి. 332
పథ్యం దేయం యథాసాత్మ్యం తస్మాత్పథ్యం సమాచరేత్,
నతు పథ్యవిహీనస్య భేషజానాంశతై రపి. 333
శాకేషు తరుణం పథ్యం దధిపర్యుషితం హితం,
ధాన్యం వర్షాంతికం పథ్యం మాంసం సద్యోహితం నృణామ్. 334
అశీతేనాంభసాస్నానం పయఃపానం వయస్త్రియః,
ఏతద్ధి మానవం పథ్యం స్నిగ్ధముష్ణంచ భోజనమ్. 335
(గ్రంథాంతరే)

తా. ఔషధసేవ చేయకుండినను పథ్యము నాచరింపుచుండిన కడుశీఘ్రముగా రోగము నివర్తించును. పథ్యమును వర్జించి నూఱుఔషధంబులు సేవింపుచుండినను రోగముశమింపదు. కాఁబట్టి పథ్యములలో ప్రకృత్యనుగుణమైన పథ్యముల నాచరింపవలయు. నూఱు ఔషధంబులు సేవించినను అవి పథ్యముతో సమానంబులు గావు. లేక

పురాణజ్వరములకు మాలినీవసంతరసము

రసకయుగళభాగం వేల్లజంచైకభాగం
ద్వితయమపిచ ఖల్వే మర్దయేన్నిమ్బకేన,
భవతి జ్వరవిముక్తో నింబనీరేణతావత్
జ్వరహార మథ కుర్యా న్మాలినీప్రాగ్వసంతమ్. 341
జీర్ణజ్వరే ధాతుగతేఽతిసారే రక్తాన్వితే రక్తగవిట్స్వరూపే,
జ్వరేఽస్థిగేమాంసగతే పురాణే వల్లద్వయం దుగ్ధమతీవ పథ్యమ్.
(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. శుద్ధిజేసినకఫరి ౨ భాగములు, మిరియాలు ౧ భాగము - ఇటుల వీనిని ఖల్వములో వైచి వేపచెక్కరసముతో మూఁడుదినములు బాగుగా మర్దించి ఆఱు గురిగింజలయెత్తు మాత్రలుజేసి జీలకఱ్ఱ, పిప్పళ్లు-వీని అనుపానయుక్తముగా సేవించిన జీర్ణజ్వరము, ధాతుగతజ్వరము, జ్వరాతిసారము, రక్తయుక్తజ్వరాతిసారము, రక్తయుక్తమలాతిసారజ్వరములు, అస్థిగత మాంసగతజ్వరములు, పురాణజ్వరములు హరించు. ఇది మాలినీవసంతరస మనఁబడు.

పురాణజ్వరములకు రసకల్పములు

కఫరీం మర్దయేత్త్రైశ్చతురశీతియామకం,
అనంతరం దివారాత్రం మర్దనేనామృతం భవేత్. 343
మాషమాత్రం సానుపానం జ్వరం హంతి దినార్ధతః,
(గ్రంథాంతరే)

తా. శుద్ధిజేసినకఫరిని ఖల్వములో నునిచి ౮౪ ఝాములు ఆవుపాలతో రేయుంబగలు ఎడతెగక మర్దించిన అమృతతుల్యం బగు. పిదప దానిని ఏడుగురిగింజలంతేసి మాత్రలు జేసి తేనె, పిప్పలి- వీని అనుపానయుక్తముగా సేవించిన పురాణజ్వరములు అర్ధదినములో నశించు.

కఫరీం శోధితాం కృత్వా మర్దయేచ్చ రసామృతైః. 344
పంచాశదష్టౌయామాన్వా ఏకమార్గంతు మర్దయేత్,
అనుపానవిశేషేణ యామేన జ్వరనాశనమ్.(మతాంతరే) 345

తా. శుద్ధిజేసినకఫరిని ఖల్వములో నునిచి ఆవునేతితో ౫౮ ఝాములు ఎడతెగక మర్దించి నాలుగుగురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి పిప్పళ్ళు, లవంగములు వీని అనుపానముతో సేవించిన పురాణజ్వరములు ఒకఝాములో హరించు.

తా. శుద్ధిజేసినకఫరి తేనె ఆవుపాలు పీతిచే నలువదిదినములు రేయుంబగలు ఎడతెగక మర్దించి ఒకదినము యెండించి పిడుగురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి తేనె పిప్పలితో సేవించిన సోమరోగము, జ్వరము ఇవి హరించును.

కఫరీం శిఖితోయేన చతురశీతియామకమ్. 352
అహోరాత్రంచ సంమర్ద్య భుంజీత మధుమిశ్రితం
రోగావసానకాలేతు మాషమాత్రం ప్రదాపయేత్. 353
యథోక్తం భోజనం కృత్వా దృఢకాయో భవిష్యతి,

తా. శుద్ధిజేసినకఫరిని ఖల్వములో నునిచి మయూరశిఖికషాయముచే ౮౪ ఝాములు రేయుంబగలు ఎడతెగక మర్దించి పిడుగురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని తేనెతో నొసంగి జ్వరము విడుచునపుడు యథోక్తముగా భుజింపజేసిన జ్వరములు హరించుటయేగాక శరీరదార్ఢ్యముకూడ గలుగును.

శతవత్సరపర్యంతం వజ్రదేహో భవిష్యతి. 354
రసం రక్తం త్వచం మాంసం మజ్జా మస్థిగతం హరేత్,
(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. పైజెప్పిన కఫరియోగములను సేవించిన పురాణజ్వరములు, రసము, రక్తము మాంసము, చర్మము, మజ్జ, అస్థి- వీని నాశ్రయించి యుండు జ్వరములు హరించుటయే గాక నూరుసంవత్సరములవఱకు వజ్రతుల్యదేహముగలవారై జీవించెదరని సిద్ధరసార్ణవము నందు శంకరుఁడు వచియించె. కావున పైచెప్పిన కఫరియోగములను నాలుగు మాసములు సేవింపవలయు.

కఫరిశుద్ధి

కఫరీ పలమాత్రంతు చూర్ణంకృత్వా విమర్దయేత్. 355
నరమూత్రే సప్తయామాం డోలాయంత్రే పచేత్తతః,
గోమూత్రేణ ద్వియామంచ పాచయేచ్ఛుద్ధిమాప్నుయాత్. 356
అథవా ఘృతసంమిశ్రం పాచయేత్కఫరీశుచిః,

తా. పలప్రమాణము కఫరిని చూర్ణముచేసి ప్రాతబట్టలో మూటగట్టి ౭ ఝాములు నరమూత్రముచేత, ౨ ఝాములు గోమూత్రముచేత డోలాయంత్రములో వండినను, లేక ఆవునేతిలో వైచి ఏడుపొంగులు వచ్చువఱకు వండినను శుద్ధి యగు. ఇటుల శుద్ధిచేయఁబడినకఫరిని పైజెప్పిన యోగములయందును, సర్వౌషధములయందును నుపయోగింపం దగు

—— జ్వరమురారి ——

త్రిస్సప్తజంబీరజభావితఖర్పరస్య
చూర్ణం విమర్ద్య నవనీతసమానచూర్ణమ్,
వల్లద్వయం హరతి శర్కరయానుపానం
సద్యోజ్వరం జ్వరమురారిసమాఖ్యమేతత్.(ఆయుర్వేదే) 357

తా. శుద్ధిచేసిన కపుని ఖర్పరములో నునిచి ౨౧ పర్యాయము నిమ్మపండ్లరసముచే భావనచేసి పిదప దానిని వెన్నతో సమానముగ నూరి చూర్ణముచేసి యం దొక గురి గింజలప్రమాణమును శర్కరానుపానముచేగాని, తేనె పిప్పళ్లు పీనియనుపానముచేగాని సేవించిన జ్వరములు హరించు. ఇది జ్వరమురారి యనఁబడును.

హింగుళంచ విషం వ్యోషం టంకణం నాగరాభయా,
జయపాలసమాయుక్తం సద్యోజ్వరనివారణమ్ (బాహటే) 358

తా. శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిచేసిననాభి, త్రికటుకములు, వెలిగారము, శొంఠి, కరక్కాయ-వీనిని చూర్ణముచేసి దీనికి సమముగా శుద్ధిచేసిన నేపాళచూర్ణమును కలిపి నూరి కలాయప్రమాణము మాత్రలుచేసి అల్లపుస్వరసముతో నిచ్చించిన క్షణ ముననే జ్వరము నివర్తించును. (ఇది మఱియొకవిషయమైన జ్వరమురారి.)

—— సర్వజ్వరాదిహరగుటికలు ——

జాతీఫలం త్రికటుకం త్రిఫలం త్రిజాతం
ఖర్జూరద్రాక్షాగరువాలుకచందనాని,
తక్కోలధాన్యమధుజీరకమశ్వగంధా
చూర్ణం సమం సమసితం గుళికాం ప్రకుర్యాత్. 359
భుక్తిః కరోతి సకలజ్వరపైత్యనాశం
శ్వాసం క్షయం హరతి పాండు ప్రమేహరోగాన్,
జీర్ణజ్వరం సతతసంతతకం ప్రణాశం
రోగాన్నిహంతి కథితం వరపూజ్యపాదైః. (నిత్యనాథీయే) 360

తా. జాజికాయ [1]త్రికటుకములు, [2]త్రిఫలములు, [3]త్రిజాతకము, ఖర్జూరపు కాయ, ద్రాక్ష, అగరు, కూతురుబుడము, చందనము, తక్కోలములు, ధనియాలు,

1 త్రికటుకమనఁగా శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు. 2 త్రిఫలము లనఁగా కరక్కాయ, తానికాయ, ఉసిరికె వరుగు. 3 త్రిజాతకము లనఁగా ఏలకులు, ఆకుపత్రి, లవంగపుచెక్క.

అతిమధురము, జీలకఱ్ఱ, పెన్నేరుగడ్డ - వీనిని సమభాగములుగా చూర్ణముజేసి దానికి సమముగా శర్కరను పాకుబట్టి యం దాచూర్ణమును కలిపి ఘుటికలుజేసి యందొకదానిని భక్షించిన సర్వజ్వరములు, పైత్యరోగములు, శ్వాస, క్షయము, పాండువు, ప్రమేహము, జీర్ణజ్వరము, సతతజ్వరము, సంతతజ్వరము-ఈరోగములు హరించునని శ్రేష్ఠుఁడగు పూజ్యపాదమహర్షి వచించె.

జ్వరవైరివటుకములు

రసోగంధకనాభీచ బీజముస్మత్తసంభవం,
ద్వే ద్వేపలానిచైతాని ప్రోక్యకంశుంఠీచ పిప్పలీ. 361
ఏతాని పంచమరిచం మర్దయేద్గుడవారిణా,
గుంజామాత్రం ప్రకుర్వీత గుడేనైవ ప్రయుజ్యతే. 362
ఉష్ణోదకానుపానేన భేషజం జ్ఞానపారగైః,
జ్వరవైరీతివిఖ్యాతం సర్వజ్వరవినాశనమ్. (ఆయుర్వేదే) 363

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిజేసినవసనాభి, శుద్ధిజేసిన ఉమ్మెత్త వీత్తులు - ఇవి దినుసు ఒకటింటికి రెండేసిపలములు, సొంటి, పిప్పళ్ళు-ఇవి దినుసు ఒక టింటికి ఒక్కొకపలము, మిరియాలు ఐదుపలములు-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి బెల్లపురసముచే బాగుగా మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి యందొకదానిని బెల్లముతో నొసంగి పిదప బుద్ధిమంతుఁడగు వైద్యుఁడు ఉష్ణోదకమును పానముచేయించిన విషువక వేధింపుచుండు నెట్టిజ్వరములైనను నలువదిదినములలో హరించు. ఇవి జ్వరవైరి వటుకము లనఁబడు. ఇవి సర్వజ్వరములను హరింపఁజేయుటయందు కడుప్రసిద్ధిఁజెందినవి.

జ్వరగజకేసరి

జలదదరదయుక్తం శుద్ధసూతం సుగంధం
ప్రహారమధుసుపిష్టం వల్లయుగ్మంచ దద్యాత్,
జ్వరగజహరిసంజ్ఞం శృంగిబేరోదకేన
ప్రథమజ్వరితదాహే క్షీరభక్తంచ భోజ్యమ్. (చరకే) 364

తా. తుంగముస్తెలు, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము వీటిని సమభాగములుగా ఖల్వములో నునిచి తేనెతో నొకరుఝాము బాగుగా మర్దించి ఆఱుగురిగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి యందొకదానిని తొలుత జ్వరమువచ్చినపుడు, అల్లపురసానుపానముతో సేవించి, అన్నమును క్షీరమిశ్రముగా భుజించిన సమస్త జ్వరములు హరించును.

జ్వరములకు పంచాననరసము

రసం గంధం వత్సనాభం టంకణం మాగధీసమం,
ధుత్తూరమూలజద్రావై ర్మర్దితం యామయుగ్మకమ్. 365
గుంజాప్రమాణవటుకాన్యనుపానవిశేషతః,
ఖాదేత్సర్వజ్వరం హంతి సన్నిపాతాం స్త్రయోదశ. 366
తత్క్షణేన వినశ్యంతి విషమం దోషనాశనం
పంచాననరసోనామ శంభునా పరికల్పితః. 367

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినగంధకము, శుద్ధిచేసిననాభి, వెలిగారము, పిప్పళ్లు-వీనిని సమభాగములుగా గ్రహించి ఉమ్మెత్తవేళ్లరసముచే రెండుఝాములు మర్దించి గుంజాప్రమాణము మాత్రలుచేసి అనుపానవిశేషములతో నిచ్చిన సర్వజ్వరములు. ౧౩ సన్నిపాతములు తత్క్షణము నశించుటయేగాక విషమదోషములుకూడా మానును. ఇది శివునిచే నిర్మింపఁబడిన పంచాననరసము.

జ్వరగజాంకుశము

రసామ్లసారగంధంచ నేపాళం బీజటంకణం.
ఖజ్జలీనాంచ సంమర్ద్యం ముద్గమాత్రప్రమాణకమ్. 368
చణమాత్రంచ వానీతం నాగవల్లీదళాన్వితం,
దేయం సర్వజ్వరం హంతి సంతతం తరుణజ్వరమ్. 369
పథ్యంచైవ ప్రదాతవ్యం దధిక్షీరేణ శర్కరా,
పూజ్యపాదమిదంప్రోక్తం సర్వజ్వరగజాంకుశమ్. (మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసిన అమ్లసారగంధకము, శుద్ధిచేసిన నేపాళములు, వెలిగారము-వీనిని ఖల్వములో నునిచి కజ్జలివలె మర్దించి పెసరగింజలంత లేక సెనగగింజలంత మాత్రలుచేసి తమలపాకులో నునిచి యిచ్చిన సర్వజ్వరములు, సంతతజ్వరములు, తరుణజ్వరములు ఇవి నశించును. పెరుగు, పాలు, శర్కర వీనిని పథ్యమునం దుపయోగించవలెను. ఇది పూజ్యపాదునిచేఁ జెప్పఁబడిన సర్వజ్వరగజాంకుశము.

సర్వజ్వరములకు నారసింహరసము

నేపాళగంధామృతపారదానాం సచూర్ణకానాం సమభాగయుక్తం,
జ్వరాంతకశ్శర్కరయాసమేతః రసోనృసింహోత్యమృతప్రసిద్ధః. 371
(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిచేసిన నేపాళములు, శుద్ధిచేసినగంధకము, శుద్ధనాభి, శుద్ధి చేసినపాద రసము-వీనిని సమభాగములుగా చూర్ణముచేసి పంచదారతోడ నిష్పించిన సర్వజ్వరములు నశించును. ఇది నారసింహరసము. అమృతమువలె ప్రసిద్ధమైనది.

—— జ్వరములకు చండభానురసము ——

సూతం త్రైగుణ్యగంధం పరిమితమమృతం తీక్ష్ణకం భానునేత్రం
హరితాళం తచ్చతుష్కం గగనమథయుగం మారిచం సర్వతుల్యమ్,
ఏతందద్యాన్నిహంతి జ్వరవనదహన స్తామసాహేః ఖగేంద్రః
కాసశ్వాసాపహంతాక్షయతరుదహనః పాండురోగాపహంతా. 372
వాతవ్యాధీభసింహో హ్యుదర జలనిధే శ్శోషకో బాడబాగ్నిః
నష్టాగ్నేర్దీపకస్స్యా జ్జఠర మలమహాక్లేశహృద్రోగహారీ,
మూలవ్యాధ్యంధకార ప్రశమనతపనః కుష్ఠరోగాపహంతా
నామ్నాయం చండభాను స్సకలగదహరో భాషితం పూజ్యపాదైః.
(నిత్యనాథీయే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిజేసినవసనాభి, లోహ భస్మము, తామ్రభస్మము-ఇవి దినుసు ఒకటెంటికి మూడుభాగములు, శుద్ధిజేసిన తాళ కము ౪ భాగములు, అభ్రకభస్మము ౨ భాగములు, మిరియాలు ౧౫ భాగములు - ఇటుల వీనినెల్ల గ్రహించి చిత్రమూలరసముచే నొకదినము బాగుగా మర్దించి గురిగింజ లంతేసిమాత్రలుజేసి నీడ నెండింపవలయు. జ్వర మనువనమునకు కార్చిచ్చై, సన్నిపాత ము లనుసర్పములకు గరుత్మంతుఁడై, కాసశ్వాసలఁ బోకడచునదియై, క్షయమనువృక్ష మునకు అగ్నియై, పాండురోగములఁజంపునదియై, వాతవ్యాధులను ఏనుఁగులకు సింహంబై, ఉదరరోగమనుసముద్రమును శోషింపఁజేసెడిబడబాగ్నియై, నష్టమైనజాఠరాగ్నిని జ్వలింపఁ జేయునదియై, జఠరాశ్రితమలమువలన జనించినకడుక్లేశమును ఊర్మునొప్పిని అప హరించునదియై, మూలవ్యాధి యనుయంధకారమును బోకడచుటయందు సూర్యునితో సమానంబై, కుష్ఠరోగమును జంపునదియై, చండభాను అనుపేరం బరగు నీరసము సకల రోగముల హరింపఁజేయునని పూజ్యపాదమహర్షి వచించె. (దీనిని అల్లపురసముతో నొసం గిన జ్వరములు సన్నిపాతములు, త్రికటుకములతో నొసంగిన కాసశ్వాసములు, తేనె పిప్పలి వీనితో నొసంగిన క్షయరోగములు, జీలకఱ్ఱతో నొసంగిన పాండురోగములు, వెల్లుల్లిరసముతో నొసంగిన వాతవ్యాధులు, బెల్లము కరక్కాయ వీనితోనొసంగిన ఉదర రోగములు, పిప్పళ్లు ఉష్ణోదకము వీనితో నొసంగిన అగ్నిమాంద్యము, నేలదంతిరసముతో

నొసంగిన మలబద్ధకము, తేనెతో నొసంగిన అగ్నిమాంద్యము, త్రిఫలకషాయముతో నొసంగిన మూలవ్యాధులు, తేనె పంచదార వీనితో నొసంగిన కుష్ఠరోగములు హరింపఁజేయును.

జ్వరనాశనరసము

పారదం నిష్కమాత్రంస్యాద్గంధకంచ ద్వినిష్కకం,
నిష్కంచ టంకణక్షారం నిష్కంవై తాళకం తథా. 374
ఏతేషాం సమభాగాని దంతిబీజాని మర్దయేత్,
నాగవల్లీదళైర్నైతద్గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్. 375
పథ్యం క్షీరోదనం దద్యాద్రసోయం జ్వరనాశనః. 376
(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసిన పాదరసము ౧ *నిష్కప్రమాణము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ నిష్కములు, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము ౧ నిష్కప్రమాణము, శుద్ధిజేసిన తాళకము ౧ నిష్కప్రమాణము, శుద్ధిజేసిన నేపాళచూర్ణము ౫ నిష్కముల ప్రమాణము - ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో వైచి అల్లపురసముచే మర్దించి గురిగింజంత లేసి మాత్రలుచేసి యందొక దానిని తమలపాకులో నునిచి సేవించిన సర్వజ్వరములు హరించు. దీనియందు పాలతో అన్నమును భుజించుట పథ్యము-ఇది జ్వరనాశనరస మనఁబడు.

తరుణజ్వరాదిరసము

నైపాలగంధం విషపారదంతు తుల్యం కుమారీస్వరసేనమర్ద్యమ్,
అస్యద్విగుంజాహి సితోదకేన ఖ్యాతోరసోయం తరుణజ్వరారిః. 377
దాతవ్యఏషోహని పంచమేవా షష్ఠేథవాసప్తమ ఏవవాపి,
జాతేవిరేకే విగతజ్వరః స్యాత్పటోలముద్గాన్ననిషేవణేన. 378
(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. శుద్ధిజేసిన నేపాళము, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధనాభి, శుద్ధపాదరసము-వీనిని సమభాగములుగా గ్రహించి కలబందరసముచే మర్దించి రెండు గురిగింజలప్రమాణమును శర్కరోదకముతో నిప్పింపవలయును. ఇది తరుణజ్వరాదిరస మనఁబడును. దీనిని జ్వరము కనుపించిన ౫, లేక ౬, లేక ౭ యీదినములయందు నిప్పించవలయును. ఒకసారి విరేచనమైనపిదప పొట్లకాయ, పెసరయన్నము వీనిని పథ్య మిప్పించిన జ్వరము నివర్తించును.

---

* నిష్క మన ౨౦ లేక ౩౨ గురిగింజలయెత్తు.

నవజ్వరేభసింహరసము

శుద్ధసూతం తథా గంధ లోహం తామ్రంచ సీసకం,
మరిచం పిప్పలీ విశ్వం సమభాగానికారయేత్. 379
అర్ధభాగం విషం దత్వా మర్దయే ద్వాసరద్వయం,
శృంగిబేరాంబుపానేన దద్యాద్గుంజాద్వయం భిషక్. 380
నవజ్వరే మహాఘోరే ధాతుస్థే గ్రహణీగదే,
నవజ్వరేభసింహోయం సర్వజ్వరకులాంతకృత్. (మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిగంధకము, లోహభస్మము, తామ్రభస్మము, సీస భస్మము, మిరియాలు, పిప్పళ్ళు, శొంఠి-వీటిని సమభాగములుగా గ్రహించి వీనికి అర్ధ భాగము శుద్ధనాభిని చేర్చి రెండుదినములు మర్దించి దారుణమైన నవజ్వరములు, ధాతు గతజ్వరము, గ్రహణీరోగము-వీనియందు రెండుగురిగింజలప్రమాణము అల్లపురసాను పానముతో నిప్పించిన సమస్తజ్వరములను నశింపజేయును. ఇది నవజ్వరేభసింహరసము.

నవజ్వరములకు త్రిపురభైరవరసము

విషటంకబలిమ్లేచ్ఛదంతీబీజం క్రమాద్బహు,
దంత్యంబుమర్దితంయామం రసస్త్రిపురభైరవః. 382
వల్లం వ్యోషేణ చార్ద్రస్య రసేన సితయాథవా,
దత్తోనవజ్వరం హంతి మాంద్యామానిలశోఫహా. 383
హంతి శూలం సవిష్టంభ మర్శాంసి క్రిమిజాన్ గదాన్,
పథ్యం తక్రేణ భోక్తవ్యం రసేస్మిన్ రోగహారిణి. (ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిచేసిననాభి, వెలిగారము, శుద్ధగంధకము, తామ్రభస్మము, నేపాళ ములు - వీటిని క్రమముగా గ్రహించి దంతివేళ్ళరసముతో ఒకఝాము మర్దించవల యును. ఇది త్రిపురభైరవరస మనఁబడును. దీనిని వల్లప్రమాణము త్రికటుకములతో గాని లేక అల్లపురసముతోగాని లేక పంచదారతోగాని నిప్పించిన నవజ్వరములు, అగ్నిమాంద్యము, ఆమము, వాతము, శోఫ, శూల, మలబంధము, అర్శస్సు, కృమి రోగము వీటిని హరింపఁజేయును. రోగహరమైన యీరసమునందు మజ్జిగయన్నమును భుజింపవలయును.

జ్వరములకు వైష్ణవీరసము

హింగుళం వత్సనాభంచ చక్రాంగీ కటుకత్రయం,
చిత్రమూలకషాయేణ సమభాగం విమర్దయేత్. 385

డోలాయంత్రే యామమాత్రం పచేన్నిష్పాదితో భవేత్,
ఆర్ద్రికస్యానుపానేన మాషమాత్రం జ్వరాపహః. 386

ద్వంద్వజ్వరం సన్నిపాతం పురాణం విషమజ్వరం,
నాశయేదఖిలాన్ ఘోరా న్నామ్నాయం వైష్ణవీరసః. 387

(గ్రంథాంతరే)

తా. శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిచేసిన వసనాభి, కటుకరోహిణి, శొంఠి, పిప్పళ్ళు, మిరియాలు - వీనిని సమభాగములుగా గ్రహించి ఖల్వములో నునిచి చిత్రమూల కషాయముచే మర్దించి పిదప డోలాయంత్రమున నునిచి ఒకఝాము పండి ఏసు గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని అల్లపురసానుపానములో సేవించిన జ్వరములు, ద్వంద్వజ్వరములు, సన్నిపాతములు, పురాణజ్వరములు, విషజ్వరములు హరించుటయేగాక భయంకరములగునుండు సమస్తరోగములుకూడా నివర్తించును. ఇదియె వైష్ణవీరస మనఁబడు.

సర్వజ్వరములకు శీతభంజీరసము

రసహింగుళగంధంచ నేపాళం మర్దితం త్రిభిః,
దంతీక్వాథేన సంమర్ద్య రసోజ్వరహరః పరః. 388

ఆర్ద్రికస్వరసేనాథ దాపయేద్రక్తికాద్వయం,
నవజ్వరం మహాఘోరం నాశయేద్యామమాత్రతః. 389

శీతతోయం పిబేచ్చాను ఇక్షుముద్గరసో హితః,
శీతభంజీరసోనామ్నా సర్వజ్వరకులాంతకృత్. 390

(సింధూరమణిదర్పణే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధఇంగిలీకము, గంధకము, నేపాళము వీటిని దంతివేళ్లకషాయముచే మూడుదినములు మర్దించి అల్లపుస్వరసములో రెండుగురిగింజలప్రమాణమును కలిపి యిప్పించి శీతోదకము, చెఱకురసము, పెసరకట్టు వీటిని వెంబడిగా పానము చేయించిన ఒకఝాములోపల మిగుల దారుణమైన నవజ్వరములు నశించు. ఇది శీతభంజీరస మనఁబడు. సమస్తజ్వరములను నశింపఁజేయును.

ముహూర్తములో జ్వరమును హరించెడి శీతభంజీరసము

పారదం రసకం తాళం తుత్థం టంకణ గంధకం,
సర్వమేతత్సమం శుద్ధం కారవేల్లార్ద్రసైర్దినమ్. 391

మర్దయేత్తేన కల్కేన తామ్రపాత్రోదరం లిపేత్,
అంగుళ్యార్ధమానేన తంపచేత్సికతాహ్వయే. 392
యంత్రే యావత్స్ఫుటంత్యేవ వ్రీహయ స్తస్య పృష్ఠతః,
తామ్రపాత్రం సముద్ధృత్య చూర్ణయే న్మరిచై స్సమమ్. 393
శీతభంజీరసోనామ ద్విగుంజం వాతికే జ్వరే,
దాతవ్యం పర్ణఖండేన ముహూర్తాన్నాశయేజ్జ్వరమ్. 394
(రసరత్నాకరే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము, రసకము, తాళము, మైలుతుత్తము, వెలిగారము, గంధకము వీటిని సమభాగములుగా గ్రహించి కాకరరసముచే నొకదినము మర్దించి రాగిపాత్రలో అరయంగుళప్రమాణము దళముగా పూసి * సికతాయంత్రములో నునిచి ఆయంత్రముయొక్క వెనకప్రక్కయందు వడ్లనువేసి పఫముగా ప్రేలునంతవఱకు పాకము చేసి పిదప నాతామ్రపాత్రనుతీసి మిరియాలను సమముగా చేర్చి చూర్ణముచేయ వలయు. ఇది శీతభంజీరస మనఁబడును. దీనిలో రెండుగురిగింజల ప్రమాణమును వాత జ్వరమునందు తమలపాకులలో నిప్పించిన ఒకముహూర్తములో జ్వరము నశించును. (ఆరు తులముల ప్రమాణముగల శుద్ధతామ్రముచే నొక తామ్రఖల్వమును చేయించి దానిలో రసాదిద్రవ్యకల్కమును ఒకతుల ప్రమాణము ప్రత్యేకముగా లేపనముచేసి మఱియొక తామ్రపాత్రచే మూసి ఇసుకపోసి పొయిమీఁదనునిచి అగ్నిని జ్వలింపఁజేసి ఆ యిసుకలో వడ్లను వేసి ప్రేలువఱకు పక్వముచేసిన నారసము సిద్ధమగును. పిదప దానిలో ౬ తుల ములు మిరియములను చేర్చి చూర్ణముచేసి ౨ గురిగింజలయెత్తును తమలపాకులో నునిచి నిప్పింపవలయునని ఉపదేశము చేయఁబడినది.

జ్వరమునకు స్వచ్ఛందభైరవము

సమభాగంచ సంగ్రాహ్యం పారదామృతగంధకం,
జాతీఫలంచ భాగార్ధం దత్వా కుర్యాచ్చ కజ్జలిమ్. 395
సర్వార్ధం మాగధీచూర్ణం ఖల్వయిత్వా నిధాపయేత్,
గుంజాద్వయం త్రయంవాపి నాగవల్లీరసేనచ. 396
ఆర్ద్రికస్వరసేనాపి ద్రోణపుష్పరసేనవా,
శీతజ్వరే సన్నిపాతే విషూచ్యాం విషమజ్వరే. 397
పీనసేచ ప్రతిశ్యాయే జ్వరే జీర్ణే తథైవచ,

* సికతాయన్త్ర మనఁగా—వాలుకాయంత్రము.

జ్వరాంకుశోరసో హ్యేష జ్వరమష్టవిధం జయేత్, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. మిరియాలు, వెలిగారము, శంఖచూర్ణము, శుద్ధిచేసినరసము, గంధకము, శుద్ధిచేసిననాభి ౧ భాగము వీనినన్నిటినిచేర్చి మర్దించి గురిగింజయెత్తు తమలపాకులో నిప్పించిన ఎనిమిదివిధములగుజ్వరములు నివర్తించును. ఇది జ్వరాంకుశ మనఁబడును.

విషమజ్వరములకు జ్వరాంకుశము

శుద్ధసూతం తథా గంధం కర్షమానం నయేద్బుధః. 404
మహౌషధం టంకణంచ హరితాళం తథా విషమ్,
రసార్ధం మర్దయే త్ఖల్వే భృంగరాజరసేనతు. 405
త్రిదినం భావనాం దత్వా చతుర్థే వటికాం తతః,
కుర్యాచ్చణకమాత్రంచ పిప్పలీ మధుసంయుతః. 406
ఏషజ్వరాంకుశో నామ విషమజ్వరనాశనః, (రసరత్నాకరే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము, గంధకము ఇవి కర్షప్రమాణము, సొంటి, వెలిగారము, శుద్ధహరిదళము, శుద్ధనాభి ఇవి రసమునకు అర్ధభాగము, ఇటుల వీని నన్నిటినిచేర్చి ఖల్వములోవేసి మర్దించి గుంటగలగరాకురసముతో మూడుదినములు భావనచేసి నాలవదినము నందు సెనగలంతమాత్రలుచేసి పిప్పలి, తేనె వీని యనుపానముతో నిప్పించిన విషమ జ్వరములు హరించును ఇది జ్వరాంకుశ మనఁబడును.

భేదిజ్వరాంకుశము

పారదం వత్సనాభంచ ప్రత్యేకం నిష్కసమ్మితమ్. 407
ద్వినిష్కం గంధకంచైవ టంకణంచ ద్వినిష్కకం,
మరిచం పంచనిష్కంస్యా త్షణ్ణిష్కం దంతిబీజకమ్. 408
సింహీఫలరసైర్మర్ద్యం ద్వియామం శ్లక్ష్ణతాం నయేత్,
గుంజామాత్రం వటీంకృత్వా ఛాయాశుష్కంచ కారయేత్. 409
ఆర్ద్రికద్రవసంయుక్తం జ్వరేజీర్ణే ప్రయోజయేత్,
సర్వజ్వరహరం శీఘ్రంనామ్నా భేదిజ్వరాంకుశమ్. (గ్రంథాంతరే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినవసనాభి ఇవి దినుసొకటింటికి నిష్క ప్రమాణము, శుద్ధిచేసినగంధకము, శుద్ధిచేసినవెలిగారము ఇవి దినుసొకటింటికి ౨ నిష్కములు, మిరియాలు ౫ నిష్కములు, శుద్ధిచేసిననేపాళములు ౬ నిష్కములు-ఇటుల వీనిని ఖల్వములోనునిచి ౨ ఝాములు ములకపండ్లరసముచే బాగుగా మర్దించి గురిగింజ లంతేసి మాత్రలుచేసి - నీడ నెండించి యం దొకదానిని అల్లపురసానుపానముతో జ్వర

పక్వకాలమునం దొసంగిన సర్వజ్వరములు కడుశీఘ్రముగ నశించు. ఇది భేదిజ్వరాంకుశ మనఁబడు.

—— జ్వరములకు రాజచండీశ్వరరసము ——

రసంగంధంవిషంశుల్బం వహ్నినీరేణమర్దయేత్,
గుంజాప్రమాణకంచైవ దత్తం హంతి క్షణేజ్వరమ్. 411
తైలాభ్యంగం జలస్నానం తృష్ణార్తా తక్రసేవనం,
గాత్రే చందనలేపంతు సుఖం తాంబూలచర్వణమ్. 412
ఇక్షుపానంచ పానీయం దైహానివివిధానిచ.
రాజచండీశ్వరోనామ రసానాముత్తమోత్తమః. (సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినగంధకము, శుద్ధిచేసినవసనాభి, తామ్రభస్మము వీనిని సమభాగములుగా గ్రహించి ఖల్వములో నునిచి చిత్రమూలరసముచే నొకదినము బాగుగా మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి అల్లపురసములో నొసంగిన తత్క్షణమున జ్వరము హరించు. తేనె పిప్పళ్లతో నొసంగిన పురాణజ్వరములు నిశ్చయముగ హరించు. మఱియు నీయౌషధసేవనకాలంబున తైలాభ్యంజనము, శీతోదకస్నానము, దప్పి గలిగిన మజ్జిగను సేవించుట, శ్రీగంధలేపనము, తాంబూలసేవన, చెఱకురసమును పానము సేయుట, శీతోదకపానము, ఇతరదేహోపచారములు వీని నాచరింపవలయును. ఇది రాజ చండీశ్వరరస మనఁబడు. సర్వరసంబులలో కడుశ్రేష్ఠంబు.

—— జ్వరములకు సూతరాజీయము ——

సూతం షోడశతత్సమోదినకరస్తస్యార్ధభాగోబలిః
తద్వత్సింధుజసూక్ష్మచూర్ణమృదితం *షడ్భాగకం టంకణం,
జంబీరస్వరసేన తద్దినకరే తప్తం సుపక్వం భవేత్
కాసశ్వాసగుల్మశూలముదరం పాండుజ్వరం నాశయేత్. 414
(రసరత్నాకరే)

తా. శుద్ధిజేసినపాదరసము ౧౬ భాగములు, తామ్రభస్మము ౧౬ భాగములు శుద్ధిజేసినగంధకము ౮ భాగములు, సైంధవలవణము ౮ భాగములు, శుద్ధిచేసినవెలిగారము ౬ భాగములు-ఇటుల వీనినెల్ల గ్రహించి ఏకముజేసి ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్ల రసముచే నొకదినము బాగుగా మర్దించి యెండ నెండించిన పక్వంబగును. పిదప దానిని అడ్డకయెత్తుమాత్రలు జేసి తేనె పిప్పళ్ళు వీని యనుపానముతో సేవించినను, లేక అల్లపు

* తస్యాంశకం టంకణం అనియు పాఠాంతరము గలదు.

రసముతో సేవించినను, కాసశ్వాసములు, గుల్మము, శూలలు, ఉదరరోగములు, పాండువు, పురాణజ్వరములు హరించు.

౼ జ్వరములకు కాలాగ్నిరుద్రరసము ౼

భస్మసూతస్య సంగ్రాహ్యం పలమేకం నియోజయేత్,
చతుష్పలం తామ్రభస్మ గంధకంచ చతుష్పలమ్. 415
తాళకం పలమేకంతు పలమేకంతు టంకణం,
పలార్ధం వత్సనాభంతు జంబీరామ్లేన పేషయేత్. 416
చిత్రమూలరసేనాపి మర్దయిత్వా పృథక్పృథక్,
హంసపాదీరసేనాపి మర్దయేద్యామమాత్రకమ్. 417
అయంకాలాగ్నిరుద్రస్స్యాన్నామ్నా రోగార్తినాశనః,
వ్రీహిమాత్ర ప్రయోగేణ జ్వరాన్ ఘోరాన్నివర్తయేత్. 418
రసేంద్రో హంతి చ వ్యాధీన్ రసస్సర్వత్ర పూజితః,
(పూజ్యపాదీయే)

తా. రసభస్మము ౧ పలము, తామ్రభస్మము ౧ పలము, శుద్ధిచేసినగంధకము ४ పలములు, శుద్ధిచేసినతాళకము ౧ పలము, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము ౧ పలము, శుద్ధిచేసినవసనాభి ½ పలము ఇటుల వీనినెల్ల గ్రహించి ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసము, చిత్రమూల *రసము, హంసపాదియాకురసము-వీనిచే ప్రతివానిచే నొక్కొక్కజాము బాగుగా మర్దించి వరిగింజలంతేసి మాత్రలు జేసి యందొకదానిని అల్లపురసముతోగాని, లేక పిప్పళ్లు, జీలకఱ్ఱ వీనియనుపానముతోగాని సేవించిన ఘోరజ్వరములు హరించు. మఱియు నీరసము సర్వవ్యాధుల నశింపఁజేయుటచే సర్వత్ర పూజితంబుగ నున్నయది.

౼ జ్వరములకు నవరత్నాగ్నికుమారము ౼

పారదం పంచలవణం నవరత్నసమం సమమ్. 419
మర్దితం తరుణద్రావైః ఖల్వమధ్యే దినద్వయమ్,
కాచకుప్యాంతరే క్షిప్త్వా వాలుకాయంత్రకే పచేత్. 420
షడ్యామాంతే సముద్ధృత్య సూక్ష్మచూర్ణంతు కారయేత్,
అనుపానవిశేషేణ సర్వరోగహరం పరమ్. 421
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్య మిచ్ఛాపథ్యం ప్రదాపయేత్,

* కషాయము.

పురాణజ్వరములకు త్రిలోచనము

శుద్ధసూతం సమంగంధం సూతాంశం మృతమభ్రకం,
త్రిభిస్తుల్యైర్గవాంక్షీరై మర్దయేదాతపేఖరే. 428
నిర్గుండ్యాశ్చ ద్రవైస్మర్ద్యం దినైకం తచ్చ గోళకం,
త్రియామం వాలుకాయంత్రే పృథ మూషాగతం పచేత్, 429
ఆదాయ చూర్ణయే త్తల్వే హ్యష్టమాంశం విషం క్షిపేత్,
త్రిలోచనరసోనామ్నా దేయం గుంజాద్వయం ద్వయమ్. 430
పంచకోలం పిబేచ్చానుపథ్యం ఛాగపయ స్తథా,
సన్నిపాతం త్రిదోషోత్థం సాధ్యాసాధ్యం న సంశయః. 431
పశుగంధా పూతికర్ణీ సిందువారకచిత్రకం,
మేషశృంగీహ్యపామార్గో గ్రంథికం త్ర్యూషణం వచా. 432
క్వాథ మష్టావశేషం తు సన్నిపాతా న్నిహంతి చ,
త్రయోదశవిధాంశ్చైవ పురాణజ్వరనాశనమ్. 433
మృత్యుంజయకషాయేణ సారకాసానిహంతిచ, (పూజ్యపాదీయే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినగంధకము, అభ్రకభస్మము వీనిని సమభాగములుగా గ్రహించి ఖల్వములోనునిచి వానికిసమముగా ఆవుపాలుపోసి బాగుగా మర్దించి తీక్ష్ణమైనయెండ నెండించి పిదప వావిలాకురసముచే ౧ దినము మర్దించి ముద్దచేసి మూసలోనునిచి వాలుకాయంత్రమునందిడి మూడుఝాములువండి సాంగశీతలమునదీసి ఖల్వములో నునిచి దానికెనిమిదవభాగము శుద్ధిచేసిన నాభినికలిపి మర్దించి చూర్ణముచేసి రెండేసిగురిగింజలయెత్తు [1]పంచకోలకషాయానుపానముతో సేవించిన త్రిదోషమువలన జనించి సాధ్యాసాధ్యంబుగ నుండు సన్నిపాతములు నిస్సంశయముగా హరించు. ఇది త్రిలోచనరస మనఁబడు. మఱియు దీనిని నెమలిచెక్క, క్రానుగు, వావిలి, చిత్రమూలము, [2]మెక్కము, ఉత్తరేణి, మోడి, త్రికటుకములు, వస-వీనినివేసి అష్టావశేషముగా కాచఁబడిన కషాయానుపానముతో సేవించిన పదమూడు సన్నిపాతములు, పురాణజ్వరములు, అతిసారము, కాసము ఇవి హరించు. ఇది మృత్యుంజయకషాయ మనఁబడు. ఈ యౌషధసేవనకాలమునందు మేకపాలను పథ్యమునందు జేర్చికొనవలయును.

1. పంచకోలమనఁగా—పిప్పళ్లు, మోడి, చెవ్యము, చిత్రమూలము, సొంటి.
2 ఇదే వద్దిచెక్క.

రుద్ధ్వాలఘుపుటేపాచ్యా వాలుకాయంత్రమధ్యగా. 439
యంత్రం నిరుధ్య యత్నేన సాంగశీతం సముద్ధరేత్,
చూర్ణం నవజ్వరే దేయం మాషమాత్రం లసస్యవై. 440
కృష్ణాధాన్యసమాయుక్తం మహార్ద్రాన్నాశయేజ్జ్వరం,
అయం రత్నగిరిర్నామ రసోయోగస్య వాహకః. (నిత్యనాథీయే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము, గంధకము, తామ్రభస్మము, అభ్రకభస్మము, స్వర్ణభస్మము - ఇవి ప్రత్యేకము సమభాగములు, లోహభస్మము రసములో 4 భాగము, కాంతభస్మము లోహభస్మములో 4 భాగము - ఇటులగ్రహించి గుంటగలగరాకురసముచే మర్దించి పర్పటీరసమును చేర్చి పాకముతుచేసి పిదప దానిని చక్కగా చూర్ణముచేసి, మునగ, అడ్డసరము, వావిలి, వస, చిత్రమూలము, గుంటగలగర, బోడతరము, ద్రాక్ష, తిప్పతీగె, తక్కెడు, మోదుగు, బ్రాహ్మి, చేదుపొట్ల, కలబంద - వీనిరసములచే ప్రత్యేకముగా నొక్కొకదినము మూడుపర్యాయములుభావనచేసి మూకుళ్ళలో నునిచి చీలచేసి లఘుపుటంబిడి పిదప వాలుకాయంత్రమధ్యములో నునిచి పాకముచేసి సాంగశీతలమున దించుకొని చూర్ణముచేసి మాషప్రమాణమును పిప్పళ్ళు, ధనియాలు వీనియనుపానముతోడ నిప్పించిన ఒకముహూర్తములో నవజ్వరములు నివర్తించును. ఇది రత్నగిరిరస మనంబడును. యోగవాహకమైనది.

సర్వజ్వరములకు చండేశ్వరరసము

రసం గంధం విషం తామ్రం మర్దయేదేకయామకం,
ఆర్ద్రికస్య రసేనైవ మర్దయే త్సప్తవారకమ్. 442
నిర్గుండ్యా స్వరసే పశ్చా న్మర్దయే త్సప్తవారకం,
గుంజైకార్ద్రిరసేనైవా దత్వా హంతి జ్వరం క్షణాత్. 443
వాతజం పిత్తజం శ్లేష్మ ద్విదోషజమపి క్షణాత్,
సుశీతలజలే స్నానం తృష్ణార్తే క్షీరభోజనమ్. 444
ఆమ్రంచ పనసంచైవ చందనాగురులేపనం,
ఏతత్సమో రసోనాస్తి వైద్యానాం హృదయంగమః 445
ఏషచండేశ్వరోనామ సర్వజ్వరకులాంతకృత్, (రసరత్నాకరే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము, గంధకము, నాభి, తామ్రభస్మము-వీటిని అల్లపురసముచే నొక్కజాము మర్దించవలయు. ఇటుల నేడుపర్యాయములు మర్దించి పిదప వావిలియాకు స్వరసముచే నేడుపర్యాయములు మర్దించి గురిగింజప్రమాణమును అల్లపురసముతో నిప్పిం

ఛిన వాతము, పిత్తము, శ్లేష్మము, ద్వంద్వదోషము, వీనివలన జనించిన జ్వరములు అతి శీఘ్రముగా నివర్తించును. మిగులశీతలముగ నుండు జలస్నానము, దప్పిగలిగిన క్షీర పానము, మామిడిపండ్లను, పనసపండ్లను భుజించుట, చందనము, అగరు వీనిలేపనము యీమొదలగువాటిని చేయించవలయు. దీనికి సమమైనరసము లేదు. ఇది వైద్యుల మనస్సును మిగుల సంతోషపఱచును. దీనికి చండేశ్వరరస మని నామము గలదు. ఇది సమస్త జ్వరకులమును హరింపఁజేయును.

సర్వజ్వరములకు శ్రీజయమంగళరసము

హింగూలసంభవం సూతం గంధకం టంకణం తథా. 446
తామ్రవంగం మాక్షీకంచ సైంధవం మరిచం తథా,
సమంసర్వం సమాహృత్యద్విగుణం స్వర్ణభస్మకమ్. 447
తదర్ధం కాంతలోహంచ రూప్యభస్మాపి తత్సమం,
ఏతత్సర్వం విచూర్ణ్యాథ భావయే త్కనకద్రవైః. 448
శేఫాలీదళజై శ్చాపి దశమూలరసేనచ,
కిరాతతిక్తకక్వాథై స్త్రివారం భావయేత్సుధీః. 449
భావయిత్వా తతఃకుర్యా ద్గుంజాద్వయమితాంవటీం,
అనుపానం ప్రయోక్తవ్యం జీరకం మధుసంయుతమ్. 450
జీర్ణజ్వరం మహాఘోరం చిరకాలసముద్భవం,
జ్వరమష్టవిధం హంతి సాధ్యాసాధ్యమథాపివా. 451
పృథగ్దోషాంశ్చ వివిధాన్ సమస్తాన్ విషమజ్వరాన్,
మేదోగతం మాంసగత మస్థి మజ్జాగతం తథా. 452
అంతర్గతం మహాఘోరం బహిఃస్థంచ విశేషతః,
నానాదోషోద్భవం చైవ జ్వరం శుక్రగతం తథా. 453
నిఖిలం జ్వరనామానం హంతి శ్రీశివశాసనాత్,
జయమంగళనామాయం రసశ్రీశ్శివనిర్మితః. 454
బలపుష్టికరశ్చైవ సర్వరోగనిబర్హణః, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. ఇంగిలీకములో సెత్తబడి శుద్ధిజేయఁబడిన రసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిజేసినవెలిగారము, తామ్రభస్మము, వంగభస్మము, హేమమాక్షికభస్మము, సైంధవ లవణము, మిరియాలు-ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము, సువర్ణభస్మము 2 భాగములు, కాంతభస్మము, లోహభస్మము-ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము, రజతభస్మము 2 భాగ

ములు-ఇటుల వీని నన్నిటిని ఖల్వములో నునిచి చూర్ణముజేసి ఉమ్మెత్తరసము, నల్లవావిలి యాకురసము, *దశమూలముల రసము, నేలవేముకషాయము-వీనిచే ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగా మూడేసిమారులు భావనజేసి పిదప ౨ గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొక దానిని జీలకఱ్ఱ తేనె వీనియనుపానముతోడ సేవించిన కడుభయంకరమై దీర్ఘకాలముగా వేధింపుచుండు జీర్ణజ్వరము, సాధ్యాసాధ్యముగనుండు ఎనిమిదివిధజ్వరములు, వాతాదులచే ప్రత్యేకముగా జనించినజ్వరములు, ద్వంద్వజ్వరములు, సన్నిపాతజ్వరములు, విషమజ్వరములు, మేదోగత మాంసగత అస్థిగత మజ్జాగతజ్వరములు, కడు భయంకరమైన అంతర్గతజ్వరములు, బహిర్గతజ్వరములు, నానాదోషములచే జనించిన జ్వరములు, శుక్రగతజ్వరము - ఈ మొదలగు సర్వజ్వరములను ఈశ్వరునియాజ్ఞచే హరింపజేయును. ఇది ఈశ్వరనిర్మితంబయిన జయమంగళరసము. ఇది బలమును పుష్టిని గలుగజేయుటయే గాక సర్వరోగములనుకూడా హరింపజేయును.

సర్వజ్వరములకు మృత్యుంజయరసము

విషస్యైకం తథాభాగం మరిచం పిప్పలీకణా. 455
గంధకస్యతథాభాగం భాగంస్యాట్టంకణస్యవై,
సర్వత్ర సమభాగం స్యాద్ద్విభాగం హింగుళం భవేత్. 456
జంబీరస్య రసేనాత్ర భావ్యం హింగుళశోధితం,
రసశ్చేత్సమభాగంస్యాద్ధింగుళం నేష్యతే తదా. 457
గోమూత్రశోధితం చాత్రం విషం సౌరవిశోధితం,
చూర్ణయేత్ఖల్వమధ్యేతు ముద్గమాత్రాం వటీంచరేత్. 458
మధునాలేహనం ప్రోక్తం సర్వజ్వరనివృత్తయే,
దధ్యుదకానుపానేన వాతజ్వరనిబర్హణః. 459
ఆర్ద్రికస్వరసే పానం దారుణే సాన్నిపాతికే,
జంబీరరసయోగేన అజీర్ణజ్వరనాశనః. 460
అజాజీగుడసంయుక్తో విషమజ్వరనాశనః,
జీర్ణజ్వరే మహాఘోరే పురుషే యౌవనాన్వితే. 461
పూర్ణమాత్రా ప్రదాతవ్యా పూర్ణం వటిచతుష్టయం,
అతిక్షీణేతివృద్ధేచ శిశౌచాల్పవయస్యపి. 462

---

* దశమూల మన—మారేడు, తక్కలి, దుందిలము, గుమ్ముడు, కలిగొట్టు, కోలపొన్న, నేలపొన్న, చిన్నములక, పెద్దములక, పల్లేరు.

తుర్యమాత్రా ప్రదాతవ్యా వ్యవస్థాసారనిశ్చితా,
నవజ్వరే ప్రదానేచ యామైకాన్నాశయేజ్జ్వరమ్. 463
అజీర్ణేచ కఫాభావే దాహేవా వాతపైత్తికే,
సితాదద్యాత్ప్రియత్నేన నారికేళాంబునిర్భయమ్. 464
అయం మృత్యుంజయోనామ రసస్సర్వజ్వరాపహః,
అనుపానప్రభేదేన నిహంతి సకలాన్గదాన్. (నిత్యనాథీయే) 465

తా. గోమూత్రములో శుద్ధిచేసిననాభి ౧ భాగము, మిరియాలు, పిప్పళ్ళు, మోడి, శుద్ధగంధకము - ఇవి దినుసునకు ౧ భాగము, వెలిగారము ౧ భాగము, నిమ్మపండ్లరసముచే శుద్ధిచేయఁబడిన ఇంగిలీకము వానికన్నిటికి ౨ భాగములు ఇటుల వీని నన్నిటిని ఖల్వమునం దునిచి చక్కగా చూర్ణము చేసి పెసరగింజంతమాత్రలు చేయవలయు. దీనియందు నాభి మొదలైనవానికి సమభాగముగా రసమును చేర్చుపక్షములో ఇంగిలీకమును చేర్పంజనదు. ఈమృత్యుంజయరసమును సమస్తజ్వరములయందు తేనెలో చాది నాకించవలయును. పెరుగు, ఉదకము వీనియనుపానములో నిప్పించిన వాతజ్వరము, అల్లపురసముతో నిప్పించిన దారుణమైన సన్నిపాతజ్వరములు, నిమ్మపండ్లరసముతోడ నిప్పించిన అజీర్ణజ్వరము, జీలకఱ్ఱ బెల్లము వీనియనుపానముతోడ నిప్పించిన విషమజ్వరము ఇవి నివర్తించును. దారుణమైన జీర్ణజ్వరముసంగు యౌవనవయస్సుగల పురుషునికి సంపూర్ణమాత్రగా (అనఁగా పెసరగింజంత) పరిమాణముగల నాలుగు మాత్రల నిప్పించవలయును. అతిక్షీణుఁడు, వృద్ధుఁడు, శిశువు, స్వల్పవయస్సుగలవారు వీరికి తుర్యమాత్రగా (అనఁగా పూర్ణమాత్రలో నాలవభాగము) నిప్పించవలయును. నవజ్వరములయం దిప్పించిన ౧ ఝాములోపల జ్వరము నివర్తించును. వాతపిత్తమువలన జనించిన తాపమునందు పంచదారతోను పైమాత్ర నిప్పించి నారికేళోదకమును భయము లేక ప్రయత్నముతో నిప్పించవలయును. ఇది మృత్యుంజయరస మనఁబడును. సమస్తజ్వరములను పోఁగొట్టును. మఱియు నిది అనుపానభేదముచే సమస్తరోగములను పోఁగొట్టును.

తరుణాదిజ్వరములకు ప్రళయానలరుద్రరసము

హింగుళోత్థరసంభాగం ద్వౌభాగానిచ గంధకం,
బాణభాగాభ్రగోదంతం కాలభాగం మనశ్శిలా. 466
టంకణంనేత్రభాగంచ రసితం ఋతుభాగికం,
ఏకభాగంచ నేపాళం ద్విభాగంచ హాలాహలమ్. 467

దరదం చార్ధభాగంచ లోహం తామ్రంచ భాగికం,
సర్వంఖల్వోదరే స్థాప్యం క్షీరేణార్కస్యమర్దయేత్. 468
సింధువారాగ్ని దత్తూరజంబీరః కారవల్లికా,
గంధతాళవిషమ్లేచ్ఛ భాగాగ్రం నిక్షిపేద్బుధః. 469
దశమూలకషాయేణ మర్దయే ద్యామయుగ్మకం,
పంచకోలకషాయేణ మర్దయే ద్యామమాత్రకమ్. 470
నిక్షిప్య తామ్రపాత్రేణ ద్వ్యాయామా వాలుకాగ్నినా,
సాంగశీతలముద్ధృత్య వల్లమాత్రకమేవచ. 471
యోజయే త్తరుణేపితే దోషవాతజ్వరేపి చ,
పిత్తవాతగతేచైవ ప్రత్యహం తరుణేపి వా. 472
చాతుర్థిక త్రిరాత్రేచ అన్యత్ర వివిధజ్వరః,
అమందాద్దీపనం జ్ఞేయో దాహస్వేదోల్బణం జయేత్. 473
పయశ్శాల్యోదనం పథ్యం దధితక్రసమన్వితం,
సితయామిశ్రతోయేన నారికేళాంబునా తథా. 474
కదళీఫలపక్వాని పునస్సర్వేషు నాళితః,
తాంబూలచందనోన్మిశ్రం దేయాతద్యా ద్భిషగ్వరైః. 475
వాపీకూపతటాకానాం స్నానంకుర్యాద్యథేచ్ఛయా,
ప్రళయానలరుద్రాఖ్యో రసఃకోలాగ్నిభైరవః. (ఆయుర్వేదే) 476

తా. ఇంగిలీకములోనుండి తీయఁబడినరసము (అనఁగా బాలరసము) ౧ భాగము, గంధకము ౨ భాగములు, తాళకము అభ్రకము ఇవి ౫ భాగములు, మణిశిల 3 భాగములు, వెలిగారము ౨ భాగములు, ఉల్లిపాషాణము ౬ భాగములు, నేపాళము ౧ భాగము, హాలాహల మను విషము ౨ భాగములు, ఇంగిలీకము ౪ భాగములు, లోహమండూరము ౧ భాగము, తామ్రభస్మము ౧ భాగము - వీనినన్నిటిని శుద్ధిచేసి ఖల్వమునం దునిచి జిల్లేడుపాలతో మర్దించి పిదప వావిలాకు, చిత్రమూలము, ఉమ్మెత్త, నిమ్మ, కాకర వీనిరసములతో మర్దించి అందులో గంధకము, తాళకము, నాభి, ఇంగిలీకము వీటిని మునుపుచెప్పిన భాగములచొప్పున చేర్చి దశమూలకషాయముచే ౨ ఝాములు, పంచకోలకషాయముచే ౧ ఝాము మర్దించి తామ్రపాత్రలో నునిచి రెండుఝాములు వాలుకాయంత్రములో పాకముచేసి సాంగశీతలమున దీని వల్లప్రమాణము సేవించిన తరుణజ్వరములు, దోషజ్వరములు, వాతజ్వరములు

పిత్తవాతజ్వరములు, ప్రత్యహమునందు తరుణజ్వరములు, చాతుర్థికజ్వరములు, త్ర్యాహిక జ్వరములు, పలువిధములైన ఇతరజ్వరములు ఇవి యన్నియు హరించు. మఱియు అగ్ని మాంద్యము, దాహము, మిక్కుటముగా స్వేదము ఇవికూడా హరించును. శాల్యన్నమును పాలు పెరుగు మజ్జిగ వీనిసహితముగా భుజించవలయును. పంచదారపానకమునుగాని, నారికేళోదకమును గాని పానముచేయించవలయును. అరటిపండ్లు మొదలగువానినికూడా భుజింపవచ్చును. తాంబూలభక్షణము, చందనలేపనము వీనిని వైద్యుఁడు చేయించ వలయును. కోనేరు, నుయ్యి, తటాకము-వీనియందు యథేచ్ఛగా స్నానము చేయించ వలయును. ఇది ప్రళయానలరుద్రరస మనియు, కాలాగ్నిభైరవ రసమనియు చెప్పఁ బడును.

సర్వజ్వరములకు తరుణార్కరసము

గంధకం టంకణం చాభ్రం నాభిదుత్తూరబీజకం,
కృష్ణసర్పస్య గరళం రక్తచందన వంగకమ్. 477
ఏతాని సమభాగాని సర్వత్ర సమహింగుళం,
మాతులుంగరసైర్మర్ద్యం త్రిదినంచ మహామృదు. 478
వటికాః సర్షమాత్రేణ హ్యనుపానవిశేషతః,
తరుణార్కరసోఖ్యాత స్సర్వజ్వరనివారణః. (ఆయుర్వేదే) 479

తా. శుద్ధిచేసినగంధకము, వెలిగారము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసిననాభి, ఉమ్మెత్త విత్తులు, నల్లత్రాఁచువిషము, రక్తచందనము, వంగభస్మము-ఇవి సమభాగములు, వీని కన్నిటికిని సమము శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము - ఇటుల వీని నన్నిటిని చేర్చి మాదీఫలరసముచే మూడుదినములు మృదువుగా మర్దించి ఆవగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి అనుపానవిశేషము లచే నిచ్చిన సర్వజ్వరములు హరించు. ఇది తరుణార్కరస మనఁబడును.

అసాధ్యజ్వరాదులయందు కల్పతరురసము

రసం గంధం విషం తామ్రం సమభాగం ప్రచూర్ణయేత్,
భావయే త్పంచభిః పిత్తైః క్రమశః పంచవాసరమ్. 480
నిర్గుండీ స్వరసేనైవ మర్దయే త్సప్తవాసరం,
ఆర్ద్రకస్య రసేనైవ భావయేచ్చ త్రిధాపునః. 481
సర్షపాభావటీకార్యా ఛాయయా పరిశోషితా,
తతస్సప్తవటీయోజ్యా యావన్న త్రిగుణాభవేత్. 482
వయోగ్నిదోషగం బుధ్వా ప్రయోజ్యాభిషజాంవరైః,

అనుపానంచోష్ణజలం కజ్జలీపిప్పలీయుతమ్. 483
పానావశేషే ప్రస్వాప్య వస్త్రైరాచ్ఛాదయేన్నరం,
ఘర్మాభ్యాగమనం యావత్తతోరోగాత్ప్రముచ్యతే. 484
రోగిణం స్వాపయిత్వాతు భోజయేత్ససితం దధి,
ఏషకల్పతరుర్నామ రసః పరమదుర్లభః. 485
అసాధ్యం చిరకాలోత్థం జీర్ణంచ విషమజ్వరం,
హంతి జ్వరాతిసారౌచ గ్రహణీం పాండు కామలామ్. 486
నదేయ శ్శ్వాసకాసేచ శూలయుక్తే నరేతథా,
గోపనీయః ప్రయత్నేన నదేయో యస్య కస్యచిత్. 487

తా. శుద్ధిచేసినరసము, గంధకము, విషము, తామ్రభస్మము-సీటిని సమభాగములుగా గ్రహించి చక్కగ చూర్ణముచేసి పంచపిత్తములచే (అనఁగా మత్స్యము, ఎనుబోతు, నెమలి, అడవిపంది, మేకపోతు వీనిపిత్తములచే) యథాక్రమముగా అయిదుదినములు భావనచేసి పిదప వావిలిస్వరసముచే ఏడుదినములు, అల్లపుస్వరసముచే మూఁడుదినములు భావనచేసి మర్దించి ఆవాలంతమాత్రలు చేసి నీడ నెండించి దోషము, వయస్సు, జఠరాగ్ని వీని బలము నెఱిఁగి సమర్థుఁడగువైద్యుఁడు ఏడుమాత్రల నిప్పించి ఉష్ణోదకము, పిప్పలీస్వరసము-వీనిని అనుపానముచేయించి రోగిని పరుండబెట్టి చెమటకలుగువఱకు వస్త్రమును కప్పి నిద్రించునటుల చేయవలయును. పిదప పంచదార, పెరుగు వీనితోడ పథ్యము నిప్పించవలయు. ఇది కల్పతరురస మనఁబడును. మిగుల దుర్లభమైనది. అసాధ్యజ్వరము, చిరకాలజ్వరము, జీర్ణజ్వరము, విషమజ్వరము, జ్వరాతిసారము, గ్రహణి, పాండువు, కామిల-వీనిని హరింపఁజేయును. శ్వాసకాసములు శూల వీనితోఁగూడియుండు జ్వరమునందు దీనిని నిప్పింపఁజనదు. దీని నితరులకు ఇవ్వకుండా మిగుల ప్రయత్నముతో రహస్యముగా కాపాడవలయును.

జ్వరములకు అర్ధనారీశ్వరరసము

గౌరీశిలా హింగుళ మభ్రకంచ తారంచ తామ్రంచ బలించసూతం,
విషంచ నేపాళ మదోత్కటంచ వల్లీఫలం కర్పరి మైలతుత్థమ్. 488
సర్వంచ చూర్ణం శిఖిమత్స్యపిత్తైసంభావయేత్వగ్నిభవేంద్రవారిణా,
హాలాహలాదంతిచ మజ్జతోయై దినేనమర్ద్యం పరిభావశోషయేత్.
అజోత్తరస్తస్యపయోమిళిత్వాయామార్ధమామాన్యజ్వరంనిహన్యాత్,

అర్ధంశరీరం వపుభవ్యమన్యే మహాద్భుతం వైద్యవివాదకాలే.
తథామజో దక్షిణదుగ్ధమిశ్రే ఉభేచ పక్షాగతయే జ్వరంహారేత్.
కథితా హ్యజనాథేన రహస్యం చిత్రకారిణా,
అర్ధనారీశ్వరోనామ రసస్సేవ్యో రసాయనః. (ఆయుర్వేదే) 491

తా. శుద్ధిజేసిన గౌరీపాషాణము, ఇంగిలీకము, అభ్రకభస్మము, రజతభస్మము, తామ్రభస్మము, గంధకము, రసము, నాభి, నేపాళములు, కస్తూరి, మిరియాలు, పాల తుత్తము, మైలుతుత్తము-వీనిని సమభాగములుగా గ్రహించి చూర్ణముచేసి నెమలిచేదున, చేపచేదున మర్దించి చిత్రమూలరసము, నాభికషాయము, పెద్దపాపరరసము, ఉల్లిపేళ్ల రసము, జాజికాయలరసము వీనిచే నొక్కొకదినము మర్దించి, భావనచేసి యెండించి వైద్య వివాదకాలమునందు మేకఉత్తరపు చనుపాలతో సిస్పించిన నాలుగు ఘడియలకు వామ భాగమునందుండు జ్వరములు మానును. పిదప మేకయొక్క దక్షిణవైపు చనుబాలలో కలిపి యిప్పించిన రెండుపార్శ్వములయందలిజ్వరము మానును. ఇది అజనాథునిచేఁ జెప్పఁబడిన అర్ధనారీశ్వరరసము. ఇది మిగులశ్రేష్ఠమైనది. ఉత్తరస్తన్య మనఁగా ఎడమ చన్ను, దక్షిణస్తన్యమనఁగా కుడిచన్ను.

రసగంధామృతంచైవ సమం శుద్ధం చ టంకణం,
మర్దయే త్ఖల్వమధ్యేతు యావత్స్యాత్కజ్జలప్రభమ్. 492
నకులారిముఖే క్షిప్త్వా మృదాసంవేష్టయేద్బహిః,
స్థాపయే న్మృణ్మయేపాత్రే ఊర్ధ్వాధో లవణం క్షిపేత్. 493
భాండవక్త్రం నిరుధ్యాథ చతుర్యామం దృఢాగ్నినా,
స్వాంగశైత్యం సముద్ధృత్య ఖల్వేకృత్వాతు కజ్జలీమ్. 494
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం నస్యం కర్మణియోజయేత్,
వామభాగే జ్వరం హంతి తత్క్షణాల్లోకకౌతుకమ్. 495
కుర్యా ద్దక్షిణభాగేన చారోగ్యం నిశ్చితం భవేత్,
గోప్యాద్గోప్యతమం ప్రోక్తం గోపనీయం ప్రయత్నతః. 496
అర్ధనారీశ్వరోనామ రసోయం కథితో భువి, (మతాంతరే)

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, గంధకము, నాభి, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము-వీటిని సమ భాగములుగా గ్రహించి ఖల్వములో వైచి యావత్తును కజ్జవలె మర్దించి నకులారి ముఖములోనునిచి వెలపట చీలమన్ను చేసి మట్టికుండలో ఉప్పుపోసి అందులోనునిచి పైన ఉప్పుపోసి కుండనోరుమూసి నాలుగుయామములు దృఢాగ్నిచే పక్వముచేసి స్వాంగశీతల

మున నీసి ఖల్వములో నునిచి చక్కగానూరి గురిగింజలంత మాత్రలుచేసి యెడమప్రక్క కొకమాత్రను నస్యముచేయించిన తక్షణమే వామభాగమునందుండుజ్వరము నివర్తించును. కుడిప్రక్కచేయించిన నిశ్చయముగా ఆరోగ్యము గలుగును. ఇది మిగుల రహస్యమైనది. దీనిని ప్రయత్నముచే రక్షించవలయు. ఇది అర్ధనారీశ్వరరస మనంబడును.

ఆమజ్వరాదులకు అగ్నికుమారరసము

మరిచోగ్రాకుష్ఠముస్తైః సర్వైరేవ సమం విషమ్. 497
పిష్ట్వాచార్ద్రరసేనైవ వటికా రక్తికామితా,
ఆమజ్వరే ప్రథమతః శుంఠ్యాచ మధుపిష్టయా. 498
ఆర్ద్రకస్య రసేనాపి నిర్గుండ్యాశ్చ కఫజ్వరే,
పీనసేచ ప్రతిశ్యాయే ఆర్ద్రకస్యచ వారిణా. 499
అగ్నిమాంద్యే లవంగేన శోఫేన దశమూలకః,
గ్రహణ్యాం సహ శుంఠ్యాచ దశమూలాతిసారకే. 500
పాకేచ ధాన్యశుంఠీభ్యాం పక్వేచ కుటజం మధు,
సన్నిపాతజ్వరారంభే పిప్పల్యార్ద్రకవారిణా. 501
కంటకార్యా రసైఃకాసే శ్వాసే తైలం గుడాన్వితం,
పీత్వా వటీద్వయం రోగి స్వాస్థ్యం సముపగచ్ఛతి. 502
సర్వేషామేవ రోగాణా మామదోషప్రశాంతయే,
అగ్నివృద్ధికరోనామ్నా విఖ్యాతోఽగ్నికుమారకః. (సిద్ధరసార్ణవే) 503

తా. మిరియాలు, వస, చెంగల్వకోష్టు, తుంగముస్తెలు-వీనికన్నిటికి సమము నాభి ఇటుల వీనిని గ్రహించి అల్లపురసముచే మర్దించి గురిగింజప్రమాణముమాత్రలు చేయవలయు. దీనిని ఆమజ్వరమునందు తొలుత శొంఠి, తేనె వీనియనుపానముతోడను, పిదప అల్లపురసముతోడను, కఫజ్వరమునందు వావిలిరసముతోడను, పీనసము ప్రతిశ్యాయము వీనియందు అల్లపురసముతోడను, అగ్నిమాంద్యమునందు లవంగములతోడను, శోఫరోగమునందు దశమూలములతోడను, గ్రహణీరోగమునందు శొంఠితోడను, అతిసారమునందు దశమూలములతోడను, అజీర్ణజ్వరమునందు ధనియాలు, శొంఠి వీనియనుపానముతోడను, పక్వజ్వరమునందు కొడిసెవిత్తులు తేనె వీనియనుపానముతోడను, సన్నిపాతజ్వరారంభమునందు పిప్పళ్లు, అల్లపురసము వీనియనుపానముతోడను, కాసమునందు వాకుడురసముతోడను, శ్వాసమునందు నూనె బెల్లము వీనియనుపానముతోడను ౨ మాత్రల నిప్పించిన రోగికి సౌఖ్యము కలుగును. మఱియు సమస్తరోగములయందును

[క్ర]మదోషము నివర్తించుటకై పీని నిప్పించవలయును. ఇది అగ్నికుమారరస మనఁబడును. [ఇ]ది జాఠరాగ్నిని వృద్ధిజేయును.

సర్వజ్వరాతిసారములకు మేఘనాదరసము

తారం కాంస్యం మృతం తామ్రం త్రిభిస్తుల్యంచ గంధకం,
క్వాథేన మేఘనాదస్య పిష్ట్వా మథ్వా పుటేపచేత్. 504
షడ్భిఃపుటైర్భవేత్సిద్ధో మేఘనాదో జ్వరాపహః,
భక్షయే త్పర్ణఖండేన విషమజ్వరనాశనః. 505
అస్యమాత్రాద్విగుంజాస్యా త్పథ్యం దుగ్ధౌదనం హితం,
నాగరాతి విషాముస్తా భూనింబామృత వత్సకైః. 506
సర్వజ్వరాతి సారఘ్నం క్వాథమస్యానుపాయయేత్,
తరుణం వా జ్వరం జీర్ణం తృష్ణాం దాహంచ నాశయేత్. 507

తా. రజతభస్మము, కంచుభస్మము, తామ్రభస్మము ఇవి సమభాగములు, ఈ మూటికి సమము శుద్ధిజేసినగంధకము-వీనిని చిట్టికూరకషాయముచే బాగుగా మర్దించి బిళ్ల [చే]సి యెండ నెండించి మూకుటిలోనునిచి చీలమన్ను ఇచ్చి పుటము వేయవలయు. ఇటులనే [చి]ట్టికూరకషాయముచే మరల మర్దించి ఐదుపుటములువేసిన శుద్ధం బగు. పిదప వీనిని [రె]ండు గురిగింజలయెత్తు తమలపాకులో నునిచి సేవించిన విషమజ్వరములు హరించును. వీనిని [శ]ొంఠి, అతివస, తుంగముస్తెలు, నేలవేము, తిప్పతీగె, కొడిసె - వీనికషాయానుపాన [ము]తో సేవించిన సమస్తజ్వరాతిసారములు, తరుణజ్వరము, జీర్ణజ్వరము, దప్పి, దాహము [ఇ]వి హరించు. ఇది మేఘనాదరస మనఁబడు. దీనియందు పాలతోగూడిన యన్నమును [భ]ుజించుట పథ్యము.

చాతుర్థికజ్వరములకు చాతుర్థికారిరసము

హరితాళం శిలాతుత్థం శంఖచూర్ణం చ గంధకం,
సమాంశం మర్దయేత్ఖల్వే కుమారీరససంయుతమ్. 508
శరావసంపుటే కృత్వా దత్వా గజపుటేపచేత్,
కుమారికారసేనైన వల్లమాత్రా వటీకృతా. 509
దత్తా శీతజ్వరం హంతి చాతుర్థంతు విశేషతః,
మరీచఘృతయోగేన తక్రం పీత్వా చరేద్వటీమ్. 510
ఏతయా వమనంభూత్వా జ్వర స్తస్మాద్వినశ్యతి, (గ్రంథాంతరే)

తా. శుద్ధిజేసిన హరిదళము, శుద్ధిజేసిన మణిశిల, శుద్ధిజేసిన పాలతుత్తము, శంఖ చూర్ణము, శుద్ధిజేసిన గంధకము-వీనిని సమభాగములుగా గ్రహించి ఖల్వములో నునిచి కలబందరసముచే మర్దించి యెండ నెండించి మూకుళ్లలో నునిచి చీలమన్ను ఇచ్చి గజ పుటంబిడి సాంగశీతలమున గ్రహించి మరల కలబందరసముచే మర్దించి మూడుగురిగింజ లంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని సేవించిన శీతజ్వరములు, విశేషముగా చాతుర్థిక జ్వరములు హరించు. మిరియములచూర్ణమును ఘృతమును మజ్జిగలో కలిపి పానముజేసి పిదప ఒకమాత్రను సేవించిన వమనంబై జ్వరము హరించు.

—— సర్వజ్వరములకు చింతామణిరసము ——

రసం గంధం మృతం తామ్రం మృతమభ్రం ఫలత్రికమ్. 511
త్ర్యూషణం దంతిబీజం చ సమంఖల్వే విమర్దయేత్,
ద్రోణపుష్పీ రసైర్భావ్యం శుష్కం తదుపపాలితమ్. 512
చింతామణిరసో హ్యేష త్వజీర్ణే శస్యతే సదా,
జ్వరమష్టవిధం హంతి సర్వశూలనిషూదనమ్. 513
గుంజైకం వా ద్విగుంజం వా దేయమార్ద్రికవారిణా, (గ్రంథాంతరే).

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, తామ్రభస్మము, కరక తాండ్ర యుసిరికెలు, శొంఠి పిప్పలి మిరియాలు, శుద్ధిజేసిన నేపాళములు - వీనిని సమభాగము లుగా ఖల్వములో నునిచి తుమ్మిపూలరసముచే మర్దించి దానిరసముచేతనే భావనజేసి యెండించి రోగబలాబలము నెఱింగి ఒకటి, లేక రెండుగురిగింజలప్రమాణమును అల్లపు రసానుపానముతో సేవించిన అజీర్ణజ్వరమును, అష్టవిధజ్వరములను, సమస్తశూలలను బోక డచును. ఇది చింతామణిరస మనఁబడును.

—— సర్వజ్వరహరకషాయము ——

భార్గ్యబ్ద పర్పాటక ధన్వయాసవిశ్వ
భూనింబకుష్ఠకణసింహామృతవాసాకషాయః,
జీర్ణజ్వరం సతతసంతతకం నిహన్యా
దన్యేద్యుకం సహతృతీయచతుర్థకంచ. 515

తా. గంటుభారంగి, తుంగగడ్డలు, పర్పాటకము, * రేగటిదూల, సొంటి, నేల వేము, చెంగల్వకోష్టు, పిప్పళ్లు, నేలములక, తిప్పతీగె, అడ్డపసరపుటీనెలు-వీనిని సమ భాగములుగా దంచి కషాయముబెట్టి సేవించిన సర్వజ్వరములు హరించు.

---

* ఇదే దురదగొండి.

శీతజ్వరహారకకషాయములు

రామలక్ష్మణసీతాశ్చ రావణేన విభీషణః,
కుంభకర్ణసమాయుక్తం కషాయం సముపాచరేత్. 516
జానకీచూర్ణసంయుక్తం శీతజ్వరవినాశనం, (మాధవనిదానే)

తా. నేలవేము, లక్ష్మణపంజి, పర్పాటకము, పెద్దముస్తు, తానికాయ, బలురక్కసి - వీనిని కషాయముబెట్టి అందు పిప్పలిచూర్ణము కలిపి త్రాగిన శీతజ్వరము హరించును.

మత్స్య కూర్మ వరాహాశ్చ నారసింహాశ్చ వామనః.
రామో రామశ్చ రామశ్చ బుద్ధకః కల్కిమేవచ,
అవతారేణ సంయుక్తం శీతజ్వరవినాశనమ్. 517 518

తా. కటుకరోహిణి, నందివృక్షము, పెన్నేరుదుంపలు, అడ్డసరము, ఊడుగు, తెల్లగరికె, నేలవేము, చిట్టాముదపువేళ్లు (కలుత్రాసుగు), రావిచిగుళ్లు, చిత్రమూలము - వీనిని కషాయముబెట్టి త్రాగిన శీతజ్వరము హరించును.

శీతజ్వరమునకు క్షుద్రాదికషాయము

క్షుద్రాధాన్యకశుంఠీభిః గుడూచీ ముస్తపద్మకైః,
రక్తచందన భూనింబ పటోల వృషపుష్కరైః. 519
కటుకేంద్రయవారిష్టభార్గీపర్పటకైస్సమైః,
క్వాథం ప్రతినిషేవేత సద్యశ్శీతజ్వరచ్ఛిదమ్. 520

తా. వాకుడు, ధనియాలు, సొంటి, తిప్పతీగె, తుంగముస్తెలు, పద్మకము, రక్తచందనము, నేలవేము, చేదుపొట్ల, అడ్డసరము, పుష్కరమూలము, కటుకరోహిణి, కొడిసె, వేప, గంటుభారంగి, పర్పాటకము-వీనిని సమభాగములుగా చేర్చి కషాయము కాచి యిచ్చిన శీతజ్వరము తత్క్షణమే నివర్తించు.

సర్వజ్వరములకు భూనింబాదికషాయము

భూనింబదారుదశమూలమహౌషధాబ్ద
తిక్తేంద్రబీజధనకేభకణాకషాయః,
తంద్రాప్రలాపకసనారుచిదాహమోహ
శ్వాసాదియుక్తమఖిలం జ్వరమాశు హంతి. 521

తా. నేలవేము, దేవదారు, దశమూలములు, సొంటి, తుంగముస్తెలు, చేదుపొట్ల, కొడిసెవిత్తులు, ధనియాలు, ఏనుగపిప్పళ్లు- వీని కషాయము, తంద్ర, పలవరింత, కాసము

అరుచి, సర్వాంగతాపము, మోహము, శ్వాసము - ఈమొదలగువానితోఁగూడియుండు దారుణమయినజ్వరములనన్నిటిని అతిశీఘ్రముగా హరింపఁజేయును.

విషమజ్వరములకు దార్వ్యాదికషాయము

దార్వీదారుకళింగలోహితలతాశమ్యాకపాఠాసతీ
శౌండీవీరికిరాతకుంజరకణాత్రాయంతికాపద్మకైః,
చక్రాధాన్యకనాగరాక్షసరళాశీఘ్రాంబుసింహీశివా
వ్యాఘ్రీపర్పటదర్భమూలకటుకానంతామృతాపుష్కరైః. 522
ధాతూత్థం విషమం త్రిదోషజనితం ఏకాహికం ద్వ్యాహికం,
పీతో హంతి మహావ్యథం బహురుజం సద్యః ప్రలాపాన్వితమ్. 523

తా. మ్రానిపసుపు, దేవదారు, కొడిసె, రక్తచందనము, కస్తూరి, రేల, విషబొద్ది, కచోరములు, పిప్పళ్లు, పిల్లిపీచర, నేలవేము, ఏనుగుపిప్పళ్లు, కలుక్రానుగు, పద్మకము, చక్రా, ధనియాలు, సొంటి, తానికాయ, సరళదేవదారు, శీఘ్రా, జలము, నేలములక, కరక్కాయ, వ్రాకుడు, పర్పాటకము, దర్భవేళ్లు, కటుకరోహిణి, సుగంధపాల, తిప్పతీగె, పుష్కరమూలము - వీనితో సిద్ధముచేయఁబడిన కషాయము నిప్పించిన ధాతుజనితము, విషమము, త్రిదోషజనితము, ఏకాహికము, ద్వ్యాహికము-యీమొదలగుజ్వరములు, పలవరింత, అధికశూల, పీడ వీనితోఁగూడియుండు దారుణజ్వరములు - ఇవి అతిశీఘ్రముగా హరించును.

శ్లేష్మజ్వరాదులకు దశమూలకషాయము

శాలిపర్ణి పృశ్నిపర్ణి బృహతీద్వయగోక్షురైః,
బిల్వాగ్నిమంథశ్యోనాక కాశ్మరీ పాటలాయుతైః. 524
దశమూలమితిఖ్యాతం క్వథితం తజ్జలం పిబేత్,
పిప్పలీచూర్ణసంయుక్తం వాతశ్లేష్మహరం పరమ్. 525
సన్నిపాతజ్వరం హంతి సూతికాదోషనాశనమ్,
ఉత్కంఠగ్రహపార్శ్వార్తి తంద్రా మస్తకశూలహృత్. 526

తా. కోలపొన్న, నేలపొన్న, చిన్నములక, పెద్దములక, పల్లేరు, మారేడు, తక్కలి, దుందిలము, నేలగుమ్ముడు, కలిగొట్టు-వీనివేళ్లు దశమూలము లనఁబడును. వీని కషాయమును పిప్పలిచూర్ణసహితముగా నిప్పించిన వాతశ్లేష్మజ్వరము, సన్నిపాతజ్వరము, సూతికాదోషము, మెడపట్లు, పార్శ్వశూల, తంద్ర, తలనొప్పి వీటిని శీఘ్రముగా హరింపఁజేయును.

కఫరోగమునకు కట్ఫలాదికషాయము

కట్ఫలాంబుద భార్జీభి ర్ధాన్యరోహిష పర్పటైః,
వచా హరీతకీ శృంగి దేవదారుమహౌషధైః. 527
క్వాథః కాసజ్వరం హంతి శ్వాసశ్లేష్మగళగ్రహాన్,

తా. కాయఫలము, తుంగముస్తెలు, గంటుభారంగి, ధనియాలు, కామంచిగడ్డి, పర్పాటకము, వస, కరక్కాయ, కర్కాటకశృంగి, దేవదారు, సొంటి-వీనికషాయము కాసయుక్తజ్వరము, శ్వాసము, శ్లేష్మము, మెడపట్లు వీటిని హరింపఁజేయును.

కఫాదిజ్వరములకు శృంగ్యాదికషాయము

శృంగీ దారు నిశాసురాహ్వమభయా భార్జీచ విశ్వౌషధం
ముస్తా పర్పట కట్ఫలంచ సవచాకుస్తుంబరం కత్తృణం,
క్వాథం క్షౌద్రయుతం పిబేచ్చ కఫజే కాసే క్షయే పీనసే
శ్వాసే వాతయుతే జ్వరేచ వమనే హిక్కాసు పిత్తామయే. 528

తా. కర్కాటకశృంగి, మ్రానిపసపు, దేవదారుచెక్క, కరక్కాయ, గంటుభారంగి, సొంటి, తుంగముస్తెలు, పర్పాటకము, కాయఫలము, వస, ధనియాలు, కామంచిగడ్డి-వీనికషాయమును తేనెసహితముగా పానముచేయించిన కఫమువలన జనించిన కాసము, క్షయము, పీనసము, శ్వాసము, వాతజ్వరము, వాంతి, ఎక్కిళ్ళు, పిత్తరోగము వీటిని శమింపఁజేయును.

త్రిదోషజజ్వరమునకు క్షుద్రాదికషాయము

క్షుద్రామృతానాగరపుష్కరాహ్వైః
కృతః కషాయః కఫమారుతోత్తరే,
సశ్వాసకాసారుచి పార్శ్వశూలే
జ్వరే త్రిదోషప్రభవే ప్రశస్యతే. 529

తా. వాకుడు, తిప్పతీఁగె, సొంటి, పుష్కరమూలము - వీటికషాయము శ్లేష్మవాతప్రకోపము, శ్వాసకాసములు, అరుచి, పార్శ్వశూల, వీనితోఁగూడియుండు త్రిదోషజనితజ్వరమును నివర్తింపఁజేయును.

అష్టవిధజ్వరాదులకు వృద్ధక్షుద్రాదికషాయము

క్షుద్రానింబపటోలచందనఘనైస్త్రికత్రామృతాపద్మకైః
వాసావేసణశుంఠిపుష్కరజటాభూనింబభార్గ్యాసహా,

బీజంకుష్ఠధమాపకం కృమిరుజం కాసం వమిం కామలం
క్వాథం చాష్టవిధం జ్వరం కఫఘ్నయుత్పిత్తం సదాహం జయేత్. 530

తా. వ్రాకుడు, వేము, పొట్ల, చందనము, తుంగముస్తెలు, చేదిపొట్ల, తిప్ప తీఁగె, పద్మకము, అడ్డసరము, వేసనము, సొంటి, పుష్కరమూలము, జటామాంసి, నేల వేము, గంటుభారంగి, పేగిస, చెంగల్వకోష్ఠు, దురదగొండి-వీనికషాయము కృమిరోగము, కాసము, వాంతి, కామిల, అష్టవిధజ్వరములు, సర్వాంగతాపముతో గూడియుండు కఫవాతపిత్తము వీనిని నశింపఁజేయును.

అజీర్ణాదిజ్వరములకు కిరమాలాపంచకకషాయము

ఆరగ్వధం గంధకతిక్తముస్తా హరీతకీభిః క్వథితః కషాయః,
సామే సశూలే కఫవాతయుక్తే జ్వరేహితో దీపనపాచనశ్చ. 531

తా. రేల, మునగ, నేలవేము, తుంగముస్తెలు, కరక్కాయ - వీనితో సిద్ధము చేయఁబడిన కషాయము అజీర్ణము, శూల, కఫవాతము వీనితోఁగూడియుండు జ్వరమును హరింపఁజేయుటయేగాక అగ్నిదీప్తిని ఆమపాకమును కలుగఁజేయును.

వాతపిత్తజ్వరములకు పరిచభద్రకషాయము

పర్పటాబ్దామృతావిశ్వా కైరాతం సాధితంజలం,
పంచభద్రమిదంజ్ఞేయం వాపిత్తజ్వరాపహమ్. 532

తా. పర్పాటకము, తుంగముస్తెలు, తిప్పతీఁగె, శొంఠి, నేలవేము-వీనితోసిద్ధము చేయఁబడిన కషాయమే పంచభద్రమనఁబడును. ఇది వాతపిత్తజ్వరమును బోకడుచును.

వాతజ్వరమునకు శఠ్యాదికషాయము

శఠీ పుష్కరమూలం చ భార్గీ శృంగీ దురాలభా,
గుడూచీ నాగరాపాఠా కిరాతం కటురోహిణీ. 533
ఏష శఠ్యాదిజః క్వాథః సర్వవాతజ్వరాపహః,
కాసాదిశోఫయుక్తేషు దద్యాత్సోపద్రవేషు చ. 534

తా. కచోరములు, పుష్కరమూలము, గంటుభారంగి, కర్కాటకశృంగి, దురద గొండి, తిప్పతీఁగె, సొంటి, విషబొద్ది, నేలవేము, కటుకరోహిణి-వీనితో సిద్ధముచేయఁ బడినకషాయము శఠ్యాదికషాయ మనఁబడును. ఇది సమస్తవాతజ్వరములను పోఁగొ ట్టును. కాసము, శోఫ, ఉపద్రవములు వీనితోఁ గూడియుండు జ్వరమునందు హిత కరము.

శ్లేష్మజ్వరాదులకు బృహచ్ఛత్యాదికషాయము

శఠీపటోలద్వినిశోగ్రగంధా వాసాకిరాతం దశమూలధారా,
సహాచరీ భార్జివరీ సశృంగీ రాస్నేంద్రబీజం సురదారుశిగ్రుః. 535
దురాలభాధాన్యకశుంఠిపాఠా సురేంద్రకల్కం స హారీతకీభిః,
త్రాయంతికైంద్రీకటుకాగదంచ కషాయమేషాం విహితస్సవాయకా.
శ్లేష్మజ్వరే కాసనశ్వాసశూలే వాతాధికే రోగిణి శీతకేచ,
చిరజ్వరే దుష్టమలగ్రహేపి నూనం హితోయం సతతం శఠ్యాదిః.

తా. కచోరములు, పోట్ల, పసుపు, మ్రానిపసుపు, వస, అడ్డసరము, నేలవేము, దశమూలములు, ధారా, ముల్లుగోరింట, గంటుభారంగి, సిల్లిపీచర, కర్కాటకశృంగి, సన్నరాస్నము, కొడిసెవిత్తులు, దేవదారు, మునగ, దురదగొండి, ధనియాలు, సొంటి, విషబొద్ది, సరళదేవదారుచెక్క, కరక్కాయ, కల్యక్రానుగు, పెద్దసాపర, కటుకరోహిణి, చెంగల్వకోష్టు-వీనితో సిద్ధముచేయఁబడిన కషాయము శఠ్యాదికషాయ మనఁబడును. ఇది శ్లేష్మజ్వరము, శ్వాసకాసములు, శూల, వాతప్రకోపజ్వరము, శీతజ్వరము, పురాణజ్వరము, దుష్టమలబంధము వీటిని హరింపఁజేయును.

వాతజ్వరమునకు పటోలాదికషాయము

పటోలీచ గుడూచీచ ముస్తాచైవధమాసకం,
నింబత్వక్పర్పటం తిక్తా భూనింబ త్రిఫలావృషాః. 538
పటోలాదిరయం క్వాథో వాతజ్వరహరస్స్మృతః. 539

తా. పొట్ల, తిప్పతీఁగె, తుంగముస్తెలు, దురదగొండి, వేపపట్ట, పర్పాటకము, చేదుపొట్ల, నేలవేము, త్రిఫలములు, అడ్డసరము-వీనితో సిద్ధముచేయఁబడినకషాయము పటోలాది యన్బఁబడును. ఇది వాతజ్వరమును పోఁగొట్టును.

వాతకఫజ్వరమునకు వృద్ధముస్తాదికషాయము

ముస్తా గుడూచీ సహనాగరేణ వాసాజలం పర్పటకం చ పథ్యా,
క్షుద్రాచదుస్స్పర్శయుతః కషాయః పీతో హితో వాతకఫజ్వరే చ.

తా. తుంగముస్తెలు, తిప్పతీఁగె, శొంఠి, అడ్డసరము, వట్టివేరు, పర్పాటకము, కరక్కాయ, దురదగొండి, వ్రాకుడు-వీనితో సిద్ధముచేయఁబడినకషాయము నిష్పించిన వాతకఫజ్వరము నివర్తించును.

పిత్తజ్వరమునకు గుడూచ్యాదికషాయము

గుడూచీ నింబ ధాన్యాకం పద్మకం రక్తచందనం,

ఏష సర్వజ్వరం హంతి గుడూచ్యాదిస్తు దీపనః. 541

తా. తిప్పతీఁగె, వేము, ధనియాలు, పద్మకము, రక్తచందనము-వీనితో సిద్ధము చేయఁబడినకషాయము గుడూచ్యాది యనఁబడును. ఇది సమస్తజ్వరములను హరింపఁ జేయును. అగ్నిదీప్తిని కలుగఁజేయును.

పిత్తజ్వరమునకు త్రాయమాణాదికషాయము

త్రాయంతీ పర్పటోశీర తిక్తా భూనింబ దుస్స్పర్శా,
కషాయో మధుసంయుక్తః పిత్తజ్వరవినాశనః. 542

తా. కలుక్రాసుగు, పర్పాటకము, వట్టివేరు, చేదుపొట్ల, నేలవేము, దురదగొండి-వీనితో సిద్ధముచేయఁబడిన కషాయమును తేనెసహితముగా నిప్పించిన పిత్తజ్వరము నివర్తించును.

పిత్తశ్లేష్మజ్వరమునకు వృద్ధత్రాయమాణాదికషాయము

త్రాయంతీంద్రయవావాసా ఛిన్నాతిక్తపటోలకైః,
నింబ దుస్పర్శభూనింబ సమ్యక్పద్మకపర్పటైః,
అష్టావశేషితః క్వాథ పిత్తశ్లేష్మజ్వరాపహః. 543

తా. కలుక్రాసుగు, కొడిసె, అడ్డసరము, తిప్పతీఁగె, చేదుపొట్ల, వేము, దురదగొండి, నేలవేము, పద్మకము, పర్పాటకము- వీటిని చేర్చి అష్టావశేషముగా కాచఁబడిన కషాయము పిత్తశ్లేష్మజ్వరమును నివర్తిజేయును.

విషమజ్వరమునకు వాసాదికషాయము

వాసాక్షుద్రామృతాముస్తా శుంఠీధాత్రీ సమాతృకః,
పిప్పలీ చూర్ణసంయుక్తో విషమజ్వరనాశనః. 544

తా. అడ్డసరము, ప్రాకుడు, తిప్పతీఁగె, తుంగముస్తెలు, సొంటి, ఉసిరికెవరుగు, వీనికషాయమును తేనె పిప్పలిచూర్ణసహితముగా నిప్పించిన విషమజ్వరము నివర్తించును.

ఏకాహికజ్వరమునకు పటోలాదికషాయము

పటోలం త్రిఫలా నింబ ద్రాక్షాశమ్యాకవాసకైః,
క్వాథం సితామధుయుతం పిబేదేకాహికజ్వరే. 545

తా. పొట్ల, త్రిఫలములు, వేము, ద్రాక్ష, రేల, అడ్డసరము - వీనికషాయమును పంచదార తేనె వీనిసహితముగా పానముచేసిన ఏకాహికజ్వరము నివర్తించును.

రోగము - ఈమొదలగు సర్వరోగములు హరించు నని పూజ్యపాదమహర్షి వచించె. ఇది లవంగాదిచూర్ణము.

పురాణజ్వరక్షయాదులకు ఏలాదిచూర్ణము

ఏలా త్వక్పత్ర నాగా మరిచ మగధజా నాగరం కుందురుష్కం
తక్కోలం కోష్ఠజాతీఫలమమృతలతాసార భూనింబవాసాః,
యష్టిద్రాక్షాకచోరం మలయజఖదిరం క్షీరవారం ప్రియంగుః
హ్రీబేరం ధాన్యజాజీ శతకుసుమవచాభార్ఙ్గిముస్తాశ్చ తిక్తమ్. 551

సర్వాంసమ్యక్సుచూర్ణం సమసితసహితం శ్లేష్మపిత్తజ్వరఘ్నం
పిత్తం వై పాండురోగాన్ క్షయమదగుదజారోచకాగుల్మజీర్ణం,
హంతి శ్వాసాదిహిక్కాజ్వరజఠరమహాకాసహృద్రోగనాశం
ఏలాద్యం యోగరాజం సకలజనహితం భాషితం పూజ్యపాదైః.

(పూజ్యపాదీయే)

తా. ఏలకులు, * దాచినిచెక్క, ఆకుపత్రి, నాగకేసరములు, మిరియాలు, పిప్పళ్ళు, కుందురుష్కము, తక్కోలము, చంగల్వకోష్టు, జాజికాయ, తిప్పసత్తు, నేలవేము, అడ్డసరపుటీనెలు, యష్టిమధుకము, దీపద్రాక్ష, కచోరములు, శ్రీగంధము, చంద్రచెక్క, మనుబాలవేళ్లు, ప్రేంకణము, కురువేరు, కొతిమెర్లు, జాజిమొగ్గలు, చామంతులు, వస, గంటుభారంగి, తుంగముస్తెలు, కటుకరోహిణి - వీనిని సమభాగములుగా గ్రహించి సూక్ష్మచూర్ణముచేసి దానికి సమము పంచదార గలిపి ఉష్ణోదకముతో సేవించిన శ్లేష్మపిత్తజ్వరములు, పిత్తము, పాండురోగము, క్షయరోగము, మదము, మూలవ్యాధి, అరుచి, గుల్మము, పురాణజ్వరములు, శ్వాసకాసలు, ఎక్కిళ్లు, అంతర్గతజ్వరము, మహాశ్వాసము, ఱొమ్మునొప్పి ఇవి నశించును. ఇది ఏలాదిచూర్ణ మనఁబడు. ఈ శ్రేష్ఠమైనయోగము సర్వజనులకు హితకర మని పూజ్యపాదమహర్షి వచించె.

ఏకాహికాదిజ్వరములకు నింబాదిచూర్ణము

నింబపత్రవచాపథ్యా యవానీ లవణత్రయం,
క్షారోదిగ్వహ్ని రామేషు త్రినేత్రక్రమశోంశకాన్. 553
సర్వమేకం కృతం చూర్ణం ప్రత్యూషే భక్షయేన్నరః,
ఏకాహికం ద్వ్యహికం చ తథా త్రిదివసజ్వరమ్. 554

* ఇదే లవంగపుచెక్క.

చాతుర్థకం మహాఘోరం సతతం సంతతం దివా,
ధాతుస్థం చ త్రిదోషోత్థం జ్వరం హంతి న సంశయః. 555

తా. వేపాకు ౮ భాగములు, త్రిఫలములు 3 భాగములు, త్రికటుకములు 3 భాగములు, ఓమము ౫ భాగములు, మూడువిధములయిన లవణములు 3 భాగములు, క్షారము 3 భాగములు-ఇటుల తీసి నన్నిటి నొకటిగాఁజేర్చి చక్కగా చూర్ణము చేసి ప్రాతః కాలమునందు భక్షించిన ఏకాహిక, ద్వ్యాహిక, త్ర్యాహిక, చాతుర్థికజ్వరములు, దారుణమైన సతత సంతతజ్వరములు, దివాజ్వరము, ధాతుగతజ్వరము, త్రిదోషజ్వరము-ఇవి యన్నియు నివర్తించును.

జ్వరములకు సుదర్శనచూర్ణము

కాలీయకం తు రజనీ దేవదారు వచాఘనం,
అభయాధన్వయాసం చ శృంగీ క్షుద్రా మహౌషధమ్. 556
త్రాయంతీ పర్పటం నింబం గ్రంథికం బాలకం శఠీ,
పౌష్కరం మాగధీ మూర్వా కుటజం మధుయష్టికా. 557
శిగ్రుర్ద్రాద్భవం సేంద్రయవం వరీదార్వీ కుచందనం,
పద్మకం సరళోశీర త్వచం సౌరాష్ట్రికా స్థిరా. 558
యవాన్యతివిషాబిల్వం మరిచం గంధపత్రకం,
ధాత్రీ గుడూచీ కటుకం సచిత్రకపటోలకమ్. 559
కలశీచైవ సర్వాణి సమభాగాని కారయేత్,
సర్వద్రవ్యస్యచార్ధంతు కైరాతం సంప్రకల్పయేత్. 560
ఏతత్సుదర్శనం నామ జ్వరాన్హంతి న సంశయః,
పృథగ్దోషాంశ్చ వివిధాన్ సమస్తాన్ విషమజ్వరాన్. 561
ప్రాకృతం వైకృతం చాపి సౌమ్యం తీక్ష్ణమథాపి వా,
అంతర్గతం బహిస్థం చ నిరామం సామమేవ చ. 562
జ్వరమష్టవిధం హంతి సాధ్యాసాధ్యమథాపి వా,
నానాదోషోద్భవం చైవ వారిదోషభవం తథా. 563
విరుద్ధభేషజభవం జ్వరమాశు వ్యపోహతి,
ప్లీహానం యకృతం గుల్మం హంత్యవశ్యం నసంశయః. 564
యథా సుదర్శనం చక్రం దానవానాం నిషూదనం,
తథా జ్వరాణాం సర్వేషా మిదమేవ నిగద్యతే. 565

తా. మ్రానిపసుపు, పసుపు, దేవదారు, వస, తుంగముస్తెలు, కరక్కాయ, దురదగొండి, కర్కాటకశృంగి, వ్రాకుడు, సొంటి, కలుక్రానుగు, పర్పాటకము, వేము, గ్రంథితగరము, వట్టివేరు, కచోరములు, పుష్కరమూలము, పిప్పళ్ళు, చాగ, కొడిసె, యష్టిమధుకము, మునగవిత్తులు, కొడిసెపాల, చల్లసిల్లిగడ్డలు, మ్రానిపసుపు, కుచందనము, పద్మకము, దేవదారు, వట్టివేరు, లవంగపట్ట, కావిరాయి, ముయ్యాకుపొన్న, కురాసాసిపిమము, అతివస, మారేడు, మిరియాలు, గంధపత్రి, ఉసిరికె, తిప్పతీగె, కటుకరోహిణి, చిత్రమూలము, పొట్ల, నక్కతోకపొన్న-వీని నన్నిటిని సమభాగములుగా చేర్చి దీనిలో సగము నేలవేమును చేర్చి చూర్ణము చేయవలయును. ఇది సుదర్శన చూర్ణ మనఁబడు. ఇది ప్రత్యేకదోషములచే జనించిన జ్వరములు, విషమజ్వరము, ప్రాకృతజ్వరము, నిరామజ్వరము, సామజ్వరము, సాధ్యజ్వరము, అసాధ్యజ్వరము, పలు దోషములచే జనించినజ్వరములు, జలదోషమువలన జనించినజ్వరము, విరుద్ధౌషధమువలన జనించినజ్వరము, ప్లీహము, యకృత్తు, గుల్మము-ఈ మొదలగు రోగములను సుదర్శన చక్రము అసురులను నశింపఁజేసినటువలెనే నశింపఁజేయును.

సర్వజ్వరములకు జ్వరభైరవచూర్ణము

నాగరం త్రాయమాణా చ పిచుమందం దురాలభా,
పథ్యాముస్తాం వచాదారు వ్యాఘ్రీశృంగీ శతావరీ. 566
పర్పటం పిప్పలీమూలం విశాలాపుష్కరం శటీ,
మూర్వాకృష్ణా హరిద్రే ద్వే లోధ్రచందనముత్పలమ్. 567
కుటజస్యఫలం వల్కం యష్టీమధుకచిత్రకం,
శోభాంజనం బలాచాతివిషాచ కటురోహిణీ. 568
ముసలీపద్మకాష్ఠం చ యవానీశాలపర్ణికా,
మరిచంచామృతాబిల్వం బాలంపంకస్యపర్పటీ. 569
తేజపత్రం త్వచం ధాత్రీ పృశ్నిపర్ణీ పటోలకం,
గంధకం పారదం లోహ మభ్రకం చ మనశ్శిలా. 570
ఏతేషాం సమభాగేన చూర్ణమేవం వినిర్దిశేత్,
తదర్ధం ప్రక్షిపేత్తత్ర చూర్ణం భూనింభసంభవమ్. 571
మాత్రామస్య ప్రయుంజీత దృష్ట్వా దోషబలాబలమ్,
చూర్ణం భైరవసంజ్ఞంతు జ్వరాన్హంతి న సంశయః. 572
పృథగ్దోషాంశ్చ వివిధాన్ సమస్తాన్ విషమజ్వరాన్,

ద్వంద్వజాన్ సన్నిపాతోత్థాన్ మానసానపి నాశయేత్. 573
ప్రాకృతం వైకృతం చైవ సౌమ్యం తీక్ష్ణమథాపి వా,
అంతర్గతం బహిఃస్థం చ నిరామం సామమేవ చ. 574
జ్వరమష్టవిధం హంతి సాధ్యాసాధ్యం న సంశయః,
నానాదోషోద్భవం చైవ వారిదోషభవం తథా. 575
విరుద్ధభేషజభవం జ్వరమాశు వ్యపోహతి,
అగ్నిమాంద్య యకృత్ ప్లీహ పాండురోగ మరోచకమ్. 576
ఉదరాణ్యాంత్రవృద్ధిం చ రక్తపిత్తత్వగామయం,
శ్వయథుం చ శిరశ్శూలం వాతామయరుజాం హరేత్ 577
జ్వరభైరవసంజ్ఞం తు భైరవేణ కృతం శుభమ్.

తా. శొంఠి, కలుక్రానుగు, వేము, దురదగొండి, కరక్కాయ, శృంగము, స్తైలు, వస, దేవదారు, వ్రాకుడు, కర్కాటకశృంగి, పిల్లిపీచర, పర్పాటకము, మోడి, పాపర, పుష్కరమూలము, కచోరములు, చాగ, పిప్పళ్లు, పసుపు, మ్రానిపసుపు, లొద్దుగు, చందనము, నల్లకలువ, కొడిసెవిత్తులు, లవంగపట్ట, యష్టిమధుకము, చిత్రమూలము, మునగ, ముత్తవపులగము, అతివస, కటుకరోహిణి, నేలతాటిగడ్డలు, పద్మకాష్ఠము, కురాసాని ఓమము, కోలపొన్న, మిరియాలు, తిప్పతీగె, లేతమారేడు, పద్మకము, పర్పాటకము, తేజపత్రము, లవంగపుచెక్క, ఉసిరికె, నేలతాడి పొట్లు, శుద్ధిచేసినగంధకము, రసము, లోహభస్మము, అభ్రకభస్మము, మణిశిల-వీనినన్నిటిని సమభాగములుగా చేర్చి చక్కగా చూర్ణముచేసి దీనికి అర్ధభాగము నేలవేముచూర్ణము కలిపి దోషబలానుసారముగా ప్రయోగించిన వాతపిత్తశ్లేష్మదోషములు, ద్వంద్వదోషములు, సన్నిపాతదోషము, విషమజ్వరము, ప్రాకృతము, వైకృతము, సౌమ్యము, తీక్ష్ణము, అంతర్గతము, బాహ్యము, నిరామము, సామము, సాధ్యాసాధ్యజ్వరములు, నానాదోషములవలన జనించిన జ్వరములు, జలదోషమువలన జనించిన జ్వరము, విరుద్ధౌషధమువలన జనించినరోగము, అగ్నిమాంద్యము, యకృత్తు, ప్లీహము, పాండువు, అరోచకము, ఉదరరోగములు, ఆంత్రవృద్ధి, రక్తపిత్తము, చర్మరోగము, వాపు, శిరశ్శూల, వాతరోగము వీని నన్నిటిని హరింపఁజేయును. ఇది భైరవచూర్ణ మనఁబడును. ఇది భైరవునిచేఁ జెప్పఁబడినది.

(4) సర్వజ్వరములకు ఆమలక్యాదిచూర్ణము

ఆమలం చిత్రకం పథ్యా పిప్పలీ సైంధవం తథా. 578

చూర్ణితోయం గణోజ్ఞేయః సర్వజ్వరహరః పరః,
భేదీరుచికరశ్లేష్మహంతా దీపనపాచనః. 579

తా. ఉసిరికె, చిత్రమూలము, కరక్కాయ, పిప్పళ్లు, సైంధవలవణము వీని నన్నిటి నొకటిగఁజేర్చి చేయఁబడిన చూర్ణము సర్వజ్వరములను పోఁగొట్టును. దోషములను భేదించును. రుచిని పుట్టించును. శ్లేష్మమును పోఁగొట్టును. అగ్నిదీపనము, జీర్ణము వీటిని కలుగఁజేయును.

దుష్టజ్వరములకు హరీతక్యాదిచూర్ణము

హరీతకీ నింబపత్రం నాగరం సైంధవోపలః,
ఏషాం చూర్ణం సదా ఖాదేద్దుర్జలజ్వరశాంతయే. 580

తా. కరక్కాయ, వేపాకు, శొంఠి, సైంధవలవణము, చిత్రమూలము వీని చూర్ణమును సేవించిన జలదోషమువలన జనించిన దుష్టజ్వరములన్నియు శమించును.

దుష్టజలజనితజ్వరమునకు కిరాతాదిచూర్ణము

కిరాతతిక్తాత్రివృదంబుపిప్పలీ విడంగవిశ్వాకటురోహిణీరజః,
నిహంతి లీఢం మధునాతిసత్వరం సుదుస్తరం దుర్జలదోషజం జ్వరమ్.

తా. నేలవేము, తెగడ, నీరుపిప్పళ్ళు, వాయువిడంగములు, శొంఠి, కటుకరోహిణి-వీని చూర్ణమును తేనెతో నాకించిన దుష్టజలదోషముచే జనించిన జ్వరము అతిశీఘ్రముగా నివర్తించును.

జ్వరములకు లాక్షాదితైలము

లాక్షారససమం తైలం తైలాన్మస్తు చతుర్గుణం,
అశ్వగంధనిశాదారు కాంతికుష్ఠాబ్దచందనమ్. 582
సమూర్వారోహిణీ రాస్నా శత హ్వా మధుకైస్సమం,
సిద్ధం లాక్షాదికం నామ తైలమంగేన లేపితమ్. 583
సర్వజ్వరగ్రహోన్మాద మూర్ఛాపస్మారనాశనం,
యక్షరాక్షసభూతఘ్నం గర్భిణీనాం హితం విదుః 584

తా. లక్క వీసెడుతెచ్చి నాలుగువీసెల ఉదకముపోసి చతుర్భాగావశేషముగా కషాయము కాచి వడియగట్టి ఆకషాయమునకు సమము నూనె నాలుగింతలు అవుపెరుగు మీఁదినీళ్ళు నొకబానలోఁ బోసి పెన్నేరుగడ్డ, మ్రానిపసుపు, దేవదారుచెక్క, రేణుకలు, చెంగల్వకోష్టు, తుంగముస్తెలు, శ్రీగంధము, చాగగడ్డలు, కటుకరోహిణి, దుంప

రాస్నము, సదాపాకు, అతిమధురము ఇవి ప్రత్యేకము తుల ప్రమాణము చూర్ణించి వేసి తైలపక్వమున దించుకొనవలయును. ఇది లాక్షాదితైల మనఁబడును. ఇది అభ్యంజనాదులచే సమస్తజ్వరములు గ్రహపీడ ఉన్మాదము మూర్ఛ అపస్మారము యక్షరాక్షసభూతాది పీడ వీటిని హరింపఁజేయును. గర్భిణీస్త్రీలకు మిగుల హితకరమైనది.

శీతజ్వరాదులకు హస్తికర్ణికతైలము

హస్తికర్ణి బలాదుస్పృక్షీలీరాస్నాసురద్రుమైః,
గాంధారీ సహదేవీ చ తులసీ సింధువారకః. 585

పృథగ్దశపలం క్షుణ్ణం జలద్రోణే విపాచయేత్,
చతుర్భాగావశేషేస్మిన్ తైలం ప్రస్థద్వయం క్షిపేత్. 586
గాంధారిస్వరసం తైలం తుల్యం తక్రాఢకద్వయం,
లాక్షాయాస్వరసం చైవ తైలం తుల్యం ప్రదాపయేత్. 587
వత్సకాతివిషా ముస్తా రాస్నా కాంతీపటోలికా,
కుష్ఠకైడర్యకృమిజిత్పాఠాదార్వీ కటుత్రయమ్. 588
పిప్పలీమూల చవికా లశునం గృహధూమకం,
పృథక్కర్షం విచూర్ణ్యాథ శనైర్మృద్వగ్నినా పచేత్. 589
యాతేనరక్షశ్రోతాయ నవవస్త్రేణ పేషయేత్,
తత్తైలం శ్రేష్ఠమభ్యంగపానేన నపకర్మసు. 590
శీతజ్వరం నిహంత్యాశు పురాణజ్వరమేవ చ,
ఏకాహికం ద్వ్యాహికం చ త్ర్యాహికం చ చతుర్థకమ్. 591
విషమం చ త్రిదోషం చ హంతి సత్యం న సంశయః,

తా. బలురక్కసి ర వీసెలు, ముత్తవపులగము, తీటకసింప, నీలివేళ్ళు, దుంపరాస్నము, దేవదారు, తక్కెడ, సహదేవి, తులసి, వావిలి వీటిని ప్రత్యేకప్రత్యేకముగా ౧౦ పలములచొప్పున గ్రహించి తునకలుచేసి నాలుగుపళ్లనీళ్ళు పోసి చతుర్భాగావశేషముగా కషాయముకాచి దానిలో ౨ ప్రస్థములు నువ్వులనూనె, తక్కెడాకు స్వరసము ౨ ప్రస్థములు, తక్రము ౨ ఆఢకములు, లక్కస్వరసము ౨ ప్రస్థములు వీటిని చేర్చి కాచవలయును. కాగునపు డందు కొడిసెపాలవిత్తులు, అతివస, తుంగముస్తెలు, దుంపరాస్నము, రేణుకలు, వెట్టిపొట్ల, చెంగల్వకోష్టు, కరివేపాకు, వాయువిడంగములు, అగరుసొంటి, మ్రానిపసపు, త్రికటుకములు (ఓమము, చిత్రమూలము, లవంగపుచెక్క, కటుకరోహిణి, కచోరములు, అగరుచెక్క, మంజిష్ఠ, సదాప, తక్కోలాలు, గంటు

భారంగి), మోడి, చవ్యము, వెల్లుల్లి, కరుధహాపము వీటిని ప్రత్యేక ప్రత్యేకము కర్ష ప్రమాణము గ్రహించి చూర్ణముజేసి పైచి మృద్వగ్నిచే మెల్లగ పక్వముచేసి నూతన వస్త్రముచే వడియకట్టవలయును. ఈతైలము అభ్యంగము పానము మొదలగు కర్మల యందు మిగుల శ్రేష్ఠమైనది. ఇది శీతజ్వరము, పురాణజ్వరము, ఏకాహికము, ద్వ్యాహికము, త్ర్యాహికము, చతుర్థకము, విషమము, సన్నిపాతము వీటిని నిస్సంశయముగా హరింపఁజేయును.

సర్వజ్వరములకు అంగారకతైలము

మూర్వా లాక్షా హరిద్వే ద్వేమంజిష్ఠా సేంద్రవారుణీ. 592
బృహతీ సైంధవం కుష్ఠం రాస్నా మాంసీ శతావరీ,
ఆరనాళాఢకే నైవ తైలప్రస్థం విపాచయేత్. 593
తైలమంగారకం నామ సర్వజ్వరవినాశనం,

తా. చాగ, లక్క, పసపు, మ్రానిపసుపు, మంజిష్ఠి, పెద్దపాపర, సేలములక, సైంధవలవణము, చెంగల్వకోష్ఠు, దుంపరాస్నము, జటామాంసి, పిల్లిపీచర వీటినిచేర్చి అఢకప్రమాణము ఆరనాళముతోడ ఒకప్రస్థమునూనె నోసి పక్వముచేయవలయును. ఇది అంగారకతైల మనఁబడును. ఇది సమస్తజ్వరములను పోఁగొట్టును.

జ్వరములకు లాక్షాదితైలము

లాక్షా హారిద్రా మంజిష్ఠా కల్కైస్తైలం విపాచయేత. 594
షడ్గుణేనారనాళేన దాహశీతజ్వరాపహం,

తా. లక్క, పసుపు, మంజిష్ఠ వీటికల్కమును చేర్చి ఆరుభాగములు ఆరనాళములో తైలమును పోసి పక్వముచేయవలయును. ఇది తాపజ్వరము శీతజ్వరము వీనిని బోఁగొట్టును.

విషమజ్వరములకు మహాలాక్షాదితైలము

లాక్షారసాఢకే ప్రస్థం తైలస్య విపచేద్భిషక్. 595
మస్త్వాఢకసమాయుక్తం పిష్ట్వాచాత్ర సమారపేత్,
శతపుష్పాం హారిద్రాం చ మూర్వాం కుష్ఠం హరేణుకమ్. 596
కటుకాం మధుకం రాస్నామశ్వగంధాం చ దారు చ,
ముస్తకం నందనం చైవ పృథగక్షసమానకైః. 597
ద్రవ్యైరేతైస్తు తచ్ఛిద్ధమభ్యంగాన్మారుతాపహం,
విషమాఖ్యాన్ జ్వరాన్ సర్వాన్ ఆశ్వేవ ప్రశమం నయేత్. 598

కాసం శ్వాసం ప్రతిశ్యాయం కంఠూదౌర్గంధ్యగౌరవం,
త్రికపృష్ఠకటీశూలం గాత్రాణాం కుట్టణం తథా. 599
పాపాలక్ష్మీప్రశమనం సర్వగ్రహనివారణం,
అశ్విభ్యాం నిర్మితం శ్రేష్ఠం తైలం లాక్షాదికం మహత్. 600
లాక్షాయాః షడ్గుణం తోయం దత్త్వైకవింశతివారకం,
పరిస్రావ్య జలం గ్రాహ్యం కిం వా క్వాథ్యం యథోదితమ్. 601

తా. ఆఢకప్రమాణము లక్కరసములో నువ్వులనూనె ౧ ప్రస్థముపోసి పెరుగు మీఁదినీళ్లు ఆఢకప్రమాణముచేర్చి, సదాప, పసుపు, చాగ, చెంగల్వకోష్టు, రేణుకలు, కటుకరోహిణి, యష్టిమధుకము, దుంపరాష్ట్రము, పెన్నేరుగడ్డ, దేవదారు, తుంగముస్తెలు, చందనము వీనిని ప్రత్యేకము అష్టప్రమాణము గ్రహించి కల్కము చేసి దానిలో చేర్చి పక్వముచేయవలయును. దీనిని అభ్యంగముచేసికొనిన వాతము, సమస్తవిషమజ్వరములు ఇవి శీఘ్రముగా శమించును. మఱియు కాసము, శ్వాసము, పీనసము, దురద, దుర్గంధము, గురుత్వము, ముడ్డిపూస వీఁపు నడుము వీనియందలిశూల, అవయవములయందు పోట్లు ఇవియన్నియు నివర్తించును. పాపము, అలక్ష్మి, సమస్తగ్రహపీడ ఇవియును శమించును. ఇది మహాలాక్షాదితైల మనఁబడును. అశ్వినీదేవతలచే నిర్మింపఁబడినది. మిగులశ్రేష్ఠమైనది. లక్కను ఆరుభాగము లధికముగనుండు ఉదకములోవైచి మర్దించి ౨౧ పర్యాయము వడియకట్టిగాని లేక లక్కను నలియగొట్టి ఎనిమిదింతల ఉదకములో వైచి పాదావశేషముగా కషాయముకాచిగాని యెత్తుకొనవలయును. ఇది లక్కరస మనఁబడును.

శీతజ్వరమునకు కట్టరతైలము

సువర్చికానాగరకుష్ఠమూర్వా లాక్షానిశాలోహితయష్టికాభిః,
తైలం జ్వరే షడ్గుణతక్రసిద్ధమభ్యంజనాచ్ఛీతవిదాహమత్స్యాత్.
దధ్నస్ససారకస్యాత్ర తక్రం కట్టరమిష్యతే. 603

తా. సువర్చికా, శొంఠి, చెంగల్వకోష్టు, చాగ, లక్క, పసుపు, రక్తచందనము, యష్టిమధుకము, తైలము-వీటెని ఆరుభాగము లధికముగ నుండు మజ్జిగలో పక్వముచేయవలయును. ఇది అభ్యంజనమువలన శీతజ్వరమును పోఁగొట్టును. మీఁగడతోఁ గూడిన పెరుగులో నుండి తీయఁబడినమజ్జిగ కట్టర మనఁబడును.

ఏకాహికాదివిషమజ్వరములకు మహాకట్టరతైలము

శుక్తారనాళై దధిమస్తుతక్రైః ఫలాంబుభాగేన సమం హి తైలం,

కృష్ణాదికల్కైర్మృదువహ్నినా సిద్ధ మభ్యంజనం వాతకఫజ్వరాణామ్.
ఏకాహికద్విత్రిచతుర్థకానాం మాసార్ధమాసద్వయమాసికానాం,
నివారణంతద్విషమజ్వరాణాం తైలంతుషట్కట్వరకం మహాత్స్యాత్.

తా. శుక్తము, ఆరనాళము, పెరుగుమీఁదిమీగడ, మజ్జిగ, త్రిఫలోదకము వీటికి సమముగా తైలము-వీనినన్నిటిని జేర్చి దానిలో కృష్ణాదికల్కమును అనఁగా "కృష్ణా చిత్రకషడ్గ్రంథా వాసకం వికషాఘనమ్, గ్రంథికైలేచాతివిషా రేణుకంచ కటుత్రయమ్, యవానీ గోస్తనీ వ్యాఘ్రీ భూనింబం బిల్వచందనమ్, భార్గీ శ్యామా శివాధాత్రీ స్థిరా పూర్వా స జీరకా, సర్షపం హింగుకటుకీం విడంగంచ సమాంశకమ్, ఏషకృష్ణాదికోనామ గణోజ్వరవినాశనః." అనెడివచనప్రకారము పిప్పళ్లు, చిత్రమూలము, వస, అడ్డసరము, మంజిష్ఠి, తుంగముస్తెలు, గ్రంథితగరము, ఏలకులు, అతివస, రేణుకలు, త్రికటుకములు, కురాసాని ఓమము, ద్రాక్ష, ప్రాపడు, నేలవేము, మారేడు, చందనము, గంటుభారంగి, కరక్కాయ, ఉసిరికె, ముయ్యాకుపొన్న, చాగ, జీలకఱ్ఱ, ఆవాలు, ఇంగువ, కటుకరోహిణి, వాయువిడంగములు వీటిని సమాంశములుగా చేర్చి నల్లసుగంధిపాలకల్కము పోసి మృద్వగ్నిచేసిద్ధముచేయవలయును. ఇది బృహత్కట్వరతైల మనఁబడును. దీనినభ్యంజనము చేసికొనిన వాతకఫజ్వరములు, ఏకాహికము, ద్వ్యహికము, త్ర్యాహికము, చాతుర్థికము, మాసికము, అర్ధమాసికము, మాసద్వయము యీమొదలగు జ్వరములన్నియు నివర్తించును. ఇది విషమజ్వరములను పోఁగొట్టును.

విషమజ్వరములకు బృహత్పిప్పల్యాదితైలము

పిప్పలీ ముస్తకం ధాన్యం సైంధవం త్రిఫలా వచా,
యవానీ చాజమోదా చ చందనం పుష్కరాహ్వయమ్. 606
శటీ ద్రాక్షా గవాక్షీ చ శాలిపర్ణీ త్రికంటకం,
భూనింబారిష్టపత్రాణి మహానింబం నిదిగ్ధికా. 607
గుడూచీపృశ్నిపర్ణీ చ బృహతీ దంతి చిత్రకా,
దార్వీ హరిద్రా వృక్షామ్లం పర్పటం గజపిప్పలీ. 608
ఏతేషాం కార్షికైః కల్కైః తైలప్రస్థం విపాచయేత్,
దధికాంజికతక్రైశ్చ మాతులుంగరసైస్తథా. 609
స్నేహమాత్రాసమైరేభిశ్శనైర్మృద్వగ్నినా పచేత్,
సిద్ధమేతత్ప్రయోక్తవ్యం జీర్ణజ్వరమపోహతి. 610

ఏకజం ద్వంద్వజం చైవ దోషత్రయసముద్భవం,
సంతతం సతతాన్యేద్యు స్తృతీయకచతుర్థకాః. 611
మాసజం పక్షజం చైవ చిరకాలానుబంధినం,
సర్వాంస్తా న్నాశయత్యాశు పిప్పల్యాద్యమిదం మహత్. 612

తా. పిప్పళ్లు, తుంగముస్తెలు, ధనియాలు, సైంధవలవణము, త్రిఫలములు, వస, కురాసానిఓమము, అజామోదము, చందనము, పుష్కరమూలము, కచోరములు, ద్రాక్ష, పాపర, కోలపొన్న, పల్లేరు, నేలవేము, వేపాకు, పెనువేప, ప్రాకుడు, తిప్పతీగె, నేలపొన్న, నేలములక, దంతి, చిత్రమూలము, మునిపసపు, వృక్షామ్లము, పర్పాటకము, ఏనుగుపిప్పళ్లు వీటిని ప్రత్యేకము కర్షప్రమాణముగా నొప్పున గ్రహించి కల్కము చేసి ౧ ప్రస్థము తైలములో కలిపి పెరుగు, కాంజికము, మజ్జిగ, మాతులుంగరసము వీటిని ప్రత్యేకము ఒక్కొక ప్రస్థముచొప్పున చేర్చి మెల్లగ మృద్వగ్నిచే పక్వముచేయవలయును. ఇది మహాత్పిప్పల్యాదితైల మనఁబడును. దీనిని ప్రయోగించిన జీర్ణజ్వరము, ఏకజము, ద్వంద్వజము, త్రిదోషజము, సంతతము, అన్యేద్యుః, తృతీయకము, చతుర్థకము, మాసజము, పక్షజము, చిరకాలానువర్తి మొదలగు జ్వరము లన్నియు నివర్తించును.

ఏకాహికాదిజ్వరములకు లాక్షాభూతాంకుశతైలము

భూతాఘ్నీ స్వరసం ప్రస్థ మజాక్షీరం చ తత్సమం,
భృంగీ నిర్గుండికాచైవ తర్కారీ తులసీద్వయమ్. 613
అశ్వగంధీ కాకజంఘీ హ స్తికర్ణీ శతావరీ,
లాక్షారసం ప్రయోజ్యం తు బలా తైలాఢకం తథా. 614
ఏతేషాం స్వరసం గ్రాహ్యం ప్రస్థ ప్రస్థం పృథక్పృథక్,
శనైర్మృద్వగ్నినా పక్త్వా కల్కద్రవ్యాణి దాపయేత్. 615
కటుకోశీరలశునం చందనం దేవదారు చ,
క్రిమిఘ్నమరిచం ముస్తా పంచకోలం త్రిజాతకమ్. 616
ఏతేషాం కర్షమాత్రాణి తైలయుక్తేన యోజయేత్,
ద్విదండాన్నవ్యవస్త్రేణ పిష్టస్యాద్బహుపీడయేత్. 617
పానలేపనసస్యేన పురాణజ్వరనాశనం,
ఏకాహికం ద్వ్యాహికం చ త్ర్యాహికం చ చతుర్థకమ్. 618
పక్షాంతజ్వరమాసాంతం వర్షాంతేతిజ్వరం హరం,

సర్వాంతే విషమం హంతి శిశూనాం పరమౌషధమ్. 619

తా. మహాబీరాకుస్వరసము ౧ ప్రస్థము, మేకపాలు ౧ ప్రస్థము, గుంటగలగ రాకురసము ౧ ప్రస్థము, వావిలియాకురసము ౧ ప్రస్థము, తక్కెడాకురసము ౧ ప్రస్థము, భూతులసివేళ్లకషాయము ౧ ప్రస్థము, మంచి తులసివేళ్ళకషాయము ౧ ప్రస్థము, పెన్నేరుగడ్డలరసము ౧ ప్రస్థము, చీకివెలగాకురసము ౧ ప్రస్థము, బలురక్కసిగడ్డ రసము ౧ ప్రస్థము, పిల్లిగడ్డలరసము ౧ ప్రస్థము, చతుర్థావశేషముగా కాచి వడియబోసు కొబడిన లక్కకషాయము ౧ ప్రస్థము, చిట్టాముదము ౪ ప్రస్థములు - ఇటుల వీనినన్ని టిని ఒకబానలో బోసి పక్వమగుపఱకు కాచి అందులో కటుకరోహిణి, వట్టివేళ్ళు, తెల్లగడ్డలు, శ్రీగంధము, దేవదారుపట్ట, వాయువిడంగములు, మిరియాలు, తుంగ ముస్తెలు, పంచకోలములు, త్రిజాతకములు-ఇవి ప్రత్యేకము ఒక్కొకతులముచొప్పున కూర్చి తైలపాకముగావండి నూతనవస్త్రముచే వడియగట్టికొని పానము లేపనము నస్యము వీనియం దుపయోగించిన పురాణజ్వరములు ఏకాహికము, ద్వ్యాహికము, త్ర్యాహికము, చాతుర్థికము, పక్షాంతము, మాసాంతము, వర్షాంతము, విషమము-ఈమొదలగు జ్వరము లన్నియు నివర్తించును. ఇది శిశువులకు మిగుల హితకరమైనది.

జ్వరములకు హస్తికర్ణితైలము

హస్తకర్ణి సమూలేన తుల్యా ద్రోణాంభసీ పచేత్,
చతుర్భాగావశేషేఽస్మిన్ కల్కద్రవ్యాణి దాపయేత్. 620
భార్గీ ముస్తా పర్పటం చ దుస్పర్శా విశ్వభేషజం,
భూనింబకుష్ఠయష్ట్యాహ్వ గుళూచీ కంటకారికా. 621
శతావరీ హరిద్రా చ ప్రత్యేకం కర్షమాత్రకం,
తైలం ప్రస్థం పయస్తుల్యం ఘటమధ్యే వినిక్షిపేత్. 622
ఖరపాకయుతం తైలం సర్వజ్వరహరం పరం,
పురాణజ్వరమత్యుగ్రం సూతికాజ్వరనాశనమ్. 623

తా. బలురక్కసిగడ్డలుతెచ్చి తునకతునకలుగ తరిగి ఒకద్రోణప్రమాణము ఉదకముపోసి చతుర్థావశేషముగా కషాయముకాచి వడియబోసి, ౧ ప్రస్థము నూనె, ౧ ప్రస్థము ఆవుపాలు పోసి అందులో గంటుభారంగి, తుంగముస్తెలు, పర్పాటకము, దురద గొండి, శొంఠి, నేలవేము, కోష్టు, అతిమధురము, తిప్పతీగె, ములక, పిల్లిగడ్డలు, పసుపు- ఇవి ప్రత్యేకము తులప్రమాణము చూర్ణించి వేసి ఖరపాకముగా తైలముకాచి సేవించిన సమస్తజ్వరములు, దారుణమైన పురాణజ్వరములు, సూతికాజ్వరము ఇవి నివర్తించును.

ఖట్వావృక్షకశాఖామూలం వారుణం జలవృక్షకం,
తాపనం ధ్రువమూలంచ ద్రవ్యాణ్యేతాని నిక్షిపేత్. 628.
ద్రోణే చతుష్టకే తోయే పాచయేద్గాఢవహ్నినా,
తస్మిన్ మధుగుడైస్తుల్యైః పచేత్సూక్ష్మాగ్నినా పునః. 629
కణమూల మజామోదం పిప్పలీ చవ్యనాగరం,
దీప్యచిత్రకకుష్టం చ నాగరం గజపిప్పలీ. 630
వ్రణదారువిళంగాని చూర్ణ మేషా సమాంశకం,
దీపాగ్నినా పచేత్తస్మిన్ క్షిప్త్వా మధుసమన్వితమ్. 631
పూర్వవద్ధాన్యమధ్యేతు పుఠం దద్యాథ భక్షయేత్,
కర్షమాత్రప్రమాణేన జ్వరం సర్వాణి దాహజిత్. 632
గార్గేయనిర్మితం వాలానడస్యాల్లేహ్యముత్తమం,

తా. ఎఱ్ఱవాలుడుచెక్క ౧౦౦ పలములు, నల్లఉప్పి ౧ వీసె, చిత్రమూలము ౧ వీసె, త్రికటుకములు ౭ వీసెలు, కానుగచెక్క, తుమ్మచెక్క, ఖట్వమనుతీగె, మోడి, మొగలింగచెక్క, ఆరెదొండవేళ్ళు - ఇవి దినుసు కొకటింటికి వీసె ౧-ఇటుల నీదినుసుల నన్నిటిని బానలో వేసి యెనమండుము ఉదకముబోసి గాఢాగ్నిచే అష్టావశేషముగా కషాయము కాచి వడియబోసి, అందు పాతబెల్లము ౫౦ పలములు కలిసి సూక్ష్మాగ్నిచే పాకము రానిచ్చి, మోడి, ఓమము, పిప్పళ్ళు, చవ్యము, శొంఠి, ఖురాసాని ఓమము, చిత్రమూలము, కోష్టు, గజపిప్పళ్ళు, దేవదారుచెక్క, వాయువిడంగములు ఇవి దినుసు ఒకటింటికి ౨ పలములచొప్పున చూర్ణించివేసి, సూక్ష్మాగ్నిచే పక్వముచేసి, పిదప ౧ వీసె తేనెబోసి ధాన్యమధ్యమునందు పుటంబిడి కర్షప్రమాణము సేవించిన సమస్తజ్వరములును తాపమును నివర్తించును. ఇది గార్గేయునిచే చెప్పఁబడిన ఎఱ్ఱవాలుడులేహ్యము.

సహదేవిఘృతము

సహదేవీరసప్రస్థం ఘృతప్రస్థం నివేదితమ్. 633
రోహిణీ చ ప్రకుంచం చ క్షీరప్రస్థం విపాచయేత్,
సేవితం విషమం రూక్షం శీతజ్వరనివారణమ్. 634
సహదేవిఘృతం నామ శరీరబలవర్ధనం,

తా. సహదేవియాకురసము ౧ ప్రస్థము, నెయ్యి ౧ ప్రస్థము, కటుకరోహిణి ౧ కుంచము, పాలు ౧ ప్రస్థము-ఇటుల వీనినెల్ల కలిపి పాకముచేసి చిక్కనిపాకముగ

ద్వితీయ ప్రకరణము

సన్నిపాతనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

అవతరణిక. ఇపుడు గ్రంథకర్త "మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణి ప్రథంతే" అను భగవత్పతంజలిభాష్యకారవచనప్రకారము గ్రంథమధ్యమునందు తన కిష్టదేవత యగు ఈశ్వరనమస్కారాత్మకమంగళమును "కృత్తివాసం పురారాతిం" అనుశ్లోకముచేఁ జేయుచున్నాఁడు:—

కృత్తివాసం పురారాతి మంధకాసురభంజనం,
భర్గం శైలసుతాధీశం నీలకంఠమహం భజే. 1

తాత్పర్యము. గజచర్మాంబరధరుఁడును, త్రిపురాంతకుఁడును, అంధకాసురసంహారకుఁడును, సర్వలోకపూజితుఁడును, పార్వతీపతియు నగు నీలకంఠుని నేను భజింపుచున్నాఁడను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశ మనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజు అని పేర్కొనఁబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీగ్రంథమునందు రెండవప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

సన్నిపాతోత్పత్తికారణము

నిరూపణేన దోషస్య నిదానం కథ్యతే పురః,
పిత్తం తు కటుకాపాద్యం మధురాద్వాత్మ్లాన్నరుత్కఫౌ. 3
సంకరాద్ద్వంద్వరూపం తు సర్వజం సన్నిపాతకం,
ఋతుదోషగ్రహావేశ విషదుర్గానకోపతః. 4
జన్మర్క్షగ్రహపీడాభి రతిపాపానుషంగతః,
గర్భస్రావాచ్చ నారీణాం సన్నిపాతసముద్భవః. 5

తా. తొలుత సన్నిపాతస్వరూపమును వానికారణమును వచించెద—మిక్కుటముగా కారమును సేవించుటవలన పిత్తమును, మధురమును సేవించుటవలన వాతమును, పులుసును సేవించుటవలన శ్లేష్మమును ప్రకోపించు. మఱియు దానిని సంకరముగా సేవించుటవలన ధాతువులకు ద్వంద్వరూపము గలుగు. సర్వరసములను మిక్కుటముగా

కాసశ్వాస విదాహ శైత్య జ్వరితా తృష్ణా శిరోరోధనం
జిహ్వాదగ్ధకృశత్వ మంగపులకం స్యాత్సన్నిపాతజ్వరే. 9

(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. రాత్రి మేల్కొనియుండుట, పగలు కృశించియుండుట, మూర్ఛ, శరీరమునందు కడుదాహము, వాతము ప్రకోపించియుండుట, చలిబెట్టుట, చెమటపట్టుట, అసంగతముగ మాటలాడుట, పుచము, నగుట, ఒళ్ళునొచ్చుట, లేక ఒళ్ళులో మండుట, శ్వాసకాసలు, విదాహించుట, శరీరము చల్లనైయుండుట, జ్వరము, దప్పి, శిరస్సునొచ్చుట, నాలుక పిడకవలె యెండి కృశించియుండుట, శరీరము గగుర్పొడుచుట ఈలక్షణములుగలది సన్నిపాతజ్వర మని తెలియవలయు.

సంధ్యస్థిమూర్ధ్నిరుగ్దాహ శీతతంద్రా రుచిభ్రమాః,
కంఠకూజనకర్ణార్తిరక్తదృగ్భుగ్ననేత్రతా. 10
రక్తనిష్ఠీవనం మూర్ఛా తృష్ణా నిద్రాక్షయోనిశి,
జిహ్వాదగ్ధాఖరస్పర్శాశ్యామారక్తాంగరోధితా. 11
విపాకే మూఢతాచేతి సన్నిపాతజ్వరాకృతిః, (ఆయుర్వేదే)

తా. కీళ్లు, ఎముకలు, తల నొచ్చుట, దాహము, శైత్యము, తంద్ర, అరుచి, దబ్బరలాడుట, హీనస్వరము, చెవులు గడియలుపడుట, కన్నులకొనలు ఎఱ్ఱనైయుండుట, నేత్రములు క్రుంగియుండుట, నెత్తురు ఉమియుట, మూర్ఛ, దప్పి, రాత్రులయందు నిదురపట్టకుండుట, నాలుక కాలినట్టుగ బిరుసుగ నల్లగ ఎఱ్ఱగనుండుట, శరీరము బద్ధగించియుండుట - ఈలక్షణములుగలది సన్నిపాతజ్వరమని తెలియవలయు. మఱియు నీసన్నిపాతజ్వరము ముదిరిన శరీరమునకు మరువుగలుగు.

మిశ్రితే లక్షణే జాతే జ్వరస్స్యాత్సాన్నిపాతికః. 12
క్షణే దాహః క్షణే శీత మస్థిసంధి శిరోరుజా,
సాస్రావే కలుషే రక్తే నిర్భుగ్నే చాపి లోచనే. 13
సస్వనౌ సరుజౌ కర్ణౌ కంఠశ్శూకైరివావృతః,
తంద్రా మోహః ప్రలాపశ్చ శ్వాసః కాసోఽరుచిర్భ్రమః. 14
పరిదగ్ధా ఖరస్పర్శా జిహ్వాప్రస్తాంగతాపరం,
ష్ఠీవనం రక్తపిత్తస్య కఫేనోన్మిశ్రితస్య చ. 15
శిరసోలోఠనం తృష్ణా నిద్రానాశో హృది వ్యథా,
స్వేదమూత్రపురీషాణాం చిరాద్దర్శనమల్పశః. 16

కృశత్వం నాతిగాత్రాణాం ప్రతతం కంఠకూజనం,
కోఠానాం శ్యావరక్తానాం మండలానాం చ దర్శనమ్. 17
మూకత్వం స్రోతసాంపాకో గురుత్వముదరస్య చ,
చిరాత్పాకశ్చదోషాణాం సన్నిపాతజ్వరాకృతిః. (మాధవనిదానే)

తా. జ్వరములలో వాతపిత్తశ్లేష్మసాంకర్యలక్షణములు గలిగియుండిన సన్నిపాత జ్వరమని తెలియవలయు. వానిలక్షణంబు లెవ్వియనిన—ప్రతిక్షణమున దాహము, ప్రతిక్షణమున శీతలము, ఎముకలు కీళ్లు శిరస్సు వీనియందు శూల, కండ్లయందు నీరు గారుట, నేత్రములు కలకబారియుండుట, నేత్రము లెఱ్ఱనైయుండుట, నేత్రములు తిరుగుచుండుట, లేక నిక్కబొడిచికొనియుండుట, చెవిలోశబ్దము, పోట్లు, కుతికెలో ముండ్లుపారినట్లుండుట, తంద్ర, మోహము, పదురుట, శ్వాసము, కాస, అరుచి, భ్రమ, నాలుక కాలినబొగ్గువలె నల్లనై బిరుసై ముండ్లుబారియుండుట, శరీరము మిక్కుటముగా ప్రేలుట, రక్తమిశ్రితములేక పిత్తమిశ్రితకఫమును స్వల్పముగా ఉమియుట, తలవిసురుట, దప్పి, నిదురపట్టకుండుట, ఱొమ్ములో వేదన, దీర్ఘకాలముమీఁద చెమట మూత్రము మలము కొంచెముగా వెడలుట, శరీర మధికముగా కృశింపఁబడుట, కడుహీనస్వరము, మండలాకారంబై నలుపు ఎఱుపువర్ణములుగలదద్దులు శరీరమున నగుపడుట, మందముగ మాటలాడుట, లేక మాటలాడకనేయుండుట, చెవులు వినరాకుండుట, నేత్రములకు దృష్టిలేకుండుట, ఆఁకలి లేకుండుట, వాతపిత్తశ్లేష్మములు దీర్ఘకాలముమీఁద పక్వంబు లగుట - ఈలక్షణములు గలది సన్నిపాతజ్వరమని తెలియవలయు.

అంగవ్యథా శిరోరుక్స్యాద్దాహః సర్వాంగనేత్రయోః,
నేత్రే శోణితపీతాభే మూర్ఛాభ్రాంతిప్రలాపకమ్. 19
హృచ్ఛూలం గుంభనం హిక్కా కాసస్స్యాద్రోమహర్షణం,
సన్నిపాతజ్వరే ఘోరే వైద్యోజానాతి నిశ్చయాత్. 20
(మతాంతరే)

తా. శరీరమునందు వేదన, శిరమునందు పోట్లు, సర్వాంగములు నేత్రములు మండుట, నేత్రము లెఱ్ఱగ లేక పచ్చగనుండుట, మూర్ఛ, భ్రాంతి, పదురుట, ఱొమ్ము నొప్పుట *దగ్గుత్తికయుండుట, ఎక్కిళ్ళు, దగ్గు, గగుర్పొడుచుట-ఈలక్షణములుగలది భయంకరమైన సన్నిపాతజ్వరమని వైద్యుఁడు తెలిసికొనవలయు.

---

* దగ్గుత్తిక అనఁగా గద్గదస్వరముతో మాటలాడుట.

అసాధ్యసన్నిపాతసామాన్యనాడీలక్షణము

కాష్ఠభారస్య మధ్యేతు చుంచూగమనపద్భవేత్,
కుటిలం శిథిలం మందం సూక్ష్మం చ చపలం తథా. 21
సన్నిపాతోద్భవానాడీ విజ్ఞేయా సా తథాబుధైః, (చింతామణౌ)

తా. పదమూడుసన్నిపాతములలోను సప్తవిధదోషములలోను నాడి కట్టెల మోపునడుమ చుంచుపాకినటులను, కుటిలముగను, తెగినటుల ఖండఖండములుగను, మందముగను, సూక్ష్మముగను, చపలముగను, నడచుచుండిన రోగి మృతిచెందు నని తెలియవలయును.

మృత్యుఘాతులక్షణము

నాడీ డమరుకాకారా దినే మృత్యుర్దినత్రయే. (మతాంతరే) 22

తా. నడిమిప్రేలికింద కడపటిప్రేలిక్రింద నాడి డమరుకమువలె నడచుచుండిన రోగి ఒకదినములోగాని మూడుదినములలోగాని మృతిచెందును.

సన్నిపాతజ్వర సామాన్యప్రమాణము

దోషే విబద్ధే నష్టేగ్నౌ సర్వసంపూర్ణలక్షణః,
సన్నిపాతజ్వరోసాధ్యః కృచ్ఛ్రసాధ్యస్తతోఽన్యథా. 23
సప్తమే దివసే ప్రాప్తే దశమే ద్వాదశేపి వా,
పునర్ఘోరతరో భూత్వా శమనం యాతి హంతి వా. 24
ఏతైశ్చ ద్విగుణైర్వాపి మోక్షాయ చ వధాయ చ, (నిత్యనాథీయే)

తా. పిత్తాదిదోషములు మలాదిదోషములు బద్ధగించుట, జాఠరాగ్ని నశించుట, వాతాదులయొక్క సర్వదోషములు సంపూర్ణముగా నుండుట - ఈలక్షణములుగల సన్నిపాతజ్వరము అసాధ్యం బనియు, దోషప్రవృత్తి ఒకింత అగ్నిదీపనము సర్వలక్షణములలో కొన్నిలక్షణములు ఇవి మాత్రము గలిగియుండిన కష్టసాధ్యం బనియు తెలియవలయు. సన్నిపాతము ౭ లేక ౧౦ లేక ౧౨ దినములకు కడు ఉగ్రంబై శాంతి చెందినను జెందును. లేక చంపినను చంపును. అటుకాదేని ౧౪-౨౦-౨౧ దినములకు శాంతి చెందినను జెందు, లేక చంపినను చంపు.

వాక్యము: మాధవనిదానము, ఆయుర్వేదము, నిత్యనాథీయము, వైద్యచింతామణి - వీనియందలి త్రయోదశ సన్నిపాత నిదానంబులను, వానిసాధ్యాసాధ్యంబులను, కాలప్రమాణంబును, ఉపద్రవములను, చికిత్సానుపానంబులను సంగ్రహించెద.

సన్నిపాతనామతత్సాధ్యాసాధ్యములు

సంధిక స్తాంద్రికశ్చైవ దుస్సాధ శ్చిత్తవిభ్రమః. 25
కష్టసాధ్యః కంఠకుబ్జః కర్ణికో జిహ్వక స్తథా,
కష్టాత్కష్టతరో జ్ఞేయో రుగ్దాహో హంతి మానవమ్. 26
అంతకో భుగ్ననేత్రశ్చ రక్తష్ఠీవీ ప్రలాపకః,
శీతాంగశ్చాప్యభిన్యాస షట్సాధ్యా స్సప్తమారకాః. 27
(మాధవనిదానే)

తా. సంధికము, తాంద్రికము, చిత్తవిభ్రమము, కంఠకుబ్జము, కర్ణికము, జిహ్వకము, రుగ్దాహము, అంతకము, భుగ్ననేత్రము, రక్తష్ఠీవి, ప్రలాపము, శీతాంగము, అభిన్యాసము అను నీపదమూడును సన్నిపాతనామంబులు. అందాఱు సాధ్యంబులు, తక్కినవి ఏడు మారకంబులు. అందు సంధికము, తాంద్రికము, చిత్తవిభ్రమము ఇవి కష్టసాధ్యంబులు. కంఠకుబ్జములు, కర్ణికము, జిహ్వకము ఇవి కడుకష్ట సాధ్యంబులు. రుగ్దాహము మారకంబు. తక్కినవి ఆఱును సాధ్యంబులు. (ఇఁక వాని సాధ్యాసాధ్యంబుల నెఱుంగుటకు తగినలక్షణంబుల వచించెద.)

సంధికసన్నిలక్షణము

అంగశోఫో వాయుకఫౌ తంద్రా శూల ప్రజాగరాః,
సంధికాఖ్యే సన్నిపాతే బలహానిశ్చ జాయతే. (మాధవనిదానే)

తా. అంగములు వాచుట, వాతోపద్రవములు కలిగియుండుట, కఫముపడుట, తంద్ర, శూల, నిదురపట్టకుండుట, సత్వము క్షయించుట-ఈలక్షణములు కలిగి అంగములు శోభించియుండునది సంధికసన్ని యని తెలియవలయు.

పూర్వరూపకృతశూలసంభవం *శోఫవాతబహువేదనాన్వితం,
శ్లేష్మతాపబలహానిజాగరం సన్నిపాతమితి సంధికం వదేత్. 29
(ఆయుర్వేదే)

తా. వాపు, శరీరము వాతపూరితముగ నుండుట, తఱుచుగ పొరలుట, శ్లేష్మప్రకోపము, సంతాపము, సత్వము క్షయించుట, నిదురపట్టకుండుట - ఈలక్షణములు గలిగి పూర్వరూపజనితశూలతోఁగూడి అంగములు శోభించియుండునది సంధికసన్నియని తెలియవలయు.

శరీరం పూర్వవచ్ఛూలం శోఫవాతం చ వేదనా,

* శోషవాత.

కఫస్తంద్రామతాపంచ సంధికే సాన్నిపాతికే. (నిత్యనాథీయే) 30

తా. శరీరము పూర్వముపలెనేయుండుట, ఉష్ణాల శోభ గలిగియుండుట, శరీరము నందు వాతోపద్రవములు వేదన కఫము తంద్ర తాపము ఈలక్షణములుగలది సంధిక సన్నియని తెలియవలయును.

సదాస్యం శ్లేష్మణా పూర్ణం శూలం నాసాతి వేదనా,
శోకస్స్యాల్లక్షణం జ్ఞేయం సంధికే సాన్నిపాతికే. (చింతామణౌ)

తా. ఎల్లప్పుడు నోరు శ్లేష్మపూరితముగ నుండుట, శూల, నాసికములు కడు వేదన, కన్నులయందు నీరు గారుట ఈలక్షణములుగలది సంధికసన్నియని తెలియవలయు. (ఇవియు శుభకరనాడులు కలిగియుండిన సాధ్యము. అశుభకరనాడులు కలిగియుండిన అసాధ్యము. అశుభాశుభనాడులను అష్టధాతువు నిదానమువలన తెలుచుగా నెఱుంగ వలయు.)

తాంద్రికసన్నిలక్షణము

తంద్రా శూల జ్వర శ్లేష్మ తృష్ణాచ ఛర్ది కంఠరుక్,
ఉత్కృష్ణాస్స్యా దనశనం తాంద్రికే శ్వాసకః కఫః. (మాధవనిదానే)

తా. తంద్ర, శూల, జ్వరము, శ్లేష్మము, దప్పి, వాంతులు, మెడవాచియుండుట, బొంగుపోయినటుల మాటలాడుట, అన్నమునం దిచ్ఛలేకుండుట, శ్వాసము, తెమడ వెడలుట- ఈలక్షణములుగలిగి తంద్ర విడువకుండునది తాంద్రికసన్నియని తెలియ వలయు.

ప్రభూతా తంద్రార్తి జ్వర కఫ పిపాసాకులతరో
భవేచ్ఛాస్యమా జిహ్వా పృథులకఠినా కంటకవృతా,
అతీసార శ్వాసః క్లమథ పరితాప శ్రుతిరుజో
భృశం కంఠేజాడ్యం శయనమనిశం తాంద్రికగదే. (ఆయుర్వేదే)33

తా. అధికముగా తంద్ర, శూల, జ్వరము, తెమటవెడలుట, దప్పివలన రోగి కడుపీడితుండుగ నుండుట, నాలుక నల్లనై దళమై కఠినమై ముండ్లుబారియుండుట, అతి సారము, శ్వాస, బడలిక, శరీరముమండుట, చెవి వినరాకుండుట, మిక్కుటముగా కంఠము నందు జడత్వము, లేయుంబగలు పరుండియుండుట - ఈలక్షణములు గలిగి తంద్ర విడువ కుండునది తాంద్రికసన్నియని తెలియవలయు. ఇది యసాధ్యము.

అతితంద్రా జ్వర శ్వాస శ్రమస్తాపోఽతిసారతృట్,
స్థూలకణ్ఠాయుతిశ్యామా జిహ్వా కఠినకంటకా. 34

శ్రుతిస్స్వల్పాకఫశ్చేతి తాంద్రికేసాన్నిపాతికే, (నిత్యనాథీయే)

తా. విడువనితంద్ర జ్వరము శ్వాస శ్రమ చేతులు కాళ్ళు మందుట, అతిసారము దప్పి కుతికె బొంగురుపోవుట, నాలుక నలుపువర్ణముగలదై కఠినమై ముండ్లుబారియుండుట, చెవుడు, పొడిదగ్గు-ఈలక్షణములు గలిగి తంద్ర విడువకుండునది తాంద్రికసన్ని యని తెలియవలయు.

బద్ధప్రలాప స్తంద్రాచ జిహ్వాశ్యామా సకంటకా. 35
కఠినా నిర్ద్రివా శుష్కం సంతాప శ్చాతిసారకః,
శ్వాసః కండూ ర్వివర్ణశ్చ తోయం స్రవతి లోచనే. 36
జ్వరమత్యుత్కటం చైవ తాంద్రికేసాన్నిపాతికే, (చింతామణౌ)

తా. వదురుట, తంద్ర, నాలుక నల్లనై ముండ్లుబారి కఠినమై ద్రవము లేకుండుట, శరీరము శుష్కించుట, తాపము అతిసారము శ్వాస శరీరమునందు దురద, నేత్రములు విశాలమై పెద్దవిగనుండుట, కన్నులయందు నీరుగారుట, తీవ్రజ్వరము-ఈలక్షణములుగలిగి తంద్ర విడువకుండునది తాంద్రికసన్నియని తెలియవలయు.

ప్రలాపసన్నిలక్షణము

ప్రలాపకంపరుక్ప్రిజ్ఞా నాశవైకల్యనిభ్రమాః. 37
ప్రలాపః ప్రాణహంతాచవిలాపోగ్రజ్వరాదిభిః, (మాధవనిదానే)

తా. ప్రలాపము కంపము వేదన మతిమరుపు శరీరము వికలమైయుండుట, బబ్బుబ్బులాడుట, ఏడ్చుట, శరీరమునందు బొటిమెలు, ఉగ్రజ్వరము-ఈలక్షణములు గలిగి ఏడ్చుచు వదురుచు నుండిన ప్రలాపసన్ని యని తెలియవలయు. ఇది ప్రాణములను హరించును.

కంపప్రలాప [1] పరితాపనకంఠపీడా
[2]శోఫప్రవాతప్రతికః పవమానచింతా,
ప్రజ్ఞాప్రణాశవికలః ప్రచురప్రవాదః
శీఘ్రం ప్రయాతి పితృపాలపదం ప్రలాపీ. (ఆయుర్వేదే) 38

తా. శరీరము వణకుట, ప్రలాపించుట, సంతాపము, కుతికనొచ్చుట, శోఫ, శరీరము వాతపూరితముగనుండుట, గాలినికోరుట, ప్రజ్ఞావిహీనతచే శరీరము గురు తెరుగ

1 పరితాపనశీర్ష పీడా=కపాలమునందు పీడగలుగుట. 2 పొఢప్రభావపవమాన పరోన్యచింతా=గంభీరముగా మాటలాడుట, తనసుఖమునుగోరి పరులదుఃఖమునకు వ్యసనపడుట.

కుండుట, అధికముగ వదురుట-ఈలక్షణములు గలిగి ఏడ్చుచు వదరుచు నుండిన ప్రలాపసన్ని యని తెలియవలయు. ఇది గలవాఁడు కదుశీఘ్రముగా పితృలోకమున కేగును.

ప్రలాపకంపౌ భ్రాంతిశ్చ ప్రజ్ఞానాశోఽతితాపవాన్,
పాదశోషాంగపీడా చ వికలః ప్రతివాదితా. 39
జ్ఞేయం ప్రలాపకేచిహ్నం సన్నిపాతో నికృంతకః, (నిత్యనాథీయే)

తా. వదురుట, శరీరము వణకుట, భ్రమపుంటలాడుట, అజ్ఞానము, అతితాపము, పాదములు శోషించుట, శరీరము నొచ్చుట, శరీరము గురుతెరుగక కుండుట, ప్రతివాదించుట - ఈలక్షణములు గలది ప్రలాపసన్ని యని తెలియవలయు. ఇది రోగిని జంపును.

కంపప్రలాపసంతాపా వాతశ్లేష్మప్రజాయతే. 40
హిక్కాతాపజ్వరశ్చైవ ప్రలాపే సాన్నిపాతికే, (చింతామణౌ)

తా. శరీరము వణకుట, వదురుట, సంతాపము, శరీరము నొచ్చుట, దగ్గు, ఎక్కిళ్ళు, తాపజ్వరము-ఈలక్షణములు గలది ప్రలాపసన్ని యని తెలియవలయు.

చిత్తవిభ్రమసన్నిలక్షణము

ప్రలాపో నర్తనం హాస్యం నాసాపీడా మదభ్రమాః. 41
వైకల్యం కోపనం గానం దుస్సాధ శ్చిత్తవిభ్రమః,
(మాధవనిదానే)

తా. ప్రలాపించుట, నృత్యము సలుపుట, నగుట, ముక్కు నలుచుకొనుట, మదమెక్కియుండుట, తబ్బిబ్బులాడుట, శరీరము గురుతెరుగకుండుట, కోపము, పాడుట ఈలక్షణములు గలిగి యెల్లపుడు చిత్తభ్రమ గలిగియుండునది చిత్తవిభ్రమసన్ని యని తెలియవలయు. ఇది అసాధ్యము.

మదో మోహో భ్రమ స్తాపో హాస్య గీత ప్రలాపనమ్. 42
నృత్యం వికలతా పీడా వికటాక్షో విచక్షణః,
లక్షణై స్సన్నిపాతోఽయం జ్ఞాతవ్య శ్చిత్తవిభ్రమః. (ఆయుర్వేదే)

తా. శరీరము మదమెక్కుట, మోహము, భ్రమ, తాపము, నగుట, పాడుట, వదురుట, ఆడుట, శరీరము గురుతెరుగకుండుట, శరీరపీడ, వెఱ్ఱిచూపులు, తెలివిగల వానివలె నుండుట - ఈలక్షణములుగలది చిత్తవిభ్రమసన్ని యని తెలియవలయును.

యది కథమపి పుంసాం జాయతే కాయపీడా
భ్రమ మద పరితాపా మోహ వైకల్యభావౌ,
వికటనయనహాసో నృత్తగీత ప్రలాపా

హ్యాభిదశతి నసాధ్యం కేహి చిత్తభ్రమాఖ్యమ్. (నిత్యనాథీయే) 44

తా. ఉన్మత్తకాయుఁడినినవానివలె పిచ్చిమాటలాడుట, భ్రమ, శరీరము మదమెక్కుట, సంతాపము, మోహము, శరీరము గుఱుతెరుగకుండుట, ఉఱిమిచూచుట, నగుట, ఆడుట, పాడుట, పదురుట-ఈలక్షణములు గలది చిత్తవిభ్రమసన్నియని తెలియవలయు. ఇది యసాధ్యము.

సర్వావయవవైకల్యం వాతపిత్తప్రకోపనమ్,
భ్రమమోహౌ భ్రుకుటిలో గీతనృత్యప్రలాపనమ్. 45
మహాఘోరస్సన్నిపాతో జ్ఞాతవ్యశ్చిత్తవిభ్రమః. (చింతామణౌ)

తా. సర్వావయవములు వైకల్యమును బొందియుండుట, వాతపిత్తములు ప్రకోపించుట, భ్రమ, మోహము, కనుబొమలు ముడిపడుట, పాడుట, ఆడుట, పదురుట-ఈలక్షణములు గలది కడుభయంకరమైన చిత్తవిభ్రమసన్ని యని తెలియవలయు.

జిహ్వాకసన్నిలక్షణము

శ్వాసకాస పరితాప విహ్వాలో మీలితాక్షిచ కఫావృతం ముఖం,
నిశ్శ్వాసః బధిరమూకలక్షణ శ్యాంతకృద్భవతి యస్సజిహ్వాకః. 47
(మాధవనిదానే)

తా. శ్వాసకాసలు, సంతాపము, మతిచాంచల్యము, నేత్రములు మూతలుపడుట, నోట కఫము వెడలుట, నిట్టూర్పు, వాతము వెడలుట, చెవుడు, మూగతనము-ఈలక్షణములు గలిగి నాలుక కఠినమై ద్రవములేక ముండ్లుపారియుండునది జిహ్వాకసన్ని యని తెలియవలయు. ఇది రోగిని జంపును.

శ్వసనకాసపరితాపవిహ్వాలః కఠినకంటక వృతాచ జిహ్వికా,
బధిరమూకబలహానిలక్షణో భవతి కష్టతరసాధ్యజిహ్వాకః. 48
(ఆయుర్వేదే)

తా. కాసశ్వాససంతాపములచే మతిచాంచల్యము, నాలుక కఠినమై ముండ్లుపారియుండుట, చెవుడు, మూకత్వము, సత్వము క్షయించుట-ఈలక్షణములుగలది జిహ్వాకసన్ని యని తెలియవలయు. ఇది కష్టసాధ్యము.

కంటకాకఠినాజిహ్వా కాసశ్వాసాతివిహ్వలః,
మూకో బధిరతాతాపో బలహాని ర్విలక్షణైః. 49
జిహ్వాకస్సన్నిపాతోఽయం కష్టసాధ్యం విదుర్బుధాః,
(నిత్యనాథీయే)

తా. నాలుక కఠినమై ముండ్లుపారియుండుట, కాసశ్వాసలు, మతిచాంచల్యము, మూకత్వము, చెవుడు, తాపము, సర్వక్షయము, మరణచిహ్నములు - ఈలక్షణములు గలిగి నాలుక కఠినమై ముండ్లుపారియుండునది జిహ్వకసన్నియని తెలియవలయు. ఇది కష్టసాధ్యము.

నిశ్వాసో వేగసంతాపౌ కాసః కఠినజిహ్వకా. 50
కంటకా శ్యామవర్ణా చ మూకత్వం బధిరో జడః,
జిహ్వకస్సన్నిపాతోఽయ మసాధ్యం చ వినిర్దిశేత్. (చింతామణౌ)

తా. ఊర్ధ్వశ్వాసము, తాపము, దగ్గు, నాలుక కఠినమై నల్లనై ముండ్లుపారియుండుట, స్వల్పముగ మాటలాడుట, లేక మాటలాడకనేయుండుట, చెవుడు, జడత్వము-ఈలక్షణములుగలది జిహ్వకసన్నియని తెలియవలయు. ఇది యసాధ్యము.

కర్ణికసన్నిలక్షణము

జ్వరోగ్రతాపకర్ణార్తి గ్రంథిః క్రోధః ప్రలాపనం,
శ్వాసకాసప్రసేకాస్స్యుః కర్ణికః కృచ్ఛ్రసాధ్యకః. 52
(మాధవనిదానే)

తా. ఉగ్రజ్వరము, తాపము, చెవికొనలు వాచుట, గ్రంథులుపుట్టుట, కోపము, వదురుట, శ్వాసకాసలు, నోటిలోని నీరుగారుట - ఈలక్షణములుగలిగి కర్ణమూలముల యందు వాపుకలిగియుండునది కర్ణికసన్నియని తెలియవలయు. ఇది కష్టసాధ్యము.

ప్రలాప శ్రుతి హ్రాసకంఠగ్రహాంగ
వ్యథా శ్వాసకాసప్రసేకప్రభావం,
జ్వరం తాపకర్ణాంతయో ర్గల్లపీడా
బుధాః కర్ణికం కష్టసాధ్యం వదంతి. (ఆయుర్వేదే) 53

తా. వదురుట, చెవుడు, కుతికబట్టికొనినట్టుండుట, శరీరమునందు వ్యథ, శ్వాస, దగ్గు, జొల్లుకారుట, జ్వరము, సంతాపము, చెవి చెక్కిళ్లు వీనిమూలములయందు వాపు-ఈలక్షణములుగలది కర్ణికసన్నియని తెలియవలయు. దీనిని పండితులు కష్టసాధ్య మని వచించెదరు.

జ్వరః కర్ణాంతశోఫా చ శ్వాసకంపప్రలాపనం,
స్వేదఃకంఠగ్రహాస్తాపో హృల్లాసోఽంగవ్యథాపి చ. 54
కర్ణికే సన్నిపాతే చ లక్షణాని చ పండితైః. (నిత్యనాథీయే)

తా. జ్వరము, కర్ణమూలములయందు వాపు, ఉబ్బసము, శరీరకంపము, వదురుట, చెమట, కంఠముపట్టికొనినట్టుండుట, తాపము, ఓకరవచ్చునట్టుండుట, శరీరమునందు సూదులచే బొడుచునటుల వ్యథ- ఈలక్షణములుగలది కర్ణికసన్నియని పండితులు తెలిసికొనవలయు.

ప్రలాప జిహ్వాస్ఫుటన హిక్కా కాసాంగకంపనమ్. 55
కర్ణాంతశోషస్తాపశ్చ కర్ణికేసాన్నిపాతికే, (చింతామణౌ)

తా. వదురుట, నాలుక పగిలియుండుట, ఎక్కిళ్ళు, దగ్గు, శరీరకంపము, చెవి కొనలు వాచుట, తాపము, పలుమారులేచుట - ఈలక్షణములుగలది కర్ణికసన్నియని తెలియవలయు.

పూర్వోక్తసన్నిపాతసాధ్యనాడీలక్షణము

సువ్యక్తతా నిర్మలత్వం స్వస్థానస్థితిరేవ చ. 56
అచంచల మమందత్వం సర్వం సల్లక్షణం శుభం, (ఆయుర్వేదే)

తా. పైఁజెప్పఁబడిన నాయుసన్నిపాతములలో నాడి స్వస్థానము విడనాడకను, నిర్మలముగను, కౌటిల్యరహితంబుగను, సూక్ష్మతావిహీనంబుగనుండిన యాసన్నిపాతములు సాధ్యములని తెలియవలయును.

సాధ్యసన్నిపాతవివరణము

సంధిక స్తాంద్రికశ్చైవ ప్రలాప శ్చిత్తవిభ్రమః. 57
జిహ్వకః కర్ణికశ్చైవ షట్సాధ్యాశ్చ ప్రకీర్తితాః, (గ్రంథాంతరే)

తా. సంధికము, తాంద్రికము, ప్రలాపము, చిత్తవిభ్రమము, జిహ్వకము. కర్ణికము-అను నీయాఱుసన్నిపాతములు సాధ్యంబులు. (అట్లగుటచే వానికి చికిత్సజేయవలయు.)

అసాధ్యసన్నిపాతవివరణము

రుగ్దాహ మంతకో భుగ్ననేత్రం స్యా త్కంఠకుబ్జకః. 58
ర క్తష్ఠీవీ శీతగాత్ర మభిన్యాసశ్చ దారుణాః,
సన్నిపాతా ఇమే సప్త హ్యసాధ్యాః పరికీర్తితాః. (గ్రంథాంతరే)

తా. రుగ్దాహము, అంతకము, భుగ్ననేత్రము, కంఠకుబ్జము, రక్తష్ఠీవి, శీతాంగము, అభిన్యాసము-అను నీయేడుసన్నిపాతములు అసాధ్యంబులు. (అట్లగుటచే వానికి తటుచుగా చికిత్సజేయఁజనదు.)

రుగ్దాహసన్నిలక్షణము

శోఫ ప్రలాప మోహాగ్నిమాంద్యం భ్రాంతి_స్తృషా భ్రమః,
రుగ్దాహే శ్వాసశూలౌచ కంఠమన్యారుజా తథా. 60
(మాధవనిదానే)

తా. శరీరమువాచుట, ప్రలాపము, మోహము, అగ్నిమాంద్యము, బడలిక, దప్పి, తబ్బిబ్బులాడుట, ఊబ్బసము, శూల, మెడ పెడతలనరము వీనియందు వేదన-ఈలక్షణములు గలిగి కుతికపగిలి నొచ్చునది రుగ్దాహసన్ని యని తెలియవలయు.

మోహస్తాపః ప్రలాపశ్చ వ్యథాకంఠే భ్రమః క్లమః,
వేదనాతితృషా జాడ్యం శ్వాస స్త్వైతైశ్చ లక్షణైః. 61
కష్టాత్కష్టతరం జ్ఞేయం రుగ్దాహస్సాన్నిపాతికః, (ఆయుర్వేదే)

తా. మోహము, తాపము, పదురుట, కుతిక పగిలి నొచ్చుట, శరీరము చక్రాకారముగ దిరుగుట, బడలిక, పొరలుట, కడుదప్పి, శరీరజాడ్యము, శ్వాస - ఈలక్షణములు గలిగి కుతికపగిలి నొచ్చునది రుగ్దాహసన్ని యని తెలియవలయు. ఇది కడు అసాధ్యము.

ప్రలాప పరితాపన ప్రబలమోహ మాంద్యశ్రమాః
పరిభ్రమణ వేదనావ్యధితకంఠమన్యాహనుః,
నిరంతరతృషాకర శ్శ్వసన శూల హిక్కాకులః
సకష్టతరసాధనో భవతి హంతి రుగ్దాహకః. (నిత్యనాథీయే) 62

తా. పదురుట, సంతాపము, కడుమోహము, అగ్నిమాంద్యము లేక కడుపులో మంట, శ్రమ, శరీరము తిరుగుట, కంఠము పెడతలనరము చెక్కిళ్ళు వీనియందు వేదన, ఎల్లపుడు దప్పి నిట్టూర్పులు శూల ఎక్కిళ్ళు - ఈలక్షణములు గలిగి కుతికపగిలియుండు నది రుగ్దాహసన్ని యని తెలియవలయు. ఇది యసాధ్యంబగుటచే రోగిని జంపును.

ప్రలాపతాపౌ మోహశ్చ కంఠే వై వేదనా భ్రమః,
వేదనాతితృషా కాసో జాడ్యకంపప్రలాపనమ్. 63
స్వేదో లలాటకంఠే చ రుగ్దాహేసాన్నిపాతికే, (చింతామణౌ)

తా. పదురుట, తాపము, మోహము, కుతికపగిలి నొచ్చుట, శరీరము తిరుగుట, పొరలుట, కడుదప్పి, కాసము, శరీరజాడ్యము, శరీరకంపము, మొరబెట్టుట, లలాటము కుతిక వీనియందు చెమట-ఈలక్షణములు గలిగి కుతికపగిలి నొచ్చునది రుగ్దాహసన్నియని తెలియవలయును.

—— అంతకసన్నిలక్షణము ——

అంతర్దాహా శిరఃకంప హిక్కా రోదనవిభ్రమాః. 64
తమంతకం విజానీయా దసాధ్యశ్చాప్రతిక్రియః, (మాధవనిదానే)

తా. కడుపులోదాహము, శిరఃకంపము, ఎక్కిళ్లు, ఏడ్చుట, తబ్బిబ్బులాడుట - ఈలక్షణములుగలిగి కడుపులో కడుమంటలు గలిగియుండునది-అంతకసన్నియని తెలియవలయు. ఇది యసాధ్యము. అట్లగుటచే దానికి చికిత్సయే లేదు.

దాహా మోహా శిరఃకంప హిక్కా కాసాంగ కంపనమ్. 65
సంతాపశ్చాత్మనోజ్ఞేయ శ్చాంతకే సన్నిపాతకే. (ఆయుర్వేదే)

తా. దాహము, మోహము, శిరఃకంపము, ఎక్కిళ్లు, దగ్గు, శరీరము వణకుట, ఆత్మకు సంతాపము-ఈలక్షణములుగలిగి కడుపులో కడు తాపము గలిగియుండునది అంతకసన్ని యని తెలియవలయు. ఇది యసాధ్యము.

దాహం కరోతి పరితాపనమాతనోతి
మోహం దదాతి విదధాతి శిరఃప్రకంపం,
హిక్కాం కరోతి కసనం చ సమాతనోతి
జానీహి తం విబుధవర్జితమంతకాఖ్యమ్. (నిత్యనాథీయే) 67

తా. దాహము, సంతాపము, మోహము, తలవణకుట, ఎక్కిళ్లు, వాంతి - ఈలక్షణములుగలది అంతకసన్ని యని తెలియవలయు. ఇది యసాధ్యము.

సదాహా మోహా స్తాపశ్చ శిరఃకంపః ప్రలాపనం,
వాంతిర్హిక్కాజ్వరశ్చైవ హ్యంతకే సన్నిపాతకే. (చింతామణౌ)

తా. దాహము, మోహము, సంతాపము, తలవణకుట, వదరుట, వాంతి, ఎక్కిళ్ళు, జ్వరము - ఈలక్షణములుగలది అంతకసన్ని యని తెలియవలయు. ఇది యసాధ్యము.

—— భుగ్ననేత్రసన్నిలక్షణము ——

అక్షిభంగ శ్రుతేర్భంగః ప్రలాప శ్వాసవిభ్రమాః,
భుగ్నదృష్టిం విజానీయా దసాధ్యం కంఠశోషవత్. 69

తా. నేత్రములయందు మిటమిటచూపు, చెవులు వినరాకుండుట, ప్రలాపము, శ్వాసము, తబ్బిబ్బులాడుట, కంఠశోష - ఈలక్షణములుగలిగి నేత్రములు క్రుంగియుండునది భుగ్ననేత్రసన్నియని తెలియవలయు. ఇది యసాధ్యము.

జ్వరబలాపచయ శ్రుతిశూన్యతా
శ్వసనభుగ్నవిలోచనమోహితాః,
ప్రలపన భ్రమ కంపన శోకవాక్
త్యజతి జీవితమాశు సభుగ్నదృక్. (ఆయుర్వేదే) 70

తా. జ్వరమువలన బలక్షయము, చెవులు వినరాకుండుట, నిట్టూర్పు, వాతము విడుచుట, నేత్రములు వ్రంగియుండుట, మోహము, వదరుట, శరీరము దిరుగుట, శరీరకంపము, దుఃఖించుట-ఈలక్షణములుగలది భుగ్ననేత్రసన్నియని తెలియవలయు. ఇది యసాధ్యంబగుటచే రోగి కడుశీఘ్రముగా ప్రాణంబులు విడుచును.

శ్వసనం లోచనే భుగ్నే శ్రుతిశూన్యం జ్వరాధికం,
మోహ ప్రలాపనం కంపో భ్రమో నిద్రాపి లక్షణైః. 71
జ్ఞాతవ్యో భుగ్ననేత్రోయం సన్నిపాత స్సుదారుణః,
(నిత్యనాథీయే)

తా. శ్వాస, నేత్రములు వ్రంగియుండుట, చెవులు వినరాకుండుట, జ్వరాధిక్యము, మోహము, ప్రలాపము, శరీరకంపము, భ్రమ, మైకము - ఈలక్షణములు... భుగ్ననేత్రసన్నియని తెలియవలయు. ఇది యసాధ్యము.

భుగ్నం విలోచనద్వంద్వం బాష్పం స్రవతి సంతతమ్. 72
నిరీక్షణేన రహితం ప్రలాపభ్రమకంపనం,
జ్ఞాతవ్యో భుగ్ననేత్రోఽయం సన్నిపాత స్సుదారుణః. 73
(చింతామణౌ)

తా. నేత్రములు వ్రంగియుండుట, నేత్రములయందు యెల్లప్పుడు నీరుగారుట, నేత్రములకు చూపులేకుండుట, వదరుట, భ్రమయుట, వణకుట-ఈలక్షణములు గలది భుగ్ననేత్రసన్నియని తెలియవలయు. ఇది యసాధ్యము.

కంఠకుబ్జసన్నిలక్షణము

హనుకంఠశిరశ్శూలో మోహ కంప జ్వరానిలాః,
మూర్ఛా దాహ ప్రలాపాస్స్యు రిత్యాద్యాః కణ్ఠకుబ్జకే. 74
(మాధవనిదానే)

తా. చెక్కిళ్ళను మెడయు శిరమును శూలించుట, మోహము వణకుట జ్వరము ఊర్ధ్వశ్వాసము మూర్ఛ దాహము ప్రలాపము- ఈలక్షణములుగలిగి మెడ కుదియఁబడి యుండునది కంఠకుబ్జసన్నియని తెలియవలయు. ఇది యసాధ్యము.

హిక్కా ధ్మాన భ్రమణ దవథు శ్వాస సంజ్ఞాప్రణాశాః,
శ్యామారక్తాధికతరరసనా మండలోత్థానరూపా
రక్తష్ఠీవీ నిగదిత ఇహ ప్రాణహంతా ప్రసిద్ధః. (ఆయుర్వేదే) 80

తా. రక్తము గ్రక్కుట, జ్వరము వాంతి దప్పి మూర్ఛ శూల అతిసారము ఎక్కిళ్లు కడుపుబ్బరము, శరీరము చక్రాకారముగ తిరుగుట, సంతాపము, శ్వాస, తెలివిలేకుండుట, నాలుక నల్లగగాని ఎఱ్ఱగగాని లేక మండలములుంగలదిగగాని యుండుట-ఈలక్షణములు గలది రక్తష్ఠీవిసన్నియని తెలియవలయు. ఇది ప్రాణహానిని చేయుటయందు ప్రసిద్ధి చెందినది.

రక్తష్ఠీవన సంమూర్ఛా జ్వర మోహ తృషా భ్రమాః,
వాంతిర్హిక్కాతిసారశ్చ సంజ్ఞానాశో వ్యథాశ్వసః. 81
మండలాః శ్యామరక్తాశ్చ దాహస్స్యాల్లక్షణాని వై,
జ్ఞాతవ్య స్సన్నిపాతోఽయం రక్తష్ఠీవీతిఘాతుకః. (నిత్యనాథీయే)

తా. రక్తము గ్రక్కుట, మూర్ఛ జ్వరము మోహము దప్పి, శరీరము తిరుగుట, వాంతి ఎక్కిళ్ళు అతిసారము, తెలివిలేకుండుట, *వ్యథ, శ్వాస, శరీరమునందు నల్లగ గాని ఎఱ్ఱగగానియుండు మండలములు జనించుట, దాహము-ఈలక్షణములుగలది రక్తష్ఠీవి సన్నియని తెలియవలయు. ఇది రోగిని జంపును.

జిహ్వోష్ఠస్ఫోటనా చ్చైవ రక్తంస్రవతి వేగతః,
జ్వరతృష్ణా మోహమూర్ఛా హిక్కాతీసారవిభ్రమాః. 83
కాసశ్శిరో భ్రమః కంపో జిహ్వా శ్యామా సకంటకా,
రక్తష్ఠీవీ సన్నిపాతో విజ్ఞేయ శ్చాతిభీషణః. (చింతామణౌ) 84

తా. నాలుక పెదవులు పగిలి తీవ్రముగా రక్తముగారుట, జ్వరము దప్పి మోహము మూర్ఛ ఎక్కిళ్ళు అతిసారము దగ్గు, తబ్బిబ్బులాడుట, తలతిరుగుట, వణకుట, నాలుక నల్లనై ముండ్లుపారియుండుట-ఈలక్షణములుగలది రక్తష్ఠీవిసన్నియని తెలియవలయు. ఇది కడుభయంకరమైనది.

శీతాంగసన్నిలక్షణము

ఉగ్రతాపక్లమశ్శైత్యం ఛర్ద్యతీసారవేగవాన్,
శోకకంపభ్రమశ్వాస శీతగాత్రాద్యుపద్రవాః. (మాధవనిదానే)

* వ్యథ అనగా - సూదులచే బొడుచునటుల శరీరమునందు వేదన.

తా. లోన ఉగ్రమైన తాపము లేక కడుశైత్యము బడలిక వాంతి, అధికముగా విరేచనములగుట, శోకము వణకు భ్రమ ఎగయూపిరి - యీమొదలగులక్షణములు గలిగి శరీరమంతయు చల్లగనుండునది శీతాంగసన్నియని తెలియవలయు.

హిమసదృశశరీరో వేపథుశ్వాసహిక్కా-
శ్శిథిలితసకలాంగః ఖిన్ననాదః ప్రలాపః,
క్లమథదవథుకాసచ్ఛర్ద్యతీసారశోకా
స్త్వరితమరణహేతు శ్శీతగాత్రప్రభావాత్. (ఆయుర్వేదే)

తా. శరీరము మంచువలె చల్లగనుండుట, శరీరము వణకుట, శ్వాస ఎక్కిళ్ళు, సర్వాంగములు శిథిలములై యుండుట, స్వరభంగము ప్రలాపము అనాయాసముగా శ్రమ లోన ఉగ్రసంతాపము దగ్గు వాంతి అతిసారము దుఃఖము - ఈలక్షణములుగలది శీతాంగసన్నియని తెలియవలయు. దీనియందు శరీరము శీతలముగానుండుటచే ఇది త్వరిత మరణమునకు హేతుకరంబగును.

శరీరం హిమశీతం చ ఛర్ద్యతీసారకంపనం,
క్షీణనాడ్యంగతాపశ్చ హిక్కాశ్వాసక్లమశ్రమాః. 87
సర్వాంగశిథిలో హంతి శీతాంగస్సన్నిపాతకః, (నిత్యనాథీయే)

తా. శరీరము మంచువలె చల్లగనుండుట, వాంతి అతిసారము వణకు నాడి క్షీణించియుండుట, శరీరతాపము ఎక్కిళ్ళు శ్వాస బడలిక శ్రమ, సర్వాంగములు శిథిలముచెందుట - ఈలక్షణములుగలది శీతాంగసన్నియని తెలియవలయు. ఇది రోగిని జంపును.

సర్వాంగం చంద్రవచ్ఛీతం కాసశ్శ్వాసశ్చ జాయతే. 88
హిక్కా సర్వాంగశైథిల్యం వాంతి సంతాపమూర్ఛనం,
అతిసారోంగకంపశ్చ శీతాంగే సన్నిపాతకే. (చింతామణౌ)

తా. సర్వాంగములు చంద్రునివలె చల్లగనుండుట, కాసశ్వాసలు ఎక్కిళ్ళు సర్వాంగములయందు శైథిల్యము వాంతి సంతాపము మూర్ఛ అతిసారము శరీరకంపము- ఈలక్షణములుగలది శీతాంగసన్నియని తెలియవలయు.

అభిన్యాససన్నిలక్షణము

కరపాదతలే దాహః ప్రజ్ఞాహానిశ్చ జాయతే,
జానీయాత్తమభిన్యాసమాయుర్వేదవిశారదః. (మాధవనిదానే)

తా. అరికాళ్లు అరచేతులు మంట, తెలివిలేకుండుట - ఈలక్షణములుగలది అభిన్యాససన్నియని ఆయుర్వేదవేత్తయగువాఁ డెఱుంగవలయు.

దోషత్రయస్నిగ్ధముఖత్వనిద్రా వైకల్యనిశ్చేష్టనకష్టవాచః,
బలప్రణాశ శ్శ్వసనాదినిగ్రహోఽభిన్యాసఉక్తో నను మృత్యుకల్పః.
(ఆయుర్వేదే)

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మనాడులు ప్రకోపించి పలుసూ రెగిరెగిరినడుచుట, ముఖము నిగనిగలాడుట, నిదురపట్టియుండుట, చేష్ట లుడిగియుండుట, కడుకష్టముమీఁద మాట లాడుట, బలిమితొరవడుట, శ్వాసాదులు వడలక బిగబట్టుట - ఈలక్షణములు గలది అభిన్యాససన్నియని తెలియవలయు. ఇది మృత్యుతుల్యముగ నుండు.

త్రిదోషం చ ముఖం స్నిగ్ధం నిద్రావైకల్యకంపనే,
నిశ్చేష్టనమతిశ్వాస మందాగ్ని బలహానయః. 92
మృత్యుతుల్యం హ్యభిన్యాసం సన్నిపాతం సులక్షయేత్,
(నిత్యనాథీయే)

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మనాడులు సంకరముగ నడుచుట, ముఖము మెఱయుట, నిదర పట్టకుండుట, వణకుట, చేష్టలు లుడిగియుండుట, అతిశ్వాస అగ్నిమాంద్యము బలము క్షయించుట-ఈలక్షణములుగలది అభిన్యాససన్నియని తెలియవలయు. ఇది మృత్యు తుల్యమని ఊహింపవలయు.

దోషత్రయం జ్వరశ్శ్వాస స్నిగ్ధాస్యమతినిద్రతా. 93
అంగవైకల్యతాపశ్చ బలహాని స్తృషాజడః,
అత్యుత్కట స్సన్నిపాతో హ్యభిన్యాస స్సుదారుణః. 94
(చింతామణౌ)

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మనాడులుగలసి ప్రకోపించుట, జ్వరము, శ్వాస, ముఖము మెఱయుట, అధికనిద్ర, అంగములయందునొప్పి, తాపము, బలముక్షయించుట, దప్పి, జాడ్యము - ఈలక్షణములుగలిగి భయంకరముగ నుండునది అభిన్యాససన్నియని తెలియ వలయు. ఇది యసాధ్యము.

సన్నిపాతభేదములు

తద్ద్విధా దాహశీతాది దాహాద్యాష్టతథాపరే,
అభిన్యాసో భవేదేవ స్సన్నిపాతాస్త్రయోదశ. (శారీరే) 95

తా. సన్నిపాతములు దాహాదిశీతాదిభేదములచే ద్వివిధంబు. అందు దాహాదిలక్షణములతోఁగూడిన సన్నిపాతములు ఆఱు. శీతాదిలక్షణములతోఁగూడిన సన్నిపాతములు ఆఱు. అభిన్యాసం బొకటి. అని సన్నిపాతములు పదమూడు.

శీతాదిసన్నిపాతవివరణము

సంధిక స్తాంద్రికో జిహ్వః కర్ణికశ్చ ప్రలాపకః,
చిత్తవిభ్రమక శ్శీతాః కఫవాతో త్తరాః స్మృతాః. 96

తా. సంధికము, తాంద్రికము జిహ్వకము, కర్ణికము, ప్రలాపము, చిత్తవిభ్రమము-అను నాఱుసన్నిపాతములు శీతాదిలక్షణయుక్తంబులై శ్లేష్మవాతప్రకోపములు గలవిగనుండు. అట్లగుటచే నవి సాధ్యంబులు.

దాహాద్యుగ్రసన్నిపాతవివరణము

భుగ్నాక్షో రక్తనిష్ఠీవీ శీతాంగో౽ంతక ఏవ చ,
కణ్ఠకుబ్జశ్చ రుగ్దాహో దాహాద్యాభూతపిత్తకాః. 97

తా. భుగ్ననేత్రము, రక్తష్ఠీవి, శీతాంగము, అంతకము, కంఠకుబ్జము, రుగ్దాహము-అను నాఱుసన్నిపాతములు దాహాదిలక్షణములతోఁగూడి కేవల పిత్తాధిక్యము గలవై యుండు. ఈ ఆఱు నసాధ్యములు.

అంతర్దాహో బహిశ్శీతో నిహంత్యేష త్రయోదశ,

తా. అంతర్దాహ బహిశ్శీతంబులుగలది అభిన్యాససన్నిపాతము. ఇది పదమూడవ సంఖ్యగలదిగ నుండు. ఇది మనుజుని జంపును.

త్రయోదోషా స్సమాక్షిప్య చేష్టాభగ్నేన చేతసా. 98
అభిన్యాసే ప్రకుప్యంతి తేన జంతుర్మృతోపమః,

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మములు మూడును ప్రకోపించి సమానంబులైన చేష్టావిహీనంబులై మనస్సుతోఁగలసి క్రమమును దప్పియుండునది అభిన్యాససన్నియని తెలియవలయు. ఇది నిశ్చయముగా మనుజుని జంపును.

సన్నిపాతదినప్రమాణము

సంధిక స్సప్తదివస మంతకో వాసరాన్ దశ. 99
రుగ్దాహో వింశతిం వారా న్విభ్రమ స్త్వేకవింశతిం,
పక్షమేకం శీతగాత్ర స్తాంద్రికః పంచవింశతిమ్. 100
అథవా వాసరాన్ సప్త కంఠకుబ్జస్త్రయోదశ,
త్రిమాసం కర్ణికశ్చైవ భుగ్ననేత్రో దినాష్టకమ్. 101

రక్తష్ఠీవీ దశదినం ప్రలాపస్స్యా చ్చతుర్దశ,
జిహ్వాకష్షోడశదిన మభిన్యాసోఽర్ధమాసకమ్. 102
ఇత్థంహి సన్నిపాతానాం ప్రమాణం పరికీర్తితం, (గ్రంథాంతరే)

తా. సంధికసన్నికి ౭ దినములు, అంతకసన్నికి ౧౦ దినములు, రుగ్దాహసన్నికి ౨౦ దినములు, చిత్తవిభ్రమసన్నికి ౨౧ దినము, శీతాంగసన్నికి ౧౫ దినములు, తాంద్రికసన్నికి ౨౫ దినములు లేక ౭ దినములు, కంఠకుబ్జసన్నికి ౧౩ దినములు, కర్ణికసన్నికి ౩ మాసములు, భుగ్ననేత్రసన్నికి ౮ దినములు, రక్తష్ఠీవిసన్నికి ౧౦ దినములు, ప్రలాపసన్నికి ౧౪ దినములు, జిహ్వకసన్నికి ౧౬ దినములు, అభిన్యాససన్నికి ౧౬ దినములు కాలప్రమాణంబు. (అట్లగుటచే సంధికము, తాంద్రికము, ప్రలాపము, చిత్తవిభ్రమము, జిహ్వకము, కర్ణికము అను నాలుసాధ్యసన్నిపాతములు పైఁజెప్పఁబడిన కాలక్రమముగా నివర్తించినను నివర్తించు. లేక చంపినను చంపు. అంతకము, రుగ్దాహము, శీతాంగము, కంఠకుబ్జము, అభిన్యాసము, రక్తష్ఠీవి, భుగ్ననేత్రము అను నేడు అసాధ్యసన్నిపాతములు వానివాని కాలక్రమముగా తలుచుగ జంపును.)

త్రయోదశసన్నిపాతవిశేషములు

ఏకోల్బణాస్త్రయస్తేషు ద్వ్యుల్బణాశ్చ తథేతి షట్. 103
త్ర్యుల్బణాశ్చ భవేదేకో విజ్ఞేయః సకుసప్తమః,
ప్రవృద్ధమధ్యహీనైస్తు వాతపిత్తకఫైశ్చషట్. 104
సన్నిపాతజ్వరస్యైవం స్యుర్విశేషాస్త్రయోదశ,
విస్ఫారకశ్చాశుకారీ కంపనో బభ్రుసంజ్ఞకః. 105
శీఘ్రకారీ తథాభల్లః సప్తమః ఫుటపాలకః,
సమ్మోహకః పాలకశ్చ యామ్యః క్రకచఇత్యపి. 106
తతః కర్కటకః ప్రోక్తస్తతో వైదారికాభిధః,

తా. వాతాధిక్యముగల సన్నిపాతము, పిత్తాధిక్యముగల సన్నిపాతము, శ్లేష్మాధిక్యముగల సన్నిపాతము, వాతపిత్తాధిక్యముగల సన్నిపాతము, వాతశ్లేష్మాధిక్యముగల సన్నిపాతము, పిత్తశ్లేష్మాధిక్యముగల సన్నిపాతము, వాతపిత్తశ్లేష్మాధిక్యముగల సన్నిపాతము, వాతము వృద్ధిచెంది పిత్తము సమముగ కఫము క్షీణముగనుండు సన్నిపాతము, వాతము సమముగ పిత్తమువృద్ధిచెంది కఫము క్షయించియుండు సన్నిపాతము, వాతము-క్షయించి పిత్తము వృద్ధంబై కఫము సమముగానుండు సన్నిపాతము, వాతము వృద్ధిచెంది పిత్తముక్షయించి కఫము సమముగానుండు సన్నిపాతము, వాతము సమముగ

పిత్తము క్షయించి కఫము వృద్ధిచెందియుండు సన్నిపాతము - ఇటుల సన్నిపాతములు ౧3 విధంబులుగ నుండును. వీనికి యథాక్రమముగా విస్ఫారకము ఆశుకారి కంపనము బభ్రు శీఘ్రకారి భల్లము పుటపాలకము సమ్మోహకము పాలకము యామ్యము క్రకచము కర్కటకము వైదారికము అని నామంబులు గలవు.

విస్ఫారకసన్నిపాతలక్షణము

శ్వాసః కాసో భ్రమో మూర్ఛా ప్రలాపో మోహవేపథూ. 107
పార్శ్వస్య వేదనా జృంభా కషాయత్వం ముఖస్య చ,
వాతోల్బణస్య లింగాని సన్నిపాతస్య లక్షయేత్. 108
ఏషవిస్ఫారకోనామ్నా సన్నిపాత స్సుదారుణః,

తా. శ్వాసము, కాసము, భ్రమము, మూర్ఛ, పలవరింత, మోహము, వణకు, ప్రక్కశూల, ఆవులింత, నోరు వగరుగనుండుట-ఈలక్షణములు వాతాధిక్యముగల సన్నిపాతమునందు కలిగియుండును. ఇది విస్ఫారకసన్నిపాత మనఁబడును. మిగుల దారుణమయినది.

ఆశుకారిసన్నిపాతలక్షణము

అతిసారో భ్రమో మూర్ఛా ముఖపాక స్తథైవ చ. 109
గాత్రే చ బిందవో రక్తా దాహోఽతీవ ప్రజాయతే,
పిత్తోల్బణస్యలింగాని సన్నిపాతస్యలక్షయేత్. 110
భిషగ్భి స్సన్నిపాతోఽయ మాశుకారీ ప్రకీర్తితః,

తా. అతిసారము, భ్రమ, మూర్ఛ, ముఖపాకము, శరీరమునందు రక్తబిందువులు, సర్వాంగములయందు అధికతాపము-ఇవి పిత్తాధిక్యముగల సన్నిపాతమునందు కలిగియుండును. ఇది ఆశుకారిసన్నిపాతమని వైద్యులచేఁ జెప్పఁబడును.

కంపనసన్నిపాతలక్షణము

జడతా గద్గతా వాణీ రాత్రౌ నిద్రా భవత్యపి. 111
ప్రస్తబ్ధే నయనే చైవ ముఖమాధుర్యమేవ చ,
కఫోల్బణస్య లింగాని సన్నిపాతస్య లక్షయేత్. 112
మునిభి స్సన్నిపాతోఽయ ముక్తః కంపనసంజ్ఞకః,

తా. జాడ్యము, గద్గదభాషణము, రాత్రులయందు నిద్రించునపుడు నేత్రములు స్తబ్ధములుగ నుండుట, నోరు తియ్యగనుండుట-ఈలక్షణములు కఫాధిక్యముగల సన్నిపాతమునందు కలిగియుండును. ఇది కంపనసన్నిపాతమని ఋషులచేఁ జెప్పఁబడును.

బభ్రుసన్నిపాతలక్షణము

వాతపిత్తాధికో యస్తు సన్నిపాతః ప్రకుప్యతి. 113
తస్యజ్వరో మదస్తృష్ణా ముఖశోషః ప్రమీలకః,
ఆధ్మానారుచితంద్రాశ్చ కాసశ్వాస భ్రమశ్రమాః. 114
మునిభిర్బభ్రునామాయం సన్నిపాత ఉదాహృతః,

తా. వాతపిత్తాధిక్యముగల సన్నిపాతమునందు జ్వరము, మదము, దప్పి, నోరు ఎండుట, తంద్ర, కడుపుబ్బరము, అరుచి, కాసశ్వాసములు, భ్రమ, శ్రమము ఇవి కలుగును. ఇది బభ్రుసన్నిపాతమని ఋషులచేఁ జెప్పఁబడును.

శీఘ్రకారి సన్నిపాతలక్షణము

వాతశ్లేష్మాధికో యస్య సన్నిపాతః ప్రకుప్యతి. 115
తస్య శీతజ్వరో మూర్ఛా క్షుత్తృష్ణా పార్శ్వనిగ్రహాః,
శూలమస్విద్యమానస్య తంద్రా శ్వాసశ్చ జాయతే. 116
అసాధ్య స్సన్నిపాతోఽయం శీఘ్రకారీతి కథ్యతే,
నహి జీవత్యహోరాత్ర మేతేనావిష్టవిగ్రహః. 117

తా. శీతజ్వరము, మూర్ఛ, ఆఁకలి, దప్పి, పార్శ్వములయందు పట్లు, శూల, చెమటలేకుండుట, తంద్ర, శ్వాసము-ఇవి వాతశ్లేష్మాధిక్యముగల సన్నిపాతమునందు కలిగియుండును. ఇది శీఘ్రకారిసన్నిపాత మనఁబడును. చికిత్సయం దసాధ్యము. ఒక అహోరాత్రములోపల మనుజుని జంపును.

భల్లసన్నిపాతలక్షణము

పిత్తశ్లేష్మాధికో యస్య సన్నిపాతః ప్రకుప్యతి,
అంతర్దాహో బహిశ్శీతం తస్యతృష్ణా ప్రవర్ధతే. 118
తుద్యతే దక్షిణేపార్శ్వే ఉరశ్శీర్షగళగ్రహాః,
ష్ఠీవతిశ్లేష్మపిత్తం చ కృఛ్రాత్కోష్ఠశ్చ జాయతే. 119
విడ్భేదశ్వాసహిక్కాశ్చ వర్ధంతే న ప్రమీలకాః,
ఋషిభిర్భల్లనామాయం సన్నిపాత ఉదాహృతః. 120

తా. శరీరముయొక్క లోభాగమునందు విశేషతాపము, పైభాగమునందు శీతము, విశేషదప్పి, కుడిపార్శ్వమునందు పోట్లు, రొమ్ము శిరము కంఠము వీనియందు పట్లు, శ్లేష్మపిత్తము, కారియుమియుట, కోశమునందు నొప్పి, మలబంధము, శ్వాసము,

ఎక్కిళ్లు, తంద్ర-ఇవి పిత్తశ్లేష్మాధిక్యముగల సన్నిపాతమునందు కలిగియుండును. ఇది భల్లసన్నిపాతమని ఋషులచేఁ జెప్పఁబడును.

కూటపాలకసన్నిపాతలక్షణము

సర్వదోషోల్బణో యస్య సన్నిపాతః ప్రకుప్యతి,
త్రయాణామపి దోషాణాం తస్యరూపాణి లక్షయేత్. 121
వ్యాధిభ్యో దారుణశ్చైవ వజ్రశస్త్రాగ్నిసన్నిభః,
కేవలోచ్ఛ్వాసపరమస్తబ్ధాంగస్తబ్ధలోచనః. 122
త్రిరాత్రాత్పరమేతస్య జంతోర్హరతి జీవితం,
తదవస్థం తు తం దృష్ట్వా మూఢో వ్యాహారతేజనః. 123
ధర్షితో రాక్షసైర్ధ్యాన మవేళాయాం చరంతి యే,
అంబయా బ్రువతే కేచిత్ యక్షిణ్యా బ్రహ్మరాక్షసైః. 124
పిశాచైర్గుహ్యకైశ్చైవ తథాన్యైర్వస్తకే హతం,
కులదేవార్చనాహీనం ధర్షితం కులదైవతైః. 125
నక్షత్రపీడామపరే గరకర్మేతిచాపరే,
సన్నిపాతమిమం ప్రాహు ర్భిషజః కూటపాలకమ్. 126

తా. వాతాది త్రిదోషప్రకోపాధిక్యముగల సన్నిపాతమునందు ప్రకోపించియుండు వాతాది త్రిదోషములలక్షణము లన్నియు కలిగియుండును. ఇది అన్నివ్యాధులకంటె మిగుల దారుణమయినది. గీనియందు పెద్దయూపిరి, విశేషమైనదప్పి, అవయవములును నేత్రములును స్తబ్ధములుగనుండుట-ఈలక్షణములు కలిగియుండు. ఇది మూడుదినములలోపల రోగియొక్క ప్రాణమును హరింపఁజేయును. ఈసన్నిపాతము కలిగియుండువానిని చూచి కొందఱు మూఢులు అకాలములో సంచరించునట్టి రాక్షసగ్రహములు సోఁకినవనియు, కొందఱు చాముండాదిగ్రహములు సోఁకినవనియు, కొందఱు బ్రహ్మరాక్షసగ్రహములు సోఁకినవనియు, కొందఱు పిశాచగ్రహము సోఁకినదనియు, కొందఱు యక్షగ్రహము సోఁకినదనియు, కొందఱు కులదేవతలను పూజింపకుండుటవలన జనించిన చేష్టయనియు, కొందఱు నక్షత్రపీడయనియు, కొందఱు విషప్రయోగమువలన జనించినదనియు, మఱికొందఱు మారణాదిప్రయోగమువలన జనించినదనియు వచించెదరు. ఇది కూటపాలకమను సన్నిపాతకమని వైద్యశాస్త్రవేత్తలు వచించెదరు.

సంమోహసన్నిపాతలక్షణము

ప్రవృద్ధమధ్యహీనైస్తు వాతపిత్తకఫైశ్చ యః,

తేనరోగా స్త ఏవోక్తా యథాదోషబలాశ్రయాః. 127
ప్రలాపాయాస సంమోహా కంప మూర్ఛారతి భ్రమాః,
ఏకపక్షాభిఘాతశ్చ తత్రావ్యేతే విశేషతః. 128
ఏషసంమోహకోనామ్నా సన్నిపాత స్సుదారుణః,

తా. వాతము ప్రవృద్ధమై పిత్తము సమముగా కఫము క్షీణించినదిగా నుండు సన్నిపాతమునందు పలవరింత, ఆయాసము, మోహము, వణకు, మూర్ఛ, అరతి, భ్రమము, ఒకపార్శ్వపునందు శూల-ఇవి జనించియుండును. ఇది సమ్మోహసన్నిపాత మనబడును. మిగుల దారుణమైనది.

పాలకసన్నిపాతలక్షణము

మధ్యప్రవృద్ధహీనై స్తు వాతపిత్తకఫైశ్చ యః.129
తేనరోగా స్తవవోక్తా యథా దోషబలాశ్రయాః,
మోహప్రలాపమూర్ఛాస్స్యు ర్మన్యాస్తంభః శిరోగ్రహః. 130
కాసః శ్వాసో భ్రమ స్తంద్రా సంజ్ఞానాశో హృదివ్యథా,
ఖేభ్యోరక్తంవిసరతి సంరక్త స్తబ్ధనేత్రతా. 131
తత్రావ్యేతేవిశేషాస్స్యుర్మృత్యుర్వ్యాక్ త్రివాసరాత్,
భిషగ్భి స్సన్నిపాతోఽయం కథితః పాలకాభిధః. 132

తా. వాతము సమముగానుండి పిత్తము వృద్ధిచెంది కఫము క్షీణించియుండు సన్నిపాతమునందు మూర్ఛ, పలవరింత, మోహము, మన్యాస్తంభము, తలనొప్పి, కాసము, శ్వాసము, భ్రమము, తంద్ర, ప్రజ్ఞాహాని, రొమ్మునొప్పి, నేత్రాదీంద్రియ ద్వారములనుండి రక్తము వెడలుట, నేత్రము లెఱ్ఱగ స్తబ్ధముగనుండుట - ఈలక్షణ ములు గలుగును. ఇది పాలకసన్నిపాతమని వైద్యులచే జెప్పబడును. ఇది మూడు దినములలోపల మరణమును కలుగజేయును.

యామ్యసన్నిపాతలక్షణము

హీనప్రవృద్ధమధ్యైస్తు వాతపిత్తకఫైశ్చ యః,
తేనరోగా స్తవవోక్తా యథా దోషబలాశ్రయాః. 133
హృదయం దహ్యతేచాస్య యకృత్ప్లీహాంత్రపుప్పుసాః,
పంచత్వత్వర్ధమూర్ధ్వాధః పూయశోణితనిర్గమః. 134
శీర్ణాదంతాశ్చ మృత్యుశ్చ తత్రావ్యేతద్విశేషతః,
భిషగ్భి స్సన్నిపాతోయం యామ్యోనామ్నా ప్రకీర్తితః. 135

ఏషకర్కటకోనామ్నా సన్నిపాత స్సుదారుణః,

తా. వాతము సమముగా పిత్తము క్షయించినదిగా కఫము వృద్ధిజెందినదిగా నుండు సన్నిపాతమునందు మిగుల దారుణమైన అంతస్తాపము, ముఖము విశేషముగా నెఱ్ఱగనుండుట, యెంత కారియుమిసినను కఫము వెడలకుండుట, హృదయము బాణముచే కొట్టఁబడినట్లు విశేషమునొప్పితో గూడియుండుట, కండ్లు చెక్కుకొనిపోవుట, ఎక్కిళ్ళు అనుగడుగుకు వృద్ధిచెందుచుండుట, నాలుక నిప్పుతో కాల్పఁబడినట్లును కఠినస్పర్శముగల దిగనుండుట, కంఠము ముండ్లచే కప్పఁబడినటులుండుట, శ్వాసము వెడలినపుడు పావుర పిట్టశబ్దమువలె కంఠమునందు ధ్వనిగలుగుట, నోరు కఫముచే పూరింపఁబడి లోదౌడ పేదవి యొండి రక్తవర్ణముగనుండుట, తంద్ర, అధికనిద్ర, మాటలు బయటికిరాకుండుట, శరీరమునందు కాంతి తగ్గియుండుట, ఎల్లపుడు ఉత్సాహములేకుండుట, అపథ్యవస్తువుల యందు విశేషముగా నిచ్ఛగలుగుట, కారియుమియునపుడు రక్తము స్వల్పస్వల్పముగ పడుట - ఇట్టిలక్షణములు కలిగియుండును. ఇది కర్కటకా మనఁబడును. మిగుల దారుణమైనది.

వైదారికసన్నిపాతలక్షణము

హీనమధ్యప్రవృద్ధైస్తు వాతపిత్తకఫైశ్చ యః. 145
తేనరోగా స్తఏవోక్తా యథా దోషబలాశ్రయాః,
అల్పశూలం కటీతోదో మధ్యేదాహో రుజాభ్రమః. 146
భృశంక్లమః శిరోవస్తి మన్యాహృదయవాగ్రుజః,
ప్రమీలక శ్వాసకాస హిక్కాజాడ్యవిసజ్ఞతాః. 147
ప్రథమోత్పన్న మేనం తు సాధయంతి కదాచన,
ఏతస్మిన్ సన్నివృత్తే తు కర్ణమూలే సుదారుణః. 148
పిటకో జాయతే జంతో ర్యథాకృచ్ఛ్రేణ జీవతి,
సవైదారికసంజ్ఞోఽయం సన్నిపాత స్సుదారుణః. 149
త్రిరాత్రాత్పరమేతస్య వ్యర్థమౌషధకల్పనం,

తా. వాతము క్షయించి పిత్తము సమమై కఫము వృద్ధిచెందియుండు సన్నిపాతమునందు స్వల్పశూల, నడుమునొప్పి, అొమ్మునందు శూల, భ్రమ, విశేషముగా బడలిక, శిరము వస్తి పెడతల పెద్దనరము హృదయము నోరు వీనియందు శూల, తంద్ర, శ్వాసకాసములు, ఎక్కిళ్ళు, జడత్వము, ప్రజ్ఞలేకుండుట-ఈలక్షణములు కలిగియుండును. ఇది జనించినతోడనే చికిత్సించిన ఒకానొకపుడు శమించును. శమించినతోడనే కర్ణమూలమునందు దారుణమయిన పిటకజనించును. దీనిచేత ప్రాణాంత్యమయినకష్టము కలు

విషమజ్వరదోషలక్షణము

దినే ద్విత్రిచతుర్వారం ముహుశ్శీతం ముహుర్జ్వరః,
దాహో మోహా శ్శిరోరుక్చ జిహ్వా కఠినకంటకా. 180
దోషం విషమసంజ్ఞితం వై జానీయాద్వైద్యపారగః, (గ్రంథాంతరే)

తా. ఒకదినములో రెండు మూడు నాలుగు పర్యాయములు చలి, జ్వరము వచ్చుట, దాహము మోహము శిరస్సు నొప్పి గలుగుట, నాలుక కఠినమై ముండ్లుపారియుండుట - ఈలక్షణములుగలది విషమజ్వరదోషమని వైద్యశాస్త్రజ్ఞుడు తెలుసుకొనవలయు.

పీతజిహ్వకదోషలక్షణము

జిహ్వాపీతా స్ఫోటయుక్తా గ్రంథికా జ్వరవిభ్రమాః. 181
*మూర్ఛామూత్రకత్వగుంభం చ పీతజిహ్వాకలక్షణం, (గ్రంథాంతరే)

తా. నాలుక పచ్చగనుండుట, నాలుక ముండ్లుపారియుండుట, చెవులసంధులలో గడ్డలుకట్టుట, జ్వరము, తబ్బిబ్బులాడుట, మూర్ఛ, మూత్రవసము, దగ్గుత్తికవచ్చుట - ఈలక్షణములుగలది పీతజిహ్వకదోషమని తెలియవలెను.

రక్తజిహ్వకదోషలక్షణము

జిహ్వాచ రక్తవర్ణాస్స్యా త్కంటకద్రవసంయుతా. 182
జ్వరిత్రృష్ణా విదాహం చ రక్తజిహ్వాకలక్షణం, (మాధవనిదానే)

తా. నాలుక ఎఱ్ఱగనుండుట, నాలుక ముండ్లుపారి ద్రవయుక్తముగనుండుట, జ్వరము, దప్పి, శరీరతాపము - ఈలక్షణములుగలది రక్తజిహ్వకదోషమని తెలియవలయు.

కృష్ణజిహ్వకదోషలక్షణము

కృష్ణాజిహ్వా చ కఠినా కంటకా దాహవిభ్రమా. 183
శ్వాసకండూర్చ్ఛదస్తృష్ణా స్యా ద్దోషః కృష్ణజిహ్వకః,
(మాధవనిదానే)

తా. నాలుక నల్లనై కఠినమై ముండ్లుపారియుండుట, తాపము, తబ్బిబ్బులాడుట, శ్వాసము, శరీరమున దురద, శరీరము గురుతెరుగకనుండుట, దప్పి - ఈలక్షణములుగలది కృష్ణజిహ్వకదోషమని తెలియవలయు.

శ్వేతజిహ్వకదోషలక్షణము

జిహ్వా శ్వేతా స్ఫోటగళ శ్చాంగవైకల్యకంపితా. 184

---

* మూర్ఛగుంభనహిక్కాశ్చ పీతజిహ్వాకలక్షణమ్ — మూర్ఛ, దగ్గుత్తిక, ఎక్కిళ్లు గలుగుట.

భ్రమస్వేదాతిసారాశ్చ హిక్కోద్గారశ్చిత్తవిభ్రమః,
క్షణేక్షణే మతిర్మూర్ఛా శ్వేతజిహ్వాకలక్షణమ్. (గ్రంథాంతరే)

తా. నాలుక తెల్లగనుండుట, గొంతులో ఉడికి పగిలినట్టుండుట, శరీరము నొచ్చుట, వణకుట, భ్రమ, చెమట, అతిసారము, ఓకర, చిత్తభ్రమ, ప్రతిక్షణమునందు మఱపు, మూర్ఛ-ఈలక్షణములుగలది శ్వేతజిహ్వకదోషమని తెలియవలయు.

సప్తవిధదోషదినప్రమాణము

ఇతిసప్తవిధాదోషాః ప్రమాణం చాష్టమాసకం,
అథవా సప్తదివసం విజానీయాద్భిషగ్వరః. (మాధవనిదానే) 186

తా. పైఁజెప్పఁబడిన సప్తవిధదోషములకు పదునైదుదినములుగాని ఏడుదినములుగాని కాలప్రమాణమని వైద్యుఁడు తెలిసికొనవలయు. (ఆకాలము గడచినపిదప రోగి జీవించియుండిన చికిత్సచేయవలయు. ఈసప్తవిధదోషములు తరుణమునందు జనించిన ఏడుదినములకు జంపును. తరుణము గతించినపిదప జనించిన పదునైదుదినములకు జంపును. ఆట్లగుటంజేసి ఏడుదినములుగాని, పదునైదుదినములుగాని గతించిన పైవిబలము గలవారు జీవించినను జీవింతురు.)

ఔషధప్రయోగకాలము

క్షణాద్దోషాద్యవస్థాయాం కుర్యాద్భేషజయోగకృత్,

తా. దోషించినపుడే యౌషధం బియ్యవలయును.

సప్తవిధదోషమారకోపద్రవములు

హీనస్వరో గుదభ్రంశః కాసశ్వాససమాకులః. 187
హృదిశోభో భవేత్తస్య కుక్షిశూలో స జీవతి, (గ్రంథాంతరే)

తా. హీనస్వరము * గుదభ్రంశము, కుత్తుకలో శ్లేష్మము అడ్డపడుట, శ్వాస, శరీరము గురుతెరుగకుండుట, ఆమ్ముపాచుట, కడుపులో ప్రబలమైన శూల - ఈలక్షణములు సప్తవిధదోషములలోను సన్నిపాతములలోను కలిగియుండిన అట్టిరోగి యమాలయమున కేగు నని యెఱింగి చికిత్సజేయంజనదు.

రోమహృష్టరోమా రక్తాక్షః స్నిహిక్కాశ్వాసశూలవాన్. 188
విభ్రాంతలోచనం మూఢం జ్వరితం పరివర్జయేత్, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. రోమములు గగుర్పొడుచుట, నేత్రములు రక్తోద్రిక్తములుగ నుండుట, ఎక్కిళ్ళు, ఎగయూపిరి, కడుపులో ప్రబలమైనశూల, నేత్రములు చక్రాకారముగ దిరు

---

* గుదభ్రంశ మనఁగా—ఆసనము బైటికి వెడలుట.

గుట, శరీరము గురుతెలుగకనుండుట - ఈలక్షణములు పదమూడుసన్నిపాతములలోను సప్త విధదోషములలోను కలిగియుండిన రోగి యమమందిరమున కేగునని తెలియవలయు.

రాత్రౌతాపో దివాశీతం వాతాత్తిర్హ్యల్పజల్పకః. 189
కృష్ణాజిహ్వాతిరక్తావా శిరస్తోదో నశస్యతే, (పూజ్యపాదీయే)

తా. శరీరము రాత్రులయందు తాపయుక్తముగనుండుట, పగటియందు చల్లగ నుండుట, ధనుర్వాతము, స్వల్పముగా మాటలాడుట, నాలుక నల్లగగాని కడు ఎఱ్ఱగ గాని నుండుటయేగాక ముండ్లుపొంచి పిడకపలెనుండుట, శిరసు నిలువకుండుట - ఈలక్షణములలో ఒకటిగాని కొన్నిగాని సప్తవిధదోషములలోను పదమూడు సన్నిపాతముల లోను కలిగియుండిన రోగి జీవించుట దుర్లభమని యెఱింగి చికిత్సచేయం జనదు.

భగ్నగ్రీవా తథాస్ఫోటో మూర్ఛా వాతః క్షణేక్షణే. 190
ఊర్ధ్వశ్వాసో భవేద్యస్య కఫః కణ్ఠే న జీవతి, (మాధవనిదానే)

తా. మెడ నిలువకుండుట, కుతికలో పగిలియుండుట, ప్రతిక్షణమునందు మూర్ఛ, ధనుర్వాతము, ఎగయూపిరి, కుతికలో శ్లేష్మము అడ్డపడుట-ఈలక్షణములు సప్త విధదోషములలోను పదమూడు సన్నిపాతములలోను కలిగియుండిన రోగి బ్రతుకడని తెలియవలయు.

అంగుళీనాం నఖానాం చ దంతానాం పక్ష్మణాం తథా. 191
నాస్తిచేద్రక్తవర్ణత్వం తస్య మృత్యుర్నసంశయః,

తా. ఏరోగమునందు ప్రేళ్ళుతుద, గోళ్ళు, పండ్లచిగుళ్లు, రెప్పలు వీనియందు రక్తములేకుండునో అట్టిరోగి నిశ్చయముగా మృతిచెందునని తెలియవలయు.

అంగకంపో గతేర్భంగో ముఖం కుంకుమసన్నిభమ్. 192
ముఖే నారిచ నిశ్వాసస్సచ యాతి యమాలయం,
చిరాత్ప్రవృద్ధరోగస్తు భోజనేప్యసమర్థకః. 193
భగ్నగాత్రో భవేద్యస్తు సద్యస్త్యాజ్యో భిషగ్వరైః,
ఇత్యేవం లక్షణం జ్ఞాత్వా చికిత్సాం కారయేద్బుధః. 194

తా. శరీరము వణకుట, నడుచుటకు శక్తిలేకుండుట, ముఖము ఎఱ్ఱగనుండుట, నోట నీరుగారుట, శ్వాస - ఈలక్షణములు గలరోగి యమాలయంబున కేగు. మఱియు రోగికి రోగములు క్రమముగా వృద్ధిచెందుచుండుట, అన్నము దిగకుండుట, శరీరము

శిథిలముచెందుట - ఈలక్షణములుగల రోగిని వైద్యుఁడు వర్జింపవలయు. ఇటుల రోగ సాధ్యాసాధ్యంబుల నెఱిఁగి బుద్ధిమంతుఁ డగువాఁడు చికిత్సజేయవలయు.

అనిలోయాతి పిత్తే చ పిత్తంయాతి కఫాలయే,
కఫశ్చ కంఠమాయాతి దుర్లభం తస్యజీవితమ్. (నిత్యనాథీయే) 195

తా. నాభికి క్రిందిభాగముననుండు వాతము ప్రకోపించి నాభికి పైభాగమున నుండు పిత్తస్థానమునుచెందును. అందువలన పిత్తము ఉద్రిక్తమై ఆమాశయమునందుండుశ్లేష్మ స్థానమును చెందు. అందువలన శ్లేష్మము ప్రకోపించి గుతిక నడ్డగించును. దానివలన రోగి మరణము చెందును.

క్షీణేంద్రియస్య చాపత్వే కాసశ్వాసోద్గమస్య చ,
జ్వరాదౌ విషమో యస్య యస్య దీర్ఘాశ్చ రాత్రయః. 196
తీక్ష్ణవేగా_ర్తిరూక్షస్య తం ఘ్నంతిజ్వరితం ధ్రువమ్. (భైరవకల్పే)

తా. సప్తవిధదోషములలోను సన్నిపాతములలోను చక్షురాది పంచేంద్రియ క్షయము, బలహాని, ఎగయూపిరి, గుతికలో శ్లేష్మప్రతిబంధము, లోలుత విషమజ్వరము తీవ్రవేగము, రూక్షకలిగి దీర్ఘకాలమువఱకు కనుపర్తించియుండిన రోగి మరణము చెందు నని తెలియవలయును.

సన్నిపాతసప్తవిధదోషమృత్యునాడీలక్షణము

చాంచల్యం దోషదుష్టత్వం కాఠిన్య మతిమందతా. 197
వక్రత్వ మతిసూక్ష్మత్వం స్వస్థానత్యాగ ఏవ చ,
యస్యైతాని చ దృశ్యంతే సయాతి యమమందిరమ్. (ఆయుర్వేదే)

తా. పదమూడుసన్నిపాతములలోను సప్తవిధదోషములలోను నాడి చంచలముగ త్రిదోషసంకరముగ కఠినముగ అతిమందముగ వక్రముగ, లేక అతి సూక్ష్మముగ నడుచుచు స్వస్థానమును విడనాడియుండిన రోగి యమాలయమున కేగునని తెలియవలయు.

అసాధ్యరోగచికిత్సావశ్యకత్వము

యావత్కంఠగతాః ప్రాణాః యావన్న శ్యతిచేంద్రియం,
తావచ్చికిత్సా కర్తవ్యా కాలస్య కుటిలాగతిః. (నిత్యనాథీయే)

తా. ఈశ్వరేచ్ఛాకర్మగతుల నెఱుఁగుట కెవ్వరికి నశక్యముగానుండుటచే ప్రాణములు కంఠగతం బగువఱకును ఇంద్రియములు నశించువఱకును అసాధ్యరోగములయందు -కూడా చికిత్సజేయవలయు.

సద్వైద్యలక్షణము

వ్యాధే_స్తత్వపరిజ్ఞానం వేదనాయాశ్చ నిగ్రహః,

ఏతద్వైద్యస్య వైద్యత్వం న వైద్యః ప్రభురాయుషః. 200

తా. వైద్యుఁడు రోగశాస్త్రము నెఱిఁగి రోగములవలనజనించిన వేదనలను పోఁకడు చుటయందు సమర్థుఁడగునే కాని ఆయుష్యును సంగుటకు సమర్థుఁడు కానేరఁడు.

—— సన్నిపాతసాధ్యలక్షణములు ——

భిషగ్భేషజయోస్సమ్యగ్విశ్వాసస్త్వంగకేతుచిః,
నిద్రాసౌఖ్యం ప్రీతిహార్దం శరీరం నిరామయం భవేత్. 201
ఇంద్రియాణి ప్రసన్నాని సరోగీ నైవ నశ్యతి,
సౌమ్యదృష్టిశ్చ వేద్యస్య శ్రోత్రే వక్త్రే చ స్వచ్ఛతా. 202
పాణిపాదం భవేదుష్ణం జిహ్వా యస్య చ కోమలా,
స్వేదహీనో జ్వరో యస్య *శ్వాసశ్వాసో న వర్తతే. 203
కంఠోఽపి కఫహీనస్తు స రోగీ నైవ నశ్యతి,
చేతస్యం సకలం యస్య గంధస్వాదస్ఫుటం భవేత్. 204
సర్వపూరితకంఠస్తు స జీవతి న సంశయః,
ఏతాని విపరీతాని యస్య స్యుర్న స జీవతి. 205

తా. వైద్యునియందు ఔషధమునందు శ్రద్ధ, శరీరశుచి, సుఖముగా నిద్ర బట్టుట, వస్తువులయం దాసక్తి సంతోషము, రోగ్యములయందు ప్రవృత్తి, పంచేంద్రియములకు పటుత్వము - ఈలక్షణములుగలరోగి జీవించునని తెలియవలయు. మఱియు సౌమ్యదృష్టి, చెవులు బాగుగా వినిపించుట, నోరు దోషరహితమై నిర్మలముగనుండుట, కాళ్లు చేతులు ఉష్ణముగనుండుట, నాలుక మృదువై ప్రపయుక్తముగనుండుట, బంక చెమట లేకుండెడిజ్వరము, శ్వాసశ్వాసలు లేకుండుట, కుతికలో తెమడ లేకుండుట,సర్వాంగములయందు ఎఱుకగలిగియుండుట, ముక్కున పరిమళద్రవ్యములవాసన తెలియవచ్చుట, కంఠస్వరము చెడక బాగుగానుండుట - ఈలక్షణములుగలిగి నాడి స్వస్థగతిగా నడుచుచుండిన ఆరోగి నిశ్చయముగా జీవించునని ఎఱింగి చికిత్స జేయవలయు. మఱియు పైఁజెప్పిన లక్షణములకు విపరీతలక్షణంబులు కలిగియుండిన ఆరోగి వైవస్వతనిలయంబున కేగునని యెఱింగి చికిత్స జేయంబనదు.

—— సన్నిపాతసన్నిపాతదోషములకు కాలకూటరసము ——

రుద్రసంఖ్యామృతంచైవ త్రిభాగం సూతమేవ చ,
గంధకం పంచభాగం చ శిలాయాఞ్చతుర్భాగకమ్. 206

---

* నాసాశ్వాసః ప్రవర్తతే.

తామ్రభస్మచతుర్భాగం ఋషిభాగం చ టంకణం,
తాళకం నవభాగం చ వహ్నిమూలం తథైవ చ. 207

త్రిఫలా చ త్రికటుకం దశద్వాదశకం తథా,
హింగుభాగైకసంఖ్యాన ముగ్రగంధా తథైవ చ. 208

ఏవం ఖల్వే చ సంస్థాప్య హ్యార్ద్రకం వహ్నిమూలకం,
జంబీరలశునంచైవ శార్ఙ్గశిగ్ర్వర్కమూలకమ్. 209

లాంగలీ హంసపాదేన సింధువారాగదశేన చ,
అంకోలశిగ్రుమూలాని ప్రత్యేకం యామమాత్రకమ్. 210

పంచకోలకషాయేణ పంచమూలేన మర్దయేత్,
గుంజామాత్రం వటీం కృత్వా శృంగిబేరం పిబేదను. 211

అసాధ్యం సన్నిపాతం చ సర్వజ్వరహరం పరం,
సప్తదోషావినాశశ్చ సన్నిపాతకులం హరేత్. 212

స్నానంకుర్యాత్ప్రయత్నేన శ్రీగంధం లేపమాచరేత్,
పథ్యం దధ్యోదనం చైవ ఖర్జూరాదిఫలైరపి. 213

తాంబూలచర్వణం కుర్యాత్క్రమేణైవం సమాచరేత్,
కాలకూటరసోనామ్నా త్వీశ్వరేణైవ భాషితమ్. 214

భిషగ్వరాశ్చకుర్వీరన్ రోగాణాం కులనాశకృత్, (నిత్యనాథీయే)

తా. శుద్ధిజేసిన నాభి ౧౧ భాగములు, శుద్ధిజేసిన పాదరసము 3 భాగములు, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౫ భాగములు, శుద్ధిచేసిన మణిశిల ౬ భాగములు, తామ్ర భస్మము ౪ భాగములు, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము ౬ భాగములు, శుద్ధిచేసిన తాళ కము ౯ భాగములు, చిత్రమూలము ౯ భాగములు, త్రిఫలములు ౧౦ భాగములు, త్రికటుకములు ౧౨ భాగములు, ఇంగువ ౧ భాగము, వస ౧ భాగము-ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి అల్లము, చిత్రమూలము, నిమ్మపండ్లు, వెల్లుల్లి, బండిగురువెందచెక్క, కాయమునగ, జిల్లేడువేళ్లు, చన్నచర్లగడ్డ, హంసపాదియాకు, వావిలాకు, శమలపాకులు, ఊడుగవేళ్లచెక్క, మునగవేళ్ళచెక్క-వీనిరసములచే ప్రత్యేకప్రత్యేకముగా నొక్కొక ఝాము బాగుగామర్దించి పిదప పంచకోలకషాయముతో నొకదినము పంచమూలకషాయ ముతో నొకదినము మర్దించి గురిగింజలంతేసిమాత్రలుజేసి యందొకదానిని అల్లపు రసానుపానముతో సేవించిన -అసాధ్యసన్నిపాతములు, సప్తవిధదోషములు, సర్వజ్వర ములు, సన్నిపాతసమూహము నశించు. మఱియు దీనియందు శీతోదకస్నానము, శ్రీగంధ

లేపనము, పెరుగన్నమును భుజించుట, ఖర్జూరాదిఫలభక్షణము, తాంబూలచర్వణము- వీనిని క్రమముగా నాచరింపవలయును. ఇది ఈశ్వరునిచే వచింపఁబడిన కాలకూటరసము. దీనిక్రమము నెఱిఁగి వైద్యోత్తములు ప్రయోగించిన సన్నిపాతాదిరోగసమూహమును నశింపఁజేయును.

సన్నిపాతభైరవము

తాళకం గంధకం సూతం వత్సనాభం త్రిభిస్సమమ్. 215
శిలాచ టంకణం చైవ సర్వత్ర సమహింగుళం,
మర్దితం చిత్రజంబీరే శార్ద్రకేన దినత్రయమ్. 216
అనుపానవిశేషేణ సన్నిపాతకభైరవం,
త్రిదోషంచాతిసారం చ కఫపాండ్వరోచకమ్. 217
కుక్షిశూలముదావర్తసన్నిపాతనికృంతనం,

తా. శుద్ధిచేసిన తాళకము, గంధకము, రసము-ఇవి సమభాగములు, వీనికిసమము నాభి, మణిశిల, వెలిగారము - ఇవి తాళకముతో సమము, వీనికన్నిటికి సమము ఇంగిలీకము. వీటిని చిత్రమూలరసముతో నొకదినము నిమ్మపండ్లరసముతో నొకదినము అల్లపురసముతో నొకదినము మర్దించి మినపగింజలంత మాత్రలుచేసి అనుపానవిశేషములతో నిప్పించిన త్రిదోషాతిసారములు కఫపాండువు అరోచకము కుక్షిశూల ఉదావర్తము సన్నిపాతములు ఇవి హరించును. ఇదియు సన్నిపాతభైరవము.

సన్నిపాతాదులకు అపుటాగ్నికుమారము

రసస్యభాగా శ్చత్వారో వంగంచాష్టప్రకల్పయేత్. 218
చత్వారో మరిచం గంధం విషకం చ త్రిభాగకం,
ద్వాదశస్ఫటికం గ్రాహ్యం సర్వంచూర్ణం ప్రకల్పయేత్. 219
అపుటాగ్నికుమారోఽయం దీయతే గుంజమాత్రకం,
ఆర్ద్రికస్వరసస్యాద్యం సన్నిపాతజ్వరాపహమ్. 220

తా. శుద్ధిజేసిన పాదరసము ౪ భాగములు, వంగభస్మము ౭ భాగములు, మిరియాలు ౪ భాగములు, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౪ భాగములు, శుద్ధిజేసిన వసనాభి 3 భాగములు, పటిక ౧౨ భాగములు-ఇట్టుల వీనిని ఖల్వములోనునిచి అల్లపురసముతో మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి అల్లపురసానుపానముతో సేవించిన ౧3 సన్నిపాతములు సప్తవిధదోషములు నశించు. ఇది అపుటాగ్నికుమార మనఁబడు.

సన్నిపాతములకు రాజాగ్నికుమారము

రసం గంధామృతం తుల్యం త్రిక్షీరోదుంబరస్నుహా,
హంసపాదిద్రవే ఖల్వే మర్దితం దివసత్రయమ్. 221
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ విలేప్య వస్త్రమృత్తికాం,
వాలుకాయంత్రకే పాచ్యా రసైర్మృద్వగ్నినా తతః. 222
ద్విషడ్యామం సముద్ధృత్య చూర్ణయే న్మాషమాత్రకం,
ఆర్ద్రికస్యానుపానేన సర్వరోగా న్నిహంతి చ. 223
రసోహ్యగ్నికుమారాఖ్యో యోగోఽయం రసభూపతిః,

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, గంధకము, వసనాభి-ఇవి సమభాగములు. త్రిక్షీరములు, మేడి వీనిని పైజెప్పిన వస్తువులకు సమముగా గ్రహించి ఖల్వములోనునిచి వాలుకా యంత్రమున మృద్వగ్నిచే ౧౨ ఝాములుపండి సాంగశీతలమునదీసి నూరి చూర్ణము చేసి మాష ప్రమాణము అల్లపురసముతో నిచ్చిన సన్నిపాతజ్వరములు సమస్తరోగములు హరించును. ఇదియు రాజాగ్నికుమార మనఁబడును.

సన్నిపాతములకు నవలోహాగ్నికుమారము

సంశుద్ధపారదం తుల్యం భస్మలోహాష్టకం సమమ్. 224
అర్కమూలకషాయేణ మర్దితం దినపంచకం,
కూపికాయాం నివేశ్యాథ విలేప్య వస్త్రమృత్తికామ్. 225
మృద్వగ్నినా వాలుకాభి ర్ద్వాదశప్రహరం పచేత్,
సాంగశీతలముద్ధృత్య మర్దితం చూర్ణయేత్తతః. 226
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం సర్వరోగో వినశ్యతి,
సన్నిపాతోఽతిశీఘ్రేణ సర్వజ్వరహరం పరమ్. 227
ప్రఖ్యాతం నవలోహాఖ్యం రసో హ్యగ్నికుమారకః,

తా. శుద్ధిచేసినరసము, సువర్ణభస్మము, రజితభస్మము, వంగభస్మము, లోహ భస్మము, నాగభస్మము, తామ్రభస్మము, కంచుభస్మము, ఇత్తడిభస్మము-వీనిని సమభాగ ములుగా ఖల్వములో వేసి జిల్లేడువేళ్ళకషాయముచే అయిదుదినములు మర్దించి గాజుకుప్పెలోబెట్టి చీలమన్ను చేసి వాలుకాయంత్రమునం దునిచి మృద్వగ్నిచే ౧౨ ఝాములు వండి సాంగశీతలమునదీసి చూర్ణముచేసి గురిగింజయెత్తును అనుపానవిశేషముచే నిచ్చిన సమస్తరోగములు హరించును. సన్నిపాతములు సర్వజ్వరములు - ఇవి అతిశీఘ్ర ముగా నివర్తించును. ఇది నవలోహాగ్నికుమారరస మనఁబడును.

సన్నిపాతములకు ప్రతాపాగ్నికుమారరసము

పారదం శుల్బభస్మం చ విషం మరిచ నాగరమ్. 228
త్రిక్షారం పంచలవణా న్యేభిస్తుల్యార్ద్రకద్రవైః,
కాచకుప్యాంతరే క్షిప్త్వా మృదాచాలేపయేద్బహిః. 229
ఏష మృద్వగ్నినా పాచ్యః వాలుకాయంత్రకే దినే,
సాంగశీతలముద్ధృత్య దశమాంశం విషం క్షిపేత్. 230
సూక్ష్మచూర్ణీకృతం ఖల్వే గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్,
సన్నిపాతం నిహంత్యాశు ఆర్ద్రకద్రవసంయుతమ్. 231
ప్రతాపాగ్నికుమారోఽయం సర్వరోగహరం పరం,

తా. శుద్ధిచేసినరసము, తామ్రభస్మము, నాభి, మిరియాలు, శొంఠి, త్రిక్షారములు, పంచలవణములు-వీనిని సమభాగములుగా గ్రహించి అల్లపురసముచే మర్దించి గాజుకుప్పెలోబెట్టి శీలమన్నుపూసి వాలుకాయంత్రమునం దిడి ఒకదినము మెల్లనిమంటను వండి సాంగశీతలమునదీసి దీని పదియవపాలు నాభిచేర్చి మెత్తగానూరి గురిగింజప్రమాణమును అల్లపురసముతో నిచ్చిన సన్నిపాతములు శీఘ్రముగా శమించును. ఇది సర్వరోగములను హరింపజేసెడి ప్రతాపాగ్నికుమారము.

దివ్యాగ్నికుమారరసము

హారవీర్యం విషంతుల్యం మర్ద్యం వహ్నికషాయకే. 232
మూషాయాం భూధరేపాచ్యం వాలుకాయంత్రకే దినం,
సాంగశీతలముద్ధృత్య కటుత్రైలేన భావయేత్. 233
పాదాంశమమృతం క్షిప్త్వా మర్దితం నీలికాద్రవైః,
గుంజాద్వయం ప్రదాతవ్యం సర్వేషాం సన్నిపాతనుత్. 234
సుదివ్యాగ్నికుమారోఽయం ప్రాణినాం ప్రాణదాయకః,

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము, వసనాభి - వీనిని సమభాగములుగా గ్రహించి చిత్రమూలవేళ్లకషాయముచే నూరి గుటికలుచేసి మూసలోబోసి వాలుకాయంత్రమునం దిడి ఒకదినము భూధరపుటమువేసి సాంగశీతలమున దీసి శొంఠి పిప్పలి మిరియాలు వీనిలో తైలముతీసి దానిచేమర్దించి ఔషధమునకు నాలవపాలు నాభి చేర్చి నీలియాకురసముచే మర్దించి రెండుగురిగింజలప్రమాణమునిచ్చిన సమస్తసన్నిపాతములు హరించును. ఇది దివ్యాగ్నికుమారము. ఇది ప్రాణులకు ప్రాణము నిచ్చును.

సన్నిపాతములకు మహాతరుణార్కము

అభ్రకం గంధకం తామ్రం టంకణం నాగ వంగకమ్. 235
మాక్షికం లోహభస్మం చ మౌక్తికం చ ఫణిర్విషం,
జాంబూనదోన్మత్తబీజం ప్రవాళం రక్తచందనమ్. 236
తవక్షీరీ చ కస్తూరీ సరోహిరమనశ్శిలా,
ఏతత్సర్వం సమాంశాని సర్వతుల్యం తు నాభకమ్ 237
సర్వైతదర్ధమర్ధంస్యా త్తత్సర్వరూపస్య హింగుళం,
సర్వం ఖల్వే వినిక్షిప్య మాతులుంగరసేన చ. 238
మర్దయే త్త్రిదినం ఖల్వే నవనీతసమం మృదు,
మూలకస్య చ బీజాని మాత్రాద్వంద్వం ప్రయోజయేత్. 239
ఉద్ధతాన్ వినిహంత్యాశు సన్నిపాతాన్ త్రయోదశ,
పుంసాంతు జనితాన్ దోషాన్ స్త్రీణాం దోషం చ నాశయేత్. 240
సర్వరోగా వినశ్యంతి హ్యనుపానవిశేషతః,
మహాతరుణార్కనామాయం బాలదోషప్రశాంతికృత్. 241

తా. అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, నాగభస్మము, వంగభస్మము, హేమమాక్షికము, లోహభస్మము, ముత్తెపు భస్మము, త్రాచువిషము, సువర్ణభస్మము, శుద్ధిచేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు, పగడభస్మము, రక్తచందనము, తవక్షీరి, కస్తూరి, శుద్ధిచేసిన రక్తమనోశిల - ఇవి సమభాగములు. వీనికి సమము శుద్ధిచేసిన నాభి, నాభికిసమము శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము - ఇటుల వీనినన్నిటిని ఖల్వమునందునిచి మాదీఫలరసముచే మూడుదినములు వెన్నవలె మృదువుగా మర్దించి ముల్లంగి గింజలంతమాత్రలుచేసి ౨ మాత్రలను అనుపానవిశేషములతో నిచ్చిన ప్రకోపించియుండు ౧౩ సన్నిపాతములు మానును. మఱియు పురుషులకు జనించియుండు దోషములు స్త్రీలకు జనించియుండుదోషములు హరించును. ఇది మహాతరుణార్క మనఁబడును. ఇది బాలరోగములనుకూడా శమింపఁజేయును.

సన్నిపాతములకు సమగరళతరుణార్కము

గోదంతం హింగుళం తుల్యం ద్వయోస్తుల్యం హాలాహలం,
త్రయాణాం గరళం తుల్యం గరళం కృష్ణసర్పజమ్. 242
మాతులుంగరసైర్మర్ద్యం దినమేకం తు కజ్జలీ,
ముద్గప్రమాణవటికాన్నారికేళోదకేన చ. 243

దాతవ్యం సన్నిపాతార్తే తత్తైల్యత్యముపాచరేత్,
తరుణార్కరసో నామ మృత్యుం జయతి నిశ్చయః. 244
మృత్యువక్త్రగతంవాపి రోగిణం జీవయేద్ధ్రువం,

తా. తాళకము, శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము-ఇవి సమభాగములు; ఈరెంటికిసమము హాలాహలమనువిషము. ఇవి దొరకనిరెడల నాభి; ఈమూటికి సమము గరళము, నల్లత్రాచువిషము. వీనిని మాదీఫలరసముచే నొకదినము మర్దించి కజ్జలిచేసి పెసరగింజ లంతమాత్రలుచేసి కొబ్బెరకాయసీరుతో నొసంగి శైత్యోపచారము చేయుచుండిన సకల మయిన సన్నిపాతములు హరించును. ఇది తరుణార్కరస మనఁబడును. ఇది మృత్యువును నిశ్చయముగా హరింపఁజేయును. మరణము చెందినవానినికూడా శీఘ్రముగా జీవింపఁ జేయును.

సన్నిపాతాదులకు అమృతసంజీవనీరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం హింగుళం కటురోహిణీ. 245
భృంగరాజస్య నీరేణ మర్దయే ద్దివసత్రయం,
మాషమాత్రాం వటీం కుర్యా దార్ద్రకస్యానుపానతః. 246
దేయంహ్యమృతసంజీవిరసోఽయం సన్నిపాతనుత్,

(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, కటుకరోహిణి - వీనిని సమభాగములుగా ఖల్వములో నునిచి గుంటగలిజే రాకురసముచే 3 దినములు బాగుగా మర్దించి [1]మాషప్రమాణము మాత్రలుజేసి యం దొకదానిని అల్లపురసముతో సేవించిన 13 సన్నిపాతములు, సప్తవిధ దోషములునశించు.

సన్నిపాతాదులకు ఆనందభైరవము

హింగుళం చ విషం వ్యోషం మరీచం టంకణం కణాః, 247
మాతులుంగరసైర్మర్ద్యం రసమానందభైరవం,
కాసశ్వాస క్షయే గుల్మే ప్రమేహే విషమజ్వరే. 248
తృష్ణాయాం గ్రహణీరోగే ప్యజీర్ణే సన్నిపాతకే,
గుంజైకం తు ప్రదాతవ్యం రసమానందభైరవమ్. (మాధవకల్పే)

తా. శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిజేసిననాభి, [2]త్రికటుకములు, మిరియాలు, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము, పిప్పళ్ళు-వీనిని సమభాగములుగా ఖల్వములో నునిచి మాదీఫల

1 మాషమన—ఎనిమిది, లేక ఏడుగురిగింజలయెత్తు.

2 త్రికటుకములనఁగా—సొంటి, పిప్పలి, మిరియాలు.

రసముచే నాలుగుఝాములు బాగుగా మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొక దానిని అల్లపురసముతో సేవించిన కాసశ్వాసములు, క్షయములు, గుల్మములు, ప్రమేహములు, విషమజ్వరములు, దప్పి, గ్రహణిరోగము, అజీర్ణము, ౧౩ సన్నిపాతములు, సప్తవిధదోషములు నశించు.

హింగుళం చ చతుర్భాగం టంకణం వసుసమ్మితం,
కణాచ వత్సనాభం చ ప్రత్యేకమినసంఖ్యయా. 250
ఆర్ద్రికస్వరసేనైవ దినాని త్రీణి మర్దయేత్,
ఆర్ద్రికస్వరసేనైవ గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్. 251
సర్వేషు సన్నిపాతేషు రసమానందభైరవం, (నిత్యనాథీయే)

తా. శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము ౪ భాగములు, వెలిగారము ౮ భాగములు, పిప్పళ్లు ౧౨ భాగములు, నాభి ౧౨ భాగములు - ఇటుల వీనిని ఖల్వములోనునిచి అల్లపురసముచే మూడుదినములు మర్దించి గురిగింజంతమాత్రలుచేసి అల్లపురసముచే నిచ్చిన సమస్తసన్నిపాతములు హరించును. ఇది ఆనందభైరవరస మనఁబడును.

సన్నిపాతములకు బ్రహ్మాస్త్రరసము

ద్వితుత్థం చ త్రిపాషాణం గంధకం చ శిలావిషమ్. 252
నేపాళం దరదం చాభ్రం సైంధవం మరిచం బిడం,
త్రిక్షారం టంకణం హింగు సర్వతుల్యం తు పారదమ్. 253
జ్యోతిష్మత్యాస్తు తైలేన మర్దయే ద్దినపంచకం,
డోలాయంత్రే దినే పాచ్య నీత్వా ఖల్వే విమర్దయేత్. 254
మయూర మహిషీ మత్స్య వారాహా చ్ఛాగ పన్నగాః,
శశకా జంబుకా శ్వాన ఏభిఃపిత్తైస్తు భావయేత్. 255
గుంజామాత్రం తు రేభిత్వా బ్రహ్మద్వారే వినిక్షిపేత్,
నశ్యంతి తత్క్షణేనైవ సన్నిపాతం సుదారుణమ్. 256
మూకాపస్మార బధిరా హిక్కా శ్వాస వినాశనం,
బ్రహ్మాస్త్రోఽయం రసో ఖ్యాత స్సన్నిపాతకులాంతకః. 257

తా. శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్తము, పాలతుత్తము, ఉల్లిపాషాణము, గౌరీపాషాణము, దొడ్డిపాషాణము, గంధకము, మణిశిల, నాభి, నేపాళములు, ఇంగిలీకము, అభ్రకభస్మము, సైంధవలవణము, మిరియాలు, బిడాలవణము, సర్జక్షారము, యవక్షారము,

సజ్జికారము, వెలిగారము, ఇంగువ - వీనిని సమముగ శుద్ధిచేసిన పాదరసము, వీనినన్ని టిని ఖల్వమునం దునిచి నక్కెదుంపనిష్టతైలముతో ౫ దినములు మర్దించి డోలాయంత్రమున పచించి మరల ఖల్వమునందునిచి సొమరి, ఎనుబోతు, గోహితమను మత్స్యము, పంది, నెమలి, పాము, చెవులపిల్లి, నక్క, కుక్కలు - వీని పైత్యములచే వేర్వేరుగ మర్దించి కత్తితో బ్రహ్మరంధ్రమునుగీరి పైపైగాను గుంజామాత్రమునుంచిన తక్షణమునసే దారుణమైన సన్నిపాతములు పోవును. మరియును మూర్ఛలును, అపస్మారము, చెవుడు, ఎక్కిళ్ళు, శ్వాసము-వీనినికూడా నాశింపజేయును. ఇది బ్రహ్మాస్త్రరసమనఁబడు. సన్నిపాతకులమును నశింపజేయును.

సన్నిపాతాదిసర్వరోగములకు శీతాంశురసము

కునటీ శుద్ధతాళం చ తద్యుగ్మం వ్యోషకం భవేత్,
మర్దయే న్నింబనీరేణ గుంజాయుగ్మం తు సేవయేత్. 258
అనుపానం మధుపథ్యా వ్యుష్ణవారి తథార్ద్రకం,
శీతజ్వరం సన్నిపాతం కామిలా పంచగుల్మకే. 259
సర్వం శ్వాసం చ కాసం చ హ్యుదరే పూర్వరోగజిత్,
సన్నిపాతం తథా ఛర్ది మతీతేవాతపైత్తికే. 260
శూలం శూకా జీర్ణశూలం నాభౌ కుక్షౌ చ విద్రధిం,
ఆధ్మానానాహ విష్టంభం తాపం సర్వాంగదాహకమ్. 261
జంగమస్థావరవిషం హిక్కాం దీప్తేశ్చ కారణం,
శోఫం చ భ్రమ మూర్ఛాంచ తిమిరం చానువిధ్యతి. 262
మర్దితం నింబతోయేన లేపితం గజచర్మకం,
విసర్పి మణ్డలేచైవ తుషాచర్మవ్యపోహతి. 263
సేవితం లేపితం కుర్యా ద్వేధితం గ్రంథి మర్బుదం,
లేపితం దంతరోగాంశ్చ జిహ్వా నేత్రరుజ స్తథా. 264
అర్కపత్రరసైః కర్ణే కర్ణరోగస్య నాశనం,
నిర్గుండీ మిశ్రితం నస్య మపస్మారం శిరోరుజామ్. 265
అంజనం సర్షమాత్రం చ నేత్రరోగవినాశనం,
మాషం చ సన్నిపాతానాం కామిలా జ్వరశీతకే. 266
ధనుర్వాతం తథాభూతం శేషరోగే చ కా కథా,

భాషితం రేవణేనైవ రసం శీతాంశునామకమ్. (రేవణసిద్ధభాష్యే)

తా. శుద్ధిజేసిన నేపాళమణిశిల, శుద్ధిజేసిన తాళకము ఇవి దినుసు కొక్కొక భాగము, త్రికటుకములు ౨ భాగములు - ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి వేపచెక్క రసముతో బాగుగా మర్దించి ౨ గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యం దొకదానిని లేనె, కరక్కాయచూర్ణము, ఉష్ణోదకము, అల్లపురసము వీని యనుపానముతోడ సేవించిన శీతజ్వరములు, సన్నిపాతపాండువు, కామిల, ఐదుగుల్మములు, సమస్తకాసశ్వాసలు, ఉదరరోగపూర్వరూపములు, సన్నిపాతములు, వాంతి, ఎనుబదివాతములు, నలువది పిత్తరోగములు, శూల, శూకరోగము, పరిణామశూల, నాభిపక్షులయందు జనించెడి బల్లలు, కడుపుబ్బరము, ఆనాహవాతము, విష్టంభము, తాపము, సర్వాంగముల దాహము [1]స్థావర [2]జంగమవిషములు, ఎక్కిళ్ళు, అగ్నిమాంద్యము, శోఫ, భ్రమ, మూర్ఛ, తిమిరరోగము హరించు. మఱియు దీనినే వేపాకురసముతో చాది లేపనము చేసిన గజచర్మము, విసర్పి, మండలకుష్ఠము, శరీరమున బొట్టువలె చర్మము ఊడెడి రోగము హరించు. మఱియు గ్రంథులు, అర్బుదము-వీనియందు కత్తిగాట్లువేసి వేప రసముతో నూరి లేపనము జేయుటయేగాక దానిసేవనముకూడా జేయుచుండిన గ్రంథులు అర్బుదము హరించు. మఱియు వేపరసముతో నూరి దంతరోగములయందు లేపనము చేసిన దంతరోగములు, జిహ్వారోగములు, నేత్రరోగములు హరించును. జిల్లేడాకురస ముతో నూరి చెవిలోబోసిన కర్ణరోగములు, వావిలాకురసముతో నూరి నస్యముచేసిన అపస్మారము (కాకిసోమాలు), శిరోరోగములు-నిమ్మపండ్లరసముతో నూరి ఆవగింజంత కన్నులయందు కలికముచేసిన నేత్రరోగములు, మాషప్రమాణము అల్లపురసముతో నొసంగిన ౧౩ సన్నిపాతములు, సప్తవిధదోషములు, కామిలలు, శీతజ్వరములు, ధనుర్వాతము, భూతచేష్టలు హరించు. ఇట్టి ప్రబలరోగములనే హరింపజేయుచుం డగా తక్కినరోగములనుగుఱించి వచింపనేల ? ఇది రేవణసిద్ధునిచే చెప్పబడిన శీతాంశు రసము.

సన్నిపాతములకు మృతోత్థాపనరసము

శుద్ధసూతం ద్విభాగంధం శిలా చ విష హింగుళం,
మృతకాంతాభ్ర తామ్రాయః తాళకం మాక్షికం సమమ్. 268
ఆమ్లవేతస జంబీర చాంగేరీణాం రసేన చ,

---

1 స్థావరవిష మనగా—వసనాభి-మొదలగువానివిషము. 2 జంగమవిష మనగా - పాము, తేళ్ళు, ఎలుకలు, సాలెపురుగు మొదలగువానికాటుచే జనించువిషము.

నిర్గుండీ హస్తిశుండ్యోశ్చ ద్రవైర్మర్ద్యం దినత్రయమ్. 269
రుద్ధ్వాతు భూధరే పాచ్యో దినాంతే తం సముద్ధరేత్,
చిత్రకస్య కషాయేణ మర్దయే త్ప్రహరద్వయమ్. 270
మాషమాత్రం ప్రదాతవ్యం హింగువ్యోషార్ద్రకద్రవైః,
సకర్పూరానుపానంస్యా న్మృతసోత్థాపనేరసే. 271
పీడితం సన్నిపాతేన గతంవాపి యమాలయం,
తత్క్షణా జ్జీవయత్యేష పథ్యం క్షీరైః ప్రయోజయేత్. 272
(గ్రంథాంతరే)

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ భాగములు, శుద్ధిచేసిన మణిశిల, శుద్ధిజేసిన వసనాభి, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, కాంతభస్మము, అభ్రక భస్మము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసిన తాళకము *హేమమాక్షికభస్మము - ఇవి దినుసు కొక్కొకభాగము. ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి ఫుల్లప్రబ్బలి, నిమ్మపండ్లు, పులిచింతాకు, బావిలి, హస్తిశుండి-వీనిరసములచే మూడుదినములు మర్దించి బిళ్ళచేసి ఎండించి మూకుళ్ళలో నునిచి శీలమన్ను లేపనముజేసి భూధరయంత్రమున ౧ దినము పాకము జేసి దినాంతమున సాంగశీతలమున దీసి చిత్రమూలకషాయముచే ౨ ఝాములు మర్దించి మాషప్రమాణము మాత్రలుజేసి యందొకదానిని సేవింపవలయు. సేవించునెడ హింగు పత్రి, త్రికటుకములు, అల్లము-వీనికల్కములో పచ్చకర్పూరము గలిపి సేవింపవలయు. ఇది మృతోత్థాపనరస మనఁబడు. ఇది సన్నిపాతముచే పీడింపఁబడుచుండురోగిని, లేక మృతుఁడైనరోగిని క్షణమాత్రములో సజీవునిగ జేయును. దీనియందు పాలను పథ్యముగా గ్రహింపవలయును.

సన్నిపాతములకు మృతసంజీవనీరసము

శుద్ధసూతం ద్విభాగంధం ఖల్వే తత్కజ్జలీకృతం,
అభ్రలోహకయోర్భస్మ తామ్రభస్మసమంశమమ్. 273
విషం తాళం వరాటీ చ శిలా హింగుల చిత్రకం,
హస్తిశుండీ చాతివిషా త్ర్యూషణం హేమమాక్షికమ్. 274
చూర్ణం విమర్దయేద్ద్రావై రార్ద్రకస్య దినత్రయం,
నిర్గుండీ విజయాద్ద్రావై స్త్రిదినం మర్దయేత్పునః. 275

* హేమమాక్షిక మనఁగా—వెండినిమ్మ.

తతఉద్ఘాట్య తన్ముద్రా ముపరిస్థశరావకాత్,
సంలగ్నో యోఽభవేద్ధూమః తం గృహ్ణీయాచ్ఛనైశ్శనైః. 297
వాయుస్పర్శో యథానస్యా తతఃకూప్యాం నివేశయేత్,
యావత్స్వాచ్యాముఖే లగ్నం కూప్యానిర్యాతి భేషజమ్. 298
తావన్మాత్రో రసో దేయో మూర్ఛితే సన్నిపాతిని,
క్షురేణ ప్రచ్ఛితే మూర్ధ్ని తత్రాంగుళ్యా చ ఘర్షయేత్. 299
రక్తభేషజసంపర్కా న్మూర్ఛితోఽపి హి జీవతి,
తథైవ సర్పదష్టోఽపి మృతావస్థోఽపి జీవతి. 300
యదా తాపో భవేత్తస్య మధురం తత్రదీయతే,

తా. శుద్ధిచేసిన విషము ౧ పలము, రసము ౧ శాణము-ఇట్లు వీనిని చక్కగా చూర్ణముచేసి ప్రమిదెపైన ప్రమిద మూసి వానిపై కాచమృత్తికను పూసి యెండించి పొయిమీదనునిచి ౬ యామములవఱకు మెల్లమెల్లగా నిప్పును జ్వలింపఁజేసి పిదప దానిని గ్రహించి పైన పూసియుండుమట్టిని తీసివేసి పైప్రమిదెలో నంటియుండుపొగను గాలి సంబంధములేకుండా మెల్లగా నెత్తి ఉంచుకొని సూదికొనచే నెత్తిన యెంతవచ్చునో అంతప్రమాణముగల ఔషధమును మూర్ఛతోఁగూడియుండు సన్నిపాతరోగియొక్క శిరమునందు కత్తితోఁగీరి ఔషధము నునిచి వ్రేళ్ళచే రాచవలయును. ఔషధము రక్తముతో సంబంధించినతోడనే దారుణమయిన మూర్ఛను గలుగఁజేసియుండు సన్నిపాత రోగము తత్క్షణమే నివర్తించును. పాముకాటుచే మరణావస్థ జెందియుండువానికి ఔషధమును పూర్వోక్తప్రకారము ప్రయోగించినవాఁడు తత్క్షణమే జీవించును. శిరమునందు మంట గలిగినతోడనే మధురౌషధమును ప్రయోగింపవలయును.

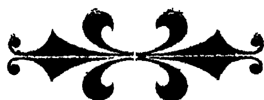
సన్నిపాతములకు రసరాజేంద్రరసము

సూతస్యశుద్ధస్యపలం పలంతామ్రమయో రజః. 301
అభ్రం నాగం పలం వంగం పలం గంధక తాళకం,
పలం శుద్ధవిషం చూర్ణం సర్వమేకత్ర కారయేత్. 302
మర్దయే త్కాకమాచ్యాశ్చ పత్రసార రసేన చ,
మత్స్య వారాహ మాయూర ఛాగ మాహిషపిత్తకైః. 303
మర్దయే చ్ఛిన్నభిన్నం చ త్రికటోరంబుభిస్తథా,
ఆర్ద్రికస్యరసైః పశ్చాత్ శతవారా న్సుమార్దవః. 304
సిద్ధోఽయం రసరాజేంద్రో ధన్వంతరి ప్రకాశితః,

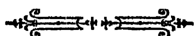
గుంజామాత్రం రసం దద్యాత్సురసా రససంయుతమ్. 305
మేఘధారాప్రవాహేన ధారితం వారి మస్తకే,
అనివార్యో యదా దాహ స్తదా దేయా చ శర్కరా. 306
భోజనం దధిసంయుక్తం వారమేకం తు దాపయేత్,
ఈశ్వరేణ హతః కామః కేశవేన చ దానవః. 307
పావకేన హతం శీతం సన్నిపాతరస స్తథా.

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, తామ్రభస్మము, లోహభస్మము, అభ్రకభస్మము, నాగభస్మము, వంగభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, తాళకము, శుద్ధిచేసిన నాభి-ఇవి ఒకొక్క పలము. వీనినన్నిటిని చూర్ణముచేసి కాకమాచిరసము, మత్స్యములు, పంది, నెమలి, మేక, బట్టి-వీని పిత్తములచే ప్రత్యేకప్రత్యేకముగా నూరి పిదప త్రికటు కషాయముచేతను, అల్లపుస్వరసముచేతను పలుమారు భావనచేయవలయును. ఇది ధన్వంతరిచే జెప్పఁబడిన రసరాజేంద్ర మనఁబడును. దీనిని గురిగింజప్రమాణము తులసీరస సహితముగా నిప్పింపవలయును. దానిని వర్షధారలయందు నిలిపియు తాపము శమించకుండిన శర్కరను ఇప్పించవలయును. ఒకపూట పెరుగన్నమును భుజింపఁ జేయవలయును. ఈశ్వరుఁడు మన్మథుని, విష్ణు వసురులను, అగ్ని శీతమును నాశముజేసినటుల నీరసము సన్నిపాతములను నాశముచేయును.

ద్వితీయ ప్రకరణమ్.

తృతీయ ప్రకరణము

కాయదోషమనోదోషమూత్రపరీక్షాక్రమలక్షణాదయః

అవతరణిక. ఇపుడు గ్రంథకర్త గ్రంథమధ్యమమునందు తనకిష్టదేవత యగువీరభద్రునకు సమస్కారాత్మక మంగళమును "దక్షయజ్ఞాపహారం చ" అను శ్లోకముచే జేయుచున్నాఁడు.—

దక్షయజ్ఞాపహారం చ సర్వదేవమదాపహం,
వీరచూడామణిం వీరం వీరభద్రమహం భజే. 1

తాత్పర్యము. దక్షయజ్ఞసంహారకుఁడు, ఇంద్రాది సర్వదేవతలమదమును బోకడచినవాఁడు, శూరాగ్రగణ్యుఁడు, ప్రభాకలితుఁడు నగు వీరభద్రుని నేను భజింపుచున్నాఁడను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధి చంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజు అని పేరొక్కనఁబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడు శ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీగ్రంథమునందు మూడవప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

మనఃకాయదోషలక్షణము

కాయస్య దోషా వాతాద్యా మనసస్తు రజస్తమః,
దోషా ఏవహి సర్వేషాం రోగాణామేవ కారణమ్. 3
*రాగాదయో మనోరోగాః కాయరోగా జ్వరాదయః,
(మాధవనిదానే)

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మదోషములు దేహజనితంబులు. రాజసతామసములు మనోజనితంబులు, దేహజనిత వాతపిత్తశ్లేష్మములు, మనోజనిత రజస్తమోగుణములు-ఇవి సర్వప్రాణులకు ద్వివిధరోగములకు కారణభూతంబులు. రాగాదులన మనోరోగంబులు, జ్వరాదులన దేహజరోగంబులు.

---

* బాహ్యగ్రం.

వాతస్థానములు

పక్వాశయ కటి సక్థిశ్రోత్రాస్థి స్పర్శనేంద్రియమ్. 4
స్థానం వాతస్య తత్రాపి పక్వాధానం విశేషతః,

తా. పక్వాశయము, పిఱ్ఱుదు, తొడలు, చెవులు, అస్థులు, త్వగింద్రియము - ఇవి వాతమునకు స్థానంబులు. అయినను వాతం బధికముగా పక్వాశయముననే నెలకొనియుండుటం జేసి పక్వాశయమే వాతమునకు ముఖ్యస్థానము.

పిత్తస్థానములు

నాభి రామాశయ స్స్వేదో లసికా రుధిరం రసః. 5
దృక్స్పర్శనం చ పిత్తస్యం నాభిరత్ర విశేషతః,

తా. బొడ్డు, ఆమాశయము, చెమట, చొంగ, రక్తము, రసధాతువు, శీతోష్ణజ్ఞానసహితనేత్రములు - ఇవి పిత్తమునకు స్థానంబులు. అయినను పిత్తం బధికముగా నాభియందే నెలకొనియుండుటంజేసి నాభియే పిత్తమునకు ముఖ్యస్థానము.

శ్లేష్మస్థానములు

ఉరః కంఠ శ్శిరః క్లోమాపర్వాణ్యా మాశయా రసః. 6
మేదోఘ్రాణం చ జిహ్వా చ కఫస్య సుతరాముగః,

తా. హృదయము, కంఠము, శిరము, మెదడు, కీళ్లు, బొడ్డునకుపైననుండు రసము, క్రొవ్వు, నాసికము, నాలుక - ఇవిశ్లేష్మమునకు స్థానంబులు. అయినను శ్లేష్మం బధికముగా హృదయముననే నెలకొనియుండుటంజేసి హృదయమే శ్లేష్మమునకు ముఖ్యస్థానంబు.

వాతాదిధాతువుల అవస్థావిశేషము

చయోవృద్ధిస్స్వధామ్న్యేవ కోపస్తూన్మార్గ గామితా. 7
శమస్స్వస్థానసమతా తత్రైవాపచయః క్షయః,

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మములు తమతమస్థానములయందు వృద్ధిజెందుట చయావస్థయనియు, వృద్ధిజెందినస్థానము విడనాడి నాడులయందు ఊర్ధ్వముగా నడుచుచుండిన ప్రకోపావస్థ యనియు, తమతమస్థానములయందు సమముగనుండిన శమావస్థ యనియు, తమతమ స్థానములయందు హీనదశనుజెందిన క్షయావస్థయనియు జెప్పఁబడుసు.

వాతాదిదోషాద్యవస్థాలక్షణము

స్రోతోరోధో బలభ్రంశో గౌరవానిలమూఢతే. 8
ఆలస్యాపక్తి నిష్ఠీవ మలసంగారుచిక్లమాః,

లింగం మలానాం సామాన్యం నిరామాణాం విపర్యయః. 9

తా. నాడీద్వారములు బంధించుట, బలము క్షయించుట, శరీరము బరువుగ నుండుట, వాతము బాగుగా స్పురింపకుండుట, ఆలస్యము, అజీర్ణము, కారియుమియుట, మలబద్ధము, అరుచి, బడలిక-ఇవి గుప్తమైన బాలాదులకు సామాన్యలక్షణములని తెలియవలయును. బాలాదులు నిర్దుష్టంబులుగ నుండిన పైలక్షణములు లేకయుండును.

వాతవికారములు

స్రంసవ్యాపవ్యధాస్వాపా స్సాదరుక్తోదభేదనం,
సంగేచ భంగస్సంకోచో వర్త్మాంతస్త్రానదర్శనమ్. 10
పారుష్యకంపౌ వాతస్య శోషస్పందనవేష్టనం,
స్తంభః కషాయరసతా స్వర్ణశ్యామోఽరుణోపి వా. 11

తా. శరీరము సోలుట, మండుట, సూదులచే బొడిచినటులుండుట, నిదుర, శరీర కృశత్వము, శోషాదిరోగములు, వేదన, శరీరము నలియగొట్టినటుల నొచ్చుట, సంభోగమున భంగపడుట, శరీరము సంకోచమును జెందుట, కనురెప్పకొనలు విఱిచినైె నీరు స్రవించుట, శరీరమునందు వణకు పరుసదనము, శరీరము ఎండుట, శరీరము కదలుట, శరీరము చుట్టికొనుట, శరీరము స్తంభించుట, నోరు ఒగరుగనుండుట, శరీరము నలుపువర్ణముగనేని ఎఱ్ఱగనేని యుండుట - ఈలక్షణములుగలిగిన వాతవికారములని తెలియవలయును.

పిత్తవికారములు

పిత్తస్య దాహరోగోష్మా భుక్తాశనవిపాకతా,
స్వేదః ఖేదః స్మృతిః క్రోధ శ్శమనం మూర్ఛనం మదః. 12
కటుకామరసో వక్త్రే పాండుర స్త్వచి వర్ణతః,

తా. దాహము, ఉష్ణాధిక్యరోగము, భుజించినయన్నము పక్వముగాకుండుట, చెమట, శరీరమునందు బడలిక, స్మృతి, కడుకోపము, శరీరశైత్యము, మూర్ఛ, మదము, నోరు కారముగగాని పుల్లగగాని యుండుట, శరీరము *పాండురవర్ణముగనుండుట - లక్షణములుగలిగిన పిత్తవికారములని తెలియవలయును.

---

* తెలుపు పచ్చన గలరంగు.

శ్లేష్మవికారములు

శ్లేష్మణ స్నేహ కాఠిన్య కండూ శీతత్వగౌరవమ్. 13
బంధోపలేప స్తైమిత్య శోఫో వర్షణి నిద్రితం,
వర్ణ శ్వేతో రసస్స్వాదు ర్గ్లవణం చిరకారితా. 14

తా. శరీరము మెఱయుట, కఠినమైయుండుట, దురదగొనుట, శరీరము చల్లగ బరువుగా నుండుట, శరీరము ధాతుసంధులు దృఢమై గట్టిగ నుండుట, శరీరము జిగటగ నిశ్చలముగనుండుట, శరీరము వాచుట, నిదుర, శరీరము తెల్లనైయుండుట, నోరు తీపిగ నేని ఉప్పగనేని యుండుట, మందముగ పనిసేయుట - ఈలక్షణములు గలిగిన శ్లేష్మ వికారములని తెలియవలయును.

దోషలక్షణముల నెఱుంగునుపాయము

ఇత్యశేషామయవ్యాపి యదుక్తం దోషలక్షణమ్,
దర్శనస్పర్శనప్రశ్నై స్తత్సమ్యగుపలక్షయేత్, 15

తా. పైఁజెప్పఁబడిన క్రమప్రకారము సకలరోగవ్యాపక దోషలక్షణములను దర్శన స్పర్శన ప్రశ్నలచే నెఱుంగందగును.

ఋతుభేదమువలన వాతాదులకు అవస్థావిశేషము

చయప్రకోపప్రశమా వాయోర్గ్రీష్మాదిషు త్రిషు,
వర్షాదిషు చ పిత్తస్య శ్లేష్మణ శ్శిశిరాదిషు. 16

తా. గ్రీష్మముమొదలు మూఁడుఋతువులయందు వాతమునకు క్రమముగా చయ ప్రకోప శమనావస్థలు గలుగు. వర్షఋతువుమొదలు మూఁడుఋతువులయందు పిత్తమునకు క్రమముగా చయ, ప్రకోప, శమనావస్థలు గలుగు. శిశిరఋతువుమొదలు మూఁడు ఋతువులయందు శ్లేష్మమునకు క్రమముగా చయ, ప్రకోప, శమనావస్థలు గలుగు.

శరీరజరోగముల కౌషధభేదవివరణము

శోధనం శమనంచేతి సమాసాదౌషధం ద్విధా,
శరీరజానాం రోగాణాం క్రమేణ పరమౌషధమ్. 17

తా. సర్వరోగములకు ఔషధము, శోధనము, శమనము అని ద్వివిధంబులు, అందు శరీరజనితరోగములకు ఈరెండును క్రమముగా పరమౌషధంబులు.

వస్తి ర్విరేకో వమనం తథా తైలం ఘృతం మధు,

తా. [1]వస్తి, [2]విరేచనము, [3]వమనోపయుక్తఔషధములు, శోధనౌషధంబులు. నూనె, నెయ్యి, తేనె-ఇవి శమనౌషధంబులు. ఈరెంటిని శరీరజనిత రోగములయందు ఉపయోగింపవలయును. (మనోజనిత రోగములయందు బుద్ధిమంతుఁడగు వైద్యుఁడు ధైర్యము నవలంబించి రోగియొక్క యభిప్రాయము నెఱిఁగి తదనుగుణముగా చికిత్స చేయవలయు.)

వాతాదిదోషచికిత్సాభేదవివరణము

ద్విధాచోపక్రమస్తేషాం తర్పణం చాపతర్పణమ్. 18
బృంహణం లంఘనంచేతి తత్పర్యాయముదాహృతం,

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మరోగములయందు ద్వివిధచికిత్సలఁ జేయవలయును. ఎట్లన్న తర్పణము, అపతర్పణము అను రెండుక్రియలను, [4]బృంహణము, లంఘనము అను నీరెండు క్రియలను క్రమముగా జేయవలయును.

బృంహణం యద్బృహత్వాయ లంఘనం లాఘవాయ చ. 19
బృంహణం లంఘనం చైవ వాయోః పిత్త కఫస్య చ,

తా. పుష్టికొఱకు బృంహణక్రియను, లఘువుకొఱకు లంఘనక్రియను జేయించవలయు. మఱియు వాతపిత్తశ్లేష్మములయందు బృంహణలంఘనముల జేయించవలయును.

---

1 వస్తి యనఁగా—చిమ్మనగొట్టములో తైలాదిరూపౌషధముల నాకర్షించుటకై దానిమధ్యమభాగమున బంధింపఁబడి అధోభాగమునందు కర్ణికాకారముగా, అందాకర్షింపఁబడిన తైలాదుల వెలిపఱచుటకై అగ్రభాగమునందు గుండ్రముగా నిర్మింపఁబడి చిమ్మనగ్రోవిలో బంధింపఁబడియుండుపండమే వస్తియనఁబడును. ఆవస్తికర్మ అనువాసనము, నిరూహము అని ద్వివిధంబులు. అందు ఘృతతైలాది స్నేహములను చిమ్మనగ్రోవితో గొట్టుట అనువాసనవస్తికర్మ యనియు, కషాయము పాలు తైలము వీనిని చిమ్మనగ్రోవితో కొట్టుట నిరూహవస్తి యనియు జెప్పఁబడును.

2 పక్వాపక్వంబులుగనుండు నన్నాదుల పచనముజేసి వెలిపఱచెడి తెల్లతెగడ మొదలగునవి విరేచనౌషధ మనఁబడును.

3 అపక్వరూపముగనుండు పిత్తశ్లేష్మముల హృదయమున నడ్డగించి వానియందలి దోషసంబంధమైన జలాదుల ఊర్ధ్వముఖముగా వెలిపఱచెడి మ్రంగకాయ మొదలగునవి వమనౌషధ మనఁబడును.

4 బృంహణమన—శరీరమునకు ఔషధాదులచే పుష్టిని గలుగజేయుట.

చతుర్థప్రకరణే

క్షయరోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

ఆవతరణిక. ఇపుడు గ్రంథకర్త విఘ్నబాహుళ్యశంక గలవాఁడై తనచే జేయంబడు నీగ్రంథము నిర్విఘ్నముగ పరిసమాప్తి జెందునిమిత్తము గ్రంథమధ్యమమున తన కిష్టదేవతయగు పరమేశ్వరనమస్కారాత్మక మంగళమును "బ్రహ్మవిష్ణుసురాధీశ" అను శ్లోకముచే జేయుచున్నాఁడు.—

బ్రహ్మవిష్ణుసురాధీశసేవ్యపాదసరోరుహం,
పరాత్పరతరం దేవం నీలకంఠమహం భజే. 1

తా. చతుర్ముఖుఁడు, విష్ణువు, దేవేంద్రుఁడు అనువారలచే సేవింపఁబడునట్టి పాదపద్మములుగలవాఁడును, హిరణ్యగర్భునకంటె పరుఁడును, స్వయంప్రకాశస్వరూపుఁడునగు పరమేశ్వరుని నేను భజించుచున్నాఁడను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశ మనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజు అని పేర్కొనఁబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీ గ్రంథమునందు నాలుగవ ప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

క్షయరోగోత్పత్తికారణము

రసరక్తగతం మాంస మజ్జాగోఽస్థిగతో జ్వరః,
ఏతస్మిన్నేత్వపథ్యాని ధాతుగస్తు తదోచ్యతే. 3
ధాతుగస్త్వేత్వపథ్యాని కురుతే తత్క్షయో భవేత్,
(ఆయుర్వేదే)

తా. రసగత, రక్తగత, మాంసగత, మజ్జాగత, అస్థిగత జ్వరములు జనించిన నట్టితరి నపథ్యంబులుసేసిన నవి ధాతుగతంబు లగును. ధాతుగతంబున నపథ్యంబులు సేసిన క్షయరోగము జనించు. (ఆక్షయరోగము రసగత, రక్తగత, మాంసగత, మజ్జాగత, అస్థిగతములన నైదువిధంబులు. అందు శరీరాశ్రితరసము క్షయించుచుండిన రసగత

క్షయమనియు, రక్తము క్షయించుచుండిన రక్తగతక్షయమనియు, మాంసము క్షయించుచుండిన మాంసగతక్షయ మనియు, మజ్జ క్షయించుచుండిన మజ్జాగతక్షయమనియు, అస్థులు క్షయించుచుండిన అస్థిగతక్షయమనియు తెలియవలయును.)

—◎ క్షయరోగ కారణీభూతపాపములు ◎—

స్త్రీహత్యా గురుహత్యాభ్యాం తథైవ బ్రహ్మహత్యయా. 4
సజ్జనానాం విరోధేన రాజయక్ష్మా ప్రజాయతే, (కర్మవిపాకే)

తా. స్త్రీహత్య, గురుహత్య, బ్రహ్మహత్య, సజ్జనవిరోధము అనువానివలన పదకొండు క్షయరోగములు జనించునని కర్మవిపాక మను గ్రంథమున జెప్పఁబడి యున్నయది.

—◎ క్షయరోగస్వరూపము ◎—

అనేకరోగానుగతో బహురోగపురోగమః. 5
రాజయక్ష్మా క్షయశ్శోషో రోగరాజ ఇతి స్మృతః,

తా. అనేకరోగంబులతోఁగూడి తనకు ముం దనేకరోగంబులు గలదై సకల రోగంబులకు ప్రభువై యుండునదియే 1 రాజయక్ష్మయని, 2 క్షయమని, 3 శోషయని చెప్పఁబడును.

—◎ క్షయరోగపరివారము ◎—

క్షయరోగే జ్వరో రాజా తస్య పత్నీ తు కామిలా. 9
చమూపతిః పాండురోగో రక్తపిత్తం తు పుత్రకః,
సఖాయ శోఫాతిసారౌ చ మంత్రిణౌ శ్వాసకాసకౌ. 7
గూఢచారో వాతపిత్తే వాజినో వాంతికారుచి,
గ్రహణ్యర్శో గుల్మశూలా గాయకా స్తూర్యవాదకాః. 8
అనేకరోగానుగతో బహురోగపురస్సరః,
ఏవంవిధప్రకారేణ క్షయో భవతి రోగరాట్. 9
అసాధ్యోఽయం మహారోగో సహస్రదివసావధి, (ఆయుర్వేదే)

తా. జ్వరము రాజుగ, ఆరాజుకు కామిలారోగము భార్యగ, పాండురోగము

1 సర్వరోగములకు రాజుగనుండుటవలన రాజయక్ష్మ యనంబడును. 2 శరీరము నందలి జాఠరాగ్నియొక్క సర్వక్రియల క్షయింపజేయుటవలన క్షయ మనంబడును. 3 రసము, రక్తము, మాంసము, మేదస్సు, మజ్జ, అస్థి, శుక్రము అను సప్తధాతువుల శోషింపజేయుటవలన శోష యనంబడును.

సేనాధిపతిగ, రక్తపిత్తము పుత్త్రుఁడుగ, శోషాతిసారములు స్నేహితులుగ, శ్వాసకాసలు మంత్రులుగ, వాతపిత్తములు గూఢచారులుగ, వాంత్యరుచులు అశ్వములుగ, గ్రహణ్యర్శస్సులు గుల్మశూలలు గాయకులుగ, వాద్యములు వాయించువారుగ గలదై అనేకరోగములతోఁగూడి తనకు ముందనేకరోగంబులు గలదై రోగాధిపతియై యుండునదియే క్షయరోగమని తెలియవలయును. ఇది అసాధ్యము. అట్లగుటంజేసి దీనికి వెయ్యి దినములు ప్రమాణము.

ప్రకారాంతరక్షయరోగోత్పత్తికారణము

వేగరోధాత్క్షయాచ్చైవ సాహసాద్విషమాశనాత్. 10
త్రిదోషో జాయతే యక్ష్మా గదో హేతుచతుష్టయాత్,
(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. వాతమూత్రపురీషాదివేగము నడ్డగించుట, అతిమైథునము, ఉపవాసము, అసూయ, దుఃఖము ఈమొదలగువానివలన ధాతువులు క్షయించుట, బలిష్ఠమైయుద్ధాదులచే క్షోభగలుగుట, నానావిధాన్నపానముల విషమముగ భుజించుట ఈనాలుగు కారణములవలన త్రిదోషములు ప్రకోపించి ఒక యక్ష్మరోగమును జనింపజేయును. (పైఁజెప్పిన వేగరోధాది నాలుగుకారణములవలన వాతము ప్రకోపించును. దానివలన అగ్నిదుష్టంబై పిత్తశ్లేష్మముల బ్రకోపింపంజేయును. మఱియు పైఁజెప్పఁబడిన వేగరోధాది నాలుగుహేతువులమధ్యములో అసంఖ్యాతీతమైనహేతువులు అంతర్భావమును జెంది యుండును.

కఫప్రధానైర్దోషైస్తు రుద్ధేషు రసవర్త్మసు. 11
అతివ్యవాయినో వాపి క్షీణే రేతస్యనంతరాః
క్షీయంతే ధాతవస్సర్వే పతశ్శుష్యతి మానవః. 12

తా. కఫమే ముఖ్యముగగల వాతాదిదోషములు రసవాహినులగు ధమనుల నడ్డగించుటవలన రసము హృదయమునుజేరి యచ్చటనే దుష్టంబై నోటిమార్గముగ బైలువెడలును. అందుచే రసధాతువు, రసధాతువువలన రక్తము, రక్తధాతువువలన మాంసము, మాంసధాతువువలన మేదస్సు, మేదోధాతువువలన మజ్జ, మజ్జాధాతువువలన అస్థులు, అస్థులవలన శుక్రము క్రమముగ క్షయించి అనులోమక్షయమును గలుగంజేయును. మఱియు అతిమైథునమువలన పురుషునికి శుక్రము, శుక్రమువలన అస్థులు, అస్థులవలన మజ్జ, మజ్జవలన మేదస్సు, మేదస్సువలన మాంసము, మాంసమువలన రక్తము, రక్తమువలన రసము క్షయించి ప్రతిలోమక్షయమును గలుగంజేయును. పిదప నరుఁడు శుష్కించును. కార్యభూతమయినశుక్రము క్షయించుటవలన కారణభూతములైన మజ్జాదిధాతువులును

క్షయించును. ఎట్లనగా:—కాలిన ఇనుపగుండును తడిభూమియందునుచుటచే దానికి చుట్టునుండుతడిని యది శోషింపజేయుచుండుటంబున శుక్రము క్షయించుటవలన వాతము ప్రకోపించి సమీపముననుండు మజ్జాదిధాతువుల శోషింపజేయును.

క్షయరోగ రూపములు

భక్తద్వేషో జ్వర శ్శ్వాసః కాస శ్శోణితదర్శనం,
స్వరభేదశ్చ జాయేత షడ్రూపం రాజయక్ష్మణి. 13

తా. అన్నద్వేషము, జ్వరము, దగ్గు, నిట్టూర్పు, నెత్తురుగ్రక్కుట, స్వరభేదము అను నీయాఱును రాజయక్ష్మరూపంబులు.

రాజయక్ష్మలక్షణము

అంసపార్శ్వాభితాపశ్చ సంతాపః కరపాదయోః,
*సత్త్వహానిశ్చ దౌర్బల్యం రాజయక్ష్మణి లక్షణమ్. 14
(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. భుజశిరఃపార్శ్వముల సంతాపముగలుగుట, చేతులు కాళ్ళు మండుట, సత్వము క్షయించుట, దౌర్బల్యము గలుగుట యీలక్షణములు గలది రాజయక్ష్మయని తెలియవలయును.

అగ్నిమాంద్య బలహీనతా జ్వరా శ్శ్వాసకాస కృశదేహితాశ్వసః,
పాకహాని గురు వాంతి రేచనం రోగరాజపరిపాకలక్షణమ్. 15
(మాధవనిదానే)

తా. అగ్నిమాంద్యము, బలహాని, జ్వరము, శ్వాసకాసలు, శరీరకృశత్వము గలుగుట, నిట్టూర్పు వాతము నెడలుట, భుజించినయన్నము జీర్ణముగాకుండుట, శరీరము బరువుగనుండుట, వమన విరేచనంబు లగుట-ఈలక్షణములచే క్షయరోగము ముదిరినదని తెలియవలయును.

వాతక్షయలక్షణము

సంకోచ స్స్కంధపార్శ్వానాం స్వరభేదజ్వరభ్రమాః,
వాతజే యక్ష్మణి జ్ఞేయం లక్షణం చాతిశీతతా, (చరకే) 16

తా. భుజపార్శ్వములు నొచ్చుట, స్వరము హీనమగుట, జ్వరము భ్రమగలుగుట, శరీరము కడుచల్లగనుండుట ఈలక్షణములుగలది వాతక్షయమని తెలియవలయును.

---

* జ్వరస్సర్వాంగగశ్చైవ లక్ష్మణం రాజయక్ష్మణః = సర్వాంగములజ్వరముగలది రాజయక్ష్మయని తెలియవలయును.

పిత్తక్షయలక్షణము

జ్వరదాహాతిసారాశ్చ రక్తవాంతిశ్శ్రమో మహాన్,
వీర్యస్తంభో రతిఃక్షీణా లక్షణం పిత్తజే క్షయే. (సిద్ధరసార్ణవే) 17

తా. జ్వరము దాహము అతిసారము గలుగుట, నెత్తురుగ్రక్కుట, మిక్కుటముగ అలసటగలుగుట, వీర్యము స్తంభించుట, రతిక్రియలు క్షయించుట ఈలక్షణములు గలది పైత్యక్షయమని తెలియవలయును.

శ్లేష్మక్షయలక్షణము

గురుత్వం శిరస శ్ఛర్ది కాసః కంఠే తథారుచిః,
ఊర్ధ్వశ్వాసశ్చ విజ్ఞేయం లక్షణం కఫజే క్షయే. (మాధవనిదానే)18

తా. తలనొచ్చుట, వమనంబగుట, గుటికలో శ్లేష్మము అడ్డపడుట, అరుచి, ఎగఊపిరిగలుగుట ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మక్షయమని తెలియవలయును.

సన్నిపాతక్షయలక్షణము

వాత పిత్త కఫై ర్యస్య లక్షణై స్సంయుతో యదా,
సన్నిపాతాన్నితో జ్ఞేయః కష్టసాధ్యః క్షయ స్తథా. 19
(ఆయుర్వేదే)

తా. వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, క్షయలక్షణంబులు గలది సన్నిపాతక్షయమని తెలియవలయును. ఇది కష్టసాధ్యములు.

వాతశ్లేష్మక్షయలక్షణము

స్వరభేదః కఫః కంఠే శూలం శ్వాసశ్చ ఛర్దనం,
వాతశ్లేష్మభవో యస్మాజ్జ్ఞాత్వైవం తు చికిత్సయేత్. 20
(మాధవనిదానే)

తా. స్వరభేదముగలుగుట, కంఠములో శ్లేష్మముకట్టుట, కడుపులో శూలగలుగుట, ఎగఊపిరిగలుగుట, వమనంబగుట ఈలక్షణములుగలది వాతశ్లేష్మక్షయమని తెలియవలయును.

వాతపిత్తక్షయలక్షణము

స్వరభేదో జ్వరో దాహో శూలం ఛర్దిహ్యరోచకం,
వాతపిత్తాత్మకో యస్మా రాజరోగో మహాబలః. (సిద్ధసంగ్రహే) 21

తా. స్వరభేదము జ్వరము దాహము కడుపులో శూల వమనము అరోచకము

కలుగుట ఈలక్షణములుగలది వాతపైత్తక్షయమనియు కడుబలిష్ఠమైన రాజయక్ష్మ యనియు తెలియవలయును.

పిత్తశ్లేష్మక్షయలక్షణము

ఆలస్యం బహునిద్రా చ స్వల్పదాహో భ్రమో జ్వరః,
వాంతి శోణితపూరశ్చ పిత్తశ్లేష్మోద్భవే క్షయే. (భేషజకల్పే) 22

తా. ఆలస్యము కడునిద్ర కొంచెందాహము భ్రమ జ్వరముగలుగుట, నెత్తురు గ్రక్కుట ఈలక్షణములుగలది పిత్తశ్లేష్మక్షయమని తెలియవలయును.

రక్తపైత్తక్షయలక్షణము

స్వరభేదోఽనిలశ్శూలం సంకోచశ్చైవ పార్శ్వయోః,
జ్వరదాహాతిసారాశ్చ రక్తపిత్తస్య యక్ష్మిణః. 23

తా. కంఠస్వరము చెడుట, శరీరము వాతపూరితముగ నుండుట, కడుపులో శూలగలుగుట, లోతొడలు పార్శ్వములు నొచ్చుట, జ్వరము దాహము అతిసారము గలుగుట, నెత్తుపగ్రక్కుట ఈలక్షణములుగలది రక్తపైత్తక్షయమని తెలియవలయును, (ఇది అసాధ్యము.)

క్షతక్షయలక్షణము

వక్త్రే విభంగ స్స్వరభంగ యోగ స్స్వల్పజ్వరః పాణి పదేషు దాహః,
రక్తాన్వితచర్ద్యతిసారయుక్తః ప్రోక్తశ్చ యక్ష్మా క్షతలక్షణశ్చ. 24
(సిద్ధసంగ్రహే)

తా. నోరు పొక్కియుండుట, లేక మాటలాడుటకు శక్తిలేకుండుట, కంఠ స్వరము చెడుట, స్వల్పజ్వరము గలుగుట, చేతులు కాళ్లు మండుట, రక్తయుక్తముగ గ్రక్కుట, పారుట - ఈలక్షణములుగలది క్షతక్షయమని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము.)

రోగరాజక్షయలక్షణము

అగ్నిమాంద్యం జ్వరం శైత్యం ఛర్ది శ్శోణిత పూయయోః,
సత్వహానిశ్చ దౌర్బల్యం రోగరాజస్య లక్షణమ్. (సిద్ధరసార్ణవే) 25

తా. అగ్నిమాంద్యము జ్వరము శైత్యము గలుగుట, రక్తమునేని చీమునేని గ్రక్కుట, సత్వము క్షయించుట, దౌర్బల్యము గలుగుట ఈలక్షణములుగలది రోగ రాజక్షయమని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము.)

రక్తక్షయలక్షణము

మందాగ్ని శ్ఛర్దనం మోహా రక్తత్వఙ్మూత్రనేత్రకః,
మాంసగ్రంథ్యర్బుదగ్రంథి ముఖదౌర్గంధ్యమేవ చ. 26
కంఠశ్శుష్యతి మాంసం చ రక్తక్షయీ యమాలయమ్,

తా. మందాగ్నిగలుగుట, వమనంబగుట, మోహముగలుగుట, మూత్రము రక్తవర్ణముగనుండుట, నేత్రములనెత్తురు ఉట్టిబడుట, మాంసగ్రంథులు జనించుట, నోరు దుర్గంధముగనుండుట, కంఠము శోషించుట, శరీరమాంసము కృశించుట ఈలక్షణములుగలది రక్తక్షయమని తెలియవలయును. ఇదిగలరోగి యమాలయంబున కేగును.

చతుర్విధక్షయలక్షణము

త్రివిధస్స్యాత్క్షయో దోషై స్త్వష్టైర్హేతుచతుష్టయాత్. 27
ధాతుక్షయాద్వేగరోధా త్సాహసాద్విషమాశనాత్,
ఆగంతుకక్షయో జ్ఞేయ శ్చతుర్థో వైద్యపారగైః. 28
తస్య రూపాణి వైస్వర్యం కాసశ్శ్వాసోఽరుచిర్జ్వరః,
బల మాంస క్షయః పార్శ్వ శిరోరుగ్రేచనం వమిః. 29
కంఠపార్శ్వరుజానాహ రక్తశ్చ చ్ఛర్ది పీనసః,
నిహంతి పూయనిష్ఠీవో హ్యతిసారో హతిస్వరః. (సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. విరుద్ధాహారవిహారములవలన వాతపైత్యశ్లేష్మములు ప్రకోపించి వాతక్షయము, పిత్తక్షయము, శ్లేష్మక్షయము అని మూడువిధములైన క్షయరోగము గలుగం చేయును. ధాతుక్షయము, మలమూత్రప్రతిబంధము, సాహసము, *విషమాశనము అను నాలుగుకారణములవలన ఆగంతుకక్షయమును జనించు. ఈఆగంతుకముతోడ క్షయరోగములు నాలుగువిధంబులని సిద్ధవిద్యాభువనెడు గ్రంథమున జెప్పంబడియున్నయది. వానియందు స్వరహీనము, కాసశ్వాసములు, అరుచి, జ్వరము, బలక్షయము, మాంసక్షయము, పార్శ్వములయందు నొప్పి, మిక్కుటముగ శిరమునందు నొప్పి, వమనము, కంఠికయొక్క పార్శ్వములయందు నొప్పి, కడుపుబ్బరము, రక్తమును గ్రక్కుట, పీనసము, దగ్గినపుడు చీముపడుట, అతిసారము, హీనస్వరముగలుగుట ఈలక్షణములతోం గూడియుండెడి నాలుగువిధములైన క్షయరోగములు రోగిని జంపును.

ఏకాదశక్షయలక్షణములు

సాహసో వేగ సంక్రోధ శ్శుక్లాభిస్నేహానం క్షయః,

* విషమాశనమన—నానావిధాన్నపానముల విషమముగ సేవించుట.

అన్నాహారవిధేస్త్యాగ శ్చత్వారో రాజయక్ష్మణః. 31
రూపం భవిష్యత స్తత్ర ప్రతిశ్యాయస్తు సంక్షయః,
ప్రసావే ముఖమాధుర్యం తపనం వహ్నినాశనమ్. 32
స్థాల్యరోగ స్తథానాహ శోషావష్యశుభే క్షణం,
మక్షికాతృణకేశాది ప్రాణవాయు స్త్వపానగః. 33
హృల్లాసశ్ఛర్దిరరుచీ రసతో౽పి బలక్షయః,
పాణ్యోశ్చ శోథఃపదయో శ్శోషశ్చ క్షీణశుక్లతా. 34
బాహ్యప్రమాణభిజ్ఞానం కాయే భీభత్సదర్శనం,
పీనస శ్వాసకాసాది మూర్ధస్వర రుజారతిః 35
ఊర్ధ్వవిస్రంసనం శోషః రక్తచ్ఛర్దిస్తు కోష్ఠగః,
యోనిపార్శ్వగుదే శూలం సంధికో భవతి జ్వరః 36
ఏకాదశసురూపాణి జాయంతే రాజయక్ష్మసు, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. సాహసముచేయబూనుట, కార్యములయందు కడువేగముగలుగుట, శుక్లము క్షయించుట, లేక చముటవెళ్లెగొట్టుట, అన్నమునందు యిచ్ఛలేకుండుట - ఈనాలుగును ముందుగలుగబోయెడి పదకొండువిధములైన రాజయక్ష్మలకు పూర్వరూపంబులు. అవి జనించినపిదప పడిసెము, మూత్రప్రకోపముగలుగుట, నోరు తీపిగనుండుట, శరీరము విదాహించుట, అగ్నినశించుట, స్థూలరోగము, కడుపుబ్బరముగలుగుట, ముఖము వాచుట, వికారముగజూచుట, వెంట్రుకలు మక్షికాతృణవర్ణసమానంబులుగ నుండుట, ప్రాణవాయువు అపానవాతముతో గలియుట, ఓకర, లేక ఎక్కిళ్లు వాంతి అరుచి గలుగుట, రసధాతుక్షయమువలన సత్వము క్షయించుట, కాళ్ళుచేతులు వాచుట, శరీరము శోషించుట, శుక్లము క్షయించుట, శరీరమున స్పర్శజ్ఞానములేకుండుట, శరీరము ఘోరముగ గనుపించుట, పీనసము, శ్వాసకాసాదులుగలుగుట, తలనొచ్చుట, కుతికలో నొచ్చుట, దేనియందు యిష్టములేకుండుట, నోట మలము వెడలుట, శరీరము వాచుట, నెత్తురు గ్రక్కుట, కోష్ఠవాతముగలుగుట, యోనిపార్శ్వములు గుదస్థలము శూలించుట, సంధివాతము జ్వరము గలుగుట ఈలక్షణంబులన్నియు ఏకాదశక్షయలకు గల్గవని తెలియవలయును.

క్షయరోగలక్షణము

మందాగ్నిర్బలహీనతా కృశతను శ్శ్వాసశ్చ కాసభ్రమా
హృచ్ఛూలం వమనంప్రవాహాస్వరరుక్కంప స్త్వజీర్ణం తృషా,

దాహో విస్తృతహస్తిమూత్రగళరుక్ష్ఛీతం శిరో ర్తిర్జ్వరః
మూర్ఛార్తి స్తథపీనసం జడగతి హ్యేతత్క్షయే లక్షణమ్.　　(చరకే)

తా. మందాగ్నిగలుగుట, సత్వములేకుండుట, శరీరము కృశించుట, కాసశ్వాసములు భ్రమ అరోచకము నొప్పి వాంతులు అతిసారము స్వరభేదము వణకు అజీర్ణము దప్పి దాహము గలుగుట, ఏనుగుమూత్రమువలెనే మూత్రం బధికముగ వెడలుట, కుతికలో నొచ్చుట, చలువగలుగుట, తలనొచ్చుట, జ్వరము మూర్ఛ పీనసము జడత్వము గలుగుట-ఇవియన్నియు క్షయరోగలక్షణంబులని తెలియవలయును.

క్షయోపద్రవములు

సీ. క్షయకుపద్రవ మతిసారంబు గృశమైన
　　దేహంబు గన్నులు దెల్ల నగుట
కడువెండి వెన్నునఁ గలయుట మోహంబు
　　నష్టేంద్రియంబు వ్రణాలు గలుగు
దగ్గును శూల యూర్ధ్వశ్వాసస్వరహీన
　　మై కాళ్ళువాచుట మఱియు దాన
నంగమెల్లను శుష్కమగుట ముక్కున నెత్తు
　　రొలుకుట ధాతుక్షయోర్మి యగుట
గీ. క్షయలకెల్లను నీరోగజాల మున్న
　　నదిప్రయాసంబు ధన్వంత్రికైనఁగాని
　　మాన్పరా దనిచెప్పెఁ బల్మాఱు నీల
　　కంఠకొట్టూరువైద్యసంఘం బెఱుంగ.

అనేకోపద్రవయుతం పాదయోః ప్రసృతం నరం,
నారీం శోఫముఖీం హంతి కుక్షిగుహ్యాపృథావపి. (నిత్యనాథీయే)

తా. ఏపురుషునికి క్షయరోగముతోడ అనేకోపద్రవములుగూడి కాళ్ళయందు వాపు, స్త్రీకి ముఖమునందు వాపు, స్త్రీపురుషులకు కడుపు, మర్మస్థలము అను వానియందు వాపుగలిగియుండెడినో, అట్టివారు మరణము జెందుదురని తెలియవలయును.

జ్వరాతిసారశోఫానాం శ్వయథా చ తథా క్షయే,
ఆననం హస్తపాదం చ విశేషాద్యస్యశుష్యతి.　　39
స్యయోనావపి దేహే చ సామాన్యాద్యాణి సంచతాం,
(నిత్యనాథీయే)

తా. క్షయరోగములలో జ్వరాతిసారంబేని శోఫయేని ముదిరినను, లేక ముఖము కాళ్లు చేతులు శుష్కించి యోని శరీరము వాచియుండినను, అట్టిక్షయరోగి మరణము జెందునని తెలియవలయును.

నాసికాచ్యుతరక్తశ్చ మేహపాండ్వామయాత్క్షయా. 40
సద్యోఽపి ముంచతిప్రాణాన్ సత్యమేవ న సంశయః, (మతాంతరే)

తా. మేహ, పాండు, క్షయరోగముగలవారికి ముక్కుచెవిరి రక్తముగారుచుండిన వారు నిస్సంశయముగ తక్షణంబున ప్రాణంబుల విడిచెదరు.

శోషోదరార్శో గ్రహణీ జ్వరగుల్మా హ్యుపద్రవాః. 41

తా. క్షయరోగంబులలో శోష, ఉదరము, మూలవ్యాధి, గ్రహణి, జ్వరము, గుల్మము అను నుపద్రవములు గలిగినరోగి మృతిజెందునని తెలియవలయును.

విషూచి శ్లేష్మ హీనాంగ మతిసార ప్రపీడితం,
శూల శుష్కోదరం చైవ యత్నేనం పరివర్జయేత్. 42
ఊర్ధ్వశ్వాసాతిశుక్లాక్షీ భిన్నకాంస్యహతస్వరః,
అతిమేహః కృశో మందో హీనబుద్ధిబలేంద్రియః. 43
వ్రణాంగశోషహిక్కావాన్ క్షయీ యాతి యమాలయం,
తథాస్యాపి ప్రకర్తవ్యా చికిత్సా జీవితావధి. (మాధవనిదానే) 44

తా. విషూచి, కఫము, అంగహీనము, అతిసారము, శూల, శుష్కోదరము, ఎగయూపిరి, నేత్రములు తెల్లనై రక్తవిహీనములుగనుండుట, స్వరము పగిలినకంచుపాత్రధ్వనితో తుల్యముగనుండుట, కడుమేహము, శరీరకృశత్వము, శరీరమాంద్యము, బుద్ధిమాంద్యము, బలక్షయము, ఇంద్రియక్షయము, వ్రణములు, శరీరము ఎండుట, ఎక్కిళ్లు అను నుపద్రవములలో దేనితోనేని, లేక అనేకరోగంబులతోనేని గూడియుండెడిక్షయరోగి యమాలయంబునకేగును. ఐనను క్షయరోగి జీవించియుండువఱకు చికిత్సంజేయవలయును.

క్షయఏకాదశరూప షడ్రూప, త్రిదోష, శోషవివరణము

స్వరభేదోఽనిలాచ్ఛూలం సంకోచశ్చాంసపార్శ్వయోః,
జ్వరో దాహోఽతిసారశ్చ పిత్తాద్రక్తస్య చాగమః. 45
శిరసోఽప్యతిపూరశ్చాప్యభక్తచ్ఛంద ఏవ చ,
కాసః కంఠస్యచోద్ధ్వంసో విజ్ఞేయః కఫకోపతః. 46
ఏకాదశభిరేతైర్వా షడ్భిర్వాపి సమన్వితం,

కాసాతిసారపార్శ్వార్తి స్వరభేదారుచిజ్వరైః. 47
త్రిభిర్వా పీడితం లింగై ర్జ్వరకాసాసృగామయైః,
జహ్యాచ్ఛోషార్దితం జంతుమిచ్ఛన్ సువిపులం యశః. (ఆయుర్వేదే)

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మసంకరమువలన జనించు సన్నిపాతము సర్వలక్షణసంపూర్ణముగ నుండుచుండుటవలన, సన్నిపాతమువలన జనించిన క్షయరోగము సర్వలక్షణసంపూర్ణముగనుండును - అందు వాతప్రకోపమువలన స్వరభేదము, శూల, భుజపార్శ్వములు ఈడ్చికొనుట, పిత్తప్రకోపమువలన జ్వరము, దాహము, అతిసారము, రక్తము గక్కుట, శ్లేష్మప్రకోపమువలన శిరోభారము, అన్నద్వేషము, దగ్గు, కంఠమున నొప్పి అను నీపదకొండులక్షణములుగలిగి మాంసక్షయముతోఁగూడియుండు క్షయరోగిని, లేక కాసము, అతిసారము, పార్శ్వములు ఈడ్చికొనుట, స్వరభేదము, అరుచి, జ్వరము అను నీఆఱులక్షణములు గలిగి మాంసక్షయముతోఁ గూడియుండు క్షయరోగిని, లేక జ్వరము, దగ్గు, రక్తముగక్కుట - అను నీమూడులక్షణములుగలిగి మాంసక్షయములోఁ గూడియుండు క్షయరోగిని మిక్కుటముగ యశమునుగోరెడి వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును.

సర్వరోగభేదవివరణము

ఏకేనైవ చ దోషేణ త్రయో ద్వాభ్యామపి త్రయః,
త్రిదోషైరపి చైకస్స్యా దేతైస్సప్తవిధో గదః. 49

తా. సర్వరోగములు ఏకదోష, ద్విదోష, త్రిదోషజనితము లన నేడువిధంబులు. అందు వాత, పిత్త, శ్లేష్మములవలన ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ జనించినవి ఏకదోషజనితంబులు. వాతశ్లేష్మ, వాతపైత్య, పిత్తశ్లేష్మములవలన జనించినవి ద్వంద్వదోషజనితంబులు. వాతపిత్తశ్లేష్మములవలన జనించినవి త్రిదోషజనితంబులు.

రోగసాధ్యాసాధ్యములు

ప్రయోగశ్శమయేద్వ్యాధి మన్యామయముదీరయేత్,
నాసావశుద్ధశ్శుద్ధస్తు శమయేన్న సమీరయేత్. (నిత్యనాథీయే) 50

తా. ఔషధప్రయోగము శుద్ధభాగము (అనఁగా ఏకదోషజనితభాగము) లను హరింపంజేయునేగాని యితరరోగముల గలుగంజేయకుండును. మఱియు అశుద్ధరోగముల (అనఁగా ద్వంద్వరోగముల త్రిదోషజనితరోగముల) ఔషధము ప్రయోగించిన ఇతర రోగములు జనించును. అట్లగుటంజేసి శుద్ధరోగములకే చికిత్సం జేయవలయును. అశుద్ధరోగములు కుదురుట దుర్లభం బగుటచే వానికి చికిత్స జేయంజనదు.

తాళకసిందూరము

శుద్ధతాళస్య భాగం చ సుధాచూర్ణం సమాంశకం,
రక్తకార్పాససారేణ మర్దయిత్వా దినత్రయమ్. 51
మూషాయాం స్నిగ్ధీకృత్వా సర్వం సప్తవారం పుటం భవేత్,
సిందూరం హరితాళస్య చేంద్రగోపప్రభం భవేత్. 52
ఏతత్సర్వం సమాలోడ్య నానారోగేషు యోజయేత్,
పత్రవల్లీరసైర్యుక్తం శ్లేష్మక్షయవినాశనమ్. 53
గోక్షురస్వరసైర్యుక్తం రక్తక్షయవినాశనం,
నారికేళరసైర్యుక్తం వాతశ్లేష్మవినాశనమ్. 54
హరీతకీచూర్ణయుక్తం శ్వాసక్షయవినాశనం,
పిప్పలీచూర్ణయోగేన కాసక్షయవినాశనమ్. 55
సితయా మధునా యుక్తం పైత్తక్షయవినాశనం,
నిర్గుండీచూర్ణసంయుక్తం కఫజ్వరవినాశనమ్. 56
నవనీతేన సంయుక్తం హిక్కాఛర్దినివారణం,
మంజరీసారసంయుక్తం చాతుర్థికవినాశనమ్. 57
అర్జునత్వక్చూర్ణయుక్తం శుక్లమేహవినాశనం,
కార్పాసబీజచూర్ణేన బహుమూత్రం ప్రణశ్యతి. 58
శంఖచూర్ణేన సయుక్తం గ్రహణీసారనాశనం,
ఉన్మత్తసారసంయుక్తం క్రిమికుష్ఠం వినశ్యతి. 59
అపామార్గస్య సారేణ గుదరోగో వినశ్యతి,
వృశ్చికాళీరసైర్యుక్తం మేహం కృచ్ఛ్రం వినశ్యతి. 60
ధూపచూర్ణేన సంయుక్తం గ్రహణీదోషనాశనం,
శుక్లకందేన సంయుక్తం గ్రహణీ శూలనాశనమ్. 61
దాడిమీకుసుమసారేణ హిక్కా గ్రహణినాశనం,
ఏతత్సమాంశకం చూర్ణం మయోక్తం భాషితం తథా. 62
తాళసిందూరయోగేన నానారోగహరం పరం, (మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసిన తాళకము, సున్నము వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి ఖల్వమున నునిచి పెడిప్రత్తిపువ్వులరసాన మూడుదినములు మర్దించి వజ్రమూషలో నునిచి ౭ లఘుపుటములువేసిన తాళకము ఆరుద్రపురుగులవలె నెఱ్ఱగ సిందూరించును. పిదప

నావజ్రమూషలోని సిందూరమును గీచి యెత్తుకొని సర్వరోగములయం దుపయోగింప వలయును. మఱియు నాసిందూరములో రెండు *చిన్నములయెత్తును రుద్రజడాకు రసముతో నొసంగిన శ్లేష్మక్షయమును, ఏనుగుపల్లేరురసముతో నొసంగిన రక్తక్షయమును, టెంకాయనీరుతో నొసంగిన వాతశ్లేష్మక్షయమును, కరక్కాయచూర్ణముతో నొసంగిన శ్వాసక్షయమును, పిప్పలిచూర్ణముతో నొసంగిన కాసక్షయమును, చీనాపంచదారతోనేని తేనెతోనేని నొసంగిన పైత్యక్షయమును, నల్లవావిలియాకుచూర్ణముతో నొసంగిన శ్లేష్మజ్వరమును, వెన్నతో నొసంగిన ఎక్కిళ్ళను వాంతులును, తులసియాకు రసముతో నొసంగిన చాతుర్థికజ్వరమును, మద్దిచెక్కచూర్ణముతో నొసంగిన శుక్లమేహమును, ప్రత్తివిత్తులచూర్ణముతో నొసంగిన బహుమూత్రమును, శంఖచూర్ణముతో నొసంగిన గ్రహణి అతిసారములను, ఉమ్మెత్తరసముతో నొసంగిన క్రిమికుష్ఠరోగములను, ఉత్తరేణిరసముతో నొసంగిన గుదరోగమును, తేలుమణియాకు రసముతో నొసంగిన మేహరోగము మూత్రకృచ్ఛ్రమును, అగరుగంధపుచెక్క చూర్ణముతో నొసంగిన గ్రహణీదోషమును, అతివసచూర్ణముతో నొసంగిన గ్రహణి శూలలును, దానిమ్మపువ్వులరసముతో నొసంగిన ఎక్కిళ్ళతోఁ గూడియుండు గ్రహణి రోగమును నశించును. పైయనుపానములను సిందూరమునకును సమముగ నుంచికొనవల యును. మఱియు నీతాళకసిందూరము నానారోగముల హరింపఁజేయుటయందు కడు శ్రేష్ఠంబైనదిగ నున్నయది.

క్షయపాండుకామిలలకు శ్రీమదగ్నికుమారము

తుల్యే గంధకపారదావమృతకం శుల్బం చ తుల్యాంశకం
ఖల్వే హంసపదీరసే దినయుగం సంమర్ద్య యత్నాత్తతః,
కృత్వా కాచమయే ఘటే చ వటికా స్సంతాప్య సూర్యాంశుభిః
తద్రుద్ధ్వాననమంగులీపరిమితం చేలం మృదా వేష్టయేత్. 64
భాండే వాలుకయా త్రిభాగభరితే క్షిప్త్వా క్షిపేద్వాలుకాం
భాండాస్యం తు నిరుధ్య వాసరయుగం గాఢాగ్నిముద్దీపయేత్,
ఉత్తార్య స్వశరీరశీతలమతో వేదాంశతుల్యామృతం
తుల్యాంశైశ్చ మరీచచూర్ణనికరై స్సంయోజ్య గుంజామితమ్. 65
దేయం నాగలతాదళేన సహితం చూర్ణం తథా ఖాదయే
చ్ఛ్రీమానగ్నికుమారకో రసవరో నిశ్శేషరోగాపహః,

* చిన్నము నాలుగుగురిగింజలయెత్తు.

శ్వాసకాస క్షయ పాండు కామిలా శూల వాత వమిరోగభూపతిః,
సన్నిపాత మతిదారుణజ్వరాన్ హంతి హంత రసభూపతిః క్షణాత్.
(చింతామణౌ)

తా. శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన వసనాభి, తామ్రభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వమున నునిచి రెండుదినములు హంసపాదియాకురసముచే బాగుగ మర్దించి మాత్రలు చేసి ఎండ నెండించి గాజుసీసాలో బోసి దానిమూతిని బలపు చిరడచే మూసి పైనుచీలమన్నిచ్చి ఎండించి కుండకు మూడుభాగములు యిసుక పోసి అం గాజుసీసాను నునిచి దానిపై మరల నిసుకబోసి వాలుకాయంత్రమున రెండు దినములువండి సాంగశీతలమున దీసి దానికి నాలుగవపాలు శుద్ధిచేసినవసనాభి, వసనాభికి సమము మిరియపుచూర్ణము కలిపి యందొక గురుగింజప్రమాణమును తమలపాకులో నునిచి సేవించిన శ్వాసకాసలు, క్షయరోగములు, పాండువులు, కామిల, శూల, వాతములు, వాంతులు, సన్నిపాతములు, పురాణజ్వరములు (అష్టవైత్యములు, శోషలు) మొదలగు సర్వరోగముల నది తత్క్షణమున నిశ్శేషముగ బోకడుచును. ఇది శ్రీమదగ్నికుమార మునియు, రసభూపతియనియు జెప్పంబడును.

క్షయాదిసర్వరోగములకు పూర్ణచంద్రోదయము

పలం మృదుస్వర్ణదళం రసేంద్ర పలాష్టకం షోడశగంధకస్య,
శోణైస్సుకార్పాసభవైః ప్రసూనైస్సర్వంవిమర్ద్యాథకుమారి కాద్భిః.
తత్కాచకుంభే నిహితం ప్రగాఢే *మృత్కర్పటీభి ర్దివసత్రయం చ,
పచేత్క్రమాగ్నౌ సికతాఖ్యయంత్రే తతోరజః పల్లవరాగరమ్యమ్.
నిగృహ్యచైతచ్చ పలం పలం చ చత్వారి కర్పూరరజస్తథైవ,
జాతీఫలం శోషణమింద్రపుష్పం కస్తూరికాయా ఇహ శాణమేకమ్.
చంద్రోదయోఽయం కథితోఽస్యమాషో భుక్తో హివల్లీదళమధ్యవర్తీ,
మదోత్కటానాం ప్రమదాశతానాం గర్వాధికత్వం శ్లథయత్యకాండే.
ఘృతం ఘనీభూతమతీవ దుగ్ధం †మృదూనిమాంసాని సమండకాని,
మాషాన్నపిష్టాని భవంతి పథ్యా న్యానందదాయీన్యపరాణి చాత్ర.
వలీ పలితనాశన స్తనుభృతాం వయ స్తంభన
స్సమ స్తగదఖండనః ప్రచురరోగపంచాననః,
గృహేపి గృహభూపతిర్భవతి యస్య చంద్రోదయ

* మత్కర్పిటై స్తద్దివసత్రయంచ. † గురూణి మాంసాని సమస్తకాని.

స్స పంచశరదర్పితో మృగదృశాం భవేద్వల్లభః. 72
రతికాలే రతాంతేవా సేవితవ్యో రసోత్తమః,
మానహానిం కరోత్యేష ప్రమదానాం సునిశ్చితమ్. 73
కృత్రిమం స్థావరం చైవ జంగమంచాపి యద్విషం,
నవికారాయ భవతి సాధకేంద్రస్య వత్సరాత్. 74
యథామృత్యుంజయాఖ్యాసా న్మృత్యుంజయతి దేహినాం,
తథాయం సాధకేంద్రస్య జరామరణనాశనః. 75
ఇంద్రపుష్పం లవంగం స్యా త్కార్పాసకుసుమద్రవం,
తంత్రాంతరే ప్రసిద్ధోఽయం మకరధ్వజనామతః. (గ్రంథాంతరే) 76

తా. శుద్ధిచేయఁబడి సూక్ష్మముగ కత్తిరించఁబడిన కుందనపురేకులు ౧ పలము, శుద్ధిచేసిన పాదరసము ౮ పలములు, శుద్ధిచేసిన ఆమ్లసార శిలాగంధకము ౧౬ పలములు ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వమున నునిచి ఎఱ్ఱప్రత్తిపువ్వులరసమున ఒకదినము బాగుగ మర్దించి పిదప మఱియొకదినము కలబందరసముచే మర్దించి సెనగగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి ఎండించి గాజుకుప్పెలో బోసి చీలమన్ను లేపనముచేసి వాలుకాయంత్రమున నునిచి మృదు, తీక్ష్ణ, గాఢాగ్నులచే మూఁడుదినములువండి సాంగశీతలమునదించి యందలి యౌషధమును దీసి చూచిన యది చిగురుటాకువర్ణతుల్యముగ నుండవలయును. అటు లుండిన పక్వంబైన దని యెఱింగి యందు దినుసు కొక్కపలముచొప్పున పచ్చకర్పూరమును, జాజికాయలను, పిప్పళ్లను, లవంగములను *శాణప్రమాణము కస్తూరిని గలిపి మర్దించవలయును. ఇదియ పూర్ణచంద్రోదయ మనంబడును. దీనిని మాషప్రమాణము తమలపాకులో నునిచి సేవించిన మదించిన నూరుగురు స్త్రీలగర్వము నణచుటయందు శక్తిగలవాఁడుగ నగును; మఱియు నిది ముదిమిని సమస్తరోగములను బోకడచి వయస్తంభనమును గలుగంజేయుటయేగాక బలిష్ఠమైన క్షయాదిరోగములనే యేనుగులకు సింహముగనుండును. ఈపూర్ణచంద్రోదయము గృహపతి గృహమును రక్షింపుచుండుచందంబున శరీరమును రక్షింపుచుండును. మఱియు దీనిని సేవించువాఁడు కామముచే గర్వితుఁడై స్త్రీలకు మిగుల సంతోషమును గలుగంజేయుచుండును. మఱియు దీనిని సురతకాలంబునగాని సురతాంతమునగాని సేవించెడువాఁడు మదించిన స్త్రీలయొక్కగర్వమును నిశ్చయముగ బోకడుచును. మఱియు దీనినొకసంవత్సరమువఱకు సేవించెడివానికి కృత్రిమస్థావరజంగమ విషములవలన యెవ్విధవికారంబును గలుగకుండును. మృత్యుంజయరససేవనవలన

* శాణ మన ౪ మాషములరు.

మృత్యువు గలుగకుండునంతటంబున దీనిసేవనవలన జరామరణములు గలుగకుండును. దీని యందు పేరినెయ్యి, అధికముగ పాలు, మృదుకరమాంసములు, మీగడ, మాషాన్నము, తిండిపంటలు మొదలగు వస్తిష్టపదార్థముల సేవించుట పథ్యకరము.

క్షయాదులకు మహాదగ్నికుమారరసము

గంధకేన ద్వికర్షేణ శుద్ధసూతేన తావతా,
విధాయ కజ్జలీం శ్లక్ష్ణా మేకవాసరమర్దనాత్. 77
కర్షమాత్రం విషం దత్వా మర్దయిత్వా దృఢం తథా,
హంసపాదిరసం దత్వా స్తోకం స్తోకం ముహుర్ముహుః. 78
కుడవార్ధమిదం పశ్చా ద్గోళీకృత్య విచక్షణః,
కాచకుప్యాం వినిక్షిప్య శుల్బంచాస్మిక ప్రదాపయేత్. 79
దేవీశాస్త్రే పునః ప్రోక్తం చూర్ణితం కాంచనం విషం,
ఊర్ధ్వాధో గోళకానాం హి కాచకుప్యాం వినిక్షిపేత్. 80
నిక్షిపేత్కజ్జలీమధ్యే యథా శ్వాసో న జాయతే,
తతశ్చ ద్వ్యంగుళేనైవ మృదా కుప్యం విలిప్య చ. 81
విశోష్య వాలుకాయంత్రే సూత్రస్థానప్రకాశితే,
అధోముఖం ఘటీం క్షిప్త్వా క్షిపేదుపరి వాలుకామ్. 82
నిరుధ్య భాండవక్త్రం చ చుల్ల్యా మారోప్య యత్నతః,
వహ్నిం ప్రజ్వాలయేత్సార్ధదినం క్రమవివర్ధితమ్. 83
సాంగశీతం సమాకృష్య సహాతామ్రేణ మర్దయేత్,
పలార్ధం మారిచం సూక్ష్మం కర్షార్ధం వత్సనాభకమ్. 84
వినిక్షిప్య విమర్ద్యాథ క్షిపేద్ద్రివ్యం కరండకే,
నందినాథ సమాదిష్టం రసతుల్యం మరీచకమ్. 85
వత్సనాభం చ కర్షార్ధం మిశ్రయేత్ప్రితిచూర్ణితమ్. 86
నిర్దిష్టోఽగ్నికుమారకో రసవరో దేయస్తథా నందినా
సద్యో వైద్యయశః ప్రభూతఫలదస్సర్వామయధ్వంసనః,
నిత్యం పాచనదీపనో రుచికర శ్శీఘ్రం గుణోత్కర్షకృ
చ్ఛాలీభోజన తోయభక్ష సుఖద శ్శ్రేష్ఠో రసానాం ప్రభుః. 87
మందాగ్నిం కఫవాతజ క్షయగదం నిశ్శేషశూలామయం
శ్వాసం కాస గదం తథా[illegible]న. జ్వరుజ్జార్తిం చ పాండుం తథా,

శోషం వాతగదాన్మహోకఫరుజః కంఠామయం సర్వశః
సామాం చ గ్రహణీం హరేత్ఖలు రతిం కుర్యాచ్చ పర్ణాన్వితః. 88
*కణయాసితయాజ్యేన దాతవ్యోఽయం మహారసః,
వాయుముఖ్యేషు రోగేషు వాయుసంసర్గకేష్వపి. 89
నందినాథే పునఃప్రోక్త స్తద్రోగహరః పరః,
నిహంతి సకలాన్ రోగా ననుపానవిశేషతః. 90

రసజనితవిదాహే శీతతోయాభిషేకో
మలయజఘనసారై ర్లేపనం మందవాతః,
తరుణదధిచయుక్తం నారికేళస్య నీరం
మధురశిశిరవాతశ్శీతమన్యచ్చ శస్తమ్. (దేవీశాస్త్రే) 91

తా. శుద్ధిచేసిన గంధకము ౨ కర్షములు, శుద్ధిచేసినరసము ౨ కర్షములు-ఇట్లు వీనిని గ్రహించి ఖల్వములో నునిచి ఒకదినము కజ్జలిగ మర్దించి అందు కర్షప్రమాణము శుద్ధిచేసిన వసనాభిని కలిపి మరల దృఢముగ మర్దించి హంసపాదియాకుసరమును కుడవార్ధపరిమితముగ జేకొని కొంచెకొంచెముగ వేయుచు పలుమారు మర్దించి మాత్రలుచేసి యెండించి పిదప గాజుకుప్పెలోపల దేవకాంచనపు చూర్ణమును, శుద్ధిచేసిన వసనాభిచూర్ణమును పైచి, దానిపై నామాత్రల నునిచి ఆమాత్రలకు నడుమ తామ్రభస్మమును, మరల దానిపై దేవకాంచనపు చూర్ణమును, శుద్ధిచేసిన వసనాభిచూర్ణమును పైచి, సందులేకుండునటుల దానిమూతిని బలపపురాతిచే మూసి రెండంగుళములు దళప్రమాణము చీలమన్ను లేపనముచేసి ఎండించి దేవీశాస్త్రము యొక్క సూత్రస్థానమున జెప్పంబడిన వాలుకాయంత్రములో నునిచి దానిపై నిసుక బోసి ఒకకుండను దానిపై బోర్లించి ఆరెండుకుండలమూతులు బంధించి చీలమన్ను లేపనముచేసి యెండించి కడుజాగరూకతతో పొయిమీఁద నునిచి మృదు తీక్ష్ణ గాఢాగ్నులచే క్రమముగ ౧౨ ఝాములు పాకముచేసి చల్లారినపిదప నందలిగాజుకుప్పెను దీసికొని తామ్రభస్మముతోడ ఖల్వమున మర్దించి అందు మిరియములచూర్ణము అర్ధపలము, శుద్ధిచేసిన వసనాభిచూర్ణము అర్ధకర్షప్రమాణము కలిపి ఒకభరణియం దునిచి కొనవలయును. ఇటుల రసమునకు సమముగ మిరియములచూర్ణమును, అర్ధకర్షము శుద్ధిచేసిన వసనాభిని కలుపుటచే నిర్దుష్టంబై శ్రేష్ఠంబుగ నుండు మహాదగ్నికుమార

* మధునా.

మను నీరసము తమలపాకుతోడ సేవింపఁబడిన పాచనము, అగ్నిదీపనము, రుచి, గుణాధిక్యము అనువానిని గలుగంజేయు ననియు, అగ్నిమాంద్యము, కఫవాతజనితక్షయ రోగములు, శూల, శ్వాసము, కాసము, కఫము, వాతరోగములు, పాండువు, శోష, ఎనుబదివాతములు, శ్లేష్మరోగములు, కంఠరోగము, ఆమయుక్తగ్రహణి మొదలగు సర్వరోగముల హరింపంజేయుటవలన తత్కాలమునందే వైద్యులకు యశస్సును గలుగంజేయు ననియు, పిప్పళ్ళచూర్ణము పంచదార, నెయ్యి, అనువానితో సేవింపఁబడుటవలన వాతమే ముఖ్యముగ గలరోగముల వాతసంబంధమువలన జనించినరోగముల హరింపంజేయు ననియు, మఱియు అనుపానవిశేషములవలన సకలరోగముల హరింపం జేయు ననియు, నందినాథీయ మను గ్రంథమున జెప్పంబడియున్నయది. ఈరససేవనకాల ముల సంతాపము జనించిన శీతోదకస్నానము, పచ్చకర్పూరముతోగూడి శీతకరముగ నుండు చందనలేపనము, ఒకింత వాతసేవన, నూతనమైన పెరుగు, టెంకాయనీరు, మధురద్రవ్యములు, శీతకరద్రవ్యములు, ఇతర శీతలద్రవ్యములు అనువానిని సేవించుట హితకరం బగును. ఇదియె మహదగ్నికుమార మనంబడును. ఇది సకల రసములలో కడుశ్రేష్ఠంబు. దీనియందు మంచిశాల్యన్నమును, మంచి ఉదకములను, మంచిభక్ష్యములను, పథ్యముగ గ్రహింపవలయును.

మండూరగుణము

మండూర కఫవాతఘ్నం శోఫ పాండు క్షయాపహమ్. 92

(మాధవనిదానే)

తా. మండూరమును తేనె, పిప్పలితో సేవించిన శ్లేష్మము, వాతము, శోఫ, పాండువు, క్షయరోగము హరించును.

క్షయాదులకు జీర్ణమండూరచూర్ణము

జీర్ణం మండూరచూర్ణం పశుసలిలయుతం భృంగరాజార్క వాసా
మత్స్యాక్షీ మేఘనాదేక్షురకులిశలతా బ్రహ్మమూర్వామృతానాం,
వర్షాభూ శిగ్రు నీలీ హపుష బహుదళా శోఫకన్యార్ద్రికానాం
భృష్టం శ్రేష్ఠం రసేన త్రికటువరనిశా దారు దార్వ్యగ్నివేల్లైః. 93
ఏభిస్తుల్యం సమాంశం దధి మధు పయసా కోష్టు తోమార్ద్రనీరైః,
ప్రాతఃపీత్వానిహన్యాత్క్షయకసనశుభశ్వాసపాండ్వగ్నిమాంద్యాన్.

(అశ్వినీకల్పే)

తా. పాతచిట్టెము సెట్టిగ కాల్చి గోమూత్రములో ఏడుమారులు చల్లార్చిన

నది శుద్ధియగును. పిదప దానిని దంచి చూర్ణముచేసి గుంటగలగర, జిల్లేడాకులు, అడ్డసర పాకు, పొన్నగంటియాకు, చిత్తియాకు, నీరుగొలిమిడి, నల్లేరు, మండూకబ్రహ్మి, చాగమట్టలు, తిప్పతీగె, గలిజేరు, మునగచెక్క, నీలియాకు, బోడతరము, సంబ రేణు, వావిలి, కలబంద, అల్లము, దుష్టపాకు, పసపు అను వానిరసముతో ప్రతి దానిచే ప్రత్యేకప్రత్యేకముగ రుబ్బి ప్రతిదానిచే నైదేసిపుటంబులచొప్పున నూఱు పుటంబు లిడవలయును, ఇటుల నూఱుపుటంబులిడిన నది శుద్ధం బగును. పిదప సొంటి, పిప్పలి,మిరియాలు, కరక తాండ్ర యుసిరికెలు, పసపు, మ్రానిపసపు, దేవదారు, చిత్ర మూలము, వాయువిడంగములు అనువానిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి దానికిసమముగ నైమండూరమును గలిపి ప్రతిదినము పదిచిన్నములయెత్తును పెరుగు, పాలు, కోష్టు, కల్కము, అల్లపురసము, అనువానిలో చేనితోనేని ప్రాతఃకాలమున సేవింపుచుండిన క్షయరోగములు, కాసము, శోఫ, శ్వాసము, పాండువు, అగ్నిమాంద్యము హరించును. (ఈమండూరము క్షయ, పాండు, శోఫల హరింపజేయుటయందు కడుప్రసిద్ధిం జెందినది.)

సర్వక్షయములకు కాంతవల్లభరసము

కాంతం షోడశభాగం చ చతుర్దశమయోరజః,
కిట్టం చ ద్వాదశం చైవ దశభాగం తు టంకణమ్. 95
మనశ్శిలాష్టభాగం చ షడ్భాగం చ శిలాజతు,
సర్వేణ చ సమం స్యాత్తం గంధకంచాపి తత్సమమ్. 96
ఆర్ద్రిమూషోదరే న్యస్య వాలుకాయంత్రకే క్షిపేత్,
పాచయేత్సప్తరాత్రం తు సంగ్రాహ్యం సూక్ష్మచూర్ణితమ్. 97
సేవితం మధునాయుక్తం నిష్కార్ధేన సమన్వితం,
పాండురోగ క్షయం గుల్మ గ్రహణీరోగనాశనమ్. 98
కాసం శ్వాసం జ్వరం ఛర్ది ప్లీహోదర మరోచకం,
మందాగ్ని కుష్ఠరోగం చ మూలరోగం భగందరమ్. 99
వాతశూలహరం వృష్య మత్యంతమతిదీపనం,
తుష్టిపుష్టికరం కాంతివర్ధనం బలవర్ధనమ్. 100
కాంతవల్లభనామ్నాయం విష్ణునా నిర్మితం పురా,
సర్వపాండు క్షయంచైవ లోకస్యారోగ్యకారణమ్. 101

(నిత్యనాథీయే)

తా. కాంతభస్మము ౧౬ భాగములు, ఉక్కురాపొడి ౧౪ భాగములు, * మండూరము ౧౨ భాగములు, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము ౧౦ భాగములు, శుద్ధిచేసిన మణిశిల ౮ భాగములు, శుద్ధిచేసిన కర్పూరశిలాజితు ౬ భాగములు, శుద్ధిచేసిన పాదరసము ౬౬ భాగములు, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౬౬ భాగములు - ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వమున నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో బాగుగమర్దించి † ఆర్ద్రమూషలోగాని గాజుబుడ్డిలోగాని ఉంచి బాలుకాయంత్రమున ఏడుదినములు వండి సాంగశీతలమున ఖల్వమున నునిచి మర్దించి చూర్ణముచేసి యు౧ వర్ధనిష్కప్రమాణమును ప్రత్యహము ప్రాతస్సాయంకాలముల తేనెతో సేవింపుచుండిన పాండువు, క్షయరోగము, గుల్మము, గ్రహణీరోగము, కాసశ్వాసలు, జ్వరము, వాంతులు, ప్లీహోదరము, అరుచి, అగ్నిమాంద్యము, కుష్ఠువు, మూలవ్యాధి, భగందరము, వాతశూల హరించుటయేగాక కడు వీర్యవృద్ధి, అగ్నిదీపనము, మనస్సంతోషము, శరీరపుష్టి, కాంతి, బలము అనునవి సహా కలుగును. ఇది విష్ణువుచే సిద్ధింపబడిన కాంతవల్లభరస మనంబడును. మఱియు నిది సర్వపాండువుల, క్షయముల హరింపంజేసి లోకమున కారోగ్యము కలుగంజేయుచుండును.

క్షయరోగములకు లోకనాథరసము

వరాట తుల్యమండూరం తదర్ధం తీక్ష్ణలోహకం,
తత్పాదాంశం మృతం సూతం సూతద్విగుణగంధకమ్. 102
ఖల్వోదరే వినిక్షిప్య మర్దయే ద్దివసత్రయం,
వర్షాభూ మూలసారేణ వజ్రవల్లీరసేన చ. 103
వాసాసాతలకేనాపి చిత్రమూలేన మర్దయేత్,
గోళకంచాతపే శోష్యం దినాంతం తు వినిక్షిపేత్. 104
శరావేణ చ మృద్వగ్నౌ కుక్కుటీపుటవద్భవేత్,
సూక్ష్మచూర్ణం తతః కృత్వా తత్సమం మారిచం రజః. 105
భావనానంతరం ద్రవ్యం నాగవల్లీరసార్ద్రకం,
భృంగరాజం చ నిర్గుండీ ముండీ శిగ్రురస స్తథా. 106
త్రిఫలారసభావేన ఛాయాశుష్కం తు కారయేత్,

* మండూర మన—ప్రాతచిట్టెము.
† ఆర్ద్రమూష యన—ఆవము (సూళె)లో నుంచని మూస.

నిష్కార్థం మధునా లేహ్యం యామేయామే చ భక్షయేత్. 107
క్షయం క్షయకృశం వ్యాధీన్ వాతపిత్తకఫోద్భవాన్,
కాసశ్వాస ప్రతిశ్యాయ శోథ పాండు గదాదికాన్. 108
హలీమకంచాస్థిగతం వినిహంతి చ సత్వరం,
దీపనం వీర్యవృద్ధిం చ కారయేన్నాత్ర సంశయః. 109
లోకనాథరసో నామ శంభునా పరికీర్తితః, (పూజ్యపాదీయే)

తా. గవ్వభస్మము ౧ భాగము, మండూరము ౧ భాగము, లోహభస్మము ౪ భాగము, రసభస్మము, లేక శుద్ధిచేసిన రసము ౨ భాగము, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౧ భాగము - ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వమున నునిచి గలిజేరువేళ్ళు, నల్లేరు, అడ్డసరము, సంబరేణు, చిత్రమూలము అనువానిరసములచే మూడుదినములు బాగుగ మర్దించి సెనగగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి ఒకదినము ఎండించి మూకుడులో నునిచి దానిపై నొకమూకుడు మూసి బాగుగ చీలమన్ను లేపనముచేసి కుక్కుటపుటం బిడవలయును. లేక ఒకఝాము వఱకు పొయిమీఁదనైనా నావండవలయును. పిదప నామాత్రల సాంగశీతలమునదీసి చూర్ణము చేసి దానికి సమముగ మిరియములచూర్ణము కలిపి తమలపాకు, అల్లము, గుంటగలగరాకు, వావిలి, బోడతరము, మునగచెక్క, కరకతాండ్రయుసిరికెలు అనువాని రసములతో ప్రత్యేకప్రత్యేకముగ భావన చేసి అర్థనిష్కప్రమాణము మాత్రలుచేసి నీడ నెండించి తేనెతో ప్రతిఝామున సేవింపుచుండిన క్షయరోగము, క్షయము వలన జనించిన శరీరకృశత్వము, వాతపిత్తశ్లేష్మమువలన జనించిన కాసశ్వాసలు, పీనసము, శోఫ, పాండువు మొదలగు రోగములు, హలీమక, అస్థిగతజ్వర, అగ్నిమాంద్య రోగముల నిస్సంశయముగ హరింపఁజేసి వీర్యవృద్ధిని సహా గలుగంజేయును. ఇది శివునిచే జెప్పంబడిన లోకనాథరస మనంబడును. (పైఁజెప్పిన యౌషధముల నన్నింటిని సర్వక్షయరోగములయం దుపయోగింపవలయును. తాళకసిందూరము నొసంగునెడ దానియనుపానముల నెఱింగి ప్రయోగింపవలయును.)

క్షయరోగములయందు పథ్యము

పురాణశాల్యోదనముద్గయూషా ఘృతామృతే వాస్తుకమేఘనాదౌ,
కూష్మాండశిగ్రూ లఘురుచ్యభోజ్య క్షయేషుపథ్యంసముదాహరంతి.

తా. ప్రాతరాజనపుబియ్యపువంటకము, పెసరకట్టు, మేకనెయ్యి, మేకపాలు, చక్రవర్తపుకూర, చిట్టికూర, ముదురుగుమ్మడికాయ, మునగకూర, లఘువై రుచికరముగ నుండు ద్రవ్యములు క్షయరోగులకు పథ్యకరంబులు.

కుళుత్థయూషోనిలహః శర్కరాశ్మరి భేదనః,
తూని ప్రతూని నిరసో గుల్మ మేహ క్షయాపహః. 111

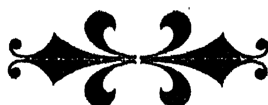
తా. ఉలవకట్టు వాతరోగము, శర్కరాశ్మరి, తూని, ప్రతూని గుల్మరోగము, మేహరోగము, క్షయరోగము గలవారలకు పథ్యకరంబులు.

క్షయరోగములయం దపథ్యములు

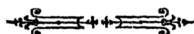
వర్జయేల్లవణం హింగు గవాంత్రక్రం సదాపయేత్,
క్షీరమాజ్యదధిక్వాథ పథ్యవర్గ క్షయేఽహితః. 112

తా. లవణము, ఇంగువ, అఘ్రుచల్ల (అనుమజ్జిగ), పాలు, నెయ్యి, పెరుగు, వగరుగల ద్రవ్యములు, క్షయరోగుల కపథ్యములు.

చతుర్థప్రకరణమ్.

పంచమ ప్రకరణే

పాండురోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

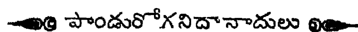
అవతరణిక. ఇపుడు గ్రంథకర్త విఘ్నబాహుళ్యశంకగలవాఁడై తనచేఁ జేయంబడు నీగ్రంథము నిర్విఘ్నముగ పరిసమాప్తి జెందుటకై తనకిష్టదేవతయగు ఈశ్వర నమస్కారాత్మకమంగళమును "నందీశ శేషశీతాంశు" అను శ్లోకముచే జేయుచున్నాఁడు.—

నందీశ శేష శీతాంశు సింహ కర్పూర సారసైః,
చందనేన చ తుల్యాంగం నీలకంఠమహం భజే. 1

తా. నందీశ్వరుఁడు, ఆదిశేషుఁడు, చంద్రుఁడు, సింహము, కర్పూరము, సారస పక్షి, చందనము అనువానితో తుల్యశరీరముగల నీలకంఠుని నేను భజించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజు అని పేర్కొనఁబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీగ్రంథముయొక్క యైదవప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

పాండురోగనిదానాదులు

పాండురోగాః స్మృతాః పంచ వాతపిత్తకఫై స్త్రయః,
చతుర్థ స్సన్నిపాతేన పంచమో భక్షణాన్మృదః. 3
వ్యాయామో లవణం చామ్ల మతితీక్ష్ణం చ మృత్సురా,
సేవనాచ్చ దివాస్వాపా జ్జాయతే పాండుర స్త్వచి. 4
అపక్వం మూత్రవిట్పీతం మృత్తికా భక్షణాధికం,
నిష్ఠీవనం త్వచి స్ఫోటో విజ్ఞేయం పూర్వలక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే)

తా. పాండురోగములు వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, సన్నిపాత, మృత్పాండువు లన నైదువిధంబులు. మిక్కుటముగ సంచారాదులు సేయుటవలన, ఉప్పు, పులుసు కడు తీక్ష్ణద్రవ్యములు, మృత్తిక, కల్లు అనువానిని మిక్కుటముగ సేవించుటవలన, పగటి నిద్రవలన, రక్తముదుష్టంబై చర్మము పాండురవర్ణముగ నగును. అందుభుజించినయన్నము

జీర్ణము గాక విరేచనంబు లగుట, మలమూత్రములు పచ్చగ వెడలుట, అధికముగ మన్ను దినుటయందు ఇచ్ఛ గలుగుట, కాంతి తగ్గియుండుట, శరీరము ఎండి చర్మము పగులుట, లేక శరీరము గట్టిపడియుండుట ఈలక్షణములు ముందుగలుగబోయెడి పాండురోగమునకు పూర్వరూపంబులు.

వాతపాండురోగలక్షణము

త్వఙ్మూత్ర నయనాదీనాం రౌక్ష్యం కృష్ణారుణాభతా,
వాతపాండ్వామయే కంపతోదానాహ భ్రమాదయః. 6

(మాధవనిదానే)

తా. చర్మము మూత్రము నేత్రములు మొదలగునవి రూక్షగనేని, నల్లగనేని, ఎఱ్ఱగనేని యుండుట, వణకు, సూదులచే బొడుచునట్టుల వేదన, కడుపుబ్బరము, భ్రమ మొదలగునవి గలుగుట ఈలక్షణములు గలది వాతపాండు వని తెలియవలయును.

పిత్తపాండురోగలక్షణము

పీత మూత్ర శకృన్నేత్రో దాహ తృష్ణా జ్వరాన్వితః,
భిన్నవిట్కోఽతిపీతాభః పిత్తపాండ్వామయీ నరః. 7

(మాధవనిదానే)

తా. మూత్రము మలము నేత్రములు పచ్చగ నుండుట, దాహము దప్పి జ్వరము గలుగుట, అధికముగ మలము వెడలుట, శరీరము కడుపచ్చగ నుండుట ఈలక్షణములు గలది పిత్తపాండు వని తెలియవలయును.

శ్లేష్మపాండురోగలక్షణము

కఫ ప్రసేక శ్వయథు తంద్రాలస్యాతిగౌరవైః,
పాండురోగీ కఫాచ్ఛుక్లై స్త్వఙ్మూత్రనయనాననైః. 8

(మాధవనిదానే)

తా. తెమడ వెడలుట, వాపు తంద్ర ఆలస్యము గలుగుట, శరీరము కడుబరువుగ నుండుట, చర్మము మూత్రము నేత్రములు తెల్లగ నుండుట ఈ లక్షణములు గలది శ్లేష్మపాండువని తెలియవలయును.

సన్నిపాతపాండురోగలక్షణము

జ్వరారోచక హృల్లాస తృష్ణా ఛర్ది క్లమాన్వితః,
పాండురోగీ త్రిభిర్దోషై స్త్యాజ్యః క్షీణో హతేంద్రియః. 9

(గ్రంథాంతరే)

తా. జ్వరము అరుచి ఓకర దప్పి వాంతి బడలిక గలుగుట, పైఁజెప్పఁబడిన వాత, పిత్త, శ్లేష్మ పాండురోగలక్షణంబు లన్నియు గలిగియుండుట, శరీరము క్షయించుట, ఇంద్రియములు స్వస్వవిషయగ్రాహక శక్తివిహీనంబులుగ నుండుట ఈలక్షణములు గలది సన్నిపాతపాండు వని తెలియవలయును. ఇవిగలరోగికి చికిత్స చేయంజనదు. ఐనను చక్షురాదింద్రియములకు స్వస్వవిషయగ్రాహకశక్తి గలిగియుండిన చికిత్స చేయవలయును.

1650

మృత్పాండురోగలక్షణము

మృత్తికాదనశీలస్య పాండురోగస్సుదుస్సహః,
జాయతే క్రిమికుష్ఠం చ హ్యతిసారస్సకృత్కఫః. 10
శూనాక్షీ కూటగండభ్రూ శ్శూనహస్తాది మేహనః,
అతిశ్వేతో౽తిదగ్ధాంగ శ్ఛర్ది మూర్ఛా తృషాన్వితః. 11

G.L.S. S.S. RAO (మాధవనిదానే)

తా. మిక్కుటముగ మన్నుభక్షించుటవలన పాండురోగము జనించును. అందు పురుగులు కుష్ఠువు అతిసారము గలుగుట, ఒకానొకప్పుడు తెమడ వెడలుట, కనురెప్పలు చెక్కిళ్ళు కనుబొమలు హస్తములు తొడలు పాదములు నాభి మేహనము ఉబ్బియుండుట, శరీరము తెలుపుబారియుండుట, శరీరము మండుట, వాంతులు మూర్ఛ దప్పి గలుగుట ఈలక్షణములు గలది మృత్పాండు వని తెలియవలయును. ఇది అసాధ్యము.

ప్రకారాంతరపాండురోగలక్షణము

నయనధవళకాంతిస్స్వేదనం జాడ్యరూపం
శ్వయథు వమన మాంద్యం చాంగశోషాతిసారం,
అరుచి జఘనజాడ్యం శ్లేష్మ నిద్రాతిపిత్తం
శ్రమ భ్రమణ విదాహం షోడశైతాని పాండౌ. (నిత్యనాథీయే)

తా. నేత్రములు తెల్లగనుండుట, చెమట, శరీరజాడ్యము, వాపుగలుగుట, వమనంబగుట, శరీరము వాతపూరితముగ నుండుట, శరీరము శోషించుట, అతిసారము అరుచి గలుగుట, పిఱుఁదులయందు జాడ్యముగలుగుట, దగ్గు నిదుర కడుపైత్యము అలసట గలుగుట, శరీరము దిరుగుట, కడుదాహము గలుగుట ఈపదహారు లక్షణములు గలది పాండురోగ మని తెలియవలయును.

నయనధవళకాంతి స్స్వేదనం జాడ్యరూపం
పవనపదకరాగ్నిత్వంగశోష స్తథైవ,

అరుచిరనలమాంద్యం శ్లేష్మనిద్రా ప్రయుక్తిః
భ్రమణ మతివిదాహో ద్వాదశైతాని పాండౌ. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. నేత్రములు తెల్లగనుండుట, చెమట శరీరజాడ్యము గలుగుట, శరీరము వాతపూరితముగ నుండుట, కాళ్ళు చేతులు మండుట, శరీరము వాచుట, అరుచి అగ్ని మాంద్యము దగ్గు నిద్ర భ్రమ గలుగుట, శరీర మధికముగ మండుట ఈపన్నెండులక్షణములు గలది పాండురోగ మని తెలియవలయును.

వివర్ణతా శరీరస్య శ్వయథుః కార్శ్యమేవ చ,
సత్వహాని స్తథాలస్యం పాండురోగస్య లక్షణమ్. (గ్రంథాంతరే)

తా. శరీరము వివర్ణముగ నుండుట, శరీరము వాచుట, శరీరము కృశించుట, సత్వము లేకుండుట, ఆలస్యము గలుగుట ఈ లక్షణములు గలది పాండురోగ మని తెలియవలయును.

నిస్సార శ్శిథిలేంద్రియోఽల్పవచనం శూనాక్షికూట స్తథా
శ్వాసః కర్ణరవోఽగ్నిసాదనయుతో హ్యాక్ష్యప్రమేదస్రవః,
కాసో దృష్టి విహీనతా నిశి తనో కార్శ్యం చ నిష్ఠీవనం
ధాతూనాం శిథిలత్వ మంగగురుతా పీతాన్వితః పాండురః. 15
(ఆయుర్వేదే)

తా. శరీరము నిస్సత్తువగ నుండుట, ఇంద్రియములు క్షయించుట, మాటలాడుటకు శక్తి లేకుండుట, కనురెప్పలు ఉబ్బుట, శ్వాసము గలుగుట, చెవిలో గింగురింగుమనుట, అగ్నిమాంద్యముగలుగుట, నేత్రముల నీరు పుసిగారుట, దగ్గుగలుగుట, రాత్రుల నేత్రములకు దృష్టి లేకుండుట, శరీరము కృశించుట, తఱచుగ ఉమియుట, సప్తధాతువులు శిథిలంబు లగుట, శరీరము బాచుట, శరీరము పసుపుపచ్చియుండుట ఈలక్షణములు గలది పాండురోగ మని తెలియవలయును.

పూర్వోక్తపంచపాండురోగమారకోపద్రవములు

తంద్రా దాహో రుచి శ్ఛర్ది మూర్ఛాధ్మానాతిసారవాన్,
పాండుదంతేక్షణనఖః పాండుసంఘాతదర్శనః. 16
ఏభిశ్చలక్షణైర్యుక్తం వర్జయేత్పాండురోగిణం, (సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. తంద్ర దాహము అరుచి వాంతులు మూర్ఛ కడుపుబ్బరము అతిసారము గలుగుట, దంతములచిగుళ్లు నేత్రములు గోళ్లు పాండురవర్ణముగ నుండుట, సర్వ

వస్తువులు పాండురవర్ణముగ నగుపడుట-ఈలక్షణములు పైజెప్పిన పంచవిధపాండు రోగములలో దేనియందు గలిగియుండినను ఆ పాండురోగిని వర్జింపవలయును.

పాండుదంతనఖోయస్తు పాండునేత్రశ్చ యో భవేత్. 17
పాండుసంఘాతదర్శీ చ పాండురోగీ వినశ్యతి, (చింతామణౌ)

తా. దంతములచిగుళ్ళు గోళ్ళు నేత్రములు అనునవి రక్తహీనంబులై పాండుర వర్ణముగనుండినను, లేక సర్వవస్తువులు పాండురవర్ణముగ గనుపించినను, ఆపాండు రోగి వైవస్వతనిలయంబున కేగు నని తెలియవలయును.

పాండురోగే శ్వయథుమూర్తా పీతాక్షినఖవాం స్తథా. 18
తంద్రా దాహోఽరుచిశ్ఛర్దిః పాండురోగీ వినశ్యతి,
(పూజ్యపాదీయే)

తా. శరీరము వాచియుండుట, నేత్రములు గోళ్ళు పసుపుపారియుండుట, తంద్ర తఱచుగ దాహము అరుచి గలుగుట, వమనం బగుట ఈ లక్షణములుగల పాండురోగి యమధర్మరాజును గాంచు నని తెలియవలయును.

నాసికాస్రుతరక్తశ్చ మేహపాండ్వామయీ క్షయీ 19
సద్యో విముంచతి ప్రాణాన్ సత్యమేవ న సంశయః,

తా. మేహ, పాండు, క్షయరోగములయందు ముక్కుబెవిరి రక్తము గారు చుండిన రోగి నిస్సంశయముగ తత్క్షణమున ప్రాణంబుల విడుచును.

నిస్సారతాతినిష్ఠీవ శ్రమశూనాక్షికూటతాః. 20
ధాతూనాం శిథిలత్వం స్యా దసాధ్యం పాండులక్షణం,
(రసరత్నాకరే)

తా. శరీరము సత్వవిహీనమై యుండుట, తఱచుగ నుమియుట, అలసట గలు గుట, కనురెప్ప లుబ్బియుండుట, సప్తధాతువులు శిథిలంబులై యుండుట ఇవి అసాధ్య పాండురోగలక్షణము లని తెలియవలయును.

ధాతుక్షయసమాయుక్త శ్ఛర్ది శోఫాద్యుపద్రవః. 21
పీతభాసా సమాలోకః పాండురోగీ త్యజేదసూన్, (ఆయుర్వేదే)

తా. సప్తధాతువులు క్షయించుట, వమనంబు లగుట, శరీరము వాచుట, శరీ రము పసపుపారియుండుట, సర్వవస్తువుల పచ్చగ గాంచుట ఈ లక్షణములు గల పాండు రోగి ప్రాణముల విడనాడు నని తెలియవలయును.

ఉ. ఇంద్రియనష్టి ధాతువులు హీనతఁ బొందుట పాండురోగముల్
తంద్ర యరోచి ఛర్దియును దాహము మూర్ఛయుఁగంఠ్లపండులుఁగా
సాంద్రము తెల్పు పచ్చ యతిసారము ముక్కున నెత్తురొల్కుటల్
చంద్రునకైన మాన విని సత్యము చెప్పెదఁ దాఁకెనేనియున్.

రోగసాధ్యాసాధ్యవివరణము

ప్రయోగశ్శమయేద్వ్యాధి మన్యామయముదీరయేత్. 22
నాసావశుద్ధశ్శుద్ధస్తు శమయేన్నసమీరయేత్, (నిత్యనాథీయే)

తా. ఔషధప్రయోగము శుద్ధరోగము (అనఁగా ఏకదోషజనితరోగము)లను హరింపఁజేయునేగాని ఇతరరోగముల గలుగంజేయకుండును. మఱియు అశుద్ధరోగములను (అనఁగా ద్వంద్వరోగములను త్రిదోషజనితరోగములను) ఔషధముఁ బ్రయోగించిన ఇతర రోగములు జనించును. అట్లగుటంజేసి శుద్ధరోగములకే చికిత్సంజేయవలయును. అశుద్ధరోగములు కుదురుట దుర్లభంబగుటచే వానికి చికిత్సజేయంజనదు.

పాండురోగచికిత్సారంభక్రమము

పాండ్వామయే పిబేత్సర్పిరాదౌ కల్యాణకాహ్వయమ్. 23
ఊర్ధ్వశుద్ధిమధశ్శుద్ధింవిధ్యుక్తం త్వాచరేత్తతః, (శారీరనిఘంటౌ)

తా. పాండురోగికి తొలుత కల్యాణఘృతమును పానము చేయించి పిదప వమన విరేచనంబుల కొసంగి శాస్త్రోక్తముగ ఔషధసేవలను జేయింపవలయును.

వాతపాండువునకు రససిందూరభూషణము

శుద్ధసూతం స సిందూరం పలైకైకం విమర్దయేత్. 24
వాసారసేన యామైకం తలేకుర్యాచ్చ చక్రికాం,
అపక్వాం కారయేన్మూషా మున్నతాం ద్వాదశాంగులామ్. 25
తన్మధ్యే గంధకం శుద్ధం క్షిపేత్పలచతుష్టయం,
పూర్వోక్తాం చక్రికాం వక్త్రే దత్వా రుద్ధ్వా పుటే లఘు. 26
జీర్ణే గంధే సముద్ధృత్య చక్రికాం తాం విచూర్ణయేత్,
చూర్ణాద్దశగుణం యోజ్యం మృతలోహం చ మర్దయేత్. 27
లశునస్య దశాంశేన చణమాత్రా వటీకృతా,
వాతపాండుహరస్సిద్ధో రసస్సిందూరభూషణః. (మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము, సిందూరము - వీనిని దినుసు కొక్కొకపలము చొప్పున ఖల్వమున నునిచి అడ్డసరపురసముచే నొకఝాము మర్దించి అఱచేతిలో

ళ్ళ జేసి పన్నెండంగుళములపొడవుగల [1]అపక్వమూషను గ్రహించి దానిలోపల నాలుగు లములు శుద్ధిచేసిన గంధకమును వైచి దానిపై ఈవిళ్ళనునిచి మూషయొక్క మూతిని లపపుబిళ్ళతో మూసి చీలమన్ను లేపనము చేసి మూసయందలి గంధకము జీర్ణం బగు ఆకు లఘుపుటంబిడి యాబిళ్ళను దీసి ఖల్వమున నునిచి చూర్ణము చేసి దానికి పదింతలు లోహభస్మము గలిపి ఈ యౌషధమునకు పదియవభాగము వెల్లుల్లిపాయల గలిపి మర్దించి నగగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి అనుపానవిశేషములతో సేవించిన వాతపాండువు రించును. ఇది రససిందూరభూషణ మనంబడును.

మండూరం చూర్ణితం శ్లక్ష్ణం గోమూత్రే ఒష్టగుణే పచేత్,
త్ర్యూషణం త్రిఫలా ముస్తం విళంగం చవ్య చిత్రకమ్. 29
దార్వీ గ్రంథీ ర్దేవదారు తుల్యం సర్వం విచూర్ణయేత్,
చూర్ణం మండూర తుల్యం చ పాకకాలే వినిక్షిపేత్. 30
భక్షయే త్కర్షమాత్రం చ జీర్ణాంతే తక్రభోజనం,
పాండు శోఫ హాలీమం చ హ్యూరు స్తంభం చ కామిలామ్. 31
అర్శాంసి హంతి శీఘ్రం చ హంసమండూరకాహ్వయం,

(అన్యశాస్త్రే)

తా. [2]మండూరమును దంచి మృదువుగ చూర్ణము చేసి దాని కెనిమిదింతలు గోమూత్రమును బోసి పాకము చేయవలయును. పాకకాలంబున త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, తుంగముస్తెలు, వాయువిడంగములు, చవ్యము, చిత్రమూలము, మానిపసుపు, దేవదారు అను వానిని సమభాగములుగ దంచి చూర్ణముచేసి పై మండూరమునకు సమముగ వైచి బాగుగ కలియబెట్టి పాకముజేసి కర్షప్రమాణము మాత్రలుజేసి సేవింపవలయును. సేవించిన యౌషధము జీర్ణంబైనపిదప మజ్జిగ అన్నమును భుజింపవలయును. ఇటులచేసిన పిత్తపాండువు, శోఫలు, హాలీమకము, ఊరుస్తంభవాతము, కామిలారోగము, మూలవ్యాధి శీఘ్రముగ నశించును. ఇదియ హంసమండూర మనఁబడును.

శ్లేష్మపాండువునకు మండూరవటుకములు

నిశాదార్వీత్వచం చవ్యం గ్రంథికం దేవదారు చ. 32
వ్యోషమం చ నవకం చైతచ్చూర్ణయే ద్ద్విగుణం తతః,
మండూరం చాంజననిభం సర్వతో ఒష్టగుణే క్షిపేత్. 33
పృథజ్మి పచ్య గోమూత్రే వటకీకరణక్షమే,

---

1 అపక్వమూషయన—అర్ధ్రమూస. 2 మండూరమన—ప్రాత ఇనుపచిట్టెము.

ప్రతిష్య వటికాః కుర్యాత్ త్వాం శ్యామే త్తక్రభోజనమ్. 34
ఏతామండూరవటికా అగదాః పాండురోగినాం,
కుష్ఠాసృగ్రజకం శోఫా మూరు స్తంభ మరోచకమ్. 35
అర్శాంసి కామిలాం మేహం ప్లీహానం శమయంతి చ, (మతాంతరే)

తా. మండూరమును కాటుకవలె చూర్ణముచేసి యామండూరమునకు ఈ క్రిందజెప్పంబడు ద్రవ్యములచూర్ణమునకును ఎనిమిదింతలు గోమూత్రముపోసి మాత్రలు జేయుటకు పక్వంబగునటుల పాకముజేసి అందు పసుపు, మ్రానిపసుపు, లవంగపుచెక్క, చవ్యము, కానుగచెక్క, దేవదారుచెక్క, త్రికటుకములు అనువానిని సమ భాగములుగ దంచి చూర్ణముజేసి పై మండూరమున కర్ధభాగము కలిపి రేగుపండంత మాత్రలుచేసి సేవింపుచుండిన పాండువులు, కుష్ఠువులు, శోఫలు, రజశ్శూలలు, ఊరు స్తంభవాతము, అరుచి, మూలరోగము, కామిల, మేహము, ప్లీహరోగము హరించును. ఇవియు మండూరకవటకము లనంబడును. సేవించిన యౌషధము జీర్ణంబైనపిదప మజ్జిగ యన్నమును భుజింపవలయును.

మృత్పాండువునకు స్వయమగ్నిముఖమండూరము

మండూరం ద్వాదశపలం గోమూత్రే ఽష్టగుణే పచేత్. 36
పంచకోలం దేవదారు ముస్తం వ్యోషం ఫలత్రయం,
విడంగం పలమాత్రం తు పాకాంతే చూర్ణితం క్షిపేత్. 37
పాయయే దక్షమాత్రం తు తక్రేణ సహబుద్ధిమాన్,
పాండు మందాగ్ని గ్రహణీ శోఫా ర్శాంసి హలీమకమ్. 38
ఊరుస్తంభం క్రిమిప్లీహ గళరోగం చ నాశయేత్,
అసాధ్యం శ్వయథుం హంతి పాండురోగం చిరోద్భవమ్. 39
స్వయమగ్నిముఖం నామ మృత్పాండౌ చ ప్రశస్తకం,
(గ్రంథాంతరే)

తా. ౯౬ పలముల గోమూత్రములో సూక్ష్మముగ చూర్ణముచేయఁబడిన ౧౨ పలముల మండూరమును వైచి పాకముచేసి అందు *పంచకోలములు, దేవదారు, తుంగ ముస్తెలు, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, వాయువిడంగములు - అనువానియొక్క చూర్ణమును దినుసు కొక్కొక పలము చొప్పున పాకాంతమున వైచి కలియబెట్టి గచ్చ కాయలంతేసి మాత్రలుజేసి యం దొకదానిని మజ్జిగతో సేవింపుచుండిన మృత్పాం

* పంచకోలమన—పిప్పళ్ళు, మోడి, చెవ్యము, చిత్రమూలము, శొంఠి.

వైచి కషాయము [illegible] సేవించిన ముఖ్యముగ పాండువ్యాధులు, శోథలు, [illegible] మొదలగునవి నశించును.

సర్వపాండురోగములకు లఘుచించాదిలేహ్యము

చించాపత్రతులాం మధ్వతులాం కృష్ణలోహకిట్టకలానాం,
ద్విద్రోణేంబుని విపచేద్వ్యసు [illegible] స్థితేన గుడపలాన్యత్ర. 45
ప్రత్యేకం పంచవింశతి మార్కవికశకలాని షోడశపలాని,
వృశ్చికపరదకరసం ప్రస్థం వినిదధ్యా సాంద్రతరం తత్ర. 46
త్రికటుక జీరక చూర్ణం చతుష్పలం తత్సమం చ మండూరం,
దత్వావతార్య ధాన్యే నిధాయ పక్షం యథానలం లీఢమ్. 47
వినిహంతి పాండు శోథ గ్రహణీ మేహాన ప్లీహవాహాన్,
అమనుష్యైరాఖ్యాతం విజ్ఞో హ్రస్వశ్చించాదిలేహ్యకస్సమ్యక్. 48
(అశ్వినీకల్పే

తా. చింతాకు ౧౦౦ పలములు, [illegible] ౧౦౦ పలములు-ఇట్టుల వీనిని ఒకభాండమున వైచి అందు [illegible] తూమెడు [illegible] ఉడుకబెట్టుచు [illegible] చిక్కగా కషాయము గాచి [illegible] అందు బెల్లము [illegible] పలములు, [illegible] అల్లపురసము [illegible] ౧౬ పలములు, [illegible] ౧ సేరుచొప్పున, త్రిఫల కషాయము ౧ సేరు వైచి లేహ్యముగా [illegible] శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు, జీలకఱ్ఱ అను నాలుగింటిని [illegible] పలముచొప్పున చూర్ణము చేసివైచి అందు ౪ పలములు సూక్ష్మముగ చూర్ణము చేయబడిన మండూరమును కలిపి పొయ్యిమీదనుండి దించి చల్లార్చి ౧౫ దినములు ధాన్యరాశిలో నుంచి యందునుండి తీసి అగ్నిబలానుగుణ్యముగ సేవింపుచుండిన [illegible] పాండువ్యాధులు, శోథలు, గ్రహణీరోగములు, మేహములు, ప్లీహరోగము, [illegible] నశించును. ఇది [illegible] అశ్వినీదేవతలచే చెప్పంబడిన లఘుచించాదిలేహ్యము. (ఇది పాండువు, శోథల వంటివి [illegible] చేయుటయందు కడు ప్రసిద్ధిం జెందినది.)

పాండువ్యాధులకు ప్రకారాంతరలఘుచించాదిలేహ్యము

పాదాంశైర్లోహకిట్టైశ్చించాపత్రతులాం సహ,
పచేజ్జలేఽష్టగుణితే తస్మిన్ పాదావశేషితే.
పక్త్వా గుడతులాం సమ్యక్ సార్ధప్రస్థార్ద్రికాన్వితాం,
ఆతపే జీరకం వ్యోషం ప్రత్యేకం పలపంచకమ్.

తత్సమంచాపి మండూరం క్షౌద్రం ప్రస్థం చ నిక్షిపేత్,
లఘుచించాదిలేహోఽయం సర్వపాండు నిబర్హణః. 51
ఆనాహ మరుచిం శోఫ కాసశ్వాస మహోదరం,
హలీమకం కామిలాం చ సర్వాంశ్చైవ వ్యపోహతి. (అశ్వినీకల్పే)

తా. చింతాకు ౧౦౦ పలములు, ఇనుపతునకలు ౨౫ పలములు - ఇట్టి వీనిని నొకభాండములో వైచి యందు పదియునెనిమిదిపలు ఉదకముబోసి చతుర్థాంశముగ కషాయము గాచి వడియకట్టి అందు ౧౦౦ పలములు బెల్లము, పైపొట్టుతీసిన అల్లపుతునకలు ౪౦ పలములు వైచి లేహ్యపక్వముగా వండి అందు జీలకఱ్ఱ, శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు అనువానిని దినుసు ఒకటింటికి ౫ పలములచొప్పున చూర్ణము జేసివైచి కలియం బెట్టి అందు ౨౦ పలములు శుద్ధమండూరమును కలిపి చల్లార్చి సెబ్బ నందు కుంచెడుతేనె పోసి బాగుగ కలియంబెట్టి ౧౫ దినములు ధాన్యరాశియందునిచి ప్రతి దినము నాలుగుపుండలయెత్తు లేహ్యమును సేవింపుచుండిన సమస్తపాండువులు, కడుపుబ్బరము, అరుచి, శోఫ, కాసశ్వాసములు, మహోదరము, హలీమకము, కామిలలు హరించును. ఇదియ లఘుచించాదిలేహ్య మనంబడును. మఱియు నిది పాండువు, వాపు, కామిల, హలీమకము అను నీరోగముల బోకడచును.

సర్వపాండువులకు మహాచించాదిలేహ్యము

చించాపత్రతులార్ధ మాయసరజో వహ్నిస్తథైవార్ద్రకం
తస్యార్థం పృథగే తదర్ధముదితం దేవం చ పౌనర్నవం,
పాఠానాయకపుంఖ ధాన్యకుటజ ద్రాక్షాః పృథక్ ప్రస్థకాః
చవ్యగ్రంథి దశాంఘ్రియశ్చ కుడపః క్వాథే తులాస్మిన్ గుడమ్. 53
చాంగేరీదళ మాతులుంగ రసయోః ప్రస్థం తథా పాచయేత్
వేల్లత్ర్యూషణ జీరకం త్రుటి శటీ త్వక్పత్రకం పాలికం,
మండూర ద్విపలాయస త్రిపలికే క్షౌద్రేణ యోజ్యం తథా
సేవ్యోఽయం చిరపాండు శోఫ శమన శ్చించాదిలేహ్యోమహాన్.
(గ్రంథాంతరే)

తా. చింతాకు ౧౦౦ పలములు, ఇనుపరాపొడి, చిత్రమూలము ఇవి దినుసుకు ౫౦ పలములు, అల్లము, దేవదారు, గలిజేరువేళ్ళు, చిరుబొద్దివేళ్ళు ఇవి దినుసుకు ౨౫ పలములు, ములువెంపలివేళ్ళు, కొత్తిమెర్లు, కొడిసెచెక్క, ద్రాక్షపండు ఇవి దినుసుకు ౧౬ పలములు, చవ్యము, పిప్పలీమూలము ఇవి దినుసుకు ౪ పలములు, దశమూలములు

దినుసులొకటొకటికి ౪ పలములు-ఇటుల వీనిని గ్రహించి వీనికన్నిటికి నాలుగింతలు (అనఁగా వైద్యసంప్రదాయప్రకారము ముప్పందుము) నీళ్ళుపోసి చతుర్థాంశముగ చిక్కఁగ కషాయము కాచి వడియగట్టి అందు ౧౦౦ పలములు బెల్లము కలిపి వడబోసి అందు పులిచింతాకురసము కుంచెడు, మాఁగీఫలరసము కుంచెడు పోసి బాగుగ కలిపి లేహ్యపాక ముగ వండి అందు వాయువిడంగములు, త్రికటుకములు, జీలకఱ్ఱ, ఏలకులు, కచోర ములు, దాల్చినిచెక్క, తాళిసెపత్రి అను వీనియొక్క చూర్ణము దినుసు కొక్కొక పలము, మంచిసూరము ౨ పలములు, లోహభస్మము ౩ పలములు లేహ్యపాకమున వైచి సాంగశీతలమున తేనె కలిపి సేవించిన ముదిరిన పాండువు రోగము హరించును. ఇదియ మహాచించాదిలేహ్య మనంబడును.

—— పాండువులకు చికిత్సాదులు ——

ద్వ్యఙ్గులే౽ధః కూర్పరతో దహేత్ తామ్రశలాకయా,
చించాదిలేహ్యద్వితయం ప్రయోజ్యం పాండురోగిణామ్. 55
(గ్రంథాంతరే)

తా. పాండురోగముల మోచెయ్యికి రెండంగుళములకుదిగువ తామ్రశలాకతో రచులు పేయుటయే గాక లోనికి చించాదిలేహ్యముసేని, మహాచించాదిలేహ్యముసేని నొసంగవలయును.

—— హాలీమకవివరము ——

వాతపిత్త సముద్భూతః పాండురోగో హాలీమకమ్. 56

తా. వాతపిత్తములచే జనించిన పాండువు, హాలీమక మని చెప్పంబడును.

—— హాలీమకలక్షణము ——

యదాతు పాండోర్వర్ణస్స్యాద్ధరిత శ్యావపీతకః,
బలోత్సాహక్షయస్తంద్రా మందాగ్నిత్వం మృదుర్జ్వరః 57
స్త్రీష్వహర్షో౽ంగమర్దశ్చ దాహ తృష్ణారుచిర్భ్రమాః,
హాలీమకం తదా తస్య విద్యాదనిలపిత్తతః. (గ్రంథాంతరే)

తా. పాండురోగమధ్యమున శరీరము ఆకుపసపువర్ణము, కపిలవర్ణము, లేక పసపువర్ణముగలదై బలము, ఉత్సాహము అనునవి నశించి తంద్ర, అగ్నిమాంద్యము, స్వల్పజ్వరము, స్త్రీసంభోగమునం దిచ్ఛలేకుండుట, ఒడలునొప్పి, దాహము, దప్పి, అన్నద్వేషము, భ్రమ అనునవి గలిగియుండిన వాతపిత్తములచే జనించిన హాలీమక మని తెలియవలయును.

పాండువులకు త్రిఫలాయసచూర్ణము

త్రిఫలా ద్వికరంజాగ్ని కుండలీ చూర్ణసంయుతం,
పాండురోగీ పిబే ల్లోహ రజ స్తక్రేణ మండలమ్. (లోహతంత్రే)

తా. కరక తాండ్ర యుసిరికెలు, కానుగచెక్క, వెమలిచెక్క, చిత్రమూలము నల్లఉప్పిచెక్క వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి యందు తగుమాత్రము లోహభస్మము కలిపి మజ్జిగతో ఒకమండలము సేవించిన పాండువు, శోఫలు హరించును.

పాండువులకు సహాయసచూర్ణము

వ్యోషాగ్ని వేల్ల త్రిఫలా తుల్యం భసితమాయసం,
సహాయసమిదం చూర్ణం ప్రశస్తం పాండుశోభినామ్. 60
(చింతామణౌ)

తా. త్రికటుకములు, చిత్రమూలము, వాయువిడంగములు, త్రిఫలములు వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి దానికి సమముగ లోహభస్మము కలిపి, యందొక తులమును ప్రతిదినము మజ్జిగతో సేవింపుచుండిన పాండువు, శోఫలు హరించును. (క్షయరోగ ప్రకరణమున జెప్పంబడిన కాంతవల్లభరసము నేని, లోకనాథరసము నేని సర్వపాండువులయందు బ్రయోగింపం దగును.)

సర్వపాండువులకు పూర్ణచంద్రరసము

ద్వికర్షం శుద్ధసూతం చ గంధకం చ ద్వికర్షకం,
లోహభస్మ పలంచాభ్రం జారితం చ పలాశకమ్. 61
ద్వితోలం రజతం చైవ వంగభస్మ ద్వికర్షకం,
సువర్ణం తోలకం చైవ తామ్రం కాంస్యం చ తత్సమమ్. 62
జాతీఫలం చంద్రపుష్ప మేలాం భృంగం చ జీరకం,
కర్పూరం వనితా ముస్తం కర్షం కర్షం పృథక్పృథక్. 63
సర్వం ఖల్వతలే క్షిప్త్వా కన్యారసవిమర్దితం,
భావయిత్వా వరీతోయై రుబుకానాం రసై స్తథా. 64
ఏరండపత్రై స్సంవేష్ట్య ధాన్యే రాత్రిం దివోషితం,
ఉద్ధృత్య మర్దయిత్వా తు వటికాం వల్లసమ్మితామ్. 65
ఖాదేచ్చ వటికా మేకాం పర్ణఖండేన సంయుతాం,
సర్వవ్యాధివినాశాయ కాశీనాథేన నిర్మితః. 66
పూర్ణచంద్రరసో నామ్నా సర్వరోగేషు యోజయేత్,

బలో రసాయనో వృష్యో వాజీకరణ ఉత్తమః. 67
అయమష్ఠీలికాం హంతి కాసశ్వాస మరోచకం,
ఆనుశూలం కటీశూలం హృచ్ఛూలం పంక్తిశూలకమ్. 68
అగ్నిమాంద్య మజీర్ణం చ గ్రహణీం చిరజాం పరాం,
ఆమవాతం చామ్లపిత్తం భగంధరమపి ధ్రువమ్. 69
కామిలాం పాండురోగం చ ప్రమేహం వాతశోణితం,
వాతజ్వరం ప్రశస్తో విద్యతే వాజికర్మణి. 70
రసస్యాస్య ప్రసాదేన నరో భవతి నిర్గదః,
మేధాం చ లభతే వాగ్మీ తుష్టిపుష్టిసమన్వితః. 71
మదనస్య సమాం కాంతిస్సింహస్యసమం బలం,
గీయతే మదనే నైవ మదనస్యసమం వపుః. 72
ప్రియాం నైవ రతిప్రాయాం పశ్యేచ్చ మదనాకులం,
స్త్రీణామపత్యనష్టానాం దుర్బలానాం చ దేహినామ్. 73
క్షీణానా మల్పశుక్రాణాం వృద్ధానాం వాతరేతసాం,
ఓజస్తేజస్కరశ్చాయం స్త్రీషు కామవివర్ధనః. 74
అభ్యాసేన నిహంతి మృత్యుపలితం సర్వామయధ్వంసనః,
వృద్ధానాం మదనోదయోదయకరః ప్రౌఢాంగనాసంగమే,
నిత్యానందకరస్తథాతిసుఖదో భూమౌ సదా సేవ్యతే
దృష్టస్సిద్ధఫలో రసాయనవరః శ్రీపూర్ణచంద్రో రసః. 75

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ఇవి దినుసునను రెండుకర్షములు, లోహభస్మము, జారణము చేయంబడిన అభ్రకభస్మము, ఇవి దినుసు కొక్కొకపలము, రజతభస్మము ౨ తులములు, వంగభస్మము ౨ కర్షములు, సువర్ణభస్మము తామ్రభస్మము, కంచుభస్మము - ఇవి దినుసుకొక్కొకతులము, జాజికాయ, లవంగములు, ఏలకులు, లవంగపుచెక్క, జీలకఱ్ఱ, పచ్చకర్పూరము, వనితా, తుంగముస్తెలు - ఇవి దినుసు కొక్కొకపలము - ఇట్లు వీనినెల్ల ఖల్వమున నునిచి కలబందరసములో మర్దించి పిదప పిల్లిపీచరము, ఆముదపువేళ్లు అనువానిరసములలో ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ భావనచేసి ముద్దచేసి ఆముదపాకులలో చుట్టి ధాన్యరాశియందొక ఱేయుంబగలునిచి పిదప దానిని యందుండి తీసి మరల మర్దించి వల్లప్రమాణము మాత్రలుజేసి యందొకదానిని తమలపాకులోనునిచి సేవించిన సర్వరోగములు హరించును.

ఇదియ దివోదాసునిచే నిర్మింపఁబడిన పూర్ణచంద్రరస మనంబడును. దీనిని సర్వరోగముల ప్రయోగింపం దగును. ఈ రసాయనము బలమును, వీర్యవృద్ధిని, మైథునశక్తిని గలుగం జేయుటయే గాక అష్ఠీలికావాతము, కాసశ్వాసలు, అరుచి, ఆమశూల, కటిశూల, ఊర్ధ్వనొప్పి, పంక్తిశూల, అగ్నిమాంద్యము, అజీర్ణము, చిరకాలముగ నుండు గ్రహణి రోగము, ఆమవాతము, ఆమ్లపిత్తము, భగందరము, కామిల, పాండువు, ప్రమేహము, వాతరక్తము అను వానిని సగా కడుశీఘ్రముగ పోకడుచును. *వాజీకరణమునకు దీనికన్న శ్రేష్ఠంబైన యౌషధం బెద్దియులేదు. ఈరస సేవనవలన నరుఁడు సర్వరోగవిముక్తుం డగుటయే గాక మేధ, వాక్పటుత్వము, సంతోషము, శరీరపుష్టి, మన్మథునితో సమాన మైన శరీరకాంతి, బలము గలవాఁడుగ నగును. మఱియు వానికి స్త్రీలయం దత్యా సక్తియు, వానియందు స్త్రీలకు కడు ఆసక్తియు గలుగును. దీనిని గొడ్రాలుగ నుండు స్త్రీ సేవించిన సంతానంబును, దుర్బలులుగ నుండువారు సేవించిన బలంబును, శరీరకృశ త్వము, అల్పశుక్రవృద్ధ్యాప్యము, వాతదుష్టశుక్రము గలవారు సేవించిన ఓజస్సు, తేజస్సును గలుగును. దీనిని స్త్రీలు సేవించిన వారికి కామోద్రేకము గలుగును. మఱియు దీని సేవనవలన మరణము, ముదిమి, సర్వరోగములు హరించి వృద్ధులు కామోద్రేకము గలవారై మదించిన స్త్రీలను సురతమున తృప్తిపరచెదరు. మఱియు నీరసమును రాజులు ప్రత్యహము సేవింపుచుండిన వారికి కడుసౌఖ్యము వాటిల్లును. ఈరసము నిశ్చయముగ ఫలమును గలుగంజేయును.

పాండుశోఫలకు శోఫాంకుశరసము

తామ్రపత్రం త్రిభాగేన రసగంధేన లేపయేత్,
నింబద్రవేణ సంయోజ్య సూర్యతాపే వినిక్షిపేత్. 76
ఊర్ధ్వాధో గంధకం దత్వా పాచయే దతియత్నతః,
మత్స్యాక్షీ మర్దితం కృత్వా మృద్భాండే వాలుకే క్షిపేత్. 77
యామమాత్రం చ పక్త్వైవం సాంగశీతలముద్ధరేత్,
గుంజామాత్రాం వటీం కృత్వా పథ్యయా గుడసంయుతామ్. 78
ఆర్ద్రకస్య రసేనాపి శోఫ పాండు విభేదనం,

* వాజః శుక్రం తదస్యాస్తీతివాజీ అవాజీవాజీ క్రియతే పురుషోఽనేనేతి వాజీకరణమ్. శ్లో. యేన నారీషు సామర్థ్యం వాజీవల్లభతే నరః, యేనవాప్యధికం వీర్యం వాజీకరణమేవ తత్,

శోఫాంకుశరసో నామ్నా లోకానాం హితకారకః. 79

(జాతుకర్ణనిఘంటౌ)

తా. శుద్ధిజేసిన రాగిరేకులు 3 భాగములు, శుద్ధిజేసిన రసము 3 భాగములు, శుద్ధిజేసిన గంధకమును గ్రహించి వేపాకురసముచే బాగుగ మర్దించి లేపనముజేసి ఎండ నెండించి మూకుడులో నునిచి దానికి సూర్ధ్వాంశభాగముల గంధకము నునిచి చీల మన్ను వ్రాసి పాకము జేసి మరల పొన్నగంటియాకురసముతో మర్దించి మాత్రలు జేసి యందొకదానిని కరక్కాయచూర్ణము, వేళ్లను అనుపానితో గాని, అల్లపురసములో గాని సేవించిన శోఫ, పాండువులు హరించును. ఇదియే శోఫాంకుశరస మనఁబడును.

శోఫముద్గరరసము

రసం గంధం మృతం తామ్రం పథ్యా వాలుకగుగ్గులు,
సమమాజ్యేన సంయుక్తం గుళికాః కారయేత్తతః. 80
ఏకైకాం సేవయేద్వైద్య శ్శోఫపాండ్వపనుత్తయే,
సీతలం చ జలం దేయం తక్రంచామ్లం విసర్జయేత్. 81
శోఫముద్గరనామ్నాయం పూజ్యపాదేన నిర్మితః, (గ్రంథాంతరే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, కరక్కాయలు, కూతురుబుడము, శుద్ధిజేసిన గుగ్గిలము వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి నేతితో బాగుగ మర్దించి ఐదు చిన్నములయెత్తుమాత్రలు జేసి యందొకదానిని సేవించిన పిదప శీతోదక మును పానముజేసిన శోఫ, పాండువులు హరించును. ఇదియు పూజ్యపాదునిచే నిర్మింపఁ బడిన శోఫముద్గరరస మనంబడును. దీనియందు మజ్జిగను, పులుసును వర్జింపవలయును.

శుష్కపాండులక్షణము

పాండురోగే భవేత్కార్శ్యం శుష్కపాండుం వినిర్దిశేత్. 82

(మాధవనిదానే)

తా. పాండురోగములలో శరీరము ఎండియుండిన శుష్కపాండువని తెలియ వలయును.

శుష్కపాండువులకు కాలవిధ్వంసనరసము

పారదం త్రిఫలం దత్వా గంధకే త్రిపలాత్మకే,
పచేద్యామం చ చుల్ల్యాం తు చూర్ణయిత్వా తతః పునః. 83
గుళూచీ సారమాధాయ శుష్కం సప్తపలాత్మకం,
మర్దయిత్వా తతస్సర్వం మధునా గుళికాకృతమ్. 84

వాసాపత్రైస్సమాబధ్య మధుభాండే వినిక్షిపేత్,
ఏకైకాం భక్షయేన్నిత్యం శుష్కపాండువినాశనః. 85
కాలవిధ్వంసనో నామపథ్యసాధ్యం శ్వయథుం జయేత్,

తా. శుద్ధిచేసిన రసము 3 భాగములు, శుద్ధిజేసిన గంధకము 3 భాగములు ఇటుల వీని నేకముజేసి మర్దించి మూకుళ్ళలో నునిచి బాగుగ చీలమన్ను లేపనముజేసి ఒకర్ఘామము వండి సాంగశీతలమున చూర్ణముజేసి యందు తిప్పసత్తు 2 భాగములు కలిపి తేనెతో మర్దించి మాత్రలుజేసి అడ్డసరపాకులో నునిచి బంధించి తేనెకుండయందునిచి యందొక్కొకమాత్ర చొప్పున ప్రత్యహము ప్రాతస్సాయంకాలముల సేవింపుచుండిన శుష్కపాండువు, అసాధ్యశోఫలు హరించును. ఇదియ కాలవిధ్వంసనరస మనఁబడును.

శుష్కపాండుక్షయలకు త్రైలోక్యసుందరరసము

భాగారసస్య చత్వారో గంధకస్య చ పంచ చ. 86
ముసలీ త్రిఫలాచైవ త్రికటుర్మోచ సంజ్ఞకః,
గుళూచి సత్వకంచైవ పంచ పంచ పృథక్పృథక్. 87
అభ్రకస్య షడష్టౌ చ లోహస్య పరికీర్తితాః,
చూర్ణయిత్వా చ తత్సర్వం భావయే దతియత్నతః. 88
చతుష్షష్టికవారం చ త్రిఫలాక్వాథత స్తథా,
తదర్ధం భృంగరాజస్య తదర్ధం శిగ్రుమూలతః. 89
ద్రవేణ చిత్రమూలస్య తదర్ధం గృహకన్యయా,
ఆర్ద్రకస్య ద్రవేణాపి భావనా పరికీర్తితా. 90
త్రైలోక్యసుందరోనామ్నా శుష్కపాండుక్షయాపహః,
అష్టవల్లం ప్రదద్యాచ్చ దశ ద్వాదశరా భిషక్. 91
మధునాసితయావాపి ఘృతేన కణయాపివా,
ఏవంచించాసమాయుక్తం శోఫ పాండు వినాశనమ్. 92
పథ్యం మృగాంకవద్దద్యా ద్భక్ష్యం సర్వం వివర్జయేత్,
(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము 4 భాగములు, శుద్ధిచేసిన గంధకము 5 భాగములు, నేలతాటిగడ్డలు, కరక తాండ్ర యుసిరికెలు, శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు, బూరుగ, తిప్పసత్తు అనువానిచూర్ణము దినుసు కొకటింటికి 5 భాగములు, అభ్రకసిందూరము 6 భాగములు, లోహభస్మము 8 భాగములు-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వమున వైచి చూర్ణము

చేసి త్రిఫలాకషాయముచే ౨౧ భావనలు, గుంటగలగరాకుకషాయముచే ౩౨ భావనలు, మునగచెక్కరసముచే ౧౭ భావనలు, చిత్రమూలము, కలబంద, అల్లము అను వానిరసములచే ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ ఏడుమారు భావనలుచేసి దానిని ఎండించి, లేక పచ్చి, లేక [illegible] ప్రమాణము మాత్రలుచేసి [illegible] పంచదార, ఘృతము అను వానితో గాని, [illegible] శుష్క-[illegible] సమసంబధమును. [illegible] చారింప వలయును.

గంధకం టంకణం సూతం త్రికటు త్రిఫలా సమమ్. 93
సమప్రమాణేన భాగాని లోహం కిట్టం సమాంశకం,
గోమూత్రే ద్విగుణే పక్త్వా తత్సమం మిశ్రితం గుడమ్. 94
భక్షయేత్ కోలమాత్రం తు బాల్యేస్మిం తక్రభోజనం,
అనంతగుణమండూరం క్షయపాండువినాశనమ్. (అన్యశాస్త్రే) 95

తా. ఈ భాగములు [illegible] భాగములు గోమూత్రము పోసి కాచి అందు శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు అనువానిని [illegible] భాగములు, ప్రాతబెల్లము [illegible] భాగములు వైచి [illegible] మాత్రలుచేసి సేవింపుచుండిన క్షయము, పాండువు హరించును. ఇదియు అనంతగుణమండూరము. పథ్యము - దీనియందు మజ్జిగయన్నమును భుజింపవలయును.

పాండురోగములయందు పథ్యము

భోజనం సాత్మ్యకం శాలి యవ గోధూమ ముద్గకం,
జాంగలాని చ మాంసాని గోపయో మాహిషం ఘృతమ్. 96
వృషా పటోలం వేత్రం చ పర్పటం శాక త్రోటకం,
దాడిమంచాపి ఖర్జూరం ఫలాన్యామలకాని చ. 97
పంచమూలం సింధువారి పిబేద్వాతాటకే తథా,
సర్వేషాం పాండురోగాణాం మాహిషం తు ఘృతం హితమ్. 98
(మాధవనిదానే)

తా. శరీరప్రకృతికనుగుణముగనుండు భోజనము, ప్రాతవడ్లు, యవలు, గోధుమలు, పెసలు, జాంగలమాంసము, ఆవుపాలు, బఱ్ఱెనెయ్యి, అడ్డసరము, పొట్లకాయ,

వెదురుగొట్లు, పర్పాటకము, తోటకూర, ద్రాక్షపండు, దానిమ్మపండు, ఖర్జూరపండు, ఉసిరికెపండు, మారేడు, నెల్లికూర, గుమ్మడుబద్ద, దుంపిలము, కలిగొట్టు, నదీజలము - ఇవి వాతాది సర్వపాండురోగములయందు పథ్యకరంబులు.

పాండురోగముల పథ్యాపథ్యములు

గురుద్రవ్య విదాహీని తిలం ముద్గాన్న మేవ చ,
గ్రామ్యాముపోతకీంచాపి మాంసాని పరివర్జయేత్. 99
సర్వేషాం పాండురోగాణాం మాహిషం తు ఘృతం హితం,
ఇతి సామాన్యతః ప్రోక్తం పాండురోగే చికిత్సకైః. 100

తా. గురుద్రవ్యములు, విదాహకరవస్తువులు, నువ్వులు, పులగము, ఊరబచ్చలికూర, మాంసములు ఇవి పాండురోగములయందు అపథ్యకరంబులు. సర్వపాండురోగముల బర్రెనెయ్యి హితకరము. ఇట్టుల పాండురోగముల చికిత్సకుల చేత పథ్యాపథ్యంబులు సామాన్యంబుగ జెప్పంబడియె.

పాండురోగచికిత్సావిధానము

పాండురోగేషు కుశల శ్శోఫోక్తం చక్రియా క్రమమ్. 101

తా. బుద్ధిమంతుఁ డగువైద్యుఁడు పాండురోగములయందు సగా శోఫచికిత్సలనే జేయవలయును.

శోఫనిదానము

శీత్వానిలో రుధిరపిత్తకఫాన్ ప్రదుష్టో
బాహ్యస్సిరాః ప్రకుపితాన్ సచ తై ర్నిరుద్ధః,
త్వఙ్మాంస సంశ్రయమలం వితనోతి శోఫం
సోత్సేధసంహతమథోకిల శోఫమాహుః. 102
కర్మవ్యాధికృశత్వతీక్ష్ణలఘనక్షారోష్ణశీతాశనా
చ్ఛోకస్వప్నసురాతిమాంసరతితస్నిగ్ధోభణాద్వాహనాత్,
ఊర్ధ్వాధశ్చ సిరాసురోధకుపితః స్థిత్వానిలో మధ్యగః
సోత్సేధం పరిసర్పిణం వితనుతే శోఫం చ సర్వాంగగమ్ 103
శ్వయథుర్యస్య పాదస్థో ఘునఃపాదౌ నిపీడయేత్,
శోఫస్సక్థిని వైషమ్యం తం భిషక్పరివర్జయేత్. (అశ్వినీకల్పే) 104

తా. సర్వకారణముచే దుష్టమైనవాతము రక్తపిత్తకఫముల దోషయుక్తంబులుగ జేసి బైటిసిరల జెందునట్టులం జేయును. పిదప వాతము పూర్వోక్తరక్తపిత్తకఫములచే నడ్డ

గింపఁబడినదై త్వఙ్మాంసములయం దున్నతముగ, కఠినముగ నుండువాపును గలుగంజేయు
ను. ఇదియ శోఫరోగ మనంబడును. మఱియు ప్రారబ్ధకర్మమువలన వ్యాధిచే జనించెడి
కృశత్వమువలన అత్యుష్ణము, లవణము, క్షారము, ఉష్ణము, శీతలముగల పదార్థసేవనవలన
శోకము, నిద్ర, కడుమద్యపానము, కడుమాంసభక్షణము అనువానిసేవనవలన, కోరికల
వలన, శరీరశ్రమవలన, అధికముగ భారమును మోయుటవలన వాతము సిరలయొక్క
ఊర్ధ్వాధఃప్రదేశములయందు పూర్వోక్తరక్తపిత్తకఫములచే నడ్డగింపఁబడుటంజేసి ప్రకో
పించినదై శరీరమంతట వ్యాపించి ఉన్నతమైనశోఫను గలుగంజేయును. మఱియు ఎవనికి
పాదములయందు వాపు దిగి గట్టిదై వేదనను గలుగంజేయుచు మరల తొడలయందు
వ్యాపించుచు నుండెడినో, అట్టివానిని వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును.

రక్తపిత్తకఫాన్వాయుర్దుష్టోదుష్టాన్ బహిస్సిరాః,
నీత్వా రుద్ధగతిస్తైర్హి కుర్యాత్త్వఙ్మాంససంశ్రయమ్. 105
సోత్సేధం సంహతం శోఫం తమాహుర్నిచయాదతః,

(గ్రంథాంతరే)

తా. వాతము దుష్టంబై స్వకారణముచే దుష్టంబులైన రక్తపిత్తకఫముల బాహ్య
సిరల జెందునటులంజేసి వానిచే నడ్డగింపఁబడిన గతిగలదై త్వఙ్మాంసాశ్రితముగ నుండు
వాపును గలుగంజేయును. ఆవాపు పొడవుగ, కఠినముగ నుండును. మఱియు నిది రక్త
యుక్తత్రిదోషసంబంధముగలదిగ నుండుటంజేసి సన్నిపాతాత్మక మని చెప్పంబడును.

శోఫవిభాగము

సర్వం హేతువిశేషైస్తు రూపభేదాన్నవాత్మకమ్. 106
దోషైః పృథగ్ద్వయైస్సర్వై రభిఘాతాద్విషాదపి,

తా. ఆవాపు కారణభేదజనిత కార్యభేదములవలన వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, వాత
పిత్త, పిత్తశ్లేష్మ, శ్లేష్మవాత, సన్నిపాత, అభిఘాత విషసంబంధమువలన తొమ్మిది విధం
బులుగ నగును.

శోఫపూర్వరూపము

తత్పూర్వరూపం దవథుస్సిరాయామోఽఙ్గగౌరవమ్. 107

తా. సంతాపము గలుగుట, సిరలు ఈడ్చినటుల నొచ్చుట, శరీరజడత్వము
గలుగుట ఈలక్షణములవలన వాపు జనించు నని తెలియవలయును.

శోఫకారణము

శుద్ధ్యామయాభక్తకృశా బలానాం క్షారామ్లతీక్ష్ణోష్ణగురూపసేవా,

దధ్యామమృచ్ఛాకవిరోధి దుష్టగరోపసృష్టాన్ననిషేవనం చ. 108
అర్శాంస్యచేష్టా నచ దేహశుద్ధి ర్మర్మోపఘాతో విషమా ప్రసూతిః,
మిథ్యోపచారః ప్రతికర్మణాం చ నిజస్య హేతుశ్శ్వయథోః ప్రదిష్టః.

తా. వమనవిరేచకాది శోధనము, జ్వరాదిరోగములు, విరుద్ధభోజనము, ఉపవాసము ఈ మొదలగువానివలన కృశించినవారలు, మఱియు సర్వక్షయముగలవారలు, ఉప్పు, పులుసు, కారము, ఉష్ణము, జడముగల పదార్థముల సేవించుటవలనను, పెరుగు అపక్వద్రవ్యములు, మృత్తిక, ఆకుకూరలు, క్షీరమత్స్యాది విరుద్ధపదార్థములు, దుష్టాన్నము, విషసంబంధముగల అన్నము ఈ మొదలగువానిని సేవించుటవలనను, మూలవ్యాధి, సంచారాదులు సేయకుండుట, వమనవిరేచనములచే శోధనార్హం బగుదోషముల శోధింపకుండుట, హృదయాది మర్మస్థలముల దోషములు కుపితంబగుటచే ఉపఘాతము గలుగుట, ఆమగర్భప్రసవము, విరుద్ధప్రసవము, వమనాదికర్మలయందు విరుద్ధోపచారంబులు సేయుట ఈ మొదలగువానివలనను వాపు జనించును.

శోఫసామాన్యలక్షణము

సగౌరవం స్యాదనవస్థితత్వం సోత్సేధమూష్మాథ సిరాతనుత్వం,
సలోమహర్షశ్చ వివర్ణతా చ సామాన్యలింగం శ్వయథోః ప్రదిష్టమ్.

తా. శరీరజడత్వము చంచలచిత్తము శరీరమున ఉబ్బు దాహము గలుగుట, నరములు ఉబ్బుట, గగుర్పొడుచుట, శరీరము వివర్ణముగ నుండుట ఈలక్షణములు శోఫలయందు సామాన్యముగ గలిగియుండునని తెలియవలయును.

వాతజశోఫలక్షణము

చల స్తనుత్వక్పరుషోఽరుణోఽసిత
స్సుషుప్తిహర్షార్తియుతోఽనిమిత్తతః,
ప్రశామ్యతి ప్రోన్నమతి ప్రపీడితో
దివాబలీ స్యాచ్ఛ్వయథుస్సమీరణాత్. 111

తా. వాపు చంచలముగ చర్మము పలచగ కఠినముగ ఎఱ్ఱగ లేక నల్లగ నుండుట, స్పర్శజ్ఞానము లేకుండుట, జిలజిల యను వేదనగాని గగుర్పాటుగాని గలిగి కారణము లేకనే శమించుట, అణచిన తక్షణమున పైకిలేచుట, పగటియందు వాపు ప్రాబల్యముగ నుండుట ఈలక్షణములుగలది వాతజశోఫ యని తెలియవలయును.

పిత్తజశోఫలక్షణము

మృదు స్సగంధోఽసిత పీత రాగవాన్

భ్రమ జ్వర స్వేద తృషా మదాన్వితః,
యఉష్యతే స్పర్శరుగక్షి రాగకృ
త్స పిత్తశోథో భృశ దాహపాకవాన్. 112

తా. మృదువుగ, ఉదంత గంధయుక్తముగ, పల్లగ, పసుపుగ, ఎఱ్ఱగ నుండుట, భ్రమ, జ్వరము, చెమట, దప్పి, ఉష్ణాధిక్యము, తాపముగలుగుట, తాఁకిన నొచ్చుట, నేత్రము లెఱ్ఱగనుండుట, కడుమంటలు, పాకముగలుగుట ఈలక్షణములుగలది పిత్తజశోథ యని తెలియవలయును.

శ్లేష్మజశోథలక్షణము

గురుః స్థిరః పాండురరోచకాన్వితః
ప్రసేకనిద్రావమివహ్నిమాంద్యకృత్,
సకృచ్ఛ్రజన్మప్రశమో నిపీడితో
నచోన్నమేద్రాత్రిబలీ కఫాత్మకః. 113

తా. జడముగ, స్థిరముగ, పాండువర్ణముగ నుండుట, అన్నద్వేషము గలుగుట, జొల్లుకారుట, నిద్ర, ఓకర, అగ్నిమాంద్యము గలుగుట, చిరకాలముమీఁదట ఉత్పత్తినాశనముల బొందుట, ఒత్తిన పైకిలేవకుండుట, కఫము రాత్రులయందు వృద్ధిని బొంది నాడుల నడ్డగించి రోగికి దేహగ్లానియును, చేష్టాదిహీనతను గలుగఁజేయుటవలన వాపు బలవత్తరముగ నుండుట, పగటియందు కఫమునకు బలము లేకుండుటంజేసి స్రోతస్సులకు ప్రతిబంధకము, చేష్టాదిహీనత లేకుండుట-ఈ లక్షణములుగలది శ్లేష్మజశోథ యని తెలియవలయును.

ద్వంద్వజ, సన్నిపాతజ శోథలక్షణము

నిదానాకృతిసంసర్గాచ్ఛ్వయథుస్స్యాద్ద్విదోషజః,
సర్వాకృతిస్సన్నిపాతాచ్ఛోఫో వ్యామిశ్రలక్షణః. 114

తా. రెండురెండు దోషవికారములు, లక్షణములు గలిగియుండిన ద్వంద్వశోథ యనియు, వాతాదిసర్వదోషలక్షణములు గలిగియుండిన సన్నిపాతశోథ యనియు తెలియవలయును.

అభిఘాతజశోథలక్షణము

అభిఘాతేన శస్త్రాది ఛేదభేదక్షతాదిభిః,
హిమానిలోదధ్యనిలై ర్భల్లాతకపికచ్ఛుజైః. 115
రసైశ్శూకైశ్చ సంస్పర్శాచ్ఛ్వయథుస్స్యాద్విసర్పవాన్,

భృశోష్మాలోహితాభాసః ప్రాయశః పిత్తలక్షణః. 116

తా. కాష్ఠాదులచే ప్రహరించుట, శస్త్రాదులచే నరుకుట, బ్రద్దలుసేయుట, లేక గాయపఱుచుట, చలిగాలి, సముద్రపుగాలి, జీడిగింజరసము, దురదగొండిరసము, ముల్లు అనువాని సంబంధమువలన శరీరమున వాపు జనించి కడుదాహము, ఎఱుపువర్ణము, తఱుచుగ పిత్తశోఫలక్షణములు గలిగియుండుట ఈలక్షణములు గలది అభిఘాతశోఫ యని తెలియవలయును.

విషజశోఫలక్షణము

విషజస్సవిషప్రాణి పరిసర్పణమూత్రణాత్,
దంష్ట్రాదంతనఖాఘాతా దవిషప్రాణినామపి. 117
విణ్మూత్రశుక్రోపహత మలవద్వస్త్రసంకరాత్,
విషవృక్షానిలస్పర్శా ద్గరయోగావచూర్ణనాత్. 118
మృదుశ్చలోవలంబీచ శీఘ్రోదాహరుజాకరః,

తా. విషజంతువులు శరీరముపైఁ బరుగిడుటచేనేని, లేక వానిమూత్రము శరీరముపైఁ బడుటచేనేని, లేక విషవిహీనజంతువులయొక్క కోరలు, లేక దంతములు, నఖములు అనువాని అభిఘాతముచేనేని, లేక విషప్రాణులయొక్క మల, మూత్ర, శుక్లములచే తడిసిన వస్త్రమును ధరించుటచేనేని, లేక విషవృక్ష విషవాత స్పర్శచేనేని, లేక విషసంబంధముగలవస్తువును శరీరముపై పూయుటచేనేని విషశోభ జనించును. ఆశోభ మృదువుగను, చంచలముగ, వ్రేలునదిగ, శీఘ్రోత్పత్తి, దాహము, పీడ గలదిగ నుండును.

వాతాదిస్థానవిశేషమువలన శోఫోత్పత్తిక్రమము

దోషాశ్శ్వయథు మూర్ధ్వం హి కుర్వంత్యామాశయస్థితాః. 119
పక్వాశయస్థా మధ్యేతు వర్చస్థానగతా స్త్వధం,
కృత్స్న దేహమనుప్రాప్తాః కుర్యుస్సర్వసరంతథా. 120

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మములు ఆమాశయగతంబులైన ఱొమ్మునుపైభాగమున, పక్వాశయగతంబులైన ఱొమ్ము, పక్వాశయము అనువానికి మధ్యభాగమున వాపును గలుగంజేయును. మఱియు మలాశయగతంబులైన పక్వాశయము మొదలు పాదపర్యంతము వాపును గలుగంజేయును. మఱియు శరీరమంతట వ్యాపించిన సర్వాంగముల వాపును గలుగంజేయును.

అసాధ్యశోఫలక్షణము

శ్వాసః పిపాసా ఛర్దిశ్చ దౌర్బల్యం జ్వరయేవ చ,

యస్యచాన్నే రుచిర్నాస్తి శోఫినం పరివర్జయేత్. 121

తా. శ్వాసము, దప్పి, ఓకరు, దౌర్బల్యము, జ్వరము, అన్నద్వేషముగల శోఫరోగిని వర్జింపవలయును.

ఆననం హస్త పాదం చ పుంసి శోఫః ప్రవర్తతే,
పునఃపునః ప్రకారేణాప్యసాధ్యః పరికీర్తితః. (నిత్యనాథీయే) 122

తా. ఏపురుషునికి ముఖము, కాళ్లు, చేతులు అనువానియందు వాపు జనించి నివృత్తింపుచు మరల వాచుచునుండెడినో, అట్టిరోగియొక్క శోఫ యసాధ్యంబని తెలియవలయును.

ఆననం హస్త పాదం చ కుక్షీ గుహ్యే వుభావపి,
స్త్రీణాం శోఫః ప్రవర్తేత హ్యసాధ్యః పరికీర్తితః. (సిద్ధసంగ్రహే)

తా. స్త్రీకి ముఖము, చేతులు, కాళ్లు, కడుపు, మర్మస్థలము అనువానియందు వాపు జనించినను, లేక నివృత్తించి మరల వాచినను, ఆస్త్రీయొక్క శోఫ యసాధ్యం బని తెలియవలయును.

గౌరవం చ జ్వరం తృష్ణా మద స్వేదోఽగ్నిమందతా,
మూత్రకృచ్ఛ్రాతిసారం చ ఛర్దిశ్చ శ్వయథౌ భవేత్. 124
(అశ్వినీకల్పే)

తా. శరీరము బరువుగ నుండుట, జ్వరము దప్పి గలుగుట, శరీరము గురుతెలియకుండుట, చెమటపట్టుట, అగ్నిమాంద్యము, మూత్రకృచ్ఛ్రము, అతిసారము, వాంతి గలుగుట ఈలక్షణములు గలవాపులు అసాధ్యములని తెలియవలయును.

శోఫమారకోపద్రవములు

అనేకోపద్రవయుతం పాదయోః ప్రసృతం నరం,
నారీం శోఫ ముఖీం హంతి కుక్షీ గుహ్యే వుభావపి. (మతాంతరే)

తా. ఏపురుషునికి శోఫరోగముతోడ అనేకోపద్రవంబులు గూడి కాళ్లయందు వాపు, స్త్రీకి ముఖమునందు వాపు, స్త్రీపురుషులకు కడుపు, మర్మస్థలము అనువానియందు వాపు గలిగియుండెడినో, అట్టివారు మరణముఁ జెందుదురని తెలియవలయును.

జ్వరాతిసార శోఫానాం శ్వయథౌ చ తథాక్షయే,
ఆననం హస్త పాదం చ విశేషాద్యస్య శుష్యతి. 126
స్వయోనావపి దేహే చ సామాన్యాద్వ్యాతిపంచతామ్,
(నిత్యనాథీయే)

తేనెతో సేవించిన స్థూలరోగము, అరుచి, అగ్నిమాంద్యము, శోఫ, పాండువులు, ప్లీహ రోగము, గ్రహణిరోగము, మూలరోగము, కామజ్వరము, ఎక్కిళ్లు, శ్వాస, కఫ రోగము, వాతరోగము, క్రిమిరోగము, యకృద్రోగము, శూల, జీర్ణజ్వరము, సమస్త వాతకఫములచే జనించినరోగములు, త్రిదోషజనితరోగములు కడుశీఘ్రముగ హరించును. ఇదియు మంథానభైరవగ్రంథమున జెప్పంబడిన శోఫారిరస మనంబడును.

— శోఫలకు వజ్రమండూరము —

సూక్ష్మచూర్ణం తు మండూరం గోమూత్రే పాచయే ద్దినం,
వజ్రవల్లీం సమాంశం చ చించా త్వక్క్షారసంయుతామ్. 133
భక్షితంచాక్షమాత్రం తు హ్యసాధ్య శ్వయథుం జయేత్,
(మాధవనిదానే)

తా. మండూరమును సూక్ష్మముగ చూర్ణముజేసి గోమూత్రములోవైచి ఒకదినము వండి పిదప నామండూరమును గ్రహించి దానికి సమముగ నల్లేరుబూడిదెను, చింత చెక్కలబూడిదెను కలిపి గచ్చకాయలంతేసి మాత్రలుజేసి సేవింపుచుండిన అసాధ్య శోఫలు హరించును. మఱియు పాండురోగమున జెప్పంబడిన బింబాదికషాయమును సహా శోఫరోగములో సేవింప దగును.)

— శోఫలకు కిట్టాదికషాయము —

కిట్టామలకషాయేణ పాండుం శోఫం చ కామిలామ్. 134
చించా కిట్ట కషాయేణ శోఫ పాండు గదం హరేత్,
(ఆయుర్వేదే)

తా. ప్రాతచిట్టెమును, ఉసిరికెపప్పును కషాయము గాచి అందు సిందూరము గలిపి సేవించిన పాండువు, శోఫ, కామిల హరించును. మఱియు చింతాకును, ప్రాతచిట్టెమును కషాయముగాచి యందు సిందూరముగలిపి సేవించిన పాండువు,శోఫ హరించును.(మఱియు పాండురోగములయందును జెప్పంబడిన కాంతపల్లభరసము, లోకనాథ రసము, మండూర కల్పములు, లోహభస్మము, చించాదిలేహ్యము అనువానిలో దేనినేని సేవించిన శోఫలు హరించును.)

— శోఫలకు తింత్రిణీమండూరము —

తింత్రిణీ కణసంయుక్తం మండూరం యోజయే త్తతః. 135
పీత్వా చ హరతే శీఘ్రం శోఫ పాండు క్షయాదికం, (బాహటే)

తా. చింతాకు రసము పావుసేరు, పిప్పళ్లు ఒకవరహాయెత్తు, మండూరము ఒక

అంగభ్రమణకం చైవ మలబద్ధం చ గుల్మకం,
మూత్రబద్ధం బాహుకంపం స్కంధవాతం తథైవ చ. 7
ఆఢ్యవాతం ధూమవాతం విధూమం భోగవాతకం,
కటివాతం తు తద్వచ్చ శుక్లవాతం చ పాంశుకమ్. 8
సంధివాతం గృధ్రవాతం గుల్ఫవాతం తథైవ చ,
మందవాతం జానువాతం జంఘావాతం చ పాదకం. 9
కంధరంచాంగులీవాత మనులోమం విలోమకం,
సుప్తవాతం కోష్ఠవాతం వస్తివాతం చ శుష్కకమ్. 10
స్థానవాతం కుక్షివాత మస్థివాతం చ మజ్జకం,
ఏకాంగకం క్షీణవాత వసావాతకసంజ్ఞకమ్. 11
మధువాతం క్షుధావాతం శృంఖలం స్ఫోటవాతకం,
స్నాయు ప్రసూతివాతం చ హ్యజీర్ణాతపవాతకమ్. 12
అగ్నివాతం తథానామ్నా స్వరహీనం చ ఖంజకం,
కళావాతం దండవాతం క్షతవాతం చ పంగుకమ్. 13
దధివాతం తథోన్మాద మశీతిర్వాతసంజ్ఞికాః,

తా. ఊర్ధ్వవాతము, శిరోవాతము, పక్షఘాతవాతము, పార్శ్వవాతము, అర్ధాంగవాతము, కంపవాతము, ఊరుస్తంభవాతము, కికృసవాతము, రక్తవాతము, ఆమ్లవాతము, కఫవాతము, సాధ్యవాతము, ధనుర్వాతము, తిమిరవాతము, కంఠవాతము, కాకవాతము, శీతవాతము, నయనవాతము, ఉదరవాతము, నానావాతము, ముఖవాతము, అవయవాంగవాతము, జిహ్వాంగవాతము, నరవాతము, కర్ణవాతము, అమ్లవాతము, త్వగ్వాతము, అణువాతము, అంగభ్రమణవాతము, మలబద్ధవాతము, గుల్మవాతము, మూత్రబద్ధవాతము, బాహుకంపవాతము, స్కంధవాతము, ఆఢ్యవాతము, ధూమవాతము, విధూవాతము, భోగవాతము, కటివాతము, శుక్లవాతము, పాంశువాతము, సంధివాతము, గృధ్రవాతము, గుల్ఫవాతము, మందవాతము, జానువాతము, జంఘావాతము, పాదవాతము, కంధరవాతము, అంగుళీవాతము, అనులోమవాతము, విలోమవాతము, సుప్తవాతము, కోష్ఠవాతము, వస్తివాతము, శుష్కవాతము, స్థానవాతము, కుక్షివాతము, అస్థివాతము, మజ్జావాతము, ఏకాంగవాతము, క్షీణవాతము, వసావాతము, మధువాతము, క్షుత్వాతము, శృంఖలవాతము, స్ఫోటవాతము, స్నాయకవాతము, ప్రసూతివాతము, అజీర్ణవాతము, ఆతపవాతము, అగ్నివాతము, స్వరహీనవాతము, ఖంజావాతము, కళావాతము, దండ

వాతము, క్షతవాతము, పంగువాతము, దండివాతము, ఉన్మాదవాతము అని వాతరోగములు ఎనుబదివిధంబులు.

వాతాదిప్రకోపజనితరోగభేదములు

న వాతేన వినా శూలం న కండూః శ్లేష్మణా వినా. 14
న పిత్తేన వినా ఛర్దిః నాజీర్ణేన వినా జ్వరః,

తా. వాతము ప్రకోపించకనే శూలయును, శ్లేష్మము ప్రకోపించకనే దురదయు, పైత్యము ప్రకోపించకనే వాంతియును, అజీర్ణము లేకనే జ్వరమును గలుగదని తెలియవలయును.

వాతరోగనిదానము

రూక్షశీతాల్పలఘ్వన్న వ్యవాయాతి ప్రజాగరైః. 15
విషమాదుపచారాచ్చ దోషాసృక్స్రావణాదపి,
లంఘన [1]ప్లవనాత్యధ్వవ్యాయామాతివిచేష్టనైః. 16
ధాతూనాం సంక్షయాచ్చింతా శోకరోగాతికర్శనాత్,
వేగసంధారణాదామాదభిఘాతాదభోజనాత్. 17
మర్మబాధాద్గజోష్ట్రాశ్వ శీఘ్రయానాదిసేవనాత్,
దేహేస్రోతాంసి రిక్తాని పూరయిత్వానిలో బలీ. 18
కరోతి వివిధాన్ వ్యాధీన్ సర్వాంగైకాంగసంశ్రయాన్,
సంకోచః పర్వణాం స్తంభో భంగోస్థ్నాం పర్వణామపి. 19
రోమహర్షః ప్రలాపశ్చ పాణిపృష్ఠశిరోగ్రహః,
ఖాంజ్యపాంగుల్యకుబ్జత్వం శోషోంగానా మనిద్రతా. 20
గర్భశుక్లరజోనాశ స్పందనం గాత్రసుప్తతా,
శిరోనాసాక్షి జత్రూణాం గ్రీవాయాశ్చాపి హుండనమ్. 21
భేదస్తోదార్తిచాక్షేపో [2]మోహశ్చాయాస ఏవ చ,
మోటనంచైవ గ్రీవాయా శ్వాసస్సర్వాంగతోదనమ్. 22
[3]ఏవంవిధాని రూపాణి కరోతి కుపితోఽనిలః,
తత్ర కోష్ఠాశ్రితే దుష్టే నిగ్రహో మూత్రవర్చసోః. 23
హేతుస్థానవిశేషాచ్చ భవేద్రోగవిశేషకృత్,

---

1 ప్లవనాత్యధ్వాయాసాదతివిచేష్టనైః. 2 ముహుశ్చాయాసఏవ చ.
3 పార్శ్వశూలం భ్రమో మోహః; కరోతి కుపితోఽనిలః.

సుస్నిగ్ధైస్సుఖయేద్దేహం సోష్ణస్నేహం చ పాయయేత్. 24

యూషైస్తైలైర్ఘృతైస్సామ్లైః పయోభిస్స్వరసైరసైః,
భోజయేద్రేచయేత్స్వేద్య మృదుస్నేహాక్తభేషజైః. 25
క్షీరైర్వాతారితైలం వా పిబేచ్ఛుద్ధికరం భవేత్, (మాధవనిదానే)

తా. రూక్ష, శీతలము, అల్పప్రమాణము, లఘుత్వముగల యన్నమును భుజించుట, కడుమైథున, జాగరణ, విషమోపచారముల సేయుట, దోషము అనఁగా—కఫపిత్త మలమూత్రాదులను, రక్తమును స్రవింపఁజేయుట, దాఁటుట, నదులయందీఁదుట, మిక్కుటముగ మార్గము నడుచుట, (కడు ఆయాసము జెందుట), దుముకుట మొదలగు కడువిరుద్ధచేష్టలు సేయుట, రసరక్తాదిధాతువులు క్షయించుట, చింత, దుఃఖము, రోగము అనువానిని జెందుట, మిక్కుటముగ కృశించుట, మలమూత్రముల బంధించుట, ఆమమన—రసధాతువు దుష్టంబై వాతమార్గము నడ్డగించుట, కాష్ఠాద్యభిఘాతము నెందుట,. ఉపవాసము సేయుట, హృదయాదిమర్మములయం దభిఘాతము గలుగుట, ఏనుగు, ఒంటె, గుఱ్ఱము మొదలగువానిపైనుండి భూమిపైఁబడుట - ఈ మొదలగు కారణములవలన వాతము ప్రకోపించి బలిష్ఠమై శరీరమునందలి రిక్తములైన నాడుల పూరింపఁజేసి సర్వాంగమునేని, లేక ఏకాంగమునేని నాశ్రయించి నానావిధ వాతరోగముల జనింపఁజేయును. మఱియు సంధులయందు సంకోచము, స్తంభనము, అస్థిసంధులయందు భిన్నంబగునటుల పీడ, గగుర్పాటు, తబ్బిబ్బుమాటలు, చేతులు, వీఫు, శిరము అనువానియందు పట్లు, కుంటితనము, పిచ్చికుంటితనము, కుబ్జత్వము, అంగములయందు వాపు, నిద్రాభంగము, గర్భము ధరింపకుండుట, శుక్ర రజో రక్తములు నశించుట, శరీరము వణకుట, శరీరము మొద్దుబారియుండుట, కేశప్రదేశము, కణత, లలాటము అనువానియందు పగులుట, ఘ్రాణేంద్రియము నశించుట, నేత్రములదృష్టి లేకుండుట, అవ్రొమ్మడుచుకొనుట, మెడ స్తంభించుట, పెదవులు, దంతములు, కంఠము మొదలగు వానియందు పగులుట, సూదులచే బొడుచునటుల పీడ, ఆక్షేపవాతము, మోహము, ఆయాసముగలుగుట, మెడ యీడ్చికొనుట, శ్వాసము, సర్వాంగము వేదన, (పార్శ్వములయందు శూల, మోహము) గలుగుట—ఈలక్షణములు వాత ప్రకోపము వలన గలుగును. కోష్ఠాశ్రితవాతము దుష్టంబైన మలమూత్రముల నడ్డగించును. మఱియు ప్రకోపించిన వాతము కారణస్థానభేదములవలన నానావిధ వాతరోగముల గలుగంజేయును. వాతరోగికి కోమలములగు ద్రవ్యములచే శరీరసౌఖ్యమును గలుగంజేయుటయేగాక - ఉష్ణములగు స్నేహద్రవ్యములపానమును, * యూషము, తైలము,

* యూష మన పెసలు, ఉలవలు మొదలగువానికట్టు.

ఘృతము, పుల్లనిద్రవ్యములు, పాలు, స్వేదనములు, రసపిశేషద్రవ్యములు అనువాని భోజనమును, స్వేదనక్రియయును, మృదుకర ద్రవ్యములు, స్నేహము అనువాని లేపనమును, రేచనమును, క్షీరము, వాతారితైలము అనువానిసేవనను జేయింపవలయును. ఈ ఉపచారములచే వాతరోగము శమించును. ఇదియ వాతరోగమునకు సామాన్యోపచారంబులు.

వాతసాధ్యాసాధ్యములు

పార్శ్వస్థానవిశేషాచ్చ భవేద్రోగవిశేషకృత్, 26
ధనురాదిరసాధ్యస్తు ద్వంద్వలక్షణకస్తథా,
స్థాననామానురూపేణ లింగభేదాద్వినిర్దిశేత్. 27
శుద్ధవాతహతం పక్షం కృచ్ఛ్రసాధ్యతమం విదుః,
హనుస్తంభార్దితాక్షేప పక్షఘాతాపతానకాః. 28
కాలేన మహతా సాధ్యా హ్యసాధ్యాశ్చ చిరంగతాః,
(ఆయుర్వేదే)

తా. ఒకపార్శ్వమును నాశ్రయించియుండువాతము, ధనురాదివాతములు, ద్వంద్వవాతములు, స్థాననామానుగుణమువలన లక్షణములవలన అసాధ్యము లనియు, శుద్ధవాతము (అనఁగా ఏకదోషజనిత వాతరోగము) వలన జనించిన పక్షవాతము కష్టసాధ్యమనియు, హనుస్తంభము, అర్దితము, ఆక్షేపము, పక్షఘాతము, అపతానకము అను వాతరోగములు కాలక్రమమునఁదట సాధ్యంబు లనియు, కడుదీర్ఘకాలమునుండిన అసాధ్యము లనియు తెలియవలయును. (ఇఁక జ్వరముతోఁగూడిన ఏకాదశ వాతలక్షణముల వచించెదను.)

ధూమవాతలక్షణము

విషూచికా వాంతి విదాహకాశ్చ జ్వరోతి తృష్ణాప్యతిసారకశ్చ,
పిత్తంచ మూర్ఛాభ్రమణంవికారో ధూమంచ వాతంతు వదంతితజ్జ్ఞాః.
(మాధవనిదానే)

తా. విషూచి, వాంతులు, శరీరమున విదాహము, కడుదప్పి, అతిసారము గలుగుట, పిత్తము ప్రకోపించుట, మూర్ఛ, భ్రమగలుగుట ఈలక్షణములతోడ జ్వరమును గూడి శరీరము తెలుపుపారియుండిన ధూమవాత మని ఆయుర్వేదవేత్తలు వచించెదరు. (దీనియందు పంచవక్త్రరసమును సేవింపవలయును.)

ధూమవాతమునకు త్రిఫలాదిచూర్ణము

ఏరండతైలం త్రిఫలా గోమూత్రం చిత్రకం విషం,
ఏకమాసం ఘృతైః పానం ధూమవాతం వినాశయేత్. 30

తా. కరక్కాయ, తానికాయ, ఉసిరికెపప్పు, చిత్రమూలము, అతివస వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి ఆముదము, గోమూత్రము, నెయ్యి అనువానిలోగలిపి ఒకమాసము సేవించిన ధూమవాతము హరించును.

విధూమవాతలక్షణము

శరీరే తు విదాహశ్చ జ్వరస్స్యోత్కటసంభవః,
శిరశ్శూలం రక్తనేత్రం విధూమం వాతకం విదుః. 31
(మాధవనిదానే)

తా. శరీరము విదాహించుట, శిరము నొచ్చుట, నేత్రము లెఱ్ఱగ నుండుట, ఈలక్షణములతోడ ఉత్కృష్టమైన జ్వరము గలిగి శరీరమున తెల్లని పొట్టురాలుటయే విధూమవాతమని తెలియవలయును.

విధూమవాతమునకు వాతాదిరసము

అష్టౌభాగా రసస్యాపి విషం తిందో స్తథైవ చ,
గంధకస్య తథైవాష్టౌ కటుత్రయ ఫలత్రయమ్. 32
వహ్నిః పత్రక ముస్తానాం వచాశ్వగంధ యోరపి,
రేణుకా విష కుష్ఠానాం పిప్పలీమూలకస్య చ. 33
ఏకైకం తు భవేద్భాగ మింద్రదారో స్తథైవ చ,
చతుర్వింశద్గుడేచాత్ర వటకా చణకాకృతిః. 34
వాతారిరస నామాయం విధూమవాతనాశకమ్. 35

తా. శుద్ధిజేసిన పాదరసము ౮ భాగములు, కలిలో మూడుదినములు నానబెట్టి ఎండించి విషముష్టిగింజలు ౮ భాగములు, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౮ భాగములు, శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు, కరక్కాయలబెరడు, తానికాయలబెరడు, ఉసిరికెపప్పు, చిత్రమూలము, ఆకుపత్రికె, తుంగముస్తెలు, వస, * డొమ్మడోలుగడ్డ, రేణుకలు, శుద్ధిజేసిన వసనాభి, చెంగల్వకోష్ఠు, పిప్పలీ మూలము, పాపటవేరు, అనువానిచూర్ణము దినుసు ఒకటొకటికి ఒక్కొకభాగము-ఇటుల వానినెల్ల గ్రహించి యందు బెల్లము ౨౪ భాగములువైచి బాగుగ మర్దించి సెనగగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని ఆవు

* డొమ్మడోలుగడ్డ యన పెన్నేరుగడ్డ.

నెయ్యి, మిరియములచూర్ణము, అనుపాని యనుపానముతో సేవించిన విషూచివాతము హరించును. ఇదియ వాతారిరస మనంబడును. (మఱియును నీరసమే ఎనుబదివాతముల హరింపఁజేయునని గ్రంథములయందు చెప్పంబడియున్నయది.)

ఏకాంగవాతలక్షణము

వాతాధికం జ్వరవిదాహ వికార కంపం
దేహాతిదుఃఖ గతిపీడిత వాంతిదోషం,
శుష్కాంగకం చ శిరసో భ్రమణం క్షుతం చ
నిష్ఠీవనం మలనిరోధనకుక్షిదాహమ్. (మాధవనిదానే) 36

తా. వాతము ప్రకోపించుట, శరీరము మండుట, శరీరమున వికారము గలుగుట, శరీరము వణకుట నొచ్చుట, నడుచుటకు శక్తిలేకుండుట, వాంతిగలుగుట, అవయవములు ఎండుట, తల దిరుగుట, తుమ్ములు గలుగుట, కారి యుమియుట, మలము వెడలకుండుట, కడుపులో మండుట, ఈలక్షణములతోడ జ్వరమును గలిగి శరీరములో సగము వాతపూరితముగ నుండునదియే ఏకాంగవాతమని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము.)

ఏకాంగవాతమునకు స్పర్శారిరసము

రసభాగో భవేదేకో గంధకో ద్విగుణో మతః,
ద్వాదశ బ్రహ్మబీజానాం విషతిందోస్తథైవ చ. 37
త్రిదినం కాంజికే క్షిప్త్వా శోధయే ద్విషతిందుకాన్,
ఏకీకృత్య తతశ్చూర్ణం మధునా లోడయేత్తతః. 33
స్నిగ్ధభాండే నిధాయాథ ధాన్యరాశౌ వినిక్షిపేత్,
మాసాదూర్ధ్వం తతస్తస్య ఖాదయే ద్గుళికాద్వయమ్. 39
ఏకాంగవాతమత్యర్థం ఖంజకం చ వివర్జయేత్,
షణ్మాసేన తు సేవేత రసం స్పర్శారికాహ్వయమ్. 40

తా. శుద్ధిజేసిన రసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ భాగములు, మోదుగ విత్తులు ౧౨ భాగములు, కలిలో మూడుదినములు నానబెట్టబడిన ముష్టిగింజలు ౧౨ భాగములు-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వమున నునిచి చూర్ణముజేసి తేనెలో కలిపి నున్నని క్రొత్త కుండలో నునిచి ధాన్యరాశిలో నొకమాసం బిడి పిదప నందు రెండుగుళికెలచొప్పున ఆరు మాసములు సేవించిన ఏకాంగవాతము, ఖంజకవాతము హరించును. ఇదియ స్పర్శారిరస మనంబడును. (మఱియు దీనియందువాతారిరసము నేని రసకర్పూరము నేని సేవింపందగును.)

కఫవాతలక్షణము

దేహశోషో జ్వరఃకార్శ్యం కాసశ్చ హ్యాల్పభాషితా,
దేహస్థూలం చ వహతి కఫవాతస్య లక్షణమ్. (మాధవనిదానే)

తా. శరీరము వాచుట, శరీరము కృశించుట, హీనస్వరము గలుగుట, శరీరము స్థూలించుట ఈ లక్షణములతోడ జ్వరము దగ్గు గలుగుటయే కఫవాత మని తెలియవలయును.

కఫవాతారిరసము

మృతసూతం తీక్ష్ణకాంతం తాళం మాక్షీక గంధకం,
తుల్యాంశం మర్దయేత్ఖల్వే వాతారేరార్ద్రకోద్భవైః. 42
భృంగజైః కాకమాచ్యుత్థైః గరికర్ణ్యా ద్రవైర్దినం,
మర్దితం భాండగం రుధ్వా పచేన్మందాగ్నినా దినమ్. 43
వ్యోషాగ్నిగంధకవిషం సూరాణాభయటంకణం,
సమాంశం చూర్ణితం మిశ్రం తుల్యాంశం పూర్వపాచితమ్. 44
త్రిదినం మర్దయేద్ద్రావై ర్ముండీ నిర్గుండి భృంగజైః,
అష్టగుంజామితం ఖాదే త్కఫవాత నికృంతనమ్. 45

తా. రసభస్మము, లోహభస్మము, కాంతభస్మము, శుద్ధిజేసిన తాళకము, హేమ మాక్షికభస్మము, శుద్ధిజేసినగంధకము-వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి ఖల్వమున నునిచి ఆముదపుచెట్లు, అల్లము, గుంటగలగర, కాచాకు, తెల్లగంటెన అనువాని రసములతో ఒక్కొకదినము ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ మర్దించి ముద్దచేసి కుప్పెలో నునిచి శీలమన్ను లేపనముచేసి క్రమప్రకారము మందాగ్నిలో ఒకదినము వండి సాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములో వైచి చూర్ణముజేసి దానికి సమముగ శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు, చిత్రమూలము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిననాభి, కందగడ్డ, కరక్కాయ, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము అనువాని చూర్ణమునుకలిపి బోడతరను, వావిలి, గుంటగలగర అనువాని రసములతో మూడుదినములు మర్దించి ఎనిమిదిగురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని అనుపానవిశేషములతో సేవించిన కఫవాతము హరించును.

జిహ్వాంగవాతలక్షణము

జిహ్వాంగబంధనం దోషో జ్వర తృష్ణా పరిభ్రమం,
మూకబాధిర్యతాపం చ జిహ్వాంగవాతలక్షణమ్. (మాధవనిదానే)

తా. దప్పిగలుగుట, తబ్బిబ్బులాడుట, మూర్ఛనముగలుగుట, చెవులు వినరాకుండుట, శ్వాసము గలుగుట ఈలక్షణములతోడ జ్వరముగలిగి నాలుక లోనికీడ్చికొనుటయే జిహ్వాంగవాతమని తెలియవలయును.

జిహ్వాంగవాతాంకుశరసము

సూతం పంచపలం ప్రోక్తం పలంస్యాత్తామ్రభస్మకం,
జంబీరాణాం ద్రవైః పిష్టం సూతతుల్యం చ గంధకమ్. 47
నాగవల్లీరసైః పిష్టం కాచే పిష్టం ప్రకల్పయేత్,
రుద్ధ్వా లఘుపుటే పాచ్యం త్ర్యూషణేన సు మిశ్రితమ్. 48
జిహ్వాంగకంపవాతార్తో భక్షయేత్తద్విగుంజకం,

తా. శుద్ధిచేసిన రసము ౫ పలములు, తామ్రభస్మము ౧ పలము, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౫ పలములు-ఇటుల వీనిని గ్రహించి నిమ్మపండ్లరసముతోను, తమలపాకుల రసముతోను మర్దించి గాజుకుప్పెలోనునిచి చీలమన్ను లేపనముచేసి లఘుపుటంబిడి స్వాంగశీతలమునదీసి ఖల్వమునందునిచి మరల మర్దించి దానికిసమముగ శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు అనుపానిచూర్ణమును కలిపి యందు రెండుగురిగింజలయెత్తును సేవించిన జిహ్వాంగవాతము, కంపవాతము నశించును.

స్కంధవాతలక్షణము

సతాపం దృష్టిహీనాంగం శిరోభ్రమణకంపనమ్. 49
సజ్వరం శూలికంఠశ్చ స్కంధవాతస్య లక్షణం, (మాధవనిదానే)

తా. శరీరము వెచ్చగనుండుట, నేత్రములు కనుపడకుండుట, అంగములు హీనములై యుండుట, తలతిరుగుట, శరీరము వణకుట-ఈ లక్షణంబులతోడ జ్వరమును గలిగి కంఠము శూలించుటయే స్కంధవాతమని తెలియవలయును.

కంధరవాతలక్షణము

దాహః శుష్కాంగ సోషం చ తంద్రా నిద్రా మతిభ్రమః. 50
జ్వరతృష్ణా వికారోఽయం వాతకంధరలక్షణం, (మాధవనిదానే)

తా. తాపము గలుగుట, శరీరము కృశించుట, అవయవములు వాచుట, తంద్ర, నిదురగలుగుట, తబ్బిబ్బులాడుట, దప్పిగలుగుట ఈలక్షణములతోడ జ్వరము గలిగి మెడ కొంకులు నొచ్చుటయె కంధరవాతమని తెలియవలయును.

స్కంధవాతమునకు వాతముద్గరరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం టంకణం చ మనశ్శిలా. 51

తా. రసభస్మము, లోహభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన తాళకము, హేమమాక్షికభస్మము, కరక్కాయలు, కర్కాటకశృంగి, శుద్ధిచేసిన వసనాభి, శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు, చెల్లి, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వమున నునిచి బోడతరము, వావిలి అనువానిరసములతో ఒకదినము బాగుగ మర్దించి రెండు గురిగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి అనుపానవిశేషముతో సేవింపుచుండిన పాదవాతము హరించును. (మఱియు నీవాతమున రసకర్పూరము, ఉప్పి, పరంగిచెక్క అనువానియోగములుకూడ సేవింపవలెను.)

మధువాతలక్షణము

జ్వరః పాండుశ్చ హిక్కా చ నాసికాకుసుమం తథా. 58
దేహే కండూ శ్శిరః కంపః కఫస్యాన్మధువాతకే,
(మాధవనిదానే)

తా. శరీరము పాండురవర్ణముగనుండుట, వెక్కిళ్లు గలుగుట, ముక్కునవెత్తురు గారుట, శరీరమున శిరమున దురదగలుగుట, వణకుగలుగుట ఈలక్షణములతోడ జ్వరము గలిగి నోరు తీపిగనుండుటయే మధువాతమని తెలియవలయును.

మధువాతహరగుటికలు

పిప్పలీ పిప్పలీమూలం హింగుళం చ శిలాజతు. 59
గుగ్గులుం వర్ధమానం వా మాక్షీకేన గుడేన వా,
పథ్యా శుంఠ్యమృతా క్వాథ పిప్పలీచూర్ణమిశ్రితమ్. 60
భక్షయే న్నిష్కమాత్రం తు మధువాతం వినాశయేత్,

తా. పిప్పలి, మోడి, శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము, కర్పూరశిలాజిత్తు, శుద్ధిచేసిన గుగ్గిలము, ఆముదము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వమున వైచి అందు తేనెగాని బెల్లముగాని కలిపి మర్దించి నిష్కప్రమాణముంతేసి మాత్రలుచేసి యందొకదానిని కరక్కాయ, శొంఠి, తిప్పతీగె అనువాని కషాయానుపానములో పిప్పలిచూర్ణముకలిపి సేవించిన మధువాతము హరించును.

వస్తివాతలక్షణము

సజ్వరంచాగ్నిమాంద్యం చ నిద్రాభంగవిదాహకృత్. 61
మహావరోధనం దుఃఖం శిరోభంగః పరిభ్రమః,
అతిమహార్ఛాతిశీతం చ వస్తివాతస్య లక్షణమ్. (మాధవనిదానే)62

తా. అగ్నిమాంద్యము గలుగుట, లేక కడుపులో మండుట, నిదుర రాకుండుట,

వాంతి ర్హిక్కా చ విస్ఫోట శ్శృంఖలవాతలక్షణమ్. 67

(మాధవనిదానే)

తా. శరీరము పాండురపర్ణముగ నుండుట, శరీరము కృశించుట, నిదురపట్టకుండుట, తలనొచ్చుట, వాంతులు, ఎక్కిళ్ళుగలుగుట-ఈలక్షణములతోడ శరీరమున కంతులు కట్టుటయే శృంఖలవాతమని తెలియవలయును.

శృంఖలవాతమునకు త్రిగుణాఖ్యరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం చాభ్రకం చామ్లవేతసం,
ద్విదినం భావయే త్ఖల్వే హంసపాదిరసై స్తథా. 68
కాచకుప్యాం న్నివేశ్యాథ కుక్కుటీ పుటపాచితం,
భావితం మత్స్యపిత్తేన ద్విగుంజం భక్షయేత్సదా. 69
అనుపానవిశేషేణ శృంఖలవాతనాశనం,
పథ్యం క్షీరోదనం పేయం నారికేళజలప్లుతమ్. 70

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసిన పసనాభి, శుద్ధిజేసినగంధకము, అభ్రకభస్మము, అమ్లవేతసము-వీనినెల్ల సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసమున రెండుదినములు మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి కుక్కుటపుటంబిడి సాంగశీతలమున దీసి మరల ఖల్వములో నునిచి చేపచేదునను భావనచేసి రెండుగురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని వసపిప్పలియముతోనేని, ఒరగొమ్మచెక్కరసము, మిరియములు, అనువానితోనేని సేవించిన శృంఖలవాతము హరించును. దీనియందు పాలు అన్నమును, టెంకాయరసముతో తడుపబడినయన్నమును భుజించుట పథ్యకరంబును. (మఱియు నీశృంఖలవాతమున రసకర్పూరమును అనుపానముగ గ్రహింపవలయును.)

విస్ఫోటవాతలక్షణము

దేహస్య భ్రమణం చైవ హిక్కాతీవ శిరోభ్రమః,
నేత్రశూలం మహారోగో విస్ఫోటవాతలక్షణమ్. 71

(మాధవనిదానే)

తా. శరీరము తిరుగుట, ఎక్కిళ్ళు గలుగుట, మిక్కుటముగ తలతిరుగుట, నేత్రములు శూలించుట, కడుపీడగలుగుట - ఈలక్షణములతోడ శరీరమున మంటలు, చెమటకాయలు గలుగుటయే విస్ఫోటవాతమని తెలియవలయును. (వాతము హరించుటకై శృంఖలవాతచికిత్సనే జేయవలయును. మఱియు రసఉబ్బవేయవలయును.)

స్నాయుకవాతలక్షణము

దేహాస్యస్ఫుటితం పుంసాం హ్యంగవైకల్యపీడనం,
దేహశోషో నేత్రశూలం స్నాయువాతస్యలక్షణమ్. 72
(మాధవనిదానే)

తా. అంగములు నొచ్చుట, శరీరమున పీడగలుగుట, శరీరము వాచుట, నేత్రములు నొచ్చుట-ఈలక్షణములతోడ శరీరము పగులుటయే స్నాయుకవాతమని తెలియవలయును.

స్నాయుకవాతమునకు పంచాననకల్పము

మృతంసూతం తథాగంధం కాంతం చాభ్రకమేవ చ,
తామ్రభస్మమృతం సమ్యక్ నిష్కార్ధం శిఖితుత్థకమ్. 73
సింధువారస్య భృంగస్య పత్రచూర్ణం పలత్రయం,
ఖాదిరం ద్విపలం చైవ సర్వం సంచూర్ణ్య నిక్షిపేత్. 74
స్నిగ్ధభాండే వినిక్షిప్య ద్వికాలం భక్షయేత్సుధీః,
నిష్కార్ధమాత్రం సేవేత పథ్యం తక్రౌదనం హితమ్. 75
లవణ క్షారకామ్లాని వర్జయిత్వా నిషేవయేత్,
చిరకాలసముద్భూతం వాతం స్నాయుకసంజ్ఞితమ్. 76
నాశయేన్నాత్ర సందేహో ముక్తకంచూరగా ఇవ,

తా. రసభస్మము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, కాంతభస్మము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధతామ్రభస్మము ఇవి దినుసొకటింటికి నాలుగేసితులములు, శుద్ధి జేసిన మైలుతుత్తము అర్ధనిష్కప్రమాణము, వావిలియాకుచూర్ణము, గుంటగలగరాకు చూర్ణము, చంద్రచెక్కచూర్ణము ఇవి దినుసొకటింటికి ౨ పలములు ఇటుల వాసినెల్ల నేకముజేసి మర్దించి నున్ననిర్కొత్తకుండలో నునిచి సాయంప్రాతఃకాలముల అర్ధనిష్కప్రమాణము చొప్పున ఉష్ణోదకముతో సేవింపుచుండిన చిరకాలముగ బాధింపుచుండు వాతకంతులు హరించి శరీరము కూసము విడిచినపామువలె నగును. దీనియందు ఉప్పు, కారము, పులుసు, మైథునము మొదలగు వానిని వర్జించి మజ్జిగయన్నమును భుజించుట పథ్యకరములు.

స్నాయుకవాతమునకు భుజగరాజచూర్ణము

తాపసద్రుమమూలస్య త్వక్కోష్ఠపాత్య చూర్ణితా పునః. 77
క్రమాత్తదర్ధం మరిచం తదర్ధం చ లవంగకం,

సర్వం సమాంశికం చూర్ణం శర్కరాసహితం భజేత్. 78
ఉష్ణోదకేన సంమిశ్రం మథవా ఘృతసంయుతం,
నవాతపిటకాః హంతి వినిర్ధాః వాతసంభవాన్. 79
నాశయేన్నాత్ర సందేహో ముక్తకంచూరగాఇవ,

తా. గానవేళ్లచూర్ణము 1 తేప, మిరియపుచూర్ణము 4 తేప, లవంగపుచూర్ణము పావుతేప - ఇటుల వీనినెల్ల నేకముచేసి దానికి సమముగ పంచదారగలిపి సాయంప్రాతః కాలముల పూటకు ఒకటిన్నర తులముల చొప్పున ఉష్ణోదకముతోనేని, లేక ఆవునేతితోనేని సేవించుచుండిన వాతమువలన పుట్టిన నానావిధవాతపిటికలు హరించి శరీరము కుబుసము విడిచిన పామువలె నగును. (పంచదారతో సీనాచూర్ణ సేవను కాలమున పూటకు పంచపానములయొత్తు పచ్చకర్పూరమును గలిపి సేవింపవలయును.)

గృధ్రవాతలక్షణము

స్ఖలనం వాత శోషో చ కరపాద విదాహకృత్. 80
స్వేదో మూర్ఛా భ్రమస్తృష్ణా గృధ్రివాతస్యలక్షణం,
(గ్రంథాంతరే)

తా. శరీరము వాతపూరితముగ నుండుట, శరీరము వాచుట, చేతులు, కాళ్లు మండుట, చెమట, మూర్ఛ, తిర్రిబిర్రిమూగలు, దప్పిగలుగుట - ఈలక్షణములతోడ ఇంద్రియము స్ఖలనంబగుచుండిన గృధ్రవాతమని తెలియవలయును. (దీనియందు పూర్ణచంద్రోదయమునేని, చింతామణిరసమునేని సేవింపవలయును.)

గృధ్రవాతమునకు ద్రాక్షాదిగుటికలు

ద్రాక్షా యష్టిక ఖర్జూర మేలా త్వక్పత్ర కేసరమ్. 81
మధు కులీ చందనం చ ముసలీ కంద మేవ చ,
ప్రియాళు మజ్జాసంతుల్యం సర్వాంశం జాతికాఫలమ్. 82
సిందూర మష్టభాగం చ నవనీతేన మిశ్రితం,
మహావీర్యకరో వృద్ధిం వనితాశతసంగమమ్. (సిందూరమణిదర్పణే)

తా. ద్రాక్షపండ్లు, అతిమధురము, ఖర్జూరపండ్లు, ఏలకులు, లవంగపుచెక్క, ఆకుపత్రికె, నాగకేసరములు, తేనె, తంగేడుపిత్తులు, శ్రీగంధము, నేలతాటిగడ్డలు, మొరలిబంక - వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి వానికి సమముగ జాజికాయలు, పైవానికన్నిటి కెనిమిదవభాగము సిందూరము గలిపి ఖల్వమున మర్దించి ఆసిందూరములో ప్రాతఃకాలమున చిన్నప్రమాణము సాయంకాలమున చిన్నప్రమాణం బుండు

నటుల మాత్రలుజేసి వానిని ఆవువెన్నతో ఒకసంవత్సరము సేవింపుచుండిన నష్టవీర్య దోషము హరించి వీర్యవృద్ధిని, దండవృద్ధిని, నూఱుగురు స్త్రీలతో రమించుశక్తిని గలుగం జేయును. (మఱియు దీనిని సేవించునపుడు ఆవనూనె, పులుసు, స్త్రీసంగమము ఈ మొదలగు వానిని వర్జించి మధురాహారముల సేవింపవలయును.)

పాంశువాతలక్షణము

స్ఖలనం పాయు మేఢ్రే చ కరపాద విదాహకృత్,
స్వేదో మూర్ఛాభ్రమ స్తృష్ణా పాంశువాతస్య లక్షణమ్. 84

తా. చేతులు కాళ్ళు మండుట, చెమట, మూర్ఛ గలుగుట, తబ్బిబ్బులాడుట, దప్పిగలుగుట-ఈలక్షణములతోడ ఆసన మేఢ్రముల వీర్యము స్రవించుటయే పాంశు వాతమని తెలియవలయును. (ఈవాతమునందు వాతగజాంకుశరసమునేని, వాతారిరసము నేని, సిందూరమును జిబిలికెవేళ్ళ రసముతోనేని సేవించిన నది హరించు నని నిత్యనాథీయమున జెప్పంబడియున్నయది. స్త్రీసంగమమున వీర్యము స్ఖలితమై శరీరము చలువగొనుట, చెమట, మూర్ఛ, బుగులుగలుగుట, శరీరము వణకుట, కాళ్ళుతీసుట - ఈలక్షణములుగలది స్ఖలనవాత మని తెలియవలయును. దీనియందు వాతగజాంకుశరసమునేని, వాతారి రసమునేని ప్రయోగింపవలయును.)

శుక్లవాతలక్షణము

ఇంద్రియం పుంస్త్వవర్జ్యం చ విదాహం చ వికారితాం,
అంతర్వాయుః ప్రకుర్వీత శుక్లవాతస్య లక్షణమ్. (గ్రంథాంతరే)

తా. శరీరము మండుట, శరీరమున వికారము గలుగుట, అంతర్వాతము ప్రకోపించుట - ఈలక్షణములతోడ శుక్రము లోన నింకిపోవుటయే శుక్లవాత మని తెలియవలయును.

శుక్లవాతమునకు ఫణిపతిరసము

శుద్ధసూతం సమంగంధం చాభ్రకం లోహభస్మకం,
తామ్రభస్మ సమం మర్ద్యం జంబనీరేణ సంయుతమ్. 86
ద్విదినం గుళికా కార్యా కాచకుప్యాం వినిక్షిపేత్,
విలేప్య మృత్తికావస్త్రం వాలుకాయంత్రకే పచేత్. 87
షడ్యామాంతే సముద్ధృత్య గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్,
అనుపానవిశేషేణ శుక్లవాతం నిహంతి చ, 88

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, అభ్రకభస్మము, లోహభస్మము, తామ్రభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వమున నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో రెండుదినములు మర్దించి ముద్దచేసి గాజుబుడ్డిలో నునిచి పీలమన్ను లేపనము జేసి ఎండించి వాలుకాయంత్రమున నునిచి అఱువదిఘామములు వండి స్వాంగశీతలమున దీసి ఒక గురిగింజయెత్తు ఔషధమును తీగెపోదిలవేళ్ల చూర్ణముతో చేసిని, లేక నెయ్యి, మిరియపు చూర్ణముతో చేసిని సేవించిన శుక్లనాశము హరించును.

నష్ట[illegible]

ఉష్ణద్రవ్యాణి పథ్యాని హ్యుష్ణవీర్యం చ జాయతే,
వీర్యేణ తేన మేహశ్చ మేహరోగ స్స ఉచ్యతే. 89
మేహేఽపి వీర్యనాశశ్చ చికిత్సాం కురుతే భిషక్,
పూర్ణచంద్రోదయం సేవ్యం క్షీణరేతోహరం పరమ్. 90

తా. ఉష్ణద్రవ్యములు శరీరమున కపథ్యకరంబులు. వానివలన ఉష్ణవీర్యమును, ఉష్ణవీర్యమువలన మేహరోగంబును, మేహరోగమువలన వీర్యనష్టమును గలుగును. ఈ వీర్యనష్టమునకు పూర్ణచంద్రోదయమును ఒకసంవత్సరము సేవించిన నది హరించును. (మఱియు ఇంద్రియస్ఖలనము గలిగెడి సర్వవాతములయందును పూర్ణచంద్రోదయమును సేవింపవలయును.)

నష్టేంద్రియమునకు వాతాంతకరసము

హేమార్క కాంత లోహాభ్రం సూతభస్మ చ గంధకం,
వైక్రాంతం విద్రుమం చైవ తారం తాళసమన్వితమ్. 91
సుముహూర్తే ఖల్వమధ్యే చిత్రమూలస్య చ ద్రవైః,
చతుర్యామం చ సంమర్ద్యం ఛాయాశుష్కం చ కారయేత్. 9
కుక్కుటీ పుటపాకేన స్వాంగశీతలముద్ధరేత్,
ఇదం చ చూర్ణితం శ్లక్ష్ణం తదర్ధం సూతభస్మకమ్. 93
సూతతుల్యం మృతం తాళం సర్వం ఖల్వే విమర్దయేత్,
చిత్రకార్ద్రికనీరేణ నిర్గుండీ వారుణీ ద్రవైః. 94
వాసాజంబకనీరేణ సప్తభావ్యం పృథక్పృథక్,
గుంజామాత్ర ప్రయోగేణ కణా మధ్వాజ్యసంయుతమ్. 95
సుప్తవాతం వాతశూలం వేదనా ఘాతమేవ చ,
స్నాయు కంపం గాత్రభంగం పక్షఘాతం హనుగ్రహమ్. 96

వాయోర్మూర్ఛాం చ తిమిరం వాతాశీతం చ నాశయేత్,
వంధ్యా చ లభతే గర్భం నష్టం వీర్యం ప్రశస్యతే. 97
వాతాంతకరసో నామ్నా సర్వరోగనివారకః,
లోకోపకరణార్థాయ హ్యశ్వినీదేవనిర్మితః. (ఆయుర్వేదే) 98

తా. సువర్ణభస్మము, తామ్రభస్మము, కాంతభస్మము, లోహభస్మము, అభ్రకభస్మము, రసభస్మము, శుద్ధిజేసినగంధకము, వైక్రాంతభస్మము, పగడభస్మము, రజితభస్మము, తాళకభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ మంచిముహూర్తమున ఖల్వమున నునిచి నాలుగుఝాములు చిత్రమూలరసముతో మర్దించి బిళ్ళజేసి నీడనెండించి కుక్కుటపుటంబిడి స్వాంగశీతలమున దీసి సూక్ష్మముగ చూర్ణముచేసి దానికి అర్ధభాగము రసభస్మము, తాళకభస్మము కలిపి చిత్రమూలము, అల్లము, వావిలి, చాగ, అడ్డసరము, నిమ్మకాయ అనువాని రసములలో ప్రతిదానిచే ఏడేసిమార్లు మర్దించి ఏడేసిమార్లు భావనజేసి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని పిప్పలిచూర్ణముతోనేని, తేనెతోనేని, నేతితోనేని యొసంగిన సుప్తవాతము, వాతశూలము, వేదనావాతము, స్నాయుకవాతము, కంపవాతము, గాత్రభంగవాతము, పక్షఘాతవాతము, హనుగ్రహవాతము, మూర్ఛావాతము, తిమిరవాతము ఈ మొదలగు ఎనుబదివాతములు నశించుటయేగాక గొడ్రాలగు సుందరుస్త్రీ గర్భమును ధరించును. మఱియు నష్టవీర్యము సగా శాంతిజెందును. ఇది లోకోపకారమునకై అశ్వినీదేవతలచే సర్వరోగనివారణార్థంబై నిర్మింపఁబడిన వాతాంతకరసము.

సూతికావాతలక్షణము

అంగమర్దో జ్వరఃకంపో పిపాసా గురుగాత్రతా,
శోకశ్శోఫోఽతిశీతం చ సూతికావాతలక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే) 99

తా. శరీరమంతయు నొచ్చుట, శరీరము గగుర్పొడుచుట, దప్పిగలుగుట, శరీరము బరువై యుండుట, కండ్లనీరుగారుట, శరీరమున శోఫగలుగుట, శరీరము కడుచల్లగనుండుట-ఈలక్షణములు గలిగి జ్వరమును, కంపమును గలిగియుండుటయే సూతికావాతమని తెలియవలయును.

సూతికావాతమునకు బడబానలరసము

శుద్ధసూతం చైకభాగం తామ్రభస్మ చ తత్సమం,
ద్విభాగం గంధకం చైవ త్రిభాగం చ కటుత్రయమ్. 100
వహ్నినామాచైకభాగం కోష్ఠభాగం చ తత్సమం,

జ్వాలాముఖీరసస్తద్వత్ బడవాగ్నిప్రమాణకమ్. 101
బడబానలనామాయం సూతికావాతనాశనః 102

టీ. శుద్ధిచేసిన రసము ౧ భాగము, తామ్రభస్మము ౧ భాగము, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౨ భాగములు, త్రికటుకములు ౩ భాగములు, చిత్రమూలము ౧ భాగము, చెంగల్వకోష్టు ౧ భాగము-ఇట్టుల సిద్ధపరచిన ఖల్వమున యుంచి సెమలిచెక్కరసమున ఒక దినము మర్దించి రేగుగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి యందొకదానిని మినుపకట్టు, వెల్లుల్లి రసము, అనుపాన యను పానముతో సేని, లేక ఉటుకరించిన పెళ్ళరసాను పానములో సేని, లేక ములువెలగచెక్కరసము, మిరియాల మస్తుతో సేవించిన ప్రసూతివాతము హరించును. (మరియు ప్రాణేశ్వరరసమునుగాని, లేక సంజీవనిరసమునుగాని సేవించిన ప్రసూతి వాతము హరించును.)

సూతికావాతమునకు వాతవిధ్వంసనరసము

రసం గంధకం నాగ వంగం చ లోహం
తథా తామ్రజం వ్యోమసిశ్చంద్రకం చ,
కణా టంకణం చోషణం నాగరం వై
పృథగ్భాగమేకం తు పే త్తుల్యమధ్యే. 103
తతో వత్సనాభం చతుష్కార్ధభాగం
దృఢం మర్దయే ద్వ్యౌషధైశ్చ త్రివారం,
వరాచిత్రకైర్మార్కవస్త్రైస్త్రివారం
పృథగ్భావయే *త్సింధువారార్ద్రవాసైః. 104
తథా మోహినీజంబనీరైః పృథక్స్వ
మహాన్ వాతవిధ్వంసకోఽయం రసశ్చ,
సమీరే చ శూలే తథా శ్లేష్మరోగే
గ్రహణ్యాం తథా సన్నిపాతే చ మూకే. 105
అపస్మార మాంద్యే చ శీతే చ పిత్తే
ప్లీహోదరే కుష్ఠరోగే చ దద్యాత్,
స్త్రియస్సూతికా వాతరోగే తథైవ
ద్విగుంజం ప్రదద్యాదిమం సూతరాజమ్. (మాధవనిదానే) 106

* సింధువారార్కవాసైః.

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, సీసభస్మము, తగరభస్మము, లోహభస్మము, తామ్రభస్మము, తళుకులు లేని అభ్రకభస్మము, పిప్పళ్ళు, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము, మిరియాలు, శొంఠి-ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము, శుద్ధిచేసిన వసనాభి ¼ భాగము-ఇటుల వీనిని ఖల్వమున నుంచి శొంఠి, పిప్పళ్ళు, మిరియాలు అనువాని కషాయములతో మూడుపర్యాయనులును, నేలతాటిగడ్డలరసము, చిత్రమూలరసము, గుంటగలగరాకురసము, చెంగల్వకోష్టుకషాయము అనువానితో మూడుమార్లును, వావిలియాకు, అల్లము, అడ్డసరము, గంజాయాకు, నిమ్మపండ్లు అనువానిరసములతో ప్రత్యేకప్రత్యేకముగను మర్దించి భావనజేసి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందు రెండుగురిగింజలయెత్తును అనుపానవిశేషములతో సేవింపుచుండిన వాతరోగము, శూల, శ్లేష్మరోగము, గ్రహణి, సన్నిపాతము, మూకవాతము, అపస్మారము, అగ్నిమాంద్యము, శీతపిత్తము, ప్లీహోదరము, కుష్ఠువు హరించును. (లేక నక్కపీటాకురసములో పిప్పలిగలిపి సేవింపుచుండిన ప్రసూతివాతము హరించును.) ఇదియ రసములలో శ్రేష్ఠమయిన వాతవిధ్వంసక రసము.

త్వగ్వాతలక్షణము

దేహస్ఫోటనసర్వాంగ పాదమూల విదారణం,
కరపాద విదాహశ్చ త్వగ్వాతస్యచ లక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే) 107

తా. సర్వాంగములు కాళ్ళు పగులుట, చేతులు కాళ్ళు మండుట- ఈలక్షణములతోడ శరీరముపగులుటయే త్వగ్వాతమని తెలియవలయును (దీనియందు రసకర్పూరమునేని, బోడతరపాకురసముతో పాలారిరసము నేని నలువది దినములు సేవింపవలయును.)

భోగవాతలక్షణము

విధూమం చ విదాహశ్చ హ్యోష్మకంపశ్చ దేహినాం,
విస్పష్టం వాయుకోపశ్చ హ్యంగవై కల్యకారితా. 108
నేత్రశూలం శిరశ్శూలం భోగవాతస్య లక్షణం, (ఆయుర్వేదే)

తా. పులితేనుపులుపచ్చుట, శరీరము విదాహించుట, శరీరము పులునుకంపువేసుట, శరీరము వణకుట, వాయువు ప్రకోపించుట, అంగములు నొచ్చుట, నేత్రములు శిరము శూలించుట-ఈలక్షణములుగలిగి శరీరము సర్పమువలె ముడుచుకొనుటయే భోగవాతమని తెలియవలయును.

భోగవాతమునకు ఏరండమూలచూర్ణము

స్థూలైరండకమూలస్య కర్షం ఘృష్ట్వా జలైః పిబేత్. 109

భోగవాతవికారం చ సర్వవాతం చ నాశయేత్,

తా. పెద్దాముదపువేళ్ళను దంచి చూర్ణముచేసి కర్షప్రమాణములు ప్రాచినీళ్ళలో కలిపి నలువదిదినములు సేవించిన భోగవాతము, సర్వవాతములు హరించును. (గీనియందు కాలాగ్నిరుద్రరసమును సగా సేవింపవలెను.)

భోగవాతమునకు రసకర్పూరము

రసకర్పూరమమృతం వాతాశీతివినాశనమ్. 110

తా. రసకర్పూరము అమృతతుల్యంబగుటచే ఎనుబదివాతముల హరింపం జేయు నని సర్వశాస్త్రములం జెప్పుటంజేసి భోగవాతమున సేవింపవలయును.

కిక్కసవాతలక్షణము

కటిప్రదేశశూలం చ మహాశూలావరోధనం,
పాదే పీడా శిరో ఘూర్ణే కిక్కసవాతలక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే) 111

తా. శరీరమంతట శూలించుట, లేక శరీరమంతట పట్టుకొనుట, పాదములు నొచ్చుట, తల శూలించుట, ముక్కునొచ్చుట-ఈలక్షణములుగలిగి మొలచుట్టు శూలించుటయే కిక్కసవాతమని తెలియవలయును.

కిక్కసవాతమునకు మహాకర్పూరము

రసకర్పూరమమృతం వాతాశీతివినాశనం,
మహాకర్పూరసేవేయం కిక్కసవాతనాశనీ. 112

తా. రసకర్పూరము అమృతసమానంబగుటచే ఎనుబదివాతముల హరింపంజేయును. అట్లగుటంజేసి కిక్కసవాతము హరించుటకై రసకర్పూరమును సేవింపవలయును. మఱియు రసఉబ్బను వేయవలయును.

కటివాతలక్షణము

కటిభంగో వికారశ్చ మహాశూలం చ క్రోధకృత్,
అపస్మారీ చ దుర్భాషీ కటివాతస్య లక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే) 113

తా. మొలచుట్టు పగులగొట్టునటుల నొచ్చుట, శరీరవికారము, కడుకోపము, అపస్మారము గలుగుట, దుర్భాషలాడుట - ఈలక్షణములు గలిగి మిక్కుటముగ నడుము శూలించుటయే కటివాతమని తెలియవలయును.

కటివాతమునకు వాతకేసరీరసము

హింగుళం వత్సనాభం చ చక్రాంగీం త్రికటుం వచాం,

చిత్రమూలకషాయేణ సమభాగం విమర్దయేత్. 114
డోలాయంత్రే పచేద్యామం కటివాతం నిహంతి చ,

తా. శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి, కటుకరోహిణి, త్రికటుకములు, వస - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వమున నునిచి చిత్రమూలకషాయముతో మర్దించి ముద్దజేసి డోలాయంత్రమున ఒకఝాము వండి సేవన లేపనముల సేయుచుండిన కటివాతము హరించును. (ఈకటివాతము హరించుటకై కిక్కసవాత చికిత్సలను సగా చేయవలయును.)

మలబద్ధవాతలక్షణము

పక్షసూర్యారావగ్నితాపో మూత్రబంధ ఇతిస్మృతః. 115
అనాహశ్చ శిరఃకంపో మలబద్ధస్య లక్షణం, (మాధవనిదానే)

తా. బొమ్మ తొడలు మండుట, మూత్రము వెడలనుండుట, కడుపుబ్బుట, తల వణకుట ఈలక్షణములుగలిగి మలము బంధించుటయే మలబద్ధవాతమని తెలియవలయును. (ఇది [1]యాప్యము.)

మలబద్ధవాతమునకు వాకుచ్యాదిచూర్ణము

శతశోభావితం మూత్రం భావయేత్తేనవాకుచీమ్. 116
పలద్వయం శారిబా చ తథా కృష్ణతిలాన్వితం,
కైడర్యం శంఖపుష్పీ చ సమభాగం విచూర్ణయేత్. 117
ఉష్ణోదకే పిబేచ్చూర్ణం మలబద్ధం వినాశయేత్,

తా. భావంచివిత్తులు ౨ పలములు, గూడపాల, నల్లనువ్వులు, [2]పెద్దమ్రాను చెక్క, కట్లచెక్క వీనిని సమభాగములుగ దంచి చూర్ణముజేసి అనేకమారులు వడియ కట్టబడిన మేకమూత్రముతో భావనజేసి ఉష్ణోదకముతో ప్రాతఃకాలమున సేవించిన మలబద్ధవాతము హరించును.

మూత్రబద్ధవాతలక్షణము

అనీహతా మూత్రవిదాహికాచ కంఠావరోధో గుదకీలకం చ,
ఆధ్మానముక్తంహృదయాచరోధో మూత్రం విబద్ధంత్వితి వాతవిద్భిః.
(గ్రంథాంతరే)

తా. శరీరము వెలవెలబారుట, మూత్రద్వారము మండుట, మెడ పట్టుకొనుట,

1 యాప్య మన — శరీరముండువఱకు మానకుండుదోగములు.

2 ఇదే గుమ్ముడు లేక అనియుం జెప్పంబడును.

మూలవ్యాప్తి గలుగుట, బొడ్డుపట్టినొచ్చుట - ఈలక్షణములతోడ కదుపుబ్బి మూత్రము వెడలకుండుటయే మూత్రబద్ధవాతమని తెలియవలయును. (ఇది యాప్యము.)

మూత్రబద్ధవాతమునకు వాతవిధ్వంసనరసము

సూతాభ్ర తామ్ర తీక్ష్ణం చ మృతం తాళక గంధకం,
భార్గీ శుంఠీ వచా ధాన్యా కట్ఫలం చాభయా విషమ్. 119

మర్ద్యం పర్పటకద్రావై ర్నిష్కైకం భక్షయే ద్వటీం.
మూత్రబద్ధవినాశాయ సర్వవాతప్రశాంతయే. 120

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, తామ్రభస్మము, లోహభస్మము, తాళక భస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, గంటుభారంగి, శొంఠి, వస, కొత్తిమిర్లు, *పెద్ద గుమ్ముడు, కరక్కాయలు, అతివస వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వమున నునిచి పర్పాటక రసముతో నొకదినము మర్దించి నిష్కప్రమాణమంత మాత్రలుచేసి సేవించిన మూత్రబద్ధవాతము, సర్వవాతములు హరించును.

ఊరుస్తంభవాతలక్షణము

ఊరుస్తంభశ్చ మేఢ్రే చ గుదే పాదే చ శూలకం,
రక్తవాంతిర్నఖే శూల మూరువాతస్య లక్షణమ్. 121

తా. మేఢ్రము గుదము పాదములు శూలించుట, నెత్తురు గ్రక్కుట, గోళ్లు నొచ్చుట - ఈలక్షణములతోడ తొడలు స్తంభమువలె కదలక శూలించుటయే ఊరుస్తంభవాతమని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము.)

దేహం చ పాండురం మూత్రం దేహనేత్రే చ కంపనం,
శరీరే చ వికారో య మూరువాతః ప్రకీర్త్యతే. (గ్రంథాంతరే) 122

తా. శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, మూత్రము పాండురవర్ణముగ వెడలుట, శరీరము వణకుట, నేత్రములు తిరుగుట, శరీరము వికారముగ నుండుట, ఈలక్షణములుగలిగి తొడలు కదలక శూలించుటయే ఊరువాతమని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము. ఈవాతము హరించుటకై రసకర్పూరమును సేవింపవలయును.)

ఊరుస్తంభవాతమునకు వాతగజాంకుశరసము

అష్టభాగా రసస్యాపి విషతిందో స్తథైవ చ,
గంధకస్య త్రిభాగం చ కటుత్రయపలత్రయమ్. 123

---

* ఇదే గుమ్ముడుతేకు అనియు జెప్పంబడును.

గుంజామాత్రం వటీం ఖాదే దశీతివాతనాశనం,
వాతగజాంకుశో నామ్నా హన్త్యూరు స్తంభం నిహంతి చ. 124

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము ౧ భాగములు, మూడుదినములు కలిలో నానఁబెట్టిన విషముష్టిగింజలు ౧ భాగములు, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౧ భాగములు, త్రికటుకములు 3 భాగములు, త్రిఫలములు 3 భాగములు - ఇటుల వీనిని ఖల్వమున నునిచి నిమ్మపండ్ల రసముతో బాగుగ మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందు మూడుమాత్రలను నెయ్యి, మిరియపుచూర్ణానుపానముతో నొసంగిన ఊరు స్తంభవాతము మొదలగు ఎనుబది వాతములు హరించును.

తిమిరవాతలక్షణము

దేహం తిమిరయుక్తం చ గజదేహోపసంభవేత్,
దేహతాపశ్చాంగశోషో తిమిరవాతలక్షణమ్. (మాధవకల్పే) 125

తా. శరీరము ఏనుగుచర్మమువలె నుండుట, శరీరము మండుట, అంగములు శోషించుట - ఈలక్షణములు గలిగి శరీరమున చీమలు ప్రాఁకినటుల తిమిరి గలుగుటయే తిమిర వాతమని తెలియవలయును. (ఇది యాప్యము. మఱియు పంగువాతప్రకరణమున జెప్పంశిన ప్రభావతివటికముల నల్లకాచాకు రసముతోనేని లేక ఉన్మాదప్రకరణమున జెప్పంబడు గంధకపిష్టమునేని ఆరుసెలలు సేవించిన తిమిరవాతము హరించును.)

కంపవాతలక్షణము

కరపాదతలే కంపో దేహభ్రమణ దుఃఖితే,
నిద్రాభంగో మతిః క్షీణా కంపవాతస్య లక్షణమ్. 126

తా. చేతులు కాళ్లు వణకుట, శరీరము తిరుగుట, కడుదుఃఖము గలుగుట, నిదుర పట్టకుండుట, జ్ఞానము లేకుండుట - ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము వణకుటయే కంపవాతమని తెలియవలయును. (ఇది యాప్యము.)

కంపవాతమునకు విజయభైరవరసము

మృతసూతం మృతం తామ్రం మర్ద్యం గోకంటకద్రవైః,
ఏకవింశతివారం చ శోష్యం పేష్యం పునఃపునః. 127
చణమాత్రవటీం కుర్యా త్కంపవాతం వినాశయేత్,

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి పల్లేరువేళ్లరసముతో మర్దించి ఎండింపవలయును. ఇటుల ౨౧ దినము మర్దించి ఎండించి

కనగగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి దుంపరాష్ట్రముతో గాని, నెయ్యి, మిరియపుచూర్ణముతో గాని, ఆరునెలలు సేవించిన కంపవాతము హరించును. (గీనియందు చప్పిడిపథ్యము నాచరించవలయును.)

బాహుకంపవాతలక్షణము

ఏకబాహుప్రకంపశ్చ వికారశ్చాపి దేహినామ్. 128
మహాదుఃఖం దివారాత్రౌ బాహుకంపస్య లక్షణం,

తా. శరీరవికారముగలుగుట, చేయుంబగలు కడుదుఃఖము గలుగుట - ఈలక్షణములు గలిగి ఒకచెయ్యి వణకుటయే బాహుకంపవాతమని తెలియవలయును. (ఇది దుస్సాధ్యము.)

బాహుకంపవాతమునకు మాషతైలము

మాషప్రస్థే హ్యపామస్థౌ పాకేస్మిన్ పాదశేషితే. 129
జీవనీయ మిశీవ్యోష రాస్నా యష్ట్యాహ్వసైంధవైః,
ఆత్మగుప్తాయుతం తైలం ప్రస్థం క్షీరం చతుర్గుణమ్. 130
వస్తికం చాపబాహుం చ బాహుకంపం వినాశయేత్,

తా. ౪ శేర్లు మినుములనొకభాండములో వైచి దానికెనిమిదింతలు నీళ్ళుపోసి చతుర్థాంశముగ కాచి అందు పాలతీగ, పెన్నసదాప, త్రికటుకములు, దుంపరాష్ట్రము, యష్టిమధుకము, సైంధవలవణము, దూలగొండివిత్తులు అనువానిచూర్ణము దినుసుకు పావుశేరు, నూనె ౪ శేర్లు, పాలు ౧౬ శేర్లు కలిపి చిక్కగ కాచి శరీరమునకు మర్దనచేయుచుండిన వస్తివాతము, అపబాహువాతము, బాహుకంపవాతము హరించును.

బాహుకంపవాతమునకు కార్పాసతైలము

కార్పాసాస్థి కుళుత్థానాం క్వాథం తైలం పయోన్వితమ్. 131
సైంధవం చిత్రకాభ్యాం చ స్నిగ్ధం తదపబాహుకే,
(గ్రంథాంతరే)

తా. ప్రత్తివిత్తులు ౪ శేర్లు, ఉలవలు ౪ శేర్లు, వీనిలో ౩౨ శేర్లు ఉదకము పోసి ౮ శేర్లు మిగులునటుల కషాయము కాచి అందు నూనె ౪ శేర్లు, పాలు ౧౬ శేర్లు కలిపి చిక్కగవండి దించునపుడు సైంధవలవణము, చిత్రమూలము అనువానిచూర్ణము దినుసుకు పావుశేరువంతున కలిపి శరీరమునకు లేపనము సేయుచుండినను, (లేక ఈతాకును మేకపాలలో వైచి కాచి ఒకసంవత్సరమువఱకు సేవింపుచుండినను) అపబాహుకవాతము హరించును.

శీతవాతలక్షణము

దేహేతిశీతలం మూర్ఛా నేత్రభ్రమణమేవ చ. 132
కంఠశ్శూలం శిరశ్శూలం శీతవాతస్య లక్షణం, (ఆయుర్వేదే)

తా. మూర్ఛగలుగుట, నేత్రములు శరీరము తిరుగుట, మెడ శిరము శూలించుట-ఈలక్షణములుగలిగి శరీరము కడు శీతలముగనుండుటదే శీతవాతమని తెలియవలయును. (ఇది యాప్యము.)

శీతవాతమునకు అగ్నికుమారరసము

సూతభస్మైకభాగం చ శుల్బభస్మ తథైవ చ. 133
విషం చ తత్సమం గ్రాహ్యం గంధకం ద్విగుణీకృతం,
త్రికటు త్రిఫలాశ్చైవ సర్వమేకత్ర మర్దయేత్. 134
నిర్గుండీ ధావనీ వహ్ని వ్యాఘ్రీ పాతాళకం తథా,
కర్కోటీ కాకమాచీ చ ఇంద్రం వారుణికా తథా. 135
ఏతేషాం స్వరసం గ్రాహ్యం భావయే దేకవింశతి,
రసోహ్యగ్నికుమారాఖ్యః ప్రత్యక్షం పరమేశ్వరి. 136
సన్నిపాతే త్రిదోషే చ శీతాంగే వాతబంధనే,
యమాలయస్య కర్తవ్యం సూచికాగ్రప్రమాణకమ్. 137
సన్నిపాతహరం చైవ శీతజ్వరనివర్తకం,

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి ఇవి దినుసు కొక్కొక భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ భాగములు, త్రికటుకములు ౧ భాగము, త్రిఫలములు ౧ భాగము-ఇటుల వీని ఖల్వమునం దునిచి వావిలాకు, నేలములకవేళ్ళు, చిత్రమూలము, ఎఱ్ఱ ఆముదపువేళ్ళు, దూసరితీఁగె, గొడ్డుకాకర, నల్లకాచాకు, పాపటవేళ్ళు అనువానిరసములతో ఇరువదియొకమారు మర్దించి భావనజేసి మిరుపగింజలంత మాత్రలు జేసి అల్లపురసముతో నొసంగిన సన్నిపాతము, త్రిదోషము, శీతాంగవాతము, వాతపట్లు హరించును. మఱియు సన్నిపాత శీతజ్వరములవలన యమాలయమున కేగుటకు ఉన్ముఖుండుగ నుండువానియొక్క నడినెత్తియందు వెంట్రుకలు తీసి ఈయగ్నికుమారమును సూచ్యగ్రప్రమాణంబునిచి నెత్తురుతో గలియునటుకు వ్రేలితో బాగుగరుద్దిన వాఁడు జీవించును. ఈఅగ్నికుమారరసము పరమేశ్వరునిచే పార్వతికిఁ జెప్పంబడియెడిది. (మఱియు దీనిని నెయ్యి మిరియపు చూర్ణానుపానముతోనేని లేక శొంఠి గుడానుపానముతోనేని లేక కారుమునగగడ్డరసానుపానముతోనేని లేక సొంటి వెల్లుల్లిరసానుపానముతోనేని సేవించి

నను లేక పైత్యప్రకరణమున జెప్పఁబడిన బసవాగ్నిరసమును సేవించినను శీతవాతము హరించును.)

సిరావాతలక్షణము

సార్వాంగం చ సిరాదుఃఖం శరీరంచ చరాచరమ్. 138
దేహః పాండుశ్చ శీతశ్చ సిరావాతస్య లక్షణం, (ఆయుర్వేదే)

తా. అవయవములు నొప్పుట, శరీరము దౌర్బల్యముగ నుండుట, శరీరము పాండురవర్ణముగగాని, పచ్చగగాని నుండుట-ఈలక్షణములు గలిగి నరములు నొప్పుటయే సిరావాతమని తెలియవలయును. (దీనికి పూర్వోక్తగజాంకుశరసమునైన, రసకర్పూరమునైన సేవింపవలయును.)

సిరావాతమునకు ఏరండాదికషాయము

ఏరండమూలం లశునం శుంఠీ దార్వీ పునర్నవా. 139
సపిప్పలీ కృతక్వాథం సిరావాతహరం పరం,

తా. ఆముదపువేళ్లు, వెల్లుల్లిపాయలు, శొంటి, మ్రానిపసపు, గలిజేరువేళ్లు, పిప్పళ్లు వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయము కాచి సేవించిన సిరావాతము హరించును.

సిరావాతమునకు దేవదార్వాదికషాయము

దేవదారు బలావిశ్వ నైర్గ్రైః స్సాధితం జలమ్. 140
పాయయే త్తైలమిశ్రం తు సిరావాతవికారనుత్,

తా. దేవదారు, ముత్తవపులగము, శొంటి, ములుగోరింట వీనిని సమభాగములుగ కషాయము కాచి వడియకట్టి అందు నాలుగువీసములు ఆముదము కలిపి త్రాగిన సిరావాతము హరించును.

నయనవాతలక్షణము

నయనే కంపరోగశ్చ శిరోభ్రమణమారుతమ్. 141
ఉష్ణాశ్రుసహితం నేత్రం నయనే వాతలక్షణం,

(ఆయుర్వేదే)

తా. నేత్రములు అదరుట, తల తిరుగుట, శరీరము వాతపూరితముగ నుండుట, నేత్రములు మండుట, నేత్రముల నీరుగారుట-ఈలక్షణములు గలిగి నేత్రములు నొచ్చుటయే నయనవాతమని తెలియవలయును. (మఱియు పరంగిచెక్కను, సాయంప్రాతఃకాలముల సేవింపుచు తియ్యనిఫూరలు, అన్నము, కందిపప్పు వీనిని భక్షింపుచుండినను లేక రసకర్పూరమును సేవింపుచుండినను నయనవాతము హరించును.)

నాసావాతలక్షణము

పూరితం కుసుమం ఘ్రాణే నిర్వేదన మహాభయమ్. 142
శిరోభ్రమణ పిత్తం చ నాసావాయూ ప్రకీర్తితం,

తా. శరీరము దుర్బలముగ నుండుట, కడు భయముగలుగుట, తల వణకుట, శరీరము పిత్తాధిక్యముగనుండుట-ఈలక్షణములు గలిగి నాసికము పూరించి నెత్తురుగారుటయే నాసావాతమని తెలియవలయును (ఇది హరించుటకై మజ్జియూడలచూర్ణమునునస్యము సేయవలయును).

నాసావాతమునకు నస్యము

శర్కరా తిల కల్కాభ్యాం నాసాఘ్రాణం ప్రయోజయేత్. 143
గళూచ్యాః పుటపాకం తు నిష్పీడ్యానేననావయేత్,
నాసాయాం చ శిరోహృద్యం నాసావాయుర్వినశ్యతి. 144

తా. పంచదార, నువ్వులు వీనిని కల్కముగవండి దానిని బట్టలో నునిచి నస్యము చేసినను లేక తిప్పతీఁగెను కుమ్ములోనుక్కి యందు రసముతీసి ముక్కులోపిండినను నాసావాతము, శిరోవేదన హరించును.

నాసారక్తమునకు నస్యము

గుడ నాగరయోః కల్క కోష్ణతోయేననావనం,
స్వరసైర్భృంగరాజస్య త్ర్యూషణేనచనావనమ్. 145
నాసావాతే శిరోమధ్యే లేప్యం రక్తం వినశ్యతి,

తా. నాసావాతమున బెల్లము, సొంటి వీనిని ఉష్ణోదకముతోనూరి కల్కము చేసి నస్యముచేసినను, లేక సొంటి, పిప్పలి, మిరియాలు - వీనిని గుంటగలగరాకు రసముతో నూరి నస్యముచేసినను, లేక శిరోమధ్యమున లేపనముచేసినను నాసారక్తము హరించును.

ముఖవాతలక్షణము

నిష్ఠీవనం కృశత్వం చ ముఖనాసాత్కఫస్య చ. 146
దేహకండూశ్చ శ్వాసశ్చముఖవాతః ప్రకీర్తితః, (మాధవనిదానే)

తా. శరీరము కృశించుట, శరీరమున దురద, ఉబ్బసము గలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి ముక్కున నోట తెమడగారుటయే ముఖవాతమని తెలియవలయును.

ముఖవాతమునకు చతుర్ముఖరసము

మృతసూతాభ్రకం తుత్థం ధ జావర్తం శిలాజతు. 147

గుగ్గులుశ్చ శిలాజైసం సమాంశం మధుమిశ్రితం
భక్షయే న్మాషమేకం తు ముఖవాత ప్రశాంతయే. 148

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్తము, కలుపురాయి, శుద్ధి జేసిన శిలాజిత్తు, శుద్ధిజేసిన గుగ్గిలము, శుద్ధిజేసిన మణిశిల వీనిని సమభాగములుగ తేనెతో మర్దించి మాషప్రమాణము జేసి మాత్రలుజేసి భక్షించిన ముఖవాతము శమించును.

—ముఖవాతమునకు విళంగాదిచూర్ణము—

విళంగ హింగ్వపామార్గ బీజ నక్తాహ్వసర్షపైః,
అగ్నింపురస్తా న్నిక్షిప్య ముఖవాతే చ ధూపయేత్. 149

తా. వాయువిడంగములు, ఇంగువ, ఉత్తరేణివిత్తులు, ఆవాలు-వీనిని చూర్ణము జేసి అగ్నిలో వేసి పొగబట్టిన ముఖవాతము హరించును.

—ఉదరవాతలక్షణము—

ఉదరం శూలబద్ధం చ బాహుకంప శ్శిరోవ్యథా,
నిద్రానాశో ఽతిపీడా చ ఉదరవాతలక్షణమ్. (మాధవనిదానే)

తా. చేతులు వణకుట, తలనొచ్చుట, నిదురపట్టకుండుట, శరీరమున పీడ గలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి కడుపు శూలించి బంధించుటే ఉదరవాత మని తెలియవలయును.

—కుక్షివాతలక్షణము—

కుక్షిశూలం శోష పాండు శిరోభ్రమణకం తథా,
నేత్రభ్రమో నాభిశూలం కుక్షివాతస్య లక్షణమ్. 151
(మాధవనిదానే)

తా. శరీరము వాచుట, శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, తల నేత్రములు తిరుగుట, బొడ్డుక్రింద శూలించుట - ఈలక్షణములు గలిగి కడుపు శూలించుటయే కుక్షివాతమని తెలియవలయును. (ఉదర, కుక్షివాతములకు నొకచికిత్సం జేయవలయును.)

—అశీతివాతములకు కాలాగ్నిరుద్రరసము—

శుద్ధసూతం విషం గంధ మజామోదం ఫలత్రయం,
సర్జక్షారం యవక్షారం వహ్ని సైంధవజీరకమ్. 152
సౌవర్చలం విళంగాని టంకణం చ కటుత్రయం,
విషముష్టి స్సర్వసమో జంబీరై ర్మర్దయే ద్దినమ్. 153
మరీచమాత్రవటికా హ్యగ్నిమాంద్యం ప్రణాశయేత్,

అశీతివాతజాన్ రోగాన్ గుల్మంచ గ్రహణీ గదాన్. 154
రసః కాలాగ్నిరుద్రోఽయం పూజ్యపాదేన నిర్మితః,

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము, శుద్ధిచేసిన వసనాభి, శుద్ధిచేసిన గంధకము, అజామోదము, త్రిఫలములు, సర్జక్షారము, యవక్షారము, చిత్రమూలము, సైంధవలవణము, జీలకఱ్ఱ, సౌవర్చలవణము, వాయువిడంగములు, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, త్రికటుకములు-వీనినెల్ల సమభాగములుగ దంచి చూర్ణముజేసి దీనికి సమముగ మూడుదినములు కలిలోనానబెట్టఁబడిన విషముష్టివిత్తుల చూర్ణముకు కలిపి ఖల్వమున నిమ్మపండ్లరసముతో ఒక దినము మర్దించి మిరియపుగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి నెయ్యి, మిరియపుచూర్ణము అను వాని యనుపానముతో నొసంగిన అగ్నిమాంద్యము, కుక్షివాతము మొదలగు ఎనుబది వాతములు, గుల్మము, గ్రహణి హరించును. ఇదియ పూజ్యపాదునిచే వచింపఁబడిన కాలాగ్నిరుద్రరసము.

అజీర్ణవాతలక్షణము

మలస్యబంధోఽవయవేచ దుఃఖం జంఘాదిపాదే శిరశూలశోషం,
మందాగ్నిరోగో హ్యరుచి క్లమం చ హ్యజీర్తివాతం ప్రవదంతి తజ్జ్ఞాః. (మాధవనిదానే)

తా. మలము బద్ధకించుట, అవయవములు నొచ్చుట, పిక్కలుమొదలు పాదములవఱకు శూలించుట, తల నొచ్చుట, శరీరము ఎండుట, అగ్నిమాంద్యము, అరుచి, బడలిక గలుగుట-ఈలక్షణములుగలిగి భుజించినయన్నము అరిగి అరగకుండుటయే అజీర్ణవాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై వాతగజాంకుశరసమునేని, లేక రసభస్మమునేని సేవింపవలయును.)

అమ్లవాతలక్షణము

అరుచిశ్చామ్లవాతశ్చ మందాగ్నిర్నాభిశూలనం,
గురూకరత్వపీడా చ హ్యమ్లవాతస్య లక్షణమ్. (మాధవనిదానే)

తా. అరుచిగలుగుట, అన్నము అరగకుండుట, బొడ్డులో శూలించుట, శరీరము బరువుగనుండుట, శరీరమునొచ్చుట - ఈలక్షణములుగలిగి పులితేనుపులు వచ్చుటయే అమ్లవాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై క్షయప్రకరణమున జెప్పఁబడిన శ్రీమదగ్నికుమారమును సేవింపవలయును.)

అమ్లవాతమునకు విషతిందుకతైలము

విషతిందుకవృక్షస్య ఫలసారస్య ప్రస్థకం,

ద్వాత్రింశకే నారనాళేన సంమిశ్ర్యాలోడ్య యత్నతః. 157
జంబీరనీరం ద్విప్రస్థం ప్రస్థం తద్బీజచూర్ణకం,
ప్రస్థ మేరండతైలం చ ద్విప్రస్థం తిలతైలకమ్. 158
తావత్కషాయం తత్తైలం పచవస్త్రేన డోలితమ్. 159
సర్వాంగసంధ్యస్థిగతాఖ్యవాయు కఫామయేచానిలఘోరశూలే,
విలోమవాయావనులోమవాయౌ స్తంభే ధనుర్వాతఇతి ప్రశస్తమ్.

తా. నాలుగుసేర్ల విష్ణుముష్టివిత్తులలోనుండు పప్పు రెండు సేర్లు జొన్నలకలిపికాసి ౧౨ సేర్ల కషాయము చేసి వస్త్రమున వడియగట్టి అందు నిమ్మపండ్లరసము ౮ సేర్లు, విష్ణుముష్టివిత్తుల చూర్ణము ౪ సేర్లు, ఆముదము ౪ సేర్లు, నువ్వులనూనె ౮ సేర్లు కలిపి, తైలపక్వముగ కాచి, శరీరమున లేపనము చేయుచుండిన సర్వాంగవాతము, సంధివాతము, అస్థివాతము, ఆఖ్యవాతము, కఫవాతము, ఘోరమైన వాతశూలలు, విలోమవాతము, అనులోమవాతము, దేహస్తంభవాతము, ధనుర్వాతము మొదలగునవి హరించును.

అనులోమవాతలక్షణము

శిరః కందూశ్చ దేహశ్చ పాండురశ్చేతనం భ్రమః,
స్వేద మూర్ఛా భయం చైవ ధాతుశోషో వికారకృత్. 161
హాస్యం నిద్రాతిశ్వాసశ్చ హ్యనులోమస్య లక్షణం,
(ఆయుర్వేదే)

తా. శిరమున దురద గలుగుట, శరీరము * పాండురవర్ణముగ నుండుట, వాంతి, భ్రమ, చెమట, మూర్ఛ, భయము గలుగుట, ధాతువులు శోషించుట, శరీరవికారము, నగవు, అతినిద్ర, కడుశ్వాసము గలుగుట-ఈలక్షణములతోడ వణకకు పంగడీయుటయే అనులోమవాతమని తెలియవలయును. (ఈనియమంబున తీవ్రమైనతీపులు గలిగిన రోగి మృతి జెందుననియు, మెల్లనితీపులు గలిగిన రోగి జీవించుననియు తెలియవలయును.)

అనులోమవాతమునకు వాతసమ్మోహానరసము

శుద్ధసూతం విషం చాభ్రం వ్యోషం గంధక టంకణమ్. 162
సైంధవం ధూర్తబీజం చ తుల్యం తుల్యం విచూర్ణయేత్,
త్రిదినం మర్దయే త్ఖల్వే కారవల్లీరసేన చ. 163
వజ్రమూషాంతరే క్షిప్త్వా కాచకుప్యా మథాపి వా,
వాలుకాయంత్రకే పక్త్వా ద్వియామాంతే సముద్ధరేత్. 164

* పాండురవర్ణమున — తెలుపువన్నె, లేక తెలుపు పచ్చన గలరంగు.

ఏతత్సర్వం సమాదాయ ఘుత్స్యపిత్తేన భావయేత్,
మాషమాత్రం నిషేవేత హ్యానులోమం నిహంతిచ. 165

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము, శుద్ధిచేసినవసనాభి, అభ్రకభస్మము, త్రికటుకములు, శుద్ధిచేసినగంధకము, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, సైంధవలవణము, శుద్ధిచేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి ఖల్వములో నునిచి కాకరాకురసములో మూడు దినములు మర్దించి వజ్రమూషలోగాని గాజుకుప్పెలోగాని నునిచి వాలుకాయంత్రమున రెండుఝాములు వండి స్వాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములో నునిచి చేపచేదుతో భావనజేసి మాషప్రమాణమంతేసి మాత్రలుచేసి యందొకదానిని తీటకసింద వేళ్ళ రసముతో నేని, వావిలాకురసముతో నేని సేవించిన అనులోమవాతము హరించును.

విలోమవాతలక్షణము

అతితంద్రాప్యతిశ్వాసః పాండుతా నేత్రశూలకృత్,
స్వేదో హిక్కాతివాంతిశ్చ విలోమవాతలక్షణమ్. 166

తా. కడుతంద్ర, కడుశ్వాసము గలుగుట, శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, నేత్రములు శూలించుట, చెమట, ఎక్కిళ్ళు, వాంతి గలుగుట - ఈలక్షణములు గలిగి యుండరికి వంగగీయుటయే విలోమవాత మని తెలియవలయును. (మఱియు దీనియందు తీపులు తీవ్రముగ నుండిన రోగి మృతిజెందు ననియు, మెల్లగ నుండిన జీవించు ననియు తెలియవలయును.)

విలోమవాతమునకు సింహనాదరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం సమం మణిశిలారసం,
దంతిబీజం సమంఖల్వే మర్దయే ద్దివసద్వయమ్. 167
కారవల్లీరసైస్సమ్య క్పుటపాకే చ యోజయేత్,
ఉద్ధృత్య చూర్ణయే త్ఖల్వే వ్యాయామంచానుపానతః. 168
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం విలోమవాతనాశనం,

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసినవసనాభి, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసినమణిశిల, శుద్ధిచేసిన కఫరి ఇవి సమభాగములు-వీనికి సమముగ నేలదంతివిత్తులచూర్ణము కలిపి ఖల్వమున నునిచి కాకరాకురసముతో రెండుదినములు మర్దించి ఎరుఝాములు వాలుకాయంత్రమున పాకముచేసి స్వాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములో చూర్ణముచేసి గురిగింజ

ప్రమాణమును వాతవిలాసినిరసముతో సేసి, త్రిఫలాసింధూరసముతో సేసి సేవింపుచుండిన విలోమ
వాతము హరించును.

ధనుర్వాతలక్షణము

ధనుశ్చ కంపనం మూర్ఛా హ్యగ్నిమాంద్యం ప్రలాపకమ్. 169
మృత్యుతుల్యాని చిహ్నాని ధనుర్వాతస్య లక్షణం,
(మాధవనిదానే)

తా. వణకుట, మూర్ఛ, అగ్నిమాంద్యము లేక కడుపుబ్బి యుంట, ప్రలాపము గలుగుట, మృతిజెందినటుల కనుపించుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము విల్లువలె వంగి యుండుటయే ధనుర్వాతమని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము.)

ధనుర్వాతమునకు అగ్నికర్మాది చికిత్స

శరీరం జాయతే ఘోర మగ్నివైద్యం చకారయేత్. 170
పాదాదికంఠపర్యంతం సంధిదేశే శలాకయా,
ఏరండతైలత్రిఫలా గోమూత్రం చిత్రకం విషమ్. 171
మాషకస్య ఘృతైః పానం ధనుర్వాతం వినాశయేత్,

తా. పైజెప్పఁబడిన ధనుర్వాతమున శరీరము మహాఘోరముగ నుండును. కావున పాదము మొదలు కంఠముపఱకు సంధిప్రదేశముల శలాకతో అగ్నివైద్యమును సేయుటయేగాక త్రిఫలములు, చిత్రమూలము, అతివస అనువానిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి అందు ఆముదము, గోమూత్రము కలిపి సేవించినను, లేక మినపకట్టులో నేతిని కలిపి సేవించినను ధనుర్వాతము హరించును.

కంఠవాతలక్షణము

సద్యోమృత్యుః కంఠవాత శ్శిరోభంగః ప్రలాపనమ్. 172
వాంతీరక్తస్య కంపశ్చ కంఠవాతస్య లక్షణం,

తా. ప్రలాపించుట, నెత్తురుగ్రక్కుట, శరీరము వణకుట-ఈలక్షణములు గలిగి కంఠము, తల బ్రద్దలుచేసినటుల నొచ్చుటయే కంఠవాతమని తెలియవలయును. ఇది జనించునపుడే రోగిని చంపును. (దీనియందు వాతగజాంకుశరసమును సేవింపందగును.)

పక్షఘాతవాతలక్షణము

శిరసః పాదపర్యంత మర్ధాంగే పార్శ్వశూలకృత్. 173
మహాశూలం దివారాత్రౌ పక్షఘాతస్య లక్షణం,

తా. శిరము మొదలు పాదపర్యంతమును, ఒకపార్శ్వమున శూలించుట, రేయుంబగలు శరీరము మిక్కుటముగ నొచ్చుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరముయొక్క అర్ధపార్శ్వము పగులగొట్టునటులనొచ్చుటయే పక్షఘాతవాతమని తెలియలయును .(ఇది యాప్యము.)

పార్శ్వమర్ధం శరీరస్య కంపస్స్యా త్కుక్షిశూలనమ్. 174
నేత్రామయవిరోధశ్చ భంగస్స్యా త్పక్షఘాతకః, (ఆయుర్వేదే)

తా. శరీరార్ధపార్శ్వము వణకుట, కడుపునొ శూలించుట, నేత్రరోగము గలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరముయొక్క అర్ధపార్శ్వము పగుల గొట్టునటుల నొచ్చుటయే పక్షఘాతవాతమని తెలియవలయును. (ఇది యాప్యను. మఱియు వీనితోడ జ్వరమును సంబంధించియుండిన రోగి మృతిజెందును. జ్వరము సంబంధించకుండిన చికిత్సం జేయవలయును. చికిత్సించునెడ రసకర్పూరమును సేవింపఁ జేయవలయును. రసఉబ్బను వేయవలయును)

పక్షఘాతవాతమునకు కాలకంఠరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం మరీచం టంకణం కణా. 175
ధూర్తబీజం చ త్రిఫలా సమభాగం చ ఖల్వకే,
తిందుకో బృహతీ ఫల్గు సోమవల్లీ కపిత్థకః. 176
ఆర్ద్రకం భృంగరాజం చ ద్రవైర్భావ్యం దినత్రయం,
కాచకుప్యాం విలేప్యాథ వాలుకాయంత్రకే పచేత్. 177
యామద్వయం చ మందాగ్నౌ సాంగశీతలముద్ధరేత్,
వారాహ ఛాగపిత్తే చ భావయేచ్ఛ దినద్వయమ్. 178
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం పక్షఘాతం వినాశయేత్,
త్రికటు త్రిఫలా క్వాథ మనుపానం పిబేత్సదా. 179

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన వసనాభి, శుద్ధిచేసిన గంధకము, మిరియాలు శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, పిప్పళ్ళు, ఉమ్మెత్తవిత్తులు, త్రిఫలములు - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణము చేసి ఖల్వములో నునిచి నల్లతుమికి, పెద్దములక, బ్రహ్మమేడి, భావంచి విత్తులు, వెలగ, అల్లము, గుంటగలగర అనువానిరసములతో మూఁడుదినములు మర్దించి భావనచేసి ముద్దజేసి గాజుకుప్పెలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి ఎండించి వాలుకా యంత్రమున రెండుఝాములు మందాగ్నితో వండి సాంగశీతలమున దీసి ఖల్వమున నునిచి అడవిపంది, మేక అనువానిచేదులతో రెండుదినములు భావనచేసి గురిగింజలంత లేసి

మాత్రలుచేసి యుంచుకొనిన త్రికటుకములు త్రిఫలములు, అనుపాన సహాయమును పానముతో సేవించిన పక్షఘాతవాతము హరించును. (మఱియు ఔషధమును ఒకవత్స రంచేసి, అనుపానముచేసి సేవించిన సకలరోగములు హరించు నని శాస్త్రములయందు చెప్పఁబడియున్నయది.)

అర్ధాంగవాతలక్షణము

అర్ధాంగం బాహుశంసశ్చ నిద్రానాశనమేవ చ,
హృదయాగ్నిర్విలంబశ్చ మర్ధాంగవాతలక్షణమ్. 180

తా. బాహువులు నొచ్చుట, నిదుర పట్టకుండుట, కడుపుబ్బరమంట, మలము గాఢమగుట - ఈలక్షణములు గలిగి శరీరమునకు అర్ధభాగము తిమ్మిరికొనియుండుటయే అర్ధాంగవాతమని తెలియవలయును.(ఇది యసాధ్యము. దీనియందు పక్షఘాతవాతచికిత్స లం జేయవలయును.)

పార్శ్వవాతలక్షణము

దేహస్య శీతలం పార్శ్వే ఉష్ణస్థానశ్చ శిరోభ్రమః,
కర్ణనేత్రే చ విస్ఫోటః పార్శ్వవాతస్య లక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే) 181

తా. ఉష్ణము గలుగుట, తల తిరుగుట, చెవులు, నేత్రములు నొచ్చుట - ఈ లక్షణములు గలిగి శరీరమునకు అర్ధపార్శ్వము చల్లనగుచుండుటయే పార్శ్వవాతమని తెలియవలయును. (ఇది యసాధ్యము. దీనియందు వాతగజాంకుశరసమును సేవింపవలయును.)

శిరఃపార్శ్వే చ శూలం చ నేత్రకర్ణే తు మంథతా,
కర్ణాంతరే మహాశూలం పార్శ్వశూలాదిదోషకృత్. 182

తా. శిరముయొక్క ఒకపార్శ్వము శూలించుట, నేత్రములకు చూపులేకుండుట, చెవులు వినరాకుండుట, చెవిలో మిక్కుటముగ పోట్లుపొడుచుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరముయొక్క ఒకపార్శ్వమున శూలాదిదోషములు కలుగుటయే పార్శ్వవాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై వాతగజాంకుశరసమును సేవింపవలయును.)

ఆతపవాతలక్షణము

పాండుశ్చ దృష్టిర్భ్రమణం వికారః
ప్రాణస్యహానిర్భయతాపసంభవః,
దుఃఖాతిపీడా కుటిలం వ్యథా చ
శరీరజాత్యాతపవాతలక్షణమ్. (మాధవకల్పే) 183

ఏకవింశతివారం వై శోష్యం పేష్యం పునఃపునః. 187
చణమాత్రాం వటీం ఖాదే త్స్వర్వాంగేచాగ్ని వాతకే,
స్వర్ణక్షీరీ విషా వహ్నీ ర్వారిణా పేషయేత్సమమ్. 188
ఈషన్మాత్రఘృతే పాచ్యం లేపాద్వాతో వినశ్యతి,

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము - వీనిని ఖల్వమునం దునిచి పల్లేరువేళ్ళరసముతో మర్దించి ఎండింపవలయును. ఇటుల ఇరువదియొకమారు మర్దించి ఎండించి శనగగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి సేవించుటయే కాక స్వర్ణక్షీరి, అతివస, చిత్రమూలము అనువానిని సమభాగములుగ ఖల్వమునం దునిచి ఉదకముతో నూరి అందు ఒకింత ఘృతము కలిపి పాకము చేసి శరీరమునకు లేపనముజేసిన అగ్నివాతము నశించును.

ఆఢ్యవాతలక్షణము

వర్షాణి జఠరే దాహ శ్శిరో నేత్రే భ్రమ స్తథా. 189
పాదశూలం కర్ణశూల మాఢ్యవాతస్యలక్షణం,
(మాధవనిదానే)

తా. కడుపునందు మంటుట, తల తిరుగుట, కన్నులు తిరుగుట, కాళ్ళయందు శూల, చెవియందు పోట్లుగలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరమున గాడెలుకట్టుటయే ఆఢ్యవాతమని తెలియవలయును.

ఆఢ్యవాతమునకు ప్రభావతీవటికములు.

భాగమేకం తు కర్పూరం తదర్ధం శుద్ధగంధకమ్. 190
తత్సమాని విడంగాని జాతీపత్ర లవంగకం,
జాజీఫలం తథాచైలా వ్యోషంచాపి సమంసమమ్. 191
శ్లక్ష్ణచూర్ణమిదం సర్వం మర్దయే ద్యామమాత్రకం,
గుడేన మాషమాత్రం తు వటికాం కారయేద్బుధః. 192
ఇయం ప్రభావతీ నామ్నా హ్యాఢ్యవాతవినాశకృత్. 193

తా. రసకర్పూరము ౧ భాగము, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౪ భాగము, వాయువిడంగములు ౪ భాగములు, లవంగము, జాపత్రి, జాజికాయ, ఏలకులు - ఇవి దినుసు ఒకటింటికి ఒక్కొకభాగము, త్రికటుకములు ౧ భాగము-ఇటుల వానినెల్ల గ్రహించి చూర్ణముచేసి అందు బెల్లము కలిపి ఒకఝాము మర్దించి మాషప్రమాణమంతేసి మాత్రలుజేసి సాయంప్రాతఃకాలములయందు ఒక్కొకమాత్రచొప్పున నాలుగుమాసములు నేతితో సేవింపుచుండిన ఆఢ్యవాతము హరించును.

శుష్కవాతలక్షణము

దేహశ్చ పాండుః శ్రమసమీరితో చ
మూర్ఛాతికంప భ్రమ తాపయుక్తః,
స్వేదశ్చ తృష్ణా బధిరత్వయోగ
శ్శుష్కం చ వాతం ప్రవదంతి తజ్జ్ఞాః. (మాధవనిదానే) 194

తా. శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, బడలిక, శరీరమున వాతోపద్రవములు, మూర్ఛ, వణకు, భ్రమ, తాపము, చెమట, దప్పిగలుగుట, చెవులు వినరాకుండుట- ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము ఎండియుండుటయే శుష్కవాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై అష్టవాతచికిత్సనేని వాతగజాంకుశరసము సేవననేని చేయవలయును.)

సుప్తవాతలక్షణము

భయం బీభత్సతా రౌద్రం శోషః కర్ణాంతరుగ్భవేత్,
మూర్ఛా కంప భ్రమ స్వేదా స్సుప్తవాతం వినిర్దిశేత్. 195
(మాధవనిదానే)

తా. భయపడుట, చిత్తవికారము, కోపము గలుగుట, శరీరము ఎండుట, చెవికొనలయందు పీడ, మూర్ఛ, వణకు, భ్రమ, చెమట గలుగుట - ఈలక్షణములు గలిగి స్పర్శజ్ఞానము లేకుండుటయే సుప్తవాతమని తెలియవలయును.

సుప్తవాతమునకు కనకసుందరరసము

శుద్ధం చ పారదం శుల్బం గంధకం టంకణం కణా,
కాకజంఘా కషాయేణ దినమేకం తు మర్దయేత్. 196
డోలాయంత్రే పచే ద్యామం సమ్యక్తీవ్రాగ్నినా తతః,
ఆర్ద్రికస్యానుపానేన మాషమాత్రం పిబేదను. 197
సుప్తవాతం నిహంత్యాశు సర్వవాతనికృంతనః,

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, పిప్పళ్లు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి వెలమసందివేళ్ల కషాయముతో ఒకదినము మర్దించి ముద్దచేసి డోలాయంత్రమున ఒకఝాము గాఢాగ్నితో వండి మాషప్రమాణమును అల్లపురసముతో సేవించిన సుప్తవాతము హరించును. (మఱియు దీనినే శుష్కవాతము నందురు. ఎనుబదివాతములయందును సేవింపవలయును.)

సంధివాతలక్షణము

శరీరం గంధలిప్తం చ శూలం వాతప్రకోపతః. 198
దేహే చ విక్రృతిశ్చైవ రోమహర్షో విలాపనం,
అంగసంధిషు పీడా చ సంధివాతస్య లక్షణమ్. 199

తా. శరీరము గంధముచే పూసినట్లు యుండుట, వాతప్రకోపమువలన శూల కలుగుట, శరీరమున గొంతెలుకట్టుట, గగుర్పొడుచుట, ప్రలాపించుట - ఈలక్షణములు గలిగి అవయవసంధులు నొప్పులయి సంధివాతమని తెలియవలయును.

సంధివాతమునకు రస్నగర్భపోటలీరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం హింగుళం కటురోహిణీ,
లోహ తామ్ర మయోభస్మ తాళకం చ మనశ్శిలా. 200
అర్కమూలకషాయేణ మర్దితం వటకీకృతం,
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ లేపయే ద్వస్త్రమృత్తికామ్. 201
త్రియామం వాలుకాయంత్రే పచే న్మృద్వగ్నినా తతః,
గుంజామాత్రం ప్రయుంజీత సంధివాతం నిహంత్యలమ్. 202

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినవసనాభి, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము, కటుకరోహిణి, లోహభస్మము, తామ్రభస్మము, మండూరము, శుద్ధిచేసిన తాళకము, శుద్ధిచేసినమణిశిల-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి జిల్లేడువేళ్ళ కషాయముతో ఒకదినముమర్దించి గాజుబుడ్డిలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముచేసి ఎండించి వాలుకాయంత్రమున మూడుజాములు మృద్వగ్నితో వండి యందొక గురిగింజప్రమాణము నెయ్యి, మిరియపు చూర్ణముతో చేసిని, లేక ఓషధము పస అనుపానిని కషాయముతో చేసి సేవించిన సంధివాతము హరించును.

సాధ్యవాతలక్షణము

రోమహర్షణకంచైవ శిరోభ్రమణ శూలకం,
కర్ణబాధిర్య మజ్ఞానం సాధ్యవాతం వినిర్దిశేత్. (ఆయుర్వేదే)

తా. గగుర్పొడుచుట, తలతిరుగుట, శరీరము శూలించుట, చెవులు వినరాకుండుట, అజ్ఞానము గలుగుట-ఈలక్షణములు గలది సాధ్యవాతమని తెలియవలయును. (ఇది యాప్యము. దీనియందు పూర్వోక్తసంధివాతచికిత్స నే చేయవలయును.)

శిరోవాతలక్షణము

శిరోవాతే చ హృచ్ఛూలం రోమహర్షో విశోషణం,

దాహః స్వర్వాంగనేత్రే చ శిరోవాతస్య లక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే)

తా. అొమ్మునొచ్చుట, రోమములు గగుర్పొడుచుట, శరీరము ఎండుట, సర్వాంగములు నేత్రములు మండుట - ఈలక్షణములు గలిగి తలనొచ్చుటయే శిరోవాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై రసకర్పూరమునేని కాలాగ్నిరుద్రరసమునేని సేవింపవలయును.)

స్వరహీనవాతలక్షణము

ఆతపో దేహశుష్కత్వం స్వరహానిశ్చ కంపనం,
పరిభ్రమః కర్ణశూలం స్వరహీననిరీక్షయేత్. (గ్రంథాంతరే)

తా. శరీరము ఉడుకుట, శరీరము శుష్కించుట, శరీరము వణకుట, తబ్బిబ్బులాడుట, చెవిలో శూలగలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి స్వరహీనమై పలుకుటయే స్వరహీనవాతమని తెలియవలయును.

స్వరహీనవాతమునకు వాతకులాంతకతైలము

రసం గంధ శిలా తాళ చూర్ణం మర్ద్యం చ కాంజికైః,
లిప్త్వా వస్త్రే కృతాం వర్తిం తైలాక్తాం జ్వాలయేన్ముఖాత్. 206
స్రావయే ద్గ్రాహయే త్తైల మధఃపాత్రే ఘృతైస్సహ,
తత్తైలం లేపయేత్పత్రే నాగవల్ల్యాస్తు భక్షయేత్. 207
స్వరహీనవికారఘ్నం సర్వవ్రణహరం పరం,

తా. రసము, గంధకము, శిలాజిత్తు, తాళకము-వీనిని శుద్ధిచేసి సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి ఖల్వములో నునిచి కలితో మర్దించి వస్త్రమునకు లేపనము జేసి ఎండించి వర్తిగజుట్టి నూనెలోతడిపి దీపము ముట్టించి దానిక్రింద నొకపాత్ర నునిచిన అందు నూనె వడియును. పిదప దానిలో ఆవునెయ్యి కలిపి తమలపాకునకు లేపనముజేసి భక్షించిన స్వరహీనవాతమును, లేపనముజేసిన సర్వవ్రణములును హరించును.

రక్తవాతలక్షణము

రక్తవాంతిశ్చ హిక్కా చ మూర్ఛా దాహశ్చ కంపనమ్. 208
దేహకాంతిహర స్స్వేదో రక్తవాతస్య లక్షణం,

తా. నెత్తురు గ్రక్కుట, ఎక్కిళ్లు, మూర్ఛ, దాహము గలుగుట, శరీరము వణకుట, శరీరకాంతి నశించుట, చెమటగలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి నెత్తురుగ్రక్కుటయే రక్తవాతమని తెలియవలయును.

రక్తగతవాతమునకు వాతాంతకరసము

శుద్ధసూతం విషం చాభ్రం విషం త్రికటుకం సమమ్. 209
చిత్రమూలకషాయేణ దినం మర్ద్యం చ వాసయా,
అర్కమూలకషాయేణ దినం జంబీరనీరకైః. 210
దోలాయంత్రే యామమాత్రం మాషమాత్రం చ భక్షయేత్,
క్షీణవాతం విహంత్యాశు రక్తవాతం వినాశయేత్. 211

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసిన వసనాభి, అభ్రకభస్మము, అతివస, త్రికటుకములు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వమునందు వేసి చిత్రమూలకషాయమును, అడ్డసరపాకు రసము, జిల్లేడువేళ్లకషాయమును అనువానిచే ప్రత్యేకముగ నొక్కొకదినంబును, నిమ్మపండ్ల రసముతో నొకదినమును మర్దించి మూటకట్టి దోలాయంత్రమునందు నొకయామము పాకము చేసి మాషప్రమాణముగ మాత్రలు చేసి యొకటి చొప్పున తినుచు నిమిడి కషాయమును పానములో నొసంగిన రక్తవాతమును, నెయ్యి, మిరియపుపొడి పానములో నొసంగిన క్షీణవాతమును హరించును.

క్షీణవాత లక్షణము

క్షీణే చ వాతే శిరసోఽన్యథా చ నాసాసఖే దుఃఖితమంగశూలం,
దివా చ రాత్రౌ చ వినష్టనిద్రః కపాలనేత్రే చ వివృద్ధశూలమ్. 212

తా. తలనొచ్చుట, నాసికను గట్టిగ ఘుంఘించుట, అంగములునొచ్చుట, రేయుం బగలు నిదురపట్టకుండుట, కపాలము నేత్రములు మిక్కుటముగ నొచ్చుట - ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము కృశించుటయే క్షీణవాత మని తెలియవలయును. (క్షీణ శిరోవాతములు హరించుటకై రక్తవాతచికిత్స చేసి, లేక రసకర్పూరసేవన చేసి చేయవలయును.)

ఖంజావాతలక్షణము

జాగరశ్చ దివా నిద్రా హ్యజీర్ణిశ్చాగ్నిమాంద్యకం,
అంగవైకల్యనిశ్చేష్టం ఖంజావాతస్య లక్షణమ్. 213
(ఆయుర్వేదే)

తా. రాత్రులు నిదురపట్టకుండుట, పగలు నిద్రించుట, అన్నము జీర్ణముగాకుండుట, అగ్నిమాంద్యము, లేక కడుపునందు మంటగలుగుట, అంగములు నొచ్చుట, శరీరము గురుతెరుగకుండుట-ఈలక్షణములు గలిగి కుంటితనము గలుగుటయే ఖంజావాత మని తెలియవలయును,

ఖంజావాతమునకు వాతవజ్రరసము

అభ్రకం గంధకం సూతం విష వ్యోషక సైంధవం,
హింగుళం చ విళంగం చ పిప్పలీమూల చిత్రకమ్. 214
దినం హంసపదీద్రావైః కుక్కుటీపుటపాచితం,
చూర్ణం కృత్వా తతో దేయం హ్యనుపానవిశేషతః. 215
మాషమాత్రం చ సేవేత ఖంజావాతం వినాశయేత్,

తా. అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినవసనాభి, త్రికటుకములు, సైంధవలవణము, శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము, వాయువిడంగములు, మోడి, చిత్రమూలము-వీనినిసమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి హంసపాదియాకురసముతో ఒక దినము మర్దించి కుక్కుటపుటం బిడి సాంగశీతలమున దీసి చూర్ణముచేసి యందొకమాష ప్రమాణమును నెయ్యితో నేని, మిరియపుచూర్ణముతో నేని, దుంపరాష్ట్రపు చూర్ణముతో నేని సేవించిన ఖంజావాతము హరించును. (మఱియు దీనినే కళావాతమునందును సేవింపందగును.)

కళావాతలక్షణము

శరీరం పాండురంచాస్యే వైవర్ణ్యం రక్తనేత్రతా. 216
కృష్ణజిహ్వా చ శూలం చ కళావాతస్య లక్షణం,

తా. శరీరము పాండురవర్ణముగనుండుట, ముఖము వివర్ణమైయుండుట, నేత్రము లెఱ్ఱగ, నాలుక నల్లగనుండుట, శరీరము శూలించుట - ఈలక్షణములుగలిగి స్త్రీరజస్సును, శుక్రమును జెరుపునదియే కళావాత మని తెలియవలయును.

కళావాతమునకు వాసాదితైలము

వాసా గళూచీ చతురంగుళానా మేరండతైలేన పిబేత్కషాయం,
క్రమేణ సర్వాంగవిమర్దనం చ కళాఖ్యవాతస్యవినాశకంస్యాత్. 217

తా. అడ్డసరము, తిప్పతీగె, రేల-వీనిని కషాయముకాచి యందాముదము కలిపి సేవించుటయేగాక శరీరమునకు లేపనము సగా జేసిన కళావాతము హరించును. (మఱియు దీనియందు ఖంజావాతచికిత్సనుకూడ జేయందగును.)

అవయవాంగవాతలక్షణము

అవయవాంగే వాతశూలం దేహేచాగ్నివిదాహకం,
మలమూత్రవినాశశ్చ నిద్రానాశ శ్శిరోవ్యథా. 218

తా. శరీరమంతట నొచ్చుట, శరీరమంతయు మండుట, మలమూత్రములు వెడల

ఎండుట, నిగురపట్టినట్లుండుట, మొదలగు లక్షణములు గలిగి సర్వాంగములు నొచ్చు నదియే అవయవాంగవాతమని తెలియవలయును.

అవయవాంగవాతమునకు విరేచనకల్పము

పయస్యైరండజం తైలం పిబేద్దోషహరం పరం,
హరీతక్యాస్త్రయోభాగా భాగస్సైంధవకృష్ణయోః. 219
ఏతదుష్ణాంబునా పీతం చూర్ణమాశు విరేచయేత్,
అవయవాంగం సన్నిపాతం వాతశూలహరం పరమ్. 220

తా. ఆవుపాలు, ఆముదము వీని సేవముజేసి త్రాగినను, లేక కరక్కాయలు 3 భాగములు, సైంధవలవణము, పిప్పళ్లు ఇవి నొక్కొక్కభాగము - ఇట్టుల వాని నేకముజేసి ఉష్ణోదకములోనైనఁ త్రాగినను, తీవ్రముగ విరేచనంబులై అవయవాంగ వాతము, సన్నిపాతము, వాతశూల హరించును. (మఱియును ఈ అనుపానములతో ఆమ వాతమున జెప్పంబడిన పంచవక్త్రరసమును సేవించిన అవయవాంగవాతము హరించును.)

స్త్యానవాతలక్షణము

మహావాతం భవేద్దేహే దివారాత్రౌ చ శూలనం,
సదా నిరశనం స్వేద స్త్యానవాతస్య లక్షణమ్. 221

తా. వాతము అధికముగ ప్రకోపించుట, రేయింబగలు మిక్కుటముగ అంగ ములు శూలించుట, ఎల్లప్పుడు ఆకలిలేకయుండుట, చెమట గలుగుట - ఈలక్షణములు గలిగి శరీరసంధులు శూలించి ఆలస్యమును గలుగఁజేయునదియే స్త్యానవాతమని తెలియవలయు.

స్త్యానవాతమునకు వాతోన్మూలనరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం ధూర్తబీజం త్రిభిస్సమం,
పంచకోలకషాయేణ మర్దయేద్దివసద్వయమ్. 222
మహావయోర్భూధరే పాచ్యం సాంగశీతం విచూర్ణయేత్,
మత్స్యపిత్తే భావయేచ్చ మర్దయేద్దివసద్వయమ్. 223
పంచకోలకషాయేణ గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్,
స్త్యానవాతం హరేచ్ఛీఘ్రం సర్వవాతవికారనుత్. 224

తా. రసము, వసనాభి, గంధకము - వీనిని శుద్ధిచేసి వానికి సమముగ శుద్ధిజేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తుల చూర్ణమును కలిపి ఖల్వములో నునిచి పంచకోలకషాయముతో రెండు దిన

ములుమర్దించి మూసలోనునిచి దానిపై మరియొకమూసను మూసి చీలమన్ను లేపనముజేసి ఎండించి భూధరయంత్రముతో పుటంబిడి సాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములో నునిచి చూర్ణముచేసి చేపచేదుతో రెండుదినములు భావనచేసి మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలు జేసి పంచకోలకషాయానుపానముతో సేవింపుచుండిన స్త్యానవాతము, సర్వవాతములు కడుశీఘ్రముగ హరించును.

గుల్ఫవాతలక్షణము

శరీరం పాండువర్ణం చ కటిదేశే చ తాపనం,
శిరశ్శూలం నేత్రశూలం గుల్ఫశూలం విదాహికా. 225
తన్నిద్రాం నాశయేద్రాత్రౌ గుల్ఫవాతస్య లక్షణమ్,
(గ్రంథాంతరే)

తా. శరీరము పాండువర్ణముగ నుండుట, మొలచుట్టు మండుట, శిరము నేత్రములు శూలించుట, శరీరము విదాహించుట, రాత్రులయందు నిదురపట్టకుండుట - ఈలక్షణములు గలిగి చీలమండలు వాచి కడుశూల గలుగుటయే గుల్ఫవాత మని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై రసడబ్బ వేయవలయును. మఱియు రసకర్పూరమును సేవింపవలయును.)

గుల్ఫవాతమునకు ప్రాణవల్లభరసము

రసం విషం విషం చాభ్రం గంధకం చ మనశ్శిలా. 226
మర్దితం పర్పటద్రావై ర్వజ్రమూషాంతరే క్షిపేత్,
భూధరే పుటపాకం చ సాంగశీతలముద్ధరేత్. 227
ఖల్వమధ్యే వినిక్షిప్య మత్స్యాజశిఖిపిత్తకైః,
భావితం యామమాత్రం తు గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్. 228
గుల్ఫవాతం నిహంత్యాశు సర్వవాతవికారనుత్,

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినవసనాభి, అతివస, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసినమణిశిల- వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి పర్పాటక రసములో రెండుదినములు మర్దించి వజ్రమూషలో నునిచి భూధరపుటంబిడి సాంగశీతలమునదీసి ఖల్వములోనునిచి చేప, మేక, నెమలి, అనువాని చేదులతో ఒకఝాము భావనజేసి గురిగింజలంతేస మాత్రలుజేసి అల్లపురసానుపానముతో సేవించిన గుల్ఫవాతము. సర్వవాతములు కడుశీఘ్రముగ హరించును.

అంగుళీవాతలక్షణము

దేహే తాపశ్చాంగుళీనాం బాహ్వోః కరపాదయోః. 299
అంగుళ్యః కుబ్జరూపేణ హ్యంగుళీవాతలక్షణం,

తా. దేహము కాగుట, చేతులవ్రేళ్లయందును కాళ్లవ్రేళ్లయందును మంటలు పోట్లు గలుగుట, ఈలక్షణములు గలిగి వ్రేళ్లు గూనివలె వంకరగుటయు అంగుళీవాతమని తెలియవలయును. [illegible]

జానువాతలక్షణము

జానుశుష్కత్వ కంపౌ చ పాంగత్వం మూర్ఛా పరిభ్రమః. 230
హ్యస్తంభో జానుశూలం చ జానువాతం వినిర్దిశేత్,

తా. మోకాళ్లు ఎండుట, శరీరము వణకుట, కుంటితనము మూర్ఛ గలుగుట, తబ్బిబ్బులాడుట, హస్తములు స్తంభించుట-ఈలక్షణములు గలిగి మోకాళ్లనొప్పుటయే జానువాతమని తెలియవలయును. (దీని నివృత్తికొఱకై [illegible] రసముసేని, రసకర్పూరముసేని సేవింపవలయును.)

జంఘావాతలక్షణము

భీతభీతం చాతిశూలం రోమహర్షో నిరీక్షణమ్. 231
భ్రూమధ్యే శూలనం మూర్ఛా జంఘావాతస్య లక్షణం,

తా. కడుభీతిగలుగుట, శరీరమున పోట్లుపొడుచుట, శరీరము గగుర్పొడుచుట, రెప్పపాటుచేయక చూచుట, కనుబొమలనడుమ శూలించుట, మూర్ఛిల్లుట-ఈలక్షణములు గలిగి పిక్కలు శూలించుటయే జంఘావాతమని తెలియవలయును.

జంఘావాతమునకు లక్ష్మీవిలాసరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం నేపాళం దరదం సమమ్. 232
చిత్రమూలకషాయేణ డోలాయంత్రే దినం పచేత్,
మత్స్యపిత్తేన సంశోధ్య ద్వియామం చ విమర్దయేత్. 233
స్నుహీక్షీరే దినం మర్ద్యం ద్విగుంజం భక్షయేత్సదా,

జంఘూవాతం నిహంత్యాశు హ్యనుపానవిశేషతః. 234

తా. రసము, వసనాభి, గంధకము, నేపాళములు, ఇంగిలీకము-వీనిని సమభాగము లుగ శుద్ధిజేసి ఖల్వములో నునిచి ఒకదినము చిత్రమూలకషాయముతో మర్దించి డోలా యంత్రమున ఒకదినము వండి సాంగశీతలమున గీసి మరల ఖల్వములో నునిచి చేప చేదుతో రెండుగుర్గ్రామములును, బ్రహ్మజెముడుపాలతో ఒక దినమును మర్దించి, రెండు గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి ఆరుమాసములు బోడతరపాకురసములో మిరియపుచూర్ణ మును గలిపి సేవింపుచుండిన జంఘూవాతము హరించును.

అస్థివాతలక్షణము

దేహస్యకంపనం మూర్ఛా స్వేద దాహోగ్నిమాంద్యకం,
శ్రోత్రేతిబధిరత్వం చ హ్యస్థివాతస్య లక్షణమ్. (గ్రంథాంతరే) 235

తా. శరీరము వణకుట, మూర్ఛిల్లుట, చెమట, తాపము, అగ్నిమాంద్యము, చెవుడుంగలుగుట-ఈలక్షణములుగలది అస్థులు మిక్కుటముగ నొచ్చుటయే అస్థివాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై ఒకవత్సరమువఱకు పైఁజెప్పంబడు గంధకకల్పము నేని వాతగజాంకుశరసము నేని సేవింపవలయును.)

కాకవాతలక్షణము

హస్తేపాదే చ కంపశ్చ శిరోభ్రమణకం తథా,
నేత్రభ్రమణకంచైవ కాకవాతస్య లక్షణమ్. (పారిజాతే) 236

తా. చేతులు, కాళ్లు వణకుట, తల, నేత్రములు దిరుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి తలదిరిగి భూమిపైఁబడుటయే కాకవాతమని (కాకిసోమాలని) తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై పైఁజెప్పంబడు గంధకకల్పము నేని, టెంకాయనీరులో సిందూరము కలిపి యేని, సిందూరము, కానుగవిత్తులు, పిప్పలి అనువాని చూర్ణము నేని, ఆరుమాసములు సేవింపవలయును.)

భ్రమణవాతలక్షణము

భ్రమణే మారుతే శీఘ్రం మూర్ఛా తృష్ణా వికారకృత్,
అంగశోభోదరం గుల్మం దేహశోషశ్చ లక్షణమ్. (కౌముద్యామ్)

తా. దప్పిగలుగుట, శరీరము వికారముగ నుండుట, అంగములు వాచుట, ఉదర గుల్మరోగములు గలుగుట, దేహము శుష్కించుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము తిరిగి మూర్ఛిల్లబడుటయే భ్రమణవాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై ఒకవత్సరము వఱకు గంధకకల్పమును సేవింపవలయును.)

—— భ్రమణవాతమునకు విష్ణుపరాక్రమరసము ——

శుద్ధపారద గంధం చ టంకణం చ విషం సమం,
త్రిక్షారం సైంధవం తుల్యం సర్వం ధుత్తూరజైర్ద్రవైః. 238
మర్దితం గోళకీకృత్య కుక్కుటీపుటపాచితం,
ఖల్వమధ్యే వినిక్షిప్య మత్స్యవారాహ పిత్తకే. 239
భావితం మాషమాత్రం చ పేయం శీతోదకం త్వను,
సన్నిపాతే జ్వరే శ్వాసే దోషే విషమశీతకే. 240
అపస్మారే ధనుర్వాతే కంపవాతే చ మూర్ఛకే,
తత్క్షణేన నిహంత్యాశు ఇచ్ఛాపథ్యం ప్రదాపయేత్. 241
మనుష్యాణాం హితార్థాయ సర్వరోగభయాపహః,
విష్ణునా కథితః పూర్వం రసో విష్ణుపరాక్రమః. 242

టీ. శుద్ధిచేసినపాదరసము, శుద్ధిచేసినగంధకము, శుద్ధిచేసిన టంకణము, శుద్ధిచేసిన వసనాభి, *త్రిక్షారములు, సైంధవలవణము వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వమునందు నునిచి ఉమ్మెత్తాకురసముతో మర్దించి గుళికలుచేసి కుక్కుటపుటంబెట్టి స్వాంగశీతలమున దీసి మరల ఖల్వమునందునుంచి చేప, అడవిపంది యనువానిపిత్తములతో భావనజేసి మాషప్రమాణ ముంతేసి మాత్రలు చేసి యనుపానముగనిచ్చి శీతోదకము, లేక శేలవిడిగంధము, శ్రీగంధము అనువాని యనుపానములతో సేవింపుచుండిన సన్నిపాతము, జ్వరము, శ్వాసము, విషమశీతదోషము, అపస్మారము, ధనుర్వాతము, కంపవాతము, భ్రమణవాతము మొదలగునవి తత్క్షణమున హరించును. దీనియం దిచ్ఛాపథ్యము నాచరింపవలయును. సర్వరోగములు హరించి మనుజులకు హితమొసగుటకై విష్ణుపరాక్రమమను రసమును పూర్వకాలమున విష్ణువు పలికెను. (ఈభ్రమణవాతము హరించుటకై వాతగజాంకుశ రసమును కూడా సేవింపందగును.)

—— భ్రమణాదివాతములకు గంధకకల్పము ——

షట్పలం గంధచూర్ణం చ త్రిఫలా చిత్రతండులాః,
శుంఠీమరీచ వైదేహీ షట్నిష్కం చ పృథక్పృథక్. 243
చిత్రకం చ పలైకం తు చూర్ణితం వస్త్రగాలితం,
ఏకనిష్కం ద్వినిష్కం వా పయసాజ్యసితైః పిబేత్. 244
సర్వరోగవినిర్ముక్తో మృగరాజపరాక్రమః,

---

* త్రిక్షారము లన — సర్జక్షారము, యవక్షారము, టంకణక్షారము.

దీర్ఘాయుః కుంజరబలో దివా పశ్యతి తారకాః. 245
దివ్యదేహో బలీభూత్వా ఖేచరత్వం ప్రపద్యతే,
తస్య మూత్రపురీషాణి శుల్బం భవతి కాంచనమ్. 246
హంత్యష్టాదశకుష్ఠాని గ్రహణీశ్చ చతుర్విధాః,
మందాగ్ని మతిసారం చ గుల్మ మష్టవిధం తథా. 247
అశీతిం వాతరోగాంశ్చ హ్యర్శాంస్యష్టవిధాని చ,
మనుష్యాణాం హితార్థాయ పూజ్యపాదేన నిర్మితః. 248

తా. శుద్ధిజేసిన ఆమ్లసారశిలగంధకము ౭ పలములు, త్రిఫలములు, వాయువిడంగములు, శొంఠి, మిరియములు, పిప్పళ్లు అనువానిచూర్ణము దినసునొకటింటికి ౭ నిష్కములు, చిత్రమూలపుచూర్ణము ౧ పలము-ఇటుల పీనిసెల్ల వస్త్రగాలితం బొనర్చి నేకము జేసి యందొక నిష్కప్రమాణంబునేని, రెండునిష్కముల ప్రమాణంబునేని, ఆవుపాలు, ఆవునెయ్యి, శర్కర అనువానిలో దేనితోనేని ఆరుమాసములవఱకు సాయంప్రాతః కాలముల సేవింపుచుండిన సర్వరోగవినుక్తుండై సింహముతో సమానమైన పరాక్రమము దీర్ఘాయువు, ఏనుగుతో సమానమైనబలము, పగటియందు నక్షత్రముల గాంచఁగలిగినదృష్టి, సుందరమైన దేహము, శరీరదార్ఢ్యముగలవాఁడై ఆకసమున సంచరించువాఁడుగ, రాగిని, బంగారును ఉత్పత్తిజేయఁదగిన మూత్రపురీషముల విసర్జించువాఁడుగ నగును. మఱియు నీగంధకకల్పసేవనవలన ౧౮ కుష్ఠువులు, ౪ విధగ్రహణులు, అగ్నిమాంద్యము, అతిసారము, ౮ విధగుల్మరోగములు, ౮౦ వాతరోగములు, ౮ విధమూలరోగములు హరించును. దీనిని మనుష్యులహితార్థంబై పూజ్యపాదుఁడు వచించెను. (దీనియందు చప్పిడి యన్నము, ఆవుపాలు, ఆవుచల్ల అనువానిని సేవించుట పథ్యకరములు.)

పంగువాతలక్షణము

గృహీతోరుద్వయః పంగౌ గతిభంగశ్చ వాతకే. 249
(సిందూరమణిదర్పణే)

తా. రెండుతొడలు బంధింపఁబడి నడుచుటకు శక్తిలేకుండుటయే పంగువాతమని తెలియవలయును. దీనినే కొందఱు చచ్చువాత మనియు వచించెదరు. (ఇది నివర్తించుటకై గంధకకల్పమును ఆరునెలలు సేవింపవలయును)

పంగువాతమునకు ప్రభావతీవటికలు

హరిద్రా నింబపత్రాణి పిప్పలీ మరిచాని చ,
విడంగం భద్రముస్తా చ జీరకం విశ్వభేషజమ్. 250

చిత్రకం సైంధవం కుష్ఠం విషం పాఠా హరీతకీ,
ఏతాని సమభాగాని హ్యజామూత్రేణ పేషయేత్. 251

చణప్రమాణవటికాం ఛాయాశుష్కాశ్చ కారయేత్,
ఏకాం హ్యుష్ణోదకైః పీతా విషూచీం చ వ్యపోహతి. 252

లూతావిస్ఫోటకీపే చ గోమూత్రేణ విలేపయేత్,
ఉపోదకారసేన పీతా వై సర్పదష్టవిషం హరేత్. 253

మేహాన్ హన్తి ప్రమేహాంశ్చ శ్రీగంధేన సమం పిబేత్,
అర్కక్షీరేణ సంలిప్తా వృశ్చికస్య విషం హరేత్. 254

హంతి పుష్పం చ పటలం కదలీకందరసాన్వితా,
కాకమాచీరసైః పీతా తిమిరాణి వినాశయేత్. 255

నీలికాయా రసైః రక్తం రక్తోత్క్షేపం వినాశయేత్,
గుడేన భక్షితా చైవ వాతరోగం వినాశయేత్. 256

భృంగరాజరసైః పీతా శిరోదాహం హరేచ్ఛ్రమం,
తండులోదకసంయుక్తా కాసం కృచ్ఛ్రం వినాశయేత్. 257

గోమూత్రేణ యుతా పీతా ప్లీహరోగం వినాశయేత్,
శాకక్షీరసమాయుక్తా* వటికా సాశ్వగంధికా. 258

పీతా మండలపర్యంతం రాజయక్ష్మవినాశినీ,

తా. పసుపు, పలంచివేపాకు, పిప్పళ్లు, మిరియాలు, వాయువిడంగములు, తుంగముస్తెలు, జీలకఱ్ఱ, సొంటి, చిత్రమూలము, సైంధవలవణము, చెంగల్వకోష్టు, అతివస, శిరుబొద్ది, కరక్కాయలు-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి ఖల్వములో నునిచి మేక మూత్రముతో నాలుగుదినములు మర్దించి, శనగగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి నీడనెండించి యందొకదానిని ఉష్ణోదకముతో సేవించిన విషూచియు, గోమూత్రముతో నూరి లేపనముచేసిన లూత, విస్ఫోటకవ్రణములును, నాగుదుపేరుగంధముతో సేవించిన సర్పవిషములును, శ్రీగంధముతో సేవించిన ప్రమేహములును, కుసుమరోగములును జిల్లేడుపాలతో నూరి లేపనముచేసిన తేలుకఱచిన విషంబును, అరటిగడ్డరసముతో నూరి నేత్రముల కంజనముచేసిన కంటిపుష్పంబును, పటలములును, నల్లకాచాకురసముతో సేవించిన నేత్రములయందు జనించు తిమిరరోగంబును, నీలియాకురసముతో నూరి నేత్రముల కంజనముచేసిన రక్తోద్రేకమును, నేత్రదోషంబును, బెల్లముయొక్క అనుపానముతో

* అజాక్షీరేణసంయుతా.

శిరోభ్రమములకు కుంకుమాదినస్యము

కుంకుమం ఘృతసంయుక్తం మూర్ఛా పిత్తవికారనుత్,
శిరోభ్రమాపహారం శ్రేష్ఠం నస్యం వై నాత్ర సంశయః, 262

తా. కుంకుమపువ్వును నేతితో కలిపి నస్యము చేసిన మూర్ఛ, పైత్యవికారము, తల తిరుగుట నిస్సంశయముగ హరించును.

వాతరోగములకు త్రికటుకాదినస్యము

త్ర్యూషణం చిత్రకం చైవ లాంగలీ చేంద్రవారుణీ,
వచా మధుకబీజాని తత్ర పాఠా సవిషలమ్. 263
తాళకం వత్సనాభం చ అంకోల క్షారయుగ్మకం,
ఏవం పంచసప్తకాని సమభాగాని కారయేత్. 264
సూక్ష్మచూర్ణీకృతం చైవ నిర్గుండీ తింత్రిణీరసైః,
ఆర్ద్రకస్వరసైః ర్భావ్యం త్రిదినం తైశ్చ విచక్షణైః. 265
ఏవం నస్యం ప్రయుంజీత సూక్ష్మమూలాని సేవన చ,
అపస్మారం చ హృద్రోగం వాతసంకులమేవ చ. 266
ధనుర్వాతం భ్రమం హంతి హ్యున్మాదం సన్నిపాతకం,
పూజ్యపాదకృతో యోగో నరాణాం హితకామ్యయా. 267
(పూజ్యపాదీయే)

తా. త్రికటుకములు, చిత్రమూలము, వెన్నచెర్లగడ్డ, పాపరపేళ్లు, వస, ఇప్పగింజలు, పిపబొద్దిపేళ్లు, సముద్రపాలవిత్తులు, శుద్ధిజేసిన తాళకము, శుద్ధిచేసిన వసనాభి, ఊడుగకోనలు, సర్జక్షారము, యవక్షారము - ఈపదిహేనువినుసులను సమభాగములుగ జేకొని సూక్ష్మముగ చూర్ణముచేసి వావిలి, చింతాకు, అల్లము అనువానిరసములతో ఒకదినము మర్దించి శనగగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి ఎండనెండించి యందొకదానిని జిల్లేడుపేళ్లరసముతో నూరి నస్యముచేసిన అపస్మారము, హృద్రోగము, వాతరోగముచేత శరీరము గుర తెరుగక పడేరోగములు, ధనుర్వాతము, భ్రమణవాతము, ఉన్మాదము, సన్నిపాతము నశించును. ఇది లోకహితార్థమై పూజ్యపాదునిచే నిర్మింపబడియెను.

దండవాతలక్షణము

దండవత్ స్తంభతే యస్మిన్ మందాగ్నిశ్చాతిశీతతా,
అపస్మారశ్చ తంద్రా చ కఫః పాండుశ్చ స్వాపితా. 268
ఉదరం గంధలేపేన శూలం వాయుశ్చ దండకః,

తా. అగ్నిమాంద్యము, కడుశైత్యము, అపస్మారము, తంద్ర, దగ్గుగలుగుట, శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, నిదురగలుగుట, ఉదరమున శ్రీగంధము పూసికొనినటులనే వాసనవచ్చుట, శూల గలుగుట-ఈలక్షణములుగలిగి శరీరము దండమువలె స్తంభించియుండుటయే దండవాతమని తెలియవలయును.

దండవాతమునకు విజయభైరవరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం మరీచం నాగరం సమమ్. 269
త్రిక్షారం పంచలవణం పేషయే దార్ద్రకద్రవైః,
కాచకుప్యంతరే క్షిప్త్వా శనైర్మృద్వగ్నినా పచేత్. 270
సాంగశీతం సముద్ధృత్య దశమాంశం విషం క్షిపేత్,
సూక్ష్మచూర్ణం కృతం ఖల్వే గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్. 271
ఆర్ద్రకద్రవసంయుక్తం దండవాతం వినాశయేత్,

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసిననాభి, శుద్ధిచేసినగంధకము, మిరియాలు, సొంటి, సర్జక్షారము, యవక్షారము, టంకణక్షారము, *పంచలవణములు - వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి చూర్ణముచేసి ఖల్వములో నునిచి అల్లపురసముతో ఒకదినము మర్దించి గాజు కుప్పెలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి ఎండించి మూడుజాములు మృద్వగ్నిలో వండి సాంగశీతలమున దీసి మరల ఖల్వములో నునిచి దానికి పదియవభాగము శుద్ధిజేసిననాభి కలిపి బాగుగ మర్దించి గురిగింజంత అల్లపురసానుపానముతో సేవించిన దండవాతము (ఆమవాతము, అజీర్ణవాతము) హరించును.

మందవాతలక్షణము

పాండురశ్చ భ్రమో మూర్ఛా స్వేదః కంఠే పరిభ్రమః. 272
వాంతిదోషో వికారశ్చ మందవాతస్య లక్షణం,

తా. శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, తబ్బిబ్బులాడుట, మూర్ఛ, కుతికె యందు చెమట గలుగుట, శరీరము తిరుగుట, వాంతి, ఓకరకలుగుట - ఈలక్షణములు గలది మందవాతమని తెలియవలయును.

మందవాతమునకు కాలకంటకరసము

శుద్ధసూతం మృతం గంధం చాభ్రకం తీక్ష్ణతామ్రకమ్. 273
హాంసపాదిగస్సైర్ద్రవ్యం కాచకుప్యాం నివేశయేత్,

---

* పంచలవణములన—సైంధవలవణము, సౌవర్చలవణము, బిడాలవణము, కాచలవణము, సముద్రలవణము అనునవి.

వాలుకాయంత్రకే పాచ్యం షడ్యామాంతే సముద్ధరేత్. 274
మాషమాత్రప్రయోగేణ మందవాతో వినశ్యతి,

టీ. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, అభ్రకభస్మము, లోహభస్మము, తామ్రభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో ఒకదినము మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి సీలమన్ను లేపనముచేసి ఎండించి వాలుకాయంత్రమున ఆఱుజాములు నుంచి పాకముచేసి మాషప్రమాణమును మినపకట్టు, వెల్లుల్లిరసము అనుపానముతో సేవించిన మందవాతము నారించును.

కోష్ఠవాతలక్షణము

దేహాక్షయో హారిద్రశ్చ స్వేదో హీనమలస్తథా. 275
అగ్నిమాంద్యం వికారశ్చ కోష్ఠవాతస్య లక్షణం,

టీ. శరీరము కృశించుట, శరీరము పసుపువర్ణముగ నుండుట, చెమట, అగ్నిమాంద్యము, కడుపులో వికారముగలుగుట - ఈలక్షణములు గలిగి అల్పముగ మలము వెడలుటయే కోష్ఠవాతమని తెలియవలయును.

సతతం చాగ్నిమాంద్యం చ శోషాతిసారసంభవః. 276
దేహం చ పాండురం మూత్రం కోష్ఠవాతస్య లక్షణం,
(గ్రంథాంతరే)

టీ. ఎల్లప్పుడు అగ్నిమాంద్యముగలుగుట, శరీరము శోషించుట, అతిసారముగలుగుట, శరీరము పాండువర్ణముగ నుండుట, మూత్రము పాండువర్ణముగ వెడలుట - ఈలక్షణములుగలది కోష్ఠవాతమని తెలియవలయును.

కోష్ఠవాతమునకు స్వచ్ఛందభైరవరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం నేపాళం విష చిత్రకమ్. 277
అర్కమూలకషాయేణ మర్దయేద్యామమాత్రకం,
డోలాయంత్రే పచేద్యామం గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్. 278
కోష్ఠవాతవినాశస్స్యాత్సర్వవాతవికారనుత్,

టీ. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసిననాభి, శుద్ధిచేసినగంధకము, శుద్ధిచేసిన నేపాళములు, అతివస, చిత్రమూలము వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి జిల్లేడువేళ్ళ కషాయముతో ఒకయామము మర్దించి డోలాయంత్రములో ౧ యామము వండి గురిగింజ ప్రమాణము సేవించిన కోష్ఠవాతము, సర్వవాతములు నశించును.

గుల్మవాతలక్షణము

అజీర్తిర్భోజనే ఛంగో కుక్షిశూలం శిరోవ్యథా. 279
ధాతుశోషో వికారశ్చ గుల్మవాతస్య లక్షణం,

తా. అన్నము అరగకుండుట, భోజనమునం దిచ్ఛలేకుండుట, తలనొప్పుట, ధాతువులు శోషించుట, శరీరము వికారమును జెందుట. ఈలక్షణములు గలిగి కడుపులో శూలించుటయే గుల్మవాత మని తెలియవలయును.

గుల్మవాతమునకు త్రివిక్రమరసము

శుద్ధసూతామృతం తామ్రం శిలాతాళం చ గంధకమ్. 280
కుష్ఠం మహాబలాపథ్యా శిఖికంఠం విదారికా,
ఏరండతైలం సంయోజ్య దినమేకం తు మర్దయేత్. 281
పునర్నవార్ద్రవేణైన హ్యనుపానేన వై తథా,
గుంజామాత్రాం వటీం ఖాదే ద్గుల్మవాతం నిబర్హణమ్. 282

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిజేసినవసనాభి, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసిన మణిశిల, శుద్ధిచేసిన తాళకము, శుద్ధిచేసినగంధకము, చెంగల్వకోష్టు, ముత్తవపులగపువేళ్లు, కరక్కాయలు, శుద్ధిచేసిన మయిలతుత్తము, నేలగుమ్ముడుగడ్డ -వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఆముదముతో ౧ దినము మర్దించి గురిగింజంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని గలిజేరురసానుపానముతో సేవించిన గుల్మవాతము హరించును.

మజ్జావాతలక్షణము

సర్వాంగశోభః కంపశ్చ హిక్కావై ఛర్దనం తథా.
తీవ్రభ్రమణశూలం చ మజ్జావాతస్య లక్షణమ్. 283

తా. సర్వాంగములు వాచుట, శరీరము వణకుట, ఎక్కిళ్ళు, వాంతి గలుగుట, శరీరము తిరుగుట, శూలగలుగుట- ఈలక్షణములు గలిగి ఎముకలలోని క్రొవ్వు శోషించుటయే మజ్జావాత మని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై వాతారిరసము నేని, వాతగజాంకుశరసము నేని సేవింపవలయును.)

క్షతవాతలక్షణము

ఆనాహో మూత్రకృచ్ఛ్రం చ హ్యంగదాహశ్చ కంపనం,
నాభిశూలం కుక్షిశూలం క్షతవాతస్య లక్షణమ్. 284

తా. కడుపుబ్బుట, మూత్రము ఒక్కొక్కబొట్టుగ వెడలుట, అవయవములు మంం

డుట, శరీరము వణకుట - ఈలక్షణములు గలిగి బాహ్య, కుబ్జ పొంగుటయే క్షత వాతమని తెలియవలయును.

వస్తావాతలక్షణము

గాత్రే శోషశ్చ నేత్రే చ నిద్రాభంగశ్శిరోవ్యథా,
నాసాశూలం శిరశ్శూలం వస్తావాతస్య లక్షణమ్. 285

తా. శరీరము వాచుట, నేత్రములు చెమ్మగిల్లుట, నిదుర రాకుండుట, తలనొచ్చుట, ముక్కు, తల పోటుచుట-ఈలక్షణములు గలిగి పసంగములోని ద్రావ్య శోషించుటయే వస్తావాతమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై వాతారిరసము నేని, వాతగజాంకుశ రసము నేని సేవింపవలయును.)

అణువాతలక్షణము

అణువాతే కుబ్జరూప మంగేషు పరిపీడనమ్,
గాత్రఖేదో గతేర్భంగో హ్యణువాతస్య లక్షణమ్. 286

తా. శరీరము స్వల్పమగుట, కుబ్జరూపము గలుగుట, అవయవములు నొచ్చుట, శరీరము నీరసించుట, నడుచుటకు శక్తిలేకుండుట-ఈలక్షణములు గలిగి నడుమునలోప లికి వంగియుండుట అణువాతమని తెలియవలయును. (ఇది యసాధ్యము. ఇది హరించుట కై వాతగజాంకుశరససేవనము, విషతిందుకతైలసేవనమును చేయుచుండవలయును.)

దధివాతలక్షణము

అక్షిశూలం కర్ణశూలం నాసాశూలం శిరోభ్రమః,
హిక్కాఽతిసారకం చైవ దధివాతస్య లక్షణమ్. 287

తా. నేత్రములు కర్ణములు ముక్కు, పోటుచుట, తల తిరుగుట, ఎక్కిళ్ళు, అతిసారము గలుగుట-ఈలక్షణములు గలది దధివాతమని తెలియవలయును.

దధివాతారిరసము

రసగంధక నేపాళం సమం ఖల్వే విమర్దయేత్,
చిత్రమూలకషాయేణ డోలాయంత్రేణ పాచయేత్. 288
గుంజామాత్రం పాయయేత్తు దధివాతం వినశ్యతి,

తా. రసము, గంధకము, నేపాళములు-వీనిని శుద్ధిజేసి సమభాగములుగ ఖల్వము లో నునిచి చిత్రమూలకషాయముతో ఒకదినము మర్దించి డోలాయంత్రమున వండి ఒక గురిగింజయెత్తును సేవించిన దధివాతము హరించును,

కర్ణవాతలక్షణము

కర్ణవాతే చ బాధిర్యం మహాశూలేన పీడనమ్. 289
అహోరాత్రం చ దుఃఖంస్యాద్దేహశోషః ప్రకీర్తితః,

తా. చెవులునొచ్చుట, రేయింబగలు దుఃఖించుట, శరీరము కృశించుట-ఈలక్షణములు గలిగి చెవులు వినరాకుండుటయే కర్ణవాతమని తెలియవలయును.

కర్ణవాతహరతైలము

శేఫామ్లతిలకై రండ కుమారీ కులమిశ్రితైః. 290
తతో నిరూహో వాతఘ్నః కల్కస్స్నేహైర్నిరూహయేత్,
కర్ణవాతం నిహంత్యాశు బాధిర్యం చ వినాశయేత్. 291

తా. నల్లవావిలి, ఆమ్లవేతసము, నువ్వులనూనె, ఆముదము, కలబందగుజ్జు, వాకుడు-వీనిని కల్కముగ నండి చెవిలో * నిరూహవస్తిసంస్కారము చేసిన కర్ణవాతము, చెవుడు కడుశీఘ్రముగ హరించును.

బధిరవాతలక్షణమ్

వాతేన బధిరో జాతః తథా శ్రోత్రధ్వనిర్భవేత్,
కర్ణవాతహరం తైలం ప్రయోక్తవ్యం పలాయతే, 292

తా. వాతమువలన చెవుడు, చెవులయందు ధ్వని గలిగిన బధిరవాత మని తెలియవలయును. ఇది హరించుటకై పైఁజెప్పఁబడిన కర్ణవాతహరతైలమును బ్రయోగింపవలయును.

కర్ణవాతమునకు దశమూలతైలము

క్వాథశ్చ దశమూలానాం ఛాగక్షీరం చ తత్సమం,
తిలతైలం ద్వయోస్తుల్యం పాచ్యం తైలావశేషితమ్. 293
తత్తైలం నిక్షిపేత్కర్ణే బాధిర్యం నాశయేద్ధ్రువం,

తా. దశమూలములు (అనఁగా మారేడు, గుమ్ముడు, తక్కిలి, కలిగొట్టు, దుంపిలము, కోలపొన్న, నేలపొన్న, నేలములక, పెద్దములక, పల్లేరు) అనువాని వేళ్ళను దంచి కషాయముకాచి వడియఁగట్టి దానికిసమముగ మేకపాలుగలిపి ఈరెంటికిసమముగ నువ్వుల నూనె కలిపి తైలముపాకముగ (అనఁగా తైలము శేషించువఱకు) వండి దానిని చెవిలో బోసిన చెవుడు, ధ్వని కడుశీఘ్రముగ హరించును.

* నిరూహ మన—కషాయము, పాలు, తైలము అనువానిని చిమ్మనగొట్టముతో చిమ్ముట.

కర్ణశూలాది లక్షణము, తచ్చికిత్స

కర్ణశూలం పవనజం క్షీరే చోష్ణే తత్ర రసాశనమ్. 294
వాతఘ్నసాధితం సర్పిః కోష్ణం కర్ణం చ పూరయేత్,
మహతః పంచమూలస్య కాష్ఠం క్షౌమేన వేష్టితాత్. 295
తైలసిక్తాత్ప్రదీప్తాగ్నే స్స్నేహాస్సద్యోరుజాపహః,

తా. వాతముచేత చెవులయందు శూల గలుగును. దానియందు అన్నరసమును, ఆవునెయ్యిని విడిచి చెవిలోఁ బోసినను, లేక వాతహరద్రవ్యయుక్తముగ కాచఁబడిన స్నేహమును చెవిలోఁ బోసినను, లేక మారేడు, చిత్రమూలము, పెద్దములును, గుమ్ముడు, కలిగొట్టు అను మహాపంచమూలములయొక్క కాష్ఠములను పట్టువస్త్రము చుట్టి నూనెలో తడిపి జ్వాలగ నిప్పు ముట్టించి యందుండు స్రవించెడి తైలమును చెవిలోఁ బోసినను చెవిపోటు తత్క్షణమున హరించును.

ఉన్మాదవాతలక్షణము

ప్రలాపకృత్తథాకోపీ భూతావేశవికారకృత్. 296
దిగంబరస్స్మృతిభ్రంశ ఉన్మాదస్స్యాచ్చ మారుతః,

తా. వదరుట, కోపగించుకొనుట, దయ్యముపట్టినట్టుగ దిగంబరుడుగ నుండుట, స్మృతి లేకుండుట - ఈలక్షణములును, ఉన్మాదమును గలిగియుండుటయే ఉన్మాదవాత మని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై ఉన్మాదప్రకరణమునఁ జెప్పంబడు విజయ గుళికలనైన, పర్పటీరసమునైన సేవింపవలయును.)

ఊర్ధ్వవాతలక్షణము

ఉపరోధో మలం బద్ధ ముచ్ఛ్వాస శ్వాసకాసకౌ. 297
అన్నం క్షీణం చ మందాగ్ని రూర్ధ్వవాతస్య లక్షణం,

తా. శరీరము బద్ధకించుట, మలము బంధించుట, అన్నమునం దిచ్ఛ లేకుండుట, అగ్నిమాంద్యము గలుగుట- ఈలక్షణములతోడ ఉచ్ఛ్వాసము, లేక శ్వాసకాసలు కలుగుటయే ఊర్ధ్వవాత మని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము.)

ఊర్ధ్వవాతమునకు వాతారిరసము

క్రమోత్తరగుణం శుద్ధం రసం గంధ ఫలత్రయమ్. 298
చిత్రకం గుగ్గులుం మర్ద్యం పంచైరండకతైలజైః,
పున్నాగం బృహతీయుగ్మం దేవదారు సుచూర్ణకమ్. 299
ఏతత్సర్వౌషధసమం మర్దయే ద్యామమాత్రకం,

కర్షం ఖాదే త్పిబే త్క్వాథం నాగరై రండమూలజమ్. 300
అభ్యంగై రండతైలేన పృష్ఠే స్వేదం చ కారయేత్,
విరేచనం భవే త్తేన స్నిగ్ధముష్ణం చ భోజయేత్. 301
రసోవాతారినామాయ మూర్ధ్వవాతం చ నాశయేత్,

తా. శుద్ధిచేసిన రసము ౧ మాడయెత్తు, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ మాడలయెత్తు, కరక్కాయలు 3 మాడలయెత్తు, తానికాయలు ౪ మాడలయెత్తు, ఉసిరికపప్పు ౫ మాడలయెత్తు, చిత్రమూలము ౬ మాడలయెత్తు, శుద్ధిజేసిన గుగ్గిలము ౭ మాడలయెత్తు-ఇటుల నీనినెల్ల ఖల్వముఁగో నునిచి ఏనుమాడలయెత్తు ఆముదముపోసి మర్దించి పిదప దానికి సమముగ సురపొన్న, నేలములక, వాకుడు, దేవదారు అనువానిచూర్ణమును కలిపి మరల ఒకరథూయువఱకు మర్దించి కర్షప్రమాణమంతేసి మాత్రలు చేసి యందొకదానిని భుజించి, ఆముదపువేళ్లు అనువానికషాయానుపానములో సేవనను, ఆముదములో అభ్యంజనమును, స్వేదస్రావము గలుగునటుల వీపునందు మర్దనను చేయించిన ఊర్ధ్వవాతము హరించును. మఱియు నీయాషధసేవనవలన ఒకమారు విరేచనమగును. పిదప స్నిగ్ధమై ఒకింత ఉష్ణముగనుండు భోజనమును భుజింపజేయవలయును.

ఆమవాతలక్షణము

దేహం చ పాండురం మూత్రం తృష్ణా ఛర్దిశ్చ నేత్రకమ్. 302
పీతవర్ణం భవే దుష్ణ మామవాతస్య లక్షణం,

తా. శరీరము, మూత్రము పాండురవర్ణముగ నుండుట, దప్పి, వాంతి గలుగుట, నేత్రములు పచ్చగ, శరీరము ఉష్ణముగ నుండుట-ఈలక్షణములు గలది ఆమవాతమని తెలియవలయును.

జంఘోరుత్రికసంధీనాం వ్యథా హృన్నాభిపాదకే. 303
తృష్ణా శోషో విషూచిశ్చా ప్యామవాతస్య లక్షణం,
(గ్రంథాంతరే)

తా. పిక్కలు, తొడలు, ముడ్డిపూస, సంధులు, హృదయము, నాభి, పాదములు అనువానియందు వేదన గలుగుట, దప్పి గలుగుట, శరీరము ఎండుట, విషూచి గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది ఆమవాతమని తెలియవలయును.

ఆమవాతనివర్తకోపాయము

పంచవక్త్రరసో దేయో ద్విగుంజం తత్ప్రశాంతయే. 304

సద్యో దేరండతైలేన సంయుక్తాని షోడశ చ,

తా. వైద్యేశ్వరరసము పంచవక్త్రరసముతో రెండుగురిగింజల ప్రమాణమును సేవించినను, లేక ఆమవాతమునకు చెప్పినయౌషధము సేవించినను ఆమవాతము హరించును.

ఆమవాతమునకు పంచవక్త్రరసము

శుద్ధసూతం సమం గంధం మరీచం టంకణం కణాం. 305
మర్దయే ద్ధూర్తజద్రావై ర్దినమేకం విశోషయేత్,
పంచవక్త్రరసో నామ్నా ద్విగుంజం సన్నిపాతజిత్. 306
అర్కమూలకషాయం చ సవ్యోషమనుపాయయేత్,

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినగంధకము, మిరియాలు, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, పిప్పళ్ళు వీనిని సమభాగములుగా గల్వమందుంచి ఉమ్మెత్తరసముతో దినమును మర్దించి ఎండించి రెండుగురిగింజలప్రమాణముగా జిల్లేడువేళ్ళకషాయము, త్రికటుకచూర్ణము అను పానముతో సేవించిన ఆమవాతము, సన్నిపాతము హరించును.

ఆమవాతమునకు ఏరండతైలము

ఆమవాతగజేంద్రస్య శరీరవనచారిణః. 307
ఏక ఏవాగ్రణీర్హంతా ఏరండస్నేహకేసరీ,

తా. శరీరమను వనమున సంచరించుచున్న ఆమవాతమను యేనుగును ఆముదమను సింహము నశింపజేయుచున్నది.

ఒంగువాతమునకు చికిత్స

సీ. వెనువజ్రనీలియు బీరము గురిజాకు
రసము మిర్యము నూనె రవిదినమున
నొక్కటి రేగొట్టిచెక్క మిర్యము ద్రాగి
తెరలగా విడెము సంధిల్ల నొకటి
తగు గువ్వగుత్తాకుద్రవమును మిరియంబు
గోఘృతంబున సేవఁ గూడ నొకటి
మేదిని నీలాకు మేకపాలును గాచి
చెన్నుమీఱఁగ సేవఁ జేయ నొకటి

గీ. సమలి చెక్కయుఁ బిప్పలి సమరఁ ద్రాగి
యొరుగుదిక్కున గంధంబు నొరయ నొకటి
రమణతో బుడ్డకాచాకురసము నెయ్యి
మిరియముల మానుచుండుఁ డా నొరుగు వాయు.

వాతప్రకోపలక్షణము

పార్శ్వసంకోచ శూలార్తి స్సంధిభంగోఽతిశీతతా. 308
అంగశోషః ఖరశ్శ్యామ స్స్వాపో వాతాత్ప్రజాయతే,

తా. శరీరపార్శ్వము సంకోచమును జెందుట, శూల గలుగుట, కీళ్లు నొచ్చుట, శరీరము చల్లగనుండుట, అంగములు వాచుట, అంగములు బిరుసై నల్లగనుండుట, నిదుర గలుగుట-ఈలక్షణములవలన వాతము ప్రకోపించిన దని తెలియవలయును.

వాతశమనోపచారములు

స్వేదాభ్యంగైః కటుక్షారైః స్నేహైర్వా భోజనైర్ఘృతైః. 309
తైలై రసౌషధైర్వైద్య శ్మారుతం నాశయేద్భిషక్,

తా. మఱియును వాతప్రకోపమును, స్వేదస్రావము, అభ్యంజనము, కారము, క్షారము, స్నేహము, ఉష్ణాన్నభోజనము, ఘృతోపయోగ్యములు, తైలములు రసౌషధములు-ఈమొదలగు వానివలన వైద్యుఁడు పోఁకడచవలయును.

సర్వవాతములకు స్వచ్ఛందభైరవము

శుద్ధసూతం మృతం లోహం తాప్యం గంధక తాళకమ్. 310
పథ్యాగ్నిమంథనిర్గుండీ త్ర్యూషణం టంకణం విషం,
తుల్యాంశం మర్దయేత్ఖల్వే దినం నిర్గుండికాద్రవైః. 311
ముండీద్రావై రేకదినం ద్విగుంజం వటికీకృతం,
భక్షయేత్సర్వవాతార్తో నామ్నా స్వచ్ఛందభైరవః. 312
రాస్నా మృతా దేవదారు శుంఠీ వాతారితుల్యకం,
గుగ్గులుం సర్వతుల్యాంశం కుట్టయేద్ఘృతపాచితమ్. 313
కర్షం చ భక్షయేచ్చాను సర్వవాతహారం పరం,

తా. శుద్ధిజేసినరసము, లోహభస్మము, స్వర్ణమాక్షికభస్మము, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిచేసిన తాళకము, కరక్కాయ, చెల్లి, వావిలి, త్రికటుకములు, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి వావిలాకురసముతో నొకదినము, బోడతరపాకురసముతో నొకదినము మర్దించి రెండు గురిగింజలంత జేసి

మాత్రలు చేయవలయును. ఇదియు స్వచ్ఛందభైరవ మనంబడును. సుంఠరాస్నచూర్ణము, తిప్పతీఁగచూర్ణము, దేవదారుచూర్ణము, శొంఠిచూర్ణము, ఆముదము అనువానిని సమ భాగములుగ గ్రహించి దానికి సమముగ శుద్ధిచేసిన గుగ్గిలపుచూర్ణమును వైచి అందు తగినంత గలిపి నూరి కర్షప్రమాణమును తీసికొని దానికి పై స్వచ్ఛందభైరవమును గలిపి రెండు మూఁడులములు సేవింపుచుండినను, లేక (రసటిక్క చేసినను) సర్వవాతములు హరించును.

అశీతివాత సామాన్యలక్షణము

అశీతిర్వాతరోగాశ్చ జాయంతే వాతకోపతః. 314
రుక్స్తోదభేదసంకోచ శోషచేష్టావలక్షణాః, (శారీరనిఘంటౌ)

తా. వివిధములగు చేష్టలవలన వాతము ప్రకోపించి * ఎనుబదివాతముల గలుగం జేయును. అందు పీడ, పోట్లు, బద్దలు చేయునట్లుండు వేదన, శరీరసంకోచము, శరీర కార్శ్యము, శరీరము కదలకుండుట లక్షణములు గలుగును.

మతాంతరస్థానీయవాతములలో బలవత్తరములైన వాతములు

ఆయామద్వయదండకార్దిత హనుస్రంస ప్రణాయామ మరు
జ్జిహ్వాస్తంభకలాయఖంజవికృతిస్సా గృధ్రసీ విశ్వచిః,
ఖల్లీస్యాదపతంత్రతానకగదౌ పంగుశ్చ ఖంజః క్రమా
దూరుస్తంభ శిరోగ్రహావపి తథాక్షేపాంఘ్రిదాహామయాః. 315
వాతకంటకగదోపబాహుకం క్రోష్టుశీర్షమథపాదహర్షరుక్,
పక్షఘాతమఖిలాంగవాతమప్యాహురేషు బలవత్తరా ఇమే. 316

తా. అంతరాయామము, బాహ్యాయామము, దండకము, అర్దితము, హనుస్రంసము, ప్రణాయామము, జిహ్వాస్తంభము, కళాయఖంజము, గృధ్రసి, విశ్వాచి ఖల్లి, అపతంత్రకము, అపతానకము, పంగుత్వ, ఖంజము, ఊరుస్తంభము, శిరోగ్రహము, ఆక్షేపకము, పాదదాహము, వాతకంటకము, ఉపబాహుకము, క్రోష్టుశీర్షము, పాదహర్షకము, పక్షఘాతము, సర్వాంగవాతము అను నిరువదియైదును అశీతివాతములలో బలవత్తరము లని తెలియవలయును.

---

* ఈవాతప్రకరణమునం దశీతివాతనామ లక్షణంబులు జెప్పంబడియెను. ఐనను వానికి మతాంతరమువలన నామ, లక్షణభేదములు గలిగియున్నయవి. వానిలో నిందుఁ జెప్పంబడని యితర వాతలక్షణంబుల నిచట నుదహరించిన గ్రంథవిస్తరం బగునను భీతిచేఁ జెప్పంబడవయ్యెను. కావున వాని నామ, లక్షణములు శారీరనిఘంటు మొదలగు గ్రంథములవలన తెలిసికొనవలయును.

బలవత్తరవాతలక్షణములు

సూత్రమ్. వేగైరంతరానమితాంగో౽ంతరాయామః. వేగైర్బహిరానమితాంగో బహిరాయామః. తేన దశరాత్రం నజీవతి. మందవేగేన తు జీవేత్. దండవత్ స్తబ్ధసర్వాంగో దండకః, తం భిషగ్వర్జయేత్. వక్త్రితవక్త్రార్ధోర్దితః ప్రస్తహనుర్హనుస్రంసః. వ్రణప్రకోపాదంతర్బహిశ్చ వేగైరానమితాంగో వ్రణాయామః, తె భిషక్పరివర్జయేత్. దండవత్ స్తబ్ధజిహ్వోజిహ్వాస్తంభః. ముక్తసంధిప్రబంధనః కళాయఖంజః, గృహీతైకచరణో గృధ్రసీ, సా బాహతా చేద్విశ్వాచిః పాదే బాహతాచ ఖల్లి, అంతర్బహిశ్చ వేగైర్నమితాంగోపతంత్రః, తేన దశరాత్రం నజీవతి, మందవేగేనతు జీవేత్. అపతంత్రకవదపతానకః, తంత్రాయం విశేషః, హృద్యనిలేవిముక్తే సుఖీభవేత్. సతుసాధ్యః; గృహీతసక్థిద్వయః పంగుః, గృహీతైకసక్థిః ఖంజః, దండవత్ స్తబ్ధోరుః ఊరుస్తంభః, గృహీతగ్రీవా శిరశ్శిరోగ్రహః. అనుక్రమం వేగైః పరితప్సమూత్క్షిప్తాం ఆక్షేపకః. పాదదాహకత్వాదంఘ్రిదాహః, సకంటకగపనో వాతకంటకః. అధోముఖబాహ్వారపబాహుకః. జానుమధ్యాదికరుజాశోషః క్రోష్టుశీర్షకః సుప్త్యాహృష్టపాదః పాదహర్షః. హతైకపక్షః పక్షఘాతః, భగ్నసర్వాంగ స్సర్వాంగవాతః. (శారీరసూత్రస్థానే) 317

తా. వాతము ఱొమ్మునాశ్రయించి శరీరమును విల్లువలె వంగతీయునది అంతరాయామవాత మనియు, వీపు నాశ్రయించి శరీరమును విల్లువలె వంగతీయునది బహిరాయామవాతమనియుఁ జెప్పంబడును. ఇవి కలిగించిన పదిదినములకు రోగి మృతిజెందును. అయినను వానియందు తీపులు మందముగనుండిన రోగి జీవించును. శరీరమును కఱ్ఱవలె స్తంభింపంజేయునది దండకవాత మనంబడును. ఇది అసాధ్యమగుటంజేసి దానియందు వైద్యుఁడు చికిత్స జేయంజనదు. వాతము ముఖము నాశ్రయించి సగమునోరును వంకరగఁజేయునది అర్దితవాతమనియు, దవడలనాశ్రయించి వానిని జారునటులం జేయునది హనుస్రంసవాతమనియుఁ జెప్పంబడును. వ్రణప్రకోపమువలన శరీరమును లోనికిఁగాని, వెలుపలికిఁగాని, వంగతీయునది వ్రణాయామవాతమనంబడును. ఇది అసాధ్యమగుటంజేసి వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును. వాతము వాగ్వాహినీసిరలయందుఁ బ్రవేశించి నాలుకను

దండమువలె స్తంభింపఁజేయునది దండస్తంభవాత మనియు, శరీరసంధుల వదలించి శరీరమును, కాళ్ళను నలుదిక్కులకు గుంజుచున్నట్లు వంకరగ నడుచునట్లుగాఁ జేయునది కళాయఖంజవాత మనియు, పిక్కపాదములయొక్క సిరల నాశ్రయించి కదలక బంధింపఁజేయునది గృధ్రసీవాత మనియు, ఒకహస్తముయొక్క స్థూలసిరలయందు ప్రవేశించి అందుండి భుజములయందు వ్యాపించి హస్తమును కదలక బంధింపఁ జేయునది విశ్వాచివాతమనియు, కాళ్ళ చేతులయందు వ్యాపించి శూలను గలుగఁ జేయునది ఖల్లీవాత మనియు జెప్పంబడును. వాతము ఊర్ధ్వముఖంబై రోగుల వెలుపల వేసినను, ఆయాసమును గలుగఁజేయుచు శరీరమును వంగఁదీయునది అపతంత్రకవాత మనంబడును. ఇవి గలవారు మరణములను ప్రాప్తింతురు. అయినను రోగియందు మెల్లని శ్వాసపు గలిగియుండిన యెడల జీవించును. అపతంత్రకవాతలక్షణములు గలదే అపతానక వాత మనంబడును. అయినను రోగియొక్క అక్షులు సొప్పి లేనందున రోగి జీవించును. ఇది దుస్సాధ్యము. వాతము తొడమొదలందు ప్రవేశించి తొడలయందలి స్థూలనరములఁ జేరి తొడల బంధింపఁజేయునది పంగువాత మనియు, పిక్కలయందు ప్రవేశించి ఒకతొడ యందు వ్యాపించి మంటలను గలుగఁజేయునది ఖంజవాత మనియు, తొడలయందుఁ ప్రవేశించి గుంటియవలె స్తంభింపఁజేయునది ఊరుస్తంభవాత మనియు, మెడ, తల వీనిని కదలక బంధింపఁజేయునది శిరోగ్రహవాతమనియు, సిరలఁ జిట్టి మనుఁగువాఁడుచున్నందు వాని శరీరము కదలుచుండఁగ శరీరమును వణుకునట్లుగాఁ జేయునది ఆక్షేపకవాత మనియు, నడిచిన వారికాళ్లు మండునట్లుగాఁ జేయునది పాదదాహవాత మనియు, నడచిన ముండ్లు నాటునట్లుల నొప్పునట్లుగాఁ జేయునది కంటకవాత మనియు, చేతిని తల కంపింపఁ జేయునది కంపవాతమనియు, పక్వాశ్రితమై మోకాలినడుమ కడు నొప్పిని వాఁపును గలుగఁజేయునది క్రోష్టుశీర్షవాతమనియును. కఫాశ్రితమై కాళ్ళయందు గిలిగింతలవలె తిమురును గలుగఁజేయునది పాదహర్షవాతమనియు, అర్ధాంగమునఁ బ్రవేశించి సంధిబంధముల వదలించి శరీరముయొక్క ఒకపార్శ్వమును చేతనారహితముగ జేయునది పక్షఘాతవాతమనియు, పిడుగుఁగొట్టినట్లుల సర్వాంగములయందు నొప్పిని గలుగఁజేయునది సర్వాంగవాత మనియుఁ జెప్పంబడును.

బలవత్తరవాతోపచారము

ఏతేషాం క్రియాసాధ్యా అగ్నివైద్యమతఃపరమ్. 318

తా. పైఁజెప్పఁబడిన వాతములు అగ్నికర్మవలన సాధ్యంబులు. అట్లగుటంజేసి అగ్నికర్మల వచించెదను.

తా. అంతరాయామ బహిరాయామ వాతములయందు సిరావేధనను, వమనమును చేయించవలయును.

సూత్రమ్. త్వఙ్మాంసశోణితగతేష్వనిలేషు శృఙ్గైరస్రం విస్రావయేత్. 321

తా. త్వగ్గత, మాంసగత, రక్తగత వాతములయందు [illegible] శృంగములతో రక్తమును స్రావము చేయవలయును. (కంటియొక్క నల్లగుడ్డు [illegible] కంటికి ముందర [illegible] కంటియొక్క క్రింది [illegible] కత్తిరితో సద్దముగ రక్ష చేయవలయును. [illegible] చంద్రాకారముగ రక్ష చేయవలయును. [illegible], మెడ, [illegible] అనునవి [illegible] చేసియుండేని [illegible] అగ్నికర్మ చేయుటకు [illegible] అగ్నికర్మ చేయవలయును. నొప్పిగల కంటి [illegible] అడ్డముగ రక్ష చేసిన నేత్రము [illegible] నేత్ర [illegible] హరించును. ఎడికన్ను తెల్లగ అయిన [illegible] ఎడమ [illegible] యొక్క [illegible], ఎడమకన్ను [illegible] ఎడమకాలి యొక్క [illegible] అడ్డముగ రక్ష చేయవలయును. గుజ్జిపు మోకాలి [illegible] అడ్డముగ రక్ష చేయవలయును. దబురుకవాతమున వెణు [illegible] తో [illegible] మోకాలి [illegible] రెండంగుళముల ప్రదేశమున రక్ష చేయవలయును. మఱియు దబురుకమైన మోకాలియొక్క వెలుపటికంటికి ఐదంగుళములకు దిగువ రక్ష చేయవలయును. మఱియు దబురుకమైన కాలియొక్క చీల మండసందులో అడ్డముగ కత్తితో చంద్రాకారముగ రక్ష చేయవలయును.)

[శుద్ధి చేసిన [illegible], [illegible] పొంగు [illegible], [illegible] దీసిని [illegible] ఒకతులము చొప్పున ఖల్వములో నునిచి కరివేపాకురసముతో మర్దించి గురిగింజలం తేసి మాత్రలు జేసి యందొకదానిని [illegible] మూలకరివేపాకురసముతో సేవించిన ఒరుగు వాతము, సర్వవాతములు, మూర్ఛ హరించును.]

ఉ. మేలుచికిత్సఁ గోరి విను మేదిని బ్రష్టాజెట్టుండు [illegible]
నాలుగుసేరు [illegible] నాలుగు సేరులుఁ గూర్చి యందులో
నేలపుదంగె [illegible] నీరులిగడ్డల సర్ద సేయనుం

గ్రాలఁగఁ దైలపాకముఁగఁ గాఁచియు వాతశరీరనొప్పిపైఁ
దాలిమిఁ బూసి కాఁచినను దక్షణమాత్రన మాను నిమ్ముగన్.

సర్వవాతములకు అర్కాదితైలము

అర్కక్షీర మజాక్షీరం నిర్గుండీ తింత్రిణీరసః,
తిలతైలసమాయుక్తం వాతాశీతివినాశనమ్. 322

తా. జిల్లేడుపాలు, మేకపాలు, వావిలాకురసము, చింతాకురసము, నూనె వీనిని సమభాగములుగ కలిపి ఒకకుండలో బోసి తైలపక్వముగ కాచి శరీరమునకు లేపనముచేసి మర్దింపుచుండిన ఎనుబదివాతములు హరించును.

తైలపాకలక్షణము

నాంగుళి గ్రాహితా కల్కే నస్నేహే౽గ్నౌ చ శబ్దితా,
వర్ణాదికం పంచ యదా తదైతచ్ఛీఘ్రమాహరేత్. 323

తా. కల్కము వ్రేళ్లకు అంటుకొనకుండుట, అగ్నియందు వైచిన చటచటశబ్దము లేకుండుట, విజాతీయశబ్దస్పర్శవర్ణరసగంధములు గలుగుట-ఈలక్షణములవలన తైలము పక్వమైన దని యెఱింగి దానిని శీఘ్రముగ దించవలయును.

పాకస్తు త్రివిధో మందః చిక్కణః ఖరచిక్కణః,
మందః కల్కసమే కిట్టే చిక్కణో మదనోపమే. 324
కించిత్సీదతి కృష్ణే చ వర్తమానేతు పశ్చిమః,

తా. తైలపాకము మందము, చిక్కణము, ఖరచిక్కణము అన మూడు విధంబులు. అందుస్నేహకిట్టము కల్కముతో సమముగనుండిన మందపాకమనియు, మైనముతో సమముగనుండిన చిక్కణపాకమనియు, ఒకింత చెడినను లేక నలుపువర్ణమును జెందినను ఖరచిక్కణపాకమనియు తెలియవలయును.

ఖరోమణిరవః కాంస్యే మృదుః పిచునివర్తికా. 325
చిక్కణస్స్పర్శమాత్రేణ నిమ్నభావం ప్రపద్యతే,
మృదుర్న స్యే ఖరో౽భ్యంగే పానే వస్తౌ చ చిక్కణః. 326
(మతాంతరే)

తా. మఱియు స్నేహకిట్టమును ఉంటగజేసి కంచుపాత్రముపైవైచిన మణివలెనే ధ్వనికలిగిన ఖరపాకమనియు, వ్రేళ్లతో నలిపిన వత్తియొక్క ఆకారమును జెందిన మృదుపాక మనియు, ఉంటచేసి వ్రేళ్ళతో నదిమిన పల్లముపడిన చిక్కణపాక మనియు తెలియ

పలయును. తైలమును నస్యమునకు మృదువుగను, అభ్యంజనమునకు ఖరముగను, పానవస్తి కర్మలకు చిక్కణముగను పాకము సేయవలయును.

వాతరోగములయందు పథ్యము

కూష్మాండ మాష వార్తాక బృహతీ కారవేల్లకం,
వాస్తుకం కాస మర్దం చ పృశ్ని కాళి పునర్నవమ్. 327

కృష్ణాః కుళుత్థా గోధూమా స్తైలం తిక్తకటోలకం,
మూలకం వత్సకం చైవ డుండుకం కతకం తథా. 328

తక్కారీ సూరణీ ముండీ మిసీ జీరక రామఠం,
పురాణధాన్యమభ్యంగం మిత్రసద్గో౽నిలామయే. 329

తా. బూడిదగుమ్మడికాయ, మినుములు, వంకాయ, ములకకాయ, కాకరకాయ, చక్రవర్తికూర, కసివిందచెట్టు, తూటికూర, గలిజేరుకూర, నల్లఉలవలు, గోధుమలు, నూనె, చేదుపొట్ల, ముల్లంగి, కొడిసెకాయ, గుమ్మడిపుకాయ, మొక్కపుకాయ, తక్కలి, కంద, బోడసరము, పెద్దసదాప, జీలకఱ్ఱ, ఇంగువ, ప్రాతబియ్యము, అభ్యంజనస్నానము ఇవి వాతరోగములయందు పథ్యకరంబులు.

వాతరోగములయందు దపథ్యములు

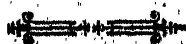
శీతాంబు శాకలః కంద త్రపు సాలాబు ముద్గకం,
గురూణి చాభిష్యందీని నిష్పావో ర్వారుసర్షపమ్. 330

కరీరాణి తథా నింబో నవధాన్యం చ లంఘనం,
మృణాలీ ఖురసీ నింబ తిక్తబింబం హిమాలయః. 331

కోశాతకీద్వయంచైవ పవనాశీతిశత్రవః.

తా. శీతోదకము, పూడాకులగడ్డ, దోసకాయ, అనపకాయలు (అనగా సొరకాయ), పెసలు, గురుకరద్రవ్యములు, కఫకరపదార్థములు, అనుములు, నక్కదోసకాయ, ఆవాలు, వెదురుమొలకలు, వేపపండ్లు, క్రొత్తధాన్యము, ఉపవాసము, తామరతూండ్లు, ఛాతలాసికూర, కరివేము, చేదుదొండకాయ, శీతలప్రదేశము, బీరకాయ, నేతిబీరకాయ ఇవి వాతరోగములయందు దపథ్యంబులు.

షష్ఠ ప్రకరణమ్.

సప్తమప్రకరణే

పిత్తరోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

అవతరణిక. గ్రంథకర్త తనచే జేయంబడునీగ్రంథమునందు సప్తమప్రకరణమును వచింపం బూని నిర్విఘ్నముగ పరిసమాప్తిజెందుటకై తనకిష్టదేవతయగు ఈశ్వరునకు స్కారాత్మకమంగళమును "శూలినం మేరు కోదండం" అనిశ్లోకముచే జేయుచు చున్నాఁడు:—

శ్లో. శూలినం మేరుకోదండం పద్మలోచనసాయకం,
త్రిపురాసురసంహారం నీలకంఠమహం భజే. 1

తాత్పర్యము. శూలహస్తుఁడై మేరుపర్వతమే ధనస్సుగ గలవాఁడై శ్రీమహావిష్ణువే బాణముగ గలవాఁడై త్రిపురముల జయించిన నీలకంఠుని నేను భజించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజు అని పేరొంగనంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీగ్రంథమునందు సప్తమప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

చతుర్వింశతి పైత్యవివరణము

ఆవర్ణం చ వివర్ణం చ సూర్యవర్ణం చ కామిలా,
ఆమ్లం రక్తం చ స్వేదశ్చ హ్యున్మత్తం పాండ్రసర్పికమ్. 3
కరపాదం చ శీతం చ మూర్ఛా మధుర కుసుమకం,
క్రోధభ్రంశశ్శిరః కుచ్ఛ తృష్ణా దుర్భారచర్మణీ. 4
దుర్గంధం మదనం పిత్తం చతుర్వింశతిపైత్తకం,
పూర్వాచార్యైరిదం ప్రోక్తం శాస్త్రమార్గవిచారణాత్. 5
(మాధవనిదానే)

తా. ఆవర్ణపైత్యము, వివర్ణపైత్యము, సూర్యవర్ణపైత్యము, కామిలాపైత్యము, ఆమ్లపైత్యము, రక్తపైత్యము, స్వేదపైత్యము, ఉన్మాదపైత్యము, పాండ్రకపైత్యము, విసర్పిపైత్యము, కరపాదపైత్యము, శీతపైత్యము, మూర్ఛాపైత్యము, మధురపైత్యము, కుసుమ

పైత్యము, ప్రాణపైత్యము, శ్రవణపైత్యము, శిరఃపైత్యము, నాసాపైత్యము, తృష్ణాపైత్యము, మూర్ఛాపైత్యము, చర్మపైత్యము, సర్వాంగపైత్యము, వదనపైత్యము, అను పైత్యరోగములు పదివిధంబు లని వైద్యశాస్త్రానుసారముగ పూర్వాచార్యులు వచించిరి.

స్వేదః కాంతిహరం తృష్ణా వ్యాతిదుర్గంధదేహతా,
దేహస్తు పీతస్సర్వాంగ మావర్ణం పైత్తమాదిశేత్. 6

(మాధవనిదానే)

తా. చెమట, దప్పికలుగుట, శరీరము పచ్చగ నుండుట, సర్వాంగముల కంతులు గట్టుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము కాంతివిహీనముగ నుండుటయు ఆపర్ణపైత్య మని తెలియవలయును.

అంగదాహ శ్శిరో దాహః పాదదాహ శ్శిరోభ్రమః,
మూర్ఛా భ్రమో మనస్తాపో హృది సంతాపవేదనమ్. 7
కంఠస్వేదశ్చ పాండుత్వం శోషః క్లేశో ముహుర్భయం,
సర్వేంద్రియేషు దౌర్బల్య మాపర్ణపైత్యలక్షణమ్. (చరకే) 8

తా. శరీరము, శిరము, పాదములు మండుట, తల తిరుగుట, మూర్ఛ, భ్రమ, మనస్తాపముగలుగుట, రొమ్ము మండుట, గుండెపునొచ్చుట, కుతికెక్రింద చెమటపట్టుట, శరీరము పాండువర్ణముగ నుండుట, శోష క్లేశము గలుగుట, పలుమారు భయపడుట, శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణేంద్రియ వాక్పాదపాణిపాయుగుహ్యేంద్రియములను దశేంద్రియములు దౌర్బల్యమును జెందుట. (అనగా శ్రోత్రేంద్రియదౌర్బల్యమున చెవులలో ధ్వనులుగలుగుట, చెవులు గడియలుపడుట, చెవుడుగలుగుట, త్వగింద్రియ దౌర్బల్యమున చర్మముమండుట, శరీరము అదురుట, శరీరము ఉబ్బుట, శరీరమున పొట్టువలె రాలుట, శరీరము పగులుట, శరీరమున దురద గలుగుట, నేత్రేంద్రియదౌర్బల్యమున నేత్రములు మండుట, నిదుర పట్టకుండుట, దృష్టిమాంద్యమగుట, జిహ్వేంద్రియదౌర్బల్యమున నాలుక రసము లేక విరసమైయుండుట, వాంతి, అరుచి, ఊములుగలుగుట, ఘ్రాణేంద్రియదౌర్బల్యమున ముక్కున నీరుగారుట, తుమ్ములు గలుగుట, సర్వము బంధించుట, దురద గలిగి కణతలు నొచ్చుట, వాగింద్రియదౌర్బల్యమున వాక్కునకు జడత్వము ఆవలింతలు గలుగుట, తేనుపులు వచ్చుట, పాదేంద్రియదౌర్బల్యమున కాళ్ళయందు సత్వములేకుండుట, కాళ్లు తీయుట, కాళ్లుస్పృశించుట, పాణీంద్రియదౌర్బల్యమున చేతులుమండుట, తరతరలాడుట, పాయ్వింద్రియదౌర్బల్యమున బొడ్డు గుండె వీనిమధ్యమున గుబులుజనించి కడుపు కుతికె వీనియందు మెదలుట, ఉబ్బసమువలన కుతికె పట్టుకొనుట, కడుపు ఉబ్బుట, మలము

బాధించుట, మూత్రంబధికముగ వెడలుట, గుహ్యేంద్రియదౌర్బల్యమున వీర్యము స్ఖలనం బగుట)- ఈలక్షణముకలది అపర్ణపైత్య మని తెలియనగును. (ఇది ఊర్ధ్వగతమైన రెండుసంవత్సరంబులేని, లేక మూడుసంవత్సరంబులేని శరీరమున నెలకొని బాధింపుచుండును.)

అపర్ణాదిపైత్యములకు పైత్యాంతకరసము

మృతసూతాభ్రముండార్క తీక్ష్ణం మాక్షిక తాళకం,
గంధకం మర్దయే త్తుల్యం యష్టి ద్రాక్షామృతద్రవైః. 9

జలమంటపకః పాఠాద్రవైః క్షీరవిదారికా,
మర్దయేచ్చ దినం ఖల్వే సితా క్షౌద్రయుతానటీ. 10

నిష్కమాత్రీ నిహంత్యాశు పిత్తం పిత్తజ్వరం క్షయం,
దాహ తృష్ణా శమశ్శోషం హంతి పిత్తాంతకో రసః. 11

సితాక్షీరం పిబేచ్చాను యష్టికాఖ్యం సితాన్వితం,
పిబేద్వా పిత్తశాంత్యర్థం శీతతోయేన వాలుకమ్. 12

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, ఇనుపభస్మము, తామ్రభస్మము, లోహభస్మము, శుద్ధిజేసిన మాక్షికము, శుద్ధిజేసిన తాళకము, శుద్ధిజేసిన గంధకము వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి యష్టిమధుకము, ద్రాక్షపండు, తిప్పతీగె, *నీరుమూటు, విషబొద్ది, పాలుగల నేలగుమ్మడిగడ్డ అనువానిరసములతో ఒక దినము మర్దించి నిష్కప్రమాణమంత వటికములు జేసి యందొకదానిని పంచదారతోగాని లేక తేనెతోగాని లేక పంచదార పాలు అనువానితోగాని లేక పంచదారతోగూడియుండు యష్టిమధుక కషాయముతో గాని లేక కూతురుబుడమ చూర్ణములో శీతోదకమును కలిపి దానినిసేవించిన అపర్ణపైత్యము మొదలగు ఇరువదినాలుగు పైత్యములు, పిత్తజ్వరము, క్షయరోగము, దాహము, దప్పి, శోష హరించును. (మఱియు అపర్ణపైత్యము ఊర్ధ్వగతం బైనదాని నివారణార్థంబై ఈపైత్యాంతకరసమును ఒక వత్సరంబేని లేక ఆరుమాసములేని సేవింపవలయును.)

అపర్ణాదిపైత్యోపచారము

తత్సిందూరం వినిక్షిప్య గుంజామాత్రప్రమాణకం,
వాలుకం శీతతోయేన హ్యాశుపర్ణాదిపైత్యజిత్. 13

తా. కూతురుబుడమను శీతోదకముతో నూరి పావుసేరురసమును పిడిచికొని అందు

* ఇదే నీళ్ళమీద బలిసిన పాకెడుకూర యనియు జెప్పంబడును.

[illegible] పైత్యములు శీఘ్ర ముగా [illegible].

వివర్ణపిత్తలక్షణము

రోమనాశ శ్శిరఃకంప స్సర్వాంగం స్ఫుటితం భవేత్,
రోమహర్షణకం శూలం వివర్ణం పైత్తమాదిశేత్. 14
(మాధవనిదానే)

తా. [illegible] కలుగుట, [illegible] యుండుటయే వివర్ణపైత్యమని తెలియవలయును.

వివర్ణపిత్తమునకు బడబాగ్నిరసము

పారదం గంధకంచైవ భస్మలోహాష్టకం సమం,
కుమారీ స్వరసేనైవ మర్దితం యామమాత్రకమ్. 15
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం వివర్ణపిత్తనాశనం,
నిహన్యాత్ సర్వపిత్తార్తిం యోగోఽయం బడబాగ్నికః. 16

తా. శుద్ధిచేసిన పాదరసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, [illegible]భస్మము, ఇనుపభస్మము, తగర భస్మము, నాగభస్మము, [illegible]భస్మము, సువర్ణభస్మము, తామ్రభస్మము, [illegible]భస్మము-వీనిని సమభాగములుగ [illegible] మర్దించి గురిగింజ లంతేసి మాత్రలు చేసి [illegible] సేవించిన సర్వపైత్యములు, వివర్ణ పైత్యము [illegible]. [illegible] బడబాగ్నిరస [illegible].

ఊర్ధ్వగపిత్తలక్షణము

నాభికాసాశయస్వేదః పైత్తమూర్ధ్వగతం స్మృతమ్. 17

తా. [illegible] చెమటగలిగిన పిత్తము ఊర్ధ్వగ మైన దని తెలియవలయును. (ఇది [illegible] బడబాగ్నిరసమునేని, [illegible]రసమునేని, పాణి బద్ధరసమునేని నాలుగు[illegible] సేవించవలయును.)

సూర్యావర్తపైత్యలక్షణము

సూర్యోదయేచ దృష్టీనాం భ్రమణంచైవ మూర్ఛనం,
అతితీవ్రగతిర్దాహా సూర్యావర్తే చ పైత్తకే. (చరకే) 18

తా. మూర్ఛ, పలుమారు దాహము గలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి సూర్యోదయ మును చూచినతోడనే నేత్రములు తిరుగుటయే సూర్యావర్తపైత్య మని తెలియవలయును.

సూర్యవర్ణపైత్యమునకు మృగజరసము

శుద్ధసూతం సమం గంధం టంకణం చ మనశ్శిలా,
ఏలా తక్కోల జాజీ చ సమభాగం చ ఖల్వకే. 19
శతావరీకషాయేణ దివసం మర్దయే ద్దృఢం,
శర్కరా మధుసంయుక్తం సూర్యవర్ణం నిహంతి చ. 20

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, శుద్ధిచేసిన మణిశిల, ఏలకులు, తక్కోలపుట్లు, జాజికాయ-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి పిల్లి పీచరవేళ్ల కషాయముతో ఒకదినము మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలు జేసి యందొక దానిని జీలకఱ్ఱ పంచదార అనుపానితోనేని, లేక తేనె చక్కెరతోనేని సేవించిన సూర్య వర్ణపైత్యము హరించును.

కామిలాపైత్యలక్షణము

ముఖే హారిద్రావర్ణశ్చ చక్షుషో రతిపాండుతా,
మలం నిరశనం తృష్ణా కామిలా పైత్తలక్షణమ్. 21

తా. ముఖము పచ్చగనుండుట, మలము వెడలకుండుట, ఆకలి లేకుండుట, దప్పి గలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి నేత్రములు పాండురవర్ణముగ నుండుటయే కామిలాపైత్య మని తెలియవలయును.

యచ్ఛంఖం యేనదృష్టంస్యా త్తచ్ఛంఖం పీతమాప్నుయాత్,
తదేవ కామిలాత్వం చ ఏవముక్తం పురాతనైః. (గ్రంథాంతరే)

తా. శంఖమును పచ్చగ గాంచెడువాఁడు కామిలారోగియని పూర్వులు వచించిరి.

కామిలాపైత్యమునకు కపర్దకరసము

రసభస్మ సమం గంధ మేలా వాలుక టంకణం,
అమృతోశీరకుష్ఠాబ్దా సమభాగం విచూర్ణయేత్. 23
ఆర్ద్రికస్య రసైః ఖల్వే ద్వియామాంతం విమర్దయేత్,
జీరకస్యకషాయేణ ద్విగుంజం భక్షయేత్సదా. 24
కామిలా పిత్తనాశాయ దాహశాంతిహరః పరః,

తా. రసభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, ఏలకులు, కూతురుబుడమ, శుద్ధిచేసిన వెలి గారము, తిప్పసత్తు, వట్టివేళ్ళు, చెంగల్వకోష్టు, తుంగగడ్డలు వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి ఖల్వములో నునిచి అల్లపురసముతో రెండుఝాములు మర్దించి ౨ గురిగింజ

లంత మాత్రలు చేసి యనుదినమొక్కొక్కటి జీలకఱ్ఱకషాయముతో సేవించిన కామిలాపైత్యము, నాశనము పొందించును,

అమ్లపైత్యలక్షణము

ఆమ్లోద్గారస్తథా తృష్ణా హ్యరుచి స్స్వరహీనతా. 25
జిహ్వాయాప్పరిదోషశ్చ హ్యామ్లపైత్తస్య లక్షణం,

తా. దప్పి, అరుచి, స్వరహీనముగలుగుట, నాలుక పగిలి కంపువేయుట-ఈలక్షణములు గలిగి పుల్లత్రేనుపులు వచ్చునేని యామ్లపైత్యమని తెలియవలయును.

అమ్లపైత్యమునకు సూతగంధకరసము

గంధకం పారదం చాభ్రం ఏలా గ్రంథిక కేసరమ్. 26
సమభాగయుతం ఖల్వే జీరకేణ చ మర్దితం,
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ ద్వియామంతు తుషాగ్నినా. 27
స్వాంగశీతలముద్ధృత్య ద్విగుంజం భక్షయేత్సదా,
శర్కరా మధుసంయుక్త మామ్లపైత్తవికారనుత్. 28

తా. శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన రసము, అభ్రకభస్మము, ఏలకులు, గ్రంథితగరము, నాగకేసరములు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వమునందుంచి జీలకఱ్ఱరసముతో నొకదినము మర్దించి, గాజుబుడ్డియందుంచి ఊకమంటలో రెండుయామములు వండి స్వాంగశీతలమున దీసి రెండు గురిగింజలయెత్తును తేనెతోగాని, లేక పంచదారతోగాని సేవించిన అమ్లపైత్యము శాంతించును.

స్వేదపైత్యలక్షణము

అతిస్వేదం చ దౌర్బల్యం దేహేఽంగం జలపూరితం,
అగ్నిమాంద్యం దృఢాపీడా స్వేదపైత్తం వినిర్దిశేత్. 29

తా. శరీరము దుర్బలముగ నుండుట, అంగముల నీరుపూరించి యుండుట, అగ్నిమాంద్యము, శరీరమున మిక్కుటముగ పీడ గలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి శరీరమంతట మిక్కుటముగ చెమట స్రవించునేని స్వేదపైత్యమని తెలియవలయును.

స్వేదపైత్యమునకు అమృతేశ్వరరసము

రసం గంధం వత్సనాభం వాసా త్రికటుకం వచా,
జీరకం చిత్రకం శుంఠీ త్రిఫలా చ సమంసమమ్. 30
తతస్తత్ఖల్వమధ్యస్థం త్రియామం మర్దయే ద్భిషక్,
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ త్రిదినం మందవహ్నినా. 31

ఉన్మాదపైత్యమునకు [illegible]రసము

రసభస్మ త్రయో భాగా హేమభస్మైకభాగకం,
టంకణం రవిదుగ్ధేన సర్వం తుల్యం చ ఖల్వకే. 37
ద్వియామం మర్దయే త్సమ్య గుద్ధృత్య గోళకం తథా,
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ సప్తవస్త్రం మృదా లిపేత్. 38
వాలుకాయంత్రమధ్యస్థం ద్వియామం మందవహ్నినా,
స్వాంగశీతలముద్ధృత్య ద్విగుంజం వటకీకృతమ్. 39
శర్కరా మధుసంయుక్త ముష్ణపైత్తనాశకృత్,

తా. రసభస్మము ౩ భాగములు, సువర్ణభస్మము ౧ భాగము, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము ౪ భాగములు-వీనిని కలిపి ఖల్వములో నునిచి జిల్లేడు పాలతో రెండుఝాములు మర్దించి ముద్దచేసి గాజుబుడ్లలో నునిచి ఏడుసీలమన్ను లిచ్చి వాలుకాయంత్రమున మందాగ్నితో రెండుఝాములు వుంచి స్వాంగశీతలమున తీసి రెండుగురిగింజలయెత్తున పంచదారతో గాని, లేక తేనెతోగాని సేవించిన ఉష్ణపైత్యము హరించును.

ఉష్ణపైత్యమునకు పిప్పలీఘృతము

పిప్పలీ ద్విగుణం సర్పి స్సర్పిషో ద్విగుణం సితా. 40
సితాయా ద్విగుణం క్షౌద్రం క్షౌద్రస్యాష్టగుణం పయః,
ఏతద్ధి పాచితం ప్రైన ప్రాతరుత్థాయ భక్షయేత్. 41
ఉన్మాదం చ విదాహం చ సర్వపైత్తవికారనుత్,

తా. నెయ్యి ౨ భాగములు, తేనె ౮ భాగములు, పాలు ౬౪ భాగములు-ఇటుల వాని నేకముచేసి సూక్ష్మాగ్నితో నుంచి ఘృతము తేనె పక్వమగునప్పు డందు పిప్పలిచూర్ణము ౧ భాగము, పంచదార ౪ భాగములు కలిపి దించుకొని ప్రాతఃకాలమున ఒకటిన్నరతులముచొప్పున సేవింపుచుండిన ఉష్ణపైత్యము, విదాహము, సర్వపైత్యములు హరించును.

పుండరీకపైత్యలక్షణము

దేహమాంతం పుండరీకం రోమహర్షణకండుతా. 42
ఉష్ణాతిశయనం తృష్ణా పుండరీకే చ పైత్తకే,

తా. గగుర్పొడుచుట, శరీరమున దురద గలుగుట, శరీరము కడు ఉష్ణముగ

నుండుట, దప్పిగలుగుట-ఈలక్షణములుగలిగి శరీరమున తెల్లదామరపువ్వువంటి దద్దులు గలుగుటయే పుండరీకపైత్యమని తెలియవలయును.

పుండరీకపైత్యమునకు విశ్వమూర్తిరసము

శుద్ధసూతం సమం గంధం తామ్రభస్మ మనశ్శిలా. 43
చందనం త్రిఫలా వాసా కుష్ఠ జీరక దీప్యకం,
ఏతాని సమభాగాని హంసపాదిరసేన చ. 44
తతస్సర్వం ఖల్వమధ్యే త్రిదినం మర్దయే ద్భిషక్,
తతస్తు గోళకం కృత్వా వజ్రమూషాంతరే క్షిపేత్. 45
భూధరేయంత్రకే పాచ్యం సాంగశీతలముద్ధరేత్,
ద్విగుంజం భక్షయే న్నిత్యం పుండరీపైత్తనాశనమ్. 46

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసిన మణిశిల, శ్రీగంధము, త్రిఫలములు, అడ్డసరము, చెంగల్వకోష్టు, జీలకఱ్ఱ, ఓమము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో 3 దినములు మర్దించి ఉంటచేసి వజ్రమూసలో నునిచి భూధరయంత్రమున పుటంబిడి సాంగశీతలమున దీసి రెండు గురిగింజలయెత్తును ప్రతిదినము సేవింపుచుండిన పుండరీకపైత్యము హరించును.

కరపాదపిత్తలక్షణము

కరపాదవిదాహశ్చావయవానాం చ శోషకృత్,
మధ్యే పిత్తస్య తృష్ణా చ కరపాదే చ పైత్తకే. 47

తా. అవయవములు ఎండుట, దప్పిగలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి అరికాళ్లు అరిచేతులు మండుటయే కరపాదపైత్యమని తెలియవలయును.

సర్వపైత్యములకు పాణిబద్ధరసము

గంధకం పారదంచైవ భస్మలోహాష్టకం సమం,
జీరకస్య కషాయేణ మర్దితం యామమాత్రకమ్. 48
కుప్పికాయాం వినిక్షిప్య వాలుకాగ్నిప్రయోజితం,
గాఢాగ్నౌ త్రిదినంచైవ సాంగశీతలముద్ధరేత్. 49
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం పైత్తే పాచకరే స్మృతం,
నిహన్యా త్సర్వపిత్తార్తిం యోగోఽయం పాణిబద్ధకః. 50

తా. శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన రసము, ఉక్కుభస్మము, తగరభస్మము, రజితభస్మము, స్వర్ణభస్మము, ఇనుపభస్మము, నాగభస్మము, తామ్రభస్మము, కాంతభస్మము-వీనిని

సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి జీలకఱ్ఱకషాయముతో ఒకయామము మర్దించి గాజుకు ప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున మూడుదినములు గాఢాగ్నిలో వండి స్వాంగశీతలమున దీసి గురిగింజంత యెత్తును తేనె, పిప్పలిచూర్ణముతో సేని, లేక ఉసిరికరసము, పంచదార వీనితో సేని సేవించిన కఠినంపు శైత్యము మొదలగు సర్వశైత్యములు హరించును.

శీతశైత్యలక్షణము

అరుచి శ్శీతసంగేషు మందాగ్ని ర్భ్రమ కోపితా,
మహాపిత్తం చ మూర్ఛా చ శీతపిత్తం వినిర్దిశేత్. (చరకే) 51

తా. అరుచి, అగ్నిమాంద్యము గలుగుట, తిరిగినట్లాడుట, కోపము, కడు శైత్యము, మూర్ఛగలుగుట-ఈలక్షణములు గల్గి శరీరము చల్లగనుండుటయే శీత శైత్యమని తెలియవలయును.

శీతశైత్యమునకు పూర్ణాభ్రరసము

శుద్ధసూతం సమం గంధ మభ్రకం చ మనశ్శిలా,
మర్దితం వరుణా ద్రావై ర్మర్దయే ద్దినసద్వయమ్. 52
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ వాలుకాయంత్రకే పచేత్,
షడ్యామాంతే సముద్ధృత్య సూక్ష్మచూర్ణం తు కారయేత్. 53
ద్విగుంజం భక్షయే న్నిత్యం శీతపైత్తనివారణం,

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిన మణిశిల-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి చూర్ణముచేసి ఉలిమిడిచెక్కరసముతో రెండు దినములు మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున ఆరుయామములు వండి స్వాంగశీతలమున దీసి మర్దించి సూక్ష్మచూర్ణముచేసి రెండు గురిగింజలయెత్తును తేనె, పిప్పలితో సేని, లేక నెయ్యి, మిరియపు చూర్ణముతో సేని ప్రతిదినము సేవింపుచుండిన శీత శైత్యము హరించును. (మఱియు సీతశైత్యము హరించుటకై బడబాగ్నిరసముసేని, లేక పాణిబద్ధరసముసేని, స్వయమగ్నిరసముసేని సేవింపవలయును.)

మూర్ఛాశైత్యలక్షణము

అతిమూర్ఛాతిశీతం చ మూర్ఛం సచ ప్రతీక్షణమ్. 54
అతితృష్ణాంగశోషశ్చ మూర్ఛాపిత్తే చ విభ్రమః, (చరకే)

తా. కడుమూర్ఛగలుగుట, శరీరము కడుచల్లగనుండుట, కడుదప్పిగలుగుట, అంగ

ములు శోషించుట, భ్రమగలుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి ప్రతిక్షణమున మూర్ఛ గలుగు టయే మూర్ఛాపైత్యమని తెలియవలయును.

మూర్ఛాపైత్యాంకుశ్వరసము

శుద్ధపారద గంధం చ టంకణం చాభ్రభస్మకమ్. 55
ఏతాని సమభాగాని ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్,
భద్రముస్తకషాయేణ మర్దయే త్త్రిదినం తథా. 56
కాచకుప్యాం వినిక్షిప్య పుటమేకం తు భూధరం,
స్వాంగశీతలముద్ధృత్య గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్. 57
మూర్ఛాపి_త్తవినాశాయ సర్వపై_త్తనివారణం,

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము, అభ్రక భస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి తుంగముస్తెలకషాయముతో మూడు దినములు మర్దించి గాజుకుప్పెలోనునిచి భూధరయంత్రమున పుటంబిడి స్వాంగశీతలమున దీసి మరల ఖల్వములో నునిచి తుంగముస్తెలకషాయముతో మర్దించి గురిగింజలంతమాత్రలు జేసి యందొకదానిని నారికడపుకాయనీరుతో సేవించిన మూర్ఛాపైత్యము, సర్వపైత్య ములు హరించును. (సిందూరమును నారికడపుకాయ నీరుతో సేవించిన మూర్ఛా పైత్యము హరించును.)

మధురపైత్యలక్షణము

అరుచి ర్మధురోద్రేక ఉషఃకాలే చ కోపితా. 58
శిరోభ్రమణమాధుర్యం ఛర్ది రోమ్ణాం చ హర్షణం,
(మాధవనిదానే)

తా. నోరు రుచిలేకుండుట, ఉషఃకాలమున కోపముగలుగుట, తలతిరుగుట, వాంతిగలుగుట, రోమములు గగుర్పొడుచుట-ఈలక్షణములు గలిగి నోరు తీపిగనుండు టయే మధురపైత్యమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై బడబాగ్నిరసమునేని, పాణిబద్ధరసమునేని సేవింపవలయును.)

మధురపి_త్తమునకు పైత్యకజాంకుశరసము

శుద్ధగంధక టంకం చ తాళకం చ మనశ్శిలా. 59
సర్వం హంసపదీ ద్రావై ర్దినమేకం విమర్దయేత్,
వాలుకాయంత్రకే పాచ్యం షడ్యామాంతం నిరుధ్య చ. 60
దేయా గుంజానుపానేన మధుపి_త్తం వినాశయేత్,

తా. గంధకము, వెలిగారము, తాళకము, మణిశిల-వీనిని శుద్ధిచేసి సమభాగము లుగ ఖల్వములో నునిచి *హంసపాదియాకురసముతో ఒకదినము మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున ఉష్ణాములు వండి గురిగింజయెత్తును అనుపానవిశేషము లతో సేవించిన మధురపిత్తము హరించును.

కుసుమపైత్యలక్షణము

ఆతాపో నాసికా రక్తమతితృష్ణా ప్రపీడనమ్. 61
క్వచిచ్ఛోణితవాహశ్చ కుసుమం శీర్షసంభవం,
(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. శరీరము మండుట, దప్పిగలుగుట, ఒకానొకప్పుడు నోటనుండి నెత్తురు వెడలుట-ఈలక్షణములు గలిగి ముక్కున నెత్తురు గారుటయు కుసుమపైత్య మని తెలియ వలయును. ఇది శిరమున జనించును.

నాసికాకుసుమపైత్యవివరణము

శిరశ్శూలే తు సంజాతే హాతాద్ఘ్రాణాదసృక్స్రవేత్. 62
దాడిమీపుష్పదూర్వాశ్చ రసకర్పూరమాక్షికం,
సమం దుగ్ధం శిరోభ్యంగే నస్యే పానే సితా మధు. 63
దాపరే పిత్తరోగాచ్చ శిరశ్శూలేతు దారుణే, (అశ్వినీకల్పే)

తా. తలనొచ్చి ముక్కున నెత్తురుగారుటయు నాసాకుసుమపైత్యమనియు, శిరమున మంటగలిగి శిరము శూలించి ముక్కున నెత్తురుగారుటయు పైత్యకుసుమమనియు తెలియ వలయును. వానియందు దానిమ్మపువ్వులను, గరికెపోచలను పాలతోనూరి రసము పిడిచికొని అందు రసకర్పూరము, శుద్ధిజేసిన హేమమాక్షికము అనువానిని సమముగ కలిపి అభ్యంజ నము, నస్యము చేయుటయేకాక పంచదారను, తేనెను కలిపి సేవించిన రెండువిధములైన కుసుమపైత్యములు హరించును.

నాసికాకుసుమములకు ఉదుంబరాదికల్పము

ఉదుంబరఫలం పక్వం ఘృతపక్వం సితాయుతమ్. 64
ఏలా మరిచ సిందూరై ర్భక్షితం స్యాద్రక్తశాంతయే, (చరకే)

తా. మేడిపండ్లు, పంచదార, ఏలకులు, మిరియాలు అనువాని చూర్ణములో ఆవు నెయ్యి కలిపి వండి అందు సిందూరమునునిచి సేవించిన నాసికాకుసుమములు హరించును.

* హంసపాదియాకు—అనగా చెప్పుతట్టాకు.

నాసికాకుసుమములకు గజకేసరీరసము

శుద్ధసూతం విషం చాభ్రం గంధకం హింగు తాళకమ్. 65
ఏతాని సమభాగాని ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్,
మర్దయే ద్భృంగనీరేణ కాచకుప్యాంతరే క్షిపేత్. 66
వాలుకాయంత్రకే పాచ్యం దినైకం మందవహ్నినా,
స్వాంగశీతలముద్ధృత్య చణమాత్రం చ భక్షయేత్. 67
సుమపిత్తవినాశాయ సర్వపిత్తవినాశకః, (సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినవసనాభి, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిజేసిన హారితాళకము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గుంటగలగరాకురసముతో ఒకదినము మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి ఒకదినము మందాగ్నిలో వాలుకాయంత్రమున వండి స్వాంగశీతలమున దీసి శనగగింజప్రమాణము తేనెతోగాని, లేక నేతితోగాని సేవించిన కుసుమపైత్యములు, సర్వపైత్యములు హరించును.

నాసికాకుసుములకు నస్యము

నస్యం దాడిమపుష్పోత్థో రసో దూర్వాభవోఽథవా. 68
ఆమ్రాస్థితః పలాండోర్వా నాసికాచ్యుతరక్తజిత్, (బాహటే)

తా. దానిమ్మపువ్వు, గరికెపోచలు అనువానినిగాని, లేక గరికెపోచలు, మామిడిపప్పు అనువానినిగాని, (లేక ఇప్పపువ్వు, తెల్లనీరుల్లిగడ్డ అనువానినిగాని) చనుబాలతో నూరి నస్యము చేసినను, లేక తెల్లనీరుల్లిగడ్డను కుమ్ములో కుక్కి ఉడికించి రసముతీసి నస్యముచేసినను నాసికాకుసుమములు హరించును. (లేక జమ్మిగోనలను మూడు మిరియపుగింజలను ఉదకముతో నూరి నస్యముజేసినను, లేక పట్టుబట్టకాల్చినమసిని, గవ్వలభస్మమును, పైడిప్రత్తిపువ్వులరసముతో నూరి నస్యముచేసినను, లేక నాసికావాతచికిత్సలంజేసినను నాసికాకుసుమములు హరించును.)

క్రోధపైత్యలక్షణము

సదాచ తామసాచారో దుర్భాషా తీవ్రతాగుణః. 69
శిరోభ్రమణదోషశ్చ క్రోధపిత్తం వినిర్దిశేత్,
(మాధవనిదానే)

తా. దుర్భాషలాడుట, అన్నిపనులయందు తీవ్రముగ నడుచుట, తలతిరుగుట-ఈలక్షణములు గలిగి ఎల్లప్పుడు తామసక్రియల జేయుచుండుటయే క్రోధపైత్య మని తెలియవలయును.

క్రోధపైత్యమునకు నారాచరసము

రసభస్మ సమం గంధం విషం మరిచ నాగరమ్. 70
త్రిక్షారం పంచలవణం సమభాగం చ ఖల్వకే,
జీరకస్య కషాయేణ ద్వియామాంతం వినర్దయేత్. 71
కాచకుప్యాంతరే క్షిప్త్వా వాలుకాయంత్రకే పచేత్,
శనైః క్రమాగ్నినా పాచ్యం స్వాంగశీతలముద్ధరేత్. 72
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం క్రోధపిత్తం వినశ్యతి,

తా. రసభస్మము, శుద్ధిచేసినగంధకము, శుద్ధిచేసినవాభి, మిరియాలు, శొంఠి, త్రిక్షారములు, పంచలవణములు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వమున నూరి జీలకఱ్ఱ కషాయములో రెండుఝాములు మర్దించి గాజుబుడ్డిలో నునిచి బీలమున్న లేపనముచేసి వాలుకాయంత్రమున క్రమాగ్నిలో ౧౨ ఝాములు మెల్లగనుడికి స్వాంగశీతలమున దీసి గురిగింజప్రమాణమును తేనెతోగాని, లేక జీలకఱ్ఱ, పంచదార అనుపాని యనుపానముతోగాని సేవించిన క్రోధపైత్యము హరించును. (మఱియును గాని నే ఆమ్లపైత్యమునందును సేవింపవచ్చును.)

భ్రంశపైత్యలక్షణము

అపభ్రంశో మతిస్తంభ స్సదాచింతా నిరీక్షణమ్. 73
సంభాషణమతిక్రోధా ద్భ్రంశపిత్తస్య లక్షణం,
(మాధవనిదానే)

తా. ఎరుగనటులుండుట, సదా చింతించుట, రెప్పపాటువేయక చూచుట, కడు కోపముగ మాటలాడుట - ఈలక్షణములుగల్గి తబ్బిబ్బులాడుటయే భ్రంశపిత్తమని తెలియవలయును.

భ్రంశపైత్యమునకు భృంగరాజచూర్ణము

భేకరాజరసే ప్రస్థే సాధితం మరిచాంజలిమ్. 74
అభయా పిప్పలీభార్గీ సైంధవం పుష్కరాహ్వయం,
అక్షప్రమాణకం చూర్ణం మిశ్రయిత్వా మధుప్లుతమ్. 75
భక్షయేత్ప్రాతరుత్థాయ భ్రంశపిత్తం నియచ్ఛతి,

తా. అంజలిప్రమాణముగల మిరియాలను ఒకప్రస్థము గుంటగలగరాకు రసముతో భావనచేసి ఎండించి చూర్ణముచేసి అందు కరక్కాయలు, పిప్పళ్ళు, గంటుభా

రంగి, సైంధవలవణము, పుష్కరమూలము అనువానిలో ప్రతిదానిచూర్ణమును అతి ప్రమాణము గలిపి గచ్ఛకాయంతచూర్ణమును ప్రాతఃకాలమున తేనెతో సేవించిన భ్రంశపిత్తము హరించును.

శిరఃపిత్తలక్షణము

శిరోభ్రమణ సంతాప మరుచ్యాస్యతిపీడనమ్. 76
ఆమ్లోద్గారశ్చ హృద్రోగ శ్శిరఃపిత్తస్య లక్షణం,

తా. శరీరతాపము, కడు అరుచిగలుగుట, పులితేనుపులు వచ్చుట, రొమ్ము నొచ్చుట-ఈలక్షణములుగలిగి తలతిరుగుటయే శిరఃపైత్యమని తెలియవలయును.

శిరఃపిత్తమునకు పైత్యకాలాంతకరసము

శుద్ధసూతం సమం గంధం నేపాళం దరదం విషమ్. 77
ఖల్వమధ్యే వినిక్షిప్య వహ్నిమూలకషాయకే,
మర్దితం తద్ద్వియామంచ డోలాయంత్రే దినం పచేత్. 78
స్నుహీక్షీరే విమర్ద్యాథ ద్వియామం ఖల్వమధ్యకే,
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం శిరఃపిత్తం నియచ్ఛతి. 79

తా. రసము, గంధకము, నేపాళములు, ఇంగిలీకము, నాభి-వీనిని శుద్ధి జేసి సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి చిత్రమూల కషాయముతో రెండుఝాములు మర్దించి చిత్రమూలకషాయముతోనే ఒకదినము డోలాయంత్రమున వండి బొంత జెముడుపాలతో రెండుఝాములు మర్దించి గురిగింజంతమాత్రలుజేసి యందొకదానిని ఆవునెయ్యి సున్నపుతేటనీరు అనువానితోగాని, లేక బొల్లిబూసురకషాయము, పిప్పలి అనువానితోగాని, లేక జీలకఱ్ఱ, పంచదార అనువానితోగాని సేవింపుచుండిన శిరః పైత్యము హరించును.

క్షుధాపైత్యలక్షణము

క్షుధా శీఘ్రాతిభుంజీత దేహమాంతం విదాహికా,
నేత్రశూలం తథా హిక్కా క్షుధాపిత్తస్య లక్షణమ్. 80

తా. కడుశీఘ్రముగ మిక్కుటముగ భుజించుట - శరీరమంతట విదాహించుట, నేత్రములు శూలించుట, ఎక్కిళ్ళుగలుగుట, ఈలక్షణములు గలిగి మిక్కుటముగ ఆకలి గలుగుటయే క్షుధాపైత్యమని తెలియవలయును.

క్షుధాపైత్యమునకు పిత్తభంజనరసము

రస గంధాభ్రకం తుల్యం దినమేకం విమర్దయేత్,

భృంగరాజరసే ఖల్వే వజ్రమూషాంతరే క్షిపేత్, 81
కుక్కుటీపుటపాకే చ సాంగశీతలముద్ధరేత్,
ఆర్ద్రికస్యానుపానేన గుంజామాత్రం పిబేత్తథా. 82
క్షుధాపిత్తవినాశస్స్యాత్సర్వపిత్తవినాశకః,

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, అభ్రకభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గుంటగలగరాకురసముతో ఒకదినము మర్దించి వజ్రమూషలో గాని, గాజుసీసాలోగాని నునిచి కుక్కుటపుటమువేసి సాంగశీతలమున దీసి గురిగింజప్రమాణమును అల్లపురసముతో సేవించిన క్షుధాపైత్యము సర్వపైత్యములు హరించును.

తృష్ణాపైత్యలక్షణము

ఉష్ణకాలేచాతితృష్ణా శీతలస్య సముచ్ఛ్రయః. 83
కుక్షౌ కంఠే విదాహశ్చ తృష్ణాపైత్తస్య లక్షణం,

తా. చలువపుట్టుట, కడుపు, కంఠము మిక్కిలియు విదాహించుట - ఈలక్షణములు గలిగి గ్రీష్మకాలమున దప్పిగలుగుటయే తృష్ణాపైత్యమని తెలియవలయును.

తృష్ణాపైత్యమునకు పైత్యనాశకరసము

విషం మణిశిలా సూతం గంధకం టంకణం కణా. 84
ధూర్తబీజం సమం ఖల్వే దినం హంసపదీరసే,
మర్దితం కజ్జలీం కృత్వా శరావసంపుటే పచేత్. 85
స్నుహీక్షీరేణ సంమర్ద్యం గుంజామాత్రం పిబేదను,
సర్వపైత్తవినాశస్స్యాత్తృషాపిత్తం చ నశ్యతి. 86

తా. శుద్ధిచేసిన నాభి, శుద్ధిచేసిన మణిశిల, శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము, పిప్పళ్ళు, శుద్ధిచేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో ఒకదినము కజ్జలిగ మర్దించి మూకుళ్ళలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముచేసి పాకముజేసి సాంగశీతలమున దీసి మరల ఖల్వములో నునిచి బొంతజెముడుపాలతో మర్దించి గురిగింజంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని కురువేరు కషాయానుపానముతోగాని, లేక ఉసిరికెరసముతోగాని సేవించిన తృష్ణాపైత్యము సర్వపైత్యములు హరించును.

తృష్ణాపైత్యమునకు నారికేళయోగము

నారికేళస్య తోయేన సంమిశ్రం కదళీఫలం,

భ్రమ తృష్ణా జ్వరహరం వృష్యం చక్షుష్యముత్తమమ్. 87

తా. నారికడపునీరులో అరటిపండును కలిపి సేవించిన భ్రమ, తృష్ణాపిత్తము, జ్వరము హరించుటయేగాక వీర్యవృద్ధి నేత్రములకు హితము నగా గలుగును.

తృష్ణాపైత్యమునకు ధాన్యకాదియోగము

ధాన్యకం కుష్ఠ పిష్టం చ నారికేళజలం సితా,
పీతం పైత్తవికారే తు తృష్ణాపైత్తవినాశనమ్. 88
ధారోష్ణం శర్కరాయుక్తం పిబేత్ప్రాతర్నరో యది,
కామిలా దాహశమనం రూక్షా తృష్ణాహరం తథా. 89

తా. కొత్తిమెర్లు, చెంగల్వకోష్టు - వీనిని చూర్ణముజేసి నారికడపుకాయనీరులో కలిపి అందు శర్కరవైచి పానముచేసిన తృష్ణాపైత్యము హరించును. లేక ధారోష్ణముతో శర్కర కలిపి ప్రాతఃకాలమున సేవించిన కామిల, దాహము, రూక్ష, తృష్ణాపైత్యము హరించును.

దుర్భావపైత్యలక్షణము

శరీరకార్శ్యయుక్తశ్చ సర్వసంగవివర్జితః,
స్వప్నో భ్రంశో వపుశ్శ్లిష్ట దుర్భావపైత్తకం విదుః. 90

తా. శరీరము కృశించుట, ఏవస్తువయం దాసక్తిలేకుండుట, దుస్స్వప్నముల గాంచుట, శరీరము శైథిల్యమును జెందుట - ఈలక్షణములు గలిగి దుర్భావములాడుటయే దుర్భావపైత్యమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై ఆవర్జాదిపైత్యచికిత్సలం జేయవలయును.)

చర్మపైత్యలక్షణము

జిహ్వాంగే చర్మశీర్ణత్వం కరపాదోష్ఠకాదికే,
శీఘ్రకండ్వబలం హిక్కా చర్మపిత్తస్యదోషజాః. 91

తా. నాలుక, శరీరము, చేతులు, కాళ్ళు, పెదవులు మొదలగువానియందు చర్మము వూడుట, శరీరమున కడుదురద గలుగుట, సత్వములేకుండుట, ఎక్కిళ్లు గలుగుట - ఈలక్షణములు గలిగి చర్మమువూడుటయే చర్మపైత్యమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై రసకర్పూరమును సేవింపవలయును. మఱియు రసఉబ్బను వేయవలయును.)

చర్మపైత్యమునకు సిత్తపిధ్వంసనరసము

శుద్ధసూతం విషం చాభ్రం త్రివిషణం గంధ టంకణం,

ధూర్తబీజం సైంధవం చ తుల్యం తుల్యం విచూర్ణితమ్. 92
ఖల్వమధ్యే వినిక్షిప్య కటిల్లద్రవమర్దితమ్,
వజ్రమూషా గతం కృత్వా వాలుకాయంత్రకే పచేత్. 93
ద్వియామాంతే సముద్ధృత్య మాష మేవానుపానతః,
భక్షయే చ్చర్మపైత్తే తు సర్వపైత్తనివారణమ్. 94

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన నాభి, అభ్రకభస్మము, త్రికటుకములు, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, శుద్ధిచేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు, సైంధవలవణము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి కాకరాకురసముతో మర్దించి కుప్పెలో పెట్టి వాలుకాయంత్రమున రెండుఝాములు వండి స్వాంగశీతలమున దీసి మాషప్రమాణమును హంసపాదియాకురసము, పావుసేరునీళ్లను, తులము మేక నెయ్యి, మిరియపుచూర్ణము అనుపానముతో గాని, లేక బోడతరపాకురసముతోగాని, లేక తేనె, పంచదారతోగాని సేవించిన చర్మపైత్యము సర్వపైత్యములు హరించును.

దుర్గంధపైత్యలక్షణము

దేహం దుర్గంధ మలినం తథా స్వేదశ్చ పాండురం,
కుక్షౌవృష్ణం బహిశ్శీతం దుర్గంధే పిత్తకే విదుః. 95

తా. శరీరము కడుమలినముగ నుండుట, చెమట గలుగుట, శరీరము పాండుర వర్ణముగ నుండుట, కడుపులో మండుట, వెలపట శీతలముగ నుండుట - ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము దుర్గంధముగ నుండుటయే దుర్గంధపైత్యమని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై పైత్యాంతకరసమునుగాని, లేక బడబాగ్ని రసమునుగాని సేవింప వలయును.)

మదనపైత్యలక్షణము

దేహస్య మదనం మూర్ఛా స్వేదస్స్యా చ్చర్మపీడితం,
శిరోనేత్రభ్రమశ్చైవ మదనపిత్తలక్షణమ్. 96

తా. మూర్ఛ, చెమట గలుగుట, చర్మముపూడుట, తల, నేత్రములు తిరుగుట - ఈలక్షణములు గలిగి శరీరము మదమెక్కినట్లుండుటయే మదనపైత్యమని తెలియవలయును.

మదనపైత్యమునకు శ్రీరామబాణరసము

శుద్ధసూతం విషం చాభ్రం దినం ఖల్వే విమర్దయేత్,
కాకజంఘా కషాయేణ డోలాయంత్రే ద్వియామకమ్, 97

ఆర్ద్రకస్యానుపానేన మదనప్పైత్తనాశనమ్. 98

తా. శుద్ధిచేసిన రసకర్పూరము, శుద్ధిచేసినవసనాభి, అభ్రకభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఒకదినము వెలుమసంధికషాయముతో మర్దించి డోలాయంత్రములో రెండుర్ఘామములు వెలుమసంధికషాయముతోడనే వండి గురిగింజ ప్రమాణమును అల్లపురసానుపానముతో సేవించిన మదనపైత్యము హరించును.

విసర్పిపైత్యలక్షణము

స్విద్యం చ సర్వాంగగ మభ్రసర్ణః క్రోధో ఽతికండూరరుచి ర్మహీయసీ,
చిరప్రవృత్తి ర్బలహీనతా చ విసర్పిపిత్తం తదసాధ్యకం విదుః. 99
(ఆయుర్వేదే)

తా. శరీరము మెరయుట, కోపము, శరీరమున కడు దురద, కడు అరుచి, పనుల యందాలస్యముగలుగుట, సత్వములేకుండుట - ఈలక్షణములుగలిగి శరీరమంతట తోలు శిబ్బెనుపలె రాలుటయే విసర్పిపైత్యమని తెలియవలయును. ఇది అసాధ్యము.

విస్తీర్ణమండలైస్సాంద్రైః ఖండూభి శ్శోణితప్రభైః,
శీతపిత్తం విజానీయా త్తచ్చికిత్సితముచ్యతే. (నిత్యనాథీయే) 100

తా. శరీరమున వెడలుపాటి మండలములుగలిగి దళమై దురదతోగూడి ఎఱ్ఱనై యుండుటయే శీతపిత్తవిసర్పి యని తెలియవలయు. (ఇది యాప్యము.) ఇఁక దానికి చికిత్సను వచించెదను.

విసర్పిపైత్యమునకు పిత్తకులాంతకరసము

రస గంధామృతం తీక్ష్ణం తుల్యమాదుంబరం సమం,
హంసపాదరసైః ఖల్వే మర్దితం దివసత్రయమ్. 101
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ విలేప్య వస్త్రమృత్తికాం,
వాలుకాయంత్రకే పాచ్యం శనైర్మృద్వగ్నినా తథా. 102
ద్వియామం చ సముద్ధృత్య చూర్ణయే న్మాషమాత్రకం,
జీరకస్యానుపానేన విసర్పిపైత్తనాశనమ్. 103

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినగంధకము, శుద్ధిచేసిననాభి, ఉక్కుభస్మము, తామ్రభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో మూడుదినములు మర్దించి గాజుకుప్పెలోనునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి ఎండించి వాలుకాయంత్రమున రెండుర్ఘామములు మృద్వగ్నిలో వండి స్వాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములో నునిచి మోదుగచెక్కరసముతో మర్దించి మాషప్రమాణమంత మాత్రలుజేసి అందొక

చానిని జీలకఱ్ఱకషాయానుపానముతోగాని, లేక చంద్రచెక్కరసముతోగాని లేక చంద్రచెక్క తగరంచివిత్తులు అనువానికషాయముతోగాని నాలుగుమాసములు సేవించుచుండిన శీతపైత్యవిసర్పి హరించును. (మఱియు నీనిసి తేనె పిప్పలితో సేవించిన గుణములు గల పైత్యములు హరించును.)

—॥ శీతపైత్యవిసర్పికి లేపనములు ॥—

క్షారసింధూత్థతైలేన గాత్రాభ్యంగం ప్రయోజయేత్,
శీతపైత్తవినాశాయ యోగోఽయం కథితో బుధైః. 104

తా. యవక్షారము, సర్జక్షారము, సైంధవలవణము, నూనె కలిపి శరీరమునకు లేపనము సేయుచుండిన శీతపైత్యవిసర్పి హరించును.

అభ్యంగం తిక్తతైలేన శీతసోష్ణాంబుభిర్నిశి. 105

తా. చేతిబీరవిత్తులతైలముతీసి శరీరమునకు లేపనముజేసికొని రాత్రులయందు దుష్ణోదకములో స్నానముచేసిన శీతపైత్యవిసర్పి హరించును.

సిద్ధార్థరజనీకల్కం ప్రపున్నాటతిలైస్సహ,
తిక్తతైలేన సంమిశ్రం పిత్తోద్వర్తనకే హితమ్. 106

తా. ఆవాలు, పసపు, తగరంచివిత్తులు, నువ్వులనూనె-వీనిని సమముగ కల్కము చేసి అందు చేతిబీరవిత్తుల తైలమును కలిపి మూడునెలలు లేపనము సేయుచుండిన శీతపిత్తవిసర్పి హరించును.

కపిత్థ శిగ్రుపత్రం చ నవనీతం సమంయుతం,
ముహుర్ముహురుద్వర్తతం చైవ శీతపిత్తహరం పరమ్. 107

తా. వెలగాకురసము, మునగాకురసము, వెన్న వీని సేకముచేసి శరీరమునందు పలుమారు లేపనముసేయుచుండిన శీతపిత్త విసర్పి హరించును. (ఇది హరించుటకై గంధక కల్పమును సగా సేవింపందగును.)

—॥ రక్తపైత్యలక్షణము ॥—

అథాన్యత్సంప్రవక్ష్యామి సంక్షిప్తం సూక్తముత్తమం,
ఆయుర్వేదోపదేశేఽస్మిన్ రక్తపిత్తం నిగద్యతే. 108

తా. ఇ:క ఆయుర్వేదమున జెప్పంబడినప్రకారము రక్తపిత్తలక్షణమును సంక్షిప్తముగ వచించెదను.

ఉష్ణామ్ల లవణ క్షార కటుభిః పిత్తదూషణైః,
యకృత్ప్లీహాశ్రితం రక్తమూర్ధ్వంచాధఃప్రవర్తతే. (ఆయుర్వేదే).

తా. ఉష్ణద్రవ్యములు, పులుసు, ఉప్పు, యవక్షారము, సర్జక్షారము, కారము, పిత్తవికారద్రవ్యములు - ఈ మొదలగువానిసేవనవలన [1]యకృత్తు [2]ప్లీహములయందు రక్తము ప్రవేశించి ఊర్ధ్వాధోముఖములుగ వెడలుటయే రక్తపైత్య మని తెలియవలయును.

రక్తపైత్యవర్ణవివరణము

వాతే శ్యామారుణం రూక్షే శోణితం తనుఫేనిలం,
కఫజ స్నిగ్ధ మాపాండు పిచ్ఛిలం బహుళం తథా. 110

తా. వాతజనితరక్తము నలుపుగ, ఎఱ్ఱగ, పిత్తజనితరక్తము సూక్ష్మమైన నురుగుగలదిగ, స్నిగ్ధముగ, శ్లేష్మజనితరక్తము చిక్కగ, ఒకింత తెలుపుగ, బంకగ అధికముగ నుండును.

రక్తపిత్తసాధ్యాసాధ్యములు

అధోగమానిలం యాప్య మసాధ్యం శ్లేష్మమూర్ధ్వగం,
కఫానిలసముద్భూతం దుశ్చికిత్స్యం ద్విమార్గగమ్. 111

తా. వాతజనితరక్తము గుదద్వారమువలన వెడలును. ఇది యాప్యము. శ్లేష్మజనితరక్తము నోటివలన వెడలును. ఇది సాధ్యము. ఏకకాలంబున వాతశ్లేష్మములు ప్రకోపించి గుదము, నోరు అనువానిమూలముగ వెడలును. ఇది అసాధ్యము.

రక్తపిత్తనివర్తకోపాయములు

విధేయం రక్తపిత్తే చ యథాశక్తివిలంఘనం,
అధోగే వమనం శస్త మూర్ధ్వగేతు విరేచనమ్. 112

తా. రక్తపైత్యము నివర్తించుటకై శక్త్యనుగుణముగ లంఘనమును, రక్తము అధోముఖముగ ప్రవర్తించిన వమనమును, ఊర్ధ్వముగ ప్రవర్తించిన విరేచనమును జేయింపవలయును.

జ్వరాదులయందు చికిత్సానిషేధకాలము

జ్వరే తథాతిసారే చ రక్తపైత్తే దృగామయే,
ఆదౌ నప్రతికర్తవ్యం వ్యాధివేగశ్చ దుర్జయః. (చరకే) 113

తా. జ్వరము, అతిసారము, రక్తపిత్తము, నేత్రరోగము ఇవి జనించునపుడు వానియందు వేగం బధికముగ నుండుటవలన తొలుతనే చికిత్స జేయంజనదు.

---

1 యకృత్తన కడుపులోని శ్లోమము క్రింద నుండెడి నల్లనిమాంసదళము. 2 ప్లీహమన హృదయమునకు వామభాగమునందుండెడి పచ్చనిమాంసము.

ప్రకారాంతరరక్తపైత్యలక్షణము

ఘర్మ వ్యాయామ శోకాధ్వ వ్యవాయై రతిసేవితైః,
తీక్ష్ణోష్ణ క్షార లవణై రమ్లైః కటుభిరేవ చ. 114
పిత్తం విదగ్ధం స్వగుణై ర్విదహత్యాశు శోణితం,
తతః ప్రవర్తతే రక్త మూర్ధ్వవాధో ద్విధాపి వా. 115
(నిత్యనాథీయే)

తా. మిక్కుటముగ ఎండలో సంచరించుట, ఆయాసము చెందుట, దుఃఖించుట, మార్గము నడచుట, మైథునము సేయుట, మిరపకాయలు మొదలగు తీక్ష్ణపదార్థములను, అగ్నితాపమును, యవక్షారము, ఉప్పు, పులుసు, కారము గలద్రవ్యములను మిక్కుటముగ సేవించుట, వీనివలన పిత్తము ప్రకోపించి తీవ్రముగ ద్రవించి దుర్గంధయుక్తమై తీవ్రముగ రక్తమును తపింపంజేసి ఊర్ధ్వమార్గమువలనగాని, లేక అధోమార్గములవలనగాని, లేక ఇరుమార్గములవలనగాని స్రవింపంజేయును.

ఊర్ధ్వాధోగత రక్తపిత్తలక్షణము

ఊర్ధ్వం నాసాక్షికర్ణాస్యైర్మేఢ్రయోనిగుదై రధః,
కుపితం రోమకూపైశ్చ సమస్తైస్తత్ప్రవర్తతే. 116

తా. మఱియు రక్తపిత్తము, ఊర్ధ్వగతంబైన ముక్కు, నేత్రములు, చెవులు, నోరు అనువానివలనను, అధోగతంబైన మేఢ్రము, యోని, గుదము అనువానివలనను, మిక్కుటముగ కుపితంబైన సర్వరోమకూపములవలనను రక్తము స్రవించును.

వాతాదిరక్తపిత్తలక్షణము

సాంద్రం సపాండు సస్నేహం పిచ్ఛిలం చ కఫాన్వితం,
శ్యావమారుణం సఫేనం చ తనురూక్షం చ వాతికమ్. 117
రక్తపిత్తం కషాయాభం కృష్ణ గోమూత్రసన్నిభం,
మేచకాగారధూమాభ మంజనాభం చ పైత్తికమ్. 118
సంసృష్టలింగం సంసర్గా త్త్రిలింగం సాన్నిపాతికం,
ఊర్ధ్వగం కఫసంసృష్ట మధోగం మారుతానుగమ్. 119
ఊర్ధ్వం సాధ్య మధో యాప్య మసాధ్యం యుగపద్గతం,
యేనచోపహతో రక్తం రక్తపిత్తేన మానవః. 120
పశ్యేద్దృశ్యం వియచ్చాపి తచ్చాసాధ్యమసంశయమ్, (చరకే)

తా. రక్తపిత్తమున రక్తము దట్టముగ, ఒకింత పాండురవర్ణముగ, చమురుతో తుల్యముగ, బంకగ నుండిన శ్లేష్మయుక్తరక్తపిత్తమనియు, నలుపుగ, ఎఱ్ఱగ, ఒకింత నురుగుతో గూడినదిగ, లేతగ, రూక్షముగ నుండిన వాతికరక్తపిత్తమనియు, మఱ్ఱి పొదరి అనువాని కషాయవర్ణముగ, నల్లగ, గోమూత్రముతో తుల్యముగ, నెమలియాకె, లేక కరుదూపము, లేక కాటుక అనువానితో తుల్యముగ నుండిన పైత్తికరక్తపిత్త మనియు, రెండువర్ణములుగలదిగ నుండిన ద్వంద్వజనితరక్తపిత్తమనియు, మూడువర్ణములు గలదిగ నుండిన త్రిదోషజనితరక్తపిత్తమనియు తెలియవలయును. మఱియు ఊర్ధ్వముగ రక్తము వెడలిన శ్లేష్మగుణమనియు, అధోముఖముగ వెడలిన వాతగుణ మనియు తెలియవలయును. మఱియు రక్తము ఊర్ధ్వముగ వెడలిన సాధ్యము. అధోముఖముగ వెడలిన *యాప్యము. ఊర్ధ్వాధోముఖములుగ వెడలిన అసాధ్యము. మఱియు రక్తపిత్తమువలన పీడితుఁడుగ నుండు మానవుఁడు ఘటపటాది వస్తువులను, ఆకాశమును ఎఱ్ఱగ గాంచిన వానియొక్క రక్తపిత్తము నిస్సంశయముగ అసాధ్య మని తెలియవలయును.

ప్రకారాంతరరక్తపిత్తలక్షణము

వాంతీరక్తస్య హిక్కా చ తాంబూలస్య చ వర్జనమ్. 121
దృఢాస్యా ద్దేహపీడా చ రక్తపైత్తవికారకే, (అశ్వినీకల్పే)

తా. నెత్తురు గ్రక్కుట, ఎక్కిళ్లు గలుగుట, తాంబూలమునం దిచ్ఛలేకుండుట శరీరమున దృఢమైనపీడ గలుగుట-ఈలక్షణములుగలది రక్తపైత్యమని తెలియవలయును.

మేఢ్రమున స్రవింపుచుండు రక్తపిత్తమునకు ఉపచారము

రక్తాతిసారకర్తాణి ప్రయోజ్యాని భిషగ్వరైః,
రక్తప్రవాహికే కృత్స్నం మేఢ్రగే సన్నియోజయేత్. 122

తా. మేఢ్రమున రక్తము స్రవింపుచుండిన రక్తాతిసారచికిత్సలం జేయవలయును.

అస్పృగ్దరరోగవివరణము

అపత్యమార్గగం స్త్రీణాం రక్తపిత్తమసృగ్దరం,
తదేవ ప్రదరం ప్రోక్తం క్రియాకార్యాస్రపైత్తకే. (మతాంతరే)

తా. స్త్రీలకు రక్తపైత్యము యోనిమార్గముగ వెడలుచుండిన అస్పృగ్దర మనియు ప్రదరమనియు జెప్పంబడును. ఇదిహరించుటకై రక్తపైత్యరోగచికిత్సలం జేయవలయును.

సర్వరక్తపైత్యములకు రక్తమాహేశ్వరరసము

సూతం గంధం మృతం స్వర్ణం రసం సిందూర కాంతకం,

* యాప్య మన-సాధ్యాసాధ్యము.

అభ్రకం సర్వద్విగుణం తామ్రభస్మ ద్విభాగకమ్. 124
వంగం నాగం తథా రౌప్యం ప్రత్యేకం సూతసామ్యకం,
లోహభస్మ త్రిభాగం చ ముండసిందూరకం తథా. 125
సర్వం ఖల్వే వినిక్షిప్య మర్దయే దతియత్నతః,
ఖర్జూర యష్టికా ద్రాక్షా మధుపుష్పశతావరి. 126
లోధ్ర కాశ్మర్య హ్రీబేర పద్మకేసరపద్మకం,
మృణాల చందనోశీర నీలోత్పలఘనం సమమ్. 127
శ్రీగంధం వాలుకం కుష్ఠం బలా శాల్మలిమూలకం,
రంభా కందం గోక్షురకం మాధవీసహదేవికా. 128
పరూషక కషాయేణ భావయే చ్ఛతవారకం,
వల్లప్రమాణకం చైవ శర్కరామృతశర్కరైః. 129
భక్షయే ద్ఘృతమిశ్రం తు రక్తపిత్తహరం పరం.
సర్వపైత్తహరో న్నృణాం రక్తమాహేశ్వరో రసః. 130

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, సువర్ణభస్మము, రససిందూరము, కాంతభస్మము - ఇవి దినుసు కొక్కొకభాగము, అభ్రకసిందూరము ౧౦ భాగములు, తామ్రభస్మము ౨ భాగములు, వంగభస్మము, నాగభస్మము, రజతభస్మము ఇవి దినుసు కొక్కొకభాగము, లోహభస్మము, ఇనుపభస్మము ఇవి దినుసు ఒకటింటికి 3 భాగములు- ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి ఖర్జూరపండు, యష్టిమధుకము, దీపద్రాక్ష, ఇప్పపువ్వు పిల్లిపీచరవేళ్ళు, లొద్దుగచెక్క, కవ్వపుగుమ్ముడుచెక్క, కురువేరు, తామరఅగరులు, పద్మకాష్ఠము, తామరతూండ్లు, రక్తచందనము, వట్టివేళ్ళు, నల్లకలువగడ్డలు, తుంగ ముస్తెలు, శ్రీగంధము, కూతురుబుడమ, చెంగల్వకోష్టు, ముత్తసపులగపువేళ్ళు, బూరుగ వేళ్ళు, అరటిగడ్డ, పల్లేరువేళ్లు, పువ్వులగురివెంద, సహదేవి, పేరీత అనువానిని సమభాగములుగ దంచి కషాయముకాచి దీనిచే నూరుమార్లు మర్దించి ఎండించి నూరుమార్లు భావన చేసి రెండువల్లములంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని పంచదార, తిప్పసత్తు, ఆవు నెయ్యి అనువానియనుపానముతోడ సేవించిన రక్తపైత్యము, సర్వపైత్యములు హరించును. (మఱియును నిది అపర్ణపైత్యమునకు ప్రసిద్ధ మగుటంజేసి దానియందు సగా ప్రయోగింపందగును.)

రక్తపిత్తమునకు సిందూరకల్పము

తత్సిందూరం వినిక్షిప్య గుంజామాత్రప్రమాణకం,

మృద్వీకేన సితాయుక్తం రక్తపిత్తహరం పరమ్. 131
(సిందూరమణిదర్పణే)

తా. సిందూరము, దీపద్రాక్షపండు, పంచదార అనువాని నేకముచేసి మర్దించి సేవించినను (లేక ఈయనుపానముతోడనే పూర్ణచంద్రోదయమును సేవించినను) రక్తపైత్యమును హరించును.

రక్తపిత్తమునకు రసభస్మకల్పము

రసభస్మకనిష్కం చ షడ్భాగం మృద్వీకాసితా,
క్షయ కాస తృషా ఛర్ది రక్తపిత్తవికారజిత్. 132

తా. రసభస్మము నిష్కప్రమాణము, దీపద్రాక్ష, పంచదార ఇవి ౬ నిష్కములు- ఇటుల వీనిని మర్దించి ౩౦ మాత్రలుచేసి యందొకదానిని అడ్డసరపాకురసము, తేనె అనువానితో సేవించిన క్షయ, కాస, దప్పి, వాంతి, రక్తపైత్యము హరించును.

రక్తపిత్తమునకు పైత్యముద్గరరసము

పారదం హింగులీకం చ హ్యూర్ధ్వయంత్రే చ మేళయేత్,
కుక్కుటాండరసో భాగో టంకణ క్షార మేవ చ. 133
గంధకస్య తథా భాగో మృతేన పరిమర్దయేత్,
సిద్ధం రసం సమాధాయ జీరతోయేన దాపయేత్. 134
మాషత్రయం ప్రతిదినం గ్రహణీ రక్తదోషనుత్,
జ్వరదాహవినాశశ్చ రక్తపిత్తనిబర్హణః. (చరకే) 135

తా. రసము, ఇంగిలీకము-వీనిని సమభాగములుగ శుద్ధిజేసి మర్దించి ఊర్ధ్వయంత్రములో నునిచి రెండుఝాములు పాకముజేసిన రసము పైకుండయందు వ్యాపించును. ఇట్టిసంస్కారముచే శుద్ధమైన పాదరసమును సాంగశీతలమున గ్రహింపవలయును. అట్టి పాదరసము, కోడిగుడ్లరసము, టంకణక్షారము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి బాగుగమర్దించి మూడుమాషములంతేసి మాత్రలు జేసి యందొకదానిని జీలకఱ్ఱకషాయముతోగాని, లేక దీపద్రాక్ష, తేనె, పంచదార అనువానితోగాని, లేక ఖర్జూరపండు, తేనె అనువానితోగాని సేవించిన గ్రహణి, రక్తదోషము, జ్వరము, దాహము, రక్తపైత్యము హరించును.

రక్తపిత్తములకు మహాచంద్రకళారసము

ప్రత్యేకం తోలమానేన * సూతకాంతాభ్రభస్మకం,

---

* సూతకం తామ్రభస్మకమ్=రసము, తామ్రభస్మము.

సమంసమం గంధకం చ కృత్వా కజ్జలికాం తథా. 136
ముస్తా మాలతి దూర్వాభిః కేతకీ స్తనవారిణా,
సహదేవ్యాః కుమార్యాశ్చ పర్పటస్య చ వారిణా. 137
మృణాళస్య శతావర్యా శ్శతావర్యా రసేన చ,
భావయిత్వా ప్రయత్నేన దివసే దివసే పృథక్. 138
తుగా ద్రుభూచికా సత్వం పర్పటోశీర మాగధి,
శ్రీగంధం శారిబై తేషాం సమాంశం సూక్ష్మచూర్ణితమ్. 139
ద్రాక్షాదికకషాయేణ సప్తధా పరిభావయేత్,
ఛాయాయాం పరిశోష్యాథ వట్యః కార్యాశ్చణోపమాః. 140
అయం చంద్రకళా నామ రసేంద్రః పరికీర్తితః,
సర్వపైత్తగదధ్వంసీ వాతపైత్తగదాపహః. 141
అంతర్బాహ్యమహాదాహ విధ్వంసోఽయం మహారసః,
గ్రీష్మకాలే శరత్కాలే విశేషేణ ప్రశస్యతే. 142
కురుతే నాగ్నిమాంద్యం చ మహాతాపజ్వరం హరేత్,
శోషం మూర్ఛాం హరత్యాశు స్త్రీణాం రక్తం మహాస్రవమ్. 143
ఊర్ధ్వాధో రక్తపిత్తం చ రక్తవాంతిం విశేషతః,
మూత్రకృచ్ఛ్రాణి సర్వాణి నాశయే న్నాత్ర సంశయః. 144
(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, కాంతభస్మము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి కాటుకతో సమానముగ మర్దించి పిదప భద్రముస్తెలు, విరజాజిపువ్వులు, గరికెవేళ్ళు, మొగలిచన్ను, సహదేవి, కలబంద, పర్పాటకము, తామరతూండ్లు, అడవిసదాప, పిల్లిపీచరవేళ్లు అనువానిని శీతోదకముతో ప్రత్యేక ప్రత్యేకములుగ దంచి రసముతీసి ప్రతిదానితో ఒక్కొకదినము మర్దించి అందు తిప్పసత్తు, పర్పాటకము, వట్టివేళ్ళు, పిప్పళ్లు, శ్రీగంధము, గూడపాల అనువానిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి కలిపి దీనిని ద్రాక్షపండు, ఖర్జూరపండు, పంచదార, ఇప్పపువ్వు, తేనె, తవక్షీరి, యష్టిమధుకము అనువానికషాయముతో ఏడుదినములు భావనచేసి నీడనెండించి శనగగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని దీపద్రాక్షపండు, తేనె అనుపానియనుపానముతోడ ఆరు మాసములు సేవించిన సర్వపైత్యములు, వాతపిత్తజనితరోగములు, కడుపులో మంట, వెలపట తారము, కేదుఖాహాము, అగ్నిమాంద్యము

కడుతాపజ్వరము, శోష, మూర్ఛ అనురోగములును, జాజికాయల చూర్ణయుక్తముగ పాకముచేయఁబడిన గోఘృతానుపానముతోడగాని, లేక మామిడిచెక్కరసములో సున్నపునీరు మూడునూనె బొట్లు కలిపిగాని, సేవించిన కుసుమరోగములును, ఖర్జూర పండు, తేనె లేక గుమ్ముడుపండు, తేనె అనువానిలో దేనితోగాని సేవించిన ఊర్ధ్వగత, అధోగతరక్తపైత్యములును, రక్తవాంతులును, మూర్ఛయు, సర్వమూత్రకృచ్ఛ్రములును, గుబులుగలపైత్యములును, అస్థిస్రావరోగములును హరించును. ఈచంద్రకళా రసము రక్తపిత్తముల బోకడుచుటయందు కడుప్రసిద్ధి జెందియున్నది. మఱియు నీరసము గ్రీష్మశరత్కాలములయందు విశేషముగ ప్రశస్తంబులు. (మఱియు దీనిని లవంగపుచూర్ణయుక్తముగఁ జేయఁబడిన చిన్నంగిసమూలము, ఇంగువ, కరక్కాయ అనువానికషాయము తోడగాని, లేక లవంగపు చూర్ణయుక్తముగఁ జేయఁబడిన చిన్నంగియాకులరసముతోడ గాని, లేక ఏలగంధము, వేల్చినఇంగువ, సైంధవలవణము, మిరియాలు, శొంఠి - అను వానిచూర్ణముతోడగాని, లేక జీడిగింజల చూర్ణముతోడగాని ఆరునెలలు భక్షించిన గుబులుగల పైత్యములు హరించును.

రక్తపిత్తమునకు వేణుపత్రాదికషాయము

వేణుపత్రోశీరముస్తాః కేశీదాడిమవాలుకం,
క్వాథోనాగరమిశ్రస్తు రక్తపిత్తనిబర్హణః. 145

తా. వెదురాకు, వట్టివేళ్ళు, తుంగగడ్డలు, కురువేరు, దానిమ్మకాయ, కూతురు బుడమ-వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయముకాచి అందు శొంఠి చూర్ణము గలిపి పానముచేసిన రక్తపైత్యము హరించును.

రక్తపిత్తమునకు అలక్తకల్పము

అలక్తకరసం క్షౌద్రం రక్తవాంతిహరం భవేత్. 146

తా. లక్క, తేనె కలిపి సేవించిన రక్తపైత్యము హరించును.

రక్తపిత్తమునకు కాకతుండ్యాదిచూర్ణము

పుష్యార్కే కాకతుండ్యాస్తు మూలం గోక్షీరభావితం,
రక్తవాంతిహరం పేయం ప్రత్యహం నిష్కనిష్కకమ్. 147

తా. పుష్యమీనక్షత్రము ఆదివారము కూడిన దినమునందు బండిగురిజవేరు చెక్కను దెచ్చి చూర్ణముజేసి ఆవుపాలతో ఏడుమారులు భావనచేసి ప్రతిదినము నిష్కప్రమాణమును సేవింపుచుండిన రక్తపిత్తము హరించును.

రక్తపిత్తమునకు చందనాదిఘృతము

చందనసారకషాయవిపక్వం శారిబయా మధుకేన సుసర్పిః,
శర్కరయా మధుకేన చ మిశ్రం శోణితపిత్తమపోహతి సద్యః. 148

తా. రక్తచందన కషాయముతో సుగంధిపాల, ఇప్పపువ్వులు, నెయ్యి కలిసి ఘృతపక్వముగ కాచి అందు శర్కర, తేనె కలిపి సేవించిన శోణము రక్తపిత్తము హరించును.

రక్తపిత్తమునకు ఉశీరాదిచూర్ణము

ఉశీరం తగరం శుంఠీ కంకోలం చందనద్వయం,
లవంగం పిప్పలీమూలం త్వక్షైలా నాగకేసరమ్. 149

ముస్తామలకకర్పూరం తవక్షీరీ చ పత్రకం,
కృష్ణాగరుసమం చూర్ణం సితాస్యాదష్టమాంశకమ్. 150
రక్తవాంతిం హృదస్తాపం నాశయే న్నాత్ర సంశయః,

తా. వట్టివేళ్లు, గ్రంథితగరము, శొంఠి, కంకోలములు, శ్రీగంధము, రక్తచందనము, లవంగములు, మోడి, పిప్పళ్లు, ఏలకులు, నాగకేసరములు, తుంగముస్తెలు, ఉసిరికపప్పు, కర్పూరము, తవక్షీరి, ఆకుపత్రిగె, కృష్ణాగరు-వీనిని సమభాగములుగ దంచి చూర్ణము చేసి దాని కెనిమిదవభాగము పంచదార గలిపి సిల్లియడుగంత భక్షించిన రక్తవాంతి, ఱొమ్ములో మంట నిస్సంశయముగ హరించును.

రక్తపిత్తమునందు పథ్యములు

ముద్గ గోధూమ షష్టికాశాలీ జాంగలజామిషమ్. 151
పక్వకూశ్మాండవత్తూర పటోలం తండులీయకం,
ద్రాక్షా దాడిమ ఖర్జూరం ధాత్రీఫలఘృతం మధు. 152
ప్రదరే రక్తపిత్తే చ పథ్యవర్గ ఉదాహృతః,

తా. పెసరకట్టు, గోధుమలు, అరువైదినములకు ఫలించినవడ్లు, జాంగలమాంసము, ముదురుగుమ్మడుకాయ, పొన్నగంటికూర, పొట్లకాయ, చిర్రికూర, ద్రాక్షపండు, దానిమ్మపండు, ఖర్జూరపండు, ఉసిరికపప్పు, ఆవునెయ్యి, తేనె ఇవి రక్తపైత్యరోగులకు, కుసుమరోగులకు పథ్యకరంబులు.

రక్తపిత్తమునం దపథ్యములు

కట్వమ్ల లవణ క్షారం మత్స్య మద్య విదాహినః. 153

మాషానిష్పావతిలజ కుళుత్థ లశునం దధి,
ప్రదరేరక్తపిత్తే చ హ్యాపథ్యమితి కథ్యతే. 154

తా. కారము, పులుసు, ఉప్పు, క్షారము, మత్స్యములు, మద్యము, విదాహకర ద్రవ్యములు, మినుములు, అనుములు, ఆవాలు, నూనె, ఉలవలు, వెల్లుల్లి, పెరుగు-ఇవి రక్తపైత్యరోగులకు, కుసుమరోగులకు అపథ్యకరంబులు.

ఆమ్లపైత్యలక్షణము

అథాన్యత్సంప్రవక్ష్యామి సంక్షిప్తం సూక్తముత్తమం,
ఆయుర్వేదోపదేశేఽస్మిన్ హ్యామ్లపిత్తం నిగద్యతే. 155
విరుద్ధదుష్టామ్లవిదాహి పిత్తప్రకోపి పానాన్నభుజో విదగ్ధం,
పిత్తం స్వహేతూపచితం పురాయ తదామ్లపిత్తం ప్రవదంతి సంతః.
(ఆయుర్వేదే)

తా. ఇంక ఆయుర్వేదమున జెప్పఁబడిన ప్రకారము ఆమ్లపిత్తోత్పత్తిని సంక్షిప్తముగ వచించెదను. విరుద్ధక్షీరమత్స్యాద్యాహారములు, పులుసు, విదాహకరద్రవ్యములు అనువానిసేవనవలన, వర్షాదిఋతువులవలన, పిత్తముప్రకోపించి భుజించిన యన్నాదులు జీర్ణముగాక పులితేనుపులు వచ్చుటయే ఆమ్లపైత్యమని తెలియవలయును.

ఆమ్లాంత్పిత్తాచ్ఛిరోర్తిర్జ్వరిత తనువపుః కోష్ఠ హృత్కంఠదాహ
స్స్వేదో మూర్ఛా పిపాసా కఫసహిత వమిశ్చోష్ణశేషో రసస్య,
వాచా ఘ్రాణేన తస్మిన్ జఠరముపగతే చామ్లశేషస్యవాంతి
స్తిక్తామ్లోద్గార కండూ బహువిధపిటకా మండలాన్యామ్లపిత్తే. 157

తా. తలనొచ్చుట, జ్వరము గలుగుట, శరీరము కృశించుట, లోకడుపు, హృదయము, మెడ అనువానియందు తాపము గలుగుట, చెమట, మూర్ఛ, దప్పి గలుగుట, శ్లేష్మమును పులుసును గ్రక్కుట, కడుపులో వ్యాపించిన ఆమ్లపిత్తమువలన నోరు ముక్కు అనువానియందు పులుసు వెడలుట, చేదుగ పుల్లగ తేనుపులు వచ్చుట, దురద, పలువిధపిటికలు మండలములు గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది ఆమ్లపైత్యమని తెలియవలయును.

అవిపాకక్లమోత్క్లేశతిక్తామ్లోద్గారగౌరవైః,
అరుచిః కంఠహృద్దాహా మోహా మూర్ఛాః క్వచిద్భ్రమః. 158
తిక్తామ్ల కటుకోద్గార శ్వాసహృల్లాసతాపతృట్,
ప్రలాపః కుక్షిరోధశ్చ హ్యేవమ్లపిత్తస్యలక్షణమ్. (మాధవనిదానే)

తా. అన్నము జీర్ణము గాకుండుట, ఆయాసము గలుగుట, శరీరము పగులుట, చేదుగ, పుల్లగ త్రేనుపులు వచ్చుట, శరీరము బరువుగ నుండుట, అరుచి గలుగుట, కంఠము ఎండుట, తాపము, మోహము, మూర్ఛ, ఒకానొకప్పుడు భ్రమగలుగుట, చేదుగ, పుల్లగ, పగరుగ వమనము సేయుట, శ్వాస, ఓకర గలుగుట, ప్రలాపించుట, కడుపులో శూలించుట-ఈలక్షణములు గలది అమ్లపిత్తమని తెలియవలయును.

ఆమ్లోద్గారాఘ్నవమనం శిరోర్తిర్జ్వరితం వపుః,
అమ్లపిత్తస్య లింగాని స్వేద తృష్ణా విమూర్ఛనమ్. 160
తత్కృచ్ఛ్రసాధ్యం ప్రత్యగ్రం దుశ్చికిత్స్యం పురాతనం,
(చికిత్సాసారసంగ్రహే)

తా. పులిత్రేనుపులు గలిగి పులుసును గ్రక్కుట, తలనొచ్చుట, జ్వరము, చెమట, దప్పి, మూర్ఛ గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది అమ్లపిత్త మని తెలియవలయును. ఇది లేతగ నుండిన కష్టసాధ్యము. ముదిరి వాత, పిత్త, శ్లేష్మయుక్తంబై జ్వరయుక్తంబై యుండిన అసాధ్యము.

ఊర్ధ్వాధోముఖామ్లపిత్తమునకు ఉపచారము

ఊర్ధ్వామ్లపిత్తే వమనం విరేచనమధోగతే. 161
సర్వత్రానశనం శస్తం నిరూహం చ ప్రశస్యతే,
కఫపిత్తాప్రశమనం యచ్చ పానాన్న భేషజమ్. 162

తా. అమ్లపిత్తము ఊర్ధ్వముఖంబైన వమనమును, అధోముఖంబైన విరేచనమును, ఊర్ధ్వాధోముఖంబైన లంఘనమును, నిరూహవస్తికర్మమును, మఱియు శ్లేష్మపిత్తరక్తశమనోపయుక్తపానాన్నసేవనను చేయించి దానిని పోగడపవలయును.

అమ్లపిత్తమునకు సంజీవరసము

రస గంధక తామ్రం చ కాంతభస్మ సమాంశకం,
ముసలీరస సంమర్ద్యం కాచకుప్యాం వినిక్షిపేత్. 163
పాచయే ద్వాలుకాయంత్రే ద్వియామాంతే సముద్ధరేత్,
సిందూరం త్రిఫలా వ్యోషం క్షారం లవణపంచకమ్. 164
హింగు గుగ్గులు వహ్నీ చ కుబేరాక్షశ్చ టంకణం,
దీప్యత్రయం చ జాతిశ్చ సూరణం విశ్వవత్సకమ్. 165
శిగ్రుద్వయం తథాపుంఖీ వ్యాఘ్రీత్రయపటోలకం,

రాక్షసీ వజ్రవల్లీ చ కటభిక్షురపీలుకమ్. 166
సమభాగాని సంచూర్ణ్య ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్,
గృంజనస్య శృంగబేర జంబీరరసభావనా. 167
నిష్కార్ధం మధునా లేహ్యం యామేయామే చ భక్షితం,
అమ్లపిత్తం నిహంత్యాశు సర్వవ్యాధిహరః పరః. 168
కుర్యాత్ప్రాణపరిత్రాణం సంజీవరసఉత్తమః,

(సిందూరమణిదర్పణే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, కాంతభస్మము వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి నేలతాటిగడ్డ రసముతో మర్దించి మాత్రలుచేసి ఎండించి గాజుకుప్పెలో బోసి వాలుకాయంత్రమున రెండుఝాములు వండి స్వాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములో నునిచి చూర్ణముచేసి అందు సిందూరము, త్రిఫలములు, త్రికటుకములు, త్రిక్షారములు, పంచలవణములు, ఇంగువ, శుద్ధిచేసిన మహిసాక్షి, గుగ్గిలము, చిత్రమూలము, గచ్చపలుకులు, శుద్ధిజేసిన వెలిగారము, ఖురాసాని, ఓమము, మంచి ఓమము, అజామోదము, జాజికాయలు, అడవికంద, అడవియల్లము, కొడిసెపాల, మునగగడ్డ, కారుమునగగడ్డ, ములువెంపలివేళ్లు, నేలములకవేళ్లు, పెద్దములకవేళ్లు, రామములకవేళ్ళు, చేతిపొట్ల, బలురక్కసిగడ్డ, నల్లేరు, ఒరగొమ్ము, నేలగోలిమిడి, గాడిదగడపరవేళ్ళు అనువాని చూర్ణమును ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ రసప్రమాణము కలిపి మర్దించి వెల్లుల్లిపాయలరసము, అల్లము, నిమ్మపండ్లు అనువానిరసములలో ప్రతిదానితో మూడుమార్లు భావనజేసి ప్రతిఝామునందు అర్ధనిష్కప్రమాణమును తేనెతోగాని, లేక తమలపాకుతోనేని భక్షించి ఉష్ణోదకమును పానము చేసిన అమ్లపైత్యము, గ్రహణి, అజీర్ణము, గుల్మశూల మొదలగు సర్వరోగములు శీఘ్రముగ హరించును. ఇది ప్రాణముల రక్షించుటచే సంజీవరస మనఁబడును. (దీని సేవనవలన నీరు వెడల కుండిన దొండాకురసమును పానము సేయవలయును.)

అమ్లపిత్తమునకు పిత్తభంజనరసము

పారదం గంధకం అభ్రం ముసలీరసమర్దితమ్. 169
కాచకుప్యాం వినిక్షిప్య వాలుకాయంత్రకే తథా,
పచేద్భిషక్చ సంచూర్ణ్యం ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్. 170
త్రిక్షారం పంచలవణం హింగు గుగ్గులు కుష్ఠకం,
కటుత్రయం చ త్రిఫలా గంధారీ జాతికద్వయమ్. 171

దీప్యత్రయం త్రిఫేనం చ ముస్తాంబ్రం విషవత్సకం,
ఏలాద్వయం చ సౌభాగ్యం కుబేరావహ్నిమూలకమ్. 172
తింత్రిణీ ఫలగ్రంథీ చ చూతం దాడిముఖం పలం,
సమభాగాని సంచూర్ణ్యం ఖల్వమధ్యేవినిక్షిపేత్. 173
భావయేత్సప్తవారం చ శృంగబేర రసేన చ,
నిష్కార్థం మధునాలేహ్యం యామేయామే చ భక్షయేత్. 174
అమ్లపిత్తం నిహంత్యాశు గ్రహణీ చ వినశ్యతి, (చరకే)

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి నేలతాటిగడ్డలరసముతో మర్దించి మాత్రలుజేసి ఎండించి గాజుకుప్పెలో పోసి వాలుకాయంత్రమున రెండుఝాములు వండి సాంగశీతలమున దీసి అందు త్రిక్షారములు, పంచలవణములు, నేతితో పొంగించిన ఇంగువ, శుద్ధిజేసిన మహిసాక్షి, గుగ్గిలము, చంగల్వకోష్టు, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, గంజాయివిత్తులు, జాజికాయలు, జాపత్రి, ఓమము, ఖురాసాని ఓమము, అజామోదము, పోస్తుకాయ, గసగసాలు, నల్లమందు, ముస్తాంబ్రము, అతివస, కొండిసెపాల, ఏలకులు, బొంతయేలకులు, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము, గచ్చపలుకులు, చిత్రమూలము, చింతయీనెలు, మయిాఫలములు, కాచు, మోడి, మామిడిపప్పు, దానిమ్మకాయ అనుపానిసి సమభాగములుగ చూర్ణము చేసి కలిపి ఏడుమార్లు అల్లపురసముతో భావనజేసి అర్థనిష్కప్రమాణమును ప్రతిఝామున తేనెతో సేవింపుచుండిన అమ్లపైత్యము, గ్రహణి (ఛర్ది, అజీర్ణము) హరించును.

అమ్లపిత్తమునకు లీలావిలాసరసము

శుద్ధసూతం తథా గంధం మృతతామ్రాభ్రరుచ్యకమ్. 175
తుల్యాంశం మర్దయేద్యామం రుధ్వా పాచ్యం లఘూపుటే,
అక్షం ధాత్రీం చ పథ్యాం చ క్రమవృద్ధ్యా విపాచయేత్. 176
జలేనాష్టగుణేనైవ గ్రాహ్యా మష్టావశేషితం,
అనేన భావయేత్పూర్వం పక్వసూతం పునఃపునః. 177
పంచవింశతివారం చ తావతాభృంగజైర్ద్రవైః,
సంశోష్య భక్షయేద్ద్రావైః పంచగుంజం మధుప్లుతమ్. 178
రసోలీలావిలాసోఽయ మామ్లపిత్తం నియచ్ఛతి, (మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, అభ్రకభస్మము, సౌవర్చలవణము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో ఒక

ర్ఘామ మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి లఘుపుటంబిడి పిదప ౧ భాగము గచ్చపలుకు
లును, ౨ భాగములు ఉసిరికపప్పును, 3 భాగములు కరక్కాయలును దంచి వానికెనిమి
దింతలు నీళ్ళుపోసి అష్టావశేషముగ కషాయముకాచి యీకషాయముతో ౨౧ మార్లును
గుంటగలగరాకురసముతో ౨౧ మార్లును పైయౌషధమును ఖల్వములో మర్దించి
ఎండించి చూర్ణముజేసి అందు ౫ గురిగింజలయెత్తులో గురిగింజయెత్తుసిందూరము, తేనె
కలిపి సేవించిన కడుదుర్ఘటమైన ఆమ్లపైత్యములు హరించును.

ఆమ్లపైత్యమునకు ప్రాణేశ్వరరసము

గంధకాభ్రం సమం సూతం వారాహీ రసమర్దితమ్. 179
కాచకుప్యాం వినిక్షిప్య ముఖం ఖండేన రోధయేత్,
పాచితం వాలుకాయంత్రే ద్వియామాంతే సముద్ధరేత్. 180
సిందూరం వత్సనాభం చ త్రిఫలా వ్యోష చిత్రకం,
త్రిక్షారం పంచలవణం హింగు గుగ్గులు దీప్యకమ్. 181
అజామోదం చేంద్రయవం పృథగ్రససమైర్యుతం,
ఆర్ద్రకస్య ద్రవేణైవ భావయేత్సప్తవారకమ్. 182
ద్విమాషమనుపానేన ద్విపలేనోష్ణవారిణా,
అనుపానవిశేషేణ సర్వరోగాన్ వినాశయేత్. 183
అభిన్యాసం చామ్లపిత్తం గ్రహణీ పాండు గుల్మజిత్,
కాసశ్వాసం చ ప్లీహం చ జ్వరాతీసారమేవ చ. 184
వాతశూలం చ మందాగ్నిం సర్వజ్వరవినాశకః,
కుర్యాత్ప్రాణపరిత్రాణ మయం ప్రాణేశ్వరో రసః. 185
(రసరత్నాకరే)

తా. శుద్ధిజేసిన గంధకము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిన రసము-వీనిని సమభాగ
ములుగ ఖల్వములోనునిచి నేలతాటిగడ్డలరసముతో మర్దించి మాత్రలుచేసి గాజుకుప్పెలో
పోసి బలపుబిళ్లచే దానిమూతినిమూసి వాలుకాయంత్రమున రెండుఝాములు వండి
స్వాంగశీతలమునదీసి ఖల్వములోనునిచి అందు సిందూరము, శుద్ధిచేసిననాభి, త్రిఫలములు
త్రికటుకములు, చిత్రమూలము, త్రిక్షారములు, పంచలవణములు, ఇంగువ, శుద్ధి
చేసిన మహిషాక్షిగుగ్గిలము, ఓమము, ఖురాసానిఓమము, కొడిసెపాల-అనువానిలో ప్రతి
దానిచూర్ణమును రసమెత్తు కలిపి అల్లపురసముతో ౭ మార్లు భావనచేసి రెండు మాష
ములయెత్తును తేనెతో సేవించినను లేక తమలపాకులో నునిచి భక్షించి చేరెడు ఉష్ణ

దకమును త్రాగినను, అభిన్యాసము, అమ్లపైత్యము, గ్రహణి, పాండువు, గుల్మము, కాస శ్వాసలు, ప్లీహరోగము, జ్వరాతిసారము, వాతశూలలు, అగ్నిమాంద్యము, సర్వజ్వరములు హరించును. ఇది ప్రాణముల రక్షించుటచే ప్రాణేశ్వరరసమని చెప్పంబడును.

అమ్లపైత్యమునకు మహాప్రాణేశ్వరరసము

గంధకాభ్రం సమం సూతం వారాహీ రసమర్దితం,
హంసపాదిరసేనాపి మర్దయే త్త్రిదినం మృదు. 186
కాచకుప్యాంతరే క్షిప్త్వా తన్ముఖం చ నిరుధ్య చ,
పాచయే ద్వాలుకాయంత్రే తథా యామచతుష్టయమ్. 187
స్వాంగశీతలమాదాయ మర్దయేదేభిరౌషధైః,
పంచకోలం చ త్రిక్షారం జీరకద్వయ దీప్యకమ్. 188
మరీచాని పంచలవణం గుగ్గులుం చ విషద్వయం,
త్రిజాతకం లవంగం చ వరారాస్నాశ్వగంధికా. 189
జంబీరార్ద్రికభృంగాణాం రసైస్సంమర్దయేత్పృథక్,
సప్తరాత్రం తతో గుంజాప్రమాణం వటకీకృతమ్. 190
తత్తద్రోగేఽనుపానేన సేవయేత్సర్వరోగజిత్,
సన్నిపాత మభిన్యాసం ధనుర్వాతం చ తాంద్రికమ్. 191
కాసశ్వాసాగ్నిమాంద్యం చ పాండుకామలిపీనసాన్,
శోఫం గుల్మం తథార్శాంసి క్షయం చ గ్రహణీ గదాన్. 192
జ్వరకుష్ఠ ప్రమేహం చ నాశయే న్నాత్ర సంశయః,
సర్వేషాం పిత్తరోగాణాం మహాప్రాణేశ్వరో రసః. (శారీరే)

తా. శుద్ధిజేసిన గంధకము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసినరసము - వీనిని సమభాగము లుగ ఖల్వములో నునిచి నేలతాటిగడ్డలరసము, హంసపాదియాకురసము వీనితో మూడు దినములు నున్నగమర్దించి గాజుకుప్పెలోనునిచి దానిమూతినిమూసి వాలుకాయంత్రమున 4 ఝాములువండి స్వాంగశీతలమునదీసి అందు పిప్పళ్లు, మోడి, చవ్యము, చిత్రమూలము, శొంఠి, సర్జక్షారము, యవక్షారము, టంకణక్షారము, జీలకఱ్ఱ, నల్లజీలకఱ్ఱ, ఓమము, మిరియాలు, పంచలవణములు, శుద్ధిజేసిన మహిసాక్షి, గుగ్గిలము, శుద్ధిజేసిన నాభి, అతి వస, లవంగపుచెక్క, ఏలకులు, లవంగపత్రిక, లవంగములు, త్రిఫలములు, దుంపరా స్నము, డొమ్మడోలుగడ్డ అనువానిలో ప్రతిదానిచూర్ణమును రసమునకు సమముగ కలిపి నిమ్మపండ్లు, అల్లము, గుంటగలగర అనువాని రసములలో ప్రతిదానిలో ఏడుదిన

ములు మర్దించి గురిగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి అనుపానవిశేషములతో సేవించిన సన్నిపాతము, అభిన్యాసము, ధనుర్వాతము, తాంద్రికసన్ని, కాసశ్వాసలు, అగ్నిమాంద్యము, పాండువు, కామిల, పీనసము, శోఫ, గుల్మము, మూలవ్యాధి, క్షయరోగము, గ్రహణి, జ్వరము, కుష్ఠువు, ప్రమేహము, ఆమ్లపైత్యము మొదలగు సర్వపైత్యరోగములు హరించును.

ఆమ్లపైత్యమునకు రసభస్మాదికల్పము

మృతసూతార్కలోహానాం తుల్యం పథ్యాం విచూర్ణయేత్,
మాషత్రయం లిహేత్క్షౌద్రేణామ్లపిత్తప్రశాంతయే. 194

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము, లోహభస్మము-ఇవి దినుసు కొక్కొకతులము, కరక్కాయలు 3 తులములు-ఇటుల వానిని నేకముజేసి తేనెలో కలిపి మూడుమాషముల యెత్తును సేవించిన ఆమ్లపైత్యము హరించును.

ఆమ్లపైత్యమునకు అభ్రకాదికల్పము

మృదాభ్రకం మృతం లోహం క్షౌద్రేర్లిహ్యాద్ద్విగుంజకం,
ఫలత్రయం పటోలం చ తిక్తా క్వాథం సితాయుతమ్. 195
ఆమ్లపిత్తహరంచాశు పిబేచ్ఛర్దిం జ్వరం జయత్,

తా. అభ్రకభస్మము, లోహభస్మము-వీనిని తేనెతో సేవించినను లేక త్రిఫలములు, చేదుపొట్ల, కటుకరోహిణి - వీనిని కషాయముకాచి పంచదార కలిపి త్రాగినను, ఆమ్లపైత్యము, ఛర్ది, జ్వరము శీఘ్రముగ హరించును.

ఆమ్లపైత్యమునకు తామ్రాదికల్పము

మృతతామ్రంచైకగుంజం మధునా సహ భక్షయేత్. 196
ద్రాక్షాం పథ్యాం సమం ఖాదేన్మధునాచామ్లపిత్తజిత్,

తా. గురిగింజంత తామ్రభస్మమునుగాని, లేక ద్రాక్షపండు, కరక్కాయ అను వానిని సమముగ చూర్ణముచేసిగాని తేనెతో సేవించిన ఆమ్లపైత్యము హరించును.

*ఛర్దినిదానము

దుష్టైర్దోషైః పృథక్సర్వైర్బీభత్సాలోకనాదిభిః. 197
ఛర్దయః పంచవిజ్ఞేయా స్తాసాం లక్షణముచ్యతే,
అతిద్రవై రతిస్నిగ్ధై రహృద్యైర్లవణైరపి. 198

* అన్నపానాదులయందు ద్వేషము గలిగి వమనం బగుటయే ఛర్దిరోగ మనం బడును.

అకాలేచాతిమాత్రైశ్చ తథా సాత్మ్యైశ్చ భోజనైః,
శ్రమాద్భయాదథోద్వేగా వజీర్ణాత్కృమిదోషతః. 199
నార్యాశ్చాపన్నసత్వాయా స్తథాతిద్రుతమశ్నతః, (ఆయుర్వేదే)

తా. కడుద్రవము, స్నిగ్ధముగలపదార్థములు, మనస్సునకు ఇంపుగాని పదార్థములు, లవణపదార్థములు అనువానిసేవనవలన, అకాలభోజనము, లేక అధికభోజనము, లేక శరీరప్రకృతికనుగుణముగాని భోజనము అనువానివలన, శ్రమ, భయము, దుఃఖము, అజీర్ణము, క్రిమిదోషము, గర్భిణీస్త్రీలకు గలుగు గర్భపీడ, అతితీవ్రభోజనము అనువానివలన వాత పిత్త శ్లేష్మములు ప్రకోపించి వాతఛర్ది, పిత్తఛర్ది, శ్లేష్మఛర్ది, అరోచకఛర్ది, ఆగంతుకఛర్ది అన ఐదువిధ ఛర్దుల గలుగంజేయును.

ఛర్దిపూర్వరూపము

హృల్లాసోద్గారసంరోధౌ ప్రసేకో లవణ స్తనుః. 200
ద్వేషోన్నపానే చ భృశం వమీనాం పూర్వలక్షణం,

తా. ఓకరగలుగుట, తేనుపులు వచ్చుట, మలమూత్రములు వెడలకుండుట, నోట నీరుగారుట, నోరు కొంచెము ఉప్పగ నుండుట, అన్నపానములయందు మిక్కుటముగ ద్వేషము గలుగుట-ఈలక్షణములవలన ఛర్దిరోగము జనించు నని తెలియనలయును.

ఛర్దులయందు సామాన్యోపచారము

అస్యాం చ లంఘయే త్పూర్వం ముహుః కార్యం విరేచనమ్.

తా. పైఁజెప్పఁబడిన అయిదువిధ ఛర్దులయందు తఱుచుగ లంఘనమును, విరేచనమును చేయించవలయును.

వాతఛర్దిలక్షణము

ఛర్దిర్భవేత్కృష్ణకషాయఫేనై
ర్ముహుర్ముహుః శూలకకుక్షిదాహకా
వాతోద్భవాం ఛర్దిమిమాం బ్రువంతి
వక్త్రే చ శోషోఽశ్వినిముఖ్య వైద్యాః. (ఆయుర్వేదే) 202

తా. నల్లగ, వగరుగ, నురుగుగ గ్రక్కుట, పలుమారు శూల, కడుపులో మంట గలుగుట, నోరు ఎండుట - ఈలక్షణములు గలది వాతఛర్ది యని అశ్వినీదేవతలు వచించెదరు.

పైత్యఛర్దిలక్షణము

మూర్ఛాపిపాసాముఖశోషశీర్ష తాల్వక్షిసంతాపమోహభ్రమార్తః,
పీతం భృశోష్ణం హరితంసతిక్తం ధూమ్రంచ పిత్తేనవమేత్సదాహమ్.

తా. మూర్ఛ, దప్పి గలుగుట, ముఖము వాడియుండుట, తల, దవడలు, నేత్రములు మండుట, అజ్ఞానము, భ్రమ గలుగుట; పచ్చగ, కడుఉష్ణముగ, ఆకుపసరువర్ణముగ, వగరుగ, ఊదావర్ణముగ, దాహయుక్తముగ గ్రక్కుట - ఈలక్షణములు గలది పైత్యఛర్ది యని తెలియవలయును.

శ్లేష్మఛర్దిలక్షణము

వాంతోఽరుణో యత్రవర్ణః పిచ్ఛిలః పూతిశీతలః,
శ్లేష్మాఛర్దివికారోఽయం మునిభిః పరికీర్తితః. (సిద్ధసంగ్రహే) 204

తా. ఎఱ్ఱగ, బంకగ, దుర్గంధముగ, చల్లగ వమనం బగుట- ఈలక్షణములు గలది శ్లేష్మఛర్ది యని తెలియనలయును.

ఛర్ద్యరుచిలక్షణము

హృచ్ఛూల పీడనయుతం వమనేన పిత్తా
త్తృడ్దాహ శోష బహుళం సతతం ప్రలాపః,
శ్లేష్మాధికం హ్యరుచికం వమిరోగకేతు
వైవర్ణ్యమోహజడతాగురుకంపనం.చ. 205

తా. పిత్తప్రకోపమువలన వమనంబై ఱొమ్మునొచ్చుట, దప్పిగలుగుట, ఎల్లప్పుడు శరీరము మండుట, శోష, కడుప్రలాపము, శ్లేష్మాధిక్యము, అరుచి గలుగుట, ముఖము వెల్లబోవుట, మోహము, జడత్వము, మిక్కుటముగ వణకు గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది ఛర్ది అరోచక మని తెలియ నలయును. (ఛర్దిరోగము త్రిదోషలక్షణయుక్తంబుగ నుండిన అసాధ్యము. ద్వంద్వలక్షణయుక్తంబుగ నుండిన యాప్యము. ఏకదోషలక్షణయుక్తంబుగ నుండిన సాధ్యము.)

ఆగంతుకఛర్దిలక్షణము

బీభత్సజాదౌహృదజాఽమజా చ
యాఽసాత్మ్యజావా క్రిమిజాచ యాహి,
సా పంచమీ తాం చ విభావయేత్తు
దోషోచ్ఛ్రియేణైవ యథోక్తమాదౌ. 206

తా. రోతపదార్థదర్శనము, వేవిళ్ళు, అజీర్ణము, శరీరమున కనుగుణ్యముగాని భోజనము, గర్భస్థక్రిములు - అను నీయైదుకారణములవలన వాతాదిదోషములు ప్రకోపించి సహవది యగు ఆగంతుకఛర్దిని గలుగంజేయును. మఱియు దీనియందు వాతాదిఛర్ది లక్షణములే గలిగియుండును.

ఆసాధ్యఛర్దిలక్షణము

విట్స్వేదమూత్రాంబువహాని వాయుః
స్రోతాంసి సంరుధ్య యదోర్ధ్వమేతి,
ఉత్పన్నదోషస్య సమాచితం తం
దోషంసముద్ధూయ నరస్యకోష్ఠాత్. 207
విణ్మూత్రయో స్తత్సమగంధవర్ణం
తృట్శ్వాసకాసా ర్తియుతం ప్రసక్తం,
ప్రచ్ఛర్దయే ద్దుష్టమిహాతివేగా
త్తమార్దితశ్చాశు వినాశమేతి. 208

తా. వాయువు - పురీషము, స్వేదము, మూత్రము, ఉదకము అనువానిని వహింపుచుండు స్రోతస్సుల నడ్డగించి ఊర్ధ్వముఖంబై మలమూత్రసమానగంధవర్ణములు గలవై దప్పిని, శ్వాసమును, దగ్గును గలుగంజేయునదియై నరునియొక్క కోష్ఠములోనుండి లేచి కఫమునుగాని, లేక పిత్తమునుగాని పలుమాఱు కడువేగముగ వమనంబగునటుల జేయుచున్నయది. ఇట్టివమనముచే పీడితుఁడుగ నుండువాఁడు కడుశీఘ్రముగ నశించును.

వాతఛర్దియందు ఉపచారము

క్షీరోదకసమాపీతా ఛర్దిర్వాతేన సంభవా,
స సైంధవం పిబేత్సర్పి ర్వాతఛర్దినివారణమ్. 209

తా. పాలు, నీళ్ళు, పసుపువర్ణము - వీనివలె వమనంబైన వాతఛర్ది యని తెలియవలయును. ఇది నివర్తించుటకై నెయ్యిలో సైంధవలవణమును కలిపి సేవింపవలయును.

వాతఛర్దికి విళంగాదిచూర్ణము

విళంగం సైంధవోపేతం సౌవర్చలకటుత్రయం,
భక్షయేన్మధునా చైవ వాతఛర్ది ఛిదంజనః. 210

పటికాం ఛాయయా శుష్కాం భాండమధ్యే వినిక్షిపేత్,
కాచకుప్యాం వినిక్షిప్య వాలుకాభిః ప్రపూరయేత్. 217

దీపాగ్నౌ చ ద్విషడ్యామం స్వాంగశీతం సముద్ధరేత్,
కపిత్థమూలసారేణ త్రిదినం మర్దయే త్క్రమాత్. 218

బిల్వమూలకషాయేణ మర్దయే త్త్రిదినం పునః,
చాతుర్జాతకకర్పూర లవంగకుసుమాన్వితమ్. 219

సర్వం రససమంచైవ మేళయిత్వాథ చూర్ణకం,
లాజచూర్ణసితామిశ్రం మధునా సహ సేవయేత్. 220

వల్లద్వయమితం సూతం వమనస్తంభనం తథా,
కాసాదిపంచఛర్దీనాం హ్యరుచేర్నాశక స్తథా. 221

హృద్రోగం స్వరభంగం చ మందాగ్నిం చ నివారయేత్,
పూర్ణచంద్రోదయో నామ నిర్మితశ్శూలపాణినా. 222

(సిందూరమణిదర్పణే,

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి వెలగవేళ్ళరసముతో మూడుదినములు మర్దించి పటికములుచేసి నీడ నెండించి గాజుబుడ్డిలో నునిచి కుండలో నిసుకపోసి దానిపై బుడ్డి నునిచి పన్నెండు ఝాములు దీపాగ్నితో వండి స్వాంగశీతలమున దీసిచూచిన యది సిందూరించును. పిదప దానిని ఖల్వములో నునిచి వెలగవేళ్ళరసముతో 3 దినములు, మారేడువేళ్ళకషాయముతో 3 దినములు మరల మర్దించి అందు సిందూరమునకు సమముగ ఏలకులు, [1]లవంగపుచెక్క, [2]ఆకుపత్రిక, నాగకేసరములు, పచ్చకర్పూరము, లవంగములు అనువాని చూర్ణమును కలిపి రెండువల్లముల ప్రమాణమును పేలపుసత్తు, పంచదార, తేనె వీనితో సేవించిన వమనము, కాసశ్వాసములు, పంచఛర్దులు, అరుచి, హృద్రోగము, స్వరభంగము, మందాగ్ని హరించును. ఇదియ శూలపాణిచే నిర్మింపఁబడిన పూర్ణచంద్రోదయ సిందూరము.

ఛర్దులకు ఊషణాదిచూర్ణము

ఊషణా చ కపిత్థాబ్ద త్వగేలాపత్రకం సమం,
సక్షౌద్రం చ రసోరాగ స్స్వైతే ఛర్దినాశకాః. 223

---

1 ఇదే దాచినిచెక్క యనియు చెప్పంబడును. 2 ఇదే లవంగపత్రి యనియు చెప్పంబడును.

తా. పిప్పళ్ళు, వెలగపండ్లగుజ్జు, తుంగముస్తెలు, దాచినిచెక్క, ఏలకులు, ఆకుపత్రికె, సిందూరము అను నీ యేడుద్రవ్యముల చూర్ణముచేసి తేనెతో సేవించిన వాంతి హరించును.

ఛర్దులకు లాజాదికల్పము

లాజచూర్ణం సితాయుక్తం సిందూరం మధునా సహ,
లిహ్యాత్సకలరోగేషు ఛర్దిస్తేన వినశ్యతి. 224

తా. పేలపుసత్తు, పంచదార, సిందూరము వీనిని తేనెతో సేవించిన సర్వపైత్య వికారములు, వాంతి హరించును.

సర్వఛర్దులకు బిల్వాదిలేహ్యము

త్రింశత్పలం బిల్వమూల మర్ధకుంభాంభసా పచేత్,
అష్టభాగావశేషేఽస్మిన్ కషాయమవతారయేత్. 225
త్రింశత్పలం గుడం దత్వా కించిత్పక్వం చ కారయేత్,
త్రిపలం శృంగిబేరస్య మరిచస్య చతుష్పలమ్. 226
పిప్పల్యాః కుడవార్ధం చ చవినాయాః ప్రకుంచకమ్,
ముష్టిం తాళీసపత్రస్య ముష్ట్యర్ధం కేసరస్య చ. 267
ద్విపలం పిప్పలీమూలం చిత్రకస్య పలం తథా,
పృథక్త్రిజాతకం చైవ కర్షం జీరపలద్వయమ్. 228
చూర్ణం తస్మిన్ వినిక్షిప్య యుక్త్వా పుష్పరసం క్షిపేత్,
ఏతద్బిల్వాదికం లేహ్యం సర్వఛర్దినివారణమ్. 229
హృద్రోగ కామిలా గుల్మ గ్రహణ్యరుచి పీనసం,
హిక్కా కాస క్రిమి శ్వాస ప్లీహానాహ గరామయాన్. 230
అర్శాంసి పాండురోగం చ హన్యాత్కాలే నిషేవితః,

తా. ముప్పదిపలములు మారేడువేళ్ళను చిదియగొట్టి ఒకభాండములో వైచి తూమెడు నీళ్ళుబోసి ఎనిమిదవభాగముగ కషాయము కాచి అందు బెల్లము ౩౦ పలములు కలిపి చిక్కగ కాచి పిదప నందు శొంఠిచూర్ణము 3 పలములు, మిరియాలచూర్ణము ౪ పలములు, పిప్పలిచూర్ణము ౨ పలములు, చవ్యపుచూర్ణము ౧ పలము, తాళీసపత్రిచూర్ణము ౧ పలము, నాగకేసరములచూర్ణము ౪ పలము, మోడిచూర్ణము ౨ పలములు, చిత్రమూలచూర్ణము ౧ పలము, ఏలకులచూర్ణము ౧ పలము, లవంగపుచెక్కచూర్ణము ౧ పలము, ఆకుపత్రికెచూర్ణము ౧ పలము, జీలకఱ్ఱచూర్ణము ౨ పలముల

వైచి బాగుగ కలియబెట్టి కించిదుష్ణముగ నుండునపు డందు తేనెబోసి బాగుగ కలిపి యథోక్తకాలమున సేవింపుచుండిన సర్వఛర్దులు, హృద్రోగము, కామిల, గుల్మము, గ్రహణి, అరుచి, పీనసము, ఎక్కిళ్లు, కాసము, క్రిమిరోగము, శ్వాసము, ప్లీహరోగము, కడుపుబ్బరము, విషదోషము, మూలరోగము, పాండువు హరించును.

సర్వఛర్దులకు లఘుబిల్వాదిలేహ్యము

బిల్వాద్రాఢకమంభసోర్ధకలశే పక్త్వా చతుర్థాంశకం
తస్మిన్ జీర్ణగుడం చ షోడశపలం మిశ్రీకృతం చూర్ణితం,
కర్షాంశం ఘనధాన్యజీరకత్రుటి త్వక్కేసర త్ర్యూషణం
లీఢం ఛర్ద్యరుచి ప్రసేకశమనం శ్వాసాగ్నిమాంద్యం జయేత్. 231

తా. ముప్పదిరెండుపలములు మారేడు వేళ్ళను దంచి తూమెడునీళ్లు బోసి నాలవ భాగముగ కషాయము కాచి అందు ప్రాతబెల్లము ౧౬ పలములు కలిపి లేహ్యపక్వముగ కాచి అందు తుంగముస్తెలు, కొతిమిర్లు, జీలకఱ్ఱ, ఏలకులు, దాల్చినిచెక్క, నాగకేసరములు, త్రికటుకములు అనువాని చూర్ణమును దినుసుకు ౧ పలము చొప్పున వైచి బాగుగ కలియబెట్టి సేవించిన సర్వవాంతులు, అరుచి, ఎల్లప్పుడు నోట నీరు గారుట, శ్వాసము, అగ్నిమాంద్యము హరించును.

ఛర్దులకు కృష్ణాదికల్పము

కృష్ణా లాజ కపిత్థామ్ల కోల మజ్జా త్రిజాతకైః,
వాసా పుష్పోద్భవం వారి గుడూచీ కాండజం జలమ్. 232
సక్షౌద్రస్సాధితో యోగ స్సర్వఛర్ది నిబర్హణః,

తా. అడ్డసరపు పువ్వులరసములోగాని, లేక తిప్పతీగెరసములోగాని, పిప్పళ్లు పేలపుసత్తు, వెలగగుజ్జు, రేగుపప్పు, ఏలకులు, లవంగపుచెక్క, ఆకుపత్రికె అనువాని చూర్ణమును తేనెను కలిపి సేవించిన సర్వఛర్దులు హరించును.

ఛర్దులకు కార్పాసాస్థికల్పము

కార్పాసాస్థి త్రుటీ కృష్ణా లాజచూర్ణేన శర్కరామ్. 233
లిహ్యాచ్ఛర్ది వినాశాయ రహస్యమిదముత్తమం,

తా. ప్రత్తిగింజలపలుకులు, ఏలకులు, పిప్పళ్లు, పేలపుపిండి - వీనిచూర్ణమును సమభాగములుగకలిపి సేవించిన ఛర్ది హరించును. ఇది రహస్యమైన క్రియ (తెల్లనిజొన్నువలె వమనం బగుచుండిన శుద్ధిచేసినహరిదళమును ఆవుపెన్నతో నూరివస్త్రమునకు పట్టించి

ర్తి జేసి దీపము ముట్టించిన యందు తైలము స్రవించును. దానిని తమలపాకునందు లేపనము జేసి భక్షించిన తెల్లనిజున్నువలె పమనంబగుట హరించును.)

ఛర్దులయందు లేపనము

గీ. నెమలియీకలమసియును విమలముగను
వసుధఁ జెంగల్వక్రొత్తపు మసియుఁ గూర్చి
గవ్వబూడిదె దేనెయుఁ గలిపి కంఠ
మందుఁ బూసిన వాంతులు మానునపుడు.

ఛర్దియం దనుపానములు

జాతీ లవంగకం లాజ మధుకం శర్కరా మధు. 234
పథ్యా గుడూచికా సత్వ మేలా వై కాంజికం తథా,
మాతులుంగం కపిత్థం చ బిల్వమూలం కరంజకమ్. 235
ఏతాని వాంతినాశాయ రసరాగానుపానతః, (నిత్యనాధీయే)

తా. జాజికాయలు, లవంగములు, పేలాలు, యష్టిమధుకము, పంచదార, తేనె, కరక్కాయలు, తిప్పసత్తు, ఏలకులు, కలి, మాదీఫలరసము, వెలగపండు, మారేడువేరు, కానుగచెక్క-వీనిని సిందూరసేవనకాలంబున ఛర్దిరోగములయం దనుపానములుగ నునిచి కొనవలయును.

ఛర్దులకు ఏలాదిచూర్ణము

ఏలా లవంగ గజకేసర కోల మజ్జా
లాజ ప్రియంగు ఘనచందన * పిప్పలీనాం,
చూర్ణం తథా చ మధునా సహ సేవ్యమానం
ఛర్దిం నిహంతి కఫమారుతపిత్తజాతామ్. 237

తా. ఏలకులు, లవంగపత్రి, నాగకేసరములు, రేగుపలుకులు, పేలపుసత్తు, ప్రేంకణము, తుంగముస్తెలు, చందనము, పిప్పళ్లు వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి తేనెతో సేవించిన శ్లేష్మవాతపిత్తములవలన జనించిన ఛర్ది హరించును.

ఛర్ద్యరోచకమునకు కుస్తుంబరీలేహ్యము

ఘృతే కుస్తుంబరీచూర్ణం పాచయే చ్ఛర్కరాయుతం,
ఏలామరిచసంయుక్తం. ఖాదేదరుచిశాంతయే. 238

* చంద్రహాసమ్-మార్జీకృతం-పచ్చకర్పూరము.

తా. కొత్తిమెర్లు, ఏలకులు, మిరియాలు-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి పంచదార నెయ్యి గలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి సేవించిన అరోచకఛర్ది హరించును.

ఛర్ద్యరోచకహరయోగములు

భ్రష్టకుస్తుంబరీకం చ నిస్తుషం శర్కరాయుతం,
ఖాదేదరుచిశాంత్యర్థ మార్ద్రకం వాసమాత్రికమ్. 239

(మాధవనిదానే)

తా. పొట్టుతీసివేయించిన కొత్తిమెర్లచూర్ణమునకు పంచదార గలిపి సేవించినను లేక అల్లపుముక్కలను తేనెలో నానబెట్టి భక్షించినను అరుచి ఛర్ది హరించును.

ఛర్ద్యరోచకమునకు ధాన్యకలేహ్యము

ధాన్యకం జీరక సితా ఘృత మగ్నిని పాచితం,
అరుచే ర్దోషశమనం వాంతిపిత్తవినాశనమ్. 240

తా. కొత్తిమెర్లు, జీలకఱ్ఱ-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి పంచదార ఆవు నెయ్యి కలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి సేవించిన ఛర్ది వాంతి పిత్తము హరించును.

*ఛర్ద్యరోచకమునకు ఖండార్ద్రకలేహ్యము

విత్వగార్ద్రకఖండాంశ్చ సూక్ష్మా పశ్చాచ్చ కారయేత్,
పలషోడశకం యావ ద్గవ్యసర్పిషి భర్జయేత్. 241
పలద్వాదశకే యావ ద్గౌరవర్ణం భవే త్తతః,
చూర్ణ మావాప్య మారీచం నిష్కద్వాదశమానతః. 242
కృష్ణాష్టనిష్కం తన్మూలం చతుర్నిష్కం సమావపేత్,
వంశాఖ్యజాతిఫలయోస్త్రుటిశుంఠ్యోః పృథక్ పృథక్. 243
చిత్రకం రసనిష్కంస్యా త్పశ్చాత్ఖండస్య షోడశ,
పలాని సమ్యగాలోడ్య చుల్ల్యా ఉద్ధృత్య తత్పునః. 244
ప్రాతఃకాలేచైకకర్షం హన్యా చ్ఛర్ది మరోచకం,
దీపనస్యక్షయం హన్యా త్పాచనం పుష్టివర్ధనం. 245
రాజ్ఞాం చ సుకుమారాణాం ప్రశస్తం చామ్లపిత్తకే,

తా. పదియాఱుపలములు పొట్టువొలిచిన సూక్ష్మపు అల్లపుతునకలను ౧౨ పల

* ఈలేహ్యపాకకాలంబున తొలుత పంచదారను పాకుబట్టిన పిదప వేయించిన అల్లపుతునకలను, తక్కినవానిచూర్ణమును వైచి వండి పొయిమీఁదనుండి దించి నెయ్యి పోసి బాగుగ కలియఁబెట్టవలయును.

ములయావునేతితో సెజ్జగ వేయించి అందు మిరియములచూర్ణము ౧౨ నిష్కములు, పిప్పళ్ళచూర్ణము ౮ నిష్కములు, మోడిచూర్ణము ४ నిష్కములు, వెదురుబియ్యము లేక వెదురుప్పు, జాజికాయ, ఏలకులు, శొంఠి అనువానిచూర్ణము దినుసుకు ४ నిష్కములు, చిత్రమూలపు చూర్ణము ౧౧ నిష్కములు, పంచదార ౧౬ పలములు గలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి బాగుగ కలియబెట్టి ప్రాతఃకాలమున కర్షప్రమాణమును సేవింపుచుండిన ఛర్ద్యరోచకము, అగ్నిమాంద్యము, వాంతి, ఆమ్లపిత్తము హరించుటయే గాక పాచనము, బలము సహా గలుగును. ఇవి రాజులకు సుకుమారులకు ప్రశస్తములు.

మూర్ఛానిదానము

క్షీణస్య బహుదోషస్య విరుద్ధాహారసేవినః. 246
వేగాఘాతాదభీఘాతా ద్ధీనసత్వస్య వా పునః,
కరణాయతనేషూగ్రా బాహ్యేష్వాభ్యంతరేషు చ. 247
నివిశంతే యదా దోషా తథా మూర్ఛంతి మానవాః,
సంజ్ఞావహాసు నాడీషు పిహితా స్వనిలాదిభిః. 248
తమోఽభ్యుపైతి సహసా సుఖదుఃఖవ్యపోహకృత్,
సుఖదుఃఖవ్యపోహాశ్చ నరః పతతి కాష్ఠవత్. 249
మోహో మూర్ఛేతి తామాహు ష్షడ్విధా సా ప్రకీర్తితా,
వాతాదిభి శ్శోణితేన మద్యేన చ విషేణ చ. 250
షట్స్వప్యేతాసు పిత్తం తు ప్రభుత్వేనావతిష్ఠతే,

తా. క్షీణుఁడై పలుదోషములతోఁ గూడియుండునరుఁడు విరుద్ధాహారముల సేవించుటవలన మలమూత్రముల బంధించుటవలన, కాష్ఠాదులచే నభిఘాతము జెందుటవలన లేక సత్వగుణక్షయముగల నరునియొక్క శ్రోత్రాది బాహ్యేంద్రియముల యందు, అభ్యంతరమనోవహనాడులయందు, లేక కర్మేంద్రియజ్ఞానేంద్రియములయందు, వాతాదిదోషములు ప్రవేశించుటవలన, మనుజుఁడు మూర్ఛంజెంది సుఖదుఃఖజ్ఞానరహితుండై భూమిపై కాష్ఠమువలె బ్రెల్లును. (మూర్ఛ యనఁగా సంజ్ఞావహనాడులయందు వాతాదిదోషము లావరించుటవలన సుఖదుఃఖజ్ఞానమును నష్టపరచెడి అజ్ఞాన మకస్మాత్తుగ ప్రాప్తంబగుటయ. ఇది వాతజమూర్ఛ, పిత్తజమూర్ఛ, శ్లేష్మజమూర్ఛ, రక్తజమూర్ఛ, విషజమూర్ఛ, మద్యజమూర్ఛ, అన ఆరువిధంబులు. ఈ ఆరుమూర్ఛలయందును పిత్తము రాజుగ నుండును.

పూర్వరూపము

హృత్పీడా జృంభణం గ్లాని స్సంజ్ఞా దౌర్బల్యమేవ చ. 251
సర్వాసాం పూర్వరూపాణి యథాస్వం చ విభావయేత్,

తా. హృదయమున పీడ, ఆవలింతలు, వమనము, బుద్ధిలేక భ్రాంతి అనునవి సర్వమూర్ఛలకు పూర్వరూపములు. ఈమూర్ఛలక్షణముల వాతాదిభేదములవలన తెలియవలయును.

వాతజమూర్ఛాలక్షణము

నీలం వా యది వా కృష్ణ మాకాశమథవారుణమ్. 252
పశ్యం స్తమః ప్రవిశతి శీఘ్రం చ ప్రతిబుధ్యతే,
వేపథుశ్చాంగమర్దశ్చ ప్రపీడా హృదయస్య చ. 253
కార్శ్యంశ్యామారుణాచ్ఛాయా మూర్ఛాయే వాతసంభవే,

తా. ఆకాశమును నీలవర్ణముగ, నల్లగ లేక ఎఱ్ఱగ గాంచుట, మూర్ఛిల్లుట, కడు శీఘ్రముగ తెలివివచ్చుట, శరీరము వణకుట, ఒడలు విరుచుట, మిక్కుటముగ ఱొమ్ము నొచ్చుట, శరీరము కృశించుట, శరీరవర్ణము నల్లగగాని, లేక నీలముగగాని ఉండుట- ఈలక్షణములు గలది వాతజమూర్ఛయని తెలియవలయును.

పిత్తజమూర్ఛాలక్షణము

రక్తహారితవర్ణం వా వియత్పీతమథాపి వా. 254
పశ్యం స్తమః ప్రవిశతి సస్వేదశ్చ ప్రబుధ్యతే,
సపిపాస స్ససంతాపో రక్తపీతాకులేక్షణః. 255
సంభిన్నవర్చాః పీతాభో మూర్ఛాయే పిత్తసంభవే,

తా. ఆకాశమును ఎఱ్ఱగ, లేక ఆకుపసపు వర్ణముగ లేక పసపువర్ణముగ గాంచి తక్షణమున మూర్ఛిల్లుట, తెలివిగలుగునపుడు చెమట, దప్పి, సంతాపము గలుగుట, నేత్రములు ఎఱ్ఱగ, లేక పసపువర్ణముగ నుండుట, మలము పచ్చగ వెడలుట, శరీరకాంతి పసపువర్ణముగ నుండుట - ఈలక్షణములు గలది పిత్తమూర్ఛ యని తెలియవలయును.

కఫజమూర్ఛాలక్షణము

మేఘసంకాశ మాకాశ మావృతం వా తమోఘనైః. 256
పశ్యం స్తమః ప్రవిశతి చిరాచ్చ ప్రతిబుధ్యతే,
గురుభిః ప్రావృతై రంగై ర్యథైవార్ద్రేణ చర్మణా. 257

సప్రసేకస్సహృల్లాసో మూర్ఛాయే కఫసంభవే,

తా. మేఘములచేగాని, లేక చీకటిచేగాని గప్పంబడినటుల ఆకాశమును గాంచి తత్క్షణమున మూర్ఛిల్లి దీర్ఘకాలముమీఁద తెలివిని జెందుట, శరీరముపై దట్టమైన వస్త్రముగాని, లేక పచ్చి చర్మముగాని, కప్పంబడినటు లుండుట, ముఖమువలన చొంగకారుట, వాంతివచ్చునటు లుండుట - ఈలక్షణములు గలది కఫజమూర్ఛ యని తెలియవలయును.

సన్నిపాతజమూర్ఛాలక్షణము

సర్వాకృతిస్సన్నిపాతా దపస్మారఇవాగతః. 258
స జంతుం పాతయత్యాశు వినా బీభత్సచేష్టితైః,

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మలక్షణయుక్తంబై నోట నురుగుకారుట, పండ్లుకొరుకుట, నేత్రములు త్రిప్పుట - ఈమొదలగు అపస్మారలక్షణవిహీనంబై రెండవ అపస్మారమువలె నుండునది సన్నిపాతమూర్ఛ యనంబడును. (ఇది వాతాదిమూర్ఛలలో అంతర్భావము జెందియుండుటవలన ఆరుగ గణనము చేయఁబడియెను.)

రక్తమూర్ఛా సంప్రాప్తి

పృథివ్యాప స్తమోరూపం రక్తగంధ స్తదన్వయః. 259
తస్మాద్రక్తస్యగంధేన మూర్ఛంతి భువి మానవాః,
ద్రవ్యస్వభావఇత్యేకే దృష్ట్వా యదభిముహ్యతి. 260

తా. పృథ్వి, ఉదకములు తమోగుణవిశిష్టములు, మఱియు రక్తముయొక్క గంధమును పృథ్వి ఉదకసంబంధము గలదిగ నుండుటంజేసి తమోగుణవిశిష్టంబు, దానం జేసి తామసప్రాధాన్యము గలవారలు రక్తగంధమువలన మూర్ఛంజెందెదరు. రక్తగంధము రాక రక్తమును చూచినమాత్రముననే మూర్ఛిల్లుట ద్రవ్యస్వభావగుణ మని కొందఱు వచించెదరు.

విషమద్యజనిత మూర్ఛావివరణము

గుణా స్తీవ్రతరత్వేన స్థితా స్తు విషమద్యయోః,
తఏవతస్మాదాభ్యాంతు మోహఔ స్యాతాం యథేరితౌ. 261

తా. తైలాదులయందు (శ్లో. లఘురూక్షమాశునిశదం వ్యవాయితీక్ష్ణం వికాసి సూక్ష్మం చ, ఉష్ణమనిర్దేశ్యరసం దశగుణముక్తం విషంతత్ జ్ఞేయః) అనఁగా లఘు, రూక్ష, ఆశు, విశద, వ్యవాయి, తీక్ష్ణ, వికాసి, సూక్ష్మ, ఉష్ణ, అనిర్దిశ్యరసము లను నీపదిగుణంబు

లలో కొన్ని తీవ్రముగ నుండుటవలన మూర్ఛ గలుగకుండును. మఱియు పైఁజెప్పఁబడిన పదిగుణంబులు విషమద్యములయందు కడుతీవ్రతరములుగ నుండుటవలన పైఁజెప్పఁబడిన ప్రకారము మోహము గలుగును. విషమద్యములలో విషము జీర్ణము జెందకుండును. దానంజేసి విషసంబంధమువలన జనించిన మోహము స్వయముగ వదలక బాధింపుచుండును. మద్యము జీర్ణము జెందును. దానంజేసి మద్యమువలన జనించిన మోహము స్వాభావికముగ శాంతము జెందును.

రక్తజాదిమూర్ఛాలక్షణము

స్తబ్ధాంగదృష్టిస్త్వసృజా గూఢోచ్ఛ్వాసశ్చ మూర్ఛితః,
మద్యేన విలపన్ శేతే నష్టవిభ్రాంతమానసః. 262
గాత్రాణి విక్షిపన్ భూమౌ జరాం యావన్న యాతి తత్,
వేపథు స్స్వప్నతృష్ణాస్స్యు స్తమశ్చ విషమూర్ఛితే. 263
వేదితవ్యం తీవ్రతరం యథాస్వం విషలక్షణైః,

తా. శరీరము నేత్రములు స్తంభించుట, శ్వాసము అస్పష్టముగ వెడలుట, మద్యపానమువలన ఱలుచుగ మాటలాడుట, నిద్రించుట, స్మృతి లేకుండుట, భ్రమించుట, మద్యము జీర్ణము కాకుండువఱకు భూమిమీఁబడి కాళ్ళు చేతులనుగొట్టుట - ఈలక్షణములుగలది రక్తజమూర్ఛయని తెలియవలయును. కంపము, నిద్ర, దప్పి, అజ్ఞానము అనువానితోఁగూడినదై సుశ్రుతకల్పస్థానమున చెప్పంబడిన మూల, పత్ర, క్షీరాదిసేవనవలన జనించెడి విషలక్షణయుక్తంబై యుండునది విషజమూర్ఛ యనంబడును.

మూర్ఛ, భ్రమ, తంద్ర, నిద్ర అనువానిభేదములు

మూర్ఛా పిత్తతమః ప్రాయా రజః పిత్తానిలాద్భ్రమః. 264
తమోవాతకఫా తంద్రా నిద్రా శ్లేష్మతమో భవా,

తా. మూర్ఛారోగమున పిత్త, తమోగుణములు ప్రబలముగ నుండును. రజోగుణపిత్తవాతములవలన భ్రమ గలుగును. తమోగుణవాతకఫములవలన తంద్ర గలుగును. కఫము, తమోగుణము అనువానివలన నిదుర గలుగును.

తంద్రాలక్షణము

ఇంద్రియార్థేష్వసంప్రాప్తి ర్గౌరవం జృంభణం క్లమః. 265
నిద్రార్తస్యేవయస్యైతే తస్య తంద్రాం వినిర్దిశేత్,

తా. ఇంద్రియములకు స్వస్వవిషయగ్రాహికశక్తివిహీనత, శరీరగౌరవము, ఆవలింతలు, బడలిక అనునవి నిద్రార్తపురుషునికి గలుగునటుల జాగ్రదవస్థయం దుండువానికి

గలిగిన తంద్ర యని చెప్పంబడును. (చరకే. "శ్లో. యదా తు మనసి క్లాంతే కర్మాత్మానః క్లమాన్వితాః, విషయేభ్యో నివర్తంతే తదా స్వపితి మానవః." అనఁగా నెప్పుడు మనస్సు ఇంద్రియములు బడలి విషయగ్రాహకశక్తివిహీనంబులుగ నుండెడినో అప్పుడు నిదుర గలిగిన దని తెలియవలయును. (భ్రమయొక్క లక్షణము ప్రసిద్ధం బగుటచేనిచట జెప్పంబడదయ్యెడు.)

దోషేషు మదమూర్ఛాద్యా గతవేగేషు దేహినామ్. 266
స్వయమేవోపశామ్యంతి సన్యాసేనౌషధై ర్వినా,

తా. దోషములయొక్క వేగము శమించిన మదమూర్ఛాదులు తమంతటతామే శమించును. మూర్ఛాది వ్యతిరిక్తసన్న్యాసమునందైతేనో దోషములయొక్క వేగము ఔషధము లేకయే శమించ నేరదు.

సన్న్యాసలక్షణము

వాగ్దేహమనసాం చేష్టా ఆక్షిప్యాతిబలామలాః. 267
సన్యస్యంత్య బలం జంతుం ప్రాణాయతనమాశ్రితాః,
ససాసం న్యాససంన్యస్తః కాష్ఠీభూతో మృతోపమః. 268
ప్రాణై ర్విముచ్యతే శీఘ్రం ముక్త్వా సద్యఃఫలాం క్రియాం,

తా. కడుబలిష్ఠమైన దోషము వాగ్దేహ మనోవ్యాపారములకు ప్రతిబంధమును గలుగంజేసి హృదయమున నెలకొని దుర్బలులైనవారిని మోహింపంజేయఁనది సన్న్యాస మనంబడును. దీనివలన పీడితుఁడుగ నుండువాఁడు భూమిపై కాష్ఠమువలె బ్రెల్లను. దీని యందు సూదులతో పొడుచుట, యంత్రములతో త్రిప్పుట, దీపపువత్తినిముట్టించి దానిపొగను నాసికాద్వారములయం దునుచుట - యీ మొదలగు చికిత్సలను చేయవల యును. అట్లు చేయనియెడల శీఘ్రముగా మృతిజెందును.

సర్వమూర్ఛలకు శిరీషబీజాద్యంజనము

శిరీషబీజం సింధూత్థం వచా మారీచా మాగధీ. 269
మనశ్శిలాం సమంచైవ బస్తమూత్రేణ పేషయేత్,
తత్కల్కేనాంజయేన్మూర్ఛాం సన్నిపాతోద్భవాం జయేత్. 270

తా. దిరిసెనపువిత్తులు, సైంధవలవణము, వస, మిరియాలు, పిప్పళ్ళు, రక్తమణిశిల-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గొఱ్ఱెమూత్రముతో మర్దించి కల్కముచేసి కన్నులఁబెట్టిన సన్నిపాతమూర్ఛ హరించును.

వాతాదిస్వస్థానస్వస్థతాలక్షణము

దోషాయుక్తశ్చ సుఖకృద్దోషోయుక్తో సుఖావహః,
హృదయే నాభిమధ్యే చ జాయతే పిత్తకోపతా. (ఆయుర్వేదే) 271

తా. వాతపిత్తశ్లేష్మములు తమతమస్థానములయం దుండిన శరీరము సుఖకరముగ నుండును లేక ఒకటితోనొకటి గలసియుండిన అనేకరోగముల గలుగంజేయును. బొమ్మ, బొడ్డు-వీనినడుమ గుబులుజనించిన పిత్తము ఊర్ధ్వగత మైనదని తెలియవలయును. ఇది కష్టసాధ్యము. (ఇది నివర్తించుటకై బడబాగ్నిరసమునుగాని, లేక ప్రాణిబద్ధరసమును గాని, లేక పైత్యాంతకరసమునుగాని, లేక ఆముదము, తిప్పసత్తు, మిరియమునుగాని లేక గచ్చపలుకులనుగాని లేక చిన్నంగిరసములో నెయ్యి, మిరియపుచూర్ణము, చింతపులుసు అనువానిని కలిపిగాని సేవింపవలయును. మఱియు దీనియందు పిత్తాంతకరసము, మహా ద్రాక్షాదిచూర్ణమును ప్రసిద్ధముగాన సేవింపవలయును.)

పిత్తప్రకోపకారణము

అతికట్వమ్ల తీక్ష్ణోష్ణ శుష్కశాకాత్పురాన్నతః,
విషమాశన క్రోధాగ్ని ధూమఘర్మాధ్వసేవనాత్, 272
శరద్గ్రీష్మోద్గమే పిత్త ప్రకోపో జాయతే నృణాం,
వాంతి భ్రాంతిక్లమా మూర్ఛా ప్రలాపోఽతిశిరోరుజా. 273
దాహోఽరుచి స్తృషా దోషాః పిత్తాస్స్యురతిదారుణాః,
శీతలై ర్మధురాహారై స్స్నానపానైరుపాచరేత్. 274

తా. కడుచేదు, పులుసు, తీక్ష్ణపదార్థములు, ఉష్ణపదార్థములు, ఎండినకూరలు, దుష్టాన్నము అనువానిసేవనవలన, విషమాశనము, కడుకోపము, అగ్నితాపము, పొగ, ఎండ, మార్గము నడుచుట అనువానివలన, శరద్గ్రీష్మకాలములవలన, పైత్యము ప్రకోపించి వాంతి, భ్రాంతులు, బడలిక, మూర్ఛ, ప్రలాపము, తలనొప్పి, తాపము, అరుచి, దప్పి అనులక్షణములతో గూడినదై దారుణములగు ఘోర పైత్యరోగముల జనింపంజేయును. వానియందు శీతలద్రవ్యసేవన, మధురద్రవ్యములయొక్క సేవన, స్నానపానములు హితకరంబులు.

శిరోర్తిమూర్ఛా వమిదాహ మోహాఃకంపోఽతిశోషారుచిపర్వభేదాః,
ఉన్నిద్రతా తృడ్భ్రమరోమహర్ష జృంభాతివాక్చాపి మదశ్చ పిత్తే.
(మతాంతరే)

తా. తలనొచ్చుట, మూర్ఛ, వాంతి, మోహము, కంపము, కడుశోష, అరుచి గలుగుట, ప్రేళ్ళగణుపులు నొచ్చుట, నిదుర పట్టకుండుట, (మిక్కుటముగ ఆకలి గలు

గుట) దప్పి, భ్రమ గలుగుట, శరీరము గగుర్పొడుచుట, ఆవలింతలు గలుగుట, త్వరపడి మాటలాడుట, శరీరము గురుతెరుగకుండుట-ఈలక్షణములుగలది పైత్త్యరోగమని తెలియవలయును. (పైఁజెప్పఁబడిన పిత్తరోగనిదానాదుల భాగుగా నెఱింగి చికిత్సింపవలయును.

వాతపైత్త్యగుబులు గలరోగములకు త్రివిక్రమరసము

సూతం గంధం మృతం తామ్రం శిలా తాళం చ శోధితం,
కృష్ణా నాగబలా పథ్యా శ్రీఖండం చ విదారికా. 276
ఏరండం మర్దయే త్తుల్యం ద్రవై శ్చాగ్నిపునర్నవైః,
నిష్కమాత్రాం వటీం ఖాదే ద్వాతపిత్తహరం భవేత్. 277
(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిచేసిన శిలాజిత్తు, శుద్ధిచేసిన తాళకము, సిప్పళ్ళు, జిబిలికవేళ్లు, కరక్కాయలు, శ్రీగంధము, నేలగుమ్ముడుగడ్డ, ఆముదపువేరు - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి చిత్రమూలరసముతోను, గలిజేరువేళ్ళరసముతోను మర్దించి నిష్కప్రమాణము మాత్రలు జేసి తేనెతో సేవించిన వాత పిత్త సంకలితరోగములు, గుబులుగలరోగము హరించును. (లేక ఇది నివర్తించుటకై పైత్తాంతకరసమునుగాని, లేక ద్రాక్షాదిచూర్ణమునుగాని సేవింపందగును.)

వాతపైత్తమూర్ఛలకు ప్రచండభైరవరసము

పలాని పంచ సూతస్య పలం వై తామ్రచూర్ణకం,
జంబీరాణాం ద్రవైః పిష్టం సూతతుల్యం చ గంధకమ్. 278
నాగవల్లీద్రవైః పిష్టం తామ్రపాత్రే ప్రదాపయేత్,
రుద్ధ్వా లఘుపుటే పాచ్యం త్ర్యూషణైస్సమమిశ్రితమ్. 279
అర్ధాంగకంపవాతార్తో భక్షయేత్తు ద్విగుంజకం,
దాహ సంతాప మూర్ఛాసు వాయుపిత్తసమన్వితే. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము ౫ భాగములు, తామ్రభస్మము ౧ భాగము, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౫ భాగములు-ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసము, తమలపాకురసము వీనితోమర్దించి తామ్రపాత్రలోగాని (లేక కుప్పెలోగాని) నునిచి దానిమూతినిమూసి లఘుపుటంబిడి చూర్ణముజేసి దానికి సమముగ త్రికటుకచూర్ణమును గలిపి రెండు గురిగింజలయెత్తును సేవించిన అర్ధాంగవాతము, కంపవాతము, దాహము, శరీరతాపము, మూర్ఛ, వాత పైత్త్య సంకలితరోగములు (గుబులుగలరోగములు) హరించును.

వాత, శ్లేష్మసంకలితమునకు గగనగర్భికారసము

సూతాభ్ర తీక్ష్ణ తామ్రం చ మృత తాళక గంధకం,
భార్గి శుంఠీ వచా ధాన్యా కట్ఫలం చ విషా భయమ్. 281

మర్ద్యం పర్పటికాద్రావై ర్నిష్కం వై భక్షయే ద్వటీం,
వాతశ్లేష్మహరత్యాశు వటీగగనగర్భికా. 282

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, ఉక్కుభస్మము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిచేసిన తాళకము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, గంటుభారంగి, సొంటి, వస, కొతిమెర్లు, గుముడు తేకు, శుద్ధిచేసిన నాభి, కరక్కాయలు - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి పర్పాటకరసముతో మర్దించి నిష్కప్రమాణము మాత్రలుచేసి తేనెతో సేవించిన వాత శ్లేష్మ సంకలితరోగములు హరించును.

వాతపైత్త మూర్ఛాహరకల్పములు

క. కానుగవిత్తులు పిప్పలి, వేనీళ్లను నూరి త్రాగ వేగమె మఱి దా
మేననునంటినమూర్ఛల, నానాటను సంహరించు నయగుణశీలా.

గీ. బొడ్డుకాకరగడ్డయుఁ బొడియుఁ జేసి
గలిపి నీటను ద్రావంగఁ గడిదియైన
మూర్ఛగణముల నిర్మూలముఁగ హరించు
నగ్గి మిడతలుపడి మగ్గినట్లు వేగ.

క. శ్రీగంధ రేలగంధము
బాగుగ మఱి చారెడేసి భక్షణసేయన్
నాగాభరణునికృపచే
వేగంబున మాను మూర్ఛవితతులు ధాత్రిన్.

[మణుగు నమిలివేళ్ళచెక్క, మణుగు వావిలివేళ్లు, ఆయాకు, అడ్డెడు తెల్ల ఉలవలు-ఇవి కూడా కుండనుబెట్టి నలుతూములనీళ్ళుపోసి అష్టావశేషముగా కషాయముగాచి అది వడియబోసి అందు రెండుసేర్లు నూనెపోసి అది లేహముగానువండి ముప్పాతికయెత్తు వెల్లుల్లిపాయలముద్ద కలిపి ఆరునెలలు సేవించేది. మూర్ఛ, కుండేటితెవ్వులు, తీపుగల వాతములు మానును. అకుగీసిన ఉలవపప్పు, మునుగకూర, కందిపప్పు సేవించేది.]

ఈరోగము మాను లభించిన గ్రంథములయందు సంస్కృత శ్లోకవిహీనంబై ఔషధ సిద్ధిగ ననుగుణ్యంబై గన్పట్టుచుండినను గ్రంథస్థంబగుదాని వదలనేరక యిందు ముద్రింపించినారము.

పైత్తరోగములయందు పథ్యము

పురాణశాలి గోధూమ పటోలం తండులీయకం,
ధాత్రీ వయస్థా ఘుసీ ద్రాక్షా దాడిమ చందనమ్. 288
చతుర్వింశతిపైత్తే తు సేవితం చ హితం సదా,

తా. ప్రాతవడ్లు, గోధుమలు, పొట్లకాయ, చిర్రికూర, ఉసిరికపప్పు, పొన్నగంటికూర, చాతలాసికూర, ద్రాక్షపండు, దానిమ్మపండు, శ్రీగంధము-ఇవి ౨౪ పైత్తరోగములయందు పథ్యకరంబులు.

పైత్తరోగములయం దపథ్యము

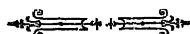
దధి క్షీర గుడం సర్పి ర్మాష నిష్పావ సర్షపమ్. 289
విదాహి గురువస్తూని వ్యాయామః క్రోధ ఆతపః,
చతుర్వింశతిపైత్తే చ హ్యపథ్యం సముదాహృతమ్. 290

తా. పెరుగు, పాలు, బెల్లము, నెయ్యి, మినుములు, అనుములు, ఆవాలు, విదాహకరద్రవ్యములు, గురుకరద్రవ్యములు, సంచారము, కోపము, ఉష్ణము, ఎండసేవ ఇవి ౨౪ పైత్తరోగములయం దపథ్యకరంబులు.

సప్తమప్రకరణమ్.

అష్టమప్రకరణమ్

అవతరణిక. ఇపుడు గ్రంథకర్త విఘ్నబాహుళ్యశంకగలవాఁడై తనచే జేయంబడు నీగ్రంథము నిర్విఘ్నముగ పరిసమాప్తిచెందుటకై గ్రంథమధ్యమున తనకిష్టదేవతయగు ఈశ్వరునియొక్క నమస్కారాత్మక మంగళమును "ఖట్వాంగధారిణం రుద్రం" అను శ్లోకముచే జేయుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ఖట్వాంగధారిణం రుద్రం చంద్ర సూర్యాగ్నిలోచనం,
విష్ణువల్లభ మీశానం దేవదేవమహం భజే. 1

తాత్పర్యము. ఖట్వాంగమే యాయుధముగ గలవాఁడు, చంద్ర సూర్యాగ్నులే నేత్రములుగ గలవాఁడు, విష్ణువునకు ప్రియకరుఁడు, సకలైశ్వర్యసంపన్నుఁడు, సర్వదేవతలకు ప్రభువు నగు ఈశ్వరుని నేను భజించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశ మనెడిక్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజు అని పేరొక్కనంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీగ్రంథముయొక్క అష్టమప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

కాసరోగనిదానము

ధూమోపఘాతాద్రజసస్తథైవ వ్యాయామరూక్షాన్ననిషేవణాచ్చ,
విమార్గగత్వాదపి భోజనస్య వేగావరోధాత్క్షవథో స్తథైవ. 3
ప్రాణోహ్యుదానానుగతః ప్రదుష్టస్సంభిన్నకాంస్యస్వనతుల్యఘోషః,
నిరేతివక్త్రాత్సహసా సదోషో మనీషిభిః కాసఇతి ప్రదిష్టః. 4
(ఆయుర్వేదే)

తా. ముఖ, నాసికాద్వారముల పొగ దుమ్ము ప్రవేశించి శ్వాసము నడ్డగించుట, మిక్కుటముగ సంచారము మొదలగు వానిని సేయుట, రూక్షాన్నముల ప్రతిదినము సేవించుట, కడుతీవ్రముగ భుజించుటవలన అన్నము విరుద్ధమార్గమును జెందుట, (అనఁగా కొరబోవుట) మలమూత్రముల తుమ్ముల నడగించుట-ఈకారణములవలన ప్రాణవాయువు

మిక్కుటముగ దుష్టమై ఉదానవాతమును దోషయుక్తముగ జేసి దానితోడంగలసి కఫపిత్తయుక్తంబై పగిలినకంచుపాత్రతో తుల్యమైన శబ్దము గలదై వాద్ద్వారంబుననుండి అకస్మాత్తుగ బైలువెడలును. దీనినే విద్వజ్జనులు [1]కాస మని వచించెదరు.

కాసరోగభేదవివరణము

పంచకాసాః స్మృతా వాత పిత్త శ్లేష్మ క్షత క్షయైః,
క్షయాయోపేక్షితాస్సర్వే బలినశ్చోత్తరోత్తరమ్. 5

(మాధవనిదానే)

తా. కాసరోగము, వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, క్షత, క్షయములవలన నైదువిధంబులు. వానియం దౌషధోపచారము సేయబడకుండుటచే సర్వధాతువులు క్షయించి ఒకదానికన్న నొకటి బలవత్తరముగ నగును. (అనగా వాతకాసాపేక్షయాపిత్తకాసము, పిత్తకాసాపేక్షయాశ్లేష్మకాసము, శ్లేష్మకాసాపేక్షయాక్షతకాసము, క్షతకాసాపేక్షయాక్షయకాసము జనించు ననుట.)

కాసరోగ పూర్వరూపములు

పూర్వరూపం భవేత్తేషాం శూకపూర్ణగళాస్యతా,
[2]కంఠే కండూశ్చ భోజ్యానా మవరోధశ్చ జాయతే. 6

(నిత్యనాథీయే)

తా. కంఠము, నోరు, వీనియందు ముండ్లుబారుట, కంఠములో దురదగలుగుట, కంఠములో అన్నముదిగకుండుట-ఈలక్షణములవలన కాసముజనించునని తెలియవలయును.

వాతకాసలక్షణము

వాతకాసే కంఠశూలం మూర్ధ్ని పార్శ్వోదరేఽపి చ,
క్షామాననం బలక్షీణం భిన్నకాంస్యస్వర స్తథా. 7

తా. కంఠము, శిరము, పార్శ్వములు, కడుపు శూలించుట, ముఖము కృశించుట, సత్వము క్షయించుట, సర్వము పగిలిన కంచుపాత్రతో తుల్యముగ నుండుట-ఈలక్షణములు గలది వాతకాస మని తెలియవలయును.

పైత్యకాసలక్షణము

ఉరోదాహో [3]వక్త్రశోష స్తిక్తాస్యత్వం జ్వర స్తృషా,
కటుతిక్తం వమిశ్చోష్ణం పీతం చ పిత్తకాసకే. (మాధవనిదానే) 8

---

1 కాస మనదగ్గు. 2 కంఠే కండూర్భవేచ్చైవ భుక్తా రోధశ్చ జాయతే
3 రక్తశోషరక్తము శోషించుట.

తా. బొమ్మలో మండుట, నో రెండుట, నోరు చేదు వేయుట, జ్వరము, దప్పి గలుగుట, కారముగ ఒగరుగ ఉష్ణముగ పచ్చగ వాంతి యగుట, చకారమువలన శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట-ఈలక్షణములు గలది పిత్తకాసమని తెలియవలయును.

శ్లేష్మకాసలక్షణము

శిరో ర్తికఫపూర్ణాస్యం హృద్గ్రాహో గురుతారుచిః,
కాసే సాంద్రకఫః కండూ శ్లేష్మకాసస్య లక్షణమ్. 9

తా. తల నొచ్చుట, ముఖము కఫముచే పూయంబడినటు లుండుట, బొమ్మలో మండుట, శరీరము బరువుగ నుండుట, అరుచిగలుగుట, దగ్గిన చట్టముగ కఫము వెడలుట, శరీరమున దురద గలుగుట- ఈలక్షణములు గలది శ్లేష్మకాస మని తెలియవలయును.

క్షతకాసలక్షణము

పర్వభేద జ్వర శ్వాస తృష్ణా వై స్వర్యపీడితః,
స పూర్వం కాసతే శుష్కం తతః ష్ఠీవతి శోణితమ్. 10
పారావతఇవాకూజన్ కాసవేగాత్క్షతోద్భవే, (ఆయుర్వేదే)

తా. వేళ్ళగణుపులు నొచ్చుట, జ్వరము, ఉబ్బసము, దప్పి గలుగుట, బొంగుపోయినటుల మాటలాడుట, తొలుత పొడిదగ్గుగలిగి పిదప రక్తము నుమియుట, క్షతజకాస వేగమువలన పావురపిట్టవలె గుర్గురుశబ్దమును జేయుట- ఈలక్షణములు గలది క్షతకాస తెలియవలయును.

క్షయకాసలక్షణము

గాత్రశూలం జ్వరో దాహో మోహః ప్రాణక్షయ శ్శ్వసన్. 11
శుష్కం నిష్ఠీవయే త్కృచ్ఛ్రా త్సపూయం శోణితం చ యః,
ఇత్యేష క్షయజః కాస స్సాధ్యో బలవతాం క్వచిత్. 12
క్షీణానాం దేహనాశాయ సఏవా సాధ్యతాం వ్రజేత్,
(మాధవనిదానే)

తా. శరీరము నొచ్చుట, జ్వరము, తాపము, మోహముగలుగుట, ప్రాణవాతము క్షయించుట, వాతప్రకోపమువలన మిక్కుటముగ నిట్టూర్పువాయువు వెడలుట, పొడి దగ్గు గలుగుట, కష్టముమీద చీము నెత్తురుతో గూడియుండుకఫమును ఉమియుట- ఈలక్షణములు గలది క్షయకాస మని తెలియవలయును. ఇది సత్వముగలవారిలో ఒకానొకనికి సాధ్యం బగును. సత్వము లేకుండువానికి అసాధ్యం బగును.

కాసరోగసాధ్యాసాధ్యములు

కాసః పంచవిధస్తత్ర శుష్కో వాతాత్మకే మతః. 13
పైత్తికే దాహసంయుక్తః శ్లేష్మికే పీనసాన్వితః,
క్షతేభిఘాతాదురసి క్షయజస్తు క్షయాకృతిః. 14
యాప్యః క్షతసముద్భూతః క్షయకాసో న సిధ్యతి,

తా. పైఁజెప్పఁబడిన ప్రకారము కాసరోగము ౫ విధంబులు. అందు వాతకాసమున పొడిదగ్గుగాని, లేక శరీరశుష్కత్వము గాని గలిగియుండును. (ఇది సాధ్యము.) పైత్తకాసమున సర్వాంగములయందును తాపము గలుగును. (ఇది సాధ్యము) శ్లేష్మకాసమున పీనస గలుగును. (ఇది సాధ్యము.) క్షతకాసమున అభిఘాతమువలన ఱొమ్మునందలి రక్తము చెడి దగ్గు గలుగును. ఇది యాప్యము. క్షయకాసమున క్షయరోగలక్షణములు గలుగును. ఇది అసాధ్యము.

పంచకాసములకు అమృతాంకరసము

రస గంధ త్రికటుకం గ్రంథికం చవ్యచిత్రకమ్. 15
అమృతం లవణం తుల్యం భృంగస్వరసమర్దితం,
గుంజామాత్రాశ్చ వటికాః పంచకాసాన్ వినాశయేత్. 16
అమృతాంకరసో నామ్నా వింశతి శ్లేష్మరోగజిత్,
అశీతివాతరోగాంశ్చ నాశయే న్నాత్ర సంశయః. (మాధవనిదానే) 17

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, త్రికటుకములు, మోడి, చవ్యము, చిత్రమూలము, శుద్ధిచేసిన నాభి, సైంధవలవణము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గుంటగలగరాకురసముతో బాగుగ మర్దించి గురిగింజంత మాత్రలుజేసి యం దొక దానిని లేనె, పిప్పలితో సేవించిన ౫ కాసములు, ౨౦ శ్లేష్మరోగములు, ౮౦ వాతరోగములు, చక్షూరమువలన గళరోగము, తాలురోగము, శిరోరోగము, కర్ణము, నాసారోగము నిస్సంశయముగ హరించును.

తిలాదిలేహ్యము

తిలా భల్లాతకం పథ్యా గుడంచేతి స మాంశకం,
దుర్నామ శ్వాసకాసఘ్నం ప్లీహ పాండు రుజాపహమ్. 18
(నిత్యనాథీయే)

తా. ఎఱ్ఱనువ్వులు, శుద్ధిజేసిన జీడిగింజలు, కరక్కాయలు - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి వానికి సమముగ బెల్లమును గ్రహించి పాకుబట్టి యందా

చూర్ణమును గలిపి లేహ్యాపక్వముగ వండి ప్రత్యహము నాలుగుమాడల యెత్తునుగాని, లేక ధరణమెత్తునుగాని, తేనెతో సేవింపుచుండిన మూలరోగము, శ్వాసకాసలు, ప్లీహరోగము, పాండువు హరించును. (లేక ఈగ్రంథములో జ్వరప్రకరణమునందు జెప్పఁబడిన చండభానురసమునుగాని, లేక సూతరాజీయ మను రసమునుగాని సేవించిన కాస శ్వాసములు హరించును.

చిత్రకాదిలేహ్యము

చిత్రకం పిప్పలీమూలం వ్యోషం ముస్తా దురాలభా,
శఠీ పుష్కరమూలం చ శ్రేయసీ సురసా వచా. 19
భార్గి ఛిన్నరుహా రాస్నా కర్కటాఖ్యాచ కర్షికా,
కల్కాగ్నిదగ్ధద్వితులం కషాయే పలవింశతిః. 20
మత్స్యండికాయా దశవా సర్పిషః కుడవం పచేత్,
సిద్ధే శీతే పృథక్క్షౌద్ర పిప్పలీ కుడవాన్వితమ్. 21
చతుః పలం తు గాక్షీర్యా శ్చూర్ణం తత్ర ప్రదాపయేత్,
లేహాయే కాస హృద్రోగ శ్వాస గుల్మ నివారణమ్. 22
(ఆయుర్వేదే)

తా. చిత్రమూలము, మోడి, త్రికటుకములు, తుంగముస్తెలు, *దురదగొండి వేరు, కచోరములు, పుష్కరమూలము, కరక్కాయలు, తులసి, వస, గంటుభారంగి, తిప్పతీగె, సన్నరాస్నము, కర్కాటకశృంగి-వీనిలో ప్రతిదానిని కర్షప్రమాణము గ్రహించి కల్కముజేసి అందు ౨౦౦ పలములయెత్తు నీళ్ళుపోసి ౨౦ పలములు శేషించునటుల కషాయము కాచి వడియగట్టి అందు ౧౦ పలములయెత్తు ఖండశర్కర, కుడవప్రమాణము నెయ్యి కలిపి లేహ్యాపక్వముగ వండి చల్లారినపిదప తేనె ౧ కుడవము, పిప్పలిచూర్ణము ౧ కుడవము, వెదురుప్పు ౪ పలములు వైచి కలియఁ బెట్టి సేవించిన కాసము, గుండెనొప్పి, శ్వాసము, గుల్మము హరించును.

అగస్త్యహరీతక్యవలేహ్యము

దశమూలీ స్వయం గుప్తా శంఖపుష్పీ శఠీ బలా,
హస్తిపిప్పల్యపామార్గ పిప్పలీమూలచిత్రకమ్. 23
భార్గీ పుష్కరమూలం చ ద్విపలాంశం యవాఢకం,

---

* ఇదే తీటకసింద, మఱియు ఇదే దూలగొండి యనియు జెప్పఁబడును.

హరీతకీ శతం చైవ జలే పంచాఢకే పచేత్. 24
యవేస్విన్నే కషాయే చ పూతే తచ్చాభయాశతం,
పచేద్గుడతులాం దత్వా కుడవం చ పృథగ్ఘృతమ్. 25
తైలం పిప్పలిచూర్ణం చ సిద్ధే శీతే చ మాక్షికం,
లిహ్యాద్ద్వే చాభయే నిత్య మతః ఖాదేద్రసాయనమ్. 26
వలిం చ పలితం హన్యా ద్వర్ణాయుర్బలవర్ధనం,
పంచకాసాన్ క్షయాన్ శ్వాసాన్ హిక్కాం చ విషమజ్వరాన్. 27
హన్యా త్తథా గ్రహణ్యర్శో హృద్రోగారుచిపీనసాన్,
అగస్త్యవిహితం ధన్య మిదం శ్రేష్ఠం రసాయనమ్. 28

తా. దశమూలములు, చిరుగోంగివిత్తులు, శంఖపుష్పి, కచ్చూరములు, ముత్తవపులగపువేళ్ళు, ఏనుగపిప్పళ్ళు, ఉత్తరేణి, మోదుగ, చిత్రమూలము, గంటుభారంగి, పుష్కరమూలము-ఇవి దినుసు ఒకటింటికి ౨ పలములు, యవధాన్యము ఆఢకప్రమాణము, కరక్కాయలు ౧౦౦ పలములు - ఇటుల వీనినెల్ల నొకభాండములో నైచి అయిదు ఆఢకములప్రమాణము నుదకము పోసి కషాయము కాచవలయును. ఆభాండమందలి యవలు పక్వమైనతోడనే కషాయమును వడియగట్టి యందు కరక్కాయలు ౧౦౦ పలములు, బెల్లము ౧౦౦ పలములు, నెయ్యి ౪ పలములు, నూనె ౪ పలములు, పిప్పలిచూర్ణము ౪ పలములు కలిపి లేహ్యసిద్ధముగ వండి దించుకొని చల్లారిన పిదప ౪ పలములు తేనె పోసి బాగుగ కలియబెట్టి నేతితో మాగినకుండయం దునిచి ప్రత్యహము రెండుకరక్కాయల సేవింపుచుండిన ముడుతలు, పంచకాసములు, క్షయరోగము, శ్వాసము, ఎక్కిళ్ళు, విషమజ్వరము, గ్రహణి, మూలరోగము, రొమ్మునొప్పి, అరుచి, పీనసము - ఇవి నశించుటయేగాక శరీరకాంతి, ఆయుర్వృద్ధి, బలము సహా గలుగును. ఈ హరీతకీలేహ్యరసాయనము అగస్త్యులచే జెప్పంబడియెను.

ఇంద్రవారుణికాది చూర్ణము

ఇంద్రవారుణికా సూతం దేవదారు కటుత్రయం,
శర్కరాసహితం ఖాదే చ్ఛ్వాసకాసహరం పరమ్. 29

(మాధవనిదానే)

తా. పాపరవేరు, దేవదారు, త్రికటుకములు, పంచదార - వీని చూర్ణమును దినుసు ఒకటింటికి ఒకటిన్నర తులముచొప్పున గ్రహించి అందు రసభస్మము ౧౦ చిన్నములయెత్తు కలిపి ౨౦ దినములు తేనె, పిప్పలి వీనియనుపానముతో సేవింపుచుండిన శ్వాసలు కాసలు హరించును.

స్వయమగ్నిరసము

శుద్ధసూతం ద్విధాగంధం కుర్యాత్ ఖల్వే చ కజ్జలీం,
తయోస్సమం తీక్ష్ణచూర్ణం [1]మర్దయేత్కన్యకాద్రవైః. 30
ద్వియామాంతే కృతం గోళం తామ్రపాత్రే వినిక్షిపేత్,
ఆచ్ఛాద్యైరండపత్రేణ [2]యామార్ధేత్యుష్ణతాం వ్రజేత్. 31
ధాన్యరాశౌ న్యసేత్పశ్చా [3]ద్దివ్యయామాంతే సముద్ధరేత్,
సంపేష్య గాలయేద్వస్త్రే సద్యోవారితరం భవేత్. 32
త్రికటు త్రిఫలాచైలా జాతీఫల లవంగకం,
[4]ఏతేషాం నవభాగానాం సమం పూర్వోచితం భవేత్. 33
సంచూర్ణ్య లోడయే త్క్షౌద్రై ర్భక్ష్యం నిష్కద్వయం తథా,
స్వయమగ్నిరసో నామక్షయకాసనికృంతకః. 34
ఇంద్రవారుణికామూలం భృంగీకృష్ణా త్రిలైస్సహ,
భక్షయే త్క్షయకాసార్తో నిష్కమాత్ర ప్రశాంతయే. 35
(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ భాగములు-ఈరెంటిని ఖల్వములో నునిచి కాటుకవలె మర్దించి దానికి సమముగ ఉక్కుభస్మము కలిపి కలబంద రసముతోగాని, లేక ఇందుపుకాయరసముతోగాని, రెండుఝాములు మర్దించి ముద్దజేసి రాగిసంపుటములో నునిచి దానిపై ఆముదపాకులుజుట్టి ఒకఝాముపఱకు నునిచిన ఉష్ణం బగును. పిదప దానిని ధాన్యరాశియందు రెండుఝాములుగాని (లేక రెండుదినములుగాని) ఉనిచి యందుండి తీసి ఖల్వములో మెత్తగ నూరి వస్త్రగాళితముజేసి నీళ్ళపై వైచిన నది తేలును పిదప ఈలోహచూర్ణమునకు సమముగ త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, ఏలకులు, జాజికాయ, లవంగములు అను నీతొమ్మిది వస్తువులయొక్క చూర్ణమును గలిపి తేనెలో వైచి కలియబెట్టి రెండు నిష్కములయెత్తును సేవింపుచుండినను, లేక నిష్కప్రమాణమును వెట్టిపుచ్చవేరు, గుంటగలగర, పిప్పళ్లు, నువ్వులు అనువాని అనుపానముతోడ సేవింపు చుండినను క్షయకాసము హరించును.

---

1 మర్దయేత్కటకద్రవైః. 2 యామార్ధేత్యుష్ణతా భవేత్. 3 ద్విదినాంతే. 4 ఏషాం చ పరభాగానాం సమం పూర్వరసోభవేత్ - ఇటులను పాఠాంతరములు గలవు.

వాతకాసమునకు భూతాంకుశరసము

శుద్ధసూతస్య భాగైకం ద్విభాగం శుద్ధగంధకం,
భాగత్రయం మృతం తామ్రం మరీచం దశభాగకమ్. 36
మృతాభ్రస్య చతుర్భాగం భాగమేకం విషం క్షిపేత్,
భూతాంకుశస్య భాగైకం సర్వమాజ్యేన [1]మర్దయేత్. 37
[2]యామం భూతాంకుశో నామ మాషైకం వాతకాసజిత్,
అనుపానం లిహేత్ క్షౌద్రే విభీతకఫలత్వచః. 38
వ్యోషాత్వామలకీభార్గీ వ్యాఘ్రీభిః క్వథితం జలమ్,
కాసాన్ శేషాంశ్చ చిరాత్ పీతమాశు వ్యపోహతి. 39
మాషైకంచ లిహేత్ క్షౌద్రే రక్తకాసం నియచ్ఛతి,

(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ భాగములు, తామ్రభస్మము ౩ భాగములు, మిరియాలు ౧౦ భాగములు, అభ్రకభస్మము ౪ భాగములు, శుద్ధిజేసిన నాభి ౧ భాగము, భూతాంకుశము ౧ భాగము - ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములోనునిచి నెయ్యితో నొకజామము మర్దించి మాషమెత్తు మాత్రలుజేసి యందొకదానిని తేనెతో సేవించి వెంబడిగ తానికాయలబెరడు, త్రికటుకములు, ఉసిరికపరుగు, గంటుభారంగి, నేలములకవేళ్లు అనుపానికషాయమును త్రాగిన దీర్ఘకాలముగ బాధింపుచుండు వాతకాసము మొదలగు సర్వకాసములు శీఘ్రముగ హరించును. మఱియు నీభూతాంకుశరసములో మాషప్రమాణమును తేనె (పిప్పలి) తోడ సేవించిన రక్తకాసము హరించును.

వింశతి శ్లేష్మరోగవివరణము

పూర్వోక్తకాసః క్షయః కాసో రక్తకాసశ్చ చిప్పికా. 40
వాతకాసః పైత్తకాస క్షతకాసశ్చ శుక్తికా,
ఆమకాసః పాండుకాసః కృష్ణకాస స్తథైవ చ. 41
శ్లేష్మకాసో దధికాసః కాసశ్చ శ్లేష్మజిహ్వకః,
కంఠజిహ్వోపజిహ్వా చ హంతిజిహ్వాకకాసకః. 42
ఊర్ధ్వకాస శ్లేష్మభంగ శ్లేష్మకుష్ఠశ్చ సంజ్ఞితః,
ఇత్యేతే వింశతిః కాసాః వక్ష్యామి విధివత్క్రమాత్. 43

(మాధవనిదానే)

---

1 భావయేత్. 2 రసోభూతాంకుశో నామ.

తా. పూర్వకాసము, క్షయకాసము, రక్తకాసము, చిప్పికాకాసము, వాతకాసము, పైత్యకాసము, క్షతకాసము, శుక్తికాకాసము, ఆమకాసము, పాండుకాసము, కృష్ణకాసము, శ్లేష్మకాసము, దధికాసము, శ్లేష్మజిహ్వాకకాసము, కంఠజిహ్వాకకాసము, ఉపజిహ్వాకకాసము, జిహ్వాకకాసము, (ఇది చంపును) ఊర్ధ్వకాసము, శ్లేష్మభంగాళికాసము, శ్లేష్మపుష్ఠకాసము - అన నీయిరువది యును శ్లేష్మరోగము లని తెలియవలయును.

పూర్వకాసలక్షణము

జన్మప్రభృత్యవీర్యం చ సతతం కాసపీడనం,
అనారోగ్యం ప్రభాతేచ పూర్వకాసస్యలక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే) 44

తా. కాసము జనించినది మొదలు ఇంద్రియములకు సత్వము లేకుండుట, ఎల్లపుడు దగ్గు కలిగియుండుట, లేక మూల్గుచుండుట, ప్రాతఃకాలమున మిక్కుటముగ దగ్గు గలుగుట-ఈలక్షణములు గలది పూర్వకాస మని తెలియవలయును.

పూర్వకాసమునకు కాసకర్తరీరసము

అమృతం పారదం గంధం నేపాళం చ సమాంశకం,
అర్కమూలకషాయేణ మర్దయేద్యామమాత్రకమ్. 45
డోలాయంత్రే ద్వియామాంతం పాచితం చ సముద్ధరేత్,
గుంజామాత్రం ప్రదాతవ్యం పూర్వకాసం నియచ్ఛతి. 46

తా. నాభి, రసము, గంధకము, నేపాళములు - వీనినెల్ల శుద్ధిజేసి సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి జిల్లేడువేళ్ళ కషాయముతో నొకఝాము మర్దించి జిల్లేడువేళ్ళ కషాయముతోడనే రెండుఝాములు డోలాయంత్రమున వండి గురిగింజలంతేసిమాత్రలు జేసి యందొకదానిని తేనె, పిప్పలితో సేవింపుచుండిన పూర్వకాసము హరించును.

క్షయకాసలక్షణము

దేహం శుష్కం చాంగ కుష్ఠ మన్నం క్షీణం చ పాండుతా,
శిరోభ్రమశ్చ హిక్కా చ క్షయకాసస్య లక్షణమ్. 47
(మాధవనిదానే)

తా. శరీరము శుష్కించుట, శరీరము కుష్ఠురోగము పట్టినట్టులుండుట, అన్నమునం దిచ్ఛ లేకుండుట, శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, తలదిరుగుట, ఎక్కిళ్ళు గలుగుట-ఈలక్షణములతోడ దగ్గును గలిగియుండిన క్షయకాస మని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము.)

దేహం శుష్యతి శూలరోగసహితం కుక్షివ్యథారోచకం
హిక్కా శుక్లవినాశగద్గదగళం కంపోగ్నిమాంద్యం జ్వరః,
శ్లేష్మా గ్రంథి నిభశ్చ దుఃఖవిపులం మాంసస్య నిష్ఠీవనం
శ్వాసశ్చ క్షయకాసలక్షణమిదం వైవర్ణ్యతృష్ణాన్వితమ్. 48
(ఆయుర్వేదే)

తా. శరీరము కృశించుట, శూల గలుగుట, కడుపు నొచ్చుట, అరుచిగనుండుట, ఎక్కిళ్ళు గలుగుట, శుక్లము నశించుట, డగ్గుత్తికపడుట, శరీరము వణకుట, అగ్ని మాంద్యము, జ్వరము గలుగుట, కఫము ఉండలుగట్టి వెడలుట, దగ్గువలన కఫము కంపువేయుట, కడుపీడగలుగుట, ఉమిసిన నెత్తురు గడ్డలుగట్టి వెడలుట, శ్వాసము గలుగుట, శరీరమున కాంతి లేకుండుట, దప్పి గలుగుట-ఈలక్షణములు గలది క్షయకాస మని తెలియవలయును. ఇది అసాధ్యము. (దీనను దీనియందు స్వయమగ్నిరసమును ప్రయోగింపవలయును.)

రక్తకాసలక్షణము

శోణితశ్లేష్మయుక్తాన్వివః హృద్గ్రాహః కాంతిహీనతా,
ఉష్ణాతిశయరూక్షే చ రక్తకాసే బలక్షయః. (చరకే) 49

తా. దగ్గిన కఫమువెంట నెత్తురుపడుట, ముక్కున నెత్తురు గారుట, ఱొమ్ములో మండుట, శరీరమున కాంతిలేకుండుట, శరీరము కడు ఉష్ణముగ నుండుట-ఈలక్షణములు గలది రక్తకాసమని తెలియవలయును (దీనియందు జ్వరము, బలక్షయము గలిగియుండిన అసాధ్యము. లేకుండిన సాధ్యము. ఈరక్తకాసము హరించుటకై పైఁజెప్పఁబడిన ఘూతాం కుశరసములో మాషప్రమాణమును తేనె, పిప్పలితో సేవింపవలయును.)

వృష్ణాదికషాయము

వృషోషధాభ్యాం వృషపిప్పలీభ్యాం
వృషోషణాభ్యాం చ కృతాన్ కషాయాన్,
క్రమేణ వాతాదిసముద్భవేషు
రక్తే చ కాసే సముదాహరంతి. 50

తా. అడ్డసరము, శొంఠి, అనువానికషాయము వాతరక్తకాసములను, అడ్డ సరము, పిప్పళ్లు అనువానికషాయము పిత్తరక్తకాసములను, అడ్డసరము, మిరియాలు అనువానికషాయము శ్లేష్మరక్తకాసములను హరింపఁజేయును. (మేక, ఆవు అనువాని పంచితములను రెండు అడ్డల ప్రమాణము గ్రహించి అందు రేలచెక్క ౧౦ పలములు,

చంద్రవేరుచెక్క ౧౦ పలములు వైచి చాతుర్భాగము కషాయము గాచి వడియగట్టి అందు త్రికటుకములు, చవ్యము, గంటుభారంగి, అక్కలకఱ్ఱ, దుంపరాష్ట్రము, లవంగములు, త్రిఫలములు, కలబందనుంపలు, అభ్రకభస్మము - అనువాని చూర్ణమును దినుసుకు సస్సాని (రెండుడబ్బుల) యెత్తుగలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి సాంగశీతలముగ తగుమాత్రము తేనెపోసి బాగుగ కలియబెట్టి సాయంప్రాతఃకాలముల ఉసిరికకాయంత సేవింపుచుండిన రక్తకాసము హరించును.)

చిప్పికాకాసలక్షణము

వక్త్రే దుర్గంధతా కాంతి రరుచి ర్గురుగాత్రతా,
దేహకాంతిహరః కుష్ఠో మందాగ్ని శ్చిప్పికాసకే. (చరకే) 51

తా. నోరు కంపువేయుట, శరీరము మెఱయుట, అరుచి గలుగుట, శరీరము బరువుగ నుండుట, శరీరకాంతి చెడుట, శరీరము కుష్ఠరోగము పట్టినటు లుండుట, అగ్నిమాంద్యము గలుగుట-ఈలక్షణములతోడ దగ్గును గలిగియుండిన చిప్పికాకాస మని తెలియవలయును. (దీనియందు ధాతుక్షయము ప్రధానముగ నుండిన అసాధ్యము. లేకుండిన సాధ్యము.)

చిప్పికాకాసమునకు సర్వాంగసుందరరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం శుద్ధతాళక మాక్షికం,
ఏతాని సమభాగాని ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్. 52
హంసపాదిరసేనైవ ద్వియామం మర్దయేద్దృఢం,
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ వాలుకాభిః ప్రపూరయేత్. 53
సాంగశీతలముద్ధృత్య ద్విగుంజం భక్షయేత్సదా,
చిప్పికాసం నిహంత్యాశు సర్వకాసం నియచ్ఛతి. 54
సర్వాంగసుందరో హ్యేష రోగరాజనికృంతనః,
దశభిర్మరిచైర్యుక్తాం పథ్యాం పిష్ట్వాంభసా తథా. 55
నాభిజానాతి కాసం చ నిద్రా సుఖకరం పరం,

తా. రసము, నాభి, గంధకము, తాళకము, *హేమమాక్షికము-వీనినెల్ల శుద్ధిచేసి సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో రెండుఝాములు బాగుగ మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున రెండుఝాములు మృద్వగ్నితో వండి సాంగశీతలమున దీసి యందు రెండుగురిగింజలయెత్తును పదిమిరియాలు, ఒక

* హేమమాక్షిక మన-బంగారునిమ్మ.

కరక్కాయ అనుపానినిని ఉపకముతో గూరి బొనియయను పానముతోడ సేవించిన చిప్పి కాకాసము, సర్వకాసములు, క్షయరోగము హరించును. మఱియు నీయౌషధసేవన వలన కాసోపద్రవరహితుండై సుఖముగ నిద్రించును. (కరక్కాయచూర్ణము 4 సేరు, ఉప్పు 4 సేరు, అక్కలకఱ్ఱ, దుంపరాష్ట్రము, పంచకోలములు అనువానిచూర్ణము దిను సుకు ౧4 తులము ఇటుల వానినెల్ల నేకముజేసి గుంటగలగరాకురసముతో మర్దించి *భావనజేసి ప్రతిదినము ఉసిరికకాయంతచూర్ణమును తేనెతో సేవింపుచుండిన చిప్పి కాకాసము హరించును.)

మండూరం కఫవాతఘ్నం దీపనస్య విధ్వంసమ్. 56

తా. మండూరమును గంజితోడ త్రాగిన వాతకాసము హరించుటయేగాక అగ్ని దీపనము సహా గలుగును.

వాతకాసలక్షణము

హృచ్ఛంఖమూర్ధోదరపార్శ్వశూలీ క్షామాననః క్షీణబలస్వరౌజాః,
ప్రసక్తవేగస్తు సమీరణేన భిన్నస్వరః కాసతిశుష్కమేవ. 57

(ఆయుర్వేదే)

తా. హృదయము, కణత, శిరము, ఉదరము, పార్శ్వములు వీనియందు శూల గలుగుట, నోరెండుట, బలము, స్వరము, ధాతువులు వీనియొక్క తేజస్సు క్షయించుట, పలుమారు దగ్గుట, స్వరభేదము, పొడిదగ్గు గలుగుట-ఈలక్షణములు గలది వాతకాసః తెలియవలయును.

రుద్రపర్పటీరసము

శుద్ధసూతం ద్విభాగంధం సంమర్ద్యం లోధ్రజద్రవైః,
వాతాదిరార్ద్రకం భృంగీ కాకమాచీ ద్వికర్ణికా. 58
దినైకం మర్దయేత్త్వల్వే పాచయేత్పర్పటీం తథా,
ద్వయోః పాదం మృతం తామ్రం క్షిప్త్వా మృద్వగ్నినాపచేత్. 59
రక్తవర్ణం భవేద్యావత్తావద్దర్వ్యా ప్రచాలయేత్,
ప్రక్షిపేత్కదలీపత్రే స్థాప్యస్నిగ్ధపుటే పునః. 60
ఆచ్ఛాద్య తేన యోగేన హ్యధశ్చోర్ధ్వం చ గోమయం,
దగ్ధం విచూర్ణయేత్పశ్చాచ్చూర్ణపాదం విషం క్షిపేత్. 61
రుద్రపర్పటికా హ్యేషా దేయాగుంజాద్వయం ద్వయం,

* భావన యన- ఊరబెట్టుట.

చూర్ణితం కటునిర్గుండ్యా మూలం నిష్కద్వయం పిబేత్. 62
భృంగరాజరసేనైవ లిహేద్వా మధునా సహ,
వాతకాసం నిహంత్యాశు సర్వథైవ న సంశయః. 63
(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము ౧ భాగము, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౨ భాగములు-ఈరెంటిని కాటుకవలె నూరి లొద్దుగచెక్క రసము, ఆముదపువేళ్ళు, అల్లము, గుంటగలగర, కాచియాకు, తెల్లగంటెన, నల్లగంటెన-అనువాని రసములతో ఒకదినము ఖల్వములో మర్దించి సన్నగ బిళ్ళజేసి అగ్నిపై నునిచి అప్పడమువలె కాల్చి దానికి నాలవభాగము తామ్రభస్మము గలిపి మర్దించి చూర్ణముజేసి మూకుటిలో నునిచి మందాగ్నిని ఎఱ్ఱగ నగువఱకు గరిటెతో వేయించి లేత అరటిచెట్టుపట్టలో నునిచి పొట్లము గట్టి గోమయములో పాదిగి లఘుపుటంబిడి సాంగశీతలమునదీసి చూర్ణముచేసి దానికి నాలవభాగము శుద్ధిచేసిన నాభి గలిపి మర్దించి రెండుగురిగింజలయెత్తును రెండునిష్కములయెత్తు చేతిపొట్లు, వావిలివేరు-అనువాని చూర్ణానుపానముతోడగాని లేక గుంటగలగరాకు రసానుపానముతోడగాని లేక తేనె యనుపానముతోడగాని సేవించిన వాతకాసము నిస్సంశయముగ హరించును.

పైత్యకాసలక్షణము

ఉరోవిదాహ జ్వరవక్త్రశోషై రభ్యర్దిత స్తిక్తముఖ స్తృషార్తః,
పిత్తేనపీతాని వమేత్కటూని కాసేనపాండుః పరిదహ్యమానః. 64
(చరకే)

తా. ఱొమ్ములో మండుట, జ్వరము గలుగుట, నోరెండుట, నోరు చేదుగనుండుట, కడుదప్పి గలుగుట, పచ్చగ కారముగ వమనం బగుట, దగ్గు గలుగుట, శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, శరీరమున తాపము గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది పైత్యకాస మని తెలియవలయును.

శిరఃకంపో భ్రమ స్స్వేద శ్ఛర్దిదోషశ్చ క్షీణతా,
తృష్ణా చ శ్లేష్మశమనం మూర్ఛా వై పైత్తకాసకే. 65
(గ్రంథాంతరే)

తా. తల వణకుట, తబ్బిబ్బులాడుట, చెమట, వాంతి గలుగుట, సత్వములేకుండుట, దప్పి గలుగుట, ఒకింతదగ్గు, మూర్ఛగలుగుట-ఈలక్షణములు గలది పైత్యకాసమని తెలియవలయును.

విజయభైరవరసము

రసభాగో భవేదేకో గంధకో ద్విగుణో మతః,
త్రిభాగా పిప్పలీ గ్రాహ్యా చతుర్భాగా హరీతకీ. 66
విభీతః పంచభాగస్తు వాసా షడ్గుణికామతా,
భార్గీ సప్తగుణా గ్రాహ్యా త్వేతచ్చూర్ణం ప్రకల్పయేత్. 67
బబ్బుర క్వాథమాదాయ భావయే దేకవింశతి,
విభీతకీప్రమాణేన మధునా గుళికా క్రియా. 68
ఏకైకాం భక్షయే త్ప్రాతః కాసశ్వాసవినాశనీ,
బ్రహ్మణా నిర్మితో హ్యేష రసో విజయభైరవః. (రసరత్నాకరే) 69

తా. శుద్ధిచేసిన రసము ౧ భాగము, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౨ భాగములు, పిప్పళ్ళు 3 భాగములు, కరక్కాయలు ౪ భాగములు, తానికాయలపెరడు ౫ భాగములు, అడ్డసరపుఆకులు ౬ భాగములు, గంటుభారంగి ౭ భాగములు-ఇటుల వీనినెల్ల గ్రహించి చూర్ణముజేసి వాయింటాకు కషాయముతో ౨౧ మారు భావనచేసి తానికాయ గింజలంత మాత్రలుజేసి ఎండించి యందొకదానిని ప్రాతఃకాలమున తేనెతో సేవించిన సర్వకాసశ్వాసములు హరించును. ఇది బ్రహ్మచే నిర్మింపఁబడియెను.

త్రినేత్రకరసము

భస్మతామ్రాభ్రతీక్ష్ణానాం కాసమర్దపరీరసైః,
మునిజై ర్వేతసామ్లేన దినం మర్ద్యం సుపిండితమ్. 70
*నిష్కార్ధం పిత్తకాసార్తో సర్వకాసం నియచ్ఛతి, (పూజ్యపాదీయే)

తా. తామ్రభస్మము, అభ్రకభస్మము, ఇనుపభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి కసివెంద, పిల్లిపీచరవేళ్ళు, అవిశాకు, పుల్లప్రబ్బలి అనువాని రసముతో ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ నొక్కొకదినము మర్దించి రెండుగురిగింజలంతగాని, లేక అర్ధనిష్కప్రమాణముగాని మాత్రలుజేసి ఎండించి యందొకదానిని సేవించిన పైత్యకాసము, సర్వకాసములు హరించును.

క్షతకాసలక్షణము

అతివ్యవాయ భారాధ్వ యుద్ధాశ్వగజనిగ్రహైః. 71
రూక్షస్యోరఃక్షతం వాయు ర్గృహీత్వా కాసమావహేత్,

---

* ద్విగుంజం పిత్తకాసార్తో భక్షయేచ్చ త్రినేత్రకమ్. ఇటులను పాఠాంతరము గలదు.

సపూర్వం కాసతే శుష్కం తతఃష్ఠీవేత్సశోణితమ్. 72
కంఠేన రుజతాత్యర్థం విభిన్నేనైవ చోరసా,
సూచీభిరివ తీక్ష్ణాభి స్తుద్యమానేన శూలినా. 73
దుఃఖస్పర్శేన శూలేన భేదపీడాభితాపినా,
పర్వభేదజ్వరశ్వాస తృష్ణా వై స్వర్యపీడితః. 74
పారావతఇవాకూజ న్కాసవేగాత్క్షతోద్భవాత్. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. అతిమైథునముజేయుట, కడుభారమును మోయుట, మిక్కుటముగ మార్గము నడచుట, మల్లయుద్ధముసేయుట, గుఱ్ఱము ఏనుగు మొదలగునవి పరుగులిడునప్పుడు వాని నడ్డగించిపట్టుట- ఈకారణములవలన రూక్షగలపురుషునియొక్క ఱొమ్ముపగిలి దాని యందు వాతము ప్రకోపించి ప్రస్తుత గలుగంజేయును. ఈకాసరోగము జనించుటకు ముందు పొడిదగ్గు గలిగి పిదప రక్తయుక్తముగ కఫముపడుట, కంఠము మిక్కుటముగ నొచ్చుట, ఱొమ్ము పగిలిన ట్లుండుట,ఱొమ్ములో సూదులచే బొడుచునటుల శూలగలుగుట, శూలవలన ఱొమ్ములో స్పర్శసహానము లేకుండుట,పార్శ్వములయందు గొడ్డలితో గొట్టునటుల తాపయుక్తమైన శూల గలుగుట, సంధులు పగిలినటు లుండుట, జ్వరము, శ్వాసము, దప్పి, స్వరభేదము గలుగుట, క్షతజన్యకాస వేగమువలన పావురపుపిట్టవలె గుర్గురుశబ్దముసేయుట-ఈలక్షణములు క్షతకాసమున గలుగును.

క్షతకాసమునకు తాలేశ్వర రసము

రసపాదం మృతం తారం శిలాతాప్యం చతుర్గుణమ్. 75
ఇక్షువాసా రసాభ్యాంచ మర్దయే త్ప్రహరద్వయం,
ద్వియామం వాలుకాయంత్రే స్వేదయిమాదాయ చూర్ణయేత్. 76
గుంజాద్వయం నిహంత్యాశు కాసం *శ్వాసం క్షతోద్భవం,
రసస్తాలేశ్వరోనామ్నా హ్యనుపానంచ కథ్యతే. 77
వచాకుష్ఠహరిద్రాభి స్సైంధవం టంకణం విషం,
పాఠాచ లాంగలీ వ్యోషం చాక్షం ప్రత్యేకభాగకమ్. 78
భావితం భృంగసారేణ దినైకం తంచ భక్షయేత్,
మాషం తాలేశ్వరోనామ్నా హిక్కావైస్వర్యకాసజిత్. 79
దాడిమం త్రిఫలా వ్యోషం త్రయాణాంచ సమం గుడం,
చూర్ణితం భక్షయే త్కర్షం క్షతకాసాపనుత్తయే. (ఆయుర్వేదే)

---

* క్షతభవం ధ్రువమ్.

తా. రసభస్మము ౧ భాగము, రజతభస్మము పాతికభాగము, శుద్ధిజేసినమణిశిల ౨ భాగములు, శుద్ధిజేసిన హేమమాక్షికము ౨ భాగములు- ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి చెఱకు, అనాసరసము అనువాని రసముతో రెండు ఝాములు మర్దించి గాజుకుప్పె లో నునిచి వాలుకాయంత్రమున రెండు ఝాములు వండి సాంగశీతలమునదీసి చూర్ణము జేసి రెండుగురిగింజలయెత్తును వస, చెంగల్వకోష్టు, పసపు, సైంధవలవణము, వెలిగారము, అతివస, చిఱువొద్ది, చెన్న చెంగల్వ, త్రికటుకములు అనువానిని అక్షప్రమాణము ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ చూర్ణముజేసి గుంటగలగరాకురసముతో ఒకదినము భావనజేసి ఈ చూర్ణానుపానముతోడ సేవించిన క్షతమువలన జనించిన కాసశ్వాసములు హరించును. మఱియు దీనిని మాషప్రమాణము పైనుపానముతోడ సేవించినను ఎక్కిళ్లు, స్వరభంగము, కాసము హరించును. మరియు దాడిమబెరడు, త్రిఫలములు, త్రికటుకములు అనువానిని చూర్ణముజేసి దీనికి సమముగ బెల్లము కలిసి కర్షప్రమాణానుపానముతోడ పై తాళేశ్వర రసమును సేవించిన క్షతకాసము హరించును.

శుక్తికాస లక్షణము

శుక్తికాసేచ మందాగ్నిః కంఠేచ శ్లేష్మసంస్థితిః,
అంగానాంచైవ వైకల్యం శుక్తికాసం విదుర్బుధాః. 81
(మాధవనిదానే)

తా. అగ్నిమాంద్యము గలుగుట, కుతికలో తెమడనిలుచుట, అవయవములు శిథిలంబులగుట- ఈలక్షణములు గలది శుక్తికాకాస మని తెలియవలయును.

సూర్యరసము

రసమేకం ద్విభాగంధం త్రితాప్యం పంచతాళకం,
సర్వశుద్ధం విచూర్ణ్యాథ చతుర్భాగం మృతాభ్రకమ్. 82
వచా కుష్ఠ హరిద్రాగ్ని టంకణం సైంధవం విషం,
పాఠాచ లాంగలీ వ్యోషం సర్వం ప్రత్యేక కర్షకమ్, 83
భావితం భృంగసారేణ దినైకం తంచ భక్షయేత్,
మాషం సూర్యరసోనామ *శుక్తికా సంజయేత్తతః. 84
పిప్పల్యాసహ నిర్గుండ్యాః క్వాథంచానుప్రపాయయేత్,
అష్టగుంజామితాభక్త్యా విఖ్యాతా రసపర్పటీ. 85

* హిక్కావైస్వర్యకాసజిత్ = ఎక్కిళ్ళు, స్వరభంగము, శుక్తికాకాసము హరించును.

పాండుకాసలక్షణము

దేహేచ పాండురచ్ఛాయా రాత్రౌ శ్లేష్మసముద్భవః. 90
దివా శ్లేష్మవినాశశ్చ పాండుకాసస్య లక్షణం. (మతాంతరే)

తా. శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట, రాత్రులయందు మిక్కుటముగ దగ్గు గలుగుట, పగటియందు దగ్గు లేకుండుట-ఈలక్షణములు గలది పాండుకాస మని తెలియవలయును.

పాండుకాసమునకు కాసనంహారభైరవము

మృతసూతం సమంచాభ్రం హింగుళం విషతాళకమ్. 91
తుల్యంతుల్యం ఖల్వమధ్యే క్షిపేన్మర్ద్యం దినద్వయం,
హంసపాదికషాయేణ కుక్కుటీపుటపాచితమ్. 92
చూర్ణీకృతం చ తత్సమ్యఙ్మాషమాత్రం ప్రదాపయేత్,
పాండుకాసవినాశస్స్యాత్సర్వకాసక్షయో భవేత్. 93
శ్రీమద్గహననాథేన కాససంహారభైరవః,
రసోఽయం నిర్మితో యత్నాల్లోకరక్షణహేతవే. 94
(మాధవనిదానే)

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిచేసిన నాభి, శుద్ధిచేసిన తాళకము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకు కషాయముతో రెండుదినములు మర్దించి కుక్కుటపుటము బెడి సాంగశీతలమున దీసి చూర్ణము జేసి మాషప్రమాణమును తేనె, పిప్పలితో సేవించిన పాండుకాసము, సర్వకాసములు హరించును. ఇది గహననాథునిచే లోకహితార్థమై నిర్మింపబడియెను.

కృష్ణకాసలక్షణము

రాత్రౌ శ్లేష్మప్రకోపశ్చ నిద్రాభోగవివర్జితః,
రాత్రౌ దుఃఖం చ కృష్ణత్వం కృష్ణకాసస్య లక్షణమ్. 95
(పూజ్యపాదీయే)

తా. రాత్రులయందు మిక్కుటముగ దగ్గు గలుగుట, నిదుర పట్టకుండుట, రాత్రులయందు దుఃఖము గలుగుట, శరీరము నలుపుబారియుండుట-ఈలక్షణములుగలది కృష్ణకాస మని తెలియవలయు.

కృష్ణకాసమునకు రసేంద్రఘుటిక

విషసూతాభ్రకం గంధం వ్యోషం హింగుళ సైంధవం,

లవంగం పిప్పలీమూలం తుల్యంతుల్యం విమర్దయేత్. 96
దినం హంసపదీద్రావైః కుక్కుటీపుటపాచితమ్,
చూర్ణీకృతం తతో దేయం మాషమాత్రం భిషగ్వరైః. 97
కృష్ణకాసం నిహంత్యాశు సర్వకాసం నియచ్ఛతి,

తా. శుద్ధిజేసిననాభి, శుద్ధిచేసినరసము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసినగంధకము, త్రికటుకములు, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, సైంధవలవణము, లవంగములు, మోడి- వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నుసిచి హంసపాదియాకురసముతో నొకదినము మర్దించి కుక్కుటపుటంబిడి స్వాంగశీతలమున దీసి చూర్ణముజేసి మాషప్రమాణమును తేనె, పిప్పలితో సేవించిన కృష్ణకాసము, సర్వకాసములు శీఘ్రముగ హరించును.

శ్లేష్మకాసలక్షణము

శ్లేష్మప్రకోపితః కంఠ స్సతతం రోగవిగ్రహః. 98
దివారాత్రప్రకోపశ్చశ్లేష్మకాసం వినిర్దిశేత్, (బాహటే)

తా. కుతికలో తెమడకట్టుట, ఎల్లప్పుడు శరీరమున శ్లేష్మము వ్యాపించియుండుట, జేయుంబగలు దగ్గు గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది శ్లేష్మవాత మని తెలియవలయును.

శ్లేష్మకాసమునకు బోళబద్ధరసము

రసభస్మ విషం తుల్యం బోళాద్యం ద్విగుణం మతమ్. 99
బోళతాళక పాఠాగ్నికర్కోటీ మాక్షీకం నిశా,
కంటకారీ యవక్షారం లాంగలీ జీర సైంధవమ్. 100
మధూకసారం సంచూర్ణ్యం సప్తాహం చార్ద్రకద్రవైః,
ఛాయామూం భావయే త్పశ్చా త్సప్తాహం చిత్రకద్రవైః. 101
గుటికాబదరాకారా శ్లేష్మకాసాపనుత్తయే,
భక్షయే ద్బోలబద్ధోఽయం రసస్స్యాచ్ఛ్వాసపాండుజిత్. 102
కటుత్రయం పావకదేవదారు రాస్నావిడంగ త్రిఫలామృతానాం,
చూర్ణం సమాంశం సితయాసమేతం కాసంజయేద్వ్యోషగదేవదైత్యాః. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. రసభస్మము, శుద్ధిచేసిననాభి ఇవి సమభాగములు - బోళము, శుద్ధిచేసిన * హరిదళము, చిరుబొద్ది, చిత్రమూలము, చేతిబీరవిత్తులు, శుద్ధిజేసిన హేమమాక్షీకము,

* హరిదళ మనఁ దాళకము.

పసపు, ద్రాక్షము, యవక్షారము, చన్నచగ్గడ్డ, జీలకఱ్ఱ, సైంధవ లవణము, యష్టిమధుకము అనువానిచూర్ణము దినుసుకు రెండుభాగములు- ఇట్టి వీనిని ఖల్వములో నూరిచి అల్లపురసముతో నేడుదినములు మర్దించి నీడ నెండించి పిదప ఏడుదినములు చిత్రమూల రసముతో భావనజేసి రేగుగింజలంతమాత్రలు జేసి యందొక దానిని త్రికటుకములు, చిత్రమూలము, దేవదారు, దుంపరాష్ట్రము, వాయువిడంగములు, త్రిఫలములు, తిప్పతీగ అనువానిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి, దానికి సమముగ పంచదార కలిపి ఈయనుపానముతోడ సేవించిన సిద్ధమూర్తియొక్క గదాఘాతము దైత్యుల నిర్మూలము జేయుభంగి శ్లేష్మకాసము, శ్వాసము, పాండువు వీనిని నిర్మూలముచేయును.

దధికాసలక్షణము

శ్లేష్మోద్రేకశ్చ రోగేచ దధిభుక్తివివర్జితః,
రాత్రౌ శ్లేష్మా దివా నిద్రా దధికాసస్యలక్షణమ్. (మాధవనిదానే)

తా॥ దగ్గు గలుగుట, పెరుగునం దిచ్ఛ లేకుండుట, రాత్రులయందు అధికముగ దగ్గు, పగటియందు నిద్ర గలుగుట- ఈలక్షణముగలది దధికాస మని తెలియవలయును.

దధికాసమునకు కాసవిధూననరసము

రస గంధక పిప్పల్యో హరీతక్యక్షవాసకం,
యష్ట్యుత్తరం సమంచూర్ణం బబ్బరక్వాథభావితమ్, 105
ఏవం వింశతివారేణ భావయిత్వా విచూర్ణయేత్,
భక్షయే న్మధునాచైవ దధికాసం వినాశయేత్. 106
విధూననరసోహ్యేష మహాదేవేన భాషితః,

తా॥ శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినగంధకము, పిప్పళ్ళు, కరక్కాయలు, గచ్చపలాకులు, అడ్డసరము, యష్టిమధుకము-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి వామింటాకు కషాయముతో ౨౧ మారులు భావనజేసి ఎండించి చూర్ణముజేసి మాడయెత్తును తేనెతో సేవించిన దధికాసము హరించును.

శ్లేష్మజిహ్వక కాసలక్షణము

జిహ్వాచాపి సమండలా సపిటికా దేహేచ కండూర్భవేత్
తిక్తశ్లేష్మవివర్ణశీర్ణతనుతా పీడా హ్యసంభాషితా,
నిర్నిద్రత్వ మహర్నిశం చ చలతా కర్ణేచ బాధిర్యకం
ఏష శ్లేష్మకజిహ్వకస్తు గదితః శైత్యపహ్యసాధ్యో భవేత్. 107

(ఆయుర్వేదే,

తా. నాలుకయందు మండలములు, పొక్కులు గలుగుట, శరీరమున దురద గలుగుట, కఫము ఒగరుగ వెడలుట, శరీరము వివర్ణముగ శిథిలముగ నుండుట, మాటలాడుటకు శక్తిలేకుండుట, నిదురపట్టకుండుట, జేయిఁబగలు దిరుగుచుండుట, చెవులు వినరాకుండుట-ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మజిహ్వక కాస మని తెలియవలయును. ఇది అసాధ్యము.

శిలాతాళకరసము

త్రికంటకరసై ర్భావ్యం తాళకంచ మనశ్శిలా,
దినం వాసారసైః పిష్ట్వా వాలుకాయత్రం పాచితమ్. 108

ద్వియామాంతే సముద్ధృత్య తత్తుల్యం చ కటుత్రయం,
నిర్గుండీమూలచూర్ణం చ త్ర్యూషతుల్యం విచూర్ణయేత్. 109

శిలా తాళరసో నామ్నా మాషైకం శ్లేష్మజిహ్వకే,
హై జయంతీజయాక్వాథ మాతుః కేనైవ కాసజిత్. 110

త్రిశూలీమూలజక్వాథ త్రికటోస్స్యాచ్చ కాసజిత్.

(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిజేసినతాళకము, శుద్ధిజేసినమణిశిల-పీసిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి అడ్డసరపాకురసముతో నొకదినము మర్దించి పల్లేరుచేళ్ళరసముతో ఒకదినము భావనజేసి గాజుకుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున రెండుయామములు వండి సాంగశీతలమునదీసి ఖల్వములోనునిచి చూర్ణముచేసి దానికిసమముగ త్రికటుకచూర్ణము, త్రికటుకచూర్ణమునకు సమముగ వావిలివేళ్ళచూర్ణము గలిపి మర్దించి యందు మాషప్రమాణమును తక్కిలి, కరక్కాయ - అనువాని కషాయములో తేనె గలిపి ఈయనుపానముతోఁగాని లేక పల్లేరువేళ్ళకషాయములో త్రికటుకచూర్ణమును గలిపి ఈయనుపానముతోఁగాని సేవించిన శ్లేష్మజిహ్వకకాసము హరించును.

కంఠజిహ్వక కాసలక్షణము

గరళా జిహ్వకా శ్లేష్మావాంతి ర్మూర్ఛా పరిశ్రమః 111
నిద్రాభంగో విహారశ్చ కంఠజిహ్వకలక్షణం, (అశ్వినీనిఘంటౌ)

తా. నాలుక విషతుల్యముగ నుండుట, దగ్గు గలుగుట, వాంతి, మూర్ఛ, బడలిక గలుగుట, నిదుర పట్టకుండుట, తిరుగులాడుచుండుట - ఈలక్షణము గలది కంఠజిహ్వక కాస మని తెలియవలయు.

భృంగరాజగుటికలు

భృంగరాజస్య పత్రంతుచూర్ణితం మధునా సహ, 112

గోళకం ధారయే ద్వక్త్రే కంఠజిహ్వాం వినాశయేత్,

తా. గుంటగలగరాకుచూర్ణము తేనె గలిపి ముద్దజేసి దానిని నోటిలో నునిచికొని రసము మ్రింగుచుండిన కంఠజిహ్వాకకాసము హరించును.

దంతీధూమపానము

దంతిమూలస్య ధూమం వా నిర్గుండీంచాపి యోజయేత్. 113
కంఠజిహ్వాం నిహంత్యేవ ధూమపానేన తత్క్షణాత్,

తా. నేలదంతివేళ్ళనుగాని, వావిలియాకులనుగాని ఎండించి చూర్ణముజేసి అగ్నిలో వైచి పొగను పానముజేసిన తత్క్షణము కంఠజిహ్వాకకాసము హరించును.

ఉపజిహ్వాకకాసలక్షణము

జిహ్వోపరి తథా జిహ్వా స్యన్న క్షీణా స్తథైవచ. 114
రాత్రౌ శ్లేష్మప్రకోపశ్చ ఉపజిహ్వాకలక్షణం, (ఆయుర్వేదే)

తా. నాలుకపై నాలుక మొలచినట్టుగానుండుట, అన్నమును భుజించుటకు శక్తి లేకుండుట, రాత్రులయందు మిక్కుటముగ దగ్గు గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది ఉపజిహ్వాకకాస మని తెలియవలయును. (ఇది హరించుటకై కృష్ణకాసమునకు జెప్పఁబడిన రసేంద్రగుటికను ఆరునెలలు సేవింపవలయును. మఱియు ఉపజిహ్వాకకాసము పురుషునికి జనించినయెడల కుడిచన్నుమొనకు మూడువ్రేళ్ళక్రింద చంకలో రక్తమేయవలయును. స్త్రీకైనయెడల ఎడమచన్నుమొనకు మూడువ్రేళ్ళక్రింద చంకలో రక్తమేయవలయును. లేక చిత్రమూలపువేళ్ళచెక్కను దెచ్చి కట్టగకట్టి దానిపై కొట్టులపిండిని మెత్తి దానిపై రావియాకులవిస్తరిని పొదిగి దానిపై పుట్టమన్ను మెత్తి ఎండించి పుట్టమన్ను ఇటికె నగునటుల పుటంబిడి దీసి యందలిపిండిని ప్రతిదినము సేవింపుచుండిన నాలుగుమాసములలో ఉపజిహ్వాకకాసము హరించును.

జిహ్వాకకాసలక్షణము

శ్లేష్మలేపశ్చ జిహ్వాయాః క్షీణవాక్కృశతా తథా. 115
నిద్రాహాని ర్నిశి శ్లేష్మా జిహ్వాకాసస్య లక్షణం, (చరకే)

తా. నాలుక కఫముచే పూయంబడినట్లు లుండుట, మాటలాడుటకు శక్తి లేకుండుట, శరీరము కృశించుట, నిదురపట్టకుండుట, రాత్రులయందు దగ్గుగలుగుట-ఈలక్షణములుగలది జిహ్వాకకాసమని తెలియవలయు.

జిహ్వాకకాసమునకు నీలకంఠరసము

సూతకం గంధకం లోహం విషం చిత్రకపత్రకమ్. 116

వరాంగం రేణుకా ముస్తా గ్రంథికం నాగకేసరమ్,
ఫలత్రికం త్రికటుకం శుల్బం తుల్యం తథైవచ. 117
ఏతాని సమభాగాని గుడో ద్విగుణముచ్యతే,
సంమర్ద్య గుటికాం కృత్వా భక్షయే చ్చణమాత్రకమ్. 118
జిహ్వాకాసే తథాగుల్మే ప్రమేహే విషమజ్వరే,
మూత్రకృచ్ఛ్రే మూఢగర్భే వాతరోగేచ దారుణే. 119
నీలకంఠరసో నామ శంభునా నిర్మితస్స్వయమ్,

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, లోహభస్మము, శుద్ధిజేసిననాభి చిత్రమూలము, ఆపపత్రిక, లవంగములు, రేణుకలు, తుంగముస్తెలు, మోడి, నా కేసరములు, త్రిఫలములు, త్రికటుకములు, తామ్రభస్మము ఇవి సమభాగములు-వీనికని టికి రెండింతలు బెల్లము- ఇట్టుల నేకముచేసి బాగుగ మర్దించి సెనగలంతమాత్రలు జే సేవించిన జిహ్వాకాసము, గుల్మము, ప్రమేహము, విషమజ్వరములు, మూత్రకృచ్ఛ్రవ మూఢగర్భము, దారుణమైన వాతరోగము- వీనిని హరింపజేయును ఈనీలకంఠ మును ఈశ్వరుఁడు స్వయముగ గల్పించెను.

ఊర్ధ్వకాసలక్షణము

ఆకర్షణంచ తీవ్రేణ వాయునా శ్లేష్మణ స్తథా. 1
మహామేఘూశ్చత్రవస్స్యాదూర్ధ్వశ్లేష్మప్రపీడితః, (చర

తా. తీవ్రమైనవాతము శ్లేష్మము నాకర్షించుట (అనఁగా ఉబ్బసము గలుగు మేఘము లావరించియుండునపుడు మిక్కుటముగ ఉబ్బసముగలుగుట - ఈలక్షణమ గలది ఊర్ధ్వకాస మని తెలియవలయును. (దీనినే కొందఱు మేఘరంజి యనియు ప చెదరు.)

ఊర్ధ్వకాసమునకు కాసకేసరివటికములు

గంధం త్రికటుకం చాభ్రం రోహిణీ తాళకం సమమ్.
పంచకోలకషాయేణ మర్దయే ద్దినత్రయం,
మాషమేయే ద్ద్వాథరే పాచ్యం సాంగశీతం సముద్ధరేత్,
మధునాచానుపానేన హన్త్యూర్ధ్వకాసం వినశ్యతి,

తా. శుద్ధిజేసినగంధకము. త్రికటుకములు, అభ్రకభస్మము, కటుకరో శుద్ధిజేసినతాళకము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి పంచకోలక

ముతో పసూడుబినములు మర్దించి మూంసగారో నునిచి చీలమన్ను లేపనము జేసి భూధర యంత్రమున పుటంబిడి సాంగశీతలమునదీసి గురిగింజంతయెత్తుచు తేనెతో ఒకసంవత్సరము సేవింపుచుండిన ఊర్ధ్వశ్వాసము (అనగా ఉబ్బసము) హరించును.

—ఊర్ధ్వశ్వాసమునకు అంకోలాదిచూర్ణము—

అంకోలస్య పలాన్యష్టౌ త్రిగుణై ర్మరిచైస్సహ. 123
తథాలిహ్యాచ్చ తచ్చూర్ణం మధునా చోర్ధ్వశ్వాసకే,

తా. ఊడుగచెక్క ౮ పలములు, మిరియాలు ౨౪ పలములు - వీనిని దంచి చూర్ణముజేసి తేనెతో సేవించిన ఉబ్బసము హరించును.

ఆ. ఉసిరికాయపప్పు నొప్పగుపల్లేరు
సిందురంబుఁ గూర్చి చెలువు మీఱ
దాని నొక్కరోఁడు పూని సేవించిన
సకలరోగసమితి సనుసిపోవు. (బాహటము)

క. బలురక్కసి పల్లేరును
జెలువుగ మఱి యుప్పుఁ గూర్చి సేవింపినచో
సెలపాలు మేఘురంజిని
కులమెల్లను వేగ నడఁచు గోపతిగమనా.

ఆ. సొంటి పంచదార సున్నపురాళ్ళలో
బట్ట ముల్లెఁ గట్టి పెట్టి నీను
వోసి వండి దించి పూని సిందూరంబు
సేవఁ జేయ మాను శీఘ్రముగను.

—శ్లేష్మభంగాళిలక్షణము—

ఆవిః శ్లేష్మలఃకంఠా ఙంగే పీతం చ నేత్రయోః. 124
బాధిర్యం శ్లేష్మణాప్రోక్తం భ్రమ మూర్ఛా శ్రమ క్లమాః,
స్యాద్రూపం శ్లేష్మణాజిహ్వా భంగాలిశ్లేష్మకే తథా. (అన్యశాస్త్రే)

తా. నోట మేక తెమడవలె వెళ్ళుట, శరీరము నేత్రములు పచ్చగ నుండుట, శ్లేష్మ ప్రకోపమువలన చెవుడు గలుగుట, తబ్బిబ్బులాడుట, మూర్ఛ, శ్రమ, ఆయాసము గలుగుట, నాలుక శ్లేష్మముతో పూయంబడినటు లుండుట - ఈలక్షణములు గలది శ్లేష్మ భంగాళి యని తెలియవలయును.

సర్వకాసములకు స్వర్ణభూపతి

శుద్ధసూతం సమం గంధం మృతశుల్బం తయోస్సమమ్,
అభ్రలోహకయోర్భస్మ కాంతభస్మ సువర్ణజమ్. 126
రాజతం చ విషం సామ్యక్పృథక్సూతసమం భవేత్,
హంసపాదీరసైర్మర్ద్యం దినమేకం వటీకృతమ్. 127
కాచకుప్యాం వినిక్షిప్య మృదా సంలేపయేద్బహిః,
శుష్కాం సా వాలుకాయంత్రే శనైర్మృద్వగ్నినా పచేత్. 128
చతుర్గుంజామితం దేయం పిప్పల్యార్ద్రద్రవేణతు,
క్షయం త్రిదోషజం హంతి సన్నిపాతాం స్త్రయోదశ. 129
ఆమవాతం ధనుర్వాతం శృంఖలావాతమేవచ,
ఆఢ్యవాతం పంగువాతం కఫవాతాగ్నిమాంద్యనుత్. 130
కటీవాతం సర్వశూలం నాశయేన్నాత్ర సంశయః,
గుల్మశూలముదావర్తం గ్రహణీమతిదుస్తరామ్. 131
ప్రమేహ ముదరం సర్వా మశ్మరీం మూత్రవిడ్గ్రహం,
భగందరం సర్వకుష్ఠం విద్రధిం మహతీం తథా. 132
శ్వాసం కాస మజీర్ణంచ జ్వర మష్టవిధం తథా.
కామిలాం పాండురోగం చ శిరోరోగం చ నాశయేత్. 133
అనుపానవిశేషేణ సర్వరోగా న్వినాశయేత్,
యథా సూర్యోదయే నశ్యేత్తమస్సర్వగతం తథా. 134
సర్వరోగవినాశాయ సర్వేషాం స్వర్ణభూపతిః, (మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసినగంధకము ౧ భాగము, తామ్ర భస్మము ౨ భాగములు, అభ్రకభస్మము, లోహభస్మము, కాంతభస్మము, స్వర్ణ భస్మము, రజతభస్మము, శుద్ధిచేసినవసనాభి- ఇవి దినుసొకటింటికి ఒక్కొకభాగము- ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో ఒకదినము మర్దించి ముద్దజేసి ఎండించి గాజుకుప్పెలో నునిచి దానిపై చీలమన్ను లేపనముజేసి ఎండించి వాలుకాయంత్రములో నునిచి మందాగ్నితో పెల్లగవండి సాంగశీతలమున దీసి నాలుగు గురిగింజలయెత్తును పిప్పళ్లు, అల్లపురసము అనుపాని యనుపానముతోడ సేవించిన సన్ని పాతక్షయము, ౧౩ సన్నిపాతములు, ఆమవాతము, ధనుర్వాతము, శృంఖలావాతము, ఆఢ్యవాతము, పంగువాతము, కఫవాతము, అగ్నిమాంద్యము. కటివాతము, సర్వశూలలు,

గుల్మశూల, ఉదావర్తము, కడుపుబిగ్గమయిన గ్రహణీరోగము, ప్రమేహము, సర్వ ఉదరరోగములు, అశ్మరీరోగము, మూత్రకృచ్ఛ్రము, మలబద్ధము, భగందరము, సర్వ కుష్ఠములు, బలిష్ఠమైన విద్రధులు, శ్వాసము, కాసము, అజీర్ణము, నానావిధములైన జ్వరములు, కామిల, పాండురోగము, శిరోరోగము, "సూర్యోదయించుటవలన అంధకారము నశించుభంగి" నిస్సంశయముగ నశించుటయేగాక అనుపానవిశేషములవలన సర్వరోగముల నశింపజేయును.

శ్లేష్మభంగాళీకాసమునకు నిదిగ్ధికాదిచూర్ణము

నిదిగ్ధికామూలకాన్నికం చ హింగూషణాభాగ్యంమధునాచయుక్తాం,
లిహ్యేన్నరశ్శ్వాసనపీడితశ్చ శ్లేష్మాళిభంగం వినిహంతి శీఘ్రమ్, 136

తా. రాముములకపండు, ఉసిరికపప్పు, ఇంగువ, పిప్పళ్లు - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణము చేసుకొని తేనెతో సేవించిన మూలరోగము, శ్లేష్మభంగాళీకాసము శీఘ్రముగ హరించును.

కుష్ఠకాసలక్షణము

అత్యుద్ధృతోష్యనాకారో ష్యంగవైకల్యదుఃఖితా,
కంఠూశ్చ దేహపాండుశ్చ శ్లేష్మకుష్ఠస్య లక్షణమ్. 137

(మాధవనిదానే)

తా. ఉలికిపడుట, ఆకారము చెడుట, అంగములు నొచ్చుట, శరీరమున దురద గలుగుట, శరీరము పాండురవర్ణముగ నుండుట - ఈలక్షణములు గలది కుష్ఠకాస మని తెలియవలయును.

కుష్ఠకాసమునకు అగ్నిరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం శిఖీ తుత్థంచ టంకణమ్,
దరదం తాళకంచైవ సమభాగాని కారయేత్, 138
పునర్నవామూలరసై ర్మర్దితం ప్రహరత్రయమ్,
పాచయే ద్యామమాత్రంతు డోలాయంత్రేచ బుద్ధిమాన్. 139
గుంజాద్వయం తథా నిత్యం శ్లేష్మకుష్ఠవినాశనః,
భక్షయేన్మధునా హంతి కాసమగ్నిరసోహ్యాయమ్. 140

(రసరత్నాకరే)

తా. రసము, గంధకము, మైలుతుత్తము, వెలిగారము, ఇంగిలీకము, తాళకము- వీనిని శుద్ధిచేసి సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గలిజేరుపళ్ళరసముతో మూడు

ర్ఘూములు మర్దించి గలిజేరువేళ్ళరసముతో డోలాయంత్రమున నొకరఘూము వండి రెండుగురిగింజలయెత్తున తేనెతో ప్రతిదినము సేవింపుచుండిన కఫకాసము హరించును.

సర్వకాసములకు క్షుద్రాదిలేహ్యము

వ్యాఘ్రీశతంస్యా దభయాశతంచ ద్రోణేజలస్య ప్రపచేత్కషాయమ్,
తులాప్రమాణేన గుడేన యుక్తం పక్వాభయాభి స్సహతాభిరత్ర.
శీతేక్షిపేత్తన్మధునః పలాని పలానిచ త్రీణికటుత్రయస్య,
త్వక్పత్రకైలాగరుకేసరాణాం చూర్ణాత్పలంచేతి విదేహదృష్టః. 142
క్షుద్రావలేహః కఫజాన్వికారాన్ సశ్వాసశోషానపి పంచకాసాన్,
హిక్కామురోరోగమపస్మృతించ హత్వా విన్మద్ధిం కురుతేనలస్య.
(మాధవనిదానే)

తా. నేలములకవేళ్ళు ౧౦౦ పలములు, కరక్కాయలు ౧౦౦ పలములు - ఈ రెంటిని చిదియగొట్టి ద్రోణప్రమాణము నీళ్లు పోసి చతుర్థాంశముగ కషాయముగాచి వడియగట్టి అందు ప్రాతబెల్లము ౧౦౦ పలములు గలిపి పైకషాయములోని కరక్కాయల నిందువైచి పక్వముజేసి చల్లాగినపిదప యందు తేనె ౬ పలములు, త్రికటుక చూర్ణము 3 పలములు, లవంగపట్ట, ఆకుపత్రిక, ఏలకులు, అగరు, నాగకేసరములు అనువానిచూర్ణము దినుసుకొక్కొక పలముచొప్పున గలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి సేవింపుచుండిన శ్లేష్మరోగములు, ౫ శ్వాసములు, శోష, ౫ కాసములు, ఎక్కిళ్లు, రొమ్మునొప్పి, అపస్మారము వీనిని నశింపజేసి అగ్నిదీపనమును గలుగంజేయును.

సర్వకాసములకు మహాక్షుద్రాదిలేహ్యము

వ్యాఘ్రీమూలం తులాంచైవ పంచకోలం తదర్ధకం,
తదర్ధం గ్రంథికంచైవ భార్గ్జి రాస్నా పృథక్పలమ్. 144
హరీతక్యా శ్శతంచైవ ద్వికుంభం జలమేవచ,
వాసాభృంగం చ నిర్గుండీ కురంట క్షుద్రమేవచ. 145
స్వరసం ప్రస్థమేకైకం ప్రస్థం గో ఛాగమూత్రయోః,
పురాణగుడమాదాయ తులామేకాం నిధాపయేత్. 146
త్రికటు త్రిఫలా గ్రంథి చాతుర్జాతకసైంధవం,
ద్విక్షారం పంచలవణం టంకణం రామఠం పృథక్. 147
పలంపలం వినిక్షేప్యం కాసానాం వింశతిం జయేత్,
మహాక్షుద్రాదికోనామ లేహ్యరాజో నసంశయః. (మతాంతరే)

తా. నేలములకవేళ్లు ౧౦౦ పలములు, [1]పంచకోలములు ౫౧ పలములు, మోడి ౨౫ పలములు, గంటుభారంగి, దుంపరాష్ట్రము - ఇవి దినుసుకొక్కొక్క పలము, కరక్కాయలపెరడు ౧౧౦ పలములు - ఇటుల వీనినెల్ల నేకముజేసి ౭౨ కుంభముల నీళ్లు పోసి చతుర్థాంశముగ కషాయముగాచి అందు అడ్డసరపాకు, గుంటగలగరాకు, వావిలియాకు, ములుగోరింటాకు, నేలములకనేళ్ళ అనువానిరసముల దినుసొకటింటికొక్కొక్క ప్రస్థము, ఆవుపంచితము, మేకపంచితము దినుసుకొక్కొక్క ప్రస్థము, ప్రాతబెల్లము ౧౦౦ పలములు గలిపి పక్వంబగునప్పుడందు త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, మోడి, [2]చాతుర్జాతకములు, సైంధవలవణము, యవక్షారము, సర్జక్షారము, [3]పంచలవణములు, వేఁచినవెలిగారము, వేఁచినయింగువ అనువానిని దినుసుకొక్కొక్క పలము చొప్పున గలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి దించుకొని సేవించిన ౨౧ మాసములు హరించును. ఇది సర్వలేహ్యములలో శ్రేష్ఠంబైనది.

మేహురంజిదగ్ధునకు చికిత్స

క. చేఁదయినబీరవిత్తుల, నోదంబున వేఁడినీళ్ళ ముద్దగనూరన్
వేదన నొందక త్రాగిన, ఛేదించును మేఘురంజి పీనసమానున్. 148

తా. శరీరదార్ఢ్యముగలవారు ౨౧ చేదుబీరవిత్తులగాని, లేక ౧౬ చేదుబీరవిత్తులగాని, ఉష్ణోదకముతోనూరి ఉబ్బసము గలిగినప్పుడు త్రాగిన వమనంబులై విత్తులు పడును. పిదప శొంఠియుక్తముగ మజ్జిగయన్నమును భక్షించిన వాంతులు నిలుచును.

అసాధ్యశ్లేష్మరోగోపద్రవములు

కపాల జిహ్వికా శూలం జ్వరః పాండుశ్చ నేత్రయోః,
రోమహర్షః ప్రతిశ్వాసోఽప్యసాధ్యో నాస్తి భేషజమ్. 149

(ఆయుర్వేదే)

తా. కపాలము నాలుక శూలించుట, జ్వరము గలుగుట, నేత్రములు పాండురవర్ణముగ నుండుట, రోమములు గగుర్పొడుచుట, మిక్కుటముగ శ్వాసము గలుగుట - ఈలక్షణములు గల కాసరోగి జీవించుట దుర్లభ మని తెలియవలయును.

---

1 పంచకోలము లన పిప్పలి, మోడి, చవ్యము, చిత్రమూలము, శొంఠి. 2 చాతుర్జాతకము లన ఏలకులు, లవంగపుచెక్క, ఆకుపత్రిక, నాగకేసరములు. 3 పంచలవణము లన సైంధవలవణము, కాచలవణము, సముద్రలవణము, సౌవర్చలవణము, బిడాలవణము.

కాసములకు కదళీఫలయోగము

విదార్య శ్లేష్మణా జాతే భక్ష యేత్కదళీఫలం,
మర్దితే ర్మరిచైస్సార్ధం హంతి శ్లేష్మచిరంతనమ్. 150

తా. అరటిపండులో మిరియపుచూర్ణము గలిపి సేవించిన దీర్ఘకాలముగ నుండు కాసరోగములు హరించును.

కాసరోగములయందు పథ్యము

శాలిషష్టిక గోధూమ మాష ముద్గ కుళుత్థకాః,
ఛాగ్యాః పయోఘృతం బింబీ వార్తాకం బాలమూలకమ్. 151
కాస మర్దక జీవంతీ వాస్తుకం బీజపూరకం,
గోస్తనీ లశునం లాజా వ్యోష ముష్ణోదకం మధు. 152
పథ్య మేతద్యథా దోష ముక్తం కాసగదాతురే,
(ఆయుర్వేదే)

తా. ౬౦ దినములకు ఫలించిన ధాన్యము, గోధుమలు, మినుములు, పెసలపప్పు, ఉలవలు, మేకపాలు, మేకనెయ్యి, దొండకాయ, లేతవంకాయ, లేతముల్లంగి, కసివెంద, పాలకూర, చక్రవర్తపుకూర, మాదీఫలము, ద్రాక్షపండు, వెల్లుల్లి, పేలాలు, త్రికటుకములు, ఉష్ణోదకము, తేనె - ఇవి కాసరోగములయందు పథ్యకరంబులు.

పటోల మిసి ఝిల్లీక వాస్తుకం బాలమూలకమ్.
క్షురసీ తిక్తకంచైవ బాలంచ కదళీఫలం,
కుటజం పక్వకూష్మాండం కషాయ కటు తిక్తకమ్. 154
మధూకం తండులీయంచ పయో వింశతికాసినాం,
(మాధవనిదానే)

తా. పొట్లకాయ, పిన్నసదాప, కొయ్యతోటకూర, చక్రవర్తపుకూర, లేతముల్లంగి, చాతలాసికూర, చేదుబీర, లేతఅరటికాయ, కొడిసెకాయ, ముదురు గుమ్మడుకాయ, ఒగరు, కారము, చేదుగలపదార్థములు, ఇప్పపువ్వు, చిర్రికూర, పాలు - ఇవి ౨౦ కాసములయందు పథ్యకరంబులు.

కాసరోగములయం దపథ్యము

మైథునం స్నిగ్ధ మధురం దివా స్వాపః పయో దధి. 155
పిష్టాన్నం పాయసాదీని కాసీధూమంచ వర్జయేత్, (ఆయుర్వేదే)

తా. స్త్రీసంగమము, జిగట గల పదార్థములు, మధుర పదార్థములు, ప[illegible] యందు నిద్రించుట, పాలు, పెరుగు, పిండివంటకములు, పాయసము మొదలగునవి, పొగయం దుండుట - ఇవి [illegible]సరోగములయం దపథ్యకరంబులు. అట్లగుటం జేసి వీని నివర్తింపవలయును.

మత్స్యాలాబు చ వార్తాకం కందామ్లం తిలతైలకమ్. 156
ఉపోతకీ దధి క్షీరం మాహిషం శుష్కరూక్షకం,
తథా వింశతికాసేషు త్యజే ద్ద్రవ్యాణి బుద్ధిమాన్. 157
(మాధవనిదానే)

తా. మత్స్యములు, [1]అనుపకాయ, వంకాయ, కందగడ్డ, పులుసు, నూనె, బచ్చలికూర, బఱ్ఱె పెరుగు, బఱ్ఱెపాలు, ఎండిన ద్రవ్యములు, రూక్షపదార్థములు - ఇవి ౨౦ కాసములయం దపథ్యకరంబులు. కావున వీనిని వర్జింపవలయును.

[2]శ్వాసనిదానము

మహోర్ధ్వచ్ఛిన్నతమక క్షుద్రభేదైస్తు పంచధా,
భిద్యతే సమహావ్యాధి శ్శ్వాసయేకోఽపి శేషతః. 158
(ఆయుర్వేదే)

తా. ఒకశ్వాసరోగమే మహత్తు, ఊర్ధ్వము, ఛిన్నము, తమకము, క్షుద్రము అన నైదువిధంబులుగ నగును.

శ్వాసరోగపూర్వరూపములు

ప్రాగ్రూపం తస్య హృత్పీడా శూల మాధ్మాన మేవచ,
ఆనాహో వక్త్రవైరస్యం శంఖనిస్తోదవేవచ. 159

తా. హృదయమున పీడ, శూల గలుగుట, కడు పుబ్బుట, కడు పీడ్చుట, నోరు చేదుగ నుండుట, కణతయందు బొడుచునటుల పీడ గలుగుట-ఇవి శ్వాసరోగమునకు పూర్వరూపంబులు.

మహాశ్వాసలక్షణము

ఉద్ధూయమానవాతోయ శ్శబ్దవద్దుఃఖితో నరః,
ఉచ్చైశ్శ్వసితి సంరుద్ధో మత్తర్షభ ఇవానిశమ్. 160
ప్రణష్టజ్ఞానవిజ్ఞాన స్తథా విభ్రాంతలోచనః,
విస్తబ్ధాక్ష్యాననో బద్ధ మూత్రవర్చా విశీర్ణవాక్. 161

---

1 అనుపకాయ అనఁగా-సొరకాయ. 2 శ్వాస మనఁగా-ఎగయూపిరి.

దీనః ప్రశ్వసితంచాస్య దూరా ద్విజ్ఞాయతే భృశం,
మహాశ్వాసోపసృష్టస్తు క్షిప్రమేవ విపద్యతే. (మాధవనిదానే) 162

తా. వాతము పైకి ఈడువఁబడుటవలన మనుజుఁడు కడుదుఃఖితుఁడై “మదించిన వృషభమును బంధించుటవలన గొప్పశబ్దమును చేయుమాడ్కి” శ్వాసమును విడుచుచు రేయుం బగలు శ్వాసమువలన పీడితుఁడుగ నుండుట, శాస్త్రము, శాస్త్రార్థనిశ్చయము నశించుట, ఒకానొకపుడు నేత్రములు తిరుగుట, నేత్రములు, నోరు తెరచికొని జడముగ నుండుట, జలమలామలు వెడల కుండుట, మాట్లాడుటకు శక్తి లేకుండుట, లేక మాట్లాడినను హీనస్వరముగ మాటలాడుట, మనస్సు ఖిన్నం బగుట, దూరముగ నుండునపుడే శ్వాసవేగము తెలియవచ్చుట - ఈలక్షణములు గలది మహాశ్వాస మని తెలియవలయును. ఇది గలవాడు నశించును.

ఊర్ధ్వశ్వాసలక్షణము

ఊర్ధ్వం శ్వసితియో దీర్ఘం నచ ప్రత్యాహరత్యధః,
శ్లేష్మావృతముఖస్రోతాః క్రుద్ధగంధవహార్దితః. 163
ఊర్ధ్వదృష్టి ర్విపశ్యంశ్చ విభ్రాంతాక్షఇతస్తతః,
ప్రముహ్య న్వేదనార్తశ్చ శుష్కాస్యోఽరతిపీడితః. (ఆయుర్వేదే)

తా. దీర్ఘకాలమువఱకు ఊర్ధ్వశ్వాసము వెడలుచుండుట, ఊర్ధ్వశ్వాసమును దించుటకు శక్తి లేకుండుట, నోరు, నేత్రములు, నాసికారంధ్రములు, కర్ణరంధ్రములు కఫముచే నడ్డగింపంబడుట, వాతప్రకోపమువలన పీడితుఁడై పొడవుగజూచుచు చంచలమైన దృష్టితో ఇటు అటు చూచుట, మూర్ఛ, వేదన అనువానివలన కడుపీడితుఁడుగ నుండుట, నోరెండుట, ఎల్లపుడు దేనియం దాసక్తిలేకుండుట - ఈలక్షణములు గలది ఊర్ధ్వశ్వాస మని తెలియవలయును.

శ్వాసాధోముఖనిషేధకారణము

ఊర్ధ్వశ్వాసే ప్రకుపితే హ్యధశ్శ్వాసో నిరుధ్యతే,
ముహ్యతస్తామ్యతశ్చోర్ధ్వం శ్వాసస్తస్యైవ హంత్యసూన్. 165

తా. ఊర్ధ్వశ్వాసము ప్రకోపించుటవలన అధశ్శ్వాసము నడ్డగింపబడును. (అనఁగా హృదయమునందే నడ్డగింపఁబడు ననుట) లేక శ్వాస మనఁగా నధోముఖమును బొందకుండును. దానివలన రోగి మోహమును, బడలికను జెందును. ఈయూర్ధ్వశ్వాసము ప్రాణముల హరింపఁజేయును.

ఛిన్నశ్వాసలక్షణము

యస్తు శ్వసితి విచ్ఛిన్నం సర్వప్రాణేన పీడితః,
నవాశ్వసితి దుఃఖార్తో మర్మచ్ఛేదరుగర్దితః. 166
ఆనాహ స్వేద మూర్ఛార్తో దహ్యమానేన వస్తిరా,
విప్లుతాక్షః పరిక్షీణ శ్శ్వసన్ రక్తైకలోచనః. 167
విచేతాః పరిశుష్కాస్యో వివర్ణః ప్రలపన్నరః,
ఛిన్నశ్వాసేన విచ్ఛిన్న స్సశీఘ్రం విజహాత్యసూన్. 168

తా. సిలిపి నిలిపి శ్వాసములు విడుచుట, శక్తికొలఁదిశ్వాసమును విడువయత్నించి నను సాధ్యపడకుండుట, లేక క్లేశమును జెంది శ్వాసమును విడుచుట, ఱొమ్ములో గొడ్డలితో ఛేదించునటుల పీడ గలుగుట, కడుపుబ్బరము, చెమట, మూర్ఛ అనువానితో పీడింపఁబడుట, పొత్తికడుపునందు మండుట, నేత్రములను గిరగిర త్రిప్పుట, లేక సత్వహీనుఁడై నేత్రములు చలింపక నిట్టబొడిచికొనుట, శ్వాసమును పలుమారు విడుచుటవలన క్షయించుట, ఒకనేత్రము ఎఱ్ఱగ నుండుట, మనస్సు ఖిన్న మగుట, నో రెండుట, కాంతి చెడుట, వదురుట, సంధిబంధములు శిథిలంబు లగుట-ఈలక్షణములు గలది ఛిన్నశ్వాస మని తెలియవలయును. ఇది గలవాఁడు కడుశీఘ్రముగ ప్రాణముల విడుచును.

తమకశ్వాసలక్షణము

ప్రతిలోమం యదావాయు స్స్రోతాంసి ప్రతిపద్యతే.
గ్రీవాంశిరశ్చ సంగృహ్య శ్లేష్మాణం సముదీర్యచ. 169
కరోతి పీనసం తేన నిరుద్ధో ఘుర్ఘురం తథా,
అతీవ తీవ్ర వేగంచ శ్వాసం ప్రాణప్రపీడకమ్, 170
ప్రతామ్యతి సవేగేన త్రస్యతే సన్నిరుద్ధ్యతే,
ప్రమోహం కాసమానశ్చ సగచ్ఛతి ముహుర్ముహుః. 171
శ్లేష్మణ్యముచ్యమానేతు భృశం భవతి దుఃఖితః,
తస్యైవచ విమోక్షాంతే ముహూర్తం లభతే సుఖమ్. 172
తథాస్యోర్ధ్వం సతేకంఠః కృచ్ఛ్రాచ్ఛక్నోతి భాషితుం,
సచాపి నిద్రాం లభతే శయాన శ్శ్వాసపీడితః. 173
పార్శ్వే తస్యావగృహ్ణాతి శయానస్య సమీరణః,
ఆసీనో లభతే సౌఖ్య ముష్ణంచైవాభినందతి 174
ఉచ్ఛ్రితాక్షో లలాటేన స్విద్యతా భృశమార్తిమాన్,

విశుష్యాస్యో ముహుశ్శ్వాసో ముహుశ్చైవావధమ్యతే. 175
మేఘాంబుశీతప్రాగ్వాతై శ్లేష్మలైశ్చ వివర్ధతే,
సయాప్య స్తమకశ్వాస స్సాధ్యోవాస్యాన్నవోద్ధితః. (చరకే) 176

తా. వాతము మెడ, శిరము అనువాని నాశ్రయించి అధోముఖముగ స్రోతో మార్గములం జెంది కఫమును ప్రకోపింపం జేసి కఫమువలన నడ్డగింపఁ బడినదై పడిసెమును, గొంతులో గురగురశబ్దమును గలుగంజేయుచు కడుతీవ్రవేగయుక్తమైనహృదయప్రపీడకమైన శ్వాసమును గలుగంజేయుట, దాని వేగమువలన మోహమును జెంది మిక్కుటముగ దుఃఖించుట, నిశ్చేష్టితుం డగుట, పలుమారు దగ్గుటవలన మోహమును జెందుట, కఫము వెడలకుండునప్పుడు కష్టపీడం జెందుట, కఫము వెడలిన పిదప కొంత కాలము సుఖముగ నుండుట, మరల కంఠములో కఫము చేరుటవలన దురద గలుగుట, కడుకష్టముచే మాటలాడుట, శ్వాసపీడవలన పరుండినను నిదుర రాకుండుట, పరుండియుండినను వాతము ఇరుపార్శ్వముల నీడ్చుట, కూర్చుండియుండిన సుఖముగ నుండుట, ఉష్ణపదార్థసేవనవలన సంతోషమును జెందుట, కం డ్లుబ్బుట, నుదుట చెమటపట్టుటవలన కష్టపీడం జెందినటుల తోఁచుట, నోరెండుట, పలుమారు శ్వాసము వెడలుట, ఏనుగుపై గూర్చుండియుండువాని శరీరము కదలునటుల పలుమారు కదలుట, మేఘములు, వర్షము, చలి, తూర్పుగాలి, కఫకరపదార్థసేవన అనువానివలన శ్వాసము వృద్ధిం జెందుట-ఈ లక్షణములు గలది తమకశ్వాసమని తెలియవలయును. ఇది యాప్యము. నూతనముగ జనించిన సాధ్యము.

క్షుద్రశ్వాసలక్షణము

రూక్షాయాసోద్భవః కోష్ఠే క్షుద్రోవాత ముదీరయేత్,
క్షుద్రశ్వాసోనసోత్యర్థం దుఃఖేనాంగప్రబాధకః. 177
హీనస్తి నసగాత్రాణి నచ దుఃఖో యథేతరే,
నచ భోజనపానానాం నిరుణద్ధ్యుచితాంగతిమ్. 178
నేంద్రియాణాం వ్యథాంచాపి కాంచిదాపాదయేద్రుజం,

తా. రూక్షపదార్థసేవన, ఆయాసము వీనివలన ఒకింత శ్వాసము జనించి కోష్ఠగత వాతము నూర్ధ్వముగ జేసి కడుదుఃఖమును, శరీరమున కెవ్విధమైన బాధను, ప్రాణవియోగమును, ఊర్ధ్వశ్వాసాదులయందు గల దుఃఖములును గలుగంజేయక భోజనపానాదికములగతిని నిరోధింపక, ఇంద్రియముల కెవ్విధమైన వ్యథయును గలుగంజేయక నుండునది క్షుద్రశ్వాస మనంబడును.

శ్వాససాధ్యాసాధ్యవిచారము

సనాధ్యఉక్తో బలిన స్సర్వేచావ్యక్తలక్షణాః. 179
క్షుద్రస్సాధ్యతమ స్తేషాం తమకః కృఛ్రఉచ్యతే,
త్రయశ్శ్వాసా న సిధ్యంతి తమకో దుర్బలస్యచ. (ఆయుర్వేదే) 180

తా. క్షుద్రశ్వాసము సాధ్యము. మఱియు సత్వముగలవానియొక్క మహాశ్వాసాదులు అల్పలక్షణయుక్తంబులుగనుండిన సాధ్యంబు. అందు క్షుద్రశ్వాసము కడు సాధ్యంబు. మఱియు తమకశ్వాసము కష్టసాధ్యంబు. మహత్తు, ఊర్ధ్వము, ఛిన్నము అను నీమూడుశ్వాసములు సంపూర్ణలక్షణ యుక్తంబులుగ నుండిన అసాధ్యంబులు. మఱియు దుర్బలునికి జనించిన తమకశ్వాసము సగా అసాధ్యంబు.

రోగసంప్రాప్తి, తల్లక్షణములు

యదా స్రోతాంసి సంరుద్ధ్య మారుతః కఫపూర్వకః,
విష్వగ్వ్రజతి సంరుద్ధ స్తదాశ్వాసాన్ కరోతి సః. 181
ప్రణష్ట జ్ఞాన విజ్ఞాన స్తథా విభ్రాంతలోచనః,
ఊర్ధ్వం శ్వసితి యో దీర్ఘం నచ ప్రత్యాహరత్యధః. 182
శ్లేష్మావృతముఖస్రోతా హ్యూర్ధ్వదృష్టాశ్చ పశ్యతి,
ఆనాహస్వేదమూర్ఛార్తో భృశంభవతిదుఃఖితః (మాధవనిదానే). 183

తా. వాతము కఫయుక్తమై ప్రాణాన్నోదకముల వహించు స్రోతోమార్గముల నడ్డగించి విరుద్ధమార్గముగలదై సర్వశరీరమునవ్యాపించి శ్వాసరోగమును గలుగంజేయును. అందు శాస్త్రజ్ఞానము, శాస్త్రార్థజ్ఞానమునశించుట, నేత్రములు దిరుగుట, దీర్ఘకాలము వఱకు ఎగయూపిరి విడుచుట, ఎగయూపిరిని దించుటకు శక్తి లేకుండుట, నోరు, కర్ణ నాసికారంధ్రములు, నేత్రములు వీనియందు శ్లేష్మము వ్యాపించియుండుట, పొడవుగ జూచుట, కడు పుబ్బుట, చెమట, మూర్ఛ, కడుదుఃఖము గలుగుట-అను నీలక్షణములు గలుగును.

శ్వాససామాన్య లక్షణములు

శ్వాసః పంచవిధ స్తత్ర మహాశ్వాసో మహాస్వనః,
ఊర్ధ్వశ్వాస శ్చోర్ధ్వదృష్టి శ్ఛిన్నో విచ్ఛిన్నసంజ్ఞకః. 184
తమోభ్రమ ఘనశ్చైవ క్షుద్రాఖ్యో మందవేదనః,
క్షుద్రస్సాధ్య స్తమో యాప్య శ్శేషాః ప్రాణహరా స్త్రయః. 185
(ఆయుర్వేదే)

తా. పూర్వోక్తపంచవిధశ్వాసములలో మిక్కుటముగ శబ్దము గలది మహాశ్వాస మనియు, ఊర్ధ్వదృష్టి గలది ఊర్ధ్వశ్వాస మనియు, నిలిచి నిలిచి శ్వాసమువచ్చునది ఛిన్నశ్వాస మనియు, నేత్రములు గనుపడక భ్రమసిన ట్లుండునది తమకశ్వాస మనియు, స్వల్పముగ నొప్పిగలది క్షుద్రశ్వాసమనియు తెలియవలయును. అందు క్షుద్రశ్వాసము సాధ్యము. తమకశ్వాసము యాప్యము. మహాశ్వాసము, ఊర్ధ్వశ్వాసము, ఛిన్నశ్వాసము అను నీమూడు మృత్యుప్రదంబులు.

శ్వాసోపద్రవములు

కాసవృద్ధ్యా భవేచ్ఛ్వాసః పూర్వైర్వా దోషకోపనైః,
ఆమాతిసార వమథు తృష్ణా పాండు జ్వరైరపి. 186
ఉరస్త కురుతే శ్వాసో హ్యామాశయసముద్భవః,
ప్రాగ్రూపంచ భవేత్తేషాం పార్శ్వశూల మరోచకమ్. 187
ఆనాహ శ్శంఖభేదశ్చ తత్రాయాసశ్చ భోజనే,
ప్రేరితః ప్రేరయేత్క్షుద్రం స్వయం సశమయేన్మరుత్. 188
అతీవ తీవ్రవేగశ్చ శ్వాసః ప్రాణిప్రపీడనః,
ప్రశామ్యతి నవేగశ్చ హ్యంతర్వేగనిపీడితః. 189
పూర్వరూపీ భవేచ్ఛ్వాసః స్సవృద్ధః కృశదేహితా
త్రయశ్శ్వాసా నసిధ్యంతి చైతఏవ హ్యుపద్రవాః. 190

తా. కాసము వృద్ధిచెందుటవలనగాని, లేక వాత, పిత్త, శ్లేష్మములు ప్రకోపించుటవలనగాని, శ్వాసము జనించి ఆమాతిసారము, ఓకర, దప్పి, పాండువు, జ్వరము అనువానితో గూడి రొమ్ము నాశ్రయించి ఆమాశయములోనుండి శ్వాసమును గలుగం జేయును. వానిపూర్వరూపంబు లెవ్వి యనిన.—ప్రక్కశూల, అరోచకము, కడుపుబ్బరము గలుగుట, కణతికలో శ్లేష్మముగట్టి పగిలినటుల నొప్పుట, శ్వాసమువలన అన్నము నరుగుపలేక యుండుట, వాతదుష్టంబై తోలుత క్షుద్రశ్వాసమును గలుగం జేసి తాను శమింపకుండుట అనునవియు—ఈపూర్వరూపములతోడ శ్వాసము వృద్ధింజెంది శరీరము కృశించియుండినను, లేక కడుతీవ్రవేగముగల శ్వాసము జనించి ప్రాణుల పీడించుచుండినను, లేక శ్వాసవేగము శమింపక అంతర్వేగము గల శ్వాసము గలిగి యుండినను ఈలక్షణములుగలమూడుశ్వాసరోగములు అసాధ్యములని తెలియవలయును. (ఈలక్షణములు లేకుండెడిశ్వాసరోగములే సాధ్యములని యెఱింగి చికిత్సింపవలయును.)

అతిసంచితదోషస్య భక్తచ్ఛేదకృశస్యచ,

వ్యాధిభిః క్షీణదేహస్య వృద్ధస్యాతివ్యవాయినః. 191
ఆసాం యాసా సముత్పన్నా హిక్కా హంత్యాశు జీవితం,
సర్వేషు రోగినాశాయ హిక్కేయం శీఘ్రకారిణీ. 192
హిక్కా శ్వాసౌ యదాతౌ ద్వౌ మృత్యుకాలే కృతాలయౌ,

తా. కడుసంచిత దోషము గలవానికి, అన్నద్వేషమువలన గృశించినవానికి, పలువిధరోగములవలన శరీరక్షయముగలవానికి, వృద్ధునికి, మిక్కుటముగ మైథునముసేయువానికి, సాధ్యహిక్కలలో నేది జనించినను అది వానిని శీఘ్రముగ జంపును. మఱియు సర్వరోగములయం దెక్కిళ్ళుజనించిన రోగి శీఘ్రముగ మృతిజెందును. మఱియు ఎక్కిళ్లు, శ్వాసము అను నీరెండును మృత్యుకాలమునందే జనించును.

ఊర్ధ్వశ్వాసమునకు సూర్యావర్తరసము

సూతార్ధం గంధకం మర్ద్యం యామైకం కన్యకాద్రవైః. 193
ద్వయోస్తుల్యం తామ్రపత్రం పూర్వకల్కేన లేపయేత్,
దినైకం హండికాయంత్రే పక్వమాదాయ చూర్ణయేత్. 194
సూర్యావర్తో రసోనామ ద్విగుంజం శ్వాసజిద్భవేత్,
ఇంద్రవారుణికామూలం దేవదారు కటు*త్రయమ్. 195
శర్కరాసహితం ఖాదే దూర్ధ్వశ్వాసప్రశాంతయే,
నిష్కైకాం లేహయేద్వాపి క్షౌద్రేణ కటురోహిణీమ్. 196
శ్వాసం చారోచకం హంతి మరిచం దాడిమం గుడం,

(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౪ భాగము ఈరెంటిని ఖల్వములో నునిచి కలబందరసముతో నొకఝామము మర్దించి ౧౪ భాగము శుద్ధిజేసిన తామ్రపురేకులకు లేపనముజేసి ఎండించి హండికాయంత్రమున ఒకదినము వండి సాంగశీతమున దీసి ఖల్వములో నునిచి చూర్ణముజేసి రెండుగురిగింజలయెత్తును సేవించిన శ్వాసమును, పాపరవేరు, దేవదారు, త్రికటుకములు, పంచదార అనువాని చూర్ణానుపానముతోడ సేవించిన ఊర్ధ్వశ్వాసమును, నిష్కప్రమాణము కటుకరోహిణి చూర్ణము, తేనె అనువాని యనుపానముతోడగాని, లేక నిష్కప్రమాణము మిరియాలు, దాడిమవిత్తులు, బెల్లము అనువానిని నూరి దాని యనుపానముతోడగాని సేవించిన శ్వాసమును, అరోచకమును హరించును.

---

* త్రికమ్.

సర్వశ్వాసములకు ఉదయభాస్కర రసము

ధాన్యాభ్రం సూతకం గంధం శ్వేతాపామార్గజద్రవైః. 197
తుల్యాంశం మర్దయే చ్ఛాయఃపాత్రే పాతనకే పచేత్,
ఊర్ధ్వలగ్నం తతో గ్రాహ్యం రసో హ్యుదయభాస్కరః. 198
శ్వాసం పంచవిధం హంతి [1] గుంజామాత్రం పిబేదను,

తా. ధాన్యాభ్రకము, రసము, గంధకము-వీనిని శుద్ధిజేసి సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి తెల్లయుత్తరేణురసముతో నొకదినము మర్దించి ఇనుపపాత్రలో నునిచి పాతనాయంత్రమున పాకముచేసిన నది యూర్ధ్వయంత్రమున కెగయును. దానిని దీసికొని యందొకగురిగింజయెత్తును నిమ్మప్రమాణము కటుకరోహిణి, తేనె అనువాని యనుపానముతోడగాని, నిమ్మప్రమాణము మిరియాలు, దాడిమవిత్తులు, బెల్లము అనువానిని నూరి ముద్దచేసి దానితోడగాని సేవించిన ౫ శ్వాసములు, అరోచకము హరించును.

శ్వాసములకు గంధకయోగము

గంధకం మరిచం సాజ్యం పిబే [2] చ్ఛ్వాసకఫాపహమ్. 199
గంధకం ఘృతపానేన శ్వాసక్షతక్షయాపహం,

తా. శుద్ధిచేసిన గంధకము, మిరియాలు వీనిని నేతితో నూరి సేవించిన శ్వాసకాసలు హరించును. శుద్ధిచేసిన గంధకమును నేతితోడ సేవించిన శ్వాసము, క్షతక్షయము హరించును.

శ్వాసములకు భార్గ్యాదికషాయము

భార్గీ వచా భాను శివా హరిద్రా
వాసామృతా నాగర ధాన్యకానాం,
క్వాథోజయేచ్ఛ్వాసమిమం ప్రసిద్ధం
తథాచ నిద్రా సుఖమాప్నుయాచ్చ. 200

తా. గంటుభారంగి, వస, జిల్లేడువేరు, కరక్కాయలు, పసపు, అడ్డసరపుయాకులు, తిప్పతీగె, శొంఠి, కొత్తిమెర్లు-వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయముగాచి సేవించిన శ్వాసములు హరించుటయేగాక నిద్రాసుఖమును గలుగును.

శ్వాసములకు విభీతకాదికషాయము

విభీతభాస్వగ్నిచవిశ్వభార్గ్యా కణాభయా ముస్తకృతఃకషాయః

---

[1] గుంజాద్వయమానుపానతః. [2] ద్వాత.

వమింహారేచ్ఛ్వాసమిమంపి బేచ్ఛ ప్రవృద్ధకాసం ప్రబలాంచహిక్కామ్.

తా. తానికాయలు, జిల్లేడుపేరుపట్ట, చిత్రమూలము, శొంఠి, గంటుభారంగి పిప్పళ్ళు, కరక్కాయలు, తుంగముస్తెలు- వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయము గాచి సేవించిన వాంతి, శ్వాసము, ప్రబలమైనకాసము, ప్రబలమైనఎక్కిళ్ళు హరించును.

శ్వాసాదులకు కంటకార్యావలేహము

కంటకారీ తులాం ద్రోణ నీరే పక్త్వా కషాయకం,
పాదశేషం గృహీత్వా చ తస్మింశ్చూర్ణానిదాపయేత్. 202
పృథక్పలాని చైతాని గుడూచీ చవ్యచిత్రకాః,
ముస్తం కర్కట శృంగీచ త్ర్యూషణం ధన్వయాసకః. 203
భార్గీ రాస్నా శఠీచైవ శర్కరా పలవింశతిః,
ప్రత్యేకంచ పలాన్యష్టౌ ప్రదద్యా ద్ఘృతతైలయోః 204
పక్త్వా లేహత్వ మానీయ శీతే మధుపలాష్టకం,
చతుఃపలంతుగాక్షీర్యాః పిప్పలీనాం చతుఃపలమ్. 205
క్షిప్త్వా నిదధ్యా త్సుదృఢే మృణ్మయే భాజనే శుభే,
లేహోఽయంహంతిహిక్కార్తిశ్వాసకాసాన శేషతః. (ఆయుర్వేదే)

తా. నూరు పలముల వాకుడువేళ్ళుదంచి ద్రోణప్రమాణము గల నుదకమునందు వైచి నాలవభాగము మిగులునటుల కషాయము గాచి వడియగట్టి అందు తిప్పతీగె, చవ్యము, చిత్రమూలము, తుంగముస్తెలు, కర్కాటకశృంగి, త్రికటుకములు, దురదగొండి, గంటుభారంగి, * సన్నరాష్నము, కచ్చూరములు అనువానిచూర్ణము దినుసొకటింటి కొక్కొకపలము, పంచదారి ౨౦ పలములు, నెయ్యి ౮ పలములు, తెల్లఆపనూనె ౮ పలములు గలపి లేహ్యపక్వముగ వండి చల్లారినపిదప తేనె ౮ పలములు, వెదురుప్పు ౪ పలములు, పిప్పలిచూర్ణము ౪ పలములు గలిపి మంచిమట్టిపాత్రలో నునిచి సేవించుచుండిన ఎక్కిళ్ళు, శ్వాస, కాసములు నిశ్శేషముగ హరించును.

సర్వశ్వాసములకు భార్గీగుడము

శతం సంగృహ్య భార్గ్యాస్తు దశమూలాస్తథా శతం
శతం హరీతకీనాంచ పచే త్తోయే చతుర్గుణే. 207
పాదావశేషే తస్మింస్తు రసే వస్త్రనిపీడితే,
ఆలోడ్యచ తులాం పూతాం గుడస్యాప్యభయాం తతః. 208

* ఇదే దుంపరాష్నము.

పునఃపచేత్తు మృద్వగ్నౌ యావల్లేహత్వమేతి తత్,
శీతే చ మధున స్తత్ర పట్పలాని వినిక్షిపేత్. 209

త్రికటు త్రిసుగంధంచ పలమాత్రం పృథక్పృథక్,
యవక్షారం కర్షయుగ్మం సంచూర్ణ్య ప్రక్షిపే త్తతః. 210

భక్షయే దభయా మేకాం లేహస్యార్థపలం తథా,
శ్వాసం సుదారుణం హంతి కాసం పంచవిధం తథా. 211

అర్శాంస్యరోచకం గుల్మం శకృద్భేదం క్షయం తథా,
స్వరవర్ణప్రదో హ్యేష జఠరాగ్నేః ప్రదీపనః. 212

నామ్నా భార్గీ గుడః ఖ్యాతో భిషగ్భిస్సకలైర్మతః. (నిత్యనాథీయే)

తా. గంటుభారంగి, దశమూలములు, కరక్కాయలు-వీనిని దినుసుకు ౧౦౦ *పలముల చొప్పున నొకభాండములోవైచి ౧.౨౦౦ పలములు నీళ్ళుపోసి నాలవభాగము మిగులునటుల కషాయము గాచి వడియగట్టి యందు బెల్లము ౧౦౦ పలములు, కరక్కాయలు ౧౦౦ పలములు వైచి మరల మందాగ్నితో చిక్కగనగువఱకు పాకముజేసి చల్లారినపదప తేనె ౬ పలములు, త్రికటుకములు, దాచినిచెక్క, ఆకుపత్రిక, ఏలకులు అనువాని చూర్ణము దినుసు కొక్కొకపలము, యవక్షారచూర్ణము ౨ కర్షములు కలిపి లేహ్యమును సిద్ధపఱచి యందర్ధపలమును, ఒకకరక్కాయను ప్రతిదినమును ప్రాతఃకాలమున సేవించిన భయంకరమైన శ్వాసము, ౫ విధకాసములు, మూలవ్యాధి, అరోచకము, గుల్మము, అతిసారము, క్షయము-వీనిని నశింపజేయుటయేగాక స్వరము, వర్ణము, అగ్నిదీపనము అనువానినిసహా కలుగంజేయును. ఈభార్గ్యాదిగుడము సకలవైద్యసమ్మతము.

శ్వాసములకు వాసాద్యవలేహము

వాసా తులామష్టగుణేచ నీరే విపాచ్యతాం పాదజలేనపాకం,
త్యుక్త్వాథకంతద్విపచేచ్ఛివానాంఖండాఃప్రయోజ్యాస్సకలస్యతుల్యాః.
తతస్సముత్తార్య పలానిచాష్టౌ క్షౌద్రస్యచ ద్వే కిల వంశజాయాః,
క్షిపే త్తథా మాగధికా పలార్ధం పలంచతుర్జాతభవంప్రయోజ్యమ్.
యోజ్యం పలార్ధం శ్వసనేచకాసే క్షయేస్రపిత్తే కఫపీనసేచ,
హృద్రోగకార్శ్యే కిల విద్రధౌచ హ్యురఃక్షతేశోణితవాంతికోపే.
(ఆయుర్వేదే)

---

* పల మన ౪ తులములు.

తా. నూరుపలముల అడ్డసరముగో ౧౦౦౦ పలములు నీళ్లుపోసి చతుర్థాంశముగ కషాయము గాచి అందు కరకచూర్ణము అఢకప్రమాణము గలిపి గట్టియగువఱకు మరల పాకముచేసి దానిని దించి చల్లారినపిదప తేనె ౮ పలములు, వెదురుప్పుచూర్ణము ౨ పలములు, పిప్పలిచూర్ణము ౪ పలము, చాతుర్జాతకచూర్ణము ౧ పలము కలిపి అర్థపలమును సేవించుచుండిన శ్వాస కాసములు, క్షయము, రక్తపిత్తము, కఫము, పీనసము, హృద్రోగము, కృశత్వము, విద్రధి, ఉరఃక్షతము, రక్తవాంతి వీనిని హరింపఁజేయును.

సర్వశ్వాసములకు శ్వాసకాళేశ్వరరసము

మృతంవంగం మృతంలోహం మృతార్కం మృతమభ్రకమ్,
శుద్ధసూతం తథా గంధం మాక్షికం హింగుళం విషమ్. 217

జాతీఫలం లవంగం చ త్వగేలా నాగకేసరం,
ఉన్మత్తకస్య బీజాని నైపాలం రాత్రిదుర్లభమ్. 218

ఏతాని సమభాగాని మరిచం హరనేత్రకం,
సర్వం తద్వ్యక్తీపే క్షిప్త్వా లోహదండేన మర్దయేత్. 219

తావచ్చూర్ణీకృతం ధీమాన్ యావత్స్నాతం నదృశ్యతే.
శక్రాసనస్య స్వరసే ర్భావనాస్త్వైకవింశతిః. 220

ద్విగుంజాపుష్టత్తమామాత్రా హార్ద్రకస్వరసైర్యుతా,
తదర్ధం బాలవృద్ధేషు పథ్యం దేయం తథోచ్యతే. 221

పంచశ్వాసాన్ క్షయం కాసం రాజయక్ష్మనివారణం,
శ్వాసకాళేశ్వరో నామ దేవానామపి దుర్లభః. 222

తా. వంగభస్మము, లోహభస్మము, తామ్రభస్మము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన సువర్ణమాక్షికము, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిజేసినవసనాభి, జాజికాయ, లవంగములు, దాచినిచెక్క, ఏలకులు, నాగకేసరములు, శుద్ధిజేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు, శుద్ధిచేసిన నేపాళములు, పసపు, కచోరములు ఇవి సమభాగములు, మిరియాలు 3 భాగములు - వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి రసము చెలియకుండువఱకు లోహదండముతో మర్దించి కొడిసెరసముతో ౨౧ మారు భావన జేసి వయోవంతులు రెండుగురిగింజలయెత్తును, బాల వృద్ధులు ఒక గురిగింజయెత్తును, అల్లపురసముతో సేవించి పథ్యముగ నుండిన ౫ విధశ్వాసములు, శరీరక్షయము, కాసము, రాజయక్ష్మ వీనిని నశింపఁజేయును. ఈశ్వాసకాళేశ్వరరసము లభించుట దేవతలకు సహా దుర్లభంబు.

హిక్కానిదానము

విదాహి గురు విష్టంభి రూక్షాభిష్యంది భోజనైః,
శీతపానాశనస్నానైర్హిక్కా భవతి ధావనాత్. 223

(మాధవనిదానే)

తా. దాహజనకద్రవ్యములు, జడకర ద్రవ్యములు, మలబద్ధకర రూక్షకరద్రవ్యములు, జిగటుగలపదార్థములు వీనిని భుజించుటవలన, శీతాన్నపానముల సేవించుటవలన, శీతోదకములచే స్నానము జేయుటవలన, పరుగులిడుటవలన ఎక్కిళ్ళు జనించును.

హిక్కాశ్చేవ, తత్సంప్రాప్తి

అన్నజాం యమలాం క్షుద్రాం గంభీరాం మహతీం తథా,
వాయుఃకఫేనానుగతం పంచహిక్కాః కరోతి హి. 224

తా. వాతము కఫముతో గలసి అన్నజహిక్క, యమళహిక్క, క్షుద్రహిక్క, గంభీరహిక్క, మహాహిక్క అన నైదువిధములైన హిక్కల గలుగంజేయును.

హిక్కాపూర్వరూపములు

కంఠోరసో ర్గురుత్వంచ వదనస్య కషాయతా,
హిక్కానాంపూర్వరూపాణి కుక్షేరాటోపఏవచ. (ఆయుర్వేదే)

తా. కంఠము, రొమ్ము అనువానియందు జడత్వముగలుగుట, నోరు వగరుగ నుండుట, కడుపునందు ఆరాటము గలుగుట-ఇవి హిక్కకు పూర్వరూపంబులు.

అన్నజహిక్కాలక్షణము

పానాన్నైరతిసంభుక్తైః సహసా పీడితోఽనిలః,
హిక్కయత్యూర్ధ్వగో భూత్వా తాం విద్యా దన్నజాం భిషక్. 226

తా. అన్నపానాదుల మిక్కుటముగ సేవించుటవలన వాతం బకస్మాత్తుగ పీడింపబడినదై ఊర్ధ్వగతంబై ఎక్కిళ్ళను గలుగంజేసిన అన్నజహిక్క యని తెలియవలయును.

యమళహిక్కాలక్షణము

చిరేణ యమలైర్వేగైర్యా హిక్కా సంప్రవర్తతే,
కంపయంతీశిరోగ్రీవాం యమలాంతాంవినిర్దిశేత్. (మాధవనిదానే)

తా. చిరకాలముమీద ఎక్కిళ్ళు రెండుగ గలసి కడుతీవ్రముగ వచ్చుట, శిరము

క్షుద్రహిక్కాలక్షణము.

ప్రకృష్టకాలైర్యావేగైర్మందైస్సమభివర్తతే,
క్షుద్రికానామ సా హిక్కా జత్రుమూలాత్ప్రధావతి, 228
(నిత్యనాథీయే)

తా. చిరకాలమునుండి ఎక్కిళ్ళు మందవేగముగ వచ్చుట, * జత్రుమూలముల లోనుండి జనించుట-ఈలక్షణములు గలది క్షుద్రహిక్క యని తెలియవలయును.

గంభీరహిక్కాలక్షణము.

నాభిప్రవృత్తా యా హిక్కా ఘోరా గంభీరనాదినీ,
అనేకోపద్రవవతీ గంభీరానామ సా స్మృతా. 229

తా. ఎక్కిళ్ళు బొడ్డువద్దనుండి లేచి గంభీరశబ్దమును గలుగజేయుట, దప్పి, జ్వరము మొదలగు పలు నుపద్రవములతోడఁగూడి భయంకరముగ నుండుట - ఈలక్షణములుగలది గంభీరహిక్క యని తెలియవలయును.

మహాహిక్కాలక్షణము.

మర్మాణ్యుత్పీడయంతీవ సతతం యా ప్రవర్తతే,
మహాహిక్కేతి సాజ్ఞేయాసర్వగాత్రప్రకంపినీ.(ఆయుర్వేదే) 230

తా. రొమ్ము, నాభి, పొత్తికడుపు మొదలగు మర్మస్థలములయందు పీడగలుగుట, ఎల్లప్పుడు ఎక్కిళ్ళువచ్చుట, సర్వాంగములు వణకుట-ఈలక్షణములు గలది మహాహిక్క యని తెలియవలయును.

హిక్కాస్వరూప తత్సాధ్యాసాధ్యములు.

యమళా యుగళైర్వేగైర్మహాంతే మహతీధ్వనిః,
గంభీరానాభిసంభూతా క్షుద్రాఖ్యా మందవేగినీ. 231
అన్నజాపి తత్రైవస్యాత్పూర్వాస్తిస్రోపివర్జయేత్. (ఆయుర్వేదే)

తా. ఎక్కిళ్లు వేగముతోఁగూడి జంటగ వెడలిన యమళహిక్క యనియు, మహాధ్వనితోఁ గూడి వెడలిన మహాహిక్క యనియు, నాభినుండి వెడలిన గంభీరహిక్క యనియు, మందవేగముతోఁ గూడి పలుమారు వెడలుచుండిన క్షుద్రజహిక్క యనియు, అన్నపానాదులవలన ఎక్కిళ్లు జనించిన అన్నజహిక్కయనియు తెలియవలయును. అందు యమళహిక్క, మహాహిక్క, గంభీరహిక్క అన నీమూడు నసాధ్యంబులు. క్షుద్రహిక్క, అన్నజహిక్క అన నీరెండును సాధ్యంబులు.

---

*జత్రుమూలము లన మెడకొంకులు,

అసాధ్యహిక్కాలక్షణము

ఆయమ్యతే హిక్కతో యస్య దేహో
దృష్టిశ్చోర్ధ్వం తామ్యతే యస్య నిత్యం,
క్షీణోన్నద్విట్ క్షౌతి యశ్చాతిమాత్రం
తౌ ద్వౌ చాంత్యౌ వర్జయే ద్ధిక్కమానౌ. 232

తా. క్షుద్రజ, అన్నజములను సాధ్యహిక్కలలో సగా ఎక్కిళ్ళ వేగమువలన నేత్రములు విస్తరించి ఊర్ధ్వదృష్టి గలిగి ఎల్లపుడు మోహమును జెందుచుండు హిక్కారోగిని, శరీరక్షయము అన్నద్వేషము పలుమారు ఎక్కిళ్ళు గలహిక్కారోగిని వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును.

అతిసంచితదోషస్య భక్తచ్ఛేదకృశస్యచ,
వ్యాధిభిః క్షీణదేహస్య వృద్ధస్యాతివ్యవాయినః. 233
ఆసాం యాసా సముత్పన్నా హిక్కా హంత్యాశు జీవితమ్,
(గ్రంథాంతరే)

తా. కడుసంచితదోషముగలవానికి, అన్నద్వేషమువలన కృశించినవానికి, పలువిధములైన రోగములవలన శరీరకృశత్వముగలవానికి, వృద్ధునికి, అతిమైథునము సేయువానికి సాధ్యహిక్కలలో నేదిజనించినను యది వానిని శీఘ్రముగ జంపును.

హిక్కలకు మేఘడంబరరసము

తండులీయద్రవైః పిష్టం సూతతుల్యంచ గంధకమ్. 234
*వజ్రమూషాగతం పాచ్యం భూధరేఽంత్రం సముద్ధరేత్.
దశమూలకషాయేణ భావయే త్త్రిహారద్వయమ్. 235
గుంజాద్వయం హరత్యేష హిక్కాం శ్వాసం జ్వరం కిల,
అనుపానేన దాతవ్యో రసోఽయం మేఘడంబరః. 236
నాగరం పిప్పలీ భార్గీ పుష్కరం కర్షకం శఠీ,
శర్కరాష్టగుణం చూర్ణ మనుపానం ప్రకల్పయేత్. 237
(మాధవనిదానే)

తా. రసము, గంధకము వీనిని శుద్ధిజేసి సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి చిర్రివేళ్ళరసముతో మర్దించి వజ్రమూషలో నునిచి భూధరయంత్రమున పుటంబిడిన

* వజ్రమూషాగతంచైవ భూధరే భస్మతాం వ్రజేత్.

నది భస్మంబగును. పిదప దానిని సాంగశీతలముగ దీసి మఱల ఖల్వములోనునిచి దశమూల కషాయముతో రెండుయామములుభావన జేసిరెండుగురిగింజలయెత్తుశొంఠి,పిప్పళ్ళు, గంటు భారంగి, పుష్కరమూలము, (దీనిప్రభావంబున నేలములకవేళ్లు) కచ్చూరములు-వీనిని వినుసుక కర్షప్రమాణము చొప్పున చూర్ణముజేసి దీనికెసిమిదపపాలు పంచదార గలిపి యాయనుపానముతోడ సేవించిన ఎక్కిళ్లు, శ్వాసము, జ్వరము హరించును. (మఱియు నీరసమును చిట్టివేళ్లరసముతో సేవించిన యమళహిక్క హరించును.)

హిక్కలకు యోగవాహకరసము

రసస్యతుల్యభాగేన తామ్రభస్మప్రకల్పయేత్,
జంబీరోత్థద్రవైర్మర్ద్యం దినాంతే తత్సముద్ధరేత్. 238
బధ్వా వస్త్రేటికాయంత్రే తుల్యం గంధేన పాచయేత్.
ఏవంతు షడ్గుణం కార్యం తతః పిష్టం సముద్ధరేత్. 239
పాషాణభేదిమత్స్యాక్షీ ద్రవైః పిష్టంతు మర్దయేత్,
తద్గోళం లేపయేచ్ఛోష్యం కల్కే పాషాణభేదినః. 240
మత్స్యాక్ష్యాశ్చ ఘనం లేప్యం దత్వా పాతనయంత్రకే,
స్వేదయే ద్యామమాత్రంతు రసోఽయం యోగవాహకః. 241
గుంజాద్వయం ప్రదాతవ్యం హిధ్మా వైస్వర్యశ్వాసజిత్,
దశమూలం పిబేచ్చాను కుళుత్థంచ కషాయకమ్. (ఆయుర్వేదే)

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో నొకదినము మర్దించి బట్టలోమూటగట్టి వేష్టికాయంత్రములో నునిచి ఆరెంతలగంధకము జీర్ణంబగువఱకు పుటంబిడి ఖల్వములో నునిచి * కొండపిండివేళ్లు, పొన్నగంటివేళ్లు వీనిరసములతో ప్రత్యేకముగ మర్దించి ముద్దజేసిదానిపైకొండపిండాకును నూరి లేపనముజేసి ఎండనెండించి పాతనాయంత్రమున నొకయామము పుటంబిడి సాంగ శీతలమున దీసి రెండుగురిగింజలయెత్తును దశమూలకషాయముతోగాని, ఉలవకషాయము తోగాని సేవించిన యమళహిక్క మొదలగు సర్వహిక్కలు, స్వరభంగము, శ్వాసము హరించును.

హిక్కలకు గంధామృతరసము

రసం గంధక తైలేన మర్దయే త్పాదటంకణం,
తత్పిండం బంధయే ద్వస్త్రే గంధకార్యంచ పూర్వవత్. 243

* ఇదే పిండిబండయనియు జెప్పంబడును.

చూర్ణం వై వేష్టికాయంత్రే యావజ్జీర్యతి షడ్గుణం,
అయంగంధామృతో నామ్నా రసో హిక్కావినాశకః. 244
గుంజాత్రయం లిహేత్క్షౌద్రైః కషాయంచ చ పిబేదను,
అమృతాగ్నికుళుత్థానాం పాయయేత్క్వథితైర్జలైః. 245
(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము గంధకతైలముతో మర్దించి పిదప రసమునకు నాలవభాగము శుద్ధిజేసిన వెలిగారము గలిపి మరల మర్దించి బట్టలో నునిచి మూటగట్టి దీనిని శుద్ధిచేసిన గంధకములోబెట్టి వేష్టియంత్రమున ఆరింతలగంధకము జీర్ణంబగువఱకు పుటంబిడి మూడుగురిగింజలయెత్తును తేనెతో సేవించి తోడనే తిప్పతీగె, చిత్రమూలము, ఉలవలు అను వాని కషాయమును త్రాగిన ఎక్కిళ్లు హరించును.

హిక్కలకు నిదిగ్ధికాదియోగము

నిదిగ్ధికాం చామలకప్రమాణాం
హింగూ కణాభ్యాం మధునాచ యుక్తాం,
లిహ్యాన్నరశ్శ్వాసనపీడితశ్చ
హిక్కాం జయత్యేష బలాత్క్షణేన. 246

తా. ఉసిరికకాయంత ప్రామడువేళ్లముద్దలో పేల్చిన ఇంగువ, పిప్పళ్ళు అను వానిచూర్ణమును, తేనెను గలిపి సేవించిన శ్వాసము, ఎక్కిళ్లు తత్క్షణమున హరించును.

హిక్కలకు కుళీరాదికషాయము

కుళీర మధుకం ధాన్య మేలాచోశీర కోలకం,
వరా బిల్వయుతం క్వాథం హిక్కా ఛర్ది నివారణమ్. 247

తా. కర్కాటకశృంగి, యష్టిమధుకము, కొత్తిమెర్లు, ఏలకులు, వట్టివేరు, తక్కోలపుట్లు, త్రిఫలములు, మారేడువేరు-వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయము గాచి సేవించిన ఎక్కిళ్ళు, వాంతి హరించును.

హిక్కలకు విభీతకాదికషాయము

విభీతకాద్ధామలవిశ్వభార్గీ కణాభయాసాధిత మంబుపీతం,
సమీరణ శ్వాస వమిం హరేచ్చ ప్రబద్ధకాసం ప్రబలాంచ హిక్కామ్.

తా. తానికాయలు, తుంగముస్తెలు, ఉసిరికపప్పు, శొంఠి, గంటుభారంగి, పిప్పళ్లు

కరక్కాయలు-వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయముగాచి సేవించిన వాతము, శ్వాసము వాంతి, ప్రబలమైన కాసములు, ఎక్కిళ్ళు హరించును.

హిక్కలకు వ్యాఘ్ర్యాదికషాయము

వ్యాఘ్రీ దురాలభా భార్గీ బిల్వ మజ్జా త్రికంటకైః,
కషాయశ్చానుపానం చ క్షౌద్రం హిక్కాతిశ్వాసజిత్. 249

తా. ములకవేళ్లు, శేగటిదూలవేళ్లు, గంటుభారంగి, మారేడుగుజ్జు, పల్లేరు-వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయము గాచి యందొకింత తేనె వైచి సేవించిన ఎక్కిళ్ళు, ప్రబలమైన శ్వాసము హరించును.

హిక్కలకు మయూరపింఛయోగము

మయూరపింఛభస్మాపి మధుకంచ కణాయుతం,
కుళీరరక్తే సంమర్ద్య మధునా వాసితాయుతమ్. 250
గండూషం కురుతే క్షిప్రం హిక్కామాశు వినాశయేత్,
(మాధవనిదానే)

తా. నెమలియీకలభస్మము, యష్టిమధుకము, పిప్పళ్ళు - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి ఎండ్రకాయరక్తముతో మర్దించి తేనె గాని లేక పంచదారగాని కలిపి గండూషముజేసిన ఎక్కిళ్ళు శీఘ్రముగ హరించును.

హిక్కాహరయోగములు

కర్కటీసలిలం యష్టి మయూరస్యచపింఛజమ్. 251
భస్మభ్రమరగేహంచ హ్యాపామార్గస్య బీజకం,
మధునా యోజితం దేయం హిక్కామాశు వినాశయేత్. 252

తా. ఎండ్రకాయబొక్కలలోని యుదకము, యష్టిమధుకము, నెమలియీకల భస్మము, తుమ్మెదలగూడు, ఉత్తరేణివిత్తులు అనువానిలో దేనినేని తేనెతోఁగూర్చి సేవించిన ఎక్కిళ్ళు శీఘ్రముగ హరించును.

క. వెలిగార మాకుపత్రిక, సిల దాచినిచెక్క కోష్టు వేలకిచూర్ణం
బులు చేసి తేనెతోడను, నెలమిని సేవింప హిక్కలెల్లనుమానున్. 253

హిక్కలకు మధూచ్ఛిష్టాధూమపానము

మధూచ్ఛిష్టం సర్జరసం ఘృతం మనశ్శిలాసమం,

ధూమపానే హరేద్ధిక్కాం ధూమైర్వా శిఖిపక్షజైః. 253
(మాధవనిదానే)

తా. మైనము, గుగ్గిలము, మణిశిల - వీనిని సమభాగములుగ గాని, లేక నెమలి యీకలుగాని, ఆవునేతిలోదడిపి నిప్పులోవైచి దానిపొగను ద్రాగిన ఎక్కిళ్ళుహరించును.

క. గోశృంగంబును భుజగపు
కూసంబును నెమలిఱెక్క గుగ్గులమును మే
ల్వాసిపసపగరుగంధము
గోసర్పుల ధూమ్రసేవఁ గూలును హిక్కల్.

తా. ఆవుకొమ్ము, పాముకూసము, నెమలియీకలు, గుగ్గిలము, పసపు, శ్రీగంధము, కృష్ణాగరు-వీనిని ఆవునేతిలో దడిపి అగ్నిలోవైచి దానిపొగను ద్రాగిన ప్రబలమైన ఎక్కిళ్ళు హరించును.

హిక్కలయందు పథ్యము

కచోరం పుష్కరం వ్యోషం మాతులుంగామ్లవేతసం,
శాలిషష్టిక గోధూమ యవ ముద్గ కుళుత్థకమ్. 254
నిద్రా హిధ్మా శ్వాస కాస పిపాసాశ్చ వినాశయేత్,
(మాధవనిదానే)

తా. కచోరములు, పుష్కరమూలము, త్రికటుకములు, మాదీఫలము, పుల్లప్రబ్బలి ౬౦ దినములకు ఫలించెడివడ్లు, గోధుమలు, యవలు, పెసలు, ఉలవలు, నిద్ర-ఇవి హిక్కా శ్వాస కాస తృష్ణారోగములయందు పథ్యకరంబులు.

హిక్కయం దపథ్యము

విష్టంభీని విదాహీని రూక్షాణి కఫదాని చ. 255
నిష్పావమాష పిణ్యాక వారిజానూపమామిషం,
అవిదగ్ధం దంతకాష్ఠం వస్తిం మత్స్యాంశ్చ సర్షపాన్. 256
ఆమ్ల తుంబీఫలం కందం తైలభ్రష్ట ముపోతకీం,
గురుశీతం చాన్నపానం హిక్కారోగీ వివర్జయేత్. 257

తా. మలబద్ధకరద్రవ్యములు, వెదురుమొలక, మద్యము, మరీచము మొదలగు విదాహకరద్రవ్యములు, రూక్షకరద్రవ్యములు, కఫకరద్రవ్యములు, అనుములు,

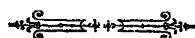
మినుములు, తెలికపిండి, నీటిలో జనించిన ద్రవ్యములు, ఊటభూమిలో జనించిన జంతు మాంసము, పక్వము చేయఁబడని ద్రవ్యములు, దంతకాష్ఠము, *వస్తికర్మ, మత్స్యములు, ఆవాలు, పులుసు, ఆనుగపుకాయ, గడ్డలు, నూనెతో వేయించఁబడిన ముట్టుబచ్చలి కూర, జడముగ శీతకరముగ నుండు అన్నపానములు - వీనిని ఎక్కిళ్ళుగలవారు వర్జింప వలయును.

అష్టమప్రకరణమ్.

* చిమ్మనగొట్టములో తైలాదుల నాకర్షించుటకై దానిమధ్యభాగమున బంధింపంబడి నధోభాగంబున కర్ణికలవలెను, అం దాకర్షింపఁబడిన తైలాదుల బైలుపరుచుట కైన నగ్రభాగంబున గుండ్రముగను నిర్మింపంబడి చిమ్మనగ్రోవిలో బంధింపఁబడి యుండు దండమే వస్తి యనంబడును. కావున దానిలో రోగోపయుక్తతైలాదుల నాకర్షించుకొని గుదమేఢ్రముల బ్రయోగించుటయ వస్తికర్మ యనంబడును.

నవమప్రకరణమ్

మేహరోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

శ్లో. సర్వజ్ఞం సచ్చిదానందం లోకనాథం జగద్గురుం,
వ్యోమకేశం భవానీశం రాజభూషమహం భజే. 1

తాత్పర్యము. సర్వజ్ఞుఁడు, సచ్చిదానందస్వరూపుఁడు, లోకేశుఁడు, జగద్గురువు, ఆకసమే కేశములుగఁ గలవాఁడు, పార్వతికి ప్రభువు, శిరమున చంద్రుఁడే భూషణముగఁ గలవాఁడు నగు నీలకంఠుని నేను భజించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశ మనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజు అని పేర్కొనంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడు శ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీ గ్రంథముయొక్క నవమప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

మేహరోగనిదానము

నవాన్న దధి మద్యాంబు గుడ ధూమ నిషేవణాత్,
దూషయంతి పలం మేద శ్శుక్లం మజ్జాం రసం రజః. 3
జాయంతే వింశతిర్మేహా దశసాధ్యాః కఫోత్థితాః,
పిత్తోత్థితాశ్చ షడ్యాప్యా శ్చతురో మారుతా త్త్యజేత్. 4
సాధ్యాన్ యాప్యా నసాధ్యాంశ్చ క్రమేణేత్థం వినిర్దిశేత్,
(ఆయుర్వేదే)

తా. క్రొత్తయన్నము; పెరుగు, మద్యము, ఉదకము, బెల్లముతో చేయఁబడిన ద్రవ్యములు, పొగ అనువానిని మిక్కుటముగ సేవించుటవలన మాంసము, మేదస్సు, శుక్లము, మజ్జ, రసము, రక్తము దుష్టంబులై ఇరువదిమేహముల జనింపఁజేయును. అందు పదిమేహములు శ్లేష్మజనితంబులు. ఆరు పైత్త్యజనితంబులు. నాలుగు వాతజనితంబులు. అట్లగుటం జేసి శ్లేష్మమువలన జనించిన పదిమేహములు సాధ్యంబులు. పైత్త్యమువలన జనిం

అసాధ్యంబులు. ఈక్రమానుగణ్యముగ మేహరోగముల సాధ్య కష్టసాధ్య అసాధ్యత్వ ముల నెఱుంగదగును.

ఆస్యాసుఖం స్వప్నసుఖం దధీని గ్రామ్యౌదకానూపరసాఃపయాంసి,
నవాన్నపానం గుడవైకృతం చ ప్రమేహహేతుః కఫకృచ్చ సర్వమ్.
(మతాంతరే)

తా. సుఖముగ కూర్చుండుట, నిద్రాసుఖమును జెందుట, పెఱుగును త్రాగుట, ఊరు, ఉదకము అనువానియందలి ప్రాణులయొక్క మాంసరసమును, పాలను, క్రొత్త యన్నమును, క్రొత్తయుదకమును, బెల్లముతో జేయఁబడిన భక్ష్యములను, లేక బెల్లము యొక్క వికారముగల పదార్థములను, కఫకర సర్వపదార్థములను మిక్కుటముగ సేవించుట - ఈకారణములవలన ప్రమేహము జనించును.

కఫాదిమేహసంప్రాప్తి

మేదశ్చ మాంసం చ శరీరజం చ క్లేదం కఫో వస్తిగతః ప్రదూష్య,
కరోతి మేహాః స్సముదీర్ణ ముష్ణై స్తానేవ పిత్తం పరిదూష్యచాపి. 6
క్షీణేశుదోషేష్వవకృష్య ధాతూన్సందూష్య మేహాన్కురుతేఽనిలశ్చ,
సాధ్యాః కఫోత్థాదశపిత్తజాష డ్యాప్యానసాధ్యంపవనాచ్చతుష్కమ్.
సమక్రియత్వాద్విషమక్రియత్వాన్మహాత్యయత్వాచ్చయథాక్రమంతే,
(నిత్యనాథీయే)

తా. వస్తిగతకఫము మేదస్సును, మాంసమును, శరీరమునందలి క్లేదమును జెరచి శ్లేష్మమేహమును గలుగంజేయును. ఇవ్విధంబున ఉష్ణపదార్థసేవనవలన పిత్తము ప్రకోపించి పైఁజెప్పఁబడిన మేదాదులం జెరచి పిత్తమేహమును గలుగంజేయును. పిత్తశ్లేష్మములు క్షయింపుచుండ వాతము వసామజ్జాదిధాతువుల నాకర్షించికొని వానిం జెరచి వస్తియొక్క ముఖమునందు జేర్చి వాతజమేహమును గలుగంజేయును. అందు పదిమేహములు కఫజనితంబులు. అవి సమక్రియ (అనఁగా కఫముయొక్క కటుతిక్తాదిక్రియలు, మేదస్సు మొదలగు వానియొక్క కటుతిక్తాదిక్రియలు, వ్యాధిబలము సమానంబులుగా నుండుటచే సమక్రియత్వము) గలవి యగుటంజేసి సాధ్యంబులు. ఆరుమేహములు పిత్తజనితంబులు. అవి విషమచికిత్సలవలన (అనఁగా పిత్తమును హరింపంజేసెడి శీత మధురాది ద్రవ్యములవలన మేదస్సును, మేదోవృద్ధిని హరింపంజేసెడి ఉష్ణకటుకాది ద్రవ్యములవలన పిత్తమును) వృద్ధిచెందుటచే క్రియావైషమ్యముగలవి యగుటంజేసి యాప్యంబులు. నాలుగుమేహములు వాతజనితంబులు - అవి గంభీరములైన మజ్జాది

ధాతువుల నాకర్షించి కడుపీడను గలుగంజేయుటవలన, విషమక్రియగలవి యగుటవలన, అసాధ్యంబులు.

మేహరోగభేదములు

ఉదకేక్షు సాంద్ర సురా సికతా శుక్ల శీతళం,
పిష్ట లాలాతిమూత్రం చ క్షౌర హారిద్ర రక్తకమ్. 9
మంజిష్ఠా నీల కాలాశ్చ వసా మజ్జా మధూత్థితం,
హస్తిమేహో వింశతిస్స్యుర్జ్ఞాత్వా వర్ణేన లక్షయేత్. 10

(ఆయుర్వేదే)

తా. ఉదకమేహము, ఇక్షుమేహము, సాంద్రమేహము, సురామేహము, సికతామేహము, శుక్లమేహము, శీతమేహము, పిష్టమేహము, లాలామేహము, బహుమూత్రమేహము, క్షారమేహము, హారిద్రామేహము, రక్తమేహము, మంజిష్ఠామేహము, నీలమేహము, కాలమేహము, వసామేహము, మజ్జామేహము, మధుమేహము, హస్తిమేహము అని మేహములు ఇరువదివిధంబులు. వానిలక్షణముల వర్ణనమువలన దెలియవలయును.

కఫజనితదశమేహములు

ఉదకమేహలక్షణము

స్వచ్ఛం బహుసితం శీతం నిర్గంధ ముదకోపమం,
[1]జ్ఞేయశ్చోదకమేహోఽయం కించిదావిలపిచ్ఛిలమ్. 11

తా. మూత్రము నిర్మలముగ, అధికముగ, తెల్లగ, చల్లగ, గంధవిహీనముగ, ఉదకతుల్యముగ, ఒకింత కలగినట్లుగ, జిగటగ వెడలిన ఉదకమేహమని తెలియవలయును.

ఇక్షుమేహలక్షణము

ఇక్షోరసమివాత్యర్థం మధురం చేక్షుమేహత,

తా. మూత్రము చెఱకురసతుల్యంబై కడుమధురముగ వెడలిన ఇక్షుమేహ మని తెలియవలయును.

సాంద్రమేహలక్షణము

సాంద్రీభవే త్పర్యుషితం [2]సాంద్రమేహం తదుచ్యతే. 12

1 మేహాత్యుదకమేహేన కించిదావిలపిచ్ఛిలమ్. 2 సాంద్రమేహేన మేహతి.

తా. మూత్రము విడిచిన నొకరఘామునకు పేరిన సాంద్రమేహ మని తెలియ వలయును.

సురామేహలక్షణము

సురామేహీ సురాతుల్య ముపర్యచ్ఛ మధో ఘనం,

తా. మూత్రము కల్లువలె వెడలుట, మూత్రముపై నిర్మలముగ, అడుగునగట్టిగ నుండుట - ఈలక్షణములుగలది సురామేహ మని తెలియవలయును.

సికతామేహలక్షణము.

మూత్రాణూన్సికతామేహీ సికతారూపిణో మలాన్. 13

తా. మూత్రకణములు ఇసుకవలెవెడలిన సికతామేహ మని తెలియవలయును.

శుక్లమేహలక్షణము

శుక్లాభం శుక్లమిశ్రం వా శుక్లమేహీ ప్రమేహతి,

తా. మూత్రము శుక్లమువలెగాని, లేక శుక్లయుక్తముగగాని వెడలిన శుక్ల మేహ మని తెలియవలయును.

శీతమేహలక్షణము

శీతమేహీ సుబహుశో మధురం [1]చాతిశీతలమ్. 14

తా. మూత్రము మాధుర్యము, కడుశీతలము గలదై పలుమారు వెడలిన శీతమేహ మని తెలియవలయును.

పిష్టమేహలక్షణము

సంహృష్టరోమాపిష్టేన పిష్టవద్బహుళం సితం,

తా. మూత్రము కలిపినపిండివలె దట్టమై తెల్లగ వెడలుట, మూత్రోత్సర్జనకాలంబున రోమములు నిట్రపొడిచికొనుట-ఈలక్షణము గలది [2]పిష్టమేహ మని తెలియ వలయును.

శనైర్మేహలక్షణము

శనైశ్శనై శ్శనైర్మేహీ మందం మందం ప్రమేహతి. 15

తా. మూత్రము మెల్లగ మెల్లగ, మందమందముగ వెడలిన శనైర్మేహమని తెలియ వలయును.

---

1 భృశశీతలమ్. 2 పిష్టమేహ మన పిచ్ఛిలమేహము.

లాలామేహలక్షణము

లాలాతంతుయుతం మూత్ర లాలామేహేన పిచ్ఛిలం,

తా. మూత్రము చొంగవలె తంతియుక్తముగ, జిగటగ వెడలిన లాలామేహ మని తెలియవలయును.

బహుమూత్రలక్షణము

శోషస్తాపోంగకార్శ్యం చ బహుమూత్రం తృషాభ్రమః. 16
అస్వాస్థ్యసర్వగాత్రేషు మేహోఽయం బహుమూత్రకః,

తా. శోష, తాపము గలుగుట, మూత్రము అధికముగ వెడలుట, దప్పి, భ్రమ గలుగుట, సర్వావయవముల స్వస్థము లేకయుండుట - ఈలక్షణములు గలది బహుమూత్ర మేహ మని (గ్రంథాంతరేణ శనైర్మేహ మని) తెలియవలయును.

పిత్తజనితప్రమేహములు

క్షారమేహలక్షణము.

గంధవర్ణరసస్పర్శైః క్షారేణ క్షారతోయవత్. 17

తా. మూత్రము క్షారోదకమువలె గంధ, వర్ణ, రుచి, స్పర్శలం గలదిగ వెడలిన క్షారమేహ మని తెలియవలయును.

హారిద్రమేహలక్షణము

హారిద్రమేహీ కటుకం హారిద్రాసన్నిభం దహాత్,

తా. మూత్రము కారముగ, పసపువర్ణముగ, తాపయుక్తముగ వెడలిన హారిద్రామేహ మని తెలియవలయును.

రక్తమేహలక్షణము

విస్రముష్ణం సలవణం రక్తాభం రక్తమేహతః. 18

తా. మూత్రము దుర్గంధముగ, ఉష్ణముగ, ఉప్పగ, రక్తమువలె నెఱ్ఱగ వెడలిన రక్తమేహ మని తెలియవలయును.

మంజిష్ఠామేహలక్షణము

విస్రం మాంజిష్ఠమేహేన మంజిష్ఠాసలిలోపమం,

తా. మూత్రము దుర్గంధముగ, మంజిష్ఠాకషాయమువంటి ఛాయగలదిగ వెడలిన మంజిష్ఠామేహ మని తెలియవలయును.

—◎ నీల, కాలమేహలక్షణములు ◎—

నీలమేహేన నీలాభం కాలమేహీ మషీనిభమ్. 19

తా. మూత్రము నీలవర్ణముగ వెడలిన నీలమేహ మనియు, బొగ్గువలె నల్లగ వెడలిన కాలమేహ మనియు తెలియవలయును.

వాతజనితచతుర్మేహములు

—◎ మజ్జామేహలక్షణము ◎—

మజ్జాభం మజ్జమిశ్రంవా మజ్జామేహీ ముహుర్ముహుః,
వసామేహచికిత్సాయా తాం చికిత్సాం చ కారయేత్. 20

తా. మూత్రము మజ్జతో సమానవర్ణముగగాని, లేక మజ్జాయుక్తముగగాని పలుమారు వెడలిన మజ్జామేహ మని తెలియవలయును. దీనియందు వసామేహచికిత్సం చేయవలయును.

—◎ వసామేహలక్షణము ◎—

వసామేహీ వసామిశ్రం వసాభం మూత్రయేన్ముహుః,

తా. మూత్రము క్రొవ్వుతో గలసిగాని, క్రొవ్వుతో సమానముగగాని, పలుమారు వెడలిన వసామేహ మని తెలియవలయును.

—◎ హస్తిమేహలక్షణము ◎—

హస్తీమత్తఇవాజస్రం మూత్రం వేగవివర్జితమ్. 21
సలసీకం విబద్ధం చ హస్తిమేహీ ప్రమేహతి,

తా. మూత్రము మదించిన యేనుగుమదముతో సమానంబై ఎల్లప్పుడు వేగరహితముగ, త్వఙ్మాంసమధ్యగతరసయుక్తముగ, నిలచినిలచి వెడలిన హస్తిమేహ మని తెలియవలయును.

—◎ మధుమేహలక్షణము ◎—

మధుమేహే మధుసమం మధునా తస్యలక్షణమ్. 22

తా. మూత్రము తేనెవలె వెడలుట, చీమలు ఈగలు ఆవరించుట - ఈలక్షణములు గలది మధుమేహ మని తెలియవలయును.

కషాయమధురం రూక్షం క్షౌద్రమేహం వదేద్బుధః. (మతాంతరే)

తా. మూత్రము ఒగరుగ, మధురముగ, బంకగ వెడలిన క్షౌద్రమేహ మని తెలియవలయును.

వింశతిమేహపూర్వరూపములు

శీతప్రసక్తం గళతాలుశోషో మాధుర్యమాస్యే కరపాదదాహః,
భవిష్యతో మేహగుణస్వరూపం మూత్రే భిధావంతి పిపీలికాశ్చ,
అనిష్టాహారచేష్టాభ్యాం స్యాన్మేహామయవింశతి. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. శీతలపదార్థములయం దిచ్ఛ గలుగుట, కంఠము, దవడలు ఎండుట, నోరు తీపిగ నుండుట, చేతులు కాళ్లు మండుట, మూత్రము విడచినస్థలమునందు గండుచీమలు ప్రాకుట-ఇని గలుగఁబోయెడి మేహరోగమునకు లక్షణంబులు. పైఁజెప్పఁబడిన ఇరువది మేహములు విరుద్ధాహారచేష్టలవలన జనించును.

వాతాదిమేహవిభాగము

చత్వారో వాతజా మజ్జా వసా క్షౌద్రేభసంజ్ఞికాః,
క్షారహారిద్ర మంజిష్ఠా నీల కాలాశ్చ రక్తజమ్. 24
తోయేక్షుసికతా పిష్ట శుక్లసాంద్ర సురా శనైః,
శీతలం బహుమూత్రత్వం దశమేహాః కఫోద్భవాః. 25

తా. మజ్జామేహము, వసామేహము, మధుమేహము, హస్తిమేహము అను నాలుగు మేహములు వాతజనితంబులు. క్షారమేహము, హారిద్రమేహము, మంజిష్ఠామేహము, నీలమేహము, కాలమేహము, రక్తమేహము అన నారుమేహములు పిత్తజనితంబులు. ఉదకమేహము, ఇక్షుమేహము, సికతామేహము, పిష్టమేహము, శుక్లమేహము, సాంద్రమేహము, సురామేహము, శనైర్మేహము, శీతమేహము, బహుమూత్ర (లాలా) మేహము అను పదిమేహములు శ్లేష్మజనితంబులు.

శ్లేష్మమేహోపద్రవములు

అవిపాకోఽరుచిచ్ఛర్ది జ్వరః కాస స్సపీనసః,
ఉపద్రవాః ప్రజాయంతే మేహానాం కఫజన్మనామ్. 26

తా. భుజించినయన్నము జీర్ణము గాకుండుట, అరుచి, వాంతి, జ్వరము, కఫముతోఁగూడిన దగ్గు, పడిసెముగలుగుట - ఈయుపద్రవములు కఫజనితమేహములయందు గలుగును.

పైత్యమేహోపద్రవములు

వస్తి *మేహనయోస్తోదో ముష్కావదరణం జ్వరః,
దాహస్తృష్ణా మేహమూర్ఛా విడ్భేదః పిత్తజన్మనామ్. 27

* మేహనయోశ్శూలమ్.

తా. పైత్తికడుపు, మేఘ్రము అనువానియందు సూదులచే బొడుచునటుల పీడ గలుగుట, వృషణములయందలి చర్మము పండి పగులుట, జ్వరము, తాపము, దప్పి గలుగుట, పుల్లని తేనుపులు వచ్చుట, మూర్ఛ గలుగుట, మలము ద్రవముగ వెడలుట-ఈయుపద్రవములు పిత్తమేహములయందు గలుగును.

వాతమేహోపద్రవములు

వాతజానా ముదావర్త కంఠహృద్గ్రహలోలతాః,
శూలమున్నిద్రతాశోషః కాసశ్శ్వాసశ్చ జాయతే. 28

తా. ఉదావర్తరోగము గలుగుట, కంఠము రొమ్ము బంధింపబడినటు లుండుట, సర్వరసభక్షణమునం దిచ్ఛ, శూల, నిద్రాభంగము, శోష, పొడిదగ్గు, శ్వాసము గలుగుట - ఈయుపద్రవములు వాతజమేహములయందు గలుగును.

అసాధ్యమేహలక్షణము

యథోక్తోపద్రవావిష్టో హ్యతిప్రస్రుత [1]వేదనా,
పిటికా పీడితం [2]ఘోరం ప్రమేహో హంతి మానవమ్. 29

తా. పైజెప్పఁబడిన అవిపాకాద్యుపద్రవయుక్తుఁడై, మూత్రమును మిక్కుటముగ, వేదనాయుక్తముగ విసర్జించువాఁడై, ఉత్తరోత్తరజెప్పంబడు శరావికాదిపిటకాయుక్తుఁడైయుండు మేహరోగి మృతి జెందు నని తెలియవలయును.

మేహరోగములయందు మూత్రపరీక్ష

వాతపిత్తకఫమేహసముత్థం మూత్రమగ్నిక్వథితం పరిపాకాత్,
పంచసప్తనవభాగతః క్రమాత్కల్కముద్భవతి చేత్తదసాధ్యమ్. 30
(నిత్యనాథీయే)

తా. వాతమేహరోగియొక్క మూత్రమును వెడల్పుమూతిగల పెంకులోబట్టి సన్నపుసెగను మాడకుండా కల్కమువలె గాచిన చిక్కనై ఐదవభాగము శేషించి కరగువలెనుండిన అసాధ్యంబనియు, పిత్తమేహరోగియొక్క మూత్రము ఏడవభాగము శేషించి బెల్లపుకరగువలె నుండిన అసాధ్యంబనియు, శ్లేష్మమేహరోగియొక్క మూత్రము తొమ్మిదవభాగము శేషించిన అసాధ్యం బనియు తెలియవలయును.

మూత్రపరీక్ష

అతిరక్తం మేహరోగే జ్వరే హారిద్రవర్ణకం,

1 మేవద. 2 గాఢం.

జ్వరే వా మేహరోగే వా హ్యసాధ్యం బహుమూత్రకమ్. 31
(నిత్యనాథీయే)

తా. మూత్రము కడురక్తవర్ణముగ వెడలిన మేహరోగం బనియు, పచ్చగ వెడలిన జ్వరరోగం బనియు, జ్వరమునందేని మేహరోగమునందేని బహుమూత్రము గలిగిన అసాధ్యం బనియు తెలియవలయును.

యస్యమూత్రం ప్రవేత్తైలం మధుమధ్యం ప్రవేత్తదా,
యమేన నీయతే శీఘ్రం కాలతః పశుపాలకః. (సిద్ధసార్ణవే) 32

తా. ఏరోగియొక్క మూత్రము తైలము, తేనె, కల్లువలె వెడలెడినో అట్టిరోగి కడుశీఘ్రముగ మృతిజెందు నని తెలియవలయును.

అసాధ్యమేహోపద్రవములు

అరుచిశ్చాంగమర్దశ్చ తృష్ణా కాస భ్రమా స్తథా,
శూలేన పిటికా కండూః ప్రమేహాణా ముపద్రవాః. 33
(చికిత్సాసారసిద్ధసంగ్రహే)

తా. అరుచి గలుగుట, శరీరము నొచ్చుట, దప్పి దగ్గు గలుగుట, భ్రమమాట లాడుట, పొక్కులు జనించి శూల దురద గలుగుట-ఇవి అసాధ్యమేహోపద్రవము లని తెలియవలయును.

మేహరోగపూర్వరూపములు

స్వేదోఽంగగంధ శ్శిథిలత్వగంగే శయ్యాసనస్వప్న సుఖాభిలాషః,
హృన్నేత్రజిహ్వాశ్రవణోపదాహో ఘనాంగతా కేశనఖాతివృద్ధిః.
శీతప్రియత్వంగళతాలుశోషోమాధుర్యమాస్యే కరపాదదాహః,
భవిష్యతో మేహగుణస్యలింగం మూత్రేభిధావంతి పిపీలికాశ్చ.
తృష్ణాప్రమేహోమధురస్సపిచ్ఛో మధూపమస్స్యాద్ద్వివిధోవికారః.
(మాధవనిదానే)

తా. శరీరమున చెమటపట్టుట, వాసనవేయుట, చర్మమూడ్చుట, పడక ఆసనము నిద్ర అనువానియం దిచ్ఛగలుగుట, హృదయము, నేత్రములు, జిహ్వ, చెవులు అను వానియందు తాపము, శరీరమున ఒకింతజడత్వము గలుగుట, వెంట్రుకలు, గోళ్లు వృద్ధిం జెందుట, శీతపదార్థములయం దిచ్ఛ, గొంతు, లోదౌడ అనువానియందు శోష గలు గుట, నోరు తీపిగ నుండుట, చేతులు, కాళ్లు మండుట, మూత్రమున చీమలుగాని, లేక ఈగలుగాని వ్యాపించుట, దప్పి గలుగుట, మూత్రము తీపిగ, జిగటగనుండినదై తేనెతో

తుల్యంబైన పలువిధ వికారములతో గూడియుండుట - ఇవి కలుగబోయెడి మేహమునకు పూర్వరూపములు.

ఆస్యే స్వాదు స్తృషా దాహో దంతేషు మలసంచయః,
దేహేచిక్కణతా వాపి విదాహః పాణిపాదయోః. 37
ప్రభూతనీలమూత్రత్వం మేహాలక్షణమగ్రజం, (అశ్వినీ)

తా. నోరు తీపిగ నుండుట, దప్పి గలుగుట, శరీరము మండుట, దంతములు కడు పాచి గలుగుట, శరీరము మినమినలాడుట, కాళ్లు చేతులు మండుట, మూత్రము నీల వర్ణము గలదై మిక్కుటముగ వెడలుట - ఈలక్షణములు గలుగబోయెడి మేహమునకు పూర్వరూపంబులు.

మేహపిటికోపద్రవములు

ముఖేపాయౌ చ మేఢ్రే చ హస్తే పాదే తథైవ చ. 38
హృన్మస్తకే పృష్ఠదేశే పిటికా మరణాంతికం, (పూజ్యపాదీయే)

తా. ముఖము, గుదము, మేఢ్రము, హస్తము, పాదము, అఱ్ఱు, మస్తకము, వీఁపు అనువానియందు మేహపిటకలు జనించి ఆయామేహోపద్రవములతో గూడి వేధింపుచుండిన అట్టిమేహరోగి మృతిజెందు నని తెలియవలయును.

ప్రమేహపిటికాభేదము

శరావికా కచ్ఛపికా జాలినీ వినతాలజీ. 39
మసూరికా సర్షపికా పుత్రిణీ సవిదారికా,
విద్రధిశ్చేతి పిటికాః ప్రమేహోపేక్షయాదశ. 40
సంధిమర్మసు జాయంతే మాంసలేషుచ ధామసు, (పూజ్యపాదీయే)

తా. మేహరోగము నుపేక్షించుటవలన శరావిక, కచ్ఛపిక, జాలినీ, వినత, అలజి, మసూరికా, సర్షపిక, పుత్రిణి, విదారిక, విద్రధి - అని దశవిధమేహ *పిటకలు, సంధులు మర్మస్థలము, మాంసస్థానము అనువానియందు జనించును.

సర్వపిటికాలక్షణములు

అంతోన్నతా చ తద్రూపా నిమ్నమధ్యాశరావికా. 41
సదాహాకూర్మసంస్థానాజ్ఞేయాకచ్ఛపికా బుధైః,
జాలినీ తీవ్రదాహా తు మాంసజాలసమావృతా. 42
అవగాఢరుజోత్క్లేదా పృష్ఠేవాప్యుదరేపి వా,

* పిటిక యన పొక్కులు.

మహతీ పిటికా నీలా సా బుధై ర్వినతాస్మృతా. 43
రక్తాసితా స్ఫోటవతీ దారుణాత్వలజీభవేత్,
మసూరదళసంస్థానా విజ్ఞేయా తు మసూరికా. 44
గౌరసర్షపసంస్థానా తత్ప్రమాణా చ సర్షపీ,
మహత్యల్పచితాజ్ఞేయా పిటికాచాపి పుత్రిణీ. 45
విదారకందవద్వృత్తా కఠినా చ విదారికా,
విద్రధే ర్లక్షణైర్యుక్తా జ్ఞేయా విద్రధికాతు సా. 46

తా. చుట్టూ మూకుడువలె మబ్బుగ, మధ్యమున గుండ్రముగ నుండుపిటిక శరావికయనియు, తాఁబేటివీఁపువలెనుండినదై మంటలతో గూడియుండునది కచ్ఛపిక యనియు, తీవ్రమైన మంటలతో గూడి మాంసజాలములతో వ్యాప్తమైయుండునది జాలిని యనియు, వీఁపుపైనగాని, లేక కడుపుపైనగాని లోతుగ పిటకలు జనించి పీడతో గూడి నవై గొప్పవియై నీలవర్ణముగలవై యుండునవి వినత యనియు, ఎఱ్ఱనై, లేక తెల్లనై సన్నపిటకలతో వ్యాప్తమై భయంకరముగనుండునది అలజియనియు, చిఱుసెనగపప్పుతో సమానముగనుండునది మసూరిక యనియు, తెల్లఆవాలయొక్కసమూహామువలె జనించి తత్ప్రమాణతుల్యంబుగనుండునది సర్షపికయనియు, ఒకటి పెద్దకురుపై దానిచుట్టు సన్నని కురుపులుఁగలది పుత్రికయనియు, నేలగుమ్ముడుగడ్డవలె గుండ్రముగ, కఠినముగ నుండు నది విదారికయనియు, విద్రధిలక్షణంబులుఁగలది విద్రధిక యనియు జెప్పంబడును.

అసాధ్యపిటికాలక్షణము

పిటికామర్మహృత్పృష్ఠస్థానాం సగుద మూర్ధ్ని వా,
సర్వపాదకరస్థాశ్చ ఘ్నంతి తీవ్రం ప్రమేహినమ్. 47

తా. ఱొమ్ము మొదలగు మర్మస్థానములు, వీఁపు, భుజశిరస్సులు, గుదము, శిరము, వ్రేళ్లు, పాదములు, ముంజెయ్యి, చకారమువలన చండ్లు, ముఖము అనువానియందు మేహపిటికలు జనించిన రోగి శీఘ్రముగ మృతిజెందునని తెలియవలయును.

మేహపిటికాచికిత్స

అన్యస్థానోత్థితాం చైవ జలూకాభిర్హరేదసృక్,
పక్వాని పాట్య మతిమా న్వ్రణవత్సముపాచరేత్. 48

తా. పైఁజెప్పఁబడిన స్థానములయందుగాక ఇతరస్థలముల మేహపిటికలు జనించిన జలగలచే రక్తమును స్రవింపంజేసి *పంచపల్లవముల నూరి దానిపై గట్టుకట్ట

* పంచపల్లవము లన మామిడి, రావి, మఱ్ఱి, బ్రహ్మమేడి, జువ్వి అనువానిచిగుళ్లు.

వలయును. మఱియు నాపిటికలు పక్వంబులైన వానిని భేదించి మేహవ్రణమువలెనే చికిత్సం జేయవలయును.

చ. శిరమునఁ జండ్ల పీఁపునను జేతులఁ గాళ్ళను గీళ్ళయందున
స్మరమున నంసయుగ్మమున నొయ్యన మోమున మేఢ్రమందునం
జిఱుచిఱుపొక్కు లుబ్బినను జెన్నుగ మేహము మానదంచు సు
స్థిరముగ నీలకంఠకుల శేఖరుకొట్టురుచెప్పె లెస్సగన్.

అసాధ్యమేహలక్షణములు

జాతః ప్రమేహీ మధుమేహినా యో వసాధ్యరోగస్సహిబీజదోషాత్,
ఏచాపికేచిత్కులజావికారాభవంతితాంశ్చప్రవదంత్యసాధ్యాన్. 49
(ఆయుర్వేదే)

తా. మధుమేహివలన జనించిన పురుషునికి మేహరోగము గలిగిన నది బీజదోషమువలన అసాధ్యం బగును. (ఇచట మధుమేహమను శబ్దము సామాన్య మేహపర్యాయం బని తెలియవలయును.) మఱియు వంశపరంపర జనించు కుష్ఠాదిరోగములు సగా అసాధ్యంబులు.

మర్మస్థానవివరణము

భ్రూమధ్యే మూర్ధ్నిమధ్యే చ కంఠే చ శిరసస్తథా,
హృదయే నాభిమధ్యేచా ప్యక్ష్ణోర్వృషణయోరపి. 50
గుల్ఫయో ర్జంఘయోః కట్యాం పాదాంగుష్ఠేప్యవస్థితం,
తర్జన్యాం బాహుమూలే చ మర్మస్థానం చతుర్దశ. 51

తా. కనుబొమలమధ్యప్రదేశము, శిరోమధ్యప్రదేశము, కంఠము, శిరము, హృదయము, నాభిమధ్యప్రదేశము, నేత్రములు, వృషణములు, చీలమండ, పిక్కలు, నడుము, కాలిబొట్టనవ్రేలు, జుట్టనవ్రేలు, చంక అనునీపదునాలుగును మర్మస్థానంబులు. అట్లగుటం జేసి వానియందు మేహపిటికలు జనించిన అసాధ్యంబులు.

మేహకులాంతకరసము

సూతం నంగం మృతం తుల్యం మృతాభ్రం సూతికాత్రిధా,
లశునం సర్వతుల్యస్యా న్నిస్త్వగేకత్ర మర్దయేత్. 52
బదరాభాం వటీం కుర్యా న్నామ్నా మేహకులాంతకః,
లశునం హ్యార్ధమాత్రం చ తద్వయం హ్యనుదాపయేత్, 53
(మాధవనిదానే)

తా. రసభస్మము ౧ భాగము, వంగభస్మము ౧ భాగము, అభ్రకభస్మము 3 భాగములు, వెల్లుల్లిపాయలు ౫ భాగములు-ఇటుల వీని నేకముజేసి మర్దించి రేగుగింజలంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని వెల్లుల్లిపాయలరసము, మేకమూత్రము అనువాని యనుపానముతోడ సేవించిన సర్వమేహములు హరించును.

మధుమేహమునకు లోధ్రాదికషాయము

లోధ్ర ముస్తాభయం తుల్యం కట్ఫలం చ జలైస్సహ,
క్వాథయిత్వా పిబేచ్చాను మధునా మధుమేహజిత్. 54

తా. లొద్దుగచెక్క, తుంగముస్తెలు, కరక్కాయలు, గుమ్మడు తేకు - వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయము గాచి యందొకింత తేనె గలిపి సేవించిన మధుమేహముశమించును.

సర్వమేహములకు హరగౌరీసృష్టిరసము

శుద్ధసూతం చతుర్భాగం సూతార్ధం [1]మృతమభ్రకం,
గంధకం చ ద్వయోస్తుల్యం మస్తునా మర్దయేద్దినమ్. 55
గోళకం బంధయేద్వస్త్రే [2]వాలుకాయంత్రగం పచేత్,
మందాగ్నినాపచేత్తావద్యావత్తప్తాశ్చ వాలుకాః. 56
స్వశీతం నశకాస్తప్తాస్తాస్తదుద్ధృత్య విచూర్ణయేత్,
ధాత్రీఫలరసైర్భావ్యం సప్తధా గోక్షురస్య చ. 57
[3]శ్లక్ష్ణచూర్ణం తతఃకృత్వా వింశద్భాగాన్ప్రకల్పయేత్.
భాగైకం పూర్వజం చూర్ణం సర్వం క్షీరేణ గోళయేత్. 58
నిష్కద్వయవటీం కుర్యాద్ఘృతమధ్యే విపాచయేత్,
సాంగశీతాం తథా ఖాదేత్ప్రత్యహం పాచితాం ఘృతైః. 59
మహిషీక్షీరకశైక మనుపానం చ సర్వదా,
హరగౌరీసృష్టిరస స్సర్వమేహకులాంతకః. 60
దుగ్ధోదనం ఘృతం పథ్యం శాకం బింబఫలం భవేత్,
(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము ౪ భాగములు, అభ్రకభస్మము (లేక తామ్రభస్మము) ౨ భాగములు, శుద్ధిజేసినగంధకము ౬ భాగములు-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి పెరుగుమీగడ మీగడతో నొకదినము మర్దించి ముద్దజేసి బట్టలో మూటగట్టి వాలుకా

1 మృతతామ్రకమ్. 2 సికతా. 3 సూక్ష్మ.

యంత్రమునం దిడి ఇసుకనుతాకిన దానియుష్ణము జేతికి సహింపకుండువఱకు మందాగ్నిని వండి సాంగశీతలమున దీసి ఖల్వమునం దిడి చూర్ణముజేసి ఉసిరికెపండ్లరసముతో 2 దిన ములు, పల్లేరురసముతో 2 దినములు భావనజేసి సూక్ష్మచూర్ణముగావించి దానిని ఇరు వదిభాగములుగ విభజించి యందు ప్రతిభాగమును పాలలో గలిపి యుంటలుజేసి ఘృత ముతో వండి సాంగశీతలమున రెండునిష్కములంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని కర్ష ప్రమాణము బఱ్ఱెపాల యనుపానముతోడ ప్రతిపూట సేవించిన సర్వమేహములు హరించును. దీనియందు పాలయన్నము, నెయ్యి, దొండకాయకూర వీనిని భుజించుట పథ్యకరంబులు.

మేహములకు చంద్రప్రభావటికములు

మృతసూతం చ కాసీస మేలా జాతీఫలం జటా. 61
మధుకం మధుయష్టీ చ ధాత్రీ దాడిమ శర్కరా,
కర్పూరం ఖాదిరం సారం శతాహ్వ కంటకారికా. 62
ఆమ్లవేతసతుల్యాంశం దినైకం లాంగలీద్రవైః,
భావయే న్మేషదుగ్ధైశ్చ నాగవల్ల్యా దినం దినమ్. 63
వటికా బదరాకారా నామ్నా చంద్రప్రభావటీ,
భక్షయే త్తీవ్ర[1]మేహార్త స్సర్వమేహకులాంతకః. 64
ధాత్రీపటోల [2]నింబానాం కషాయం హ ఘృతాన్వితం,
సక్షౌద్రం పాయయేచ్చాను సర్వమేహాపనుత్తయే. 65
(మాధవనిదానే)

తా. రసభస్మము, శుద్ధిచేసిన అన్నభేది, ఏలకులు, జాజికాయ, జటామాంసి, ఇప్పపువ్వు, యష్టిమధుకము, ఉసిరికెపప్పు, దాడింబయొలుపు, పంచదార, కర్పూరము, చంద్రబంక, సదాప, వ్రాకుడు, పుల్లప్రబ్బలి - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి చన్నచెర్లగడ్డరసముతో నొకదినము, మేకపాలతో నొకదినము, తమలపాకు రస ముతో నొకదినము భావనజేసి రేగుగింజంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని ఉసిరికెపప్పు, పొట్ల, వేము అనువానికషాయములో నొకింత నెయ్యిగాని లేక తేనెగాని గలిపి సేవించిన సర్వమేహములు హరించును.

హరిద్రమేహమునకు మేహహరరసము

మృతసూతం మృతంతామ్రం తారభస్మ చ హాటకం,

1 మేహార్తః మేహాన్ హంతి సుదుస్తరాన్. 2 పత్రాణాం.

హంసపాదిరసేనైవ సమభాగం చ ఖల్వకే. 66
దినైకం మర్దయేద్గోళం కాచకుప్యాం నివేశయేత్,
వాలుకాయంత్రకే చైవ ద్వియామం చ విపాచయేత్. 67
స్వాంగశీతలముద్ధృత్య గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్,
పంచాంగం నింబతుల్యానాం కషాయమనుపాయయేత్. 68
హారిద్రమేహం సంహంతి సర్వమేహకులాంతకః,

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము, వెండిభస్మము, స్వర్ణభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో నొకదినము మర్దించి ముద్దజేసి ఎండించి గాజుకుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున రెండుఝాములు, వండి స్వాంగశీతలమున దీసి గురిగింజయెత్తును వేపాకు, వేపపువ్వు, వేపకాయలు, వేపచెక్క, వేపవేరు అనువానికషాయానుపానముతోడ సేవించిన హారిద్రామేహము, సర్వమేహములు హరించును.

మంజిష్ఠామేహమునకు విద్యావాగీశ్వరరసము

శుద్ధసూతం విషంచాభ్రం విష టంకణ గంధకమ్. 69
మృతలోహాష్టకంచైవ కర్షమాత్రం చ ఖల్వకే,
జంబీరోన్మత్తవాసాభి స్త్రికటు త్రిఫలేన చ. 70
యామమాత్రం తు ప్రత్యేకం మర్దయిత్వా తు గోళకం,
కాచకుప్యాం నివేశ్యాథ సప్తవస్త్రం మృదా బహిః. 71
లవణపూరితయంత్రే చ త్రిదినం మందవహ్నినా,
స్వాంగశీతలముద్ధృత్య గుంజామాత్రం ప్రదాపయేత్. 72
ఆర్ద్రికస్యానుపానేన మంజిష్ఠాయా నికృంతనం,
విద్యావాగీశ్వరోనామ్నా రసేంద్రగ పరికీర్తితః. (రసరత్నాకరే) 73

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి, అభ్రకభస్మము, అతివస, పేల్చిన వెలిగారము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, స్వర్ణభస్మము, వెండిభస్మము, తామ్రభస్మము, వంగభస్మము[1], సీసభస్మము, కాంతభస్మము, ఉక్కుభస్మము, ఇనుపభస్మము-వీనిని దినుసొకటింటికి కర్షప్రమాణముచొప్పున ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లు, ఉమ్మెత్త అడ్డసరము, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు అనువానిరసముతో ప్రత్యేకముగ నొక్కొక్కఝాము మర్దించి ముద్దజేసి ఎండించి గాజుకుప్పెలోనునిచి ఏడుచీలమన్ను లిచ్చి

1 వంగ మన తగరము.

లవణపూరితయంత్రమున మూడుదినములు మందాగ్నితో వండి సాంగశీతలమున దీసి గురి గింజయెత్తును అల్లపురసానుపానముతో సేవించిన మంజిష్ఠామేహము హరించును. ఇది సర్వరసములలో కడుశ్రేష్ఠంబైనది.

నీలమేహమునకు హరిశంకరరసము

మృత[1]తామ్రాభ్రకం తుల్యం ధాత్రీఫలనిజైర్ద్రవైః,
సప్తాహం భావయేత్ఖల్వే యోగోఽయం హరిశంకరః. 74
మాషమేకం వటీం ఖాదేన్నీలకాలప్రశాంతయే,
మహానింబస్య బీజాని [2]మర్దయేత్తండులోదకైః. 75
సఘృతం పాయయేచ్చాను హ్యసాధ్యం సాధ్యయేత్క్షణాత్,
అనేనైవానుపానేన [3]పంచవక్త్రరసోహితః. 76

తా. తామ్రభస్మము (లేక రసభస్మము), అభ్రకభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఉసిరికపండ్లరసముతో నేడుదినములు భావనజేసి మాషప్రమాణమంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని సాయంప్రాతఃకాలముల పెద్ద వేపవిత్తుల బియ్యపుకడుగుతో నూరి నేతిలో గలిపి యీయనుపానముతోడ సేవించిన అసాధ్యమైన నీలమేహము, కాలమేహము తత్‌క్షణమున హరించును. ఈమేహములయం దీయనుపానముతోడనే పంచవక్త్రరసమునుకూడ సేవింపందగును.

రక్తమేహమునకు వేదవిద్యారసము

రసభస్మ త్రిభాగం చ భాగైకం తారభస్మకం,
మృతమభ్రం చ లోహం చ కాసీసంతు మనశ్శిలామ్. 77
ఏతాని సమభాగాని ఖల్వమధ్యే వినిక్షిపేత్,
నిర్గుండీ ముసలీ వాసా జయాజైరగ్నిమంథజైః. 78
అభయార్ద్రికజైర్మర్ద్యం సప్తాహం చ పృథక్పృథక్,

---

1 సూతాభ్రకం. 2 పూర్వవ. 3 పంచవక్త్రరసము-"శ్లో. శుద్ధసూతం సమం గంధం మరీచం టంకణం కణాః, మర్దయేద్ధూర్తజద్రావైర్దినమేకం చ శోషయేత్, పంచవక్త్రరసోనామ ద్విగుంజం సర్వమేహజిత్." తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, మిరియాలు, పేల్చిన వెలిగారము, పిప్పళ్ళు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఉమ్మెత్తాకరసముతో నొకదినము మర్దించి రెండుగురిగింజలంత మాత్రలుజేసి నీడ నెండించి యందొకదానిని సేవించిన సర్వమేహములు హరించును.

తద్గోళం కూపికాయంత్రే పచ్యాద్యామం తు తుషాగ్నినా. 79
ద్విగుంజం భక్షయే న్నిత్యం రక్తమేహ ప్రశాంతయే,
నింబబీజకషాయం చ గోళయుక్తం పిబేదను. 80
వేదవిద్యాఖ్యరసో నామ్నా రక్తమేహకులాంతకః, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. రసభస్మము 3 భాగములు, రజతభస్మము, అభ్రకభస్మము, లోహభస్మము, కాసీసము, శుద్ధిచేసిన మణిశిల - ఇవి దినుసు కొక్కొక భాగము - ఇటుల వీని నెల్ల ఖల్వములో నునిచి వావిలి, నేలతాటిగడ్డలు, అడ్డసరము, తక్కిలి, నెల్లి, కరక్కాయ, అల్లము అనువానిరసములతో ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ నొక్కొక్కదినము మర్దించి ముద్దజేసి కూపికాయంత్రములో నునిచి ఊకమంటను ౬ ఝాములు వండి స్వాంగశీతలమున దీసి రెండుగురిగింజలయెత్తు వేపవిత్తులు, గోళము అనువానికషాయానుపానముతోడ ప్రతిదినము సేవింపుచుండిన రక్తమేహము హరించును.

మేహబద్ధరసము

భస్మసూతం మృతంకాంతం [2]తీక్ష్ణభస్మ శిలాజతు. 81
తుత్థం తాప్యం శిలా వ్యోషం త్రిఫలాం కోలబీజకం,
కపిత్థం రజనీచూర్ణం [3]భృంగరాజేన భావయేత్. 82
వింశద్వారం విశోష్యాథ మధుయుక్తం లిహేత్సదా,
నిష్కమాత్రం హరేన్మేహా న్మేహబద్ధరసో మహాన్. 83
మహానింబస్య బీజాని [4]పిష్ట్వా షట్సమ్మితాని చ,
పలతండులతోయేన ఘృతనిష్కద్వయేన చ. 84
ఏకీకృత్య పిబేచ్చాను హంతి మేహం చిరంతనం,

తా. రసభస్మము, కాంతభస్మము, ఉక్కుభస్మము (లేక ఇనుపభస్మము), శుద్ధిచేసిన కర్పూరశిలాజిత్తు, శుద్ధిచేసిన కర్పరీతుత్థము, స్వర్ణమాక్షికభస్మము, శుద్ధిచేసిన మణిశిల, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, ఊడుగవిత్తులు, వెలగపంటిబేసము, పసపుచూర్ణము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గుంటగలగరాకురసముతో ౨౦ మార్లు భావనజేసి ఎండించి తేనెతో నిష్కప్రమాణమును సేవించి వెంబడిగ ఆరునిష్కములయెత్తు పెద్దవేపవిత్తులను పలమెడుబియ్యపు కడుగుతో నూరి యందు రెండునిష్కములయెత్తు నెయ్యిగలిపి సేవించిన చిరకాలముగనుండు మేహము హరించును.

1 కాశీసమన అన్నభేది. 2 ముండ. 3 తుల్యం భావ్యం తు భృంగిణా. 4 పణ్ణి పేషితాని చ. 5 స్వర్ణమాక్షిక మన బంగారుశిల్లు.

సర్వమేహములకు వేదవిద్యావటికములు

పారదాభ్రక కాంతానాం నాగభస్మసమం సమమ్. 85
దినం బ్రహ్మీరసై ర్మర్ద్యం స్వేద్యం తస్యకషాయకైః,
దినైకం వాలుకాయంత్రే వస్త్రే బధ్వా విపాచయేత్. 86
ఉద్ధృత్య చూర్ణయేత్ శ్లక్ష్ణం [1]రాజావర్తం శిలాజతు,
తాప్యం మండూర వైక్రాంతం కాసీసం తుల్యమేవ చ. 87
[2]సమం పూర్వరసం కృత్వా సర్వం చూర్ణం ప్రకల్పయేత్,
ముస్తా చందన పున్నాగ నారికేళస్య మూలకమ్. 88
కపిత్థ రజనీ దార్వీ చూర్ణం సర్వం సమం భవేత్,
జంబీరాణాం ద్రవైర్మర్ద్యం ద్వియామం వటికీకృతమ్. 89
వేదవిద్యావటీనామ్నా [3]భక్షణాత్సర్వమేహజిత్,
మధు ధాత్రీరసంచాను క్షౌద్రైః క్వాథో గుళూచికా. 90
అంకోలస్య తు బీజానాం రాత్రౌ దాహహరం పిబేత్,

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, కాంతభస్మము, నాగభస్మము- వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి మోదుగచెక్కరసముతో నొకదినము మర్దించి ముద్దచేసి బట్టలోగట్టి మోదుగకషాయముతోడనే డోలాయంత్రమున నొకదినము వండి ఎండించి గాజుకుప్పెలో నునిచి వాలుకాయంత్రమున మరల నొకదినము వండి సాంగశీతలమున దీసి మరల ఖల్వములో నునిచి సూక్ష్మముగ చూర్ణము గావించి యందు రాజవర్తము, శుద్ధిచేసిన శిలాజిత్తుభస్మము, స్వర్ణమాక్షికభస్మము, మండూరము, వైక్రాంతము, కాసీసము అనువానిలో ప్రతిదానిని పై రసభస్మమునకు సమముగ గలిపి చూర్ణముజేసి దీనిలో తుంగముస్తెలు, శ్రీగంధము, సురపొన్న, నారికెడపువేళ్ళు, వెలగ, పసపు, మ్రానిపసపు అనువాని చూర్ణమును సమభాగములుగ గలిపి నిమ్మపండ్ల రసముతో రెండుఝాములు మర్దించి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని తేనె, ఉసిరికపండ్ల రసము అనువాని యనుపానముతోడగాని, లేక తిప్పతీగె కషాయములో తేనె గలిపి యీయనుపానముతోడగాని సేవించిన సర్వమేహములు హరించును. రాత్రులయందు శరీరమున తాపము గలిగిన యది హరించుటకై ఊడుగవిత్తులకషాయము గాచి పానముసేయవలయును.

---

1 జారితామ్రం. 2 సర్వం సర్వసమం చూర్ణం కల్పయేచ్ఛ తతఃపునః. 3 భక్షణాదిత్థం మేహజిత్.

శీతమేహమునకు నాగేంద్రఘుటికలు

మృతనాగస్య భాగైకం భాగైకేన వృషాభయా. 91
*దార్వ్యంకోలఫలం ధాత్రీ హ్యక్షబీజం పలంపలం,
కనకస్యఫలద్రావైః పిష్ట్వా తద్గుళికాకృతా. 92
నాగేంద్రఘుటికా ఖ్యాతా తక్రైః పీతా చ మేహజిత్,
నిశామృతా ద్వినిష్కం చ మధునా లేహయేదను. 93
వేదవిద్యావటీవాత్ర హ్యనుపానం చ యోజయేత్,
(పూజ్యపాదీయే)

తా. సీసభస్మము, అడ్డసరము, కరక్కాయలు, మ్రానిపసపు, ఊడుగవిత్తులు, ఉసిరికపప్పు, గచ్చపలుకులు - వీనిని దినుసు కొక్కొకపలముచొప్పున ఖల్వములో నునిచి మోదుగుకాయలరసముతో మర్దించి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని మజ్జిగతోగాని, లేక రెండునిష్కములప్రమాణము పసపు, తిప్పతీఁగె అనువాని చూర్ణమును తేనెతో గలిపి యీ యనుపానముతోగాని సేవించిన శీతమేహము హరించును. లేక పైఁజెప్పఁబడిన వేదవిద్యావటికములను ఈయనుపానముతోనే సేవించిన శీతమేహము హరించును.

పిష్టమేహమునకు మేహారిరసము

వంగభస్మ మృతంసూతం తుల్యం క్షౌద్రై ర్విమర్దయేత్. 94
ద్విగుంజం లేహయేన్నిత్యం హంతి మేహం చిరంతనం,
గుంజామూలం పిబేచ్చాను క్షీరై రేవ ప్రశామ్యతి. 95

తా. వంగభస్మము, రసభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి తేనెతో మర్దించి రెండుగురిగింజలంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని సేవించి వెంబడిగ గురిజవేరుచెక్కను పాలతోనూరి త్రాగిన దీర్ఘకాలముగ నుండు పిష్టమేహము శమించును.

శుక్లమేహమునకు మేహద్విరదసింహరసము

పారదాభ్రకయో ర్భస్మ మృతలోహాష్టకం సమం,
టంకణం చైవ మధ్వాజ్యం ప్రత్యేకం సూతతుల్యకమ్. 96
చండాలీరాక్షసీపుష్పై ర్దినం మర్ద్యం నిరుధ్య చ,

---

* కంకోలఫలం అనఁగా తేగుపండు.

మూషాయాం [1]భూధరేపక్వం దినైకం తంచ చూర్ణయేత్. 97
మేహద్విరదసింహోఽయం రసః స్యా ద్రక్తిద్వమాషకం,
లిహేచ్చానుపిబే త్తక్రై ర్నిష్కైకం టంకణం సదా. 98
పంచవక్త్రరసోప్యత్ర దేయశ్శుక్రప్రమేహజిత్, (మాధవకల్పే)

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, స్వర్ణభస్మము, రజతభస్మము, తామ్రభస్మము, నాగభస్మము, వంగభస్మము, కాంతభస్మము, ఉక్కుభస్మము, లోహభస్మము, పేల్చిన వెలిగారము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి తేనె, నెయ్యి, నీలి, బలురక్కసిపువ్వులు అనువానిరసములతో నొక్కదినము మర్దించి ముద్దజేసి ఎండించి మూసలో పెట్టి ఒకదినము భూధరపుటంబిడి సాంగశీతలమున దీసి చూర్ణము జేసి యందు రెండుమాషములయెత్తును ప్రతిదినము తేనెతో సేవించినతోడనె నిష్కయెత్తు వెలిగారమును మజ్జిగతో నూరి త్రాగిన శుక్లమేహము హరించును. ఈశుక్లమేహము హరించుటకై పంచవక్త్రరసమునైనను సేవింపందగును.

సాంద్రమేహచికిత్స

ధాత్రీఫలరసంవాథ హరిద్రామాక్షికాన్వితమ్. 99
దార్వీముస్తా దేవదారు త్రిఫలా క్వాథితే జలే,
యోజయే దనుపానేన మేహబద్ధరసోపి వా. 100
దేయశ్చ సాంద్రమేహం తు నాశయే న్నాత్ర సంశయః,

తా. పైం జెప్పఁబడిన మేహబద్ధరసమును ఉసిరికపండ్లరసము, పచ్చిపసు, తేనె అనువానియనుపానముతోడగాని, లేక మ్రానిపసపు, తుంగముస్తెలు, దేవదారు, త్రిఫలములు అనువాని కషాయానుపానముతోడగాని సేవించిన సాంద్రమేహము నిస్సంశయముగ హరించును.

సురామేహమునకు మృగమాలరసము

మారితం త్రపుసంసీసం [2]దగ్ధం హారిణశృంగకమ్. 101
కార్పాసబీజమజ్జా చ తుల్యం మంకోలబీజకం,
పేషయేన్మహిషీతక్రై ర్దినైకం వటకీకృతమ్. 102
మాషద్వయం సదాఖాదే న్మృగమాలా ప్రమేహజిత్,
అక్షపాఠాభయాదార్వీ కషాయ మనుపాయయేత్. 103

తా. వంగభస్మము, సీసభస్మము, ఇఱ్ఱికొమ్ముభస్మము, ప్రత్తిపలుకులు, ఊడుగ

1 అంతరే పక్వం. 2 సుదగ్ధం మృగశృంగకమ్.

పలుకులు - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి బత్తెమజ్జిగతో నొకదినము మర్దించి రెండుమాషములంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని గచ్చపలుకులు, శిరుబొద్ది, కరక్కాయలు, మ్రానిపసపు అనువాని కషాయానుపానముతోడ సేవించిన సురా మేహము హరించును.

లాలామేహమునకు నిత్యారోగ్యేశ్వరరసము

సూతం మృతాభ్ర వంగాభ్యాం తుల్యభాగం ప్రకల్పయేత్,
మహానింబోత్థపంచానాం చూర్ణం యోజ్యం త్రిభిస్సమమ్. 104
మధునా లేహయేన్మాషం లాలామేహస్యశాంతయే,
సక్షౌద్రరజనీంవాత్ర లిహ్యా న్నిష్కత్రయం సదా. 105
అసాధ్యం నాశయే న్మేహం నిత్యారోగ్యేశ్వరో రసః,
(సిందూరమణిదర్పణే)

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, వంగభస్మము ఇవి సమభాగములు - ఈ మూడింటికి సమము పెద్దవేపచెక్క, దానివిత్తులు, దానిపువ్వులు, దానియాకులు, దాని వేరు - వీనినెల్ల చూర్ణముజేసి మాషప్రమాణమును తేనెతో సేవించిన శీతమేహము హరించును. మఱియు మూడునిష్కములయెత్తును ఒకరూపాయయెత్తు పసపుచూర్ణము, తేనె అనువానియనుపానముతోడ సేవించిన అసాధ్యమేహములు హరించును.

లాలామేహచికిత్స

శీతమేహస్తు బహుశో మధురశ్చాతిశీతలః. 106
ద్విగుంజం దాపయేదత్ర రసమానందభైరవం,
పాఠార్జునం విడంగానాం కషాయం మధుసంయుతమ్. 107
అనుపానం ప్రయుంజీత శీతమేహస్యశాంతయే,

తా. శీతమేహము బహుళముగ, మధురముగ, కడుశీతలముగ స్రవించును. ఇది నివర్తించుటకై రెండుగురిగింజలయెత్తు *ఆనందభైరవరసమును శిరుబొద్ది, ఏటిమద్ది, వాయువిడంగములు అనువానికషాయములో ఒకింత తేనెగలిపి సేవింపవలయును.

---

*ఆనందభైరవము—"శ్లో. హింగుళం చ విషం వ్యోషం గంధకం టంకణం సమమ్, జంభీరఫలజద్రావైర్మర్ద్యం యామచతుష్టయమ్, గుంజైకం చ ప్రదాతవ్యం రసో హ్యానందభైరవః." తా. శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిజేసిన నాభి, త్రికటుకములు, శుద్ధిచేసిన గంధకము, వెలిగారక్షారము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో నాలుగుఝాములు మర్దించి గురిగింజంత మాత్రలుచేసి సేవింపవలయును.

బహుమూత్రమునకు తాళకేశ్వరరసము

మృతసూతం మృతంవంగం మృతంలోహాభ్రకం సమమ్.
మర్దయే న్మధునాచాహ్నా రసోఽయం తాళకేశ్వరః,
[1]మాషమేకం లిహేత్క్షౌద్రై ర్బహుమూత్రాపనుత్తయే.
ఉదుంబరఫలం పక్వం చూర్ణితం కర్షమాత్రకం,
సంలిహేన్మధునాసార్ధ మనుపానం సుఖావహమ్. 110
ముద్గామలకమూషేణ పథ్యం దేయం సతక్రకం,

తా. రసభస్మము, వంగభస్మము, లోహభస్మము, అభ్రకభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి తేనెతో నొకదినము మర్దించి మాషమెత్తు మాత్రలు జేసి యందొకదానిని కర్షప్రమాణము మేడిపండ్లచూర్ణము, తేనె అనువానియనుపానము తోడ సేవించిన బహుమూత్రము హరించును. మఱియు పెసలు, ఉసిరికపప్పు అనువాని [2]యూషమును తక్రయుక్తముగ జేసి సేవించుట పథ్యకరంబులు.

బహుమూత్రమునకు ఆకుల్యాదిపుటపాకము

ఆకుల్యాయాః ప్రవాళాశ్చ ముకుళాస్సమభాగకాః. 111
రంభాకేసరసంయుక్తా స్సంవేష్ట్య కదలీదళైః,
కృష్ణమృత్తికయాలిప్య పుటపాకే విపాచితమ్. 112
కదుష్ణకల్కం సంమర్ద్య తైలమధ్యే వినిక్షిపేత్,
కుక్కుటాండప్రమాణం తు భక్షయే న్మధునా సహ. 113
మాసమాత్రప్రయోగేణ మూత్రరోగం నిహంతి చ,
(నిత్యనాథీయే)

తా. నేలతంగేడుచిగుళ్ళు, నేలతంగేడుమొగ్గలు, అరటికేసరములు - వీనిని సమభాగములుగ నూరి ముద్దజేసి అరటియాకులో నునిచి దానిపై రేగటిమన్ను మెత్తి మాడకుండా పుటంబిడి ఒకింత యుష్ణముగనుండగనప్పు డందుండి తీసి మర్దించి ముద్దజేసి తెల్ల యావనూనెలో నునిచి కోడిగుడ్డంతప్రమాణమును తేనె యనుపానముతోడ ఒకమాసము వఱకు ప్రత్యహము సేవింపుచుండిన బహుమూత్రము హరించును.

బహుమూత్రచికిత్సలు

సీ. తనరారు నవభాగమును మాషపిష్టంబు
నుర్వ షడ్భాగంబు పూర్వగుడము

1 మాషైకంభక్షయేత్ క్షౌద్రైః. 2 యూష మన కట్టు.

క్రముకంబు లక్కలకత్తయు రెండేసి
భాగము ల్గూర్చి యింపార గున్న
చింతగింజలపొట్టు చెన్నొంద నొక్కొక్క
భాగంబు మఱియుఁ బర్పాటకంబు
సురలవంగంబులు సొంపుగ నభయంబు
నొక్కొకభాగంబు నునిచి కల్వ

గీ. మందు భల్లాతకీబీజ మమరఁ గూర్చి
త్రొక్కి యుంటలుచేసియుఁ దులము నరయు
ననుభవము చల్లయన్నంబు నారగింప
మహిని బహుమూత్రవ్యాధులు మానుచుండు.

సీ. ప్రాచినీరును శుభ్రభస్మంబు దులమెత్తు
దగ మూఁడుదినములు ద్రాగవలయు
మఱియు జిఁతలపచ్చి బెఱడు గంధము నావు
పాలతో మూన్నాళ్లు గ్రోలవలయుఁ
బెనుజీడిగింజల బెల్లము మూఁడేసి
సేరులు గూరిచి చెన్నుమీఱఁ
గను రసకర్పూరమును నేఁడు చిన్నాల
నఱత్రొక్కి నేయియు నాముదంబుఁ

గీ. దైలమును సేరు బావులు దేనెఁ గూర్చి
క్రమము దప్పక లేహ్యపాకముగ వండి
తులము భక్షింప బహుమూత్రములు దొలంగు
భుజగరిపుఁ జూచి పాములు పోవునట్లు.

మ. మొదల న్నోవమము జీడిగింజ లభయమ్ము న్రెండుభాగమ్ములుం
బదిభాగంబులు నింబపర్ణవితతు ల్పాత్రంబున న్వండి యిం
పొదవం జూర్ణముచేసి యౌషధము సంభోగింపఁ బథ్యంబుచే
విదితంబై బహుమూత్రజాలగదము ల్వీఖ్యాతిగా మానదే.

సీ. భాండంబులో నావుపాలువోసియుఁ బాత
వస్త్రంబుగట్టి తద్వస్త్రమందుఁ

డిలపిష్టచూర్ణంబు దీరుగా జెన్నంగి
    యాకుముద్దను వేడ్క నమరఁగాను
నుంచి పాకముచేసి యొనర యారసముతోఁ
    బంచదారయు వంగభస్మమునను
జేర్చి సేవించియు జెన్నొందఁ బథ్యంబు
    నాపిష్టమును నన్న మనుభవింప
గీ. వాసికెక్కిన బహుమూత్రవర్గములును
దేహతాపంబుచే గల్గు దాహములును
శాంతిఁ బొందును నత్యంతసమ్మనంబు
నై సుఖంబున నుండుదు రనుదినంబు.

క. మరి నాగరంబు సే రం
తరదామకపాకుచూర్ణతతియుఁ దులంబుగా
వరగోక్షీరంబులతోఁ
బరిపాకతఁ గ్రోలఁ బోవు బహుమూత్రంబుల్.

క. చెలువార వంగభస్మము
వెలిగారముఁ దేనెతోడ వెలయఁగఁ గ్రోలన్
నల కండికట్టుచే లో
పలికిం గొన మానిపోవు బహుమూత్రంబుల్.

సీ. పరగ విష్ణుక్రాంత పసిగడ్డతో నూరి
    జీలకఱ్ఱయు శీతవారి సేవ
మదనబుడుతలము మఱి గడుగున నూరి
    జీలకఱ్ఱయు శీతవారి సేవ
వరసురాకారంబు ధర నింబఫలసార
    మునఁ ద్రాగ మానును మూత్రకృచ్ఛ్రి
మరయ కవ్వపుగుమ్మడాకుపిసికిననీళ్ళు
    పంచదారయుఁ బెట్టి పాన మొకటి
గీ. యమరఁ జిన్నంగిమాకు శీతాంబుచింత
బెరడు గంధంబు నచ్చుంపుబట్టెనెయ్యి

ఖానిచే నొక్కొక్కకర్షమాము మర్దించి సెనగగింజలంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని ప్రాతః కాలమున వెన్నతో సేవించిన సర్వమేహములు హరించును. మఱియు దీనియందు పరిపంటకము, పొట్లకాయ, చిఱ్ఱికూర, చక్రవర్తికూర, పొన్నగంటికూర, పెసరకట్టు, అరటికాయ అనువానిని భుజించుట పథ్యకరము. మఱియు నీయౌషధ సేవనవలన మూలరోగము, సంగ్రహణి, మూత్రకృచ్ఛ్రము, అశ్మరి, కామిల, పాండువు, వాపు, అపస్మారము, క్షత క్షయము, రక్తకాసము హరించును.

సర్వమేహములకు చంద్రోదయరసము

అభ్రకం గంధకం సూతం వంగభస్మ సమాంశకం,
ఏలా శిలాజతుంచైవ రంభాసారేణ మర్దయేత్. 143
ప్రమేహా న్వింశతిం హన్యా త్కామిలా పిత్తనాశనః,

తా. అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన రసము, వంగభస్మము, ఏలకులు, శుద్ధిజేసిన కర్పూరశిలాజిత్తు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి అరటిగడ్డరసముతో మర్దించి మాత్రలుజేసి యందొకదానిని సేవించిన ౨౦ ప్రమేహములు, కామిల, పిత్తరోగము హరించును.

మేహశూలలకు

క. తాళకపువంగభస్మము, క్రాలగ దంగేడు పంచకంబును ధరణిక్
గ్రోలంగ శుద్ధకట్టులు, కూలారిన మేహశూలకులముదొలంగున్.

పంచపాదిచంపకమాలిక:—

ఉలిమెడువేళ్లు పల్లెరును నొప్పగుకొమ్మనఁ బిండివేరునుక్
వెలసినభూమిధాత్రిముల వేరులనాములు దోసవిత్తులుక్
బలుపసిగడ్డతో మరియు బాగుగ మర్దనచేసి శీఘ్రముక్
జెలువుగ వంగభస్మమున సేవను మానును శుద్ధకట్టులుక్
బలుమఱు మేహదోషములు పాయు నిజంబుగ ధారుణీస్థలిన్.

అసాధ్యమేహపిటికాలక్షణము

గుదే హృది శిరస్యంసే పృష్ఠే మర్మసు చోత్థితాః. 144
సోపద్రవాదుర్బలాగ్నిః పిటికాః పరివర్జయేత్, (మాధవనిదానే)

తా. గుదము, హృదయము, శిరము, భుజశిరస్సులు, వీపు, మర్మస్థలము అను వానిపై మేహపిటికలు జనించి "శ్లో. తృట్కాసమాంససంకోచా మేహహిక్కామదజ్వరాః, విసర్పమర్మసంరోధాః పిటికానాముపద్రవాః." అనఁగా దప్పి, పొడిదగ్గు,

మాంససంకోచము, మోహము, ఎక్కిళ్లు, మహజ్వరము, విసర్పి, మర్మస్థలములయందు పట్లు అను నుపద్రవములు గలవాఁడై అగ్నిదీపనములేకుండెడి పిటికారోగిని వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును. (మఱియుతంత్రాంతరసములయందు "శ్లో. రజః ప్రసేకాన్నారీణాం మాసి మాసి విశుద్ధ్యతి, కృత్స్నం శరీరం దోషాంశ్చ న ప్రమేహంత్యతస్స్త్రియః." అనఁగా స్త్రీలు ప్రతిమాసమునందు ఋతువగుటవలన సర్వశరీరదోషములు శుద్ధంబులగును. దానం జేసి స్త్రీలకు ప్రమేహము జనించుట లేదనియు, జనించియుండుట నిదివఱ కెవ్వరికి నను భవసిద్ధంబుగ లేదనియు, తదితరరోగములు జనించుట అసంభవములనియు జెప్పంబడి యున్నయది. ఐనను నీవిషయము వాదాస్పదముగ నున్నయది. దీనినెవ్వరు విశదముగ నిర్ణయము జేయలేదు.)

మర్మణ్యంసే గుదే పాణ్యో స్తనే సంధిషు పాదయోః. 145
పిటికా యది జాయంతే ప్రమేహీ నచ జీవతి,

తా. మర్మస్థలములు, భుజశిరస్సులు, గుదము, చేతులు, స్తనములు, కీళ్లు, పాదములు అనువానియందు మేహపిటికలు జనించిన ఆమేహరోగి జీవింపఁడని తెలియవలయును.

మేహపిటికాచికిత్సాక్రమము

శరావికాదిపిటికా శ్శోభవత్సముపాచరేత్. 146
అపక్వవ్రణవత్సర్వం సాక్షాత్పాగ్రూపమేవ చ,
పిటికా స్సంధిజాతాశ్చ త్వరయా రక్తముద్ధరేత్. 147
జలూకాలాబుశృంగైర్వా పచనైర్వా చికిత్సకైః, (ఆయుర్వేదే)

తా. శరావికాది మేహపిటికల శోభసలెనే చికిత్సింపవలయును. పిటికలయం దపక్వవ్రణపూర్వరూపములే గలిగియుండును. సంధిజనితపిటికలయందు జలగలు, సొర కాయబుఱ్ఱలు, కొమ్ములు అనువానిచే శీఘ్రముగ రక్తమునైన స్రవింపం జేయవలయును. లేక వానిని పడునట్టులంజేసియైన జికిత్సింపవలయును.

మేహవ్రణచికిత్స

అరుష్కరాఖ్యబీజాని చాతుర్జాతం సమం తథా. 148
రసభస్మ తదర్ధం చ గంధకం క్షౌద్రమర్దితం,
ఖాద్యం ఘృతే సనిష్కార్ధం మేహవ్రణప్రశాంతయే. 149

తా. జీడిపలుకులు, ఏలకులు, దాల్చినిచెక్క, ఆకుపత్రిక, నాగకేసరములు ఇవి దినుసుకు సమభాగములు-వీనికర్ధభాగము శుద్ధిజేసిన రసభస్మము, శుద్ధిజేసిన గంధకను - ఇట్టులు వీనినెల్ల ఖల్వములోనునిచి తేనెతో మర్దించి అర్ధనిష్కప్రమాణము మాత్రలు జేసి

మంటచు కొంచెకొంచెముగ మూత్రమువెడలిన పిత్తజమూత్రకృఛ్రమని తెలియవలయును. దీనియందు శీతోదకములో గ్రుంకుట, శీతలపదార్థముల సేవించుట హితకరము.

శ్లేష్మమూత్రకృఛ్రలక్షణము

వస్తౌ లింగే గురుత్వం చ మూత్రే పిచ్ఛిలతాకఫాత్,
శ్వయథుశ్చ భవే త్కృఛ్రం వమనస్వేదనం జయేత్. 158
(రసరత్నాకరే)

తా. పొత్తికడుపు, మేఢ్రము వాచి జడముగనుండుట, మూత్రము జిగటగ వెడలుట-ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మజమూత్రకృఛ్రమని తెలియవలయును. దీనిని వమనస్వేదన క్రియలచే శమింపజేయవలయును.

శుక్లమూత్రకృఛ్రలక్షణము

ఆధ్మానవాతం శూలం చ మూత్రసంగం కరోతి చ,
అశ్మరీహేతుకం పూర్వం మూత్రాఘాతోహ్వయం భవేత్. 159
సశుక్లం మూత్రయేత్కృఛ్రా దిదంచాశ్మరిలక్షణం,

తా. వెన్నునుగుదియదీయుట, లేక కడుపుబ్బుట, మేఢ్రములో శూలగలుగుట, మూత్రోత్సర్జనము గాకుండుట, ఈమూత్రాఘాతము అశ్మరీరోగోత్పత్తికి కారణంబుగ నగుట, మూత్రముతోడ శుక్రధాతువు కొంచెకొంచెముగ స్రవించుట ఈలక్షణములు గలది శుక్రమూత్రకృఛ్రమని తెలియవలయును. మఱియు నీలక్షణములే అశ్మరీకృఛ్రము నందు సగా గలిగియుండును.

వాతకుండలీమూత్రకృఛ్రలక్షణము

మూత్రమల్పంచ రంధ్రార్తిరాధ్మానం గురుకండుతా. 160
సరుజం మూత్రరోధశ్చ కృఛ్రోఽయం వాతకుండలీ,
(మాధవనిదానే)

తా. మూత్రద్వారమున మూత్రము వెడలునపుడు చురుకుగలిగి ఒక్కొక్క-బొట్టుగ స్రవించుట, వెన్నును గుదియదీయుట, జడత్వము, దురదగలుగుట, పొత్తికడుపు నందు వాతవేదన, మూత్రప్రతిబంధము గలుగుట - ఈలక్షణములుగలది వాతకుండలీ మూత్రకృఛ్ర మని తెలియవలయును.

శల్యజమూత్రకృఛ్రలక్షణము

మూత్రవాహిషు శల్యేన క్షతే ష్వభిహతేషు చ.
మూత్రకృచ్ఛ్రం తదా ఘాతా జ్జాయతే భృశదారుణం, 161

వాతకృచ్ఛ్రేణ తుల్యాని తస్యలింగాని లక్షయేత్. (ఆయుర్వేదే)

తా. మూత్రమును వహించు స్రోతస్సులయందు శల్యము ప్రవేశించుటవలన గాయముగాని, లేక దెబ్బగాని గలుగుటచే కడుదారుణమైన మూత్రకృఛ్రముజనించును. ఇదియు శల్యజమూత్రకృఛ్రి మనఁబరఁగు. దీనియందు వాతమూత్రకృఛ్రి లక్షణంబులే గలిగియుండును.

పురీషజమూత్రకృఛ్రలక్షణము

శకృతస్తు ప్రతీఘాతా ద్వాయుర్విగుణతాంగతః,
ఆధ్మానం వాతసంగంచ మూత్రసంగం కరోతి చ. 163

తా. మలము బంధించుటవలన వాతము వికారమునుజెంది ఆధ్మానము, వాతశూల, మూత్రప్రతిబంధము అనువానిని గలుగంజేసిన పురీషజన్యమూత్రకృఛ్రి మని తెలియవలయును.

సన్నిపాతమూత్రకృఛ్రలక్షణము

వాతపిత్తకఫే చిహ్నాం వాదుక్తంచ పృథక్పృథక్,
తత్సమస్తంభవేద్యత్ర సకృఛ్రస్సాన్నిపాతికః. (నిత్యనాథీయే)

తా. వాత పిత్త శ్లేష్మ మూత్రకృఛ్రములకు ప్రత్యేక ప్రత్యేకంబుగ జెప్పంబడిన లక్షణంబులన్నియుం గలది సన్నిపాతమూత్రకృఛ్రమనంబడును. కడువేగముగలదై మూత్రం బొక్కొకబొట్టుగ వెడలుట, మూత్రము వెడలునపుడు మేఢ్రములో నొప్పుట, పొత్తికడుపులో గడ్డలుకట్టి మెదలుట, పచ్చగాని, ఎఱ్ఱగాని, మూత్రము వెడలుట, మేఢ్రములో పోట్లుపొడుచుట, దప్పిగలుగుట, తఱుచుగ మూత్రము కొంచెకొంచెముగ వెడలుట, మేఢ్రము వాచుట, అన్నము జీర్ణము గాకుండుట, శరీరమువాచుట, వమనంబులగుట - ఈలక్షణంబులుగల మూత్రకృఛ్రరోగి యమాలయంబున కేఁగునని తెలియవలయును.

అష్టస్యుర్మూత్రకృఛ్రాణి రూక్షా తీక్ష్ణోష్ణఖాదనాత్,
వాతాత్సశూలం స్రవతి మూత్రం పిత్తేన దాహకృత్. 165
కఫేన శీతలం సాంద్రం దుశ్చికిత్స్యం త్రిదోషజం,
రక్తజం రక్తసంస్రావి శుక్లసంస్రావి శుక్లజమ్. 166
అశ్మాశ్మరీ వస్తిగతా భిన్నా సా శర్కరాశ్మరీ. (ఆయుర్వేదే)

తా. తీక్ష్ణద్రవ్యములు, రూక్షద్రవ్యములు, ఉష్ణకరభోజనము - వీనినిసేవించుటవలన ఎనిమిదివిధములగు మూత్రకృఛ్రములు జనించును. అందు మేఢ్రమున శూల గలిగి

యందొకదానిని సాయంప్రాతఃకాలముల నొకమాసమువఱకు సేవించుచుండిన మేహ పిటకలు హరించును. పథ్యము: చప్పిడియన్నము, ఆవుపాలు, ఆవుమజ్జిగ వీనిని సేవింప వలయును.

మ. పొసఁగన్ శ్లేష్మము నావు వెన్నయును దాంబూలీసహాదేవియు
న్నొసఁగన్ బంగరు ప్రత్తియాకురసము న్నింపార మర్దించియున్
వసుధ న్మేలుఫిరంగిచెక్కతునుక ల్వాన్యంబుగాఁ బోఁకలున్
వసగా రేడును రెండు నేర్లు నిడి యాభాగాలు మిశ్రించి సం
తస మొందన్ విడియంబు సేయఁ జనుగాత న్మేహగ్రంథ్యాదులున్.

క. వెలుమసంథ్యాకురసమును
దిలసారము రెండుఁ గూర్చి తెలివిగఁ ద్రాగన్
నెలకొన్న మేహవ్రణములు
దొలఁగును రవిగన్నఁ దమము దొలఁగినరీతిన్.

మేహములయందు పథ్యము

పురాణశాలి గోధూమ షష్టీ జాంగలజామిషం,
పిణ్యాకం తిలజం తక్రం నవనీతముపోదకీ. 150
తండులీయక ధుత్తూరం జీవంతీ శిగ్రుపల్లవం,
ముద్గ మాషా మృతా ధాత్రీ పటోలం వత్సకం మధు. 151
ఔదుంబరఫలం బాల మపక్వం కదళిఫలం,
రంభాప్రసూనం గాంగేరీ ఝురసీ డుండుకం తథా. 152
కపిత్థం మేషశృంగీ చ ముష్కకం కతకం తథా,
కారవల్ల్యాఖుకర్ణీ చ తిక్తవర్గాణియానిచ. 153
వ్యాయామస్నానమభ్యంగం ప్రమేహేషు హితం సదా.

(మాధవనిదానే)

తా. ప్రాతబియ్యము, గోధుమలు, ఉందినములకు ఫలించెడివడ్లు, జాంగల మాంసము, తెలికపిండి, మజ్జిగ, వెన్న, బచ్చలికూర, చిట్టికూర, పొన్నగంటికూర, మునుబాలకూర, లేఁతమునగకూర, పెసరకట్టు, తిప్పతీఁగె, ఉసిరికకాయ, పొట్లకాయ కొండెసెకాయ, తేనె, మేడికాయ, లేఁతఅరటికాయ, అరటిపువ్వు, పులిచింత, చాకలా సికూర, దుందిలపుకాయ, వెలగపండు, వద్దికూర, మొక్కపుకాయ, ఇండుపుకాయ,

కాకరకాయ, ఎలుకచెవికూర, చేదుగలపదార్థములు, సంచారము, అభ్యంజనస్నానము, వీనిని సేవించుట మేహరోగములయందు పథ్యకరంబులు.

మేహములయం దపథ్యము

దధి మధు గుడసర్పిః క్షీర మామ్లంచ హింగు
లవణ లశున నిద్రా సంగమం మత్స్యమాంసం,
తిలసర్షపశుంఠీ నారికేలాంబు పిష్టం
బృహతి పనస కందం మేహినాం శత్రువర్గః. 154

తా. పెరుగు, కల్లు, బెల్లము, నెయ్యి, పాలు, పులుసు, ఇంగువ, ఉప్పు, వెల్లుల్లి పగటినిద్ర, స్త్రీసంగమము, మత్స్యమాంసము, నువ్వులు, ఆవాలు, శొంఠి, టెంకాయనీరు, పిండివంటకములు, ములకకాయలు, పనసపండు, కందగడ్డ- ఇవి మేహరోగములయం దపథ్యకరంబులు.

మూత్రకృఛ్రనిదానము

వ్యాయామ తీక్ష్ణ రూక్షౌచ్ఛ మద్య మత్స్యాతిసేవనాత్,
అజీర్ణాదతివేగాచ్ఛ మూత్రకృఛ్రాష్టకం భవేత్. (చరకే)

తా. మిక్కుటముగ సంచారము సేయుట, తీక్ష్ణము, రూక్షముగలపదార్థములు, కల్లు, మత్స్యములు వీనిని మిక్కుటముగ సేవించుట, అన్నము జీర్ణము గాకుండుట, గుఱ్ఱము మొదలగువాని నెక్కి కడువేగముగ సంచరించుట- ఈకారణములవలన ఎనిమిది విధములైన మూత్రకృఛ్రములు జనించును.

వాతమూత్రకృఛ్రలక్షణము

మూత్రాక్షీలాద్యవేప్పీడా కష్టాన్మూత్రాయతే ముహుః,
మేఢ్రవంక్షే వేదనా చ కృఛ్రోఽ వాతాధికో భవేత్. 156

తా కడువేదనాయుక్తమై కడుకష్టము మీఁద పలుమారు కొంచెకొంచెముగా మూత్రము వెడలుట, మేఢ్రము, అండసంధులు, చకారమువలన పొత్తికడుపు, మూత్రాశయము అనువానియందు తీవ్రమైనవేదన గలుగుట-ఈలక్షణములుగలది వాతమూత్రకృఛ్ర మని తెలియవలయును.

పైత్యమూత్రకృఛ్రలక్షణము

పీతం రక్తం సరుగ్దాహం మూత్రకృఛ్రంచ పిత్తళం,
శీతలే చావగాహాశ్చ పిత్తే యోజ్యం సుశీతళమ్. 157

తా. పొట్లతోఁగూడి పచ్చనివర్ణముగాని, లేక ఎఱ్ఱనివర్ణముగాని గల్గుచు నిప్పువలె

మూత్రం బొక్కొకబొట్టుగ వెడలిన వాతమూత్రకృచ్ఛ్రమనియు, మూత్రము వెడలు నపుడు మేఢ్రమున నగ్నివలె మండుచుండిన పైత్యమూత్రకృచ్ఛ్రమనియు, మూత్రము చల్లగ దట్టముగ వెడలిన శ్లేష్మమూత్రకృచ్ఛ్రమనియు తెలియవలయును. త్రిదోషమూత్రకృచ్ఛ్రం బసాధ్యంబు. రక్తజమూత్రకృచ్ఛ్రమున రక్తము స్రవించును. శుక్లజమూత్రకృచ్ఛ్రమున శుక్లముగాని, లేక మూత్రము శుక్లవర్ణముగగాని స్రవించును. బొత్తికడుపు నందు రాళ్ళు జనించి మూత్రద్వారము నడ్డగించిన మూత్రకృచ్ఛ్రాశ్మరి యనియు, ఇసుకవలె మూత్రము వెడలిన శర్కరాశ్మరిమూత్రకృచ్ఛ్రం బనియు తెలియవలయును. కావున ఈయెనిమిదివిధములైన మూత్రభేదములవలన, తల్లక్షణములవలన వానిసాధ్యాసాధ్యంబుల నెఱింగి చికిత్సంజేయవలయును.

ప్రయోగశ్శమయేద్వ్యాధి మన్యామయముదీరయేత్, 167
వ్యాధినాశావశుద్ధస్తు శమయేన్న సమీరయేత్, (సిద్ధసంగ్రహే)

తా. ఔషధప్రయోగమువలన ఏకదోషజనితరోగములు హరించును. మఱియు ద్వంద్వ, త్రిదోషజనితరోగములయం దౌషధమును బ్రయోగించిన తదితరరోగములు జనించును. అట్లగుటంజేసి ఏకదోషజనితంబులగు వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, మూత్రకృచ్ఛ్రములకే చికిత్సం జేయవలయును. ద్వంద్వ, త్రిదోషజనితమూత్రకృచ్ఛ్రములు కుదురుట దుర్లభం బగుటచే వానియందు చికిత్స జేయంజనదు.

వాతమూత్రకృచ్ఛ్రమునకు మూత్రకృచ్ఛ్రాంతకరసము

[1] మృతంసూతం తామ్రభస్మ శిఖితుత్థం చ టంకణమ్. 168
శతావరీరసేనైవ దినైకం మర్దయేద్దృఢం,
తద్గోళం సార్షపైస్తైలే పాచ్యం యామం చ చూర్ణయేత్. 169
మూత్రకృచ్ఛ్రాంతకః ఖ్యాతో ద్రేయం గుంజాచతుష్టయం,
భక్షణాన్నాత్ర సందేహో మూత్రకృచ్ఛ్రం నిహంత్యలమ్. 170
తులసీ తిలపిణ్యాకం బిల్వం మూలం తుషాంబునా,
కర్షైకమనుపానేన [2]వాతకృచ్ఛ్రాంతకో భవేత్. (మాధవనిదానే)

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్తము, పేల్చిన వెలిగారము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి పిల్లిపీచరవేళ్ళరసముతో నొకదినము

1 శతావరిరసైః పిష్ట్వా మృతసూతంచ తామ్రకమ్, శిఖితుత్థం చ తుల్యాంశం దినైకం మర్దయేద్దృఢమ్. 2 సురయావాసువర్చలైః.

బాగుగమర్దించి ముద్దజేసి ఆవనూనెతో నొకరుఘామువరకు వండి చూర్ణముజేసి నాలుగు గురిగింజలయెత్తును తేనెతో సేవించిన మూత్రకృచ్ఛ్రములు హరించును. లేక ఈమూత్రకృచ్ఛ్రాంతకరసమును తులసియాకు, గానుగపిండి, మారేడువేరుపట్ట అనువానిని కర్షప్రమాణము గ్రహించి ఉమకనీటితో ద్రొక్కి *సౌటాకుప్రమాణము రసము దీసి ఈ యనుపానముతోడ నాలుగుమాసములుసేవించుచుండిన వాతమూత్రకృచ్ఛ్రముహరించును.

పైత్యమూత్రకృచ్ఛ్రమునకు లఘులోకేశ్వరరసము

రసభస్మ చ భాగైకంచతుష్కం శుద్ధగంధకం,
పిష్ట్వా వరాటికాః పూర్వ్వా రసపాదం చ టంకణమ్. 172
క్షీరేణ పిష్ట్వా రుధ్వాస్యం భాండే రుధ్వా పుటే పచేత్,
స్వాంగశీతం పిచూర్ణ్యాథ లఘులోకేశ్వరోరసః. 173
చతుర్గుంజో ఘృతై ర్ద్దేయో మరీచై కోనవింశతిః,
ధాత్రీమూలం పలైకం తు హ్యజాక్షీరేణ పాచయేత్. 174
శర్కరాభావితంచానుపీతం కృచ్ఛ్రహరం పరం, (ఆయుర్వేదే)

తా. రసభస్మము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౪ భాగములు - ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి మర్దించి గవ్వలలోనునిచి పాదరసమునకు ౪-వ భాగము వెలిగారమును మేకపాలతో నూరి గవ్వలమూతులపై పెట్టి గట్టికుండలో నునిచి దాని మూతి మూకుడుచే మూసి చీలమన్ను లేపనముజేసి మాడకుండా లఘుపుటంబిడి స్వాంగ శీతలమున దించి యందలిగవ్వల దీసి మర్ధించి చూర్ణముజేసి నాలుగు గురిగింజలయెత్తును నెయ్యి, ౧౯ మిరియములు అనువానియనుపానముతోగాని, లేక ఒకపలము ఉసిరిక వేళ్ళను నూరి పావుసేరు మేకపాలలో గలిపి కాచిగాని, లేక శర్కరతో భావన జేసిగాని సేవించిన పిత్తమూత్రకృచ్ఛ్రము హరించును.

పిత్తమూత్రకృచ్ఛ్రమునకు యష్ట్యాదికషాయము.

యష్టీ గోక్షురకం పథ్యా విదారీచ కశేరుకమ్. 175
కషాయం ససితా క్షౌద్రం రసభస్మయుతం పిబేత్,
మూత్రకృచ్ఛ్రం హరత్యాశు సప్తాహాత్పిత్తసంభవమ్. 176

తా. అతిమధురము, పల్లేరు, కరక్కాయలు, నేలగుమ్ముడు, సెమ్ముటములు అను వానికషాయములో శర్కర, తేనె రసభస్మము గలిపి ఏడుదినములు త్రాగిన పిత్తజ

* సౌటాకు అన సేరున కెనిమిదవభాగము.

మూత్రకృఛ్రము శీఘ్రముగహరించును. (నీరుకట్టువ్యాధియందు నాలుగు గురిగింజలయెత్తు లఘులోకేశ్వరరసమును, కమికెడు అందుగాకు, పాలెను ఉసిరికపప్పు, సొటాకుప్రమాణము జీలకఱ్ఱ అనుపానికషాయానుపానముతోడ సేవించిన నీరుకట్టువ్యాధి హరించును.

శ్లేష్మమూత్రకృఛ్రమునకు చక్రధరరసము

సూతం స్వర్ణంచ వైక్రాంతం మృతం తుల్యం వినుర్దయేత్,
చాండాలీ రాక్షసీద్రావైర్ద్వియామాంతం చ గోళకమ్. 177
శుష్కం బధ్వా పుటేచ్ఛాహః కరిషాగ్నౌ మహాపుటే,
మాషమాత్రం లిహేత్ఖౌద్రై ర్మూత్రకృఛ్రం ప్రశాంతయే.
జయంతీంవాజయాం శ్లేష్మకృఛ్రమత్తండులోదకైః,
(మాధవనిదానే)

తా.రసభస్మము, స్వర్ణభస్మము, వైక్రాంతభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి వీని బలురక్కసిగడ్డ అనువానిరసములతో రెండుఝాములు మర్దించి యుంటజేసి నీడ నెండించి దానిని మూసలో నునిచి చిలమన్ను లేపనముచేసి పిడకలతో నొకదినము పెద్దపుటంబిడి మాషప్రమాణమును తేనెతో సేవించిన మూత్రకృఛ్రము, లేక తక్కలివేరునుగాని, కరక్కాయనుగాని బియ్యపుకడుగుతో నూరి ఈయనుపానముతోడ సేవించిన శ్లేష్మమూత్రకృఛ్రము హరించును.

శుక్లమూత్రకృఛ్రమునకు చికిత్స

రసః పాషాణభేదీచ రజనీ గుడకాంజికైః. 179
అన్యైనైవానుపానేన మూత్రాఘాతాశ్మరీ ప్రణుత్,

తా. ఉత్తరోత్తరజెప్పంబడు పాషాణభేది యనురసమును పసుపుచూర్ణము, బెల్లము, కలి అనువానియనుపానముతోడ సేవించిన మూత్రఘాతము, శుక్లాశ్మరి హరించును.

మూత్రకృఛ్రమునకు తిలాదిక్షారము

తిలాపామార్గ కదళీ పాలాశ యవసంభవః. 180
దగ్ధ్వా తద్భస్మచాదాయ వస్త్రఘాతజలైః కురు,
జలే శుష్కేతు తత్క్షారం ద్వినిష్కం మూత్రకృఛ్రనుత్. 181
(ఆయుర్వేదే)

తా. నువ్వులదంటు, ఉత్తరేణు, అరటి, మోదుగ, యవలదంటు - వీనిని సమభాగములుగ గాల్చి బూడిదజేసి నీళ్ళలో గలిపి వస్త్రగాళితము చేసి నీరిగురువర కెండించి

యందు రెండునిష్కములయెత్తును పాచినీళ్ళతో సేవించిన వాతకుండలి మూత్రకృఛ్రము హరించును.

సన్నిపాతమూత్రమునకు ద్రాక్షాదికషాయము

ద్రాక్షా శఠీ బలా యష్టి క్వాథం చందనసంయుతం,
వైక్రాంతభస్మ సంపీత్వా కృఛ్రంహంతి త్రిదోషజమ్. 182

తా. ద్రాక్షపండు, నల్లయతివస, ముత్తవపులగము, యష్టిమధుకము, శ్రీగంధము- వీనిని సమభాగములుగ కషాయము గాచి యందు వైక్రాంతభస్మము గలిపి సేవించిన సన్నిపాతమూత్రకృఛ్రము హరించును. (మూత్రకృఛ్రమునుహరించుటకై పైఁజెప్పబడిన చంద్రకళారసమును సగా సేవింపదగును.)

మూత్రకృఛ్రములయందు పథ్యము

పటోలం మత్స్యాక్షీ దధి మధుర బింబీఫలగుడం
కుమారీ కూశ్మాండం త్రపుసమథవోర్వారుకఫలం
సితా రంభాపుష్పం ఘృతపనసధాత్రీద్రుమఫలం
సముద్గాజీవంతీహిమ మఖిలకృఛ్రేషు విహితమ్. (మాధవనిదానే)

తా. పొట్లకాయ, పొన్నగంటికూర, ఆవు పెరుగు, మధురపదార్థములు, దొండకాయ, బెల్లము, కలబంద, ముదురుగుమ్మడుకాయ, ములుదోస, నక్కదోసకాయ, పంచదార, అరటిపువ్వు, నెయ్యి, పనసపండు, ఉసిరికకాయ పెసలు, పాలకూర, శీతోదకము ఇవి సర్వమూత్రకృఛ్రములయందు పథ్యకరంబులు.

మూత్రకృఛ్రములయం దపథ్యము

తిల సర్షప పిణ్యాకం సతైలం బృహతీద్వయం.
అత్యుష్ణం హింగు లవణ మాతపం మత్స్యసూరణమ్. 184
అమ్లం మద్యవిదాహ్యన్నం కరీరం మిసిమాషకం,
పునర్నవం సతాంబూలం కృఛ్రే వింశతిశత్రవః. 185

తా. నువ్వులు, ఆవాలు, తెలికపిండి, నూనె, చిన్నములక, పెద్దములక, అత్యుష్ణకరపదార్థములు, ఇంగువ, ఉప్పు, ఎండ, మత్స్యములు, కందగడ్డ, పులుసు, మద్యము, విదాహకరమైన యన్నము, వెదురుమొలక, సదాప, ఉద్దులు, గలిజేరు, తాంబూలము అను నీయిరువదియును మూత్రకృఛ్రములయం దపథ్యకరంబులు.

మూత్రాఘాతనిదానము

జాయంతే కుపితై ర్దోషై ర్మూత్రాఘాతా స్త్రయోదశ,

ప్రాయో మూత్రవిఘాతాద్యైర్వాతకుండలికాదయః. 186
(ఆయుర్వేదే)

తా. మూత్ర, పురీష, శుక్రాదివేగముల నడ్డగించుట, రూక్షాన్నాదుల భుజించుట-వీనివలన వాతాదిదోషములు ప్రకోపించి వాతకుండలికాది పదమూడువిధములైన మూత్రాఘాతముల గలుగం జేయును.

వాతకుండలికాలక్షణము

రౌక్ష్యాద్వేగవిఘాతాద్వా వాయుర్బస్తౌ సవేదనః,
మూత్ర మావిశ్య చరతి విగుణః కుండలీకృతః. 187
మూత్రమల్పాల్పమథవా సరుజం సంప్రవర్తతే,
వాతకుండలికాం తాం తు వ్యాధిం విద్యాత్సుదారుణమ్. 188

తా. రూక్షకరపదార్థముల సేవించుటవలనగాని, లేక మల మూత్ర శుక్ర వేగముల నడ్డగించుటవలనగాని, వాతము ప్రకోపించి వస్తిగతంబై వేదనను గలుగంజేయుచు మూత్రమును ప్రతిబంధించి వ్యత్యస్తముగలదై కుండలాకారముగ దిరుగుచు మూత్రము కొంచెకొంచెముగ చురుకుయుక్తముగ వెడలింపంజేయునది వాతకుండలీమూత్రాఘాతమని తెలియవలయును. ఇది భయంకరమైనది.

అష్ఠీలాలక్షణము

ఆధ్మాపయన్ వస్తి గుదం రుద్ధ్వా వాయుశ్చలోన్నతాం,
కుర్యాత్తీవ్రార్తిమష్ఠీలాం మూత్రమార్గావరోధినీమ్. 189

తా. వాతము పొత్తికడుపు నుబ్బింపంజేసి గుదము నడ్డగించి చంచలముగ, ఉన్నతముగనుండు అష్ఠీలమును గలుగంజేసి మూత్రమార్గము నడ్డగించిన వాతాష్ఠీలయని తెలియవలయును.

వాతవస్తిలక్షణము

వేగం విధారయేద్యస్తు మూర్ఖస్సాస్య ద్వ్యాకులోనరః,
నిరుణద్ధి ముఖం తస్య వస్తేర్వస్తిగతోఽనిలః. 190
మూత్రసంగో భవేత్తేన వస్తి కుక్షి నిపీడితః,
వాతవస్తి స్సవిజ్ఞేయో వ్యాధిః కృచ్ఛ్రప్రసాధనః. (నిత్యనాథీయే)

తా. మూర్ఖుండైనమనుజుఁడు మూత్రమును బంధించుటవలన పొత్తికడుపునందలివాతము వస్తిముఖము నడ్డగించి మూత్రమును ప్రతిబంధించి వస్తి, కుక్షి అనువానియందు పీడను గలుగంజేయుచుండిన వాతవస్తియని తెలియవలయును. ఇదికష్టసాధ్యము.

మూత్రాతీతలక్షణము

చిరం దారయతో మూత్రం త్వరయా నప్రవర్తతే,
మేహమానస్య మందంవా మూత్రాతీతస్స ఉచ్యతే. 192

తా. దీర్ఘకాలమువఱకు మూత్రమును బంధించి యుంచుటవలన శీఘ్రముగ వెడలక మెల్లమెల్లగ వెడలిన మూత్రాతీతమని తెలియవలయును.

మూత్రజఠరలక్షణము

మూత్రస్య వేగేఽభిహతే తదుదావర్తహేతుకః,
అపానః కుపితో వాయు రుదరం పూరయేద్భృశమ్. 193
నాభేరధస్తాదాధ్మానం జనయే త్తీవ్రవేదనం,
తన్మూత్రజఠరం విద్యా దధోవస్తినిరోధజమ్ 194

తా. మూత్రవేగము నడ్డగించుటవలన ఉదావర్తరోగమునకు కారణభూతమైన యపానవాతము ప్రకోపించి మిక్కుటముగ కడుపుబ్బరమును, బొడ్డుక్రింద ఆధ్మానమును గలుగంజేయుట, మిక్కుటముగ వేదనను గలుగంజేయుట, అధోవస్తివేగము నడ్డగించుట-ఈలక్షణములు గలది మూత్రజఠర మని తెలియవలయును.

మూత్రోత్సంగలక్షణము

వస్తావాప్యథవా నాళే మణౌవా యస్య దేహినః,
మూత్రంప్రవృత్తం సజ్జేత సరక్తంవా ప్రవాహతః. 195
స్రవేచ్ఛనైరల్పమల్పం సరుజంవాథ నీరుజమ్,
విగుణానిలజో వ్యాధి స్సమూత్రోత్సంగసంజ్ఞితః. (మాధవకల్పే)

తా. దుష్టమైనవాతము వెడలినమూత్రమును వస్తిమధ్యమునందు గాని, లేక మేఢ్రమునందుగాని, లేక మేఢ్రముయొక్క యగ్రభాగమునందుగాని జేర్చుటచే ముక్కి-ముక్కి బలాత్కారముమీఁద మూత్రమును వెడలింపజేయుటవలన వాతము వస్తిని జనించి మెల్లమెల్లగ, కొంచెకొంచెముగ, * దాహయుక్తముగ, లేక దాహవిహీనముగ, రక్తమును స్రవింపంజేసిన మూత్రోత్సంగమని తెలియవలయును.

మూత్రక్షయలక్షణము

రూక్షస్య క్లాంతదేహస్య వస్తిగౌ పిత్తమారుతౌ,
మూత్రక్షయం సరుగ్దాహం జనయేతాం తదాహ్వయమ్, 197

* దాహ మన చురుకు,

తా. రూక్ష మలినదేహముకల పురుషునియొక్క వస్తియందుండు వాతపిత్తముల వలని మూత్రము క్షయించి చురుకు మంటల గలుగంజేయుచుండిన మూత్రక్షయ మని తెలియవలయును.

మూత్రగ్రంథిలక్షణము

అంతర్వస్తిముఖే వృత్తః స్థిరోఽల్ప స్సహసా భవేత్,
అశ్మరీతుల్యరుగ్గ్రంథి ర్మూత్రగ్రంథి స్స ఉచ్యతే. 198

తా. వస్తియొక్క ముఖమునందు గుండ్రముగ, స్థిరముగ, చిన్నదిగ నుండుగ్రంథి యకస్మాత్తుగ జనించి అశ్మరితో తుల్యమైన పీడను గలుగం జేయుచుండిన మూత్రగ్రంథి యని తెలియవలయును.

మూత్రశుక్రలక్షణము

మూత్రతస్య స్త్రియం యాంతో వాయునా శుక్రముద్ధతం,
స్థానాచ్యుతం మూత్రయతః ప్రాక్పశ్చాద్వా ప్రవర్తతే. 199
భస్మోదకప్రతీకాశం మూత్రశుక్రం తదుచ్యతే, (మాధవనిదానే)

తా. మూత్రము వచ్చినపుడు దానిని విసర్జింపక స్త్రీసంగమము సేయుటవలన వాతము శుక్రము నెగ్గరగొట్టి స్థానభ్రష్టము జేసి మూత్రము వెడలునపుడు తొలుతగాని, లేక కడపటగాని, నీళ్ళలో భస్మము గలపఁబడినచందంబున వెడలింపంజేసిన మూత్రశుక్ర మని తెలియవలయును.

ఉష్ణవాతలక్షణము

వ్యాయామాధ్వాతపైః పిత్తం వస్తిం ప్రాప్యానిలాయుతమ్. 200
వస్తిం మేఢ్రం గుదంచైవ ప్రదహేత్స్రావయేదధః,
మూత్రం హారిద్రమథవా సరక్తం రక్తమేవ వా. 201
కృచ్ఛ్రాత్పునః పునర్జంతో రుష్ణవాతం వదంతి తం,

తా. మిక్కుటముగ వ్యాయామము సేయుట, మార్గమునడుచుట, ఎండలోసంచరించుట - ఈకారణములవలన పిత్తము ప్రకోపించి వస్తిగతంబై వాతముతోడం గలసి వస్తి, మేఢ్ర, గుదములయందు మంటను గలుగంజేయుచు కష్టముమీఁద మూత్రమును పలుమారు పచ్చగ, లేక రక్తయుక్తముగ, లేక ఎఱ్ఱగ వెడలింపంజేసిన ఉష్ణవాత మని తెలియవలయును.

మూత్రసాదలక్షణము

పిత్తం కఫో వా ద్వావాపి సంహన్యేతేఽనిలేన చేత్. 202

కృచ్ఛ్రాన్మూత్రం తదా పీతం రక్తం శ్వేతం ఘనం సృజేత్,
సదాహం రోచనా శంఖచూర్ణవర్ణం భవేత్తు తమ్. 204
శుష్కం సమస్తవర్ణం వా మూత్రసాదం వదంతి తం,

తా. వాతము పిత్తమునుగాని, లేక కఫమునుగాని, లేక పిత్తకఫముల రెంటినిగాని గట్టిగ జేయుటవలనమూత్రము శుష్కించి స్వల్పమై పసపుగ, లేక ఎఱ్ఱగ, లేక తెలుపుగ, కష్టముమీద వెడలుట, మూత్రమును విడుచునపుడు మండుట, మూత్రము భూమిపై బడి యెండిన గోరోచనము, శంఖచూర్ణము అనువానివర్ణముతో సమానముగగాని, లేక సర్వ వర్ణములుగలదిగగాని యుండుట-ఈలక్షణములుగలది మూత్రసాదమని తెలియవలయును.

విడ్విఘాతలక్షణము

రూక్ష దుర్బలయో ర్వాతే నోదావర్తం శకృద్యదా.
మూత్రస్రోతోఽనుపద్యేత విడ్విసృష్టం తదా నరః,
విడ్గంధం మూత్రయేత్కృచ్ఛ్రా ద్విడ్విఘాతం వినిర్దిశేత్. 205

తా. రూక్ష, దౌర్బల్యము గల పురుషునియొక్క వాతమలముల నూర్ధ్వముఖంబుగ జేసి మూత్రవాహినులగు నాడులం జెందించి మూత్రమార్గమువలన మలముయొక్క వాసనగలమూత్రమును కడుకష్టముమీఁద వెడలింపం జేసిన విడ్విఘాతమని తెలియ వలయును.

వస్తికుండలలక్షణము

ద్రుతాధ్వలంఘనాయాసై రభిఘాతాత్ప్రపీడనాత్,
స్వస్థానాద్వస్తిరుద్వృత్త స్థూలస్తిష్ఠతి గర్భవత్. 206
శూలస్పందనదాహార్తో బిందుబిందుం ప్రవత్యపి,
పీడితస్తు సృజేద్ధారాం సంరంభోద్వేష్టనార్తిమాన్. 207
వస్తికుండలమాహుస్తం ఘోరం శస్త్రవిషోపమం,
పవనః ప్రబలం ప్రాయో దుర్నివార మబుద్ధిభిః. 208
తస్మిన్ పిత్తాన్వితే దాహ శ్శూలం మూత్రవివర్ణతా,
శ్లేష్మణా గౌరవం శోఫ స్స్నిగ్ధం మూత్రం ఘనం సితమ్. 209
శ్లేష్మరుద్ధబిలో వస్తిః పిత్తోదీర్ణేన సిధ్యతి,
అవిభ్రాంతబిలస్స్వాథ్యో న చ యః కుండలీకృతః. 210
స్యాద్వస్తౌ కుండలీభూతే తృణ్మోహశ్శ్వాస ఏవచ, (ఆయుర్వేదే)

వాతగ్రహణీలక్షణము

కంఠశోషశ్చ హృత్పీడా తృష్ణా కాస విషూచికే,
అన్నే జీర్ణే సదాధ్మానం భుక్తే రుగ్వంక్షణే భవేత్. 6
చిరాద్దుఃఖం ద్రవం శుష్కం తన్వామం శబ్దఫేనవత్,
పునఃపునస్సృజేద్వర్చః కాసశ్వాస మజీర్ణతా. 7
గ్రహణీ వాతజా జ్ఞేయా దీపనైస్త్వా ముపాచరేత్,
(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. కంఠము శోషించుట,హృదయపీడ, దప్పి, దగ్గు, విషూచికగలుగుట, అన్నము జీర్ణముగాకుండునపుడు భుజించుటయందు డిచ్చ గలుగుట, గజ్జలలో వేదన గలుగుట, మలము ద్రవముగ, శుష్కముగ, అల్పముగ, ఆమయుక్తముగ, శబ్దము, నురుగు అనువానియుక్తముగ, సావకాశముమీద పీడతోగూడి పలుమారు వెడలుట, కాసము, శ్వాసము, అజీర్ణముగలుగుట- ఈలక్షణములుగలది వాతగ్రహణియని తెలియవలయును. దీనియందగ్నిదీపనమును గలుగంజేసెడి చికిత్సలం జేయవలయును.

పైత్యగ్రహణీలక్షణము

పూత్యమ్లోద్గార హృత్కంఠ దాహా స్తృట్ఛ్వాసరుక్క్లమాః. 8
అజీర్ణం పీతనీలాభం పిత్తాద్వై[1] స్రవతి ద్రవం,
సమయే ద్రేచయేత్క్వాథైః పిత్తోత్థాంచ ప్రవాహికామ్. 9
మధురైశ్శీతలై ర్ద్రవ్యై ర్నాతిరూక్షై రుపాచరేత్,

తా. దుర్గంధముగ పులితేనుపులువచ్చుట, రొమ్ము, కుతిక అనువానియందు మండుట, దప్పి, శ్వాసము, శ్రమ, అజీర్ణముగలుగుట, మలము పచ్చగ, నల్లగ, ద్రవముగ వెడలుట- ఈలక్షణములుగలది పైత్యగ్రహణియని తెలియవలయును. దీనియందు వమని రేచనకర కషాయముల నివ్వందగును. మఱియు మధురము శీతలము గల ద్రవ్యములు, కడురూక్షవిహీనద్రవ్యములు అనువానిచే నుపచరింపవలయును.

శ్లేష్మగ్రహణీలక్షణము

కాస నిష్ఠీవనం ఛర్దిః మధురాస్య మరోచకమ్. 10
భిన్నామ [2]శ్లేష్మమిశ్రంచ సార్యతే చోదకంగురు,
దుష్టోమధురఉద్గారః [3]పీనసశ్చ కఫాదికే. 11

1 సార్యతే ద్రవమ్. 2 శ్లేష్మసంసృష్ట గురువర్చః ప్రవర్తనమ్. 3 సదనం స్త్రీష్వహర్షణమ్-అనఁగాశరీరము శిథిలంబగుట. స్త్రీయం దిచ్ఛలేకుండుట,

అకృశస్యాపి దౌర్బల్య మాలస్యంచ కఫాత్మకే,
శ్లేష్మకే పంచకర్మాణి కర్తవ్యాణి బలాధికే. 12
బలహీనేనకర్తవ్యం దీపనైః పాచనైర్హితం,
ఏతాని వైద్యనాథేన రోగిక్లేశ ప్రశాంతయే (ఆయుర్వేదే)

తా. దగ్గియుమియుట, వమనంబగుట, నోరు తీపిగనుండుట, అరుచిగలుగుట, మలము భిన్నంబై ఆమశ్లేష్మయుక్తంబై యుదకమువలె ద్రవముగ, జడముగ వెడలుట, వికారముగ, మధురముగ, ఓకరింతలుగలుగుట, పీనసగలుగుట, శరీరము కృశింపకయే దౌర్బ ల్యము, ఆలస్యముగలుగుట - ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మగ్రహణియని తెలియవలయును. దీనియందు రోగికి బలముగలిగియుండిన పంచకర్మలను, బలము లేకుండిన దీపనపాచనకర కర్మలనుచేయుట హితకరంబు. అట్లగుటంజేసి, వైద్యశ్రేష్ఠులగువారు రోగశమనార్థంబై పైఁజెప్పంబడిన చికిత్సలం జేయవలయును.

ద్వంద్వ, త్రిదోష, గ్రహణీ లక్షణములు

మిశ్రితే ద్వంద్వజా జ్ఞేయా త్రిదోషే సర్వరూపిణీ. 14

తా. వాతపిత్తాది ద్వంద్వలక్షణములంగలది ద్వంద్వగ్రహణియనియు, వాత పిత్త శ్లేష్మలక్షణములంగలది త్రిదోషగ్రహణియనియు తెలియవలయును. (ఇవి యసాధ్య ములు.)

ఆమవాతగ్రహణిలక్షణము

సుప్తిః పార్శ్వార్తితాయస్య గళజ్జలఘుటధ్వనిః,
ప్రవర్తతే ఘటీయంత్రా త్సశబ్దం మందవేదనమ్. 15
ద్వాత్రింశద్దివసాద్వాపి పక్షాన్మాసాచ్ఛ వాసరాత్,
ఆమస్రావస్స ఫేనశ్ఛ స్నిగ్ధం శుద్ధం ఘనం స్రవేత్. 16
దివా కోపో నిశా శాంతి శ్చ్సుష్క కంపాంగకృద్భవేత్,
గ్రహణీ హ్యామవాతేన దుశ్చికిత్స్యా భిషగ్వరైః. (చరకే)

తా. నేత్రములు మసకగనుండుట, ఒకపార్శ్వమున శరీరము గదలకయుండుట, మలము వెడలుటకుముందు కడుపులో గడబిడయను శబ్దముగలిగి కుండలతో గుమ్మరించు నటుల శబ్దముగలదై కొంచెముగ వేదనగలదై అధికముగ వెడలుట, ముప్పది రెండుదినము లకుగాని, ఆపిశబ్దమువలన పదిదినములకుగాని, లేక ౧౫ దినములకుగాని, లేక ఒకమాసము నకుగాని. చకారమువలన ప్రతిదినముగాని, లేక ఎనిమిదిదినముల కొకమారుగాని,

ఆమము నజుగుతోఁగూడి దట్టముగ, నిర్మలముగ, బిరుసుగ వెడలుట, పగటియందు బ్రకోపించి రాత్రులయందు శాంతిజెందుట-ఈలక్షణములతోఁ శరీర మెండి వణకుచుండిన ఆమవాత గ్రహణియని తెలియవలయును. ఇది అసాధ్యము. (ఇది వాతగ్రహణిలోఁ నంత ర్భావమును జెందియుండును.)

గ్రహణీభేదములు

నష్టాగ్నిర్దూషితై ర్దోషైః పృథక్సర్వై శ్చతుర్విధా,
గ్రహణ్యాలక్షణం తాసాం చికిత్సాచాతిసారవత్. 18

తా. వాత, పిత్త, శ్లేష్మములు ప్రత్యేకములుగ దుష్టంబులై గాని, లేక త్రిదోషములు దుష్టంబులై గాని, జాఠరాగ్నిని జెరచి నాలుగువిధ గ్రహణుల గలుగఁజేయును. వీని లక్షణములను పైఁజెప్పంబడిన ప్రకారము తెలియవలయును. మఱియు దీనియం దతిసార చికిత్సలనే జేయవలయును.

గ్రహణీరోగోపచారక్రమము

గ్రహణ్యా మబలోఽగ్ని ర్హి న తస్య గ్రహణీబలం,
తస్మాదతిప్రయత్నేన వహ్ని మేవ ప్రదీపయేత్. (బాహటః) 19

తా. అగ్నిదౌర్బల్యమువలన గ్రహణి జనించును. గ్రహణి యగ్నికి బలకరము కానేరదు. (అనఁగా గ్రహణివలన మిక్కుటముగ యగ్నిమాంద్యము గలుగుట) కావున గ్రహణిరోగమున సర్వప్రయత్నములచే యగ్నిదీపనమును గలుగఁజేయవలయును. (ద్వంద్వదోషములవలన జనించిన గ్రహణులు కష్టసాధ్యంబులు. త్రిదోషగ్రహణులు అసాధ్యంబులు.)

అతిసారనిదానము

విరుద్ధాతిగురు స్నిగ్ధ రూక్షోష్ణాద్యశనాదిభిః,
అగ్నిం హత్వా తథా దోషై రతిసారః ప్రవర్తతే. 20
(చికిత్సాసారసిద్ధసంగ్రహే)

తా. విరుద్ధపదార్థములు, కడుజడకరపదార్థములు, జిగటగలపదార్థములు, రూక్షకరపదార్థములు, ఉష్ణకరపదార్థములు మొదలగువానిని సేవించుటవలన వాత, పైత్య, శ్లేష్మములు ప్రకోపించి జాఠరాగ్నిం జెరచి అతిసారమును గలుగఁజేయును.

అతిసారభేదములు

ఏకైకేన సమస్తైస్తు దోషై శ్శోకాద్భయాదపి,
షడ్విధశ్చైవ బోద్ధవ్య స్తస్య లక్షణముచ్యతే. 21

తా. వాతాతిసారము, పిత్తాతిసారము, శ్లేష్మాతిసారము, సన్నిపాతాతిసారము, శోకాతిసారము, భయాతిసారము అన అతిసారములు ఆఱువిధంబులు. వానిలక్షణంబు లెవ్వియనిన:—

వాతాతిసారలక్షణము

*అరుణం ఫేనిలం రూక్ష మల్పమల్పం ముహుర్ముహుః,
సామం సశూలశబ్దశ్చ సారో వాతాత్ప్రవర్తతే. (సిద్ధసంగ్రహే) 22

తా. మలము ఎఱ్ఱనై నుఱుగుతోఁగూడి యుష్ణముగ, బంక, శూల, శబ్దము అను వానియుక్తముగ, పలుమారులు కొంచెకొంచెముగ వెడలిన వాతాతిసార మని తెలియవలయును.

పైత్త్యాతిసారలక్షణము

అరుణం హారితం పీతం నీల దుర్గంధసంయుతం,
శూల సంతాప పాకాశ్చ తాపశ్చ కరపాదయోః,
మూర్ఛా స్వేద పిపాసాశ్చ పిత్తాతీసారలక్షణమ్. 23

(మాధవనిదానే)

తా. మలము దుర్గంధమై ఎఱ్ఱగగాని, లేక ఆకుపసరువర్ణముగగాని, లేక పసపువర్ణముగగాని, లేక నీలవర్ణముగగాని వెడలుట, శూల, శరీరతాపము, ఆసనమున పాకము గలుగుట, చేతులు, కాళ్లు మండుట, మూర్ఛ, చెమట, దప్పి గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది పిత్తాతిసారమని తెలియవలయును.

శ్లేష్మాతిసారలక్షణము

శుక్లం సాంద్రం సకఫం శ్లేష్మణాతు
విస్రంశితం హృష్టరోమా మనుష్యః. 24

తా. మలము తెల్లగ, గట్టిగ కఫమిశ్రితముగ, ఆమగంధయుక్తముగ, చల్లగ వెడలుట, రోమములు గగుర్పొడుచుట - ఈలక్షణములుగలది కఫాతిసారమని తెలియవలయును.

సన్నిపాతాతిసారలక్షణము

వారాహస్నేహ మాంసాంబు సదృశం సర్వరూపిణం,

* శ్లో. అరుణం ఫేనిలం రూక్ష మల్పమల్పం ముహుర్ముహుః, శకృదామం సరుక్ఛబ్దం మారుతేనాతిసార్యతే. ఇట్లును పాఠాంతరము గలదు.

కృచ్ఛ్రసాధ్య మతీసారం విద్యాద్దోషత్రయోద్భవమ్. 25

తా. మలము పంది క్రొవ్వుతో తుల్యముగ గాని, లేక మాంసముగడిగిన నీళ్ళవలె గాని వెడలుటయేగాక పైఁజెప్పఁబడిన వాతాదిదోషలక్షణయుక్తంబై యుండిన సన్నిపాతాతిసారమని తెలియవలయును. (ఇది కష్టసాధ్యము.)

శోకాతిసారలక్షణము

తైస్తైర్భావైః శోచతోఽల్పాశనస్య బాష్పోష్మా వైవహ్నిమావిశ్య జంతోః.
కోష్ఠంగత్వా క్షోభయేత్తస్యరక్తం తచ్చాధస్తాత్కాకణంతీప్రకాశమ్.
నిర్గచ్ఛేద్వైవిడ్విమిశ్రంహ్యవిడ్వా నిర్గంధంవా గంధవద్వాతిసారః,
(ఆయుర్వేదే

తా. ధనబంధునాశ నాదికములచే దుఃఖించుటవలన అన్నము హీనమై దానివల ధాతుక్షయముగలవానియొక్క శరీరమునందలి యూష్మము నేత్రనాసాగళాదులయందు వ్యాపించియుండు జలముతోఁడఁగలసి కోష్ఠగతంబై జాఠరాగ్నికి మాంద్యమును గలుగంజేసి రక్తమును క్షోభపరచి (క్షోభయనఁగా రక్తమునందు ఉష్ణద్రవత్వ్వముల గలుగంజేసి) గురిగింజవలె నెఱ్ఱగనుండు రక్తమును మలమిశ్రితముగ గాని, లేక మలరహితమై గంధవిహీనముగ గాని, లేక దుర్గంధయుక్తముగ గాని స్రవింపఁజేసిన శోకాతిసారమని తెలియవలయును. ఇది వాతపిత్తములవలన జనించు నని ఆయుర్వేదవేత్త లగువారందఱు వచించెదరు.

శోకాతిసారకృచ్ఛ్రసాధ్యత్వము

శోకోత్పన్నో దుశ్చికిత్స్యోఽతిమాత్రం
రోగో వైద్యైః కష్టఏష ప్రదిష్టః. 27

తా. శోకాతిసారమున శోకము శాంతిఁజెందుటకు ముందు ఔషధమువలన శాంతి గలుగనేరదు. అట్లగుటంజేసి దీనిని కష్టసాధ్యమని వైద్యులు వచించెదరు.

రక్తాతిసారలక్షణము

పిత్తకృంతి యదా త్యర్థం ద్రవ్యాణ్యశ్నాతి పైత్తికే,
తదోపజాయతేఽభీక్ష్ణం రక్తాతీసారఉల్బణః. 28

తా. పిత్తాతిసారముగలిగి యుండునపుడుగాని, లేక పిత్తాతిసారపూర్వలక్షణంబులు గలిగియుండునపుడుగాని, పిత్తకరద్రవ్యముల మిక్కుటముగ గాని, లేక ఎల్లపుడు గాని సేవించుటవలన, బలిష్ఠమైనరక్తాతిసారము జనించి పలుమారు వెడలును. మఱియుం నది వాతాదిదోషములవలన ఎఱుపు, నలుపు మొదలగువర్ణములుగ వెడలునని కొందఱు

వచించెదరు. (ఈరక్తాతిసారము నేడవదిగవచించిన షట్త్వసంఖ్యకు బాధకముగలుగును. దానంజేసి దీనిని పిత్తముయొక్క అవస్థాభేదమని జెప్పంబడి యున్నది.)

ఆమాతిసారలక్షణము

అన్నాజీర్ణాత్ప్రద్రుతాః క్షోభయంతః
కోష్ఠం దోషా ధాతుసంఘాన్ మలాంశ్చ,
నానావర్ణం నైకశస్సారయంతి
శూలోపేతం షష్ఠమేనం వదంతి. 29

తా. అన్నము జీర్ణముగాకుండుటవలన త్రిదోషములు స్వమార్గమును విడనాడి కోష్ఠగతంబులై క్షోభను గలుగంజేసి రక్తాదిధాతువులను, పురీషాదులను పలుమారు గుద ద్వారమువలన ననేకవర్ణములుగ స్రవింపంజేయుచు కడుపును విశేషముగ నులియ పెట్టుచునుండునది ఆమాతిసార మనంబడును. ఇది ఆరవసంఖ్యగలదిగనుండును.

అతిసారే జ్వరేచైవ రక్తపిత్తే దృగామయే,
ఆదౌ నప్రతికుర్వీత వ్యాధివేగో హి దుస్తరః. 30

(మాధవనిదానే)

తా. అతిసారము, జ్వరము, రక్తపిత్తము, నేత్రరోగము-ఇవి జనించునపుడే చికిత్స జేయంజనదు. అటుజేసిన నవి ప్రబలంబులై చికిత్స కనర్హంబులగును.

అసాధ్యాతిసారలక్షణములు

జ్వరాతిసార శ్శోఫాంతే శ్వయథౌ చ తథా క్షయే,
దుర్బలస్య విశేషేణ కాయే సంతాపపీడనమ్. 31
హస్తపాదాంగులీసంధి ప్రవృద్ధి ర్మూత్రనిగ్రహః,
ఆధ్మానంచ తృషా ఛర్దిః పురీషస్యాతిచోష్ణతా. 32
విశేషేణ నరం వృద్ధ ముష్ణాతీసారిణం త్యజేత్,

తా. జ్వరము, శోఫ, వాపు, క్షయము అనువానియంతమున గ్రహణ్యాతిసారములు జనించినను, లేక దుర్బలునికి గ్రహణ్యాతిసారములు జనించినను, లేక గ్రహణ్యాతిసారములు గలిగియుండునపుడు శరీరతాపము, చేతులు, కాళ్లు, వ్రేళ్లు, సంధులు అనువానియందు వాపు, మూత్రప్రతిబంధము, కడుపుబ్బరము, దప్పి, వాంతి, మలము వెడలు నపుడు కడుమంట గలిగియుండినను, లేక వృద్ధునికి గ్రహణ్యాతిసారములు జనించినను, లేక గ్రహణ్యాతిసారములు ఉష్ణముగ వెడలుచుండినను అసాధ్యంబు. అట్లగుటచేవారిని

క్షౌద్రస్నేహమపి క్షారతోయపూయేన మాంసకృత్, 33
నానావర్ణోత్కటం పూతి శకృన్నార్యే నసిధ్యతి,
(సిద్ధసారసంగ్రహే)

తా. తేనె, స్నేహము, ఉప్పునీరు, చీము, మాంసము అనువానితో తుల్యముగ గాని, నానావర్ణయుక్తంబై దుర్గంధముగగాని, మలము వెడలెడి గ్రహణ్యాతిసారములు అసాధ్యంబులు.

మిశ్రంచ కృష్ణవర్ణంచ బహువర్ణంతు రక్తకమ్. 34
దుర్గంధం జ్వరయుక్తంచాప్యసాధ్య మతిసారకం,

తా. మలము మిశ్రవర్ణముగగాని, లేక నల్లగగాని, లేక నానావిధవర్ణములుగ గాని లేక రక్తవర్ణముగగాని వెడలుట, దుర్గంధము వేయుట - ఈలక్షణములుగల అతిసారముతోడ జ్వరమును గలిగియుండిన అసాధ్యంబు.

ఏరండతైలవర్ణంచ మాంసమాక్షికయో స్తథా. 35
స్వనసారంచ దుర్గంధ మసాధ్య మతిసారకం. (చిన్తామణౌ)

తా. మలము ఆముదము, మాంసముగడిగిననీళ్లు, తేనె - అనువానివర్ణములతో సమానమై శబ్దయుక్తమై వెడలుట, మలము కడుదుర్గంధము వేయుట - ఈలక్షణములుగల యతిసారము అసాధ్యంబు.

పక్వజాంబవసంకాశం యకృత్పిండనిభం తను. 36
ఘృత తైల వసా మజ్జా వేసవార పయో దధి,
మాంసధావన తోయాభం కృష్ణం నీలారుణప్రభమ్. 37
మేచకం కర్బురం స్నిగ్ధం చంద్రకోపగతం ఘనం,
కుణపం మస్తులుంగాభం దుర్గంధం కుథితం బహు.
తృష్ణా దాహారుచి శ్వాస హిక్కా పార్శ్వాస్థి శూలినం,
సంమూర్ఛా రతిసంమోహాయుక్తం పక్వవలీగుదమ్. 39
ప్రలాపయుక్తంచ భిష గ్వర్జయే దతిసారిణం, (ఆయుర్వేదే)

తా. పండిన నేరేడుపండువర్ణముగ, యకృత్పిండముతో సమానముగ, (అనఁగా నల్లగ, ఎఱ్ఱగ) నెయ్యి, నూనె, క్రొవ్వు, మజ్జ, * వేసవారము, పాలు, పెరుగు, మాంసము గడిగిననీరు అనువానివర్ణములుగలదిగ, పిత్తాతిసారమునందు దప్పి, తక్కినయ

* వేసవార మన-మాంసమునందుండు నెముకలదీసి దంచి పెరుగు, ఘృ ధూలు, ఏలకులు వేసి చేసెడిపదార్థము.

సారములలో కాటుకవలె నల్లగ, నీలవర్ణముగ, ఎఱ్ఱగ, మృదంగమునకు పూసెడికాటుక వలె నలుపుకాయివర్ణముగ, మెఱయుచు బలువిధవర్ణములుగలదిగ, ధాతువులయొక్క చమురు స్రవించుటవలన నెమలిఱెక్కలతో సమానమైన ఛాయగలదిగ, గట్టిగ, శవము వలె దుర్గంధముగ, మస్తకమునందుండు చమురుతో తుల్యముగ, కుళ్ళిపోయినటుల దుర్గంధముగలదిగ నుండినదై విశేషముగ మలమువెడలుట, దప్పి, తాపము, అన్న ద్వేషము, ఉబ్బసము, ఎక్కిళ్లు, ప్రక్కటెముకలయందు పోట్లు, మనోమోహము గలు గుట, దేనియందిచ్ఛలేకుండుట, ఇంద్రియములకు మోహముగలుగుట, గుదము తెరచి కొనియుండుట, వదరుట-ఈలక్షణములుగల యతిసారరోగిని వైద్యుఁడు వర్జింప వలయును.

అసంవృతగుదం క్షీణం దురాధ్మానముపద్రుతమ్. 40
గుదే పక్వే గతోష్మాణమతిసారిణ ముత్సృజేత్, (మాధవనిదానే)

తా. ఆసనము తెరచికొనియుండుట, బలము, శరీరవృద్ధిలేకుండుట, మిక్కుట ముగ కడుపుబ్బరము, శోఫాద్యుపద్రవములు గలుగుట, గుదపాకారంభకపిత్తము గలిగి యుండునపుడునగా శరీరము చల్లగనుండుట, లేక అగ్నినష్టమైయుండుట-ఈలక్షణములు గల యతిసారరోగిని వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును.

శోఫం శూలం జ్వరం తృష్ణా శ్వాసం కాసమరోచకమ్. 41
ఛర్దిం మూర్ఛాంచ హిక్కాంచ దృష్ట్వాతీసారిణం త్యజేత్,

తా. వాపు, శూల, జ్వరము, దప్పి, శ్వాసము, దగ్గు, అన్నద్వేషము, వాంతి, మూర్ఛ, ఎక్కిళ్లు గలయతిసారరోగిని వర్జింపవలయును.

శ్వాస శూల పిపాసార్తం క్షీణం జ్వరనిపీడితమ్. 42
విశేషేణ నరం వృద్ధ మతిసారో వినాశయేత్,

తా. శ్వాసము, శూల, దప్పి గలవానికి, సత్వక్షయముగలవానికి, జ్వరమువలన కడుపీడితుఁడుగ నుండువానికి, వృద్ధునికి అతిసారము జనించిన వారలు మృతి జెందెదరు.

ద్విధా సర్వాతిసారశ్చ స్యాదామః పక్వఇత్యపి. 43
మజ్జతేచ శకృత్తోయే పక్వం తత్త్వవ తేఽంభసి,

(సిద్ధసారసంగ్రహే)

తా. ఆమ, పక్వాతిసారములన అతిసారము రెండువిధంబులు. అం దామాతి (మలమును నీళ్ళలోవేసిన మునుంగును. ఇది అసాధ్యము. పక్వాతిసారమున మల ఘకములోవేసిన తేలును. ఇది సాధ్యము.

అతిసారసామాన్యోపచారము

తత్రాదౌ వమనం కార్యం లంఘనం చ యథాబలమ్. 44
లంఘితాయ హితం పేయం తక్రం వై విశ్వసాధితం,

తా. అతిసారమునందు తొలుత వమనమును, సత్వానుగుణ్యముగ లంఘనమును జేయించి పిదప శొంఠియుక్తముగ కాచబడినచల్లను పానము చేయించవలయును.

గ్రహణ్యతిసారోపచారవిధి

గ్రహణ్యామతిసారేచా పథ్యైనం మాతృవత్పుషేత్. 45

తా. గ్రహణ్యతిసారరోగులను వల్లమందు తల్లివలె బోషించుచుండుగావున వల్ల మందుగలసిన యౌషధములవలననే గ్రహణ్యతిసారముల హరింపంజేయవలయును.

వాతగ్రహణికి బడబాముఖరసము

శుద్ధసూతం సమంగంధం మృతతామ్రాభ్రటంకణం,
సాముద్రంచ యవక్షారం సర్జాసైంధవ నాగరమ్. 46
అపామార్గస్యచ క్షారం పాలాశం వరుణద్వయం,
ప్రత్యేకం సూతతుల్యాంశం చుక్రికామ్లేన మర్దయేత్. 47
హస్తిశుండ్యా ద్రవై శ్చాహ్నా మర్దయిత్వా పచేల్లఘు,
మాషైకం భక్షయేన్నిత్యం రసోఽయం బడబాముఖః. 48
పాఠా త్రికటు పథ్యాగ్ని శారిబా బృహతీద్వయం,
త్రిక్షారేంద్ర యవా జాజీ తుల్యం లవణపంచకమ్. 49
ఆరనాళైః పిబేచ్చాను వాతోత్థాంగ్రహణీం జయేత్.

(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, అభ్రకభస్మము, టంకణక్షారము, సముద్రలవణము, యవక్షారము, సర్జక్షారము, సైంధవలవణము, శొంఠి, ఉత్తరేణుక్షారము, మోదుగక్షారము, ఉలిమిడి, పాపర వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి పులిచింతరసముతో నొకదినము, హస్తిశుండిరసముతో నొకదినము మర్దించి లఘుపుటంబిడి మాషమెత్తును చిరుబొద్ది, త్రికటుకములు, కరక్కాయ, చిత్రమూలము, గూడపాల, చిన్నములక, పెద్దములక, సర్జక్షారము, యవక్షారము, టంకణక్షారము, కొడిసెపాల, జాజికాయ, పంచలవణములు - అనువానిని సమభాగములుగ కలిపి నూరి యీయనుపానముతోడ సేవించిన వాతగ్రహణి హరించును.

వాతగ్రహణికి వజ్రకవాటరసము

మృతసూతాభ్రకం గంధం యవక్షారం సటంకణమ్. 50
అగ్నిమంథం వచాం కుర్యా త్సూతతుల్యానిమా న్సుధీః,
తతో జయంతీ జంబీర భృంగద్రావై ర్విమర్దయేత్. 51
త్రివాసరం తతో గోళం కృత్వా సంశోష్య ధారయేత్,
లోహపాత్రే శరావంచ దత్వోపరి విముద్రయేత్.
అధోవహ్నిం శనైః కుర్యా ద్యామార్ధం తత ఉద్ధరేత్,
రసతుల్యా మతివిషాం దద్యా న్మోచరసం తథా. 53
కపిత్థవిజయాద్రావై ర్భావయే త్సప్తధా పృథక్,
ధాతకీంద్రయవా ముస్తా లోధ్రప్రతివిషావృతాః. 54
ఏతద్ద్రవై ర్భావయిత్వా దినైకంచ విశోషయేత్,
రసో వజ్రకవాటాఖ్యో మాషైకం మధునా లిహేత్. 55
వహ్నిం శుంఠీ విడం బిల్వం లవణం చూర్ణయేత్సమం,
పిబేదుష్ణాంబునాచాను * వాతజాం గ్రహణీం జయేత్. 56
(మాధవనిదానే)

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసినగంధకము, యవక్షారము, టంకణక్షారము, కూరనెల్లి, వస-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి తక్కడ, నిమ్మపండు, గుంటగలగరాకు అనువాని రసములతో మూడుదినములు మర్దించి ముద్దజేసి ఎండించి ఇనుపగిన్నెలో నునిచి దానిపై మూకుడు మూసి చీలమన్ను లేపనముజేసి మందాగ్నితో ఝామువఱకు మెల్లగవండి స్వాంగశీతలమునదీసి మరల ఖల్వములోనునిచి రసభస్మ ప్రమాణము అతివసను, బూరుగబంకను కలిపి వెలగ, గంజావియాకు అనువాని రసములతో యేడుమార్లు ప్రత్యేకప్రత్యేకముగా భావనలుజేసి పిదప ఆరెపువ్వు, కొడిసెపాల, తుంగముస్తెలు, లొద్దుగ, అతివస, తిప్పతీగె అనువానిరసములతో ప్రత్యేకప్రత్యేకముగ నొక్కదినము భావనజేసి యెండించి మాషప్రమాణమును తేనెతో సేవించి వెంబడిగ చిత్రమూలము, శొంఠి, వాయువిడంగములు, మారేడుబెరడు, సైంధవలవణము అనువానిని సమభాగములుగ గ్రహించి ఉష్ణోదకముతో నూరి త్రాగిన వాతగ్రహణి నశించును.

---

* సర్వజాం.

పైత్యగ్రహణికి చిత్రాంబరరసము

శుద్ధసూతం మృతంచాభ్రం గంధకం మర్దయే త్సమం,
లోహపాత్రే ఘృతాభ్యక్తే క్షణం మృద్వగ్నినా పచేత్. 57
చాలయే ల్లోహదండేన త్వవతార్యనిభావయేత్,
త్రిదినం జీరకక్వాథై ర్మాషైకం భక్షయే త్సదా. 58
గ్రహణీ శాంతి మాయాతి సర్వోపద్రవసంయుతా,
రసః చిత్రాంబరోనామ గ్రహణీగ్రహహృన్మతః. 59
శమయే దనుపానేనా ప్యామశూలం ప్రవాహికాం,
(రసరత్నాకరే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసినగంధకము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి మర్దించి నెయ్యిపూసిన ఇనుపగిన్నెలోనునిచి మృద్వగ్నిని నొకక్షణమువండి ఇనుపకాడతో బాగుగ గలియబెట్టి దించి జీలకఱ్ఱకషాయముతో 3 దినములు భావనజేసి మాషప్రమాణమును ఎల్లపుడు సేవించుచుండిన సర్వోపద్రవములతోగూడియుండు పిత్తగ్రహణి హరించును. మఱియు నీరసము అను పానవిశేషమువలన ఆమశూల, ప్రవాహిక అనువానినిసగా హరింపజేయును.

శ్లేష్మగ్రహణికి అర్కలోకేశ్వరరసము

శుద్ధసూతం పలం మర్ద్య మర్కక్షీరై ర్దినావధి. 60
ద్విపలం గంధకంచాథ మహాశంఖం పలాష్టకం,
ద్వయం వహ్నేరసై ర్భావ్యం శోష్యం పేష్యం దినత్రయమ్. 61
మేళయే త్పూర్వసూతేన సర్వార్థం టంకణం క్షిపేత్,
అర్కక్షీరైః పునస్సర్వం యామైకం మర్దయే ద్దృఢమ్. 62
తచ్చపక్వంచ నివేశ్యాథ భాండే రుద్ధ్వా పుటే పచేత్,
చతుర్గుంజామితం ఖాదే న్మరీచాజ్యేన సంయుతమ్. 63
అర్కలోకేశ్వరోనామ గ్రహణీరోగనాశకః,
దేయం దివోదనం పథ్యం విజయా సగుడం నిశి 64

తా. పలప్రమాణము శుద్ధిజేసినరసమును ఖల్వములోనునిచి జిల్లేడుపాలతో నొకదినము మర్దించి పిదప ౨ పలములు శుద్ధిజేసినగంధకము, ౮ పలములు పెద్దశంఖమును చూర్ణముజేసి చిత్రమూలరసముతో 3 దినములు భావనజేసి ఎండించి మూడుదినములు మర్దించి, మర్దించియునిచిన పైరసముతో గలిపి అన్నిటికి సగము వెలిగారమును జేర్చి

జిల్లేడుపాలతో నొకరుషామము బాగుగమర్దించి ఎండకెండించి కుండలలో నునిచి దానిపై చీలమన్ను లేపనముజేసి లఘుపుటంబిడి నాలుగు గురిగింజలయెత్తును ప్రాతఃకాలమున మిరియపుచూర్ణము, నెయ్యి అనుపానియనుపానముతోడను, రాత్రులయందు గంజావి యాకు, బెల్లము అనుపానియనుపానముతోడను సేవించిన శ్లేష్మగ్రహణి హరించును. దీని యందు పగటియందుమాత్ర మన్నమును భుజింపవలయును.

త్రిదోషగ్రహణికి కుటజాద్యవలేహ్యము

కుటజత్వక్పలశతం జలేద్రోణే విపాచయేత్,
అష్టభాగావశేషం తు కషాయ మవతారయేత్. 65
వస్త్రపూతం పునఃక్వాథం పచే ల్లేహత్వ మాగతం,
భల్లాతకవిడంగాని త్రికటు *త్రిఫలా తథా. 66
రసాంజనం చిత్రకంచ కుటజస్యఫలానిచ,
వచా మతివిషాం బిల్వం ప్రత్యేకంచ పలంపలమ్. 67
త్రింశత్పలం గుడంచైవ చూర్ణీకృత్య నిధాపయేత్,
మధునఃకుడవం దద్యా ద్ఘృతస్యకుడవం తథా. 68
లేహోఽయం శమయత్యర్శో యస్యరక్తసముద్భవం,
వాతికం పైత్తికంచైవ శ్లైష్మికం సాన్నిపాతికమ్. 69
యేచ దుర్నామజా రోగా స్తాన్ సర్వా న్నాశయత్యపి,
అమ్లపిత్తమతీసారం పాండురోగ మరోచకమ్. 70
గ్రహణి మార్తవం కార్శ్యం శ్వయథుం కామిలామపి,
అనుపానం ఘృతం దద్యా న్మధుతక్రం జలం పయః. 71
అనేకరోగనాశాయ కౌటజో లేహ్యఉచ్యతే,
(చికిత్సాసారసిద్ధసంగ్రహే)

తా. నూరుపలముల కొడిసెచెక్కనునంచి యందు ద్రోణప్రమాణము నీళ్ళుపోసి, యష్టావశేషముగ కషాయముగాచి వడియగట్టి మరల దానిని చిక్కగకాచి అందు శుద్ధి జేసిన జీడిగింజలు, వాయువిడంగములు, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, రసాంజనము, చిత్రమూలము, కొడిసెపండ్లు, వస, అతివస, మారేడు బెరడు, అనువానిచూర్ణము దినుసు

* హరీతక్యా స్త్రయోభాగా శివా ద్వాదశభాగికా, షడ్భాగాస్స్యుర్విభీతస్య త్రిఫలేయం ప్రకీర్తితా, అనగా కరక్కాయలు 3 భాగములు, ఉసిరికపప్పు ౧౨ భాగములు, తానికాయ ౬ భాగములుచేరిన త్రిఫలము లనంబడు ననుట.

కొక్కొకపలము, బెల్లము 30 పలములు, తేనెకుడపము, నెయ్యికుడపము కలిపి లేహ్యాకార్యముగవండి నాలుగునూడలయెత్తును సేవించుచుండిన రక్తార్శస్సు, వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, సన్నిపాతములవలన జనించిన మూలరోగములు, మూలరోగమువలన జనించిన తదితరరోగములు, ఆమ్లపిత్తము, అతిసారము, పాండువు, అరుచి, గ్రహణి, రజస్సంబంధములవలన జనించినరోగము, కృశత్వము, వాపు, కామిల హరించును. మఱియు దీనిని నెయ్యి, తేనె, మజ్జిగ, ఉదకము, పాలు అనువాని యనుపానములతోడ సేవించిన తదితరసర్వరోగములు హరించును.

అమవాతగ్రహణికి గ్రహణ్యాంకుశరసము

శుద్ధసూతం సమంగంధం సూతార్ధం మృత మభ్రకమ్. 72
మర్దయే న్మాతులుంగాద్భిః పేష్యం శోష్యంచ సప్తధా,
త్ర్యూషణం నీలికామూలం దుత్తూరస్యచ బీజకమ్. 73
ప్రత్యేకం సూతతుల్యం స్యా త్సర్వం తద్విజయాద్రవైః,
శ్వేతాపరాజితాకన్యా మత్స్యాక్షీ కాకమాచికా. 74
ఆర్ద్రకం పర్పటీవహ్ని ర్ముసలీచ రుదంతికా,
ద్రవై ర్దినత్రయం భావ్యం మాషమాత్రంచ భక్షయేత్. 75
గ్రహణ్యాంకుశకోనామ్నా హ్యసాధ్యంచాపి సాధయేత్,
ద్విపలం జీరకక్వాథ మనుపానంచ పాయయేత్. (మతాంతరే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము, అభ్రకభస్మము ½ భాగము-ఇటుల వానినెల్ల ఖల్వములోనునిచి మాదీఫలరసముతో నేడుమార్లు మర్దించి ఏడుమా ర్లెండించి అందు త్రికటుకములు, నీలివేళ్ళు,ఉమ్మెత్తవిత్తులు అనువాని చూర్ణమును దినుసుకొక్కొకభాగము చొప్పున కలిపి గంజాయియాకు, తెల్లగంటెన, కలుబంద, పొన్నగంటి, కాచియాకు, అల్లము, పర్పాటకము, చిత్రమూలము, నేలతాటిగడ్డలు, రుదంతి అనువానిరసములతో మూడుదినములు భావనజేసి మాషప్రమాణమును రెండుపలముల జీలకఱ్ఱ కషాయానుపానముతోడ సేవించిన అసాధ్యగ్రహణి హరించును.

ఆమకుఠారరసము

జాజీఫలం త్రికటుకం టంకణం రస గంధకం,
నిర్యాసం వత్సనాభంచ ముస్తా కుటజ చిత్రకమ్. 77
వరాచాతివిషారోచ నిర్యాసమోరరామఠం,

సర్వం సంమర్ద్య విజయా స్వరసేన దినత్రయమ్. 78
వల్లప్రమాణవటికాం శుంఠీద్రావానుపానతః,
ఆమశూల మతీసారం గ్రహణీంచ చిరంతనామ్. 79
ఏష ఆమకుఠారాఖ్యో రసస్త్రైలోక్యపూజితః,
(సిందూరమణిదర్పణే)

తా. జాజికాయ, త్రికటుకములు, పేల్చినవెలిగారము, శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిజేసినవల్లమందు, శుద్ధిజేసినవసనాభి, తుంగముస్తెలు, కొడిసెపాల, చిత్రమూలము, త్రిఫలములు, అతివస, బూరుగబంక, యవక్షారము, నేతిలో పొంగించిన ఇంగువ వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి గంజాయియాకురసముతో 3 దినములు మర్దించి వల్లప్రమాణము మాత్రలుచేసి శొంఠికషాయానుపానముతో సేవించిన ఆమశూల, అతిసారము, చిరకాలముగనుండు గ్రహణి హరించును. ఈ ఆమకుఠారరసము త్రిలోకములయందు శ్రేష్ఠంబైనదిగ నున్నయది.

గ్రహణులకు ఆనందరసము

జాతీఫలం హింగుళ సైంధవంచ వరాట శుంఠీ విష హేమబీజమ్.80
సపిప్పలీకం వటికాం ప్రకుర్యా ద్ధుత్తూరమూలస్యరసేన మర్ద్యం,
గుంజాప్రమాణం జఠరామయఘ్నం నిహంతి వాతం కఫశూలకంచ.
ఆమాతిసారం గ్రహణీవికారం నిహంతి శుష్కం సితయాసమేతమ్,
రసోఽయ మానందఇతి ప్రదిష్టః గ్రహణీగదానాం యమపాణిదండః.
(చరకే)

తా. జాజికాయ, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, సైంధవలవణము, గవ్వలభస్మము, శొంఠి, శుద్ధిజేసినవసనాభి, ఉమ్మెత్తవిత్తులు, పిప్పళ్లు, - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి ఉమ్మెత్తవేళ్ళరసముతో మర్దించి గురిగింజంత మాత్రలుజేసి నీడనెండించి సేవించిన జఠరరోగము, వాత, కఫ, శూలలు హరించును. మఱియు దీనిని పంచదారయనుపానముతోడ సేవించిన ఆమాతిసారము, గ్రహణీవికారము, శరీర కార్శ్యము హరించును. మఱియు నిది గ్రహణులకు యమునిదండమువలెనే భయంకరమైయుండును.

పిత్తాధికగ్రహణ్యాంతు కపిత్థాష్టకమిష్యతే,
కఫవాతోత్తరాయాం తు పాఠాతక్రం హరీతకీ. 83

తా. పైత్యోద్రేకగ్రహణుల హరింపంజేయుటయందు కపిత్థాష్టకంబును, శ్లేష్మవాతోద్రేకగ్రహణులయందు పాఠాతక్రహరీతకియును శ్రేష్ఠంబులు.

పిత్తాధిక గ్రహణికి కపిత్థాష్టము

యవానీ పిప్పలీమూల చాతుర్జాతక నాగరం,
మరిచాగ్నిజలం జాజీ ధాన్యసౌవర్చలం సమమ్. 84
ద్విగుణం జలకాంబష్ఠా సమం గావరకాత్వచం.
వృక్షామ్లధాతకీ కృష్ణా బిల్వ దాడిమ దీప్యకమ్. 85
త్రిగుణం షడ్గుణసితం కపిత్థాష్టగుణీకృతం,
మూర్ఛాతిసారగ్రహణీ క్షయగుల్మాన్ గళామయాన్ 86
*కాసశ్వాసాగ్నిమాంద్యార్శః పీనసారోచకం జయేత్,

తా. ఓమము, మోడి, ఏలకులు, ఆకుపత్రిక, దాచినిచెక్క, నాగకేసరములు, శొంఠి, మిరియాలు, చిత్రమూలము, కురువేరు, జీలకఱ్ఱ, కొతిమెర్లు,సౌవర్చలవణము- ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము, తుంగముస్తెలు, శిరుబొద్ది, మంజిష్ఠ, లవంగపుచెక్క- ఇవి దినుసుకు రెండుభాగములు, పులిచింత, ఆరెపువ్వు,పిప్పళ్లు, మారేడు, దాడింబకాయ, ఖురాసాని వోమము ఇవి దినుసొకటింటికి 3 భాగములు, పంచదార ౬ భాగములు, వెలగపండ్ల గుజ్జు ౮ భాగములు - ఇటుల వీనినెల్లదంచి చూర్ణముజేసి సేవించిన అతిసారము,గ్రహణి క్షయను, గుల్మము, కంఠరోగము, కాసశ్వాసములు, అగ్నిమాంద్యము, మూలవ్యాధి, పీనస, అరుచి హరించును.

గ్రహణులకు తక్రాభయము

పాఠాకరంజ యుగ్మాగ్ని శరపుంఖా పునర్నవా. 87
కృష్ణనింబ మహానింబ లశునం బర్బురం పచేత్,
పృథగ్దశపలం ద్రోణే జలే పాదావశేషితమ్. 88
కాంస్యపాత్రం దధిపటు ప్రస్థం ద్విప్రస్థకాంజికం,
క్షిప్త్వా తన్మధ్యఖండాని పథ్యా త్వక్చ శతద్వయమ్. 89
తద్వచ్చ నాగరం తైలం ఘృతంచ కుడవద్వయం,
సుసిద్ధే లేహ్యతాం యాతే యవానీ జరకద్వయమ్. 90
హింగు వ్యోష యవ క్షారం ద్విపలంచ పిచూర్ణితం,
సమవాప్య తతః ఖాదే త్తక్రేణాలోడ్యవా పిబేత్. 91
ఇయం తక్రాభయా హంతి సకలాన్ గ్రహణీ గదాన్,
షడ్విధానప్యతీసారా నజీర్ణాన్ వివిధానపి. 92

---

* కాసశ్వాసారుచీ హిక్కాః కపిత్థాష్టమిదం జయేత్.

అగ్నిమాంద్యంచ గుల్మంచ శీఘ్రం హన్యాన్నసంశయః,
(మాధవనిదానే)

తా. శిరుబొద్దివేరు, క్రానుగచెక్క, నెమలిచెక్క, చిత్రమూలము, ములువెంపలి వేరు, గలిజేరువేరు, కరివేపాకు, పెద్దమ్రానుచెక్క, వెల్లుల్లి, వాము, వామింట - వీనిని దినుసొకటింటికి పదిపలములచొప్పున గ్రహించి దంచి ద్రోణప్రమాణము నీళ్లుపోసి నాలవభాగము శేషించునటుల కషాయముగాచి వడియగట్టి అందు పెరుగొకఆఢకము, సైంధవలవణము ఒకప్రస్థము, బియ్యపుకడుగు ౨ ప్రస్థములు, ౨౦౦ కరక్కాయలబెరడు చూర్ణము కరక్కాయలకుసమముగ శొంఠిచూర్ణము కలిపి పిదప తెల్లఆవనూనె, నెయ్యి, రెండుకుడపములువైచి మృద్వగ్నిలో లేహ్యపక్వముగ కాచి అందు ఓమము, జీలకఱ్ఱ, నల్లజీలకఱ్ఱ, నేతితో పొంగించినఇంగువ, త్రికటుకములు, యవక్షారము అనువానిచూర్ణమును దినుసుకు ౨ పలముచొప్పున కలిపి ఒకపాత్రలోనునిచి ప్రతిదినము కర్షమెత్తును అనుపానరహితముగాగాని, లేక చల్లయొక్క యనుపానముతోడగాని సేవించిన సర్వగ్రహణులు, ఆరు విధములైన అతిసారములు, సర్వాజీర్ణములు, అగ్నిమాంద్యము, గుల్మము శీఘ్రముగ హరించును.

గ్రహణీరోగోపచారవిశేషములు

దీపనీయాని సర్వాణి చూర్ణారిష్టఘృతానిచ. 93
ప్రవిభజ్య యథావస్థం యోజయేద్గ్రహణీగదే,

తా. దీపనకరసర్వచూర్ణములు, అరిష్టములు, ఘృతములు- వీనిని గ్రహణీరోగములయం దవస్థాంతరభేదముల నెఱింగి ప్రయోగింపవలయును.

సర్వాతిసారములకు పథ్యాదివటికములు

పథ్యా విశ్వపునర్నవాగులికణా పూతీకయుగ్మం ఝషా
వారాపాటలికా కలాయ కదళం పుంఖీజలప్రస్థకే,
క్వాథే హింగుక దీప్యకం త్వతివిషా వ్యోషం పలార్ధం పృథక్
క్షిప్త్వా మాతులిక పాద మాషకయుగం తక్రంచ యోజ్యం తతః.
తద్వద్వ్యోజ్యపలాష్టకంచ కుటజం షష్టిం క్షిపేచ్చాభయాః
చూర్ణీకృత్యఘృతంసుయోజ్య కుడవంతద్వచ్చ తైలం క్షిపేత్,
తద్వన్నాగరచూర్ణకేనసహితం వాలంచ జాతీఫలం
మారీచంచ పలంపలం సువిపచేత్స్యాగ ప్రమాణావటీః

లిహ్యాన్నిత్యమిమాం వటీంతు మధునా సర్వాతిసారాంజయేత్.

(ఆయుర్వేదే)

తా. కరక్కాయ, శొంఠి, కలిజేరు, తంగేడు, పిప్పళ్లు, సెమలిచెక్క, క్రానుగు, జిబిలికవేళ్ళు, నేలతాటిగడ్డలు, కలిగొట్టు, సెనగాకు, ములువెంపలివేళ్ళు - వీనిని సమభాగములుగ దంచి ప్రస్థప్రమాణ ముదకముపోసి చిక్కగకషాయముకాచి వడియగట్టి అందు ఇంగువ, ఓమము, అతివస, త్రికటుకములు అనువానిచూర్ణము దినుసుకు అరపలము, తేనె కషాయమున నాలవభాగము, మజ్జిగ ౨ ఆఢకములు, కొడిసె చూర్ణము ౮ పలములు, ౬౦ కరక్కాయలచూర్ణము, నెయ్యి ౧ కుడవము, ఆవనూనె ౧ కుడవము, శొంఠిచూర్ణము ౧ కుడవము, వట్టివేరు, జాజికాయ, మిరియాలు అనువానిచూర్ణమును దినుసు కొక్క కపలముచొప్పున కలిసి పాకముజేసి తోకలంతమాత్రలుజేసి యందొకదానిని తేనెతో సేవించిన సర్వాతిసారములు (గ్రహణులు) హరించును.

గ్రహణులకు పూతికాదియోగము

పూతీక శర పుంఖాగ్ని శుంఠీ చవ్య పునర్నవైః,
బిల్వ ముస్తాలుకకణా మూలపాఠారసోనకైః. 96

నక్తమాలకళార్ఙ్గి వా కైడర్యక్షుద్రకంటకైః,
క్వాథ మష్టావశేషంతు లవణం మథితం తథా. 97

ధాన్యామ్లమాఢకం పథ్యా శతం సింధుపలాష్టకం,
పునారసాంతం విపచే ద్ద్వాదశాహం విచక్షణః. 98

సుచూర్ణితైః ప్రతీవాత్య ప్రత్యేకం కర్షసమ్మితం
త్వక్పత్రవహ్నివ్యోషాబ్ద పాఠా దీప్యకధాన్యకైః 99

కర్కోట హింగుళం శైలా నిశా ద్వికారజీరకైః,
మోచాహ్వ బర్బరీ దంతి వచా తిందుక సైంధవైః. 100

భక్షయే త్ప్రాతరుత్థాయ భుక్తాంతేచ మితాశనః,
సర్వశూల గ్రహణ్యర్శో వహ్నిమాంద్య మహోచకమ్. 101

జాఠరం క్రిమిజాలంచ పాండురోగం కఫాత్మకం,
ఆనాహ శూల ప్లీహాంచ హంతీ చక్రమివాసురాన్. 102

(సిద్ధసంగ్రహే)

తా. *సెమలిచెక్క, ములువెంపలివేళ్లు, చిత్రమూలము, సొంటి, చవ్యము, గలిజేరువేరు, మారేడు, తుంగముస్తెలు, తంగేడు, అగరులు, మోడి, శిరుబొద్ధి, వెల్లుల్లిపాయలు, క్రానుగచెక్క, పెద్దగురిజవేరు, పెద్దమ్రానుచక్క, నేలములక-వీనిని సమభాగములుగ దంచి మణుగుసేరుపోసి ఎనిమిదవభాగముగ కషాయముగాచి వడియగట్టి అందు ఉప్పు, మజ్జిగ, పులిగడుగు అనువానిని దినుసొకటింటికి ఆఢకప్రమాణము-౧౦౦ కరక్కాయలపెరడు, ౮ పలములు సైంధవలవణము గలిపి ౧౧ దినములు చిక్కగవండి దించికొని యందు ఆకుపత్రిక, చిత్రమూలము, త్రికటుకములు, తుంగముస్తెలు, శిరుబొద్ది, ఓమము, కొతిమెర్లు, ఆకాకర, ఇంగువ, ఏలకులు, పసపు, సర్జక్షారము, జీలకఱ్ఱ, బూరుగబంక, వామింట, నేలదంతి, వస, ముచ్చుతుమికి, సైంధవలవణము అనువానిచూర్ణమును దినుసుకు కర్షప్రమాణముచొప్పున కలిపి నాలుగుమాడలయెత్తున ప్రాతఃకాలమున సేవించి పిదప మితముగ నన్నము భుజించిన సర్వశూలలు, గ్రహణులు, మూలవ్యాధులు, అగ్నిమాంద్యము, అరోచకము, ఉదరమునందలి క్రిములు, పాండువులు, కఫరోగము (అనగా దగ్గు), ఆనాహము, పార్శ్వశూల, ప్లీహరోగము - వీనిని "విష్ణుచక్రము నసురుల నాశనముజేయుభంగి" నాశనముజేయును.

గ్రహణ్యతిసారములకు అగ్నికర్మవిధి

శృణు దేవి ప్రవక్ష్యామి దేవత్వం కథయ స్వమే,
అగ్నివైద్య మతఃకార్యం శృణుష్వాయతలోచనే. 103
ఇత్యాదేశేన మతిమాన్ దహే ల్లోహశలాకయా,
వీణాస్థిమూలే శక్రాభం నాభేచ్ఛ ద్వ్యంగుళాదధః. (శారీరే) 104

తా. పైయౌషధముల సేవనవలన గ్రహణ్యతిసారములు నివర్తింపకుండిన అగ్నికర్మను జేయవలయునని ఈశ్వరుడు పార్వతి కుపదేశించినందున ఇనుపశలాకనుకాల్చి ముడ్డిపూసపెముకతిరుగువారల చక్రాకారముగను, బొడ్డుకురెండు ప్రేళ్ళక్రింద నడ్డముగను రక్షవేయవలయును (శూలపుట్టి గ్రహణ్యతిసారములు నివర్తింపకుండిన బొడ్డుదిరుగువార రక్షవేయవలయును. ఈగ్రహణ్యతిసార సాధ్యాసాధ్యముల నెఱింగి అందసాధ్యములగు వానిని వర్జించి సాధ్యంబులగువానికే చికిత్సంజేయవలయును.

వాతాతిసారమునకు కనకసుందరరసము

శుద్ధసూతం సమంగంధం మరీచం టంకణం కణా,

---

* ఇదే సెమలడుగుచెక్క.

స్వర్ణబీజం సమం మర్ద్యం భృంగిద్రావై ర్దినార్ధకమ్. 105
సూతతుల్యం విషం యోజ్యం రసః కనకసుందరః,
దేయం గుంజాద్వయం హంతి వాతాతీసారమద్భుతమ్. 106
దధ్యన్నం దాపయే త్పథ్య మాజంవాథ గవాందధి,
(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, మిరియాలు, వెలిగారము, పిప్పళ్లు, శుద్ధిజేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు, శుద్ధిజేసిననాభి - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గుంటగలగరాకురసముతో అర్ధయామములు మర్దించి రెండుగురిగింజలంతేసి మాత్రలుచేసి యందొకదానిని తేనె, పిప్పలితో సేవించిన వాతాతిసారము హరించును. పథ్యము - మేక పెరుగన్నమునుగాని, లేక ఆవుపెరుగన్నమునుగాని భుజింపవలయును.

వాతాతిసారహితకరద్రవ్యములు

భంజీ శాల్మలి రక్తాక్షీ కపిత్థం దాడిమాస్తథ.   107
శ్లేష్మాటో బదరీవాథ క్షీరిణీవాకుచీశివా,
తర్కారీవా బలీచైషాం బాలపత్రాణి వా పునః.   108
పక్వాని వ్యంజనార్థాయ యోజయే దతిసారిణామ్.   109

తా. భారంగి, బూరుగ, గురివిందలము, వెలగ, దాడింబ, విరిగి, జేగు, పాల చెట్టు, భావంచి, కరక, తక్కెడ వీనిలేతయాకులనుగాని, లేక ముదిరినయాకులనుగాని యథారోగ్యముగ కూరగవండి భుజించుట వాతాతిసారమునందు హితకరంబు.

సర్వగ్రహణ్యాతిసారములకు మృతసంజీవనీరసము

కర్పూరం రసగంధకంచ దరదం తీక్ష్ణోద్భవం భస్మకం
కాలేయేంద్రయవాజమోద హుతభుక్చించాస్థికం ధాతకీ,
ఏలామాంసి లవంగ శాల్మలి మలం జాతీఫలం టంకణం
నీకాసింధుభవం విషం సమమిదం ప్రత్యేకనిష్కాన్వితమ్.   110
సర్వేషాం సదృశంచ బిల్వఫలకం కాంతాభ్రసిందూరకం
సిందూరంచ సఫేనకంచ తులితం దుత్తూరబీజం క్షిపేత్,
భంగాపత్రక కోకిలాక్షసహితం సర్వంచ చూర్ణీకృతం
దుత్తూరస్వరసేన సంతతమిదం సమ్మర్దయేద్యామకమ్.   111
జంబీరస్వరసేన మర్దితమిదం గుంజాప్రమాణావటీ
సేవ్యాచేన్మధునా జయేద్భృశమిమం రక్తాతిసారం పరం,

సర్వంచ గ్రహణీగదేషు సహజే ష్వామాతిసారేషుచ
తద్వచ్ఛూలయుతాంశ్చ దుస్తరతరాన్ నానాతిసారాన్ జయేత్.
(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. కర్పూరము, శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము, ఇనుపభస్మము, కస్తూరిపసుపు, కొండిసెపాల, అజామోదము, చిత్రమూలము, చింతగింజలు, ఆరెపువ్వు, ఏలకులు, జటామాంసి, లవంగములు, బూరుగబంక, జాజికాయ, వెలిగారము, సముద్రఫలపువిత్తులు, సైంధవలవణము, శుద్ధిచేసినసాభి - ఇవి దినుసుకొకటెంటికి నిష్క ప్రమాణము - వీనికన్నిటికిసమము మారేడుబేసము, కాంతభస్మము, అభ్రకసిందూరము, రససిందూరము, శుద్ధిచేసిననల్లమందు, శుద్ధిచేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు, శుద్ధిచేసిన గంజావియాకు, నీరుగొలిమిడివిత్తులు అనువానిచూర్ణము - ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములోనునిచి ఉమ్మెత్త వేళ్ళరసముతో నొకఝాము, నిమ్మపండ్లరసముతో నొకఝాము మర్దించి గురిగింజలంత మాత్రలుచేసి యందొకదానిని తేనెతో సేవించిన రక్తాతిసారము, సర్వగ్రహణులు, సహజాతిసారము, ఆమాతిసారము, శూలలతోగూడి అసాధ్యములుగనుండు పలువిధాతిసారములు హరించును.

గ్రహణులకు మరీచవటికములు

దుత్తూరమూలజం కల్కం మరీచ్యాచ సమన్వితం,
ఇమాం గుంజద్వయాం మాత్రాం తైలయుక్తేన దయేన్నరః. 113
మలవేగం రుణద్ధ్యేత త్సేతుబంధఇవోదధిం,

తా. ఉమ్మెత్తవేళ్లకల్కమునకు సమముగ మిరియపుచూర్ణముగలిపి మర్దించి రెండు గురిగింజలయెత్తు మాత్రలుజేసి తెల్లఆవనూనెతో సేవించిన "సముద్రమును శ్రీరాములు వారధి కట్టినభంగి" గ్రహణ్యాతిసారములు బంధించును.

గ్రహణ్యాతిసారాదులకు మదవారణసింహరసము

సురభిపారదహింగుళచిత్రకాన్ గగనభ్రష్టసుటంకణజాతికాన్,
కనకబీజమథోఒతివిషా కటుత్రయ హారీతకిభస్మసుదీప్యకాన్. 114
గరళ బిల్వ కపిత్థ కళింగకాన్ నలదమోచక దాడిమ ధాతకీ,
జలదశాల్మలి పిచ్ఛయుతాన్ సమాన్ కనకసామ్యమఫేనమిదందృఢమ్.
కనకపత్రరసైః పరిమర్దయే న్మరిచ మానవటీ మధుసంయుతా,
వినిహరేద్గ్రహణీగదముత్కటం జ్వరయుతామసతీంచవిషూచికామ్.

అగ్నిమాంద్య మథ శూల విబంధకం
గుల్మశూల మథ పాండు మమందకం,
సరుధిరామమతీవ సముత్కటం
గ్రహణికా మదవారణసింహకః. (ఆయుర్వేదే) 117

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, చిత్రమూలము, అభ్రకభస్మము, పేల్చినవెలిగారము, జాజికాయలు, శుద్ధిచేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు, అతివస, త్రికటుకములు, కరక్కాయపసి, ఓమము, శుద్ధిచేసిననాభి, మారేడుగుజ్జు, వెలగబేసము, కొడిసెకాయ, పట్టిపేరు, అరటిదుంప, దాడింబకాయ, ఆరెపువ్వు, తుంగముస్తెలు, బూరుగబంక, శుద్ధిచేసిననల్లమందు - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఉమ్మెత్తాకురసముతో మర్దించి మిరియపుగింజలంత మాత్రలుచేసి తేనెతో సేవించిన ప్రబలమైన గ్రహణులు, జ్వరముతోగూడి దుష్టముగనుండు విషూచి, అగ్నిమాంద్యము, శూల, మలబద్ధము, సర్వ గుల్మశూలలు, తీవ్రమైన పాండురోగములు, దారుణమైన రక్తస్రావముతోగూడియుండు ఆమము - వీనిని హరింపంజేయును.

సర్వగ్రహణ్యతిసారములకు లోకనాథరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం టంకణం లోహభస్మకమ్,
జాతీఫలం ధాతకీచ వరాంగం చిత్రమూలకమ్. 118
జీరకం నాగరం సింధు చూతబీజం సపిప్పలీ,
మోచాపిచ్ఛం బిల్వమజ్జా ముస్తాచాతివిషా పృథక్. 119
సప్తభాగ మఫేనంచ సర్వతుల్యం మృతాభ్రకం,
దుత్తూరత్వక్కషాయేణ మర్దితం యామమాత్రకమ్. 120
బదరాస్థి సమం ఖాదే ద్వహ్నిదీప్తికరం పరం,
అనుపానవిశేషేణ గ్రహణీంచ చిరంతనామ్. 121
సర్వాజీర్ణప్రశమన మనుపానంచ మాక్షికం, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినవసనాభి, శుద్ధిచేసినగంధకము, వెలిగారము, లోహభస్మము, జాజికాయ, ఆరెపువ్వు, లవంగపుచెక్క, చిత్రమూలము, జీలకఱ్ఱ, శొంఠి సైంధవలవణము, మామిడిపప్పు, పిప్పళ్లు, బూరుగబంక, మారేడుబేసము, తుంగముస్తెలు, అతివస - ఇవి దినుసు కొక్కొక భాగము, శుద్ధిజేసిననల్లమందు 7 భాగములు, వీనికన్నిటికిసమము అభ్రకభస్మము-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములోనునిచి నల్లఉమ్మెత్త వేళ్లపట్ట కషాయముతో నొకఝాముమర్దించి రేగుపండంత మాత్రలు జేసి అనుపాన

పానవిశేషములతో సేవించిన అగ్నిమాంద్యము, చిరకాలముగనుండు సర్వగ్రహణులు (అతిసారములు) హరించును. మఱియు దీనిని తేనెతో సేవించిన సర్వాజీర్ణములు హరించును.

కనకసుందరరసము

హింగుళం మరిచం గంధం పిప్పలీ టంకణం విషమ్. 122
కనకస్యచ బీజాని సమాంశం విజయాద్రవైః,
మర్దయే ద్యామమాత్రంతు చణమాత్రా వటీకృతా. 123
భక్షణాద్గ్రహణీం హంతి రసః కనకసుందరః,
అగ్నిమాంద్యం జ్వరం తీవ్ర మతిసారంచ నాశయేత్. 124
దధ్యన్నం దాపయే త్పథ్యం తథా తక్రోదనం చరేత్,

తా. శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, మిరియాలు, శుద్ధిచేసిన గంధకము, పిప్పళ్లు, వెలిగారము, శుద్ధిజేసిననాభి, శుద్ధిచేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి గంజాయియాకురసముతో నొకర్యామము మర్దించి సెనగగింజలంత మాత్రలు జేసి సేవించిన అగ్నిమాంద్యము, తీవ్రజ్వరము, సర్వాతిసారములు, గ్రహణులు హరించును. దీనియందు పెరుగు లేక మజ్జిగయన్నమును భుజించుట పథ్యకరము.

గ్రహణీగజకేసరిరసము

పారదం వ్యోమ గరళం హింగుళం సురభిర్బలిః. 125
ఆయసం టంకణంచైవ ధూర్తబీజం సవత్సకం,
వ్యోషా చిత్రకజాజీచ వయస్థా దగ్ధభస్మచ. 126
అజామోదా ప్రతివిషా కుబేరాక్షీ తథైవచ,
కపిత్థ బిల్వ పైశాచ మేతేచ సమభాగినః. 127
ఏతత్సమ మఫేనంచ దుత్తూరరసమర్దితం,
వాసరం మర్దితం కల్కం మరీచస్య ప్రమాణతః. 128
మాక్షికేణ లిహే దేవం శుంఠీరససమన్వితం,
జ్వరాతిసార గ్రహణి గుల్మ శూల మజీర్ణకమ్. 129
రక్తాతిసార ప్రదరం విషూచీ పాండురోగనుత్,
దీపనం కురుతేఽతీవ గ్రహణీ గజకేసరీ. (ఆయుర్వేదే) 130

తా. శుద్ధిజేసినరసము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిననాభి, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిజేసినగంధకము, ఉక్కుభస్మము, వెలిగారము, శుద్ధిజేసిన ఉమ్మెత్తవిత్తులు, కొడిసెపాల,

త్రికటుకములు, చిత్రమూలము, జాజికాయ, కరక్కాయలమసి, అజామోదము, అతి వస, గచ్చపలుకులు, వెలగపంటిజేసము, మారేడుజేసము, లేక మారేడుపిందెలు, బూరుగబంక - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి ఖల్వమున నునిచి దానికి సమముగ శుద్ధిజేసిన నల్లమందుగలిపి ఉమ్మెత్తవేళ్ళరసముతో నొకదినము మర్దించి మిరియపుగింజలంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని తేనెతోగాని, లేక శొంఠిరసముతోగాని సేవించిన జ్వరము, అతిసారము, గ్రహణులు, గుల్మము, శూల, అజీర్ణము, రక్తాతిసారము, ప్రదరము, విషూచి, పాండువు వీనిని హరింపజేసి మిక్కుటముగ అగ్నిదీపనమును గలుగంజేయును.

అతిసారాదులయందు పథ్యము

పటోల కుటజా జాజీ చుక్రికా కదళీఫలం,
బిల్వం దధిచ ఛాగాజ్యశ్చ తైల కైడర్య వాస్తుకమ్. 131
నిద్రాకరంచ శాకం చ కపిత్థం తువరీరసం,
అతిసారే గ్రహణ్యాంవా రంభాపుష్పం హితం విదుః. 132
(మాధవనిదానే)

తా. పొట్లకాయ, కొడిసెకాయ, జాజికాయ, పులిచింత, అరటిపండు, మారేడుకాయ, మేకపెరుగు, తెల్లఆవనూనె, పెద్దమ్రానుచెక్క, చక్రవర్తికూర, నిద్ర, క్రాసుగచిగుళ్లు, వెలగపండు, కందికట్టు, అరటిపువ్వు-ఇవి గ్రహణ్యతిసారములయందు హితకరంబులు.

అతిసారాదులయం దపథ్యము

తిల నిష్పావ కూశ్మాండ కర్కోటక ముపోదికీ,
అలాబు కంద పూపంచ మాంసం మద్యం గుడం హిమమ్. 133
ఆమ్లాంబుపాన తాంబూలం స్నానం జాగర సంగమం,
గ్రహణీష్వతిసారేషు త్యాజ్యం మానం గురూణి చ. 134

తా. నువ్వులు, అనుములు, గుమ్మడుకాయ, కాకరకాయ, బచ్చలికూర, ఆనుగపుకాయ, కందగడ్డ, పిండివంటకములు, మాంసము, కల్లు, బెల్లము, శీతకరవస్తువులు, పులుసు, మిక్కుటముగ నీరు త్రాగుట, తాంబూలము, స్నానము, జాగరణము; స్త్రీసంగమము, కోపము, జడకరపదార్థములు - వీనిని గ్రహణ్యతిసారములయందు వర్జింపవలయును.

దశమ ప్రకరణమ్.

ఏకాదశప్రకరణము

ఉదరరోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

శ్లో॥ శంకరం నిర్మలాకారం బాలచంద్రకళాధరం,
స్థాణుం చోమాపతిం శర్వం భజేహం మల్లికార్జునమ్. 1

తాత్పర్యము. సుఖకరుఁడు, నిర్మలస్వరూపుఁడు, బాలచంద్రకళాధరుఁడు, అచంచలుఁడు, పార్వతీవల్లభుఁడు, శర్వుఁడు నగుమల్లికార్జునుని నేను భజియించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజని పేర్కొనంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయమను నీగ్రంథముయొక్క ఏకాదశప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

ఉదరనిదానము

రోగాస్సర్వేపి మందేఽగ్నౌ సుతరా ముదరాణిచ,
అజీర్ణా.న్మలినై శ్చాన్నై ర్జాయంతే మలసంచయాత్. 3

(ఆయుర్వేదే)

తా. అగ్నిమాంద్యము త్రిదోషజనితంబగుటచే సర్వరోగములు జనించుటకు కారణంబుగనుండును. అందు ఉదరము ముఖ్యముగ జనించును. మఱియు అజీర్ణము, మలినాన్నము (అనఁగా విరుద్ధాద్యశనాదికములు), మలసంచయము (అనఁగా దోషపురీషాదులసంచయము) అనువానివలనకూడా ఉదరరోగము జనించును.

ఉదరసంప్రాప్తి

రుథ్వా స్వేదాంబువాహీని దోషా స్రోతాంసి సంచితాః,
ప్రాణాగ్న్యపానా స్సందూష్య జనయంత్యుదరం నృణామ్. 4

తా. వాతాదిదోషములు స్వేదము, ఉదకము అనువానిని వహించుచుండు స్రోతస్సులయందు సంచితంబులై వృద్ధిం జెంది ప్రాణవాయువు, అగ్ని, అపానవాయువు అనువానిని కడుదుష్టయుక్తంబుగ జేసి మనుజులకు ఉదరరోగమును గలుగం జేయును.

ఉదరరోగసామాన్యరూపము

ఆధ్మానం గమనే శక్తి ర్దౌర్బల్యం దుర్బలాగ్నితా,
శోథస్సదనమంగానాం సంగో వాతపురీషయోః. 5
దాహ స్తంద్రాచ సర్వేషు జఠరేషు భవంతిహి, (మాధవనిదానే)

తా. కడుపుబ్బుట, నడుచుటకు శక్తిలేకుండుట, దౌర్బల్యము, అగ్నిమాంద్యము, వాపు, అంగములయందు గ్లానికలుగుట, వాతము, మలము బద్ధగించుట, తాపము, తంద్ర కలుగుట – ఈలక్షణములు సర్వోదరములయందు కలుగును.

ఉదరసామాన్యలక్షణము

యేన శుష్యతి సర్వాంగం జఠరం వర్ధతే భృశమ్. 6
ఉదరం తు విజానీయా త్తదష్టవిధముచ్యతే, (శారీరే)

తా. సర్వాంగములు కృశించి మిక్కుటముగ కడుపుబ్బిన ఉదరరోగమని తెలియవలయును. ఆ యుదరరోగములు ౮ విధంబులు.

ఉదరరోగవిశేషలక్షణములు

పృథగ్దోషైస్సమస్తైశ్చ ప్లీహాబద్ధక్షతోదకైః.
సంభవంత్యుదరాణ్యష్టౌ తేషాం లింగం పృథక్ఛృణు,
క్షతమూర్ధ్వమధోబద్ధ ముదకంతు సమంతతః. 8
నాభేః ప్లీహో వామపార్శ్వే దోషజం దోషలక్షణం,
సాధ్యం ప్లీహం చైకదోషం శేషం త్యాజ్యం చతుష్టయమ్. 9
(ఆయుర్వేదే)

తా. వాతోదరము, పిత్తోదరము, శ్లేష్మోదరము, త్రిదోషోదరము, ప్లీహోదరము, బద్ధోదరము, క్షతోదరము, జలోదరములన ఉదరరోగము ౮ విధంబులు. వానిలక్షణముల ప్రత్యేకముగ వచించెద వినుము. బొడ్డుకు పైభాగమున జనించునది క్షతోదరమనియు, బొడ్డుకు క్రిందిభాగమున జనించునది బద్ధోదరమనియు, బొడ్డుకుచుట్టూ జనించునది జలోదరమనియు, బొడ్డు కెడమపార్శ్వమున జనించునది ప్లీహోదరమనియు, వాత పిత్త శ్లేష్మములవలన జనించునవి దోషజోదరములనియు, వాతపిత్తశ్లేష్మలక్షణయుక్తంబై జనించునది త్రిదోషోదరమనియు తెలియవలయును. అందు ప్లీహోదరము, వాత, పిత్త, శ్లేష్మోదరములు అనునీనాలుగును సాధ్యంబులు, తక్కినవి నాలుగును అసాధ్యంబులు.

ఉదరరోగసామాన్యచికిత్స

ఉదరాణి మలం ధృత్వా బహుశో రేచనం హితం,
లశునాదిక మేరండతైలం తత్ర ప్రశస్యతే. 10

(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. పైఁజెప్పఁబడిన యెనిమిదియుదరములు మలాధిక్యమువలన జనించును. అట్లగుటంజేసి వానియందు తఱుచుగ లశునాద్యేరండతైలమువలన విరేచనము చేయించుట ప్రశస్తంబు.

వాతోదరలక్షణము

తత్ర వాతోదరే శోఫః పాణి పన్నాభి కుక్షిషు,
కుక్షి పార్శ్వోదర *కటి సవ్యథంచ కృశాంగతా. 11
ముహుర్ముహుశ్చ సంతాపో శుష్కకాసేన లక్షయేత్,

(మతాంతరే)

తా. మీఁజేతులు, మీఁగాళ్లు, నాభి, కుక్షి అనువానియందు శోఫగలుగుట, కుక్షి, పార్శ్వములు, కడుపు, కటిప్రదేశము అనువానియందు సూదులతో బొడుచునటుల వేదనగలుగుట, శరీరము కృశించుట, పలుమారు సంతాపము, పొడిదగ్గు గలుగుట-ఈలక్షణములు గలది వాతోదర మని తెలియవలయును.

పైత్యోదరలక్షణము

జ్వరో మూర్ఛాచ తృడ్దాహౌ కటుకాస్యంచ జృంభణమ్. 12
భ్రమోఽతిసార స్వేదశ్చ పిత్తజోదరలక్షణం, (మాధవనిదానే)

తా. జ్వరము, మూర్ఛ, దప్పి, తాపము గలుగుట, నోరు చేదుగ నుండుట, ఆవలింతలు గలుగుట, తబ్బిబ్బులాడుట, అతిసారము, చెమటగలుగుట-ఈలక్షణములు గలది పిత్తోదర మని తెలియవలయును.

శ్లేష్మోదరలక్షణము

శ్వయథు ర్గౌరవం నిద్రా కాసశ్వాసశ్చ పాండుకృత్. 13
ఉదరం స్తిమితం స్నిగ్ధం శీతస్పర్శః కఫోదరే,

తా. వాపు గలుగుట, శరీరము జడముగనుండుట, ఎల్లప్పుడు నిదురగలుగుట, దగ్గు, ఉబ్బసముగలుగుట, చర్మాదులు తెల్లగనుండుట, కడుపు కదలక మెఱయుచుండుట, కడుపుదాకిన చల్లగనుండుట-ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మోదరమని తెలియవలయును.

---

* కటీ పృష్ఠరుక్పర్శ్వభేదనమ్.

సన్నిపాతోదరలక్షణము

త్రిదోషలక్షణైర్యుక్తం సన్నిపాతోదరం భవేత్. 14
దేహంచ పాండురం మూత్ర మగ్నిరక్షణముత్తమం,
(మాధవనిదానే)

తా. వాత, పిత్త, శ్లేష్మలక్షణంబు లన్నియుంగలది సన్నిపాతోదరమని తెలియవలయును. దానియందు శరీరము, మూత్రము, పాండువర్ణముగనుండును. మఱియు "రోగాస్సర్వేఽపి మందేగ్నౌ సుతరా ముదరాణిచ" అను వచనప్రకారము ఉదరమునకు మందాగ్నియే ప్రధానంబు. అట్లగుటంజేసి దీనియందు ముఖ్యముగ నగ్నిదీప్తికరములగు నౌషధముల నొసంగవలయును.

జలోదరలక్షణము

ఉదరం సజలం యస్య వర్ధతే శ్వయథుస్తథా.
హస్తపాదే కృశత్వం చ స్యాజ్జలోదరలక్షణం, (మాధవనిదానే)

తా. ఉదరంబంతయు జలయుక్తమై మిక్కుటముగ పెరుగుట, బొద్దువాయుట, చేతులు కాళ్లు కృశించుట-ఈలక్షణములుగలది జలోదరమని తెలియవలయును.

ప్లీహోదరలక్షణము

ప్లీహోదరంకీర్తయతో నిబోధవిదాహ్యభిష్యందిరతస్య జంతోః,
ప్రదుష్టమత్యర్థమసృక్కఫశ్చ ప్లీహాభివృద్ధిం కురుతః ప్రవృద్ధౌ. 16
ప్లీహోత్థమేతజ్జఠరం వదంతి తద్వామపార్శ్వే పరివృద్ధిమేతి,
విశేషతస్సీదతిచాతురోఽత్ర మందజ్వరాగ్నిః కఫపిత్తలింగైః. 17
ఉపద్రుతః క్షీణబలోఽతిపాండుః ప్లీహోదరం సాధ్యమితి బ్రువంతి-

తా. ప్లీహోదరలక్షణమును వచించెదను వినుము. [1]విదాహకరపదార్థముల [2]అభిష్యంది పదార్థముల ఎల్లపుడు సేవించుటవలన రక్తకఫములు మిక్కుటముగ దుష్టంబులై వృద్ధిజెంది ఎడమపార్శ్వమున ప్లీహాభివృద్ధిని గలుగంజేయును. దీనినే ప్లీహోదరమని వచించెదరు. అందు మిక్కుటముగ శరీరశైథిల్యము, స్వల్పజ్వరము, అగ్నిమాంద్యము, కఫపిత్తోదర లక్షణములు, బలక్షయము, శరీరమున తెలుపువర్ణము గలుగును. ఈప్లీహోదరము సాధ్యము.

1 విదాహి యన - వంశకరీరాదులు. 2 అభిష్యంది యన-దధ్యాదిజిగటపదార్థములు.

ప్లీహోనాం పృష్ఠదేశేచ రక్తస్రావం చ కారయేత్. 18

(రసరత్నాకరే)

తా. ప్లీహోదరమున వీపునందు రక్తస్రావముఁ జేయింపవలయును.

బద్ధగుదోదరలక్షణము

యస్యాంత్రమన్నైరుపలేపిభిర్వా బాలాశ్మభిర్వాపిహితంయథావత్,
సంచీయతే తస్యమలస్సదోష శ్శనైశ్శనైస్సంకరవచ్చనాడ్యామ్. 19
నిరుధ్యతే తస్యగుదేపురీషం నిరేతి కృఛ్రాదతిచాల్పమల్పం,
హృన్నాభిమధ్యే పరివృద్ధిమేతి తస్యోదరం బద్ధగుదం వదంతి. 20

(ఆయుర్వేదే)

తా. జిగటగనుండు అన్నశాకశాలూకాదిపదార్థసేవనవలన, సూక్ష్మమైనరాళ్ళు ఉదరమున బ్రవేశించుటవలన మలవాహినులగు ప్రేగులడ్డగింపఁబడి దానివలన వాతపిత్తశ్లేష్మములు దుష్టంబులై వానితోడ మలముకలసి గుదస్థానమునందుండు బోలునరములయందు ఊడవఁబడిన కుప్పవలె క్రమముగ సంచితంబై కడుకష్టముమీఁద కొంచెకొంచెముగ బైలువెడలును. దానివలన నుదరము, హృదయము, నాభి అనువాని మధ్యమున (అనఁగా అన్నపాకస్థానమున) వృద్ధిజెందును. దానినే బద్ధగుదోదరమని వచించెదరు.

క్షతోదరలక్షణము

శల్యం తథాన్నోపహితం యదంత్రం భుక్తంభినత్త్యాగతమన్యథావా,
తస్మాత్స్రుతోంత్రాత్సలిలప్రకాశస్రావస్రవేద్వైగుదతస్తుభూయః.
నాభేరధశ్చోదరమేతి వృద్ధిం నిస్తుద్యతేదాల్యతిచాతిమాత్రం,
ఏతత్పరిస్రావ్యుదరంప్రదిష్టం క్షతోదరంకీర్తయతో నిబోధ. 22

తా. శల్యములన కంటకశర్కరాదు లన్నముతోడఁగలసి పక్వాశయగతంబైయందుండి బైలువెడలునపుడు నాడులయం దడ్డముగ ప్రవేశించుటవలనగాని, లేక ఆవలింతచేగాని మిక్కుటముగ భుజించుటవలనగాని ప్రేగులు భిన్నంబులై వానిఛిద్రములవలన పలుమారు స్రవించెడునీరు గుదము, ప్రేగులు అనువానియందు పూరితంబై బొడ్డుకుక్రింద ఉదరమును గలుగఁజేయును. ఇదే క్షతోదరమనియు, పరిస్రావ్యుదరమనియు, గ్రంథాంతరేణ ఛిద్రోదరమనియు జెప్పంబడును. దానియందు సూదులతో బొడుచునటుల, బద్దలు సేయునటుల మిక్కుటముగ వేదనగలుగును. దీని నుపేక్షించుటవలన నిదియ శీఘ్రముగ జలోదరంబగును.

తా. బద్ధగుదోదరము ౧౫ దినములకుపిమ్మట నసాధ్యంబగును. ఇట్లేఅంగునసే సర్వో దరములు నీరైనయెడల మృత్యుప్రదంబులగును. మఱియు ఛిద్రాంత్రోదరము తఱుచుగ మృత్యుప్రదంబు. ఐనను ఒకానొకప్పుడు [1]శల్యచికిత్సవలన గాని, లేక శస్త్రచికిత్సవలన గాని ఉదకపూరితం బగు ఛిద్రాంత్రము, బద్ధగుదము సాధ్యంబులగును.

ఉదరాసాధ్యలక్షణములు

శూనాక్షం కుటిలోపస్థ ముపక్లిన్నతనుత్వచం,
బల శోణిత మాంసాగ్ని పరిక్షీణం చ వర్జయేత్.

తా. నేత్రములుబ్బుట, శిశ్నము వంకరగనగుట, చర్మము క్లేదయుక్తమై పల్చగ నుండుట, సత్వము రక్తము మాంసము జాఠరాగ్ని క్షయించుట - ఈలక్షణములుగల యుదరరోగిని వర్జింపవలయును.

పార్శ్వభంగాన్నవిద్వేష శోభాతీసారపీడితం,
[2]బలశోణిత మాంసాగ్ని క్షీణం చోదరిణం త్యజేత్.

(మతాంత.

తా. పార్శ్వములు పగిలినట్లుండుట, అన్నద్వేషము, వాపు, అతిసారము గలుగుట, సత్వము, రక్తమాంసములు క్షయించుట, అగ్నిమాంద్యము గలుగుట - ఈలక్షణములుగల యుదరరోగిని వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును.

వాతోదరమునకు అగ్నికుమారరసము

శుద్ధసూతం సమంగంధం శుద్ధతాళం మనశ్శిలా,
తుల్యాంశం చిత్రమూలంచ [3]యామం దుత్తూరజైర్ద్రవైః.
జంబీరైశ్చ తథా మర్ద్యం తద్గోళం క్షౌవసంపుటే,
రుధ్వా బహిర్మాషపిష్టై స్తయోర్లేప్యంచ సంపుటమ్.
గోధూమపిష్టికావాథ విలేప్యావస్త్రమృత్తికా,

---

1 బహువిధములగుతృణములు, కాష్ఠములు, పాషాణములు, లోహములు, మంగడ్డలు మొదలగునవి శరీరమునుండి వెడలకుండిన వానిని యంత్ర, శస్త్ర, క్షారాగ్నులవలన వెలికిందీయు నుపాయంబును వ్రణనిశ్చయమును బోధించునది శల్య.మనంబడును. ఈశల్యచికిత్స సుశ్రుతమున జెప్పంబడియున్నయది. చూడుఁడు.

2 విరిక్తంచాప్యుదరిణం పూర్వ్యమాణం వివర్జయేత్ = విరేచనముఁజేయించిన పిదపగా కడుపుబ్బుట. 3 యవమాసూరజైర్ద్రవైః.

విశోష్య పాచయేద్యంత్రే ద్విపడ్యామం సువాలుకే. 30
క్రమవృద్ధ్యాగ్నినా పాచ్యం స్వాంగశీతం సముద్ధరేత్,
దశమాంశం విషం దత్వా విషాంశం మృతతామ్రకమ్. 31
జ్వాలాముఖీద్రవై స్సర్వం భావయిత్వా త్రిసప్తధా,
త్ర్యూషణంచ సహైవార్ద్రి ద్రవైర్భావ్యం త్రిసప్తధా.
రసోహ్యగ్నికుమారోఽయం సేవ్యం గుంజాద్వయం సదా,
తాంబూలపత్రసంయుక్త ముదరం వాతగుల్మజిత్. 33
కాకజంఘా కషాయంచ హ్యనుపానం సదాపిబేత్,

(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిజేసినతాళకము, శుద్ధిజేసినమణిశిల, చిత్రమూలము వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి ఉమ్మెత్తాకు, నిమ్మపండు అనువానిరసములలో ప్రతిదానిచే నొక్కొకరుఝాము మర్దించి ముద్దజేసి మూకుళ్లలో నునిచి వానిచుట్టు మినుపపిండినిగాని, లేక గోధుమపిండినిగాని మెత్తి పిదప వానిచుట్టు బలమన్ను లేపనముజేసి ఎండించి వాలుకాయంత్రమునందునిచి మృదు, మధ్య, గాఢాగ్నులతో క్రమముగ ౧౨ ఝాములువండి సాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములోనునిచి వానికి పదియవభాగము శుద్ధిజేసిననాభి, నాభికిసమముగ తామ్రభస్మము గలిపి జ్వాలాముఖిరసముతో ౨౧ మారుభావనజేసి అందుత్రికటుకచూర్ణముగలిపి అల్లపురసముతో ౨౧ మారు మరల భావనచేసి యందు రెండుగురిగింజలయెత్తును తమలపాకులో నునిచి సేవించి తోడనే వెలుమసంధిపెరుకషాయమునుద్రాగినవాతోదరము, గుల్మము హరించును.

వాతోదరమునకు వ్యోషాదిగణచూర్ణము

కటుత్రయం వచా హింగు యవక్షారం విషద్వయమ్. 34
చవ్య తిక్త విడంగాని గజాహ్వాలవణాని చ,
గ్రంథిబిల్వాజమోదంచ గణో వ్యోషాదిక స్తథా. 35
ఏతాని సమభాగాని సూక్ష్మచూర్ణాని కారయేత్,
లేహ్యా మేరండతైలేన తచ్చూర్ణం బుద్ధిమాన్నరః. 36
బిడాలపలకంచైవ పిబేద్వాకోష్ణవారిణా,
వాతోదరవినాశాయ సర్వోదరవినాశకృత్. 37

తా. త్రికటుకములు, వస, ఇంగువ, యవక్షారము, అతివస, శుద్ధిజేసిననాభి, చవ్యము, చేదుపొట్ల, వాయువిడంగములు, ఏనుగపిప్పలి, పంచలవణములు, గ్రంథితగ

రము, మారేడు, ఓమము-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి బిడాలపతక ప్రమాణ మును అమృతముతోగాని, లేక యొకింత ఉష్ణోదకముతోగాని సేవించిన వాతోదరము సర్వోదరములు హరించును.

పైత్యోదరమునకు త్రైలోక్యసుందరరసము

శుద్ధసూతం ద్విధాగంధం మృతాభ్రం సైంధవం విషం,
కృష్ణజీరం విడంగంచ గుడూచీ సత్వమేవచ.
*వాసాచైవ యవక్షారం ప్రత్యేకం స్యాద్రసార్ధకం,
నిర్గుండికాద్రవైశ్చాపి బీజపూరరసైర్దినమ్.
మర్దయే చ్ఛోషయే త్తోయం రసస్త్రైలోక్యసుందరః,
గుంజాద్వయం ఘృతైర్లేహ్యం పైత్తోదరకులాంతకమ్. 40
పలైకం చిత్రకం శ్లక్ష్ణం ద్విగోమూత్ర శకృజ్జలైః,
పాచ్యం పాదావశేషం చ ఘృతప్రస్థం విపాచయేత్. 41
పలైకం చ యవక్షారం క్షిప్త్వా పక్త్వావతారయేత్,
తత్కార్షికం పిబేచ్చాను స్నిగ్ధముష్ణంచ భోజయేత్. 42
(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ భాగములు, అభ్రక భస్మము, శుద్ధిజేసినసైంధవలవణము, శుద్ధిజేసిననాభి. నల్లజీలకఱ్ఱ, వాయువిడంగములు, తిప్పసత్తు, అడ్డసరము, లేక పస, యవక్షారము ఇవి దినుసుకర్ధభాగము - ఇటుల వీని నెల్ల ఖల్వములోనునిచి వావిలియాకురసముతో నొకదినము, మాదీఫలరసముతో నొక దినము మర్దించి ఎండించి రెండుగురిగింజలయెత్తును నేతితో సేవించి తోడనే ఒక పలము చిత్రమూలమును సూక్ష్మముగ చూర్ణముజేసి ౨ పలములు గోమూత్రము, ౨ పలములు గోమయరసము గలిపి నాలవభాగముగ గాచి అందు ప్రస్థప్రమాణము ఘృతము, ౧ పలము యవక్షారము గలిపి పాకముజేసి దించుకొని కర్షప్రమాణమును పాకముజేసిన పైత్యో దరము హరించును. మఱియు స్నిగ్ధమై యుష్ణముగ నుండునన్నమును భుజింప వలయును.

శ్లేష్మోదరమునకు వైశ్వానరీవటికములు

శుద్ధసూతం సమంగంధం మృతార్కాయశ్శిలాజతు,
రసాయనం ప్రకర్తవ్యం రసస్య ద్విగుణం విషమ్. 43

త్రికటు శ్చిత్రకం కుష్ఠం నిర్గుండీ ముసలీరజః,
అజమోదాం విషాంశేన ప్రత్యేకంచ ప్రకల్పయేత్. 44
పంచాంగ నింబక్వాథేన భావనాస్త్వైకవింశతిః,
భృంగరాజరసైస్సప్త దత్వా క్షౌద్రేణ లోడయేత్. 45
భక్షయే ద్బదరీమాత్రాం వటికాం తాం దివానిశి,
శ్లేష్మోదరం నిహంత్యాశు నామ్నా వైశ్వానరీవటీ.
దేవదార్వగ్ని మూలస్య కల్కం క్షీరేణ పాయయేత్,
భోజనం వ్యోషదుగ్ధేన కుళుత్థస్య రసేన వా. (ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, తామ్రభస్మము, లోహభస్మము, శుద్ధిజేసినశిలాజిత్తు - ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము, శుద్ధిజేసినవాభి, త్రికటుకములు, చిత్రమూలము, చంగల్వకోష్టు, వావిలి, నేలతాటిగడ్డలు, పసుపు, ఓమము - ఇవి దినుసు కొకటింటికి రెండుభాగములు - ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములోనునిచి వేపచెక్క, దాని పువ్వులు, కాయలు, ఆకులు, వేళ్లు అనువానికషాయముతో ౨౧ మారులు, గుంటగలగరాకురసముతో ౭ మార్లును భావనజేసి తేనెగలిపి కలియబెట్టి రేగు పండంతమాత్రలు జేసి యందొకదానిని దేవదారు, చిత్రమూలము అనువానిలో పాలుపోసి కల్కముగ గాచి యీయనుపానముతోడ సాయంప్రాతఃకాలములయందు సేవించుచుండిన శ్లేష్మోదరము హరించును. భోజనమునందు త్రికటుకయుక్తముగ గాచబడిన పాలనుగాని, ఉలవ కట్టునుగాని జేర్చికొనవలయును.

సన్నిపాతోదరమునకు బృహదగ్నిముఖచూర్ణము

సర్జక్షారం యవక్షారం భల్లాతం గజపిప్పలీం,
అజమోదా వచా ముస్తా దేవదారు విళంగకమ్. 48
పాఠాదారు నిశా హింగు ధాత్రీ దాడిమ పుష్కరం,
వృద్ధదారు త్రివృచ్చించా యవానీ జీరకద్వయమ్. 49
కర్పూరం నాగరం భార్గి మరిచం చామ్లవేతసం,
మండూర మభయా శుంఠీ చాతుర్జాతకరంజకమ్. 50
ఆరగ్వధం తథా పంచలవణాని విచూర్ణయేత్,
శిగ్రుబ్రహ్మత్వచాక్షారం వారుణీపత్రచించికామ్.
తిలకాండం కోకిలాక్షం క్షారంచైవాపమార్గజం,
తుల్యాంశం మాతులుంగాస్త్రై ర్భావనాత్రయభావితమ్. 52

ముస్తాక్వాథై స్త్రిధా భావ్య మార్ద్రకోత్థద్రవైస్త్రిధా,
బృహదగ్నిముఖోనామ్నా కర్షైకముదరాపహమ్. 53

గోమూత్రైర్వా సురాభిర్వా హ్యేరనాళైరథాపివా,
సన్నిపాతోదరంచైవ గుల్మం హంతి త్రిదోషజమ్.

(మాధవనిదానే)

తా. సర్జక్షారము, యవక్షారము, శుద్ధిజేసినజీడివిత్తులు, ఏనుగపిప్పళ్లు, అజామోదము, వస, తుంగముస్తెలు, దేవదారు, వాయువిడంగములు, శిరుబొద్ది, మ్రానిపసపు, పసపు, ఇంగువ, ఉసిరికపదుగు, దాడిమబెరడు, పుష్కరమూలము, వృద్ధదారు, (బొద్దియాకు) తెగడ, చింతచెక్కలక్షారము, ఓమము, జీలకఱ్ఱ, నల్లజీలకఱ్ఱ, కర్పూరము, శొంఠి, గంటుభారంగి, మిరియాలు, పుల్లప్రబ్బలి, చిట్టెపుపొడి, కరక్కాయ, శొంఠి, చాతుర్జాతకములు, క్రానుగుచెక్క, రేలచెక్క, పంచలవణములు, కారుమునగక్షారము, మోదుగచెక్కక్షారము, అడవికలిగొట్టాకుక్షారము, చించాక్షారము, నువ్వులక్షారము, గోలిమిడిక్షారము, ఉత్తరేణుక్షారము - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి మాదీఫలరసము తుంగముస్తెలకషాయము, అల్లపురసము అనువానితో ప్రతిదానిచే మూడేసిమార్లు భావన జేసి కర్షప్రమాణమును గోమూత్రముతోగాని, సురతోగాని సేవించిన సన్నిపాతోదరము, త్రిదోషజనితగుల్మము హరించును.

స్నుహీక్షీరేణ సంభిన్నం పిప్పలీచూర్ణభక్షణం,
సప్తాహే శమనం యాతి చిరజాతం జలోదరమ్. 55

తా. పిప్పలిచూర్ణమును బొంతజెముడుపాలతో తడిపి ఎండించి ౫ చిన్నముల యెత్తును బియ్యపుకడుగుతో ౭ దినములు సేవించిన చిరకాలముగనుండు జలోదరము హరించును.

జలోదరమునకు వహ్నివీర్యరసము

చతుస్సూతంచ గంధోష్టా రజనీ త్రిఫలా శిలా,
ప్రత్యేకంచ ద్విభాగంస్యా త్త్రివృన్నేపాలచిత్రకమ్. 56
ప్రత్యేకంచ త్రిభాగంస్యా త్త్ర్యూషణం జీరదంతికా,
ప్రత్యేక మష్టభాగంస్యా దేకీకృత్య విచూర్ణయేత్. 57
జయంతిస్నుక్పయోభృంగీ వహ్నివాతారితైలకైః,
ఏకైకేనక్రమాద్భావ్యం సప్తవారం పృథక్పృథక్. 58
వహ్నివీర్యరసోసామ నిష్కముష్ణజలైః పిబేత్,

విరేచనం భవేత్తేన తక్రభుక్తం ససైంధవమ్. 59
దినాంతే దాపయే త్పథ్యం వర్జయే చ్ఛీతలంజలం,
సర్వోదరహరః ప్రోక్తో మూఢవాతహరః పరః. (నిత్యనాథీయే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము ౮ భాగములు, శుద్ధిజేసినగంధకము ౮ భాగములు, పసపు, త్రిఫలములు, శుద్ధిజేసినమణిశిల ఇవి దినుసుకు ౨ భాగములు: శుద్ధిచేసిన తెగడ, శుద్ధిచేసి నసేపాళములు, చిత్రమూలము ఇవి దినుసుకు 3 భాగములు, శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు జీలకఱ్ఱ, నేలదంతిచెక్క-ఇవి దినుసుకు ౮ భాగములు-వీనిసెల్ల దంచి చూర్ణముజేసి తక్కలి, బొంతజెముడుపాలు, గుంటగలగర, చిత్రమూలము, ఆముదము అనువానిరసములలో ప్రతిదానిచే నేడేసిమార్లు క్రమముగభావనజేసి నిష్క-ప్రమాణమును ఉష్ణోదకముతో సేవించిన విరేచనమై జలోదరము, సర్వోదరములు, మూఢవాతము హరించును. పథ్యము మూడవఝామున మజ్జిగలో సైంధవలవణమును గలిపి దీనితోడ నన్నమును భుజింపవలయును. మఱియు నీయౌషధసేవనకాలమున శీతోదకమును వర్జింపవలయును.

ప్లీహోదరమునకు వంగేశ్వరరసము

సూతభస్మ వంగభస్మ పలైకైకం ప్రకల్పయేత్,
మృతం తామ్రం గంధకంచ ప్రత్యేకంచ పలంపలమ్. 61
అర్కక్షీరై ర్దినం మర్ద్యం సర్వం తద్గోళకీకృతం,
రుధ్వాథ భూధరే పాచ్యం పుటైకేన సముద్ధరేత్. 62
ఏష వంగేశ్వరోనామ ప్లీహగుల్మోదరం జయేత్,
ఘృతైర్గుంజాద్వయం లేహ్యం నిష్కం శ్వేతపునర్నవామ్. 63
గవాంమూత్రంపిబేచ్చాను రజనీంవా గవాంజలైః,
పంచాంగం దేవదారోస్తు చూర్ణం కర్షం శివాంబునా. 64
మాషమాత్రం పిబేద్యస్తు ప్లీహా స్తస్య కరోతి కిం,

తా. రసభస్మము, వంగభస్మము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసినగంధకము-వీనిని దినుసుకొక్కొక పలముచొప్పున ఖల్వములోనునిచి జిల్లేడుపాలలో నొకదినము మర్దించి ముద్ద జేసి మూకుళ్ళలోనునిచి క్రింద, పైన చీలమన్ను లేపనముజేసి భూధరపుటంబిడి సాంగశీతలమునదీసి రెండుగురిగింజలయెత్తును నేతితో సేవించి తోడనే నిష్క-ప్రమాణము తెల్లగలిజేరువేరు చూర్ణమునుగాని, లేక పసపుచూర్ణమునుగాని గోమూత్రముతోగలిపి సేవించిన ప్లీహోదరము, గుల్మము హరించును. లేక కర్షప్రమాణముదేవదారు *పంచాంగముల

* పంచాంగములన-ఆకు, వేరు, విత్తులు, పువ్వులు, పట్ట అనునవియే.

చూర్ణమును ఉసిరికపండ్లరసముతో గలిపి మాష ప్రమాణము పై సౌషధమును గలిపి సేవించిన ప్లీహోదరము హరించును.

సర్వోదరములకు బ్రహ్మవటికములు

విడంగం దాడిమం కుష్ఠం [1]నింబత్వ గ్గంధహానం వచా. 65
త్ర్యూషణం పాఠా దేవదారు నిశా వ్యాఘ్రనఖాభయా,
రేణుకం రోహిణీచైలా త్రివృత్పిత్త్యేకకార్షికమ్. 66
నేపాళబీజచూర్ణంచ దంతిమూలం పలంపలం,
బ్రహ్మదండీరసప్రస్థం ప్రస్థమాజ్యం పురాతనమ్. 67
పూర్వకల్కయుతం పాచ్యం మృద్వగ్నౌచ సుపాచితం,
భక్షయే ద్బదరాకారాం నిత్యబ్రహ్మవటీం శుభామ్. 68
చతుష్షష్ట్యుదరవ్యాధీ న్సాధ్యాసాధ్యాన్నిహంత్యలం,
(ఆయుర్వేదే)

తా. వాయువిడంగములు, దాడిమపసుగు, చెంగల్వకోష్ఠు, వేపపట్ట, చిత్రమూలము లేక శ్రీగంధము, వస, త్రికటుకములు, కిరుబొద్ది, దేవదారు, పసపు, [2]వ్యాఘ్రనఖము, కరక్కాయలు, రేణుకలు, కటుకరోహిణి, ఏలకులు, తెగడ- వీనిని దినుసుకు కర్షప్రమాణముచొప్పున ఖల్వములోనునిచి చూర్ణముచేసి ౧ పలము శుద్ధిచేసిన నేపాళచూర్ణమును, ౧ పలము నేలదంతివేళ్ళచూర్ణమును, ఒకప్రస్థము బ్రహ్మదండివేళ్ళరసముతో నూరి కల్కము చేసి పైచూర్ణముతో గలిపి ౧ ప్రస్థము ప్రాతనెయ్యిని చేర్చి మృద్వగ్నితో పక్వముగవండి రేగుపండంత ప్రతిదినముసేవించుచుండిన సాధ్యాసాధ్యోదరములు, గుల్మము, శూల, విద్రధి మొదలగు ౬౪ ఉదరరోగములు హరించును.

ఉదరములకు కదళీయోగము

గోదుగ్ధే కదళీపత్రం పిష్టమంతఃపుటం పచేత్. 69
తద్భస్మోదకపానేన సమస్తోదరనాశనం, (మాధవనిదానే)

తా. అరటిపరుగును ఆవుపాలతోదడిపి ముద్దగనూరి పుటంబిడిన భస్మంబగును. ఆభస్మమును నుదకములో గలిపి త్రాగిన సర్వోదరములు హరించును.

అనాహరోగనిదానము

ఆమంశకృద్వా నిచితం క్రమేణ భూయోవిబద్ధం విగుణానిలేన,
ప్రవర్తమానంనయథాస్వమేనంవికారమానాహముదాహరంతి.

---

1. నింబంత్వక్చందనంవచా. 2 పులిగోరు.

తస్మిన్భవంత్యామసముద్భవేతు తృష్ణా ప్రతిశ్యాయశిరోవిదాహాః,
ఆమాశయేశూలమథోగురుత్వంహృత్స్తంభఉద్గారవిఘాతనంచ.
స్తంభఃకటీ పృష్ఠపురీషమూత్రే శూలంచ మూర్ఛాశకృతశ్చ ఛర్దిః,
శ్వాసశ్చ పక్వాశయజే భవంతి తథాలసోక్తానిచ లక్షణాని. 72
(ఆయుర్వేదే)

తా. దుష్టవాతముచేత ఆమముగాని, లేక పురీషముగాని, క్రమముగ సంచితంబై పలుమారు బద్ధగింపఁబడినదై స్వమార్గమునందు బాగుగా ప్రవర్తింపక వికారమును గలుగఁజేయుచుండునది ఆనాహ మనంబడును. ఆమమువలన జనించిన ఆయానాహమునందు దప్పి, పడిసెము, తలయందుతాపము, ఆమాశయమున శూల, జడత్వము, ఱొమ్ముపట్టుట, తేనుపులు వెడలకుండుట, నడుము, వీపు, మలము, మూత్రము స్తంభించుట. శూల, మూర్ఛ గలుగుట, మలమును గ్రక్కుట, శ్వాసము-ఈలక్షణంబులు గలుగు. పక్వాశయమున జనించిన ఆనాహమునందు అలసరోగోక్తలక్షణంబులుగలుగును. (అలసరోగలక్షణంబు లెవ్వియనిన—"శ్లో. కుక్షిరానహ్యతేత్యర్థం ప్రతామ్యేత్పరికూజతి, నిరుద్ధో మారుతశ్చైవం కుక్షావుపరిధావతి, వాతవర్చోనిరోధశ్చ యస్యాత్యర్థం భవేదపి, తస్యాలసకమాచష్టే తృష్ణోద్గారౌతు యస్యచ." అనఁగా మిక్కుటముగ ప్రక్కలు స్తంభించుట, ప్రజ్ఞావిహీనుఁడై భూమిపైఁబడి గొప్పధ్వనితో బొబ్బలిడుట, వాతమున కధోముఖవ్యాప్తిలేక నడ్డగింపఁబడుటవలన కుక్షిపైభాగము, హృదయము, కంఠము, మొదలగువానియందు వాతము సంచరించుట, వాతము, మలము బంధింపఁబడుట, మిక్కుటముగ దప్పి, తేనుపులు గలుగుట- ఈలక్షణములుగలది అలసక మనంబడుననుట.)

ఆనాహమత్యుగ్రరుజంసశబ్దంకృత్వానిలోఽంత్రేద్వయమార్గరోధాత్,
అపూపయుక్తో జఠరోయతిస్యా దానాహమాద్యాఃపరిచక్షతేచ. 73
(చరకే)

తా. విరుద్ధములగు నన్నపానాదిసేవనలవలన వాతము ప్రకోపించి ఊర్ధ్వాధో మార్గప్రతిబంధముగలదై ప్రేగులయందు శబ్దమును, కడుభయంకరమైననొప్పి గలుగఁజేయుచు అపూపాకారముగ గడుపును నుబ్బునటులంజేయునది ఆనాహరోగమని పెద్దలు వచించెదరు.

ఉదావర్తనిదానము

రూక్షైః కోద్రవముద్గచూర్ణచణకైః క్రుద్ధోఽనిలోధస్సిరాః
రుధ్వా వర్త్యమలంచ శోషయతిరుతే షణ్మాత్రసంగం తతః,

హృత్పృష్ఠేష్వథ వస్తిమస్తకరుజం సశ్వాసకాసజ్వరం
గచ్ఛన్నూర్ధ్వమసౌహి శూనమరుచిః కండూపహ్యుదావర్తకృత్.
(చికిత్సాసారసిద్ధసంగ్రహే)

తా. రూక్షకరద్రవ్యములు, కొఱ్ఱలు, పెసలు, జొన్నలు, సెనగలు, అనువానిని మిక్కుటముగ భుజించుటవలన వాతము ప్రకోపించి అధోగతసిరలబంధించి మలము నూర్ధ్వముగ జేసి ఎండించి మలమూత్రముల నడ్డగించి రొమ్ము, వీపు, కణతలు, పొత్తి కడుపు, తల అనువానియందు నొప్పిని, శ్వాసము, కాసము, జ్వరము, శోఫ, అరుచి, కంఠము లోనవ (అనగా ఓకరింతలు) అనువానిని గలుగంజేసి యూర్ధ్వముఖంబై ఉదావర్త రోగమును గలుగంజేయును. (ఉదావర్త మన మలము నోటినుండి వెడలుట.)

వాయుః కోష్ఠానుగో రూక్ష కషాయ కటుతిక్తకైః,
భోజనైః కుపితస్సద్య ఉదావర్తం కరోతిచ. 75
వాతమూత్రపురీషాశ్రు కఫమేదోవహాన్నివై,
స్రోతాంస్యుదావర్తయతి పురీషంచాతివర్తయేత్. 76
తతోహృద్వస్తి శూలార్తో హృల్లాసా ర్త్యతిపీడితః,
వాతమూత్రపురీషాణి కృచ్ఛ్రేణ లభతే నరః. 77
శ్వాసకాస ప్రతిశ్యాయ దాహ మోహ తృషా జ్వరాన్,
వమి హిక్కా శిరోరోగ మనశ్శ్రవణవిభ్రమాన్. 78
బహూనన్యాంశ్చలభతే వికారా న్వాతకోపజాన్, (మతాంతరే)

తా. రూక్ష, వగరు, కారము, చేదుగలపదార్థముల భుజించుటవలన కోష్ఠగతవాతము ప్రకోపించి తత్క్షణమున ఉదావర్తరోగమును గలుగంజేయును. మఱియు వాతము మూత్ర, మల, అశ్రు, కఫ, మేదస్సుల వహించుచుండు స్రోతోమార్గములయందు వ్యాపించి మలమును శోషింపజేసి ఊర్ధ్వముగ వెడలింపజేయును. దానివలన హృదయము, పొత్తి కడుపు అనువానియందు మిక్కుటముగ శూల, ఓకర, అస్వాస్థ్యము గలిగి మల మూత్ర వాతములు కడుకష్టముమీద వెడలుటయేగాక శ్వాసము, దగ్గు, పడిసెము, తాపము, మోహము, దప్పి, జ్వరము, వాంతి, ఎక్కిళ్లు, శిరోరోగము, మనస్సునకు భ్రాంతి, మందముగ వినుట- ఈమొదలగు పలువిధ వికారములు వాతప్రకోపమువలనగలుగును.

ఉదావర్తాసాధ్యలక్షణము

తృష్ణార్దితం పరిక్లిష్టం క్షీణం శూలైరుపద్రుతమ్, 79

శకృద్వమంతం మతిమా నుదావర్తినముత్సృజేత్,

తా. దప్పి, శ్లేశము, క్షయము, శూల అనువానివలన పీడితుఁడై మలమును వమనము సేయునట్టి ఉదావర్తరోగిని బుద్ధిమంతుఁడగు వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును.

ఆనాహవదుదావర్తం విధినా సముపాచరేత్. 80

ద్వయేహితం విశేషేణ చూర్ణమగ్నిముఖం సదా,

తా. ఆనాహచికిత్సలనే ఉదావర్తమునందునగా జేయందగును. మఱియు ఆనాహోదావర్తములయందు అగ్నిముఖచూర్ణము విశేషముగ హితకరంబు.

అగ్నిముఖచూర్ణము

చిత్రకాతివిషా కుష్ఠ హింగు సౌవర్చలం వచా. 81
మాగధీ పౌష్కరం భార్గి యవానీ విశ్వభేషజం,
యవక్షారం విడంగాని మరిచం గంధిశౌండికమ్. 82
ఏతాని సమభాగాని సర్వతుల్యా హరీతకీ,
ఏతదగ్నిముఖంనామ చూర్ణమాశు సుఖావహమ్. 83
శుంఠ్యంబునా కోష్ణజలైః ప్రాతస్సేవ్యం ఘృతేనవా,
హన్త్యాదజీర్ణమానాహం జ్వరోదావర్తకుండలి. 84
అర్శాంసి గ్రహణీదోషం ప్లీహోగ్రానంచ దారుణం,
హిక్కాంశ్వాసం జయేత్కాసం దీపయేచ్ఛ హుతాశనమ్. 85
వస్తి హృన్నాభి కోష్ఠస్థం మహాంతం దోషసంచయం,
నిర్హరేద్వివిధంచాన్నం భస్మీభవతి తత్క్షణాత్. 86

తా. చిత్రమూలము, అతివస, చెంగల్వకోష్టు, ఇంగువ, సౌవర్చలవణము, వస, పిప్పళ్లు, పుష్కరమూలము (దీనియభావంబున నేలములకవేళ్ళు) గంటుభారంగి, ఆమము, శొంఠి, యవక్షారము, వాయువిడంగములు, మిరియాలు, మోడి, గజపిప్పళ్ళు వీనిని సమభాగములుగ దంచి చూర్ణముజేసి దానికి సమముగ కరక్కాయలచూర్ణము గలిపి ఒకటి, లేక రెండుమాడలయెత్తును శొంఠిరసముతోగాని, లేక ఉష్ణోదకముతోగాని, లేక ఆవునేతితోగాని ప్రాతఃకాలమున సేవించిన అజీర్ణము, ఆనాహము, పురాణజ్వరములు, ఉదావర్తము, వాతకుండలి, అర్శస్సు, గ్రహణి, భయంకరమైన ప్లీహోదరము, కడుపుబ్బరము, ఎక్కిళ్ళు, శ్వాసకాసములు, పొత్తికడుపు, ఱొమ్ము, నాభి, కోష్ఠము అనువానియందు వాత పిత్త శ్లేష్మసంకలితములవలన జనించురోగములు, అగ్నిమాంద్యము వీనిని హరింపజేసి

పలువిధాన్నముల భక్షించినను తత్క్షణమున భస్మంబగునటులజేయును. ఇది అగ్నిముఖ చూర్ణమనంబడును. దీనిసేవనవలన కడుసుఖము గలుగును.

ఆనాహోదావర్తములకు యోగసారరసము

సూతం గంధం విషం తామ్రభస్మ నేపాళ తాళకం,
క్షారత్రయం పటోలంచ పంచకోలం సరామఠమ్. 87
శంఖచూర్ణం సమాలోడ్య జంబీరామ్లేన మర్దయేత్,
లశునస్య కషాయేణా ప్యత్ర జేనగ సేనచ. 88
తాంబూలవల్లీ నిర్గుండీ మాతులుంగార్ద్రికద్రవైః,
తతశ్చ వటికాం మాషమాత్రాం కృత్వా ప్రయోజయేత్. 89
సర్వగుల్మేషు శూలేషు శ్వాసకాసోదరేషుచ,
ఆనాహేచాప్యుదావర్తే సన్నిపాతేచ దారుణే. 90
యోగసారసో హ్యేష జాతుకర్ణేన నిర్మితః, (జాతుకర్ణే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిజేసిననాభి, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసిననేపాళములు, రేకులుగ నొలిచి శుద్ధిజేసినతాళకము, యవక్షారము, సర్జక్షారము, టంకణక్షారము, చేదుపొట్ల, పంచకోలములు, ఇంగువ, శంఖభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి నిమ్మపండ్లరసము, వెల్లుల్లిపాయలకషాయము, గచ్చవిత్తులరసము, తమలపాకురసము, వావిలాకురసము, మాదీఫలరసము, అల్లపురసము అనువానితో బాగుగమర్దించి మాషప్రమాణము మాత్రలుజేసి అనుపానవిశేషములతో సేవించినసర్వగుల్మములు, శూలలు, శ్వాసకాసములు, ఉదరములు, ఆనాహము, ఉదావర్తము, దారుణమైనసన్నిపాతము నశించును. (తవ్వెడుజొన్నకలిలో మూడుబొట్లు ఉమ్మెత్తాకురసము గలిపి త్రాగిన ఇరువాయికట్టక మూత్రము వెడలుటయేగాక రక్తమూత్రమును గూడ హరించును. ఈతవేళ్ళకషాయము గిద్దెడు, కొమ్మనపిండివేళ్ళరసము తవ్వెడు, ములుదోసవిత్తులు సోలెడు-వీనినెల్ల నేకముజేసి సోలెడురసములో నస్యానియెత్తు పంచదార, ఒకతులము జీలకఱ్ఱ,ఒకతులము ఏలకులు, మాడయెత్తు శుద్ధిచేసిన నేపాళపుగింజలుగ్రహించి యుదకముతో నూరిగలిపి సేరు రసమును త్రాగిన బంధింపఁబడినమలమూత్రములు వెడలును.)

ఉదావర్తే సమభ్యజ్య స్విన్నగాత్రముపాచరేత్. 91
ఆనాహేచ తథాకార్యం వస్త్యావర్తేశ్చ కర్మణా,

తా. ఉదావర్తము, ఆనాహము అనువానియందు శరీరమునకు చమురు బట్టించి గాచి చెమటను స్రవింపజేయుటయేగాక వస్తికర్మంజేసి పిదప ఆసనములో భేదనవర్తినునిచి మలమును వెడలింపజేయవలయును.

ఉద్గారస్యాపరోధేతు స్నైంహికం ధూమమాచరేత్. 92
ఛర్ది నిగ్రహసంజాతే వమనం లంఘనం హితం,
విరేచనంచాత్రమతం తైలేనాభ్యంజనం హితమ్ 93
వస్తిశుద్ధికరైస్స్నిగ్ధం చతుర్గుణజలంపయః, (మతాంతరే)

తా. తేనుపుల నడ్డగించుటవలన జనించిన ఉదావర్తమున స్నిగ్ధపదార్థము నగ్నియందువైచి దానిధూమము పానముసేయవలయును. వాంతిని నడ్డగించుటచే జనించిన ఉదావర్తమున వమనము, లంఘనము, విరేచనము, తైలాభ్యంజనము అనువానిని మఱియు వస్తిశుద్ధికరౌషధయుక్తముగ గాచబడిన కషాయములో నాలవభాగము పాలుగలిపి దాని సేవనను జేయించవలయును.

ఉదావర్తమునకు నారాచచూర్ణము

ఖండంపలం ప్రవృత్తాక్షః కృష్ణాకర్షద్వయంచూర్ణం,
ప్రాగ్భోజనస్యమధునా బిడాలపతకం నరోలిహ్యాత్. 94
ఏతద్గాఢపురీషే జ్ఞేయంవిజ్ఞేయుదావర్తే,
మధురం నరపతియోగ్యం చూర్ణం నారాచకంనామ. (చరకే) 95

తా. ఖండశర్కర ౧ పలము, శుద్ధిచేసిన తెగడచూర్ణము అక్షప్రమాణము, పిప్పలిచూర్ణము ౨ కర్షములు- ఇటుల వానినెల్ల నేకముజేసి భోజనాత్పూర్వము బిడాలపతకమును (అనగా ఒకరూపాయయెత్తును) తేనెతో భక్షించిన మలబద్ధమును,ఉదావర్తమును హరించును. ఇది మధురముగనుండుటచే భూపతులకు యోగ్యంబు.

ఫలచూర్ణము

ఫలంచమూలంచవిరేచనోక్తంహింగ్వర్కమూలందశమూలమగ్ర్యం,
స్నుక్చిత్రకశ్చైతిపునర్నవాచ తుల్యాని సర్వైర్లవణాని పంచ. 96
స్నేహైస్సముత్రైస్సహ జర్జరాణి సశంఖపంధా విపచేత్సులిప్తే,
పక్వం సుపిష్టం లవణంతదన్నైః పానైస్తథానాహరుజామయఘ్నమ్.

తా. రేచనకరములైన ఫలములు, లేక పేళ్ళు, ఇంగువ, జిల్లేడువేరు, దశమూలములు, త్రిఫలములు, జెముడు, చిత్రమూలము, గలిజేరు ఇవి సమభాగములు, వీనికి సమము పంచలవణములు-ఇటుల వీనినెల్ల చూర్ణముచేసి శంఖమునందునిచి దానిసంధులకు ఉప్పు పేలాలును నేతితోనూరి పూసి పుటంబిడి సాంగశీతలమున దీసి ఖల్వములో నునిచి అన్నముతోడగాని, లేక యుదకముతోడగాని సేవించిన ఆనాహము హరించును.

—— తుంబురుచూర్ణము ——

తుంబురుశ్చాభయా హింగు పౌష్కరం లవణత్రయం,
యవానీచ యవక్షారం విడంగేన సమానిచ. 98

త్రివృత్త్రిగుణితం చూర్ణం పిబేదుష్ణేనవారిణా,
ఆనాహముదరాణ్యష్టౌ విడ్బంధంచాపి నాశయేత్. 99

తా. ధనియాలు, కరక్కాయ, ఇంగువ, పుష్కరమూలము సైంధవలవణము, బిడాలవణము, కాచలవణము, ఓమము, యవక్షారము, వాయువిడంగములు అనువానిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి దానికి 3 భాగములు శుద్ధిచేసిన తెగడచూర్ణము గలిపి ఉష్ణోదకముతో సేవించిన ఆనాహము, సర్వోదరములు, మలబద్ధము నశించును.

—— భేదనవర్తి ——

గోమూత్రచర్ధఫలరామరదంతికైశ్చకంకుష్ఠసైంధవబిడైశ్చగుడప్రగాఢైః,
ఆగారధూపసహితైరితివస్త్రలేపా ద్వర్తిర్గుదేగ్రథితపిడ్వటికామయఘ్నః.
(అన్యశాస్త్రే)

తా. మ్రంగపండు, ఇంగువ, నేలదంతిచెక్క, కుంకుడుపండు, సైంధవలవణము, బిడాలవణము, బెల్లము, కరుధూపము-వీనిని సమభాగములుగ గోమూత్రముతో నూరి కోకబట్టకుపట్టించి వర్తిజేసి ఆసనమునం దునిచిన ఉంటగట్టి వెడలకుండెడిమలము సగా వెడలును.

త్రివృత్కృష్ణా హరీతక్య స్త్రిచతుః పంచభాగతః,
గుళికాగుదతుల్యాస్యా ద్విడ్బంధనగదాపహా. 101

తా. తెగడ 3 భాగములు, పిప్పళ్ళు ౪ భాగములు, కరక్కాయలు ౫ భాగములు-ఇటుల వానిని కలితోనూరి గుదద్వారమునకు దగినటుల యుంటజేసి ఆసనములో నునిచిన బంధింపఁబడియుండుమలము వెడలును.

—— విద్రధినిదానము ——

త్వగ్రక్తమాంసమేదాంసి ప్రదూష్యాస్థిన మాశ్రితాః,
దోషాశోథంశనైర్ఘోరం జనయంత్యుచ్ఛ్రితాభృశమ్. 102

మహామూలం రుజావంతం వృత్తంవాప్యథవాయతం,
సవిద్రధిరితిఖ్యాతో విజ్ఞేయష్షడ్విధశ్చ సః 103

పృథగ్దోషైస్సమస్తైశ్చ క్షతేనాప్యసృజాతథా,
షణ్ణామపిహి తేషాంతు లక్షణం సంనిగద్యతే. (ఆయుర్వేదే) 104

తా. వాతాదిదోషములు కడుదుష్టంబులై అస్థులనాశ్రయించి త్వక్, రక్త, మాంస, మేదస్సులం జెఱచి ఉత్పత్తియగునప్పుడే కడుకఠాల పీడతోఁగూడి అస్థిపర్యంతము వ్యాపించియుండు మూలమునుగలదై గుండ్రముగగాని, లేక నిడుపుగగానియుండు భయంకరమైనవాపును మెల్లమెల్లగ గలుగంజేయును. ఇదియ విద్రధి యనంబడును. ఇది వాత, పిత్త,శ్లేష్మ, సన్నిపాత, క్షత, రక్తములన నారువిధంబులు. ఇఁక వాని లక్షణంబుల వచించెదను.

వాతవిద్రధిలక్షణము

కృష్ణోరుణోవా విషమో భృశమత్యర్థవేదనః,
చిత్రోత్థాన ప్రపాకశ్చ విద్రధిర్వాతసంభవః.

తా. నల్లగగాని, ఎఱ్ఱగగాని, విషమమన ఒకానొకపుడు సన్నగ, ఒకానొకపుడు లావుగ నుండినదై కడువేదనాయుక్తమై జనించిన పలువిధములైన ఉత్పత్తిపాకములతోఁ గూడియుండునది వాతవిద్రధియని తెలియవలయును.

పిత్తవిద్రధిలక్షణము

పక్వోదుంబరసంకాశ శ్శ్యామలో జ్వరదాహవాన్,
క్షిప్రోత్థానప్రపాకశ్చ విద్రధిః పిత్తసంభవః. (చరకే) 106

తా. పండినయత్తిపండువలెగాని, లేక నలుపువర్ణముగగాని నుండినదై జ్వరదాహములతోడంగూడి తీవ్రమైన ఉత్పత్తిపాకములం గలది పిత్తవిద్రధి యని తెలియవలయును.

శ్లేష్మవిద్రధిలక్షణము

శరావసదృశః పాండు శ్శీతస్స్నిగ్ధోఽల్పవేదనః,
చిరోత్థానప్రపాకశ్చ విద్రధిః కఫసంభవః. 107

తా. మూకుడుతోఁ సమానమైనయాకారము, పాండురవర్ణము, శీతలము,స్నిగ్ధత్వము, అల్పవేదనగలదై సావకాశముమీఁద ఉత్పత్తిపాకములం జెందునది కఫవిద్రధియని తెలియవలయును.

పండిన విద్రధియొక్కస్రావము

తనుపీతసితాశ్చైషామాస్రావాః క్రమశః స్మృతాః, 108

తా. పైఁజెప్పఁబడిన వాత, పిత్త, శ్లేష్మవిద్రధులు పండినయెడల వానియందు వాతాదిక్రమముగ, సన్నగ, పసపువర్ణముగ, తెల్లగ స్రావము గల్గును.

సన్నిపాతవిద్రధిలక్షణము

నానావర్ణరుజా స్రావో ఘంటాలో విషమోమహాన్,

విషమం పచ్యతేచాపి విద్రధిస్సాన్నిపాతికః. 109

(మాధవనిదానే)

తా. పలువిధములైనపీడ, స్రావముగలుగుట, గంటపలెనుండుట, చిన్నదిగగాని, విష షముగ (అనఁగా అసాధ్యముగనుండుట) పెద్దదిగనుండుట, విషమపాకమన (కొంతభాగ ము చిరకాలముమీఁద మఱికొంతభాగము తీవ్రముగ, గంభీరముగ, ఉత్తానముగ, పొడవు గ క్రిందుగ పండుట) ఈలక్షణములు గలది సన్నిపాతవిద్రధి యని తెలియవలయును.

అభిఘాతజవిద్రధిలక్షణము

తైస్తై ర్భావై రభిహింతే క్షతేవా పథ్యకారిణః,
క్షతోష్మావాయువిస్సృత స్సరక్తం పిత్తమీరయేత్. 110
జ్వరస్తృష్ణాచ దాహశ్చ జాయంతే తస్య దేహినః,
ఆగంతువిద్రధి ర్జ్ఞేయః పిత్తవిద్రధిలక్షణః. 111

తా. కాష్ఠలోష్ఠపాషాణాదికములవలన అభిఘాతముగాని, లేక గాయముగాని గలిగియుండునపుడు అపథ్యము చేయుటవలన వాతము ప్రకోపించి తన్మూలంబున వృద్ధిజెం దిన క్షతోష్ణరక్తసహితంబై, పిత్తమును బ్రకోపింపంజేసి జ్వరము, దప్పి, తాపము అనువా నిని గలుగంజేయుచు పిత్తవిద్రధిలక్షణయుక్తంబైయుండిన అభిఘాతజవిద్రధియని తెలి యవలయును.

రక్తవిద్రధిలక్షణము

కృష్ణాస్ఫోటావృతశ్శ్యావ స్తీవ్రదాహరుజాకరః.
పిత్తవిద్రధిలింగస్తు రక్తవిద్రధి రుచ్యతే. 112

తా. నల్లనిస్ఫోటకములతో వ్యాప్తంబై శ్యామవర్ణము, తీవ్రమైనతాపము, పోటు, జ్వరము గలదై పిత్తవిద్రధిలక్షణయుక్తంబైయుండునది రక్తవిద్రధి యనంబడును.

పవనేన స్తనసిరా స్సంవృతాః ప్రాప్య యోషితాం,
శూతానాం గర్భిణీనాంతు సంభవే చ్ఛ్వయథుర్ఘనః. 113
స్తనేః స్త్రియస్సదుగ్ధేవా బాహ్యవిద్రధిలక్షణః,
నాడీనాంసూక్ష్మవక్త్రత్వాత్కన్యానాం నసజాయతే. (ఆయుర్వేదే)

తా. ప్రసవించిన స్త్రీలయొక్కగాని, లేక గర్భిణీస్త్రీలయొక్కగాని పాలతోగూ డియుండు స్తనములయందు వాతము బ్రకోపించి సిరలంజెంది వానిముఖముల సంకుచితం బులుగ చేసి బాహ్యవిద్రధి లక్షణంబులుగల కఠినమైనవాపును గలుగంజేయును. ఇదియు

స్తనవిద్రధియనంబడును. కన్యకలయొక్క స్తననాడీముఖములు సూక్ష్మంబులుగ నుండుటవ లన వారలకీ స్తనవిద్రధి జనింపకుండును. (ఇది వాతాదివిద్రధులయందే అంతర్భావమును జెందియుండును.)

అంతర్విద్రధిలక్షణము

పృథక్సంభూయవాదోషాః కుపితా గుల్మరూపిణం,
వల్మీకవత్సమున్నద్ధ మంతఃకుర్వంతి విద్రధిమ్. 115

తా. శరీరమధ్యమున వాతాదిదోషములు ప్రత్యేకములుగగాని, లేక ఒకటిగచేరి గాని ప్రకోపించి గుల్మరూపమై పుట్టవలె పెరిగి విద్రధిని గలుగంజేయును. ఇదియ అంతర్విద్రధి యనంబడును.

విద్రధిస్థానములు

గుదేవస్తిముఖేనాభ్యాం కుక్షౌవంక్షణయో స్తథా,
వృక్కయోఃప్లీహ్ని యకృతి హృదయేక్లోమ్ని చాస్యథ.
ఏషాముక్తాని లింగాని బాహ్యవిద్రధిలక్షణైః,
గుదేవాతనిరోధస్తు వస్తౌ కృచ్ఛాల్పమూత్రతా.
నాభ్యాం హిక్కా తథాటోపః కుక్షౌ మారుతకోపనం,
కటీపృష్ఠగ్రహస్తీవ్రో వంక్షణోత్థేచ విద్రధౌ.
వృక్కయోః పార్శ్వసంకోచ ప్లీహ్న్యుచ్ఛ్వాసావరోధనం,
సర్వాంగప్రగ్రహస్తీవ్రో హృది కంపశ్చ జాయతే. 119
శ్వాసో యకృతి హిక్కాచ క్లోమ్ని పేపీయతే పయః,
(మాధవనిదానే)

తా. గుదము, మూత్రద్వారము, బొడ్డు, కుక్షి, అండసంధులు, కుక్షిపిండము, ప్లీహము, యకృత్తు, హృదయము, క్లోమము (పిపాసాస్థానము) అను నీ స్థలములయందు విద్రధి జనించి బాహ్యవిద్రధిలక్షణయుక్తంబైయుండు విద్రధి గుదమధ్యమున జనించిన వాతమునకు ప్రతిబంధముగలుగును. పొత్తికడుపుమధ్యమునజనించిన కష్టముమీద కొంచె కొంచెముగ మూత్రము వెడలు. నాభిమధ్యమునజనించిన ఎక్కిళ్ళు రుజాపూర్వకమైనశబ్ద భగలుగును. ప్రక్కలయందు జనించిన వాతము ప్రకోపించును. గజ్జలమధ్యమున జనించిన నడుము, వీఁపు ఇవి బలముగనీడ్చును. కుక్షిపిండమధ్యమున జనించిన పార్శ్వములయందీడు పుగలుగును. ప్లీహస్థానమునజనించినఎగయూపిరి నడ్డగింపంబడును. హృదయమునజనించిన

సర్వాంగముల నీరుపు కంపనము గలుగును. యకృత్తుమధ్యమునజనించిన శ్వాసము, ఎక్కిళ్ళు గలుగును. క్లోమస్థానమునందు జనించిన పలుమారు ఉదకపానమునం దిచ్ఛగలుగును.

విద్రధిస్రావనిర్గమనము

నాభేరుపరిజాః పక్వా యాంత్యూర్ధ్వమితరేత్వధః. 120.
అధస్స్రుతేషు జీవేత్తు స్రుతేషూర్ధ్వం న జీవతి,

తా. నాభికి పైనజనించినవిద్రధిపండినయెడల ముఖమువలన స్రావముగలుగును. (నాభికిక్రిందుగ జనించినవిద్రధియందు గుదద్వారమువలన స్రావముగలుగును. నాభియందు జనించినవిద్రధియం దిరుమార్గములుగ స్రావముగలుగును) విద్రధియందు అధోభాగము వలన స్రావముగలరోగి జీవించుననియు, ఊర్ధ్వభాగమువలన స్రావము గల రోగి మృతి జెందునని తెలియవలయును.

విద్రధిసాధ్యాసాధ్యములు

హృన్నాభివస్తివర్జ్యం యే తేషు భిన్నేషు బాహ్యతః. 121
జీవేత్కదాచిత్పురుషో నేతరేషు కథంచన,
సాధ్యావిద్రధయః పంచ వివర్జ్యస్సాన్నిపాతికః.
ఆమపక్వవిదగ్ధత్వం తేషాంశోథవదాదిశేత్,

తా. రొమ్ము, నాభి, పొత్తికడుపు అను నీస్థానములయందుగాక తక్కినస్థానముల (అనగా ప్లీహము, క్లోమము మొదలగుస్థానముల) విద్రధి జనించి వెలపట పగిలిన యెడల ఒకానొకప్పుడు రోగి జీవించు. హృన్నాభివస్తువులయందైనయెడల రోగి మృతి జెందును. మఱియు పైఁజెప్పఁబడిన నైదువిద్రధులు సాధ్యంబులు. సన్నిపాతవిద్రధి అసాధ్యంబు. వానిలో ఆమ, పక్వ, విదగ్ధావస్థలు మూఁడును వాపువంటివని తెలియవలయును.

అసాధ్యవిద్రధిలక్షణము

ఆధ్మాతం బద్ధనిష్యందం ఛర్ది హిక్కా తృషాన్వితమ్. 123
రుజా శ్వాససమాయుక్తం విద్రధి ర్నాశయేన్నరం,

తా. విద్రధియందు కడుపుబ్బరము, మూత్రప్రతిబంధము, వాంతి, ఎక్కిళ్లు, దప్పి, పోట్లు,శ్వాసము అనునవి గలిగిన రోగి మృతిజెందునని తెలియవలయును.

కోష్ఠే బహిర్వా హితరు కోష్ఠభో విద్రధిరుచ్యతే. 124
విద్రధిర్హంతి హిధ్మావాన్ శ్వాసవాన్ నాభిదేశతః,

(చికిత్సాసారసిద్ధసంగ్రహే)

తా. కోష్ఠమునకు లోపగాని, లేక వెలుపలగాని కడునొప్పి, వాపు గలిగిన విద్రధి యనఁబడును. దీనియందు ఎక్కిళ్ళు, శ్వాసము, నాభిలోనుండి జనించిన రోగి మృతిజెందును.

విద్రధిసామాన్యచికిత్స

గుదే వాతనిరోధంతు వస్తౌ కృచ్ఛ్రాల్పమూత్రతామ్. 125
కురుతే విద్రధిః పుంసాం తస్యాదౌ రక్తమోక్షణం,
(మాధవనిదానే)

తా. గుదము, వస్తి అనుస్థలముల పురుషునికి జనించిన విద్రధియందు వాత ప్రతిబంధము, అల్పమూత్రత్వము క్రమముగ గలుగును. దానియందు తొలుత రక్తస్రావము చేయింపవలయును.

వాతవిద్రధిచికిత్స

క్వాథే వరుణవల్కస్య పిబేద్వా సైంధవం తథా, 126
శిలాజతుసమం హింగు మసాధ్యం విద్రధిం జయేత్,
(మాధవనిదానే)

తా. సైంధవలవణము, శిలాజిత్తుభస్మము, ఇంగువ - వీనిని సమభాగములుగ నునిచికొని ఉలిమిడివేళ్ళకషాయముతో సేవించిన అసాధ్యవిద్రధులు హరించును.

క్వాథం శిగ్రోర్వచాయాశ్చ హింగు సైంధవచూర్ణకైః. 127
సంయుక్తం పాయయేచ్చాంత్యై విద్రధిరోగపీడితం,

తా. ఇంగువ, సైంధవలవణము - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి మునగ చెక్క, వస అనువాని కషాయములోగలిపి సేవించిన విద్రధిహరించును.

చిత్రకాదిలేహ్యము

చిత్రమూలస్య త్వక్పంచాఢక ధన్వయాసవాసాపాఠాచ,
ఉగ్రాపునర్నవాద్వయ శిగ్రుత్వగ్భలాభూపీలునిర్గుండ్యః.
చవ్యారూపేంద్రయవఖదిరసార కింశుకత్రిఫలా,
ద్వికరంజం త్రివృద్ధం త్రిపుష్కరకణామూలసహాచరైరండాః.
పృథక్పలాన్యేషాం సప్త దశమూలకస్య పృథగ్ద్విపలంచ,
సర్వమిదం ద్వాదశద్రోణే జలేచ పాచయేద్విధినా. 130
అష్టాంశేవ శేషితే తస్మిన్నవవస్త్రపరిస్రుతం భవతి,
క్వాథేతథావైర్విశతపలం గుడంచ నిక్షిపేత్సమ్యక్. 131

కోశామృతాకుమారీ తపస్వినీ మధుహంతభుక్పృథ్వ్యాచ,
ఆర్ద్రికరజనీపునర్నవాగోమయరసంచ మిశ్రయేత్తత్ర. 132
గవాంమూత్రం సర్పిస్తైలంచ పృథక్పృథక్ప్రస్థంచాదాయ,
అభయానాంచసహస్రంగోమూత్రస్విన్నంజర్ఝరితంలోడ్యశనైర్భూయః.
ఏతద్ద్రవ్యాలోడ్య విపచే దవతార్యహింగు శుంఠీ మరీచకణానాం,
పృథక్త్రిపలానాం చూర్ణమయోరజషట్పలాని తత్రావపేత్, 134
శీతేతతోమధునః ప్రస్థచతుష్కం తద్ధాన్యేనిధాపయేత్పక్షం,
ఏతత్కాంకాయనేన కథితోయం కబలగ్రహం లేహయేత్ప్రాతః
ఏతద్గుల్మాన్ పరంచ నిహన్యాద్వివిధాని దారుణాని,
శూలాన్యష్ఠీలానాహక్షయ విషమజ్వరతృడ్విద్రధింశ్చాపి. 136
(ఆయుర్వేదే)

తా. చిత్రమూలపుసట్ట ౧౧ ఆషకములు, రేగటిదూల. అడ్డసరము, శిరుబొద్ది, వెల్లుల్లి, తెల్లగలిజేరు, ఎఱ్ఱగలిజేరు, మునగపట్ట, ముత్తపపులగము, ముచ్చుతుమికి, వావిలి, చవ్యము, నల్లజీడి, కొడిసెపాల, కాచు, ములుమోదుగ, త్రిఫలములు, క్రానుగచెక్క, నెమలిచెక్క, తెగడ, నేలదంతి పుష్కరమూలము (దీనియభావంబున ఆముదపువేళ్లు), మోషి, గోరింట, ఆముదపువేళ్లు-ఇవి దినుసుకు ౭ పలములు, దశమూలములు (అనఁగా మారేడు, గుమ్ముడు, తక్కిలి, కలిగొట్టు, కోలపొన్న, నేలములక, నక్కపొన్న, పెద్ద ములక, పల్లేరు) ఇవి దినుసుకు ౨ పలములు - ఇటుల వానినెల్ల దంచి ౧౬ ద్రోణముల యుదకముపోసి ఎనిమిదవభాగముగ కషాయముగాచి క్రొత్తవస్త్రములో వడియగట్టి అందు ౨౦౦ పలముల బెల్లము, నేతిబీర, తిప్పతీఁగ, కలబంద, తపసిచేరు, ఇప్పపువ్వు, చిత్రమూలము, కరక్కాయలు, అల్లము, పసపు, గలిజేరు అనువానిచూర్ణము, గోమయరసము, గోమూత్రము, నెయ్యి, తెల్లఆవనూనె, - ఇవి దినుసుకు ౪ సేరులు గలిపి పిదప ౧౦౦౦ కరక్కాయలను విత్తులుదీసి గోమూత్రములో నానబెట్టి ఎండించి పైదానిలో బాగుగగలిపి గరిటెకాడతో గలియబెట్టుచు పాకముజేసి దించునపుడు ఇంగువ, శొంఠి, మిరియాలు, పిప్పళ్లు అనువానిచూర్ణము దినుసుకు 3 పలములు, ఉక్కుపొడి ౬ పలములు గలిపి సాంగశీతలమున ౪ ప్రస్థములు తేనెపోసి ధాన్యరాశియం దొకపక్షంబునిచి ప్రాతఃకాలమున ఒకరూపాయయెత్తును సేవించిన గుల్మము, దారుణమైన పలువిధశూలలు, అష్ఠీలము, క్షయము, విషమజ్వరము, దప్పి, విద్రధి హరించును. ఇది కాంకాయనునివలన జెప్పంబడియెను.

విద్రధౌ వ్రణవత్సర్వం కర్మ కుర్యాద్భిషగ్వరః. 137

తా. విద్రధిరోగమును వ్రణమువలెనే చికిత్సింపవలయును.

రక్తవిద్రధియం దుపచారము

రక్తాధికస్థితౌ వస్త్యాం పిత్తవిద్రధివత్క్రియా,
న్యగ్రోధస్యత్వచశ్చైవ మంజిష్ఠాయాః కషాయకమ్. 138
ఆరగ్వధకషాయేణ నిశావహ్నినికుంభకం,
పిష్ట్వా ఖాదే జ్జయే త్తేన విద్రధించ రజోఽధికమ్.

(మాధవనిదానే)

తా. పొత్తికడుపునందు జనించు రక్తవిద్రధియందు పిత్తవిద్రధి చికిత్సంజేయ వలయును. మఱ్ఱిపట్ట, మంజిష్ఠ అను సిరెంటిని సమభాగములుగ దంచి కషాయము గాచి త్రాగినను, లేక పసపు, చిత్రమూలము, పెద్దమ్రానుచెక్క అనువానిని రేలచెక్కకషాయముతో నూరి త్రాగినను రక్తవిద్రధి హరించును.

పిత్తవిద్రధియం దుపచారము

కటుకం వత్సకోశీర భూనింబాతివిషాకణా,
ముస్తాచందనదార్వ్యశ్చ భూనింబోశీరవత్సకమ్. 140
పద్మా దురాలభా శుంఠీ వత్సకత్వగ్విపాచితం,
రక్తా పిత్తాతిసారఘ్నం పిత్తవిద్రధినాశనమ్. 141

తా. కటుకరోహిణి, కొడిసెపాల, వట్టివేరు, అతివస, నేలవేము, పిప్పళ్లు-వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయముగాచి త్రాగినను, లేక తుంగముస్తెలు, శ్రీగంధము, మ్రానిపసపు, నేలవేము, వట్టివేరు, కొడిసెపాల, పద్మకాష్ఠము, దురదగొండి, శొంఠి, కొడిసెచెక్క-వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయముగాచి త్రాగినను, రక్త, పిత్తాతిసారములు, పిత్తవిద్రధి హరించును.

శ్లేష్మవిద్రధికి త్రివృతాదితైలము

త్రివృతాపథ్యగ్ని సింధూకం దంతి బిల్వాకుళుత్థకం,
కల్కాంశం ప్రస్థగోమూత్రే తిలతైలం చతుష్పలమ్. 142
పాచ్యం తైలావశేషంతు కఫజే లేపనం హితం,

(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసిన తెల్ల తెగడ, చిత్రమూలము, వావిలి, నేలదంతి, మారేడు, ఉలవలు-ఇవి దినుసుకొక్కకర్షము, గోమూత్రము ౧ ప్రస్థము, నువ్వులనూనె ౪ పల

ములు-ఇటుల వీనినెల్ల నేకముజేసి తైలము శేషించువఱకుగాచి విద్రధులయందు లేప
నముజేసిన శ్లేష్మ విద్రధి హరించును.

అరిమేదాదిఘృతము

అంజలిశ్చారిమేదత్వక్కాథ్యాప్యష్టగుణేఽంభసి.
కుడవం తత్ర వైధాత్రీ స్వరసః క్షీరకం ఘృతం,
కర్షాశం కల్కితం తిక్తా త్రాయంతీ ధన్వయాసకః.
ముస్తాచామలకీచైవ జీవంతీ చందనోత్పలం,
పచేదేకత్ర సంయోజ్య తద్ఘృతం పాయయేజ్జయేత్.
విద్రధించ సగుల్మంచ దాహ మోహ జ్వరం తథా,
తృష్ణార్శో ఛర్ది హృద్రోగాః పిత్తరక్తం సకామలమ్. 146

తా. ఒకఅంజలిప్రమాణము నల్లతుమ్మచెక్కను దంచి ఆ అంజలిప్రమాణము
నీళ్లలో వైచి కషాయముగాచి అందు ఉసిరికపండ్లరసము, ఆవుపాలు, ఆవునెయ్యి అను
వానిని దినుసుకొక్కకుడవమును, చేతిబీర, కలుత్రానుగువేరు, లేగటిదూల, తుంగ
ముస్తెలు, ఉసిరికపప్పు, మనుబాల, శ్రీగంధము, కలువగడ్డలు అనువానికల్కమును
దినుసుకొక్కక కర్షప్రమాణమును గలిపి చక్కగ (అనఁగా ఘృతపక్వముగ) వండి
సేవించిన శ్లేష్మవిద్రధి, గుల్మము, చకారమువలన విసర్పి, తాపము, మోహము, జ్వరము
దప్పి, మూర్ఛ, వాంతి, అర్శోమ్మునొప్పి, పిత్తరక్తము, కామిల హరించును.

ఉదరరోగములయందు పథ్యము

కుళుత్థావాస్తు బృహతీ ద్విపటోలం పునర్నవా,
పక్వకూశ్మాండకతక మిసీ హింగు సజీరకమ్.
గవ్యం తక్రం పృశ్నికాళీ ముండీ నారంగ బిల్వకం,
ప్లీహాష్ఠీలోదరానాహ గుల్మ విద్రధిమిత్రకమ్. (మాధవనిదానే)

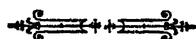
తా. ఉలవకట్టు, తోటకూర, లేక చక్రవర్తికూర, ములకకాయ, పొట్లకాయ
చేదిపొట్ల, గలిజేరుకూర, ముదిరిన గుమ్మడుకాయ, ఇండుపుకాయ, సదాప, ఇంగువ
జీలకఱ్ఱ, ఆవుచల్ల, కోఁపొన్న, బోడతరము, నారంజిపండు, మారేడుపండు - ఇవి
ప్లీహము, అష్ఠీలము, ఉదరము, ఆనాహము, గుల్మము, విద్రధి అనువానియందు పథ్య
కరంబులు.

ఉదరరోగములయందు దపథ్యము

నింబధాన్యాని నిష్పావ శాలూకం పిష్టవైకృతం,
తథా పిండాలపిణ్యాక మాంసం మధురసంభవమ్. 149
అలాబూ దధిచామ్లాని కలుషాణి గురూణిచ,
ప్లీహాష్ఠీలోదరానాహ గుల్మవిద్రధిశత్రవః. 150

తా. వేపపండు, కొత్తిమెర్లు, అనుములు, కలువగడ్డలు, పిండివంటకము, *చారకంద, తెలికపిండి, మాంసము, మధురజనితమద్యవిశేషములు, అనుగపుకాయ, పెరుగు, పులుసు, కల్మషద్రవ్యములు, గురుకరద్రవ్యములు - ఇవి ప్లీహము, అష్ఠీలము, ఉదరము, ఆనాహము, గుల్మము, విద్రధి అనువానియందు దపథ్యకరంబులు.

ఏకాదశ ప్రకరణమ్.

* ఇదే పెండలమనియు జెప్పంబడును.

ద్వాదశప్రకరణము.

తృష్ణారోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

శ్లోకః. నీలకంఠం మహాదేవం తారకం కరుణార్ణవం,
దేవేశం భక్తమందార మష్టమూర్తిమహం భజే. 1

తా. మహాదేవుఁడు, సంసారతారకుఁడు, కరుణారసపరిపూర్ణుఁడు, సర్వదేవతలకు ప్రభువు, భక్తులకోర్కె నీడేర్చువాఁడు, అష్టమూర్తిస్వరూపుఁడు నగునీలకంఠుని నేను భజించుచున్నాఁడను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజని పేరొక్కనంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయమను నీగ్రంథము యొక్క ద్వాదశప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

తృష్ణానిదానము

భయశ్రమాభ్యాంబలసంక్షయాంవాప్యూర్ధ్వంచితంపిత్తవివర్ధనైశ్చ,
పిత్తంసవాతంకుపితంనరాణాం తాలుప్రపన్నంజనయేత్పిపాసాత్. 3
(ఆయుర్వేదే)

తా. భయము, శ్రమ, బలక్షయము, పిత్తమును ప్రకోపింపఁజేసెడి క్రోధము, ఉపవాసము మొదలగువానివలన స్వస్థానమున జేరియుండు పిత్తవాతములు ప్రకోపించి ఊర్ధ్వగతంబులై కోడౌడను (అనఁగా పిపాసస్థానమును) జెంది దప్పిని గలుగఁజేయును.

తృష్ణాసామాన్యలక్షణము

జిహ్వా బహిర్గమన కర్కశ కంఠజిహ్వా
కాంతిప్రలాపముఖశోషజలాభిలాషా,
ద్వేషాన్నశనేంద్రియమనస్స్వరహానితంద్రా
సామాన్యలక్షణమిదం కథితం తృషోస్యాః. 4

తా. నాలుక బైలువెడలుట, కంఠము, నాలుక బిరుసుగనుండుట, కాంతి చెడుట, ప్రలాపించుట, నోరెండుట, నీరుద్రాగుటయం దిచ్ఛగలుగుట, అన్నద్వేషము.

గలుగుట, పంచేంద్రియములు సత్వవిహీనంబులుగ నుండుట, మనస్సు, కంఠస్వరము చెడుట, తంద్ర గలుగుట - ఇవియు తృష్ణారోగసామాన్యలక్షణంబులు.

వాతజతృష్ణాలక్షణము

క్షామాస్యతా మారుతసంభవాయాం తోదస్తథా శంఖశిరస్సుచాపి,
స్రోతోనిరోధో విరసంచవక్త్రం శీతాభిరద్భిశ్చ వివృద్ధిమేతి. 5
(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. ముఖ మెండి పీనుఁగగుట, కణతి, మస్తకము అనువానియందు సూదులతో బొడుచునట్టుల పీడగలుగుట, రసవాహినీనాడులు, ఉదకవాహినీనాడులు అడ్డగింపబడుట, ముఖము విరసంబగుట, శీతోదకమును త్రాగిన దప్పి వృద్ధిఁజెందుట, చకారము వలన నిదురపట్టకుండుట - ఈలక్షణములుగలది వాతజతృష్ణయని దెలియవలయును.

పిత్తజతృష్ణాలక్షణము

మూర్ఛాన్నవిద్వేష విలాపదాహా రక్తేక్షణత్వం ప్రతతశ్చశోషః,
శీతాభిలాషో ముఖతిక్తతాచ పిత్తాత్మికాయాం పరిదూయనంచ.

తా. మూర్ఛ, అన్నద్వేషము, తలుచుమాటలు, తాపము, నేత్రములయందెఱుపు వర్ణము, కడుశోష, శీతపదార్థములయం దిచ్ఛగలుగుట, ముఖము చేదుచేయుట, సంతాపముగలుగుట - ఈలక్షణములుగలది పిత్తజతృష్ణయని తెలియవలయును.

కఫజతృష్ణాలక్షణము

బాష్పావరోధాత్కఫసంవృతేఽగ్నౌ తృష్ణాబలాసేనభవేత్తథాతు,
నిద్రాగురుత్వం మధురాస్యతాచ తృష్ణార్దితశ్శుష్యతిచాతిమాత్రమ్.
(మాధవనిదానే)

తా. స్వకారణమువలన బ్రకోపించినకఫము జాఠరాగ్నినాచ్ఛాదించుటచే దాని వేఁడిమి నడ్డగింపఁబడినదై అధోముఖుండై ఉదకమును వహించుచుండు స్రోతస్సుల శోషింపంజేసి కఫతృష్ణను గలుగంజేయును. దానియందు నిద్ర, జడత్వము గలిగి నోరు తీపిగనుండును. ఈతృష్ణవలన పీడింపంబడినవాఁడు కడుశోషంజెందును.

క్షతజతృష్ణాలక్షణము

క్షతస్యరుక్ఛోణితనిర్గమాభ్యాం తృష్ణాచతుర్థీక్షతజామతాతు,

తా. శస్త్రాదికములవలన క్షతముగలవానికిపీడ, రక్తస్రావము గలుగును. వాని వలన క్షతజతృష్ణ జనించును. ఇది నాలుగవదిగనుండును. (క్షత మన గాయము.)

క్షయజతృష్ణాలక్షణము

రసక్షయాద్వా క్షయసంభవా సా తయాభిభూతస్తు నిషాదినేషు. 8
పేపీయతేఽంభస్సుసుఖంనయాతి తాంసన్నిపాతాదితికేచిదాహుః,
రసక్షయోక్తానిచ లక్షణాని తస్యామశేషేణ భిషగ్వ్యవస్యేత్. 9

తా. రసక్షయమువలన జనించునది క్షయజతృష్ణయనంబడును. దానివలన పీడితుఁడుగనుండువాఁడు జేయుంబగలు పలుమారు నీరుద్రాగినను తృప్తిజెందకుండును. ఇది సన్నిపాతజనితంబని కొందఱు వచించెదరు. దీనియందు రసక్షయమున జెప్పంబడియుండు లక్షణంబులన్నియు గలుగునని వైద్యుఁడు తెలిసికొనందగును. (రసక్షయమున హృదయమునందు పీడ, మబ్బు, శోష, చెవుడు, చీమలు శరీరముపైఁ బారునటులుండుట, దప్పి అను నుపద్రవంబులు గలుగునని సుశ్రుతమునందు జెప్పంబడియున్నయది.)

ఆమజతృష్ణాలక్షణము

త్రిదోషలింగామసముద్భవాతు హృచ్ఛూలనిష్ఠీవనసాదకర్త్రీ,
(మాధవకల్పే)

తా. త్రిదోషలక్షణంబులు, హృదయమున శూలగలుగుట, జొల్లుకారుట, బడలికగనుండుట-ఈలక్షణములుగలది ఆమజ (అనఁగా అజీర్ణ) తృష్ణయని దెలియవలయును.

అన్నజతృష్ణాలక్షణము

స్నిగ్ధం తథామ్లం లవణంతు భుక్తం గుర్వన్నమేవాశుతృషం కరోతి.

తా. స్నిగ్ధము, పులుసు, జడము, లేక మూత్రాధికము గలయన్నమును భుజించుటవలన శీఘ్రముగ జనించునది అన్నజతృష్ణ యనంబడును.

ఉపసర్గజతృష్ణాలక్షణము

దీనస్వరః ప్రతామ్యం దీనాననశుష్కహృదయగళతాలుః,
భవతిఖలు సోపసర్గాత్తృష్ణా సా శోషిణీకష్టా,
జ్వరమోహక్షయకాసశ్వాసాద్యుపసృష్టదేహానామ్. 11
(మాధవీయే)

తా. తృష్ణయొక్క యుపద్రవమువలన దీనస్వరము, మోహము, మనశ్శ్రాంతము గలుగుట, ముఖమువాడుట, హృదయము, గొంతు, దవడలు ఎండుట-ఈలక్షణములు గలది ఉపసర్గజతృష్ణయని దెలియవలయును. మఱియు శరీరముకృశించిజ్వరము, మోహము క్షయము, దగ్గు, శ్వాసము, ఆదిశబ్దమువలన అతిసారము మొదలగు నుపద్రవములతో గూడియుండు తృష్ణారోగము కష్టసాధ్యంబు.

◆ అసాధ్యతృష్ణాలక్షణము ◆

సర్వాస్త్వతిప్రసక్తా రోగకృశానాం వమిప్రసక్తానాం,
ఘోరోపద్రవయుక్తాస్తృష్ణా మరణాయ విజ్ఞేయాః. 12

తా. వాతజాదిసర్వతృష్ణారోగములు మిక్కుటముగ వృద్ధిజెందినను, లేక తృష్ణారోగమువలన శరీరము కృశించినను, లేక వాంతివలన దప్పిగలిగినను, ఇట్టిభయంకరమైన నుపద్రవములతోగూడియుండు తృష్ణారోగి మృతిజెందు నని డెలియవలయును.

దాహనిదానము

◆ మద్యజన్యదాహలక్షణము ◆

త్వచం ప్రాప్త స్సపానోష్మా పిత్తరక్తాభిమూర్ఛితః,
దాహం ప్రకురుతే ఘోరం పిత్తవత్తత్ర భేషజమ్. 13

(ఆయుర్వేదే)

తా. మద్యపానమువలన పిత్తము ప్రకోపించి దానియొక్కయూష్మము పిత్తరక్తమువలన వృద్ధింజెంది చర్మగతంబై భయంకరమైన దాహమును గలుగంజేయును, దానియందు పిత్తశమనకరౌషధముల సేవింపందగును.

◆ రక్తజ, పిత్తజదాహలక్షణము ◆

కృత్స్నదేహానుగం రక్త ముద్రిక్తం దహతి ధ్రువం,
సముష్యతే తృష్యతేచ తామ్రాభ స్తామ్రలోచనః. 14
లోహగంధాంగవదనో వహ్నినేవావకీర్యతే,
పిత్తజ్వరసమః పిత్తా త్సచాప్యసవిధిస్స్మృతః 15

తా. సర్వదేహమునందుండు రక్తముప్రకోపించి కడుదాహమును గలుగంజేసిన రక్తజదాహ మనంబడును. దానియందు రోగికి అగ్నివద్దగూర్చుండియుండునటుల తాపము, దప్పి, శరీరనేత్రములయం దెఱుపువర్ణము, శరీరము, నోరు అనువానియం దినుముతో తుల్యమైనవాసన, శరీరముపై నిప్పునుజల్లినటుల వేదనగలుగును. మఱియు పిత్తాధిక్యమువలనను దాహముజనించును. దానియందు పిత్తజ్వరచికిత్సం జేయవలయును.

◆ తృష్ణానిరోధజదాహలక్షణము ◆

తృష్ణానిరోధాదబ్ధాతౌ క్షీణే తేజస్సముద్ధతం,

సబాహ్యాభ్యంతరం దేహం ప్రదహే న్మందచేతనః, 16
సంశుష్కగళతాల్వోష్ఠో జిహ్వాం నిష్కృష్య వేపతే,
(సిందూరమణిదర్పణే)

తా. దప్పి నడ్డగించుటవలన ఉపకరూపమైన ధాతువు క్షయించి దానివలన పిత్తోష్మము వృద్ధిం జెంది శరీరమునకు లోపల, వెలపల దాహమును గలుగంజేయును. దానం జేసి రోగి జ్ఞానశూన్యుండగుటయే గాక గొంతు, లోదౌడ, పెదవి అనువానియందు శోష గలవాఁడై నాలుకను బైటికీడ్చి కదలించుచుండును.

శస్త్రఘాతజదాహలక్షణము

అసృజాపూర్ణకోష్ఠస్య దాహోన్యస్స్యాత్సుదుస్సహః. 17

తా. శస్త్ర ప్రహారమువలన రక్తము కోష్ఠమున (అనఁగా హృదయాదులయందు) నిండి దాహమును గలుగంజేయును. ఇదియే శస్త్రజన్యదాహ మనంబడును. ఇది కడు నసాధ్యము.

ధాతుక్షయజన్యదాహలక్షణము

ధాతుక్షయోత్థో యోదాహ స్తేన మూర్ఛా తృషాన్వితః,
క్షామస్వరః క్రియాహీన స్ససీదే ద్భృశపీడితః. 18

తా. రసాదిధాతువులు క్షయించుటవలన దాహము జనించును. దానియందు మూర్ఛ, దప్పి, స్వరభంగము, నిశ్చేష్టత, కడుపీడ గలవాఁడై మృతిజెందును.

క్షతజదాహలక్షణము

క్షతజోనశ్నతశ్చాన్య శ్శోచతోవాప్యనేకధా,
తేనాంతర్దహ్యతేఽత్యర్థం తృష్ణా మూర్ఛా ప్రలాపవాన్. 19

తా. క్షతమువలన జనించినదాహములో అన్నద్వేషముగలుగును. లేక పలువిధములుగ దుఃఖించుటవలన లోపల మిక్కుటముగ దాహముజనించును. దానియందు దప్పి, మూర్ఛ, తబ్బిబ్బుమాటలు గలుగును.

మర్మాభిఘాతజదాహలక్షణము

మర్మాభిఘాతజోప్యస్తి సోఽసాధ్య స్సప్తమోమతః,
సర్వఏవచ వర్జ్యాస్స్యు శ్శీతగాత్రస్య దేహినః. 20

తా. మర్మముపై దెబ్బదగులుటవలన దాహముజనించును. ఇది అసాధ్యము. ఈ దాహము ఏడవసంఖ్యగలదిగనుండును. సర్వదాహములయం దెవనిశరీరము వెలపటచల్లగ నుండెడినో, అట్టివానియొక్క సర్వదాహముల వర్జింపవలయును.

తృష్ణకు పునర్నవాదికల్పము

పునర్న వాహ్యాపామార్గమూలకం జీ కద్వయం,
తక్రపిష్టం పిబేచ్చాపి ముఖశోష ప్రశాంతయే. 21
(చికిత్సాసారసిద్ధసంగ్రహే)

తా. గలిజేరువేరు, ఉత్తరేణివేరు, జీలకఱ్ఱ, నల్లజీలకఱ్ఱ-వీనిని సమభాగములుగ మజ్జిగతోనూరి త్రాగిన దప్పిహరించును.

పర్పటీ మాగధీమూలం పిచుమందార్ద్రికద్రవైః,
మర్దయిత్వా వటీకార్యా ముఖశోష ప్రశాంతయే. 22
(మాధవనిదానే)

తా. పర్పాటకము, మోడి - వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి వేపచెక్క, అల్లము అనువానిరసములతోనూరి మాత్రలుజేసి సేవించిన దప్పిహరించును.

తృష్ణకు ఖర్జూరాదికషాయము

[1]ఖర్జూర యష్టి కాశ్మీర మృద్వీకా పద్మ కేసరం,
ధాత్రీపరూషం వ్యాఘ్రీచ బలా [2]ద్వయంచ చందనమ్. 23
మధూకపుష్పకాశ్మర్యం తోయైశ్చైవ చతుర్గుణైః,
పక్వం పర్యుషితం రాత్రౌ స్థితా భాండేన వేదృఢే. 24
లాజాచూర్ణ ప్రతీవాపం శర్కరా మధుసంయుతం,
తృష్ణా దాహాహరం పానే జాతీపుష్పాధివాసితమ్. 25
మూర్ఛా దాహ భ్రమం హంతి దీప్తం గృహ మివాంబునా,
(ఆయుర్వేదే)

తా. ఖర్జూరపండ్లు, యష్టిమధుకము, కుంకుమపువ్వు, ద్రాక్షపండ్లు, తామరయగరులు, ఉసిరికపప్పు, పెద్దయీంత, పెద్దములక-చిన్నములక, ముత్తవపులగము, పెద్దముత్తవపులగము, శ్రీగంధము, ఇప్పపువ్వు, గుమ్ముడు-వీనిని సమభాగములుగ దంచి నాలుగింతలు నీళ్ళుపోసి నాలవభాగముగ కషాయముకాచి వడియగట్టి క్రొత్తకుండలో నునిచి అందు పేలపుసత్తు, పంచదార, తేనె గలిపి జాజిపూలువైచి ఒకరాత్రియునిచి సేవించిన "అగ్నిచే దహింపంబడుచుండు గృహము నుదకమువలన శాంతిజెందుచుండంబున" దప్పి, తాపము, మూర్ఛ, భ్రమ అనునవి శాంతి జెందును.

---

1 ఖర్జూరోశీరమృద్వీకం పద్మకం పద్మ కేసరమ్, 2 యష్టిక.

తృష్ణకు వాలుకాదిలేహ్యము

ద్వాత్రింశత్తోయపలై స్తోయైః పలైకం వాలుకం పచేత్. 26
పాదశేషం వస్త్రపూతం లాజాసక్తుసితామధు,
యుక్తం లేహ్యం నిహంత్యాశు దాహ తృష్ణా మదాత్యయాన్.

తా. ౩౨ పలముల నుదకములో నొకపలము కూతురుబుడమను వైచి యారవభాగముగ కషాయమును గాచి వడియగట్టి అందు పేలపుసత్తు, పంచదార, తేనె గలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి సేవించిన తాపము, దప్పి, మదాత్యయరోగము శీఘ్రముగ హరించును.

దాహమునకు సైంధవకల్పము

నిష్కైకం సైంధవం చూర్ణం సురాపలచతుష్టయం,
పిబేత్సద్యశ్శమంయాతి మద్యపానోత్థదాహకమ్. 28

తా. నిష్కప్రమాణము సైంధవలవణమును ౪ పలముల కల్లులోగలిపి సేవించిన మద్యపానమువలన జనించిన తాపము తత్క్షణమున హరించును.

తృష్ణకు దధిమస్తుకల్పము

దధిమస్తు గుడం క్షౌద్రం మద్యంచైవామ్లకాంజికైః,
సఘృతై స్సక్తుభి స్తృష్ణాం ప్రాతఃపానాత్త్ర్యహాజ్జయేత్. 29

తా. పెరుగుమీఁదిమీగడ, బెల్లము, తేనె, మద్యము, పులిసినకలి, నెయ్యి, పేలపుసత్తు-వీనిని ప్రాతఃకాలమున సేవించిన మూడుదినములలో దప్పి హరించును.

యవసక్తుకల్పము

యవబీజోత్థసక్తూనాం ససైంధవసువర్చలం,
సజీరకం జలం పీతం పానాత్యయహరం పరమ్. 30

తా. యవలపేలపుసత్తు, సైంధవలవణము, సౌవర్చలవణము, జీలకఱ్ఱ-వీనిని సమభాగములుగ నుదకముతోనూరి త్రాగిన మద్యపానమువలన జనించినదాహము హరించును.

వాతతృష్ణకు బదర్యాదికల్పము

కోల దాడిమవృక్షామ్ల మాతులుంగద్రవం పృథక్,
పలైకం హపుషా శుంఠీ యవానీ జీరకస్సమమ్. 31
స్తోకం క్షిప్త్వా పిబేచ్చాప్లే వాతతృష్ణాత్యయం హరేత్,
(సిద్ధసంగ్రహే)

తా, రేగుపండు, దాడిమపండు, చింత, మాదీఫలము-అనువానియొక్క రసమును

దినుసు కొక్కొకపలముచొప్పన గ్రహించి అందు బోదతరము, శొంటి, ఓమము, జీలకఱ్ఱ అనువానిచూర్ణము దినుసుకర్థపలముచొప్పున గలిపి సేవించిన వాతతృష్ణ హరించును.

పైత్యతృష్ణకుసితాదికల్పము

సితా దాడిమ ఖర్జూర ద్రాక్షా చవ్య పరూషకమ్. 32
ప్రతిచూర్ణంతు కర్షైకం పలమాత్రంతు సక్తుకం
ఉదకం మదిరాచైవ ప్రతియోజ్యం పలత్రయమ్. 33
పిత్తతృష్ణాత్యయంచాశు పిబే చ్ఛాంతి మవాప్నుయాత్,

తా. పంచదార, దాడిమపండు, ఖర్జూరపండు, ద్రాక్షపండు, చవ్యము, చిట్టీతపండు అనువానిని దినుసుకు కర్ష ప్రమాణముచొప్పున దంచి చూర్ణముజేసి ఒకపలము పేలపుపత్తు గలిపి అందు నీళ్ళు, కల్లు, మూడుమూడుపలములు గలిపి సేవించిన పిత్తతృష్ణ శీఘ్రముగ హరించును.

శ్లేష్మజతృష్ణకు శారిబాదికషాయము

శారిబా ధాన్యకం ద్రాక్షా వాలుకం చందనం సమమ్. 34
సర్వతుల్యం భవే ల్లాజా స్సర్వం తోయై శ్చతుర్గుణైః,
పాదశేషం పచేత్పీతం ససితం శ్లేష్మజాం జయేత్. 35

తా. మనుబాల, కొతిమెర్లు, ద్రాక్షపండు, కూతురుబుడమ, శ్రీగంధము-వీనిని సమభాగములుగ దంచి చూర్ణముజేసి దీనికి సమముగ పేలపుసత్తుగలిపి యీయన్ని ద్రవ్యములకు నాలుగింతలు నీళ్లుపోసి చతుర్థాంశముగ కషాయముగాచి పంచదారగలిపి త్రాగిన శ్లేష్మజతృష్ణ హరించును.

తృష్ణకు చందనాదికల్పము

చందనం శారిబా ద్రాక్షా ముస్తా బదరకం సమం,
సర్వతుల్యా స్తథాలాజా ద్విరష్టగుణితై ర్జలైః. 36
అష్టావశేషకం పాచ్యం సితా క్షౌద్రయుతం పిబేత్,
ఛర్దిం తృష్ణాం నిహంత్యాశు క్షౌద్రై ర్వామతీకామలమ్. 37
అత్యంతమద్యపానేన తంహారే ద్దాహమేవహి,
తృష్ణాం భ్రాంతిం క్లమం శోషం తథా పానాత్యయం హరేత్. 38
(ఆయుర్వేదే)

తా. శ్రీగంధము, గూడపాల, ద్రాక్షపండు, తుంగముస్తెలు, రేగుపండు-ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము, పేలాలు ౫ భాగములు, ఉదకము ౧౬౦ భాగములు - ఇటులవాని

మిరియాలు ౨ భాగములు, పంచదార ౩ భాగములు-ఇట్టుల వీనిని ఖల్వములో నూరిచి, మెత్తగానూరి ౩ గురిగింజలయెత్తుగ ప్రాతఃకాలమున సేవించి వెంబడిగ ఒకరాత్రి యుంచబడినసీరును త్రాగిన అత్యంతమైన దప్పి హరించును. ఇది అశ్వినీదేవతలచే ప్రకటింపబడి యెను.

తృష్ణాహరయోగము

రోగోపసర్గజాతాయాం ధాన్యాంబుససితం మధు,
వటప్రరోహయష్ట్యాహ్వా కణా మధుకృతా వటీ. 44
ముఖస్థాచిరకాలోత్థాం తృష్ణాం హన్యాత్సుదుస్తరాం,

తా. రోగమువలన దప్పిగలిగిన ధనియాలనీళ్ళలో తేనె, పంచదార గలిపిత్రాగవలయును. లేక మఱ్ఱిచిగుళ్ళుగాని, లేక లేతమఱ్ఱియూడలు, అతిమధురము, పిప్పళ్ళు అను వానినిగాని నూరి యుంటజేసి పుక్కిలియందుంచికొని దానిరసమును మ్రింగుచుండిన చిరకాలముగ జనించి యసాధ్యంబుగనుండు దప్పి హరించును.

క్షౌద్రాదిగండూషము

సక్షౌద్రమామ్రజంబూత్థం పిబేత్క్వాథం సుఖోష్ణకమ్. 45
సతృష్ణో మధునా కుర్యాద్గండూషాన్ సలిలాశ్రితం,

తా. మామిడి, నేరేడు, అనువానిసమభాగములుగ దంచి కషాయముగాచి తేనె వైచి చల్లార్చి త్రాగినను, లేక తేనెలోనీళ్ళుగలిపి పుక్కిలించి యుమిసినను దప్పిశమించును.

దాహమునకు చంద్రకళారసము

గగనదరదయుక్తం శుద్ధసూతంచ గంధం
ప్రహరమధుసుపిష్టం వల్లయుగ్మం నరోద్యాత్
జ్వరహరగదసింహో శృంగబేరోదకేన
ప్రథమజనితదాహం తక్రభుక్తంచ భోజ్యమ్. (నిత్యనాథీయే)

తా. అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నూరిచి తేనెతో నొకఝాము మర్దించి రెండు వల్లముల యెత్తుగ అల్లపురసానుపానముతో సేవించిన వాతప్రకోపమువలన గలిగిన దాహము, జ్వరము శమించును. పథ్యము మజ్జిగయన్నము భుజింపవలయును. ఇది గదసింహారస మనియు జెప్పంబడును.

రసాదిగుటికలు

రసబలిఘనసారచందనానాం సనలదసేవ్యపయోదజీవనానామ్,

అపహారతిగుటీముఖస్థితేయం సకలసముత్థితదాహమూర్ఛ్రయేత్తామ్.

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, పచ్చకర్పూరము, చందనము జటామాంసి, వట్టివేరు, తుంగముస్తెలు-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి నేతిలోగలిపి యుంటలుజేసి నోటియందునిచికొనిన త్రిదోషమువలనజనించిన దాహము హరించును. కావున నీరసాదిగుటికలను ఎల్లప్పుడు నోటియం దునిచికొనవలయును.

మృతసంజీవనీగుటికలు

మధుయష్టి లవంగంచ శిలాజతు త్రుటి స్తథా,
సహస్రభావనా కార్యా నవతంతులవారిణా. 48
యామమాత్రం దృఢం మర్ద్య వటీకోల సమాస్మృతా,
కృష్ణకార్పాసనీరేణ తృష్ణా దాహ జ్వరాన్ జయేత్. 49
మూర్ఛాద్యముగ్రరోగంచ వాతం పిత్తంచ నాశయేత్,
మృతసంజీవనీ ప్రోక్తా పూజ్యపాదై రుదీరితా. (సిద్ధరసార్ణవే) 50

తా. అతిమధురము, లవంగములు, శుద్ధిజేసినశిలాజిత్తు, ఏలకులు అనువానినిసమభాగములుగ చూర్ణముజేసి క్రొత్తబియ్యపుకడుగుతో ౧౦౦౦ మార్లు భావనజేసి పిదప నొకర్యామము బాగుగమర్దించి రేగుబండంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని నల్లప్రత్తి యాకురసానుపానముతో సేవించిన దప్పి, దాహము, జ్వరము, మూర్ఛ మొదలగు భయంకరరోగములు, వాతజ, పిత్తజరోగములు నశించును. ఇది పూజ్యపాదునిచే జెప్పంబడియెను.

ఖర్జూరాదిచూర్ణము

ఖర్జూరామలబీజాని పిప్పలీచ శిలాజతు,
ఏలా మధుక పాషాణ చందనోర్వారుబీజకమ్. 51
ధాన్యకం శర్కరాయుక్తం పాతవ్యం యష్టివారిణా,
అంగదాహం లింగదాహం గుదజం క్షీణశుక్రజమ్. 52
శర్కరాశ్మరి శూలఘ్నం వృష్యం బలకరం పరం,
నాశయే న్మూత్రరోగాంశ్చ తథా శుక్రభవానపి. 53

తా. ఖర్జూరము, ఉసిరికవరుగు, పిప్పళ్ళు, శుద్ధిజేసినశిలాజిత్తు, ఏలకులు, అతిమధురము, కొండపిండివేరు, చందనము, దోసవిత్తులు, కొత్తిమెర్లు, పంచదార - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి అతిమధురకషాయానుపానముతోడ త్రాగిన శరీరము, మేఢ్రము, గుదము అనువానియందలితాపము, శుక్రక్షయమువలన జనించిన తాపము,

తచ్చూర్ణం తైలమధ్యేచ నిక్షిప్య త్వాచయే త్సుధీః,
మేహారికాష్ఠయుక్తేన పాచయే త్కోమలాగ్నినా. 62
సుపక్వం తైలముద్ధృత్య రాత్రౌ హంగంచ మర్దయేత్.
అంగశూలం చాంగదాహ న్నేత్రరోగా న్నపీనసాన్. 63
పాండు కామల ముష్ణాని సూతికా సన్నిపాతజిత్,
కరదాహ న్పాదదాహ స్తంద్రాం కటి సమీరజాన్. 64
క్షయ కుష్ఠాంశ్చ కండూాంశ్చ గజకర్ణాదికం తథా,
శిరోరోగా న్భ్రమా న్పిత్తం నేత్రాణాం దృష్టిగోచరమ్. 65
తథైవామృతతుల్యంచ జ్వరాణాం జీర్ణినామపి,
అస్థిగంతు జ్వరంచైవ మేహజ్వర ప్రశాంతయే. 66
సర్వాంగే మర్దనం చైవ మంగళస్నానమాచరేత్,
శివోదితమిదం తైల మశ్విభ్యాం గోచరీకృతమ్. 67
సర్వరోగహరంచైవ దుర్లభం భిషజాం భువి,
సాధయేద్గురుముఖేనైవ సిద్ధిర్భవతి నాన్యథా, 68

(పూజ్యపాదీయే)

తా. ౪౦౦ రూపాయలయెత్తు తెల్లగల్జేరువేరును, ౨౫౬ రూపాయలయెత్తు నల్లావునెయ్యి, నల్లావుపాలు అనువానితో నూరి అందు నువ్వులనూనె ౪౦౦ రూపాయల యెత్తు, కరుషూపము ౧౬ రూపాయలయెత్తు, మిరియాలు, లవంగపుచెక్క ౨ భాగములు, కచోరములు, పట్టివేరు, కురువేరు, మంజిష్ఠ, కాచు, చందనము, రక్తచందనము,కృష్ణాగరు, రుద్రాక్ష అనువానిచూర్ణము దినుసొకటింటికి ౪ రూపాయలయెత్తుచొప్పున గలిపి మేహారికాష్ఠములతో మందాగ్నితో తైలపక్వముగ గాచి దించుకొని రాత్రుల సర్వాంగ మునందు మర్దనముజేసికొని మంగళస్నానముజేసిన అంగశూల, అంగతాపము, నేత్ర రోగములు, పడిసెము, పాండురోగము, కామిల, శరీరమునందలియుష్ణము, బాలింతరో గము, సన్నిపాతము, చేతులు కాళ్ళు మండుట, తంద్ర, కటివాతము, క్షయము, కుష్ఠము, దురద, గజకర్ణము, మస్తకరోగము, భ్రమ, పిత్తము, నేత్రరోగము, దృష్టిరోగము, జీర్ణ జ్వరము, అస్థిగతజ్వరము, మేహజ్వరము-వీనిని హరింపజేయును. ఈతైలము పూర్వమున ఈశ్వరునిచే జెప్పంబడియెను. దాని నశ్వినీదేవతలు ప్రసిద్ధపఱచిరి. మఱియు నీతైలము సర్వరోగముల హరింపజేయును. ఇదిభూమియందుండు వైద్యులకులభించుట దుర్లభము.

కతైలమును గురుముఖముగ నెఱింగిన నౌషధసిద్ధి గలుగును. తద్విపరీతంబున సిద్ధి గలుగనేరదు.

సర్వాంగే చందనాలేప శ్చంద్రకస్తూరికాయుతః,
సితనీరజలేపోవా ధారాగారనివేశనమ్. 69

తా. పచ్చకర్పూరము, కస్తూరి అనువానితోగూడియుండు శ్రీగంధమును పూసికొనినను, లేక తెల్లతామరపువ్వుల ధరించినను, లేక జలయంత్రములు గలగృహమున వసించుచుండినను తాపము హరించును.

తృష్ణారోగములయందు పథ్యము

భృష్టముద్గమసూరైర్వా చణకైర్వా కృతోరసః,
రంభాపుష్పం తక్రకూర్చం ద్రాక్షా పర్పట వాలకమ్. 70
కపిత్థం మాలికా కోలం కూశ్మాండక ముపోదికా,
ఖర్జూరం దాడిమం ధాత్రీ కర్కటీలలదంబుచ. 71
జంబీరం కిరమర్దశ్చ బీజపూరో గవాంపయః,
మధూకపుష్పం హ్రీబేరం తిక్తాని మధురాణిచ. 72
బాలతాళాంబు శీతాంబు పయః పేయ ప్రపానకం,
మాక్షికం సరసీతోయం శతాహ్వా నాగకేసరమ్. 73
ఏలా జాతీఫలం పథ్యా కుస్తుంబరి కుచందనం,
ఘనసారో గంధసారః కౌముదీ శిశిరోஉనిలః.
చందనార్ద్రప్రియాశ్లేషో ముక్తాభరణధారణం,
గాహనం లేపనంచాస్య పథ్యమేతత్తృషాతురే. 75

(మాధవనిదానే)

తా. వేయించిన పెసలు, చిఱుసెనగలు, సెనగలు అనువానిలో దేనితోనైనను జేయబడినకట్టు, అరటిపువ్వు, మజ్జిగ, జున్ను, ద్రాక్షపండు, పర్పాటకము, వట్టివేరు వెలగపండు, పువ్వులదండ, రేగుపండు, గుమ్మడుకాయ, బచ్చలికూర, ఖర్జూరపండు, దాడింబపండు, ఉసిరికపండు, దోసకాయ, పారేనీరు, నిమ్మపండు, ఓకఫలము, మాదీఫలము, ఆవుపాలు, ఇప్పపువ్వు, కురువేరు, చేదుగలరసము, మధురరసము, లేతతాటినీరు, శీతోదకము, పాలు, పానకము, తేనె, చెరువులోనినీరు, చల్లకిల్లిగడ్డలు, నాగకేసరములు, ఏలకులు, జాజికాయ, కరక్కాయ, కొత్తిమెర్లు, రక్తచందనము, పచ్చకర్పూరము, కచోరములు, వెన్నెల, చల్లనిగాలి, చందనముపూసికొనిన స్త్రీలయొక్క యాలింగనము,

ముత్యాలహారముల ధరించుట, నదులయందు స్నానముజేయుట, లేపనము-ఇవి తృష్ణా రోగమునందు పథ్యకరంబులు.

తృష్ణారోగమునం దపథ్యము

స్నేహాంజనం స్వేదనధూమపానం వ్యాయామనస్యాతపదంతకాష్ఠం,
గుర్వన్నమమ్లం లవణం కషాయం కటుత్రికం దుష్టజలానితీక్ష్ణమ్. 76

తా. శరీరమునకు తైలముపూసికొనుట, అంజనము వేసికొనుట, చెమటదీయుట, ధూమపానముసేయుట, మిక్కుటముగ సంచరించుట, నస్యముసేయుట, ఎండలోదిరుగుట, చెడ్డదంతకాష్ఠము, జడాన్నము, పులుసు, ఉప్పు, ఒగరుగలరసములు, శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు, చెడ్డనీరు, కారము అనువానిసేవ జేయుట-ఇవి యన్నియు తృష్ణారోగమునం దపథ్యకరంబులు. అట్లగుటచే వానిని వర్జింపవలయును.

దాహరోగమునందు పథ్యము

శాలయష్షష్టికా ముద్గా మసూరా శ్చణకా యవాః,
ధన్వమాంసరసాలాజా మండంవై సక్తువాసితా. 77
శతధౌతం ఘృతం దుగ్ధం నవనీతం పయోభవం,
కూశ్మాండం కర్కటీ మోచా పనస స్వాదు దాడిమమ్. 78
పటోల పర్పటీ ద్రాక్షా ధాత్రీఫల పరూషకం,
బింబీ తుంబీ తథా పేఠః ఖర్జూరం ధాన్యకం మిసీ. 79
బాలతాలం ప్రియాళంచ శృంగాటంచ కసేరుకం,
మధూకపుష్పం హ్రీబేరం పథ్యా తిక్తాని సర్వశః. 80
సితా ప్రదేహః భూవేశ్మ సేకోఽభ్యంగావగాహనం,
ఫుల్లోత్పలదళశ్యామ శయ్యాశీతలకాననమ్. 81
కథావిచిత్రాగీతాని వాద్యం మంజుళభాషణం,
ఉశీరచందనోలేప శ్శీతాంశు శ్శిశిరోఽనిలః. 82
ధారాగృహం ప్రియాస్పర్శో ప్రతీరం హిమవాలుకం,
సుధాంశురశ్మయస్స్నానం మణయో మధురోరసః. 83
పూర్వోక్తాని విధేయాని పిత్తహారిణి తానిచ,
ఇతి దాహవతాం నృణాం పథ్యవర్గ ఉదాహృతః. 84

(మాధవనిదానే)

తా. ౨౦ దినములకు ఫలించెడివడ్లు, పెసలు, చిఱుసెనగలు, సెనగలు, యవలు, మిట్టభూమియందలి జంతుమాంసరసము, [1]లాజమండము, పేలపిండి, పంచదార, నూరు మార్లు ఉదకముతో గడుగఁబడినఘృతము, పాలు, పాలయందు తీయఁబడిన వెన్న, బూడిదగుమ్మడుకాయ, దోసకాయ, అరటిపండు, పనసపండు, తీపిగలదాడిమపండు, పొట్లకాయ, పర్పాటకము, ద్రాక్షపండు, ఉసిరికయొలుపు, పెద్దయీతపండు, దొండకాయ, అనపకాయ, అల్లము, ఖర్జూరపుపండు, ధనియాలు, సదాప, లేతతాటిముంజలు, సారపప్పు, పరికెగడ్డ, నెమ్ముటములు, పంచదార, శీతపదార్థలేపనము, భూగృహము, [2]సేచనము, అభ్యంజనస్నానము, వికసించిన కమలములయొక్క శయ్యపై పరుండుట, పట్టుమెత్తపైపరుండుట, చల్లనితోట, చిత్రకథలను, సంగీతమును, వాద్యమును వినుట, మంచిమాటలాడుట, పట్టివేరువిసనకఱ్ఱలయొక్క గాలిని సేవించుట, చందనమును బూసికొనుట, వెన్నెల, చల్లనిగాలి, జలగృహము, స్త్రీలయొక్కయాలింగనము, ఏటిగట్టునందు గూర్చుండుట, పచ్చకర్పూరము, చంద్రకిరణము, స్నానము, రత్నధారణము, మధురరసము, పూర్వోక్తపిత్తనాశనకరయోగములు - ఇవియన్నియు దాహరోగమునందు పథ్యకరంబులు.

దాహరోగమునందపథ్యము

విరుద్ధాన్యన్న పానాని క్రోధో వేగవిదారణం,
శ్రమవ్యవాయ మాధ్మానం క్షారం పిత్తకరాణిచ. ౮౫
వ్యాయామ మాతపం తక్రం తాంబూలం మధురామఠం,
వ్యవాయి కటు తీక్ష్ణోష్ణాన్ దాహవాన్ పరివర్జయేత్. 86

తా. క్షీరమత్స్యాదివిరుద్ధాన్నమును, విరుద్ధాపానమును సేవించుట, క్రోధమును జెందుట, మలమూత్రాదులవేగము నడ్డగించుట, శ్రమ, స్త్రీగమనము, కడుపు నుబ్బించెడి పదార్థములు, క్షారము, పిత్తకరవస్తువులు-వీనిని మిక్కుటముగ సేవించుట, మిక్కుటముగ సంచారముసేయుట, ఎండ, మజ్జిగ, తాంబూలము, తేనె, ఇంగువ, చేదు, కారము, ఉష్ణము గలపదార్థములు వీనిని సేవించుట-ఇవి దాహరోగమునం దపథ్యకరంబులు. అట్లగుటచే వానిని వర్జింపవలయును.

---

1 లాజమండ మన—ఒకభాగము పేలాలలో ౧౪ భాగములనీరుపోసి పేలాలు ద్రవించి గంజిగనగునట్లు నుడికించుటయె. 2 సేచన మన— శీతోదకము మొదలగు వానిని శరీరముపైఁ జిలకరించుటయె.

హృద్రోగనిదానము

అత్యుష్ణామ్లకషాయంచ హ్యతిస్త్రీవ్యసనం తథా,
హృది బాధాం ప్రకుర్వంతి హృద్రోగం తం ప్రచక్షతే. 87
(మాధవనిదానే)

తా. అత్యుష్ణము, పులుసు, ఒగరుగల ద్రవ్యములను మిక్కుటముగ సేవించుట, మిక్కుటముగ స్త్రీసంభోగము సేయుట-వీనివలన ఱొమ్మునందు పీడజనించును. ఇదియె హృద్రోగ మనంబడును. (హృద్రోగ మన ఱొమ్మునొప్పి.)

హృద్రోగభేదములు

హృద్రోగః పంచధా దోషైః పృథక్సర్వైశ్చ జంతుభిః,
వాతాత్సశూలం హృదయం పిత్తాద్దాహసమన్వితమ్. 88
కఫతోఽతిగురు స్తబ్ధం సర్వత స్సర్వలక్షణం,
సత్యాజ్యః క్రిమిభిశ్చిత్తో హ్యతికండూసమన్వితః 89

తా. విరుద్ధాహారవిహారములవలన వాతాదిదోషములు ప్రకోపించి వాతజ, పిత్తజ, శ్లేష్మజ, సన్నిపాతజ,కృమిజములన నైదువిధములైనహృద్రోగములనుగలుగంజేయును.అందు వాతమువలన జనించినహృద్రోగములో ఱొమ్మునందు నొప్పి గలుగును. పిత్తమువలన జనించినదానిలో ఱొమ్ములోతాపము గలుగును. శ్లేష్మమువలన జనించినదానిలో వాత, పిత్త, శ్లేష్మలక్షణంబులు గలిగియుండును. ఇది అసాధ్యము. * క్రిములవలన జనించినదానిలో మిక్కుటముగదురదగలుగును. (ఏకదోషమువలన జనించిన హృద్రోగములే సాధ్యంబులు. ద్విదోష, త్రిదోషములవలన జనించిన హృద్రోగములు అసాధ్యంబులు.)

మారుతాద్ధృదయం యస్య స్ఫుటితం చాతివేదనం,
పిత్తాన్మూర్ఛాక్లమస్వేదో ముఖశోషః ప్రజాయతే. 90
శ్రమోఽరుచిశ్చ మందాగ్నిః కఫస్రావః కఫాధికే,
మిశ్రితం ద్వంద్వజం జ్ఞేయం సర్వలింగం త్రిదోషజమ్. 91

తా. వాతజహృద్రోగమున ఱొమ్ము పగిలినటుల మిక్కుటముగ నొచ్చును. పిత్తజహృద్రోగమున మూర్ఛ, బడలిక, చెమట గలిగి ముఖము వాలినట్లుండును. శ్లేష్మజహృద్రోగమున శ్రమ, అరుచి, అగ్నిమాంద్యము గలిగి నోటినుండి కఫము కారును. ద్వంద్వజహృద్రోగమున రెండేసిదోషలక్షణంబులు గలిగియుండును. త్రిదోషజహృద్రోగమున వాత, పిత్త, శ్లేష్మలక్షణంబు లన్నియు గలిగియుండును. (ఇది అసాధ్యము.)

---

* క్రిము లన పురుగులు.

కృమిహృద్రోగలక్షణము

విద్యాత్త్రిదోషంత్వపిసర్వలింగం తీవ్రార్తితోదం క్రిమిజంసకండుకమ్.
ఉత్క్లేదష్ఠీవనం తోదశూలం హృల్లాసక స్తమః,
అరుచి శ్యావనేత్రత్వం శోషశ్చ కృమిజే భవేత్. 93

తా. తీవ్రమైనపీడ, శూల, దురద గలుగుట, నోటిలో నీరు రుట, ఉమియుట, సూదులతో బొడుచునటుల పీడ గలుగుట, ఓకరింతలు గలుగుట, అరుచి, నేత్రముల యందు నలుపువర్ణము, శోష గలుగుట- ఈలక్షణంబులు క్రిమిజహృద్రోగమునగలుగును.

హృద్రోగోపద్రవములు

క్లోమసాదో భ్రమశ్శోషో జ్ఞేయాస్తేషా ముపద్రవాః,
క్రిమిజే క్రిమిజాతీనాం శ్లైష్మికాణాం చ యేమతాః. 94
సంస్తంభ స్సజ్వరం ఘోరం రూక్ష స్పర్శా సహం గురు,
ఆధ్మాన కుక్షి హృత్కంఠ వాతవిణ్మూత్రరోధతా. 95
తంద్రారోచకశూలాని తస్య లింగాని నిర్దిశేత్,

తా. పిపాసాస్థానమున బడలిక, భ్రమ, శోష గలిగిన హృద్రోగోపద్రవము లని తెలియవలయును. మఱియు క్రిమిజహృద్రోగమున "శ్లో. హృల్లాసమాస్యస్రవణ మతిపాకమరోచకమ్, మూర్ఛాఛర్ది తృషాదాహ కార్శ్యశ్వయథుపీనసాః." (అనఁగా ఓకరింతలు, నోట నీరుగారుట, అన్నము పాకముగాకుండుట, అరుచి, మూర్ఛ, వాంతి, దప్పి, కడుపుబ్బరము, శరీరకృశత్వము, వాపు, పీనసము అన కఫజక్రిమిరోగోపద్రవంబులును, శరీరస్తంభనము, భయంకరమైనజ్వరము, హృదయమున రూక్ష, జడత్వము గలిగి యుష్ణస్పర్శను సహింప లేకుండుట, కడుపుబ్బరము, కడుపు, బొమ్మ, కంఠము, అపానవాతము, మలమూత్రములు అడ్డగింపఁబడుట, తంద్ర, అరుచి, శూల అను నుపద్రవంబులును గలుగును.

హృద్రోగమునకు రసాయనము

రసగంధాభ్రభస్మాని పార్థవృక్షత్వగంబునా. 96
ఏకవింశతిధా ఘర్మే భావితాని విధానతః,
మాషమాత్రమిదం చూర్ణం మధునాసహ లేహయేత్. 97
వాతజం పిత్తజం శ్లేష్మ సంభూతం వా త్రిదోషజం,
క్రిమిజంచాపి హృద్రోగం నిహంత్యేవ నసంశయః. 98

(ఆయుర్వేదే)

తా. రసభస్మము, గంధకభస్మము, అభ్రకభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఎండయందునిచి మద్దిచెక్కరసముతో ౨౧ మారు భావనజేసి మాషప్రమాణమును తేనెతో సేవించిన వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, త్రిదోష, క్రిమిజహృద్రోగములు నిస్సంశయముగ హరించును.

పైత్తహృద్రోగమునకు పంచసారరసము

శుద్ధసూతం సమంగంధం ధాత్రీఫలద్రవైర్దినం,
యష్టి ఖర్జూర ద్రాక్షాణాం క్వాథేన మర్దయేద్దినమ్ 99
పంచసారరసోనామ భక్షయే న్మాషమాత్రకం,
ధాత్రీచూర్ణం సితాచాను పిత్తహృద్రోగ*శాంతయే. 100

(మతాంతరే)

తా. శుద్ధిచేసినరస, గంధకములను సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి ఉసిరికపండ్లరసముతో నొకదినము, యష్టిమధుకము, ఖర్జూరపండు, దీపద్రాక్ష అనువాని కషాయముతో నొకదినము మర్దించి మాషమెత్తుమాత్రలు జేసి ఉసిరికపప్పుచూర్ణము, పంచదార అనువానియనుపానముతోడ సేవించిన పైత్తహృద్రోగము హరించును.

శ్లేష్మహృద్రోగమునకు హృదయార్ణవరసము

శుద్ధసూతం సమంగంధం మృతం తామ్రం ద్వయోస్సమం,
మర్దయే త్త్రిఫలాద్రావైః కాకమాచీద్రవైర్దినమ్. 101
చణమాత్రాం వటీం ఖాదే ద్రసోఽయం హృదయార్ణవః,
కాకమాచీఫలం శుష్కం త్రిఫలాపలసంయుతమ్. 102
ద్వాత్రింశత్పలైస్తోయైః క్వాథ మష్టావశేషకం,
అనుపానం పిబేచ్ఛాంత్యై హృద్రోగేచ కఫోత్థితే. 103

(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము-ఇవిసమభాగములు, ఈరెంటికిసమము తామ్రభస్మము-ఇటుల వానినేకముజేసి త్రిఫలములు, నల్లకాచాకు అనువానిరసములతో నొకదినము మర్దించి సెనగగింజలంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని ఎండిన నల్లకాచిపండ్లు, త్రిఫలములు అను వానిని దినుసుకొక్కొక పలముచొప్పున దంచి ౩౨ పలములు నీళ్ళుపోసి అష్టావశేషముగ కషాయముగాచి యీయనుపానముతోడ సేవించిన శ్లేష్మహృద్రోగము హరించును.

---

* జిహ్వావేత్.

హృద్రోగమునకు గుంజాభద్రరసము

నిష్కత్రయం శుద్ధసూతం నిష్కద్వాదశగంధకం,
గుంజాబీజంచ షణ్ణిష్కం నింబబీజం జయాతథా. 104
ప్రత్యేకం నిష్కమాత్రంతు సమం నేపాళబీజకం,
జయా జంబీర ధుత్తూర కాకమాచీ ద్రవైర్దినమ్, 105
మర్ద్యం సర్వం రసం కుర్యా ద్గుంజాద్వయం లిహేత్,
గుంజాభద్రరసోనామ హింగు సైంధవసంయుతమ్. 106
శమయత్యేవ కించిత్ర ముర స్తంభంచ దుస్సహం,
అర్కక్షీరేణ సింధూత్థం లేపోవక్షసి దాపయేత్. 107
పద్మకేసరకం ద్రాక్షా నింబబీజం జయాతథా,
తుల్యం చతుర్గుణం క్షీరం క్షీరాత్తోయం చతుర్గుణమ్, 108
క్షీరావశేషంచ పచే త్సక్షౌద్రం పాయయేద్భిషక్,
ఉదరాణి క్షతంచైవ హృద్రోగం రక్తపిత్తనుత్. 109
(ఆయుర్వేదే)

శుద్ధిజేసినరసము 3 నిష్కములు, శుద్ధిజేసినగంధకము ౧౨ నిష్కములు, గురిగింజలు ౬ నిష్కములు, వేపవిత్తులు ౧ నిష్కము, తక్కలివిత్తులు ౧ నిష్కము, శుద్ధిజేసిన నేపాళములు ౧ నిష్కము-ఇటుల వానినెల్ల ఖల్వమునందునిచి తక్కలి, నిమ్మపండు, ఉమ్మెత్తాకు, నల్లకాచాకు అనువానిరసములతో నొకదినము మర్దించి రెండు గురిగింజలంత మాత్రలుజేసి నెయ్యి, ఇంగువ, సైంధవలవణము అనువానియనుపానముతోడ సేవించిన కడుదుస్తరమైన హృద్రోగము హరించును. మఱియు సైంధవలవణమును జిల్లేడుపాలతో నూరి ఱొమ్మునందు లేపనము జేసిన దుస్తరమైనహృద్రోగము హరించును. తామరకేసరములు, ద్రాక్షపండు, వేపవిత్తులు, తక్కలి అనువానిని సమభాగములుగ గ్రహించి వానికి నాలుగింతలు ఆవుపాలు, ఆవుపాలకు నాలుగింతలు నీళ్ళుపోసి పాలుశేషించునటులగాచి అందొకింత తేనె, రెండుగురిగింజలయెత్తుకౌషధమునుగలిపి సేవించిన ఉదరము, గాయము, హృద్రోగము, రక్తపిత్తము హరించును.

హృద్రోగమునందు పథ్యము

స్వేదో విరేకో వమనంచ లంఘనం వస్తిర్వి లేప శ్శిరరక్తశాలయః,
మృగాపజం జాంగలసంజ్ఞయాన్వితం యూషారసాముద్గకుళుత్థసంభవాః,
పురాణకూశ్మాండరసానదాడిమం శమ్యాకశాకంతు పటోలకంచ,

ఏరండతైలం గగనాంబుసైంధవ మార్జారవిత్ క్రౌంచ పురాతనోగుడః.
శుంఠీ యవానీ లశునం హారీతకీ కుష్ఠంచ కుస్తుంబరు కృష్ణమార్ద్రికం,
సౌవీరశుక్లం మధువారుణీరసః కస్తూరికా చందనకం ప్రమాణమ్.
తాంబూలమప్యేషగణస్సుఖాభవేన్మర్త్యస్యహృద్రోగనిపీడితాత్మనః,
(మాధవనిదానే)

తా. చెమటదీయుట, విరేచనము, వమనము జేయించుట, లంఘనము వేయుట, వస్తి కర్మం జేయుట, లేపనముల జేయించుట, కడుప్రాంత సెట్టబియ్యపువంటకము, అడవియందుండు పశుపక్షులమాంసము, పెసరకట్టు, ఉలవకట్టు, ప్రాంతగుమ్ముడుకాయ, మామిడికాయ, దాడిమపండు, జేలాకు, పొట్లకాయ, ఆముదము, వాననీరు, సైంధవలవణము, మేక, గొఱ్ఱె అనువానిమజ్జిగ, ప్రాంతబెల్లము, శొంఠి, ఓమము, వెల్లుల్లి, కరక్కాయ, చెంగల్వ కోష్టు, కొతిమెర్లు, మిరియాలు, అల్లము, కలి, తెల్లనితేనె, సారాయి, కస్తూరి, చందనము, తాంబూలము, అనునవి హృద్రోగమునందు పథ్యకరంబులు.

హృద్రోగమునం దపథ్యము

తృట్ఛర్దిమూత్రానిలశుష్కకాసోద్గారశ్రమశ్వాసవిడశ్రువేగాః,
సింధ్వేందువింధ్యాద్రినదీజలాని మేషీపయోదుష్టజలంకషాయం.

తా. దప్పి, వాంతి, మూత్రము, వాతము, పొడిదగ్గు, తేనుపు, శ్రమ, శ్వాసము, మలము, రోదనము అనువానివేగము నడ్డగించుట, సింధునది, హిమాలయము, వింధ్య పర్వతము అనువానియొక్క జలము, బఱ్ఱెపాలు, దుష్టజలము, ఒగరు (ఉప్పు, కారము, దంతకాష్ఠము, రక్తమోక్షణము) ఇవి హృద్రోగమునం దపథ్యకరంబులు.

విషూచీలక్షణము

వివిధైర్వేదనాభేదై ర్వాయుర్వై భృశకోపితః. 114
సూచీభిరివ గాత్రాణి విధ్యతీతి విషూచికా, (మాధవనిదానే)

తా. వాతము మిక్కుటముగ బ్రకోపించుటవలన పలువిధ వేదనాభేదములు గలిగి సూదులతో బొడుచునటుల శరీరమును వేధించునది విషూచి యనంబడును.

వాతవిషూచీలక్షణము

తత్ర శూల భ్రమానాహ కంపస్తంభాదయోఽనిలాత్. 115

తా. కడుపునొచ్చుట, భ్రమగలుగుట, కడుపుబ్బుట, శరీరము వణకుట. శరీరము స్తంభించుట-ఈలక్షణములు గలది వాతవిషూచి యని తెలియవలయును,

పైత్తవిషూచీలక్షణము

పిత్తాజ్జ్వరోఽతిసారశ్చ తంద్రా తృట్చ్ఛ్రిలపాదయః,

తా. జ్వరము, అతిసారము, తంద్ర, దప్పిగలుగుట, పదరుట - ఈలక్షణములు గలది పిత్తవిషూచి యని తెలియవలయును.

శ్లేష్మవిషూచీలక్షణము

కఫాచ్ఛర్ద్యంగ గురుతా వాక్సంగః ష్ఠీవనాదయః. 116

విషూచ్యా మతివృద్ధాయాం పార్ష్ణిదాహః ప్రశస్యతే,

సదాహాశ్చాపదాచ్చైవం విధివచ్చోపచారయేత్. 117

తా. వమనంబు లగుట, శరీరము బరువుగ నుండుట, నోరు బంధింపంబడి మాట లాడుటకు శక్తిలేకుండుట, నోట జొల్లుగారుట - ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మవిషూచియని తెలియవలయును. విషూచి మిక్కుటముగ వృద్ధింజెందిన మడమలుమొదలు పాదముల వఱకు రక్షవేసి యథావిధిగ చికిత్సింపవలయును.

విషూచ్యుపద్రవములు

నిద్రానాశో రతిః కంపో మూత్రాఘాతో విసంజ్ఞతా,

అమీ ఉపద్రవా ఘోరా విషూచ్యాం పంచదారుణాః. 1 8

తా. నిద్రాభంగము, ఏపదార్థమునం దిచ్ఛలేకుండుట, వణకు, మూత్రప్రతిబంధము, మూర్ఛ-అనునివైదును విషూచియందు దారుణోపద్రవము లని తెలియవలయును.

అసాధ్యవిషూచీలక్షణము

శూలం విరేక వమన మానాహో దాహ తాపనం,

విషూచ్యాం షట్ప్రకారేణ మృత్యురేవ నసంశయః. 119

(ఆయుర్వేదే)

తా. పైచెప్పంబడిన విషూచులలో శూల, విరేచనము, వాంతి, కడుపుబ్బరము, దాహము, తాపము అను నాఱుపద్రవములు గలిగిన రోగి నిస్సంశయముగ మృతిజెందును.

రసనాదంతనఖాధరకృష్ణతా నయనమజ్జనకంపశ్రుతిక్షయః,

స్మృతివినాశనకం శిథిలాంగతా మరణకారణమేతి విషూచికా.

(మాధవకల్పే)

తా. నాలుక, దంతములు, గోళ్ళు, పెదవులు నల్లగ నుండుట, నేత్రములు గుంటలుపడుట, శరీరము వణకుట, చెవులు వినరాకుండుట, స్మృతి లేకుండుట, అవయవ

ములు శిథిలంబులగుట-ఈలక్షణములు విషూచిరోగమునందు గలిగిన మరణము గలుగునని తెలియవలయును. (ఈదుర్గుణములు లేకుండెడి విషూచులే సాధ్యంబులని యెంచి చికిత్సింపవలయును.)

అలసకలక్షణము

కుక్షిరానహ్యతేత్యర్థం ప్రతామ్యేత్పరికూజతి,
నిరుద్ధోమారుతశ్చైవం కుక్షౌ వుపరిధావతి. 121
వాతవర్చో నిరోధశ్చ యస్యాత్యర్థం భవేదపి,
తస్యాలసకమాచష్టే తృష్ణోద్గారౌతు యస్యచ. (ఆయుర్వేదే)

తా. మిక్కుటముగ కడుపుబ్బుట, మోహమును జెందుట, దీనముగ శబ్దించుట, అజీర్ణమువలన వాతం బధోముఖప్రతిబంధము గలదై హృదయకంఠాదులయందు సంచరించుట, వాత మలములు మిక్కుటముగ బంధింపబడుట, దప్పి, తేనుపులు గలుగుట-ఈ లక్షణములు గలది అలసకరోగమని తెలియవలయును.

విలంబికాలక్షణము

దుష్టంతు భుక్తం కఫమారుతాభ్యాం
ప్రవర్తతేనోర్ధ్వమధశ్చ యస్యాం,
విలంబికాంతాం భృశదుశ్చికిత్సా
మాచక్షతే శాస్త్రవిదః పురాణాః. 123

తా. కఫ, వాతములవలన భుజించినయన్నము దుష్టంబై ఊర్ధ్వముగాని, లేక అధోమార్గముగాని, వెడలకుండిన విలంబికయని తెలియవలయును. దీని నాయుర్వేద వేత్తలు అసాధ్యమని వచించెదరు.

అసాధ్యవిషూచి, అలసకలక్షణము

యశ్శ్యావదంతోష్ఠనఖోఽల్పసంజ్ఞో వమ్యర్దితోఽభ్యంతరయాతనేత్రః,
క్షామస్వరస్సర్వవిముక్తసంధి ర్యాయాన్నరోసౌపునరాగమాయః.

తా. దంతములు, పెదవి, గోళ్ళు నల్లనగుట, ఒకింత తెలివిగలిగియుండుట, వాంతి గలుగుట, నేత్రములు లోనికేగుట, హీనస్వరముగలుగుట, సర్వసంధులు శైథిల్యమును జెందుట- ఈలక్షణములుగల విషూచి, అలసకరోగులు మృతిజెందెదరు.

విషూచులకు చికిత్స

విషూచ్యామతివృద్ధాయాం * మస్తుదేయం ముహుర్ముహుః,

* తక్రం దధిసమం జలమ్.

దధి తక్రం సదా శీఘ్రం పేయం జీవనహేతవే. 125

(మాధవనిదానే)

తా. అధికముగవృద్ధిజెందిన విషూచులయందు పెరుగుమీఁదినీళ్ళు, పెరుగు, చల్ల అనువానిలో దేనినిగాని పలుమారు త్రాగిన రోగి జీవించును.

గాఢం ప్రచ్ఛర్దనం ప్రాక్సలవణ సలిలై ర్భృంగతోయేననస్యం
చించాపత్రాంభసా సత్రికటు పటుయుతేనాగ్నినా పార్ష్ణిదాహః,
కల్కం శుంఠీ కణానామపి శృతసలిలైః పేయమగ్ని ప్రకోపః
లుంగామ్లైరోష్ణపనక్తాహ్వాయఫలరజనీత్ర్యంజనంస్యాద్విషూచ్యామ్.

తా. విషూచులయందు తొలుత గాఢముగ వమనముచేయించి పిదప సైంధవలవణమును నీళ్ళతోనూరి గుంటగలగరాకురసముతోగలిపి నస్యముజేయించినను, లేక చింతాకు రసముతో త్రికటుకములు, సైంధవలవణము గలిపి నస్యము జేయించినను, లేక మడమల యందు రక్షలువేసినను విషూచి హరించును. మఱియు త్రికటుకములను నూరి కల్కము జేసి ఉష్ణోదకములో గలిపి త్రాగిన విషూచి హరించి అగ్నిదీపనము గలుగును. త్రికటుకములు, క్రానుగవిత్తులు, పసపు- వీనిని మాదీఫలరసముతో నూరి అంజనమువేసిన విషూచి హరించును.

అగ్నిముఖరసము

సూతం గంధం విషం తుల్యం మర్దయేదార్ద్రిక ద్రవైః,
అశ్వత్థచించాపామార్గ క్షారః క్షారౌచ టంకణమ్. 127
జాతీఫలం లవంగంచ త్రికటు త్రిఫలాసమం,
శంఖక్షారం పంచషట్కం హింగు జీరం ద్విభాగకమ్. 128
మర్దయే దమ్లయోగేన గుంజామాత్రం వటీకృతా,
పాచనీ దీపనీ సద్యో జీర్ణశూల విషూచికాః. 129
హిక్కాం గుల్మం చోదరంచ నాశయే న్నాత్రసంశయః,
రసేంద్రసంహితాయాంచ నామ్నా వహ్నిముఖో రసః. 130

(నిత్యనాథీయే)

తా. రసము, గంధకము, వసనాభి- వీనిని శుద్ధిజేసి సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి అల్లపురసముతో మర్దించి, అందు రావి, చింత, ఉత్తరేణు అనువాని క్షారములను, యవక్షారము, సర్జక్షారము, వెలిగారక్షారము, జాజికాయ, లవంగములు, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, శంఖభస్మము, యవక్షారము అనువాని చూర్ణములను, పుష్కర

మూలము, సర్జక్షారము, మోదుగు, నువ్వులదంటు, యవలు అనువానిక్షారములను సమ భాగములుగ గలిపి దానితో ఇంగువ, జీలకఱ్ఱ అనువానిని 2 భాగములు జేర్చి నిమ్మపండు, పులిచింత మొదలగు పుల్లనిద్రవ్యములరసములతో మర్దించి గురుగింజంతమాత్రలు జేసి సేవించిన అజీర్ణము, శూల, విషూచిక, ఎక్కిళ్లు, గుల్మము, ఉదరము అను వానిని నిస్సంశయముగ హరింపజేసి పాచన దీపనముల గలుగంజేయును.

శంకవటిక

చించాశ్వత్థ స్నుహీ క్షార మపామార్గార్కకం తథా,
లవణం పంచ సంగృహ్య తతో లవణపంచకాః. 131
సైంధవాద్యాః సమాదాయ సర్వమేతత్పలద్వయం,
ద్వాకర్షాచ పృథక్కార్యా తథావై శంఖమార్ణతః. 132
ఫలత్రయాచ్చ కర్షైకం ద్వికర్షంతు లవంగకం,
ఏతత్సర్వం సమాసాద్య శ్లక్ష్ణచూర్ణీకృతం శుభమ్. 133
భావయే దమ్లయోగేన సప్తధాచ ప్రయత్నతః,
రసశ్శంఖవటీనామ సేవిత స్సర్వరోగజిత్. 134
గుంజామాత్రమిమంఖాదే ద్భవే ద్దీపనపాచనం,
అజీర్ణం వాతసంభూతం పిత్తశ్లేష్మభవంతథా. 135
విషూచీం శూలమానాహం హన్యా దత్ర న సంశయః,
(మాధవనిదానే)

తా. చింత, రావి, జెముడు, ఉత్తరేణు, జిల్లేడు అనువానిక్షారములు, పంచలవణములు- ఇవి దినుసు కెసిమిది రూపాయలయెత్తు, శంఖభస్మము 2 రూపాయలయెత్తు, త్రిఫలములు 1 రూపాయయెత్తు, లవంగములు 2 రెండురూపాయలయెత్తు-ఇటుల వీని నెల్ల దంచి చూర్ణముజేసి నిమ్మపండ్లరసముతో సేడుమార్లు భావనజేసి ఒక గురిగింజయెత్తును సేవించిన సర్వరోగములు, వాత, పిత్త, కఫములవలన జనించినఅజీర్ణము,విషూచి, శూల, ఆనాహము- వీనిని నిస్సంశయముగ హరింపజేయుటయేగాక దీపన, పాచనము లనగా గలుగంజేయును.

సంజీవనీగుటికలు

విడంగం నాగరం కృష్ణా పథ్యా వహ్ని విభీతకాః. 136
వచా గుడూచీ భల్లాతం విషంచాత్ర ప్రయోజయేత్,
ఏతాని సమభాగాని గోమూత్రేణైవ పేషయేత్, 137

గుంజాభ్యాం వటికాం కుర్యా ద్దద్యాదార్ద్రికజై రసైః,
ఏకామజీర్ణయుక్తస్య ద్వేవిషూచ్యాం ప్రదాపయేత్. 138
తిస్రో భుజంగదష్టస్య చతస్రస్సన్నిపాతినః,
గుటికా జీవనీనామ్నా సంజీవయతి మానవమ్. 139

తా. వాయువిడంగములు, శొంఠి, పిప్పలి, కరక్కాయ, చిత్రమూలపుపట్ట, తానికాయ, వస, తిప్పతీఁగె, జీడి, అతివస-వీనిని సమభాగములుగ దంచి చూర్ణముజేసి గోమూత్రముతో ఖల్వమున మర్దించి గురిగింజంతమాత్రలుజేసి అల్లపురసముతో నొక మాత్రను సేవించిన అజీర్ణమును, రెండుమాత్రలు సేవించిన విషూచిని, మూఁడుమాత్రలు సేవించిన సర్పవిషమును, నాలుగుమాత్రల సేవించిన సన్నిపాతమును హరింపఁజేయును. ఇది మనుజునకు సంజీవితుల్యంబుగ నుండుటచే సంజీవని యని చెప్పంబడును.

విలంబిక, అసలక చికిత్స

విలంబికాలసకయో రూర్ధ్వాధశ్శోధనం హితం,
నాళేన ఫలవర్త్యాచ తథా శోధనభేషజైః. 140
దండాదవ్యలసకేప్యేవైరయమేవ క్రియాక్రమః,

తా. విలంబిక, అసలకము అను నీరెండురోగములయందు వమనము, విరేచనము చేయించుట హితకరంబు. మఱియు ఫలవర్తి, శోధనౌషధము హితకరంబు. మఱియు దండాలసకరోగమునందుకూడ ఈచికిత్సలనే జేయవలయును.

అగ్నిమాంద్యనిదానము

మంద స్తీక్ష్ణోఽథ విషమ స్సమశ్చేతి చతుర్విధః. 141
కఫపిత్తానిలాధిక్యాత్తత్సామ్యాజ్జాఠరోఽనలః, (మాధవనిదానే)

తా. కఫ, పిత్త, వాతాధిక్యమువలనగాని, లేక వానిసమత్వమువలనగాని, జాఠరాగ్నికి నాలుగవస్థలు గలుగును. అవెవ్వియనిన—కఫమువలనమాంద్యావస్థ, పిత్తమువలన తీక్ష్ణావస్థ, వాతమువలన విషమావస్థ, త్రిదోషసమత్వమువలన సమావస్థ అనునవియు.

అగ్నిమాంద్యస్వరూపము

విషమో వాతజాన్ రోగాన్ తీక్ష్ణం పిత్తనిమిత్తజాన్. 142
కరోత్యగ్ని స్తథా మందో వికారాన్ కఫసంభవాన్,

తా. విషమాగ్ని వాతజన్యములైన ౮౦ రోగములయం దేకైనవొకరోగమును, సామాన్యజ్వరాతిసారములను గలుగఁజేయును. తీక్ష్ణాగ్ని పిత్తజన్యములైన ౪౦ రోగముల

యందు శోష, చోషాదికరోగములలో దేనినేని గలుగంజేయును. మందాగ్నికఫజన్యము లైన ఆం రోగములయం దాలస్యాదుల గలుగంజేయును.

సమాగ్న్యాదిలక్షణము

సమాసమాగ్నేరశితా మాత్రాసమ్యగ్విపచ్యతే. 143
స్వల్పాపి నైవ మందాగ్నే ర్విషమాగ్నేస్తు దేహినః,
కదాచి త్పచ్యతే సమ్యక్కదాచి న్న విపచ్యతే. 144
మాత్రాతిమాత్రాప్యశితా సుఖం యస్య విపచ్యతే,
తీక్ష్ణాగ్నిరితి తం విద్యా త్సమాగ్నిశ్శ్రేష్ఠ ఉచ్యతే. 145

తా. సమాగ్నియందు భుజించినయాహారము బాగుగ పచనంబగును. మందాగ్నియందు అల్పాహారమును భుజించినను పచనము గాకుండును. విషమాగ్నియం దొకపుడు బాగుగ పచనంబై మఱియొకపుడు పచనము గాకుండును. తీక్ష్ణాగ్నియందు మిక్కుటముగ భుజించినను సుఖముగ పచనంబగును. కావున సర్వాగ్నులలో సమాగ్నియే శ్రేష్ఠంబు. (భస్మక మనునగ్ని తీక్ష్ణాగ్నికి వ్యతిరిక్తంబు. కడుతీక్ష్ణాగ్నియే భస్మక మను పేరం బరగు నని చరకగ్రంథమున జెప్పంబడియున్నయది). ఎట్లనిన—

తీక్ష్ణాగ్నిలక్షణము

నరే క్షీణకఫే పిత్తం కుపితం మారుతానుగం,
సోష్మణా పాచకస్థానే బలమగ్నేః ప్రయచ్ఛతి. 146
తదాలబ్ధబలో దేహం రూక్షయే త్సానిలోనలః,
అభిభూయ పచత్యన్నం తైక్ష్ణ్యాదాశు ముహుర్ముహుః 147
పక్త్వాన్నం సతతో ధాతూ ఞ్ఛోణితాదీ ఞ్పచత్యపి,
తతో దౌర్బల్య మాతంకం మృత్యుంచోపానయేత్పరమ్. 148
భుక్తేఽన్నే లభతే శాంతిం జీర్ణమాత్రే ప్రతామ్యతి,
తృట్శ్వాస దాహ మోహాస్స్యు ర్వ్యాధయోఽత్యగ్నిసంభవాః.
(చరకే)

తా. కఫము క్షయించుటవలన ప్రకోపించినపిత్తము వాతముతో గలసి ఊష్మసహితముగ వర్తమానపాచకస్థానమును జెంది అగ్నికి బలమును గలుగంజేయుచుండ ఆయగ్ని వాతసహాయమువలన ప్రబలి శరీరమున రూక్షను గలుగంజేయును. మఱియు అగ్ని తనతీవ్రమువల్లన భుజించిన యన్నమును శీఘ్రముగ పచనముజేసి తదనంతరము రక్తాది

ధాతువులసహా పలుమారు పచనముసేయును. దానివలన సత్వహాని, రోగము, మరణము సగా గలుగును. మఱియు నన్నము పచనమైనతోడనే మరల భుజించిన సుఖకరంబుగ నుండును. పనను అన్నము జీర్ణమైనతోడనే మూర్ఛజెందు ఈయత్యగ్నియందు మూర్ఛ, దప్పి, దగ్గు, దాహము గలుగును.

ఆధ్మానం శిరసో జాడ్యం స్తైమిత్యం ఛర్ద్యరోచకం,
ఆలస్య మాస్యవైవర్ణ్యం సర్వంచై వాగ్నిమాంద్యజమ్. 150
(మాధవనిదానే)

తా. కడుపుబ్బుట, తలలో జాడ్యముగలుగుట, శరీరము మ్రానుపలెనుండుట, వాంతి, అరుచి, ఆలస్యముగలుగుట, ముఖము వివర్ణంబగుట - ఈలక్షణములన్నియు నగ్నిమాంద్యమువలన గలుగును.

అజీర్ణరోగభేదములు

ఆమం విదగ్ధం విష్టబ్ధం కఫపిత్తానిలై స్త్రిభిః,
అజీర్ణం కేచి దిచ్ఛంతి చతుర్థం రసశేషతః. 151
అజీర్ణం పంచమం కేచి న్నిర్దోషం దినపాకిచ,
వదంతి షష్ఠంచాజీర్ణం ప్రాకృతం ప్రతివాసరమ్. (ఆయుర్వేదే)

తా. కఫ, పిత్త, వాతములవలన క్రమముగ ఆమాజీర్ణము, విదగ్ధాజీర్ణము, విష్టబ్ధాజీర్ణము అన మూఁడు అజీర్ణములు జనించును. మఱియు ఆహారరసశేషమువలన నాలవ యజీర్ణము జనించు నని కొందఱు వచించెదరు. మఱియు దేయింబగళ్లలో పచనం బగు నప్పుడు కడుపుబ్బరము మొదలగునవి లేకుండిన ఐదవయజీర్ణమని కొందఱిమతము. మఱియు ప్రతిదినము స్వాభావికముగ (అనఁగా వికృతిజన్యముగాక) నుండునది ఆరవది యని కొందఱు వచించెదరు. (భుజించినయన్నము పచనంబగునిమిత్తము సుశ్రుతమున జెప్పంబడియుండు కొన్నియాచారముల ప్రతిదినము తప్పక నాచరింపవలయు నని బోధించెడినిమిత్తము ఈయారవయజీర్ణము జెప్పంబడియె. అ వెవ్వి యనిన:—("శ్లో. భుక్త్వా శతపదం గచ్ఛే ద్వామపార్శ్వేన సంవిశేత్ । శబ్దరూపరసస్పర్శగంధాంశ్చమనసః ప్రియాన్ । భుక్త్వా నుపసేవేత తేనాన్నం సాధు తిష్ఠతి." అనఁగా భోజనానంతరము నూరు అడుగులు నడచి ఎడమపార్శ్వముగ పరుండుట. మనస్సునకు ప్రియకరమైనశబ్ద, రూప, రస, స్పర్శ, గంధాదుల సేవించుట - వీనివలన అన్నము బాగుగ పచనమును నొందుననుట.)

అజీర్ణ కారణము

అత్యంబుపానాద్విషమాశనాశ్చ సంధారణాత్స్వప్నవిపర్యయాచ్చ,
కాలేపి సాత్మ్యం లఘుచాపి భుక్త మన్నం నపాకం భజతే నరస్య.
ఈర్ష్యాభయక్రోధపరీక్షితేన లుబ్ధేనశుగ్దైన్యనిపీడితేన,
ప్రద్వేషయుక్తేనచ సేవ్యమాన మన్నం నసమ్యక్పరిపాకమేతి. 154

తా. మిక్కుటముగ నీరు త్రాగుట, అకాలమున భుజించుట, మలమూత్రాది వేగముల నడ్డగించుట, పగటియందు నిద్రించుట - ఈకారణములవలన భోజనకాలమును స్నిగ్ధోష్ణాదిగుణయుక్తంబై శరీరప్రకృతి కనుగుణ్యంబై చులకనగ నుండునన్నమును భుజించినను బాగుగ పచనము జెందకుండును. మఱియు *ఈర్ష్య, భయ, క్రోధముల యొక్క వ్యాప్తివలన, లోభ, శోక, దైన్యములయొక్క పీడవలన మత్సరయుక్తుడుగ నుండువాడు భుజించినయన్నము బాగుగ పచనముగాకుండును. (ఈర్ష్య, భయ, క్రోధాదులు మానసికదోషాజీర్ణవిషయమై జెప్పంబడియున్నవని కొందఱు వచించెదరు.)

ఆమాజీర్ణ లక్షణము

తత్రామే గురుతోత్క్లేద శ్శోథో గండాక్షికూటగః,
ఉద్గారశ్చ యథాభుక్త మవిదగ్ధః ప్రవర్తతే. 155

తా. శరీరమున జడత్వము, ఉత్క్లేదము గలుగుట, చెక్కిళ్లు, నేత్రములు అనువాని యందు వాపుగలుగుట, భుజించినటుల తేనుపులు వచ్చుట - ఈలక్షణములు గలది ఆమాజీర్ణ మని తెలియవలయును.

విదగ్ధాజీర్ణ లక్షణము

విదగ్ధేభ్రమ తృణ్మూర్ఛాః పిత్తాచ్చ వివిధా రుజః,
ఉద్గారశ్చ సధూమామ్లః స్స్వేదో దాహశ్చ జాయతే. 156

తా. భ్రమ, దప్పి, మూర్ఛగలుగుట, పిత్తమువలన పలువిధ ఓష చోషాదికపీడలు గలుగుట, పొగయుక్తముగ, తేనుపులువచ్చుట, శరీరమున చెమట, దాహము గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది విదగ్ధాజీర్ణ మని తెలియవలయును.

విష్టబ్ధాజీర్ణ లక్షణము

విష్టబ్ధే శూల మధ్మానం వివిధా వాతవేదనాః,
మలవాతాప్రవృత్తిశ్చ స్తంభో మోహోఽంగపీడనమ్. 157

* ఈర్ష్య యన-ఒకనిమేలు నోర్వకుండుట.

తా. శూల, కడుపుబ్బరము, పలువిధవాతభేదాదిరూపవేదనలుగలుగుట, మలము, వాతము బంధించుట, శరీరము స్తంభించుట, మోహము, అంగపీడనము (అనఁగా ఆమ వాతలక్షణము) గలుగుట - ఈలక్షణములు గలది విష్టబ్ధాజీర్ణ మని తెలియవలయును.

రసశేషాజీర్ణలక్షణము

రసశేషేఽన్నవిద్వేషో హృదయా శుద్ధిగౌరవే. 158

తా. అన్నద్వేషము, హృదయమున అస్వస్థత, శరీరజడత్వముగలది రసశేషాజీర్ణ మని తెలియవలయును.

వాతాజీర్ణలక్షణము

విష్టంభో వమనం భ్రాంతిస్తృడ్దాహః పూతిగంధతా,
ముఖే శోషస్తృషార్తిశ్చ వాతాజీర్ణస్యలక్షణమ్. 159
(మాధవనిదానే)

తా. మలబద్ధము, వాంతి భ్రమ, బొమ్ములో మంట, ముఖమున దుర్గంధము, శోష, దప్పి, పీడ గలిగిన వాతాజీర్ణ మని తెలియవలయును.

పిత్తాజీర్ణలక్షణము

రేచనం జఠరే శూలం వమనంచ ముహుర్ముహుః,
హస్తపాదాతిసంకోచః పైత్తాజీర్ణస్యలక్షణమ్. 160

తా. విరేచనములు, కడుపులోశూల, పలుమారు వమనము, హస్త పాదముల యందు సంకోచము గలిగిన పిత్తాజీర్ణ మని తెలియవలయును.

శ్లేష్మాజీర్ణలక్షణము

వాంతిర్భ్రాంతిర్ముఖే స్వేదో జడతా సీతతా తథా,
కాష్ఠవజ్జాయతే దేహః కఫాజీర్ణస్యలక్షణమ్. 161

తా. వాంతి, భ్రమ, ముఖమునందుచెమట, జడత్వము, శీతలముగలుగుట, శరీరము కొయ్యబారుట - ఈలక్షణములు గలిగిన శ్లేష్మాజీర్ణ మని తెలియవలయును.

అజీర్ణోపద్రవములు

మూర్ఛా ప్రలాపో వమథుః ప్రసేక స్సదనం శ్రమః,
ఉపద్రవాభవంత్యేతే మరణంచాప్యజీర్ణతః. 162

తా. మూర్ఛ, తఱుచుమాటలు, ఓకరు, నోటనీరూరుట, శరీరశైథిల్యము,బడలిక- అను నీయుపద్రవములు అజీర్ణమువలన గలుగును. మఱియు అజీర్ణము మిక్కుటముగ ప్రకోపించుటవలన మరణము సగా గలుగును.

అజీర్ణమునకు ముఖ్యకారణము

అనాత్మవంతః పశువద్భుంజతే యేఽప్రమాణతః,
రోగానీకస్య తే మూల మజీర్ణం ప్రాప్నువంతి హిః. 163

తా. అత్యాశచే జ్ఞానశూన్యులై పశువువలె మిక్కుటముగ తినుటవలన అనేక రోగములకు మూలంబైన అజీర్ణరోగము జనించును.

అజీర్ణహరయోగములు

లవణం కాంజికంచైవ గుడం జంబీరపల్లవం,
పిబేదజీర్ణశాంత్యర్థం వజ్రక్షారం యథాజలైః. 164
నింబ కౌసుంబతైలేన మర్దనంచ ప్రశస్యతే, (మాధవనిదానే)

తా. ఉప్పు, కలి, బెల్లము, నిమ్మచిగుళ్లు-వీనిని సమభాగములుగ నూరి భక్షించినను, లేక బ్రహ్మజెముడుబూడిదను నీళ్ళలోగలిపి త్రాగినను, లేక వేపవిత్తులనూనెనుగాని, లేకకుసుమవిత్తులనూనెనుగాని, శరీరమునకు లేపనము జేసినను అజీర్ణములు హరించును.

అజీర్ణహరకల్పము

లాజాచూర్ణయుతం క్షౌద్రం పథ్యాదేయం ప్రయత్నతః. 165
జాతీఫలస్య సంచూర్ణం ద్విగుంజం పర్పటీరసం,
పిబేచ్ఛీతలతోయేన తథాఽజీర్ణప్రశాంతయే. 166

తా. పేలపుసత్తు, తేనె, కరక్కాయలు అనుపానిని సేవించినను, లేక జాజికాయ చూర్ణములో రెండుగురిగింజలయెత్తు పర్పటీరసమునుగలిపి శీతోదకముతోడ సేవించినను అజీర్ణము హరించును.

అజీర్ణములకు పథ్యాదిచూర్ణము

పథ్యా పలత్రయం చూర్ణం త్రికటుంచ పలత్రయం,
పలైకం పిప్పలీమూలం త్వగేలాపత్రకం పృథక్. 167
కర్షాంశం చూర్ణితం యోజ్యం పంచవింశత్పలైర్గుడైః,
పలార్థవటికాం ఖాదేత్సర్వాజీర్ణప్రశాంతయే. 168

తా. కరక్కాయలు 3 పలములు, త్రికటుకములు 3 పలములు; మోడి ౧ పలము, లవంగపట్ట, ఏలకులు, ఆకుపత్రిక-ఇవి దినుసుకొక్కొక కర్షము-ఇటుల వీనినెల్ల చూర్ణము జేసి ఖల్వములో నునిచి ౨౫ పలముల బెల్లము గలిపి మర్దించి అరపలిమెడుచొప్పున మాత్రలుజేసి సేవించిన సర్వాజీర్ణములు హరించును.

సర్వాజీర్ణములకు అగ్నికుమారరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం ప్రతినిష్కత్రయం త్రయం,
మరిచం సర్వతుల్యంస్యా త్కంటకారీఫలద్రవైః. 169
మర్దయే ద్భావయే త్తేన భావనాశ్చైకవింశతిః,
దేయాగుంజాద్వయం ఖాదే త్సర్వాజీర్ణప్రశాంతయే. 170
విషూచికాం నిహంత్యాశు రసోహ్యగ్నికుమారకః,
(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిచేసినవాళి, శుద్ధిచేసిన గంధకము-ఇవి దినుసుకు 3 నిష్కములు, మిరియాలు 9 నిష్కములు-ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి నేలములక పండ్లరసముతో ౨౧ మారు మర్దన, భావనలుజేసి రెండుగురిగింజలయెత్తును అల్లపురసముతో సేవించిన సర్వాజీర్ణములు, విషూచి శీఘ్రముగ హరించును.

అగ్నికుమారరసము

రసేంద్రగంధౌ సహటంకణేన సమంవిషంయోజ్యమిహత్రిభాగమ్.
కపర్దికం శంఖమిహత్రిభాగం మరీచకుత్రాష్టగుణంప్రదేయం,
సుపక్వజంబీరరసేనఘస్రం సిద్ధోభ వేదగ్నికుమారఏషః.
[1]విషూచికారోచకసన్నిపాతే [2]దేయాద్విగుంజావటికా త్వజీర్ణే,
శ్రీపర్ణఖండేన యథా బలంచ శీతంజలంచానుపిబేత్సరంతి.

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినగంధకము, పేల్చినవెలిగారము - ఇవి దినుసు కొక్కొకభాగము, శుద్ధిచేసినవాళి, గవ్వలభస్మము, శంఖభస్మము - ఇవి దినుసు ఒకటింటికి 3 భాగములు, మిరియములచూర్ణము 8 భాగములు - ఇటుల వానినెల్ల ఖల్వములోనునిచి బాగుగపండిన నిమ్మపండ్లరసముతో నొకదినము మర్దించి రోగబలానుగుణ్యముగ రెండుగురిగింజలయెత్తును తమలపాకులలో నునిచి భక్షించి వెంబడిగ చారెడు శీతోదకమును త్రాగిన విషూచి, అరుచి, సన్నిపాతములు, అజీర్ణములు హరించును.

క్రవ్యాదరసము

ద్విపలం గంధకం శుద్ధం ద్రావయిత్వా వినిక్షిపేత్,
పారదం పలమానేన మృతశుల్బాయసీ పునః.
తేన మానేన సంమిశ్ర్య పంచాంగుళదళే క్షిపేత్,

---

1 'విషూచికాజీర్ణ సమీరణార్తే' - మఱియు 'దద్యాద్విబంధేగ్రహణీగదేచ', అనియు పాఠాంతరములు గలవు. 2 దద్యాద్విపల్లం వటికా స్త్వజీర్ణే.

తతో విచూర్ణ్య యత్నేన నిక్షిప్యాయసపాత్రకే. 175
ఘుల్యా నివేశ్య యత్నేన జ్వాలయే న్మృదుచాలనం,
ప్రస్థమాత్రం రసం సమ్యగ్జంబీరస్య ప్రయోజయేత్. 176
సంమర్ద్యం పంచకోలోత్థైః కషాయై స్సామ్లవేతసైః,
భావనాఖలు దాతవ్యా పంచాశత్ప్రమితా స్తథా. 177
భృష్టటంకణచూర్ణేన తుల్యేన సహ మేళయేత్,
తదర్ధం కృష్ణలవణం సర్వతుల్యం మరీచకమ్. 178
సప్తధా భావయే త్పశ్చా చ్చణకక్షారవారిణా.
తతస్సంశోష్య సంపిష్య కుప్యాస్తు జఠరే క్షిపేత్. 179
అత్యర్థగురుమాంసాని గురుభోజ్యాన్యనేకశః,
భక్షిత్వా కంఠపర్యంతం చతుర్వల్లమితం రసమ్. 180
కట్వామ్లతక్రసహితం పిబే త్తదనుపానతః,
క్షిప్రం తజ్జీర్యతే భుక్తం జాయతే దీపనం పునః. 181
రసః క్రవ్యాదనామాయం ప్రోక్తోమంథానభైరవైః,
సింహళక్షోణిపాలస్య భూరిమాంసప్రియస్యచ.
దష్ట్వోగ్రోమాంసమాసాద్య భైరవానందయోగినా,
కుర్యాద్దీపనముద్ధృతంచ పవనం దుష్టామయోచ్ఛోషణం
తుందస్థాల్యనిబర్హణం గదహతిం మూలార్తిశూలాపహం,
గుల్మప్లీహావినాశనం గ్రహణికా విధ్వంసనం ప్రంసనం
వాతగ్రంథిమహోదరాపహరణం క్రవ్యాదనామారసః 183

(భైరవకల్పే)

తా. శుద్ధిచేసి కరగించిన ఆమ్లసారగంధకము ౨ పలములు, శుద్ధిచేసినరసము ౧ పలము, తామ్రభస్మము, ఇనుపభస్మము-ఇవి దినుసుకొక్కొకపలము. ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములోనునిచి చూర్ణముజేసి ఆముదపాకులోజుట్టి ఇనుపపాత్రలో నునిచి వానిపైమఱి యొకయినుపపాత్రనుమూసిపొయిమీఁదనునిచి మృద్వగ్నితో పాకముజేసిఅందొక ప్రస్థము నిమ్మపండ్లరసముపోసి ఇగురునటులగాచి మరల మర్దించి పంచకోలముల దినుసుకొక్కొక తులముచొప్పున దంచి కషాయముగాచి దానితోడను, పుల్లప్రబ్బలి రసముతోడను మర్దనభావనలు చేయవలయును. ఇటుల యేఁభై మర్దనలు, భావనలుజేసి దానికిసమముగ పేల్చిన వెలిగారమును, వీనికన్నిటికిసమము మిరియములచూర్ణమును గలిపి, సెనగబూడిదె

నీళ్ళతో నేడుభావనలుజేసి పిదపనూరి ఎండించి గాజుకుప్పెలో నునిచి పాకముజేసి నాలుగువల్లములయెత్తును సైంధవలవణము, పులిసినచల్ల అనువానియనుపానముతోడ సేవించి కంఠపర్యంతము మిక్కుటముగ గురుమాంసముల, అనేక గురుభోజనముల భక్షించిన నవి శీఘ్రముగజీర్ణంబై అగ్నిదీపనము గలుగును. ఈ క్రవ్యాదరసము మంథాన భైరవప్రసిద్ధేఁ జెప్పఁబడియెను. మఱియు దీనిని భైరవానందయోగి బహుమాంసప్రియుండగు సింహళద్వీపపురాజునకుం జెప్పెను. ఇయ్యది అగ్నిదీపనమును గలుగంజేయుటయేగాక ప్రకోపించిన వాతమును, దుష్టరోగములను, కడుపు పెరుగుట, శరీరతాపము, మూలరోగము, శూల, గుల్మము, ప్లీహము, గ్రహణి, భ్రంశనము, వాతగ్రంథులు, మహోదరము అనురోగములను హరింపజేయును.

అగ్నిముఖయోగము

కుడవద్వయంకణాయాః మరీచాశ్చత్వారిచ కుడవాని,
కుడవత్రయం కృశానో సైంధవస్యకుడవచతుష్టయంహారీతక్యాః.
విశ్వౌషధ సౌవర్చల బిడాలకానాం పృథగ్ద్వికుడవం,
కుడవాష్టకకాంజికే క్షిప్త్వా సాంద్రం యథాభవేద్విపచేత్. 185
దథాగ్నిముఖనామాయం ప్రియమజీర్ణేగ్నిమాంద్యశూలహరః.

తా. పిప్పళ్లు ౨ కుడవములు, మిరియాలు ౪ కుడవములు, చిత్రమూలము ౩ కుడవములు, సైంధవలవణము ౩ కుడవములు, కరక్కాయలు ౪ కుడవములు, శొంఠి, సౌవర్చలవణము, బిడాలవణము - ఇవి యొకటింటికి ౨ కుడవములు- ఇటుల వానినెల్ల దంచి చూర్ణముజేసి అందు ౧౦౮ కుడవములు కలి పోసి ముద్దయగు నటుల పాకముజేసి సేవించిన అజీర్ణము, అగ్నిమాంద్యము, శూల-వీనిని హరింపంజేయును.

అగ్నికుమారరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం త్రిక్షారం పటుపంచకం,
దశకం తుల్యతుల్యాంశం భర్జితా విజయాఘృతైః.
దశానాం తుల్యభాగానాం తస్యార్ధం శిగ్రుమూలకం,
తత్సర్వవిజయాద్రావై శ్శిగ్రుచిత్రకభృంగజైః, 188
ద్రవైర్దినద్వయం మర్ద్యం రుధ్వా భాండే పచేల్లఘు,
దీపాగ్నినాతు యామైకం శుద్ధపక్వం సముద్ధరేత్. 189
సప్తధాచార్ద్రకద్రావైశ్చిత్రకైర్భావయేద్భిషక్,
దీప్యకోఽగ్నికుమారోఽయం నిష్కైకం మధునా లిహేత్. 190

ప్రతికర్షం గుడం శుంఠీ మనుస్యాదగ్ని దీపనః,

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిచేసిననాభి, శుద్ధిజేసినగంధకము, త్రిక్షారములు, పంచలవణములు, దశమూలములు (అనఁగా మారేడు, పెద్దగుమ్ముడు, తక్కిలి, కలిగొట్టు, దుందిలము, కోలపొన్న, నక్కపొన్న, చిన్నములక, పెద్దములక, పల్లేరు అనువానిమూలములు) ఇవి సమభాగములు, దశమూలములకు సమము నేతితో వేయించిన గంజాయియాకు, దానిలోసగము మునగవేళ్లు ఇటుల వానినెల్ల ఖల్వములో నునిచి గంజాయియాకు, మునగ, చిత్రమూలము, గుంటగలగర అనువానిరసములతో రెండుదినములు మర్దించి కుప్పెలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి కుండలోనునిచి దీప్తాగ్నితో నొకయామము లఘుపుటంబిడి స్వాంగశీతలమునదీసి ఖల్వములోనునిచి అల్లము, చిత్రమూలము అనువానిరసములతో ఏడేడుమార్లు భావన చేసి నిష్కప్రమాణమును తేనెతో సేవించి వెంబడిగ బెల్లము, శొంఠి అనువానిని కర్షప్రమాణము చొప్పున నూరి కల్కముచేసి త్రాగిన అగ్నిమాంద్యము హరించును.

అగ్నిమాంద్యవటికములు

మృతసూతం విషం గంధ మజామోదా ఫలత్రయమ్. 191
సర్జక్షారం యవక్షారం వహ్నిసైంధవజీరకం,
సువర్చలం విడంగాని సాముద్రం త్ర్యూషణం సమమ్. 192
విషముష్టిం సర్వతుల్యం జంబీరామ్లేన పేషయేత్,
మరిచాభాం వటీం ఖాదే ద్వహ్నిమాంద్యప్రశాంతయే. 193
పథ్యా శుంఠీ గుడంచానుపలార్ధం భక్షయేత్సదా,
అగ్నిమాంద్యవటీం ఖాదే త్సర్వాజీర్ణప్రశాంతయే. (ఆయుర్వేదే)

తా. రసభస్మము, శుద్ధిజేసిననాభి, శుద్ధిజేసినగంధకము, ఓమము, త్రిఫలములు, సర్జక్షారము, యవక్షారము, చిత్రమూలము, సైంధవలవణము, జీలకఱ్ఱ, సౌవర్చలవణము, వాయువిడంగములు, సముద్రలవణము, త్రికటుకములు - ఇవి సమభాగములు వీని కన్నిటికి సమము పెనుముష్టిచెక్క-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో మర్దించి మిరియపుగింజలంత మాత్రలఁజేసి యందొకదానిని కరక్కాయ, శొంఠి, బెల్లము, అనువానిని సమభాగములుగా నూరి అర్ధపలము ముద్దజేసి యీయనుపానముతోడ ప్రత్యహము సేవించుచుండిన అగ్నిమాంద్యము,సర్వాజీర్ణములుహరించును.

అగ్నిమాంద్యమునకు క్షారాదివటికములు

త్రిక్షారం పంచలవణం మరీచం పంచకోలకం,

అజామోదం తథా హింగు మాతులుంగ ద్రవై స్సమమ్.
క్షోలదాడిమతోయైర్వా మర్దితం గోళకీకృతం,
కర్షంచ భక్షయే న్నిత్యం సప్తాహం వహ్నిదీప్తయే. 196

తా. సర్జక్షారము, యవక్షారము, టంకణక్షారము, పంచలవణములు, మిరియాలు, పిప్పళ్ళు, మోడి, చవ్యము, చిత్రమూలము, శొంఠి, ఓమము, ఇంగువ-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి మాదీఫలరసముతో మర్దించి పిదప రేగుపండ్లరసముతోగాని, లేక దాడింబపండ్లరసముతోగాని మర్దించి కర్షప్రమాణము మాత్రలుజేసి ఏడుదినములు సేవించిన అగ్నిదీపనమును గలుగంజేయును.

అగ్నిమాంద్యమునకు తామ్రభస్మయోగము

మృతతామ్రం కణాచూర్ణం తుల్యం క్షౌద్రేర్విమిశ్రితం,
నిష్కార్ధం భక్షయే న్నిత్యం దుష్టవహ్నిం ప్రదీపయేత్. 197

తా. తామ్రభస్మము, పిప్పళ్ళు-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి తేనెలో గలిపి అర్ధనిష్కప్రమాణమును ప్రత్యహము సేవించుచుండిన దుష్టమైన అగ్నిమాంద్యమును హరింపజేయును.

అగ్నిమాంద్యమునకు ఆర్ద్రికకల్పము

ఆర్ద్రికస్య రసం క్షౌద్రం పలమాత్రం పిబేదను,
యథేష్టం ఘృతమాంసాని సద్యో భవతి పావకః. 198

తా. ఒకపలము అల్లపురసములో నొకపలము తేనె గలిపి సేవించి పిదప యథేష్టముగ నేతిని, మాంసమును భక్షించిన తత్క్షణమున అగ్నిదీపమును గలుగంజేయును.

గోమూత్రే భృంగవాసానాం స్వరసేషు పృథక్పృథక్,
సప్తవారంచ మండూరం భృష్ట్వా సంచూర్ణ్య సూక్ష్మకమ్
తచ్చూర్ణం వ్యోషచూర్ణేన సంమాశేన ఘృతాన్వితం,
కేవలంవా నిషేవేత శీతలంచాశు నాశయేత్.
జీర్ణజ్వరం పాండురోగం శోథంచానలసాధనం,
(చికిత్సాసారసిద్ధసంగ్రహే)

తా. ప్రాతచిట్టెమును చూర్ణముజేసి కొలిమిలో నునిచి యూది గోమూత్రము, గుంటగలగర, అడ్డసరము అనువానిరసములలో ప్రతిదానిలో నేడేసిమార్లు వైచి పిదప దాని నెండించి సూక్ష్మముగ చూర్ణముజేసి దానికి సమముగ త్రికటుకచూర్ణము గలిపి

గాని, లేక కలపక గాని నేతితో సేవించిన శీతలము, పురాణజ్వరము, పాండువు, శోఫ.. వీనిని హరింపంజేయుటయేగాక అగ్నిదీపనమును గలుగం జేయును.

చింతామణిరసము

రసం గంధం మృతం శుల్బం మృతమభ్రం ఫలత్రికమ్. 201
త్ర్యూషణం జయపాలంచ సమం ఖల్వే విమర్దయేత్,
ద్రోణపుష్పీరసే భావ్యం శుష్కం తద్వస్త్రగాలితమ్, 202
చింతామణిరసో హ్యేష హ్యజీర్ణే శస్యతే సదా
జ్వరమష్టవిధం హంతి సర్వశూలహరః పరః. 203
గుంజైకంవా ద్విగుంజంవా హ్యామవాతహరఃపరః, (ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, తామ్రభస్మము, అభ్రకభస్మము, త్రిఫలములు, త్రికటుకములు, శుద్ధిజేసిన నేపాళవిత్తులు - వీనినెల్ల సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి తుమ్మిపూలరసముతో మర్దించి భావనజేసి ఎండించి వస్త్రగాలితము జేసి యొకగురిగింజయెత్తుగాని, లేక రెండుగురిగింజలయెత్తుగాని సేవించిన సర్వాజీర్ణములు ఎనిమిదివిధములైన జ్వరములు, సర్వశూలలు, ఆమవాతము హరించును.

ఆదిత్యరసము

దరదంచ విషం గంధం త్రికటు త్రిఫలాసమమ్. 204
జాతీఫలం లవంగంచ లవణానిచ పంచవై,
సర్వమేకీకృతంచూర్ణ మమ్లయోగేన సప్తధా. 205
భావయిత్వా వటీ కార్యా గుంజార్ధప్రమితాబుధైః,
రసోహ్యాదిత్యసంజ్ఞోఽయ మజీర్ణక్షయకారకః. 206
భుక్తమాత్రం పాచయతి జఠరానలదీపనః,

తా. శుద్ధిచేసిన ఇంగిలీకము, శుద్ధిచేసిననాభి, శుద్ధిచేసినగంధకము, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, జాజికాయ, లవంగములు, పంచలవణములు, - వీనినెల్ల సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి * ఆమ్లవర్గరసముతో నేడుమార్లు భావనజేసి అరగురిగింజయెత్తును సేవించిన అజీర్ణమును హరింపంజేయుటయేగాక అగ్నిదీపనమునుసగా గలుగం జేసి దేనిని భక్షించినను పచనంబగునటులంజేయును.

అజీర్ణబలకాలానలరసము?

ద్విపలం శుద్ధసూతంచ గంధకంచ సమంమతమ్. 207

* ఆమ్లవర్గమన రేగు, దాడిమ, పులిచింత, పుల్లప్రబ్బలి, మాదీఫలము అనునవి.

లోహం తామ్రం హరితాళం విషం తుత్థం సవంగకం,
పలప్రమాణంచ పృథగ్లవంగం టంకణం తథా. 208
దంతిమూలం త్రివృచ్చూర్ణ మేకైకం పలసమ్మితం,
అజామోదా యవానీ చ ద్విక్షారలవణానిచ. 209
పృథగర్ధపలం గ్రాహ్య మేకీకృత్యచ భావయేత్,
ఆర్ద్రికస్వరసేనైవ వింశతిః పంచకోలజైః. 210
దశధా భావయేత్తోయై ర్గుడూచీనాం రసైర్దశ,
సర్వార్ధం మరిచం దత్వా కాచకుప్యాంచ ధారయేత్,
చణమాత్రాం వటీం కృత్వా ఛాయాయాం పరిశోషయేత్,
రసోఽజీర్ణబలకాలానలఏష ప్రకీర్తితః.
అనేకకాలనష్టాగ్నే ర్దీపనః పరమస్మృతః,
ఆమవాతకులధ్వంసీ ప్లీహపాండుగదాపహః.
ప్రమేహానాహవిష్టంభ సూతికాగ్రహణీ హరః,
శ్వాసకాసప్రతిశ్యాయ యక్ష్మక్షయవినాశనః. 214
అమ్లపిత్తంచ శూలంచ భగందర గుదోద్భవాన్,
అష్టోదరాణి ప్లీహాంచ యకృతం హంతి దారుణమ్. 215
ఆకంఠం భోజయిత్వాతు భావయేచ్చ రసోత్తమం,
అర్ధయామేన తత్సర్వం భస్మీభవతి నిశ్చితమ్. 216
చతుర్విధరసోపేతం మహాభోజనమిచ్ఛతః,
భోజపస్య నృపతేః కాంక్షా భోజనే కృపయా కృతః. 217
గహనానందనాథేన సర్వలోకహితైషిణా,

తా. శుద్ధిచేసినరసము ౨ పలములు, శుద్ధిచేసినగంధకము ౨ పలములు, లోహభస్మము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిచేసిన తాళకము, శుద్ధిచేసినాభి, శుద్ధిచేసిన మైలుతుత్తము, తగరభస్మము, లవంగములు, పేల్చినవెలిగారము, దంతివేరు, శుద్ధిచేసిన తెగడ-ఇవి దినుసు కొక్కొకపలము, అజామోదము, ఓమము, సర్జక్షారము, యవక్షారము, పంచలవణములు ఇవి దినుసు కర్ధపలము - ఇటుల వానినెల్ల ఖల్వములో నునిచి అల్లపురసములో ౨౦ భావనలు, పంచకోలములరసముతో ౧౦ భావనలు తిప్పతీగెరసముతో ౧౦ భావనలుజేసి ఈ యౌషధమున కర్ధభాగము మిరియపుచూర్ణముగలిపి సెనగలంత మాత్రలుజేసి గాజుపాత్రలోనునిచి నీడనెండించి యందొకదానిని సేవించిన చిరకాలమ్ముగనుండు అగ్నిమాంద్యమ్ము,

ఆమవాతము, ప్లీహము, పాండువు, ప్రమేహము, ఆనాహము, మలబద్ధము, సూతికాగ్రహణి, కాసము, శ్వాసము, పడిసెము, క్షయరోగము, శరీరకృశత్వము, అమ్లపిత్తము, శూల, భగందరము, మూలరోగము, ఎనిమిదివిధములైన యుదరములు, దారుణమైన యకృత్ప్లీహములు - వీనిని హరింపఁజేయును. మఱియు నిది తృప్తిగ భుజింపఁబడిన యన్నమునంతయు అర్ధయామములోపల జీర్ణము గావించును. మఱియు నీరసము భక్ష్య భోజ్య, లేహ్య, శోష్య, రసయుక్తమైన మహాభోజనమునందిచ్ఛగల భోజమహారాజునకు మిక్కుటముగ భోజనేచ్ఛను గలుగఁజేయుటకై సర్వలోకహితమును గోరునట్టి గహనానందనాథునిచే జెప్పఁబడియెను.

శంఖద్రావకము

లవణాని తథా క్షారాః ప్రత్యేకం పంచభాగకాః. 218
కాసీసం టంకణం తుత్థం గంధకం నింబకద్రవం,
తిలాపామార్గజం క్షారం ప్రత్యేకం వేదభాగకమ్. 219
నవసాగర సౌరాష్ట్రీ నిర్జికా నేత్రభాగికాః,
ఏతత్సర్వం సమాలోడ్య భావ్యం జంబీరనీరతః. 220
సరంధ్రే నలికాయంత్రే యామయుగ్మం విపాచయేత్,
శంఖద్రావో భవేదేష సర్వాజీర్ణనికృంతనః. 221
లోహపాషాణశంఖానాం ద్రావకోఽయం న సంశయః,

తా. పంచలవణములు, [1]సర్వక్షారములు - ఇవి దినుసుకు ౫ భాగములు, శుద్ధిజేసిన అన్నభేది, వెలిగారము, శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్తము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, నిమ్మపండ్లరసము, నువ్వులక్షారము, ఉత్తరేణుక్షారము-ఇవి దినుసుకు ౪ భాగములు, నవాసాగరము, పటికారము, లేక తొవరిమన్ను, సజ్జక్షారము-ఇవి దినుసుకు ౨ భాగములు-ఇటుల వీనినెల్ల నేకముజేసి నిమ్మపండ్లరసముతో మర్దించి రంధ్రముతోగూడియుండు నళికాయంత్రమున రెండుర్యామములు పాకముజేసిన శంఖద్రావకము సిద్ధంబగును. ఇది

1 సర్వక్షారములన— మొక్కము, కొడిసె, మోదుగ, ఏపి, దేవదారు, తాడి, రేల, జిల్లేడు, బొంతజెముడు, కలిగొట్టు, క్రానుగ, అడ్డసరము, అరటి, చిత్రమూలము, నేలమడుగుమ్రాను, ఎఱ్ఱకాంచనము, ఏడాకులయరటి, కూరనెల్లి, పూసగుపవింద, నీరఅనువానివేళ్ళను, ఫలములను, ఆకులను, కొమ్మలను ప్రత్యేకముగ కాల్చి బూడిదె జేయవలయు ననుట.

సర్వాజీర్ణముల నశింప చేయుటయేగాక ఇనుము, గాజు, శంఖము అనువానినిసగా నిస్సంశయముగ ద్రవింపజేయును.

అజీర్ణములయందు పథ్యము

శ్లైష్మికే వమనంపూర్వాం పైత్తికే మృదురేచనం, 222
వాతికే స్వేదనంవాథ యథావస్థం హితంచ తత్,
నానాప్రకారవ్యాయామో దీపనాని లఘూనిచ. 223
బహుకాలసముత్పన్నా ముద్గా లోహితశాలయః,
విలేపో లాజమండశ్చ మండో ముద్గరసస్తథా. 224
ఏణోబర్హీ శశోలావః క్షుద్రమత్స్యాశ్చ సర్వశః,
శాలిం శాకంచ వేత్రాగ్రం వాస్తుకం బాలమూలకమ్. 225
లశునం వృద్ధకూష్మాండం నవీనం కదళీఫలం,
శోభాంజనం పటోలంచ వార్తాకం లలదంబుజమ్. 226
కర్కోటకం కారవేల్లం బార్హ్వతంచ మహార్ద్రికం,
ప్రసారణీచచాంగేరీ తథైవ సువిషణ్ణకమ్. 227
ధాత్రీఫలం నాగరంచ దాడిమం యవ పర్పటాః,
ఆమ్లవేతస జంబీర మాతులుంగాని మాక్షీకమ్. 228
నవనీతం ఘృతం తక్రం సౌవీరక తుషోదకం,
ధాన్యామ్లం కటుతైలంచ రామఠం లవణం తథా. 229
యవానీ మరిచం మేంధీ ధాన్యకం జీరకం దధి,
తాంబూలం తప్తసలిలం కటుతిక్తో రసోపివా. 230
మందానలేప్యజీర్ణేచపథ్యమేతన్నృణాంభవేత్, (మాధవనిదానే)

తా. శ్లేష్మాధిక్యమువలన అగ్నిమాంద్యము, అజీర్ణము, విషూచి, భస్మకము అను నవి జనించును. ఏనను వానియందు తొలుత వమనము జేయించవలయును. మఱియు పిత్తాధిక్యమున మృదువుగ రేచనమున కొసంగవలయును. వాతాధిక్యమున స్వేదనక్రియం జేయవలయును. ఇట్లులం జేసినహితకరంబుగనుండును. మఱియు పలువిధములైన* వ్యాయామములు, దీపన లఘుకర శాకాదికములు, దీర్ఘకాలముమీఁద ఫలించెడి పెసలు, ఎఱ్ఱబియ్యము, పేలాలమండము, పెసల మండము, జింక, నెమలి, కుందేలు, లావుకపక్షి, సన్నజాలిమత్స్యములు అనువానిమాంసము, గోలుగుకూర, వెదురుగొమ్ము, చక్రవర్తుకూర,

* వ్యాయామ మన-సంచారము.

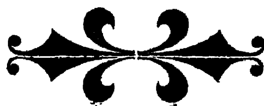
శేతముల్లంగిగడ్డలు, వెల్లుల్లి, పండినగుమ్మడుకాయ, క్రొత్తఅరటికాయ, మునగకాయ, పొట్లకాయ, వంకాయ, తామరయగరులు, నక్కదోసకాయ, కాకరకాయ, బ్రాహ్మీశాకము, అల్లము, గొంతెమగోరుకూర, పులిచింత, సువిషణ్ణకము, ఉసిరికకాయ, శ్లేష్మీశానింబ, యవలు, పర్పాటకము, పుల్లప్రబ్బలి, నిమ్మపండు, మాదీఫలము, తేనె, వెన్న, నెయ్యి, మజ్జిగ, రేగుపండు, కలి, కూటెసీళ్లు, కారము, నూనె, ఇంగువ, లవణము, ఓషము, మిరియాలు, మెంతులు, కొతిమెర్లు, జీలకఱ్ఱ, పెరుగు, తాంబూలము, కాచినసీళ్ల, చేదు, ఒగరుగలరసము ఇవి అగ్నిమాంద్యము, అజీర్ణము అనువానియందు పథ్యకరములు.

⊰ అజీర్ణములయం దపథ్యము ⊱

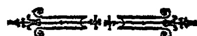
విరేచనాని విణ్మూత్ర వాతవేగవిధారణమ్. 231
అతిరిక్తంచాధ్యశనం జాగరం విషమాశనం,
రక్తస్రుతిం శింబిధాన్యం మత్స్య మాంస ముపోదకమ్, 232
జలపానంచ విష్టంభం జాంబవత్స్వర్వశాలుకం,
కూర్చికాం మోరటం క్షీరం కిలాటీ దుష్టవారిచ. * 233
విరుద్ధాసాత్మ్యపానానాం విష్టంభీని గురూణిచ,
అగ్నిమాంద్యేప్యజీర్ణేచ సర్వాణి పరివర్జయేత్. 234

తా. రేచనము, మల మూత్ర అపానవాతముల బంధించుట, అధికముగ భుజించుట, జాగరణము, విషమాశనము, రక్తస్రావము, శింబిధాన్యము, మత్స్యమాంసము, బచ్చలికూర, జలపానము, సెనగలుమొదలగు కడుపునుబ్బించెడి పదార్థములు, నేరేడు, కలువదుంపలు మొదలగుసర్వదుంపలు, ఈనిని యేడుదినములకుపిదప పితుకబడినయావు *పాలు, జున్ను, విరిచినపాలు, విరుగుడుజున్ను, దుష్టమైననీరు, విరుద్ధమైన అన్నపానములు, మలబద్ధకరద్రవ్యములు, జడపదార్థములు, అగ్నిమాంద్యము, అజీర్ణము అనువానియం దపథ్యకరంబులు.

ద్వాదశ ప్రకరణమ్.

త్రయోదశప్రకరణము.

కుష్ఠరోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

శ్లో. మహాదేవం మహాత్మానం దేవేశం శేషభూషణం,
శంకరం పార్వతీనాథం నీలకంఠమహం భజే. 1

తాత్పర్యము. దేవతలలో పెద్దవాఁడు, మహాత్ముఁడు, దేవతలకు ప్రభువు, నాగాభరణుఁడు, భక్తులకు సుఖమునిచ్చువాఁడు, పార్వతీవల్లభుఁడు నగు నీలకంఠుని నేను భజియించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజని పేరొందినం బడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయమను నీగ్రంథముయొక్క త్రయోదశప్రకరణమును వచించుచున్నాఁడను.

కుష్ఠనిదానము

విరోధీన్యన్నపానాని ద్రవస్నిగ్ధగురూణిచ,
భజతా మాగతాం ఛర్దిం వేగాంశ్చాన్యాన్ ప్రతిఘ్నతామ్. 3
వ్యాయామ మతిసంతాప మతిభుక్త్వా నిషేవినాం,
శీతోష్ణలంఘనాహారాన్ క్రమం ముక్త్వా నిషేవినామ్. 4
ఘర్మశ్రమభయార్తానాం ద్రుతం శీతాంబుసేవినాం,
అజీర్ణాధ్యశనానాంచ పంచకర్మాపచారిణామ్. 5.
నవాన్నదధిమత్స్యాని లవణామ్లనిషేవిణాం,
మాషమూలకపిష్టాన్న తిలక్షీరగుడాశినామ్. 6
వ్యవాయంచాప్యజీర్ణేఽన్నే నిద్రాంచ భజతాం దివా,
విప్రాన్ గురూన్ ధర్షయతాం పాపం కర్మచ కుర్వతామ్. 7
వాతాదయస్త్రయోదుష్టా స్త్వగ్రక్తం మాంసమంబుచ,
దూషయంతి సకుష్ఠానాం సప్తకో ద్రవ్యసంగ్రహః. 8
అతః కుష్ఠాని జాయంతే సప్తచైకాదశైవచ, (ఆయుర్వేదే)

తా. క్షీరమత్స్యాదివిరుద్ధాన్నపానములు, ద్రవము, స్నేహము, జడత్వముగ యన్నపానములు సేవించుట, వాంతి మూత్రపురీషాదివేగముల నడ్డగించుట, భుజించిన తోడనే మిక్కుటముగ వ్యాయామముసేయుట, ఎండలోదిరుగుట, శీతలము, ఉష్ణముగలయాహారములను, లంఘనమును చెప్పఁబడిన క్రమమునకు విరుద్ధముగ సేవించుట, వేఁడి, శ్రమ, భయము అనువానివలన పీడితుఁడై తత్క్షణమునశీతోదకమును ద్రాగుట, అపక్వమైన యన్నమును భుజించుట, భుజించినతోడనే మరల భుజించుట, వమన, విరేచన, వస్తి, స్వేద, నస్య, పంచకర్మల జేయునపు డుపచారము జేయుట, నవీనాన్నము, పెరుగు, మత్స్యములు, ఉప్పు, పులుసు, ఉద్దులు, ముల్లంగి, పిష్టాన్నము, నువ్వులు, పాలు, బెల్లము, అనువానిని సేవించుట, భుజించినయన్నము జీర్ణమగుటకుముందు మైథునము సేయుట, పగటియందు నిద్రించుట, గురుబ్రాహ్మణుల దిరస్కరించుట, పాపకర్మలు సేయుట-ఈకారణమువలన వాతాదిదోషములు ప్రకోపించి దుష్టంబులై త్వగ్రక్తమాంసోదకములం జెఱచి కుష్ఠరోగమును గలుగం జేయును. మఱియు కుష్ఠరోగము జనించుటకు వాత, పిత్త, శ్లేష్మములు, త్వగ్రక్తమాంసోదకములు అను నీయేడును ముఖ్యకారణభూతంబులు. అట్లగుటచే పదునెనిమిదికుష్ఠువులు జనించుచున్నయవి. అందు మహాకుష్ఠువులు ౭, క్షుద్రకుష్ఠువులు. ౧౧.

కుష్ఠరోగపూర్వరూపము

అతిశ్లక్ష్ణఖరస్పర్శ స్వేదా స్వేదవివర్ణతాః. 9
దాహః కండూస్త్వచిస్వాప స్తోదః కోఠోన్నతిః క్లమః,
వ్రణానామధికం శూలం శీఘ్రోత్పత్తిశ్చిరస్థితిః. 10
రూఢానామపి రూక్షత్వం నిమిత్తేఽల్పేపి కోపనం,
రోమహర్షో సృజః కార్ష్ణ్యం కుష్ఠలక్షణమగ్రజమ్. 11

తా. కుష్ఠరోగము గలుగబోయెడిస్థలమునుదాఁకిన మిక్కిలి నున్నగగాని, లేక గరగరయనిగాని యుండుట, ఆస్థానమున చెమటబట్టుట, లేకపట్టకుండుట, ఆస్థలము వివర్ణంబై తాపము, దురదగలుగుట, చర్మమున స్పర్శజ్ఞానము లేకుండుట, పొడిచినటుల పీడగలుగుట, కందిరీగగరచినటుల దద్దులులేచుట, ఆయాసమును జెందకనే శ్రమగలుగుట, వ్రణమున మిక్కుటముగ పోట్లుగలుగుట, వ్రణము శీఘ్రముగ జనించి చిరకాలంబుండుట, పుట్టినవ్రణము రూక్షగనుండుట, ఒకింతనిమిత్తమువలన ప్రకోపించుట, రోమాంచముగలుగుట, రక్తము నల్లగనగుట-ఇవియకుష్ఠరోగమునకు పూర్వరూపంబులు.

కుష్ఠరోగభేదములు

పుండరీకం సవిస్ఫోటం పామాన్యం గజచర్మకం,
కాకణం కచ్ఛకం ఋశ్యజిహ్వకం చాష్టమం స్మృతమ్. 12
గళితంచ మహాకుష్ఠం కాపాలం చాప్యుదుంబరం,
మండలంచ విచర్చ్యాఖ్యా వైపాదీ కిట్టిభం తథా. 13
చర్మదద్రు తథా సిధ్మ శతారుష్యం దశాష్టకం,
శ్విత్రికాఖ్యం విసర్పంచ వింశద్భేదాః ప్రకీర్తితాః. 14
(మాధవనిదానే)

తా. పుండరీకకుష్ఠము, విస్ఫోటకకుష్ఠము, పామాకుష్ఠము, గజచర్మకుష్ఠము, కాకణకుష్ఠము, కచ్ఛకకుష్ఠము, ఋశ్యజిహ్వకకుష్ఠము, గళకుష్ఠము అన నీయెనిమిదియు మహాకుష్ఠములు. కపాలకుష్ఠము, ఉదుంబరకుష్ఠము, మండలకుష్ఠము, విచర్చికకుష్ఠము, వైపాదికకుష్ఠము, కిట్టిభకుష్ఠము, చర్మదద్రుకుష్ఠము, సిధ్మకుష్ఠము, శతారుష్యకుష్ఠము అనికుష్ఠరోగములు ౧౮ విధంబులు. మఱియు శ్విత్రకుష్ఠము, విసర్పకుష్ఠము అన నీరెంటితోడ కుష్ఠరోగము ౨౦ విధంబులు.

పుండరీకకుష్ఠలక్షణము

పుండరీక [1]దళాకారం శ్వేతం రక్తాన్తనం గురు,
[2]క్లేదం కండూ స్సరాగంచ పుండరీకం కఫాదికే (మాధవనిదానే). 15

తా. తామరరేకులవలెనుండుట, రక్తమువ్యాపించియుండుటవలకు తెలుపుగ, దట్టముగ, బరువుగ నుండుట, నీరుగారుచుండుట, దురదగలుగుట, మధ్యమున రక్తవర్ణముగనుండుట-ఈలక్షణములుగలది పుండరీకకుష్ఠమని తెలియవలయును. ఇది కఫాధిక్యమువలన జనించును. (ఇది మహాకుష్ఠము.)

విస్ఫోటకకుష్ఠలక్షణము

స్ఫోట కండూ తీవ్రదాహ మరుణం స్నిగ్ధ పాండురం,
పాణి కుక్షీ రుజాక్లేదం కుష్ఠవిస్ఫోటలక్షణమ్. 16

తా. స్ఫోటకము, దురద, తీవ్రదాహముగలుగుట, ఎఱ్ఱగనుండుట, మెఱయుచుండుట, పాండురవర్ణముగనుండుట, చేతులు, కడుపు అనువానియందు పీడగలుగుట, నీరుగారుట-ఈలక్షణములుగలదివిస్ఫోటకకుష్ఠమని తెలియవలయును. (ఇది మహాకుష్ఠము.)

---

1 దళంతామ్రం శ్వేతరక్తం ఘనం గురుమ్, 2 గళగండ సరాగంచ.

పామాకుష్ఠలక్షణము

సూక్ష్మాశ్చ బహ్వ్యః పిటకా స్రావవత్యో గుణాన్వితాః,
దాహః కండూః కఫాజ్జాతా పామేత్యుక్త్వా చికిత్సయేత్. 17

(మాధవనిదానే)

తా. సూక్ష్మమైన పిటికలు మిక్కుటముగ గలిగియుండుట, పిటికలయందు తెల్లని పులినీరుగారుట, తాపము, దురదగలుగుట-ఈలక్షణములుగలది పామాకుష్ఠమని తెలియవలయును. ఇది కఫమువలన జనించును. (ఇది మహాకుష్ఠము.)

గజచర్మకుష్ఠలక్షణము

[1]అస్వేదం ఘనకండూశ్చ యన్మత్స్యశకలోపమం,
[2]బహుళం హస్తిచర్మాభం తత్కుష్ఠం గజచర్మకమ్. 18

(మాధవనిదానే)

తా. చెమటపట్టకుండుట, మిక్కుటముగ ఉదరముగలుగుట, మత్స్యపుతునకల వలె నధికముగనుండుట, ఏనుగచర్మముతో సమానముగ నలుపువర్ణముగనుండుట-ఈలక్షణములుగలది గజచర్మకుష్ఠమని తెలియవలయును. (ఇది వాతశ్లేష్మాధిక్యమువలన జనించును. ఇది మహాకుష్ఠము.)

కాకణకుష్ఠలక్షణము

యత్కాకణంతికావర్ణం సపాకం తీవ్రవేదనం
త్రిదోషలింగం తత్కుష్ఠం కాకణం నైవసిధ్యతి. 19

(మాధవనిదానే)

తా. కాకిముక్కుతో సమానమైన వర్ణముగలదిగనుండుట, ఒకింతపాకము, తీవ్రవేదనగలుగుట, త్రిదోషలక్షణయుక్తంబుగనుండుట - ఈలక్షణములుగలది కాకణకుష్ఠమని తెలియవలయును. ఇది అసాధ్యము. (ఇది మహాకుష్ఠము.)

కచ్ఛుత్వక్కుష్ఠలక్షణము

రక్తం స్నిగ్ధం ఘనం శ్యామ మతికండూ కఫోద్భవం,
ఊరు కక్ష కటీష్వేవం కచ్ఛుత్వక్కుష్ఠకాహ్వయమ్. 20

(మాధవనిదానే)

తా. ఎఱ్ఱనై మెఱయుచుండుట, ఘనమై నల్లగనుండుట, కడుదురదగలుగుట, తొడలు, చంక, మొల అనువానియందు జనించుట-ఈలక్షణములుగలది కచ్ఛుత్వక్కుష్ఠమని తెలియవలయును.

---

1 అస్వేదనం మహావాస్తు. 2 తదేవకుష్ఠంచర్మాఖ్యం బహుళం హస్తిచర్మవత్.

ఋష్యజిహ్వాకుష్ఠలక్షణము

కర్కశం రక్తపర్యంత మంతశ్శ్యామం సవేదనం,
యదృశ్యజిహ్వా సంస్థాన మృశ్యజిహ్వాం తదుచ్యతే. 21

తా. కఠినముగనుండుట, చుట్టూ నెఱ్ఱగనుండుట, మధ్యనల్లగనుండుట, వేదనతో కూడియుండుట, దుప్పినాలుకవంటి యాకారముగలదిగ నుండుట-ఈలక్షణములు గలది ఋష్యజిహ్వాకకుష్ఠ మని తెలియవలయును. (ఇది మహాకుష్ఠము.)

గళకుష్ఠలక్షణము

జిహ్వాకా కృష్ణవర్ణాయా హంతి సత్యం త్రిమాసకే,
పాదయోశ్చ తథా తాపో వళిస్త్ర్యంగుళికాపివా. 22
నాసాప్రస్వరభంగంచ గళత్కుష్ఠం త్రిదోషజం,
(మాధవనిదానే)

తా. నాలుక నల్లగనుండుట, కాళ్ళయందు తాపము గలుగుట, మూడంగుళముల ప్రమాణము వళులుగలిగియుండుట, ముక్కున నెత్తురుగారుట, స్వరము జెడుట - ఈలక్షణములుగలది గళత్కుష్ఠమని తెలియవలయును. ఇది త్రిదోషజనితంబగుటచే మూడుమాసములలో నిశ్చయముగ జంపును. (ఇది మహాకుష్ఠము.)

కపాలకుష్ఠలక్షణము

కృష్ణారుణకపాలాభం యద్రూక్షం [1]కర్కశంతను. 23
[2]వాతోత్థతోదబహుళం కాపాలకుష్ఠమీదృశం,
(మాధవనిదానే)

తా. నల్లనిమచ్చలు, ఎఱ్ఱనిమచ్చలు గలుగుట, రూక్షముగ, బిరుసుగ, సూక్ష్మముగ నుండుట, సూదులతో బొడుచునటుల మిక్కుటముగ పీడగలుగుట - ఈలక్షణములు గలది కపాలకుష్ఠ మని తెలియవలయును. (ఇది అసాధ్యము.) ఈకుష్ఠము వాతాధిక్యము వలన జనించును.

ఔదుంబరకుష్ఠలక్షణము

రుగ్దాహ రాగ కండూభిః పిత్తోత్థం లోమపింజరమ్. 24
ఉదుంబరఫలాభాసం కుష్ఠమౌదుంబరం వదేత్, (మాధవనిదానే)

తా. శూల, మంట, ఎఱుపువర్ణము, దురద అనువానితో వ్యాప్తమైయుండుట,

1 పరుషం, 2 కాపాలాంతోదబహుళం తత్కుష్ఠం విషమంస్మృతమ్.

వెంట్రుకలు *పీతరక్తాధిక్యముగ నుండుట, మేడిపండుచాయవలెనుండుట-ఈలక్షణములు గలది ఔదుంబరకుష్ఠమని తెలియవలయును. ఇది పిత్తాధిక్యమువలన జనించును.

మండలకుష్ఠలక్షణము

శ్వేతం రక్తం స్థిరం స్త్యానం స్నిగ్ధముత్పన్నమండలమ్. 25
కృచ్ఛ్రమన్యోన్యసంయుక్తం కుష్ఠం మండలముచ్యతే,
(మాధవనిదానే)

తా. తెల్లగ, ఎఱ్ఱగ, కఠినముగ, దట్టముగ, స్నిగ్ధముగ, మండలాకారముగనుండుట, మండలము లొకదానితోనొకటి గూడియుండుట-ఈలక్షణములు గలది మండలకుష్ఠమని తెలియవలయును. ఇది కష్టసాధ్యము-ఈమండలకుష్ఠము కఫాధిక్యమువలనజనించును.

ప్రసూతికుష్ఠలక్షణము

అంగతోదో మండలాశ్చ దేహస్పర్శ నవిందతి. 26
తథా మారుతపిత్తోత్థం కుష్ఠం ప్రసూతికా క్వచిత్,
(మాధవనిదానే)

తా. అంగములలో సూదులతో బొడుచునటుల వేదన, మండలము గలుగుట, శరీరమున స్పర్శజ్ఞానములేకుండుట-ఈలక్షణములుగలది ప్రసూతకుష్ఠమని కొందఱు వచించెదరు. ఇదే గ్రంథాంతరేణ మహాకుష్ఠమని జెప్పంబడును. ఇది వాతపిత్తప్రకోపము వలన జనించును.

విచర్చికకుష్ఠలక్షణము

శ్వేతరక్తా ఘనా క్లిన్నా వాతపైత్తోద్భవా బహు. 27
సకండూ దాహసంయుక్తాజ్ఞేయం కుష్ఠం విచర్చికా,
(మాధవనిదానే)

తా. దట్టమైన మచ్చలుగలిగి తెల్లగ ఎఱ్ఱగనుండుట, నీరుగారుచుండుట, దురద, మంట గలుగుట- ఈలక్షణములుగలది విచర్చికకుష్ఠమని తెలియవలయును. ఇది కలుచుగ వాతపిత్తాధిక్యమువలన జనించును.

వైపాదికకుష్ఠలక్షణము

శ్లేష్మవాతోద్భవం కుష్ఠం స్ఫుటితం తీవ్రవేదనమ్. 28
తూతూరుణం పాణిపాదం ఖ్యాతం వైపాదికం వదేత్,
(మాధవనిదానే)

---

* అనగా ఎఱుపధికముగాఁగల పచ్చరంగు.

తా. పగిలియుండుట, తీవ్రమైన వేదనగలుగుట, చేతులు కాళ్ళు ఉష్ణముగ బిఱ్ఱగ నుండుట-ఈలక్షణములుగలది వైపాదికకుష్ఠమని తెలియవలయును. ఇది వాత శ్లేష్మాధిక్యమువలన జనించును.

కిట్టిభకుష్ఠలక్షణము

శ్యావం కిణం ఖరస్పర్శం సకండూ పరుషం ఘనమ్. 29
వాతశ్లేష్మోద్భవం ఖ్యాతం కిట్టిభం కుష్ఠమీదృశం,

(మాధవనిదానే)

తా. మచ్చలు నీలవర్ణముగ బిరుసుగనుండుట, దురదగలుగుట, రూక్షగ దళముగ నుండుట-ఈలక్షణములుగలది కిట్టిభకుష్ఠమని తెలియవలయును. ఇది వాతశ్లేష్మాధిక్యము వలన జనించును.

చర్మదళకుష్ఠలక్షణము

రక్తం శూలం ఖరం కండూః క్లేదస్ఫోటం దళత్యపి. 30
స్పర్శం సహ్యాం ఘనం స్నిగ్ధం కుష్ఠం వై చర్మకం వదేత్,

(మాధవనిదానే)

తా. ఎఱ్ఱనిమచ్చలుగలుగుట, శూలయుక్తమై బిరుసుగనుండుట, దురదగలుగుట, నీరుగారుట, బొబ్బలులేచుట, పగులుట, తాఁకిన వేదనలేకుండుట, దట్టముగనుండుట, మెఱయుట-ఈలక్షణములుగలదిచర్మదళకుష్ఠమని తెలియవలయును. (ఇదిమహాకుష్ఠము.)

దద్రుకుష్ఠలక్షణము

కండూమద్భిస్సరాగైశ్చ గండైరలసకంచితమ్. 31
పిటికా మండలాశ్శుభ్రా దద్రూః పిత్తకఫోద్భవం,

(మాధవనిదానే)

తా. వ్రణములు దురదతోఁగూడి ఎఱ్ఱగనుండుట, అలసకమువలెనే వ్యాపించి యుండుట, పిటికలు గుండ్రముగ తెల్లగనుండుట-ఈలక్షణములుగలది దద్రుకుష్ఠమని తెలియవలయును. ఇది కఫపిత్తప్రకోపమువలన జనించును. (ఇది మహాకుష్ఠము.)

సిధ్మకుష్ఠలక్షణము

శ్వేతం తామ్రంచ తనుయద్రజోఘృష్టం విముంచతి. 32
*వాతశ్లేష్మోద్భవం సిధ్మ మలాబుకుసుమోపమం,

(మాధవనిదానే)

తా. తెలుపు, ఎఱుపుగలిసిన సూక్ష్మపుమచ్చలుగలుగుట, ఒరసికొసిన పిండివలె

* ప్రాయేణోరసి తత్సిధ్మ.

రాలుంట, అనుగపుప్వులతో సమానముగనుండుట (తలుచుగ అొమ్మునంచే జనించుట). ఈలక్షణములు గలది సిధ్మకుష్ఠ మని తెలియనలయును. (ఇది వాతశ్లేష్మాధిక్యమువలన జనించును.)

శతారుష్యకుష్ఠలక్షణము

రక్తశ్యామం ఘనం క్లేదం స్నిగ్ధం కండ్వార్తిదాహకమ్. 33
పిత్తశ్లేష్మోత్థితం కుష్ఠం శతారుష్యం బహువ్రణం,

(మాధవనిదానే)

తా. మచ్చ లెఱుపుగ, నలుపుగ, దట్టముగనుండుట, నీరుగారుచుండుట, మెఱయుచుండుట, దురద, శూల, మంట, అనేకవ్రణములుగలుగుట-ఈలక్షణములు గలది శతారుష్యకుష్ఠమని తెలియవలయును. ఇది పిత్తశ్లేష్మాధిక్యమువలన జనించును.

శ్విత్రకుష్ఠలక్షణము

శంఖవర్ణం భవేచ్ఛ్విత్రే సాధ్యం సర్వాంగగోపివా. 34
శుష్కంవై కృచ్ఛ్రసాధ్యంచ గుహ్యపాణితలాసుగం,
అగ్నిదగ్ధమసాధ్యం స్యాత్తథా వర్జ్యం చిరంతనమ్. 35

(మాధవనిదానే)

తా. *శ్విత్రకుష్ఠము శంఖవర్ణముగలదై సర్వాంగముల వ్యాపించి యుండిన అసాధ్యంబనియు, శరీరమంతట వ్యాపించి శరీరముకృశించియుండిన కష్టసాధ్యంబనియు, గుహ్యము, అరచెయ్యి అనువానియందు జనించి అగ్నివలె మండుచుండిన అసాధ్యంబనియు తెలియవలయును. మఱియు చిరకాలముగనుండు కుష్ఠువునగా అసాధ్యంబు. (ఇది వాతపిత్తాధిక్యమువలన జనించును.)

కుష్ఠరోగసాధ్యాసాధ్యములు

ఉదుంబరం తత్సదృశం శ్విత్రంస్యాచ్ఛంఖసన్నిభం,
కాకణం పక్వగుంజాభం చర్మాఖ్యం గజచర్మవత్. 36
పుండరీకం స్వసంజ్ఞాభం ఋశ్యజిహ్వం తథైవచ,
బహువ్రణం శతారుష్యమేకాఖ్యం మత్స్యశుక్తివత్. 37
పాణిభేద శ్చర్మదళం పాదభేదో విపాదికా,
దశైతాని నసాధ్యంతే శేషాణ్యష్టౌచ సాధ్యవత్. 38
కపాల మసితం రూక్షం విస్ఫోటాఖ్యం విసర్పవత్,
కిట్టిభం కిణవచ్ఛ్యామం దద్రుస్స్యాత్త్వచిపాకిత్తా. 3)

* శ్విత్రకుష్ఠ మన-శిబ్బెము.

తుంబీపుష్పనిభం సిధ్మ స్నిగ్ధం స్యా న్మండల స్థిరం,
విస్ఫోటదారుణా పామా సామస్రావా విచర్చికా. 40

తా. ఉదుంబరకుష్ఠువు మేడిపండువర్ణముగ, శ్విత్రకుష్ఠువు శంఖవర్ణముగ, కాకణకుష్ఠువు పండిన గురివిందవర్ణముగ, గజచర్మకుష్ఠువు ఏనుగుతోలుతో సమానముగ, పుండరీకకుష్ఠువు తెల్లతామరపువ్వుతో సమానముగ, ఋశ్యజిహ్వాకుష్ఠువు దుప్పినాలుకతో సమానముగ, శతారుష్యకుష్ఠువు బహువ్రణయుక్తముగ, ఏకాఖ్యకుష్ఠువు మీనుచిప్పతో సమానముగ, చర్మదళకుష్ఠువున నరచేతులు పళ్లైపగిలినట్టుగ, వైపాదికకుష్ఠువున కాళ్లు పగిలినట్టుగ నుండును ఈపదియు నసాధ్యంబులు. కపాలకుష్ఠువు నల్లనైరూక్షముగ, విస్ఫోటకకుష్ఠువు విసర్పితో సమానముగ, కిట్టిభకుష్ఠువు మచ్చలతోగూడి నల్లగ, దద్రుకుష్ఠువు పొక్కులతో గూడినదిగ, సిధ్మకుష్ఠువు సొరపువ్వుతో సమానముగ, మండలకుష్ఠువు మెరుపు కాఠిన్యముగలదిగ, పామాకుష్ఠువు దారుణమైన పొక్కులతోగూడినదిగ, విచర్చికాకుష్ఠువు పుసిరురసు కార్చునదిగనుండును. ఈ యెనిమిదియు సాధ్యంబులు.

కుష్ఠరోగచికిత్సాక్రమము

స్విన్నస్నిగ్ధస్యమోక్తవ్యాః కుష్ఠినో బలినస్సిరాః,
కుష్ఠే వతః క్షతం పాత్యం శృంగాలాబు జలూకకైః. 41
పునఃపునశ్చ వమనం రేచనంచ ముహుర్ముహుః,

తా. సర్వకుష్ఠువులయందు దార్ఢ్యముగలవానికి శరీరమున జెమటుదీసి చమురు బట్టించి సిరావేధనుగాని, లేక రోమ్మున గత్తివాట్లువేసి కొమ్ములు, సొరకాయబుఱ్ఱలు, జలగలు అనువానితో రక్తస్రావమునుగాని జేయించవలయును. మఱియు కుష్ఠురోగమున పలుమారు వమన విరేచనంబుల గొసంగవలయును.

సర్వేషాం కుష్ఠినామాదౌ పంచకర్మ సమాచరేత్. 42
పక్షేపక్షేచ వమనం మాసేమాసే విరేచనం,
షణ్మాసేచ సిరామోక్షః నస్యం సప్తదినాంతరే. 43
ఇదం చిరస్థిరే కారం లేపనంచ త్ర్యహం చరేత్,

తా. చిరకాలముగనుండు సర్వకుష్ఠువులయందు తొలుత పంచకర్మలు అనఁగా, ప్రతి పక్షమునకొకతూరి వమనంబును, ప్రతిమాసమునకొకతూరి విరేచనంబును, ఆరుమాసములకొకతూరి * సిరామోక్షణమును, ఏడుదినములకొకతూరి నస్యంబును, మూడుదినములకొకతూరి లేపనమును చేయవలయును.

* సిరామోక్షణ మన నరమును వేధించుట.

వాతాదిభేదకుష్ఠలక్షణము

వాతజం సక్రిమిశ్యామం వేదనారుణవర్ణవత్. 44
సదాహం స్వేదసంయుక్తం రక్తం కుష్ఠంతు పిత్తజం,
స్నిగ్ధకం పిచ్ఛిలం గౌరం కండూయుక్తంచ శీతలమ్. 45
లక్షణం కఫకుష్ఠస్య సంమిశ్రంతు త్రిదోషజం,

తా. వాతమువలన జనించిన కుష్ఠువు క్రియలతోగూడి వేదనాయుక్తమై నల్లగ గాని, లేక ఎఱ్ఱగగాని యుండును. పిత్తజకుష్ఠువు తాపము, చెమట, ఎఱుపువర్ణముగలదిగ నుండును. శ్లేష్మజకుష్ఠువు మెరుపు, బంక, గౌరవర్ణము, నవ, శీతలముగలదిగనుండును. త్రిదోషజకుష్ఠువు వాత, పిత్త, కఫలక్షణయుక్తంబుగనుండును. (అది అసాధ్యము.)

కుష్ఠరోగసాధ్యాసాధ్యంబులు

సాధ్యం త్వగ్రక్తమాంసస్థం వాతశ్లేష్మాధికంచ యత్. 46
మేదసి ద్వంద్వజం యాప్యం వర్జ్యం మజ్జాస్థి సంశ్రితం,
క్రిమి హృల్లాస మందాగ్ని సంయుక్తం యత్త్రిదోషజమ్. 47
ప్రభిన్నం ప్రస్రుతాంగంచ రక్తనేత్రం హతస్వరం,
పంచకర్మగుణాతీతం కుష్ఠంహంతీహకుష్ఠినమ్. (ఆయుర్వేదే) 48

తా. త్వక్, రక్త, మాంసధాతువులవఱకు వ్యాపించియుండుకుష్ఠువును, వాతకఫములు ప్రధానంబుగనుండు కుష్ఠువును సాధ్యంబులు. మఱియు మేదోధాతుగతకుష్ఠువు, ద్వంద్వజకుష్ఠువు యాప్యంబులు. మఱియు మజ్జ, అస్థులవఱకు వ్యాపించియుండుకుష్ఠువు, శుక్రధాతుగతకుష్ఠువు, మఱియు క్రిమి, హృల్లాసము, మందాగ్ని అనువానితో గూడి యుండు కుష్ఠువు, త్రిదోషజకుష్ఠువు అసాధ్యంబులు. కుష్ఠను పగిలి నీరుగారుచుండుకుష్ఠు రోగియు, ఎఱ్ఱనినేత్రములుగాని, లేక హీనస్వరముగాని గలకుష్ఠురోగియు, వమనవిరేచనాదిపంచకర్మల కనర్హుండగు కుష్ఠురోగియు మృతిజెందెదరు.

అసాధ్యకుష్ఠలక్షణము

గుహ్యపాణితలోష్ఠేషు జాతమప్యచిరంతనం,
వర్జనీయం విశేషేణ కిలాసం సిద్ధిమిచ్ఛతా. 49

తా. గుహ్యము, అరచెయ్యి, పెదవి అనువానియందు కుష్ఠువు తత్కాలమున జనించినను దానిని విశేషముగ వర్జింపవలయును. మఱియు యశస్సుగోరెడువైద్యుఁడు కిలాసకుష్ఠువునుకూడా వర్జింపవలయును.

ద్విలింగంచ భవేత్కుష్ఠం విశేషేణ త్యజేద్భిషక్,
బహూపద్రవసంయుక్త మసాధ్యమనుదితం బుధైః. 50

తా. మఱియు ద్వంద్వలక్షణముతో గూడియుండు కుష్ఠవ్యాధులను వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును. మఱియు పలు ఉపద్రవములతో కూడియుండు కుష్ఠరోగం బసాధ్యంబని ఆయుర్వేదవేత్తలు వచించెదరు.

సంసర్గజరోగములు

ప్రసంగా ద్గాత్రసంస్పర్శా న్నిశ్వాసాత్సహ భోజనాత్,
సహశయ్యాసనాచ్చాపి వస్త్రమాల్యానులేపనాత్.
కుష్ఠంజ్వరశ్చ *శోషశ్చ నేత్రాభిష్యందఏవచ,
ఔపసర్గికరోగాశ్చ సంక్రామంతి నరాన్నరమ్. (మాధవనిదానే) 52

తా: కుష్ఠువు జ్వరము, ధాతుశోష, నేత్రరోగముగలవారితో సాంగత్యము చేయుట, వారిశరీరమును దాఁకుట, వారియొక్క శ్వాసోచ్ఛ్వాసములు సోఁకుట, ఏక పాత్రలో భుజించుట, ఒకటిగ పరుండుట, ఒకయాసనమున నేకముగ గూర్చుండుట, వారుధరించిన వస్త్రములను, పుష్పములను ధరించుట, వారు తాఁకిన గంధమును బూసి కొనుట-ఈకారణములవలన పూర్వోక్తకుష్ఠాదిరోగములు ఒకనివద్దనుండి మఱియొకని కంటును.

శ్వేతకుష్ఠువునకు భృంగ్యాదిచూర్ణము

భృంగీ వహ్నీ త్రిఫలా వచాకణా వాకుచీ బ్రహ్మీశుంఠీ సకోష్ఠం,
భల్లాతాచాశ్వగంధా శిఖిగరకవిశాషోడశీభస్మసూతమ్. 53
కాంస్యేపాత్రేరజశ్చ త్రిఫలజయుతం ప్రాతరుత్థాయ పీతం,
షణ్మాసాద్రోగహారీ ఫలితవలితహృత్స్వర్ణదేహీ శరీరీ. 54
(చింతామణౌ)

తా. గుంటగలగర, చిత్రమూలము, త్రిఫలములు, వస, పిప్పళ్ళు, భావంచివిత్తులు, మండూకబ్రహ్మి, మలయాళపుశొంఠి, చెంగల్వకోష్ఠు, శుద్ధిజేసినజీడిగింజలు, పెన్నేరుగడ్డ, శుద్ధిచేసిన మైలుతుత్థము, శుద్ధిచేసినవాభి, పసపు, రసభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి త్రిఫలకషాయముతో భావనజేసి ఎండించి కాంతపుగిన్నెలోనునిచి ప్రాతఃకాలమున ప్రత్యహము ధరణమెత్తుచూర్ణమును సేవించి వెంబడిగ చారెడు త్రిఫలకషాయమును పానముసేయవలయును. ఇటుల నారుమాసములు

* శోభశ్చ.

సేయుచుండిన శ్వేతకుష్ఠువు, వలీపలితములు హరించి బంగారుఛాయతో తుల్యమైన శరీరము గలుగును.

శ్వేతకుష్ఠువునకు పశుపతి చూర్ణము

సురతరుకృతమాలా వ్యాలదారుర్వరాచ
తపనకనకపుష్పీచాపి గౌరీవిశాలా,
సమకృతశశిరేఖా సూతభస్మాపి భుక్త్వా
పశుపతికృతచూర్ణం శ్వేతకుష్ఠం నిహంతి. (మాధవనిదానే) 55

తా. దేవదారు, రేల, చిత్రమూలము, త్రిఫలములు, జీడిగింజలు, నేలతంగేడు, సమూలము - ఇవి పావుసేరు, పసపు నాటాకు, పాపరవేరు నాటాకు, వీనికన్నిటికి సమము గ్రానుగచ్చవిత్తులు - ఇటుల వీనినెల్లదంచి చూర్ణముజేసి యొకతులము చూర్ణములో వీస మెత్తురసభస్మముగలిపి ఆవునేతితో ప్రతిదినము సేవించుచుండిన నారుమాసములకు శ్వేత కుష్ఠువు హరించును. ఇది శివునిచే జెప్పంబడియెను.

గీ. తామ్రభస్మంబు తెలగాచు తపనదుగ్ధ
మునను మర్దించి యచ్చోటఁ బూయవలయు
మేఁకయెఱు వాముదపుకాయ మీఁదిపొట్టు
నెగనుగాచిన మానును శ్వేతకుష్ఠ.

పుండరీకకుష్ఠమునకు సర్వాంగసుందరరసము

విష్ణుక్రాంతా దేవదాళీ సర్పాక్షీ తండులీ మునిః,
నీలీ బ్రహ్మీ పలాశంచ యథాలాభం ద్రవం హరేత్. 56
ద్విత్రాణా మేవ నిర్యాసై స్సూతకం మర్దయే ద్దినం,
సూతైకం ద్విగుణం గంధ మేకీకృత్య తుఃణం పచేత్. 57
లోహపాత్రే ధృతం యావ త్తథా శుల్బాభ్రకామృతం,
కర్పూరంచైవ ప్రత్యేకం సూతపాదాంశకం క్షిపేత్. 58
పుండరీకం హరే న్నిష్క మనుపానవిశేషతః (ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము ౧ భాగము, శుద్ధిచేసినగంధకము ౨ భాగములు - ఇటుల వీనిని ఖల్వములోనునిచి విష్ణుక్రాంతము, డావరడంగి, సర్పాక్షీ, చిఱ్ఱి, అవిసె, నీలి, మండూకబ్రహ్మి, మోదుగ అనువానిలో దొరకినవానిని గ్రహించి రసముతీసి ప్రతిదానితో నొక్కొకదినము మర్దించి అందు పైఁజెప్పఁబడిన వృక్షములలో రెండు, లేక మూడువృక్షములయొక్క బంకనువైచి మగల మర్దించి ముద్దజేసి ఇనుపగిన్నెలోనునిచి

క్షణకాలము పాకముజేసి ఖల్వములో నునిచి అందు తామ్రభస్మము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసిననాభి, కర్పూరము, అనువానిలో ప్రతివానిని రసమునకు నాలవభాగము గలిపి మర్దించి నిష్క ప్రమాణము మాత్రలుజేసి ఖాదిరపాకరసముతో (ఒకటిన్నరవత్సరము) సేవించుచుండిన పుండరీకకుష్ఠము హరించును.

ఉదుంబరకుష్ఠమునకు కనకసంకోచరసము

మృతతామ్రాభ్రకం తుల్యం ద్వయోస్సూతం చతుర్గుణమ్. 59
యామైకం మర్దయే త్ఖల్వే రాష్టవిష్టంచ గోళకం,
త్రిభిస్తుల్యం శుద్ధగంధం లోహపాత్రాంతరే క్షిపేత్. 60
తన్మధ్యే గోళకం పాచ్యం యావజ్జీర్ణంతు గంధకం,
తావన్మృద్వగ్నినా యత్నా త్సముద్ధృత్య విచూర్ణయేత్. 61
గుడూచిం నింబ పంచాంగం త్రిఫలాచ మృతం విషా,
పటోలం ఖాదిరంసారం వ్యాధిఘాతం సమంసమమ్. 62
చూర్ణితం మధునాలేహ్యం నిష్కమౌదుంబరాపహం,

(మాధవనిదానే)

తా. తామ్రభస్మము ౧ భాగము, అభ్రకభస్మము ౧ భాగము, రసభస్మము ౪ భాగములు-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములోనునిచి విష్ణుక్రాంతము, వావరడంగి, సర్పాక్షి, చిఱ్ఱి, అవిసె, నీలి, మండూకబ్రహ్మి, మోదుగ, అనువానిరసముతో నొక్కొకర్ఝాము మర్దించి యుండజేసి ౧౦ భాగములు శుద్ధిజేసినగంధకమును ఇనుపగిన్నెలోవైచి దానిపై యుండనునిచి దానిపై మరల గంధకమువైచి జీర్ణంబగువఱకు మృద్వగ్నితోవండి స్వాంగ శీతలమునదీసి ఖల్వములోనునిచి చూర్ణముజేసి శుద్ధిజేసిన మహిసాక్షీగుగ్గిలము, వేపపువ్వు, తానికాయలు, దానియాకు, దానిపట్ట, దానివేరు, త్రిఫలములు, శుద్ధిచేసిననాభి, అతివస, చేతిపొట్ల, కాచు, రేల అనువానిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి గలిపి నిష్క ప్రమాణమును తేనెతో (సాయంప్రాతఃకాలములయందు ౧౪ మాసములు) సేవించిన ఉదుంబరకుష్ఠము హరించును.

శ్విత్రకుష్ఠమునకు చంద్రప్రభావరసము

శుద్ధసూతం ద్విధాగంధం మర్ద్యం నింబమయూరయోః. 63
ద్వయోర్ద్రావై స్సగోమూత్రై ర్దినం వాకుచికాద్రవైః,
ముస్తా పిండీతకం క్షిప్త్వా తం రుధ్వా భూధరే పుటేత్. 64
స్వాంగశీతం సముద్ధృత్య చూర్ణాద్దశగుణం క్షిపేత్,

తథాచ వాకుచీబీజం గోమూత్రే మర్దయే ద్దినమ్ 65
ద్వినిష్కాం వటికాం ఖాదే చ్ఛ్వేత్రకుష్ఠవినాశిని,
ఖ్యాతాచంద్రప్రభాహ్యేషా కుర్యా త్తక్రేణ భోజనమ్. 66
కాకోదుంబరికామూలం జలైర్ఘృష్టం పిబేదను, (నిత్యనాథీయే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసినగంధకము ౨ భాగములు-ఇట్టుల వీనిని ఖల్వములోనునిచి వేప, నెమలీయాకు అనువానిరసములతో నొక్కొకదినము మర్దించి పిదప గోమూత్రముతోను, భావంచాకురసముతోను మర్దించి, తుంగముస్తెలు మ్రంగవేళ్లు అను వానిచూర్ణమును గలిపి, భూధరపుటంబిడి సాంగశీతలమునదీసి ఖల్వములోనునిచి చూర్ణము జేసి దానికిపదింతలు భావంచివిత్తులచూర్ణమును గలిపి గోమూత్రముతో నొకదినము మర్దించి రెండునిష్కములంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని సేవించి వెంబడిగ బ్రహ్మమేడివేరు నుదకముతోనూరి దానిరసమును ద్రాగిన ౧౨ మాసములకు శ్వేతకుష్టువు హరించును. పథ్యము మజ్జిగన్నమును భుజింపవలయును. (మఱియు చిత్రమూలమును నిమ్మపండు రసముతో గంధముదీసి సురాకారముగలిపి లేపనముజేసిన శ్వేతకుష్ఠము నశించును.)

కాకణకుష్ఠమునకు సూర్యకాంతరసము

పలత్రయం మృతం తామ్రం సూతమేకం ద్విగంధకమ్.. 67
త్రికటు త్రిఫలాచూర్ణం ప్రత్యేకం స్యా త్పలంపలం,
నిర్గుండీచార్ద్రకద్రావై ర్వహ్నిద్రావై ర్విమర్దయేత్. 68
దినైకం తం నిరుధ్యాథ తుషాగ్నౌచ పచేద్దినం,
సముద్ధృత్య విచూర్ణ్యాథ వాకుచీతైలమర్దితమ్. 69
త్రిదినం భావయేత్తేన నిష్కమాత్రంచ భక్షయేత్,
కుష్ఠంచ కాకణం హంతి సర్వకుష్ఠం నిహంత్యలమ్. 70

తా. తామ్రభస్మము 3 పలములు, శుద్ధిచేసినరసము ౧ పలము, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౨ పలములు, త్రికటుకములు ౧ పలము, త్రిఫలములు ౧ పలము-ఇట్టుల వీనినెల్ల చూర్ణముజేసి ఖల్వములోనునిచి వావిలాకు, అల్లము, చిత్రమూలము అనువానిరసములతో నొక్కొకదినము మర్దించి ఇనుపగిన్నెలోనునిచి పైనమూసి వరియూకతో నొక దినము పాకముజేసి సాంగశీతలమునదీసి మరల ఖల్వములోనునిచి భావంచివిత్తుల తైలముతో మర్దించి మూడుదినములు భావనచేసి నిష్కప్రమాణముచొప్పున ౧౨ మాసములు సేవించుచుండిన కాకణకుష్ఠము మొదలగు సర్వకుష్ఠువులు హరించును.

కాకణకుష్ఠమునకు కరంజతైలాదిలేపనము

తైలం కరంజబీజోత్థం వహ్నిః సైంధవగాహితం,
చూర్ణితం లేపయే ద్ధంతి శీఘ్రమేనతు కాకణమ్. 71

తా. చిత్రమూలము, సైంధవలవణము అనువానిచూర్ణమును క్రానుగవిత్తులతైలములో గలిపి లేపనము సేయుచుండిన కాకణకుష్ఠము శీఘ్రముగ హరించును.

గజచర్మకుష్ఠమునకు లంకేశ్వరరసము

పలైకం శుద్ధసూతంచ కర్షైకం శుద్ధగంధకం,
గంధతుల్యం మృతం తామ్రం సూతాంశం మర్దయేద్విషమ్. 72
సర్వతుల్యం పునర్గంధం దద్యా త్కించిద్విమర్దయేత్,
ఘృతాభ్యక్తై లోహపాత్రే పచేద్యామం సముద్ధరేత్. 73
రంభపత్రే పుటీచాథ పాచయే త్పర్పటీం యథా,
మాషైకం చూర్ణితం ఖాదే ద్గజచర్మ నియచ్ఛతి. 74
నిష్కైకం వాకుచీం క్షౌద్రై ర్లేహ్యోఽయం గజచర్మణి,

తా. శుద్ధిచేసినరసము ౧ పలము, శుద్ధిచేసినగంధకము ౧ కర్షము, తామ్రభస్మము ౧ కర్షము, శుద్ధిచేసినవాభి ౧ పలము-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి మర్దించి దీనికిసమముగ గంధకముకలిపి ఒకింత మరల మర్దించి నెయ్యిపూసినయినుపగిన్నెలో నునిచి యొకఝామువండి దించికొని సాయంత్రమున అరటియాకులోబిళ్ళజేసి యునిచి సన్నపు మంటను నప్పడమువలె గాల్చి చూర్ణముజేసి మాషప్రమాణమును సేవించి వెంబడిగ నిష్కప్రమాణము భావంచి విత్తులచూర్ణములో తేనెగలిపి సేవించుచుండిన గజచర్మ కుష్ఠము హరించును.

విచర్చికాకుష్ఠాంతకరసము

శుద్ధసూతం విషం గంధం తుల్యం తాప్యం శిలాజతు. 75
శుల్బం తీక్ష్ణం మృతం లోహం సర్వం మర్ద్యం దినత్రయం,
కాకమాచీ దేవదాల్యోః కర్కోటస్యార్ద్రవైర్ద్రవైః. 76
శోషయే ద్భూధరే పాచ్యం త్రిదినంతు తుషాగ్నినా,
ఆదాయ భావయేచ్చాహ స్త్రైలై ర్వాకుచిసంభవైః. 77
నిష్కార్థం లేహయేత్క్షౌద్రైః రసః కుష్ఠనికృంతనః,
భల్లాత వాకుచీ పథ్యా విడంగం చిత్రకం తథా, 78

జీరకం బదరీమూలం కటుతైలేంగుదేసతు,
భక్షయే దనుపానేన హంతి కుష్ఠం విచర్చికామ్. (ఆయుర్వేదే)79

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసిననాభి, శుద్ధిజేసినగంధకము, శుద్ధిజేసినస్వర్ణమాక్షికము, శుద్ధిజేసినశిలాజిత్తు, తామ్రభస్మము, ఉక్కుభస్మము, ఇనుపభస్మమువీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి నల్లకాచాకు, డావరడంగి, గోడ్డుకాకర అనువానిరసములతో ప్రతిదానిచేనొక్కొకదినము చొప్పున 3 దినములు మర్దించి ఎండించి మూసలోనునిచి ఉమ్కతో మూడుదినములు భూధరపుటంబిడి సాంగశీతలమునదీసి భావంచివిత్తులతైలముతో నొకదినము భావనజేసి అర్ధనిష్కప్రమాణము తేనెతో సేవించి వెంబడిగ శుద్ధిజేసిన జీడిగింజలు, భావంచివిత్తులు, కరక్కాయ, వాయువిడంగములు, చిత్రమూలము, జీలకఱ్ఱ, శేగువేరు అనువానిచూర్ణములో తెల్లఆవనూనెగాని, * కటుతైలముగాని, ఇంగుదీతైలముగాని గలిపి సేవించిన ౧౹౼ మాసములకు విచర్చికకుష్ఠువు హరించును.

బుష్యజిహ్వాకకుష్ఠువునకు శైలేంద్రరసము

శుద్ధసూతం సమం గంధం కాంతభస్మ విషం తథా,
వాకుచీ త్రిఫలాచూర్ణం నింబ వహ్ని గుళూచిజైః. 80
దినం భృంగిద్రవై ర్మర్ద్యం వాకుచ్యాశ్చ కషాయకైః,
భక్షయే ల్లోహపాత్రస్థం కర్షార్ధం జహ్వాకాప్రణుత్. 81
గుంజాభల్లాతతైలాభ్యాం నిష్కం వాకుచిచూర్ణకం,
లేపయే దనుపానేన సర్వకుష్ఠవినాశనః. (పూజ్యపాదీయే) 82

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, కాంతభస్మము, శుద్ధిజేసిననాభి, భావంచివిత్తులచూర్ణము, త్రిఫలచూర్ణము - వీనినీ సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి వేము, చిత్రమూలము, తిప్పతీగె, గుంటగలగర అనువానిరసములలో ప్రతిదానితోడను, భావంచివిత్తుల కషాయముతోడను, ఒక్కొకదినము మర్దించి ఇనుపగిన్నెలోనునిచి అర్ధకర్షమును సేవించుటయేగాక గురిగింజవిత్తులు, జీడివిత్తులు అనువానితైలములో నిష్కప్రమాణము భావంచివిత్తులచూర్ణమునుగలిపి శరీరమునకు లేపనముజేసిన బుష్యజిహ్వాకకుష్ఠువు మొదలగు సర్వకుష్ఠువులు హరించును.

---

* కటుతైలమన—శ్లో. పృథ్వీకామూల జీమూతా దంతీ కవచ శిగ్రుజమ్, నింబాతసీకరంజార్క హస్తికర్ణింగుదీ భవమ్, శంఖినీ నింబకం తైలం తైలం జ్యోతిష్మతీకృతమ్, కుసుంభసర్షపోద్భూతం తైలం సౌవర్చలం తథా. (ఇవియ కటుతైలములు.)

దీనికి నాలుగింతలు గుంటగలగర, తిప్పతీఁగె, పునుబాల, నేలగుమ్ముడు అనువానికషాయమును గలిపి అది జీర్ణంబై ఘృతము శేషించువఱకు మరల గాచి సేవించిన కచ్ఛపకుష్ఠువు హరించును.

మండలకుష్ఠువునకు సర్వేశ్వరరసము

శుద్ధసూతం చతుర్గంధం పలం యామం విమర్దయేత్.
మృతతామ్రాభ్రలోహానాం హింగుళంచ పలంపలమ్. 90
జంబీరోన్మత్తవాసాభి స్స్నుహ్యార్క్యముష్టిజైర్ద్రవైః,
మర్ద్యం హయారిజద్రావైః ప్రత్యేకంచ దినందినమ్. 91
ఏవం సప్తదినం మర్ద్యం తద్గోళం వస్త్రవేష్టితం,
వాలుకాయంత్ర[1]కే పాచ్యం త్రిదినం లఘునాగ్నినా. 92
ఆదాయ చూర్ణయేచ్ఛ్లక్ష్ణం పలైకం యోజయేద్విషం,
ద్విపలం పిప్పలీచూర్ణం మిశ్రం సర్వేశ్వరో రసః. 93
... గుంజం లేహయేత్క్షౌద్రై[2]స్సుప్తమండలకుష్ఠనుత్,
దినం భృం... దేవదారుంచ కర్షమాత్రం విచూర్ణితమ్. 94
భక్షయే ...ండతైలేన చానుపానం సుఖావహం,

(మాధవనిదానే)

గుంజాఖ్యే లేపయేత్.

శుద్ధిచేసినరసము ౧ పలము, శుద్ధిచేసినగంధకము ౪ పలములు - ఈరెంటిని గూర్చి ఒకఝాము మర్దించి అందు తామ్రభస్మము, అభ్రకభస్మము, లోహ తా... శుద్ధి ఇంగిలీకము అనువానిని దినుసుకొక్కొకపలముచొప్పున గలిపి నిమ్మ... భావంచివిత్తులచూర్ణము ... రసము, అడ్డసరపాకురసము, బొంతజెముడుపాలు, జిల్లేడుపాలు, వేము, చిత్రమూలము, తిప్ప... నిరసములలో ప్రతిదానిచే నొక్కొకదినము వంతున ౭ ... భావంచివిత్తుల కషాయముతోడను, ... దానిపైచీలమన్ను లేపనముచేసి లఘ్వగ్నితో ... కర్షమును సేవించుటయేగాక గురిగింజవిత్తులు, ... శ్లేష్మ యందుండి తీసి మరల ఖల్వములో ప్రమాణము భావంచివిత్తులచూర్ణముగలిపి శరీరమునకు ... పలము, పిప్పలి చూర్ణము ౨ కుష్ఠువు మొదలగు సర్వకుష్ఠువులు హరించును. ... కర్షప్రమాణము

---

* కటుతైలమన—శ్లో. పృథ్వీకామూల జీమూతా దంతీ కవచ శిక్షియుండు నింబాతసీకరంజార్క హస్తికర్ణింగుదీ భవమ్, శంఖినీ నింబకం తైలం తైలం జ్యోతిష్మతీకృతమ్, కుసుంభసర్షపోద్భూతం తైలం సౌవర్చలం తథా. (ఇవియ కటుతైలములు.)

ముప్పాతికయెత్తు బెల్లము గలిపి భాగుగనూరి శేగగోకి పటుదామెరపై లేపనముజేసినను, పటుదామెర మానును. ఈక్రియల నొకమండలమువఱకు జేయవలయును.

విసర్పమునందు పథ్యము

పురాణ యవ గోధూమ కంగు షష్టికశాలయః,
ముద్గా మసూరా శ్చణకా స్తువర్యో జాంగలోరసః. 245
నవనీతం ఘృతం ద్రాక్షా దాడిమం కారవేల్లకం,
వేత్రాగ్రం కులకం ధాత్రీ ఖదిరో నాగకేసరః. 246
ద్రాక్షా శిరీష కర్పూరం చందనం తిలలేపనం,
యథాదోషం పథ్యమిదం సేవితవ్యం విసర్పిభిః. (మాధవనిదానే)

తా. ప్రాతయవలు, గోధుమలు, కొఱ్ఱలు, ౬౦ దినములకు ఫలించెడివడ్లు, పెసలు, చిరుసెనగలు, కందులు, జాంగలమాంసరసము, వెన్న, నెయ్యి, ద్రాక్షపండు, దాడిమపండు, కాకరకాయ, పెనురుగొమ్ము, చిట్టితుమికిపూర, ఉసిరికపండు, చంద్ర, నాగకేసరములు, ద్రాక్ష, దిరిసెనము, కర్పూరము, చందనము, నువ్వులు అనువానిలేపనము దోషానుగుణ్యముగ విసర్పిరోగమునందు పథ్యకరంబులు.

విసర్పమునం దపథ్యము

వ్యాయామ మహ్నిశయనం సురతిం ప్రవాతం
క్రోధం శుచం వమనవేగవిధారణంచ,
గుర్వన్నపాన మఖిలం లశునం కుళుత్థాన్
మాషాం స్తిలాన్ సకలమాంసమజాంగలంచ. 248
స్వేదం విదాహి లవణామ్ల కటూని మద్య
మర్కప్రభామపి విసర్పగదీ త్యజేత్తత్,

తా. సంచారము, పగలునిద్ర, మైథునము, గాలి, క్రోధము, దుఃఖము, వమన, మల మూత్ర వేగధారణము, జడాన్నము, జడకర్మైనపానము, వెల్లుల్లి, ఉలవలు, మినుములు నువ్వులు, అరణ్యమునందలి సర్వజంతుమాంసము, చెమటదీయుట, విదాహకర ద్రవ్యములు, ఉప్పు, పులుసు, కారము, మద్యము, ఎండ - వీనిని విసర్పరోగములవారు వర్జింపవలయును.

సీ. వాయువిడంగ లవంగము లేలకుల్ జాపత్రి కాచును జాజికాయ
ప్రాతకొబ్బెరకడుఁబాగైత బెల్లంబును బోఁకలు త్రికటంబువోమపొట్టు
పిప్పలిమూలంబు వెసజీడిగింజలు గుఱుతైనయట్టి యాకొడిసెపాల

యిన్నియునసమకూర్చియున్నియు సమభాగములు గూర్చి త్రొక్కియుఁ
గీ. లముకఁజేసియు మండలం బవనియందు [భోసఁగమాత్ర]
శ్వేతరోగంపుమనుజులు సేవఁజేసి
పరఁగఁ బథ్యంబు లుండినఁ బాఱిపోవుఁ
బ్రళయమేఘుని వాయువు తోలచునట్లు.

విస్ఫోటకనిదానము

కట్వమ్ల తీక్ష్ణోష్ణవిదాహి రూక్ష క్షారై రజీర్ణాధ్యశనాతపైశ్చ,
తథర్తుదోషేణ విపర్యయేణ కుప్యంతి దోషాః పవనాదయస్తు.
త్వచమాశ్రిత్య తే రక్త మాంసాస్థీని ప్రదూష్యచ,
ఘోరాన్ కుర్వంతి విస్ఫోటాన్ సర్వాన్ జ్వరపురస్సరాన్. 250
(మాధవనిదానే)

తా. కారము, పులుసు, తీక్ష్ణము, ఉష్ణము, విదాహము, రూక్ష, క్షారము గల రసముల సేవించుటవలనగాని, లేక అజీర్ణమువలనగాని, లేక అధికముగ భుజించుటవలన గాని, ఎండ ఋతువిపర్యయదోషము అనువానివలనగాని, వాతాదిదోషములు దుష్టంబులై చర్మము నాశ్రయించి రక్త, మాంసము, అస్థులం జెరచి కడుభయంకరమైన కురుపుల గలుగంజేసిన విస్ఫోటక మనంబడును. దానియందు జ్వరము గలిగియుండును. (సర్వవిస్ఫోటకములకు రక్తపిత్తములే ముఖ్యకారణంబులు.)

విస్ఫోటకస్వరూపము

అగ్నిదగ్ధనిభా స్ఫోటా స్సజ్వరా రక్తపిత్తజాః,
క్వచిత్సర్వత్రవా దేహే విస్ఫోటా ఇతి తే స్మృతాః. 251

తా. రక్తపిత్తమువలన గలిగిన సర్వవిస్ఫోటకములయందు తొలుత జ్వరముగలిగి అగ్నివలన గాల్చఁబడినట్టి కాంతిగల విస్ఫోటకములు శరీరముయొక్క నొకప్రదేశమునందుగాని, లేక సర్వశరీరమునందుగాని జనించును. దీనినే విస్ఫోటక మనియెదరు.

వాతవిస్ఫోటకలక్షణము

శిరోరుక్శూలభూయిష్ఠం జ్వర తృట్పర్వభేదనం,
సకృష్ణవర్ణతా చేతి వాతవిస్ఫోటలక్షణమ్. 252

తా. కపాలము నొచ్చుట, కురుపులయందు కడుశూలగలుగుట, జ్వరము, దప్పి గలుగుట, సంధులువగిలినటుల నొచ్చుట, కురుపులు నల్లగ నుండుట - ఈలక్షణములుగలది వాతవిస్ఫోటక మని తెలియవలయును.

పిత్తస్ఫోటకలక్షణము

జ్వర దాహ రుజా స్రావ పాక తృష్ణాభిరన్వితం,
పీత లోహిత వర్ణంచ పిత్తవిస్ఫోటలక్షణమ్. 253

తా. జ్వరము. దాహము, పోట్లు, స్రావము, పాకము, దప్పి గలుగుట పచ్చగ గాని, రేక ఎఱ్ఱగగానియుండుట-ఈలక్షణములు గలది పిత్తవిస్ఫోటకమని తెలియవలయును.

కఫవిస్ఫోటకలక్షణము

ఛర్ద్యరోచక జాడ్యాని కండూ కాఠిన్య పాండుతాః,
అవేదన శ్చిరాత్పాకీ సవిస్ఫోటః కఫాత్మకః. 254

తా. వాంతి, అరుచి, జడత్వము, దురద, కాఠిన్యముకలుగుట, తెల్లగనుండుట, అల్పవేదన, చిరకాలముమీఁద పాకము - ఈలక్షణములుగలది కఫవిస్ఫోటకమని తెలియవలయును.

కఫపిత్తవిస్ఫోటకలక్షణము

కండూ ర్దాహో జ్వర శ్ఛర్ది రేతైస్తు కఫపైత్తికః. 255

తా. దురద, దాహము, జ్వరము, వాంతి గలిగిన కఫపిత్తవిస్ఫోటకమని తెలియవలయును.

వాతపిత్తవిస్ఫోటకలక్షణము

వాతపిత్తకృతో యస్తు కురుతే తీవ్రవేదనాం,

తా. మిక్కుటముగ పోట్లుగలిగిన వాతపిత్తస్ఫోటకమని తెలియవలయును.

కఫవాతవిస్ఫోటకలక్షణము

కండూ స్తైమిత్య గురుభి ర్జానీయా త్కఫవాతికమ్. 256

తా. దురద, స్తబ్ధత్వము, జడత్వముగలది వాతకఫవిస్ఫోటకమని తెలియవలయును.

సన్నిపాతవిస్ఫోటకలక్షణము

మధ్యే నిమ్నోన్నతోఽంతేచ కఠినోఽల్పప్రపాకవాన్,
దాహ లాలా తృషా మోహ ఛర్ది మూర్ఛారుజో జ్వరః 257
ప్రలాపో వేపథు స్తంద్రాసోఽసాధ్యశ్చ త్రిదోషజః,

తా. మధ్యప్రదేశముపల్లముగ, చుట్టూ మిట్టగ, కఠినముగగాని, లేక యొకింతపం డినట్టుగగాని యుండిన త్రిదోషజవిస్ఫోటకమని తెలియవలయును. దానిసంబంధమువలన దాహము, జొల్లుగారుట, దప్పి, మోహము, ఓకర, మూర్ఛ, పోట్లు, జ్వరము, తలు ఘుమాటలు, కంపము, మబ్బు అనునవి గలుగును. ఈవిస్ఫోటకమసాధ్యము.

రక్తజ విస్ఫోటకలక్షణము

రక్తారక్తసముత్థానా గుంజాఫలనిభా స్తథా. 258
వేదితవ్యాస్తు రక్తేన పైత్తికేనచ హేతునా,
నతే సిద్ధిం సమాయాంతి సిద్ధైర్యోగశతైరపి. 259

తా. గురిగింజవలె నెఱ్ఱనై పిత్తదోషయుక్తంబై రక్తదూష్యంబై యుండునది రక్తజవిస్ఫోటకమని తెలియవలయును. దీనియం దనేకోపచారములం జేసినను సాధ్యంబు గాకుండును.

విస్ఫోటకసాధ్యాసాధ్యలక్షణము

ఏకదోషోత్థిత స్సాధ్యః కృఛ్రసాధ్యో ద్విదోషజః,
సర్వరూపాన్వితో ఘోర స్త్వసాధ్యో భూర్యుపద్రవః. 260

తా. ఏకదోషవిస్ఫోటకము సాధ్యము. ద్విదోషజవిస్ఫోటకము కష్టసాధ్యము. త్రిదోషజనితంబై యనేకోపద్రవయుక్తంబై భయంకరముగనుండు విస్ఫోటక మసాధ్యము.

విస్ఫోటకోపద్రవములు

హిక్కా శ్వాసోఽరుచి స్తృష్ణా *చాంగసాదో హృదివ్యథా
విసర్ప జ్వర హృల్లాసా విస్ఫోటానా ముపద్రవాః. 261

తా. ఎక్కిళ్ళు, ఉబ్బసము, అరుచి, దప్పి, ఒడలు గృశించుట, ఱొమ్మునొప్పి, విసర్పము, జ్వరము, నోట కారముగ నీళ్ళూరుట-ఇవి విస్ఫోటకోపద్రవము లని తెలియవలయును.

విస్ఫోటకమునందు సామాన్యోపచారము

తత్రాదౌ లంఘనం కార్యం వమనం పథ్యభోజనం,
యథాదోషం బలం వీక్ష్య ప్రోక్తం యుక్తంచ రేచనమ్. 262
(ఆయుర్వేదే)

తా. విస్ఫోటకమున తొలుత లంఘనము జేయించి పిదప వమనమున కొసంగి పథ్యకరమైన భోజనముల భుజింపం జేయవలయును. మఱియు, విస్ఫోటకదోషబలము నెఱింగి యథాయోగ్యముగ విరేచనము జేయించవలయును.

ద్విపంచమూలాదికషాయము

ద్విపంచమూలం రాస్నాచ దార్వీ శీరం దురాలభాం,
సామృతం ధాన్యకం ముస్తాం క్వాథయిత్వా కృతం పిబేత్. 263

---

*. చాంగమర్దో.

విస్ఫోటం వాతసంభూతం హంత్యేతన్నాత్ర సంశయః,

తా. దశమూలములు, సన్నరాస్నము, మూనిపసపు, వట్టివేరు, దురదగొండి, తిప్పతీఁగె, ధనియాలు, తుంగముస్తెలు-వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయము గాచి త్రాగిన వాతవిస్ఫోటకము నిస్సంశయముగ నశించును.

ద్రాక్షాదికషాయము

ద్రాక్షా కాశ్మర్య ఖర్జూర పటోలారిష్టవాసకైః. 264
లాజా కటుక దుస్పర్శైః క్వాథ శ్శర్కరయా యుతః,
విస్ఫోటం పిత్తజం హంతి సోపద్రవ మసంశయమ్. 265

తా. ద్రాక్ష, గుమ్ముడు, ఖర్జూరము, చేతిపొట్ల, వేప, అడ్డసరము, పేలాలు, చిట్టితుమికి, దురదగొండి-వీనిని కషాయముగాచి అందు శర్కరగలిపి త్రాగిన ఉపద్రవ ములతోఁగూడియుండు పిత్తవిస్ఫోటకము నిశ్చయముగ హరించును.

భూనింబాదికషాయము

భూనింబ నింబ యాసాశ్చ త్రిఫలేంద్రసవాసకాః,
పిచుమందః పటోలీచ క్వాథ మేషాం సశర్కరమ్. 266
పీత్వా విముచ్యతే నూనం కఫవిస్ఫోటకా న్నరః,

తా. నేలవేము, వేము, దురదగొండి, త్రిఫలములు, కొడిసెపాలవిత్తులు, అడ్డ సరము, కటునింబ, చేతిపొట్ల,-వీనిని కషాయము గాచి అందు పంచదారగలిపి త్రాగిన కఫ విస్ఫోటకము హరించును.

ద్వాదశాంగకషాయము

కిరాత తిక్తకారిష్ట యష్ట్యాహ్వాంబుద పర్పటైః. 267
పటోల వాసకోశీర త్రిఫలా కౌటజై శ్శృతం,
ద్వాదశాంగం నరః పీత్వా విస్ఫోటేభ్యో విముచ్యతే. 268
ద్వంద్వజేభ్య త్రిదోషోత్థ రక్తజేభ్యో హితాశనః,

తా. నేలవేము, వేము, అతిమధురము, తుంగముస్తెలు, పర్పాటకము, చేతిపొట్ల, అడ్డసరము, వట్టివేరు త్రిఫలములు, కొడిసెపాలవిత్తులు,-వీనిని కషాయము గాచి త్రాగిన ద్వంద్వ, త్రిదోష, రక్తదోషములవలనగలిగిన విస్ఫోటకము హరించును. మఱియు దీని యందు లఘుకరముగ నుండుపదార్థముల సేవించుట పథ్యకరము.

అమృతాదికషాయము

అమృతవృషపటోలం ముస్తకం సప్తపర్ణం
ఖదిరససితవేత్రం నింబపత్రం హరిద్రే,

శృతమితి సపిసర్పాన్ కుష్ఠ విస్ఫోట కండూరా
రపనయతి మసూరిం శీతపిత్తజ్వరంచ. 269

తా. తిప్పతీఁగె, అడ్డసరము, చేతిపొట్ల, తుంగముస్తెలు, ఏడాకులరటి, చంద్ర వెదురుగొమ్ము, వేపాకు, పసపు, మ్రానిపసపు-వీనిని కషాయము గాచి పంచదార గలిపి త్రాగిన విసర్పి, కుష్టువు, విస్ఫోటకము, దురద, మసూరిక, పిత్తజ్వరము హరించును.

పటోలాదికషాయము

పటోలామృత భూనింబ వాసారిష్టక పర్పటైః,
ఖదిరాష్టయుతైః క్వాథో విస్ఫోటజ్వరశాంతయే. 270

తా. చేతిపొట్ల, తిప్పతీఁగె, నేలవేము, అడ్డసరము, వేము, పర్పాటకము, ఖదిరాష్టకము-వీనిని కషాయము గాచి త్రాగిన విస్ఫోటకము, జ్వరము హరించును. (ఖదిరాష్టకమన—చంద్ర, త్రిఫలములు, చేతిపొట్ల, తిప్పతీఁగె, అడ్డసరము, వేము అనునవి.)

విస్ఫోటకములయందు పథ్యము

విస్ఫోటక హితార్థాయ సేవయేచ్చ యవాదిభిః,
ముద్గాఢకి మసూరాణాం రసైర్వా విశ్వసంయుతైః, 271
సునిషణ్ణక వేత్రాగ్రం తండులీయకటిల్లకైః,
కులకా భీరుకైరేభి స్సపర్పటసతీనకైః. 272
తిక్తయూషసమాయుక్తై ర్భోజనం సంప్రయోజయేత్,
(మాధవనిదానే)

తా. యవలు, పెసలు, కందులు, చిఱుసెనగలు-వీనికట్టుతో శొంఠిచూర్ణమును గలిపిగాని, చెంచలికూర, వెదురుగొమ్ము, చిట్టికూర, కాకరకాయ, చిట్టితమ్మాకు, పిల్లిపీచర, పర్పాటకము, లంకలనెడువడ్లు, చేదుగలయూషము అనువానినిగాని విసర్పి రోగమునందు భుజించుట పథ్యకరము.

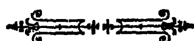
విస్ఫోటకములయం దపథ్యము

తిలాన్మాషాన్ కుళుత్థాంశ్చ లవణామ్ల కటూనిచ. 273
విదాహి రూక్ష ముష్ణంచ విస్ఫోటీ పరివర్జయేత్.

తా. నువ్వులు, ఉద్దులు, ఉలవలు, ఉప్పు, పులుసు, కారము, దాహకరపదార్థములు, రూక్ష, ఉష్ణము-వీనిని విస్ఫోటకరోగముగలవారు వర్జింపవలయును.

త్రయోదశ ప్రకరణమ్.

చతుర్దశ ప్రకరణము.

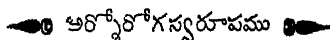

శ్లో. శ్రీజంగమేశపాదాబ్జభృంగం శుద్ధం మహేశ్వరం,
సర్వజ్ఞం సకలాధారం బసవేశ మహం భజే. 1

తాత్పర్యము. జంగమేశ్వరుని పాదపద్మముల సేవించువాఁడు, శుద్ధుఁడు, మహేశ్వరుఁడు, సర్వజ్ఞుఁడు, సకలజగత్తున కాధారభూతుఁడు నగు బరమేశ్వరుని నేను భజియించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజని పేర్కొనంబడిననేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయమను నీగ్రంథముయొక్క చతుర్దశప్రకరణమును వచించుచున్నాఁడను.

అర్శోరోగస్వరూపము

అర్శాంసి శుకజిహ్వాశ్చ కౌక్కుటం జలుకస్తథా,
ప్లక్షోదుంబరసంకాశా న్యేతాన్యర్శాంసి పంచచ. 3

(చికిత్సాసారసిద్ధసంగ్రహే)

తా. కొన్నిమూలరోగములు చిలుకనాలుక, కోడిజుట్టు, జలగ, జువ్వికాయ, మేడికాయ అనువానితో దుల్యములుగనుండును. ఇటుల మూలరోగం బైదువిధంబులు.

బింబీ కర్కంధు ఖర్జూర కార్పాసీ ఫలసన్నిభాః,
కేచిత్కదంబపుష్పాభాః కేచిత్సిద్ధార్థకోపమాః. 4

బహుస్రావీచోష్టజిహ్వా శంబూకావర్తతుల్యభం,
భేషజక్షారశస్త్రాగ్ని *సాధ్యానాంచ ప్రశస్యతే 5

తా. మఱియు మూలరోగములు దొండపండు, రేగుపండు, ఖర్జూరకాయ, ప్రత్తికాయ, అనువానితో తుల్యములుగ, కొన్ని కడిమిపువ్వులతో తుల్యములుగ, మఱికొన్ని ఆవాలతో తుల్యములుగ, ఎల్లపుడు స్రావముగలవిగ, లొటిపిటనాలుకతో

---

* సాధ్యత్వం యాప్యముచ్యతే.

సమానములుగ, నత్తగుల్లతో సమానమైనవలయములు గలవిగనుండును. అందు సాధ్యంబులుగనుండు అర్శోరోగముల ఔషధ, క్షార, శస్త్రాగ్నికర్మలవలన జికిత్సింపవలయును.

శస్త్రోపయుక్తయంత్రలక్షణము

బాలానాం గోస్తనాకారం యంత్రకం చతురంగుళం,
సహి పంచాంగుళం పుంసాం ప్రమదానాం షడంగుళమ్. 6
ద్విచ్ఛిద్రమర్శసాం వేధే త్వేకచ్ఛిద్రంతు కర్మణి,
అధస్థం త్ర్యంగుళం ఛిద్ర మంగుష్ఠోదరవిస్తృతమ్. 7

తా. మూలరోగోపయుక్తయంత్రము గోస్తనాకారముగలదై పట్టికొనుటకు క్రిందిభాగమున మూడంగుళములపొడవు అంగుష్ఠోదరప్రమాణమైన వెడల్పుగలదై రెండుఛిద్రములుగలదిగ నుండవలయును. మఱియు నాలుగంగుళములపొడవుగల యంత్రముతో బాలురకును, ఐదంగుళములపొడవుగలదానితో పురుషులకును, ఆరంగుళముల పొడవుగలదానితో స్త్రీలకును చికిత్సింపవలయును. మఱియు రెండుఛిద్రములుగలయంత్రమును మూలరోగమును వేధించుటయందును, ఒకఛిద్రముగలదానిని శస్త్రకర్మయందును నుపయోగింపందగును.

అర్శోరోగసామాన్యగుణములు

అరోచకాగ్నిమాంద్యంచ హౄల్యంత్రకూజనమేవచ,
గుల్మం ప్లీహాంచ శ్వయథు ర్నేత్రే కర్ణధ్వనిర్భ్రమః. 8
అష్ఠీలక ముదావర్తో మలబంధ స్తథైవచ,
కట్యూర్వో వంక్షణే శూలం జ్వరమన్నేచ ద్వేషితా. 9
శోషా వివర్ణతా దేహే హ్యర్శసాం లక్షణం విదుః,

తా. అరుచి, అగ్నిమాంద్యము, ప్రేగులరచుట, గుల్మము ప్లీహము, నేత్రములయందు వాపు, చెవిలో ధ్వనిగలుగుట, ఒడలుదిరుగుట, అష్ఠీలికావాతము, ఉదావర్తముగలుగుట, మలము బద్ధగించుట, నడుము, తొడలు, గజ్జలు అనువానియందు శూలగలుగుట, జ్వరము, అన్నద్వేషము, శోష, శరీరవైవర్ణ్యము గలుగుట-ఇవియ మూలరోగమున సామాన్యలక్షణంబులు.

అర్శోరోగభేదములు

అర్శాంసి షట్ప్రకారాణి రక్తదోషా త్త్రిదోషతః. 10
జాయంతే మారుతా త్పిత్తా త్కఫాద్ద్వంద్వాద్వళిత్రయే,
(మాధవనిదానే)

తా. రక్తార్శస్సు, త్రిదోషార్శస్సు, వాతార్శస్సు, పిత్తార్శస్సు, శ్లేష్మార్శస్సు ద్వంద్వార్శస్సు అను మూలరోగ మారువిధంబులు.

అర్శోరోగసాధ్యాసాధ్యములు

ఏకదోషోత్థితం బాహ్యం సుఖసాధ్యం తథాచిరాత్. 11
ద్వంద్వజం యాప్యకంచైవ కృఛ్రసాధ్యం భిషగ్వరైః,
అంతర్వళి త్రిదోషోత్థా న్యసాధ్యార్శాంసి తానిచ. 12
కుర్వంతి సర్వరోగాంశ్చ తస్మాద్యత్నేన తజ్జయేత్,

తా. మూలరోగము ఏకదోషమువలనగాని, లేక వెలుపటివళియందుగాని జనించి యుండినను, మఱియు జనించి చిరకాలముగాకయుండినను సుఖసాధ్యంబు. ద్వంద్వ దోషమువలన జనించిన మూలరోగము కష్టసాధ్యం బగుటచే యాప్యంబు. అంతర్వళి యందు జనించిన మూలరోగంబును, త్రిదోషమువలనజనించిన మూలరోగంబును అసా ధ్యంబులు. మఱియు మూలరోగము సర్వరోగోత్పత్తికి కారణంబగుటచే దానిని సర్వ ప్రయత్నములవలన హరింపంజేయవలయును.

అర్శోరోగపూర్వరూపము

విష్టంభో జఠరాటోప శ్చార్శాంసి గ్రహణీతథా. 13
కార్శ్య ముద్గారబాహుళ్యం పూర్వలక్షణముచ్యతే,

తా. అన్నము, జీర్ణముగాకుండుట, కడుపుల్లోగుడగుడశబ్దముగలుగుట, గ్రహణీ రోగముగలుగుట, శరీరము కృశించుట, మిక్కుటముగ ఓకరింతలుగలుగుట-ఇవియ అర్శోరోగపూర్వలక్షణములు.

వాతార్శస్సునకు కారణము

కటు తిక్తకషాయైశ్చ రూక్షతీక్ష్ణాతిశీతలైః. 14
భోజనైర్లంఘనైర్వాపి మద్యమైథునసేవనైః,
జాయంతే హ్యంకురైశ్శ్యామై శ్శుష్కా ర్శాంసిచమారుతాత్.

తా. కారము, చేదు, వగరు, రూక్ష, తీక్ష్ణము, కడుశీతలముగల పదార్థముల భుజించుట, ఉపవాసముసేయుట, మిక్కుటముగ మద్యపానము, స్త్రీసంభోగముసేయు ట-ఈకారణములవలన నల్లనై శుష్కమైన మొలకలతో గూడియుండు వాతార్శస్సు జనించును.

వాతార్శస్సులక్షణము

బింబ సర్షప కార్పాస బీజవ త్స్ఫుటితాననః,

సశబ్దధూమసంయుక్తం స్తోకంవాథ ప్రవాహికా 16
విష్టంభదాహకం శూలం నానారోగాశ్చ మారుతాత్,
(ఆయుర్వేదే)

తా. మొలకలు దొండపండు, ఆవాలు, ప్రత్తిగింజ అనువానితో సమానంబై పగిలియుండుట, గుదమున శబ్దముగలుగుట, పొగవెడలుచుండుట, పలుమారు కొంచె కొంచెముగ విరేచనము లగుట మలము బద్ధగించుట, మంటలు, శూల, పలువిధరోగములు గలుగుట. ఈలక్షణములుగలది వాతార్శస్సని తెలియవలయును.

వాతార్శకారణ తల్లక్షణములు

కట్వమ్ల లవణోష్ణాని వ్యాయామాగ్న్యాతపశ్రమాః. 17
సేవనాత్స్రవతే రక్తం నీలపీతోష్ణవర్చసః,
రక్తానీలాస్సితాః పీతా మృదవశ్చాంకురాస్తథా. 18
దాహ పాక జ్వర స్వేద తృణ్మూర్ఛాః పిత్తజార్శసాం, (చరకే)

తా. కారము, పులుసు, ఉప్పు, ఉష్ణము, వ్యాయామము, అగ్ని, ఎండ, శ్రమ అనువానిసేవనవలన రక్తముగారుట, మలము నల్లగ, పచ్చగ, ఉష్ణముగ వెడలుట, ఎఱ్ఱగ, నల్లగ, తెల్లగ, పచ్చగ, మృదువుగ నుండు మొలకలు జనించుట, మంట, పాకము, జ్వరము, చెమట, దప్పి, మూర్ఛ, కలుగుట - ఈలక్షణములుగలది పిత్తార్శస్సని తెలియ వలయును.

శ్లేష్మార్శనిదాన, తల్లక్షణములు

అతిశీతగురుస్నిగ్ధ క్షారామ్లస్య నిషేవణాత్. 19
శ్లేష్మోల్బణాత్ స్థిరం శుభ్రం పిత్తార్శః గోస్తనోపమం,
స్పర్శే కండ్వాః ప్రియం స్నిగ్ధం నానారోగకరం కిల. 20
వసాభసకఫప్రాయః పురీషాస్సప్రవాహికాః,
జ్ఞేయాశ్శ్లేష్మార్శసాహ్యేషాం రక్తమోక్షాత్సుఖావహమ్. 21
శ్లేష్మార్శసాంగుదే పార్శ్వే రక్తమోక్షం జలూకయా,
కృత్వాచార్కరసైర్లేప్యం దాహశ్చాత్రాపి శస్యతే. 22
(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. కడుశీతలము, జడము, స్నిగ్ధము, క్షారము, పులుసుగలపదార్థముల సేవించుటవలన శ్లేష్మము ప్రకోపించి కఠినముగ, తెల్లగ, పచ్చగ, గోస్తనాకారముగ నుండు మొలకల గలుగంజేయుట. తాకిన నవ శమించుట, పేఱయుచుండుట, పలువిధరోగ

ములకు గారణంబుగ నుండుట, మలము మాంసముక్రొవ్వుతో సమానముగ అమయుక్త ముగ నీరుతో సమానముగ వెడలుట-ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మార్శస్సని దెలియవలయును. దీనియందు రక్తస్రావమును జేయించుట సుఖకరము. మఱియు దీనియందు గుదపార్శ్వ మున జలగలతో రక్తస్రావమును జేయించుటయే గాక జిల్లేడుపాలలేపనమును, దాహకర్మను సహా జేయుట ప్రశస్తంబు.

అర్శోభేదలలితము

గుదద్వారా త్పృష్ఠదేశే జాయంతే పాండురాంకురాః,
లలితాస్తే విశుష్యంతే మూలరోగస్య లక్షణమ్. 23
శ్లేష్మార్శసామయం భేదో హాన్యాల్లేపరసాయనైః,

(పూజ్యపాదీయే)

తా. గుదమునకు పైభాగమున మృదువైన తెల్లనిమొలకలు జనించి శుష్కించును. ఇదియ మూలరోగలక్షణము, ఇది శ్లేష్మార్శస్సుల భేదముగలదిగనుండును. దీనిని లేపన రసాయనములచే హరింపజేయవలయును.

ద్వంద్వ, త్రిదోషార్శోలక్షణము

మిశ్రితే ద్వంద్వజం జ్ఞేయం సర్వరూపం త్రిదోషజమ్. 24
నస్రవంతే నభిద్యంతే స్నిగ్ధపాండుత్వగాదయః, (మాధవనిదానే)

తా. రెండుదోషలక్షణములుగలది ద్వంద్వజార్శస్సనియు, వాత, పిత్త, శ్లేష్మ లక్షణయుక్తంబై స్రావభేదనరహితంబై చర్మాదులుమెఱయుచు, పాండురవర్ణముగ నుండిన త్రిదోషార్శస్సనియు తెలియవలయును.

రక్తార్శోలక్షణము

రక్తోల్బణ గుదే కీలాః పిత్తాకృతిసమన్వితాః. 25
శృంగాద్వైశ్శోణితస్రావో హ్యధో వాయు ర్నగచ్ఛతి,
వాతపిత్తకఫాహ్యత్ర ద్వంద్వజాశ్చ త్రిదోషజాః 26
లక్షణైః పూర్వవద్జ్ఞాత్వా చికిత్సా శోణితార్శసాం,

(భేషజకల్పే)

తా. గుదమున రక్తము స్రవించుట, మొలకలు పిత్తార్శలక్షణయుక్తంబులుగ నుండుట, వాత మధోముఖముగ సంచరింపకుండుట, పూర్వోక్తవాత, పిత్త, శ్లేష్మ, ద్వంద్వ, త్రిదోషలక్షణయుక్తంబుగనుండుట-ఈలక్షణములుగలది రక్తార్శ స్సని దెలియ వలయును. దీనియందు కొమ్ములు, సొరకాయబుఱ్ఱలు మొదలగువానిచే రక్తస్రావమును

జేయించుటయే గాక వాత,పిత్త,శ్లేష్మ,ద్వంద్వ, త్రిదోషార్శచికిత్సలనుసహా జేయవలయును.

అర్శోరోగసామాన్యలక్షణములు

మాంసకీలాని గుదజా న్యర్శాంసి మునయో విదుః. 27
తదస్రజంచ సహజం దోషజం సాన్నిపాతికం,
సామాన్యలక్షణం తేషాం మలస్రంసో౽గ్నిమందతా. 28
నిస్సారతా వివర్ణత్వం సకలామయసంభవః, (మతాంతరే)

తా. గుదమున మాంసపుమొలకలుజనించిన అర్శస్సని మునులు వచించెదరు. అది రక్తజ,సహజ,పిత్తజ,వాతజ,శ్లేష్మజ,సన్నిపాతజములన నారువిధంబులు. అందు మలము పలచగవెడలుట, అగ్నిమాంద్యము గలుగుట, సత్వములేకుండుట, శరీరము వివర్ణంబగుట, సర్వరోగోత్పత్తికి గారణంబుగనుండుట - అనునవి సామాన్యలక్షణములు.

దోషజం రక్తజం సాధ్యం శిష్టేద్వేతు పరిత్యజేత్. 29
(మతాంతరే)

తా. అంనేకదోషమువలన జనించిన అర్శస్సు రక్తార్శస్సుసాధ్యంబులు. ద్వంద్వజ త్రిదోషార్శస్సులు అసాధ్యంబులు.

అసాధ్యార్శోపద్రవములు

హస్త పాదే ముఖే నాభౌ శోభా వృషణయో ర్గుదే,
హృత్పార్శ్వశూల మోహంచ ఛర్ది స్తృష్ణా జ్వరారుచి. 30
రక్తాతిసారో రుక్కార్శ్య మర్శాంసి మారయంతి తం,
(బాహటే)

తా. చేతులు, కాళ్లు, ముఖము, నాభి, వృషణములు, గుదము అనువానియందు వాపుగలుగుట; ఱొమ్ము, పార్శ్వములు శూలించుట; మోహము, వాంతి, దప్పి, జ్వరము, అరుచి, రక్తాతిసారము, పీడ, శరీరకృశత్వముగలుగుట-ఈయుపద్రవములు గల అర్శో రోగులు మరణము జెందెదరు.

సహజాని త్రిదోషాణి యానిచాభ్యంతరాం వలిమ్. 31
జాయంతే౽ర్శాంసి సంశ్రిత్య తాన్యసాధ్యాని నిర్దిశేత్,

తా. జననకాలము మొదలు స్వాభావికమ్ముగ గలిగియుండు అర్శస్సు, త్రిదో ర్శస్సు, లోనివళులయందు జనించియుండు అర్శస్సు అసాధ్యంబులు.

హృత్పార్శ్వశూలం సంమోహా ఛ్ఛర్ది రంగస్య రుగ్జ్వరః. 32
తృష్ణా గుదస్య పాకశ్చ నిహన్యు ర్గుదజాతురం,

తా. హృదయ పార్శ్వములయందు శూల, ఇంద్రియమనస్సులయందు మోహము, వాంతి, శరీరశూల, జ్వరము, దప్పి, గుదవ్రణము-ఈలక్షణములతో గూడియుండు మూలరోగి మృతిజెందును.

తృష్ణారోచక శూలా ర్త మతిప్రస్రుతశోణితమ్. 33
శోఫాతిసారసంయుక్త మర్శాంసి క్షపయంతి హి,

తా. దప్పి, అరుచి, శూల, కడురక్తస్రావము శోఫ అతిసారముగల మూలరోగి మృతిజెందును.

అర్శోరోగసుఖసాధ్యలక్షణము

బాహ్యాయాంతు వలౌ జాతా న్యేకదోషోల్బణానిచ. 34
అర్శాంసి సుఖసాధ్యాని నచరోత్పతితానిచ,

తా. వెలపటివళియందు జనించిన మూలరోగము, ఏకదోషప్రకోపమువలన జనించిన మూలరోగము, ఒక సంవత్సరకాలము గతించకుండెడి మూలరోగము సుఖసాధ్యంబులని తెలియవలయును.

అర్శోరోగకృఛ్రసాధ్యలక్షణము

ద్వంద్వజాని ద్వితీయాయాం వలౌ యాన్యాశ్రితానిచ. 35
కృఛ్రసాధ్యాని తాన్యాహుః పరిసంవత్సరాణిచ,

తా. ద్వంద్వదోషమువలన జనించిన అర్శస్సు, రెండవవళియందు జనించిన అర్శస్సు, ఒకసంవత్సరకాలము గతించినఅర్శస్సు కష్టసాధ్యంబులని తెలియవలయును.(మఱియు వెలపట ద్విదోషప్రకోపమువలన జనించినఅర్శస్సు, మఱియు ఏకదోషప్రకోపమువలన రెండవవళియందు జనించిన అర్శస్సు కష్టసాధ్యంబులు.)

అర్శోత్పత్తికి స్థానాంతరము

మేఢ్రాదిష్వపి వక్ష్యంతే యథాస్వం నాభిజాన్యపి. 36
గండూపదాస్యరూపాణి పిచ్ఛిలాని మృదూనిచ,

తా. మేఢ్రము, నాసిక, కర్ణములు, మొదలగువానియందు దోషభేదమువలన అర్శస్సు (అంకురము) జనించుచున్నదని ముందుగ జెప్పందగియున్నయది. అత్తెఱంగుననే నాభియందునహా అర్శస్సు జనించి ఆఁడు ఎఱ్ఱముఖముతో సమానముగ, జిగటగ, మృదువుగ నుండును.

—— వాతార్శస్సునకు అర్శఃకుఠారరసము ——

శుద్ధసూతం పలైకంతు ద్విపలం శుద్ధగంధకమ్. 37
మృతం తామ్రం మృతం లోహం ప్రత్యేకంచ పలత్రయం,
త్ర్యూషణం లాంగలీ దంతీ చిత్రకం [1]పీలుకం తథా. 38
ప్రత్యేకం ద్విపలం యోజ్యం యవక్షారంచ టంకణం,
ఉభే పంచపలే యోజ్యే సైంధవం పలపంచకమ్. 39
ద్వాత్రింశత్పలగోమూత్రం స్నుహీక్షీరంచ తత్సమం,
[2]మృద్వగ్నినా పచే త్సమ్య క్థాల్యాం యావత్సుపిండితమ్. 40
మాషద్వయం సదాఖాదే ద్రసో హ్యర్శ కుఠారకః,
(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిచేసినరసము ౧ పలము, శుద్ధిజేసినగంధకము ౨ పలములు, తామ్రభస్మము, లోహభస్మము-ఇవి దినుసుకు 3 పలములు, త్రికటుకములు, చెన్నచర్లగడ్డ, నేలదంతి, చిత్రమూలము, దొండ, లేక పుష్కరమూలము-ఇవి దినుసుకు రెండేసిపలములు, యవక్షారము, టంకణక్షారము-ఇవి ౫ పలములు, సైంధవలవణము ౫ పలములు-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి నూరి చూర్ణముజేసి గోమూత్రము 3౨ పలములు, బొంతజెముడుపాలు 3౨ పలములు గలిపి మృద్వగ్నితో ముద్దయగువఱకు బాగుగవండి రెండు మాషములయెత్తును ఎల్లపుడు సేవించుచుండిన మూలరోగము హరించును.

వచా హింగు విళంగాని సైంధవం జీర నాగరైః. 41
మరీచం పిప్పలీ కుష్ఠం పథ్యాచ హ్యజమోదకం,
క్రమోత్తరగుణం చూర్ణం సర్వేషాం ద్విగుణం గుడమ్. 42
అక్షం ముద్గజలైశ్చాను పిబే ద్వాతార్శసాం జయేత్,

తా. వస ౧ భాగము, ఇంగువ ౨ భాగములు, వాయువిడంగములు 3 భాగములు, సైంధవలవణము ౪ భాగములు, జీలకఱ్ఱ ౫ భాగములు, శొంఠి ౬ భాగములు, మిరియాలు ౭ భాగములు, పిప్పళ్ళు ౮ భాగములు, చెంగల్వకోష్ఠు ౯ భాగములు, కరక్కాయ ౧౦ భాగములు, చిత్రమూలము ౧౧ భాగములు, ఓమము ౧౨ భాగములు-ఇటుల వీనినెల్ల చూర్ణముజేసి దీనికిరెండింతలు బెల్లముగలిపి మర్దించి అక్షప్రమాణమును భక్షించి వెంబడిగ పెసరునీరుత్రాగిన వాతార్శస్సు హరించును.

---

1 పుష్కరంతథా. 2 మృద్వగ్నినా పచే త్సర్వం యావత్తచ్చ సుపిండితమ్.

పిత్తార్శస్సునకు రాజవల్లభరసము

లోహభస్మ విళంగాని త్రిఫలాని శిలాజతు. 43
త్ర్యూషణం పిప్పలీమూలం చవ్యం కృష్ణతిలాస్సమం,
లోహస్య త్రిగుణం వహ్నౌ ర్లోహౌ ద్భల్లాతకీ తథా. 44
చాతుర్జాతంచ లోహాంశం సర్వస్య ద్విగుణం గుడం,
కర్షం భుక్త్వా నిహంత్యాశు హ్యర్శో మందాగ్ని పాండుకమ్.
శ్వాసం భగందరం కాసం శ్వయథుంచ వినాశయేత్,

తా. లోహభస్మము, వాయువిడంగములు, త్రిఫలములు, శుద్ధిచేసినశిలాజిత్తు, త్రికటుకములు, మోడి, చవ్యము, నల్లనువ్వులు-ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము, చిత్రమూలము 3 భాగములు, శుద్ధిచేసినజీడివిత్తులు 3 భాగములు, ఏలకులు, లవంగములు, ఆకుపత్రిక, నాగకేసరములు-ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము-ఇటుల వీనినెల్ల చూర్ణముచేసి దీనికి రెండింతలు బెల్లముగలిపి కర్షప్రమాణము నాలుగు మాసములవఱకు సేవించుచుండిన పిత్తార్శస్సు, అగ్నిమాంద్యము, పాండువు, శ్వాసము, భగంధరము, కాసము, వాపు వీనిని హరింపంజేయును.

సామాన్యచికిత్స

సూరణం కాసమర్దంచ శిగ్రు వార్తాక వాలుకమ్. 46
సుపక్వం యోజయేచ్ఛాకం పథ్యంగోధూమ తండులం,
కుసుంభ మృదుపత్రాణి హ్యారనాళేన పేషయేత్. 47
భక్షయే చ్ఛాకవచ్చాంత్యై స్వయమగ్నిరసస్తథా,
నిష్కత్రయంత్రయం నిత్యం గుంజంవానందభైరవమ్. 48
(రసరత్నాకరే)

తా. కందగడ్డ, తీటకసింద, మునగ, వంకాయ, కూతురుబుడమ-వీనిని పక్వముగ వండి భుజింపవలయును. పథ్యము-గోధుమలను, బియ్యపువంటకమును భుజింపవలయును. మఱియు లేతకుసుంబచిగుళ్ళను కలితోనూరి శాకమువలెనే భక్షింపవలయును. మఱియు మూడునిష్కములయెత్తు స్వయమగ్నిరసమునుగాని, లేక గురిగింజయెత్తు ఆనందభైరవమునుగాని ప్రత్యహము సేవింపవలయును.

కాకతుండీంద్ర వారుణ్యో ర్దేవదాళ్యాశ్చ బీజకం,
సగుడం గుదలేపేన మూలరోగహరం పరమ్. 49

తా. పెద్దగురిజవేరు, పాపర, డావరడంగివిత్తులు, బెల్లము-వీనిని నూరి గుదము నందు లేపనముచేసిన మూలరోగము హరించును.

సూరణాదిలేపనము

సూరణం రజనీ వహ్నిః టంకణం గుడమిశ్రితం,
పిష్ట్వారనాళకై ర్లేపో హంత్యర్శాంసి మహాంత్యపి. 50

తా. కంద, పసపు, చిత్రమూలము, వెలిగారము, బెల్లము-వీనిని కలితోనూరి లేపనముజేసిన త్రిదోషార్శస్సు మొదలగు బలిష్ఠములైన అర్శస్సులు హరించును.

నింబాదిలేపము

నింబాశ్వత్థస్య పత్రాణం లేపో దుర్నామనాశనః,
ఆరనాళేనవాహన్యా త్సగుడాశటుతుంబికా. 51

తా. వేపాకు, రావియాకు-వీనిని నూరి లేపనముజేసినను, లేక చేదుసొరాకు, బెల్లము-వీనిని కలితోనూరి లేపనముజేసినను మూలవ్యాధి హరించును.

స్నుహ్యాదిలేపము

స్నుహ్యగ్నిలాంగలీ దంతిమూలై ర్లేపోఽర్శసాం హితః,

తా. బొంతజెముడుపాలు, చిత్రమూలము, చెన్నచర్లగడ్డ, దంతివేరు - వీనిని నూరి మూలరోగమునందు లేపనముజేయుట హితకరంబు.

అర్కాదిలేపము

అర్కం పయ స్సుధాకాండం కటుకాలాబుపల్లవాః. 52
కరంజో బస్తమూత్రేణ లేపనం శ్రేష్ఠ మర్శసాం,

తా. జిల్లేడుపాలు, జెముడుపాలు, కటుకరోహిణి, చేదుసొరచిగుళ్ళు, కానుగవిత్తులు - వీనిని మేకమూత్రముతోనూరి మూలరోగమునందు లేపనముజేయుట కడు శ్రేష్ఠకరంబు.

న్యగ్రోధపత్రపము

దగ్ధ్వా న్యగ్రోధపత్రాణి తైలేన సహ లేపయేత్. 53

తా. మఱ్ఱియాకులగాల్చి బూడిదజేసి నూనెతో మర్దించి లేపనముజేసిన మూలరోగము హరించును.

దేవదాళ్యాదిలేపము

దేవదాల్యాశ్చ బీజాని సైంధవేన సుచూర్ణితం,

ఆరనాళేన లేపోఽయం మూలరోగనివృత్తయే. (శారీరే) 54

తా. డావరడంగివిత్తులు, సైంధవలవణము - వీనిని కలితో నూరి లేపనముజేసిన మూలరోగము హరించును.

త్రిదోషార్శస్సునకు వైక్రాంతాఖ్యరసము

మృతసూతాభ్ర వైక్రాంత కాంత తామ్రం సమంసమం,
సర్వతుల్యేన గంధేన మర్ద్యం భల్లాతకాన్వితమ్. 55
దినైకం తద్ద్రవై రేవ వటీం కుర్యా ద్ద్విగుంజకాం.
భక్షయే ద్గుదజా న్హంతి ద్వంద్వజంచ త్రిదోషజమ్. 56
ప్రత్యష్టముసలీ వహ్ని భాగాః కుష్ఠస్య షోడశ,
పిప్పలీ పిప్పలీమూలం శుంఠీ పే ద్భాగద్వయం ద్వయమ్. 57
చతుష్కంతు విడంగస్య మరిచం కటుశుంఠికా,
బ్రహ్మదండి తథైకైకం చూర్ణితం ద్విగుణం గుడమ్. 58
కర్షాంశం భక్షయేచ్చాను హ్యర్శోరోగ ప్రశాంతయే,
వైక్రాంతాఖ్యో రసోనామ సాధ్యాసాధ్యార్శశాంతయే. 59
(రసరత్నాకరే)

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, వైక్రాంతభస్మము, కాంతభస్మము, తామ్రభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి వీనికి సమముగ శుద్ధిచేసినగంధక చూర్ణము, శుద్ధిచేసినజీడిగింజలచూర్ణము కలిపి జీడివిత్తులతైలముతో నొకదినము మర్దించి రెండుగురిగింజలంత మాత్రలుచేసి యందొకదానిని నేలతాటి గడ్డలు ౮ భాగములు, చిత్రమూలము ౮ భాగములు, చెంగల్వకోష్టు ౧౬ భాగములు, పిప్పళ్ళు, మోడి, రెండేసి భాగములు, వాయువిడంగములు ౪ భాగములు, మిరియాలు, చేటిబీర, శొంఠి, బ్రహ్మదండి - ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము-ఇటుల వీనినెల్ల చూర్ణముచేసి దీనికి రెండింతలు బెల్లముగలిపి కర్షప్రమాణానుపానముతో సేవించిన అర్శస్సు, ద్వంద్వార్శస్సు, త్రిదోషార్శస్సు, సాధ్యాసాధ్యార్శస్సులు హరించును.

అభ్రకహరీతకి

మృతాభ్రకపలం వింశ న్మృతలోహస్య పంచకం,
గంధకస్య పలం పంచ త్రిభి ర్ద్విగుణమాక్షికమ్. 60
పథ్యా శతపలం యోజ్యం ధాత్రీపలశతద్వయం,
సర్వమేకత్ర తచ్చూర్ణం జంబీరై ర్భావయే ద్దినమ్. 61

భృంగీ పునర్నవా ద్రావైః *కుమార్యై ర్గుడసంయుతైః,
భల్లాతవహ్నికోరంట్రై ర్హస్తిశుండీతు లాంగలీ. 62
క్షీరిణీ జలకుంభీచ ప్రత్యేకం ప్రత్యహం ద్రవైః,
భావయే న్మర్దయేదిత్థం మధ్వాజ్యాభ్యాం విలోలయేత్. 63
స్నిగ్ధభాండే స్థితం ఖాదే న్నిత్యం నిష్కద్వయం ద్వయం,
సిద్ధశాబరయోగోఽయం త్రిదోషార్శాంసి నాశయేత్. 64

(మాధవనిదానే)

తా. అభ్రకభస్మము ౨౦ పలములు, లోహభస్మము ౫ పలములు, శుద్ధిచేసినగంధకము ౫ పలములు, స్వర్ణమాక్షికము ౬౦ పలములు, కరకబెరడు ౧౦౦ పలములు, ఉసిరికపప్పు ౨౦౦ పలములు-ఇటుల వీనినెల్ల చూర్ణముచేసి నిమ్మపండ్లరసముతో ౧ దినము భావనచేసి యెండించి పిదప గుంటగలగర, గలిజేరు, కలబంద, బెల్లము, జీడిపలుకులు, చిత్రమూలము, గోరింట, హస్తిశుండి, ఏనుగపిప్పళ్లు, చెన్నచర్లగడ్డ, తవక్షీరి (అడవిబిత్తె పాలు), చేదానుగ అనువానిరసములతో ప్రతిదానిచే నొక్కొకదినము మర్దించి భావన చేసి తేనె, నెయ్యి, గలిపి నేతితో మాగిన కుండలోబెట్టి ప్రతిదినము రెండునిష్కముల యెత్తును సేవించుచుండిన త్రిదోషార్శస్సు హరించును. ఈయోగము సిద్ధశాబరునిచే జెప్పంబడియెను.

అర్శోరోగములకు సూరణవటికములు

పలాని పంచ పథ్యాయాః పలం మరిచకం తథా,
పిప్పలీ పిప్పలీమూల చవ్య చిత్రక నాగరమ్. 65
పలవృద్ధిక్రమేణైవ యవక్షారం పలత్రయం,
సూరణస్య పలాన్యష్టౌ తథా భల్లాతకస్యచ. 66
గుడేన గుళికాం కుర్యా దక్షమాత్ర ప్రమాణకామ్,
సా భక్షితా హరత్యర్శ శ్చాప్మత్రానుపానతః. 67
కాంకాయనేన కథితం శస్త్రక్షారాగ్నిభీరుణః,

తా. కరకబెండు ౫ పలములు, మిరియాలు ౧ పలము, పిప్పళ్ళు ౧ పలము, మోడి ౨ పలములు, చవ్యము ౩ పలములు, చిత్రమూలము ౪ పలములు, శొంఠి ౫ పలములు, యవక్షారము ౪ పలములు, కందగడ్డ ౮ పలములు, శుద్ధిచేసినజీడిగింజలు ౮ పలములు-ఇటుల వీనినెల్ల దంచి చూర్ణముచేసి బెల్లముగలిపి త్రొక్కి అక్షప్రమాణము

* పాతాళగరుడాకులై ః=దూసరితీఁగె, నేలతంగేడు.

మాత్రలుచేసి పుల్లనిచల్లతో నొకవత్సరముదనుక సేవించుచుండిన అర్శోరోగము హరించును. ఈయోగమును కాంకా యనుఁడనువాఁడు శస్త్రక్షారాగ్నికర్మలకు భయపడువారి నిమిత్తమై వచించెను.

అర్శోరోగచికిత్స

అరుష్కరే మూలరోగే చిత్రకం వాప్యరుష్కరమ్. 68

తా. చిత్రమూలమునుగాని, లేక శుద్ధిచేసినజీడిగింజలనుగాని సేవించిన వేదనతో గూడియుండు అర్శోరోగము హరించును. (లేక నేలగొలిమిడిమార్ణము ౧ భాగము, చానమల్లెచూర్ణము ౧ భాగము, పిప్పళ్ళు ౪ భాగము, మోడి ౪ భాగము-ఇటుల వీనినెల్ల పేకము చేసి సేవించినను, లేక పుల్లకందనుమూరి వెన్నతో సేవించినను వేదనతో గూడియుండు అర్శోరోగము హరించును. పథ్యము పుల్లకందవంటకమును భుజింపవలయును. మఱియు చానమల్లెను నేతితో వేయించి దానితోడ కమికెడన్నమును భుజింపవలయును.)

రక్తార్శస్సునకు భల్లాతకామృతము

భల్లాతక చతుష్షష్టిపలం దుగ్ధంచ తత్సమం,
దుగ్ధా చ్చతుర్గుణం వారి పాచ్యం దుగ్ధావశేషకమ్. 69
దుగ్ధతుల్యం ఘృతం యోజ్యం ఘృతపాదం సితాం క్షిపేత్,
మధు ధాత్రీ సితాతుల్యం సితార్ధ మభయారజః. 70
మృతలోహం గుడూచ్యాశ్చ ప్రత్యేక మభయార్ధకం,
క్షిపే త్స్నిగ్ధఘటే సర్వం ధాన్యరాశౌ నివేశయేత్. 71
సప్తాహాదుద్ధృతం తత్తు ఖాదే న్నిష్కత్రయం త్రయం,
భల్లాతకామృతంనామ హంతి రక్తార్శసాం కిల. 72
క్షారతీక్ష్ణం నభో క్తవ్యం తైలాభ్యంగంచ వర్జయేత్,
(సూత్రస్థానే)

తా. శుద్ధిచేసిన ౬౪ పలముల జీడిగింజలలో ౬౪ పలములపాలు, ౨౫౬ పలముల నీళ్ళుపోసి పాలు మిగులునటుల కాచి ఆ పాలకు సమముగ నెయ్యి, నేతికి నాలవ భాగము పంచదార, పంచదారయెత్తు తేనె, ఉసిరికపప్పు, పంచదార కర్ధభాగము కరక్కాయలపొడి, కరకపొడి కర్ధభాగము లోహభస్మము, లోహభస్మమునకు సమము తిప్పతీఁగ చూర్ణముగలిపి నేతితో మాగినకుండలో నునిచి ధాన్యరాశిలో ౭ దినంబు లిడి మూడేసినిష్కములయెత్తును సేవించుచుండిన రక్తార్శస్సు హరించును. దీనిసేవనకాలంబున

ఉప్పు, తీక్ష్ణద్రవ్యము, తైలాభ్యంజనము అనువానిని వర్జింపవలయును. (రక్తార్శస్సు హరించుటకై యోగరాజగుగ్గులమును సగా సేవింపవలయును.)

అర్శోరోగోపచారము

అర్శస్సు చ గుడంచైవ కాకోదుంబరికాన్వితమ్. 73
ముండ్యార్ద్రికరసంచైవ ఖాదిరం చ ప్రయోజయేత్,

తా. బెల్లము, బ్రహ్మమేడికాయలరసము అనువానిలోగాని, లేక బోడతరరసము, అల్లపురసము అనువానిలోగాని, లేక చంద్రచెక్కరసములోగాని సిందూరము గలిపి సేవించిన అర్శోరోగము హరించును.

ఔషధసేవనకాలనియమము

క్షయార్శ శ్శూలరోగే చ గుల్మే మాస చతుష్టయమ్. 74

తా. క్షయము, అర్శస్సు, శూల, గుల్మము గలవారలు తత్తద్రోగోక్తౌషధముల ౪ మాసములవఱకు సేవింపవలయును. (పైః జెప్పఁబడిన ఔషధములవలన అర్శోరోగము మానకుండిన మాడయెత్తు గౌరీపాషాణమును, కమికెడు మంచివేపకొనలను ఉదకముతో ౪ ఝాములు నూరి ౭ దినములు పట్టించి అగ్నియందుకాచిన అర్శస్సులు ఊడిపడును. పిదప వేపాకు నుడికించి కట్టిన వ్రణము మానును.)

గౌరీపాషాణలేపము

గౌరీపాషాణై కకర్షం స్నుహీకాండే వినిక్షిపేత్,
పాచయే త్పుటపాకేన తత ఉద్ధృత్య యత్నతః. 75
రేవాచినీచ కుష్ఠం చ కల్కీకృత్య త్రయం సమం,
లేపయే త్తేనచార్శాంసి నివార్యంతే న సంశయః. 76

తా. జెముడుకాడలయం దొకకర్షప్రమాణము గౌరీపాషాణము నునిచి *పుటపాకముతో పక్వముజేసి పిదప దానితోడ రేవల్చిన్ని, చెంగల్వకోష్టు, సన్నరాష్ట్రము అను వానిని సమభాగములుగ జేర్చి మర్దించి కల్కముజేసి లేపనముచేసిన మూలరోగము నిస్సంశయముగ హరించును.

---

* పుటపాక మన—పచ్చిపనస్పతులను దంచి ముద్దజేసి దానిని గుమ్ముడు, మఱ్ఱి, నేరేడు మొదలగువానియాకులలో దేనిచేనైనను జుట్టి రెండంగుళముల ప్రమాణంబైనను, అంగుళప్రమాణంబైనను మన్ను లేపనముజేసి యది యెఱ్ఱగనగువఱకు పిడకలపుటంబున నునిచి పిదప దానియందుండి తీసి పైమంటిని ఆకులను నూడదీసి లోపలిముద్దను బిసికి రసమును దీసికొనుట యగును.

అర్శోరోగహరయోగము

అర్కమూలం శమీపత్రం నృకేశా స్సర్పకంచుకః,
మార్జాలచర్మసాజ్యం చ గుదే ధూపోఽర్శసాం హితః. (చరకే) 77

తా. జిల్లేడువేళ్ళు, జమ్మియాకు, మనుజునివెంట్రుకలు, నాగుబాముకుబుసము, పిల్లి చర్మము - వీనిని చూర్ణముజేసి నేతితోదడిపి ౭౦ దినములు ఆసనమున పొగవేసిన అర్శో రోగములు హరించును. మఱియు ఎండిన ఏదుపందికొక్కులచర్మము, సోలెడు మంచిపే టవిత్తులు, తులముతాళకము - వీనిని చూర్ణముచేసి కానుగకాయలగాల్చి నిప్పుజేసి దానిపై నీచూర్ణమును వైచి ౭ దినములు రేపుమాపు ఆసనమున పొగవేయుచుండిన అర్శో రోగములు మానును. పిదప గచ్చకొనల నాముదముతో దడిపి వెచ్చజేసి రేపుమాపు ఆసన మున కట్టుగట్టవలయును. మఱియు నాసనమునుపసపునీళ్ళతో గడుగుచుండవలయును. నేల గొలిమిడియాకురసముతో మిరియపు చూర్ణము, ఆవునెయ్యి గలిపి త్రాగవలయును. చప్పిడియన్నము, ఆవుపాలు - వీనిని పథ్యమునం దునిచికొనవలయును. మఱియు పందిపురీ షమును పొగవేసిన అర్శోరోగము హరించును.

కపిత్థాదియోగము

కపిత్థ బిల్వ మజ్జాశ్చ శుంఠీ సైంధవకం సమం,
పిబే త్తక్రేణ చార్శాంసి ప్రవాహం గ్రహణీ జయేత్. 78

తా. వెలగగుజ్జు, మారేడుగుజ్జు, శొంఠి, సైంధవలవణము - వీనిని సమభాగము లుగ చల్లతోనూరి సేవించిన అర్శస్సు, అతిసారము, గ్రహణి హరించును.

మూలరోగమునందుపథ్యము

కతకకందపటోలపునర్నవం తక్రమాజ్యనవనీతరామఠం,
మరిచకం సురదారుఫలంతథా పటుబృహతీద్వయజీవనీవచా. 79
సమసినవ్యముదుంబరవాస్తుకం ఇతిహితం గుదకీలగదేషు చ. 80

తా. ఇందుపుకాయ, కందగడ్డ, పొట్లకాయ, గలిజేరుకూర, ఆవుచల్ల, ఆవు నెయ్యి, ఆవువెన్న, ఇంగువ, మిరియాలు, దేవదారుకాయలు, సైంధవలవణము, చిన్న ములకకాయలు, పెద్దములకకాయలు, మనుబాలకూర, వస, చేతలాసికూర, లేతమేడి కాయ, చిఱ్ఱికూర - ఇవి అర్శోరోగమునందు పథ్యకరంబులు.

మూలరోగమునందపథ్యము

పిండాల మాష పిణ్యాక దధీ మత్స్యాతిశీతలం,
అలాబూ వార్తకంచైవ పిష్ట బిల్వ ముపోదకీ. 81

హిమాంబు సూపమాంసాని కఠినం కుక్కుటాసనం,
అశ్వాద్యారోహణం స్నాన మపథ్యం ప్రాహురర్శసామ్. 82

తా. చారకంద, మినపప్పు, తెలికపిండి, పెరుగు, మత్స్యములు, కడుశీతకర ద్రవ్యములు, ఆనుగపుకాయ, వంకాయ, పిండివంటకము, మారేడుకాయ, బచ్చలికూర, శీతోదకము, పప్పు, మాంసము, కఠినపదార్థములు, గొంతుకూర్చుండుట, గుఱ్ఱము మొద లగువాని నెక్కుట, స్నానము - ఇవి అర్శోరోగమునం దపథ్యకరంబులు.

* ఉపదంశరోగనిదానము

హస్తాభిఘాతాన్నఖదంతఘాతా దధావనాద్రత్యతిసేవనాద్వా,
యోనిప్రదోషాచ్చ భవంతి శిశ్నే పంచోపదంశావివిధాపచారైః.
(నిత్యనాథీయే)

తా. చేతులతో బిసుకుట, గోళ్ళతో గీచుట, దంతములతో గొరుకుట - ఈ మొద లగువానియొక్క యభిఘాతమువలన సురతానంతరము మేఢ్రమును గడుగక నుపేక్షించుట, కడుమైథునము సేయుట, యోనిదోషము, చకారమువలన దుర్గంధముగల యుదకముతో గడుగుట - ఈకారణముల వలన శిశ్నమున ౫ విధములైన ఉపదంశరోగములు జనించును.

శేఫోపరుహ్యుపదంశస్స్యా త్సచ పంచవిధస్స్మృతః,
స్తబ్ధమేఢ్రోఽతిరుగ్వాతా త్పిత్తాద్రక్తాతిదాహవాన్. 84
కఫాత్కఠిన్యకండూవాన్ రక్తజః పిత్తలక్షణః,
సర్వాలింగస్త్రిదోషాఖ్య స్సతు లింగవినాశకః. (మతాంతరే) 85

తా. మేఢ్రముమీఁద వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, రక్త, త్రిదోషజములన నైదువిధము లైన యుపదంశరోగములు జనించును. అందు వాతోపదంశమున మేఢ్రము మ్రానుపడి కడునొప్పితో గూడియుండును. పైత్త్యోపదంశమున మేఢ్రము ఎఱ్ఱనై మంటలతో గూడి యుండును, శ్లేష్మోపదంశము న మేఢ్రము కఠినమై దురదతో గూడియుండును. రక్తోపదంశమున పైత్త్యోపదంశలక్షణయుక్తంబుగ నుండును. త్రిదోషోపదంశమున మేఢ్రము నశించును. (ఇది అసాధ్యము.)

వాతోపదంశలక్షణము

సతోదభేదస్ఫురణైస్సకృష్ణై స్స్ఫోటైర్వ్యవస్యేత్పవనోపదంశం,

తా. మేఢ్రమున నల్లనికురుపులు జనించి సూదులతో బొడుచునటుల వేదన, పగుళ్లు, చలనము అనునవి గలిగియుండిన వాతోపదంశ మని తెలియవలయును.

* ఉపదంశ మన కొరుకుజాడ్యము.

పిత్త, రక్తోపదంశలక్షణములు

పీతై ర్బహుక్లేదయుతై స్సదాహైః పిత్తేనరక్తాత్పిశితావభాసైః. 86

తా. పసపువర్ణముగలకురుపులు జనించి కడుస్రావము, మంటలు గలిగియుండిన పిత్తోపదంశ మనియు, మాంసమువంటి ఎఱ్ఱనికురుపులు జనించిన రక్తోపదంశ మనియు తెలియవలయును.

కఫోపదంశలక్షణము

సకండురై శ్శోథయుతై ర్మహద్భి శ్శుక్లై ర్ఘనస్రావయుతైః కఫేన,

తా. దురద, వాపు అనువానితోడంగూడి తెల్లనివర్ణముగల పెద్దకురుపులవలన వ్యాప్తంబై గట్టిగ చీమును గార్చుచుండిన కఫోపదంశమని తెలియవలయును.

సన్నిపాతోపదంశలక్షణము

నానావిధస్రావరుజోపపన్న మసాధ్యమాహు స్త్రిమలోపదంశమ్. 87

తా. పలువిధస్రావవేదనలంగలది సన్నిపాతోపదంశ మని తెలియవలయును. ఇది అసాధ్యము.

అసాధ్యోపదంశలక్షణము

విశీర్ణమాంసం కృమిభిః ప్రజగ్ధం ముష్కావశేషం పరివర్జయేత్తు,

తా. శిథిలమైన మాంసముగల ఉపదంశరోగిని, క్రిములవలన మేఢ్రము భక్షింపం బడి వృషణములుమాత్రము శేషించియుండు ఉపదంశరోగిని వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును.

సంజాతమాత్రే నకరోతిమూఢః క్రియాం నరో యోవిషయే ప్రసక్తః,
కాలేన శోథ క్రిమి దాహపాకై ర్విశీర్ణశిశ్నో మ్రియతే సతేన,

తా. ఉపదంశరోగము జనించినతోడనే చికిత్సంజేసికొనక విషయాసక్తుఁడై యుండు మూర్ఖపురుషునియొక్క మేఢ్రము కొంతకాలమునకు పిదప వాపు, పురుగులు, తాపము, పాకము అనువానితోడంగూడి శిథిలం బగును. దానివలన ఆయుపదంశరోగి మృతిజెందును.

లింగవర్తిలక్షణము

అంకురై రివ సంఘాతై రుపర్యుపరి సంస్థితైః,
క్రమేణ జాయతే వర్తి స్తామ్రచూడశిఖోపమా. 89
కోశస్యాభ్యంతరే సంధౌ సర్వసంధిగతాపి వా,

మాంసపాకలక్షణము

శీర్యంతే యస్యమాంసాని యస్యసర్వాశ్చ వేదనాః,
విద్యాత్తం మాంసపాకం తు సర్వదోషకృతం భిషక్. 137

తా. శూకదోషమువలన మేఢ్రమునందలి మాంసము కుళ్ళి ఊడిపడి పలువిధ పీడల గలుగఁజేయుచుండిన మాంసపాక మనంబడును. ఇది త్రిదోషమువలన జనించును.

విద్రధిలక్షణము

విద్రధిం సన్నిపాతేన యథోక్త మభినిర్దిశేత్,

తా. శూకదోషమువలన జనించి విద్రధిరోగనిదానమున జెప్పఁబడిన సన్నిపాత విద్రధిలక్షణతుల్యంబై యుండునది విద్రధి యనంబడును.

తిలకాలకలక్షణము

కృష్ణాని చిత్రాణ్యథవా శూకాని సవిషాణి తు. 138
పాతితాని పచంత్యాశు మేఢ్రం నిరవశేషతః,
కాలాని భూత్వా మాంసాని శీర్యంతే యస్యదేహినః. 139
సన్నిపాతసముత్థాంస్తు తాన్విద్యాత్తిలకాలకాన్,

తా. నల్లగ లేక చిత్రవిచిత్రమైన ఛాయగలవిగనుండు విషశూకముల లేపనము సేయుటవలన తత్క్షణమున మేఢ్రంబంతయు పండి అందలిసర్వమాంసము తిలలవలె నల్లనై రాలిన తిలకాలక మనంబడును. ఇది త్రిదోషమువలన జనించును.

అసాధ్యశూకదోషలక్షణము

తత్ర మాంసార్బుదం యచ్చ మాంసపాకశ్చ యస్స్మృతః. 140
విద్రధిశ్చ న సిధ్యంతి యేచ స్యుస్తిలకాలకాః,

తా. శూకదోషములలో మాంసార్బుదము, మాంసపాకము, విద్రధి, తిలకాలకము అనునవి అసాధ్యంబులు.

శూకదోషచికిత్స

హితం చ సర్పిషః పానం పథ్యంచాపి విరేచనమ్. 141
హితశ్శోణితమోక్షశ్చ శూకరోగేషు దేహినాం,

తా. శూకరోగమున ఘృతపానము, విరేచనము, రక్తమోక్షణము హితకరంబులు.

సార్షపచికిత్స

ఉల్లిఖ్య సార్షపి తిలపత్రేణాథ ప్రలేపయేత్. 142

తిందుక త్రిఫలా లోధ్రై ర్గోమూత్రపరిపేషితైః,

తా. సార్షపమను శూకదోషమున నువ్వులయాకుతో *లేఖనక్రియఁజేసి తుమికి త్రిఫలములు, లొద్దుగచెక్క అనువానిని గోమూత్రముతో నూరి లేపనము సేయవలయును.

అష్ఠీలికాచికిత్స

అష్ఠీలాయాం హృతే రక్తే శ్లేష్మగ్రంథిక్రియాం చరేత్. 143

తా. అష్ఠీలికమను శూకరోగమున రక్తస్రావము జేయించి శ్లేష్మగ్రంథివలెనే చికిత్సింపవలయును.

గ్రథితచికిత్స

స్వేదయే ద్గ్రథితం యచ్చ నాడీ స్వేదేన బుద్ధిమాన్,
సుఖోష్ణై రుపనాహైశ్చ వ్రణోక్తై రుపనాహయేత్. 144

తా. గ్రథితమనుశూకదోషమున బుద్ధిమంతుఁడగు వైద్యుఁడు గొట్టముతో శాకమునిచ్చి చెమటను దీయుఁటయేగాక వ్రణమునకై జెప్పంబడియుండు కట్లను సుఖోష్ణముగ దీనియందును గట్టవలయును.

కుంభికాచికిత్స

కుంభికాయాం హరేద్రక్తం పక్వాయాం శోధితే వ్రణే,
తిందుక త్రిఫలా లోధ్రైర్లేపస్తైలం చ రోపణమ్. 145

తా. కుంభికమను శూకదోషమున రక్తమును దీయవలయును. అది పండినయెడల వ్రణశోధనక్రియం జేసి పిదప తుమికి, త్రిఫలములు, లొద్దుగుచెక్క అనువానిలేపనమును, మఱియు నాద్రవ్యములతో సిద్ధము జేయఁబడిన తైలలేపనమును జేసిన వ్రణము మానును.

అలజికాచికిత్స

అలజ్యాం హృతరక్తాయాం పూర్వఏవ క్రియా క్రమః,

తా. అలజి యను శూకదోషమున పైఁజెప్పఁబడిన ప్రకారము రక్తమును దీసి కుంభికమువలెనే చికిత్సింపవలయును.

అవమంథచికిత్స

క్రియేయ మవమంథేపి రక్తం శోధ్యం యథోభయోః. 146

* లేఖనక్రియ యన రుద్దుట.

తా. అవమంథమను శూకరోగమున పూర్వోక్తకుంభిక అలజీవలెనే రక్తస్రావమును జేయింపవలయును.

పుష్కరీమూఢపిటికాచికిత్స

క్రమః పిత్తవిసర్పోక్తః పుష్కరీ మూఢయో ర్హితః,

తా. పుష్కరికము, మూఢపిటికము అను నీరెండు శూకదోషములయందును పిత్తవిసర్పమునకై జెప్పంబడిన చికిత్సం జేయవలయును.

ఉత్తమాశూకరోగచికిత్స

ఉత్తమాఖ్యాం తు పిటికాం సంస్వేద్య బహుశో ఘృతైః. 147
కల్కచూర్ణైః కషాయైశ్చ క్షౌద్రయుక్తై రుపాచరేత్,

తా. ఉత్తమాఖ్యమను శూకరోగమున విశేషముగ నొత్తడమునిచ్చి పిదప ఘృతకల్క చూర్ణకషాయములలో మధ్యమును జేర్చి దానితో నుపచరించవలయును.

శతపోనకచికిత్స

రసక్రియా విధాతవ్యా లిఖితే శతపోనకే. 148
పృథక్పర్ణ్యాదిభి స్సిద్ధం తైలం దేయ మనంతరం,

తా. శతపోనకమను శూకరోగమున తొలుత లేఖనక్రియంజేసి పిదప పారదక్రియను జేయుటయేగాక శాలిపర్ణి మొదలగువానియుక్తముగ సిద్ధము జేయఁబడిన తైలము నొసంగవలయును.

త్వక్పాక, స్పర్శహాని, మృదితములకు చికిత్స

త్వక్పాకే స్పర్శహానౌ చ సేచయే న్మృదితే పునః. 149
బలాతైలేన కోష్ణేన మధురై శ్చోపనాహయేత్,

తా. త్వక్పాకము, స్పర్శహాని, మృదితము అను శూకరోగములయందు మందోష్ణముగల బలాతైలమువలన సేచనక్రియంజేసి వానిపై మధురౌషధముల నునిచి కట్టుగట్టవలయును.

తిలకాలకచికిత్స

తిలకాలం సముల్లిఖ్య క్షురేణ లఘుపాణినా. 150
భిషజా ధాత్రిక ర్తవ్య స్సద్యోవ్రణవినిర్మితః,

తా. తిలకాలకమను శూకరోగమును మంగలకత్తితో లఘువుగ గీచి సద్యోవ్రణచికిత్సం జేయవలయును. (ఇటులనే మాంసార్బుదము, మాంసపాకము, విద్రధి అను వానిని సగా చికిత్సింపందగును.)

ఉపదంశములయందు పథ్యము

ఛర్దిర్విరేకో ధ్వజమధ్యనాడీ వేధో జలూకా పరిపాతనం చ,
సేకః ప్రలేపో యవశాలయశ్చ ధన్వామిషం ముద్గరసో ఘృతాని.
కటిల్లకం శిగ్రుఫలం పటోలం శాలిం చ శాకం నవమూలకం చ,
తిక్తంకషాయం మధుకూపవారి తైలం చ హన్యా దుపదంశరోగమ్.

తా. వమనవిరేచనముల జేయించుట, లింగమధ్యమున నుండు సిరను వేధించుట, జలగల నంటించుట, సేచన లేపనములంజేయుట, యవధాన్యము, అరణ్యాసంబంధమైన మాంసము, పెసరకట్టు, నెయ్యి, కాకరకాయ, మునగకాయ, పొట్లకాయ, వరియన్నము, * శాకము, లేతముల్లంగి, చేదు, వగరు, తీపిగలరసములు, బావినీళ్ళు, నూనె-ఇవి యుపదంశరోగమున పథ్యకరంబు లగుటచే ఉపదంశరోగమును హరింపజేయును.

ఉపదంశాదులయం దపథ్యము

దివానిద్రా మూత్రవేగం గుర్వన్నం మైథునం గుడం,
వ్యాయామ మమ్లం తక్రం చ వర్జయే దుపదంశవాన్. 153

తా. పగలునిద్రించుట, మూత్రవేగము నడ్డగించుట, జడాన్నమును సేవించుట, మైథునముసేయుట, బెల్లమును భుజించుట, వ్యాయామముసేయుట, పులుసు, మజ్జిగ అనుపానిని సేవించుట-ఇవి యుపదంశరోగమునం దపథ్యకరంబు లగుటచే వానిని వర్జింపవలయును.

అండవృద్ధినిదానము

క్రుద్ధో నూర్ధ్వగతి ర్వాయు శ్శోథశూలకర శ్చరన్,
ముష్కౌ వంక్షణతః ప్రాప్య ఫలకోశాభివాహినీః. 154
ప్రపీడ్య ధమనీర్వృద్ధిం కరోతి ఫలకోశయోః,

తా. అన్నపానాది వైషమ్యమువలన అధోముఖముగ సంచరించువాతము దుష్టంబై వృషణములయందు వ్యాపించి వాపును, శూలను గలుగంజేయుచు గజ్జలమూలముగ వృషణకోశములయందు వ్యాపించెడి నాడుల దుష్టంబులుగ జేసి వృషణములయందలి విత్తులలో నొకటినైనను, లేక రెంటినైనను, వృద్ధిజేయుచున్నయది.

---

*శాక మన—బచ్చలిమొదలగు ఆకుకూరలు, అరటిమొదలగు వానిపువ్వులు, వెదురుగొమ్ము మొదలగునవి, ములక, లవంగము మొదలగువానిపట్టలు, గుమ్మడు మొదలగువానికాయలు, కంద మొదలగువానిగడ్డలు, పులిచింత మొదలగువానిచిగుళ్ళు, కందులు మొదలగువానిపప్పు, హస్తిశాకము మొదలగువానికాడలు అనునవి.

అండవృద్ధిభేదములు

దోషాస్ర మేదో మూత్రాంత్రై స్సవృద్ధి స్సప్తధా గదః. 155
మూత్రాంత్రజావప్యనిలా ద్ధేతుభేదస్తు కేవలం,

తా. అండవృద్ధి వాతజము, పిత్తజము, శ్లేష్మజము, రక్తజము, మేదోజము, మూత్రజము, ఆంత్రజము, (అనఁగా నరములు దిగబడుట) అని యేడువిధంబులు. అందు మూత్రజము, ఆంత్రజము అను నీ రెండువృద్ధులు వాతమువలన జనించును. ఐనను కారణముమాత్రము వేరుగ నుండును.

వాతాద్యండవృద్ధిలక్షణము

వాతపూర్ణదృతిస్పర్శో రూక్షో వాతా దహేతురుక్. 156
పక్వోదుంబరసంకాశః పిత్తాద్దాహోష్మ పాకవాన్,
కఫాచ్ఛీతో గురుస్నిగ్ధః కండూమాన్ కఠినోఽల్పరుక్. 157
కృష్ణస్ఫోటావృతః పిత్తావృద్ధలింగశ్చ రక్తజః,
కఫవన్మేదసోవృద్ధి ర్మృదుస్తాలఫలోపమః. 158

తా. వాయువువలన పూరింపఁబడినతిత్తిని దాఁకిన యెట్టిస్పర్శగలుగునో, అట్టి స్పర్శతో దుల్యంబై రూక్ష, నిష్కారణముగ నొప్పి గలదై యుండునది వాతజవృద్ధియని యు, మేడిపండుతో సమానంబై తాపము, ఉష్ణము, పాకము అనువానితోడంగూడి యుండునది పిత్తజవృద్ధి యనియు, గల్లగ, జడముగ, నునుపుగ, దురదగ, కాఠిన్యముగ, అల్పవేదనగలదిగ నుండునది శ్లేష్మజవృద్ధియనియు, నల్లనికురుపులతో వ్యాప్తంబై పిత్తవృద్ధిలక్షణయుక్తంబై యుండునది రక్తజవృద్ధియనియు, కఫలక్షణయుక్తంబై మృదువుగ, పండిన తాళఫలమువలె నల్లనిఛాయగలదిగ, గుండ్రముగ నుండునది మేదోజవృద్ధి యనియు తెలియవలయును.

మూత్రవృద్ధిలక్షణము

మూత్రధారణశీలస్య మూత్రజస్సతు గచ్ఛతః,
అంభోభిః పూర్ణదృతివ త్క్షోభం యాతి సరుఙ్మృదుః. 159
మూత్రకృచ్ఛ్రమథస్స్యాచ్చ చలనస్ఫలకోశయోః,

తా. మూత్రము నడ్డగించెడి యభ్యాసముగలవానియొక్క అండము నడుచు చుండునపుడు రక్తముతో నిండింపఁబడిన తోలుతిత్తివలె క్షోభ, ఒకింతనొప్పి, చేతితో దాఁకిన మృదుత్వముగలదై మూత్రము సాధారణముగ వెడలక అండతిత్తులయందు పూరితంబై ఇటునటు చలించుచుండిన మూత్రవృద్ధి యని తెలియవలయును.

కస్సా)ఏ, జడము, ఆమము గలయన్నముకు సేవించుటవలన వృద్ధిచెందినదోషము లయొక్క సంఘులయందు గంటువలె వాపును గలుగంజేయుచున్నయది. దాని న జ్వరము, పోట్లు, శరీరమున జిలజిల అనునవి గలుగును. ఈరోగమును వర్ధమని ంచెదరు.) .

దార్వ్యాదిచూర్ణము

చూర్ణం దార్వ్యా హరిద్రాయా గవాంమూత్రేచ నిష్కకం,
పిబే చ్చిరోత్థితాం హంతి చాంత్రవృద్ధిం న సంశయః. 165

తా. మ్రానిపసపు, పసపు - వీనిని చూర్ణముజేసి నిష్కప్రమాణమును గోమూ ములో గలిపి త్రాగిన చిరకాలముగనుండు ఆంత్రవృద్ధి హరించును.

వృద్ధినాశనరసము

రసగంధౌ సమౌ తాభ్యాం ద్విగుణం హేమమాక్షికం,
పథ్యారసేన త్రిదినం రుబుతైలేన వాసరమ్. 166
మర్దితం సిద్ధిమాయాతి రసేంద్రో వృద్ధినాశనః,

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినగంధకము-ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము, శుద్ధి న స్వర్ణమాక్షికము ౨ భాగములు-ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి కరక్కాయకషా ముతో 3 దినములు, ఆముదముతో నొకదినము మర్దించి సిద్ధముజేసి దానిని సేవిం అండవృద్ధి నశించును.

అజాజ్యాదిలేపనము

అజాజీ హపుషా కుష్ఠం గోమయం బదరాన్వితమ్. 167
కాంజికేన తు సంపిష్టం కుర్యా ద్వ్రధ్నప్రలేపనం,

తా. జీలకఱ్ఱ, సోపు, చెంగల్వకోష్టు, ఆవుపేడ, రేగు-వీనిని కలితో నూరి లేప ముజేసిన అండవృద్ధి, ముష్కరోగము, ఆంత్రవృద్ధి హరించును.

లాక్షాదిలేపము

లాక్షా కరంజబీజంచ శుంఠీ దారు సగైరికమ్. 168
కుందరంచ సమం కృత్వా చూర్ణయే న్మతిమాన్ భిషక్,
కాంజికేన తు సంపేష్యో ముష్కశ్వయథునాశనః. 169

తా. లక్క, కానుగవిత్తులు, శొంఠి, దేవదారు, కావిరాయి - ఇవి సమభాగ లు-వీనికి సమము కుందురుగడ్డిచూర్ణము గలిపి కలితో మర్దించి కించిదుష్ణముజేసి పనముజేసిన అండవృద్ధి నశించును.

అసాధ్యాంత్రవృద్ధిలక్షణము

వృద్ధి స్సప్తవిధా జ్ఞేయా ఫలకోశవిదూషణాత్,
ఆంత్రజాధ్మాతవస్తిస్స్యాచ్ఛ్వాసశూలానకిధ్యతి. (మాధవనిదానే)

తా. అపానవాతము ప్రకోపించిన సప్తవృద్ధుల గలుగంజేయును. అపానవాతము అండములయందు వ్యాపించి దోషయుక్తంబుగజేసి వస్తియందు ప్రేగుల నుబ్బించినను లేక శ్వాస, శూల అనువానిని గలుగంజేసినను ఆంత్రవృద్ధిరోగము అసాధ్యము.

లశునాదిక మేరండతైలం వృద్ధివినాశనం,
స్రావయే న్మూత్రజాం వృద్ధి మాంత్రవృద్ధిం దహేద్భిషక్. 171
(మాధవనిదానే)

తా. లశునాద్యేరండతైలము సర్వవృద్ధుల హరింపంజేయును. మూత్రవృద్ధియందు శలాకతోడంబొడిచి నీరును స్రవింపజేయవలయును. ఆంత్రవృద్ధియందు రక్షవేయ వలయును.

పిత్తే రక్తం స్రావయేచ్చ జలూకాభి ర్విశేషతః, (శారీరే)

తా. పిత్తమువలనజనించిన ఆంత్రవృద్ధియందు జలగలచేత రక్తమును బైలుపుచ్చ వలయును. (పాదములయందు శూలజనించి పాదములయొక్క వెనుకటిపార్శ్వముగ భుజమునందు వ్యాపించి యుండుండి వృషణములం జొచ్చి ఆవృషణనరముల ఎట్టులవలె జుట్టికొనునటులంజేసి వానినుబ్బించిన పాదవృద్ధి యనంబడును. శిరమునం దొకపార్శ్వమున శూల జనించి భుజములమూలముగ వృషణములందు జొచ్చి ఒకబీజమును ప్రక్కవాటుగ నొరగదీసిన పార్శ్వవృద్ధి యనంబడును. ఒకవృషణం బుబ్బి శూలించిన ఒరబీజ మనంబడును.)

సప్తవృద్ధిచికిత్సలు

సప్తవృద్ధిషు కర్తవ్యం కరంజార్క పునర్నవైః. 172
పురందరలతాభిర్వా లేపనం శోథనాశనం,

తా. క్రానుగాకు, జిల్లేడాకు, గలిజేరాకు అనువానినిగాని, లేక పాపరవేరుగాని నూరి సప్తవృద్ధులయందు లేపనముజేసిన వాపు హరించును.

మూలై రేరండనిర్గుండీ నాసారేయశ్శృతం జలమ్. 173
సైంధవై రండతైలాఢ్యం సప్తవృద్ధిషు పాయయేత్,

తా. చిట్టాముదపువేరు, వావిలివేరు, ములుగోరింటవేరు - వీనిని సమభాగము

గీ. వెలయ నీచేతరానియు వేళ్ళరసము
మిరియమునుగూర్చి వేగమ మెసఁగ నొకటి
చెలఁగి దుశ్చేరుగంధంబు సేవతూడి
యొకు కబళాన బుడ్డలు నడఁగిపోవు.

కర్షైకం తిలతైలం తు పలైకః చార్ద్రకద్రవం,
యఃపిబే త్ప్రాతరుత్థాయ తస్యాంత్రవృద్ధిహ్రాద్భవేత్. 180

(మాధవనిదానే)

తా. కర్షప్రమాణము నూనెలు ఒకపలము అల్లపురసము గలిపి ప్రాతఃకాలమున త్రాగిన ఆంత్రవృద్ధి హరించును.

గోమూత్ర మేరండతైలం భాగమాంసరస స్తథా,
త్రిఫలా క్వాథ తుల్యాంశం తైలశేషం విపాచయేత్. 181
త త్తైలంతు పిబే త్కర్ష మాంత్రవృద్ధిప్రశాంతయే,

తా. గోమూత్రము, మేకమాంసరసము, త్రిఫలములు-వీనిని సమభాగములుగ కషాయముగాచి దీనికి సమముగ నాముదము గలిపి చిక్కగ గాచి కర్షమెత్తును సేవించిన ఆంత్రవృద్ధి హరించును.

ఆంత్రవృద్ధౌ మహావృద్ధౌ శస్యతేచ పునర్నవా. (శారీరే) 182

తా. ఆంత్రవృద్ధి, మహావృద్ధులయందు గలిజేరాకు నుడికించి ఆరునెలలు కట్టు గట్టుట ప్రశస్తంబు. (లేక ఆంత్రవృద్ధియందు చక్రాకారముగ రక్షవేయవలయును. మూత్రవృద్ధియందు దానిం జించి కార్చవలయును. ఆసనవృషణములమధ్యమున నడ్డముగ రక్షవేసిన బుడ్డ హరించును. మఱియుం బీజముయొక్క నరము ఎట్టివలె జుట్టుకొని దిరుగుచుండిన దానియందును రక్షవేయవలయును.

ఆంత్రవృద్ధిహరం పానం మాయూరై స్తిత్తిరిద్రవైః,
వాతాంత్రే కౌక్కుటం పాచ్యం తద్రసం పానభోజనే. 183
యోజయే దాంత్రవృద్ధ్యార్తో శమమాప్నోతి నాన్యథా,

(మాధవనిదానే)

తా. నెమలి, తిత్తిరిపక్షి అనువానిరసములం త్రాగిన ఆంత్రవృద్ధి హరించును మఱియు క్రోడిరసమును పానభోజనములయం దుపయోగించుకొనిన వాతాంత్రవృద్ధి శమించును.

షణ్మాసం సేవయే న్నిత్యం సప్తవృద్ధిహరం పరమ్. 184

తా. పైఁజెప్పఁబడిన యౌషధముల సారుమాసములు ప్రత్యహము సేవించుచు కబళనులం గట్టుచుండిన సప్తవృద్ధులు హరించును.

అంత్రవృద్ధియందు పథ్యము

సంశోధనం వస్తికసృగ్విమోక్షస్స్వేదః ప్రలేపోఽరుణశాలయశ్చ,
ఏరండతైలం సురభీజలంచ ధన్వామిషం శిగు ఫలం పటోలమ్. 185
పునర్నవాగోక్షురకాగ్నిమంథ తాంబూలపథ్యారసనారసోనం,
వాంతి స్తథాగ్యంజనకంమధూని కౌంభంఘృతంత ప్తజలంచతక్రమ్.
అర్ధాకృతిర్వ్యంక్షణయోశ్చదాహోవ్యత్యాసతోబాహుసిరావ్యధశ్చ,
యథామయంశస్త్రవిధిశ్చవర్గో దుర్వృద్ధ్యామయినాంసుఖాయ.

తా. విరేచనముజేయించుట, వస్తికర్మంజేయుట, రక్తముదీయుట, చెమటనుదీయుట, లేపము, ఎఱ్ఱబియ్యము, ఆముదము, గోమూత్రము, నిర్జలప్రదేశమునందలి జంతుమాంసము, మునగకాయ, పొట్లకాయ, గలిజేరు, పల్లేరు, కూరసెల్లి, తాంబూలము, కరక్కాయ, సన్నరాష్నము, వెల్లుల్లి అనువానిని సేవించుట, వమనము సేయించుట, ఎఱ్ఱ ఉల్లిగడ్డ, తేనె, కుండలోనినెయ్యి, ఉష్ణోదకము, మజ్జిగ అనువానిని సేవించుట-అండసంధులయం దర్ధచంద్రాకారముగ గోల్లువేయుట, కుడిలట్టు వృద్ధిజెందియుండిన ఎడమచేతియొక్కసిరను వేధించుట,ఎడమతట్టయిన కుడిపార్శ్వము చేతియొక్కసిరను వేధించుట, శస్త్రముజేయుట-ఇవి పథ్యం, అండవృద్ధి అనువానియందు హితకరంబులు.

అంత్రవృద్ధియం దపథ్యము

ఆనూపమాంసానిదధీనిమాషాః పిష్టాన్నదుష్టాన్నముపోదికాంచ,
గురూణిశుక్రోత్థితవేగరోధ స్సర్వవృద్ధ్యామయినామమిత్రమ్.

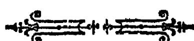
తా. జలముగలప్రదేశమునందుండు జంతుమాంసము, పెరుగు, ఉద్దులు, పిష్టాన్నము, దుష్టమైన యన్నము, బచ్చలికూర, గురుకరపదార్థములు అనువానిని సేవించుట, శుక్రవేగము నడ్డగించుట-ఇవి పథ్యం, అండవృద్ధి అనువానియం దహితకరంబులు.

వేగాహతిః పృష్ఠయానం వ్యాయామం మైథునం తథా,
అత్యాశనమథాధ్వాన ముపవాసం పరిత్యజేత్. (మతాంతరే)

తా. మలమూత్రవేగము నడ్డగించుట, గుఱ్ఱము మొదలగువాని నెక్కి సంచరించుట, శ్రమనుబొందుట, మైథునము సేయుట, మిక్కుటముగ భుజించుట, మార్గమునడుచుట, ఉపవాసము సేయుట-వీనిని అండవృద్ధిగలవారు వర్జింపవలయును.

చతుర్దశ ప్రకరణమ్.

పంచదశ ప్రకరణము.

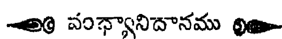

శ్లో. సర్వజ్ఞం జగదాధారం శూలహస్తం నగేశ్వరం,
ముక్తిప్రదాయకం దేవం నీలకంఠ మహం భజే. 1

తా. సర్వజ్ఞుఁడు, జగత్తున కాధారభూతుఁడు, శూలహస్తుఁడు, కైలాసపర్వతమునకధిపతి, ముక్తిప్రదాత, స్వయంప్రకాశభూతుఁడు నగునీలకంఠుని నేను భజించెదను.

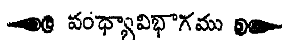
శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజని పేర్కొనంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయమను నీగ్రంథము యొక్క పంచదశ ప్రకరణమును వచించుచున్నాఁడను.

వంధ్యానిదానము

అష్టదోషా స్త్రియః పుంసాం నవమీ శుక్లహీనతా,
రక్తపిత్తమరుచ్ఛ్లేష్మ సన్నిపాతాభిచారకృత్. 3
దేవగ్రహకృతాదోషా రేతోహీన స్తతఃపుమాన్, (నిత్యనాథీయే)

తా. స్త్రీపురుషులకు రక్తదోషము, పైత్త్యదోషము, వాతదోషము, శ్లేష్మదోషము, సన్నిపాతదోషము, అభిచారదోషము, దేవద్రోహదోషము, గ్రహకోపదోషము అను నీ యెనిమిదిదోషంబులు సహజంబుగ జనించును. ఐనను పురుషులకు మాత్రము తొమ్మిదవది యగు శుక్లహీనతదోషం బొకటి యధికంబుగ జనించును.

వంధ్యావిభాగము

మృతవంధ్యా జన్మవంధ్యా కాకవంధ్యాతు మోచికా. 4
గర్భస్రావీతి గీయంతే దోషైరేతైర్యుతః స్త్రియః,

తా. మృతవంధ్య, జన్మవంధ్య, కాకవంధ్య, కదళీవంధ్య అన వంధ్యలు నాలుగువిధంబులు. (అందు సంతానముగలిగి మృతిజెందిన మృత్యువంధ్యయనియు, సంతానమే గలుగకుండిన జన్మవంధ్యయనియు, రెండుసంతానములంబడసి గొడ్రాలైనస్త్రీ కాకవంధ్యయనియు, ఒకసంతానముం బడసి గొడ్రాలైనస్త్రీ కదళీవంధ్యయనియు జెప్పంబడును) మఱియు పూర్వోక్తదోషములవలన స్త్రీకి గర్భస్రావమును గలుగును.

ఏతద్దోషాంశ్చ విజ్ఞాయ తతఃకర్మ సమాచరేత్ 5

తా. పైవాతాదిదోషముల నెటింగి చికిత్స చేయవలయును.

వాతదుష్టార్తవలక్షణము

అతిస్వచ్ఛతరం రక్తం తస్యాదంభోజసన్నిభమ్,
కటిశూలం భవేద్యస్యా యోనిశూలంచ సజ్వరమ్. 6
మారుతస్య వికారోఽయ మౌషధం తత్ర కథ్యతే,

తా. ఋతుకాలమున వెడలెడు రక్తము నిర్మలమై ఎఱ్ఱతామరపువ్వువంటి వర్ణము గలదైయుండుట, రొంటిశూల, యోనిశూల, జ్వరము గలుగుట-ఈలక్షణములతో గూడి యుండునది వాతజదోషమని తెలియవలయును. దానికి నౌషధమును వచించెదను.

వాతార్తవమునకు త్రివృదాదియోగము

త్రివృదేరండచూతానాం మూలం క్షీరేణ పాయయేత్. 7
పంచాహం సప్తరాత్రంవా యావత్స్రవతి శోణితమ్,

తా. శుద్ధిజేసిన తెగడ, ఆముదపువేరు, మామిడివేరు - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి ప్రత్యహము ౪ మాడలయెత్తును ఆవుపాలలో గలిపి ౫ దినములుగాని, లేక ౭ దినములుగాని, లేక, స్రవించెడురక్తము నిలుచువఱకుగాని సేవించుచుండిన యోని శుద్ధం బగును.

వాతదుష్టార్తవచికిత్స

వాతాద్యోనౌ విశుద్ధాయాం లక్ష్మణా క్షీరసంయుతా. 8
నస్యపానేచ దాతవ్యా తేన సా లభతే సుతమ్,
పురుషం దక్షిణే ఘ్రాణే వామే కన్యాం మనోహరాం. 9
యస్య వాతాహతం పుష్పం ఫలం తస్యా న విద్యతే,

తా. పైయౌషధసేవనవలన యోనిగతవాతదోషము శుద్ధంబైనపిదప లక్ష్మణ పంజినమూలమును చూర్ణముజేసి నస్యమునకు ౪ మాడలయెత్తును ఆవుపాలలో గలిపి పానమును జేయించవలయును. కుడిముక్కునందు నస్యముజేయించిన పురుషశిశువును, ఎడమ ముక్కునందు నస్యముజేయించిన సౌందర్యవతియైన స్త్రీశిశువును గనును. వాతదోషము వలన పుష్పము హతమైనస్త్రీకి సంతానము గలుగనేరదు.

శ్లేష్మదోషలక్షణము

ఏవం శ్లేష్మణి వాతేన తస్య రూపం నిగద్యతే. 10
పిచ్ఛిలం బహులం రక్తం సాభిశూలం తు దారుణమ్,

తా. పైఁజెప్పఁబడిన వాతదోషలక్షణంబులే శ్లేష్మదోషమునందును గలిగియుండును. ఐనను శ్లేష్మదోషమున ఋతుకాలరక్తము బంకగ, అధికముగ, బొడ్డులో దారుణమైన శూలయుక్తముగ స్రవించుచుండును.

శ్లేష్మదోషమునకు అర్కమూలాదియోగము

అర్కమూలం ప్రియంగుశ్చ కుంకుమం నాగకేసరమ్. 11
బలాచాతిబలా ఛాగీ క్షీరం పీత్వా దినత్రయం,
విశుద్ధాయాం తథా యోనౌ దద్యాన్మూత్రే మహౌషధమ్. 12

తా. జిల్లేడువేరుపట్ట, ప్రేంకణపుపువ్వు, కుంకుమపువ్వు, నాగకేసరములు, ముత్తవపులగము, పెద్దముత్తవపులగము - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి మేకపాలలో గలిపి 3 దినములు త్రాగిన యోని శుద్ధంబగును. పిదప శొంఠిని గోమూత్రముతో నూరి సేవింపవలయును.

లక్ష్మణాం గోపయోయుక్తాం నస్యే పానే ప్రదాపయేత్,
తేన స్త్రీ లభతే పుత్రం లక్షణాఢ్యం సుపండితమ్. 13

తా. లక్ష్మణపంజె సమూలమును చూర్ణముజేసి నాలుగుమాడలయెత్తును ఆవుపాలలో గలిపి త్రాగుటయేగాక ఈచూర్ణమునే ఆవుపాలతో నస్యముజేసిన గొడ్రాలైనను లక్షణవంతుఁడు, సుపండితుఁడగు కొమరుని గనును.

పిత్తదోషలక్షణము

పక్వజంబూఫలాకారం కృష్ణం స్రవతి శోణితం,
కటిశూలేన సంతాపో హ్యేతత్పిత్తస్య లక్షణమ్. 14

తా. ఋతుకాలంబున రక్తము నేరేడుపవలె నల్లగ స్రవించుట, నడుము నొచ్చుట, శరీరము మండుట - ఈలక్షణములుగలది పైత్యరక్తదోష మని తెలియవలయును.

పిత్తదోషమునకు ఉత్పలాదియోగము

ఉత్పలం తగరం కుష్ఠం యష్టిమధుక చందనం,
అజాక్షీరేణ సంపేష్య దాపయేత్పంచవాసరమ్. 15

తా. నల్లకలువగడ్డ, గ్రంథితగరము, చెంగల్వకోష్ఠు, యష్టిమధుకము, శ్రీగంధము - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి మేకపాలలోగలిపి ౫ దినములుగాని, లేక రక్తస్రావము నిలుచువఱకుగాని, త్రాగుటయేగాక నస్యముగా చేసిన పైత్యరక్తదోషము హరించును.

జాతీ నింబ పటోలపత్ర కటుకా దార్వీ నిశా శారిబా
మంజిష్ఠాభయ తుత్థ సిక్థ మధుకై ర్నక్తాహ్వబీజై స్సమైః,
సర్పిస్సిద్ధమనేన సూక్ష్మవదనే యోనౌ సదా స్రావిణీ
దుర్గంధశ్చ రుజా వ్రణానిచ గదా శ్శుద్ధ్యంతి లేపేనచ. 82
నిత్యం ప్రక్షాళితం కుర్యా ద్యోనిదుర్గంధనాశనమ్,

తా. జాపత్రి, మంచివేపకొనలు, చేదుపొట్లాకు, చేదుపెరపలుకులు, మ్రానిపసపు, పసపు, గూడపాల, మంజిష్ఠ, కరక్కాయలు, మైలుతుత్తము, మైనము, యష్టిమధుకము, క్రానుగవిత్తులు-వీనిని సమభాగములుగగూర్చి నేతిని వండి యోనియందుబూసిన యోనిసంకుచితదోషము, సదా యోనియందు స్రావము, యోనిదుర్గంధము, యోనిశూల, యోని వ్రణము శుద్ధమై మానును. కావున ప్రతిదినమును గడిగి లేపనము జేయవలయును. (యోగరాజగుగ్గులమును సేవింపవలయును.)

గుదభ్రంశచికిత్స

గుదభ్రంశం ఘృతాభ్యక్తం వాతఘ్నై రుపనాహయేత్. 83

తా. వాతదోషము గుదగతంబైన గుదభ్రంశము గలుగును. దానియందు నెయ్యి చరిమి లోనికి ద్రోసి వాతహరమైన యాకులం గట్టవలయును. (లేక బ్రహ్మమేడికాయలగాని, అంతరదామరనుగాని, కాలుపడి త్రొక్కి యుడికించి కట్టుగట్టవలయును. ఈ యుపచారములచే గుదభ్రంశము హరించును.

పుష్పావరోధనిదానము

వాతోల్బణాచ్చ యోనిస్థం పుష్పస్థానచలం భవేత్,
పుష్ప రోధనమిత్యుక్తం తన్నామ మునిపుంగవైః. 84

తా. వాతము ప్రకోపించి యోనిగతంబై పుష్పస్థానమును తొలగించి నొప్పిగ గలుగంజేసిన పుష్పావరోధనమని మునులు వచించెదరు.

లాంగలీకందచూర్ణంచ మూలం వాహ్యపమార్గజమ్,
ఇంద్రవారుణికామూలం యోనిస్థం పుష్పరోధనుత్. 85
(సిద్ధసంగ్రహే)

తా. చెన్నచర్లగడ్డ, ఉత్తరేణువేరు, పాపరవేరు-వీనిలో దేనినేని నూరి ముద్దజేసి యోనియం దునిచికొనిన పుష్పావరోధము నివృత్తించును.

తిలమూలకషాయేణ బ్రహ్మదండీయమూలకమ్,

యష్టి త్రికటుకం చూర్ణం క్వాథయుక్తంచ పాయయేత్. 86
పుష్పరోధే రక్తగుల్మే స్త్రీణాం పథ్యం ప్రశస్యతే,(మాధవనిదానే)

తా. బ్రహ్మదండివేళ్ళను నువ్వులవేళ్ళకషాయముతో నూరి పుష్పావరోధనము నందు లేపనము చేయుటయేగాక నువ్వులవేళ్ళకషాయములో యష్టిమధుకము, త్రికటుకములు అనువానిచూర్ణమునుగలిపి సేవించిన పుష్పావరోధము, రక్తగుల్మము నివృత్తించును.

తిలక్వాథే గుడం వ్యోషం తిలభార్గియుతేఽపివా. 87
పాతేరక్తస్రవే గుల్మే నష్టపుష్పే చ పాయయేత్, (అశ్వినీకల్పే)

తా. నువ్వులకషాయములో బెల్లము, శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు అనువానినిగాని, లేక నువ్వులు, గంటుభారంగి అనువానిలో బెల్లమును, త్రికటుకచూర్ణమునుగాని గలిపి సేవించిన గర్భపాతము, రక్తస్రావము, గుల్మము, పుష్పావరోధనము నివృత్తించును.

చణకానాం రసంచైవ శృతం క్షీరఘృతేనవా. 88
శర్కరా మధుసంయుక్తం రక్తదోషహరం పిబేత్,

తా. సెనగకట్టుతో పాలు, నెయ్యి గలిపి కాచి పంచదారగాని, తేనెగాని కలిపి సేవించిన రక్తదోషము (పుష్పావరోధము) హరించును.

షణ్మాసం సేవయే న్నిత్యం పుష్పరోధో నివర్తతే. 89

తా. పుష్పావరోధము నివర్తించుటకై ఆరుమాసములవఱకు పూర్వోక్తౌషధముల సేవింపవలయును.

గర్భిణీజ్వరచికిత్స

వయస్థా శారిబా పాఠా తోయతోయద నాగరైః,
శృతం శీతం పిబేద్వారి గర్భిణీజ్వరనాశనమ్.

తా. కరక్కాయలు, గూడపాల, శిరుబొద్ది, కురువేరు, తుంగముస్తెలు, శొంఠి-వీనిని సమముగ దంచి కషాయముగాచి చల్లార్చి త్రాగిన గర్భిణీస్త్రీజ్వరము హరించును.

గర్భిణ్యతిసారచికిత్స

దురాలభా బలాపాఠా నాగరాంబుద సంశృతమ్,
గర్భిణీం పాయయేత్తోయమతిసారేషుసర్వదా, (మాధవనిదానే)

తా. దురదగొండి, ముత్తపపులగము, శిరుబొద్దివేరు, తుంగముస్తెలు, శొంఠి-వీనిని కషాయముగాచి త్రాగిన గర్భిణిస్త్రీ అతిసారము హరించును.

గర్భిణీశోఫచికిత్స

పునర్నవార్ద్రికక్వాథం సక్షీర మనిశం పిబేత్,
శోభోదావర్త గుల్మార్శ శ్శాంత్యర్థం గర్భిణీ నిశి. 92

తా. గలిజేరువేరు, అల్లము-వీనిని కషాయముగాచి అందు పాలుగలిపి రాత్రుల యందు త్రాగిన గర్భిణిస్త్రీశోఫ, ఉదావర్తము, గుల్మము, అర్శస్సు హరించును.

వర్షాభూమూల నిర్యాసం సఘృతం గుడసంయుతం,
గర్భిణీం పాయయే దేతచ్ఛోభోదావర్తనాశనమ్. 93

తా. గలిజేరువేరును కషాయముగాచి నెయ్యి, బెల్లము కలిపి త్రాగిన గర్భిణీస్త్రీ శోఫలు, ఉదావర్తము హరించును.

గర్భిణీకాసరోగచికిత్స

చూర్ణం వై మరిచానాంతు సితా క్షౌద్ర ఘృతై స్సహ,
లిహ్యా త్కాసహరం పథ్యం గర్భిణీనాం ప్రశస్యతే. (మాధవకల్పే)

తా. మిరియపుచూర్ణము, పంచదార-వీనిని తేనెలోగాని, నేతిలోగాని కలిపి సేవించిన గర్భిణీస్త్రీదగ్గు హరించును.

గర్భిణీశ్వాసచికిత్స

స్వరసం మాతులుంగస్య పిప్పలీ మరిచాన్వితం,
గర్భిణీం పాయయే ద్యుక్త్యా శ్వాసహృద్రోగ కాసహృత్. 95
(ఆయుర్వేదే)

తా. మాదీఫలరసముతో పిప్పలిచూర్ణము, మిరియపుచూర్ణము కలిపి సేవించిన గర్భిణీస్త్రీశ్వాసము, హృద్రోగము, కాసము హరించును.

శృంగీ భార్గీవచా వ్యోషా గిరిమృత్కటుకాభయాః,
గర్భిణీశ్వాసకాసస్య పిబేత్సఘృతమాక్షికాః. (ఆయుర్వేదే)

తా. కర్కాటకశృంగి, గంటుభారంగి, వస, త్రికటుకములు, కావిరాయి, కటుకరోహిణి, కరక్కాయలు-వీనిని సమభాగములుగ నూరి కల్కముజేసి అందు నెయ్యిగాని, లేక తేనెగాని కలిపి సేవించిన గర్భిణీస్త్రీ కాసశ్వాసలు హరించును.

గర్భిణీరక్తపిత్తచికిత్స

ద్రాక్షా స్థిరా బలా ధాత్రీ వాసా మధుక వాలుకం,
క్వాథః క్షీర యవాగూర్వా గర్భిణ్యా రక్తపిత్తజిత్. 97

తా. ద్రాక్షపండు, ముయ్యాకుపొన్న, ముత్తవపులగము, ఉసిరికపప్పు, అడ్డసరపు టీసెలు, యష్టిమధుకము, కూతురుబుడమ-వీనిని కషాయమునుగాచి గాని, లేక ఆద్రవ్యముల దంచి పాలుపోసి యవాగుగాచిగాని సేవించిన గర్భిణీస్త్రీరక్తపిత్తము హరించును.

గర్భిణీనాసారక్తచికిత్స

ఉదుంబరఫలక్వాథం ఘృతైః పక్వం సితాయుతం,
ఏలా మరిచ సేవ్యైశ్చ తోయతోయదనాగరైః. 98
శృతమేతత్పిబేద్వారి గర్భిణీనాసరక్తజిత్,

తా. మేడిపండుకషాయముతో నెయ్యి, పంచదార గలిపి పక్వముజేసిగాని, లేక ఏలకులు, మిరియాలు, వట్టివేరు, కురువేరు, తుంగముస్తెలు, శొంఠి - వీనిని కషాయము గాచిగాని సేవించిన గర్భిణీస్త్రీలకు ముక్కునగారెడిరక్తము హరించును.

గర్భిణీఛర్దిచికిత్స

బిల్వ లాజాంబుసేవ్యైశ్చ పిబేచ్ఛర్దిషు గర్భిణీ. 99

తా. మారేడువేరు, పేలాలు, కురువేరు, వట్టివేరు - వీనికల్కములు త్రాగిన గర్భిణీస్త్రీవాంతులు హరించును.

మధుకోశీరసిద్ధంవా ద్రాక్షా మధుకసాధితం,
పీతం సశర్కరం స్త్రీణాం ఛర్దిం దాహరుజాం జయేత్. 100
(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. యష్టిమధుకము, వట్టివేరు అనువాని కషాయములోగాని, లేక ద్రాక్ష పండ్లు, యష్టిమధుకము అనువాని కషాయములోగాని పంచదారగలిపి సేవించిన గర్భిణి స్త్రీవాంతులు, దాహము హరించును.

గర్భిణీఅగ్నిమాంద్యచికిత్స

అజామోదాశ్వగంధాభ్యాం జీరకం పిప్పలీద్వయం,
సక్షౌద్రం సగుడం లేహ్యం గర్భిణ్యా వహ్నిదీపనమ్. 101
(మాధవనిదానే)

తా. ఓమము, పెన్నేరుగడ్డ, జీలకఱ్ఱ, పిప్పలి, మోడి - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి తేనె, బెల్లము గలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి సేవించిన గర్భిణీస్త్రీలయొక్క

అగ్నిమాంద్యము హరించును. (స్త్రీకి ప్రసవించినపిదప అగ్నిమాంద్యము తఱచుగ జనించును. తన్నివారణార్థంబును, గ్రహణ్యతిసారములు జనించిన తన్నివారణార్థంబును ఆష్ట పైత్యమునకై జెప్పంబడిన మహాసంజీవనరసమునుగాని, లేక ప్రాణేశ్వరరసమునుగాని సేవింపవలయును. దీనిచే బాలింతరోగములు హరించును.)

గర్భిణీవాతచికిత్స

బిల్వాగ్నిమంథపక్వంవా పాటలీ నాగరేణవా,
సిద్ధం క్షీరం రసోవాపి గర్భిణీవాతరోగనుత్. 102

(సిందూరమణిదర్పణే)

తా. మారేడువేరు, కూరనెల్లి అనువానినేని, లేక కలిగొట్టు, శొంఠి అనువానినేని పాలయుక్తముగ కాచిగాని, లేక కల్కముజేసిగాని సేవించిన గర్భిణిస్త్రీవాతరోగము హరించును.

అథవా దశమూలాంబు విశ్వోషణసమాయుతం,
దేవదారు బలా రాస్నా శుంఠ్యైరండక సాధితమ్. 103
సలిలం తైలసంమిశ్ర మనిలార్తా సదాపిబేత్,

తా. మారేడు, కూరనెల్లి, గుమ్ముడు, తక్కిలి, కలిగొట్టు, దుందిలము, కోలపొన్న, నక్కపొన్న, పెద్దములక, నేలములక - అను నీదశమూల కషాయములో శొంఠి, పిప్పలిచూర్ణము గలిపి సేవించిన గర్భిణీస్త్రీ వాతనొప్పులు హరించును. లేక దేవదారు, ముత్తవపులగము, దుంపరాష్ట్రము, శొంఠి, ఆముదపువేరు-వీనిని కషాయము గాచి యందాముదపుబొట్లు గలిపి త్రాగిన గర్భిణీస్త్రీ వాతనొప్పులు హరించును.(ఇఁక ప్రసవానంతరముగలుగు వాతములకు చికిత్స వచించెదను.)

సూతికావాతమునకు బడబానలరసము.

శుద్ధసూతస్య భాగస్స్యా త్తామ్రచూర్ణంచ తత్సమమ్. 104
ద్విభాగం గంధకంచైవ త్రిభాగంచ కటుత్రయం,
వహ్నితత్పరభాగైకం కుష్ఠం భాగసమన్వితమ్. 105
జ్వాలాముఖీరసై ర్మర్ద్యం బదరాస్థి ప్రమాణకం,
బడబానలకః ప్రోక్తః ప్రసూతీవాతనాశనః. (రసరత్నాకరే) 106

తా. శుద్ధిచేసినరసము ౧ భాగము, తామ్రభస్మము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసిన గంధకము 3 భాగములు, శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు, చిత్రమూలము, చెంగల్వకోష్టు ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము.-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములోనునిచి జ్వాలాముఖీరసముతో ౮ ఝామములు మర్దించి రేగువిత్తంత వటికముజేసి యందొకదానిని ఆవునెయ్యి, మిరియపుచూర్ణము అనువానితోగాని, లేక మినుపకట్టు, వెల్లుల్లిరసము అనువానితో నాగెటి

బొట్టు వైచి ఈయనుపానముతోఁడగాని, లేక నీరుగొలిమిడాకురసము, మిరియపుచూర్ణము అనువానితోఁగాని సేవించిన ప్రసూతివాతము హరించును. (లేక ప్రసూతివాతమున వాత విధ్వంసనీరసమునైనను సేవింపందగును.)

గర్భిణీస్త్రీలకు పథ్యము.

ముద్గ గోధూమ షష్టికశాలి జాంగలజారసాః,
బిల్వ కూశ్మాండ పత్తూర పటోలం బాలమూలకమ్. 107
కారవేల్లక వార్తాక జీవంతీ తండులీయకం,
ద్రాక్షా దాడిమ ఖర్జూరం క్షీరం తక్రం ఘృతాన్వితమ్. 108
లఘుపథ్యంచయద్ద్రవ్యంగర్భిణ్యాహితముచ్యతే (మాధవనిదానే)

తా. పెసలు, గోధుమలు, ౬౦ దినములకు ఫలించెడివడ్లు,జాంగలమాంసరసము, మారేడుకాయ, ముదురుగుమ్మడుకాయ, పొన్నగంటికూర, పొట్లకాయ, లేతముల్లంగి గడ్డలు, కాకరకాయ, వంకాయ, మనుబాలకూర, చిర్రికూర, ద్రాక్షపండు, దాడింబ పండు, ఖర్జూరపండు, ఆవుపాలు, చల్ల, నెయ్యి, లఘుకరద్రవ్యములు, మఱియు పథ్య కరద్రవ్యములు-ఇవి గర్భిణిస్త్రీలకు పథ్యకరంబులు.

గర్భిణీస్త్రీలకు అపథ్యము.

అతివ్యాయామ నిద్రాచ భారస్య వహనం పరమ్. 109
అథ జాగరణం స్వప్నః కఠినే కుక్కుటాసనం,
శోక క్రోధ భయం వేగం పీడా వమన రేచనే. 110
ఉపవాసశ్చ తీక్ష్ణోష్ణం గురువిష్టంభిభోజనం,
రక్తం నిశ్వసనం శ్వభ్రే శయనం మద్యమాహింషమ్. 111
ఉత్తానశయనం యచ్చ గర్భిణీతు త్యజేత్సదా,

తా. మిక్కుటముగ సంచారము సేయుట, పగలు నిద్రించుట, కడుభారమును మోయుట, జాగరణసేయుట, కఠినాసనమున నిద్రించుట, గొంతుగూర్చుండుట, ఏడ్చుట, కోపమును జెందుట, భయపడుట, మలమూత్రవేగము నడ్డగించుట, పీడంజెందుట, వమనవిరేచనములకు సేవించుట, ఉపవాసము సేయుట, ఎండలోఁ దిరుగుట, నిప్పునెగ యం దుండుట, గురుకరద్రవ్యములను, మలబద్ధకరద్రవ్యములను సేవించుట, రక్తమును దీయుట, నిట్టూర్పువాతమును విడుచుట, పల్లములోఁ గూర్చుండుట (నేలపై బరుండుట), కల్లును, బఱ్ఱెపెరుగును ద్రాగుట, వెల్లకిల బరుండుట-ఇవి గర్భిణీస్త్రీల కపథ్యకరంబు లగుటచే వానిని వర్జింపవలయును.

పంచదశ ప్రకరణమ్.

షోడశప్రకరణము.

అసృగ్ధరరోగనిదానలక్షణచికిత్సా—

శ్లో. శంభుం పినాకినం బాలచంద్రభూషం కృపార్ణవమ్,
సర్వపాపహరం నిత్యం నీలకంఠ మహం భజే. 1

తా. సుఖస్వరూపుఁడు, పినాక మనుధనుస్సు ధరించినవాఁడు, చంద్రశేఖరుఁడు, కరుణాపరిపూర్ణుఁడు, సర్వపాతకముల బోకడచువాఁడు, ఆద్యంతరహితుఁడు నగు నీలకంఠుని నేను భజించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వాయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశ మనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజని పేరొ్కనంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీగ్రంథము యొక్క షోడశప్రకరణమును వచించుచున్నాఁడను.

అసృగ్ధరనిదానము.

శాకోపవాసా దతిమైథునాచ్చ విదాహిభి శ్చాప్రమతీవదుష్టమ్,
ప్రవర్తతే యోనిషునాదశాలిహ్యాసృగ్ధరంతం ప్రబలంహివిద్యాత్
(ఆయుర్వేదే)

తా. మిక్కుటముగ కూరల భుజించుట, ఉపవాసము సేయుట, అతిమైథునము సేయించికొనుట, దాహకరద్రవ్యముల సేవించుట-ఈకారణములవలన రక్తము మిక్కుటముగ జెడి శబ్దముతోఁగూడి యోనిమూలముగ స్రవించును. ఇదియ అసృగ్ధర మనంబడును. (అసృగ్ధర మన కుసుమరోగము.)

వాతాద్యసృగ్ధరలక్షణము.

వాతాత్సశూలం సంజాతం సఫేనం కింశుకం భవేత్,
పిత్తాచ్చ రక్తం కృష్ణంవా రక్త ముష్ణం ధృతజ్వరమ్. 4
పాండువర్ణం కఫాద్రక్తం పిచ్ఛిలం బహుళం స్థిరం,
త్యజే న్మూర్ఛాజ్వరయుతం త్రితయం సాన్నిపాతకమ్. 5
(ఆయుర్వేదే)

తా. శూలగలుగుట, రక్తము నురుగుతోఁగూడి మోదుగపువ్వువర్ణముగ వెడలుట-ఈలక్షణములుగలది వాతాసృగ్ధరమనియు, రక్తము ఎఱ్ఱగ, లేక నల్లగ వెడలుట, ఉష్ణముగ, రూక్షముగ నుండుట-ఈలక్షణములుగలది పిత్తాసృగ్ధర మనియు, రక్తము పాండుర వర్ణమై జిగటగ, విస్తారముగ, గట్టిగ వెడలిన శ్లేష్మాసృగ్ధర మనియు, వాత, పిత్త, శ్లేష్మాసృగ్ధరలక్షణములం గలది సన్నిపాతాసృగ్ధర మనియు తెలియవలయును. ఈసన్నిపాతాసృగ్ధరం బసాధ్యము. ఈనాలుగువిధములైన అసృగ్ధరములలోఁ దేనియందేని మూర్ఛ జ్వరము గలిగియుండిన అసాధ్యంబు.

వాతాత్సశూలం రుధిరం పిత్తే నీలం జ్వరాన్వితమ్,
కఫాత్పిచ్ఛం త్రిలింగంతు త్యజేత్సర్వం జ్వరాన్వితమ్. 6
అపథ్య వర్త్మగం స్త్రీణాం రక్తపిత్త మసృగ్ధరమ్,
శాల్యన్నం పయసః పానం శీతం శస్తం విరేచనమ్. 7
(మాధవనిదానే)

తా. యోని శూలించి రక్తము వెడలిన, వాతాసృగ్ధర మనియు, నీలముగ, ఉష్ణముగ వెడలిన పిత్తాసృగ్ధర మనియు, బంకగవెడలిన శ్లేష్మాసృగ్ధర మనియు, వాత, పిత్త, శ్లేష్మాసృగ్ధరలక్షణంబులం గలది సన్నిపాతాసృగ్ధర మనియు తెలియవలయును. ఈసన్నిపాతాసృగ్ధరం బసాధ్యము. కుసుమరోఁగములయం దపథ్యము సేయుటవలన రక్తపిత్తాసృగ్ధరము జనించును. (మఱియు జ్వరముగాని, లేక క్షయముగాని, లేక శ్వాసముగాని, లేక క్షయోపద్రవంబులుగాని గలకుసుమరోఁగిని వర్జింపవలయును.) కుసుమరోఁగమున శాల్యన్నమును, పాలను సేవించుట పథ్యకరంబు. మఱియు కుసుమరోఁగమున చల్లని విరేచనమున కొసంగవలయును.

అపథ్యదోషిత్ స్త్రీణాంవై రక్తపిత్తమసృగ్ధరం,
తదేవ ప్రదరం ప్రోక్తం క్రియాకార్యాస్రపైత్తకే. (నిత్యనాథీయే)

తా. అసృగ్ధరరోఁగములలోఁ స్త్రీలు అపథ్యంబులుజేసిన రక్తపైత్తాసృగ్ధరము జనించును ఇదియ ప్రదరరోఁగ మనంబడును. ఇది హరించుటకై రక్తపిత్తచికిత్సం జేయవలయును.

అసృగ్ధరచికిత్స

ససితం శైలనిర్యాసం పీతం తండులవారిణా,
అసృగ్ధరం నిహంత్యాశు సుపర్ణ ఇవ పన్నగాన్. 9

తా. మాడయెత్తు శుద్ధిజేసినశిలాజిత్తు, పచదార - ఈరెంటిని బియ్యపుకడుగుతో నూరి త్రాగిన "గరుత్మంతునిచే సర్పములు హతంబు లగుచందంబున" కుసుమరోగములు హతంబులగు. (లేక నేతిబీరాకురసముతో రాయపురిపంచదార, జీలకఱ్ఱచూర్ణము కలిపి త్రాగిన కుసుమరోగములు హరించును.)

పద్మకేసరసంసృష్టం నవనీతం సలోధ్రకం,
సితా సనాథం జయతి మహావేద మసృగ్ధరమ్. 10

తా. తామరయగరులు, లొద్దుగచెక్క—వీనిని నూరి ఆవువెన్న, పంచదార కలిపి సేవించిన ప్రబలమైన కుసుమరోగములు హరించును.

గీ. ఆరెచెక్కలయూటయు నందుఁ బంచ
దారయును నూనెఁ జేరిచి త్రాగ నొకటి
జాతిఫలములఁ దగ నావునేత వండి
కడఁగి సేవింపఁ గుసుమరోగములు మాను.

సీ. శ్రీకరంబుగ గొల్లజిడ్డియాకురసంబు బఱ్ఱెపెర్గున ననుపాన మొప్ప
నరుదొండపులి సేరు నాకురసంబును బఱ్ఱెపెర్గున ననుపాన మొప్పఁ
జేకొని దుచ్ఛేరునాకురసంబును బఱ్ఱెపెర్గున ననుపాన మొప్ప
రక్తమండలపాకు రససంయుతముచేసి బఱ్ఱెపెర్గున ననుపాన మొప్ప

గీ. రమణతోఁ బొట్లబెండాకురసముపెరుగు
సరవిగా రావిచెక్కరసంబు పెరుగు
పథ్యముగ నారగింపంగ భవ్యముగను
గామినీజాలకుసుమరోగములు మాను.

సీ. వెండియు గొమ్మనపిండివేళ్ళరసంబు దగఁ బంచదారతోఁ ద్రాగవలయు
నరయఁగఁ జిన్నంగియాకురసంబును దగఁబంచదారతోఁ ద్రాగవలయు
సన్నపావలిమున్గజొన్నలకడుగును దగఁబంచదారతోఁ ద్రాగవలయు
వెలగయాకురసంబు వెసజీలకఱ్ఱయుఁదగఁబంచదారతోఁ ద్రాగవలయు

గీ. మేలుగా రేఁగుకంతులు మేకపాలు
చౌటపరిఘాకురసమును ఛాగదుగ్ధ
పానములు సేయునప్పుడు పథ్యమున్నఁ
గామినీజాలకుసుమరోగములు మాను,

ప్రదరాంతకరసము

శుద్ధసూతం తథా గంధం శుద్ధ వంగక రూప్యకం,
ఖర్పరంచ వరాటంచ శాణతోలం పృథక్పృథక్. 11
తృతీయతోలకం గ్రాహ్యం లోహచూర్ణం దదేత్సుధీః,
కన్యానీరేణ సంమర్ద్య దినమేకం భిషగ్వరః. 12
అసాధ్యప్రదరం హంతి భక్షణా న్నాత్రసంశయః, (చరకే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, తగరభస్మము, రజతభస్మము, శుద్ధిజేసిన కపరి, గవ్వలభస్మము - ఇవి దినుసొకటింటికి శాణప్రమాణము, లోహభస్మము తులములో మూడవభాగము - ఇటుల వీనినెల్ల నేకముజేసి ఖల్వములో నునిచి కలబంద రసముతో నొకదినము మర్దించి మాత్రలుజేసి సేవించిన అసాధ్యప్రదరము నిస్సంశయముగ హరించును.

కుసుమములకు బాలసూర్యోదయము

సూతం త్రైగుణ్యగంధం పరిమితమమృతం భానుతీక్ష్ణంచనేత్రం
ఆరూఢం తచ్చతుర్థం గగనశరయుతం మారిచం సర్వతుల్యం,
ఏతం దద్యాన్నిహంతి జ్వరవనదహనం శ్వాసకాసంచ ఛర్దిం
పాండుప్లీహప్రమేహంక్షయగుదజరుజంలింగదోషంచ పుంసామ్. 13
నారీణాంయోనిదోషం బహువిధప్రదరాంమూత్రకృచ్ఛ్రంచసర్వం,
నామ్నాయం బాలసూర్యోదయ కుసుమహరఖ్యాపితోఽయం మునీంద్రైః. (చరకే) 14

తా. శుద్ధిజేసినరసము ౧ భాగము, శుద్ధిజేసినగంధకము 3 భాగములు, శుద్ధిజేసినవసనాభి 3 భాగములు, తామ్రభస్మము, ఉక్కుభస్మము - ఇవి దినుసుకు ౨ భాగములు, ఇంగువ ౪ భాగము, అభ్రకభస్మము ౫ భాగములు, మిరియాలు ౧౬౪ భాగములు - ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి చూర్ణముజేసి ఐదుచిన్నములయెత్తును (ఆవునేతితోగాని, లేక జాజికాయచూర్ణముతోగాని, లేక మేడిచెక్కరసముతోగాని, లేక ఆరెచెక్కరసముతోగాని, లేక తత్తద్రోగానుగుణ్యానుపాన విశేషములతోగాని) సేవించిన జ్వరము, శ్వాసకాసములు, వాంతి, పాండువు, ప్లీహములు, ప్రమేహము, క్షయము, మూలవ్యాధి, ఉపదంశాదిలింగరోగములు, యోనిదోషము, ప్రదరము మొదలగు కుసుమరోగములు, సర్వమూత్రకృచ్ఛ్రములు - వీనిని హరింపఁజేయును,

(మఱియు సిబాలసూర్యోదయమును తామరయగరులు, అవువెన్న, పంచదార అనువాని యనుపానముతోడ సేవించిన కుసుమరోగము హరించును.

—— చంద్రకళారసము ——

ప్రత్యేకం [1]కర్షమాత్రం స్యాత్సూతం [2]తామ్రం తథాభ్రకం,
ద్విగుణం గంధకం చైవ కృత్వా కజ్జలికాం శుభామ్. 15
ముస్తా దాడిమదూర్వాద్యైః కేతకీస్తనజద్రవైః,

సహదేవ్యాః కుమార్యాశ్చ పర్పటస్యాపి వారిణా. 16
రామశీతలికాతోయై శ్శతావర్యారసేన చ,
భావయిత్వా ప్రయత్నేన దివసే దివసే పృథక్. 17
తిక్తా గుడూచికా సత్వం పర్పటోశీర మాగధీ,
శ్రీగంధం శారిబాచైషాం సమాంశం సూక్ష్మచూర్ణితమ్. 18
ద్రాక్షాదికకషాయేణ సప్తధా పరిభావయేత్,
తతో ధాన్యాశ్రయం కృత్వా వట్యః కార్యాశ్చణోపమాః. 19
అయం చంద్రకళానామ్నా రసేంద్రః పరికీర్తితః,
సర్వపిత్తగదధ్వంసీ వాతపిత్తగదాపహః. 20
అంతర్బాహ్యమహాదాహ విధ్వంసన మహాఘనః,
గ్రీష్మకాలే శరత్కాలే విశేషేణ ప్రశస్యతే. 21
కురుతే నాగ్నిమాంద్యం చ మహాతాపజ్వరం హరేత్,
భ్రమం మూర్ఛాం హరత్యాశు స్త్రీణాం రక్తం మహాస్రుతిమ్. 22
ఊర్ధ్వాధో రక్తపిత్తం చ రక్తవాంతిం విశేషతః,
మూత్రకృచ్ఛ్రాణి సర్వాణి నాశయే న్నాత్ర సంశయః. 23

(ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, తామ్రభస్మము, లేక కాంతభస్మము, అభ్రకభస్మము-ఇవి దినుసుకు కర్షప్రమాణము, శుద్ధిజేసిన ఆమ్లశిలగంధకము ౨ కర్షములు- ఇటుల వానినెల్ల ఖల్వములో నునిచి కాటుకవలె మర్దించి పిదప భద్రముస్తెలు, దాడిమపండు, గరికెవేళ్ళు, మొగలిచన్ను, సహదేవి, కలబంద, పర్పాటకము, తామరతూండ్లు, అడవిసదాప, పిల్లి పీచర అనువానిరసములలో ప్రతిదానిచే నొక్కొకదినము భావనజేసి దానికి సమముగ చేదుబీర, తిప్పసత్తు, పర్పాటకము, వట్టివేరు, పిప్పళ్ళు, శ్రీగంధము, సుగంధపాలవేరు అను

1 తోలమాదాయ సూతం. 2 కాంతం.

వానిని సమభాగములుగ సూక్ష్మముగ చూర్ణముజేసి కలిపి పిపప ద్రాక్షపండు, ఖర్జూర పండు, పంచదార, ఇప్పపువ్వు, తేనె, తవక్షీరి, యష్టిమధుకము అనువానికషాయముతో నేడుదినములు భావనజేసి సెనగగింజలంత మాత్రలుజేసి ౧౫ దినములు ధాన్యరాశియం దునిచి ద్రాక్షపండు, తేనె అనువానియనుపానముతోడ సేవించిన సర్వపిత్తరోగములు, వాతపిత్తరోగము, లోన మిక్కుటముగ తాపము, వెలుపటితాపము, అగ్నిమాంద్యము, కడుతాపజ్వరము, భ్రమ, మూర్ఛ, అధికమైన స్రావముగల కుసుమరోగములు, ఊర్ధ్వాధోగతరక్తపిత్తములు, రక్తపువాంతి, సర్వమూత్రకృచ్ఛ్రములు-వీనిని నిస్సంశయముగ హరింపం జేయును. మఱియు నీరసముకు గ్రీష్మ శరత్కాలములయందు సేవించుట కడు ప్రశస్తంబు. లేక ఈరసమును జాజికాయ, నెయ్యి- వీనిని నేతితో వండి యీయనుపాన ముతోడగాని, లేక ఖర్జూరపండు, తేనె అనువానితోగాని, లేక గుమ్మడుపండు, తేనె అనువానితోగాని సేవించిన కుసుమరోగములు, అస్థిస్రావము, రక్తపిత్తము, హరించును. లేక కరక్కాయచూర్ణము, అభ్రకభస్మము, పంచదార, సిందూరము-వీనిని సేవించినను, లేక పూర్వోక్త బాలసూర్యోదయరసమునకు మహాచంద్రకళారసము ననుపానముగ జేసి సేవించినను, అసృగ్ధరము, అస్థిస్రావము-వీనిని హరింపంజేయును. మామిడిచెక్కరసములో ౮ నూనెబొట్లు, ౪ సున్నపుబొట్లు గలిపి త్రాగిన యెట్టికుసుమరోగమైనను హరించును.

సిందూరాదివటికములు

సిందూరం గోస్తనీ క్షౌద్రం భక్ష్యతే మాసపంచకం,
అసృగ్ధరాస్థిప్రదరం శామ్యతేనాత్ర సంశయః.(సిందూరమణిదర్పణే)

తా. దీపద్రాక్షపండు, చందిరము (అనగా సిందూరము) వీనిని తేనెతో మర్దించి మాత్రలుజేసి ౫ మాసములు సేవించిన కుసుమరోగము, అస్థిస్రావము-వీనిని నిస్సంశయ ముగా హరింపం జేయును.

పాఠాదిఘృతము

పాఠాగ్నిరికమోచదాడిమ మహానింబప్రియంగ్వంబుదైః
ద్రాక్షోదుంబరచందనాగరువిషాలోధ్రాంబుజంబ్వస్థిభిః,
హాపుషైస్సైర్యసలీమృణాలకదలీకందాన్వితైస్సాధయేత్
సక్షీరం తు జపారసే ఘృతమిదం స్త్రీణాం మహాశోణితమ్. 25

(మాధవనిదానే)

తా. శిరుబొద్ది, కావిరాయి, బూరుగబంక, దాడింబపండు, పెద్దవేపచెక్క, ప్రేంకణము, కురువేరు, ద్రాక్షపండు, మేడిచెక్క, శ్రీగంధము, అగరు, అతివస, లొద్దుగ

చెక్క, వట్టివేరు, నేరేడుపలుకులు, బోడతరసాకు, నేలతాటిగడ్డలు, తామరతూండ్లు, ఆరటిదుంపలు-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి వానికి నాలుగింతలు దాసానిపువ్వులు గలిపి వీని కన్నిటికి రెండింతలు ఆవుపాలు, ఆవునెయ్యి గలిపి పక్వముగ వండి నాలుగు మాడలయెత్తును సేవించిన కుసుమరోగములు హరించును.

జంబ్వాదిఘృతము

ఆదాయ శుష్కం జంబూనా మాఢకం సాధుకుట్టితం,
వల్కలస్య ద్రోణజలే పక్త్వా పాదావశేషితే. 26
దధిమస్తు గుడంచైవ ఘృతం పాతాళగారుడం,
ప్రస్థంప్రస్థం ప్రదాతవ్యం కల్కం కుడవ మావపేత్. 27
బిల్వం స మధుకం లోధ్ర మోచం పద్మం సకేసరం,
ద్రాక్షా కుటజబీజాని ధాతకీ కుసుమం తథా. 28
ఖర్జూరం నాగపుష్పం చ సమంగా దాడిమీఫలం,
పాఠా ముస్తాజమోదం చ చూత జంబూఫలం తథా. 29
కశేరుక కపిత్థం చ కారభిః పృశ్నిపర్ణికా,
ఏతైః పక్వైశ్చ శుభే భాండే ప్రయోజ్యం భిషగుత్తమైః. 30
రక్తపిత్తమతీసారం సరక్తంచాప్యసృగ్ధరం,
యోనిదోషాస్థిని స్రావం రక్తార్శశ్చవినాశయేత్. (పూజ్యపాదీయే)

తా. ఆఢక ప్రమాణ మొందిన నేరేడుపట్టను జిదియగొట్టి ద్రోణ ప్రమాణము నీళ్లు పోసి నాలవభాగముగ కషాయము గాచి అందు పెరుగుమీఁదిమీగడ, బెల్లము, ఆవు నెయ్యి, దూసరతీఁగెరసము అనువానిని దినుసు కొక్కొక ప్రస్థము చొప్పున గలిపి పిదప నందు మారేడువరుగు, ఇప్పపువ్వు, లొద్దుగచెక్క, బూరుగుబంక, తామరయగరులు ద్రాక్షపండు, కొడిసెపాలవిత్తులు, ఆరెపువ్వులు, ఖర్జూరపండు, సంపంగిపూలు, మంజిష్ఠ దాడింబపండు, శిరుబొద్ది, తుంగముస్తెలు, అజామోదము, మామిడివరుగు, నేరేడుపలుకులు, నెమ్మటములు, వెలగపండు, ఇలింపవేరు, నక్కతోకపొన్న అనువాని కల్కము దినుసుకు కుడవప్రమాణముచొప్పున గలిపి పక్వముగ వండి సేవించిన రక్తపిత్తము, రక్తాతిసారము, అసృగ్ధరము, యోనిదోషము, అస్థిస్రావము, రక్తార్శస్సు హరించును.

కుసుమరోగచికిత్స

జంబూదుంబరవల్కలం ఖదిరజాసారం ప్రసూనం తథా
నారీకేళభవం చ కృష్ణకదళికందం తథా తండులం,

లాక్షాచూర్ణవిమిశ్రితం మధుయుతం రాత్రిస్థితం పాయయేత్,
గర్భాసృక్ప్రదరాస్రపిత్తసికతా మేహార్ఘభృశం పీడితాన్. 32
(మాధవనిదానే)

తా. నేరేడుచెక్క, మేడిచెక్క, చంద్రకొనలు, నారికడపుపువ్వు, సల్లయరటిగడ్డ, బియ్యము, లక్క- వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి తేనెలో గలిపి యొకరాత్రి యునిచి సేవించిన గర్భిణీస్త్రీయొక్క రక్తస్రావము, ప్రదరము (అనఁగా చీరవ్యాధులు), రక్తపిత్తము, సికతామేహము హరించును.

అస్థిస్రావలక్షణము

సీ. వసుధ విష్ణుక్రాంతరసము లవంగంబు జీలకఱ్ఱయు వండి సేవ నొకటి
మేడిచెక్కలవ్రాటతోడ లవంగంబు నేలకి గూరిచి క్రోల నొకటి
వెస పైడిప్రత్త్యాకు రసజాతిఫలలవంగంబు లేలకి జీలకఱ్ఱ నొకటి
యేడుతాడులకల్లునేడు సేరులనూనె బెల్లంబునీరియంబునెల్ల మూఁడు

గీ. నేసలును గూర్చి వేడ్కగ సేవ నొకటి
అరయ నేయౌషధంబైన ననుభవించి
పథ్యములు సేయ మానును పథ్యముగను
గౌటిలంబైన కుసుమరోగంబులెల్ల.

గీ. తమిదపిండిని జెన్నునఁ దడిపి కొన్ని
కుడుములుగ వండి యవియును గోవునేత
రాయపురికంచదారయు రమణతోడఁ
బానములు సేయఁ గుసుమరోగములు మాను.

ఉ. చిక్కనిజీడిగింజ లొకసేరును నోమపుపొట్టు సేరునుం
జక్కెర పాతకొబ్బెరయుఁ జయ్యన రెండును రెండుపావులున్
ద్రాక్ష కలంగపత్రమును దోరపుచిక్కుడుపత్రతోయముల్
మక్కువ నేతితో గొనఁగ మానును గొంతలయొఱ్ఱజీరలున్.

ఆస్థిస్రావలక్షణము

శుభ్రం రక్తం వాథ వా శారవర్ణ మచ్ఛం విస్రం యోనిజం స్రావమాహుః,
అస్థిస్రావం త్వస్థిమజ్జాపకర్షమాంత్రే క్షీసాథ్యచ్ఛోషశూలప్రదం చ. 33
(మాధవనిదానే)

తా. రక్తము తెల్లగగాని, లేక * శారవర్ణముగగాని, లేక తేటగగాని, గలదై

* శారవర్ణ మన—ఎచ్చుగుపచ్చనిరంగు గల నీలవర్ణము.

దుర్గంధముగ యోనిమార్గముగ వెడలిన అస్థిస్రావ మనంబడును. ఇది యస్థులయందలి మ
నాకర్షించి ప్రేగులయందు శోషను, శూలను గలుగంజేయును.

అస్థిస్రావనిదానము

భవే ద్రసావిదాహేన యథా తద్వర్ణమార్తవం,
తదస్థిస్రావ మాఖ్యాత మతికార్శ్య ప్రదర్శనమ్. 34

తా. స్త్రీకి రసవిదాహమువలన రక్తము రసవర్ణముగ వెలువెడలిన అస్థిస్రావ మన
బడును. దీనియం దధికముగ శరీరము గృశించును. (మఱియు అస్థిస్రావరోగము జ్వ
ముగాని, లేక క్షయోపద్రవములుగాని, లేక శ్వాసముగాని, లేక మహోపద్రవంబుల
గాని గలిగియుండిన యసాధ్యం బనియు, లేకుండిన సాధ్యం బనియు తెలియవలయును
మఱియు సాధ్యంబుగా నుండు అస్థిస్రావరోగము నివర్తించుటకై నాలుగుమాసముల
పూర్ణచంద్రోదయమును సేవింపవలయును.)

శతావరీఘృతము

పచేద్ఘృతస్య ద్విప్రస్థం శతావర్యారసాఢకే,
ఆఢకం మహిషక్షీరం ప్రస్థం గోక్షురకం తథా. 35
ప్రస్థం చ మాషయూషస్య దత్వా కల్కీకృతైర్ఘృతే,
శారిబా మధుకం ద్రాక్షా చందనోశీరవత్సకైః 36
ముస్తయాచ మృణాళేన కాకోల్యాదిగణేన చ,
పరూష పద్మకింజల్క సమంగోత్పలకర్షకైః 37
సిద్ధేపూతే క్షిపే త్ప్రస్థం సితాయా మాక్షికస్య వా,
ఏతత్సమ్యక్ప్రయుంజీత ప్రదరేఽస్థిం విని స్రుతే. 38
అంతర్దాహే రక్తపిత్తే క్షీణే రేతసి పైత్తకే,
మూత్రకృచ్ఛ్రే క్షయోన్మాదే తృష్ణాయాం బృంహణం పరమ్. 3

తా. ఆవునెయ్యి ౨ ప్రస్థములు, పిల్లిపీచరవేళ్ళరసము ౨ ఆఢకములు, బ
పాలు ఆఢకము, పల్లేరురసము ౧ ప్రస్థము, మినుపకట్టు ౧ ప్రస్థము - ఇటుల వీని నె
గట్టి బానలో బోసి అందు గూడపాల, యష్టిమధుకము, ద్రాక్షపండు, శ్రీగంధమ
వట్టివేరు, కొడిసెపాల, తుంగముస్తెలు, తామరతూండ్లు, కాకోల్యాదిగణములో జె
బడిన ద్రవ్యములు, ఖర్జూరపండు, తామరకేసరములు, మంజిష్ఠ, నల్లకలువదుంపలు అ
వానికల్కమును దినుసు కొక్కొకకర్షముచొప్పున గలిపి పక్వముగ గాచి వడియగట్టి అం
పంచదారగాని, తేనెగాని యొకప్రస్థము గలిపి సేవించిన ప్రదరము, అస్థిస్రావము, అం

ర్దాహము, రక్తపిత్తము, క్షీణరేతోదోషము, సిత్తరోగము, మూత్రకృఛ్రము, క్షయము, ఉన్మాదము, దప్పి - వీనిని హరింపజేయుటయేగాక శరీరపుష్టిని సగా గలుగంజేయును.

ముసల్యాదికషాయము

ముసలీఖదిరామలకీ త్రికంటక జంబూత్వగ్వరీక్వాథః,
అస్థిస్రావం ప్రదరం ప్రవాహికాస్రపిత్తమాశునాశయతిధ్రువమ్.
(ఆయుర్వేదే)

తా. నేలతాటిగడ్డలు, చంద్రచెక్క, ఉసిరికెపప్పు, పల్లేరు, నేరేడుచెక్క, పిల్లిపీచరవేరు - వీనిని సమభాగములుగ పంచి కషాయము గాచి త్రాగిన అస్థిస్రావము, ప్రదరము, ప్రవాహిక, రక్తపిత్తము శీఘ్రముగ హరించును.

బలాదికషాయము

బలా ఛిన్నరహా ధాత్రీ వల్కలం చారిమేదకం,
క్వాథోఽసృగ్దరపిత్తాసృగస్థిస్రావసిషూదనః. (మతాంతరే) 41

తా. ముత్తవపులగము, తిప్పతీగె, ఉసిరికెపప్పు, తెల్లతుమ్మకొనలు - వీనిని కషాయముగాచి త్రాగిన ప్రదరము, రక్తపిత్తము, అస్థిస్రావము (తెల్లచీరరోగము) వీనిని హరింపంజేయును. (లేక ఆరెదొండవేరుగంధములో కొతిమెర్లు, పిప్పలి అనువాని చూర్ణము గాని, లేక యోగరాజగుగ్గులమునుగాని గలిపి సేవించిన అస్థిస్రావము హరించును.)

ఉ. తంగేడువేరుచెక్కయు నుదారత నల్లనిప్రత్తియాకులుౕ
సంగతి నుత్తరేణుపురసంబును నొక్కొక ద్రవ్యమందునౕ
వంగవిభూతి శర్కరయు పథ్యమరీచము గూర్చి సేవచే
తం గడువేగ మాను వసుధాస్థలి కాంతలచీరరోగముల్.

సీ. గొడ్డుకాకరచెట్టుగడ్డరసంబును జల్లయు వంగభస్మంబు నొకటి
కువలయంబును దుప్పికొమ్ముగంధంబును జల్లయువంగభస్మంబునొకటి
వెలసినతంగేడువిత్తులచూర్ణంబు చల్లయు వంగభస్మంబు నొకటి
మీాజిన యాదొండవేరును గొతిమెర్లు చల్లయు వంగభస్మంబు నొకటి

గీ. చెలఁగి యీయౌషధంబును సేవఁజేసి
పథ్యముగ నున్న మానును బరగ వేగ
ఘాతధులెల్లను ధరణి నవశ్యముగను
తేలువిషమెక్కి మంత్రాన దిగినయట్లు.

తా. రూక్ష, వివర్ణముగలిగి పగిలియుండిన వాతయోనికందమని తెలియవలయును.

యోనికందచికిత్స

గైరికామ్రాస్థి జఠర రిజన్యం జినకట్ఫలాః,
పూరయే ద్యోనిమేతేషాం చూర్ణైః క్షౌద్రసమన్వితైః. 82

త్రిఫలాయాః కషాయేణ సక్షౌద్రేణ చ సేచయేత్,
ప్రమదా యోనికందేన వ్యాధినా పరిముచ్యతే. 83

తా. కావిరాయి, మామిడిపప్పు, పసపు, సురమజాయి, కాయఫలము-వీనిని మూర్ణముజేసి తేనెలోగలిపి యోనియందు ధారణముజేసినను, లేక త్రిఫలకషాయములో తేనె గలిపి సేచనముజేసినను యోనికందము హరించును.

ఆఖుతైలము

ఆఖోర్మాంసం సపది బహుశా సూక్ష్మఖండీకృతం త
త్తైలేపాచ్యం ద్రవతి నియతం యావదేతేన సమ్యక్,
తత్తైలాక్తం వసనమనిశం యోనిభాగే దధానా
సత్యం వ్రీడా జనక మబలా యోనికందం నిహంతి. 84

తా. ఎలుకమాంసముయొక్క సన్నని తునకల నూనెలోవైచి ద్రవించి తైలముతో గలియుపఱకుగాచి దానిలో వస్త్రము దడిపి యోనియందు ధరించిన లజ్జాకారక యోని కందము హరించును.

పిత్తజయోనికందలక్షణము

దాహరాగజ్వరయుతం విద్యా త్పిత్తాత్మకం తు తం,

తా. దాహయుక్తముగ, ఎఱ్ఱగ, తాపయుక్తముగ నుండిన పైత్తకయోనికందమని తెలియవలయును.

కఫజయోనికందలక్షణము

నీలపుష్పప్రతీకాశం కండూమంతం కఫాత్మకమ్. 85

తా. నీలపుష్పవర్ణముగ కండూయుక్తముగ నుండిన కఫజయోనికంద మని తెలియవలయును.

సన్నిపాతజయోనికందలక్షణము

శర్వలింగసమాయుక్తం సన్నిపాతాత్మకం వదేత్,

తా. పూర్వోక్త వాత, పిత్త, కఫలక్షణయుక్తంబుగ నుండిన సన్నిపాతకయోని కంద మని తెలియవలయును.

గుడూచ్యాదివర్తి

గుడూచీ త్రిఫలా దంతి క్వాథేన పరిపేషితైః. 86
పిప్పలీ మరిచై ర్మాషై శ్శతాహ్వా కుష్ఠ సైంధవైః,
వర్తిస్తుల్యా ప్రదేశిన్యా ధార్యా యోనివిశోధినీ. 87

తా. తిప్పతీఁగె, త్రిఫలములు, దంతివేరు-వీనికషాయముతో పిప్పళ్ళు, మిరియాలు, ఉద్దులు, పిల్లిపీచర, చెంగల్వకోష్ఠు, సైంధవలవణము అనువానిని నూరి వస్త్రమునకు బట్టించి జుట్టున వ్రేలులావంత వర్తిజేసి యోనియందు ధరించిన యోనిరోగము హరించి యోని స్వచ్ఛముగ నగును.

పిష్టజంబూకలేపము

పిష్టజంబూక సంపిష్టం పక్వం లింతిండిసంయుతం,
లేపమాత్రేణ నారీణాం యోనికందహరం పరమ్. 88

వా. పిష్టజంబూకమును (పీతలోధ్రమును) దంచి చూర్ణముజేసి చింతపండుతో గలిపి పక్వముగ వండి యోనిపైబూసిన యోనికందము హరించును.

గర్భపాతనిదానము

భయాభిఘాత తీక్ష్ణోష్ణపానాశన నిషేవణాత్,
గర్భః పతతి రక్తస్య సశూలం దర్శనం భవేత్. (ఆయుర్వేదే) 89

తా. భయము, అభిఘాతము-వీనిం జెందుట, తీక్ష్ణము, ఉష్ణముగలయన్నోదకముల సేవించుట-ఈకారణములవలన శూలయుక్తముగ గర్భస్రావము, రజోదర్శనము గలుగును.

గర్భస్రావపాతనకాలము

ఆచతుర్థా త్తతోమాసా త్ప్రస్రవే ద్గర్భవిద్రవః,
తతస్స్థిరశరీరస్య పాతః పంచమషష్ఠయోః. 90

తా. నాలుగుమాసములవఱకు గర్భము ద్రవముగ నుండును. ఇది స్రవించిన స్రావమనంబడును. ఐదవ, లేక ఆరవమాసమున గర్భము కఠినంబుగనుండును. ఇది పడిన గర్భపాత మనంబడును.

గర్భస్రావకారణము

గర్భోఽభిఘాత విషమాసనపీడనాద్యైః
పక్వంద్రుమాదివ ఫలం పతతి క్షణేన. 91

తా. అభిఘాతము, విషమముగ గూర్చుండుట, పీడ మొదలగుకారణములవలన "పక్వమైన ఫల మెట్లింత యభిఘాతమువలన వృక్షమునుండి పడుచందంబున, గర్భము స్వస్థానమునందుండి తత్క్షణమున పతనంబగును."

గర్భపాతోపద్రవములు

ప్రస్రంసమానే గర్భేస్యా ద్దాహః శూలశ్చ పార్శ్వయోః,
పృష్ఠరుక్ప్రదరానాహౌ మూత్రసంగశ్చ జాయతే. 92

తా. గర్భస్రావకాలంబున దాహము, పార్శ్వ, పృష్ఠములయందు శూల, ప్రదరము, ఆనాహము, మూత్రప్రతిబంధము అను నుపద్రవంబులు గలుగును.

స్థానాంతరగతగర్భోపద్రవము

స్థానాత్స్థానాంతరే తస్మి న్ప్రయాత్యపి చ జాయతే,
ఆమపక్వాశయాదౌ తు క్షోభపూర్వాహ్యుపద్రవాః. 93

తా. గర్భము స్వస్థానమునుండి చలించి యితరస్థానగతంబైన ఆమ, పక్వాశయములయందు క్షోభపూర్వకమైన యుపద్రవములు గలుగును.

ప్రతిమాసగర్భౌషధములు

మధుకం శిగ్రుబీజం చ పయస్యాసురదారు చ,
అశ్మంతకః కృష్ణతిలా స్తామ్రవల్లీ శతావరీ. 94
వృక్షాదనీ పయస్యా చ లతాచోత్పల శారిబా,
అనంతా శారిబా రాస్నా పద్మా మధుకమేవ చ. 95
బృహతీద్వయకాశ్మర్యః క్షీరిశృంగా స్త్వచో ఘృతమ్,
పృశ్నిపర్ణి బలా శిగ్రు శ్వదంష్ట్రా మధుపర్ణికా. 96
శృంగాటకం బిసం ద్రాక్షా కసేరు మధుకం సితా,
సప్తైతా న్పయసా యోగా న్నర్ధశ్లోకసమాపనాత్. 97
క్రమాత్సప్తసు మాసేషు గర్భే స్రవతి యోజయేత్,
వాక్యమ్. ఏతా ఓషధయః కర్షమితాశ్శీతతోయేన సంపిష్య పలమితేన దుగ్ధే నాలోడితాః పాతవ్యాః. 98

తా. ప్రథమమాసమున గర్భపాతము గల్గిన అతిమధురము, మునగవిత్తులు, క్షీరకాకోళి, దేవదారు అనువానిని, రెండవమాసమున అశ్మంతకము, నల్లనువ్వులు, మంజిష్ఠ, పిల్లిపీచర అనువానిని, మూడవమాసమున బదనిక, క్షీరకాకోళి, నల్లకలువ, సుగంధిపాల అనువానిని, నాలవమాసమున దురదగొండి, సుగంధిపాల, సన్నరాస్నము, మణుగుదామర, అతిమధురము అనువానిని, ఏదవమాసమున చిన్నములక, పెద్దములక, నేలగుమ్ముడు, కర్కాటకశృంగి, దాల్చిని, నెయ్యి అనువానిని, ఆరవమాసమున కోలపొన్న, ముత్తవపులగము, మునగ, పల్లేరు, గుమ్ముడు అనువానిని, ఏడవమాసమున పరికెగడ్డ, తామరతూండ్లు,

ద్రాక్షపండ్లు, కచోరములు, అతిమధురము, శర్కర అనువానిని, ప్రతిమాసమున కొక్క కర్షప్రమాణము చొప్పున తెచ్చించి శీతోదకముతో నూరి పలమెత్తు పాలలో కలిపి త్రాగిన గర్భపాతము కలుగకుండును.

గర్భపాతమునకు లజ్జాళుకాదికషాయము

లజ్జాళు ధాతకీపుష్ప ముత్పలం మధులోధ్రకం,
జలస్థయాస్త్రియాపీతం గర్భపాతం నివారయేత్. (మాధవనిదానే)

తా. అంతరదామర, ఆరెపుప్వు, నల్లకలువ, అతిమధురము, లొద్దుగ-వీని కషాయము గాచి స్త్రీని నీళ్ళలో కూర్చుండబెట్టి పానముచేయించిన గర్భపాతము హరించును.

గర్భపాతమునకు శర్కరాదియోగము

శర్కరాబిసతిలంసమాంశకం మాక్షికేనసహాభక్ష్యతేయదా,
నాస్తి గర్భపతజోద్భవం భయం పాపభీతిరివ తీర్థసేవయా. 100

తా. శర్కర, తామరతూండ్లు, నువ్వులు-వీనిని సమభాగములుగ నూరి తేనె యనుపానముతోడ భక్షించిన తీర్థసేవన జేయువారలకు పాపభీతి లేకుండుచందంబున గర్భపాతభీతి కలుగకుండును.

గర్భచలనమున హ్రీబేరాదికషాయము

హ్రీబేరాతివిషా ముస్తా మోచశక్రైః శృతంజలం,
దద్యాద్గర్భే ప్రచలితే ప్రదరే కుక్షిరుజ్యపి. 101

తా. వట్టివేరు, అతివస, తుంగముస్తెలు, బూరుగబంక, కొడిసెపాలవిత్తులు-వీనిని కషాయము గాచి త్రాగిన గర్భచలనము, ప్రదరము, శూల హరించును.

మూఢగర్భలక్షణము

మూఢః కరోతి పవనః ఖలు మూఢగర్భం
శూలం చ యోనిజఠరాదిషు మూత్రసంగమ్. 102

తా. కుంఠితగతిగలవాతము యోని, కడుపు అనువానియందు శూలను, మూత్రప్రతిబంధమును గలుగంజేయుటవలన గర్భము బైలువెడలకుండును. ఇదియ మూఢగర్భమనంబడును.

మూఢగర్భగతి, తద్భేదములు

భుగ్నోఽనిలేన విగుణేన తతస్సగర్భ
స్సంఖ్యామతీత్య బహుధా సముపైతి యోనిం,
ద్వారం నిరుధ్య శిరసా జఠరేణ కశ్చి
త్కశ్చిచ్ఛరీర పరివర్తిత కుబ్జదేహః. 103

ఏకేన కశ్చిదపరస్తు భుజద్వయేన
తిర్యగ్గతో భవతి కశ్చి దవాఙ్ముఖోఽన్యః,
పార్శ్వాపవృత్తగతిరేతి తథైవ కశ్చి
దిత్యష్టధా గతిరియం హి పరా చతుర్ధా. 104

సంకీలకః ప్రతిఖురః పరిఘోఽథ బీజ
స్తేషూర్ధ్వబాహుచరణై శ్శిరసాచ యోనిం,
సందీచయో భవతి కీలకవత్సకీలో
దృశ్యైః ఖురైః ప్రతిఖురస్సహి కాయసంగీ. 105

గచ్ఛేద్భుజద్వయశిరా స్సచ బీజకాఖ్యో
యోనౌ స్థిత స్సపరిఘః పరిఘేన తుల్యః. (ఆయుర్వేదే) 106

తా. విగుణవాతమువలన గర్భము విపరీతమై అడ్డమై అనేకవిధములుగ యోని ద్వారముల జెందును. అది ముఖ్యముగ నెనిమిదివిధంబులు. ఎట్లనిన—గర్భము యోనిముఖమును మస్తకమువలననడ్డగించుట, ఉదరముచే నడ్డగించుట, శరీరము పొర్లుటచే సంకుచిత దేహముగలదై యడ్డగించుట, ఒకభుజముతోగాని, లేక రెండుభుజములతో గాని యడ్డగించుట, అడ్డమైన ముఖముగలదై యడ్డగించుట, అధోముఖమై యడ్డగించుట, పార్శ్వభంగమువలన మళ్ళినగతిగలదై యడ్డగించుట-ఈప్రకారముగ యోనిముఖమునకు గర్భమువలన ఎనిమిదివిధములైన గతులు గలుగును. (రెండవప్రకారముగ గతిగల గర్భమును వచించెదను.) గర్భమునకు సంకీలకము, ప్రతిఖురము, పరిఘము, బీజము అను నాలుగువిధములైన గతులు గలుగును. అందు గర్భము హస్తపాదముల పొడవుగ నునిచికొని శిరమును ముందుగ జేసికొని యోనిముఖమును జెంది గూటమువలె ద్వారమునందుండిన సంకీలకమనియు, హస్తపాదములు గొరిసెలవలె బైట గనుపించుచు తక్కిన శరీరము లోననే దగులుకొనియుండిన ప్రతిఖురమనియు, రెండుభుజములు, తల ముందుగ గలదై దగులుకొనియుండిన బీజకమనియు, గడియవలె యోనిముఖమునం దడ్డపడియుండిన పరిఘమనియు తెలియవలయును.

అసాధ్యమూఢగర్భలక్షణము

అపవిద్ధశిరాయా తు శీతాంగీ నిరపత్రపా,
నీలోద్ధితసిరాహంతి సాగర్భం సచ తాం తథాః. 107

తా. మెడవిరిగినటుల నిలువకుండుట, శరీరము చల్లగనుండుట, ప్రజ్ఞ లేకుండుట, ప్రక్కలయందు పచ్చనివర్ణము లేక నీలవర్ణముగల సిరలు వ్యాపించియుండుట - ఇట్టి

లక్షణములు గల గర్భిణిగాని, లేక దానియొక్క గర్భముగాని మృతిచెందు-నని తెలియ వలయును.

◆ గర్భమూలలక్షణము ◆

గర్భాస్పందనమావీనాం ప్రణాశశ్శ్యావపాండుతా,
భవేదుచ్ఛ్వాసపూతిత్వం శూనతాంతర్మృతే నిశా. 108

తా. గర్భము చలింప కుండుట, ప్రసవవేదన నిలుచుట, ఒడలు కపిలవర్ణముగ గాని, లేక తెల్లవర్ణముగ గాని యుండుట, శ్వాసోచ్ఛ్వాసములయందు దుర్గంధము వేయుట, కడుపుబ్బుట-ఈలక్షణములవలన లోన గర్భము మృతి చెందిన దని తెలియవలయును.

◆ గర్భమరణహేతువు ◆

మానసాగం తు భిర్మా తు రుపతాపైః ప్రపీడితః,
గర్భో వ్యాపద్యతే కుక్షౌ వ్యాధిభిశ్చ ప్రపీడితః. 109

తా. మాతయొక్క మానసిక, ఆగంతుకదుఃఖములవలన గాని, లేక వ్యాధివలన గాని, గర్భపీడగలిగి గర్భము గర్భాశయమున మృతి జెందును.

◆ అసాధ్యగర్భిణీలక్షణము ◆

యోనిసంవరణం సంగః కుక్షౌ మక్కల్లఏవచ,
హన్యు స్త్రియం మూఢగర్భే యథోక్తాశ్చాప్యుపద్రవాః. 110

తా. వాయువుయొక్క సంబంధమువలన యోని సంకోచంబగుట, ప్రక్కల యందు గర్భము దగులుకొనియుండుట, మక్కల్లశూల, ఆక్షేపకము, కాసము, శ్వాసాద్యుపద్రవములు గలుగుట-ఈలక్షణములు గల గర్భిణి మృతిచెందునని తెలియవలయును.

◆ వికృతాకృతిగర్భలక్షణము ◆

ఋతుస్నాతా తు యానారీ స్వప్నే మైథునమాచరేత్,
ఆర్తవం వాయురాదాయ కుక్షౌ గర్భం కరోతి హి. 111
మాసిమాసి వివర్ధేత గర్భిణ్యా గర్భలక్షణం,
కలలం జాయతే తస్యా వర్జితం పైతృకైర్గుణైః. 112
సర్పవృశ్చిక కూష్మాండ వికృతాకృతయశ్చయే,
గర్భాశ్చైతే త్రయశ్చైవ జ్ఞేయాః పాపకృతో భృశమ్. 113

తా. ఋతుస్నానము జేసినదినమున మైథునము జేయఁబడినటుల స్వప్నముగాం చెడిస్త్రీయొక్క వాతము రక్తమును గ్రహించి ప్రక్కలయందు గర్భమువలె పిండాకృతిగం జేసి ప్రతిమాసమున వృద్ధింజెందింపుచు సర్వగర్భలక్షణయుక్తంబుగ సేయును. ఐనను వాని

యందు పితృగుణసంబంధంబు లగు అస్థులు, వెంట్రుకలు మొదలగునవి లేకుండుటం జేసి సర్పము, తేలు, గుమ్మడుకాయ మొదలగువానిలో నేదైన నొకదానియొక్క యాకారముగలదిగ నగును. ఈమూఁడాకృతులు గలగర్భము పాపకృతం బని తెలియందగును.

యోనిసంవరణలక్షణము

వాతలాన్యన్నపానాని గ్రామ్యధర్మం ప్రజాగరం,
అత్యర్థం సేవమానాయా గర్భిణ్యా యోనిమార్గజః. 114
మాతరిశ్వా ప్రకుపితో యోనిద్వారస్య సంవృతిం,
కురుతే రుద్ధమార్గత్వా పునరంతర్గతోఽనిలః. 115
నిరుణద్ధ్యాశయద్వారం పీడయ న్గర్భసంస్థితిం,
నిరుద్ధవదనోచ్ఛ్వాసో గర్భశ్చాశు విపద్యతే. 116
ఉచ్ఛ్వాస రుద్ధ హృదయాం నాశయత్యథ గర్భిణీం,
యోనిసంవరణం నామ వ్యాధి మేతం ప్రచక్షతే. 117
అంతకప్రతిమం ఘోరం నారభేత్తు చికిత్సితుం, (మాధవనిదానే)

తా. వాతకర అన్నపానములు, మైథునము, జాగరణము అనువానిని మిక్కుటముగ గర్భిణి సేవించుటవలన యోనిమార్గమునందు వాతము ప్రకోపించి యోనిముఖమును సంకుచితముగ జేసి దానివలన లోనం బ్రవేశించి గర్భాశయముఖము నడ్డగించి పీడను గలుగంజేయును. దానివలన గర్భముయొక్క నోరును ముక్కు నడ్డగింపంబడి శ్వాసోచ్ఛ్వాసములు వెడలక గర్భమునేని, లేక గర్భిణియొక్క శ్వాసోచ్ఛ్వాసములు బంధింపఁబడుటవలన గర్భిణినేని నశింపంజేయును. ఈరోగమును యోనిసంవరణ మని వచించెదరు. ఇది యమునితో తుల్యంబగుటచే చికిత్సానర్హంబు.

వాతసంకుచితగర్భలక్షణము

వాతేన గర్భసంకోచా త్ప్రసూతిసమయేపి వా. 118
గర్భం నజనయే న్నారీ తస్యాశ్శృణు చికిత్సితం,
కుట్టయే న్ముసలేనైషా కృత్వా ధాన్య ములూఖలే. 119
విషమంచాసనం యానం సేవేత ప్రసవార్థినీ,

తా. ప్రసవకాలమున వాతమువలన గర్భము సంకోచమును జెంది ప్రసవము గాకుండిన రోటిలో ధాన్యము వేసి రోకలితో చాలాకాలమువఱకు దంచునటులం జేయవలయును. మఱియు విషమమైనయానసనమును సేవించునటులం జేయవలయును.

కృష్ణాదిలేపము

కృష్ణా వచాచాపి జలేన పిష్ట్వా సైరండతైలాఖలునాభిలేపాత్

సుఖప్రసూతిం కురుతేఽంగనానాం నిపీడితానాం బహుభిః ప్రమాదైః.

తా. పిప్పళ్ళు, వస వీని నుదకముతో నూరి అం దాముదము గలిపి బొడ్డుపై లేప నము జేసిన కడుప్రమాదమువలన మిక్కుటముగ పీడజెందుచుండు స్త్రీ సుఖముగ ప్రస వించును.

మాతులుంగాది లేపము

మాతులుంగస్య మూలం తు మధుకం సంయుతం తథా,
ఘృతేన సహితం పీత్వా సుఖం నారీ ప్రసూయతే. 121

తా. మాదీఫలపువేరు, అతిమధురము అనువానిచూర్ణమును నేతిలో గలిపి త్రాగిన స్త్రీ సుఖముగ బ్రసవించును.

ఇక్షుమూలబంధము

ఇక్షోరుత్తరమూలం నిజతనుమానేన తంతునా బధ్వా,
కటివిషయే గర్భవతీ సుఖేన సూతే విలంబతేనాపి. 122

తా. చెఱకుయొక్క ఉత్తరపుతట్టువేరును తనంత పొడవుగలనూలుతో బంధించి నడుమునందుగట్టుకొనిన ఆలస్యములేక స్త్రీ సుఖముగ బ్రసవించును.

సుఖప్రసవము

తాళస్య చోత్తరం మూలం స్వప్రమాణేన తంతునా,
బధ్వా కట్యాం తు నియతం సుఖం నారీ ప్రసూయతే. 123

తా. తాటిచెట్టుయొక్క ఉత్తరపుకట్టువేరును తనంతపొడవుగల నూలుతో బంధించి నడుమునందు గట్టికొనిన స్త్రీసుఖముగ బ్రసవించును.

అపామార్గబంధము

ప్రత్యక్పుష్ప్యాః పారిభద్రస్య యద్వా
మూలం యద్వా కాకజంఘా సముత్థం,
కట్యాం బద్ధం యోషితాం సత్ప్రసూతిం
యోగే యుక్త్వా సంప్రాప్తం సాధుకుర్యాత్. 124

తా. తెల్లయుత్తరేణువేరు, వేపవేరు, వెలుమసంధివేరు అనువానిలో దేనిని గాని శుభవారనక్షత్రయోగములయందు దెచ్చి నడుమునందు గట్టికొనిన స్త్రీ సుఖముగ బ్రసవించును.

గర్భోద్ధరణవిధి

హస్తేన సర్పిషాక్తేన యోనేరంతర్గతేన సా,
మృతేతు గర్భే గర్భిణ్యా యోనౌ శస్త్రం ప్రవేశయేత్. 125

శస్త్రశాస్త్రార్థనిపుణా లఘుహస్తాభయోజ్ఝితాః, (ఆయుర్వేదే)

తా. గర్భమున శిశువు మృతిజెందిన శస్త్రశాస్త్రార్థనిపుణుండును, హస్తలాఘవము గలవాఁడు నగువైద్యుఁడు హస్తమునకు నెయ్యినిబూసికొని భయవిహీనుఁడై శస్త్రమును యోనియందు బ్రవేశింపఁ జేసి మృతగర్భమును ఛేదింపవలయును.

సచేతనం తు శస్త్రేణ న కథంచన దారయేత్. 126
సదార్యమాణో జననీ మాత్మానంచాపి మారయేత్,
నోపేక్షేత మృతం గర్భం ముహూర్తమపి పండితః. 127
సచాశు జననీం హంతి ప్రభూతాన్నం యథా పశుం,

తా. గర్భస్థశిశువు జీవించియుండిన సాహసాదులచే ఛేదింపంజనదు. అటుజేసిన శిశువు, గర్భిణీస్త్రీ నశించెదరు. మఱియు మృతగర్భమును బుద్ధిమంతుఁ డగువైద్యుఁడు క్షణకాలంబైన నుపేక్షింపఁ జనదు. ఏలనిన, మిక్కుటముగ పశువుచే భుజింపఁబడిన యన్నము జీర్ణముగాక దానిం జంపుచందంబున శిశువు గర్భిణిని జంపును.

మృతగర్భచ్ఛేదనవిధి

యద్యదంగం హి గర్భస్య యోనౌ సజ్జతి తద్భిషక్. 128
సమ్యగ్వినిర్హరేచ్ఛిత్వా రక్షేన్నారీం ప్రయత్నతః,

తా. యోనిద్వారమున దగులుకొనియుండు మృతశిశువుయొక్క అంగముల జాగరూకుఁడై ఛేదించి వెలిపరచి స్త్రీని రక్షింపవలయును.

సూతికారోగనిదానము

అంగమర్దో జ్వరః కంపః పిపాసా. గురుగాత్రతా. 129
శోథ శ్శూలాతిసారౌ చ సూతికారోగలక్షణం,
మిథ్యోపచారా త్సంక్లేశాద్విషమాజీర్ణభోజనాత్. 130
సూతికాయాశ్చ యేరోగా జాయంతే దారుణాస్తు తే,
వాయుః ప్రకుపితః కుర్యా త్సంరుధ్య రుధిరం చ్యుతమ్. 131
సూతాయాస్తు హృచ్ఛిరో వస్తి శూలం మక్కల్లసంజ్ఞకం,
జ్వరాతిసార శోథాశ్చ శూలానాహ బలక్షయాః. 132
తంద్రారుచి ప్రసేకాద్యాః కఫవాతామయోద్భవాః,
కృచ్ఛ్రసాధ్యాహితే రోగాః క్షీణమాంసబలాగ్నితః. 133
తే సర్వే సూతికానామ్నా రోగాస్తే చాప్యుపద్రవాః,

తా॥. ఒడలునొప్పి, జ్వరము, వణకు, దప్పి, శరీరమున బరువు, వాపు, శూల, విరేచనములు-ఈలక్షణములు గలిగిన సూతికా (బాలింత)రోగ మని తెలియవలయును. మఱియు బాలింత యగు స్త్రీకి అన్యథోపచారములం జేయించుటవలనగాని, క్లేశమువలనగాని, లేక దుష్టాన్నపానములవలనగాని, విషమాశనము, అజీర్ణభోజనము మొదలగు వాని సేవనవలనగాని కడుభయంకరమైన సూతికారోగము జనించును. మఱియు నీసూతికారోగంబున వాతము ప్రకోపించి స్వస్థానమువలన విడువఁబడినరక్తము నడ్డగించి బాలింతయొక్క హృదయము, మస్తకము, బొత్తికడుపు అనువానియందు శూలను గలుగంజేయును. ఈశూల మక్కల్లక మనుపేరం బరగును. మఱియు జ్వరము, విరేచనములు, వాపు, శూల, కడుపుబ్బరము, అశక్తత, కఫవాతరోగములవలన గలిగిన తంద్ర అన్నద్వేషము, నోటిలో నీ రూరుట-ఇట్టివికారంబులు గలిగిన కఫవాతమువలన సూతికారోగ మని తెలియవలయును. అందు మాంసము, బలము, అగ్ని క్షీణించియుండిన కష్టసాధ్యంబులు. ఇవియన్నియు సూతికారోగములనియు, సూతికోపద్రవము లనియు తెలియందగును.

సూతికారోగసామాన్యచికిత్స

సూతికారోగశాంత్యర్థం కుర్యాద్వాతహరీం క్రియామ్. 134

తా॥. సూతికారోగము శమించుటకై వాతనాశకరచికిత్సం జేయవలయును.

అమృతాదికషాయము

అమృతానాగరసహాచర భద్రోత్కటపంచమూలకంజలదః,
శృతశీతం మధుయుక్తం శమయత్యచిరేణ సూతికాతంకమ్. 135

తా॥. తిప్పతీగె, శొంఠి, ములుగోరింట, వావిలి, లవంగపట్ట, పంచమూలములు, తుంగముస్తెలు—వీనిని కషాయము గాచి చల్లార్చి యొకింత తేనె గలిసి త్రాగిన తత్క్షణమున సూతికారోగము హరించును.

దేవదార్వాదికషాయము

దేవదారు వచా కుష్ఠం పిప్పలీ విశ్వభేషజం,
కట్ఫలం ముస్త భూనింబ తిక్తా ధాన్యహరీతకీ. 136
గజకృష్ణా చ దుస్స్పర్శా గోక్షురం ధన్వయాసకం,
బృహత్యతివిషా ఛిన్నా కర్కటం కృష్ణజీరకమ్. 137
సమభాగాన్వితైరేతైః స్సింధురామఠసంయుతైః,
క్వాథ మష్టావశేషం తు ప్రసూతాం పాయయేత్ స్త్రియమ్. 138
శూల కాస జ్వర శ్వాస మూర్ఛా కంప శిరోర్తిభిః,
యుక్తం ప్రలాప తృడ్దాహ తంద్రాతీసార వాంతిభిః. 139

నిహంతిసూతికారోగం వాతపిత్తకఫాన్వితం, (సిందూరమణిదర్పణే)

తా. దేవదారు, వస, చెంగల్వకోష్టు, పిప్పళ్ళు, శొంఠి, గుమ్ముడు టేకు, తుంగ ముస్తెలు, నేలవేము, కటుకరోహిణి, ధనియాలు, కరక్కాయ, గజపిప్పలి, రేగటి దూల, పల్లేరు, దురదగొండి, నేలములక, అతివస, తిప్పతీగె, కర్కాటకశృంగి, నల్లజీల కఱ్ఱ-వీనిని సమభాగములుగ దంచి అష్టావశేషముగ కషాయము గాచి అందు సైంధవలవ ణము, నేతిలో పొంగించఁబడిన ఇంగువ గలిపి బాలింత త్రాగిన శూల, కాసము, జ్వరము, శ్వాసము, మూర్ఛ, వణకు, తలనొప్పి, వదరుట, దప్పి, దాహము, తంద్ర, అతిసారము, వాంతులు అనువానితో గూడియుండు సూతికారోగమును, త్రిదోషజనిత సూతి కారోగమును హరింపఁజేయును.

వజ్రకాంజికము

పిప్పలీ పిప్పలీమూలం చవ్యం శుంఠీ యవానికా. 140
జీరకేద్వే హరిద్రే చ బిడా సౌవర్చలం తథా,
ఏతైశ్చౌషధైః పిష్టైః కారనాళం విపాచయేత్. 141

ఆమవాతహరం వృష్యం కఫఘ్నం వహ్నిదీపనం,
వజ్రకం కాంజికం నామ స్త్రీణా మగ్నివివర్ధనమ్. 142
సూతికారోగశమనం శూలఘ్నం క్షీరవర్ధనం,

తా. పిప్పలి, మోడి, చవ్యము, శొంఠి, ఓమము, జీలకఱ్ఱ, నల్లజీలకఱ్ఱ, పసపు, మ్రానిపసపు, బిడాలవణము, సౌవర్చలవణము-వీనిని దంచి సమముగ గలిపి కాచి స్త్రీ త్రాగిన ఆమవాతము, కఫము, బాలింతరోగము, శూల-వీనిని హరింపఁజేయుటయేగాక వీర్య వృద్ధిని, అగ్నిదీపనమును, స్తనములయందు పాలయొక్క వృద్ధిని గలుగఁజేయును.

గర్భవిలాసరసము

రస గంధక తుత్థం చ త్ర్యహం జంబీర మర్దితమ్. 143
త్రిర్భావితం త్రికటునా దేయం గుంజా చతుష్టయం,
గర్భిణ్యా శ్శూలవిష్టంబ జ్వరాజీర్ణేషు కేవలమ్. (ఆయుర్వేదే)

తా. రసము, గంధకము, మైలుతుత్థము-వీనిని శుద్ధిజేసి సమభాగములుగ ఖల్వ ములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో మూడుదినములు మర్దించి పిదప త్రికటుకకషాయ ముతో మూడుభావనలుచేసి నాలుగుగురిగింజలయెత్తును సేవించిన గర్భిణీశూల విష్టం భము, జ్వరము, అజీర్ణము హరించును.

గర్భచింతామణిరసము

జాతీఫలం టంకణం చ వ్యోషం దైత్యేంద్ర రక్తకం,

తచ్చూర్ణం సమభాగేన మర్దితం ప్రహరద్వయమ్. 145
జంబీరరసయోగేన వటీం కుర్యా ద్విచక్షణః,
గుంజాద్వయం ప్రమాణేన కృత్వా వైద్యః ప్రయత్నతః. 146
ఆర్ద్రికస్య రసేనైవ భక్షయే దుష్ణవారిణా,
నిహంతి సూతికారోగం భాస్కర స్తిమిరం యథా. 147

తా. జాజికాయ, వెలిగారము, త్రికటుకములు, బలురక్కసి, కొడిసె, కుంకుమపువ్వు-వీనిచూర్ణమును సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి రెండుఝాములు నిమ్మపండ్లరసముతో మర్దించి రెండుగురిగింజలంత మాత్రలుచేసి అల్లపురసముతోగాని, లేక ఉష్ణోదకానుపానముతోగాని సేవించిన సూర్యుఁ డుదయించుటచే నంధకారము దొలంగు భంగి సూతికారోగము దొలంగును.

రసం తాళం తథా లోహం ప్రత్యేకం కర్షమాత్రకం,
కర్షత్రయం తథాచాభ్రం కర్పూరం వంగ తామ్రకం. 148
జాతీఫలం తథా వ్యోషం గోక్షురం చ శతావరీ,
బలాతిబలయో ర్మూలం ప్రత్యేకం తోలకం శుభమ్. 149
వారిణా వటికాకార్యా ద్విగుంజఫలమానతః,
సన్నిపాతం నిహంత్యాశు స్త్రీణాంచైవ విశేషతః. 150
గర్భిణ్యాజ్వరదాహం చ ప్రదరం సూతికామయం, (మతాంతరే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన తాళకము, లోహభస్మము-ఇవి దినుసుకు కర్ష ప్రమాణము, అభ్రకభస్మము 3 కర్షములు, కర్పూరము, వంగభస్మము, తామ్రభస్మము, జాజికాయ, త్రికటుకములు, పల్లేరు, చల్లపిల్లిగడ్డలు, ముత్తవపులగపువేరు, పెద్దముత్తవపులగపులేరు-ఇవి దినుసుకు తులప్రమాణము-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి ఉష్ణోదకముతో మర్దించి రెండుగురిగింజలంత మాత్రలుజేసి సేవించిన విశేషముగ స్త్రీలయొక్క సన్నిపాతము, గర్భిణిస్త్రీ జ్వరదాహములు, ప్రదరము, సూతికారోగము హరించును.

బృహద్గర్భచింతామణిరసము

సూతం గంధం తథా స్వర్ణం లోహం రజత మాక్షికమ్. 151
హరితాళం వంగభస్మా ప్యభ్రకం సమభాగకం,
భావనాఖలు దాతవ్యా రసై రేషాం పృథక్పృథక్. 152
బ్రాహ్మీ వాసా భృంగరాజ పర్పటం దశమూలకం,
సప్తధా భావయే ద్వైద్యో గుంజామానం వటీంచరేత్. 153

గర్భచింతామణిరయంపూర్వవత్కథితాగుణాః, (మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, స్వర్ణభస్మము, లోహభస్మము, రజతభస్మము, స్వర్ణమాక్షికము, శుద్ధిచేసినతాళకము, తగరభస్మము, అభ్రకభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి మండూకబ్రహ్మి, అడ్డరసము, గుంటగలగర, పర్పాటకము, దశమూలములు అనువానిరసములలో ప్రతిదానిచే నేడేసిమార్లు భావనజేసి గురిగింజలంత మాత్రలుజేసి సేవించిన పూర్వోక్తగర్భచింతామణిరసములో జెప్పంబడిన రోగముల హరింపంజేయును.

గర్భవినోదరసము

త్రిభాగం త్రికటుం దేయం చతుర్భాగం చ హింగుళమ్. 154
జాతీకోశం లవంగం చ ప్రత్యేకం చ త్రికర్షకం,
సువర్ణమాక్షికం చైవ పలార్ధం ప్రక్షిపే ద్బుధః. 155
జలేన మర్దయిత్వాథ చణమాత్రా వటీకృతా,
నిహంతి గర్భిణీరోగం భాస్కర స్తిమిరం యథా. 156

తా. త్రికటుకములు 3 భాగములు, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము ర భాగములు, జాజిమొగ్గలు, లవంగములు ఇవి దినుసుకు 3 కర్షములు, శుద్ధిజేసిన స్వర్ణమాక్షికము ౪ పలము - ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములోనునిచి ఉష్ణోదకముతో మర్దించి సెనగగింజలంత మాత్రలుజేసి సేవించిన సూర్యుఁ డుదయించుటచే నంధకారము దొలంగుభంగి, గర్భిణిరోగము హరించును.

బృహత్సూతివినోదరసము

శుంఠ్యాభాగో భవేదేకో ద్వౌ భాగౌ మరిచస్య చ,
పిప్పల్యాశ్చ త్రిభాగంస్యా దర్ధభాగం చ రోమకమ్. 157
జాతికోశస్య భాగౌ ద్వౌ ద్వౌ భాగౌ తుత్థకస్య చ,
సింధువారజలేనైవ మర్దయే దేకయామతః. 158
మధునా సహ భోక్తవ్యం సూతికాతంకనాశనమ్. (నిత్యనాథీయే)

తా. శొంఠి ౧ భాగము, మిరియాలు ౨ భాగములు, పిప్పలి 3 భాగములు, పాదరలవణము ౪ భాగము, జాజిమొగ్గలు ౨ భాగములు, శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్థము ౨ భాగములు - ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి వావిలాకురసముతో నొకఝాము మర్దించి మాత్రలుజేసి తేనెతో సేవించిన సూతికారోగము హరించును.

సూతికారిరసము

రస గంధక కృష్ణాభ్రం తదర్ధం మృతతామ్రకమ్. 159
చూర్ణితం మర్దయే ద్యత్నా ద్బేకపర్ణీరసేన చ,

ఛాయాశుష్కా వటీకార్యా ద్విగుంజా ఫలమానతః. 160
క్షీరత్రికటునాయుక్తా సూతికాతంకనాశినీ,
జ్వరం తృష్ణారుచీ శోథం హంత్యసాధ్యం న సంశయః. 161

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన కృష్ణాభ్రకము-ఇవి దినుసు కొక్కొకభాగము, తామ్రభస్మము 4 భాగము-ఇటుల వీనిని చూర్ణముజేసి ఖల్వములో నునిచి మండూకపర్ణి రసముతో మర్దించి గురిగింజలంత మాత్రలుజేసి నీడ నెండించి యందొకవానిని త్రికటుకములపాలతో నూరి యీయనుపానముతోడ సేవించిన అసాధ్యమైన సూతికారోగము, జ్వరము, దప్పి, అరుచి, శోఫ - వీనిని నిశ్చయముగ హరింపజేయును.

సూతికాహరరసము

లవంగం రస గంధౌ చ యవక్షారం తథాభ్రకం,
లోహం తామ్రం సోమకం చ పలమానం సమాహరేత్. 162
జాతీఫలం కేసరాఖ్యం వరాంగైలేయ ముస్తకం,
ధాతకీంద్రయవా పాఠా శృంగీ బిల్వం చ వాలకమ్. 163
కర్షప్రమాణం సంచూర్ణ్య సర్వమేకత్ర కారయేత్,
బదరాస్థ్యా ప్రమాణేన వటికాం కారయేత్సుధీః. 164
గంధాలికాపత్రరసై రనుపానం ప్రదాపయేత్,
సర్వాతిసారశమనం సర్వశూలనివారణమ్. 165
సూతికా శోఫ పాండుఘ్నం సర్వజ్వరనివారణం, (ఆయుర్వేదే)

తా. లవంగములు, శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, యవక్షారము, అభ్రకభస్మము, తామ్రభస్మము, గుమ్మడు - ఇవి దినుసు కొక్కొకపలము, జాజికాయ, మాదీఫలము, లవంగపుచెక్క, ధాతురుబుడమ, తుంగముస్తెలు, ఆకపుప్పు, కొడిసెపాల, శిరుబొద్ది, కర్కాటకశృంగి, మారేడువేరు, కురువేరు - ఇవి దినుసుకు కర్షప్రమాణము - ఇటుల వీనినెల్ల నేకముజేసి యుష్ణోదకముతో నూరి రేగుగింజంత మాత్రలుజేసి తృణకుంకుమరసముతో సేవించిన సర్వాతిసారములు, సమస్తశూలలు, బాలింతరోగము, వాపు, పాండువు, సర్వజ్వరములు - వీనిని హరింపంజేయును.

స్తనరోగనిదానము

సక్షీరౌవాప్యదుగ్ధౌ వా దోషః ప్రాప్య స్తనౌ స్త్రియః. 166
ప్రదూష్య మాంసరుధిరే స్తనరోగాయ కల్పతే,
పంచానామపి తేషాం హి రక్తజం విద్రధిం వినా. 167

లక్షణాని సమానాని బాహ్యావిద్రధిలక్షణైః, (మాధవనిదానే)

తా. వాతాదిదోషంబులు దుష్టంబులై గర్భిణికిగాని, లేక ప్రసవించిన స్త్రీకిగాని, స్తనములయందు జేరి వానియందలి మాంసరక్తముల జెఱచి వాత, పిత్త, కఫ, సన్నిపాత ఆగంతుకభేదములవలన నైదువిధములైన స్తనరోగముల గలుగంజేయును. ఇవి రక్త విద్రధిలక్షణహీనంబులై తక్కినవి బాహ్యావిద్రధిలక్షణయుక్తంబులై యుండును.

స్తనరోగచికిత్స

లేపో విశాలామూలేన హంతి పీడాం స్తనోత్థితామ్. 168

తా. పాపరవేరును గంధముదీసిగాని, (లేక అడవిప్రత్తిగింజలనేని, లేక సొరకాయ విత్తులనేని, గోధుమగంజితో నూరిగాని) లేపనముజేసిన స్తనసంబంధమైనపీడ హరించును.

వాతాదిదుష్టదుగ్ధలక్షణము

కషాయం సలిలప్లావి స్తన్యమారుతదూషితం,
కట్వామ్లం లవణం పీత రాజమత్పిత్తసంజ్ఞితమ్. 169
కఫదుష్టం ఘనం తోయే నిమజ్జతి సుపిచ్ఛిలం,
ద్విలింగం ద్వంద్వజం విద్యా త్సర్వలింగం త్రిదోషజమ్. 170

తా. ఒగరుగ, నీళ్ళలోవేసిన తేలునదిగ నుండుపాలు వాతదుష్టమనియు, కారముగ, పుల్లగ, ఉప్పగ, పైన పచ్చనిరేఖలుగలదిగ నుండుపాలు పిత్తదుష్టమనియు, గట్టిగ, నీళ్ళలోవేసిన మునుఁగునదిగ, బంకగనుండుపాలు కఫదుష్టమనియు, రెండుదోష లక్షణములం గలపాలు ద్వంద్వదుష్టమనియు, మూఁడుదోషలక్షణములంగలది త్రిదోష దుష్టమనియు తెలియవలయును.

వాతరోగస్తన్యచికిత్స

జాతే వాతాత్మకే స్తన్యే దశమూలం త్ర్యహం పిబేత్,
వాతవ్యాధిహరం సర్పిః పీత్వా మృదువిరేచయేత్. 171

తా. వాతదోషమువలన స్తన్యము దుష్టంబైయుండిన మూడుదినములు దశమూల కషాయమును పానము జేయించుటయేగాక వాతహరఘృతపానమువలన లఘువుగ విరేచనంబులు చేయించవలయును.

శుద్ధదుగ్ధలక్షణము

అదుష్టం చాంబునిక్షిప్త మేకీభవతి పాండురం,
మధురం చావివర్ణం చ తత్ప్రసన్నం వినిర్దిశేత్. 172

తా. పాలను ఉదకములోవేసిన నీళ్ళతో గలసి తెల్లగ, మధురరసముగలదిగనై వివర్ణము జెందకుండిన శుద్ధమైన దని తెలియవలయును.

కఫదుష్టస్తన్యచికిత్స

కఫే దుష్టే ఘృతం పేయం యష్టి సైంధవసంయుతం,
రామపుష్పైః స్తనౌ లింపే చ్ఛిశోశ్చ దశనచ్ఛదౌ. 173
సుఖమేనం వమేద్బాలః కఫకోపశ్చ శామ్యతి,

తా. కఫమువలన స్తన్యము దుష్టంబైన అతిమధురచూర్ణమును, సైంధవలవణ చూర్ణమును నేతితో గలిపి త్రాగించుటయేగాక అశోకపుష్పమును నూరి స్తనములయం దును, శిశువుయొక్క పెదవియందును, లేపనముజేసిన శిశువునకు సుఖముగ వమనంబై కఫప్రకోపము శమించును.

పిత్తస్తన్యదుష్టచికిత్స

పిత్తే దుష్టే మృతా భీరు పటోలం నింబ చందనమ్. 174
ధాత్రీం కుమారం చ పిబే త్క్వాథయిత్వా సశర్కరం,

తా. పిత్తమువలన స్తన్యము దుష్టంబైన తిప్పతీగె, పిల్లిపీచర, చేదుపొట్ల, వేప, చందనము అనువానిని కషాయము గాచి అందు శర్కరగలిపి స్త్రీ, శిశువు లిరువురికి పానము జేయింపవలయును.

స్తన్యజననవిధి

భూమికూశ్మాండమూలస్య క్షీరపిష్టస్య యో రసః 175
పిబే త్సశర్కరం తస్యాః క్షీరం బహువివర్ధతే,

తా. నేలగుమ్ముడుగడ్డను పాలతో నూరి దానిరసమును పిండికొని అందు శర్కర గలిపి త్రాగిన పాలు వృద్ధిజెందును.

శతావరీపానము

శతావరీ క్షీరపిష్టా పీతా స్తన్యవివర్ధినీ. 176
కవోష్ణం కణయా పీతం క్షీరం క్షీరవివర్ధనం,

తా. పిల్లిపీచరవేళ్ళను పాలతో నూరి త్రాగినను, లేక మందోష్ణముగనుండు పాల లో పిప్పలిచూర్ణము గలిపి త్రాగినను పాలు వృద్ధిజెందును.

సోమరోగనిదానము

శోకాచ్ఛ్రమాద్వైవనితాతిసంగా ద్గరేణచాపఃక్షుభితాః స్రవంతి,
దేహాస్థితావస్తిముఖం ప్రపన్నా హ్యరుత్కరానిర్గతగంధవర్ణాః. 177
శీతాశ్చితా స్తేనముఖోష్ఠతాలు శోషశ్చిరశ్చాలమశక్తతా చ.
జిహ్వావిలేపోవివిధైశ్చభక్ష్యైరతృప్తితామూర్ఛనజృంభతృష్ణా. 178
భవే ద్ధేహా క్షమాదేహీ నిశ్చేష్టః కష్టఆమయః,

సోమరోగమితి ప్రాహుః దేహసారక్షయంనృణామ్.(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. శోకము, శ్రమ, అతిమైథునము, విషదోషము అనువానివలన శరీరమం తట వ్యాపించియుండునుదకము క్షోభంజెంది స్రవించి వస్తిగతంబై వేదనతోగూడి గంధ వర్ణహితంబై నిర్మలమై చల్లగ మూత్రద్వారమువలన బైలువెడలును. అందు ముఖము, పెదవి, దవడలు ఎండుట, తలలో సూదులతో బొడుచునటుల నొచ్చుట, సత్వము లేకుండుట, నాలుక బంకగనుండుట, పలువిధభక్ష్యముల సేవించినను తృప్తిలేకుండుట, మూర్ఛ, ఆవలింతలు, దప్పి గలుగుట, శరీరమున నోర్పులేకపుండుట. చేష్టావిహీనుఁ డగుట అనునీలక్షణంబులు గలుగును. ఇదియ సోమరోగ మనంబడును. ఇది కష్టసాధ్యము. దీని యందు శరీరమునందలి బలము క్షయించును.

సోమరోగ చికిత్స

ధాత్రీఫలస్య స్వరసేన రంభాఫలం మధూకం ససితం పిబేద్వా,
పీతంమధూకం మధుకం విదారిమాషంచదుగ్ధైస్సహసోమరోగీ.

(భేషజకల్పే)

తా. ఉసిరికపండురసములో అరటిపండు, ఇప్పపువ్వు, పంచదార గలిపి త్రాగి నను, లేక ఇప్పపువ్వు, యష్టిమధుకము, నేలగుమ్ముడు అనువానియొక్క మాషప్రమాణ చూర్ణమును పాలలో గలిపి త్రాగినను సోమరోగము హరించును.

ఉశీరం వాలుకా పత్రం కుష్ఠం ధాత్రీ చ మాసలీ,
ఏలా చ రేణుకా ద్రాక్షా కుంకుమం నాగకేసరమ్. 181
పద్మకేసరకందం చ కర్పూరం చందనద్వయం,
వ్యోషా మధూకం లాజాశ్చ హ్యశ్వగంధా శతావరీ. 182
గోక్షురం కర్కటాఖ్యం చ జాతీ తక్కోలమేవ చ,
ఏతాని సమభాగాని ద్విగుణా మృతశర్కరా. 183
మధ్వాజ్యసితయాయుక్తం భక్షయే త్ప్రీతరుత్థితః,
క్షయం చ రక్తపిత్తం చ పాదదాహ మసృగ్ధరమ్. 184
మూత్రాఘాతం మూత్రదోషం కృచ్ఛ్రం వై వాతకుండలీం,
వినిహన్యా త్ప్రమేహంచ సోమరోగం హలీమకమ్. 185
సర్వాంగదాహశమనం రక్తస్రావామయేషు చ, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. వట్టివేరు, కురువేరు, ఆకుపత్రిక, చెంగల్వకోష్టు, ఉసిరికవరుగు, నేలతాటి గడ్డలు, ఏలకులు, రేణుకలు, ద్రాక్ష, కుంకుమపువ్వు, నాగకేసరములు, తామరకేసర ములు, తామరగడ్డలు, కర్పూరము, చందనము, రక్తచందనము, త్రికటుకములు, ఇప్ప పువ్వు, పేలాలు, పెన్నేరుగడ్డ, పిల్లిపీచర, పల్లేరు, కర్కాటకశృంగి, జాజిమొగ్గలు,

తక్కోలపుట్లు - వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి రెండింతలు తిప్పసత్తు గలిపి తేనె, నెయ్యి, పంచదార అనువాని యనుపానముతోడ ప్రాతఃకాలమున సేవించిన క్షయము, రక్తపిత్తము, కాళ్ళుమండుట, అసృగ్దరము, మూత్రాఘాతము, మూత్రదోషము, మూత్రకృఛ్రము, వాతకుండలి, ప్రమేహము, సోమరోగము, హలీమకము, సర్వాంగ తాపము, రక్తస్రావరోగములు - వీనిని హరింపంజేయును.

గర్భిణీరోగములయందు పథ్యము

శాలయష్టష్టికా ముద్గ గోధూమా లాజసక్తవః. 186
నవనీతం ఘృతం క్షీరం రసాస్సమధుశర్కరాః,
పనసం కాదళం ధాత్రీ ద్రాక్షామ్లం స్వాదుశీతలమ్. 187
కస్తూరీ చందనం మాలా కర్పూరం మధు లేపనం,
చంద్రికాస్నాన మభ్యంగో మృదుశయ్యా హిమానిలాః. 188
సంతర్పణం ప్రియాశ్లేషో విహారాశ్చ మనోరమాః,
ప్రియంకరంచాన్నపానంగర్భిణీనాంహితంసదా. (మాధవనిదానే)189

తా. ౬౦ దినములకు ఫలించెడి పడ్లబియ్యము, పెసలు, గోధుమలు, పేలపిండి, వెన్న, నెయ్యి, పాలు, తేనె, పంచదార అనువానితో గూడియుండురసములు, పనస పండు, అరటిపండు, ఉసిరికపండు, పుల్లద్రాక్షపండు, తీపిగలపదార్థములు, శీతకరపదార్థములు, కస్తూరి, చందనము, పుష్పమాల, కర్పూరము, తేనె, లేపనము, వెన్నెల, స్నానము, అభ్యంజనము, మృదువుగ నుండుపడక, చల్లనిగాలి, తృప్తికరమైన యన్నము, ప్రియాలింగనము, మనోహరమైనవిహారము, ప్రియమైనయన్నపానములు - ఇవి గర్భిణీ రోగములయం దెల్లపుడు హితకరంబులు.

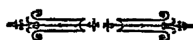
గర్భిణీరోగములయం దపథ్యము

స్వేదనం వమనం క్షారం కదన్నం విషమాశనం,
అపథ్యమిద ముద్దిష్టం గర్భిణీనాం మహర్షిభిః. 190
సూతికాఖ్యేషు రోగేషు వాతశ్లేష్మోద్భవేషు చ,
తత్ర రోగానుకల్పేన పథ్యాపథ్యాని నిర్దిశేత్. 191

తా. వేడిగా నొత్తడము నిచ్చుట, వాంతి, క్షారము, కుత్సితాన్నము, విషమాశనము - ఇవి గర్భిణీస్త్రీల కపథ్యకరంబులు. మఱియు సూతికారోగము, వాతకఫాత్మక రోగము అనువానియందు యుక్తానుసారముగ పథ్యము నొసంగవలయును.

షోడశప్రకరణమ్.

సప్తదశ ప్రకరణము.

నేత్రరోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

శ్లో. వీరభద్రం విరూపాక్షం నారసింహమదాంతకం,
అహిభూషం శుభాకారం భజేఽహం వీరశేఖరమ్. 1

తాత్పర్యము. విషమదృష్టిగలవాఁడు, నృసింహునిమదము నణఁచినవాఁడు, సర్పములే భూషణముగఁగలవాఁడు, మంగళకరమైన యాకారముగలవాఁడు, శూరాగ్రగణ్యుఁడు నగు వీరభద్రుని నేను భజించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశ మనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరా జని పేర్కొనంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీగ్రంథము యొక్క సప్తదశప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

నేత్రరోగసంఖ్య

కృష్ణే పంచనవైవసంధిషు దశత్రీణ్యత్ర శుక్లేఽఖిలే,
జాతాష్షోడశవర్త్మజాః ఖలు చతుర్వింశా స్తథా వింశతిః,
సప్తాతంతుయుతా శ్చతుర్నవతి రిత్యక్ష్ణోరశేషామయాః
యో వేత్తి వ్యవహార్తు మేషవిదుషామగ్రేసమర్థో భవేత్. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. నేత్రములయందు జనించురోగములు ౯౪ విధంబులు. అందు కంటినల్లగ్రుడ్డునందు ౫, సంధులయందు ౯, తెల్లగ్రుడ్డునందు ౧౩, నేత్రములయందంతట ౧౬, కంటిఱెప్పలయందు ౨౪, నేత్రనాడులయందు ౨౭, అనఁ ౯౪ విధంబులు. వీనిభేదముల నెఱింగి చికిత్సించువాఁడే వైద్యులలో శ్రేష్ఠుండును.

అభిష్యందభేదము

వాతపిత్తకఫాద్రక్తా దభిష్యంద శ్చతుర్విధః,
తత్ర తానుచితైః పత్రైర్బధ్నీయా త్త్రిదివం భిషక్. (సిద్ధసార్ణవే)

తా. * అభిష్యందము వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, రక్తభేదములవలన నాలుగువిధంబులు. (అందు వాతాభిష్యందమున నేత్రము లెఱ్ఱనై నీరు గారుచు పోట్లతో గూడియుండును. పిత్తాభిష్యందమున కన్ను లెఱ్ఱనై కడుమంటలతోఁడం గూడి మెరమెరలాడుచుండును. శ్లేష్మాభిష్యందమున కండ్లు పుసిగట్టి దురదతో గూడియుండును. రక్తాభిష్యందమున కండ్లలో

* అభిష్యంద మన - నేత్రముల నీరు గారుట,

దుర్మాంసము పెరిగియుండును.) వానియందు దోలుత క్రానుగానను గట్టి పిదప ఉష్ణోత్తా కును, తవులపాకును మూడుదినములు గట్టిన నేత్రాభిష్యందము హరించును.

నేత్రరోగనిదానము

ఉష్ణాభితప్తస్య జలప్రవేశా దూరేక్షణాత్స్వప్నవిపర్యయాచ్చ,
స్వేదేత్రజోధూమనిషేవణాచ్చ ఛర్దేర్విఘాతాద్వమనాతియోగాత్,
ద్రవాన్నపానాతినిషేవణాచ్చ విణ్మూత్రవాతక్రమనిగ్రహాచ్చ,
ప్రసక్తసంరోదనశోకకోపా చ్ఛిరోభిఘాతాదతిమద్యపానాత్. 6
తథాఋతూనాంచవిపర్యయేణక్లేశాభిఘాతాదతిమైథునాచ్చ,
బాష్పగ్రహాత్సూక్ష్మనిరీక్షణాచ్చ నేత్రేవికారాన్జనయంతిదోషాః. 7
(ఆయుర్వేదే)

తా. ఎండలో నొడలిని గాచికొనినపిదప శీతోదకములో బ్రవేశించుటవలన (అనఁగా శరీరము చలివలన వ్యాప్తంబై శరీరమునందలి యుష్ణమూర్ధ్వగతంబై నేత్రముల యందలి తేజస్సును పరాభవపఱచి నేత్రరోగమును గలుగంజేయుననుట) దూరముగ నుండు పదార్థములం జూచుట, స్వప్నవిపర్యయము (అనఁగా పగలు నిద్రించుట, రాత్రుల యందు జాగరణముసేయుట), కండ్లయం దావిరి దగులుట, లేక చెమటపట్టి కంటిలోనే జీర్ణంబగుట, కంటిలో దుమ్ముపడి యందు నిలిచియుండుట, పొగదగులుట, వాంతి వేగము నడ్డగించుట, అధికముగ వమనంబులగుట, ద్రవముగనుండు నన్నపానాదుల మిక్కుట ముగ సేవించుట, మల, మూత్ర, అపానవాతవేగము నడ్డగించుట, ఎల్లపుడు కన్నీరు విడుచుట, దుఃఖించుట, కోపమునుజెందుట, తలపై నభిఘాతమును జెందుట, మిక్కుట ముగ మద్యపానముసేయుట, శీతకాలమున ఉష్ణము, ఉష్ణకాలమున శీతలము గలుగుట, క్లేశము (అనఁగా మనోదుఃఖమునుగాని, లేక కామాదిదుఃఖములనుగాని) జెందుట, అభి ఘాతము (అనఁగా పీడనుగాని, లేక దుఃఖమునుగాని) జెందుట, మిక్కుటముగ మైథున ముసేయుట, కంటిసీరుయొక్క వేగము నడ్డగించుట, సూక్ష్మపదార్థములం జూచుట - ఈ కారణములవలన వాతాదిదోషములు ప్రకోపించి నేత్రరోగములను గలుగంజేయుచున్న యవి. మఱియు (సుశ్రుతే. శ్లో. "సిరానుసారిభిర్దోషైః ద్విగుణైరూర్ధ్వమాశ్రితైః, జాయంతే నేత్రభాగేషురోగాః పరమదారుణాః." అనఁగాఁ బ్రకోపించిన వాతాదిదో షములు కంటిసిరలయందు వ్యాపించి వాత, పిత్త, కఫ, రక్త, సన్నిపాత, ఆగంతుకభేదము లవలన ౭౬ విధంబులుగ భయంకరమైన నేత్రరోగముల గలుగంజేయుననుట సుశ్రుతా చార్యునియొక్క మతము.)

అభిష్యందరోగములు

వాతా త్పిత్తాత్కఫా ద్రక్తా దభిష్యంద శ్చతుర్విధః,

ప్రాయేణ జాయతే ఘోర స్సర్వనేత్రామయాకరః. 8

తా. అభిష్యందోరోగము వాత, పిత్త, కఫ, రక్త భేదములవలన నాలుగువిధంబులు. వానివేదనను సహించుట గడునశక్యము. ఇవి అధిమంథాది సర్వనేత్రరోగములకు నుత్పత్తిస్థానంబు. (ఇంక సర్వనేత్రములయందు జనించు రోగముల వచించెదను)

వాతాభిష్యందలక్షణము

నిస్తోదన స్తంభవరోమహర్ష పారుష్యశిరోభితాపాః,
విశుష్కభావ శ్శిశిరాశ్రుతాచ వాతాభిపన్నే నయనే భవంతి.

తా. సూదులతో బొడుచునటుల పీడగలుగుట, నేత్రములు జడముగనుండుట, శరీరమున రోమాంచముగలుగుట, కంటిఱెప్ప లొరసికొనుట, కఠినముగ నుండుట, శిరము వేడిగనుండుట, నేత్రము లెండియుండుట, నేత్రములయందు చల్లనినీరుగారుట-ఈలక్షణములుగలది వాతాభిష్యందమని తెలియవలయును.

పిత్తాభిష్యందలక్షణము

దాహః ప్రపాకశ్శిశిరాభినందో ధూమాయనంబాష్పసముచ్ఛ్రియశ్చ
ఉష్ణాశ్రుతాపీతకనేత్రతాచ పిత్తాభిపన్నేనయనేభవంతి 10

తా. మిక్కుటముగ మండుట, నేత్రములచుట్టు కురుపులు జనించుట, నేత్రములయందు శీతపదార్థమును పూయుటయం దిచ్ఛగలుగుట, నేత్రముల పొగవెడలుట, నేత్రములయందెల్లపు డొకింతవేడిగ నీరుస్రవించుట, నేత్రములు పచ్చగనుండుట - ఈలక్షణములుగలది పిత్తాభిష్యందమని తెలియవలయును.

కఫజాభిష్యందలక్షణము

ఉష్ణాభినందోగురుతాక్షిశోథః కండూపదేహావతిశీతతాచ,
స్రావోబహుఃపిచ్ఛిలఏవచాపి కఫాభిపన్నేనయనేభవంతి. 11

తా. కండ్లకావిరి నివ్వవలయుననెడియిచ్ఛ, జడత్వము, నేత్రములయందు వాపు, దురదగలుగుట, నేత్రములు బంకగ చల్లగ నుండుట, మిక్కుటముగ బంకగనుండు నీరుగారుట-ఈలక్షణములుగలది కఫాభిష్యందమని తెలియవలయును.

రక్తాభిష్యందలక్షణము

తామ్రాశ్రుతాలోహితనేత్ర తాచ రాజ్యస్సమంతాదతిలోహితాశ్చ
పిత్తస్యలింగానిచయానితాని రక్తాభిపన్నేనయనే భవంతి. 12

తా. కంటిలో నెఱ్ఱనినీరు గారుట, నేత్రము లెఱ్ఱగనుండుట, కంటిచుట్టు యెఱ్ఱగనుండురేఖలు వ్యాపించియుండుట, పిత్తాభిష్యందలక్షణయుక్తంబుగ నుండుట - ఈలక్షణములు గలది రక్తాభిష్యందమని తెలియవలయును.

వృద్ధైరేతై రభిష్యంద్తె ర్నరాణామక్రియావతాం,
తావంత స్త్వధిమంథాస్స్యుర్నయనే తీవ్ర వేదనాః. (గ్రంథాంతరే)

తా. అభిష్యందరోగమున ఉపచారము సేయంబడకుండుటచే వృద్ధిఁజెంది ౪ విధములైన * అధిమంథరోగముల గలుగంజేయును. దానిసంబంధమువలన నేత్రముల యందు తీవ్రవేదన గలుగును. అధిమంథసామాన్యలక్షణము.

ఉత్పాట్యత ఇవాత్యర్థం నేత్రం నిర్మథ్యతే తథా,
శిరసోఽర్ధంచ తం విద్యా దధిమంథం స్వలక్షణైః. 14

తా. శిరముయొక్క అర్ధభాగము పగలగొట్టినటుల నొచ్చుట, కండ్లలో నిసుక పోసినటుల గడువేదనగలుగుట, రోగప్రభావమువలన నర్ధతలయందు వేదనగలుగుట. ఈలక్షణములుగలది అధిమంథమని తెలియవలయును. మఱియు దీనియందు వాతాభిష్యందలక్షణములే గలిగియుండును.

దోషభేదమువలన కాలావధి

హన్యాద్దృష్టిం శ్లైష్మికస్స ప్తరాత్రాదోధీమంథోర క్తజఃపంచరాత్రాత్
షడ్రాత్రాద్వావాతికోవై నిహన్యా న్మిథ్యాచారాత్పైత్తికస్సద్య ఏవ.

తా. శ్లైష్మిక అధిమంథము ౭ దినములకు, రక్తజ అధిమంథము ౫ దినములకు, వాతిక అధిమంథము ౬దినములకు, పైత్తిక అధిమంథము మిథ్యోపచారములవలన తత్కాలమున(అనఁగా మూడుదినములలో) కండ్లదృష్టిని నశింపఁజేయును.(కావున ల్లంఘన, ప్రతీకారక్రియార్థంబై అంజననిషేధార్థంబై వ్యాధిస్వభావమునుబట్టి కాలావధి జెప్పంబడియెను.)

ఆమనేత్రలక్షణము

ఉదీర్ణవేదనం నేత్రం రాగోద్రేకసమన్వితం,
ఘర్షనిస్తోద శూలాశ్రు యుక్త మామాన్వితం విదుః. 16

తా. నేత్రములు మిక్కుటముగ వేదనాయుక్తంబులై కడునెఱ్ఱనై యిసుకపోసినటుల గరగరలాడుచు సూదులతో బొడుచునటుల వేదనగలవై చురుకుతోగూడ నీరు గార్చుచుండిన ఆమయుక్తనేత్రములని తెలియవలయును. (ఈలక్షణము అంజనాది నిషేధముకొఱకై, లఘ్వన్నము నిచ్చుటకై జెప్పంబడియెను.)

నిరామలక్షణము

మందవేదనతా కండూ స్సంరంభాశ్రు ప్రశాంతతా,
ప్రసన్నవర్ణతాచాక్ష్ణో స్సంపక్వం దోషమాదిశేత్. 17

* అధిమంథ మన కండ్లు కలకబారి పోట్లు గలుగుట.

తా॥ వేదన, దురద తగ్గి వాపుతీసి నేత్రములు నిర్మలముగనుండిన దోషము పక్వమైనదని తెలియవలయును.

శోథయుక్తఅక్షిపాకలక్షణము

కండూపదేహాశ్రుయుతః పక్వోదుంబరసన్నిభః,
సంరంభీ పచ్యతే యస్తు నేత్రపాక స్సశోఫజః. 18
శోథహీనాని లింగాని నేత్రపాకే త్వశోథజే,

తా॥ నేత్రములయందు వాపు జనించి పండుటవలన పండిన మేడిపండుతో సమానంబై దురదగలిగి జిగటగ నీరు గారిన శోఫజన్యనేత్రపాకమని తెలియవలయును. మఱియు వాపులేక నేత్రపాకముకలిగి తక్కినలక్షణములతో గూడియుండిన త్రిదోషజనితఅధిమంథమని తెలియవలయును.

వాతాధిమంథలక్షణము

ఉపేక్షణాదక్షియదాధిమంథో వాతాత్మకస్సాదయతిప్రసహ్య,
రుజాభిరుగ్రాభిరసాధ్యఏష హతాధిమంథఃఖలునేత్రరోగః. 19

తా॥ వాతజ అధిమంథమునకు జికిత్సజేయక నుపేక్షించుటవలన నేత్రములు శోషించి దానివలన సూదులతో బొడుచునటుల వేదన, తాపము మొదలగు కడుపీడలు గలుగును. ఇదియ హతాధిమంథ మనంబడును. ఈనేత్రరోగం బసాధ్యము.

వాతపర్యయలక్షణము

వారంవారంచ పర్యేతి భ్రువౌ నేత్రేచ మారుతః,
రుజశ్చ వివిధా స్తీవ్రా స్సజ్ఞేయో వాతపర్యయః. 20

తా॥ వాతము క్రమముగ పలుమారు కనుబొమలయందు జేరియందుండి నేత్రములయందు పలుమారు వ్యాపించి పలువిధములైన తీవ్రపీడల గలుగంజేసిన వాతపర్యయ మనంబడును.

శుష్కాక్షిపాకలక్షణము

యత్కూణితం దారుణరూక్షవర్త్మ సందహ్యతేచావిలదర్శనంచ,
సుదారుణంయత్ప్రతిబోధనేచ శుష్కాక్షిపాకోపహతంతదక్షి.

తా॥ నేత్రములు మూతపడి రెప్పలు కఠినంబులై రూక్షముతోగూడినవై మంటలుహెచ్చుట, నేత్రములు లోనికేగుట, తెరచుట కశక్యంబగుట-ఈలక్షణములు గలది శుష్కాక్షిపాకమని తెలియవలయును. ఇది రక్తదోషమువలన గలుగును.

అన్యతోవాతలక్షణము

యస్యావటూకర్ణశిరోహనుస్థో మన్యాగతోవాప్యనిలోఽన్యతోవా,

కుర్యాద్రుజం వై భ్రువిలోచనేచ తమన్యతో వాతముదాహరంతి. 22

తా. ముచ్చిలిగుంట, చెవులు, శిరము. *కటుమర్లు, పెడతల, పెద్దనరము అనువాని యందేని, ఇతరస్థలములయందేని యుండువాతము కనుబొమలమధ్యమునగాని, లేక నేత్రములయందుగాని తోద, భేదాదిపీడల గ్గలుగంజేయును. ఈరోగమును అన్యతోవాతమని వచించెదరు.

అమ్లాధ్యుషితలక్షణము

శ్యావం లోహితపర్యంతం సర్వంచాక్షి ప్రపచ్యతే,
సదాహ శోథం సస్రావ మమ్లాధ్యుషితమమ్లతః. 23

తా. మధ్యమున నొకింత నీలవర్ణముగ, చుట్టు ప్రక్కల యెఱ్ఱగనుండినదై సర్వ నేత్రము పండుట (పండుట అనఁగా పసపుఛాయగల పుసులు లేచుట), ఒకింత తాపము, వాపు గలుగుట, నీరు గారుట-ఈలక్షణములుగలది అమ్లాధ్యుషితమని తెలియవలయును. ఇది పులుసుగల భోజనాదుల మిక్కుటముగ సేవించుటవలన జనించును.

సిరోత్పాతలక్షణము

అవేదనా వాపి సవేదనావా యస్యాక్షిరాజ్యో హ్యభిభవంతితామ్రాః,
ముహుర్విరజ్యంతిచయాస్సతాదృ గ్వ్యాధిస్సిరోత్పాతఇతిప్రదిష్టః.

తా. నేత్రమునందుండుసిరలు వేదనారహితంబులై గాని, లేక వేదనాయుక్తంబులై గాని, యెఱ్ఱనై పలుమారు అధికాధికముగ యెఱ్ఱగ నగుచుండిన సిరోత్పాత మని తెలియవలయును. (ఇది రక్తదోషమువలన జనించును.)

సిరాహర్షలక్షణము

మోహాత్సిరోత్పాతఉపేక్షితస్తు జాయేతరోగస్తు సిరాప్రహర్షః,
తామ్రాస్రమచ్ఛం స్రవతిప్రగాఢం తథానశక్నోత్యభివీక్షితుంచ.25

తా. అవివేకమువలన సిరోత్పాతరోగమునకు జికిత్సంజేయక ఉపేక్షించుటచే సిరాప్రహర్షమనురోగము జనించును. దీనియందు నేత్రములయం దెఱ్ఱగ, స్వచ్ఛముగ నీరును గార్చుచుండుటవలన నేత్రములు తెరచి చక్కగ చూచుట కశక్యంబుగ నుండును. (ఇటుల నేత్రమునందంతట జనించును. ౧౬ విధంబులగు రోగలక్షణంబులు జెప్పం బడియెను.)

నల్లగ్రుడ్డునందు జనించురోగములు

సవ్రణశుక్రలక్షణము

నిమగ్నరూపంతుభవేద్ధికృష్ణే సూచ్యేవవిద్ధం ప్రతిభాతియద్వై

* కటుమర్లు అనఁగా—కంటిక్రిందమొదలుకొని చెక్కిళ్ళపార్శ్వభాగము.

స్రావం స్రవేదుష్ణమతీవయచ్చ తత్సవ్రణంశుక్రముదాహరంతి

తా. (నేత్రములయొక్క నల్లగ్రుడ్డునందు జనించురోగము సవ్రణశుక్ల మనం బడును.) నేత్రములయొక్క నల్లగ్రుడ్డునందు పువ్వుజనించి లోన మునింగినట్లుగ, మధ్య భాగమున సూదితో బెజ్జము వేయఁబడినట్టుగ నుండినదై అత్యుష్ణముగ, మిక్కుటముగ నీరును గార్చుచుండిన సవ్రణశుక్ల మనంబడును. (దీనిలో పీడగలిగియుండును. క్షతమున పీడగలుగుట సహజంబే యైనను నేత్రములవంటి సుకుమారస్థలంబున గలిగెడి విశేషపీడను సహించుట కశక్యంబని భోజాదికులు వచించెదరు. ఈవ్రణశుక్లం బసాధ్యము. ఐన నవస్థాభేదమువలన ఒకానొకపుడు సాధ్యంబగును. అవస్థాభేదం బెద్ది యనిన.

అవస్థాభేదసాధ్యశుక్రవివరణము

దృష్టేస్సమీపేనభవేత్తుయత్తు నచావగాఢం నచసంస్రవేద్ధి,
అవేదనం వా నచయుగ్మశుక్రం తత్సిద్ధిమాయాతి కదాచిదేవ 27

తా. పువ్వు దృష్టికి సమీపమున గలుగక, లేక లోతుగ వ్యాపించక, లేక కడు స్రావము పోట్లులేకయుండెడి శుక్ర మొకానొకప్పుడు సాధ్యంబగును. మఱియు రెండు శుక్రములు జనించిన యసాధ్యంబు.

అవ్రణశుక్రలక్షణము

స్యంధాత్మకంకృష్ణగతం సచోషం శంఖేందుకుందప్రతిభావభాసం,
వైహాయసాభ్రప్రతనుప్రకాశ మథావ్రణంసాధ్యతమంవదంతి.

తా. అభిష్యందమువలన జనించి కంటియొక్క నల్లగ్రుడ్డునందు చోషముతో గూడి శంఖము, చంద్రుఁడు, మొల్లపువ్వు అనువానివలెనే తెల్లనై ఆకాశమునందుండు మేఘమువలె సూక్ష్మప్రకాశముగలదై వ్రణరహితంబై యుండుశుక్రము సుఖసాధ్యమని వచించెదరు.

అవ్రణశుక్రకృచ్ఛ్రసాధ్యత్వము

గంభీరజాతంబహుళంచశుక్రం చిరోత్థితంవాపివదంతికృచ్ఛ్రమ్. 29

తా. కంటినల్లగ్రుడ్డునందు రెండుపొరలకులోన జనించి విశాలంబై బహుకాలము నకు ముందు జనించియుండు శుక్రము కష్టసాధ్యంబు.

అవ్రణశుక్రాసాధ్యత్వము

విచ్ఛిన్నమధ్యంపిశితావృతంవా చలంసిరాసూక్ష్మమదృష్టికృచ్ఛ,
ద్విత్వగ్గతం లోహితమంతతశ్చ చిరోత్థితంచాపి వివర్జనీయమ్. 30

తా. శుక్రయొక్క మధ్యమునందుండు మాంసముకరిగి దానివలన ఛిద్రము (అనఁగా మధ్యమునందు పల్లము) గలదిగగాని, లేక శుక్రమునకుచుట్టూ మాంసము

పెరిగి చలనముగలదిగాని నుండినదై సిరలవలన వ్యాప్తంబగుటవలన సూక్ష్మమై దృష్టిని నశింపం జేయుచు రెండవపటమునందు వ్యాపించి చుట్టుప్రక్కలెఱ్ఱనై జనించి చిరకాలంబై యుండు శుక్రము అసాధ్యంబు. అట్లగుటచే దానిని వర్జింపవలయును.

ప్రకారాంతర అవ్రణశుక్రాసాధ్యత్వము

ఉష్ణాశ్రుపాతః పిటికా చ నేత్రే యస్మిన్భవేన్ముద్గనిభం చ శుక్రం,
తదప్యసాధ్యం ప్రవదంతి కేచిదన్యచ్చ యత్తిత్తిరిపక్షతుల్యమ్.

తా. నేత్రములయొక్క రెండవపటలమునందు శుక్రము వ్యాపించుటవలన కడువేడిమిగ అశ్రువులు ప్రవించుటయేగాక సన్ననిగుల్లలవలన వ్యాప్తంబై పెసరపప్పుతో సమానంబైన శుక్రముగలిగిన యసాధ్యము. మఱియు నాశుక్రము తిత్తిరిపక్షియొక్క ఱెక్కవర్ణముతో సమానముగనుండిన అసాధ్యమని కొందఱు వచించెదరు.

అక్షిపాకాత్యయలక్షణము

శ్వేతస్సమాక్రామతి సర్వతో౽హి దోషేణ యస్యాసితమండలం తు,
తమక్షిపాకాత్యయమక్షిపాకం సర్వాత్మకం వర్జయితవ్యమాహుః.

తా. కంటియొక్క నల్లగ్రుడ్డునందు దోషసంబంధమువలన గ్రుడ్డునందంతట శుక్రము వ్యాపించిన సన్నిపాతజ అక్షిపాకాత్యయ మనంబడును. ఇది అసాధ్యంబగుటచే వైద్యుఁడు వర్జింపవలయును.

అజాకాజాతలక్షణము

అజాపురీషప్రతిమో రుజావాన్ సలోహితో లోహితపిచ్ఛిలాశ్రుః,
విగృహ్య కృష్ణం ప్రచయో౽భ్యుపైతి తచ్చాజకాజాతమితి వ్యవస్యేత్.

తా. నల్లగ్రుడ్డుయొక్క మూడవపొరయందు నాశ్రయించియుండెడి మేదస్సు ఉబ్బటగనై నల్లగుడ్డును పగులఁగొట్టి యెండిన గొఱ్ఱెపెంటికవలె నున్నతమై నొప్పిగలదై యొకింత నెఱ్ఱనై ఎఱ్ఱగ, చిక్కగ, నీరును గార్చుచుండిన అజకాజాత మనంబడును. (ఇటుల కంటినల్లగ్రుడ్డునందు జనించు నేత్రరోగములు చెప్పంబడియె.)

దృష్టిగతతిమిరరోగములు

ప్రథమపటలస్థదోషలక్షణము

ప్రథమే పటలే యస్య దోషా దృష్ట్యాం వ్యవస్థితాః,
అవ్యక్తానిచ రూపాణి కదాచిదథ పశ్యతి. 34

తా. నేత్రముయొక్క మొదటిపటమున (అనఁగా అంతటికి లోపల, వాతాది దోషములు వ్యాపించి దృష్టికి పైన నుండును. దానివలన నొకానొకపుడు ఘటపటాది పదార్థములు స్పష్టములుగ గనుపించును.

ద్వితీయపటలస్థదోషలక్షణము

దృష్టి ర్భృశం విహ్వాలతి ద్వితీయం పటలం గతే,
మక్షికా మశకా న్కేశా న్జాలకానిచ పశ్యతి. 35
మండలాని పతాకాంశ్చ మరీచిం కుండలానిచ.
పరిప్లవాంశ్చ వివిధా న్వర్షమభ్రం తమాంసిచ. 36
దూరస్థానిచ రూపాణి మన్యతేచ సమీపతః,
సమీపస్థాని దూరేచ దృష్టే ర్గోచరవిభ్రమాత్. 37
యత్నవానపిచాత్యర్థం సూచీపాశం న పశ్యతి,

తా. రెండవపటలమున దోషము వ్యాపించుటవలన దృష్టికి పదార్థము బాగుగ గనుపించకుండును. ఇటులనే నేత్రములకెదుట ఈఁగలు, దోమలు, వెంట్రుకలు, వలలు, మండలము, పతాకము, కిరణము, కుండలము, నానాప్రకారముగ కప్పలుమొదలగునవి దుముకునటుల, వర్షము, మబ్బు, అంధకారము, ఇవి లేకుండునపుడు దృష్టికగుపడుట, విషయభ్రాంతివలన దూరముననుండు పదార్థములు సమీపముగ సమీపముగనుండుపదార్థములు దూరముగనుండునటుల దోఁచుట, కడుప్రయత్నముజేసినను సూదిముఖము గనుపించకుండుట-అనునీలక్షణంబులు గలుగును.

తృతీయపటస్థ తిమిరలక్షణము

ఊర్ధ్వం పశ్యతి నాధస్తా త్తృతీయం పటలంగతే. 38
మహాంత్యపి చ రూపాణి ఛాదితానీవచాంబరైః,
కర్ణనాసాక్షిహీనాని వికృతానిచ పశ్యతి. 39
యథాదోషంచ రజ్యేత దృష్టిర్దోషే బలీయసి,
అథస్థేతు సమీపస్థ దూరస్థం చోపరిస్థితే 40
పార్శ్వ స్థితే పునర్దోషే పార్శ్వస్థం నైవపశ్యతి,
సమంతతస్థితే దోషే సంకులానీవ పశ్యతి. 41
దృష్టిమధ్యస్థితే దోషే మహద్ధ్రస్వంచ పశ్యతి,
ద్విధా స్థితే ద్విధా పశ్యే ద్బహుధా వా నవస్థితే. 42
దోషే దృష్టిస్థితే తిర్య గేకం ద్వే మన్యతే ద్విధా,

తా. మూడవపటలమున దోషము వ్యాపించుటవలన పొడవుగనుండు పదార్థములు గనుపించుట, క్రిందనుండుపదార్థములు గనుపించకుండుట, పెద్దవిగనుండుపదార్థములు వస్త్రముతో గప్పంబడినటుల గనుపించుట, మనుజులు ముక్కు, చెవ్వులు, కండ్లు లేనివారుగ, వికారరూపము గలవారుగ గనుపించుట, రక్తమాంసమేదాదికసహాయ

మువలనగాని వాతాదిదోషములు బలిష్ఠంబులగుచుండ దృష్టికి వాతాదిదోషములవలె, ఎఱుపు, పసపు, తెలుపు వర్ణములు గలుగుట, దోష మధోభాగమునందుండుటవలన సమీపముననుండు పదార్థములు బాగుగ గనుపించకుండుట, పైభాగమునం దుండుటవలన దూరమునగనుండు పదార్థములు బాగుగ గనుపించకుండుట, ప్రక్కలయందుండుటవలన ప్రక్కలయందుండుపదార్థములు బాగుగ గనుపించకుండుట, దోషంబంతట వ్యాపించి యుండుటవలన పదార్థము లొకదానితో నొకటి జేరియుండునటుల గనుపించుట, దృష్టిమధ్యమునందుండుటవలన స్థూలపదార్థములు చిన్నవిగ గనుపించుట, రెండుస్థలయందు దోషము సిలిచియుండుటవలన రెండురెండుపదార్థములుగ గనుపించుట, దోషమచంచలముగ నుండుటవలన నొకపదార్థం బనేకరూపములు గలదిగ గనుపించుట, దృష్టిగతదోషము అడ్డముగ నుండిన ఒకపదార్థము రెండుగ గనుపించుట-అను నీలక్షణములు గలుగును.

చతుర్థపటలస్థతిమిరలక్షణము

తిమిరాఖ్య స్సవై రోగశ్చతుర్థపటలంగతః. 43
రుణద్ధి సర్వతో దృష్టిం లింగనాశమతఃపరం,
అస్మిన్నపి తమోభూతే నాతిరూఢే మహాగదే. 44
చంద్రాదిత్యౌ సనక్షత్రా వంతరిక్షేచ విద్యుతః
నిర్మలానిచ తేజాంసి భ్రాజిష్ణూనిచ పశ్యతి. 45

తా. వాతాదిదోషములు నాలవపటలమును జెందుటచే తిమిర మనుపేరం బరంగుచు దృష్టి నంతట నడ్డగించును. ఇదియె *లింగనాశన మనంబడును. ఇది వృద్ధింజెందకుండు కాలమున ఆకాశమున చంద్ర, సూర్య, నక్షత్రములు, మెఱపులు, నిర్మలముగ దీప్తతేజములుగలవిగ గనుపించును.

ప్రకారాంతరలింగనాశస్వరూపము

సఏవలింగనాశస్తు నీలికా కాచ సంజ్ఞితః,

తా. తృతీయపటలమున జెందియుండు కాచబిందువు నుపేక్షించుటవలన యది నాలవపటలమును జెందిన లింగనాశనమనియు, నీలికయనియు జెప్పంబడును. ఇది అసాధ్యము.

తత్ర వా తేన రూపాణి భ్రమంతీవ హి పశ్యతి. 46
ఆవిలా న్యరుణాభాని వ్యావిద్ధానీవ మానవః,
పిత్తే నాదిత్య ఖద్యోత శక్రచాప తటిద్గణాన్. 47

*ఇంద్రియశక్తిని నశింపంజేయుటచే లింగనాశన మనంబడును.

నృత్యతశ్చైవ శిఖిన స్సర్వాం నీలంచ పశ్యతి,
కఫేవ పశ్యే ద్రూపాణి స్నిగ్ధానిచ సితానిచ. 48
సలిలప్లావితానీవ పరిజాడ్యాని మానవః,
పశ్యే ద్రక్తేన రక్తాని తమాంసి వివిధానిచ. 49
ససితా న్యథ కృష్ణాని పీతా న్యపిచ మానవః,
సన్నిపాతేన చిత్రాణి విప్లుతానిచ పశ్యతి. 50
బహుధాచ ద్విధా వాపి సర్వాణ్యేవ సమంతతః,
హీనాంగాన్యధికాంగాని జ్యోతీంష్యపిచ పశ్యతి, 51

తా. పైఁజెప్పఁబడిన సర్వపటలములయందు వ్యాపించియుండు వాతదోషము వలన రూపము దిరుగునట్టుగ, కల్మషముగ, ఎఱ్ఱగ, వంకరగ గనుపించును. పిత్తదోషము వలన సూర్యుఁడు, మిణుగురుపురుగు, ఇంద్రధనస్సు, మెఱుపు అనువానిని, నృత్యముసలుపునట్టి నెమళ్ళను, సర్వవస్తువులను నీలముగ గాంచును. కఫదోషమువలన స్నిగ్ధముగ, తెల్లగ, నీటిలో ముంచి తీసినట్టుగ, మందముగ గనుపించును. రక్తదోషమువలన ఎఱ్ఱగ, ఒకింత తెల్లగ, నల్లగ, పసపుగ గనుపించును. సన్నిపాతదోషమువలన పలువిధవర్ణములుగ, విపరీతముగ (అనఁగా ఒకవస్తువు రెండుగ గాని, లేక అనేకరూపములుగ గాని) గనుపించును. మఱియు జ్యోతిస్సులు హీనమైన అంగములుగలవిగ గాని, లేక అధికాంగములుగలవిగ గాని, నానాప్రకారములుగ గాని గనుపించును.

పరిమ్లాయికలక్షణము

పిత్తం కుర్యా త్పరిమ్లాయి మూర్ఛితం రక్తతేజసా,
పీతాదిశ స్తథోద్యోతా న్స్రవించాపి సపశ్యతి. 52
వికీర్యమాణా న్ఖద్యోతై ర్వృక్షాం స్తేజోఽభిరేవచ,

తా. పిత్తమురక్తబలముతో మిశ్రమమై పరిమ్లాయి యను తిమిరరోగమును గలుగఁజేయుచున్నయది. దానిసంబంధమువలన దిక్కులు, ఎండ, సూర్యుఁడు,పసపువర్ణముగ, మఱియు వృక్షములు మిణుగురుపురుగులు, తేజస్సు అనువానితో వ్యాప్తంబైనవిగ గనుపించును.

రాగభేదమువలన లింగనాశవివరము

వక్ష్యామి షడ్విధం రాగై ర్లింగనాశ మతఃపరమ్. 53
రాగోఽరుణో మారుతజః ప్రదిష్టో మ్లాయీచనీలశ్చతథైవపిత్తాత్
కఫాత్సితశ్శోణితజస్సరక్త స్సమస్తదోషప్రభవో విచిత్రః. 54

తా. వర్ణభేదసంఖ్యవలన లింగనాశన మనురోగము ఆరువిధంబులగును. అందు వాతజలింగనాశనం బెఱ్ఱగనుండును. పిత్తజలింగనాశనము పచ్చగ, నీలముగనుండును. కఫజ

లింగనాశనము తెల్లగనుండును. రక్తజలింగనాశనం ఎఱ్ఱగనుండును. సర్వదోషజలింగనాశనములు పలువిధవర్ణములు గలవిగ నుండును.

పరిమ్లాయిరోగవిశేషలక్షణము

అరుణం మండలం దృష్ట్యాం స్థూలకాచారుణప్రభం,
పరిమ్లాయినిరోగేస్యాత్ మ్లాయి నీలంచ మండలమ్. 55
దోషక్షయాత్ కదాచిత్స్యాత్స్వయం తత్ర ప్రదర్శనం,

తా. పరిమ్లాయిరోగమునందు దృష్టికిపైన లావుగ, గాజువలె ఎఱ్ఱగ నుండుమండలము జనించి పచ్చగ, నీలముగ నుండును. దానియందు దోషము తగ్గినయెడల ఒకానొకప్పుడు నేత్రములుతేటగా తానేగనుపించును. (ఇచట దోషశబ్దమునకు కొందఱుజన్మాంతరకర్మమనియు పఠించెదరు.)

దృష్టిమండలగతరాగలక్షణము

అరుణం మండలం వాతాచ్చంచలం పరుషం తథా. 56
పిత్తాన్మండలమానీలం కాంస్యాభం పీతమేవచ,
శ్లేష్మణా బహుళం స్నిగ్ధం శంఖ కుందేందుపాండురమ్. 57
చలత్పద్మపలాశస్థః శుక్లో బిందురివాంభసః,
మృద్యమానేచ నయనే మండలం తద్విసర్పతి 58
ప్రవాళపద్మపత్రాభం మండలం శోణితాత్మకం,
దృష్టిరాగో భవేచ్చిత్రో లింగనాశే త్రిదోషజే. 59
యథాస్వం దోషలింగాని సర్వేష్వేవ భవంతి హి,

తా. వాతమువలన దృష్టిమండలము ఎఱ్ఱగ, చంచలముగ గరగరగనుండును. పిత్తమువలన ఒకింతనీలముగ, కాంస్యమువంటి వర్ణముగలదిగ, లేక పసపువర్ణముగలదిగ నుండును. కఫమువలన విస్తారముగ, జిగటగ, శంఖము, మొల్లపువ్వు, చంద్రుఁడు అను వానివలె తెల్లగ నుండును. మఱియు కన్నులనలచిన తామరాకుపై కదలుచుండు తెల్లని నీటిబిందువులవలె ఇటునటు నీరు కదలుచుండును. రక్తమువలన దృష్టిమండలము పగడమువలెగాని, లేక ఎఱ్ఱతామరపుష్పమువలె ఎఱ్ఱగగానియుండును. త్రిదోషజలింగనాశనమున విచిత్రఛాయగల మండలములుగలుగును. మఱియు సర్వలింగనాశనరోగమునం దాయారోగదోష లక్షణంబులు గలుగును.

దృష్టిరోగసంఖ్యా.

షడ్లింగనాశాష్షడిమేచరోగా దృష్ట్యాశ్రయాష్షట్చ్ఛ దేవచస్యుః. 60

తా. పూర్వోక్తమైన ౬ విధములైనలింగనాశనంబులును, ఉత్తరోత్ర జెప్పంబడు ౬ విధములైన పిత్తవిదగ్ధదృష్ట్యాదిరోగంబులును జేరి ౧౨ విధములైన దృష్టిరోగంబులంగ నగును.

పిత్తవిదగ్ధదృష్టిలక్షణము.

పిత్తేన దుష్టేన గతేన వృద్ధిం పీతాభవే ద్యస్య నరస్యదృష్టిః,
పీతానిరూపాణిచతేనపశ్యే త్సవై నరః పిత్తవిదగ్ధదృష్టిః. 61

తా. పిత్తము దుష్టంబగుటవలన వృద్ధిజెంది దృష్టియందు పసపువర్ణమును గలుగం జేయును. దానిసంబంధమువలన సర్వపదార్థములు పచ్చగ గనుపించును. ఇదియ పిత్తవిదగ్ధ దృష్టి యనబడును.

దివాంధ్యలక్షణము.

ప్రాప్తేతృతీయంపటలంచదోషే దివానపశ్యేన్నిశివీక్షతే సః,
రాత్రౌసశీతానుగృహీతదృష్టిః పిత్తాల్పభావాదపితానిపశ్యేత్. 62

తా. మూడవపటలమునందు పిత్తదోషము వ్యాపించుటవలన పగటియందు నేత్రములు గనుపించకుండును. రాత్రియందు చల్లగనుండుటచే పిత్తము కొరవడును. దానివలన రాత్రులయందు నేత్రములు గనుపించును. ఇదియ దివాంధ్య మనంబడును.

కఫవిదగ్ధదృష్టిలక్షణము.

తథానరశ్శ్లేష్మవిదగ్ధదృష్టి స్తాన్యేవశుక్లానిహిమన్యతేతు,

తా. అటులనే కఫవిదగ్ధదృష్టిగలవానికి సర్వపదార్థములును తెల్లగ గనుపించును.

*నక్తాంధ్యలక్షణము.

త్రిషుస్థితోయఃపటలేషుదోషో నక్తాంధ్యమాపాదయతిప్రసహ్య.
దివాససూర్యానుగృహీతదృష్టిఃపశ్యేత్తురూపాణికఫాల్పభావాత్,

తా. కఫముమూడవపటలమును జెందుటవలన నక్తాంధ్యము జనించును. అందు సూర్యునితాపమువలన పగటియందు కఫము కొరవడుటచే పగటియందు నేత్రములు గనుపించును.

ధూమదర్శలక్షణము.

శోకజ్వరాయాసశిరోభితాపై రభ్యాహతాయస్యనరస్యదృష్టిః.
ధూమ్రాం స్తథాపశ్యతిసర్వభావా న్సధూమదర్శీతినరఃప్రదిష్టః,

తా. శోకము, జ్వరము, ఆయాసము, మస్తకతాపము అనువానివలన పిత్తము ప్రకోపించి దృష్టియందు వికారమును గలుగంజేయుటవలన సర్వపదార్థములు పొగచే నావరింపఁబడినటుల గనుపించును. ఈరోగము శోకవిదగ్ధదృష్టి యని జెప్పంబడును.

---

* నక్తాంధ్యం మన—రేచీకటి.

(అందు సర్వవస్తువులు పగటియందుమాత్రము పొగగమ్మినటుల గనుపించును. రాత్రి యందు పిత్తము కొరవడుట్టవలన నిర్మలములుగ గనుపించును.)

హ్రస్వదృష్టిలక్షణము.

యో హ్రస్వజాడ్యోదివసేషుకృచ్ఛ్రాద్ధ్రస్వాని రూపాణిచ తేనపశ్యేత్,

తా. దోషము దృష్టిమధ్యగతంబగుటవలన పగటియందు లావుగనుండు పదార్థ ములు సన్నగగనుపించిన హ్రస్వదృష్టి యనంబడును.(ఈరోగము పిత్తమువలన జనించును.)

నకులాంధ్యలక్షణము.

విద్యోతతే యస్యనరస్యదృష్టిర్దోషాభిపన్నా నకులస్యయద్వత్,
చిత్రాణిరూపాణిదివాసపశ్యేత్సవై వికారోనకులాంధ్యసంజ్ఞః.

తా. దృష్టిదోషముచే వ్యాప్తంబై ముంగిసదృష్టితో సమానంబై పగటియందు పలువిధరూపములుగ నగుపడుచుండిన నకులాంధ్య మనంబడును.

గంభీరదృష్టలక్షణము.

దృష్టిర్విరూపాశ్వసనోపసృష్టా సంకోచమభ్యంతరతశ్చయాతి,
రుజావగాఢంచ త మక్షిరోగం గంభీరికేతి ప్రవదంతి తద్జ్ఞాః. 67

తా. దృష్టి వాతమువలన వికృతంబై లోన సంకోచముగలదై పోట్లతో గూడి యుండిన గంభీరదృష్టి యనంబడును.

ఆగంతుకలింగనాశనము.

బాహ్యౌపునర్ద్వావిహసంప్రదిష్టౌ నిమిత్తతశ్చాప్యనిమిత్తతశ్చ,
నిమిత్తతస్తత్రశిరోఽభితాపో జ్ఞేయస్త్వభిష్యందనిదర్శనస్సః. 68

తా. అభిఘాతలింగనాశనము రెండువిధంబులు. అందొకటి యేదోయొకకారణం బునను, రెండవది నిష్కారణంబునను జనించును. అందు విషవృక్షపువ్వుమునైనుండివచ్చిన గాలియొక్క స్పర్శవలన తల తపించి యుష్ణము కండ్లకు దిగి కండ్లు కానరాకుండం జేయునది శిరోభితాప మనంబడును. ఇది నిమిత్తజన్యము. దీనియందు రక్తాభిష్యంద లక్షణములే గలుగును.

అనిమిత్తజలింగనాశలక్షణము.

సురర్షి గంధర్వమహోరగాణాం సందర్శనేనాపిచభాస్కరస్య,
హన్యేతదృష్టిర్మనుజస్యయస్య సలింగనాశస్త్వనిమిత్తసంజ్ఞః. 69
తత్రాక్షివిస్పష్టమివావభాతి వైడూర్యవర్ణావిమలాచదృష్టిః,

తా. దేవ, ఋషి, గంధర్వ, మహాసర్ప, సూర్యాదుల నురిమిజూచుటవలన దృష్టి నష్టంబైన అనిమిత్తజలింగనాశనమని పరగి నేత్రములు స్వచ్ఛముగ, దృష్టి శ్యామలవర్ణ ముగ నుండును. (ఇటులు దృష్టిగత తిమిరరోగలక్షణంబులు జెప్పంబడియెను.)

కంటితెల్లగ్రుడ్డునందు జనించురోగములు.

* అర్మరోగభేదములు

ప్రస్తార్యర్మతను స్తీర్ణం శ్యావం రక్తనిభం సితే,
సశ్వేతం మృదుశుక్లార్మ శుక్లే తద్వర్ధతే చిరాత్. 70
పద్మాభం మృదురక్తార్మ యన్మాంసం చీయతే సితే,
పృథుమృద్వధిమాంసార్మ బహలంచ యకృన్నిభమ్. 71
స్థిరం ప్రస్తారిమాంసాఢ్యం శుష్కంస్నాయ్వర్మపంచమం,

తా. అర్మరోగం బైదువిధంబులు. అందు కంటియొక్క తెల్లనిభాగముపై లేటగ, విస్తీర్ణముగ నల్లగ ఎఱ్ఱగనుండుమాంసము జనించిన ప్రస్తారికమనియు, తెల్లగ, మృదువుగనుండుమాంసము జనించిన కాలక్రమమున వృద్ధిం జెందిన శుక్లార్మమనియు, తామరవలె నెఱ్ఱగ, మృదువుగనుండుమాంసము జనించిన రక్తార్మమనియు, విస్తీర్ణముగ, మృదువుగ, యకృత్తువలె స్థూలముగ, నల్లగ గనుపించిన అధిమాంసార్మమనియు కఠినంబై ప్రసరించునదియై స్రావరహితంబై యుండుమాంసము జనించిన స్నాయ్వర్మమనియు జెప్పంబడును.

శుక్తిరోగలక్షణము

శ్యావాస్స్యుః పిశితనిభాస్తు బిందవోయే
శుక్త్యాభా స్సితనియతా స్సశుక్తిసంజ్ఞః. 72

తా. కంటియొక్క తెల్లగ్రుడ్డుపైనల్లగ, మాంసతుల్యముగ ముత్యపుచిప్పవర్ణతుల్యముగ బిందువులుజనించిన శుక్తి యనఁబడును.

అర్జునలక్షణము.

ఏకోయశ్శశరుధిరోపమశ్చ బిందుశ్శుక్లస్థోభవతితదర్జునంవదంతి.

తా. కంటియొక్క తెల్లనిభాగమున రక్తమువలె నొకబిందువు జనించిన అర్జునమనంబడును.

పిష్టకలక్షణము.

శ్లేష్మమారుతకోపేన శుక్లేమాంసం సమున్నతం,
పిష్టవ త్పిష్టకం విద్ధి మలాక్తాదర్శసన్నిభమ్. 74

తా. కఫవాతముల ప్రకోపమువలన నేత్రములయొక్క తెల్లనిగ్రుడ్డునందు పిండివలె తెల్లగనుండు మాంసము జనించిన పిష్టక మనంబడును. ఇది మలయుక్తమైన యద్దమువలె కనుపించును.

---

* అర్మ మన దుర్మాంసము.

సిరాజాలలక్షణము.

జాలాభః కఠినశిరో మహాంత్సరక్తస్సంతానస్స్మృతఇహజాలసంజ్ఞితస్తు,

తా. కంటియొక్క తెల్లగుడ్డునందు కఠినముగ, గొప్పగ, ఎఱ్ఱగనుండు [1]సిరలు వ్యాపించి వలతో సమానంబై యుండిన సిరాజాల మనంబడును.

సిరాజపిటికలక్షణము.

శుక్లస్థా స్సితపిటికా స్సిరావృతాయా
స్తాబ్రూయా దసితసమీపజా స్సిరాజాః. 75

తా. కంటియొక్క తెల్లనిగ్రుడ్డుపైనుండు నల్లనిభాగమునకు సమీపమున సిరలు వ్యాపించి తెల్లనై సన్ననికురుపులు గలుగంజేసిన సిరాజపిటిక యనంబడును.

బలాసలక్షణము.

కాంస్యాభో మృదురథ వారిబిందుకల్పో
విజ్ఞేయో నయనసితే బలాససంజ్ఞః,

తా. కంటియొక్క తెల్లనిభాగమున కంచుతోసమానమైన కాంతిగలదిగ, కఠినముగ, లేక నీటిబిందువుతో తుల్యముగనుండు గ్రంథి జనించి యొకింతయుబ్బి గుండ్రముగనుండిన బలాసమనంబడును. (ఇటుల కంటి తెల్లగ్రుడ్డునందు జనించురోగములు జెప్పంబడియెను.)

పూయాలసలక్షణము

పక్వ శ్శోథ స్సంధిజో యస్సతోద
స్స్రావేత్పూయం పూతిపూయాలసాఖ్యః. 76

తా. నేత్రసంధియందు వాపు జనించి పండి సూదులతో పొడుచునటుల వేదనతోడంగూడి దుర్గంధముగ చీమును గార్చుచుండిన పూయాలస మనంబడును.

ఉపనాహలక్షణము.

గ్రంథిర్నాల్పో దృష్టిసంధావపాకీ కండుప్రాయోనీరుజస్తూపనాహః.

తా. నేత్రసంధియందు లావుగ. ఒకింతపక్వముగలదిగ; కమురుదతో గూడినదిగ, వేదనారహితముగ నుండు గ్రంథి జనించిన ఉపనాహ మనంబడును.

నేత్రనాడీలక్షణము.

గత్వా సంధీ నశ్రుమార్గేణ దోషాః
కుర్యు స్స్రావాన్ లక్షణై స్సై స్స్వై రుపేతాన్,

1 సిర యన భోలునరము.

తం హి స్రావం నేత్రనాడీతి చైకే
తస్యాలింగం కీర్తయిష్యే చతుర్ధా. 78

తా. వాతాదిదోషములు * అశ్రువులయొక్క మార్గమువలన సంధులయందు ప్రవేశించి తమతమలక్షణములతోడంగూడి స్రావము గలుగంజేసిన నేత్రనాడి యని కొందఱు వచించెదరు. అది నాలుగువిధంబులు. ఎట్లనిన:—

పాకస్సంధౌ సంస్రవేద్యస్తుపూయం పూయాస్రావోసౌగదస్సర్వజస్తు,
శ్వేతంసాంద్రంపిచ్ఛిలంసంస్రవేద్ధి శ్లేష్మస్రావోసావికారోమతస్తు. 79
రక్తాస్రావశ్శోణితాద్యోవికారస్స్రవేదుష్ణంతత్రరక్తంప్రభూతం,
హారిద్రాభంపీతముష్ణంజలంవా పిత్తాస్రావస్సంస్రవేత్సంధిమధ్యాత్. 80

తా. నేత్రసంధియందు వాపు జనించి పండి చీమునుగార్చుచు సన్నిపాతాత్మకయుక్తంబై యుండిన పూయస్రావ మనంబడును. మఱియు తెల్లగ, గట్టిగ, బంకగ చీమును గార్చుచుండిన శ్లేష్మస్రావి యనంబడును. రక్తప్రకోపమువలన విశేషముగ, ఉష్ణముగ నేత్రమువలన రక్తస్రావముగలది రక్తజస్రావ మనంబడును. నేత్రసంధుల యందు పసపుచాయగ, లేక పచ్చగ, ఉష్ణముగ నీరు గార్చుచుండునది పిత్తజస్రావ మనంబడును.

పర్వణి అలజీలక్షణములు.

తామ్రాతన్వీదాహపాకోపపన్నా జ్ఞేయావైద్యైఃపర్వణీవృత్తశోథా,
జాతాసంధౌశుక్లకృష్ణేఽలజీస్యాత్తస్మిన్నేవఖ్యాపితాపూర్వలింగైః.

తా. కంటియొక్క తెల్లనిసంధిపైగాని, లేక నల్లనిసంధిపైగాని, ఎఱ్ఱగ, చిన్నవిగ, గుండ్రముగనుండు పిటికలు జనించి తాపయుక్తమై పండిన పర్వణియనియు, అస్థానంబుననే పూర్వోక్తమగుప్రమేహపిటికాలక్షణయుక్తంబై పెద్దవిగనుండుపిటికలు జనించిన అంజి యనియు జెప్పంబడును.

క్రిమిగ్రంథిలక్షణములు.

క్రిమిగ్రంథిర్వర్త్మనఃపక్ష్మణశ్చ కండూంకుర్యుఃకృమయస్సంధిజాతాః,
నానారూపావర్త్మశుక్లాంతసంధౌ చరంత్యంతర్నయనందూషయంతః

తా. కంటిఱెప్పలయందును, ఱెప్పవెండ్రుకల సంధులయందును, పలువిధములైన క్రిములు, దురదజనించిన గ్రంథి యనంబడును. మఱియు నది కంటియొక్క తెల్లభాగమునందలి సంధులయందు వ్యాపించి కంటియొక్క లోభాగమును జెరచి లోన దిరుగుచుండిన క్రిమిగ్రంథి యనంబడును.

* అశ్రువులన—కంటినీరు,

వర్త్మరోగము, ఉత్సంగపిటికాలక్షణము.

అభ్యంతరముఖీ తామ్రా బాహ్యతో వర్త్మతశ్చయా,
సోత్సంగోత్సంగపిటికా సర్వజా స్థూలకండురా. 83

తా. కంటియొక్క లోభాగమున ముఖముగల కురుపుజనించి ఎఱ్ఱనై, కఠినంబై, దురదతోకూడినదై, కంటిరెప్పలయొక్క పైటిమధ్యభాగమున నుబ్బియుండిన ఉత్సంగ పిటిక యనంబడును. ఇది త్రిదోషమువలన జనించును.

కుంభికాలక్షణము.

వర్త్మాంతే పిటికాధ్మాంతా భిద్యంతేచ స్రవంతిచ,
కుంభీకబీజసదృశాః కుంభికా స్సన్నిపాతజాః.

తా. కంటియొక్క యొకపార్శ్వమున దాడిమవిత్తువలెనుండు కురుపు జనించి యదిమిన నుబ్బుచు పగిలి మసివలె స్రావమును గలుగంజేయుచుండిన కుంభిక యనం బడును. ఇది త్రిదోషమువలన జనించును.

పోథకీలక్షణము

స్రావిణ్యః కండురాగుర్వ్యో రక్తసర్షపసన్నిభాః,
రుజావంత్యశ్చ పిటికాః పోథక్య ఇతి కీర్తితాః. 85

తా. రెప్పలయొక్క లోభాగములో ఎఱ్ఱావాలప్రమాణముగల కురుపులు జనిం చిన రక్తమునుగార్చుచు దురదతోగూడి జడత్వము, కడునొప్పిగలవై యుండిన పోథకి యనంబడును.

వర్త్మశర్కరాలక్షణము

పిటికాయాః ఖరా స్థూల సూక్ష్మాభి రభిసంవృతా,
వర్త్మస్థా శర్కరానామ సరోగో వర్త్మదూషకః. 86

తా. కంటియందు కఠినముగ, లావుగ నుండు కురుపుజనించి చుట్టుసన్నని కురు పులవలన వ్యాప్తంబై యుండిన వర్త్మశర్కర యనంబడును. ఇది కంటిరెప్పలం జెరచును.

అర్శోవర్త్మలక్షణము.

ఉర్వారుబీజప్రతిమాః పిటికా మందవేదనాః,
శ్లక్ష్ణాః ఖరాశ్చ వర్త్మస్థా స్తదర్శోవర్త్మ కీర్త్యతే. 87

తా. కంటిరెప్పలయందు దోసవిత్తులతో సమానంబులుగ, అల్పవేదన, నునుపు, కాఠిన్యము కలవిగనుండు కురుపులు జనించిన అర్శోవర్త్మ మనంబడును.

శుష్కార్శోలక్షణము.

దీర్ఘాంకురః ఖరస్తబ్ధో దారుణోఽభ్యంతరోద్భవః,

వ్యాధిరేషోఽతివిఖ్యాత శ్శుష్కార్శోనామ నామతః. 88

తా. కంటిలోపల పొడవుగ, గరగరగ, కఠినముగ, దుఃఖకరముగ నుండు మాంసపుమొలక జనించిన శుష్కార్శ మనంబడును. ఇది త్రిదోషమువలన జనించును.

అంజనలక్షణము

దాహ తోదవతీ తామ్రా పిటికావర్త్మసంభవా,
మృద్వీ మంద రుజా సూక్ష్మా జ్ఞేయా సాంజననామికా. 89

తా. దాహము, పోట్లు అనువానితోడంగూడి ఎఱ్ఱగ, మృదువుగ, చిన్నదిగ, ఒకింతవేదన గలదిగనుండు కురుపు రెప్పలయందు జనించిన అంజన మనంబడును. ఇది త్రిదోషమువలన జనించును.

బహుళవర్త్మలక్షణము

వర్త్మోపచీయతే యస్య పిటికాభి స్సమంతతః,
సవర్ణాభి స్థిరాభిశ్చ విద్యా ద్బహుళవర్త్మతత్. 90

తా. రెప్పలయొక్క సర్వప్రదేశము చర్మముతో సమానముగ, కఠినముగ నుండు కురుపులవలన వ్యాప్తంబై యుబ్బియుండిన బహుళవర్త్మ మనంబడును. ఇది త్రిదోషము వలన జనించును.

వర్త్మబంధలక్షణము

కండూమతాల్పతోదేన వర్త్మశోథేన యో నరః,
నసమం ఛాదయేదక్షి యత్రాసౌ వర్త్మబంధకః. 91

తా. రెప్పలు వాచి దురద, ఒకింతవేదన అనువానితోడం గూడియుండుట వలన మూయుట కనుకూలించకుండిన వర్త్మబంధ మనంబడును. ఇది త్రిదోషమువలన జనించును.

క్లిష్టవర్త్మలక్షణము

మృద్వల్పవేదనం తామ్రం యద్వర్త్మసమమేవ చ,
అకస్మాచ్చ భవే ద్రక్తం క్లిష్టవర్త్మేతి తద్విదుః. 92

తా. నేత్రములయొక్క క్రిందిరెప్పలు, పైరెప్పలు, ఏకకాలంబున మృదువులై అల్పవేదనగలవై ఎఱ్ఱనై యకస్మాత్తుగ గడునెఱ్ఱగనైన క్లిష్టవర్త్మ మనంబడును. ఇది కఫరక్తమువలన జనించును.

వర్త్మకర్దమలక్షణము

క్లిష్టం పునః పిత్తయుతం శోణితం విదహే ద్యదా,
తదాక్లిన్నత్వ మాపన్న ముచ్యతే వర్త్మకర్దమః. 93

తా. పూర్వోక్తక్లిష్టవర్త్మమునందు మరల సిత్త్రయుక్తరక్తం బెపు డుడికిగో అపు డది బురదవలె నగును. ఇదియ వర్త్మకర్దమ మనంబడును. ఇది పిత్తాధికసన్నిపాతము వలన జనించును.

శ్యావవర్త్మలక్షణము

వర్త్మయద్బాహ్యతోఽంతశ్చ శ్యావం శూనం స వేదనం,
తదాహు శ్శ్యావవర్త్మేతి వర్త్మరోగవిశారదాః. 94

తా. రెప్పలయొక్క పైభాగము, లోభాగము నల్లనై వాచి పోట్లతో గూడి యుండిన శ్యావవర్త్మ మనంబడును. ఇది వాతాధికత్రిదోషమువలన జనించును.

ప్రక్లిన్నవర్త్మలక్షణము

అరుజం బాహ్యత శ్శూనం వర్త్మయస్య నరస్య హి,
ప్రక్లిన్నవర్త్మ తద్విద్యాత్ క్లిన్నమత్యర్థమంతతః. 95

తా. రెప్ప యొకింతవేదన వెలపట వాపుగలదై రెప్పకొలుకులకు సమీపమున మిక్కుటముగ చితచితలాడుచుండిన ప్రక్లిన్నవర్త్మ మనంబడును. ఇది కఫాధిక్యమువలన జనించును.

అక్లిన్నవర్త్మలక్షణము

యస్య ధౌతాన్య ధౌతాని సంబధ్యంతే పునఃపునః,
వర్త్మాన్యపరిపక్వాని విద్యాదక్లిన్నవర్త్మతత్. 96

తా. కంటిరెప్పలం గడిగినను లేక గడుగకున్నను, బంకవలె పలుమారు కరచుకొని లోభాగము పండక చీముతోగూడకనుండిన అక్లిన్నవర్త్మ మనంబడును.

వాతహతవర్త్మలక్షణము.

విముక్తసంధి నిశ్చేష్టం వర్త్మయస్య నమీల్యతే,
ఏతద్వాతహతం వర్త్మ జానీయా దతిచింతకః. 97

తా. రెప్పసంధులు వీడుటవలన కన్నులు తెరచుటకు, మూయుట కశక్యంబై చిన్నవియై రెప్పలు మూతపడకుండిన వాతహతవర్త్మ మనంబడును.

అర్బుదలక్షణము

వర్త్మాంతరస్థం విషమం గ్రంథిభూత మవేదనం,
ఆచక్షతేఽర్బుదమితి సరక్త మవిలంబితమ్. 98

తా. రెప్పలయొక్క లోభాగము మందవేదనగలదై ఒకింత యెఱ్ఱనై శీఘ్రముగ వృద్ధిబెందునదియై విషమమై దానియందు గ్రంథిజనించిన అర్బుద మనంబడును. ఇది త్రిదోషమువలన జనించును.

నిమేషలక్షణము

నిమేషిణీ స్సిరా వాయుః ప్రవిష్టో వర్త్మసంశ్రయః,
ప్రచాలయతి వర్త్మాని నిమేషంనామ తం విదుః. 99

తా. ఱెప్ప నాశ్రయించియుండు వాయువు నిమేషోన్మేషముల జేయునట్టి సిరలయందుజేరి ఱెప్పల గదలింపుచుండిన నిమేష మనంబడును.

శోణితార్శోలక్షణము.

వర్త్మస్థో యో వివర్ధేత లోహితో మృదురంకురః,
తద్రక్తజం శోణితార్శ ఛిన్నం ఛిన్నం ప్రవర్ధతే. 100

తా. రక్తసంబంధమువలన ఱెప్పలయొక్క లోభాగమున యెఱ్ఱగ, మృదువుగ నుండు మొలకలు జనించిన శోణితార్శ మనంబడును. దీనిని పలుమారు గోసినను మరల మరల బెరుగుచుండును.

లగణలక్షణము.

అపాకీ కఠిన స్థూలో గ్రంథిర్వర్త్మ భవో రుజః,
సకండూః పిచ్ఛిలః కోల సంస్థానో లగణస్తు సః. 101

తా. ఱెప్పలయందు రేగుకాయవలె కఠినముగ, స్థూలముగ, కండూయుక్తముగ జిగటగ నుండుగ్రంథి జనించిన లగణ మనంబడును. ఇది కఫాధిక్యమువలన జనించును. దీనియందు పోట్లు, పాకము (పండుట) లేకుండును.

బిసవర్త్మలక్షణము.

త్రయోదోషా బహిః శ్శోథం కుర్యుశ్ఛిద్రాణి వర్త్మనోః,
ప్రస్రవత్యంతరుదకం బిసవ ద్బిసవర్త్మ తత్. 102

తా. దోషత్రయ ప్రకోపమువలన ఱెప్పల పైభాగము వాచి ఛిద్రములతోగూడి తామరతూండ్లవలె లోన నీరును గార్చుచుండిన బిసవర్త్మ మనంబడును.

కుంచనలక్షణము.

వాతాద్యావర్త్మసంకోచం జనయంతి యదా మలాః,
తదా ద్రష్టుం న శక్నోతి కుంచనంనామ తద్విదుః. 103

తా. ప్రకోపించిన వాతాదిదోషములు ఱెప్పలను చిన్నవిగజేసిన నేత్రములనుదెరచి చూచుట కశక్యంబగును. ఈరోగము కుంచనమనియు, లేక కృచ్ఛోన్మీలనమనియు జెప్పంబడును.

పక్ష్మకోపలక్షణము.

ప్రచాలితాని వాతేన పక్ష్మాణ్యక్షి విశంతి హి

ఘృష్యంత్యక్షీ ముహుస్తాని సంరంభం జనయంతిచ. 104

అసితే సితభాగేన మూలకోశా త్పతంత్యపి,
పక్ష్మకోప స్సవిజ్ఞేయో వ్యాధిః పరమదారుణః. 105

తా. వాతముచే కంటిరెప్పలు చలింపజేయఁబడుటవలన వెంట్రుకలు కంటిలోఁ ప్రవేశించి పలుమారు తెల్లగ్రుడ్డునందుగాని, నల్లగ్రుడ్డునందుగాని యొరసికొనుటచే వాపుగలిగి వెంట్రుకలు మూలమునుండి వదలును. ఇదియె పక్ష్మకోప మనియు, అథవా ఉప పక్ష్మమనియు జెప్పఁబడును. ఇది కడుభయంకరమైనది.

పక్ష్మశాతలక్షణము

వర్త్మపక్ష్మాశయగతం పిత్తం రోమాణి శాతయేత్,
కండూం దాహంచ కురుతే పక్ష్మశాతం తమాదిశేత్. 106

తా. రెప్పలు, రెప్ప వెంట్రుకలు - వీనిమూలమునందుండుపిత్తము ప్రకోపించుట వలన వెంట్రుకలూడి రెప్పలయందు దురదను, దాహమును గలుగజేసిన పక్ష్మశాత మనఁబడును.

త్రికటుకాద్యంజనము.

కటుత్రయంచాపిఫలత్రయంచ జ్యోతిష్మతీవేల్లకరంజబీజం,
ప్రపౌండరీకంమధుకంచతామ్రం సింధూద్భవంవై పటికంచశంఖమ్.
రసాంజనంగైరికచందనేద్వే ద్రాక్షానిశాశాబరలోధ్రకంచ,
తుత్థంచపీతాహ్వయరోహిణీచ పేష్యంకరంజస్వరసేనసర్వమ్. 108
తుత్థాదిరేకోద్విగుణోరసాదిః ప్రపౌండరీకాదిగణంత్రిభాగం,
శేషంచతుర్భాగమిదంనిహన్యా ద్వర్తిస్సునేత్రస్సకలాంశ్చరోగాన్.
కాచంచపుష్పంపటలంవ్రణంచ దుర్మాంసకండూపిటకంకుకూనం,
దాహంచరాగంచనిశాంధతాంచ తథాధిమంథంవినిహంతిశీఘ్రమ్.
(ఆయుర్వేదే)

తా. త్రికటుకములు, కరకతాండ్రయుసిరికలు, వెక్కుడువిత్తులు, వాయు విడంగములు, క్రానుగవిత్తులు - ఇవి దినుసుకు నాలుగేసిభాగములు, ప్రపౌండరీకము, అతిమధురము, తామ్రభస్మము, సైంధవలవణము, పటిక, శంఖము - ఇవి దినుసుకు 3 భాగములు, రసాంజనము, కావిరాయి, శ్రీగంధము, రక్తచందనము, ద్రాక్షపండ్లు, పసపు, తెల్లలొద్దుగ, లొద్దుగ - ఇవి దినుసుకు రెండేసిభాగములు, మైలుతుత్తము, మ్రానిపసపు, కటుకరోహిణి - ఇవి దినుసుకొక్కొకభాగము, ఇటులవానినెల్ల ఖల్వములో నునిచి క్రానుగచెక్కరసముతో మర్దించి కణికలుజేసి ఉదకముతో జాది కన్నులనబెట్టిన కాచము, పువ్వులు, పటలములు, వ్రణములు, దుర్మాంసము, దురదలు,

నేత్రరోగమునకు రసక్రియ

పారదో విద్రుమం నాగ కాసీసంచ రసాంజనం,
సైంధవం త్ర్యూషణం తామ్రం తుత్థం గైరిక లోధ్రకమ్. 121
పుత్రజీవీ శిలా ముస్తా గిరికర్ణ్యభయా సమం,
చించా సౌవీరకం శుద్ధంనింబపత్రద్రవైస్స్రుతమ్. 122
పిష్ట్వాతామ్రతలేక్షౌద్రైః వర్తికాచార్మశుక్లజిత్, (మాధవనిదానే)

తా. రసభస్మము, పగడము, సీసభస్మము, కాసీసము, రసాంజనము, సైంధవలవణము, త్రికటుకములు, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసినమైలుతుత్థము, కావిరాయి, లొద్దుగచెక్క, పుత్రజీవివిత్తులు, శుద్ధిజేసినమణిశిల, తుంగముస్తెలు, తెల్లగంటెనవిత్తులు, కరక్కాయ, చింతగింజలు, శుద్ధిజేసిన సౌవీరాంజనము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి వేపాకురసముతో మర్దించి ముద్దజేసి తామ్రపాత్రలో నునిచి తేనెపోసి రాగిగిన్నెతో మర్దించి కణికలుజేసి తేనెతోచాది కన్నులబెట్టిన అర్మము, కంటిపువ్వులు, హరించును.

నేత్రాంజనము

కణా సౌవీర కర్పూర నాగ పారద తీక్ష్ణకమ్. 123
విషంచ లోహపాత్రేతు నంద్యావర్తరసైర్దినం,
మర్దయే ల్లోహముష్ట్యాథ పటికం చూర్ణితం క్షిపేత్. 124
మర్దితం మర్దయేద్భూయోవర్తిశ్శుక్లామ్లపిత్తజిత్, (ఆయుర్వేదే)

తా. పిప్పళ్ళు, సౌవీరాంజనము, కర్పూరము, సీసభస్మము, రసభస్మము, ఇనుపభస్మము, శుద్ధిజేసిన వసనాభి-వీనిని సమభాగములుగ ఇనుపపాత్రములోనునిచి నంద్యావర్తపురసముతో నొకదినము ఇనుపగుండుతో మర్దించి పటికచూర్ణము గలిపి, మరల మర్దించి కణికలుజేసి రుండించి కన్నులబెట్టిన కంటిపువ్వులు, అమ్లపిత్తము హరించును.

తామ్రాద్యంజనము

మృతతామ్రం సధాన్యాభ్రం శిఖితుత్థంచ ఖర్పరీ. 125
దశనిష్కం పృథక్చూర్ణ్య మేకీకృత్యాచ ఖర్పరే,
క్షిప్త్వా మందాగ్నినా పాచ్యం తద్గర్భే శుద్ధగంధకమ్. 126
దత్వాల్పమల్పం భూయోపి రుధ్వా ధూమం ప్రయత్నతః,
చూర్ణితం జాయతే శుద్ధం త్రింశత్కర్షంతు గంధకమ్. 127
సముత్తార్య క్షిపే త్తోయే ప్రస్థమాత్రేతు మర్దయేత్,

తజ్జలంచాన్యభాండస్థం కృత్వాథః కిట్టవర్జితమ్. 128
తజ్జలంచాతపే శోష్యం ఘనీభూతే విమిశ్రయేత్,
శిఖితుత్థం శిలాచూర్ణం కర్షాంశం వస్త్రగాలితమ్. 129
మధ్వాజ్యస్తన్యతో ఖ్యాతం సర్వనేత్రరుజాపహం,
(మాధవనిదానే)

తా. తామ్రభస్మము, ధాన్యాభ్రకము, మైలుతుత్థము, శుద్ధిజేసినకఫరి-వీనిని దినుసుకు ౧౦ నిష్కములయెత్తుచొప్పున చూర్ణముగావించి సేకముజేసి మూకుడులో నునిచి పొయిమీఁదబెట్టి అందు శుద్ధిజేయఁబడి చూర్ణముచేయఁబడిన ౩౦ కర్షముల గంధకమును పలుమారు కొంచెకొంచెముగ వేయుచు బాసిబాగ బైలువెడలుకుండునటుల పై మూకుడుమూతిని మఱియొకమూకుడుచే మూయుచు గంధకబంతయు జీర్ణంబగువఱకు పాకముచేసిన శుద్ధంబగును. పిదప దానిని సాంగశీతలమున దీసి ఒక ప్రస్థముసీళ్ళలో కలిపి మర్దించి నీళ్ళకడుగుననుండు మష్టును వర్జించి మఱియొక కుండలోపోసి గట్టియగువఱకు ఎండ నెండించి అందు కర్షప్రమాణము శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్థమును, శుద్ధిజేసినశిలాజిత్తును చూర్ణముగావించి వస్త్రగాలితముజేసి గలిపి కణికలుజేసి తేనెతోగాని, లేక నేతితోగాని, లేక చనుపాలతోగాని చాది కన్నులబెట్టిన సర్వనేత్రరోగములు హరించును.

రసాంజనాద్యంజనము

శుక్లార్మజే విషంకృష్ణా యుక్తం గోమూత్రభావితమ్. 130
సాముద్రఫేనం పటికం కురువింద రసాంజనం,
కూర్మపృష్ఠంచ తుల్యాంశం సర్వాంశంచ మనశ్శిలా. 131
శిలాయాద్విగుణం వ్యోషం వ్యోషా ద్విగుణసైంధవం,
లోహచూర్ణం విషంచైవ ప్రత్యేకం సైంధవాంశకమ్. 132
పిష్ట్వా క్షౌద్రయుతం చాజ్యం పిల్లశుక్లార్మకం జయేత్, (చరకే)

తా. అతివస, పిప్పళ్ళు-ఈరెంటిని గోమూత్రముతో భావనజేసి చాది కన్నుల బెట్టిన కంటిపువ్వులు, సీరుగారుట హరించును. మఱియు సముద్రపునురుగు, పటిక, ఇంగిలీకము, రసాంజనము, తాఁబేటివీఁపుప్పుట్టె ఇవి సమభాగములుగ వీనికిసమము శుద్ధిజేసిన రక్తమణిశిల, రక్తమణిశిలకు రెండింతలు త్రికటుకములు, దానికి రెండింతలు సైంధవలవణము, సైంధవలవణమునకు సమము లోహభస్మము, లోహభస్మమునకు సమము అతివస-ఇటుల వీనినెల్ల సేకముజేసి తేనెతోగాని, లేక నేతితోగాని, నూరి కణికలుజేసి కన్నుల బెట్టిన కంటిపుసి, కంటిపువ్వులు, అర్మరోగము-వీనిని హరింపంజేయును.

సైంధవాద్యంజనము

సైంధవం సూతకం నాగం ధాత్రీచూర్ణం రసాంజనమ్. 133
కణాఘృతం సితాక్షౌద్రం నాగవల్లీదళద్రవైః,
కాంస్యపాత్రే తామ్రముష్ట్యా దినమేకం విమర్దయేత్. 134
వర్తింకృత్వాంజనేహంతి సర్వనేత్రగదామయాన్, (మాధవనిదానే)

తా. సైంధవలవణము, రసభస్మము, సీసభస్మము, ఉసిరికపప్పుచూర్ణము, రసాంజనము, పిప్పళ్ళు-వీనిని సమభాగములుగ కంచుపాత్రలో నునిచి నెయ్యి, పంచదార, పానకము, తేనె, తమలపాకురసము అనువానితో నొకదినము రాగిగుండుతో మర్దించి కణికలుజేసి కన్నుల బెట్టిన కంటిపుసి, పువ్వు, ఎఱుపు, దురద మొదలగు సర్వనేత్రరోగములు హరించును.

తారకాద్యవటికములు

తారం తామ్రం రసం [1]తుత్థం ఖర్పరీ పీతరోహిణీ. 135
రసాంజనం కాంస్యశంఖం హంసపాద్యాద్రవైర్దినం,
వర్తింకృత్వాంజనాద్ధంతి సమస్తంనేత్రజామయమ్. (సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. వెండిభస్మము, తామ్రభస్మము, రసభస్మము, శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్థము, శుద్ధిజేసినకపరి, మ్రానిపసపు, కటుకరోహిణి, రసాంజనము, కంచుభస్మము, శంఖము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి హంసపాదియాకురసముతో నొకదినము మర్దించి కణికలుజేసి నీళ్ళలో జాది కన్నులబెట్టిన సర్వనేత్రరోగములు హరించును.

గజకేసరి

మనశ్శిలా హతంనాగం నాగాద్విగుణ [2]తుత్థకం,
కించిత్కర్పూరకం మర్ద్యం ద్రోణపుష్పరసై ర్దినమ్. 137
వర్తిరేషా హ్యభిష్యంది నాశాయ గజకేసరీ, (చరకే)

తా. శుద్ధిజేసిన మణిశిల, సీసభస్మము, సీసభస్మమునకు రెండింతలు శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్థము, ఒకింత పచ్చకర్పూరము-వీనిని ఖల్వములో నునిచి తుమ్మిపూలరసముతో నొకదినము మర్దించి కణికలుజేసి కన్నులబెట్టిన అభిష్యందము హరించును.

చంద్రకాంజనములు

తుత్థం తామ్ర మయోరజో మధు వచాక్షీరం వరం సైంధవం
శంఖ వ్యోష విళంగ సూతకతకం దార్వీచ న్యగ్రోధకమ్,

---

1 సీసం కర్పూరం ఖర్పరం తథా. 2 రూప్యకమ్.

ధాత్రీ తాళ కరంజ మంజనయుతం చామ్లైశ్చ లుంగద్రవైః
పుష్పం నేత్రవికారకాశ్చ హరతీ చంద్రస్యవాక్యంద్రకమ్. 138

(చంద్రభాష్యే)

తా. శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్థము, తామ్రభస్మము, ఇనుపభస్మము, యష్టిమధుకము, వస, పాలతుత్థము, లవంగములు, సైంధవలవణము, శంఖము, త్రికటుకములు, వాయువిడంగములు, రసభస్మము, చిల్లగింజలు, మ్రానిపసపు, మట్టియూడలు, ఉసిరికపప్పు, శుద్ధిజేసిన తాళకము, క్రానుగవిత్తులు, నీలాంజనము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతోను, మాదీఫలరసముతోను మర్దించి కణికలుజేసి నీళ్ళతోజాది కన్నులబెట్టిన పువ్వులు, సర్వనేత్రరోగములు హరించునని చంద్రుడు వచించెను.

పటికం లోధ్ర రసాంజనం చ తగరం తుత్థం తథానాగకం
రసకం సైంధవ నక్తమాల మధుకం వ్యోషం విడంగం సమం,
పథ్యాభృంగక మాతులుంగకరసైః రక్తే చ నేత్రే క్షిపేత్
పటలం పుష్పకకాచకండుహరతీ చంద్రస్యవాక్యంద్రకమ్. 139

(చంద్రభాష్యే)

తా. పటిక, లొద్దుగచెక్క, రసాంజనము, తగరభస్మము, శుద్ధిజేసినమైలుతుత్థము, సీసభస్మము, శుద్ధిజేసిన కపరి, సైంధవలవణము, క్రానుగవిత్తులు, యష్టిమధుకము, త్రికటుకములు, వాయువిడంగములు, కరక్కాయ - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గుంటగలగరరసము, మాదీఫలరసము అనువానితో మర్దించి కణికలుజేసి కన్నులబెట్టిన కంటియెఱుపులు, పొరలు, పువ్వులు, కాచము, దురద-వీనిని హరింపజేయునని చంద్రుడు వచించెను.

కతక మణిశిలాహ్వా ధాత్రి కాక్షీరతుత్థం
దరద మధుక లోధ్రం తాళకాఖ్యం సమీరం,
త్రికటుకద్వికరంజం దారు దార్వీ సవేల్లం
పటిక కుముద శంఖం తామ్రనాగాభ్రకాంతమ్. 140

కునటిమణిశిలా వై తాళకం తృష్ణకం చ
జలధిలవణఫేనం గైరికాఖ్యం చ సర్వం,
సరసపటక విశ్వా భృంగకం చార్ద్రకంచా
ప్యమృత మధు ఘృతైః స్యాత్కల్పితం నేత్రవర్తి. 141

పటల తిమిర పుష్పం కండుకం లోహితం చ

శ్వయథు జలనిబర్హం చంద్రవాక్చంద్రకం చ. (చంద్రభాష్యే) 142

తా. చిల్లగింజ, శుద్ధిజేసిన మణిశిల, ఉసిరికపప్పు, శుద్ధిజేసిన పాలతుత్థము, శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకము, యష్టిమధుకము, లొద్దుగచెక్క, శుద్ధిజేసిన తాళకము, శుద్ధిజేసిన గావీరము, త్రికటుకములు, క్రానుగచెక్క, నెమలిచెక్క, దేవదారు, మ్రానిపసపు, చిరియాలు, పటిక, తెల్లకలువ, శంఖము, తామ్రభస్మము, నాగభస్మము, అభ్రకభస్మము, కాంతభస్మము, శుద్ధిజేసిన రక్తమణిశిల, శుద్ధిజేసిన తాళకము, పిప్పళ్ళు, ఉప్పు, సముద్రపునురుగు, కావిరాయి-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి మట్టియూలు, శొంఠి, గుంటగలగర, అల్లము అనుపాని రసములతో మర్దించి కణికలుజేసి ఆవుపన్నతోగాని, తేనెతోగాని, నేతితోగాని చాది కన్నులబెట్టిన కంటిపొరలు, తిమిరములు, కంటిపువ్వులు, దురద, ఎఱుపు, కంటివాపు, నీరుగారుట-వీనిని హరింపజేయునని చంద్రుఁడు వచించెను.

నయనామృతము

మయూరతుత్థం సింధూత్థం తుత్థం ఫేనం రసాంజనం,
టంకణం మరిచం తుల్యం జంబీర రసపేషితమ్. 143
త్రిరాత్రం తామ్రపాత్రస్థం కాచార్మపటలాపహం,
కండూ వ్రణహరం నామ్నా నయనామృతముత్తమమ్. (ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్థము, సైంధవలవణము, శుద్ధిజేసిన పాలతుత్థము, సముద్రపునురుగు, రసాంజనము, వెలిగారము, మిరియాలు-వీనిని సమభాగములుగ తామ్రపుపాత్రలో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో 3 దినములు మర్దించి కన్నుల బెట్టిన కాచము, అర్మము, పొరలు, దురద, వ్రణము హరించును.

ఖర్పర్యాద్యంజనము

ఖర్పరి తుత్థ రసాంజన ఫేనం శంఖ శిలా సపునర్నవత్రిఫలా,
నింబరసేన విమర్ద్య చ వటికాః కాచ తిమిరపటలాని చ పుష్పమ్. 145
(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసిన కఫరి, శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్థము, రసాంజనము, సముద్రపునురుగు, శంఖము, శుద్ధిజేసిన మణిశిల, తెల్లగలిజేరు, త్రిఫలములు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో బాగుగ నూరి కణికలుజేసి నీళ్ళతోఁజాది కన్నులబెట్టిన కాచము, తిమిరము, పొరగప్పినకండ్లు, కంటిపువ్వు హరించును.

తిలపుష్పాంజనము

మరీచం ఖర్పరీచైవ తిలపుష్పం తథైవ చ,
ఏకైకం ద్విగుణం ప్రోక్తం జంబనీరేణ పేషయేత్ 146

నాశయే త్తిమిరం కండూం పటలా న్యర్బుదానిచ,
అతిరక్తాని మాంసాని హ్యేకరాత్రేణ నాశయేత్. (బాహటే) 147

తా. మిరియాలు ౨ భాగములు, శుద్ధిజేసినకఫరి ౪ భాగములు, నువ్వులపువ్వు ౮ భాగములు-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో మర్దించి కణికలు జేసి కన్నులబెట్టిన [1]తిమిరములు, దురద, కంటిపొరలు, అర్బుదము, కంటి ఎఱుపు, దుర్మాంసము ఒకదినములో హరించును.

మరిచాంజనము

మరిచామలకం కరంజబీజం క్రమవృద్ధ్యుత్తరభృంగతోయవర్తిః,
తిమిరంపటలంనిహంతికాచం సుకృతంకర్మయథాకృతం భవేత్తత్. 148
(ఆయుర్వేదే)

తా. మిరియాలు ౧ భాగము, ఉసిరికపరుగు ౨ భాగములు, కానుగవిత్తులు ౩ భాగములు-ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి గుంటగలగరాకురసముతో నూరి కణికలు జేసి నేత్రములయం దంజనముచేసిన కానరానికన్నులు, పొరలు, కాచము, జన్మాంతర సుకృతకర్మవలన హరించును.

చంద్రప్రభాంజనము

ఫేనంచముండంకతకస్యబీజం నారంకపాలంసహకుక్కుటాండం,
మనశ్శిలా మాగధసంప్రయుక్త మాజన్మజాతం కుసుమం నిహంతి.
(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. సముద్రపునురుగు, ఇనుపభస్మము, చిల్లగింజ, నరునికపాలము, కోడిగ్రుడ్ల పెంకులు, శుద్ధిజేసిన మణిశిల-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి జీలకఱ్ఱ కషాయముతో నూరి కణికలుజేసి కన్నులబెట్టిన జనించినది మొదలుకొని యుండుకంటిపువ్వులు హరించును.

చంద్రోదయవర్తి.

[2]హరిద్రా నింబపత్రాణి పిప్పలీ మరిచానిచ,
[3]విభీతక కరంజాని శంఖ నాభి ర్మనశ్శిలా. 150
[4]ఏతాని సమభాగాని హ్యజామూత్రేణ పేషయేత్,
[5]నాశయే త్తిమిరం కండూం పటలా న్యర్బుదానిచ. 151

---

1 తిమిర మన కండ్లు గానరాకుండుట. 2 హరీతకీ వచాకుష్ఠం. 3 విభీతకస్య మజ్జాచ. 4 సర్వమే తత్సమం కృత్వా. 5 హాకికండూంచ తిమిర మర్బుదం పటలానిచ, అతిరక్తాని మాంసాని పుష్పం వర్ణనిహంతిచ.

అపి త్రివార్షికం శుక్రం మాసేనైకేన నాశయేత్,
అధికానిచ మాంసాని రాత్ర్యంధత్వం తథైవచ. 152
వర్తిశ్చంద్రోదయానామ నృణాం దృష్టివిశోధినీ, (ఆయుర్వేదే)

తా. పసుపు, వేపచిగురు, పిప్పళ్ళు, మిరియాలు, తానికాయలలోనిపలుకులు, క్రానుగవిత్తులు, శంఖము, శుద్ధిజేసిననాభి, శుద్ధిజేసినమణిశిల-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి మేకపంచితముతో నూరి కణికలుజేసి నీళ్ళతో జాది కన్నులబెట్టిన కండ్లు కానరాకుండుట, దురద, పొరలు, అర్బుదము, మూడువత్సరములుగ నుండుకంటిపువ్వులు, దుర్మాంసములు, రేజీకటి-వీని నొకమాసములో హరింపజేయును.

నేత్రరోగములకు దార్వ్యాద్యంజనము

దార్వ్యంచ పటలం కాచం పిల్లం రక్తం తథార్జునమ్. 153
ప్రావార్మ నక్తరోగాణి కండూ క్లేదం వ్యపోహతి,
యాధికా ఘర్షణం శూలం వర్మరోగం వినాశయేత్. 154
నాశయేచ్ఛుక్లరోగాంశ్చ విజానీయా ద్విశేషతః, (శారీరే)

తా. రసాంజనము కన్నులబెట్టిన కంటిపొరలు, కాచము, కంటిపుసి, ఎఱుపు, అర్జునము, నీరుగారుట, అర్మరోగము, రేజీకటి, దురద కండ్లంటుకొనుట-వీనిని హరింపజేయును. మఱియు అడవిమొల్లగంధమును కన్నులబెట్టిన కంటినొప్పి, వర్మరోగము, పువ్వులు-వీనిని హరింపజేయును.

గిరికర్ణికాద్యంజనము

సితగిరికర్ణిమూలం బీజం పుష్పాణి పేషయేద్వర్తిమ్. 155
శఖం నిశాభయం శుంఠీ గతమపి చక్షుర్నివర్తయేత్, (అన్యశాస్త్రే)

తా. తెల్లగంటెనవేరు, దానివిత్తులు, పువ్వులు, శంఖము, పసపు, కరక్కాయ, శొంఠి - వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి గంటెనవేరురసముతో మర్దించి కన్నుల బెట్టిన పోయినకన్నులుకూడ మరల వచ్చును.

కుమారికావర్తి

అశీతి స్తిలపుష్పాణి మరిచానిచ షోడశ. 156
పంచాశ జ్జాతిపుష్పాణి షష్టిః పిప్పలితండులాః,
*ఇయం చంద్రప్రభానామ వర్తి స్తిమిరనాశినీ. (మతాంతరే)

తా. నువ్వులపువ్వులు ౮౦, మిరియాలు ౧౬, జాజిపువ్వులు ౫౦, పిప్పలి బియ్యము ౬౦-ఇటుల వీనినెల్ల నూరి కణికలుజేసి కన్నులబెట్టిన తిమిరములు హరించును.

---

*ఏషాకుమారికావర్తి ర్గతం చక్షు ర్నివర్తయేత్, పోయినకండ్లుకూడా మరల వచ్చును.

శిలాద్యంజనము

శిలా మాగధి కర్పూరం పురాణం తింత్రిణీఫలం,
కరంజం సూరసూత్రేణ దివానక్షత్రదర్శనమ్. (సూరసూత్రే) 158

తా. శుద్ధిజేసినమణిశిల, పిప్పళ్ళు, పచ్చకర్పూరము, ప్రాతచింతపండు, కానుగ విత్తులు-వీని నుదకముతో నూరి కన్నులబెట్టిన పగటియందు నక్షత్రములు గనుపించును.

నారికేళాంజనము

దార్వీవరా మధుక మంభసి నారికేళే
పక్త్వాష్టభాగ పరిశిష్టరసం పునస్తత్,
సాంద్రం విపాచ్య శశి సైంధవమాక్షికాఢ్యం
*హంత్యర్శ కాచ తిమిరార్బుద వర్త్మరోగాన్. (భేషజకల్పే) 159

తా. మ్రానిపసపు, కరక తాండ్ర యుసిరికలు, యష్టిమధుకము-వీనిని దిన సోకటింటి కొక్కొకపలముచొప్పున నలగగొట్టి కుంచెడు నారికేడపుకాయ నీటిలో వైచి ఎనిమిదవభాగము శేషించునటుల కషాయము గాచి మఱియొకకుండలోపోసి సన్నపుసెగను సోలెడు శేషించునటుల గాచి చల్లార్చి యందు నాలుగు మాడలయెత్తు పచ్చకర్పూరము, మాడయెత్తు సైంధవలవణము, ఐదుచిన్నములయెత్తు తేనె గలిపి కన్నుల బెట్టిన అర్శము, కాచము, తిమిరము, అర్బుదము, వర్త్మరోగము (నీరుగారుట)-వీనిని హరింపం జేయును.

నేత్రరోగములకు మహానారికేళాంజనము

మధుకవరా దార్వీణాం పృథక్పలానాం నారికేళసలిలస్య,
ప్రస్థే విపచే దేతత్తుల్యాంశం తత్పునః పచే త్పాత్రే. 160
తుత్థం శశి ఫేన గైరిక సింధూత్థ రసాంజనాని మరిచంచ,
పృథక్పృథ క్పాదనిష్కం క్షిపే దాలోడ్య మాక్షిక విప్లుతమ్.
అంజన మక్షిలే నేత్రే షడధికనవతిం నిహంత్యాశు, (ఆయుర్వేదే)

తా. యష్టిమధుకము, కరక తాండ్ర యుసిరికలు, మ్రానిపసపు-వీనిని దిన సోకొక్కకపలముచొప్పున దంచి ౧ ప్రస్థపు నారికడపుకాయ నీటిలో వైచి ఎనిమిదవ భాగము మిగులునటుల కషాయము గాచి మఱియొకకుండలోపోసి సన్నపుసెగను మరల గాచి ౫ పలములుగ దించికొని చల్లార్చి పిదప యందు శుద్ధిచేసిన మైలుతుత్థము, పచ్చ కర్పూరము, సముద్రపునురుగు, కావిరాయి, సైంధవలవణము, రసాంజనము, మిరియాలు

---

* యుంజాద్వ్రణార్తి తిమిరాద్రిష పిత్తజేషు—పిత్తమువలనగలిగిన నేత్రవ్రణము, తిమిరము,

అనువాని చూర్ణమును దినుసుకు కాలునిమ్మపండుచొప్పున గలిపి తేనె ఒకటిన్నర తులము పోసి కన్నులకెట్టిన ౯౬ నేత్రరోగములు హరించును.

శంఖాదివటికములు

శంఖస్య భాగా శ్చత్వార స్తదర్ధం చ మనశ్శిలా. 162
మనశ్శిలార్ధం మరిచం మరీచార్ధం చ * సైంధవం,
అజాక్షీరేణ సంమర్ద్య ఘుటికాం కారయే ద్బుధః. 163
నిశాంధ్యం తిమిరం కాచం పుష్పాణి పటలాని చ,
అతిమాంసాని రక్తాని సప్తరాత్రేణ నాశయేత్. 164
వారిణా తిమిరం హంతి హ్యర్బుదం హంతి మస్తునా,
పిచ్చటం మధునా హంతి స్త్రీక్షీరేణ తథార్జునమ్. (ఆయుర్వేదే)

తా. శంఖము ౪ భాగములు, శుద్ధిజేసిన రక్తమణిశిల ౨ భాగములు, మిరియాలు ౧ భాగము, సైంధవలవణము ౪ భాగము-ఇటుల వీనినెల్ల నేకముజేసి మేకపాలతో మర్దించి కణికలుజేసి కన్నులబెట్టిన రేజీకటి, కండ్లు గానరాకుండుట, కాచము, కంటి పూలు, పొరలు, దుర్మాంసములు, కంటి యెఱుపులు ఏడుదినములలో హరించును. నీళ్ళతో జాదివేసిన తిమిరము హరించును. పెరుగుమీఁది నీళ్ళతో జాదివేసిన అర్బుదము హరించును. తేనెతో జాదివేసిన పిచ్చటమను నేత్రరోగము, చనుబాలతో జాదివేసిన అర్జునము హరించును.

పుష్పాంజనము

మంజిష్ఠా మధుకోత్పలం దధి కణా త్వక్చవ్య గోరోచనం
మాంసీ చందన శంఖకం గిరిమృదా తుత్థం సపుష్పాంజనం,
సర్వంచైవ సమాన మంజనమిదం యోజ్యం సదా చక్షుషాం
కండూం క్లేదమలం చ శోణిత రుజం పిల్లం చ శుక్లాపహమ్. 166

తా. మంజిష్ఠ, అతిమధురము, కలువపువ్వు, పెరుగు, పిప్పలి, లవంగపట్ట, చవ్యము, గోరోచనము, జటామాంసి, చందనము, శంఖము, కావిరాయి, శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్థము, పుష్పాంజనము - వీనిని సమభాగములుగ నూరి నేత్రములయందు సదా అంజనము వేయుచుండిన దురద, నీరుగారుట, కంటిపుసి, ఎఱుపు, కంటినొప్పి, పిల్లము, శుక్రము హరించును.

గోదంతాద్యంజనము

గోదంతం కుక్కుటాండం మకరజదశనం శంఖచూర్ణం వరాటం
సారంగోద్భూతదంతా జలధిమలయుతం తామ్రచూర్ణం సతుత్థమ్.

* పిప్పలీ.

కర్పూరం రాస్నకం వై పటిక మణిమథూచ్ఛిష్ట మందాగ్నిఘృష్టే
పుష్పంచార్మార్జునం తత్తిమిర పటలకం కాచకం హంతి నేత్రే. 167

తా. ఆవుయొక్క దంతము, కోడిగ్రుడ్డు పెంకులు, మొసలిదంతము, శంఖచూర్ణము, గవ్వలచూర్ణము, జింకపండ్లు, సముద్రపునురుగు, తామ్రచూర్ణము, శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్థము, పచ్చకర్పూరము, సన్నరాస్నము, చంద్రకాంతమణి, జుంటిమైనము. వీనిని పాత్రలో నిడి మందాగ్నిపై నునిచి బాగుగ మర్దించి పిదప నిమ్మపండ్లపులుసుతో మర్దించి కణికలుజేసి నేత్రములయం దంజనము వేసిన కంటిపుప్వులు, అర్మము, అర్జునము, తిమిరము, కంటిపొరలు, కాచము వీనిని హరింపం జేయును.

ధాత్ర్యంజనము

ధాత్రీ పథ్యా విభీతానాం ఫలమజ్జా విచూర్ణితం,
వారిణాపూరితంచక్షు స్తిమిరంహంతినిర్భరమ్. (మాధవనిదానే) 168

తా. ఉసిరికపప్పు, కరక్కాయ, తానికాయ - వీనిపప్పును చూర్ణముజేసి నిమ్మపండ్లరసముతో మర్దించి కణికలుజేసి నేత్రములయం దంజనము వేసిన కండ్లలో నీరుగారుట, తిమిరము హరించును.

ఉత్పలాద్యంజనము

ఉత్పలం సైంధవం రక్తచందనం త్రిఫలా తథా,
నిశాంధ్యం తిమిరం హంతి పటలం చక్షురంజనమ్. 169

తా. కలువపువ్వులు, సైంధవలవణము, రక్తచందనము, త్రిఫలములు - వీనిని నిమ్మపండ్లరసముతో మర్దించి అంజనము వేసిన రేచీకటి, తిమిరము, కంటిపొరలు హరించును.

అర్ధచంద్రోదయము

కర్పూరం పటికం శంఖం చందనం మధు శారిబా,
మంజిష్ఠా రజనీ ద్వేచ కతకం గైరికం సమమ్. 170
సర్వైస్సమం చ తుత్థం చ జంబీరరసమర్దితం,
రాత్ర్యాంధ్యం తిమిరం కండూం పటలం కాచమేవచ. 171
వర్త్మాంతే జాయతే పుష్పం మాసేనైకేన శామ్యతి,
అర్ధచంద్రోదయో నామ్నా సర్వనేత్ర రుజాపహః. 172

తా. పచ్చకర్పూరము, పటిక, శంఖము, చందనము, యష్టిమధుకము, గూడపాల, మంజిష్ఠ, పసపు, మ్రానిపసపు, చిల్లగింజ, కావిరాయి-ఇవి సమభాగములు, వీని కన్నిటికి సమము శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్థము - ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్ల రసముతో మర్దించి అంజనము వేసిన రేచీకటి, తిమిరము, దురద, పొరలు, కాచము,

కంటిరెప్పకొనయందు జనించురోగము, పుశ్ఫులు మొదలగు సర్వనేత్రరోగములు ఒకమాసములో హరించును. (శుద్ధిచేసినమైలుతుత్థము మూడేగానులయెత్తు, శుద్ధిచేసిన కఫరి ౧ తులము, శుద్ధిచేసినపటిక ౧ తులము, పదిజీడిగింజలమసి - ఇటుల వీనినెల్ల నిమ్మపండ్లరసముతో మర్దించి రాగితట్టయం నునిచి ఆవువెన్న గలిపి రాగిముంతతో మరల మర్దించి ౨౩ దినములు కరాటమున నునిచి పిదప దానినిదీసి మరల మర్దించి మరల కరాటమున ౩౩ దినము లునిచి కన్నులబెట్టిన నేత్రరోగములు, మాదకండ్లు, దూలమాదలు, తిమిరమాదలు, పుసిమాదలు, నీరుగారుట, దురద, కామిల, పసరుకామిల, రేజీకటి, పటలములు, శిరోఘాతములు, కపాలశూలలు, కన్నులదురుట, పక్షాఘాతము, శిరోవాతము, దుర్మాంసము, కంటియెఱుపు, నిల్లువుకండ్లు, పిల్లములు, అభిష్యందము హరించును.

కాయకండ్లకు చికిత్స

సీ. వెనురేకు తాళకంబును రక్తమణిశిల పసపును మిరియంబు పటిక శంఖ
గంధకసారంబు సైంధవలవణంబు సమభాగములుగూర్చి జంబుఫలము
సారంబుతో నూరి సరవిగా మర్దించి కణికలుచేసియుఁ గన్నుఁగవల
గంధంబుదీసియుఘుటియింపఁగాఁగాయకన్నులుదుర్మాంసగతులుపొరలు

గీ. గప్ప నవియును నెఱుఁగనికన్నుఁగవలు
నిశి విరిసి నీరు గారెడినేత్రములును
గంటిపువ్వులు మానుఁ బ్రఖ్యాతముగను
బ్రజలకెల్లను నానందప్రచురముగను.

సీ. ఘనతామ్రభస్మంబు గరకకాయలుజీడిగింజలమసియును మంజులముగ
వెన్నతోఁగూరిచి వెస రాగిముంతపై దగ మర్దనముచేసిధరణియందు
నతిరోగులకండ్ల నమరంగవైచిన కామిళ్ళు మాదలు కండ్లదూల
మాదలు తిమిరంపుమాదలుపుసిమాదదుర్మాంసరేచిక్కుదురదకండ్లు

గీ. నేత్రవాతంబు లెఱుపులు నేత్రశూల
పక్షవాత శిరోవాత పసరుకామి
లలు కపాలంపుశూల లత్యలఘువుల్లి
గండమాలలు మరి నూతిపుం డ్లడంగు.

నేత్రరోగములకు నృపవల్లభతైలము

ఏరండమూలం తగరం శతాహ్వా జీవంతిరాస్నా సహాసైంధవంచ,
భృంగం విడంగం మధుయష్టికంచ విశ్వౌషధంకృష్ణతిలస్యతైలమ్.

అజాపయశ్శైలవిమిశ్రితంచ చతుర్గుణం భృంగరసంచ యుక్తమ్,
షడ్బిందవోనాసికయోర్విధేయా శ్శీఘ్రం నిహన్యుశ్శిరసోవికారాన్.
చ్యుతాంశ్చకేశాన్ పలితాంశ్చదంతాన్ దుర్గంధమూలాంశ్చవ్యపా
కరోతి, సుపర్ణదృష్టిప్రతిమంచచక్షు శ్శిరో ర్తినాశంచకరోతిసమ్యక్.
(మాధవనిదానే)

తా. ఆముదపువేరు, గ్రంథితగరము, సదాప, మనుబాల, దుంపరాష్ట్రము, సైంధవలవణము, గుంటగలగర, వాయువిడంగములు, యష్టిమధుకము, శొంఠి - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి యందు నల్లనువ్వులనూనె, మేకపాలు, శిలాజిత్తు, నూనెకు నాలుగింతలు గుంటగలగరాకురసము గలిపి చిక్కగ తైలము ౬ బిందువులను నస్యముజేయించిన శిరోరోగమును శీఘ్రముగ నశింపజేయును. మఱియు గా పోయినవెంట్రుకలు మరల మొలచును. నెరిసినవెంట్రుకలు నల్లగనగును. . . . . యందలి దుర్గంధము హరించును. నేత్రరోగములు మాని గరుత్మంతునితో సమానమైన దృష్టిగలుగును. తలనొప్పి హరించును.

యష్ట్యాదితైలము

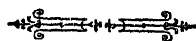
యష్టీకుష్ఠ మధూక చోరక వరా గోపీ విదారీ బలా
మోచాంభోరుహకంద కేసర నతం శీతాంబు పాండూత్పలైః,
శ్రీఖండేనయుతై శ్శృతం తిలభవం ధాత్రీ గుళూచీ జయా
భాఙ్గీదుగ్ధసమం శిరోనయనజా న్నస్యాత్సమస్తాన్ గదాన్. 176

తా. యష్టిమధుకము, చెంగల్వకోష్టు, ఇప్పపువ్వులు, కచోరములు, పిల్లిపీచర, గూడపాల, నేలగుమ్మడిగడ్డ, ముత్తవపులగము, పెద్దముత్తవపులగము బూరుగబంక, తామరగడ్డలు, తామరగరులు, గ్రంథితగరము, కురువేరు, తెల్లకలువగడ్డ, శ్రీగంధము, ఉసిరికపప్పు, తిప్పతీఁగె, కరక్కాయలు - వీనిని సమభాగములుగ దంచి కషాయము గాచి దానికి సమముగ మేకపాలు, నూనె గలిపి చిక్కగగాచి నస్యము చేయించిన సర్వశిరోరోగములు, కంటినొప్పి, సర్వనేత్రరోగములు హరించును. (తిప్పతీఁగాకు, గుంటగలగరాకు, దొండాకు, తులసియాకు, నేలతులసియాకు, పొన్నగంటాకు అనువానియొక్కరసము దినుసుకొక్కొకభాగము, నెయ్యి ౬ వ భాగము గలిపి చిక్కగకాచి నస్యముజేయించిన నేత్రరోగములు హరించును.

నేత్రరోగములయందు పథ్యము

శాలితండుల గోధూమ ముద్గ సైంధవ గోఘృతమ్,

ఏకోనవింశ ప్రకరణము

గుల్మరోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

శ్లో. కందర్పనాగపంచాస్యం గజదైత్యవినాశనం,
మహాతాండవశాలీనం లింగమూర్తి మహం భజే. 1

తా. మన్మథజయశీలుండును, గజాసురసంహారకుండును, నటనప్రియుండును, లింగ స్వరూపుండు నగు పరమేశ్వరుని నేను భజించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుండై బసవరాజని పేరొందంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీగ్రంథము యొక్క ఏకోనవింశప్రకరణమును వచించుచున్నాఁడను.

గుల్మరోగనిదానము

దుష్టావాతాదయోఽత్యర్థం మిథ్యాహారవిహారతః,
కుర్వంతి పంచధాగుల్మం కోష్ఠాంతర్గ్రంథిరూపిణమ్. (ఆయుర్వేదే)

తా. మిథ్యాహారవిహారమువలన వాత, పిత్త, శ్లేష్మములు మిక్కుటముగ ప్రకోపించి కోష్ఠమధ్యమున గ్రంథిరూపమైన అయిదువిధములైన గుల్మముల గలుగం జేయును.

గుల్మరోగభేదములు

తేషాం పంచవిధం స్థానం పార్శ్వహృన్నాభివస్తయః,
సశోణితైః పృథగ్ద్వంద్వ సంఘాతైః కేచిదష్టధా. 4

తా. ఇరుపార్శ్వములు, హృదయము, నాభి, పొత్తికడుపు అనునవి యైదును గుల్మమునకు స్థానంబులు. మఱియు రక్తగుల్మము, వాతగుల్మము, పిత్తగుల్మము, శ్లేష్మ గుల్మము, వాతపిత్తగుల్మము, వాతశ్లేష్మగుల్మము, పిత్తశ్లేష్మగుల్మము, సన్నిపాత గుల్మము అను గుల్మము లెనిమిది విధంబులని కొందఱు వచించెదరు.

గుల్మరోగసామాన్యరూపములు

అరుచిః కృచ్ఛ్ర *విణ్మూత్ర మగ్నిమాంద్యాంత్రకూజనం,
ఆనాహశ్చోర్ధ్వవాతత్వం సర్వగుల్మేషు లక్షయేత్. 5

*విణ్మూత్రం వా తేనాంత్రకూజనమ్=వాతప్రకోపమువలన ప్రేగు లఱచుట.

తా. అరుచిగలుగుట, మలమూత్రములు కడుకష్టముమీఁద వెడలుట, అగ్నిమాంద్యము గలుగుట, వాతమువలన ప్రేగు లఱచుట, కడుపుబ్బుట, వాతమూర్ధ్వముఖంబగుట. ఈలక్షణములు సర్వగుల్మములయందు సాధారణంబుగ నుండును.

వాతగుల్మలక్షణము

యస్థానసంస్థానరుజావికల్పం విడ్వాతసంగంగళవక్త్రశోషం,
శ్యావారుణత్వం శిశిరజ్వరం చ హృత్కుక్షిపార్శ్వాంసశిరోరుజం చ. 6
కరోతిజీర్ణేత్యధికం ప్రకోపం భుక్తేమృదుత్వం సముపైతియశ్చ,
వాతాత్సగుల్మోనచతత్ర రూక్షం కషాయతిక్తం కటుశందిశేన్న. 7

తా. ఒకానొకపుడు నాభి, వస్తిపార్శ్వములు అనువానియందు వ్యాపించుట, ఒకానొకప్పుడు సూక్ష్మముగ, లావుగ, గుండ్రముగ, లేక పొడవుగ నుండుట, ఒకానొకప్పుడు మృదువుగ, మఱియొకప్పుడు కఠినముగ, పలువిధవేదనలు గలదిగ నుండుట, మలవాతముల నడ్డగించుట, కంఠము, నోరు ఎండుట, శరీరము నీలవర్ణయుక్తముగగాని, లేక ఎఱ్ఱగగాని యుండుట, శీతజ్వరము గలఁగుట, హృదయము, కడుపు, పార్శ్వములు, భుజశిరస్సులు అనువానియందు శూల గలఁగుట, అన్నము జీర్ణంబైన పిదప మిక్కుటముగ బ్రకోపించుట, భోజనానంతరము మృదువగుట - ఈలక్షణములు గలది వాతగుల్మమని తెలియవలయును. దీనియందు రూక్షము, వగరు, చేదు, కారము గలపదార్థముల సేవింపఁజేసినను సుఖము గలుగకుండును.

పైత్తగుల్మలక్షణము

జ్వరస్తృష్ణాంగతాపశ్చ పక్వన్నేజీర్ణేఽతిశూలతా,
స్ఫోటాసహోభ్రమస్వేదః పైత్తగుల్మస్యలక్షణమ్. (ఆయుర్వేదే) 8

తా. జ్వరము, దప్పిగలుగుట, అవయవములు మండుట, అన్నము జీర్ణంబగునపుడు కడుపు మిక్కుటముగ శూలించుట, తాఁకిన నోర్చకుండుట, భ్రమ, చెమట గలఁగుట-ఈలక్షణములుగలది పైత్తగుల్మమని తెలియవలయును.

శ్లేష్మగుల్మలక్షణము

శీతజ్వరశ్చ హృల్లాసః కాసో హృద్వేగ గౌరవం,
ఉన్నతం కఠినంతూక్తం కఫగుల్మస్య లక్షణమ్. 9

తా. శీతజ్వరము, ఓకరింతలు, దగ్గుగలుగుట, ఆరోమ్మదరుట, శరీరము జడముగ నుండుట, గుల్మము పొడవుగ, కఠినముగ నుండుట - ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మగుల్మమని తెలియవలయును.

ద్వంద్వ, సన్నిపాతగుల్మలక్షణము

మిశ్రితే ద్వంద్వజం గుల్మం సర్వలింగం త్రిదోషజం,

వాతపిత్తాధికే గుల్మే దాతవ్య శ్శిఖిబాడబః. (అశ్వినికల్పే) 10

తా. వాతపిత్త, వాతశ్లేష్మ, పిత్తశ్లేష్మలక్షణంబులంగలది ద్వంద్వగుల్మమనియు, వాత, పిత్త, శ్లేష్మలక్షణంబులంగలది త్రిదోషగుల్మమనియు తెలియవలయును. వీని యందు శిఖిబాడబరసము నొసంగవలయును. (పూర్వోక్తపంచగుల్మములలో ద్వంద్వ త్రిదోషగుల్మము లసాధ్యంబులు. ఏకదోషజనితగుల్మనులు సాధ్యంబులు.)

రక్తగుల్మలక్షణము

ఆమగర్భస్స్రవేచ్చాథ యానారీ ముంచతి క్వచిత్,
వాయుఃప్రగృహ్య తద్రక్తం రక్తగుల్మం కరోతి చ. 11
పుంసాం చ రక్తఘాతేన రక్తపిత్తాధికే క్వచిత్,
పిత్తగుల్మం యథాచిహ్నం తథైవస్యాద్రుజాధికమ్. 12
సశూలం గర్భిపత్పిండం గర్భవల్లక్షణం భవేత్,
చికిత్సేద్దశమేమాసే పుంసాంచేత్తత్క్షణే భవేత్. 13
గతప్రసవకాలాయై నార్యాగుల్మశ్చ సంభవేత్,
స్నిగ్ధస్విన్నశరీరాయై దద్యాత్స్నేహవిరేచనమ్. (ఆయుర్వేదే) 14

తా. స్త్రీ యపక్వగర్భము స్రవించినపుడుగాని, లేక ఒకానొకప్పుడు గర్భ స్రావము జేయించికొనినపుడుగాని, అపథ్యము, సేయుటవలన వాతము బ్రకోపించి రక్తమునుజేర్చి రక్తగుల్మమును గలుగంజేయును. మఱియు పురుషులకు రక్తఘాతము వలనగాని, లేక ఒకానొకప్పుడు రక్తపిత్తాధిక్యమువలనగాని, రక్తగుల్మము జనించి పిత్త గుల్మలక్షణయుక్తంబై యుండును. ఐనను దానియందు వేదనమాత్రం బధికంబై శూల, గర్భపిండాకారము, గర్భలక్షణములు గలిగియుండును. రక్తగుల్మము స్త్రీకి జనించిన పది మాసములు గడచినపిదప జికిత్సం జేయవలయును. పురుషునకైన తత్క్షణమున జికిత్సం జేయవలయును. మఱియు బ్రసవించిన స్త్రీలకు హితకరభోజనములు సేయుటచే తఱుచుగ రక్తగుల్మము జనించును. తన్నివారణార్థంబై శరీరమునకు చమురుబట్టించి చెమటం దీయు నదిగాక స్నేహముచే విరేచనమును జేయింపవలయును.

నవప్రసూతాహితభోజనాయా యాచామగర్భం పిస్రు జేద్రుతా వా,
వాయుర్హితస్యాఃపరిగృహ్యరక్తం కరోతిగుల్మంసరుజంసదాహమ్.
పైత్తస్యలింగేనసమానలింగం విశేషణంచాప్యపరంనిబోధ,
యస్స్పందతేపిండతఏవనాంగై శ్చిరాత్సశూలస్సముగర్భలింగః. 16
సరాధిరః స్త్రీభవఏవగుల్మో మాసేవ్యతీతేదశమేచికిత్స్యః,
(మతాంతరే)

తా. నవీనముగ బ్రసవించిన స్త్రీ యపథ్యకర భోజనముల సేయుటవలన గాని, అపక్వ గర్భపాతమువలనగాని, ఋతుకాలమున నపథ్యకరభోజనము సేవించుటవలనగాని, వాతము ప్రకోపించి ఋతుకాలరక్తమును గ్రహించి దాహపీడల గలుగంజేయుచు పూర్వోక్తసిత్తగుల్మలక్షణయుక్తంబై రక్తగుల్మమును గలుగంజేయును. ఐనను దీనియందు మఱియొక విశేషముగలదు. అదెద్దియనిన - ఈరక్తగుల్మము అవయవయుక్తంబై చలింప శూలలతోగూడి గర్భలక్షణయుక్తంబై (అనఁగా ఋతు వుడుగుట, నోటిలో నీళ్ళూరుట, స్తన్యముయొక్క యగ్రభాగము నల్లగనగుట - ఈమొదలగు రోగస్వభావలక్షణయుక్తంబై దీర్ఘకాలమువఱకు గుండ్రముగనే చలింపుచుండును. ఈరక్తగుల్మము స్త్రీలచే జనించును. దీనియందు పదియవమాసము గడచినపిదప జికిత్సం జేయవలయును. (మఱియు దీనినే కొందరు గర్భమనియు, మఱికొందరు రక్తగుల్మమనియు వచించెదరు. ఈసంశయము పదిమాసములు గడచుటకుముందు నివర్తిగాకుండుటచే నదివఱకు చికిత్సచేయంజనదు. మఱియు ౯ లేక ౧౦ యవమాసము సాధారణముగ బ్రసూతికాలంబులు. ఐన నిది రక్తగుల్మమునందు భేదంబగును. కావున "శ్లో. యస్స్పందతే పిండిత ఏవనాంగైః" ఇత్యాది విశేషలక్షణములు గనుపించుటవలన సంశయము నివర్తియగును. మఱియు గర్భ మెల్లప్పుడు ప్రత్యేక అవయవములవలన శూలను గలుగంజేయక చలింపుచుండును. రక్తగుల్మము తద్వ్యతిరిక్తంబుగ నుండును. జ్వరము జీర్ణంబైనపిదప క్షీరపానవిరేచనములు హితకరంబులగు చందంబున పదిమాసములు గడచినపిదప సుఖసాధ్యంబగుటచే తదనంతరము జికిత్సింపవలయునని జెప్పంబడియెను. మఱియు గ్రంథాంతరములయందు "శ్లో. రక్తగుల్మే పురాణత్వం సుఖసాధ్యస్య లక్షణమ్" అనఁగా రక్తగుల్మమునకు పదిమాసములు గడచిన పిదపనే పురాణత్వము సంభవించిన సుఖసాధ్యంబగునని జెప్పంబడియున్నది.)

ఋతుకాలేపివాగర్భే సృతేరాదాహశూలవత్,
రక్తగుల్మం ప్రజాయేత గర్భలింగాభిసూచకః. 17
నార్యాలోహితగుల్మంస్యా త్సూతికాలేగతేభిషక్,
చికిత్సేత యథాశాస్త్రం శమయే న్నాత్రసంశయః. (గ్రంథాంతరే)

తా. స్త్రీలకు ఋతుకాలమునందుగాని, గర్భస్రావము గలిగినపుడుగాని, దాహశూలయుక్తముగ రక్తగుల్మము జనించును. దానియందు గర్భలక్షణములే గలిగియుండును. స్త్రీకిజనించిన రక్తగుల్మమునందు ప్రసవకాలము గడచినపిదప శాస్త్రోక్తముగ చికిత్సం జేసిన నిస్సంశయముగ శమించును.

అసాధ్యరక్తగుల్మలక్షణము

కూర్మోన్నతం సిరారుద్ధం గుల్మం బహుగదాలయం,
వివర్జయే ద్భిషగ్దూరా త్ప్రాణ్యంప్రీ నాభిశోభితా. 19

తా. రక్తగుల్మము తాఁబేలువలె సున్నతమై నరములతో వ్యాప్తంబై జ్వరాద్యుపద్రవములతోఁగూడి చేతులు, కాళ్ళు, బొడ్డు వాచియుండిన నాస్త్రీని వైద్యుఁడు చికిత్సయందు వర్జింపవలయును.

రక్తగుల్మచికిత్స

అతిప్రవృద్ధమస్రంతు భిన్నేగుల్మే నివారయేత్,
ప్రయత్నలోభిషక్ప్రాజ్ఞ మసృగ్దరచికిత్సయా. 20

తా. రక్తగుల్మము పగిలిన రక్తం బధికముగ స్రవించుచున్న జ్ఞానియందు వైద్యుఁడు శీఘ్రముగ ప్రదరచికిత్సం జేయవలయును.

అసాధ్యగుల్మలక్షణము

సంచితః క్రమశో గుల్మో మహావాస్తుపరిగ్రహః,
కృతమూలస్సిరానద్ధో యదాకూర్మ ఇవోన్నతః. 21
దౌర్బల్యారుచిహృల్లాస కాసచ్ఛర్ద్యరతి జ్వరైః,
తృష్ణా తంద్రా ప్రతిశ్యాయై ర్యుజ్యతే ససిద్ధ్యతి. (మాధవనిదానే)

తా. గుల్మము క్రమక్రమముగ వృద్ధింజెంది యుదరము నంతంతట వ్యాపించి ధాతుగత మూలముగలదై సిరలవలన వ్యాప్తంబై తాఁబేటివీఁపువలె పొడవై దౌర్బల్యము, అన్నద్వేషము, హృల్లాసము, దగ్గు, వాంతి, అసంతోషము, జ్వరము, దప్పి, తంద్ర, పడిసెము మొదలగులక్షణములుగలదై యుండిన నసాధ్యంబని తెలియవలయును.

గృహీత్వా సజ్వరం శ్వాస ఛర్ద్యతీసారపీడితం,
హృన్నాభి [1]హస్తపాదేషు శోథః కుపతిగుల్మినమ్. 23
శ్వాసశూలం పిపాసాన్నవిద్వేషో గ్రంథిమూఢతా,
జాయతే దుర్బలత్వం చ గుల్మినాం మరణాయ వై. (ఆయుర్వేదే)

తా. వమన, విరేచనములవలన పీడితుఁడగు గుల్మరోగికి హృదయము, నాభి, హస్తములు, పాదములు అనువానియందు వాపును, జ్వరమును గలిగిన మృతిజెందునని తెలియవలయును. మఱియు ఉబ్బసము, శూల, దప్పి, అన్నద్వేషము గలుగుట, [2]గుల్మ

1 వస్తి. 2 అంతర్విద్రధి, గుల్మము అనువానియొక్క-స్థానము, ఆకృతిసమ్మానంబులుగ నుండుటవలన నెవ్విధభేదంబును గనుపించకుండును. ఐనను గుల్మము ముష్టిప్రమాణము గలదిగ, విద్రధి గుల్మమునకన్న పెద్దదిగ నుండునని సుశ్రుతమునందు జెప్పఁబడియున్నయది. గుల్మము నిరాశ్రయంబై యుండుటవలన పాకవిహీనంబగును. విద్రధి మాంసరక్తముల నాశ్రయించి యుండుటవలన పాకమునుజెందును.

మయొక్క ఉంట యకస్మాత్తుగ గనుపించకుండుట, శక్తి నశించుట - ఈలక్షణములుగల గుల్మరోగికి మరణం బాసన్నమైనదని తెలియవలయును.

రక్తగుల్మచికిత్స

అఫేనం హింగుసంయుక్తం రక్తగుల్మ వినాశనమ్. (మాధవనిదానే)

తా. నల్లమందు, ఇంగువ-వీనిని సమభాగములుగ నూరి మాషమెత్తును ఆవు వెన్నతో మూడుమండలములు సేవించిన రక్తగుల్మము హరించును.

రక్తగుల్మమునకు పారదాదివటికములు

పారదం శిఖితుత్థం చ నేపాళం గంధకం సమం,
ఆరగ్వధఫలం కృష్ణాం వజ్రక్షీరేణ పేషయేత్. 26
[1]మాషమాత్రాం వటీం ఖాదేంత్ స్త్రీణాం గుల్మోదరప్రణుత్,
[2]బింబీఫలరసంచాను పథ్యం దధ్యోదనం హితమ్. 27
రక్తోదరం హరేత్తైన్వ కఠినం లేపనేన తు,
రుధిరేతు ప్రవృత్తేఽపి రక్తపిత్తహారీక్రియా. 28
కార్యావాతరుజార్తానాం సర్వవాతహారీక్రియా, (పూజ్యపాదీయే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన మైలుతుత్థము, శుద్ధిజేసిన నేపాళములు, శుద్ధిజేసిన గంధకము, రేలగుజ్జు, పిప్పళ్ళు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి బొంతజెముడుపాలతో నొకదినము మర్దించి మాషమెత్తును (ఉసిరికపండ్లరసముతోగాని) లేక దొండపండు రసముతోగాని, (లేక చింతాకు.రసముతోగాని) మూడుమండలములు సేవించిన రక్తగుల్మము హరించును. పథ్యము పెరుగువంటకమును భుజింపవలయును. ఈవటికల సేవనవలననే రక్తగుల్మము హరించును. అటుగాక రాయివలె కఠినంబుగనుండినను లేపనము సేయవలయును. అది పగిలి రక్తము స్రవించుచుండిన. రక్తపిత్తప్రకరణమున జెప్పంబడిన రక్తపిత్త చికిత్సలం జేయవలయును. వాతగుల్మమునందు వాతప్రకరణమున జెప్పంబడిన సర్వవాతహరక్రియలం జేయవలయును.

లశునాదికషాయము

లశునం కింశుకం బిల్వం క్వాథయిత్వా స హింగుకమ్. 29
ప్రాతఃకాలే నిషేవేత రక్తగుల్మహరం పరం,

తా. వెల్లుల్లిపాయలు, మోదుగచెక్క, మారేడువరుగు అనువానికషాయములో ఇంగువ కలిపి ప్రాతఃకాలమున సేవించిన రక్తగుల్మము హరించును.

---

1 ధాత్రీఫలరసైః ఖాదేత్ స్త్రీణాం రక్తోదరం హరేత్. 2 చించాదళరసంచానుపథ్యం దధ్యోదనం హితమ్.

కణాదికషాయము

కణాశతాహ్వాద్వికరంజదారు భార్ఙీకుళుత్థంసతిలైస్సుపక్వం,
తథారసోనాయుతసిద్ధమంభ స్సహింగుకల్కం హాతరక్తగుల్మమ్. 30
(రసరత్నాకరే)

తా. పిప్పళ్ళు, సదాప, క్రానుగచెక్క, సెమలిచెక్క, సరళదేవదారు, గంటుభారంగి, ఉలవలు, నువ్వులు, వెల్లుల్లిపాయలు-వీనిని సమభాగములుగ కషాయముగాచి ఇంగువకల్కము గలిపి నాలుగుమాసములు త్రాగిన రక్తగుల్మము హరించును.

తిలాదికషాయము

తిలక్వాథో గుడ ఘృత వ్యోష భార్ఙీరజోఽన్వితః,
పీతో రక్తభవేగుల్మే నష్టేపుష్పే చ యోషితః. (మాధవనిదానే) 31

తా. నువ్వులకషాయములో బెల్లము, నెయ్యి గలిపి త్రికటుకములు, గంటుభారంగి, పసపు అనువానిచూర్ణమును నాలుగుమాడలయెత్తు గలిపి నాలుగుమాసములు సేవించిన రక్తగుల్మమును, నష్టరజస్సును హరింపజేయును.

రక్తగుల్మమునకు కరంజలవణము

కరంజస్యత్వచంక్షుణ్ణాం ద్వితులాపరిసమ్మితాం,
ద్విద్రోణే కాంజికే పక్త్వా తస్మి న్నష్టావశేషితే. 32
లవణస్య చతుఃప్రస్థం ద్విప్రస్థం లశునస్యచ,
ప్రత్యేక మాఢకం దద్యా దజాక్షీరస్య మస్తునః. 33
దద్యా త్పృథగ్ద్వికుడవం తైలస్య చ ఘృతస్య చ,
సమ్యక్పాకేతు సకలే చూర్ణా న్యేతాని దాపయేత్. 34
సచిత్రకం త్రికటుక మజామోదా పునర్నవా,
హింగు సౌవర్చలం చవ్యం యవక్షారం బిడం తథా. 35
ముష్కకారుష్కకక్షారం తింత్రిణీ బ్రహ్మవృక్షయోః,
బ్రాహ్మీసోమారగ్వధానాం స్నుహీక్షారం తథైవ చ. 36
జీరకద్వయసంయుక్తం చూర్ణమేషాం పలద్వయం,
కరంజలవణంనామ స్నిగ్ధభాండస్థితంచ తత్. 37
గుల్మాష్ఠీల ప్లీహ శూల రక్తగుల్మం వినాశయేత్, (ఆయుర్వేదే)

తా. ౨౦౦ పలములు క్రానుగచెక్కను దంచి ౨ ద్రోణములప్రమాణము కలి అష్టావశేషముగ కషాయము గాచి వడియగట్టి అందు ఉప్పు ౪ ప్రస్థములు, వెల్లుల్లి

-౨ ప్రస్థములు, మేకపాలు ౧ ఆఢకము, పెరుగుమీఁదిమీగడ ౧ ఆఢకము, నూనె ౧ కుడవము, నెయ్యి ౧ కుడవము గలిపి బాగుగ పాకముజేసి చిత్రమూలము, త్రికటుకములు, ఓమము, గలిజేరువేరు, ఇంగువ, సౌవర్చలవణము, చవ్యము, యవక్షారము, బిడాలవణము, మొక్కము, నల్లజీడి, చింత, మోదుగచెక్క, మండూకబ్రహ్మి, పుల్లతీఁగె లేక బొల్లిపూస, రేల, జెముడు అనువాని క్షారములు, జీలకఱ్ఱ, నల్లజీలకఱ్ఱ అనువానిని దినుసుకు రెండుపలములచొప్పున గలిపి నేతితో మాఁగిన కుండయందునిచి సేవించిన గుల్మము, అష్ఠీలము, ప్లీహము, శూల, రక్తగుల్మము-వీనిని హరింపఁజేయును. (మఱియు ౫ చిన్నములయెత్తు ఇంగువను అవునెన్నలో గలిపి సాయంప్రాతఃకాలముల సేవించిన రక్తగుల్మములు హరింపఁజేయును.)

వాతగుల్మశూలలకు శంఖద్రావకము

ప్రత్యేకం పంచలవణా భాగం తుత్థం చ ఖర్పరీమ్. 38
ప్రటకీ కుడవార్ధం చ తదర్ధం నవసాగరం,
కాసీసం టంకణం సర్జ యవక్షారం పలార్ధకమ్. 39
సర్వమేకత్ర సంయోజ్యం డమరుయంత్రస్యమధ్యగే,
చుల్ల్యాం ప్రరోహయేత్తత్తు జ్వాలయేత్ఖదిరేంధనైః. 40
ద్రావితం తత్సమాదాయ తేజోరూపం జలప్రభం,
ద్రావయేదఖిలాన్ ధాతూన్ వరాటాంశ్చ నసంశయః. 41
శంఖద్రావ ఇతిఖ్యాతో గుల్మోదరహరఃపరః,
భక్షితం కురుతేచైవ కాయపుష్టిం నిరోగతామ్. 42
వాతానాం సర్వశూలం చ పంచగుల్మం నిహంతి చ, (ఆయుర్వేదే)

తా. పంచలవణములు దినుసు కొక్కొకపలముచొప్పున ౫ పలములు, శుద్ధిచేసిన మైలుతుత్థము ౫ పలములు, శుద్ధిజేసిన కపరి ౫ పలములు, పటిక ¼ కుడవము, నవాసాగరము పాతికకుడవము, అన్నభేది, పేల్చినవెలిగారము, సర్జక్షారము, యవక్షారము-ఇవి దినుసుకు ¼ పలము-ఇటుల వీనినెల్ల చూర్ణముగావించి నేకము జేసి యొకకుండలో వైచి దానికంఠమునకు దగినసారాయిబట్టిని దగిలించి పొగపోకుండునటుల వానిసందుకు చీలమన్ను లేపనముజేసి యెండించి సారాయిబట్టి పైభాగమున మఱియొకకుండను బోర్లించి సందులేకుండునటుల చీలమన్ను లేపనముజేసి యెండించుటచే డమరుకయంత్రమని పరఁగెడుదానిని పొయిమీఁద నునిచి చంద్రకట్టెలతో నరజామువఱకు పాకముసేయుచు పై కుండపై తడివస్త్రమునువేసి యుదకమును బోయుచుండిన పైసారాయిబట్టియొక్క నొక తుండముగుండ బోయుచుండు యుదకమును మఱియొకతుండముగుండా దేజోరూపమై యుదకస్వరూపముగనుండు శంఖద్రావకమును స్రవించును. దానిని గాజుకుప్పెలోగాని లేక గాజుగిన్నెలోగాని గ్రహించి ప్రతిదినము యూగాణిరెఁత్తును ఓమపుపొట్టులో గలిపి

దంతములకు తగలక అంగటిలో వేసుకొని మ్రింగిన రక్తగుల్మము, ఉదరములు, వాతరోగములు, సర్వశూలలు, పంచగుల్మములు మొదలగు సర్వరోగముల హరింపజేయుటయే గాక శరీరపుష్టిని, నిరోగత్వమును గలుగంజేయును. మఱియు నీద్రావకములో సువర్ణాది సర్వధాతువుల, గవ్వలవైచిన నిస్సంశయముగ ద్రవించును. (ఈశంఖద్రావకమును మూడుమండలములు సేవించిన యేయౌషధమువలన నివర్తింపక బాధింపుచుండు అసాధ్య శూలలు, గుల్మములు హరించును. మఱియు దీనినే తుని, ప్రతితునివాతములయందును సేవింపందగును. దీనిసేవనవలన కడుపులో మంట గలిగిన పెరుగన్నము మూడుకబళములు భుజింపవలయును.)

శిఖిబాడబరసము

మారితం సూత తామ్రాభ్రం గంధకం మాక్షికం సమమ్. 43
మర్దయే చ్చిత్రకద్రావై ర్యవక్షారయుతం దినం,
త్రిగుంజం భక్షయే న్నిత్యం నాగవల్లీదళేనవా. 44
వాతగుల్మహరః ఖ్యాతో రసోఽయం శిఖిబాడబః,
హింగు సౌవర్చలం త్ర్యూషం సింధు దాడిమ దీప్యకైః. 45
పుష్కరాజాజిధాన్యాకై రమ్లవేతసచిత్రకైః,
అశ్వగంధా వచాచైవ నిర్గుండీ సకచోరకైః. 46
ప్రతిచూర్ణైః కర్షమాత్రైః ప్రస్థంప్రస్థం ఘృతం దధి,
పాచ్యం ఘృతావశేషం చ ప్రలార్ధ మనుశీలయేత్. 47
వాతగుల్మం తథా శూల మానాహం చ వినాశయేత్,

(నిత్యనాథీయే)

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిజేసిన స్వర్ణమాక్షికము, యవక్షారము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి చిత్రమూలరసముతో నొకదినము మర్దించి మూడుగురిగింజలంతమాత్రలు జేసి యందొకదానిని తమలపాకుతోడ ప్రతిదినము సేవింపుచుండిన వాతగుల్మము, లేక ఇంగువ సౌవర్చలవణము, త్రికటుకములు, సైంధవలవణము, దాడింబబెరడు, ఓమము, పుష్కరమూలము, జీలకఱ్ఱ, కొతిమెర్లు, పుల్లప్రబ్బలి, చిత్రమూలము, పెన్నేరుగడ్డ, వస, వావిలి, కచోరములు అనువానిని దినుసుకు కర్షప్రమాణముచొప్పున చూర్ణముజేసి నెయ్యి ౧ ప్రస్థము, పెరుగు ౧ ప్రస్థము బోసి ఘృతము శేషించునటుల గాచి అర్ధపలప్రమాణముగల యీ ఘృతానుపానముతోడ సేవింపుచుండిన వాతగుల్మమును శూలలను, కడుపుబ్బరమును హరింపజేయును.

గుల్మశూలలకు శంఖద్రావకము

సైంధవం చ యవక్షారం పటకీ సురసారకమ్. 48
కాసీసం నవసారం చ సమభాగం తు కారయేత్,
మర్దయే ద్ఘటికామాత్రం పాచ్యం పాతనయంత్రకే. 49
శంఖద్రావరసో నామ సర్వవ్యాధివినాశకృత్,
పంచకాసాన్ తథా శ్వాసాన్ క్షయరోగం సుదారుణమ్. 50
మన్యాస్తంభం కంఠరోగం గుల్మ శూల జ్వరాపహం,
అగ్నిం చ కురుతే దీప్తం తేజోవృద్ధి బలప్రదమ్. (సిద్ధరసార్ణవే)51

తా. సైంధవలవణము, యవక్షారము, పటిక, సూరాకారము, శుద్ధిజేసిన అన్నభేది, నవాసాగరము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి యొకగడియ మర్దించి పాతనాయంత్రమునం దునిచి వండిన శంఖద్రావకము సిద్ధంబగును. దీనిని ఓడుపు పొట్టుతో అరతులముచొప్పున ప్రతిపూట సేవించుచుండిన సర్వశూలలు, (వాతగుల్మము, రక్తగుల్మశూలలు, ఋతుశూల, సప్తశూలలు) పంచకాసములు, శ్వాసములు, భయంకరమైన క్షయరోగము, మన్యాస్తంభము, కంఠరోగము, గుల్మశూల, జ్వరము-వీనిని హరింపజేయును. మఱియు దీనిసేవనవలన అగ్నిదీపనము, తేజోవృద్ధి, బలము గలుగును.

పైత్తగుల్మమునకు డండామరరసము

శుద్ధసూతం సమంగంధం సూతాంశం మృతతామ్రకం,
పంచాంగం శాకవృక్షస్య ద్రవై ర్మర్ద్యం దినత్రయమ్. 52
సర్పాక్ష్యాశ్చ ద్రవైశ్చాపి హ్యే రుధ్వా లఘుపుటే పచేత్,
పంచధా భూధరేవాథ చూర్ణం నేపాళతుల్యకమ్. 53
*ద్విగుంజం భక్షయేచ్ఛాజ్యైః పిత్తగుల్మప్రశాంతయే,
ద్రాక్షా హారీతకీ క్వాథ మనుపానం ప్రకల్పయేత్. 54
రసో డండామరో నామ పిత్తగుల్మం నియచ్ఛతి, (మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గుమ్ముడుటేకుచెక్క, దానికాయలు, పువ్వులు, ఆకులు, వేరు అనువాని రసములతో మూడుదినములు మర్దించి పిదప సర్పాక్షిరసముతో నొకదినము మర్దించి భూధరయంత్రమునందునిచి లఘుపుటం బిడవలయును. ఇటుల ఐదుమార్లుమర్దించి ఐదుమార్లు లఘుపుటంబిడి చూర్ణముజేసి దానికి సమముగ శుద్ధిజేసిన నేపాళపువిత్తుల గలిపి మర్దించి రెండు, లేక మూడుగురిగింజలయెత్తును నేతితో గాని, లేక ద్రాక్షపండు,

* త్రిగుంజం.

కరక్కాయ అనువానికషాయముతో గాని, ఆరుమాసములవఱకు సేవించుచుండిన పిత్త గుల్మము నిశ్చయముగా హరించును.

శ్లేష్మగుల్మమునకు విద్యాధరరసము

గంధకం [1]తాళకం తాప్యం [2]మృతతామ్రం మనశ్శిలామ్. 55
శుద్ధసూతం చ తుల్యాంశం మర్దయే ద్భావయేద్దినం,
పిప్పల్యాస్తు కషాయేణ వజ్రీక్షీరేణ భావయేత్. 56
నిష్కార్ధం భక్షయే త్క్షౌద్రై ర్గుల్మం ప్లీహం వినాశయేత్,
రసో విద్యాధరోనామ గోమూత్రం చ పిబేదను. 57

తా. శుద్ధిజేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన తాళకము, శుద్ధిచేసిన సువర్ణమాక్షికము, లేక తగరపుభస్మము, తామ్రభస్మము లేక అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసిన మణిశిల, శుద్ధిజేసిన రసము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి పిప్పలికషాయముతో నొక దినము మర్దించి భావనచేసి పిదప బొంతజెముడుపాలతో 2 దినములు భావనచేసి అరనిష్క ప్రమాణమంత పటికములుచేసి యందొకదానిని తేనెతో సేవించి వెంబడిగ గోమూత్రమును ద్రాగిన గుల్మము, ప్లీహరోగము హరించును.

కాంచనమోహనరసము

మృతంసూతం మృతంతామ్రం కాంచనార్యా మర్దయేద్రసైః,
అర్కవజ్రీరసేనైవ దినాంతే వటకీకృతమ్. 58
గుంజైకం గుడసంయుక్తం తథా గంధ సువర్చలం,
నిష్కైకం గుల్మశాంత్యర్థం రసః కాంచనమోహనః. 59
విశాలా కటుకా ముస్తం కుష్ఠ మింద్రయవం సమం,
చూర్ణయే ద్దేవదారుం చ కర్షైకం మధునా లిహేత్. 60
గుల్మోదరజ్వరం తాప మనుపానం నిహం త్యలం, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము వీనిని ఉమ్మెత్తాకు, జిల్లేడు, బొంతజెముడు అనువానిరసములతో నొకదినము మర్దించి నిష్కప్రమాణము బెల్లము, శుద్ధిజేసినగంధకము, సౌవర్చలవణము గలిపి మరల మర్దించి గురిగింజంత మాత్రలుచేసి యందొకదానిని పాపర, త్రికటుకములు, తుంగముస్తెలు, చెంగల్వకోష్టు, కొడిసెపాల, దేవదారు అనువాని చూర్ణములో కర్షప్రమాణమును తేనెలో గలిపి యీయనుపానముతోడ సేవించిన గుల్మములు, ఉదరములు, జ్వరము, తాపము-వీనిని హరింపజేయును.

---

1. తాళత్రపుసం. 2 మృతాభ్రంచ.

తూని, ప్రతితూనులలక్షణము

పక్వాశయాత్తు క్రమజస్స మీరో వృద్ధో గుదోపస్థమతీవ తుద్యాత్,
తూనీభవేత్స్వపరివృత్య గచ్ఛన్నస్సవయాంతి ప్రతితూని కేతి. (ఆయుర్వేదే)

తా. విరుద్ధాహారవిహారములవలన వాతము ప్రకోపించి క్రమముగ పక్వామూత్రాశయములం జెంది గుదోపస్థలయందు సూదులతో బొడుచునటుల కడువేదనను గలుగం జేసిన తుని యనంబడును. ఈతునియే గుహ్యోపస్థములయందు ప్రకోపించి * ప్రతిలోమముగ సంచరింపుచు పక్వాశయముజెందిన ప్రతితూని యనంబడును.

అష్ఠీలా, ప్రత్యష్ఠీలానిదానము

అష్ఠీలానాహలింగా తు గ్రంథీరూర్ధ్వసమన్వితః,
తిర్యక్తథాకృతిస్సైవ ప్రత్యష్ఠీలా శిరోగమా. (ఆయుర్వేదే)

తా. సంచరింపుచుగాని, లేక సంచరింపక కఠినంబుగ గాని నుండు గ్రంథినాభికి క్రిందిభాగమున పొడవుగ జనించి అనాహలక్షణయుక్తంబై యుండిన అష్ఠీలమనంబడును. ఇదియే జఠరమున నడ్డముగ జనించి రాయివలె కఠినంబై వేదనతోగూడి వాత, మలమూత్రముల నడ్డగింపుచుండిన ప్రత్యష్ఠీల మనంబడును.

ఇమావాతస్య గుల్మోక్తవిధినా సముపాచరేత్. 63

తా. పూర్వోక్తతుని, ప్రతితుని, అష్ఠీల, ప్రత్యష్ఠీలవాతములయందు గుల్మచికిత్సలం జేయుటయే గాక శంఖద్రావకముయొక్క సేవనను సహా జేయింపవలయును.

వాతికపరిణామశూలలక్షణము

ఆధ్మానాటోపవిణ్మూత్ర విబంధారతివేపనైః,
స్నిగ్ధోష్ణోపశమప్రాయం వాతికం తద్వదేద్బుధః. (ఆయుర్వేదే)

తా. కడుపుబ్బరము, కడుపులో గుడగుడశబ్దము, మలమూత్ర ప్రతిబంధము, అస్వస్థత, కంపము, గలిగి స్నిగ్ధోష్ణపదార్థసేవనవలన తరుచుగ శాంతి జెందునది వాతిక పరిణామశూలయని తెలియవలయును.

పైత్తికపరిణామశూలలక్షణము

తృష్ణా దాహారతి స్వేద కట్వామ్ల లవణోత్తరం,
శూలం శీతశమప్రాయం పైత్తికం లక్షయేద్బుధః. 65

తా. దప్పి, దాహము, అస్వాస్థ్యము, చెమటగలుగుట, కారము, పులుసు, ఉప్పు గలపదార్థములయందు దిచ్ఛగలుగుట, శీతకరపదార్థములవలన శాంతి జెందుట-ఈలక్షణములు గలది పిత్తజపరిణామశూలయని తెలియవలయును.

---

* ప్రతిలోమమనగ క్రిందినుంచి పైకేగుట.

శ్లేష్మపరిణామశూలలక్షణము

ఛర్ది హృల్లాస సంమోహాం స్వల్పరుగ్దీర్ఘసంతతి,
కటుతిక్తోపశాంతం చ తచ్చ జ్ఞేయం కఫాత్మకమ్, 66

తా. ఓకర, హృల్లాసము, ఇంద్రియమోహము మిక్కుటముగ గలుగుట, ఒకింత వేదనగలుగుట, శూల దీర్ఘకాలమువఱకుండుట, కారము చేదుగలపదార్థములవలన శాంతి జెందుట - ఈలక్షణములుగలది కఫజశూల యని తెలియవలయును.

శూలనిదానము

యానాభిఘాతా చ్ఛోకాచ్చాప్యతిభాషణ మైథునాత్,
రూక్షాన్న శుష్కశాకాశ్చ కషాయ తిక్తసేవనాత్. 67
తేనవాయుర్భవేత్క్రుద్ధః కురుతే శూల మష్టధా, (మాధవనిదానే)

తా. గుఱ్ఱము మొదలగువాని నెక్కి సంచరించుట, అభిఘాతమును జెందుట, దుఃఖించుట, మిక్కుటముగ మాటలాడుట, మిక్కుటముగ స్త్రీసంభోగముసేయుట రూక్షగలయన్నమును, ఎండినకూరలను, కారము, చేదుగలవస్తువులను మిక్కుటముగ సేవించుట - ఈ కారణములవలన వాతము ప్రకోపించి యెనిమిదివిధములైనశూలల గలుగం జేయును.

వాతశూలలక్షణము

హృత్పార్శ్వ పృష్ఠ త్రిగ్వస్తౌ ముహు స్తోదో ముహు శ్శమః. 68
వర్షాశీతాగమే తీవ్రం క్రుద్ధం భవతి మారుతాత్,
అభ్యంగమర్దనస్వేదై స్స్నిగ్ధోష్ణైర్భోజనై శ్శమేత్. 69

తా. ఱొమ్ము, పార్శ్వములు, వీఁపు, ముడ్డిపూస, వస్తి అనువానియందు బలుమారు శూలించి పలుమారు శమించుట, వర్షశీతకాలములయందు శూల మిక్కుటముగ ప్రకోపించుట - ఈలక్షణములుగలది వాతజశూలయని తెలియవలయును. ఇది అభ్యంజనము, శరీరమర్దనము, స్వేదము, స్నిగ్ధోష్ణభోజనము అనువానివలన శమించును.

పైత్తశూలలక్షణము

తృష్ణార్చా స్వేద రుక్శోషా నాభి వస్తిషు వేదనా,
మధ్యాహ్నే చార్ధరాత్రే చ శూలం పైత్తాధికం భవేత్. 70
స్వాదుశీతలమిష్టాన్నై శ్శమ. శ్శీతాగమే భవేత్, (ఆయుర్వేదే)

తా. దప్పి, మూర్ఛ, చెమట, పీడ, శోష గలుగుట, నాభి, పొత్తికడుపు అనువానియందు శూలించుట, మధ్యాహ్నకాలము, అర్ధరాత్రి. చకారమువలన అన్నము జీర్ణమయ్యెడి కాలము, శరత్కాలము-వీనియందు మిక్కుటముగ శూలగలుగుట-ఈలక్షణ

ములుగలది పిత్తజశూల యని తెలియవలయును. ఇది రుచికరమై శీతకరమైన పదార్థసేవన వలన, మృష్టాన్నసేవనవలన, మఱియు శీతకాలమునందు శమించును.

శ్లేష్మజశూలలక్షణము

శ్వాసశ్చ కాస హృల్లాసౌ శూలం సూర్యోదయే ఘనమ్. 71
వసంతే శిశిరే భుక్తే దూష్యతే కఫజం విదు, (చరకే)

తా. ఉబ్బసము, దగ్గు, ఓకరింతలు గలుగుట, సూర్యోదయకాలమున మిక్కుటముగ శూలించుట, వసంత, శిశిరఋతువులయందును, భోజనానంతరమును మిక్కుటముగ ప్రకోపించుట- ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మజశూల యని తెలియవలయును.

ద్వంద్వ, త్రిదోషశూలలక్షణము

మిశ్రితం ద్వంద్వజం జ్ఞేయం కష్టసాధ్యం క్వచిద్భవేత్. 72
త్రిభిశ్చ లక్షణైర్యుక్త మసాధ్యం సాన్నిపాతికం,

తా. రెండేసిదోషలక్షణములం గలది ద్వంద్వశూలయనియు, మూడుదోషలక్షణములంగలది సన్నిపాతశూలయనియు తెలియవలయును. (మఱియు "ఏకదోషోత్థితస్సాధ్యః" ఇత్యాది గ్రంథాంతరవచనమువలన ఏకదోషమువలన జనించినశూల సాధ్యంబులు.) రెండుదోషములవలన గలిగినశూల కష్టసాధ్యంబులు. సన్నిపాతమువలన జనించినశూల అసాధ్యంబులు.

శూలోత్పత్తిస్థానములు

వాతాత్మకం వస్తిగతం వదంతి పిత్తాత్మకం చాపివదంతి నాభ్యాం,
హృత్పార్శ్వకుక్షౌ కఫసన్నివిష్టం సర్వేషు దేశేషు చ సన్నిపాతాత్. (గ్రంథాంతరే)

తా. పొత్తికడుపునందు వాతజశూలయు, నాభియందు పిత్తజశూలయు, ఱొమ్ము పార్శ్వములు, కుక్షి అనువానియందు శ్లేష్మజశూలయు, పూర్వోక్తసర్వప్రదేశములయం దు సన్నిపాతశూలయు జనించును.

ఆమశూలలక్షణము

కఫశూలే యథాచిహ్నం తథాటోపస్య వర్ధనం,
ఆనాహశ్చ ప్రసేకశ్చ హ్యామశూలస్య లక్షణమ్. (నిత్యనాథీయే)

తా. శ్లేష్మశూలలక్షణయుక్తంబైయుండుట, మిక్కుటముగ కడుపులో గుడగుడ ల్డము, కడుపుబ్బరము (చకారమువలన వాంతి, ఓకరింతలు, జడత్వము, నిశ్చలత్వము) లుగుట, నోటియందు జొల్లుగారుట-ఈలక్షణములుగలది ఆమశూల యని తెలియవల యును.

పరిణామశూలలక్షణము

భుక్తే జీర్యతి యచ్ఛూలం తదేవ పరిణామజం,
వాతపిత్తకఫాధిక్యం విజ్ఞేయం పూర్వలక్షణైః. (పూజ్యపాదీయే)

తా. భుజించినయన్నము జీర్ణంబగునప్పుడు కలిగెడిశూల పరిణామశూల యనం బడును. దీనియందలి వాత, పిత్త, శ్లేష్మాధిక్యములను పూర్వోక్తవాతాది శూలలయొక్క లక్షణములవలన దెలియవలయును.

మృత్యుశూలలక్షణము

వాతజం శ్రవణే రక్తం నేత్రాబ్జే చ హారిద్రతా,
భ్రమో మూర్ఛా హ్యనిద్రత్వ మతిమూత్రం చ మృత్యుకే. 76
(ఆయుర్వేదే)

తా. శరీరమున నొప్పి మొదలగువాతోపద్రవములు గలుగుట, చెవిలో నెత్తురు గారుట, కన్నులు పచ్చనగుట, తబ్బిబ్బులాడుట, మూర్ఛగలుగుట, నిదురబట్టకుండుట, మూత్రం బధికముగ వెడలుట-ఈలక్షణములుగలది మృత్యుశూలయని తెలియవలయును. (ఇవియ ఎనిమిదివిధములైనశూలలు)

పక్తిశూలలక్షణము

వేదనాతితృషా మూర్ఛా హ్యానాహో గౌరవారుచీ,
కాసశ్వాసౌచ హిక్కా చ *పక్తిశూలస్యలక్షణమ్. (మతాంతరే)

తా. శరీరమున వేదనగలుగుట, కడుపిప్పి మూర్ఛ, కడుపుబ్బరము, జడత్వము, అరుచి, కాసశ్వాసములు, ఎక్కిళ్లుగలుగుట, ఈలక్షణములు గలది పక్తిశూల యని తెలియవలయును.

శూలోత్పత్తిస్థానములు

వాతాశ్రయే వాతజశూలజన్మ నాభౌచపిత్తప్రభవంసదాహం,
వక్షస్థలేస్యాత్కఫజస్య జన్మశూలస్య చిహ్నం ప్రవదంతి వైద్యాః.
(రసరత్నాకరే)

తా. వాతశూల వాతస్థానము నాశ్రయించి జనించును. పిత్తశూల బొడ్డు నాశ్రయించి తాపముతో గూడియుండును. శ్లేష్మశూల ఱొమ్ము నాశ్రయించి జనించును.

ద్వంద్వశూలోత్పత్తిస్థానములు

వస్తౌ హృత్పార్శ్వ పృష్ఠేషు సశూలః కఫవాతికః,
కుక్షౌ హృన్నాభిపార్శ్వేషు సశూలః కఫపైత్తికః. 79
దాహ జ్వరకరో ఘోరో విజ్ఞేయో వాతపైత్తికః,

* శూలస్యోపద్రవాః స్మృతాః

తా. వస్తి, బొడ్డు, పార్శ్వములు, వీఁపు అనువానియందు శ్లేష్మవాతద్వంద్వములవలన శూల జనించును. కుక్షి, హృదయము, నాభి, పార్శ్వము అనువానియందు శ్లేష్మపిత్తద్వంద్వమువలన శూల జనించును. వస్తి, నాభి అనువానియందు దాహ, జ్వరయుక్తంబై భయంకరమైన శూల వాతపిత్తమువలన జనించును.

శూలసాధ్యాసాధ్యములు

ఏకదోషోత్థితస్సాధ్యః కృచ్ఛ్రసాధ్యో ద్విదోషజః. 80
సర్వదోషోత్థితో ఘోర స్త్వసాధ్యో భూర్యుపద్రవః,
సర్వేష్వేతేషు శూలేషు ప్రాయమజంచాతిదారుణమ్. (భేషజకల్పే)

తా. ఏకదోషమువలన జనించినశూల సాధ్యంబులు. ద్వంద్వదోషమువలన జనించిన శూల కష్టసాధ్యంబులు. త్రిదోషమువలన జనించిన భయంకరమైన "శ్లో. వేదనాతితృషా మూర్ఛాహ్వానాహో గౌరవారుచీ, కాసశ్వాసశ్చ హిక్కా చ శూలస్యోపద్రవాస్స్మృతాః." అనఁగా వేదన, కడుదప్పి, మూర్ఛ, కడుఁపుబ్బరము, జడత్వము, అరుచి, శ్వాస కాసములు, ఎక్కిళ్ళు అను పలువిధములైన యుపద్రవములతోఁ గూడియుండు శూలలు అసాధ్యంబులు. మఱియు సర్వశూలలలో ఆమశూల కడు నసాధ్యంబులు.

వాతశూలలకు ఉదయభాస్కరరసము

భస్మసూతం మృతంచాభ్రం శిలా గంధక తాళకం,
హింగుళం కుష్ఠ ముస్తం చ తుల్యం చూర్ణం విభావయేత్. 82
స్నుహ్యర్కస్త త్తస్య నిర్గుండీ [1]మహారాష్ట్రీద్రవైః పృథక్,
ప్రతిద్రావైర్దినం భావ్యం శుష్కం తద్గోళకీకృతమ్. 83
వస్త్రే బధ్వా మృదా లేప్యం శుష్కం కృత్వా పుటే పచేత్,
[2]చతుర్యామార్ధమాత్రేషు తమాదాయ విచూర్ణయేత్. 84
[3]గుంజాష్టఘృతశుంఠిభ్యాం లేహ్యశ్చోదయభాస్కరః,
వాతశూలప్రశాంత్యర్థం తిలక్షారం [4]సకుష్ఠకమ్. 85
మధునా లేహయేచ్చానుమూలం వా కాకతుండజం,
పంచకోలాభయాక్వాథం పిప్పలీ చూర్ణసంయుతమ్. 86
పటుఃకట్వ్యరుశూలేషు మందాగ్నౌ చ విశేషతః,
సదేయస్స్వష్టలవణో గుల్మే చ మలబంధనే. 87
తైలయుక్తశ్చ సర్వేషు వాతశూలం చ నస్యతి, (ఆయుర్వేదే)

1 మహారాష్ట్రా. 2 చతుర్థాబస్తమాత్రేణ. 3 ద్వేగుంజే. 4 సకర్షకమ్.

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, శుద్ధిచేసిన శిలాజిత్తు, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన తాళకము, ఇంగువ, కంకుష్ఠము, తుంగముస్తెలు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి చూర్ణముచేసి బొంతజెముడుపాలు, ఉమ్మెత్త, వావిలి, పెద్దములక అను వానిరసములలో ప్రతిదానిచే నొక్కొకదినము భావనజేసి ఎండించి ముద్దచేసి దాసిపై బట్టజుట్టి మన్నుపూసి యెండించి మూకుళ్ళలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి పాకమైనను జేయవలయును. లేక కుప్పెలో నునిచి ౪౹ ఝామువఱకు పుటమైనను వేయవలయును. ఇటుల జేసినపిదప దానినిదీసి చూర్ణముజేసి ౨ గురిగింజలయెత్తును నెయ్యి, శొంఠి అనువాని యనుపానముతోగాని, కర్షప్రమాణము నువ్వులక్షారము, చెంగల్వకోష్టు-వీనిని తేనెలో గలిపి యీయనుపానముతోగాని, లేక ఎఱ్ఱగురిజవేరు చూర్ణానుపానముతోగాని, లేక పిప్పళ్లు, మోడి, చవ్యము, చిత్రమూలము, శొంఠి, కరక్కాయ అనువానికషాయములో పిప్పలిచూర్ణము గలిపిగాని సేవించిన వాతశూల హరించును. మఱియు పైయౌషధమును సైంధవలవణానుపానముతో సేవించిన నడుము, తొడ అనువానియందలి శూల, అగ్నిమాంద్యము వీనిని విశేషముగ హరింపజేయును. మఱియు దీని నువ్వులో గలిపి సేవించిన వాతగుల్మము, మలబద్ధము వీనిని హరింపజేయును. నూనెతో సేవించిన సర్వాంగ వాతశూలల హరింపజేయును. (మఱియు దీనిసే తుని, ప్రతితుని, అష్ఠీల, ప్రత్యష్ఠీల అనురోగములయందును సేవింపదగును.)

శూలదావానలరసము

చించాక్షార శ్శుద్ధశంఖచూర్ణం లవణపంచకమ్. 88
క్షారః పంచాగ్నిసంభూతః పృథగర్ధపలాన్వితః,
మరీచం మాగధీ శుంఠీ హింగుచ ద్విపలం తథా. 89
పారదం గంధకం తామ్రం విషంచార్ధపలం పృథక్,
సర్వం జంబీరనీరేణ మర్ద్యం తద్దివసత్రయమ్. 90
కోలప్రమాణాం వటికాం పంచగవ్యఘృతాన్వితం,
లేహయే చ్ఛూలశాంత్యర్థం ఘృతాన్నం భోజనం తథా. 91
లశునక్వథితం దేయం దధ్యాజ్యం గవ్యమేవవా,
పథ్యం నిత్యం ప్రయుంజీత సర్వశూలనిబర్హణమ్. 92
హృచ్ఛూలం పార్శ్వశూలంచా జీర్ణశూలం చ గుల్మజం,
అనాహ ప్లీహ ముదర మశ్మరీ శర్కరాపహః. 93
క్షయంచైవ న సందేహో సేవయే ద్వ్యాధిహారకః,
శూలదావానలో నామ్నా పూజ్యపాదేన భాషితః. 94

(మాధవనిదానే)

తా. చింతక్షారము, శుద్ధిజేసిన శంఖభస్మము, పంచలవణములు, పంచాగ్నులక్షారము- ఇవి దినుసుకు 4 పలము, త్రికటుకములు, ఇంగువ-ఇవి దినుసున 2 పలములు, శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసిన నాభి-ఇవి దినుసుకు 4 పలము-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో మూడుదినములు మర్దించి రేగుపండంత మాత్రలుజేసి *పంచగవ్యముతోగాని, ఘృతముతోగాని సేవించిన సర్వశూలలు, ఆమ్లశూల, పార్శ్వశూల, అజీర్ణశూల, గుల్మములు, కడుపుబ్బరము, ప్లీహరోగము, ఉదరములు, శర్కరాశ్మరి, క్షయము-వీనిని నిస్సంశయముగ హరింపజేయును. పథ్యము ప్రతిదినము నేతివంటకమును, వెల్లుల్లిపాయలకషాయమును, మేకపెరుగునుగాని, లేక ఆవు పెరుగునుగాని సేవింపవలయును.

శూలకుఠారరసము

టంకణం పారదం గంధం త్రిఫలా వ్యోష తాళకం,
విషం తామ్రం చ నేపాళం భృంగస్వరసమర్దితమ్. 95
ద్విగుంజమాత్రా వటికా మరీచే నార్ద్రకేణ వా,
సర్వశూలకుఠారోఽయం విష్ణుచక్రమివాసురాన్. (శారీరే)

తా. వెలిగారము, శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, త్రిఫలములు, త్రికటుకములు, శుద్ధిజేసిన తాళకము, శుద్ధిజేసిన నాభి, తామ్రభస్మము, శుద్ధిజేసిన నేపాళములు- వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గుంటగలగరాకురసముతో మర్దించి రెండుగురిగింజలంత మాత్రలుజేసి యందొకదానిని మిరియపుచూర్ణముతోగాని, లేక అల్లపురసముతోగాని సేవించిన "విష్ణుచక్ర మసురుల నాశనము జేయుంభంగి" సర్వశూలల హరింపజేయును.

పైత్తశూలలకు ముస్తాదిమండూరము

మండూరం చూర్ణితం కృత్వా ముస్తా బదరమూలకం,
కణా శుంఠీ యవక్షారం పంచానాం సమచూర్ణకమ్. 97
చూర్ణతుల్యం చ మండూరం గోమూత్రాష్టగుణం భవేత్,
తత్తుల్యంచ గవాంక్షీరం పచే న్మృద్వగ్నినా శనైః. 98
పిండితం కోలమాత్రం తు భక్షయే చ్ఛూలనుద్భవేత్,
ప్రాతర్మధ్యాహ్న రాత్రౌ చ భక్షయే ద్వటికాత్రయమ్. 99
మాంసం పిష్టం చ గుర్వన్నం మాషాదీంశ్చ వివర్జయేత్,
(రసరత్నాకరే)

* పంచగవ్య మన గోమయము, గోమూత్రము, పాలు, పెరుగు, నెయ్యి.

తా. తుంగముస్తెలు, రేగువేరు, పిప్పలి, శొంఠి, యవక్షారము - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి దానికిసమముగ మండూరచూర్ణమును గలిపి ఎనిమిదింతలు గోమూత్రము, గోమూత్రమునకు సమముగ ఆవుపాలుపోసి మృద్వగ్నితో మెల్లగ వండి రేగుగింజలంతమాత్రలు చేసి ప్రాతఃకాలమున, మధ్యాహ్నకాలమున, రాత్రికాలమున మూడు మాత్రలు సేవింపుచుండిన శూలలు హరించును. సర్వశూలలయందు మాంసము, పిండి వంటకములు, జడాన్నము, మినుములు మొదలగువాని వర్జింపవలయును.

కుబేరాక్షాదిచూర్ణము

ధనదనయనమజ్జా టంకణై ర్హింగు సింధూ
రుచక మరిచ శుంఠీ దీప్య పథ్యా కణానాం,
క్రమశ ఇతిచ వృద్ధం చూర్ణ ముష్ణాంబునాచ
జనయతి జఠరాగ్నిం సర్వశూలం నిహంతి. (సిందూరమణిదర్పణే)

తా. గచ్చపలుకులు, వెలిగారము, ఇంగువ, సైంధవలవణము, మాదీఫలము, మిరియాలు, శొంఠి, ఓమము, కరక్కాయ, పిప్పళ్ళు - వీనిని క్రమముగ హెచ్చించి చూర్ణము చేసి నాలుగుమాడలయెత్తును ఉష్ణోదకముతో సేవించిన సర్వశూలల హరింపం జేయుటయే గాక అగ్నిదీపనమును సహా గలుగంజేయును.

గోమూత్రమండూరము

గోమూత్రసిద్ధం మండూరం త్రిఫలాచూర్ణసంయుతం,
విలిహే న్మధుసర్పిర్భ్యాం శూలం హంతి త్రిదోషజమ్. 101

తా గోమూత్రయుక్తముగ గాచి సిద్ధముజేయఁబడిన మండూరమునకు సమముగ త్రిఫలచూర్ణమునుగలిపి తేనెతోగాని, లేక నేతితోగాని సేవించిన త్రిదోషజశూలల హరించును.

శ్లేష్మశూలలకు శూలసింహవటికములు

విషాకర్షం వచాకర్షం త్రికటు త్రిఫలాచ షట్,
భార్గీ ముస్తా విడంగానాం ప్రతికర్షం చ *చూర్ణయేత్. 102
గుడేన సర్వతుల్యేన గుటికా చణమాత్రకా,
శూల సింహప్రయోగోఽయం కఫశూలహరం భవేత్. 103
(ఆయుర్వేదే)

తా. అతివస, వస, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, గంటుభారంగి, తుంగముస్తెలు, వాయువిడంగములు, చిత్రమూలము - వీనిని దినుసు కొక్కొక కర్షముచొప్పున దంచి

* చిత్రకమ్.

చూర్ణముజేసి దానికి సమముగ బెల్లము గలిపి మర్దించి రేగుగలంతమాత్రలుజేసి సేవించిన శ్లేష్మముల హరించును.

ఆమశూలకు షణ్ముఖరసము

[1]శుద్ధసూతం సమంగంధం సూతాంశం మృతతామ్రకం,
సౌవర్చలం చ సూతాంశం జంబీరై ర్దినసప్తకమ్. 104
మర్దయే ద్వాతపే తీవ్రే రుధ్వా లఘుపుటత్రయం,
దత్వాదాయ తు తచ్చూర్ణే సూతాంశం త్రికటుం క్షిపేత్. 105
షణ్ముఖోఽయం రసోనామ [2]త్రిగుంజ మామశూలజిత్,
ఏరండతైలం షడ్భాగం లశునస్య దశాష్టకమ్. 106
ఏకంహింగూ త్రిసింధూత్థం సర్వమేకత్ర మర్దయేత్,
త్రినిష్కం భక్షయే చ్చాను చామశూలప్రశాంతయే. 107
(మాధవనిదానే)

తా. శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, సౌవర్చలవణము వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో ౭ దినములు మర్దించి తీక్ష్ణమైన ఎండ నెండించి ప్రమిదెలలో నునిచి ౩ లఘుపుటంబు లిడి చూర్ణముజేసి రసమునకు సమముగ త్రికటుకచూర్ణముగలిపి మూడుగురిగింజలయెత్తును భక్షించి వెంబడిగ ౧౮ భాగములు వెల్లుల్లిపాయలు, ౧ భాగము ఇంగువ, ౩ భాగములు సైంధవలవణము - వీనిని మర్దించి మూడునిష్కములయెత్తు నుంటజేసి ౬ భాగము ఆముదములో గలిపి త్రాగిన ఆమశూల హరించును.

పరిణామశూలలకు త్రివృతాదియోగము

త్రివృత్కణాభయాచూర్ణం సగుడం చోష్ణవారిణా,
జయే ద్దినముఖే సేవ్యం శూలం చ పరిణామజమ్. 108

తా. తెగడ, పిప్పళ్ళు, కరకపప్పు వీనిని చూర్ణముజేసి ప్రాతబెల్లము గలిపి యుష్ణోదకముతో నుదయమున సేవించిన పరిణామశూల హరించును.

సర్వశూలలకు సర్వేశ్వరవటికములు

విశ్వ మేరండతైలేన హింగు సౌవర్చలాన్వితం,
మృతసూతకసంయుక్తం భక్షితం సర్వశూలహా. 109
పక్తిశూలం తథైవాన్న ద్రవశూలం చ సర్వశః, (మాధవనిదానే)

తా. శొంఠి, ఇంగువ, సౌవర్చలవణము, రసభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ

1 సూతంగంధం సమంశుద్ధం. 2. త్రిగుంజం సర్వశూలజిత్.

ఖల్వములో నునిచి ఆముదముతో మర్దించి వల్లప్రమాణమంత మాత్రలు జేసి ఒకమండలము సేవించిన పక్తిశూల, అన్నద్రవశూల మొదలగు సర్వశూలల హరింపం జేయును.

మృత్యుశూలకు క్షారయోగము

వంధ్యా లాంగలికామూలం శంఖం చ ద్విగుణం తయోః. 110
త్రయాణాం భావయేచ్చూర్ణం త్ర్యహం జంబీరజద్రవైః,
రుధ్వా గజపుటే పాచ్యం తత్క్షారం మరిచైర్ఘృతైః. 111
కర్షమాత్రం పిబేచ్ఛూలా త్తత్క్షణా న్ముక్తి మాప్నుయాత్,
(మాధవనిదానే)

తా. గొడ్డుకాకరగడ్డ, చన్నచర్లగడ్డ-ఇవి సమభాగములు, శంఖచూర్ణము ౨ భాగములు-ఇటుల వానిని ఖల్వములో నునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో 3 దినములు భావన జేసి మూకుటిలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి గజపుటం బిడిన యది క్షారంబగును. దానిలో కర్షప్రమాణమును మిరియపుచూర్ణము, నెయ్యి అనువానియనుపానముతోడ సేవించిన మృత్యుశూల తత్క్షణమున హరించును.

సర్వశూలలకు వైశ్వానరవటికములు

సైంధవం నాగరం ముస్తా నవభాగం పృథక్పృథక్. 112
ప్రత్యేకం లశునం హింగు కుబేరాక్షి త్రయంత్రయం,
ఏకాంశం భస్మసూతం చ తైలేనైరండజేన చ. 113
క్వాథితం సర్వశూలఘ్నం ప్లీహార్తే వైశ్వానరో భవేత్,

తా. సైంధవలవణము, శొంఠి, తుంగముస్తెలు-ఇవి దినుసుకు ౯ భాగములు, వెల్లుల్లి, ఇంగువ, గచ్చపలుకులు-ఇవి దినుసుకు మూఁడుభాగములు, రసభస్మము ౧ భాగము-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి చూర్ణముజేసి ఆముదములో గలిపి వండి మాత్రలుజేసి శక్త్యనుగుణ్యముగ సేవించిన (గుల్మము) సర్వశూలలు, ప్లీహము వీనిని హరింపంజేయును.

శూలాదులకు గజకేసరీరసము

శుద్ధసూతం ద్విభాగంధం యామైకం మర్దయే ద్దృఢమ్. 114
ద్వయోస్తుల్యం శుద్ధతామ్రం సంపుటే తన్నిరోధయేత్,
ఊర్ధ్వాధో లవణం దత్వా మృద్భాండే ధారయే ద్భిషక్. 115
తతో గజపుటే పక్త్వా స్వాంగశీతం సముద్ధరేత్,
సంపుటం చూర్ణయే త్సూక్ష్మం పర్ణఖండే ద్విగుంజకమ్. 116
భక్షయే త్సర్వశూలార్తో హింగు శుంఠీ సజీరకం,

వచా మరిచజం చూర్ణం కర్షం ముష్ణజలైః పిబేత్. 117
అసాధ్యం నాశయేచ్ఛూలం రసోఽయం గజకేసరీ, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము ౧ భాగము శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ భాగములు-ఇటుల వీనిని ఖల్వములో నునిచి యొకయామము బాగుగ మర్దించి దీనిని మూడుభాగములం శుద్ధి జేయఁబడిన తామ్రపుడబ్బిలో నునిచి దానిపైమూసి యొకకుండయడుగున సగమువఱకు నుప్పుపోసి దానిమధ్యమున పైతామ్రపుడబ్బినునిచి మరల దానిపై యుప్పుపోసి మూతిని మూసి చీలమన్ను లేపనముజేసి గజపుటంబిడి సాంగశీతలమునదీసి డబ్బితోడ సూక్ష్మముగ చూర్ణముజేసి రెండుగురిగింజలయెత్తును తమలపాకులో నునిచి భక్షించి వెంబడిగ ఇంగువ, శొంఠి, జీలకఱ్ఱ, వస, మిరియాలు అనువానిచూర్ణములో కర్షప్రమాణమును ఉష్ణోదకములో గలిపి త్రాగిన సర్వశూలలు, అసాధ్యమైనశూలలు వీనిని హరింపంజేయును.

శూలారిరసము

రస గంధం సమం కృత్వా తామ్రం తుల్యం నియోజయేత్. 118
మరీచం నాగరం హింగు వచాజాజ్యగ్నిమూలకం,
మార్కవస్వరసేనైవ దినం సూక్ష్మం విమర్దయేత్. 119
బదరాస్థిప్రమాణేన వటికాః కారయేద్భిషక్,
శూలం గుల్మ ముదావర్తం వాతరోగం నిహంతి చ. 120
రసశ్శూలారిరిత్యేష వహ్నిమాంద్యనిషూదనః,

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, తామ్రభస్మము, మిరియాలు, శొంఠి, ఇంగువ, వస, జాజికాయలు, చిత్రమూలము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గుంటగలగరాకురసముతో నొకదినము బాగుగ మర్దించి రేగుపండంతమాత్రలుచేసి ఆరు మాసములు సేవింపుచుండిన సర్వశూలలు, గుల్మములు, ఉదావర్తము, వాతరోగములు, అగ్నిమాంద్యము వీనిని హరింపంజేయును.

శూలాంతకరసము

మృణాల చందనం యష్టి గుళూచీ వాలుకం తథా. 121
ఏతత్సర్వం సమంచూర్ణం చూర్ణాంశం శర్కరాం క్షిపేత్,
సిందూారం వల్లమాత్రేణ తండులోదకపానతః. 122
పైత్తశూల విదాహశ్చ సర్వశూలం ప్రశామ్యతి, (నిత్యనాథీయే)

తా. తామరతూండ్లు, శ్రీగంధము, యష్టిమధుకము, తిప్పతీఁగె, కూతురుబుడమ వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి దీనికి సమముగ పంచదారగలిపి వల్లప్రమాణమును సిందూరయుక్తముగ గడుగుతో సేవించిన పైత్తశూల, తాపము, శర్వశూలలు హరించును.

ప్రక్కశూలచికిత్స

క. ఇల్లిందయుత్తరేణుల, పల్లవరసమందు జాతిఫల జాపత్రుల్
వెల్లుల్లి భృంగి యేలకి, సుల్లభ మావాలు పక్కశూలలు మానున్.

తా. ఇల్లిందకొనలరసము నాటాకు, ఉత్తరేణుకొనలరసము నాటాకు, జాజికాయ, జాపత్రి, వెల్లుల్లి, గుంటగలగర, ఏలకులు, లవంగములు, ఆవాలు-వీనిని నూరి మూడుపూటలు త్రాగిన ప్రక్కశూల హరించును.

సర్వశూలలకు గజాంకుశము

నిష్కత్రయం శుద్ధసూతం ద్వినిష్కం శుద్ధటంకణమ్. 123
గంధకం పంచనిష్కంచా ప్యేకనిష్కంచ ముస్తకం,
చతుర్నిష్కం చ నేపాళం తత్సమం మృతతామ్రకమ్. 124
సర్వతుల్యం తిలక్షారం వృక్షామ్ల క్షారచిత్రకం,
తద్వత్పలాశకక్షారం షణ్ణిష్కం త్ర్యూష సైంధవమ్. 125
యవక్షారం ద్వినిష్కం చ బిడా సౌవర్చ కాచకం,
సముద్రలవణం చైవ పిప్పలీ చ త్రినిష్కకమ్. 126
చిత్రమూలరసైర్యుక్తం దినైకం చ విమర్దయేత్,
సప్తధా చణకక్షార మార్ద్రక ద్రవమర్దితమ్. 127
ద్విగుంజాం వటికాం ఖాదే దార్ద్రకస్య చ వారిణా,
గుల్మాష్ఠీలా ప్లీహ శూల ప్రత్యష్ఠీలా తునీ ద్వయమ్. 128
ఉదరం సప్తవృద్ధిం చ శోఫ పాండ్వామయం తథా,
సర్వరోగాన్ హరేచ్ఛీఘ్రం రసశూలగజాంకుశః. (ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిచేసిన రసము 3 నిష్కములు, శుద్ధిచేసిన వెలిగారము ౨ నిష్కములు, శుద్ధిచేసిన గంధకము ౫ నిష్కములు, తుంగముస్తెలు ౧ నిష్కము, శుద్ధిచేసిన నేపాళములు ౪ నిష్కములు, తామ్రభస్మము ౪ నిష్కములు, నువ్వులక్షారము ౧౯ నిష్కములు, చింతక్షారము, చిత్రమూలక్షారము, మోదుగక్షారము-ఇవి దినుసుకు ౬ నిష్కములు, త్రికటుకములు, సైంధవలవణము, యవక్షారము-ఇవి దినుసుకు ౨ నిష్కములు, బిడాలవణము, సౌవర్చలవణము, కాచలవణము, సముద్రలవణము, పిప్పళ్లు-ఇవి దినుసుకు 3 నిష్కములు, సెనగక్షారము 2 నిష్కములు-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి చిత్రమూల రసములో నొకదినము మర్దించి పిదప అల్లపురసముతో మర్దించి రెండు గురిగింజలంత మాత్రలుచేసి యందొకదానిని అల్లపురసముతో మూడుమండలములు సేవించిన పంచ

గుల్మములు, అష్ఠీలము, ప్లీహము, అష్టశూలలు, ప్రత్యష్ఠీలము, తుని, ప్రతితుని, ఉదరము, సప్తవృద్ధులు, శోఫ, పాండువు మొదలగు సర్వరోగముల శీఘ్రముగ హరింపఁజేయును. (శూల, గుల్మనివారణార్థమై మహదగ్నికుమారమును సేవింపవలయును. పైఁజెప్పఁబడిన యౌషధములవలన శూలగుల్మములు నివర్తింపకుండిన ఇఁకఁ జెప్పంబడు శంఖద్రావకమును సేవింపవలయును.

శంఖద్రావకము

త్రిక్షారం పంచలవణం పటికీ సురకారకం,
కాసీసం నవసారం చ తిలచించాపమార్గకమ్. 130
ఏతాని సమభాగాని ఘటీమాత్రం విమర్దయేత్,
పాచయేన్మద్యయంత్రేణ మృదువహ్నా తథా భిషక్. 131
శంఖద్రావరసో నామ సర్వశూల వినాశకృత్,
పంచకాసాన్ పంచగుల్మాన్ క్షయకాసాన్ వినాశయేత్. 132
మన్యాస్తంభం కంఠరోగం హృద్రోగం సర్వశూలజిత్,
అగ్నిం చ కురుతే దీప్తం తేజోవర్ణబలప్రదః. (ఆయుర్వేదే)

తా. సర్జక్షారము, యవక్షారము, టంకణక్షారము, పంచలవణములు (అనఁగా సైంధవలవణము, సౌవర్చలవణము, బిడాలవణము, కాంచలవణము, మంచిలవణము), పటిక, సురాకారము, కాసీసము, నవాసారము, నువ్వులక్షారము, చింతక్షారము, ఉత్తరేణుక్షారము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి యొకఘామము మర్దించి కుండలోఁ బోసి దళముగ చీలమన్నుబూసి మునుపటివలెనే సారాయిబట్టిని తగిలించి మృద్వగ్నితో వండిన శంఖద్రావకము సిద్ధంబగును. దానిలో నరతులమును ఓమపుపొట్టులో గలిపి దంతములకు తగులక అంగిటిలో వేసుకొని (ఆరుమాసములవఱకు) మ్రింగుచుండిన పంచకాసములు, పంచగుల్మములు, క్షయకాసము, మన్యాస్తంభము, కంఠరోగము, హృద్రోగము, సర్వశూలలు-వీనిని హరింపఁజేసి అగ్నిదీపనము, తేజస్సు, వర్ణము, బలము అను వానిని సహో గలుగంజేయును.

మహాశంఖద్రావకము

రంభా చించాగ్నిభూపీలు కేతక్యపి తథైవ చ,
సాల కాలం చ భూధాత్రీ శిగ్రుమూల హరిప్రియమ్. 134
శరపుంఖీ చ నీలీ చ తిలకాష్ఠం చ బర్బరా,
అర్జునస్త్వయ దారూచా ప్యర్క-శల్యపునర్నవమ్. 135
నిర్దిష్టా వింశతిః క్షారా శ్శంఖద్రావం సుపాచయేత్,
క్షారాశ్చ వింశతిః ప్రోక్తా లవణానాం చ పంచకమ్. 136

పటకీ నవసారంచ క్షారద్వయ త్రిటంకణం,
తుత్థత్రయం శిలా తాళం గంధకం సజ్జకారకమ్. 137
పాషాణంచ తు కాసీసం మూత్రవర్గం తథైవచ,
భూక్షారం గృహధూమాఖ్యం సర్వం సంస్థాప్యయే త్సమమ్. 138
ఆమ్లవర్గై స్తథా మాసం భావయేచ్చ ముహుర్ముహుః,
తేజోయంత్రే విధానేన పాకసిద్ధిం విచక్షణః. 139
మూత్రవర్గంచ తోయాభం వరాటీ శంఖకం ద్రవేత్,
పారదేన చ సంయుక్తం వాతరోగే చ యోజయేత్. 140
గుల్మద్వాదశకం హంతి హ్యుదరాణి తథైవచ,
శీతజ్వరం పురాణం చ శోథం సర్వాంగమారుతమ్. 141
ప్రమేహాన్ వింశతిం హంతి మూత్రకృచ్ఛ్రం తథైవచ,
గజవాజినరాణాంచ పశుపక్షిమృగేషు చ. 142
సర్వరోగహరం చైత త్కాశ్యపేన చ భాషితం,
శంఖద్రావమిదం నామ్నా సర్వరోగేషు శస్యతే. (మాధవనిదానే)

తా. అరటిపట్ట, చింతచెక్క, చిత్రమూలము, ముచ్చుతుమికి, మొగిలి, ఏపిచెక్క, కలిగొట్టు, నేలయుసిరిక, మునగవేరు, కణిపిచెక్క, ములువెంపలి, నీలి, నువ్వులదంటు, వాయింట, ఏరుమద్ది, నల్లమద్ది, దేవదారు, జిల్లేడు, ఉత్తరేణు, గలిజేరు అనువాని క్షారములు, పంచలవణములు, పటిక, నవాసారము, యవక్షారము, సర్జక్షారము, వెలిగారము, సురాకారము, గురిజాకారము, శుద్ధిజేసినమైలుతుత్థము, శుద్ధిజేసిన పాలతుత్థము, శుద్ధిజేసిన కపరితుత్థము, శుద్ధిజేసిన రక్తమణిశిల, శుద్ధిజేసిన తాళకము, శుద్ధిజేసిన గంధకము, సబ్బు, పాషాణము, అన్నభేది,*మూత్రవర్గులో చెప్పఁబడిన 8 విధమూత్రములు, చౌటిక్షారము, కరుధూపము-వీనినెల్ల సమభాగములు గ్రహించి ఆమ్లవర్గముతో నొకమాసమువఱకు పలుమారు భావనజేసి తేజోయంత్రమునం దునిచి వండిన మూత్రవర్గతుల్యంబై నీరువలె నుండు శంఖద్రావక మొదుసును. అందు గవ్వల, శంఖములవేసిన ద్రవించును. ఆశంఖద్రావకములో శుద్ధిజేసినరసమునుగలిపి సేవించిన వాతరోగములును, ఓమపుపొట్టుగలిపి సేవించిన ౧౨ విధములయిన గుల్మములును, పన్నెండుఉదరములును, శీతజ్వరములును, పురాణజ్వరశోఫలును, సర్వాంగవాతములును, వింశతిమేహములును, మూత్రకృఛ్రములును హరించును. ఇది ఏనుఁగులకు, గుఱ్ఱములకు, నరులకు, పశువులకు, పక్షులకు, మృగములకు గలుగు సర్వరోగముల హరింపంజేయు నని కశ్యపమహర్షి

* ఆవు, అశ్వము, మేక, ఏనుగు, గాడిద, ఒంటె, నరుఁడు వీనిమూత్రములు.

వచించెను. (తెల్లనిచపుడును ఉప్పుగవండి అందులోకలుములమూలో అరతులము సురాకారము, పావుసేరు ఉదకము గలిపి త్రాగిన ఉమిసేవాంతులు, గుల్మశూలలు హరించును. ఈశంఖ ద్రావకము సర్వరోగములయందు కడుప్రశస్తంబు.

గుల్మాదులయందు పథ్యము

కుళత్థ వాస్తు బృహతీ పటోల పునర్నవం,
పక్వకూష్మాండ కతక మిసి హింగు సజీరకమ్. 142
గవ్యం తక్రం పృశ్నిశాళి ముండీ నారంగ బిల్వకం,
ప్లీహాష్ఠీలోదరానాహ గుల్మవిద్రధిమిత్రకమ్. (మాధవనిదానే)

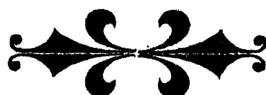
తా. ఉలవకట్టు, (తోటకూర) చక్రవర్తికూర, పెద్దములక, చిన్నములక, పొట్ల కాయ, గలిజేరుకూర, ముదురుగుమ్మడుకాయ, ఇండుపుకాయ, సదాపకూర, ఇంగువ, జీలకర్ర, ఆవుచల్ల, కోలపొన్న, బోడతరము, నారసబ్బకాయ, మారేడుపండు-ఇవి ప్లీహము, అష్ఠీలము, తుని, ప్రతితుని, ఉదరము, ఆనాహము, గుల్మశూల, విద్రధి అను వానియందు పథ్యకరంబులు.

గుల్మాదులయం దపథ్యము

నింబ ధాన్యాక నిష్పావశాలుకం పిష్టకైః కృతం,
సిత పిండాల పిణ్యాకం మాంసం నూతనసంభవమ్. 146
అలాబూ దధి చామ్లాని కఠినాని గురూణి చ,
ప్లీహాష్ఠీలోదరానాహ గుల్మవిద్రధిశత్రవః. 147

తా. వేపపండు, కొతిమెర్లు, అనుములు, తామర మొదలైనవానిగడ్డలు పిండి వంటకము, తెల్లనిచారకంద, తెలకపిండి, నవీనమాంసము, ఆనుగపుకాయ, పెరుగు, పులుసు, కఠినద్రవ్యములు - ఇవి ప్లీహము, అష్ఠీలము (ప్రత్యష్ఠీలము), ఉదరము, ఆనాహము, గుల్మశూల, విద్రధి అనువానియం దపథ్యకరంబులు.

ఏకోనవింశ ప్రకరణమ్.

వింశప్రకరణము

ఉన్మాదరోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

శ్లో. భైరవం భైరవాకారం వీరం వీరేశ్వరం ప్రభుం,
రుద్రం రుద్రగణాధీశం వీరభద్ర మహం భజే. 1

తా. భైరవుఁడనే పేరుగలవాఁడు, భయంకరస్వరూపుఁడు శూరుఁడు, వీరేశ్వరుఁడు, జగత్ప్రభువు, రుద్రుఁడు, రుద్రగణాధిపతి అగు వీరభద్రుని నేను భజించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజని పేర్కొనంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడు శ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయమను నీగ్రంథము యొక్క వింశప్రకరణమును వచింపుచున్నాఁడను.

అథాన్యత్సంప్రవక్ష్యామి సంక్షిప్తం సూక్తముత్తమం,
ఆయుర్వేదోపదేశేఽస్మి న్నున్మాదం తు నిగద్యతే. (ఆయుర్వేదే)

తా. ఆయుర్వేదమున జెప్పంబడినప్రకారము ఉన్మాదనిదానము సంక్షిప్తంబుగ వచియించెదను.

ఉన్మాదనిదానము

మదయంత్యుద్గతాదోషా యస్మాదున్మార్గమాశ్రితః,
మానసోఽయమతో వ్యాధి రున్మాదఇతి కథ్యతే. 4

తా. దోషములు వృద్ధిఁజెంది స్వమార్గమును విడనాడి అన్యమార్గముల (అనఁగా మనోవహాదమనుల) నాశ్రయించుటవలన మనస్సునందు భ్రమజనించి ఉన్మాద మనంబడు ఈరోగము మానసికదోషమువలన జనించును.

ఉన్మాదభేదంబులు

ఏకైకశ స్సర్వశశ్చ దోషైరత్యర్థమూర్ఛితైః,
మానసేన చ దుఃఖేన స పంచవిధ ఉచ్యతే. 5

విషాద్భవతి షష్ఠశ్చ యథాస్వం తత్ర భేషజం,
సచాప్రవృద్ధ స్తరుణో మదసంజ్ఞాం బిభర్తి చ. 6

తా. వాత, పిత్త, శ్లేష్మములు ప్రత్యేకములుగ ప్రకోపించుటవలనగాని, లేక సన్నిపాతదోషమువలనగాని, లేక మానసికదుఃఖమువలనగాని, ఉన్మాదం బైదు విధంబు లగును

మఱియు విషసంబంధమువలన ఆరవవియగు ఉన్మాదము జనించును. దీనియందు తగుమైన చికిత్సలం జేయవలయును. ఇవి యసాధ్యముగ వృద్ధిం బొందక తరుణంబులైన మదమని వచించెదరు.

ఉన్మాదకారణము

చోరై ర్నరేంద్రపురుషైః కరిభిస్తథాన్యైః
విధ్వంసితస్య ధననాశకులక్షయైర్వా,
గాఢం క్షతే ర్మనసిజప్రహితోఽధికంవా
జాయేత చోత్కటతరో మనసో వికారః. 7

తా. చోరులు, రాజకీయపురుషులు, ఏనుగులు, పులి మొదలగు దుష్టజంతువులు అనువానివలనగాని, ధననాశకులక్షయమువలనగాని, మన్మథవికారమువలనగాని, అంతఃకరణమున బలమైన ఖేదము జనించి దానివలన బలిష్ఠమైన మనోవికారము జనించును.

ఉన్మాదకారణ, తత్సంప్రాప్తి

విరుద్ధదుష్టాశుచిభోజనాని ప్రధర్షణం దేవగురుద్విజానాం,
ఉన్మాదహేతుర్భయహర్షపూర్వో మనోభిఘాతో విషమాశ్చ చేష్టాః.
తై రల్పసత్వస్యమలాః ప్రదుష్టా బుద్ధేర్నివాసం హృదయం ప్రదూష్య,
స్రోతాంస్యధిష్ఠాయమనోవహాని ప్రమోహయంత్యాశునరస్య చేతః.

తా. విరుద్ధదుష్టాన్నమును (అనఁగా విషయుక్తాన్నమును), అమంగళకరాన్నమును సేవించుట, దేవ గురు బ్రాహ్మణుల తిరస్కరించుట, భయము, సంతోషము అనువాని సంబంధమువలన మనసునందు తంద్ర గలుగుట, విషమచేష్ట (అనఁగా వంకరగ నడుచుట, మాటలాడుట మొదలగునవి, బలవంతునితో యుద్ధములాడుట) - ఇవి మొదలగు కారణములవలన నల్పసత్వగుణముగల పురుషునియొక్క వాతాదిదోషములు ప్రకోపించి వృద్ధిం జెంది బుద్ధికి స్థానముగ నుండుమనస్సును జెఱచి మనోవహస్రోతస్సులం జెంది అంతఃకరణమును మోహింపం జేయును.

ఉన్మాదస్వరూపము

ధీవిభ్రమస్సత్వపరిప్లవశ్చ పర్యాకులాదృష్టిరధీరతాచ,
అబద్ధవాక్త్వంహృదయంచశూన్యంసామాన్యమున్మాదగదస్య చిహ్నమ్.

తా. భ్రమ, మనశ్చాంచల్యముగలుగుట, దృష్టిచలించుట, భయముగలుగుట, అసంబద్ధముగ మాటలాడుట, హృదయము శూన్యంబగుట (అనఁగా విచారణశక్తి లేకుండుట) - ఉన్మాదమున సామాన్యలక్షణంబులని తెలియవలయును.

వాతజోన్మాదలక్షణము

రూక్షాల్పశీతాన్నవిరేకధాతుక్షయోపవాసై రనిలోఽతివృద్ధః,

చింతాదిదుష్టంహృదయంప్రదూష్యబుద్ధింస్మృతించాపినిహంతిశీఘ్రమ్.
అస్థానహాసస్మితనృత్యగీత వాగంగవిక్షేపణరోదనాని,
పారుష్యకార్శ్యారుణవర్ణతాచ జీర్ణేబలంచానిలజస్యరూపమ్. 12

తా. రూక్షము, అల్పము, శీతలముగలయన్నమును సేవించుట, విరేచనములు జేయించుట, ధాతువులు క్షయించుట, ఉపవాసముసేయుట - ఈకారణములవలన వాతం బధికముగ వృద్ధింజెంది చింతాదియుక్తంబైనమనస్సును గడుదుష్టయుక్తంబుగజేసి బుద్ధిస్మృతుల శీఘ్రముగ నశింపంజేయుట, నిష్కారణముగ నవ్వుట, ఒకింతహాస్యము సేయుట, ప్రసక్తములేకుండునపుడు నృత్య, గీత, భాషణముల సలుపుట, శరీరము గదిలించుట, ఏడ్చుట, కఠినముగనుండుట, శరీరము కృశించుట, శరీరకాంతి యెఱ్ఱగ నగుట, ఆహారము పరిపాకమునుజెందుచుండ రోగబలమెచ్చుట - ఈలక్షణములుగలది వాతజోన్మాదమని తెలియవలయును.

పిత్తజోన్మాదలక్షణము

అజీర్ణకట్వమ్లవిదాహ్యశీతై ర్భోజ్యైశ్చితంపిత్తముదీర్ణవేగం,
ఉన్మాదమత్యుగ్రమనాత్మకస్యహృదిస్థితంపూర్వవదాశుకుర్యాత్. 13
అమర్షసంరంభవినగ్నభావా స్సంతర్జనాభి ద్రవణౌష్ణ్యరోషాః,
ప్రచ్ఛాయశీతాన్నజలాభిలాషాః పీతాస్యతాపిత్తకృతస్యలింగమ్.

తా. ఉడికియుడకకుండుభోజనమును, కారము, పులుసు, విదాహము, ఉష్ణము గలభోజనమును సేయుటవలన అణగియుండు పిత్తము తీవ్రముగ లేచి అజితేంద్రియపురుషునియొక్క హృదయమును జెంది పూర్వమువలెనే కడునుగ్రమైన ఉన్మాదమును తత్క్షణమున గలుగంజేయును. దానివలన నోర్పులేకుండుట, ఆర్భాటముసేయుట, దిగంబరుడుగనుండుట, పరల భయపరచుట, పరుగెత్తుట, శరీర ముష్ణముగనుండుట, కోపమునుజెందుట, నీడలో గూర్చుండుటయందు, శీతాన్నమును శీతజలముసేవించుటయం దిచ్ఛగలుగుట, ముఖము పసపువర్ణముగనుండుట అను నీలక్షణంబులు గలుగును.

కఫజోన్మాదలక్షణము

సంపూరణైర్మందవిచేష్టితస్య సోష్మాకఫోమర్మణిసంప్రవృద్ధః,
బుద్ధింస్మృతించాప్యుపహంతిచిత్తంప్రమోహయన్సంజనయేద్వికారం
వాక్చేష్టితంమందమరోచకశ్చ నారీవివిక్తప్రియతాతినిద్రా,
ఛర్దిశ్చలాలాచబలంచభుక్తే నఖాదిశౌక్ల్యంచ కఫాదకేస్యాత్. 16

తా. తృప్తికరపదార్థముల భక్షించి శ్రమనుజెందకుండు పురుషునియొక్క పిత్తయుక్తకఫము హృదయమున మిక్కుటముగ వృద్ధింజెంది బుద్ధి, స్మృతి, చిత్తము అను వానిని నశింపంజేయుటచే మోహింపంజేసి ఉన్మాదరూపవికారమును గలుగంజేయుటవలన

వ్యాపారము (అనఁగా మాటలు మొదలగునవి) మందమగుట, అన్నద్వేషము, స్త్రీల యందును, ఏకాంతవాసమునందును యిచ్ఛగలుగుట, కడునిద్ర, వాంతిగలుగుట, నోట జొల్లుగారుట, భోజనానంతరము రోగము ప్రకోపించుట, గోళ్ళు, చర్మము, మూత్రము, నేత్రములు మొదలగునవి తెల్లగనుండుట - ఈలక్షణములుగలది కఫజోన్మాదమని తెలియ వలయును.

సన్నిపాతోన్మాదలక్షణము

యస్సన్నిపాతప్రభవోఽతిఘోరస్సర్వైస్సమస్తైరపి హేతుభిస్స్యాత్.
సర్వాణిరూపాణి బిభర్తితాదృ గ్విరుద్ధభైషజ్యవిధిర్వివర్జ్యః. 17

తా. వాతాదిదోషములన్నియు తమతమ కారణములచే ప్రకోపించి సర్వదోష లక్షణయుక్తంబై కడుభయంకరమైన సన్నిపాతోన్మాదమును గలుగఁజేయును. కావున వాతాదిదోషములకై చెప్పంబడిన ప్రత్యేకచికిత్సలు పరస్పరవిరుద్ధంబులగుటచే దాని యందు చేయంజనదు. అయినను అనిర్దేశ్యకారణోత్పత్తిగల యీసన్నిపాతమునందు త్రిదోషహరమైన ఆమలకాదులచే జికిత్సింపవలయును.

శోకజోన్మాదలక్షణము

చోరైర్నరేంద్రపురుషై రరిభిస్తథాన్యై-
ర్విత్రాసితస్య ధనబాంధవసంక్షయాద్వా,
గాఢం క్షతే మనసి చ ప్రియయారిరంసో
ర్జాయేత చోత్కటతరో మనసో వికారః. 18
చిత్రం బ్రవీతి చ మనోఽనుగతం విసంజ్ఞో
గాయత్యథో హసతి రోదితి చాతిమూఢః,

తా. దొంగలు, రాజపురుషులు, శత్రువులు, ఇతరులు వీరివలన భయమునుజెం దుటవలనగాని, లేక తనకిష్టురాలగు స్త్రీతో సంభోగము సేయుటయందిచ్ఛయించుటవల నగాని, అంతఃకరణము బలమై ఖేదమును జెందియుండ మనస్సునందు భయంకరమైన వికారము జనించి దానివలన పలువిధములుగ మాటలాడుచు మనోమర్మంబును తెలియఁ బరచుట, జ్ఞానము విపరీతంబగుట, పాడుట, నవ్వుట, ఏడ్చుట, కడుమూఢ్యమును జెందుట - ఈలక్షణములు గలది శోకజోన్మాదమని తెలియవలయును.

విషజోన్మాదలక్షణము

రక్తేక్షణో హతబలేంద్రియభా స్సుదీన
శ్శ్యావాననో విషకృతేన భవే ద్విసంజ్ఞః. 19

తా. నేత్రము లెఱ్ఱగనగుట, బలము, ఇంద్రియములు, శరీరకాంతి నశించుట, మిక్కుటముగ దీనుఁడౌట, ముఖముపై నలుపుఛాయగలుగుట, సంజ్ఞనశించుట - ఈ లక్షణములుగలది విషజోన్మాదమని తెలియవలయును.

అసాధ్యోన్మాదలక్షణము

అవాఙ్ముఖ స్తూన్ముఖో వా క్షీణమాంసబలోనరః,
జాగరూకో హ్యసందేహ ఉన్మాదేన వినశ్యతి. 20

తా. తలవంచికొనియుండుట, లేక తల పైకెత్తుకొనియుండుట, శరీరమాంసము, బలము క్షయించుట, నిదురపట్టకుండుట - ఈలక్షణములుగల యున్మాదరోగి నిశ్చయముగ మృతిజెందును.

భూతజోన్మాదలక్షణము

అమర్త్యవాగ్విక్రమవీర్యచేష్టా జ్ఞానాదివిజ్ఞానబలాదిభిర్యః,
ఉన్మాదకాలోనియతశ్చయస్య భూతోత్థమున్మాదముదాహరేత్తమ్.

తా. మనుజునకు వ్యతిరిక్తంబైనవాక్కు, పరాక్రమము, శక్తి, శరీరవ్యాపారము, తత్త్వజ్ఞానము, శిల్పాదికజ్ఞానము, స్మృత్యాదిజ్ఞానము మొదలగునవి యున్మాదకాలంబున నియతముగగలిగిన భూతజోన్మాదమని తెలియవలయును. (భూతశబ్దమువలన నుత్తరోత్తర జెప్పంబడు దేవతలను సహా దెలియవలయును.)

భూతోన్మాదలక్షణము

ప్రలాపో బహుధా యస్య కృతం కార్యం చ విస్మరేత్,
గర్జతీ వాచతే హంతి క్వచి త్తీక్ష్ణం చ పాపకృత్. 22
భూతోన్మాదోదితం చిహ్నం వాతోన్మాదే క్వచిత్స్మృతం,
రక్షయేచ్ఛృంఖలాబంధైః మూలేచ గాఢయేత్కచైః. 23
సర్వాంగం తప్తలోహైర్వా బోధార్థం దర్శయేత్స్వయం,
పుత్రదారపితామాతా తస్యాగ్రే పాతయేత్స్మృతౌ. 24
చోరరాజభయంచాస్య బోధయే ద్విస్మృతం పురః,
రసై ర్ధూపాంజనై ర్నస్యై స్స్నేహభోజ్యై రుపాచరేత్. 25
(మాధవనిదానే)

తా. పలువిధములుగ ప్రలాపించుట, చేసినపనిని మరచుట, బొబ్బలిడుట, నిష్కారణముగ వాదించుట, కొట్టుట, ఒకానొకపుడు మిక్కుటముగ పాపకృత్యముల జేయుట - ఈలక్షణములుగలది భూతోన్మాదమని తెలియవలయును. అందు కొన్నిలక్ష

ణంబులు వాతోన్మాదమునందును గలిగియుండును. ఇది నివర్తించుటకై సంశోధ్లవేయవల యును. వెంట్రుకలనీడ్చి కట్టవలయును. ఇనుము సెట్టిగ కాల్చి ప్రజ్ఞగలుగుటకై సర్వాంగ ముల జూపించుట ఏ భయపరచవలయును. మఱియు ప్రజ్ఞగలుగు నిమిత్తము వానియెదుట పుత్రుడు, భార్య, తండ్రి, తల్లి మొదలగువారిని త్రోయవలయును. మఱియు చోర భయము, రాజభయము సదా గలుగునటులం జేయవలయును. మఱియు వసములు, ధూప ములు, అంజనములు, నస్యములు స్నేహయుక్తభోజనము అనువానివలన జికిత్సింప వలయును.

అతీవ హాసముల్లాసం వికారాన్ కురుతే బలాత్,
క్షణే స్వస్థః క్షణే భూతోన్మాదస్య లక్షణమ్. 26

తా. తఱుచుగా నగుట, సంతోషమును జెందుట, పలువిధవికారముల జేయుట, క్షణకాలము స్వస్థంబుగనుండుట, క్షణకాలం బెఱుగకుండుట - ఈలక్షణములుగలది భూతోన్మాదమని తెలియవలయును. (గీనియందు నుత్తరత్ర జెప్పంబడునస్యముల నేదు మార్లు జేయించుటయేగాక రాత్రులయందు మహేశ్వరధూపమును, లోనికి సూర్యో దయరససేవనను జేయించవలయును.

దేవగ్రహోన్మాదలక్షణము

సంతుష్టశ్శుచిరతిదివ్యమాల్యగంధో నిస్తంద్రస్త్వవితథసంస్కృతప్రభాషీ
తేజస్వీస్థిరనయనోవరప్రదాతా బ్రహ్మణ్యో భవతినరస్సదేవజుష్టః. 27

తా. ఎల్లప్పుడు సంతోషముగనుండుట, పవిత్రుడైయుండుట, శరీరమున దివ్య పుష్పమాలికలధరించుట, గంధలేపనములు జేసికొనుట, నిదురబట్టకుండుట, సత్యమును సంస్కృతమును మాటలాడుట, తేజస్సుగలుగుట, స్థిరదృష్టిగలుగుట, వరముల నొసంగుట, బ్రాహ్మణులయందు ప్రీతిగలుగుట-ఈలక్షణములు గలది దేవగ్రహోన్మాదమని తెలియ వలయును. (దేవశబ్దమువలన గణమాతృకాదికములనుగూడ నెఱుంగందగును.)

అసురగ్రహోన్మాదలక్షణము

సంస్వేదీద్విజగురుదేవదోషవక్తా జిహ్మాక్షో విగతభయోవిమార్గదృష్టిః,
సంతుష్టోనభవతిచాన్నపానజాతైర్దుష్టాత్మాభవతిసదేవశత్రుజుష్టః. 28

తా. శరీరమున జెమటగారుట, బ్రాహ్మణ, గురు, దేవతలయందు దోషము నారో పించుట, వక్రముగజూచుట, భయపడకుండుట, వేదవిరుద్ధమార్గమునందు బ్రవర్తిం చుట, అధికముగ నన్నపానములసేవించినను తృప్తిజెందకుండుట, దుర్బుద్ధిగలుగుట - ఈలక్షణములుగలిగిన అసురగ్రహోన్మాదమని తెలియవలయును.

గంధర్వగ్రహోన్మాదలక్షణము

హృష్టాత్మా పులినవనాంతరోపసేవీ స్వాచారః ప్రియపరిగీతగంధమాల్యః,
నృత్యన్వై ప్రహసతిచారుచాల్పశబ్దం గంధర్వగ్రహపరిపీడితో మనుష్యః.

తా. మనస్సంతోషముగలుగుట, ఇసుకదిన్నెలు, ఉద్యానవనములు వీనియందు సంచరించుట, అనింద్యమైన యాచారము నాచరించుట, గాన, గంధ, పుష్పములయం దిచ్ఛగలుగుట, నృత్యము సలుపుట, నవ్వుట, మధురముగ, నల్పముగ మాటలాడుట - ఈలక్షణములుగలది గంధర్వగ్రహోన్మాదమని తెలియవలయును.

యక్షగ్రహోన్మాద లక్షణము

తామ్రాక్షః ప్రియతనురక్తవస్త్రధారీ గంభీరో ద్రుతగతిరల్పవాక్సహిష్ణుః,
తేజస్వీవదతిచ కిందదామికస్మై యోయక్షగ్రహపరిపీడితో మనుష్యః. 30

తా. నేత్రము లెఱ్ఱగనుండుట, సుందరమై, సూక్ష్మమై ఎఱుపురంగుగలదై యుండు వస్త్రములధరించుటయం దిచ్ఛగలుగుట, గంభీరముగ (ధీరముగ) నుండుట, శీఘ్రముగ నడుచుట, మితముగ మాటలాడుట, ఓర్పు తేజస్సు గలుగుట, ఎవని కేదియిత్తునని వచించుట-ఈలక్షణములుగలది యక్షగ్రహోన్మాద మని తెలియవలయును.

పితృగ్రహోన్మాదలక్షణము

ప్రేతానాంసదిశతిసంస్తరేషుపిండాన్ శాంతాత్మాజలమపిచాపసవ్యవస్త్రః,
మాంసేప్సుస్తిల గుడపాయసాభికామస్తద్భక్తో భవతిపితృగ్రహాభిజుష్టః.

తా. దర్భపై పితృదేవతలకు పిండము నిచ్చుట, శాంతిని జెందుట, పైవస్త్రము నపసవ్యముగధరించి తర్పణమువిడుచుట, మాంసభక్షణము, నువ్వులు, బెల్లము, పరమాన్నము అనువానియందిచ్ఛ, పితృభక్తిగలుగుట-ఈలక్షణములు గలది పితృగ్రహోన్మాద మని తెలియవలయును. (దీనియందుగాని,ఇతరభూతోన్మాదములయందుగాని రోగిగోరెడి సర్వపదార్థముల నివ్వందగును.)

సర్పగ్రహోన్మాదలక్షణము

యస్తూర్వ్యాం ప్రసరతి సర్పవత్కదాచి
త్సృక్విణ్యౌ విలిహతి జిహ్వయా తథైవ,
క్రోధాళు ర్మధు గుడ దుగ్ధ పాయసేప్సు
ర్విజ్ఞేయో భవతి భుజంగ మేన జుష్టః. 32

తా. సర్పమువలె (అనఁగా బొమ్ముతో) భూమిపై నొకానొకప్పుడు ప్రాకులాడుట, వెలపటిపెదవులను సర్పమువలె నాలుకతో నాకుట, కడుకోపమును జెందుట, తేనె,

బెల్లము, పాలు, పాయసము అనువానిసేవనయం దిచ్ఛగలుగుట - ఈలక్షణములుగలిగిన సర్పగ్రహోన్మాద మని తెలియవలయును.

రాక్షసగ్రహోన్మాదలక్షణము

మాంసాసృగ్వివిధసురావికారలిప్సుర్నిర్లజ్జో భృశమతి నిష్ఠురోఽతిశూరః,
క్రోధాఢ్యోర్విపులబలోనిశావిహారీ శౌచద్విడ్భవతిసరాక్షసైర్గృహీతః. 33

తా. మాంసము, రక్తము, పలువిధములైన మద్యములు అనువాని నిచ్ఛయించుట, లజ్జలేకుండుట, కడునిష్ఠూరముగ మాటలాడుట, కడుశౌర్యము, కోపము, కడుబలము గలుగుట, రాత్రులయందు మిక్కుటముగ సంచరించుట, శుచిత్వమునందు మిక్కిలి యసహ్యపడుట - ఈలక్షణములుగలిగిన రాక్షసగ్రహోన్మాద మని తెలియవలయును.

పిశాచజుష్టలక్షణము

* ఉద్ధస్తఃకృశపరుషశ్చిరప్రలాపీ దుర్గంధోభృశమశుచిస్తథాతిలోలః,
బహ్వాశీవిజనవనాంతరోపసేవీ వ్యాచేష్టన్భ్రమతిరుదన్పిశాచజుష్టః. 34

తా. హస్తమును పొడవుగనెత్తుట, లేక దిగంబరుడుగ నుండుట, తేజస్సులేకుండుట, చిరకాలమువఱకు తఱుచుగ వదురుట, శరీరమున దుర్గంధము వెడలుట, కడు నమంగళముగ నుండుట, అన్నపానముల నిచ్ఛగించుట, అన్నపానముల మిక్కుటముగ సేవించుట, వనమునం దేకాంతముగనుండుట కిచ్ఛగించుట, విరుద్ధచేష్టలు సేయుట, రోదనముసేయుచు సంచరించుట - ఈలక్షణములుగలది పిశాచోన్మాద మని తెలియవలయును. (హింస, క్రీడ, సత్కారము అనుమూడుకారణములవలన గ్రహముసోకును. అందు హింసించుటకై పట్టెడిగ్రహము నివర్తించుట యసాధ్యము.)

దేవాదిగ్రహగ్రహణకాలము

దేవగ్రహాః పౌర్ణమాస్యా మసురా స్సంధ్యయోరపి,
గంధర్వాః ప్రాయశోఽష్టమ్యాం యక్షాశ్చ ప్రతిపద్యథ. 35
పితృగ్రహా స్తథాదర్శే పంచమ్యా మపిచోరగాః
రక్షాంసి రాత్రౌ పైశాచా శ్చతుర్దశ్యాం విశంతిహి. 36

తా. దేవగ్రహము పౌర్ణమియందును, అసురగ్రహము సంధ్యలయందును, గంధర్వగ్రహము తఱుచుగ అష్టమియందును, యక్షగ్రహము పాడ్యమియందును, పితృగ్రహము అమావాస్యయందును, సర్పగ్రహము పంచమియందును, రాక్షసగ్రహము రాత్రియందును, పిశాచగ్రహము చతుర్దశియందును మనుజులకు సోకును. (కావున

* ఉద్వస్త్ర.

ఆయాతిథులవలన నాయా గ్రహముల నెఱింగి తత్తదుపయుక్తశాంతి, బలి, దానముల నాయాతిథులయందు సేయుటకై జెప్పంబడియెను.)

శరీరాశ్రితగ్రహాదృష్టకారణము

దర్పణాదీ న్యథాఛాయా శీతోష్ణం ప్రాణినోయథా,
స్వమణిం భాస్కరాంశుశ్చ యథాదేహంచ దేహధృక్. 37
విశంతి నచ దృశ్యంతే గ్రహా స్తద్వచ్ఛరీరిణాం,

తా. అద్దము మొదలగువానియందు ప్రతిబింబమును, ప్రాణులయందు శీతోష్ణమును, సూర్యకాంతమణులయందు సూర్యకిరణములును, శరీరమున జీవుఁడును చేరుచందంబున ప్రాణులయొక్క శరీరమునందు గ్రహములుంజేరి గనుపించకుండును.

అపస్మారసామాన్యలక్షణము

తమఃప్రవేశ స్సంరంభో దోషోద్రేకా హతస్మృతిః. 38
అపస్మార ఇతి జ్ఞేయో గదో ఘోర శ్చతుర్విధః,

తా. చీకటి ప్రవేశించినటుల దోఁచుట, వికారముగ నేత్రములదిప్పుచు హస్తపాదముల విదలించుట, దోష ప్రాబల్యమువలన జ్ఞానము నష్టంబగుట - ఈలక్షణములు గలది భయంకరమైన అపస్మారమని తెలియవలయును. ఇది వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, సన్నిపాత భేదములవలన నాలుగువిధంబులు.

అపస్మారపూర్వరూపములు

హృత్కంప శ్శూన్యతా స్వేదో ధ్యానం మూర్ఛాప్రమూఢతా.
నిద్రానాశశ్చ తస్మింస్తు భవిష్యతి భవంత్యథ,

తా. హృదయమున కంపముగలుగుట, ఏమియుం దోఁచకుండుట, చెమటపట్టుట, చింత, మూర్ఛ, ఇంద్రియమోహము, నిద్రాభంగముగలుగుట - ఇవియ అపస్మారమునకు పూర్వరూపంబులు.

వాతాపస్మారలక్షణము

కంపతే ప్రదశే ద్దంతా న్ఫేనోద్వామీశ్వసిత్యపి. 40
పరుషారుణకృష్ణాని పశ్యేద్రూపాణిచానిలాత్,

తా. వణకుట, పండ్లుకొఱుకుట, నోటివలన నురుగుగారుట, శ్వాసము గలుగుట, మనోజులు కాఠిన్యము, ఎఱుపు, నలుపువర్ణములుగలవారుగ గనుపించుట-ఈలక్షణములు గలది వాతాపస్మారమని తెలియవలయును.

పిత్తాపస్మారలక్షణము

పీతఫేనాంగవక్త్రాక్షః పీతాసృగ్రూపదర్శనః. 41

సతృష్ణోష్ణానలవ్యాప్త లోకదర్శీ చ పైత్తికః,

తా. నోటిలో పసపుగ నురుగుగారుట, శరీరము, ముఖము, నేత్రములు పసపు ఛాయగలవిగనుండుట, వస్తువులు పసపు, ఎఱుపువర్ణములుగలవిగ గనుపించుట, తృష్ణోష్ణ యుక్తుండైయుండ నగ్నివలన జగత్తు వ్యాప్తంబైయుండునటులం గాంచుట-ఈలక్షణములు గలది పైత్తాపస్మారమని తెలియవలయును.

శ్లేష్మజాపస్మారలక్షణము

శుక్లఫేనాంగవక్త్రాక్షః శీతో హృష్టాంగజో గురుః. 42
పశ్యఞ్ఛుక్లాని రూపాణి ముచ్యతే శ్లైష్మికశ్చిరాత్,

తా. నోటినురుగు, శరీరము, ముఖము, కన్నులు తెల్లగనుండుట, శరీరము చల్లగ నుండుట, గగుర్పొడుచుట, శరీరము జడముగనుండుట, సర్వపదార్థములు తెల్లగ గనుపించుట (లేక తెల్లగనుండు పురుషుఁడు తనపద్దికి పరుగులిడుచు వచ్చునటులం గాంచుట, దీర్ఘకాలముమీఁద విడుచుట-ఈలక్షణములుగలది శ్లేష్మజాపస్మారమని తెలియవలయును. శ్లేష్మజాపస్మారము దీర్ఘకాలముమీఁద విడుచుననుటవలన వాతపిత్తాపస్మారంబులు శీఘ్రముగ విడుచునని తెలియవలయును.)

సన్నిపాతాపస్మారలక్షణము

సర్వైరేతైస్సమస్తైశ్చ లింగైర్జ్ఞేయస్త్రిదోషజః. 43
అపస్మారస్సచాసాధ్యో యఃక్షీణస్యానవశ్చయః,

తా. పూర్వోక్తవాత, పిత్త, శ్లేష్మలక్షణములం గలది త్రిదోషాపస్మారమని తెలియవలయును. ఇది యసాధ్యంబులు. మఱియు క్షీణపురుషునికి జనించిన యపస్మారంబును, జీర్ణంబైనయపస్మారంబును అసాధ్యంబులు.

అసాధ్యాపస్మారలక్షణము

ప్రతిస్ఫురంతం బహుశః క్షీణం ప్రచలితభ్రువమ్. 44
నేత్రాభ్యాం చ వికుర్వాణ మపస్మారో వినాశయేత్,

తా. పలుమారు వణకుట, శరీరము కృశించియుండుట, కనుబొమల నెగరవేయుట, నేత్రముల వికారముగ త్రిప్పుట-ఈలక్షణములుగల యపస్మారరోగి యమునిఁ గాంచునని తెలియవలయును.

పక్షాద్వా ద్వాదశాహాద్వా మాసాద్వా కుపితామలాః. 45
అపస్మారాయ కుర్వంతి వేగం కించిదథోత్తరం,

తా. దోషములు ప్రకోపించి ౧౫ దినములకుగాని, లేక ౧౨ దినములకుగాని, ఒకమాసమునకుగాని, అపస్మారమును గలుగంజేయును. (అందు వాతాపస్మారము ౧౨ దిన

ములకు, పిత్తాపస్మారము ౧౫ దినములకు, శ్లేష్మాపస్మారము ౩౦ దినములకు జనించును. "ద్వాదశాహానంతరంపక్షం" అని జెప్పవలసియుండ దొలుత పక్షమును జెప్పుటవలన దీర్ఘ కాలమునకు దోషము వృద్ధిజెందుచున్నదని యూహింపం దగియున్నయది. "కించిదథోత్తరం" అనుపదమువలన దోషము తనతారతమ్యమువలన జెప్పంబడిన కాలమునకు ముందే వేగముగలదియగునని సూచింపంబడియెడిది. ఐనను వేగమును గలుగంజేసి యపస్మారముల కారంభమై యుండుదోషము సర్వకాలమునందు శరీరము నాశ్రయించియుండ వేగముసేయక పన్నెండుదినముల కాలమునందు మాత్రము వేగముసేయుటకు గారణం బెద్దియని యూహింపందగియున్నయది. ఐనను, "శ్లో. దేవేవర్షత్యపి యథా భూమౌ బీజానికానిచిత్, శరది ప్రతిరోహంతి తథావ్యాధిసముచ్ఛ్రయః." అనువచన ప్రకారము విత్తనమువలన నంకురము జనించుటకు తేజస్సు, వాయువు, పృథివి, ఉదకము అనునవి సహాయంబులై యుండ మధ్యకాలమున జనింపక కాలవిశేషమువలన జనించుచుండంబున దోషములును కాలానుగుణ్యముగ బ్రకోపమును జెందును. ఈకారణంబులే చాతుర్థికాది జ్వరములయందును సంబంధించునని తెలియవలయును.)

సామాన్యచికిత్స

యచ్చోపదిశ్యతే కించి దపస్మారే చికిత్సితమ్ 46
ఉన్మాదే తచ్చ కర్తవ్యం సామాన్యా ద్దోషదూష్యయోః,

తా. ఉన్మాదాపస్మారములయందు దోషదూష్యములు సమానంబులుగ నుండుట వలన నపస్మారమునకై జెప్పంబడిన సర్వచికిత్సల ఉన్మాదమునందును జేయందగును.

ఆశ్వాసయే త్సుహృద్వాక్యై ర్వాప్రియా దిష్టవినాశనమ్. 47
దర్శయే దద్భుతం కర్మ తాడయేశ్చ కశాదిభిః,

తా. ఉన్మాదముగలవాని నుత్తమమైనమాటలవలన నూరడించవలయును. మఱియు వానికి ప్రియకరముగనుండు వస్తువు నశించినదని గాని జెప్పవలయును. లేక నద్భుతచేష్టల జూపించవలయును. కొరడాలు మొదలగువానిచే గొట్టవలయును.

కపికచ్ఛ్వాథవా తప్తలోహ తైల జలైః స్పృశేత్. 48
వక్త్రాభిఘానే కూపే వా సతతం చ నివేశయేత్,
పరస్పర ప్రతిద్వంద్వై రేభిరేవ శమం నయేత్. 49
జలాగ్నిద్రుమశైలేభ్యో విషమేభ్యశ్చతం సదా,
రక్షేదున్మాదినంచైవ సద్యః ప్రాణహరం హి తత్. 50

తా. ఉన్మాదముగలవానికి దురదగొండినిగాని, లేక గాచిన యినుమునుగాని, నూనెనుగాని, లేక నీళ్ళనుగాని తాకించవలయును. లేక కాచినలోహాదులను నోటిలో బోయునటులనైనను భయము జూపవలయును. పై జెప్పంబడిన పరస్పరనిరుద్ధకృత్యముల

వలన నున్మాదరోగిని స్వాధీనపరచికొనవలయును. మఱియు నీళ్ళు, నిప్పు, వృక్షములు, పర్వతము, విషమస్థలము అనునవి సద్యఃప్రాణహరంబు లగుటచే వానివలన నున్మాదరోగిని సంరక్షింపవలయును.

భూతభైరవరసము

రసస్సతాలస్సశిరస్సలోహ స్స్వ్రితోఽంజనంసార్కమిదంహిగంధం,
పిష్ట్వాజమూత్రేణసమంసమస్తా ద్ద్వియోంశ్విభాగోఽథబలిఃపచేచ్ఛ. 51
లోహేక్షణం హంతిఘృతేనమాషోఽపస్మారమసోన్మదమానసత్వం,
పిబేదనుత్ర్యూషణహింగుయుక్తం సర్పిర్న్మమాత్రంరుచకేనసార్ధమ్.
భూతోన్మాదేషు సర్వేషు రసోఽయం భూతభైరవః,
స్వర్ణజైః తంచభిర్బీజై ర్దేయ స్సర్పి ర్విమిశ్రితః. 53

తా. శుద్ధిచేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన తాళకము, శుద్ధిచేసిన మణిశిల, లోహభస్మము, సురమటాయి, తామ్రభస్మము, శుద్ధిచేసిన గంధకము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి గొఱ్ఱెమూత్రముతో మర్దించి దీనికి రెండింతలు శుద్ధిచేసినగంధకమును లోహపాత్రయందు నునిచి పైయౌషధములు గలిపి వండి ఒకమాషమెత్తును నేతితోడ సేవించిన అపస్మారము, ఉన్మాదము వీనిని హరింపజేయును. దీనిసేవనానంతరము త్రికటుకములు, ఇంగువ అనువానిచూర్ణమును ఘృతానుపానముతోడగాని, లేక సైంధవలవణమును నరమూత్రానుపానముతోడగాని, లేక ౫ ఉమ్మెత్తవిత్తులను నేతియనుపానముతోడగాని సేవింపవలయును.

యేచ స్యుర్భువి గుహ్యకాశ్చ ప్రమథా స్తేషాంసమారాధనం,
దేవబ్రాహ్మణపూజనం చ సయయే దున్మాదమాగంతుకమ్. 54

తా. దేవయోని విశేషులగు గుహ్యులు, ప్రమథగణములు, ఇంద్రాదిదేవతలు, బ్రాహ్మణులు, వీర్లను బూజించుటచే ఆగంతుకోన్మాదము శమించును.

అపస్మారగజాంకుశము

హింగు సౌవర్చలం వ్యోషాః గోమూత్రేణ పృథగ్దినం,
చూర్ణితం నిష్కమాత్రం తు సూతరాజేన సంయుతమ్. 55
అజాజ్యేన తు దేయం స్యా త్సర్వోన్మాదవినాశనం,
గదితం సప్తరాత్రేణ హ్యపస్మారగజాంకుశమ్. 56

తా. ఇంగువ, సౌవర్చలవణములు, త్రికటుకములు - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి గోమూత్రములో నొకదినము నానబెట్టి మరుదినము ఎండించి చూర్ణముచేసి నిష్కప్రమాణము రసభస్మము గలిపి మేకనేతితో ఏడుదినములు సేవించిన సర్వోన్మాదములు, అపస్మారము వీనిని హరింపజేయును.

అపస్మారమునకు భూతభైరవరసము

మృతసూతార్కలోహం చ తాళం గంధం మనశ్శిలాం,
స్రోతోఽంజనం చ తుల్యాంశం నరమూత్రేణ మర్దయేత్. 57
తద్గోళద్విగుణం గంధం లోహపాత్రే క్షణం పచేత్,
పంచగుంజామితం ఖాదే దపస్మారహరం స్మృతైః. 58
హింగు సౌవర్చలం త్ర్యూషం నరమూత్రేణ సర్పిషా,
కర్షమాత్రం పిబేచ్చాను రసోఽయం భూతభైరవః. (ఆయుర్వేదే)

తా. రసభస్మము, తామ్రభస్మము, లోహభస్మము, శుద్ధిచేసిన తాళకము, శుద్ధిచేసిన గంధకము, శుద్ధిచేసిన మణిశిల, స్రోతోంజనము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి నరమూత్రముతో మర్దించి ముద్దచేసి దానికి రెండింతలు శుద్ధిచేసిన గంధకమును గలిపి ఇనుపగిన్నెలో నునిచి క్షణకాలము వండి 5 గురిగింజలయెత్తును నేతితోగాని, లేక ఇంగువ, సౌవర్చలవణము, త్రికటుకములు అనువానిని నరమూత్రముతో నూరి కర్షమెత్తును నేతితోగాని సేవించిన అపస్మారము హరించును.

అపస్మారమునకు ఇంద్రబ్రహ్మావటికములు

మృతం సూతాభ్రకం తీక్ష్ణ [1]మారం కాంస్యం మృతం సమం,
పద్మకేసరసంయుక్తం దినైకం మర్దయేద్ద్రవైః. 60
[2]స్నుహ్యాగ్నివిజయైరండ వచా నిష్పావసూరణైః,
నిర్గుండ్యాశ్చ ద్రవైర్మర్ద్యం తద్గోళం పాచయే త్పునః. 61
కర్ణికా సర్షపోత్థేన తైలేన గంధసంయుతం,
యామం పక్త్వా సముద్ధృత్య చణమాత్రా వటీకృతా. 62
ఇంద్రబ్రహ్మావటీనామా భక్షయే దార్ద్రకద్రవైః,
దశమూలకషాయం చ కణాయుక్తం పిబేదను. 63
అపస్మారం నిహంత్యాశు యథా సూర్యోదయ స్తమః,
(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. రసభస్మము, అభ్రకభస్మము, లోహభస్మము, ఇత్తడిభస్మము, కంచుభస్మము (లేక రజితభస్మము, శుద్ధిచేసిన సువర్ణమాక్షికము, శుద్ధిచేసినవసనాభి), పద్మకేసరములు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి బొంతజెముడుపాలు, చిత్రమూలము, కరక్కాయ, ఆముదపువేరు, వస, అనుపాకు, కంద, వావిలి అనువానిరసములలో ప్రతిదానిచే నొక్కొకదినముచొప్పున మర్దించి ముద్దచేసి దానిని మరల కుసుమనూనె, ఆవ

1 తారతామ్యవిమం. 2 స్నుహ్యగ్నివిజయైరండపథ్యా = బొంతజెముడుపాలు, చిత్రమూలము, గంజావి, ఆముదపువేరు, కరక్కాయ.

నూనె, గంధకతైలము అనువానితో నొకయుపాయము వంటి దించుకొని సెనగగింజయెత్తున అల్లపురసముతోగాని, లేక మారేడు, గుమ్ముడు, దుంచిలము, తక్కిలి, కలిగొట్టు, పిన్న పొన్న, నక్కపొన్న, పెద్దములక, నేలములక, పల్లేరు అనువానిచెక్కల సమభాగములుగ దంచి కషాయముగాంచి అందు పిప్పలిచూర్ణముగలిపి యీయనుపానముతోడగాని సేవించిన "సూర్యోదయుదయించుటచే నంధకారము దొలంగుభంగి" అపస్మారము శీఘ్రముగ నివర్తించును.

అపస్మారములకు బ్రాహ్మీఘృతము

బ్రాహ్మీ ముండీ వచా కుష్ఠం సనీలోత్పల పిప్పలీ. 64
సైంధవంచ సమం భాగ్యం బ్రాహ్మీద్రావై స్త్రిసప్తకం,
తస్మాచ్చతుర్గుణం చాజ్యం బ్రాహ్మీద్రావం ఘృతాచ్చతుః. 65
ఘృతశేషం పచేత్సర్వ మిదం బ్రాహ్మీ ఘృతం స్మృతం,
అపస్మారం హరత్యాశు సర్వరోగకులాంతకమ్. (మాధవనిదానే)

తా. బ్రహ్మదండి, బోడతరము, వస, చెంగల్వకోష్టు, నల్లకలువగడ్డ, పిప్పలి, సైంధవలవణము-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి బ్రహ్మదండిరసముతో ౨౧ మార్లు భావనచేసి ముద్దచేసి దానికి నాలుగింతలు నెయ్యి, నేతికి నాలుగింతలు బ్రహ్మదండి రసము గలిపి ఘృతము శేషించునట్లుగాచి సేవించిన అపస్మారము (ఉన్మాదము) మొదలగు సర్వరోగముల శీఘ్రముగ హరింపఁజేయును.

బ్రాహ్మీఘృతము

చతుష్షష్టిపలం బ్రాహ్మీ నిజద్రావం సమాహరేత్,
ద్వాత్రింశత్పలకం చాజ్యం త్రివృద్ధ తీం కటుత్రయమ్. 67
ఆరగ్వధం శంఖపుష్పం ప్రియంగు సపిళంగకం,
ప్రతికర్షం తీవే చూర్ణం పచే చ్చూర్ణం దృఢే ఘటే. 68
పలమాత్రం పిబేన్నిత్యం యావత్పలచతుష్టయం,
భూతోన్మాద మపస్మారం బ్రాహ్మీఘృత మిదం హరేత్. 69

(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. మోదుగచెక్కరసము ౬౪ పలములు, నెయ్యి ౩౨ పలములు, శుద్ధిచేసిన తెగడ, నేలదంతి, త్రికటుకములు, రేలపట్ట, కట్లపేరుపట్ట, ప్రేంకణము, వాయువిడంగములు-వీనిని దినుసుకు కర్షప్రమాణముచొప్పున చూర్ణముచేసి నేతిలోగలిపి వండిపలము మొదలు నాలుగుపలములవఱకు రోగబలానుగుణ్యముగ ప్రతిదినము పానము చేయించిన భూతోన్మాదము, అపస్మారము హరించును.

భూతోన్మాదచికిత్సాక్రమము

బుద్ధ్వా దోషం వయస్సాత్మ్యం దేశం కాలం బలాబలం,
చికిత్సిత మిదం కుర్యా దున్మాదే భూతదోషజే. 70

తా. భూతోన్మాదమున దోషము, వయస్సు, శరీరప్రకృతి, దేశము, కాలము, బలము, దౌర్బల్యము అనువానిని బుద్ధిచేత బాగుగ నెఱింగి చికిత్సింపవలయును.

దేవర్షిపితృగంధర్వై రున్మత్తేషుచ బుద్ధిమాన్,
త్యజే న్నస్యాంజనాదీని తీక్ష్ణాని క్రూరకర్మ చ,
సర్పిఃపానం సూర్యజపహోమ మంత్రాదిరిష్యతే. 72

తా. దేవ, పితృ, గంధర్వోన్మాదములయందు బుద్ధిమంతుఁడగువాఁడు నస్యము అంజనము మొదలగు తీక్ష్ణకరమైన క్రూరకర్మలవర్జించి ఘృతపానమువలన సూర్యజపహోమ మంత్రాదులవలన నుపచరింపవలయును.

పూజాబల్యుపహారశాంతివిషయో హోమేష్టిమంత్రక్రియా
దానం స్వస్త్యయనం వ్రతాదినియమ స్సమ్యగ్జపో మంగళం,
ప్రాయశ్చిత్తవిధాన మంజలిరథో రత్నౌషధీధారణం
భూతానా మధిపస్య విష్టపపతే ర్గౌరీపతే రర్చనమ్. 73

తా. పూజ, బలి, కానుక, శాంతి, హోమము, యాగములు, మంత్రించడము, దానము, ఆశీర్వాదము, వ్రతాదినియమములు, జపము, మంగళాచరణము,ప్రాయశ్చిత్తము, నమస్కారము, రత్నములు, ఓషధులు - వీనిని ధరించుట, భూతాధిపతియగు నీశ్వరునిపూజ-వీనిచే భూతాదిగ్రహపీడను హరింపంజేయవలయును.

మాషైకం భక్షయే న్నిత్యం పిబే ద్బ్రాహ్మీఘృతం హ్యను,
సర్వభూతగ్రహా న్హంతి రసమానందభైరవమ్. 74

తా. మాషప్రమాణము ఆనందభైరవరసమును బ్రాహ్మీఘృతానుపానముతోడ ప్రతిదినము సేవించుచుండిన సర్వభూతగ్రహోన్మాదములు హరించును.

హింగ్వాదిఘృతము

హింగు సౌవర్చలం త్ర్యూషం పంచానాం పలపంచకం,
చతుష్షష్టిజలంచాజ్యం గవాం మూత్రం చతుర్గుణమ్. 75
ఘృతశేషం పచేత్సర్వం తథా పానే ప్రయోజయేత్,
భూతోన్మాద మపస్మారం నాశయే ద్బ్రహ్మరాక్షసమ్. (బాహటే) 76

తా. ఇంగువ, సౌవర్చలవణము, త్రికటుకములు-వీనిని దినుసుకు ౫ పలములు చొప్పున దంచి చూర్ణముజేసి నెయ్యి ౬౪ పలములు, నేతికి నాలుగింతలు గోమూత్రము

గలిపి ఘృతము శేషించునటుల గాచి సేవించిన భూతోన్మాదము, అపస్మారము బ్రహ్మరక్షస్సు-వీనిని హరింపజేయును.

భూతోన్మాదాపస్మారములకు విజయఘృతము

ఉగ్రగంధా పలం పంచ పటోలం పర్పటం తథా,
పిప్పలీ శృంగబేరంచ పంచ పంచపలం పృథా. 77
బ్రాహ్మీరసశ్చ ప్రస్థార్థం ఘృతప్రస్థే విపాచయేత్,
త్రిఫలా త్రికటూశీర లశునం పంచకోలకమ్. 78
ఏతన్నిష్కం ప్రయుంజీత యథాగ్ని బలహూత్రయా,
భూతోన్మాద మపస్మారం వాతికం పైత్తికం జ్వరమ్. 79
శ్లైష్మికం సాన్నిపాతంచ శీతకం విషమజ్వరం,
పానమాత్రేణనశ్యంతి ప్రోచ్యతేవిజయంఘృతమ్. (నిత్యనాథీయే)80

తా. ఓమపుపొట్టు, చేతిపొట్ల, పర్పాటకము, పిప్పళ్లు, అల్లము - వీనిని దినుసుకు 5 పలములు చొప్పున చూర్ణము జేసి అందు మోచుగచెక్కరసము 4 ప్రస్థము, నెయ్యి ప్రస్థము, త్రిఫలములు, త్రికటుకములు, సట్టివేరు, వెల్లుల్లిపాయలు, పంచకోలములు అనువానిచూర్ణమును దినుసుకొక్కొకనిష్కముచొప్పున గలిపి ఘృతపక్వముగ గాచి అగ్నిబలానుగుణ్యముగ సేవించిన భూతోన్మాదము, అపస్మారము, వాత, పైత్త, శ్లేష్మ, సన్నిపాత, శీత, విషమజ్వరములు హరించును.

గంధకపిష్టి

గంధకం పలమాదాయ తులసీరసమర్దితం,
త్రిదినం గోజలే పాచ్యం డోలాయంత్రే ప్రయోజయేత్, 81
తత్సమం పారదం దత్వా చార్ద్రికేణ దినత్రయం,
అష్టమాంశేన నేపాళం తత్ర విన్యస్య వారిభిః. 82
ఆర్ద్రికస్య త్ర్యహం మర్ద్యం భవే ద్గంధకపిష్టకం,
తత్పిష్టకం ప్రయుంజీత చతుర్వల్లప్రమాణకమ్. 83
సప్తవారప్రయోగేణ సోన్మాద తిమిరం జయేత్,
వాతశ్లేష్మాంతరాన్ రోగాన్ హన్యాదత్ర న సంశయః. 84

తా. ఒకపలము శుద్ధిజేసినగంధకమును ఖల్వములో నునిచి తులసియాకురసముతో 3 దినములు మర్దించి ముద్దజేసి యెండించి రెండుమడతలుగల బట్టలో మూటగట్టి గో మూత్రముతో డోలాయంత్రమున వండి పైగంధకమునకు సమముగ శుద్ధిచేసినరసమును జేర్చి ఖల్వములో నునిచి అల్లపురసముతో మూడుదినములు మర్దించి యెండించి ఔషధ

మున కెనిమిదవభాగము శుద్ధిజేసిన నేపాళము గలిపి అల్లపురసముతో 3 దినములు మర్దించి కరాటములో నునిచి పూటకు నాలుగువల్లములయెత్తును బోడతరము, బ్రహ్మదండి అనువానిరసానుపానముతోడ నేడుదినములు సేవించిన తిమిరముతో గూడియుండు ఉన్మాదములు, వాతశ్లేష్మమువలన జనించినరోగములు నిస్సంశయముగ హరించును. (మఱియు బ్రాహ్మీఘృతానుపానముతోడగాని, లేక పంచగవ్యఘృతానుపానముతోడగాని, లేక విజయఘృతానుపానముతోడగాని, లేక కల్యాణఘృతానుపానముతోడగాని లేక దశమూల కషాయానుపానముతోడగాని, లేక అల్లపురసానుపానముతోడగాని, లేక పిప్పలితోడగాని సేవించిన సర్వోన్మాదములు హరించును. దీనియందు శీతకరద్రవ్యములు, బట్టినెయ్యి, బట్టిపాలు, బోడతరపుకూర అనువానిని సేవించుట కడుప్రశస్తంబు.)

అపస్మారోన్మాదములకు విజయగుళికలు

సూతంచ గంధకం లోహం విషం చిత్రక పత్రకం,
విళంగం రేణుకా ముస్తా చైలా గ్రంథిక కేసరమ్ 85
కటుత్రయంచ త్రిఫలా నేపాళం శుల్బభస్మకం,
ఏతాని సమభాగాని గుడ ద్విగుణసంయుతమ్. 86
సర్వం తద్గుటికాం కృత్వా చణకానాం ప్రమాణతః,
ఏకైకాం భక్షయే న్నిత్యం తాసాం మధ్యే విచక్షణః. 87
కాసే శ్వాసే క్షయే గుల్మే ప్రమేహే విషమజ్వరే,
తృష్ణాయాం గ్రహణీరోగే శూలపాండ్వామయేషు చ. 88
మూత్రకృచ్ఛ్రే మూఢవాతే గర్భరోగేచ దారుణే,
క్రిమిరోగేచ మందాగ్నౌ పీనసే హృద్యదరేషుచ. 89
అర్శస్సు చాతిసారేషు కుష్ఠరోగే గళగ్రహే,
కండూగదే హృద్రుజాయాం హిక్కాయ మూర్ధ్వవాతకే 90
అపస్మారే తథోన్మాదే రక్తవృద్ధౌచ దారుణే,
సర్వాంగేషుచ కుష్ఠేషు నిఖిలా స్వశ్మరీషుచ. 91
లూతాయాం సన్నిపాతేషు సర్పదష్టేచ వృశ్చికే,
హస్తపాదాదిరోగేషు సర్వేషు ఘుటికాహితా. 92
జయాఖ్యాభక్షితా యేయం బ్రహ్మణాచోదితేశ్వరే. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, లోహభస్మము, శుద్ధిజేసిననాభి, చిత్రమూలము, ఆకుపత్రిక, వాయువిడంగములు, రేణుకలు, తుంగముస్తెలు, ఏలకులు, గ్రంథితగరము, నాగకేసరములు, త్రికటుకములు, త్రిఫలములు, శుద్ధిజేసిననేపాళ

ములు, తామ్రభస్మము - వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి చూర్ణముజేసి దీనికి రెండింతలు బెల్లముగలిపి నాలుగురుఘాములు మర్దించి సెనగగింజలంతేసి మాత్రలుజేసి ప్రతిదినము సంధ్యాకాలమున నొక్కొకమాత్రను సేవించిన కాసము, శ్వాసము, క్షయము, గుల్మము, ప్రమేహము, విషమజ్వరము, పప్పి, గ్రహణి, శూల, పాండువు, మూత్రకృఛ్రము, మూఢవాతము, భయంకరమైన గర్భరోగము, క్రిమిరోగము, మందాగ్ని, పీనసము, ఉదరములు, అర్శస్సు, అతిసారము, కుక్షిరోగము, గళగ్రహము, దురద, బొమ్మునొప్పి ఎక్కిళ్లు, ఊర్ధ్వవాతము, అపస్మారము, ఉన్మాదము, దారుణమైన రక్తవృద్ధిరోగము, సర్వాంగకుష్ఠము, సర్వాశ్మరులు, బాధ, సన్నిపాతము, సర్ప వృశ్చిక దష్టవిషములు, హస్తపాదాదులయందలి రోగము మొదలగు వానినన్నిటిని హరింపజేయునని ఈశ్వరునికి బ్రహ్మ వచించెను.

అపస్మారోన్మాదములకు ప్రసిద్ధమైన నస్యములు

పిష్ట్వాహ్యపామార్గఫలానినస్యం గోవారిణాబుద్ధివిబోధనాయ,
ఏవంకుసుంభస్వరసేనయుక్తం తమిస్రబృందంశమయేచ్ఛశీఘ్రమ్.

(పూజ్యపాదీయే)

తా. ఉత్తరేణువిత్తులను గోమూత్రముతోగాని, లేక కుసుంబాపువ్వులస్వరసముతోగాని నస్యముజేయించిన అపస్మారము, ఉన్మాదము శీఘ్రముగ హరించును.

త్రికటుం చిత్రకంచైవ లాంగలీం చేంద్రవారుణీం,
వచా మధుకబీజాని తథా పాఠా నదీఫలమ్.
తాళకం వత్సనాభంచాప్యంకోలక్షార యుగ్మకం,
ఏవం పంచదశప్రోక్తా స్సమభాగాంశ్చ కారయేత్. 95
సూక్ష్మచూర్ణీకృతం చైవ నిర్గుండీ తింత్రిణీరసైః,
ఆర్ద్రికస్వరసైర్యుక్తం త్రివిధైశ్చ విచక్షణః.
ఏవం నస్యం ప్రదాతవ్య మర్కమూలరసేనచ,
అపస్మారం చ హృద్రోగం వాతసంకులమేవచ.
ధనుర్వాతం గ్రహంచైవాప్యున్మాదం సన్నిపాతజిత్,
పూజ్యపాదకృతో యోగః నరాణాం హితకారణాత్. 98

(పూజ్యపాదీయే)

తా. త్రికటుకములు చిత్రమూలము, చన్నచర్లగడ్డ, పాపరవేరు, వస, ఇప్పగింజలు, చిరుబొద్దివేరు, సముద్రపొడవిత్తులు, శుద్ధిచేసినతాళకము, శుద్ధిచేసిననాభి, ఊడుగవేళ్లు, సర్జక్షారము, యవక్షారము-ఈపదిహేనుదినుసుల సమభాగములుగ చూర్ణము

జేసి ఖల్వములో నునిచి వావిలియాకురసము, చింతాకురసము, అల్లపురసము అనువాని తోగాని, లేక జిల్లేడువేళ్ళరసముతోగాని మర్దించి తల్వెలునటుల వెల్లకిల మంచ ముపై పరుండబెట్టి నాలుగుదినములు నస్యముజేయించిన అపస్మారము, బొమ్మునొప్పి, వాతరోగము, ధనుర్వాతము, గ్రహదోషము, ఉన్మాదము, సన్నిపాతనులు (కాకిసో మాలు, కండేటితెగులు) మొదలగురోగముల హరింపంజేయునని పూజ్యపాదమహాముని మానవహితార్థమై వచించెను. (మఱియు ఈనస్యములజేయించుచు లోపలికి నౌషధసేవం జేయించుచుండిన అపస్మారములు, ఉన్మాదములు హరించును.

ఉ. తెల్లమినాలనేతను ధృతిం దలనంటి జలంబువోసియుం
జిల్లేడునున్న చిల్కలవిశీర్ష ములం దొలఁగించి యందులో
వేళ్ళజముంచి వేఁచియును వేగిర మార్ద్రిరసానఁ గల్పియుక్
సల్లలితంబు నస్యములు సల్పిన మానును దత్తురంబులుక్.

తా. ఆదిత్యవారముతో గూడియుండమావాస్యయందుగాని, లేక ఆదిత్యవారము నాడుగాని, జిల్లేడు మిడతలదెచ్చి వానితలదీసి వానిగర్భములో మిరియముల నునిచి యెండించి చూర్ణముజేసి రెండు సెనగగింజలెత్తును ఖల్వములో నునిచి అల్లపురసముతో బాగుగ నూరి యందు మూడు నూనెబొట్లు గలిపి నాలుగుమారులు నస్యము జేయించుట యేగాక పూర్వోక్తౌషధములలో దేనియొక్కసేవననేని జేయించిన అపస్మారము, ఉన్మా దము హరించును. మఱియు పూర్వోక్తచతుర్విధనస్యములు అపస్మారోన్మాదముల హరిం పంజేయుటయందు ప్రసిద్ధంబులగుటచే వానిలో ప్రతిదానిచే నాలుగుమారులు నస్యము జేయించిన అపస్మారోన్మాదములు హరించును.

క. నింబఫలఖండములలో, పంబినచూర్ణంబు నల్లప్రత్తాకురసం
బుంబోసిమఱియునొకమా, సంబుక్ భుజియింపమానుజాందసములువే.

క. ఇలభీలకట్టుసొంటియుఁ, దులములును సమంబుఁ గూర్చి తుదిజంబఫలం
బులపులును గలిపి త్రాగినఁ, దలకునుఁ జనిపోవు మేటిదత్తూరంబుల్.

క. వెసనిమ్మ కణిపిచెక్కల, రసమును మిరియంబుగూర్చి రమణనుగ్రోలక్
వసుధను నున్మాదంబుల, పసచెడి భువి మానిపోవుఁ బ్రజలకునెల్లక్.

క. తెల్లగలిజేరువేరును, మొల్లంబుగ బ్రహ్మదండిమూడగుకాయ
ల్లల్లపురసమున నస్యము, సల్లలితిముఁజేయ మానుఁ జాందసములువే.

అపస్మారములకు విజయపర్పటిరసము

సూత గంధక తామ్రాణి సమభాగాని కారయేత్,
సూతపాదేన దాతవ్యం వత్సనాభం భిషగ్వరః.

కృత్వా కజ్జలికాం తారం సూతతుల్యం వినిక్షిపేత్,
గంధకం మర్దయే త్పశ్చా త్కజ్జలీ జాయతే తథా. 100
ఘృతాభ్యక్తేతు తచ్చూర్ణం పచే దాయసభాజనే,
ఏవం ద్రవత్వ మాయాంతి తతో మోచదళే క్షిపేత్. 101
పచనే నోపదేశేన కర్తవ్యః పర్పటీరసః,
రోగశాంత్యై ప్రయోక్తవ్యో హ్యష్టగుంజా ప్రమాణతః. 102
దత్తూరబీజసంయోగా స్మహోన్మాద విశోధకః,
అపస్మారం నిహంత్యాశు వ్యోష నింబదళై స్సహ. 103
పర్పటీరసగుంజాష్టౌ బ్రాహ్మీ ఘృతసమన్వితం,
ఖాదయే ద్రోగిణం వైద్యో హ్యపస్మారాపసుత్తయే. 104

తా. శుద్ధిజేసినరసము, శుద్ధిజేసినగంధకము, తామ్రభస్మము-ఇవి సమభాగములు, శుద్ధిజేసినవసనాభి రసమునకు నాలవభాగము, రజితభస్మము రసమునకు సమభాగము-ఇటుల వీనినెల్ల ఖల్వములో నునిచి కాటుకవలె మర్దించి పిదప దీనికి సమముగ శుద్ధిజేసిన గంధకమును గలిపి మరల కాటుకవలె మర్దించి యినుపపాత్రములోవైచి ఒకింత నెయ్యి గలిపి వండిన నది ద్రవించును. దాని నరటాకులో నునిచి అప్పుడమువలె నిప్పులో గాల్చి చూర్ణముజేసి యెనిమిదిగురిగింజల యెత్తును ఉమ్మెత్తవిత్తుల చూర్ణానుపానము తోడ సేవించిన గొప్పయున్మాదమును హరింపం జేయును. మఱియు త్రికటుకములు, వేపయిగుళ్ళు అనువాని యనుపానముతోడ సేవించిన అపస్మారమును శీఘ్రముగ హరింపం జేయును. మఱియు నెనిమిదిగురిగింజలయెత్తు పర్పటీరసము బ్రాహ్మీఘృతానుపానము తోడ సేవించిన అపస్మారము హరించును.

బ్రాహ్మీ శుంఠీ వచా కుష్ఠం నీలోత్పలక సైంధవం,
పిప్పలీమపి సంచూర్ణ్య బ్రాహ్మీ ద్రావేణ భావయేత్. 105
సప్తధా నవనీతేన సంక్షిప్త్వా విపచేద్ఘృతం,
నస్యే దున్మాదశాంత్యర్థ మపస్మారంచ నాశయేత్. 106

తా. బ్రహ్మదండి, శొంఠి, వస, చెంగల్వకోష్టు, నల్లకలువ, సైంధవలవణము, పిప్పళ్ళు - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి బ్రాహ్మీరసముతో నేడుమార్లు భావనజేసి వెన్నలోగలిపి ఘృతముగ గాచి నస్యముజేయించిన ఉన్మాదము, అపస్మారము హరించును.

వరాహకర్ణరక్తేన కర్కోటాగ్న్యా నస్యమాచరేత్,
అథవా నరమూత్రేణ హ్యపస్మారస్యాపి నస్యతః 107

తా. పందిచెవిరక్తముతో గొడ్డుకాకరగడ్డను నూరి నస్యముజేయించిన అపస్మారము

హున్మాదము హరించును. ఉమ్మెత్తవిత్తును నరమూత్రముతో నూరి నస్యము జేయించిన ఉన్మాదము, అపస్మారము హరించును.

శ్వేతాపరాజితాదినస్యము

శ్వేతాపరాజితాపుూలం విజయామూలమేవచ,
నరమూత్రేణ సంపిష్య నస్యం వాతనుదద్భుతమ్. 108

తా. తెల్లగంటెనవేరు, కరకవేరు-వీనిని నరమూత్రముతో నూరి నస్యముజేయించిన వాతాపస్మారము హరించును.

ఉన్మత్తకాసనాస్థీని ఘృష్ట్వాతేనేనవాకుచీం,
శ్వేతాపరాజితామూలం కర్ణేధార్యం సదాబుధైః. 109
నిర్గుండీ దండకం ఛిత్వా హ్యపస్మారో విముచ్యతే,
పర్పటీరసగుంజాష్టౌ దుత్తూరబీజపంచకమ్. 110
గోఘృతేనచ సంయోజ్య ఖాదయోన్మాదనోదనే,
సఘృతం మాషమండంచ పాయయేద్ఘృతదుగ్ధకమ్. 111
నింబతైలం సమాదాయ లింపే దాపాదమస్తకం,
గుర్వన్నం పాయసం దద్యా చ్ఛుష్కంశాకంచ వర్జయేత్. 112
యద్వా సంరక్షయేత్తం త ద్యావచ్ఛాంతిం నగచ్ఛతి,
మాహేశ్వరాఖ్యధూపంచ ధూపయేత్సతతం నిశి. 113

తా. ఉమ్మెత్తవిత్తులు, వేగిసవిత్తులు, భావంచివిత్తులు, తెల్లగంటెనవేరు, వావిలి ాడలు-వీనిలో దేనినైనను నూరి చెవిలో నునిచికొనిన అపస్మారము హరించును. మఱియు నిమిదిగురిగింజలయెత్తు పర్పటీరసమును, 5 ఉమ్మెత్తవిత్తుల చూర్ణమును ఆవునేతిలో లిపి యాయనుపానముతోడగాని, లేక నేతితో గూడియుండు మినుపకట్టుయొక్క నునుపానముతోడగాని నెయ్యి, పాలు అనువానియనుపానముతోడగాని సేవించిన న్మాదము హరించును. మఱియు నున్మాదరోగికి పాదము మొదలు శిరమువఱకు వేప ానెను లేపముజేయుటయేగాక జడాన్నమును, పాయసము నొసంగవలయును. ఎండిన ారల నొసంగంజనదు. మఱియు నున్మాదము శమించువఱకు ఉన్మాదరోగిని కడుజాగ ాకతతో గాపాడవలయును. రాత్రులయందు మహేశ్వరధూపము నొసంగవలయును.

మహేశ్వరధూపము

శ్రీవేష్ట దారు బాహ్లీకం ముస్తా కటుకకం నిశా,
సర్షపా నింబపత్రాణి చందనం త్రిఫలా వచా. 114
బృహతీ సర్పనిర్మోక కర్పాసాస్థి యవాతుషం,

గోశృంగం బస్తరోమాణి బర్హిపింఛం బిడాలవిట్. 115
ఛాగరోమ ఘృతంచేతి బస్తమూత్రేణ భావితం,
ఏషమాహేశ్వరో ధూపః సర్వగ్రహాణివారకః. 116

తా. సర్జరసము, దేవదారు, ఇంగువ, తుంగముస్తెలు, కటుకరోహిణి, పసపు, ఆవాలు, వేపాకు, చందనము, త్రిఫలములు, వస, నేలములక, పాముకూసము, ప్రత్తి విత్తులు, యవలపొట్టు, ఆవుకొమ్ము, గొఱ్ఱెవెంట్రుకలు, నెమలియీకెలు, పిల్లివిష్టము మేకవెంట్రుకలు, నెయ్యి-వీని నేకముచేసి గొఱ్ఱెమూత్రముతో భావనజేసి ధూపమువేసిన సర్వగ్రహములు నివర్తించును.

భూతోన్మాదములకు మంత్రము

జోరీజోరీ బ్రహ్మసుజోరీ వృషరేవిఖుషణి రేవృఖు। జాయీారే విఖు।
ఉతరేనుసఖారే।తుజేశిద్ధ।దేవాగురువాచి।శిద్ధ।ఓంగురుప్రసాదమ్॥

తా. అనునీమంత్రముతో నిమ్మకాయల మంత్రించి తినిపించవలయును. మఱియు నీమంత్రముతో వేడినీళ్ళను, చన్నీళ్లను మంత్రించి పోయవలయును.

ఇంద్రవారుణికామూల మాపనాళేన షేషితం,
అపస్మారహరం నస్యం భూతప్రేతస్య కింపునః. 117

తా. పాపరవేరును కలితో నూరి నస్యముజేయించిన అపస్మారము (ఉన్మాదము) భూతప్రేతములు నివర్తించును. మఱియు నీనస్యములను ౯ మార్లు జేయించవలయును. అపస్మారోన్మాదరోగ సాధ్యాసాధ్యంబుల నెఱింగి సాధ్యంబులగు వానినే చికిత్సింపవలయును. పూర్వోక్త ఔషధములు కష్టసాధ్యములగు నపస్మారోన్మాదములనగా హరింపజేయును. మఱియు నపస్మారోన్మాదనివారణార్థంబై పంచగవ్యఘృతమును, కల్యాణఘృతమును సేవింపందగును.

అపస్మారోన్మాదములయందు పథ్యము

పత్తూర శాలి గోధూమ ముద్గ యూష ఘృతాదయః,
ధాత్రీ పటోల కూశ్మాండ తండులీయక వాస్తుకమ్. 118
కపిత్థం దాడిమం ద్రాక్షా లఘుపిత్తహరాణిచ,
ఉన్మాదే చిత్తవిభ్రంశే హ్యపస్మారే హితం విదుః. (మాధవనిదానే)

తా. పొన్నగంటికూర, లేక నెమలిజుట్టాకు, రాజనపుబియ్యము, గోధుమలు, పెసరకట్టు, నెయ్యి మొదలగునవి, ఉసిరికకాయ, పొట్లకాయ, ముదురుగుమ్మడుకాయ, చిఱ్ఱికూర, చక్రవర్తపుకూర, వెలగపండు, దాడింబపండు, ద్రాక్షపండు, లఘుకర ద్రవ్యములు, పిత్తహరద్రవ్యములు-ఇవి ఉన్మాదము, చిత్తవిభ్రమము, అపస్మారము అను వానియందు పథ్యకరంబులు.

—— అపస్మారోన్మాదములయం దపథ్యము ——

మద్యం విరుద్ధాశన ముష్ణభోజనం నిద్రాక్షుధాతృట్క్షుతవేగధారణం,
తిక్తానితీక్ష్ణానిభిషక్స్వమాదిశే దున్మాదరోగోపహతోహిగర్హితమ్. 120

తా. మద్యము, విరుద్ధాన్నము, ఉష్ణకరభోజనము-వీనిని సేవించుట, నిద్ర, ఆఁకలి, దప్పి, తుమ్ములు, మలమూత్రవేగము-వీని నడ్డగించుట, చేదు, తీక్ష్ణమైనద్రవ్యముల సేవించుట-ఇవి యపస్మారోన్మాదములయం దపథ్యకరంబులు.

—— మరణసూచకములు ——

క. ఆయు రవసానకాలం, బేయనువులఁ దెలియవచ్చు నెఱిఁగింపుము గాం
గేయ యరిష్టాగ్దమనము, లేయపశకునములు సూచి యెఱుఁగంగఁ
దగున్.

వ. అనినఁ గుమారుం డతనికిట్లనియె.

గీ. వామనాసాపుటమున నెవ్వానికేని
గాలి యుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసగతిఁ జరించుఁ
బింగళానాడి నడునడు పెద్దయేని
వాఁడు మూఁడబ్దములకు నిర్యాణమొందు.

గీ. ఒండె మూఁడహోరాత్రంబు లొండెనేని
రెండహోరాత్రములు సంచరించుపోలి
నరుని కెవ్వని కొక్కవత్సరముగాని
బ్రదుకఁడంద్రు సుధర్మణీప్రాణనాథ.

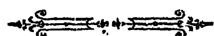
క. నాసాపుటయుగమునని, శ్వాసోచ్ఛ్వాసానిలములు సరియై నడచున్
వాసరములెవ్వరికిఁబది,మూసత్రితయమున వాఁడుమరణముఁబొందున్.

క. ప్రాణానిల మెవ్వరికిని, ఘ్రాణపుటీయుగ్మకమునఁ బ్రవహింపకసం[న్.
క్షీణమయినోరవెడలునొ, బ్రాణమతఁడు దోఁటఁగువాసరత్రితయము

గీ. అదరిపా టెవ్వఁ డీక్షించు నాకసమున
హాటకపుఁగృష్ణపింగళుఁ డైనపురుషుఁ
డాతనికి వత్సరత్రయం బవధి సూపెఁ
బ్రాణధారణమున కిల్వలాసురారి.

ఉ. తుమ్మును నింద్రియంబు నిజతోయమలంబులు నొండెనొండె మూ
త్రమ్ము మలమ్ము దుమ్ము బలదార్ఢ్యము సాలక యెవ్వఁడేని నొ

ద్వావింశప్రకరణము.

క్షుద్రరోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

జగత్కారణ మీశానాం జటామండలమండితం,
వ్యాఘ్రచర్మాంబరధరం లింగమూర్తి మహం భజే. 1

తా. జగత్కారణభూతుఁడును, జగత్పరిపాలకుఁడును, జటామండలాలంకృతుఁడును, వ్యాఘ్రచర్మమును ధరించినవాఁడును, లింగస్వరూపుఁడును నగు పరమేశ్వరుని నేను భజిం చెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజని పేరుగల నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయమను నీ గ్రంథముయొక్క ద్వావింశప్రకరణమును రచింపుచున్నాఁడను.

అజగల్లికాలక్షణము

స్నిగ్ధా స్సవర్ణా గ్రథితా నీరుజా ముద్గసన్నిభాః,
కఫవాతోత్థితా జ్ఞేయా బాలానా మజగల్లికా. (ఆయుర్వేదే)

తా. శిశువులకు కఫవాతమువలన పెసలంత కురుపులు జనించి మినమిన లాడుచు చర్మముతో సమానవర్ణముగ, గుండ్రముగ, వేదనారహితముగ నుండిన అజగల్లిక యనఁబడును.

అజగల్లికాచికిత్స

తత్రాజగల్లికా మామాం జలౌకాభి రుపాచరేత్,
శుక్తి సౌరాష్ట్రికాక్షార కల్కై శ్చాలేపయే న్ముహుః. 4

తా. అజగల్లిక పండుటకుముందు జలగల నంటించి రక్తముదీసి దానియందు కప్పచిప్పలు, పటికారము అనువాని కల్కమును పలుమారు లేపనము జేయవలయును.

కఠినాం క్షారయోగై శ్చ ద్రావయే దజగల్లికాం,
శ్యామా లాంగలికా మూర్వా కల్కై రపి విలేపయేత్.

తా. అజగల్లిక కఠినంబైయుండిన దానిపై క్షారముచు బూసి స్రావముజేయ ... చెన్నచర్లగడ్డ, చాగ అనువానికల్కమును లేపనము జేయవలయును.

పక్వాం వ్రణవిధానేన యథోక్తేన ప్రసాధయేత్,

తా. అజగల్లిక పండిన దానియందు యథోక్తముగ వ్రణచికిత్సం జేయవల

యవప్రఖ్యాలక్షణము

యవాకారాసు కఠినా గ్రథితా మాంససంశ్రితా.
పిటికా శ్లేష్మవాతాభ్యాం యవప్రఖ్యేతిచోచ్యతే,

తా. కఫవాతమువలన పురుపు జనించి యవవలె కఠినముగ, గుంగ్రముగ మాం శ్రితముగ నుండిన యవప్రఖ్య యనంబడును.

అంధాలజీలక్షణము

ఘనామవక్త్రాం పిటికా మున్నతాం పరిమండలామ్.
అంధాలజీ మల్పపూయాం తాం విద్యా త్కఫవాతజామ్,

తా. కఫవాతమువలన కఠినముగ, ముఖవిహీనముగ, ఉబ్బుగ నుండుపు జనించి వానిచుట్టు చిన్నగుల్లలు వ్యాపించి యొకింతచీముతో గూడియుండిన అం యనంబడును.

యవప్రఖ్యాంధాలజీచికిత్స

అంధాలజీం యవప్రఖ్యాం పూర్వం స్వేదై రుపాచరేత్,
మనశ్శిలా దేవదారు కుష్ఠై రేనాం ప్రలేపయేత్,

పక్వాం వ్రణవిధానేన యథోక్తేన ప్రసాధయేత్.

తా. అంధాలజి, యవప్రఖ్య అనువానియందు దొలుత స్వేదనకర్మంజేసి మణిశిల, దేవదారు, చెంగల్వకోష్టు అనువానినిమారి లేపనము జేయవలయును. ి యుండిన యథోక్తముగ వ్రణచికిత్సం జేయవలయును.

వివృతాపిటికలక్షణము

వివృతాస్యాం మహాదాహాం పక్వోదుంబరసన్నిభామ్,
పరిమండలాం పిత్తకృతాం వివృతాంనామ తాం విదుః.

తా. పిత్తసంబంధమువలన నోరుదెరచికొని కడుదాహయుక్తంబై పండ పండుతోసమానంబై చుట్టు సన్నని గుల్లలవలన వ్యాప్తంబైయుండిన వివృతపి బడును.

వివృత, ఇంద్రవృద్ధ, గర్దభ, జాలగర్దభచికిత్స

వివృతా మింద్రవృద్ధాం చ గర్దభే జాలగర్దభే,
పైత్తికస్య విసర్పస్య క్రియయా సాధయే ద్భిషక్.

మనంబడును. గనియు దోషనిమిత్తోపచారము సేయుట కశక్యంబు. మఱియు జనించి చిర కాలంబైన నొప్పిత యుపచారంబులనను జేయుట కశక్యంబు.

మనశ్శిలాదితైలము

మనశ్శిలా సభల్లాత సూక్ష్మైలాగరు చందనైః,
జాతీపల్లవ కల్కైశ్చ నింబతైలం విపాచయేత్. 18
వల్మీకం నాశయేత్తద్ధి బహుచ్ఛిద్రం బహువ్రణం,

తా. మణిశిల, జీడి, సన్నయేలకులు, అగరు, చందనము, జాజియాకులు అను వాని కల్కముతో వేపనూనె గాచి లేపనము జేసిన అనేకఛిద్రములతో గూడి బహువ్రణములుగల వల్మీకము హరించును.

పనసికలక్షణము

కర్ణస్యాభ్యంతరే జాతాం పిటికా ముగ్రవేదనామ్. 19
స్థిరాం పనసికాం తాం తు విద్యాద్వాతకఫోత్థితామ్,

తా. చెవిలోపల వాతకఫముచే పనసకాయవలె కఠినముగనుండు పురుపు జనించి మిక్కుటముగ నొప్పితో గూడియుండిన పనసిక మనంబడును. (మఱియు నిది చెవిపైటి భాగమునకు చుట్టు గలుగుచున్న దని భోజునిమతము.)

చికిత్స

భిషక్పనసికాం పూర్వం స్వేదనై రపతర్పణైః. 20
జయేద్విదారికోక్తైశ్చ శిగ్రుదేవద్రుమోద్భవైః,

తా. పనసికయందు తొలుత స్వేదకర్మను, అపతర్పణక్రియను జేసి పిదప విదారికయందు జెప్పంబడు మునగ, దేవదారు అనువానిపట్టల నుదకముతో నూరి లేపనము జేయ వలయును.

జాలగర్దభలక్షణము

విసర్పవ త్సర్పతియః శోథ స్తనురపాకవాన్. 21
దాహజ్వరకరః పిత్తాత్ స జ్ఞేయో జాలగర్దభః,

తా. పిత్తముచే విసర్పమువలె నంతట వ్యాపించునదిగాని, లేక యొకింత పండునదిగాని యుండు వాపు జనించి దాహము, జ్వరము అనువానితో గూడియుండిన జాలగర్దభ మనంబడును.

ఇంద్రవృద్ధలక్షణము

పద్మకర్ణికవన్మధ్యే పిటికాభిస్సమాచితామ్.
ఇంద్రవృద్ధాం తు తాం విద్యాద్వాతపిత్తోత్థితాం భిషక్,

తా. కమలనుయొక్క మిద్దెపటె మధ్యను నొకకురుపు జనించి దానిచుట్టు సన్నని కురుపులు వ్యాపించియుండిన ఇంద్రవృద్ధ మనంబడును. ఇది వాతపిత్తములవలన గలుగును.

గర్దభికలక్షణము

మండలం వృత్తముత్సన్నం సరక్తం పిటికాచితమ్. 23
రుజాకరీం గర్దభికాం తాం విద్యా ద్వాతపిత్తజాం,

తా. గుండ్రముగ, ఉబ్బుగ, ఎఱ్ఱగనుండు కురుపులవలన వ్యాప్తంబై మండలములు గలిగి మిక్కుటముగ నొచ్చుచుండిన గర్దభిక మనంబడును. ఇది వాతపిత్తములచే జనించును.

పాషాణగర్దభలక్షణము

వాతశ్లేష్మసముద్భూత శ్శ్వయథుర్హనుసంధిజః. 24
స్థిరో మంద రుజ స్స్నిగ్ధో జ్ఞేయః పాషాణగర్దభః,

తా. వాతకఫములచే కటుమర్లసంధియందు కఠినముగ, మందమైన పీడగలదిగ నుండు వాపు జనించి మినమినలాడుచుండిన పాషాణగర్దభ మనంబడును.

పాషాణగర్దభచికిత్స

సురదారు శిలా కుష్ఠై స్స్వేదయిత్వా ప్రలేపయేత్. 25
కఫ మారుత శోఫఘ్నో లేపః పాషాణగర్దభే,

తా. తొలుత స్వేదకర్మంజేసి దేవదారు, మణిశిల, చెంగల్వకోష్టు అనువానిని నూరి లేపనముజేసినను, లేక కఫ, వాత, శోఫ హరలేపనము జేసినను పాషాణగర్దభము హరించును.

ఇరివేల్లికలక్షణము

పిటికా ము త్తమాంగస్థాం వృత్తా ముగ్రజ్వరాన్వితామ్. 26
సర్వాత్మికాం సర్వలింగాం జానీయా దిరివెల్లికాం,

తా. త్రిదోషములవలన శిరముపై గుండ్రముగ, కడుపీడాయుక్తముగ, జ్వరయుక్తముగ, త్రిదోషలక్షణయుక్తముగ నుండు కురుపుజనించిన ఇరివేల్లిక మనంబడును.

చికిత్స

పైత్తికస్య విసర్పస్య యాచికిత్సా ప్రకీర్తితా. 27
తామేవ భిషగేతాం చ చికిత్సే దిరివేల్లికామ్,

తా. ఇరివేల్లికమునందు పూర్వోక్తపిత్తవిసర్పచికిత్సలం జేయవలయును.

కక్షపిటికాలక్షణము

బాహుపార్శ్వాంసకక్షాసు కృష్ణస్ఫోటాం సవేదనామ్. 28

పిత్తకోపసముద్భూతాం కక్షా మిత్యభినిర్దిశేత్,

తా. భుజము, చంకలు, భుజశిరస్సులు, పార్శ్వములు అనువానియందు పిత్తప్రకోపమువలన నల్లనిపురుపు జనించి వేపనాయుక్తంబైయుండిన కక్షపిటిక యనంబడును.

గంధనామ్నిలక్షణము

ఏకామేతాదృశీం దృష్ట్వా పిటికాం స్ఫోటసన్నిభామ్. 29
త్వగ్గతాం పిత్తకోపేన గంధనామ్నీం ప్రచక్షతే,

తా. పిత్తప్రకోపమువలన చర్మముపై ఒక పెద్దబొబ్బతో సమానమైన పిటిక జనించిన గంధనామ్ని యనంబడును.

కక్ష, గంధపిటికాచికిత్స

కక్షాం చ గంధనామ్నీం చ చికిత్సేచ్చ చికిత్సకః. 30
పైత్తికస్య విసర్పస్య క్రియయా పూర్వముక్తయా,

తా. కక్షపిటిక, గంధనామ్ని అను రోగములయందు పూర్వోక్తపిత్తవిసర్పచికిత్సం జేయవలయును.

అగ్నిరోహిణీలక్షణము

కక్షభాగేషు యేస్ఫోటా జాయంతే మాంసదారణాః. 31
అంతర్దాహా జ్వరకరా దీప్తపావకసన్నిభాః,
సప్తాహా ద్వాదశాహాద్వా పక్షాద్వా హంతి మానవమ్. 32
తా మగ్నిరోహిణీం విద్యా దసాధ్యాం సాన్నిపాతికం,

తా. చంకయందు మాంసమును పీడునటులంజేసెడి కురుపులు జనించి అంతర్దాహతాపములుగలవై జ్వలింపుచుండునగ్నివలె నెఱ్ఱనివియై యుండిన అగ్నిరోహిణి యనంబడును. ఇది వాతాధిక్యంబైయుండిన ఏడుదినములకును, పిత్తాధిక్యంబైయుండిన ౧౨ దినములకును, కఫాధిక్యంబైయుండిన ౧౫ దినములకును రోగిని యమమందిరనివాసినిగ జేయును. ఇది త్రిదోషజనితంబగుటచే నసాధ్యంబు.

చికిత్స

పిత్తవిసర్పవిధినా సాధయే దగ్నిరోహిణీమ్. 33
రోహిణ్యాం లంఘనం కుర్యా ద్రక్తమోక్షణరూక్షణం,
శరీరస్య చ సంశుద్ధిం తాంతు వృద్ధాం పరిత్యజేత్. 34

తా. అగ్నిరోహిణియందు పూర్వోక్తపిత్తవిసర్పచికిత్సను, తొలుత లంఘనరక్తమోక్షణములను, రూక్షకరవిధిని జేయుటచే అగ్నిరోహిణిని హరింపజేయుటయేగాక విరేచనాది క్రియలను జేయవలయును. అది వృద్ధిం జెందిన వర్జింపవలయును.

చిప్పలక్షణము

నఖ మాంస మధిష్ఠాయ వాతపిత్తే చ దేహినాం,
కుర్వాతే దాహపాకౌ చ తం వ్యాధిం చిప్ప మాదిశేత్. 35

తా. వాతపిత్తములు నఖమాంసముల నాశ్రయించి దాహపాకములను గలుగం జేసిన చిప్ప మనంబడును.

కునఖలక్షణము

తదేవాల్పతరై ర్దోషైః కునఖం పురుషం వదేత్,
అభిఘాతా త్ప్రదుష్టో యో నఖో రూక్షోఽసితః ఖరః. 36
భవే త్తం కునఖం విద్యా త్కుళీరమితి సంజ్ఞితం,

తా. చిప్పయే యల్పదోషమువలన జనించిన కునఖ మనంబడును. మఱియు నఖము అభిఘాతమువలన దుష్టంబై రూక్షము, నలుపువర్ణము, కాఠిన్యము కలదై యుండిన కునఖ మనియు, కుళీర మనియు జెప్పంబడును.

చిప్ప, కునఖచికిత్స

చిప్పం రుధిరమోక్షేణ శోధనే నాప్యుపాచరేత్. 37
గతోష్మాణ మథైనం తు సేచయే దుష్ణవారిణా,
శస్త్రేణాపి యథాయోగ్య ముచ్ఛిద్య స్రావయే త్తతః. 38
వ్రణోక్తేన విధానేన రోపయేత్తు విచక్షణః,

తా. చిప్పమునందు రక్తమును దీసి శోధనక్రియను జేయవలయును. రక్తమోక్షణానంతరమందలి యుష్ణత్వము వెడలినపిదప నుష్ణోదకముతో సేకము సేయవలయును. మఱియు యథాయోగ్యముగ దానిని శస్త్రముతో ఛేదించి రక్తమును స్రవింపంజేసి వ్రణచికిత్సంజేసి మాంసపూరితం బగునటులం జేయవలయును.

హరిద్రాదికల్కము

స్వరసేన హరిద్రాయాః పాత్రే కృత్వాయసేభయామ్. 39
ఘృష్ట్వా తజ్జేన కల్కేన లింపే చ్చిప్పం పునఃపునః,

తా. పసుపుస్వరసములో కరకచూర్ణమును గలిపి దాని నినుపపాత్రలో నునిచి మర్దించి చిప్పముపై పలుమారు లేపనము సేయవలయును.

కునఖచికిత్స

శ్లేష్మవిద్రధివచ్చైవ కునఖం సముపాచరేత్. 40
నఖకోటిప్రవిష్టేన టంకణేన చ శామ్యతి,

తా. కునఖమునందు శ్లేష్మవిద్రధిచికిత్సం జేయుటయేగాక గోళ్ళప్రక్కన వెలిగారమార్జము నునిచిన కునఖము నశించును.

అనుశయీలక్షణము

గంభీరా మల్పసంరంభాం సవర్ణా ముపరిస్థితాత్. 41
పాదస్యానుశయీం తాంతు విద్యాదంతః ప్రపాకినీం,

తా. పాదముపై చర్మసమానవర్ణముగ, గంభీరముగ, ఒకింతయుబ్బుగ నుండు కురుపు జనించి లోనపండిన అనుశయీ యనంబడును.

చికిత్స

హరే దనుశయీం వైద్యః క్రియయా శ్లేష్మవిద్రధే. 42

తా. అనుశయీ యనురోగమున కఫవిద్రధికై చెప్పంబడియుండు చికిత్సం జేయవలయును. దానిచే నది హరించును.

విదారికలక్షణము

విదారీ కందవద్వృత్తాం కక్షవంక్షణసంధిషు,
విదారికామితి వదే త్సరుజాం సర్వవేదనామ్. 43

తా. నేలగుమ్ముడుగడ్డవలె గుండ్రముగ చంకలయందుగాని, లేక గజ్జసంధులయందుగాని గ్రంథిజనించి పీడతోఁగూడి సర్వదోషలక్షణయుక్తంబై యుండిన విదారిక యనంబడును. (ఇది సన్నిపాతమువలన జనించును.)

చికిత్స

విదారికాయాం ప్రథమం జలౌకాయోజనం హితం,
పాటనం చ విపక్వాయాం తతో వ్రణవిధిః స్మృతః. 44

తా. విదారికయందు దొలుత జలగల నంటించి రక్తము స్రవింపంజేయుట హితకరంబులు. మఱియు నదిపండిన ఛేదించి వ్రణచికిత్సం జేయవలయును.

సామాన్యోపచారము

జయే ద్విదారికాంలేపైః శిగ్రుదేవద్రుమోద్భవైః,

తా. మునగ, దేవదారు అనువానిలేపనమువలన విదారిక హరించును.

శర్కరాలక్షణము

ప్రాప్య మాంస సిరా స్నాయు శ్లేష్మ మేద స్తథానిలః. 45
గ్రంథిం కరోత్యసౌ భిన్నో మధుసర్పి ర్వసా నిభం,
స్రవత్యాస్రావ మనిల స్తత్ర వృద్ధిం గతః పునః. 46
మాంసం విశోష్య గ్రథితాం శర్కరాంజనయే త్తతః,

తా. కఫమేదోవాతములు మాంససిరాస్నాయువులయందు జేరి గ్రంథిరూపంబై పగిలి తేనె, నెయ్యి, క్రొవ్వు అనువానితుల్యముగ నుండు స్రావమును గలుగంజేయుట వలన వాతము పలుమారు వృద్ధింజెంది మాంసమును శుష్కింపంజేసి సన్నసన్న గ్రంథుల గలుగంజేసిన శర్కర యనంబడును.

శర్కరార్బుదలక్షణము

దుర్గంధిక్లిన్నమత్యర్థం నానావర్ణం తతస్సిరాః. 47
సృజంతి రక్తం సహసా తద్విద్యాచ్ఛర్కరార్బుదం,

తా. శర్కర జనించినపిదప నచ్చట సిరలవలన గడుదుర్గంధక్లేదయుక్తముగ, పలువిధవర్ణములుగ (అనఁగా ఘృతము, మేదస్సు, పసపలె) రక్తస్రావం బకస్మాత్తుగ గలిగిన శర్కరార్బుద మనంబడును.

చికిత్స

మేదార్బుదవిధానేన నాశయే చ్ఛర్కరార్బుదమ్. 48

తా. శర్కరార్బుదమును మేదార్బుదచికిత్సలచే హరింపంజేయవలయును.

పాదదారిలక్షణము

పరిక్రమణశీలస్య వాయురత్యర్థరూక్షయోః,
పాదయోః కురుతే దారీం సరుజాంతలసంశ్రితామ్. 49

తా. మిక్కుటముగ నడుచుటవలన, వాతసంబంధమువలన నరములు కడురూక్షంబై పగిలి నొచ్చుచుండిన పాదదారిక మనంబడును.

మధూచ్ఛిష్టాదిలేపము

మధూచ్ఛిష్ట వసా మజ్జా ఘృతక్షార విమిశ్రితైః,
సర్జాహ్వాసింధూద్భవయోశ్చూర్ణం మాక్షికసంయుతమ్. 50
నిర్మథ్య కటుతైలాక్తం హితం పాదప్రమార్జనే,

తా. మైనము, క్రొవ్వు, మజ్జ, నెయ్యి, క్షారము అనువానిలో గుగ్గిలము, సైంధవలవణము, తేనె, తెల్లావనూనె గలిపి మర్దించి పాదములయందు రుద్దిన పాదదారిక హరించును.

మదనాదిలేపము

మదన సైంధవ గుగ్గులు గైరికాజ్య మధువాలక పంకవిలేపనాత్,
ప్రపుటితంత్వఖిలంచరణద్వయం వికచతామరసప్రతిమంభవేత్. 51

తా. మ్రంగకాయ, సైంధవలవణము, గుగ్గిలము, కావిరాయి, వట్టివేరు - వీని చూర్ణములో నెయ్యి, తేనె గలిపి లేపనము జేసిన కాలిపగుళ్లు మాని తామరరేకులవలె మృదువుగ నుండును.

మధ్వాదిలేపము

మధు సిక్థక సైంధవ ఘృత గుడ మహిషాఖ్య సాల నిర్యాసైః,
గైరికసహితై ర్లేపః పాదస్ఫుటనాపహాస్సిద్ధః. 52

తా. తేనె, మైనము, సైంధవలవణము, నెయ్యి, బెల్లము, మహిసాక్షిగుగ్గిలము, తెల్లధూపము కావిరాయి - వీని నేకముజేసి మర్దించి లేపనముజేసిన కాళ్ళ పగుళ్ళు మానును.

మదనాదిలేపము

మదనం చ తథాసిక్థం సాముద్రలవణం తథా,
మహిషీనవనీతేన సంతప్తం లేపనే హితమ్. 53
సప్తాహా త్స్ఫుటితౌ పాదౌ జాయేతే కమలోపమౌ,

తా. మ్రంగకాయ, మైనము, సముద్రలవణము - వీనిని బఱ్ఱెవెన్నలో గలిపి యుడికించి ఏడుదినములు పూసిన కాళ్ళపగుళ్ళు మాని తామరరేకులవలె నగును.

కందరలక్షణము

శర్కరోన్మథితే పాదే క్షతే వా కంటకాదిభిః. 54
గ్రంథిః కోలవదుత్పన్నో జాయతే కందరం తు తత్,

తా. ఱాయిని ద్రొక్కుటచేనేని, లేక కాలియందు గ్రుచ్చుకొనిన ముల్లును దీయు నపుడు లోన ముల్లువిరుగుటచేనేని, గాయంబై రేగుబండంతయుబ్బుగల గ్రంథి జనించిన కందర బనంబడును.

చికిత్స

దహే త్కందర ముద్ధృత్య తైలేన దహనేన వా. 55

తా. కందరమును ఛేదించి తీసి నూనెతో గాని అగ్నితో గాని కాల్చవలయును.

అలసలక్షణము

క్లిన్నాంగుళ్యంతరౌ పాదౌ కండూ దాహ రుజాన్వితౌ,
దుష్టకర్దమసంస్పర్శా దలసంతం వినిర్దిశేత్. 56

తా. దుర్వాసనగల బురదగలుగుటచే కాలియొక్క వ్రేళ్ళసంధులయందలి మాంసము కుళ్ళి నీరునుగార్చుచు దురద, మంట, పోట్లు అనువానితో గూడియుండిన అలసమనంబడును.

చికిత్స

పాదౌ సిక్త్వారనాళేన లేపనం త్వలసే హితం,
పటోల కునటీ నింబ రోచనా మరిచై స్తిలైః. 57

క్షుద్రా స్వరససిద్ధేన కటుతైలేన లేపయేత్,
తతః కాసీస కునటీ తిలచూర్ణై ర్విచూర్ణయేత్. 58

తా. అలసరోగమునందు దోలుత కలిని పాదములయందు బూసి పిదప చేతిపొట్ల, మణిశిల, వేప, గోరోచనము, మిరియాలు, నువ్వులు అనువానిచూర్ణములతో ములక స్వరసమును, తెల్లానూనెను గలిపి తైలపక్వముగ గాచి పాదముల లేపనముజేసి అన్నభేది, మణిశిల, నువ్వులు అనువానిచూర్ణమును దానిపై నద్దవలయును.

కరంజాదిలేపము

కరంజబీజం రజనీ కాసీసం పద్మకం మధు,
రోచనా హరితాళం చ లేపోఽయ మలసే హితమ్. 59

తా. క్రానుగవిత్తులు, పసపు, అన్నభేది, పద్మకాష్ఠము, తేనె, గోరోచనము, హరిదళము - వీనిని నూరి లేపనముజేసిన అలసకము హరించును.

దారుణలక్షణము

దారుణా కండురా రూక్షా కేశభూమిః ప్రపద్యతే,
కఫమారుతకోపేన విద్యా ద్దారుణకం తు తత్. 60

తా. కఫవాతప్రకోపమువలన వెంట్రుకలుండు ప్రదేశము భయంకరమైన దురదతో గూడి సన్నసికురుపులవలన వ్యాప్తమై పండిన దారుణ మనంబడును. (ఇది కఫవాత ప్రకోపజనితంబైనను రక్తపిత్తసంబంధములేకయే పాకము జెందకుండుటంజేసి రక్తపిత్తసంబంధమును గలదై యుండును.)

చికిత్స

దుగ్ధేన ఖాఖసంబీజం ప్రలేపా ద్దారుణం హరేత్. 61

తా. పాలతో గసగసాలను నూరి లేపనముజేసిన దారుణము హరించును.

కంటకార్యాదిలేపము

కంటకారీఫలరసై స్తుల్యం తైలం విపాచయేత్,
జపాపుష్పద్రవైర్వాథ తల్లేపో దారుణప్రణుత్. 62

తా. నేలములకపండ్ల రసమునకుగాని, దాసానిపువ్వుల రసమునకుగాని సమముగ నూనెగలిపి కాచి లేపనముజేసిన దారుణము హరించును.

భృంగరాజతైలము

భృంగరాజరసేనైవ లోహాకిట్టం ఫలత్రికం,
శారిబాం చ పచే త్కల్కై తైలం దారుణనాశనమ్. 63
అకాలపలితం కండూ మింద్రలుప్తం చ నాశయేత్,

తా. గుంటగలగరాకురసములో లోహకిట్టము, త్రిఫలములు, సుగంధిపాలవేరు అనువానికల్కమును, తైలమును గలిపి కాచి లేపనముజేసిన దారుణము, అకాలమున వెంట్రుకలు నెరయుట, దురద, ఇంద్రలుప్తము హరించును.

అరూంషికలక్షణము

అరూంషి బహువక్త్రాణి బహుక్లేదాని మూర్ధని. 64
కఫాసృక్క్రిమికోపేన నృణాం విద్యా దరూంషికాం,

తా. కఫ, రక్త, క్రిమి, ప్రకోపమువలన శిరమున ననేకముఖములుగల కురుపులు జనించి బంకగ స్రావము వెడలిన అరూంషిక మనంబడును.

నీలోత్పలాది లేపము

నీలోత్పలస్య కింజల్కో ధాత్రీఫలసమన్వితః. 65
యష్టీమధుకయుక్తశ్చ లేపాదనా ద్దరూంషికాం,

తా. నల్లకలువయగరులు, ఉసిరికకాయ, అతిమధురము-వీనిని నూరి లేపనము జేసినఅరూంషిక హరించును.

త్రిఫలాదితైలము

త్రిఫలాయా రజోయష్టి మార్కవోత్పల శారిబాః 66
సైంధవం పక్వమేతైస్తు లేపా ద్ధన్యా దరూంషికాం,

తా. త్రిఫలములు, అతిమధురము, గుంటగలగర, నల్లకలువ, సుగంధిపాల,సైంధవ లవణము అనువానికల్కములో నూనె గలిపి కాచి లేపనముజేసిన అరూంషిక హరించును.

పిణ్యాకాదిలేపము

పురాణమపి పిణ్యాకం పురీషం కుక్కుటస్య చ. 67
మూత్రపిష్టం ప్రలేపోయం శీఘ్రం హన్యా దరూంషికాం,

తా. ప్రాతగానుగపిండి, కోడిపిక్కము-వీటిని గోమూత్రముతోనూరి లేపనము జేసిన అరూంషిక శీఘ్రముగ హరించును.

తారుణ్యపిటికలక్షణము

శాల్మలీ కంటకప్రఖ్యాః కఫమారుతకోపజాః. 68
జాయంతే పిటికాయూనాం జ్ఞేయాస్తా ముఖదూషికాః,

తా. కఫవాతప్రకోపమువలన యౌవనపురుషునియొక్క ముఖమున బూరగముండ్ల వంటికురుపులు జనించి ముఖము వికారముగనుండిన ముఖదూషిక యనంబడును. (ముఖ దూషిక యన—మొటిమలు.)

మంజిష్ఠాదితైలము

న్యగ్రోధోదుంబరాశ్వత్థ ప్లక్షాః కపితనస్తథా. 69

త్వచానాం షోడశపలం మూలచూర్ణం ప్రకల్పయేత్,
ద్విరష్టగుణితై స్తోయైః పాచయే త్పాదశేషకమ్. 70
కషాయాంశం గవాంక్షీరం క్షీరార్ధతిలతైలకం,
మంజిష్ఠా ద్వినిశా లోధ్ర తువరీ తాలకం శిలా. 71
లాక్షా గోరోచనా కుష్ఠం *కుంకుమం రజనీద్వయం,
గైరికం సిక్థకం తుత్థం వట మజ్జునవృక్షకమ్. 72
నాగకేసర కాలీయ పద్మబీజం చ కేసరం,
పారదం గంధకం పత్రం త్వచం చ ప్రతికార్షికమ్. 73
సర్వంపాచ్యం తైలశేషం లేపనా న్వ్యంగకాపహం,
వదనం చంద్రతుల్యంస్యా త్సప్తరాత్రాన్నసంశయః. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. మఱ్ఱి, మేడి, రావి, జువ్వి, అంబాళము అనువానివేరు పట్టల దినుసుకు ౧౬ పలములచొప్పున దంచి ౧౨౮ పలములు నీళ్ళుపోసి చతుర్థాంశముగ కషాయము గాచి దానికి సమముగ నావుపాలు, ఆవుపాలకు సమముగ నూనె గలిపి అందు మంజిష్ఠ, పసపు, మ్రానిపసపు, లొద్దుగచెక్క, తొవరిమన్ను, అరిదళము, మణిశిల, లక్క, గోరోచనము, చెంగల్వకోష్ఠు, కుంకుమపువ్వు, పసపు, మ్రానిపసపు, కావిరాయి, మైనము, మైలుతుత్థము, మఱ్ఱిచిగుళ్లు, ఏరుమద్దిచెక్క, నాగకేసరములు, కృష్ణచందనము, తామరవిత్తులు, తామరయగరులు, పాదరసము, గంధకము, ఆకుపత్రిక, లవంగపుచెక్క అనువానిచూర్ణమును దినుసుకు కర్షప్రమాణముచొప్పున గలిపి చిక్కగ వండి ముఖమునందు లేపనము జేసిన నేడుదినములలో వ్యంగము హరించి ముఖము చంద్రునితో సమానముగ నుండును.

ముఖమంగులకు చికిత్స

ముఖచ్ఛాయాంతరం వంగభస్మస్యా న్మాహిషం పయః,
మాక్షీకం తాళకం తుత్థం రాజావర్తం శిలాజతు. 75
మహిషాక్షం శిలా సూతం తుల్యం క్షీరైస్తు మాహిషైః,
సప్తాహం మర్దయే ద్గాఢం వ్యంగఘ్నం కాంతివర్ధనమ్. 76
మహిషీక్షీరమథిత మేతదుర్వర్తనం హితం,
ముఖవర్ణకరం స్త్రీణాం తిలకాలం చ నాశయేత్. (మాధవనిదానే)

తా. వంగభస్మమును బఱ్ఱెపాలతో నూరి లేపనము జేసిన ముఖమంగు, ముఖము యొక్క నలుపు మాని కాంతి గలుగును. మఱియు స్వర్ణమాక్షీకము, తాళకము, మైలుతుత్థము, రాజావర్తము, శిలాజిత్తు, మహిసాక్షిగుగ్గిలము, మణిశిల, పాదరసము-వీనిని సమ

* తథాచ కుంకుమద్వయమ్.

భాగములుగ బఱ్ఱెపాలతో నేయుసినములు దృఢముగ నూరి లేపనముజేసిన ముఖమంగులు హరించి కాంతి గలుగును. మఱియు బఱ్ఱెపాలను జిలికి వెన్నదీసి ముఖమున మర్దనము జేసిన స్త్రీలకు ముఖమంగులు హరించి ముఖకాంతి గలుగును.

గౌరీ హరిద్రా మంజిష్ఠా ఘృతం గౌరాశ్చ సర్షపాః,
పేష్యం నైరకసంయుక్త మజాక్షీరేణ సంయుతమ్. 78
ఏతేనైవ భవేద్వక్త్ర ముదయాదిత్యసన్నిభం. (ఆయుర్వేదే)

తా. పచ్చిపసపు, మ్రానిపసపు, మంజిష్ఠ, నెయ్యి, తెల్లావాలు, కావిరాయి-వీనిని మేకపాలతో నూరి ముఖమునందు లేపనముజేసిన బాలసూర్యునివంటి కాంతి గలుగును.

శోకక్రోధాదికుపితా ద్వాతపిత్తాన్ముఖే తనుమ్.
శ్యామలం మండలం వ్యంగం ముఖాదన్యత్ర నీలకా,
వ్యంగనీలద్వయోః కుర్యా ద్యథాస్విన్నం సిరావ్యథామ్. 80
లేప్యం క్షౌద్రేణ మంజిష్ఠా ముసలీ మూలమేవహా,
ప్రసుప్తకుష్ఠరోగోక్తం కుర్యాద్ధూమం చ వహ్నినా. 81

తా. శోకము, కోపము మొదలగువానివలన వాతపిత్తములు ప్రకోపించి ముఖమునందు సూక్ష్మమైన నల్లనిమండలములను, మంగులను గలుగంజేసిన ముఖమంగనియు, ఇతర స్థలముల గలుగంజేసిన నీలియనియు జెప్పంబడును. వీని నివారణార్థంబై స్వేదమును సిరావ్యధను జేయుటయేగాక మంజిష్ఠనుగాని, లేక నేలతాటిగడ్డనుగాని తేనెతో నూరి ముఖమునందు లేపనముజేసిన మంగులు నల్లనిమండలములు హరించును. ఆ ముఖదూషికలయందు తిమిరిగలిగియుండిన కుష్ఠరోగచికిత్సలను ధూమపానమును జేయవలయును.

మహిషీక్షీరసంఘృష్టం రజనీ రక్తచందనం,
కృతోలేపో నిహంత్యాశు [1]శ్యామికాం గండయోః స్థితామ్. 82
(మాధవనిదానే)

తా. పచ్చిపసపు, రక్తచందనము-వీనిని బఱ్ఱెపాలతో నూరి లేపనముజేసిన ముఖమునందును, చెక్కిళ్ళయందునుండు నల్లనిమండలములు శీఘ్రముగ హరించును.

సోమవల్లీ రజన్యాథ హ్యశ్వక్షీరస్య లేపనాత్,
మనశ్శిలా తథాలోధ్రం ద్వినిశం సర్షపా స్సమమ్. 83
వారిపిష్టా హితో లేపో వదనే [2]శ్యామికాం హరేత్,
(సిద్ధవిద్యాభూః)

1 మాక్షికాం. 2. మాక్షికాం.

తా. భావంచివిత్తులు, పచ్చిపసపు వీనిని గుజ్జుపుపాలతో నూరి లేపనముజేసిన ముఖమునందలి నల్లనిమచ్చలు (మొటిమలు) హరించును. మఱియు మణిశిల, లొద్దుగ చెక్క, పచ్చిపసపు, మ్రానిపసపు, తెల్లావాలు-వీనిని సమభాగములుగ నుదకముతో నూరి లేపనముజేసిన ముఖమునందలి నల్లనిమచ్చలు హరించును.

విశాలోగ్ర ముశీరంచ సర్పి స్సర్జరసం పయః. 84
ఏతాని వటపత్రాణి రజన్యా సహ పేషయేత్,
లేపోఽయం ముఖపాదేచ పద్మవత్కురుతే భృశమ్. 85

తా. పాపర, నల్లయతివస, వట్టివేరు, నెయ్యి, సర్జరసము, మఱ్ఱిచిగుళ్ళు, పసపు, మ్రానిపసపు-వీనిని మేకపాలతో నూరి లేపనముజేసిన ముఖము, పాదములు పద్మమువలె నుండును. (గోనికి గంధకకల్పమును సేవింపవలయును.)

త్రిమాసే క్షుద్రరోగేషు నాశయేన్నాత్ర సంశయః,

తా. గంధకకల్పమును 3 మాసములు సేవించిన క్షుద్రరోగములన్నియు నిస్సంశయముగ హరించును.

పలితలక్షణము

క్రోధ శోక శ్రమ కృత శ్శరీరోష్మా శిరోగతః. 86
పిత్తంచ కేశా న్పచతి పలితం తేన జాయతే,
వాతికం విషమం రూక్షం పీతం పిత్తా త్సితం కఫాత్. 87
సర్వరూపాన్వితంవిద్యా త్సన్నిపాతసమన్వితం,
రూక్షంశ్లక్ష్ణం చ సూక్ష్మంచ జరాపలితముచ్యతే. 88

తా. క్రోధము, శోకము, శ్రమ అనువానివలన శరీరోష్ణపిత్తములు శిరమునందు ప్రవేశించి వెంట్రుకల పండునటులంజేసిన పలిత మనంబడును. అత్తెరంగుననే వాత పిత్త కఫములు శిరమునందుజేరి పలితమును గలుగంజేయును. అందు వాతప్రాబల్యమున వెంట్రుకలు అర్థభాగము నల్లగ, అర్థభాగము తెల్లగ, రూక్షముగ నగును. పిత్తప్రాబల్యమువలన పీతవర్ణము నగును. కఫప్రాబల్యమువలన శ్వేతవర్ణముగ నగును. సన్నిపాతమువలన పూర్వోక్తసర్వలక్షణయుక్తంబై యుండును. మఱియు వెంట్రుకలు రూక్షముగ, నున్నగ, సూక్ష్మముగ నుండిన జరాపలిత మనియెదరు.

వలీపలితరోగనిదానములు

వలీపలితరోగాశ్చ వాతదోషాదిసంచయాత్,
భైషజ్యం మునిభిశ్చాత్ర చంద్రోదయ ముదీరితమ్. 89

తా. వాతాదిదోషములు ప్రకోపించి [1]వలీ [2]పలితము లను రెండురోగముల గలుగంజేయును. వీనియందు చంద్రోదయము శ్రేష్ఠం బని మునులు వచించిరి.

హేమాద్రిరసము

రసనిష్కం కాంతనిష్కం గంధకంచ ద్వినిష్కకం,
త్రిఫలాచ త్రినిష్కాస్స్యాన్మర్దితం కజ్జలీకృతమ్. 90
చూర్ణితం శాణమాత్రంతు సితాయుక్తంతు సేవితం,
సర్వరోగవినాశాయ వలీపలితనాశనమ్. 91

తా. శుద్ధిజేసినరసము ౧ నిష్కము, కాంతభస్మము ౧ నిష్కము, శుద్ధిజేసిన గంధకము ౨ నిష్కములు, త్రిఫలములు 3 నిష్కములు-ఇటుల వీనినెల్ల నేకముజేసి ఖల్వమునందు నునిచి కాటుకవలె మర్దించి ౫ చిన్నముల యెత్తును పంచదారయనుపానముతోడ సేవించిన సర్వరోగములు, వలీపలితములు హరించును.

(అయస్కాంతమును సేరేడుచెక్కరసముతో మర్దించి పుటంబులిడి పిదప గుంటగలగరాకురసముతోను, త్రిఫలరసముతోను మర్దించి పుటంబులిడి వెలిగారముతో మరల మర్దించి పుటంబిడి సేవించిన వలీపలితములు హరించును.)

ముండీతైలము

ముంటీచూర్ణం దశపలం పచేత్తోయే చతుర్గుణే,
అర్ధశేషం హరేత్క్వాథం క్వాథార్ధం తిలతైలకమ్. 92
తైలశేషం పచేత్తేన నస్యం పానం చ కారయేత్,
పలితం యౌవనస్త్రీణాం మాసార్ధంచ న తిష్ఠతి. (ఆయుర్వేదే) 93

తా. పదిపలములు బోడతరపుచూర్ణమునకు ౪౦ పలములనీళ్లు గలిపి యర్ధభాగము శేషించునటుల కషాయముగాచి దానికర్ధభాగము నూనె గలిపి చిక్కగ గాచి వడియగట్టి కొని నస్యపానములు జేయించిన యౌవనస్త్రీలవలీపలితములు ౧౫ దినములలోహరించును.

శ్యామా నింబ బలా లాజా లవణం క్వాథయేత్సమం,
తోయైరష్టగుణైరేవ పాదశేషం సమాహరేత్. 94
తిలతైలం క్వాథపాదం తైలార్ధం మాహిషంఘృతం,
స్నేహశేషం పచేత్తేన నస్యే మాషం ప్రయోజయేత్. 95
బాలానాంవృద్ధనారీణాం యౌవనంకురుతేధ్రువం, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. ప్రేంకణము, వేము, ముత్తవపులగము, పేలాలు, ఉప్పు-వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి యెనిమిదింత లుదకముబోసి నాలవభాగముగ కషాయముగాచి వడియ

1. వలీ యన శరీరము ముడతలుపడుట. 2 పలిత మన వెంట్రుకలు నెరయుట.

గట్టి దానికి నాలవభాగము నూనె, నూనె కర్ధభాగము బట్టెసెయ్యి గలిపి చిక్కగ తైలముగాచి వడియగట్టి మాషప్రమాణమును నస్యముజేయించిన యావనస్త్రీలు, వృద్ధులు వీరి వలీపలితములు శీఘ్రముగ హరించును.

నింబాదిచూర్ణము

కృష్ణనింబస్యపంచాంగం త్రిఫలాచ కటుత్రయమ్. 96
కాలా తిలా తథాక్రాంత వాకుచీ కృష్ణజీరకం,
నింబేన సమభాగంస్యా దౌషధం దశకం తథా. 97
బిడాలపదమాత్రంతు భక్షయే త్ప్రాతరుత్థితః,
రసాయనమిదం శ్రేష్ఠం మేహావింశతినాశనమ్. 98
అష్టాదశచ కుష్ఠాని కాసశ్వాస క్షయానిచ,
కాయాగ్నే ర్వర్ధనంచైవ వలీపలితనాశనమ్. 99

తా. త్రిఫలములు, త్రికటుకములు, నల్లతెగడ, నువ్వులు, విష్ణుక్రాంతము, భావంచివిత్తులు, నల్లజీలకఱ్ఱ, దశమూలములు-వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి చూర్ణముజేసి దానికి సమముగ పెద్దవేముపంచాంగముల మూర్ణమును గలిపి బిడాలపదకప్రమాణమును ప్రాతఃకాలమున సేవించిన ౨౦ మేహములు, ౧౮ కుష్ఠువులు, కాశశ్వాసములు క్షయములు, వలీపలితములు హరించి శరీరవృద్ధి, అగ్నిదీపనము గలుగును.

వలీపలితచికిత్స

కంటకారీఫలరసై స్తుల్యం తైలం విపాచయేత్,
జపాపుష్పద్రవైఃక్వాథం తల్లేపః పలితంహరేత్. (సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. నేలములకపండ్లరసమునకు సమముగ నూనె గలిపి కాచి లేపనముజేసినను, లేక దాసానిపువ్వులగసము నుడికించి లేపనముజేసినను పలితములు హరించును.

ద్వినిశే నవనీతేన లేపా త్పలితకండునుత్,
నీలోత్పలం తిలా యష్టీ సర్షపా నాగకేసరమ్. 101
ధాత్రీ ఫలం సమం పిష్ట్వాలేపా త్పలితనాశనం, (మాధవనిదానే)

తా. పసపు, మ్రానిపసపు- వీనిని వెన్నతో నూరి లేపనముజేసిన పలితము, దురద హరించును. మఱియు నల్లకలువదుంపలు, నువ్వులు, యష్టిమధుకము, తెల్లావాలు, నాగకేసరములు వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి ఉసిరికపండ్లరసముతో నూరి లేపనముజేసిన పలితము హరించును.

కార్పాస బీజ మజ్జాంతు రవిక్షీరేణ పేషయేత్. 102
తస్యలేపో నిహంత్యాశు పలితంతు న సంశయః, (మాధవనిదానే)

తా. ప్రత్తివిత్తులలోని పలుకులను జిల్లేడుపాలతో నూరి లేపనముజేసిన పలిత ములు శీఘ్రముగ హరించును.

ఇంద్రలుప్తరోగనిదానము

క్రిమిభ్యః కేశనాశశ్చ తస్యనామేంద్రలుప్తకమ్. 103
తద్భావశ్చ సువిజ్ఞేయో భైషజ్యేతు జయంతికా,

తా. క్రిములవలన వెంట్రుకలూడిన ఇంద్రలుప్తమనంబడును. దీనియందు తక్కలి యాకురసమును తాగుటయేగాక వెంట్రుకలూడిన స్థలమున యారసమును బూసిన వెంట్రుకలు వృద్ధియగును.

ఇంద్రలుప్తలక్షణము

రోమకూపానుగం పిత్తం వాతేన సహమూర్ఛితమ్. 104
ప్రచ్యావయతి రోమాణి తతశ్శ్లేష్మా సశోణితః,
రుణద్ధి రోమకూపాంస్తు తతోఽన్యేషామసంభవః. 105
తదింద్రలుప్తం విజ్ఞేయం ఖాలిత్యమితిచాపరే,

తా. పిత్తము వాతముతో గలిసి కుపితమై రోమకూపములయందు జేరుటవలన వెంట్రుకలూడి కఫరక్తములు రోమకూపముల బంధించుటవలన మరల వెంట్రుకలు జనింప కుండును. ఇది ఇంద్రలుప్తము ఖాలిత్యము అనంబడును.

చికిత్సలు

త్రిఫలాం చోత్పలం కందం యష్టికాం భృంగజం రసమ్. 106
రసార్ధం తిలతైలంస్యాత్ పక్త్వా తైలావశేషకం,
తల్లేపాత్ కేశవృద్ధిస్స్యాత్ పునః పంచవిశేషతః. 107
ఆమలక్యామూలచూర్ణం పిష్ట్వా వటజటాంతువా,
మర్దయిత్వా రసైర్లేపస్తూర్ణం కేశవివర్ధనమ్. 108

తా. త్రిఫలములు, నల్లకలువగడ్డలు, యష్టిమధుకము-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి గుంటగలగరాకురసముతో నూరి కల్కముజేసి అందు గుంటగలగరాకు రసము, దానికర్ధభాగము నువ్వులనూనె గలిపి చిక్కగ తైలముగాచి మర్దన తలయంటి కొనిన వెంట్రుకలు వృద్ధియగును. మఱియు ఉసిరికవేరు, మఱ్ఱియూడలు, జటామాంసి-వీనిని నూరి రసముపిండికొని తలయంటికొనిన కేశములు వృద్ధిజెందును.

మహిషీనవనీతేన ప్రత్యేకంచ ప్రలేపయేత్,
భృంగరాజరసం తుల్యం పాచ్యం తైలావశేషకమ్. 109

తా. బఱ్ఱెవెన్నను తలయంటికొనిన కేశములు వృద్ధిచెందును. లేక గుంటగలగ రాకురసములో నూనె గలిపి చిక్కగగాచి తలయంటికొనిన వెంట్రుకలు బాగుగ పెరుగును.

హస్తీ దంతీపలం ధాత్ర్యా తిలతైలేన పాచయేత్,
తేన భృంగీసమాః కేశా స్థిరాశ్చాపి భవంతి చ. 110

తా. బలురక్కసిగడ్డ, నేలదంతివిత్తులు, ఉసిరికపప్పు-వీనిని నూరి కల్కముజేసి అందు నువ్వులనూనెకలిపి చిక్కగగాచి తలయంటికొనిన వెంట్రుకలు తుమ్మెదలవలె నల్లనై మృదువుగ స్థిరముగనుండును.

కృష్ణగోమూత్ర సంపిష్ట జపాపుష్పప్రలేపనం,
బహుకేశాన్వితం సాంద్ర మింద్రలుప్తం ప్రజాయతే. 111

తా. కర్రియావుమూత్రముతో దాసానిపువ్వులనూరి వెంట్రుకలూడిన స్థలమున లేపనముజేసిన ఇంద్రలుప్తమునందుకూడ దట్టముగ వెంట్రుకలు మొలుచును.

ఇంద్రలుప్తే చేంద్రయవై శ్శిరసశ్చ విలేపనాత్,
ఘృష్ట్వాద్రియవ కాసీసం మనోహ్వా తుత్థకోషణైః. 112
హన్యా ద్దారురసై ర్వాపి గుంజామూలఫలై స్తతః,
తథా లాంగలికామూలైః కరవీరరసేనవా. 113
సక్షౌద్ర క్షుద్ర వార్తాక స్వరసేన విచక్షణః,
దుత్తూరకస్యపత్రాణి భల్లాతకరసేనవా. 114
అథవా మాక్షికం హంతి తిలపుష్పార్ద్రికర్ణికైః,
తైలకో హస్తిదంతస్య మషికాచౌషధం పరమ్. 115
కృష్ణగోమూత్ర సంపిష్ట్య జపాపుష్పప్రలేపనం,
బహుకేశాన్వితం చిత్ర మిద్రలుప్తం ప్రజాయతే. 116

తా. కొడిసెపాల, నుష్ణోదకముతో నూరి శిరమున లేపనముజేసినను, లేక కొడిసెపాల, అన్నభేది, మణిశిల, మైలుతుత్థము, పిప్పలి-వీనిని దేవదారురసముతో నూరిగాని లేక పెద్దగురిజవేరు, దాసివిత్తులు, చెన్నచర్లగడ్డ-వీనిని గన్నేరువేరురసముతో నూరిగాని, నేలములకరసములో తేనెను గలిపిగాని, లేక ఉమ్మెత్తాకును జీడివిత్తులరసముతో నూరిగాని, లేక నువ్వులపువ్వు, అల్లము, గంటెన-వీనిని తేనెతో నూరిగాని, ఏనుగుదంతపు మసిని నూనెలోగలిపిగాని, లేక (ఏనుగుకొమ్ము, సదాప, పిప్పలి, కర్రియావుపంచితము, ఏరుజాజిపువ్వు వీనిని నూరిగాని) లేక దాసాని పువ్వులను కర్రియావుపంచితముతో నూరిగాని లేపనముజేసిన ఇంద్రలుప్తమునందుసగా మిక్కుటముగ వెంట్రుకలు మొలుచును.

భృంగరాజతైలము

నీలీమూలకషాయేతు బీజం ఖదిరసారజం,
నీలిమూలాంజనం కల్కం యష్టీమధుక మేవచ. 117

మార్కవస్వరసప్రస్థం తైలప్రస్థం విపాచయేత్,
అనేనలిప్తాః కేశాస్స్యుః మృదవః షట్పదైస్సమాః. 118
ఇంద్రలుప్తహరం చైవ పాలిత్యంచైవ నాశయేత్,
తైలం రహస్యం పరమం వలీపలితనాశనమ్. (మాధవనిదానే) 119

తా. నీలివేళ్ళను దంచి కషాయముగాచి యందు చంద్రవిత్తుల చూర్ణము, నీలివేళ్ళు, నల్లతుమికి, యష్టిమధుకము అనువానికల్కమును, ౧ ప్రస్థము గుంటగలగరాకు రసమును, ౧ ప్రస్థము నూనెనుగలిపి తైలసిద్ధముగ గాచి వెంట్రుకలకు లేపనముజేసిన ఇంద్రలుప్తము, వలీపలితములు హరించి వెంట్రుకలు తుమ్మెదలవలె నల్లనై మృదువుగనుండును.

బృహతీఫలసంయుక్తం గుంజామూలఫలం తథా,
తల్లేపే నశ్యతి క్షిప్ర మింద్రలుప్త మనేకధా. (పూజ్యపాదీయే)

తా. ములకపండ్లు, గురిగింజ వేరు, గురిగింజలు-వీనిని నూరి లేపనముజేసిన పలువిధములైన ఇంద్రలుప్తములు శీఘ్రముగ హరించును.

పద్మినీకంటకలక్షణము

కంటకైరాచితం వృత్తం మండలం పాండు కండురం,
పద్మినీకంటకప్రఖ్యైస్తదాఖ్యం కఫ వాతజమ్. 121

తా. తామరముండ్లవలె గుండ్రముగ, పాండువర్ణముగ, దురదతోగూడినదిగ నుండు మండలములు జనించిన పద్మినీకంటక మనంబడును. ఇది కఫవాతమువలన జనించును.

చికిత్స

పద్మినీకంటకే రోగే ఘర్దయే న్నింబవారిణా,
తేనైవ సిద్ధం సక్షౌద్రం సర్పిః పాతుం ప్రదాపయేత్. 122
నింబారగ్వధకల్కైర్వా ముహుర్ముహురుద్వర్తనం హితం,

తా. పద్మినీకంటకమున వేపకషాయముతో వమనము జేయింపవలయును. మఱియు వేపకషాయములో నెయ్యి గలిపి కాచి తేనె వేసి సేవింపవలయును. మఱియు వేప, రేల గుజ్జు అనువానికల్కమును పలుమారు లేపనము జేయవలయును.

నింబాదిఘృతము

చతుర్గుణేన నింబోత్థ పత్రక్వాథేన గోఘృతమ్. 123
పచేత్తతస్తు నింబస్య కృతమూలస్య పత్రజైః,
కల్కైర్ద్వాభ్యాయః పచేత్సిద్ధం తత్పిబేత్పలసమ్మితమ్. 124
పద్మినీకంటకాద్రోగా న్ముక్తో భవతి నాన్యథా,

తా. వేపాకు కషాయములో నాలవభాగ మావునెయ్యి గలిపి అందు వేప, రేల

అనువానియాకుల కల్కమును గలిపి ఘృతపక్వముగ గాచి అందొకపలమును త్రాగిన పద్మినీ కంటకము హరించును.

జంతుమణిలక్షణము

సమ ముత్పన్న మరుజం మండలం కఫరక్తజమ్. 125
సహజం లక్ష్మచైకేషాం లక్ష్యో జంతుమణిః స్మృతః,

తా. కఫరక్తమువలన జనించినది మొదలు సమముగ, ఉబ్బుగ, వేదనారహితముగ నుండు మండలము శరీరమున జనించిన కొందఱు లక్ష్మ యనియు, మఱికొందఱు లక్ష్య మనియు, వేఱుకొందఱు జంతుమణి యనియు వచించెదరు. (ఇది స్త్రీపురుషులకు జనించునట్టి స్థానవిశేషమువలన శుభాశుభఫలముల గలుగం జేయును.)

మాషలక్షణము

అవేదనం స్థిరంచైవ యస్మిన్గాత్రే ప్రదృశ్యతే. 126
మాషవత్కృష్ణముత్పన్న మనిలా న్మాషమాదిశేత్,

తా. వాతమువలన శరీరముపై వేదనారహితముగ, కఠినముగ, నల్లగ, ఒకింత నుబ్బుగ నుండు గంటుజనించి మినపగింజలవలెనుండిన మాషమనంబడును. (మాషమన—పులిపిరికాయ.)

తిలకాలకలక్షణము

కృష్ణాని తిలమాత్రాణి నీరుజాని సమానిచ. 127
వాతపిత్తకఫోద్రేకా త్తాన్విద్యా త్తిలకాలకాన్,

తా. వాత, పిత్త, కఫ, ప్రకోపమువలన మచ్చజనించి నల్లగ, నువ్వుగింజంత ప్రమాణముగలదై నొప్పిలేనిదిగ, చర్మమునకు సమానముగనుండిన తిలకాలక మనంబడును.

జంతుమణి, మాష, తిలకాలక చికిత్స

చర్మకీలం జంతుమణిం మాషకా న్తిలకాలకాన్. 128
ఉత్కృత్య శస్త్రేణ దహే త్క్షారాగ్నిభ్యా మశేషతః,

తా. చర్మకీలకము, జంతుమణి, మాషము, తిలకాలకము-వీనిని శస్త్రముతో ఛేదించి క్షారాగ్నికర్మల జేయవలయును.

న్యచ్ఛలక్షణము

మహద్వా యదివాత్యల్పం శ్యావంవా యదివా సితమ్. 129
నీరుజం మండలం గాత్రే న్యచ్ఛ మిత్యభిధీయతే,

తా. శరీరముపై పెద్దదిగగాని, లేక చిన్నదిగగాని, లేక నల్లదిగగాని, లేక తెల్లదిగగాని, వేదనారహితముగ గాని యుండు మచ్చజనించి సుఖవిహీనంబై యుండిన న్యచ్ఛ మనంబడును

మంజిష్ఠాది తైలము

మంజిష్ఠా మధుకం లాక్షా మాతులుంగశ్చ యష్టికా. 130
కర్షప్రమాణై రేతైస్తు తైలస్య కుడవం తథా,
ఆజం పయస్తు ద్విగుణం శనై ర్మృద్వగ్నినా పచేత్. 131
నీలికా పిటికా వ్యంగా నభ్యంగాచ్చేవ నాశయేత్,
ముఖం ప్రసాదోపచితం వలీపలితవర్జితమ్. 132
సప్తరాత్రప్రయోగేణ భవేత్కనకసన్నిభం,

తా. మంజిష్ఠ, అప్పు, లక్క, మాదీఫలము, అతిమధురము-ఇవి దినుసుకు కర్షప్రమాణము, నూనె ౧ కుడవము, మేకపాలు ౨ కుడవములు-ఇటుల వీని నెల్ల నేకము జేసి మందాగ్నితో పాకము జేసి ౭ దినములు అభ్యంజనము జేసిన నీలిక, మొటిమలు, మంగు, వలీపలితములు-వీనిని హరింపఁజేయుటయేగాక ముఖము స్వచ్ఛముగ వెంట్రుకలు నల్లగ, ముఖము స్వర్ణకాంతిగలదిగ నగును.

వ్యంగలక్షణము

క్రోధాయాస ప్రకుపితో వాయుః పిత్తేన సంయుతః. 133
ముఖమాగమ్య సహసా మండలం విసృజత్యతః,
నీరుజం తనుకం శ్యావం ముఖే వ్యంగం తమాదిశేత్. 134

తా. కోపము, శ్రమ అనువానివలన ప్రకోపించిన వాతపిత్తముతో గలసి ముఖముపై వేదనారహితముగ, పలచగ, శ్యామలవర్ణముగనుండు మండలముల గలుగంజేసిన వ్యంగము (మంగు) అనంబడును.

చికిత్స

త్రిభువనవిజయాపత్రం మూలం స్థవిరస్య శింశుపాపత్రైభిః,
ఉద్వర్తనం విరచితం స్వచ్ఛవ్యంగాపహం సిద్ధమ్. 135

తా. గంజాయియాకు, దేవదారు, ఇరుగుడువేరు—వీనిని నూరి ముఖమునందు లేపనము జేసిన మచ్చలు, వ్యంగము హరించును.

వటాంకురాది లేపము

వటాంకురా మసూరాశ్చ ప్రలేపా ద్వ్యంగనాశనం,
వ్యంగే మంజిష్ఠయా లేపః ప్రశస్తోమధుయుక్తయా. 136

తా. మఱ్ఱిచిగుళ్ళు, చిరుసెనగలు అనువానినిగాని, మంజిష్ఠిని తేనెతోగాని నూరి లేపనము జేసిన వ్యంగము హరించును.

వటపత్రాదిలేపము

వటస్య పాండుపత్రాణి మాలతీ రక్తచందనం,
కుష్ఠం కాలీయకం లోధ్ర మేభిర్లేపం ప్రయోజయేత్. 137
యువానపిటికానాంతు వ్యంగానాంచ వినాశనః,

తా. పండి తెలుపుబారిన మఱ్ఱియాకు, జాజిచిగుళ్ళు, రక్తచందనము, చెంగల్వకోష్టు, మ్రానిపసపు, లొద్దుగచెక్క అనువానికల్కమును లేపనముజేసిన మొటిమలు మంగు హరించును.

నీలికలక్షణము

కృష్ణమేవంగుణం గాత్రే ముఖేవా నీలికాం విదుః. 138

తా. పైఁజెప్పఁబడినప్రకారము నల్లనిమండలములు శరీరముపైగాని, ముఖముపైగాని గలిగిన నీలిక మనంబడును.

కుంకుమాదితైలము

కుంకుమం చందనం లోధ్రం పతంగం రక్తచందనం,
కాలీయక ముశీరంచ మంజిష్ఠా మధుయష్టికా. 139
పత్రకం పద్మకం పద్మ కుష్ఠం గోరోచనం నిశా,
లాక్షా దారు హరిద్రాచ గైరికం నాగకేసరమ్. 140
పాలాశకుసుమంచాపి ప్రియంగుశ్చ వటాంకురాః,
మాలతీచ మధూచ్ఛిష్టం సప్తపా స్సురభి ర్వచా. 141
చతుర్గుణపయః పిష్టై రేతై రక్షమితైః పృథక్,
పచే త్మందాగ్నినా వైద్య స్తైలప్రస్థద్వయోన్మితమ్. 142
ప్రదనాభ్యంజనా దేతద్వ్యంగం నీలికయా సహ,
తిలకం మాషకం న్యచ్ఛం నాశయే న్ముఖదూషికామ్. 143
పద్మినీకంటకంవాపి హరే జ్జంతుమణిం తథా,
విదధ్యా ద్వదనం పూర్ణచంద్రమండలసుందరమ్. 144

తా. కుంకుమ, కేసరములు, చందనము, లొద్దుగచెక్క, రసకర్పూరము, రక్తచందనము, మ్రానిపసపు, వట్టివేరు, మంజిష్ఠ, అతిమధురము, లవంగపత్రి, పద్మకాష్ఠము, తామర, చెంగల్వకోష్టు, గోరోచనము, పసపు, లక్క, మ్రానిపసపు, కావిరాయి, నాగకేసరములు, మోదుగపువ్వులు, ప్రేంకణము మఱ్ఱిచిగుళ్లు, జాజి, మైనము, తెల్లావాలు, తులసి, వస-వీనిని దినుసుకొక్కొక అక్షప్రమాణముగ గ్రహించి నూఱి నాలు

గింతలు పాలుపోసి కషాయముగాచి అందు రెండుప్రస్థములు నూనె గలిపి మందాగ్నితో పక్వముజేసి ముఖమునందు లేపనము జేయుచుండిన వ్యంగము, నీలిక, తిలకాలము, మాషము, న్యచ్ఛము, మొటిమలు, పద్మినీకంటకము, జంతుమణి-వీనిని హరింపంజేసి ముఖమునందు చంద్రునివంటికాంతిని గలుగంజేయును.

పరివర్తకలక్షణము

మర్దనా త్పీడనాద్వాపి తథైవా ప్యభిఘాతతః,
మేఢ్రచర్మ యదావాయు ర్భజతే సర్వతశ్చరః. 145
తదా వాతోపసృష్టత్వా త్తచ్చర్మ పరివర్తతే,
మణేరధస్తా త్కోశస్తు గ్రంథిరూపేణ లంబతే. 146
సవేదనం సదాహంచ పాకంచ వ్రజతి క్వచిత్,
పరివర్తికేతి తాం విద్యా త్సరుజాం వాతసంభవామ్. 147
సకండుకః కఠినావాపి సైవ శ్లేష్మసముత్థితా,

తా. మేఢ్రమును గుద్దుటచేగాని, లేక పిసుకుటచేగాని, అభిఘాతమువలనగాని వ్యానవాయువు ప్రకోపించి చర్మమునందు చేరి చర్మమును వెనుకకు నీడ్చుటచే మేఢ్రకోశము వాచి మణిక్రింద గంటువలెనై వ్రేలాడుచు పోట్లు, మంటలతోగూడి యొకానొకప్పుడు పండిన పరివర్తక మనంబడును. ఇది వాతమువలన జనించిన పోట్లు గలుగును. కఫమువలన జనించియుండిన దురద, కాఠిన్యము గలుగును.

సామాన్యోపచారము

పరివర్తే ఘృతాభ్యక్తాం సుస్విన్నా ముపనాహయేత్. 148
త్రిరాత్రం పంచరాత్రంవా వాతఘ్నైః శాల్వలాదిభిః,
తతోఽభ్యజ్య శనైశ్చర్మ వేశయే త్పీడయే న్మణిమ్ 149
ప్రవిష్టే చర్మణిమణౌ క్లేదయే దుపనాహయేత్,
దద్యా ద్వాతహరాం వస్తిం స్నిగ్ధాన్యన్నాని భోజయేత్. 150

తా. పరివర్తకమునందు మేఢ్రమునకు ఘృతమును బూసి చెమటందీసి వాతహారమైన శాల్వలాదులచే మూడుదినములుగాని, లేక ఐదుదినములుగాని కట్టుగట్టి పిదపఘృతమును బూసి మేఢ్రమణిని చర్మములో మెల్లమెల్లగ ప్రవేశింపంజేసి పిదప వాతహారములగు ద్రవ్యములచే కట్టుగట్టి వాతహారములగుద్రవ్యములచే సిద్ధముచేయఁబడిన ఘృతాదులచే వస్తికర్మంజేసి స్నిగ్ధకరమైన యన్నమును భుజింపంజేయవలయును.

అవపాటికలక్షణము

అల్పీయసీం యదా హర్షా ద్బలా ద్గచ్ఛేత్త్రియం నరః,

హస్తాభిఘాతా దథవా చర్మణ్యుద్వర్తితే బలాత్, 151
మర్దనా త్పీడనాద్వాపి శుక్రవేగవిఘాతతః,
యస్యావపాట్యతే చర్మ తాం విద్యా దవపాటికామ్. 152

తా. సూక్ష్మమైన యోనిఛిద్రముల స్త్రీతో బలాత్కారముగ రతికేళిఁ జేలుటచేనేని, లేక చేతిదెబ్బచేనేని, బలాత్కారమువలన మేఢ్రచర్మము వ్యత్యస్తంబగుటచేనేని, పిసుకుటచేనేని, అదురుటచేనేని, శుక్రవేగము నడ్డగించుటచేనేని మేఢ్రచర్మము భిన్నంబై పీడను గలుగంజేసిన అవపాటిక మనంబడును.

చికిత్స

స్నేహస్వేదై రిమాం వైద్య శ్చికిత్సే దవపాటికాం,

తా. అవపాటికయందు స్నేహస్వేదోపచారములు సేయవలయును.

నిరుద్ధప్రకసలక్షణము

వాతోపసృష్టే మేఢ్రేతు చర్మసంశ్రయతే మణిమ్. 153
మణిశ్చర్మోతనద్ధస్తు మూత్రస్రోతో రుణద్ధిచ,
నిరుద్ధప్రకసే తస్మి న్మందధార మవేదనమ్. 154
మూత్రం ప్రవర్తతే జంతో ర్మణిర్విప్రియతేనచ,
నిరుద్ధప్రకసం విద్యా త్సరుజం వాతసంభవమ్. 155

తా. వాతసంబంధమువలన మేఢ్రపీడగలవాఁడై యుండ చర్మము వానిమేఢ్రమణిని మూసికొనుటవలన మూత్రమార్గము అడ్డగింపంబడి పోట్లు, మంటలు లేకనే బిందుబిందువులుగ మూత్రము వెడలిన నిరుద్ధప్రకసమనంబడును. ఇది వాతమువలన జనించును.

చికిత్స

నిరుద్ధప్రకసే నాడీం లోహీ ముభయతోముఖీం,
దారవీంచ వాజతుకృతాం ఘృతాక్తాంసం ప్రవేశయేత్. 156
పరిషించే ద్వసాం మజ్జాం శింశుమారవరాహయోః,
చక్రతైలం తథాయోజ్యం వాతఘ్నద్రవ్యసంయుతమ్. 157
అహాత్ర్యూలతరాం సమ్య జ్నాడీం గర్భే ప్రవేశయేత్,
భిత్వావా సేవనీం ముక్త్వా సద్యఃక్షతవదాచరేత్. 158

తా. నిరుద్ధప్రకసమునందు, ఇనుము, వెదురు, లక్క అనువానితో దేనిచేనేని నొకశలాకను రెండుముఖములుగలదిగ జేయించి నెయ్యిపూసి లోన బ్రవేశింపంజేయుటజే దానినోరును జెరచి మొసలి, పంది అనువానియొక్కక్రొవ్వును, మజ్జను, వాతహారద్రవ్యయుక్తముగ జేయఁబడిన చక్రతైలమును బోసి తదనంతరము సేవని యను

నాడినివదలి, మిక్కుటముగ స్థూలించియుండునాడిని ఛేదించి గర్భములో బాగుగ ప్రవేశింపంజేసి సద్వ్రణతో పచారములం జేయవలయును.

సన్నిరుద్ధగుదలక్షణము

వేగసంధారణా ద్వాయు ర్విహతో గుదసంశ్రితః,
నిరుణద్ధి మహా స్రోత సూక్ష్మద్వారం కరోతిచ, 159
మార్గస్య సౌక్ష్మ్యాత్కృచ్ఛ్రేణ పురీషం తస్య గచ్ఛతి,
సన్నిరుద్ధగుదం వ్యాధ మేనం విద్యా త్సుదారుణమ్. 160

తా. మలమూత్రాదివేగము సహించుటచే గుదాశ్రితవాతను ప్రకోపించి గుదము నడ్డగించి గుదద్వారమును సన్నముగ జేయును. దానివలన మలము కడుకష్టముమీద వెడలును. ఇదియ సన్నిరుద్ధగుద మనంబడును. ఇది కడుభయంకరమైనది.

చికిత్స

సన్నిరుద్ధగుదే తైలై స్సేకో వాతహరై ర్హితః,
తథానిరుద్ధప్రకశే క్రియాపి కథితాహితా. 161

తా. సన్నిరుద్ధగుదమునందు వాతనాశకరతైలసేచనమును, నిరుద్ధప్రకసనమునందు జెప్పంబడిన సర్వక్రియలను జేయవలయును.

అహిపూతనలక్షణము

శకృన్మూత్రసమాయుక్తే ధౌతే పానే శిశోర్భవేత్,
స్విన్నే వాస్నాప్యమానేవా కండూరక్త కఫోద్భవా. 162
తతఃకండూయనాత్క్షిప్రం స్ఫోటాస్స్రావశ్చ జాయతే,
ఏకీభూతం వ్రణం ఘోరం తం విద్యా దహిపూతనమ్. 163

తా. శిశువు మలమూత్రోత్సర్జనమును జేసిన పిదప గుదమును కడుగకుండుట చేనేని, చెమటను తుడువకుండుటచే నేని, స్నానము జేయించిన పిదప తుడువకుండుట చేనేని, రక్తకఫములు ప్రకోపించి దురదను కలుగంజేయును. పిదప గోకుటచే శీఘ్రముగ కురుపులు జనించి స్రావమును జేయుచుటచే ఒకటితో నొకటిచేరి విస్తరించును. ఇదియ అహిపూతన మనంబడును. (ఈభయంకరమైన రోగము తరుచుగ శిశువులకే జనించును.)

శంఖాదిలేపము

శంఖ సౌవీర యష్ట్యాహ్వై ర్లేపః కార్యోఽహిపూతనే,

తా. శంఖము, సురమరాయి, అతిమధురము-వీనిని నూరి లేపనము జేసిన అహిపూతనము హరించును.

పటోలాదిఘృతము

పటోలపత్ర త్రిఫలా రసాంజన విపాచితమ్. 164
పీతం ఘృతం నాశయతి కృచ్ఛ్రమ ప్యహిపూతనం,

తా. చేదిపొట్లాకు, త్రిఫలములు, రసాంజనము అనువానికల్కములో ఘృతము గలిపి కాచి పానముజేసిన కష్టసాధ్యమైన అహిపూతనము హరించును.

వృషణకచ్ఛలక్షణము

స్నానోత్సాదనహీనస్య మలోవృషణసంస్థితః. 165
యదా ప్రక్లిద్యతే స్వేదా త్కండూ స్సంజాయతే తదా,
కండూయనా త్తతఃక్షిప్రం స్ఫోటా స్స్రావశ్చ జాయతే. 166
ప్రాహుర్వృషణకచ్ఛ్వాం తాం శ్లేష్మర క్తప్రకోపజాం,

తా. స్నానము జేయునపుడు వృషణమలమును బాగుగ కడిగికొనకుండుటవలన వృషణములయందు మలముజేరి చెమటవలన తేమగలదై మిక్కుటముగ దురదను గలుగంజేయును. దానిని గోకిన క్షణముననే కురుపులు జనించి స్రావము గలుగును. ఇదియ వృషణకచ్ఛ మనంబడును. ఇది కఫరక్తములవలన జనించును.

సర్జాదిలేపనము

సర్జాంబు కుష్ఠ సైంధవ సితసిద్ధార్థైః ప్రకల్పితోయోగః,
ఉద్వర్తనేన నియతం శమయతి వృషణకండూతిమ్. 167

తా. సర్జరసము, వట్టివేరు, చెంగల్వకోష్టు, సైంధవలవణము, తెల్లావాలు-వీనిని నూరి యెల్లపుడు పూయుచుండిన వృషణములయందలిదురద హరించును.

కాసీసాదిలేపము

కాసీస రోచనా తుత్థ హరితాళ రసాంజనైః,
అమ్లపిష్టైః ప్రలేపోఽయం ముష్కకం డ్వహిపూతనే. 168

తా. అన్నభేది, గోరోచనము, మైలుతుత్థము, హరిదళము, రసాంజనము - వీనిని నిమ్మపండ్లరసముతోనూరి లేపనముజేసిన అండవృద్ధి, దురద, అహిపూతనము హరించును.

సూకరదంష్ట్రలక్షణము

సదాహశ్చో రక్తపర్యంత స్త్వక్పాకీ తీవ్రవేదనః,
కండూమా న్జ్వరకారీచ సస్స్యా త్సూకరదంష్ట్రకః. 169

తా. చర్మము దాహయుక్తంబై యెఱ్ఱనై పండి తీవ్రవేదన, దురద, వాపు, లేక వ్రణముగలదై జ్వరయుక్తంబుగ నుండిన సూకరదంష్ట్ర మనంబడును,

—॥ రాజీవాదికల్కము ॥—

రాజీవమూలకల్కః పీతోగవ్యేన సర్పిషా ప్రాతః,
శమయతి సూకరదంష్ట్రోద్భూతం జ్వరం ఘోరమ్. 170

తా. ఎఱ్ఱదామరగడ్డల కల్కములో ఆవునెయ్యిగలిపి ప్రాతఃకాలమున సేవించుచుండిన సూకరదంష్ట్రమువలన గలిగిన భయంకరమైన జ్వరము హరించును.

—॥ రజన్యాదిలేపము ॥—

రజనీం మాన్కపంమూలం పిష్టం శీతేనవారిణా,
తల్లేపాద్ధంతి వీసర్పం వారాహదశనాహ్వయమ్. 171

తా. పసపు, గుంటగలగరవేరు-వీనిని శీతోదకముతో నూరి లేపనముజేసిన విసర్పము, వరాహదంష్ట్రము హరించును.

—॥ స్వరభంగనిదానము ॥—

వాతపిత్తే గళే జాతే స్వరభంగః ప్రజాయతే,
ఏతదుక్తంతు పూర్వేణ వామదేవేన మానినా. 172

తా. వాతపిత్తములు ప్రకోపించి కంఠమునుజెందిన స్వరభంగము గలుగునని పూర్వమందు వామదేవుఁడను మునీశ్వరుఁడు వచించెను.

—॥ విభీతకాదిచూర్ణము ॥—

విభీతక కణా ముంఠీ సైంధవం తత్సమంసమం,
గోమూత్రేణ పిబే న్నిష్కం స్వరభంగప్రశాంతయే. 173

(మాధవనిదానే)

తా. తానికాయ, పిప్పలి, బోడతరము, సైంధవలవణము - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి నిష్కమెత్తును గోమూత్రములో గలిపి త్రాగిన స్వరభంగము హరించును.

—॥ ఆర్ద్రికాదిచూర్ణము ॥—

ఆర్ద్రికం భృంగ గోరంట వచా బ్రాహ్మీచ వాకుచీ,
ఏలాచూర్ణం సమాంశేన పలైకం వారిణా పిబేత్. 174
మాఘమాసే చతుర్దశ్యాం కృష్ణపక్షే ద్విసప్తకే,
గాంధర్వో జాయతే సమ్య కోకిలానాం స్వరో యథా. 175

(ఆయుర్వేదే)

తా. అల్లము, గుంటగలగర, గోరింట, వస, మండూకబ్రహ్మి, భావంచివిత్తులు, ఏలకులు-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి ఒకపలము నుదకములో గలిపి

మాఘబహుళచతుర్దశి దినముమొదలు ౧౪ దినములు త్రాగిన కంఠస్వరము గాంధర్వ కోకిలస్వరములతో సమానంబగును.

సైంధవాదిచూర్ణము

సైంధవేంద్రయవం రాత్రౌ మరిచం చోష్ణవారిణా,
పాయయే త్కర్షమాత్రంతు గళదోషప్రశాంతయే. 176

తా. సైంధవలవణము, కొడిసెపాల, మిరియాలు - వీనిచూర్ణములో కర్షప్రమాణమును ఉష్ణోదకములో గలిపి రాత్రులయందు త్రాగిన స్వరభంగము హరించును.

కరంజబీజ మజ్జా చ ద్వినిష్కం చోష్ణవారిణా,
గళదోషహరం పానే పథ్యాం క్షౌద్రకసంయుతామ్. 177

తా. కానుగవిత్తులలోని పప్పును రెండునిష్కములయెత్తు ఉష్ణోదకములో గలిపి త్రాగినను, లేక కరక్కాయచూర్ణమును తేనెలో గలిపి సేవించినను స్వరభంగము హరించును.

అభయా గంధకం క్షౌద్రం నింబబీజం సమాంశకం,
గళదోషహరం లేహ్యం సక్షౌద్రం పర్పటీరసమ్. (సిద్ధరసార్ణవే) 178

తా. కరక్కాయ, గంధకము, వేపవిత్తులు-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి తేనెలో గలిపి సేవించినను, పూర్వోక్తపర్పటీరసమును తేనెతో సేవించినను స్వరభంగము హరించును.

ధాత్రీఫలరసైః క్షీరైః పానంస్యా త్స్వరభంగనుత్,
త్రిమాసేసేవయేన్నిత్యం స్వరభంగప్రశాంతయే. (నిత్యనాథీయే)179

తా. ఉసిరికపండ్లరసమును పాలలో గలిపి త్రాగిన స్వరభంగము హరించును. స్వరభంగరోగనివారణార్థంబై చెప్పంబడిన యౌషధమును మూడుమాసములు సేవింపవలయును.

వదనదుర్గంధనిధానము

కఫపిత్తే గళే జాతే వక్త్రే దుర్గంధసంభవః,
తచ్ఛాంత్యర్థం వక్ష్యామి భైషజ్యం లోకమోహనమ్. 180

తా. కఫపిత్తములు ప్రకోపించి కంఠమును జెందిన నోట దుర్గంధము గలుగును. అది శమించుటకై ప్రశస్తమైన చికిత్సల వచించెదను.

చికిత్స

సర్వసోమాతులుంగస్య సంయుతో మధుసర్పిషా,
తాలుదేశేప్రదేయశ్చ చూర్ణితం సైంధవం తథా. 181

గోజలైః క్వథితం పథ్యా మిసి కుష్ఠ కణాన్వితం,
వదనస్య దురామోదం నిహంతి పరిశీలితమ్. 182
ధృతంచ కాంజికం దోషే పరితో భక్షయేత్సితాం,
తథాకృతే భవేదాస్యే దురామోదానుమర్దనమ్. 183

తా. మాదీఫలరసములో తేనెగాని, నెయ్యిగాని, గలిపి త్రాగినను, సైంధవలవణ చూర్ణమును తాలుప్రదేశమునం దునిచినను, కరక్కాయలు, సబాప, చెంగల్వకోష్టు, పిప్పలి-వీనిని చూర్ణముజేసి గోమూత్రములో కలిపి కాచి త్రాగినను, నోటిదుర్గంధము హరించును. లేక కలిలో పంచదారగలిపి గండూషముజేసిన నోటిదుర్గంధము హరించును.

కుష్ఠాదిపటికములు

గోమూత్రే క్వాథయే త్కుష్ఠం వాలుకం సహరీతకీ,
పిష్ట్వా ధార్యావటీఃకృత్వా ముఖదుర్గంధనాశనీః. 184

తా. చెంగల్వకోష్టు, కూతురుబుడము, కరక్కాయలు - వీనిని చూర్ణముచేసి గోమూత్రములో గలిపి వండి నూరి మాత్రలుజేసి నోట నునిచికొనిన నోటిదుర్గంధము హరించును.

లాజాదికషాయములు

లాజా జాతీఫలం పూగో మాతీకంచ పిబేదను,
శీతతోయం పలార్ధంచా ప్యాస్యదుర్గంధశాంతయే. 185

తా. పేలాలు, జాజికాయ, పోకలు-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి తేనెతో మర్దించి మాత్రలుజేసి భక్షించి వెంబడిగ అరపలము శీతోదకమును త్రాగిన నోటిదుర్గంధము హరించును.

పులిపిర్లనిదానము

వాతేన కఠినం పీతం జాయతే కందుభేదనమ్. 186

తా. వాతమువలన కఠినమై పచ్చగ నుండు పులిపిర్లు జనించును.

చికిత్స

అశ్వత్థస్యత్వచోభస్మ చూర్ణేన సమమిశ్రితం,
నవనీతం ద్వయోస్తుల్యం మర్ద్యంతేన విలేపయేత్. 187
ఆననే గుదపార్శ్వేచ కటిస్థాః పిటికా జయేత్,

తా. రావిచెక్కలబూడిదె, కొత్తసున్నము-వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి

వానికి సమముగ వెన్నకలిపి లేపనముజేసిన ముఖము, గుదపార్శ్వము, నడుము-వీనియం దుండెడి పులిపిర్లు నశించును. (మఱియు నక్కపీటాకురసమును బూసిన పులిపిర్లు నశించును.)

ఛాయారోగనిదానము

ఛాయారోగం ప్రవక్ష్యామి వాతదోషాదిసంభవమ్. 188
ఉత్తమాంగస్య కేశేషు రక్తరూపం ప్రజాయతే,

తా. వాతాదిదోషమువలన శిరమునందలి వెంట్రుకలు రక్తవర్ణంబులైన ఛాయారోగ మనంబడును.

ఛాయారోగచికిత్స

జపాపుష్పశతం హంతి కృష్ణగోమూత్ర లేపనాత్. 189
గుంజామూలఫలం చూర్ణం కంటకారిఫలద్రవైః,
తేన లేపోనిహంత్యాశుఛాయారోగంసుదుస్సహమ్. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. నూఱు దాసానిపువ్వులను కరియావుమూత్రముతో నూరి లేపనముజేసిన ఛాయారోగము హరించును. మఱియు గురిజవేరు, గురిజవిత్తులు-వీనిచూర్ణమును నేలములకపండ్లరసముతో నూరి లేపనముజేసిన అసాధ్యమైన ఛాయారోగము శీఘ్రముగ హరించును.

భల్లాతకఫలద్రావై స్నుహీ క్షీరయుతై ర్జయేత్,
కుంకుమం మరిచం చార్ధం పిష్ట్వా తైలేన లేపనాత్. 191
పక్త్వా తైలం నిహంత్యాశు లేపో జంబీరజద్రవైః,
లాక్షా భల్లాతకం ముస్తా కుష్ఠ గుగ్గులుసర్పిషా. 192
విళంగేన సమం చూర్ణం పిబే చ్ఛాయాహరంపరం, (శారీరే)

తా. జీడిపండ్లరసమును జెముడుపాలలో గలిపిగాని, లేక కుంకుమపువ్వు ౧ భాగము, మిరియాలు ౪ భాగము-ఈరెంటిని నూరి నూనెలో గలిపిగాని, నిమ్మపండ్ల రసములో నూనెను గలిపి కాచిగాని, లేపనముజేసిన ఛాయారోగము హరించును. లక్కబియ్యము, జీడిగింజలు, తుంగముస్తెలు, చెంగల్వకోష్టు, గుగ్గిలము, వాయువిడంగములు-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి నేతిలో గలిపి త్రాగిన ఛాయారోగము హరించును.

భల్లాతకాదిలేపము

భల్లాతకం కృష్ణతిలాః కంటకారిఫలం సమమ్. 193
పిష్ట్వాతండులతోయేన లేపశ్ఛాయాం వినాశయేత్, (నిత్యనాథీయే)

తా. జీడివిత్తులు, నల్లనువ్వులు, నేలములకసంస్లు-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణము జేసి బియ్యపుకడుగుతో నూరి లేపనము జేసిన ఛాయారోగము హరించును.

భల్లాతకం చ బృహతీ గుంజామూలం కరిల్లకమ్. 194
మధునాసహ లేపేన ఛాయారోగం వినశ్యతి,

తా. జీడివిత్తులు, ములకవిత్తులు, గురిజవేరు, కాకరవేరు - వీనిని సమభాగములుగ తేనెతో నూరి లేపనము జేసిన ఛాయారోగము హరించును.

అరోచకలక్షణము

వాతాదిభిశ్శోకభయాతిలోభ క్రోధైర్మనోఘ్నాశనరూపగంధైః,
అరోచకాస్యుఃపరిహృష్టదంత కషాయవక్త్రస్యసతోఽనిలేన. 195
(మాధవనిదానే)

తా. వాత, పిత్త, కఫ, సన్నిపాత, శోక, భయ, అతిక్రోధ, లోభములవలన అరోచకము జనించును. ఇది జనించినపిదప మనోవేదన, అన్నాదిరూపకర్మైన దౌర్గంధ్యము గలుగును. మఱియు అరుచి వాతజనితంబై యుండిన దంతములు పులిసినట్లుగ, నోరువగరుగ నుండును.

చికిత్సలు

కుష్ఠ సౌవర్చలా జీర శర్కరా మరిచం బిడం,
ధాన్యైలా పద్మకోశీర పిప్పల్య శ్చందనోత్పలమ్. 196
లోధ్ర తేజోవతీ పథ్యా త్ర్యూషణం నమనాగ్రజం,
ఆర్ద్రిదాడిమ నిర్యాస స్సా జాజీ శర్కరాయుతః. 197
సతైలమాక్షికా హ్యేతే చత్వారః కబళగ్రహాః,
చతురో రోచకాన్ ఘ్నంతి వాతాద్యేకజసర్వజాన్. 198

తా. చెంగల్వకోష్టు, సౌవర్చలవణము, జీలకఱ్ఱ, మిరియాలు, బిడాలవణము - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి అందు పంచదార, ఆవనూనె, తేనె అనువానిని సమముగ గలిపి లేహ్యపక్వముగవండి ప్రాతఃసాయంకాలములయందు రేగుపండంత *కబళముజేసిన వాతారోచకమును, ధనియాలు, ఏలకులు, తామరదుంపలు, వట్టివేరు, పిప్పళ్ళు, శ్రీగంధము, నల్లకలువగడ్డలు - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి అందు పంచదార, ఆవనూనె, తేనె అనువానిని సమముగ గలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి రేగుబంటంతకబళముజేసిన పిత్తారోచకమును, లొద్దుగపట్ట, వెక్కుడుతీగె, కరక్కాయ, శొంఠి, పిప్పళ్ళు, మిరియాలు, యవక్షారము - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి అందు పంచదార, ఆవనూనె, తేనె అనువానిని సమముగ గలిపి లేహ్యపక్వముగ

* కబళమన—నోటియం దునిచికొని నములుట యనుట.

వండి రేగుబండంత ప్రాతస్సాయంకాలముల కబళముజేసిన కఫారోచకమును, జీలకర్రపు చూర్ణముజేసి యందు దల్లపురసము, దాడిమపండ్లరసము, శుద్ధిజేసిన శిలాజిత్తు, పంచధార, ఆవునూనె, తేనె - అనువానిని సమముగ గలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి రేగుబండంత కబళముజేసిన సన్నిపాతారోచకమును హరించును.

శమయతి కేసర మరుచిం సలవణఘృతమాశు మాతులుంగస్య,
దాడిమచర్వణ మథవా చరకోరుచికారిషూచయమాస. 199

తా. మాదీఫలకేసరములు, సైంధవలవణము - వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి అందు తగుమాత్రము నెయ్యిగలిపి ప్రాతస్సాయంకాలములయందు భక్షించినను, లేక ఫుల్లదాడిమగింజల బాగుగనమిలి భక్షించినను అరుచి శీఘ్రముగ నశించు నని చరక సంహితయం దుదహరింపఁబడియున్నయది.

శర్కరా దాడిమం చాథ ద్రాక్షా ఖర్జూరమేవ చ,
కేసరం మాతులుంగస్య సింధునా మధునాపి వా. 200
ఆస్యవైరస్య శమనం భక్షయే త్కర్షసమ్మితమ్,

తా. దీపద్రాక్ష, ఖర్జూరము, మాదీఫలకేసరములు - వీనిని సమభాగములుగ దంచి అందు శర్కర, దాడిమపండురసము వైచి సైంధవలవణమునైనను, తేనెనైనను గలిపి లేహ్యపక్వముగ వండి అందొకకర్షమును సేవించిన అరుచి హరించి జిహ్వకు రుచి గలుగును.

విడంగచూర్ణం కర్షైకం క్షౌద్రై శ్చతుర్గుణైర్యుతమ్. 201
అసాధ్యమపి సంహన్యా దరుచిం వక్త్రధారణాత్,

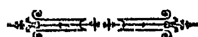
తా. ఒకకర్షము వాయువిడంగములచూర్ణమునందు ౪ కర్షముల తేనె గలిపి కొంచెము వెచ్చజేసి గట్టియైనపిదప రేగుబండంతమాత్రలుజేసి యందొకమాత్రను పుక్కిట నునిచికొని దానిరసమును మ్రింగుచుండిన అసాధ్యమైన అరుచి హరించును.

సితా వ్యోష కపిత్థానాం చూర్ణం క్షౌద్రేణ తద్వటీమ్. 202
సర్వారోచకశాంత్యర్థం ధారయే ద్వదనాంబుజే.

తా. శొంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి అందు శర్కర, వెలగపండుగుజ్జు, తేనె గలిపి పక్వముగ వండి మాత్రలుజేసి పుక్కిట నునిచికొని దానిరసమును మ్రింగుచుండిన సమస్తమైన అరుచులు నశించును.

ద్వావింశ ప్రకరణమ్.

త్రయోవింశప్రకరణము

విషరోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

శ్లో. బాలచంద్రకళామౌళిం భుజగేంద్రవిభూషణం,
తారకం సచ్చిదానందం లింగమూర్తి మహం భజే. 1

తాత్పర్యము. బాలచంద్రుని శిరమున ధరించిన వాఁడును, సర్పములే యాభరణములుగ గలవాఁడును, జగత్తును దరింపఁజేయువాఁడును, సచ్చిదానందరూపుఁడును, లింగస్వరూపుఁడు నగు పరమేశ్వరుని నేను భజియించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

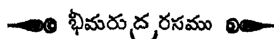
తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడైన బసవరాజని పేరొందంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీగ్రంథము యొక్క త్రయోవింశప్రకరణమును వచియింపుచున్నాఁడను.

విషనిదానము

అనేకవిషజీవానాం చూర్ణం ముఖవిషైర్యుతం,
మిశ్రితం నఖదంతైశ్చ లోహాద్యం చూర్ణసంచయమ్. 3
కృత్రిమం తు విషం ఖ్యాతం పక్షమాసా ద్విబాధతే,
ఆలస్యం కురుతే జాడ్యం కాసశ్వాసబలక్షయమ్. 4
రక్తస్రావో జ్వర శ్శోభా పీతచక్షుశ్చ లక్షణం, (బ్రహ్మగారుడే)

తా. అనేకవిషజంతువులు, ముఖమునందు విషముగల సర్పాదిజంతువిషములు, గోళ్ళు, దంతములు, లోహాదులు మొదలగువాని చూర్ణాదు లన్నాదులతోడ గలిపియొసంగుటయ కృత్రిమవిష మనంబడును.ఇది ౧౫ దినములకుగాని,ఒకమాసమునకుగాని విషమెక్కి బాధించును. దానిలక్షణము లెవ్వి యనిన—ఆలస్యము, జాడ్యము, దగ్గు, ఉబ్బసము, బలక్షయము, రక్తస్రావము, జ్వరము, శరీరమునందు వాపు, నేత్రములయందు పసపువర్ణము అనునవి యనుట.

భీమరుద్రరసము

మృతంస్వర్ణం శుద్ధసూతం శుద్ధం వై హేమమాక్షికమ్. 5
త్రయాణాం గంధకం తుల్యం మర్ద్యం కన్యాద్రవైర్దినం,
తచ్ఛుష్కం ససితక్షౌద్రం మాషైకం లేహయేత్సదా. 6

వహ్నిమూలం శృతం క్షీరై రనుపాయ్య ద్గరనాశనం,

తా. స్వర్ణభస్మము, శుద్ధిజేసిన రసము, శుద్ధిచేసిన హేమమాక్షికము-ఈమూటికి సమముగ శుద్ధిజేసిన గంధకము గలిపి కలబందరసముతో నొకదినము మర్దించి సీడ నెండించి మాషప్రమాణము మాత్రలుజేసి యందొకదానిని పంచదార, తేనె అనుపాని యనుపానముతోడ సేవించి వెంబడిగ పాలలో చిత్రమూలమును వైచి కాచి త్రాగిన కృత్రిమవిషము నివర్తించును.

శట్యాదియోగము

శటీ పుష్కరమూలం చ పాచ్యం పారావపిత్తకమ్. 7
మత్పిబే చ్ఛీతలం పానే గరతృష్ణాజ్వరాపహం, (మాధవనిదానే)

తా. కచోరములు, పుష్కరమూలము, పావురపుపిట్టచేదు-వీనిని సమభాగములుగ వండి శీతోదకముతో ద్రాగిన కృత్రిమవిషములు, దప్పి, జ్వరము నివర్తించును.

అభయావిషటికములు

వృష భూనింబ పత్రాణి పటోలం చ పలంపలమ్. 8
తోయేచాష్టగుణేక్వాథం పాదశేషం సమాహరేత్,
క్వాథ తుల్యం ఘృతం గవ్యం ఘృతార్ధ మభయారసమ్. 9
ఘృతశేషం పచేత్సర్వం పానాద్విషహరం ఘృతం, (మాధవకల్పే)

తా. అడ్డసరము, నేలవేము, చేదుపొట్లాకు-వీనిని దినుసుకు పలిమెడుచొప్పున దంచి ౮ర పలము లుదకముపోసి నాలవభాగముగ కషాయము గాచి దానికి సమముగ ఆవునెయ్యి, ఆవునేతికి సమముగ కరక్కాయలరసము గలిపి చిక్కగ వండి సేవించిన విషదోషము నివర్తించును.

సర్పాక్షీయోగము

సమూలపత్రాం సర్పాక్షీం జలేన క్వథితాం పిబేత్. 10
నరమూత్రైశ్చ వా పిష్టాం పిబే త్సర్వగదాపహం, (ఆయుర్వేదే)

తా. సర్పాక్షిసమూలమును దంచి యుదకములో వైచి కషాయముగాచి త్రాగినను, లేక సర్పాక్షిని నరమూత్రముతో నూరి త్రాగినను సర్వవిషములు నివర్తించును.

విషచికిత్స

న్యగ్రోధో రజనీ కుష్ఠం పిష్ట్వాజ్యం గృహధూమకమ్. 11
తండులీయకమూలేన కర్షం గరహారం పిబేత్, (అశ్వినికల్పే)

తా. మఱ్ఱి, పసపు, చెంగల్వకోష్టు, కరుధూపము, చిఱ్ఱివేరు - వీనిని సమభాగములుగ నూరి కర్షప్రమాణమును నేతితో గలిపి సేవించిన విషదోషము నివర్తించును.

శిరీషం మేఘనాదం చ సనవనీతసమన్వితమ్. 12
భల్లాతకం విషం హంతి లేపనేన క్షణా ధ్ధ్రువం, (అన్యశాస్త్రే)

తా. దిరిసెనము, చెట్టి, జీడి-వీనిని సమభాగములుగ నూరి వెన్నలో గలిపి లేపనము జేసిన విషము నిశ్చయముగ క్షణకాలములో నివర్తించును.

—— కుక్కకాటునకు చికిత్సలు ——

గుడ తైలార్కదుగ్ధస్య లేప శ్శ్వానవిషం హరేత్. 13
పిష్ట్వాపామార్గమూలం తు కర్షం మధునా లిహేత్,
శ్వానదష్టవిషం హంతి లేపా త్కుక్కుటవిష్ఠయా. 14
(భేషజకల్పే)

తా. బెల్లము, నూనె, జిల్లేడుపాలు వీని సేకము జేసి లేపనము జేసినను, కర్ష ప్రమాణము ఉత్తరేణివేళ్ళను నూరి తేనెలో గలిపి భక్షించినను, లేక కఱచినస్థలమున కోడివిష్ఠమును లేపనము జేసినను, వెఱ్ఱికుక్క (నక్క) విషము నివర్తించును. (గొడ్డు కాకరగడ్డను ౪౦ దినములు సేవించినను, లేక మంగ, బోడతరము-వీనిరసములో మూడు నూనెబొట్లు గలిపి ౪౦ దినములు త్రాగినను వెఱ్ఱికుక్క, నక్క విషములు నివర్తించును.)

నింబ కుటజబీజాని చందనాంబుజకేసరం,
క్షీరైః పిష్టం నిహంత్యాశు శ్వాన మార్జాలజం విషమ్. 15
(మాధవనిదానే)

తా. వేపవిత్తులు, కొడిసెవిత్తులు, చందనము, తామరగరులు-వీనిని పాలతో నూరి త్రాగిన కుక్కకాటు (నక్కకాటు) పిల్లికాటు శీఘ్రముగ నివర్తించును. (ఒక తులము వెంట్రుకలను మంగలములో వైచి మసిజేసి దాసిలో నూనెగలిపి త్రాగినను, లేక శరీరమునకు కాకరాకురసము పూసికొని స్నానముజేసినను వెఱ్ఱికుక్క, నక్క విషము నివర్తించును. కుక్క, నక్క విషములయం దొకసత్సరముపఱకు చప్పిడి వంటకమును భుజించుటయేగాక స్త్రీసంగమము, అవాలు, మామిడికాయ అనువానిని వర్జింపవలయును.

—— మూషకవిషచికిత్స ——

శిలా తాళక కుష్ఠం చ భావ్యం నిర్గుండిజద్రవైః,
పానంమూషకదష్టానాం దంతతీవ్రవిషం హరేత్. (ఆయుర్వేదే)

తా. శుద్ధిజేసిన శిలాజిత్తు, శుద్ధిజేసిన తాళకము, చెంగల్వకోష్టు-వీనిని వావిలాకు రసముతో నూరి భావనజేసి త్రాగిన ఎలుకకాటు శీఘ్రముగ నివర్తించును.

చించాఫలసమాయుక్తం గృహధూమం పలార్ధకం,
పురాణాజ్యేన సప్తాహం లిహే దాఖువిషం హరేత్. 17

తా. చింతగింజలు, కరుధూపము - ఈరెండిని నూరి అరపలమును ప్రాతనేతితో గలిపి భక్షించిన ఎలుకకాటు హరించును.

శిరీషకుసుమం తక్రైర్వత్సనాభయుతం పిబేత్,
విషం మూషకదష్టానాం శమమాప్నోతి తత్క్షణాత్. 18

తా. దిరిసెనపువ్వు, శుద్ధిజేసిన నాభి - వీనిని చల్లతో నూరి త్రాగిన ఎలుక కాటు తక్షణమున నివర్తించును. (మఱియు వెంట్రుకలను త్రాడుగాపేని ముడివేసి జిల్లేడు పాలలో నేడుమార్లు దడిపి చుంచెలుక కఱచినస్థలమున గాల్చి దానిపై జిల్లేడుచెక్క పొడి నద్దిన చుంచెలుకకాటు నివర్తించును.

తోయైర్వా నాగరం నస్యం పిబేద్వా ఘృతసైంధవం,
అర్కదత్తూరమూలంవా జలపానే విషాపహమ్. 19

తా. శొంఠి నుదకముతో నూరి నస్యము జేయించినను, లేక శుద్ధిజేసిన నాభిని సైంధవలవణముతో నూరి త్రాగించినను, లేక జిల్లేడు, ఉమ్మెత్త వీనివేరు నుదకముతో నూరి త్రాగించినను విషము నివర్తించును.

వృశ్చికవిషచికిత్స

కాకజంఘీయమూలం చా ప్యారనాళేన పేషయేత్,
పానాద్వా లేపనాచ్చైవ విషం వృశ్చికజం హరేత్. 20

తా. వెలుమసంధివేరును కలితో నూరి త్రాగినను, లేక దానిని గంధము దీసి కఱచినస్థలమున లేపనముజేసినను, తేలువిషము నివర్తించును. (మఱియు తంగేడుకొనల రసమునుద్రాగిన తేలుగఱచుటచేగలిగిన రక్తవమనము నివర్తించును.)

ప్రభావతివటికములు

హరిద్రా నింబపత్రాణి పిప్పలీ మరిచాని చ,
విళంగం భద్రముస్తా చ జీరకం విశ్వభేషజమ్. 21
చిత్రకం సైంధవం కుష్ఠం విషం పాఠా హరీతకీ,
ఏతాని సమభాగాని హ్యజామూత్రేణ పేషయేత్. 22
చణప్రమాణవటికా శ్ఛాయాశుష్కాశ్చ కారయేత్,
ఏకాముష్ణోదకైః పీత్వా విషూచీం చ వ్యపోహతి. 23
లూతవిస్ఫోటభేదం చ గోమూత్రేణ విలేపయేత్,
అష్టౌ తక్రేణ సేవేత సర్పదష్టవిషం హరేత్. 24
మహీరక్తప్రవాహే తు శ్రీగంధేన సమం పిబేత్,
అర్కక్షీరయుతం లేప్యం వృశ్చికాదివిషం హరేత్. 25

హంతి పుష్పం చ పటలం రంభా కందరసాన్వితం,
కాకమాచీరసైః పీత్వా తిమిరాణి వినాశయేత్. 26
నీలికాయారసైర్యుక్తా రక్తాంగత్వం వినాశయేత్,
గుడేన మిశ్రితం భుక్త్వా వాతరోగం వినాశయేత్. 27
భృంగరాజరసైః పీత్వా శిరసో బాహుసద్భ్రశం,
తండులోదకసంమిశ్రం కాసకృచ్ఛ్రం వినాశయేత్. 28
గోమూత్రేణయుతం పీత్వా ప్లీహరోగం వినాశయేత్,
ఛాగక్షీరసమాయుక్తం వటికాం చాశ్వగంధికామ్. 29
పీత్వా మండలపర్యంతం రాజయక్ష్మ వినాశనం,

తా. సున్నిపసపు, వేపాకు, పిప్పళ్లు, మిరియాలు, వాయువిడంగములు, భద్రముస్తెలు, జీలకఱ్ఱ, శొంఠి, చిత్రమూలము, సైంధవలవణము, చెంగల్వకోష్టు, అతివస, చిరుబొద్ది, కరంక్కాయ వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములో నునిచి మేకపంచితముతో నూరి సెనగగింజలంత మాత్రలుజేసి నీడ నెండించి యుంచుకొని నుష్ణోదకముతో సేవించిన విషూచియు, అవుపంచితముతో నూది లేపనము జేసిన లూత, విస్ఫోటక వ్రణములును, ఎనిమిదిమాత్రల చల్లతో సేవించిన పాముకాటును, చందనానుపానముతోడ ద్రాగిన మిక్కుటముగ రక్తముగారుటయు, జిల్లేడుపాలతో నూరి లేపనము జేసిన తేలు మొదలగువాని విషంబులును, అరటిగడ్డరసముతో నూరి నేత్రముల కంజనమువేసిన కంటిపువ్వులును. పొరలును, కాచియాకురసానుపానముతోడ సేవించిన తిమిరరోగంబులును, నీలియాకురసముతోడ సేవించిన సర్వాంగముల రక్తము స్రవించుటయు, బెల్లముతోడ సేవించిన వాతరోగంబులును, గుంటగలగరాకురసానుపానముతోడ సేవించిన శిరము మండుట (తలనొప్పుట)యు, బియ్యపుకడుగు రసానుపానముతోడ సేవించిన కష్టసాధ్యంబులగు దగ్గులును, అవుపంచితముతోడ సేవించిన ప్లీహరోగంబును, మేకపాలలో పెన్నేరుగడ్డచూర్ణమును, ఈయౌషధమును గలిపి ఒకమండలముపఱకు సేవించిన రాజయక్ష్మయు నివర్తించును. (మఱియును సీప్రభావతివటికములు తేలు, పాము విషముల హరింపజేయుటయందు ప్రశస్తంబులు.)

పులికోనుచికిత్స

క. వెలగయు నావయు ముద్దగఁ,గలయఁగమర్దించియదియుఖాదము సేయన్నిలలో మనుజులఁగఱచిన,పులికోనులవిషము విఱిగిపోవు మహాత్మా.

తాటిజెఱ్ఱికి చికిత్స

గీ. ధారుణీచక్రమందునఁ దాటిజెఱ్ఱి,గొట్టిపామును మనుజులఁ గుట్టెనేని తెల్లచౌటినుడక కెట్టి తేటనీరు, ద్రాగియదిగొట్టవలయునుదత్స్థలమున.

విషప్రతివిషములు

సీసమాలిక:—

ఊమగగన్నేర్లకొఁగిఁగరక్కాయలు పొత్తిగడ్డయుసొంటిపొందుమీఱు
జీడిగింజదలంపఁ జెలఁగిమోదుగుపువ్వు ధరజెమ్డుపాలకుఁ దంగెడాకు
ముసిడికి నేరేడు మొగిలిచెక్కయుఁబొందుఁ గర్పూరమునకునుగలగరాకు
నేరేడుపండ్లకు నెఱిదుగ్ధ మావకు నుసిరికపప్పు దా నుచితమగును
దేనె కాజ్యమునకు ధీరత నుదకంబుఁ జిక్కుఁ దమ్ములమునఁ జింతపండు
తాఁకినజీడికిఁ దగ దూలగోవిల యుమ్మెత్తవెఱ్ఱి దా నుడుగువిధము
తామరచూర్ణము తగఁ బుల్లపావిలి పరఁగ నాతుణమునఁ బచ్చికడుగు
తింత్రిణీఫలమునఁ దిలకింపఁ బసపును బెరుగుకు వేన్నీళ్ళు పెట్ట మేలు
మామిడిజీడికి మహినారికడపాకు స్థిరము సున్నమునకుఁ దిప్పతీఁగె
తెలికపిండికి నూనె తేటయుటుకులగు సైంధవలవణంబు సరసమగును
సొంటి పిప్పళ్ళకు సొరిది మిర్యాలకు గ్రూలాటికడుగును గ్రోలగుణము
కడఁగి యనుములకెల్లగంధంబుసిద్ధంబు దూలింపదెగడకుఁదుమ్మచెక్క
పెసలు బెల్లమునకుఁ బసచల్లగుమ్మడి యఱుఁగసికూటికి నావయంద్రు
నూనెయింగువకొప్పు గానఁగేతకిరసంబడవిబీరకుము స్తలమరియుండు
వత్సనాభులకెల్ల వరుసతో నాచిఱ్ఱి వెసఁ జేతరాసికి విరిగినార
కందకు దమలపాకందమై విలసిల్లుఁ బనసపంటికి సొంటి బాగునౌను
గనకబీజములకుఁ గడునిమ్మరసమును జీలకఱ్ఱ నిడుండు చెన్నుమీఱఁ
గడునిమ్మపండ్లకు ఖర్జూరఫలమును పొసఁగ సున్నమునకుఁ బసపుశుద్ధి
నారికేళమునకు నలవరిబియ్యంబు మొనసి నువ్వులకెల్ల మొగలిరసము
జిల్లేడుపాలకుఁ జెంచలినీలాకు పాషాణములకెల్లఁ బ్రత్తిగింజ
నల్లమందుకు సొంటి యల్లంబు సిద్ధంబు బలురక్కసికినెల్ల నులిమిడాకు
నేతికిఁ బులిచల్ల నేర్పుతో సంధిల్లు జిల్లకు ద్రాగుడు జిల్లగింజ

గీ. లనుచునుగ్రవిషంబులనవనినడఁచుఁ, జెలఁగుచునునిర్విషంబుఁ జెప్పి
రిట్లు, సిద్ధసారంబులందు దాఁ జెలువమైన, వైద్యశాస్త్రంబులందుల
వరుసఁ దెలిసి.

సర్పదష్టలక్షణము

భ్రాంతిర్మూర్ఛాతిసారశ్చ శూలం వాంతిశ్చ కంపనమ్. 3(

కాసశ్వాసౌ తీవ్రదాహో లక్షణం గద్గదస్వరః, (బ్రహ్మగారుడే)

తా. భ్రాంతి, మూర్ఛ, అతిసారము, శూల, వాంతి, వణకు, కాసశ్వాసములు, తీవ్రమైనదాహము, హీనస్వరము-ఈలక్షణములవలన పాము గఱచిన దని తెలియ వలయును.

—పుత్రజీవియోగము—

పుత్రజీవీఫలే మజ్జా శీతతోయేన పేషయేత్. 31
లేపనే చాంజనే పానే నస్యే సర్వవిషాపహం,

తా. పుత్రజీవికాయలలోని గుజ్జును శీతోదకముతో నూరి లేపనము జేసినను, నేత్రములకంజనము వేసినను, లేక త్రాగినను, లేక నస్యము చేయించినను సర్వసర్పదష్టవిషములు హరించును.

—విషహరచికిత్సలు—

స్థావరం జంగమం చైవ కృత్రిమం యోగజం తథా. 32
నిష్కమాత్రం నసం దేహో కాలదష్టోఽపి జీవతి,

తా. స్థావర, జంగమ, కృత్రిమవిషయోగములయం దొకనిష్కము పుత్రజీవి బేసమును ప్రతిదినమును సేవింపుచుండిన సర్వమైన పాములకాటు నివర్తించుటయేగాక కృష్ణసర్పాదులకాటును నిస్సంశయముగ నివర్తించును.

ముసలీ టంకణం పానే కాలదష్టోఽపి జీవతి. 33
కటుకా ముసలీమూలం పిబే త్తోయం విషాపహం,

తా. నేలతాటిగడ్డరసములో వెలిగారముగలిపి త్రాగిన కృష్ణసర్పదష్టుడైనను జీవించును. లేక చేతిబీరవేళ్ళు, నేలతాటిగడ్డలు-వీనిని నూరి రసముదీసి త్రాగిన సర్వవిషములు హరించును.

జలేన లాంగలీకంద నస్యే సర్వవిషాపహమ్. 34
వారిణా టంకణం పీత మథవార్కస్య మూలకం,

తా. చెన్నచర్లగడ్డ నుదకముతో నూరి నశ్యము జేయించినను, లేక తుంగగడ్డలు, వెలిగారము-వీనిని నూరి త్రాగినను, లేక జిల్లేడువేరును నూరి త్రాగినను సర్వవిషములు హరించును. (లేక నేలగుమ్ముడువేరు గంధమును భక్షించిన పేరులేని పాములవిషము హరించును. లేక పాపరవేళ్ళరసమునుగాని, ఈశ్వరచెట్టు సమూలరసమునుగాని, లేక చిట్టివేళ్ళరసమునుగాని త్రాగిన విషములు నివర్తించును. కాసరగడ్డను బిళ్ళలుగ దరిగి జిల్లేడుపాలతో నేడుమార్లుభావనచేసి నీడ నెండించి చింతగింజంత భక్షించిన సర్వవిషములు హరించును.

ఇతి సర్వవిషాదీనాం సర్వస్థానగతే తథా. 35

గోక్షీరై రజనీక్వాథం పిబే త్సర్వవిషాపహం,

తా. ఆవుపాలలో పచ్చిపసపు గలిపి కషాయముగాచి త్రాగిన సర్వస్థానముల జెందియుండు పాము మొదలగువానివిషము హరించును.

గోమూత్రై ర్నరమూత్రైర్వా పురాణేన ఘృతేన వా. 36
హారిద్రా పానమాత్రేణ విషం హంతి చరాచరం,

తా. పచ్చిపసపుపొడిని గోమూత్రముతోగాని, నరమూత్రముతోగాని, ప్రాత నేతితోగాని సేవించిన స్థావర జంగమాది సర్వవిషములు హరించును.

అశ్వగంధా మేఘనాదో గోమూత్రే మహిషాక్షికమ్. 37
గృహధూమయుతం లేపో శివకంఠవిషాపహం,

తా. పెన్నేరుగడ్డ, చిట్టివేరు, మహిసాక్షిగుగ్గిలము, కరుధూపము-వీని నావుపంచితముతో నూరి లేపనముచేసిన కాలకూటవిషముగూడా హరించును.

పంచాంగ మశ్వగంధాయాః ఛాగమూత్రేణ పేషయేత్. 38
లేపనా న్నేహాసం దేహో గోనసావిషనాశనం,

తా. పెన్నేరుసమూలమును మేకపంచితముతో నూరి లేపనముచేసిన దాసరి పాముగఱచిన విషము నిశ్చయముగ హరించును. (మఱియు అమావాస్య ఆదివారము నాఁడు భూతాంకుశపువేరును దెచ్చి దానిని పాముగఱచినచో గంధముదీసి అందు మూఁడు నూనెబొట్లు గలిపి త్రాగిన సర్పవిషములు హరించును.)

కర్కటీమూలలేపేన సర్పదష్ట స్సుఖీభవేత్. 39

తా. ఆగాకరవేరును నూరి లేపనముచేసిన సర్పవిషము హరించును.

అలాటుబీజంచ కరంజబీజం కోశాతకీబీజ శిరీషబీజం,
గోమూత్రపిష్టం పరమేతదిష్టం పానాదినా సర్పవిషాపహారమ్. 40

తా. చేదానుగపువిత్తులు, క్రానుగవిత్తులు, చేతిబీరవిత్తులు, దిరిసెనపువిత్తులు-వీనిని సమభాగములుగ నావుపంచితముతో నూరి ఆవుపంచితములోనే గలిపి త్రాగిన సర్వమైన పాములవిషము నివర్తించును.

శ్వేతార్కమూలం కుటజస్యమూలం కోశాతకీహింగు వచాసమేతం,
అజేనమూత్రేణకటుత్రయం చ పిష్టం విషంహంత్యపికాలకూటమ్.41

తా. తెల్లజిల్లేడువేరు, కొడిసెపాల, చేతిబీరవిత్తులు, ఇంగువ, వస, త్రికటుకములు-వీనిని సమభాగములుగ మేకపంచితముతో నూరి మేకపంచితములోనే గలిపి త్రాగిన కాలకూటాది సర్వవిషములు హరించును. (మనుష్యులు కరకాయల భక్షించిన సమస్తమైన పాములవిషము హరించును.)

నేత్రాంజనము

తా. సుంచదుంపం డొక భాగము, ప్రంగసిత్తులు ౨ భాగములు, మిరియాలు ౧౪ భాగము-వీనిని నిమ్మపండ్లరసముతో మర్దించి కణికలుచేసి కలితో గాని, నిమ్మపండ్లరసముతో గాని చాది కన్నులఁబెట్టిన సర్వమైన పాములవిషము, సుఖజన్నుల నిశ్చయముగ హరించును.

క. సకలునకుఁ బక్షకునకును, బ్రకటముగ ననంతునకును బద్మకునకు వా
సుకి శంఖపాల కర్కోటక ఘనపద్మకుల నాచటను వివరింతున్.

అష్టఫణినిదాన, తచ్చికిత్సౌషధంబులు

(ఆదివారమునాఁడు గఱచినపాము అనంతుఁ డనఁబడును. అది గఱచినచోట దాపల విష ముండును. కావున [illegible] అ అ అ అనునక్షరముల వ్రాసి "అనంత హేలి హేలి విజయా విజయాయస్వాహా" అను మంత్రముతో నభిమంత్రించిన విషము దిగును. మఱియు నీమంత్రముతో దసే ఉప్పును, నునెను మంత్రించి త్రాగించిన నాదివారమునాఁడు గఱచిన అనంతుఁ డనెడి పామువిషము దిగును. సోమవారమునాఁడు గఱచిన పాము వాసుకి యనంబడును. అది గఱచినచోట [illegible] విషముండును. కావున మోకాటికీలుమీఁద ఆ ఆ ఆ అను నక్షరముల వ్రాసి "వాసుకి వాసుకి వాసుకి హేలి హేలి విజయాయస్వాహా" అనుమంత్రముతో [illegible] మంత్రించి [illegible] కరక్కాయల మార్ణములో నెయ్యిగలిపి మంత్రించి త్రాగించిన సోమవారమునాఁడు గఱచిన వాసుకి యనుపామువిషము దిగును. మంగళవారమునాఁడు గఱచిన పామువేరు తక్షకుఁ డనంబడును. అదిగఱచినచోట వెలపట విషముండును. కావున కంఠస్థానమునందు లి లి లి అనునక్షరముల వ్రాసి "తక్షక తక్షక తక్షక హేలి హేలి హేలి విజయాయ స్వాహా ఫట్ స్వాహా దిగు దిగు ఓం గురుప్రసాదం" అనుమంత్రముతో మంత్రించి వేపాకు, దానిచెక్కనునూరి రసముదీసి పైమంత్రముతో నభిమంత్రించి త్రాగించిన మంగళవారము నాఁడు గఱచిన తక్షకుఁడనే పామువిషము దిగును. బుధవారమునాఁడు గఱచిన పాము కర్కోటకుఁడనంబడును. అదిగఱచినచోట దాపల విషముండును. కావున నాభిస్థానము నందు హః అనునక్షరమును వ్రాసి "కర్కోటకా హిలి హిలి విజయా విజయాయస్వాహా ఓంగురు ప్రసాదం" అని నాభియందు ఒగమంత్రించి ఉప్పు, మిరియాలు, అను వానిని నూరి నీళ్లలో గలిపి యభిమంత్రించి త్రాగించిన బుధవారమునాడు గఱచిన కర్కోటకు డను పామువిషము దిగును. గురువారమునాఁడు గఱచినపాము పద్మకుఁ డనంబడును అది గఱచినచోట వెలపట విష ముండును. కావున ఆ అనుబీజాక్ష

రమును బొొమ్మున వ్రాసి "పద్మాఖ్యా హిలిహిలి విజయాయస్వాహాదిగు దిగు ఓం గురు ప్రసాదం"అని బొమ్మున దిగమంత్రించి పెన్నేరుగడ్డరసము నభిమంత్రించి త్రాగించిన గురువారమునాఁడు గఱచిన పద్మకుఁ డను పామువిషము దిగును. శుక్రవారమునాఁడు గఱచిన పాము మహాపద్మకుఁడనంబడును. అది గఱచినచోట దాపల విషముండును. కావున కంఠమున అ అనే బీజాక్షరమును వ్రాసి "మహాపద్మకా హిలి హిలి విజయాయ స్వాహా" అనుమంత్రముతో కంఠమున దిగమంత్రించి ప్రాతచింతపండును నీళ్ళతో గలిపి యభిమంత్రించి త్రాగించిన శుక్రవారమునాఁడు గఱచిన మహాపద్మకుఁ డనే పామువిషము దిగును. శనివారమునాఁడు గఱచినపాము శంఖపాలకుఁ డనంబడును. అదిగఱచినచోట దాపల విష ముండును. కావున నేత్రములమీఁద ఓం అనే బీజాక్షరమును వ్రాసి "శంఖపాల శంఖపాల హిలి హిలి విజయా విజయాయ స్వాహా" అనుమంత్రముతో నేత్రములపై నభిమంత్రించి బెల్లమును నీళ్ళలో గలిపి యభిమంత్రించి త్రాగించిన శనివారమునాఁడు గఱచిన శంఖపాలకుఁ డను పామువిషము దిగును. శనివారము ప్రొద్దుగూకగా గఱచినపాము సకలుఁ డనంబడును. అదిగఱచినచోట దాపల విష ముండును. కావున నడితలమీఁద ఓం అనుబీజాక్షరమును వ్రాసి "కురికురి హిరిహిరి విజయావిజయాయస్వాహా" అనుమంత్రముతో నడితలమీఁద మంత్రించి నెయ్యి, అనుపకట్టు, బెల్లము అను వాని కోరవుజేసి యభిమంత్రించి త్రాగించిన శనివారమునాఁడు ప్రొద్దుగూకి గఱచిన సకలుఁ డను పామువిషము దిగును. ఇటుల బ్రహ్మగారుడ మనే శాస్త్రమునందు అష్టఫణినిదానంబులు, తద్బీజాక్షరౌషధంబులు చెప్పంబడియెను. బీజాక్షరము వ్రాసిన చోటనే మంత్రింపవలయును.)

సర్వపాములకాటుకు మంత్రము

అఘోనాగోసేళ్లో చిత్తబారోబోడాతేరో జాతిజింటిపిరి కావాోసర్పోకా టూలూరేనో జ్యాణేతో జాతిఈశ్వరపార్వతింకరో కోటికోటిఆజ్ఞ.

తేలుమంత్రము

ఊరికి ఉత్తరాన ఉమ్మగిరిపర్వతం పర్వతంమీద చెట్టుక్రిందపుట్ట పుట్టలో మున్నూరుముచ్చుతేళ్లు, నన్నూరు నల్లతేళ్లు, ఏనూరు ఎఱ్ఱతేళ్లు, ఆర్నూరు ఆకుతేళ్లు, అందులో ఒక తేలు నిప్పైకుట్టు నీరై దిగు మీగురువున్నారు నాగేంద్రుడాన చల్లగదిగు.

యఃకృత్తికాపూలమఖావిశాఖా సార్పాంతకార్ద్రాసుభుజంగదష్టః
సవైనతేయేనసురక్షితోఽపి ప్రాప్నోతిమృత్యుం భయదం మనుష్యః

తా. కృత్తిక, మూల, మఖ, విశాఖ, ఆశ్లేష, భరణి, ఆర్ద్ర నక్షత్రములయందు పాముచే కఱవబడినవాఁడు గరుత్మంతునిచే రక్షింపంబడినను మృతిఁజెందును.

(సర్వసర్పవిషమునకు నాగముసిడిని నూరి త్రాగింపవలయును.)

పొడపాములవిషమునకు చికిత్స:—తిప్పతీఁగెవేరు, నాగమల్లెవేరు, ఊడుగవేరు, పుట్టపొదరువేరు, వస్త్రఘూలితపువేరు, నీలివేరు, తీఁగెముషిణివేరు, మిరియాలు - వీనిని సమభాగములుగ నుదకముతో నూరి కుంకుడుగింజలంత మాత్రలుజేసి రేపుమాపుఒక్కొక్క మాత్ర నుష్ణోదకముతో సేవించిన పొడపాములవిషము హరించును. పథ్యము - వేనీళ్లన్నము భుజింపవలయును.

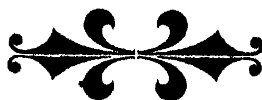
వాపునకు:—జిల్లేడాకునుగాని, మారేడాకునుగాని నూరి కలితో నుడికించి ముద్దజేసి కట్టుగట్టి పిదప దిరిసెనపాకు, పుట్టపొదరాకు, జిల్లేడాకు అను వానిరసములలో మిరియపు చూర్ణము గలిపి వాపుపై లేపనము జేసిన పాముకాటువలన గలిగినవాపు నివర్తించును.

గాయమునకు చికిత్స:—జెముడువేరు, పుట్టపొదవేరు, జిల్లేడువేరు, నాగమల్లె వేరు, తీఁగెముషిణివేరు, పరిమవేరు, ముషిణిచిగుళ్ళు-వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి మెత్తగనూరి ముద్దజేసి చిట్టాముదములో గలిపి లేహ్యపక్వముగ నుడికించి అందుమిరియాలు, చెంగల్వకోష్టు, కాచు అనువానిచూర్ణమును మూడుభాగములు గుగ్గిలచూర్ణమును మూడు భాగములు గలిపి మర్దించి గాయముపై నునిచి కట్టుగట్టిన పాముకాటువలన గలిగిన గాయము మానును. కల్మషం బుండిన కోశమందు వేయవలయును.

ఉల్లిపాముకాటునకు చికిత్స:—తిప్పతీఁగె, నాగముషిణివేరు, మారేడువేరు, ఇండుపువేరు, సెరిజవేరు, నీలివేరు, దిరిసెనపువేరు, తెల్లజిల్లేడువేరు, మిరియాలు-వీనిని సమభాగములుగనుదకముతో నూరి ఇండుపుకాయగింజలంతమాత్రలుజేసి యందొకదానిని సేవించిన ఉల్లిపాముపిషము నివర్తించును. పథ్యము—చప్పిడి.

విషము కక్కుటకు చికిత్స:—కుంకుడువేరును నూరి కుంకుడుగింజంత సేవించిన విషము కక్కును.

త్రయోవింశప్రకరణమ్.

చతుర్వింశప్రకరణము

ఉన్మాదరోగనిదానలక్షణచికిత్సాదయః

శ్లో. అంబికాపతి మీశానం చంద్రశేఖర మచ్యుతం,
భస్మోద్ధూళితసర్వాంగం నీలకంఠ మహం భజే. 1

తా. పార్వతీవల్లభుఁడు, జగన్నియామకుఁడు, చంద్రునిశిరమున ధరించినవాఁడు, నాశరహితుఁడు, సర్వాంగమున భస్మము నలదికొనినవాఁడు నగు నీలకంఠుని నేను భజించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి నృపరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశ మనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజని పేర్కొనంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీగ్రంథము యొక్క చతుర్వింశప్రకరణమును వచియింపుచున్నాఁడను.

జ్వరకర్మవిపాకము

నీచస్థితస్య భానోర్దశాక్షీ నాశో జ్వరశ్శిరోరోగః,
బంధనమహోగ్రపీడా కుష్ఠస్య చ దర్శనం చిహ్నామ్. 3
క్షీణేందుదశాయాంమప్యేవమ్. (జ్యోతిశ్శాస్త్రే)

తా. నీచుఁడుగనుండు సూర్యదశయందును, క్షీణచంద్రదశయందును, నేత్రనాశనము, జ్వరము, శిరోరోగము, బంధనము, భయంకరమైనపీడ, కుష్ఠురోగము మొదలగునవి గలుగును.

సుహృద్బంధుసమాయోగో భూనిమిత్తం కలిర్భవేత్,
దేహపీడా జ్వరో వ్యాధి శ్శిఖిమధ్యగతే బుధే. 4
శనేరంతర్గతేప్యేవమ్, తద్దైవకృతనిరాకృతయేజపహోమాదికంకుర్యాత్.

తా. కేతుదశయందు బుధాంతర్దశ వచ్చియుండునపుడు స్నేహితులు, బంధువులు అనువారిసంబంధము, భూవిషయమునందు కలహము, శరీరపీడ, జ్వరము, వ్యాధి గలుగును. మఱియు శనిదశయందు బుధాంతర్దశ వచ్చియుండఁగా పైఫలములే గలుగును. ఈయుపద్రవములు నివర్తించుటకై జపహోమాదులను జేయవలయును.

వాక్యమ్. యేపునః పూర్వజన్మని క్రూరాః పిశునా స్తత స్తేఽన్యజన్మని
సతతం జ్వరిణస్స్యుః. (కర్మవిపాకే)

తా. పూర్వజన్మమునందు క్రూరుడై దుష్టుడైయుండువానికి తత్సంబంధపాతకమువలన రెండవజన్మమునందు సంతతజ్వరము గలుగును.

—శీతజ్వరకర్మవిపాకము—

యేపునః క్రూరకర్మాణః పాపాః పిశునచేతసః,
తే భవేయు స్సదా శీతజ్వరవంత స్తపేనసా. 7

తా. క్రూరకర్మలసేయువాడును, పాపాత్ముడును, కొండెకాడు-ఇట్టివారికెల్లపుడు, శీతజ్వరము గలుగును.

—శీతజ్వరశమనోపచారము—

శాంతయేఽయుతసంఖ్యాకం ప్రకుర్యాత్ప్రియతోజపం,
జాతవేదసమంత్రేణ బ్రాహ్మణాన్ భోజయే త్తతః. 8
సురామాంసోపహారైర్వా బలిస్సర్వత్ర శస్యతే,
సహస్రకలశస్నానం శతభోజనమేవ చ. 9
శీతజ్వరే పునఃకుర్యా దభిషేకం హరేర్బుధః,

తా. పైజెప్పఁబడిన శీతజ్వరశమనార్థంబై "జాతవేదసే" అనుమంత్రమును పదివేలమార్లు జపించి బ్రాహ్మణభోజనమును గాని, లేక మద్యము, మాంసము అనువాని వలన బలిదానముగాని జేయించవలయును. లేక వేయి కలశముల యుదకముతో దేవునికి నభిషేకమును సేయవలయును. లేక నూరుబ్రాహ్మణులకు భోజనంబైన నిడవలయును. లేక విష్ణువు నభిషేకమునైనను జేయించవలయును.

సహస్రకలశస్నానం రుద్రేణేశస్య కారయేత్. 10
బ్రాహ్మణా న్భోజయే చ్ఛక్త్యా జపేద్వై జాతవేదసం,

తా. శివునికి వేయి కలశములచే రుద్రాభిషేకము జేయించి శక్త్యనుగుణ్యముగ బ్రాహ్మణులకు భోజనం బిడవలయును లేక "జాతవేదసే" అనుమంత్రజపమునేని జేయింపవలయును.

—జ్వరవైదికోపచారము—

వేదానాం శ్రవణం హితస్యచరణం విప్రస్యసంతర్పణం
కృష్ణస్యస్మరణం శుభస్యకరణం ద్రవ్యస్యసంతర్పణం,
అశ్వత్థభ్రమణం సురత్నధరణం దీనస్యసంరక్షణం
హన్యాదష్టవిధం జ్వరం కుముదినీనాథోయథోగ్రం తమః. 11

తా. వేదశ్రవణము, హితకరకార్యము, బ్రాహ్మణభోజనము, శ్రీకృష్ణస్మరణ, శుభకార్యము, ద్రవ్యదానము, అశ్వత్థప్రదక్షిణము, ఉత్తమరత్నధారణము, దీనుల పోషిం

చుట అనునుపచారములు "చంద్రుఁడంధకారమును నశింపంజేయు మాడ్కి" అష్టవిధ జ్వరముల నశింపఁజేయును.

సహస్రనేత్రస్యసహస్రబాహో స్సహస్రవక్త్రస్యసహస్రమూర్ధ్నః,
సహస్రపాదస్యసహస్రనామ్న స్సహస్రనామ్నాంపఠనం జ్వరఘ్నమ్

తా. వేయినేత్రములు, బాహువులు, ముఖములు, శిరములు, పాదములు, నామములుగల విష్ణుసహస్రనామపఠనముజేసిన జ్వరము నశించును.

గణేశ్వరోవా గరుడేశ్వరోవా గౌరీశ్వరోవా దివసేశ్వరోవా,
మహేశ్వరీవా కులదైవతంవా తత్పూజనం తజ్జ్వరిణాం ప్రశస్తమ్.

తా. గణేశుఁడు, విష్ణువు, శివుఁడు, సూర్యుఁడు, గౌరి, లేక కులదేవత అనువారిలో నెవరినేని బూజించుటవలన జ్వరము నశించును.

అతిసారకర్మవిపాకము

స్మార్తాగ్నిం శమయేద్యస్తు సోఽతిసారయుతో భవేత్,
అగ్నిరశ్మిత్సృచం జప్త్వా దశాంశం జుహుయా త్తిలాన్. 14
సర్పిషాచాప్లుతా న్దద్యా ద్ధిరణ్యం బ్రాహ్మణాయ వై,
అగ్నిరశ్మీతి యాంఋక్చ తారతమ్యేన తాం జపేత్. 15

తా. బ్రాహ్మణులుమొదలగువారి స్మార్తాగ్ని నార్పినవానికి అతిసారరోగము జనించును. దానిశమనార్థమై "అగ్నిరశ్మి" అనురుచమును రోగతారతమ్యము నెఱింగి జపించి ఘృతయుక్తముగ తిలలతో దశాంశహోమమును, బ్రాహ్మణునకు సువర్ణదానమును జేయవలయును.

అతిసారీ సభవతి యస్త్రేతాగ్నివినాశకః,
సువర్ణేనాథ తామ్రేన కుర్యాత్ప్రతికృతిం బుధః. 16
వహ్నే శ్శక్త్యనుసారేణ పలేనార్థేనవా పునః,
తథా జ్వాలాకులాం రక్తచందనేన విలేపితామ్. 17
రక్తవస్త్రేణ సంవీతాం మేషస్యోపరిసంస్థితాం,
రక్తమాల్యైశ్చ సంఛన్నాం ముక్తాదామపరిష్కృతామ్ 18
కనకాచలవర్ణాభాం ద్వాదశార్కనిభాం శుభాం,
బ్రహ్మచర్యాన్వితే విప్రే కర్మనిష్ఠేఽగ్నిహోత్రిణి. 19
అంగులీయకవస్త్రాద్యై ర్భూషితే తాం నివేదయేత్,
మంత్రేణానేన విధివ దగ్నిప్రీత్యర్థమాదృతః, (మతాంతరే) 20

తా. అగ్నిత్రయమును నశింపంజేయువానికి అతిసారము జనించును. దాని నివారణార్థంబై సువర్ణపర్వతముతో సమానమైన కాంతి, ద్వాదశసూర్యులవంటికాంతిగల అగ్నిప్రతిమను శక్త్యానుగుణ్యముగ నరపలమెత్తుబంగారుచేతనైనను, తామ్రముతోగాని, మేషవాహనయుక్తముగ జేయించి రక్తచందనము, ఎఱ్ఱవస్త్రము, ఎఱ్ఱని పుష్పమాలికలు, ముత్తియములహారము అనువానితో నలంకరించి పిదప బ్రహ్మచారినిగాని, లేక కర్మనిష్ఠుడగు ఆహితాగ్ని విప్రునిగాని, ఉంగరములు, వస్త్రములు మొదలగువానిచే నలంకరించి పూజించి "శ్లో. త్రేతాగ్నిరూపోఽగ్నిరిద్య స్త్వమంతకశ్చాసినైనృణామ్, త్వం వేదప్రాక్తనం పాతమతిసారం వినాశయ, ఏవంకృత్వా నరస్సమ్య గతిసారం వ్యపోహతి, నీరుజస్సుఖీనిత్యం గీర్ఘమాయుశ్చ విందతి" అను మంత్రముతో దానము జేయవలయును.

స్త్రీహంతా చాతిసారీస్యా దశ్వత్థాన్ రోపయేద్దశ,
దద్యాచ్చ శర్కరాధేనుం భోజయేచ్చ శతంద్విజాన్. 21

(గ్రంథాంతరే)

తా. స్త్రీహత్యజేసినవానికి అతిసారరోగము జనించును. తన్నివారణార్థంబై పదియశ్వత్థవృక్షముల స్థాపనముజేసి శర్కరాధేనుదానమును, నూరుబ్రాహ్మణులకు సంతర్పణముజేయవలయును. (శర్కరాధేనుదానవిధానము రాజయక్ష్మప్రకరణమున జెప్పంబడియున్నయది.

సంగ్రహణీకర్మవిపాకము

అనన్యగతికాం భార్యాం మదుష్టాం కారణం వినా,
పరిత్యజతి యస్సోఽపి గ్రహణీరోగవాన్భవేత్. 22

తా. *అనన్యగతిగలదై పవిత్రముగనుండుభార్యను కారణములేకనే వర్జించెడు దుష్టమనుజునకు సంగ్రహణిరోగము జనించును.

సంగ్రహణీరోగశాంతి

శివసంకల్పసూక్తస్య జపస్యాత్తత్ర శాంతయే,
అష్టోత్తరసహస్రం హి హిరణ్యంచ తథా మధు. 23
దద్యాద్విత్తానుసారేణ సౌరమంత్రజపస్తథా,
ధేనుం సలక్షణాం దద్యా ద్వస్త్రాభరణసంయుతామ్. 24
పయస్వినీం గుణోపేతాం బ్రాహ్మణాయ కుటుంబినే,
వత్సాభరణసంయుక్తాం వస్త్రేణాభరణేనచ, 25

* గత్యంతరములేక.

తా. సంగ్రహణీరోగశమనార్థంబై శివసంకల్పసూక్తమును ౧౦౦౦ మార్లు జపించి బ్రాహ్మణులకు సువర్ణమును, తేనెను శక్త్యనుసారముగ నొసంగవలయును. అటు లనే సౌరమంత్రమునుకూడ జపింపవలయును. మఱియు సలక్షణ వస్త్రాభరణయుక్తంబై గుణసంపత్తి, పాలుగలగోవును, వస్త్రాభరణములచే సలంకరింపఁబడిన నాయావు దూడను, కుటుంబియగు బ్రాహ్మణునకు దానం బియ్యవలయును.

గుదరోగకర్మవిపాకము

సురాలయే జలేవాపి సకృద్ద్వేషం కరోతి యః,
గుదరోగో భవేత్తస్య పాపరూప స్సదారుణః. 26
మాసం సురార్చనేనైవ గోదానద్వితయేనచ,
ప్రాజాపత్యేనచైకేన శామ్యంతి గుదజారుజః. 27

తా. దేవాలయమునుగాని, లేక ఉదకమునుగాని నశింపంజేసినవానికి భయంకరమైన గుదరోగము జనించును. తన్నివారణార్థంబై ఒక మాసము దేవపూజనుజేసి రెండు గోదానములను, ప్రాయశ్చిత్తార్థముగ నొకప్రాజాపత్యకృచ్ఛ్రము నియ్యవలయును.

అర్శోరోగకర్మవిపాకము

దత్వాథ వేతనం యోధ్యేత్వాదాయాపిచ వేతనం,
అధ్యాపయేచ్చ జుహుయా జ్జపేద్వార్శోయుతో భవేత్. 28

తా. వేతనమునిచ్చి యధ్యయనము జేసినవానికిగాని, లేక వేతనముతీసికొని యధ్యయనము జెప్పినవానికిగాని, లేక ద్రవ్యమునుదీసికొని హోమముజేసినవానికిగాని అర్శోరోగము జనించును.

స్వర్ణధేనుదానము

బోధాయనోక్త మథవా స్వర్ణధేనుం ప్రకల్పయేత్,
సౌవర్ణీం గాం ప్రకుర్వీత పలేనార్ధపలేనవా. 29
విత్తశాఠ్యం నకుర్వీత కుర్వ న్నేవఫలం లభేత్,
స్వర్ణశృంగీ రౌప్యఖురాం నానావస్త్రైరలంకృతామ్. 30
గ్రహాణాం ప్రీణనార్థాయ నవధాన్యాని నిక్షిపేత్,
హోమస్తు పూర్వవత్కార్యో గోవిందః ప్రియతామితి. 31
ఇదం విష్ణుః ప్రతద్విష్ణుః విష్ణోర్నుక మతిబ్రువన్,
సమిధాజ్యచరూన్ హుత్వా పూర్ణాహుత్యంతమాచరేత్. 32
తతస్స్నాత శ్శుచీరోగీ బ్రహ్మణం వేదపారగం,

శ్రుతవృత్తోపసంపన్న మనుష్యోగకరం నృణామ్. 33
భక్త్యాయుక్త స్సమానీయ పూజయేత్ప్రీతిపూర్వకం,
అంగుళీయకవస్త్రాద్యై రుపానచ్ఛత్రకైరపి. 34
మంత్రేణానేన పాత్రేఽస్మిన్ దద్యాద్రోగిజితాత్మవాన్,
గోవిందం మనసా ధ్యాయ న్గవాం మధ్యే స్థితం విభుమ్. 35
బర్హాపీడేనసంయుక్తం వేణువాదనతత్పరం,
గోపీజనైః పరివృతం వన్యపుష్పావతంసకమ్. 36
గోవింద గోపీజనవల్లభేశ కంసాసురఘ్న త్రిదశేంద్రవంద్య,
గోదానతృప్తఃకురు మేదయాళో వ్యర్శస్యనాశంకుపితాదివర్గ. 37
దానేనానేన విధివ దర్శసో జాయతే క్షయః,

తా. ఒక పలము బంగారుతోగాని, లేక అర్ధపలము బంగారుతోగాని నొక గోవును జేయించి దానికి బంగారుకొమ్ములు, వెండిగిట్టలు కల్పించి వస్త్రపుష్పాదులతో నలంకరించి షోడశోపచారములచే బూజించి నవగ్రహప్రీత్యర్థముగ నవధాన్యములనునిచి నవగ్రహముల బూజించి "ఇదంవిష్ణుః ప్రతద్విష్ణుః విష్ణోర్నుకం" అనుమంత్రత్రయముచే సమిధాజ్యచరువుల ౧౦౦౦ మార్లుగాని లేక ౧౦౮ మార్లుగాని రోగతారతమ్యాను గుణముగ విష్ణుప్రీత్యర్థమై హోమముజేసి పూర్ణాహుతి నొసంగి హోమమును పరిపూర్తి జేసి తదనంతరము రోగి స్నానముజేసి పరిశుద్ధుఁడై వేదపారగుఁడు, శాస్త్రజ్ఞానాచారసంపన్నుఁడు, శాంతుఁడునగు బ్రాహ్మణునికి అంగుళ్యాభరణ వస్త్రఛత్రోపానహాదుల నొసంగి గంధపుష్పాదులచే బూజించి విష్ణుభక్తిగలవాఁడై "గోవిందం మనసా ధ్యాయన్" అను మంత్రముచే స్వర్ణధేనువును, నవగ్రహధాన్యములను దానముజేసిన అర్శోరోగము నివర్తించును.

మందాగ్నిహరవిధి

మందోదరాగ్ని ర్భవతి సతిద్రవ్యేనవైయజేత్. 38
ప్రాజాపత్యత్రయం కృత్వా భోజయేత్సశతం ద్విజాన్,

తా. ద్రవ్యముండునపుడు వైశ్వదేవాదినిత్యయజ్ఞముల జేయకుండినవానికి అగ్నిమాంద్యరోగము గలుగును. తన్నివారణార్థంబై మూడుప్రాజాపత్యకృచ్ఛ్రప్రాయశ్చిత్తముల జేసికొని నూరు బ్రాహ్మణులకు భోజనం బిడవలయును.

గోమాంసభక్షకో మంద జఠరాగ్ని ర్భవేన్నరః. 39
ప్రాజాపత్యం చరేత్కృచ్ఛ్ర మతికృచ్ఛ్రం తథైవచ,
అగ్నిమంత్రం జపేన్నిత్యం శ్రీసూక్తంచ విచక్షణః. (పారాశరే) 40

తా. గోమాంసమును భక్షించినవానికి అగ్నిమాంద్యరోగము గలుగును. తన్నివార ణార్థంబై ప్రాజాపత్యకృచ్ఛ్ర, అతికృచ్ఛ్రప్రాయశ్చిత్తములం జేసికొని "అగ్నిరశ్మీతి" అనుమంత్రమును, శ్రీసూక్తమును జపింపవలయును.

అకారణం గరం దత్వా ప్రమారయతి యఃపునః,
సమందాగ్నిర్భవేదేవ మృతకల్పశ్చ జాయతే. 41
యాతేరుద్రేతిసూక్తేన చరుంచ జుహుయాద్ఘృతం,
అష్టోత్తరశతం సమ్యక్తత్పాపస్యాపనుత్తయే. 42
తామగ్నివర్ణామితిచ జపేత్సూక్తం సహస్రకం,
భోజయేద్బ్రాహ్మణా న్సమ్యక్చత్వారింశత్సుఖీభవేత్. 43

(కర్మవిపాకసంగ్రహే)

తా. నిష్కారణముగ నొకనికి విషంబిడి జంపినవాఁడు అగ్నిమాంద్యరోగపీడి తుఁడై మృతతుల్యుఁడై జనించును. తద్దోషనివారణార్థంబై "యాతేరుద్ర" అనుసూక్త ముచే అన్నాజ్యములతో అష్టోత్తరశతహోమమును జేయవలయును. మఱియు "తామగ్ని వర్ణాం" అనుసూక్తమును సహస్రసంఖ్యజపముజేసి నలుబదిబ్రాహ్మణులకు సంతర్పణము జేసిన సుఖము గలుగును.

పాండురోగకర్మవిపాకము

దేవద్విజద్రవ్యహారీ పాండురోగీభవేన్నరః,
కృచ్ఛ్రాతికృచ్ఛ్రేకుర్యాచ్చ చాంద్రాయణ మతంద్రితః. 44
కుర్యాత్కూష్మాండహోమంచ స్వర్ణచంద్రేణవాససీ,
బ్రాహ్మణేభ్యో యథాశక్తి పాండురోగస్య శాంతయే. 45

తా. దేవబ్రాహ్మణులద్రవ్యము నపహరించినవానికి పాండు రోగము జనించును. తన్నివారణార్థంబై కృచ్ఛ్రాతికృచ్ఛ్రచాంద్రాయణకృచ్ఛ్రప్రాయశ్చిత్తములగాని, కూష్మా డహోమముగాని జేయవలయును. లేక చంద్రప్రతిమను స్వర్ణముతో జేయించి దాని తోడ వస్త్రద్రవ్యముల శక్త్యనుగుణముగ బ్రాహ్మణున కియ్యవలయును.

శిరోవేదనాసహితపాండురోగహరవిధి

అగ్నిష్టోమాదికర్మాణి ప్రక్రమ్య నసమాపయేత్,
సపాండురోగీ భవతి శిరోవేదనవాం స్తథా. 46
కృచ్ఛ్రాతికృచ్ఛ్రేకుర్యాచ్చ చాంద్రాయణ మతంద్రితః,
శతంచ భోజయే ద్విప్రా న్మృష్టాన్నేన యథేప్సితమ్. 47

తా. అగ్నిష్టోమాదికర్మల నారంభించి పరిసమాప్తి జేయకుండినవానికి కపాలశూలయుక్తముగ పాండురోగము జనించును. తన్నివారణార్థంబై కృచ్ఛ్రాతికృచ్ఛ్రచాంద్రాయణ ప్రాయశ్చిత్తములాచరించి, నూరుబ్రాహ్మణులను మృష్టాన్నయుక్తముగ సంతర్పణముగాని జేయింపవలయును.

కామలారోగకర్మవిపాకము

కామలీ భక్తచోరస్స్యా త్తస్య వక్ష్యామి నిష్కృతిం,
కుర్యాచ్చ పక్షిరాజానం విష్ణోర్వాహనముత్తమమ్. 48
సువర్ణేన యథాశక్త్యా పక్షయోర్మౌక్తికద్వయం.
నాసికాయాం తథా వజ్ర ముత్తరీయంచ రాజతమ్. 49
ఏవంకృత్వా గరుత్మంతం ఘృతద్రోణో పరిన్యసేత్.
శ్వేతవస్త్రేణ సంవేష్ట్య శ్వేతమాల్యై స్సమర్చయేత్. 50
సర్వశాస్త్రార్థతత్వజ్ఞో వైష్ణవో ధర్మపాఠకః,
బ్రాహ్మణస్త్వర్చితో భక్త్యా యజమానేన శక్తితః. 51
ఉపచారై ష్షోడశభి ర్ద్విజమభ్యర్చయే త్తథా,

తా. అన్నమును దొంగిలించినవానికి కామలారోగము జనించును. తన్నివారణార్థంబై యజమానుడు తనశక్త్యనుగుణముగ బంగారుతో విష్ణువాహనమైన గరుడపక్షిని జేయించి దాని రెండుఱెక్కలపై రెండుముత్తియములగట్టించి నాసికమున నొకవజ్రమును జెక్కించి రజతవస్త్రముతో నలంకరించి ద్రోణప్రమాణఘృతముపై నునిచి తెల్లనివస్త్రమును ధరింపజేసి తెల్లనిపువ్వులచేతను, షోడశోపచారములచేతను గరుత్మంతుని బూజించి సర్వశాస్త్రతత్వజ్ఞానముగలిగి ధర్మపఠనము సేయునట్టి విష్ణుభక్తుని శక్త్యనుగుణముగ వస్త్రాభరణాదులచే నలంకరించి దానము సేయవలయును.

ప్రతిమాదానము

పీతాంగః కామలారోగః కపాలముసలాన్వితః. 52
పూజావిధానం త్వాతంక దేవతా తేత్యుదాహృతః,

తా. కామలారోగపీడితుడు కాంతియందు పసపుఛాయగలదిగ, హస్తములో కపాలముసలములు ధరించునట్టిదిగనుండు ఆతంకదేవి ప్రతిమను జేయించి దానిం బూజించి బ్రాహ్మణునకు దాన మొసంగవలయును.

రక్తపిత్తకర్మవిపాకము

మద్యపో రక్తపిత్తీస్స్యా త్సదద్యా త్సర్పిషాఘటమ్. 53
మధునోఽర్ధఘటంచైవ సహిరణ్యం విశుద్ధయే,

తా. మద్యపానము సేయువానికి రక్తపిత్తరోగము జనించును. తన్నివారణార్థంబై ఒకకుండనిండ ఘృతమును, దానితో నర్ధకుండ తేనెను సువర్ణయుక్తముగ దానము జేయ వలయును.

చంద్రక్షేత్రే యథా భౌమో జాయతే మనుజస్తథా. 54
రక్తపిత్తేన దుర్నామ్నా నానావ్యాధిసమాకులః. (జ్యోతిశ్శాస్త్రే)

తా. జననకాలమున చంద్రక్షేత్రమున అంగారకుఁడుండిన రక్తపిత్తము, అర్శస్సు మొదలగు పలువిధరోగములు జనించును.

రక్తపిత్తం జ్వరం దాహ మగ్నివాయోర్వరుపద్రవమ్. 55
లభతే నాత్ర సందేహ శ్చంద్రమధ్యే యథా కుజః,
భౌమమంత్రజపఃకార్యో హోమఃఖాదిరజైస్తిలైః. 56
ఘృతేనచ సమాయుక్తైః దానం రక్తవృషస్యచ,
(మతాంతరే)

తా. చంద్రమధ్యమున కుజుఁడు వచ్చియుండ రక్తపిత్తము, జ్వరము, దాహము, అగ్నివాతము అనువానియొక్క యుపద్రవంబులు గలుగును. తన్నివారణార్థంబై అంగారకమంత్రజపమును, చంద్రసమిధలు, నువ్వులు, నెయ్యి అనువానితో హోమమును ఎఱ్ఱని యెద్దుదానమును జేయవలయును.

జ్యోతిశ్శాస్త్రోక్తచికిత్స

బిల్వచందనబలాశణపుష్పై ర్హింగులూకఫలినీవకులైశ్చ,
స్నానమద్భిరిదమగ్నియుతాభి ర్భౌమదూషణనివారణమాశు.

తా. బిల్వము, చందనము, ముత్తపపులగము, శణపుష్పము. హింగుళము, నల్ల అత్తి, పొగడకాయలు అనువానియుక్తముగ నుదకమును గాచిస్నానముజేయించిన చంద్రస్థానగత అంగారకదోషము శమించును.

క్షయరోగకర్మవిపాకము

బ్రహ్మహాక్షయరోగీస్యాత్క్షయీస్యాత్ క్షేత్రమారణే. 58

తా. బ్రహ్మహత్యవలనగాని, క్షేత్రము, తోట, స్త్రీలు మొదలగువానిని నశింపజేయుటవలనగాని క్షయరోగము జనించును.

కదళీదానము

కారయేత్కదళీం దివ్యాం పత్రైస్సర్వత్ర సంయుతాం,
ఫలపూగేన సంయుక్తాం సువర్ణస్య పలేనతు. 59
యథావిభవతః కుర్యా ద్వస్త్రేణా వేష్ట్య సూత్రకైః,

బ్రాహ్మణా న్భోజయేచ్చాపి భక్ష్యై ర్నానావిధై శ్శుభైః. 60
హోమంచ కారయే త్తత్ర పూర్వవద్బ్రాహ్మణేనచ,
తస్మై తాం కదలీం దద్యా ద్వస్త్రాలంకారపూర్వికామ్.
పూజితాయ దరిద్రాయ ప్రతస్థాయాత్తవేదినే,
ధర్మజ్ఞాయాతిదాంతాయ మంత్రేణానేన తాం క్షయీ. 62
హిరణ్యగర్భపురుష ప్రరాత్పరజగన్మయ,
రంభాదానేన దేవేశ క్షయం క్షపయ మే ప్రభో. 63
పుణ్యాహవాచనం కార్యం బ్రాహ్మణై ర్వేదపారగైః,
శిష్టైరిష్టైర్బంధుభిశ్చ సహభోజనమాచరేత్. 64

తా. క్షయరోగి శక్త్యనుగుణముగ పలిమెడుబంగారుతో చుట్టుఆకులు, కాయలు, పువ్వులుగలిగియుండునటుల సుందరమైన యరటిచెట్టును జేయించి దాని చుట్టు వస్త్రమునుజుట్టి దారముతోబంధించి పలువిధపక్వాన్నములతోడ బ్రాహ్మణులకు భోజనంబిడి హోమము జేసి అలంకారపూర్వకముగ పూర్వోక్తమైన యరటిచెట్టును దరిద్రుడు, ప్రతస్థుడు, ఆత్మజ్ఞుడు, శాంతుడునైన బ్రాహ్మణుని పూర్వోక్త హిరణ్యగర్భాదిమంత్రములతో బూజించి దాన మొసంగి పిదప వేదపారగులగు బ్రాహ్మణులతోడ పుణ్యాహవాచనమును, ఉత్తమబ్రాహ్మణయిష్టబంధుపంక్తిభోజనమును జేయవలయును.

బ్రహ్మచర్యాదియోగము

ధర్మశాస్త్రాణ్యవిజ్ఞాయ ప్రాయశ్చిత్తం దదాతి యః,
రాజయక్ష్మా భవేత్తస్య రోగః పీడాతిదారుణః. 65
పూర్వోక్తేన విధానేన ప్రదద్యా త్ప్రతిరూపకం,
రాజయక్ష్మాకృశతను శ్శంఖోపాసితతర్జనిః. 66
తథా త్రినేత్రో దంష్ట్రాభ్యాం తరుణోహేతిభిర్యుతః,

తా. ధర్మశాస్త్రము తెలియక ప్రాయశ్చిత్తమును విధించెడివానికి కడుభయంకరమైన పీడగల రాజయక్ష్మ జనించును. తన్నివారణార్థంబై పూర్వోక్తవిధానముతో కృశమైన శరీరముగలదై తర్జనితో శంఖమును బట్టికొనినట్టుగ, మూడునేత్రములుగలదిగ, కోరపండ్లతో నమలునదిగ, తరుణావస్థగలదిగ, ఆయుధముల ధరించినదిగనుండు క్షయరోగప్రతిమను జేయించి దానముచేయవలయును.

బ్రహ్మచర్యేణ దానేన తపసా దేవతార్చనైః. 67
సత్యేనాచారయోగేన రవిమండలసేవయా,

వైద్యవిప్రార్చనాచ్చైవరోగరాజోనివర్తతే. (జ్యోతిశ్శాస్త్రే) 68

తా. బ్రహ్మచర్యము, దానము, తపము, దేవపూజ, సత్యము, ఆచారము, సూర్య పూజ, వైద్యబ్రాహ్మణపూజ అనువానివలన క్షయరోగము నివర్తించును.

కుష్ఠ కండూ వికారైశ్చ క్షయరోగ భగందరైః,
గజాదివాహనభయం భవేద్యస్యేనగే బుధే. (గ్రంథాంతరే) 69

తా. జననకాలమున సూర్యక్షేత్రమునందుగాని, లేక సూర్యునితోడగాని బుధుఁడు సంబంధించియుండిన కుష్ఠువు, దురద, క్షయము, భగందరము, లేక ఏనుగు మొదలగు వాహనములవలన భయము గలుగును.

దేవపూజాదియోగము

చంద్రక్షేత్రే యదాచాంద్రిర్జాయతే యస్య జన్మని,
సజాతః క్షయరోగీస్యాత్కుష్ఠాదీసిచి పాండుతా. 70

తా. చంద్రక్షేత్రమునందు బుధయోగంబుండు లగ్నంబున జనించినవానికి క్షయ రోగంబేని, కుష్టువు, పాండు మొదలగు రోగంబులేని జనించును.

శాస్త్రార్థము

నిత్యం స్వదేవపూజా భక్తిర్భైషజ దేవతాగురుషు,
ఛాగలమాంసపయోశ్నన్ జీవతి యక్ష్మీ చిరం ధృతిమాన్. 71

తా. ప్రత్యహము ఇష్టదేవతాపూజ, ఔషధము, దేవగురుభక్తి, మేకపోతు మాంసభక్షణము, క్షీరపానము అనువానివలన క్షయరోగి చిరకాలము జీవించును.

గీతాద్యుపాయము

గీతవాదిత్రకై స్త్విష్టైః ప్రియస్తుతిభిరేవచ,
హర్షణాశ్వాసనైర్నిత్యైర్గురూణాం సముపాసనైః. 72

తా. గీతవాద్యములు, ఇష్టకరపదార్థము, ప్రియకరమైనస్తుతి, ఆనందకరపదార్థములు, ఊరడింపుమాటలు, ప్రత్యహము గురూపాసన అను నుపాయంబులవలన క్షయ రోగమును శమింపఁజేయవలయును.

కాసకర్మవిపాకము

ద్రవ్యాణిచాల్పసారాణాం స్తేయం కృత్వాన్యవేషతః,
చరేత్సాంతపనం కృచ్ఛ్రమిత్యేవం మనురబ్రవీత్. 73

తా. దుర్బలునియొక్క ద్రవ్యమును దొంగలించువానికి కఫరోగము జనించును. తన్నివారణార్థంబై సాంతపన, కృచ్ఛ్ర ప్రాయశ్చిత్తముల జేసికొనవలయునని మనువు వచించెను.

త్రపుహారీచ పురుషో జాయతే శ్లేష్మలస్సదా,
ఉపోష్య దివసం సోఽపి దద్యా త్పలశతం త్రపు. (అన్యశాస్త్రే) 74

తా. తగరమును దొంగిలించినవానికి కఫరోగము జనించును. తన్నివారణార్థంబై ఒకదిన ముపవాసముజేసి నూరుపలములయెత్తు తగరమును దానము జేయవలయును.

నిత్యానుష్ఠానవిముఖః కఫరోగీ భవేన్నరః,
పరాభవం శుచాప్నోతీత్యాహ వై భగవాన్ యమః. 75
తచ్ఛాంతయే మాసమేకం యావకం భక్షయేన్నరః,
సహస్రనామపాఠశ్చ హోమశ్చాష్టోత్తరాయుతమ్. 76
సామమంత్రేణ కుర్వీత చర్వాజ్యంచ హవిర్భవేత్, (మతాంతరే)

తా. సంధ్యావందనాది నిత్యకర్మల జేయకుండినవానికి కఫరోగము జనించును. మఱియు కఫమువలనగాని, లేక శత్రువులవలనగాని పీడగలుగునని యముఁడు వచించెను. తన్నివారణార్థంబై, ఒకమాసముపఱ్ఱయావకాన్నభోజనమును, విష్ణుసహస్రనామపఠనమును, సామమంత్రములతో నన్నాజ్యయుక్తముగ *అష్టోత్తరాయుతహోమమును జేయవలయును.

సూర్యేకుళీరజాతే బుధేనదృష్టిపిగతనేత్రః,
కఫమారుతరోగార్తః పరస్వహారీవిలోలమతిచేష్టః. 77
(జ్యోతిశ్శాస్త్రే)

తా. జననకాలమున కర్కాటకరాశియందు సూర్యుఁడుండి బుధదృష్టియును కలిగియుండిన నష్టదృష్టిగలవాఁడుగనేని, కఫవాతరోగయుక్తుఁడుగనేని, లేక దొంగతనము, చంచలబుద్ధిగలవాఁడుగనేని, చంచలకర్మల జేయువాఁడుగనేని నగును.

హిక్కాకర్మవిపాకము

యోఽకృత్వా బ్రాహ్మణో భుంక్తే స్నానహోమజపాదికం,
సహిక్కారోగసంయుక్త స్తత్పాపస్యాపనుత్తయే.
చాంద్రాయణత్రయం కుర్యా త్త్రీన్ కృచ్ఛ్రాంశ్చ సమాచరేత్,

తా. స్నానము, హోమము, జపాదికర్మలసేయక భోజనముజేసినబ్రాహ్మణునకు హిక్కారోగము గలఁగును. తద్దోషనివారణార్థంబై మూఁడుచాంద్రాయణములను, మూఁడు ప్రాజాపత్య కృచ్ఛ్రప్రాయశ్చిత్తములను జేయవలయును.

శ్వాసకర్మవిపాకము

కృతఘ్నో జాయతే మర్త్యః కఫవాన్ శ్వాసకాసవాన్. 79

* పదివేల యెనిమిది.

ఉష్ణజ్వరీచ నిత్యంహి పిత్తరోగసమన్వితః,
చాంద్రాయణత్రయం కుర్యాత్పంచాశ ద్విప్రభోజనమ్. 80
విష్ణోర్నామజపం కుర్యాత్పంచాశ ద్విప్రభోజనం,
విష్ణోర్నామజపం కుర్యాత్తథాహైవద్విజోత్తమాన్. 81
పూజయేద్భోజయేద్దద్యాత్తస్మానానాన్యమానసః,

తా. కృతఘ్నుడుగ నుండువానికి కఫము, శ్వాసము, దగ్గు, ఉష్ణజ్వరము, పిత్తరోగము గలుగును. తన్నివారణార్థంబై మూడుచాంద్రాయణ ప్రాయశ్చిత్తముల జేసి ఏబదిబ్రాహ్మణులకు భోజనంబిడి విష్ణునామములను జపించి బ్రాహ్మణుని పూజించి వానికి యథాశక్తిగ దక్షిణను దానముసేయవలయును.

కురుక్షేత్రాదిదేశేషు కాలేషు గ్రహణాదిషు.
మహాదానాని గృహ్ణీయా న్నిషిద్ధాన్యథవా స్వయం,
అపాత్రభూతో దాతృభ్యో నిషిద్ధేభ్యశ్చ మానవః. 83
సహామా శ్వాసకాసైశ్చ కుక్షిస్థకృమిభిస్తథా,
కండూత్యాచైవ పీడ్యేత తద్రోగస్య ప్రశాంతయే. 84
మహిషీం యమదైవత్యాం దద్యాద్విత్తానుసారతః,
కామ్యం యద్దీయతే దానం తత్సమగ్రం సుఖావహమ్. 85
అసమగ్రంతు దోషాయ భవతీహ పరత్రచ,
జపేన్నారాయణస్యాథ నామ్నాంచైవ సహస్రకమ్. 86
హిరణ్యం రక్తవాసాంసి పంచాశ ద్విప్రభోజనం,
సహస్రకలశస్నానం ప్రకుర్యాద్రోగశాంతయే. (హేమాద్రౌ)

తా. కురుక్షేత్రాదిపుణ్యదేశములో గ్రహణాదిపుణ్యకాలములయందు షోడశమహాదానములనుగాని, నిషిద్ధవైతరణీగోదానాదులగాని జెందినను, అసర్హుడై దానమును జెందినను, నిషిద్ధులగువారలవలన దానమును జెందినను అట్టివారలకుగజ్జి, శ్వాసము, కాసము, కుక్షిరోగము, కృమిరోగము, దురద గలుగును. తన్నివారణార్థంబై యమదేవతాక మహిషీదానమును తనవిభవానుసారముగ జేయవలయును. కామ్యకర్మనుసంపూర్ణముగ జేసినసుఖముగలుగును. సంపూర్ణము గాకుండినదుఃఖకరంబగుటయేగాక నిహపరములయందును దోషహేతువగును. మఱియు విష్ణుసహస్రనామజపమును, సువర్ణరక్తవస్త్రదానమును, ఏబది బ్రాహ్మణులకు సంతర్పణమును, సహస్రకలశస్నానమును జేయింపవలయును. దానివలన రోగము శమించును.

పిశునో నరకస్యాంతే జాయతే శ్వాసకాసవాన్,
ఘృతం తేన ప్రదాతవ్యం సహస్రపలసంఖ్యయా. (కర్మకాండే)

తా. కొండెకాఁడు నరకాంతమునందు శ్వాసకాసరోగియై జనించును. తన్నివారణార్థంబై వెయ్యిపలముల నెయ్యిని దానముచేయవలయును.

అరుచికర్మవిపాకము

వా. శ్రద్ధాహీనో ధనీ స్వద్దాతా దానరతిర్వా తామసగుణాన్వితో యః,
సోఽరుచిమాన్ శూలీ వా జాయతే తస్య ప్రాయశ్చిత్తం కృచ్ఛ్రమతి
కృచ్ఛ్రం, చాంద్రాయణం వ్యస్తం సమస్తం వా వ్యాధి తారతమ్యే
న కుర్యాత్, అత్రాశక్తో ధనీచ నిత్యం పంచాశ ద్బ్రాహ్మణభోజనం.
ప్రతిదినం మృష్టాన్నేన కారయేత్ అత్రాప్యశక్తో. 89
జపం హోమం తథాతీర్థం స్నానం వాపి సమాచరేత్,
తీవ్ర వైరాగ్యసంయుక్తః కుర్యా ద్బ్రాహ్మణభోజనమ్ 90

తా. ధనవంతుఁడై యుండి శ్రద్ధాహీనముగ, అదాతగ, లేక దానముజేసినను తామసదానపరుఁడుగ నుండువానికి అరుచియేని శూలయేని గలుగును. తన్నివారణార్థంబై కృచ్ఛ్ర, అతికృచ్ఛ్ర, చాంద్రాయణముల సంపూర్ణముగగాని, లేక ఆయారోగ తారతమ్యమునకు దగినటుల ప్రాయశ్చిత్తమునుగాని జేయవలయును. మఱియు నీప్రాయశ్చిత్తముజేయుట కశక్తుఁడై ధనికుఁడుగ నుండువాఁడు ప్రతిదినము ఏబది బ్రాహ్మణులకు పిండివంటకములతోడ భోజనం బిడవలయును. ధనవిహీనుఁడుగ నుండువాఁడు జప, హోమ, తీర్థస్నానముల జేయవలయును. తీవ్రవైరాగ్యమును ధరించి బ్రాహ్మణులకు భోజనం బిడిన రోగవిముక్తుం డగును.

అతిపరిభూతః కృపణ స్సహజయుతో మానవో భవతి,
జీవేమందాగ్ని విజితో దుశ్చిత్తకః పాపకర్మా చ. 91

వా. దుశ్చికిత్స్యస్థానస్థితగురోః ప్రాగుక్తజపహోమస్నానాదికం విదధ్యాత్. (జ్యోతిశ్శాస్త్రే)

తా. జన్మకాలమున సహజస్థానమునందు క్రూరగ్రహములుండినను, లేక గురు సహజస్థానమునందు క్రూరగ్రహములుండినను, మందాగ్ని, పాపకర్మ, శత్రువుచే జయింపఁబడుట, దుశ్చిత్తత గలవాఁడుగ జనించును. దుశ్చికిత్స్యస్థానస్థితగురుదోషనివారణార్థంబై పూర్వోక్తజపహోమాదిక్రియలం జేయవలయును.

ఛర్దిరోగకర్మవిపాకము

వా. యో బ్రాహ్మణాయ కేశకీటకాకసారమేయాద్యుపహతమన్నం జానన్నేవ ప్రమాదాత్ప్రయచ్ఛతి సచ్ఛర్దిమానస్యజన్మని. 93

తా. బ్రాహ్మణులకు వెంట్రుకలు, పురుగులు, కాకులు, కుక్కలు అనువానివలన

దుష్టంబైన యన్నమును ఉన్మత్తుండై బుద్ధిపూర్వకముగ నొసంగెడివానికి మఱియొక జన్మ
మున ఛర్దిరోగము జనించును.

వా. విశ్వాసఘాతకీ ఛర్దియుక్తో భవతి. తదుపశాంతయే పంచాశద్బ్రా
హ్మణభోజనం కారయేత్. అన్నదానంచయథాశక్త్యాజ్యయుక్తంచ
కుర్యాత్. తతోపశాంతిర్భవతి. 94

తా. విశ్వాసఘాతుకము జేయువానికి ఛర్దిరోగము జనించును. తన్నివారణార్థంబై
ఏబది బ్రాహ్మణులకు భోజనం బిడవలయును. మఱియు శక్త్యనుగుణముగ ఘృతయుక్త
ముగ అన్నదానమును జేయవలయును.

రిపుస్థానే యదా స్యాతాం చంద్రశుక్రౌ తతో భవేత్,
ఛర్దిమార్గ మనుజస్తృష్ణాయుక్తోవా ప్యవలోకితే. 95
క్షీణచంద్రావలోకీతు షష్ఠస్థానస్థితో బుధః,
శుక్రబాధోపశాంతయేబుధస్యపూర్వోక్తమేనసకలం జపాది విద
ధ్యాత్. (జ్యోతిశ్శాస్త్రే)

తా. జననకాలమున నారవయింటిలో చంద్రశుక్రులుండినను, లేక వారల దృష్టి
గలిగియుండినను, ఛర్దిరోగంబేని తృష్ణారోగంబేని జనించును. లేక బుధుఁడు ఆరవస్థానము
నందుండి వానికి క్షీణచంద్రునిపై దృష్టిగలిగియుండిన ఛర్దిరోగంబేని లేక తృష్ణారోగం
బేని కలుగును. శుక్రబుధదోషనివారణార్థంబై పూర్వోక్తజపాదుల నన్నిటిని జేయ
వలయును.

తృష్ణాకర్మవిపాకము

పథిచాధ్వపరిశ్రాంతం బ్రాహ్మణం గా మథాపివా,
నపాయయే జ్జలం యస్తు సతృష్ణామూర్ఛితో భవేత్. 97

తా. బ్రాహ్మణుఁడుగాని, ఆవుగాని, మార్గమునందు బడలికచే దప్పివలన బీడింపం
బడియుండ ఉదకము నొసంగకుండువానికి తృష్ణ, మూర్ఛ జనించును.

పానీయం పాయసం భక్త్యా శర్కరాఘృతసంయుతం,
ఇదమానర్ష్యతో దేయం మూర్ఛాతృష్ణోపశాంతయే.

తా. ఉదకము, పాలు, పంచదార, లేక ఘృతము అనువానిఁ
ముఖ్యముగ నొసంగి (తానును భుజించిన) మూర్ఛ, తృష్ణ హరించును.

దాహరోగకర్మవిపాకము

వా. యఃపునరగ్నౌ ష్ఠీవతి తం కపిలా నామ గ్రహో గృహ్ణాతి. తత్త్వనా

జ్వరశూలసర్వాంగదాహపీతనయనశ్చ భవతి. బలించ నిశిచతుష్పథే
పిష్టలాజాపిణ్యాకరుధిరతిలాశ్వగంధపుష్పైర్మిశ్రేణ దద్యాత్. 99
గృహ్ణీష్వచ బలించేమం కపిలాఖ్యమహాగ్రహ,
ఆతురస్య సుఖం సిద్ధిం ప్రయచ్ఛ త్వం మహాబల. 100

తా. అగ్నియందు నుమ్మివేయువానికి కపిలనామకమను గ్రహముసోకి పీడించుటచే తత్క్షణమున జ్వరము, శూల, సర్వాంగదాహము, నేత్రములయందు పసపు వర్ణము అనునుపద్రవంబులుగ లుగును. తన్నివారణార్థంబై నాలుగుత్రోవలమధ్య పిండి, పేలాలు, గానుగపిండి, రక్తము, నువ్వులు, పెన్నేరుగడ్డ, పుష్పములు అనువాని యుక్తముగ "గృహ్ణీష్వచ బలించేమం" అనుమంత్రముతో బలి నివ్వవలయును.

తనౌ భవతి భూపుత్రో రంధ్రే భవతి భాస్కరః,
జన్మకాలే యదా యస్య సదాహజ్వరవాన్భవేత్. 101
(జ్యోతిశ్శాస్త్రే)

తా. జన్మలగ్నమున అంగారకుఁడు, అష్టమస్థానమున సూర్యుఁడుండిన దాహము, జ్వరము గలుగును.

ఉన్మాదరోగకర్మవిపాకము

మోహయిత్వా పరాన్యస్తు భుక్త్వా వస్తువిగర్హితం,
సోన్మాదవాతయుక్తస్స్యా త్కృచ్ఛ్రం చాంద్రాయణం తథా.
కుర్యా త్సారస్వతంనామ జపే ద్బ్రాహ్మణతర్పణం,

తా. రెండవమనుజునికి మోహమును గలుగంజేసి నింద్యమైన వస్తువును భక్షణ జేయించినవానికి ఉన్మాదము, వాతపీడగలుగును. తన్నివారణార్థంబై చాంద్రాయణకృచ్ఛ్ర ప్రాయశ్చిత్తమునుగాని, సరస్వతీ నామజపమునుగాని జేయుటయేగాక బ్రాహ్మణసంతర్పణ మును జేయవలయును.

అపస్మారకర్మవిపాకము

గురౌ స్వామినివ స్తేయః ప్రతికూలం సమాచరేత్. 103
సోఽపస్మారీ భవేత్తత్ర కుర్యా చ్చాంద్రాయణం నరః,

తా. గురువు, లేక స్వామి వీరలవద్దనుండి ప్రతికూలముగ నడచువానికి అపస్మార రోగము గలుగును. తన్నివారణార్థంబై చాంద్రాయణ ప్రాయశ్చిత్తముల జేయవలయును.

బ్రాహ్మణశ్వాసరోధేన హ్యపస్మారీ భవేన్నరః. 104

వక్ష్యే తస్య ప్రతీకారం దానహోమక్రియావిధిం,

తా. బ్రాహ్మణునియొక్క శ్వాసమును బంధించినవానికి అపస్మారము గలుగును, దాని నివారణార్థంబై దానహోమక్రియాదుల జేయవలయును.

శనిభూసుతదిననాథనిధనస్థా యస్యజన్మకాలే స్యుః,
నానావ్యాధివధాద్యైః పీడాంచాపస్మారసంభవాం తస్య. 105
(జ్యోతిశ్శాస్త్రే)

పా అష్టమస్థానస్థశనిమంగళసూర్యజనితాపస్మారశాంతయే గ్రహప్రీతయే పూర్వోక్తమేవ సకలం జపాది కుర్యాత్. 106

తా. జన్మకాలమున శని, అంగారకుఁడు, సూర్యుఁడు అష్టమస్థానమందుండినఁ పలువిధములైన రోగములుగాని, అపస్మారముగాని గలుగును. తన్నివారణార్థంబై గ్రహతృప్త్యర్థముగ పూర్వోక్తజపాది సర్వోపచారములం జేయవలయును.

వాతవ్యాధికర్మవిపాకము

దేవానాం బ్రాహ్మణానాంవా ధనాపహరణాత్తథా,
స్వామిద్రోహాద్వాతరోగీ భవేత్తస్యాపి నిష్కృతిః. 107

తా. దేవ బ్రాహ్మణులయొక్క ధనము నపహరించుటవలనగాని, స్వామిద్రోహము వలనగాని, వాతరోగము జనించును. కావున దానికి పరిహారము జేయవలయును.

వాతరోగహరవిధి

గురుప్రత్యర్థితాం యాతో వాతరోగీ భవేన్నరః,
నామమంత్రేణ కుర్వీత జపం హోమం చ శాంతయే. 108

తా. గురువును ద్వేషించువానికి వాతరోగము గలుగును. తన్నివారణార్థంబై ఉక్తరోత్తర జెప్పంబడు అచ్యుత, అనంత, గోవిందాదినామమంత్రములతో జపహోమముల జేయవలయును.

ధనుర్వాతహరవిధి

అనిచ్ఛం త్యక్షతాం యస్తు హ్యుపభుంక్తే పరస్త్రియం,
బలాదాక్రమ్య సనర స్స్వసంధిషు వేదనామ్. 109
తీవ్రా మాప్నో త్యరుచిమార్గ ధనుర్వాతయుతో భవేత్,
జ్వరీ తదుపశాంత్యర్థం మహిషీదాన మాచరేత్. 110
కృచ్ఛ్రాతికృచ్ఛ్రౌ కుర్వీత చాంద్రాయణ మథాపరం,
సూర్యనామజపం చైవ శక్త్యా బ్రాహ్మణతర్పణమ్. 111

నామత్రయం జపే న్మర్త్యో రోగశాంత్యర్థమాత్మనః,
సహస్రనామకంచాపి స్తోత్రం సమ్యగ్విధానతః. 112
అచ్యుతానంత గోవిందే త్యేతన్నామత్రయం ద్విజః,
అయుత త్రితయావృత్త్యా జపే ద్రోగస్య శాంతయే. 113

తా. ఇచ్ఛయించని అక్షతయోనిగల పరస్త్రీతో బలాత్కారముగ సంగమము జేయువానికి సర్వసంధులయందు తీవ్రవేదన, అరుచి, ధనుర్వాతము, జ్వరము మొదలగు రోగములు గలుగును. తన్నివారణార్థంబై మహిషీదాన, కృచ్ఛ్ర, అతికృచ్ఛ్ర, చాంద్రాయణ ప్రాయశ్చిత్తములను, సూర్యనామజపమును, శక్త్యనుగుణ్యముగ బ్రాహ్మణ సంతర్పణమును, నామమంత్రజపమును, సహస్రనామ జపమును, విధాన పూర్వకముగ జేయుటయే గాక అచ్యుత, అనంత, గోవింద అనుమూడు నామమంత్రముల ముప్పది వేలమార్లు జపము జేయవలయును.

పక్షవాతహరవిధి

సభాయాం పక్షపాతీ చ జాయతే పక్షఘాతవాన్,
నిష్కత్రయమితం హేమ సదద్యాచ్చ ద్విజాతయే. 114
శ్రాద్ధం చ వైష్ణవం కుర్యాదాత్మనో హితమిచ్ఛయా,
సప్తధాన్యాని దద్యాచ్చ గోదానం తత్ర కారయేత్. 115

తా. సభయందు పక్షపాతము జేయువానికి పక్షాఘాతవాతము గలుగును. తన్నివారణార్థంబు మూడునిష్కములయెత్తు బంగారును బ్రాహ్మణునికి దానముజేసి వైష్ణవ శ్రాద్ధమును, సప్తధాన్యదానమును, గోదానమును జేయవలయును.

రక్తవస్త్రప్రవాళానాం హారీస్యా ద్రక్తవాతవాన్,
సవస్త్రాం మహిషీం దద్యా త్పద్మరాగసమన్వితామ్. 116

తా. ఎఱ్ఱనివస్త్రములను, పగడములను దొంగలించువానికి రక్తవాతముగలుగును, తన్నివారణార్థంబై పద్మరాగములతోడ వస్త్రయుక్తముగ మహిషీదానమును జేయవలయును.

రక్తవాత రక్తపిత్తహరవిధి

సవర్ణాగమనే వాతరక్తవాన్ జాయతే నరః,
సవర్ణాగమనే వాతపిత్తవానపి జాయతే. 117
లక్ష్మీనారాయణం రూపం సువర్ణేన ప్రకల్పయేత్,
పలేనవా తదర్ధేన తదర్ధేనాథవా పునః. 118
లక్ష్మీనారాయణం రూపం సర్వదా సర్వకామికం,

తా. సవర్ణస్త్రీతో సంగమము జేయువానికి వాతరక్తరోగంబేని, లేక వాత పిత్తరోగంబేని గలుగును. తన్నివారణార్థంబై నాలుగు, లేక రెండు, లేక ఒకరూపాయి యెత్తుబంగారుతో లక్ష్మీనారాయణ ప్రతిమను జేసి దానము జేయవలయును. మఱియు ఈలక్ష్మీనారాయణప్రతిమను సర్వకాలములయందును సర్వకామనావిషయములయందును దానము జేయందగును.

వాతపిత్తహరవిధి

లశునం గృంజనం తాలఫలం వాశ్నాతి యో ద్విజః. 119
సవాతపిత్తరోగీచ భవే చ్చాంద్రాయణం చరేత్,

తా. వెల్లుల్లి, గంజావి, లేక తాటిఫలము - వీనిని భక్షణముసేయు బ్రాహ్మణునికి వాతపిత్తరోగములు గలుగును. తన్నివారణార్థంబై చాంద్రాయణప్రాయశ్చిత్తముల జేయవలయును.

అతిమారుతరోగార్తోపరస్వ హారీవిలోల మతిచేష్టః,
కర్కటసంస్థభానా స్వపుత్రదృష్టే పుమాౙ్ పిశునః. 120
(జ్యోతిశ్శాస్త్రే)

తా. జననకాలమున కర్కాటకరాశియందు సూర్యుఁడుండి శనివీక్షణమును గలిగియుండిన కొంటరితనము, వాతరోగము, చోరవృత్తి, చంచలచిత్తము గలుగును.

వాతపిత్తోద్భవాపీడా హీనజై రుగ్రవిగ్రహః,
విదేశగమనంచాపి సౌరిమధ్యే యదాశిఖీ. 121

తా. జననకాలమున శనిమధ్యమునందు కేతుసంబంధము గలిగియుండిన వాతపిత్తరోగము గలుగును. మఱియు హీనజాతివలన భయంకరమైన కలహంబేని, పరదేశ గమనంబేని గలుగును.

ఆమవాతకర్మవిపాకము

వా. హుతాగ్నినిర్వాపకోహ్యామవాతవానితి వచనాత్, తదుక్తదోష శాంతయే అయుతసంఖ్యాకో గాయత్రీజపః. 122

తా. హోమాగ్ని నార్పినవానికి ఆమవాతము జనించును. తన్నివారణార్థంబై పదివేలమార్లు గాయత్రీజపమును జేయవలయును.

వా. అష్టమోగురురామస్యకర్తాచేతి వచనాత్, అష్టమస్థానస్థితగురు జనితామవాతరోగోపశాంతయే తత్ప్రీతయే పూర్వోక్తమేవ జపహోమపూజాదానాదికం కుర్యాత్, తేనోపశామ్యతి. 123
(జ్యోతిశ్శాస్త్రే)

తా. జనన కాలమున అష్టమస్థానమునందు బృహస్పతియుండువానికి ఆమవాతము గలుగును. తన్నివారణార్థంబై పూర్వోక్తజపహోమ పూజాదానాదుల జేయవలయును.

అజీర్ణ శూలకర్మవిపాకము

శూద్రస్యైవతు భుక్తాన్న మవ్రతస్య ద్విజస్యచ,
శూలవ్యాధి ర్భవే న్నిత్య మజీర్ణాచ్చాతిపీడితః.

తా. బ్రాహ్మణుండు శూద్రాన్నమునుగాని, లేక దుర్వృత్తిగల బ్రాహ్మణాన్నమునుగాని భుజించిన నెల్లప్పుడు శూల, అజీర్ణము గలుగును.

ప్లీహశూల

విశ్వాసవిషదాతాచ ప్లీహవా జ్జాయతే నరః. 125

తా. తనయందు విశ్వాసముగ నుండువానికి విషంబిడుటవలన ప్లీహశూల గలుగును.

జఠరశూల

శ్రుతాధ్యయనసంపన్నం యాచితార మకించనం,
బ్రాహ్మణం దాంత మాహూయ దానార్థం న దదాతి యః. 126
సభవే జ్జఠరీశూలీ తథాధ్మానీచ కర్హిచిత్,

తా. వేదాధ్యయనము సేయువాడు, శ్రోత్రియుండు, యాచకుడు, దరిద్రుడు, శమదమాదిసాధనయుక్తుడు నగు బ్రాహ్మణుని బిలిపించి దానముజేయకుండిన వానికి ఉదరశూల, కడుపుబ్బరము గలుగును.

శమనము

కృచ్ఛ్రాతికృచ్ఛ్రచాంద్రాణి సకుర్యా ద్రోగయుక్తయే. 127

తా. జఠరశూలగలవాడు కృచ్ఛ్ర, అతికృచ్ఛ్ర, చాంద్రాయణ ప్రాయశ్చిత్తములజేసిన నది నివర్తించును.

అరుచిశూల

వా. శ్రద్ధాహీనో ధనవా న్దానే ష్వరతి స్తామసదానీ వాయసో
రుచిమా న్శూలీజాయేతాత్రైవనిస్తారః. 128

తా. ధనవంతుడుగ నుండువాడు శ్రద్ధాహీనముగగాని, లేక తామసముగగాని దానముజేసిన అరుచి, శూల గలుగును.

శమనము

చాంద్రాయణం చాతికృచ్ఛ్రం ప్రాజాపత్య మథాపరం,
హోమాద్యపిచ కుర్వీత వ్యాధ్యాదే రసురూపతః. 129

తా. అరుచి, శూల గలవాఁడు చాంద్రాయణ, అతికృచ్ఛ్ర, ప్రాజాపత్య ప్రాయశ్చిత్తములగాని, రోగ తారతమ్యానుగుణ్యముగ హోమాదులగాని జేయవలయును.

సాక్షాద్ధంతి గవాదీని యః పునర్జననాంతరే,
శిరోరోగీ శ్రోత్రరోగీ శూలీచారుచిమాన్భవేత్. 130

తా. ఆవునుగాని లేక బ్రాహ్మణులు మొదలగువారినిగాని జన్మాంతరమున స్వయముగ జంపినవారికి మస్తకశూల, కర్ణశూల, ఉదరశూల, లేక అరుచి గలుగును.

శమనము

ఏతన్నివృత్తయే వర్షం ద్వివర్షంవా త్రివర్షకం,
చరేద్ఘృతవ్రతంచాంతే గోహిరణ్యాదికం దిశేత్. 131

తా. పూర్వోక్తమైన గోహత్యాదిదోషములు నివర్తించుటకై ఒక సంవత్సరంబేని, లేక రెండు సంవత్సరంబులేని, లేక మూడుసంవత్సరంబులేని ఘృతవ్రతమును జేసి అంత్యమున, బ్రాహ్మణునికి ఆవును, సువర్ణమును దానము చేయవలయును.

కటిశూలకర్మవిపాకము

గోగామీ కటిశూలీస్యాత్తస్య చాంద్రాయణం తథా,
కృచ్ఛ్రంచైవాతికృచ్ఛ్రంచ జపం సౌరంచ నిర్దిశేత్. 132

తా. గోగమనము జేయువానికి కటిశూల గలుగును. తన్నివారణార్థంబై చాంద్రాయణ, కృచ్ఛ్రాతికృచ్ఛ్రమునుగాని, సౌరజపమునుగాని చేయవలయును.

మైథునం శృణుయాత్పిత్రోః కర్ణశూలీ భవేత్తుసః,
స్యాచ్చైవ బధిరః కించిత్కపాలేఽసహ్యశబ్దవాన్. 133

తా. మాతాపితృమైథునము నాకర్ణించువానికి కర్ణశూలగాని, చెవిటితనముగాని, లేక కపాలమున అసహ్యమైన శబ్దముగాని గలుగును.

శమనము

నిష్కవింశతికం దద్యాద్బ్రాహ్మణాయ కుటుంబినే,
విష్ణుప్రకాశకాన్మంత్రాన్ జపేద్రోగోపశాంతయే. 134

తా. కర్ణశూల శమించుటకై కుటుంబియగు బ్రాహ్మణునికి ఇరువది నిష్కముల యెత్తు సువర్ణదానమునుగాని, లేక విష్ణుదేవతాకమంత్రజపములుగాని జేయవలయును.

హస్తశూల

పూర్వజన్మని నాస్తిక్యాత్సంధ్యాదిరహితో ద్విజః,
హస్తశూలీ సంభవతి నిష్కద్వాదశకం దిశేత్, 135

తా. జన్మాంతరమున నాస్తికుఁడై సంధ్యాదికర్మల జేయకుండిన బ్రాహ్మణునికి హస్తశూల గలుగును. తన్నివారణార్థంబై ౧౨ నిష్కములయెత్తు బంగారమును దానము చేయవలయును.

—శమనము—

భోజయేద్బ్రాహ్మణాఞ్ఛక్త్యా జపే త్సౌరం హిరణ్యదః. 136

తా. హస్తశూలగలవాఁడు శక్త్యనుగుణముగ బ్రాహ్మణులకు భోజనంబిడి సువర్ణమును దానముజేసి సౌరజపమును చేయవలయును.

—నయనశూల—

నగ్నాం పరస్త్రియం దృష్ట్వా సూర్యంవాస్తమయోదయే,
నేత్రశూలీ భవేత్సోఽపి నేక్షితుం క్షమతే దిశః. 137

తా. నిర్వాణముగ నుండునప్పుడు పరస్త్రీని జూచెడువానికిగాని, లేక ఉదయాస్తమయకాలముల సూర్యావలోకము జేసెడివానికిగాని నేత్రమునందు శూలరోగము గలుగును. దానివలన దిక్కుల జూచుట అశక్యం బగును.

—శమనము—

వర్చో మే దేహి మంత్రేణ జపస్సా దష్టచాయుతం,
వయస్సుపర్ణాఇతిచ మంత్రైస్సించేచ్చ వారిణా. 138

తా. నేత్రశూలరోగి, "వర్చో మే దేహి" అను మంత్రమును ౧౦౦౦౮ మార్లు జపించుటయేగాక "వయస్సుపర్ణా" అను మంత్రముతో అభిషేకముసగా చేయవలయును.

—శూలకర్మవిపాకము—

శూలీపరోపతాపేన జాయతే వపుషా తనుః,
సోఽన్నదానం ప్రకుర్వీత తథా రుద్రం జపేద్బుధః. 139

తా. పరునికి దుఃఖము గలుగజేసెడువానికి శూలరోగము జనించి శరీరము కృశించును. తన్నివారణార్థంబై అన్నదానమునుగాని, లేక రుద్రజపమునుగాని, చేయవలయును.

—ఆనాహ, ఉదావర్తకర్మవిపాకము—

వా. దేవద్విజక్షేత్రతటాకవల్మీకకూపాదీనాం యోభేదనం కరోతి తం వాయసోనామగ్రహో గృహ్ణాతి. తల్లక్షణ మాధ్మానోదావర్తీజ్వరారుచిమార్గే పాదదాహీచ జాయతే. 140

తా. దేవబ్రాహ్మణుల భూమినపహరించినవానికిని, చెఱువులు, పుట్టలు, బావులు మొదలగువాని నశింపజేసినవానికిని, వాయసమనుగ్రహము సోఁకును. దానివలన కడుపుబ్బరము, ఉదావర్తము, జ్వరము, అరుచి, అరకాలియందు మంట అనునవి గలుగును.

మధ్యేపాపగ్రహయో శ్చంద్రే మదనే స్థితేఽర్కజే జంతోః,
శ్వాసక్షయవిద్రధిగుల్మప్లీహాదిపీడిత స్సనరః. (జ్యోతిశ్శాస్త్రే.) 141

తా. జననకాలమునందు పాపగ్రహమధ్యమున చంద్రుఁడుండి సప్తమస్థానమున శనియుండిన శ్వాసము, క్షయము, విద్రధి, గుల్మము, ప్లీహము మొదలగురోగములు గలుగును.

గుల్మరోగకర్మవిపాకము

గురుప్రత్యర్థితాం యాతో గుల్మవాన్ జాయతే నరః,
ఆచరే త్తన్నివృత్త్యర్థం మాసమేకం పయోవ్రతమ్. 142

తా. గురుతిరస్కారకార్యము జేయువానికి గుల్మరోగము జనించును. అది నివారించుటకై ఒకమాసము పయోవ్రతమును జేయవలయును.

హృద్రోగకర్మవిపాకము

ఉదక్యావీక్షితం భుక్త్వా జాయతే కృమిలోదరః,
గోమూత్రయావకాహార స్సప్తరాత్రేణ శుద్ధ్యతి. 143

తా. రజస్వలగా నుండు స్త్రీ యవలోకనముజేసిన యన్నమును భుజించుటవలన ఉదరమున క్రిములు జనించును. అది నివర్తించుటకై ఏడుదినములు గోమూత్రమును యవధాన్యమును భుజింపవలయును.

అభక్ష్య భక్షణేచైవ జాయంతే కృమయో హృది,
అథవా తద్విశుద్ధ్యర్థ ముపోష్యం భీష్మపంచకమ్. 144

తా. అభక్ష్యపదార్థములను భుజించుటవలన ఉదరమున క్రిములు జనించును. తన్నివారణార్థంబై భీష్మపంచక ముపవాసమును జేయవలయును.

గజేచ నిహతేవాశ్వే కృమి కుక్షిస్తు జాయతే.

తా. ఏనుగును, లేక గుఱ్ఱమును జంపినవానికి ఉదరమున క్రిములు జనించును.

మృతే భర్తరి యానారీ నీలీవస్త్రం ప్రధారయేత్,
సామృతా నరకం యాతి కృమికుక్షి స్తతఃపరమ్. 146

తా. పెనిమిటిమరణానంతరమున నీలివస్త్రమును ధరించినస్త్రీ మరణానంతరము నరకము ననుభవించి రెండవజన్మమున కడుపులో క్రిమిపీడగలదై జనించును.

పాటితహృదయో హింబుకే నిర్వాహనబాంధవార్తిసతిసౌఖ్యాం,
బాల్యే వ్యాధితదేహో నఖరోమధరో భవే త్సోగిః. 147
(జ్యోతిశ్శాస్త్రే.)

తా. జననకాలమునందు నాలవయింటిలో శనిగ్రహంబుండిన ఆమ్మనొప్పి, బంధుపీడ, భార్యాసౌఖ్యము, బాల్యమునందు వ్యాధి, నఖకేశధారణముగలవాఁడై యుండును.

మూత్రకృచ్ఛ్రకర్మవిపాకము

గురుజాయాగభిగమనా న్మూత్రకృచ్ఛ్రం ప్రజాయతే,
తేనాపి నిష్కృతిః కార్యా శాస్త్రదృష్టేన వర్త్మనా.
పశుయోనౌచ గమనా న్మూత్రకృచ్ఛ్రం ప్రజాయతే,
తిలపాత్రత్రయంచైవ సదద్యా దాత్మశుద్ధయే. 148

తా. గురుభార్యాసంగమము జేసినవానికి మూత్రకృచ్ఛ్రము జనించును. తన్నివారణార్థంబై శాస్త్రమున జెప్పఁబడియుండు ప్రకారము శాంతి చేయవలయును. పశుమైథునము జేయువానికి మూత్రకృచ్ఛ్రము జనించును. కావున నాత్మశుద్ధ్యర్థము మూడుతిలపాత్రల దానము జేయవలయును.

జన్మకాలే యదాయస్య సప్తమే భవతి భాస్కరః,
రాహుయుక్తః ప్రకురుతే మూత్రకృచ్ఛ్రాదికాం రుజమ్. 150
(జ్యోతిశ్శాస్త్రే)

తా. జన్మకాలమున సప్తమస్థానమునందు శనిరాహువులు గలవానికి మూత్రకృచ్ఛ్రాదిరోగములు జనించును.

అశ్మరీకర్మవిపాకము

వా. పరస్త్రీగామినో హ్యపస్మారీ భవ త్యశ్మరీవాన్. 151

తా. పరస్త్రీగమనము సేయువానికి అపస్మారముగాని, అశ్మరీమూత్రకృచ్ఛ్రముగాని జనించును.

శమనము

వా. స్వర్ణదానం కార్యం తస్య సర్వరోగే దానస్యోక్తత్వాత్. 152

తా. కావున వాని నివారణార్థమై స్వర్ణదానమును జేయవలయును.

వా. శూలప్రమేహపీడిత మశ్మర్యోపహతమాననంచాపి జనయతి రవిణాదృష్టో జీవగ్రహే చంద్రజపురుషం, గురుగ్రహవర్తమాన రవిదృష్టబుధజనితాశ్మరీరోగ ప్రతీకారపూర్వకం బుధప్రీతయే పూర్వోక్తమేవ జపాదికం కుర్యాత్ (జ్యోతిశ్శాస్త్రే.) 153

తా. జననకాలమునందు గురువుతోడ బుధుఁడుండి సూర్యునిచే జూడంబడు

చుండిన శూల, ప్రమేహము, అశ్మరీరోగము గలుగును. కావున వానిశమనార్థంబై బుధగ్రహప్రీత్యర్థము పూర్వోక్తజపాదులు చేయవలయును.

ప్రమేహకర్మవిపాకము

చాండాలీగమనా త్సర్వప్రమేహవ్యాధిమా న్భవేత్,
క్షుత్పిపాసాతురశ్చైవ జాయతే తస్యనిష్కృతిః. 154
చాంద్రాయణత్రయం కుర్యా ద్యవమధ్యం తథాపరే,
జుహుయా త్సర్పిషాచైతా ఞ్జపేన్మంత్రా స్సమాహితః. 155
వా. ఇదమాపః ప్రవహతేతి. 156

తా. చండాలస్త్రీగమనము జేయువానికి సర్వమేహరోగములుగాని, ఆఁకలి, దప్పి అనురోగములుగాని జనించును. కావున వానిశమనార్థంబై మూడుయవమధ్యచాంద్రాయణప్రాయశ్చిత్తములచేసి రెండవదినమున "ఇదమాపః ప్రవహతి" అనుమంత్రజపమును, మఱియు నీమంత్రముతోడనే సహస్రాజ్యహోమముల జేయవలయును.

శూలమేహకర్మవిపాకము

తిర్యగ్గామినా సశూలేన ప్రమేహేనయుతో భవేత్,
కుర్యా త్సాంతపనాదీని ప్రాయశ్చిత్తం యథావిధి. 157

తా. ఆవు, ఎనుము మొదలగుజంతువుల మైథునముజేసినవానికి శూలమేహము జనించును. తన్నివారణార్థంబై యథావిధిగ సాంతపనాదిప్రాయశ్చిత్తముల జేయవలయును.

వాతమేహకర్మవిపాకము

పర్వవ్యవాయీ మనుజః కన్యాగామీ తథైవచ,
వాతప్రమేహయుక్తస్స్యాత్కుర్యా చ్చాంద్రాయణత్రయమ్.

తా. అమావాస్య, పూర్ణిమ మొదలగు పర్వతిథులయందు స్త్రీసంగమముగాని, లేక కన్యాసంగమముగాని జేయువానికి వాతమేహము జనించును. తన్నివారణార్థంబై మూడుచాంద్రాయణప్రాయశ్చిత్తములు చేయవలయును.

మధుమేహకర్మవిపాకము

మధుమేహీ మాతృగామీ సతతం జాయతే నరః,
పితృభార్యాభిగామీచ జలమేహీ నరాధమః. 159
యోగచ్ఛే ద్భగినీం నిత్యం మిక్షుమేహీ భవేన్నరః,
ప్రాయశ్చిత్తం క్రమాదత్ర షడ్వర్షాణ్యథ పంచచ. 160
తత్రబ్రాహ్మణా న్భోజయే త్పుష్టిముచ్యతే,

తా. మాతృగమనము చేసినవానికి మధుమేహమును, చవతితల్లిగమనము జేసినవానికి జలమేహమును, సహోదరీగమనము జేసినవానికి ఇక్షుమేహమును జనించును. వానినివారణార్థంబై జెప్పఁబడిన ప్రాయశ్చిత్తములను క్రమముగ ఆరు, ఐదు, మూడు సంవత్సరములు జేయవలయును.

ఉదరకర్మవిపాకము

యో బ్రహ్మావిష్ణురుద్రాణాం మధ్యేచైకం విభావయేత్. 161
సాధయే దురదవ్యాధియుక్తో భవతి మానవః,

తా. ఎవఁడు బ్రహ్మ, విష్ణు, రుద్రులలో నొకనినేయధికముగ భావించి సాధించెడినో అట్టివానికి ఉదరరోగము గలుగును.

శమనము

కుర్యా త్కృచ్ఛ్రం చాతికృచ్ఛ్రం చాంద్రాయణ మథాపరమ్.162
సహస్రకలశస్నాన మీశ్వరస్యతు కారయేత్,

తా. ఉదరరోగనివారణార్థంబై కృచ్ఛ్ర, అతికృచ్ఛ్ర, చాంద్రాయణాదిప్రాయశ్చిత్తములను, రుద్రునికి సహస్రకలశములతో నభిషేకమును చేయవలయును.

జలోదరకర్మవిపాకము

రాజ్ఞావాతు నియుక్తేన నియుక్తో ధర్మనిశ్చయే,
పురోహితః ప్రాడ్వివాక స్సచివో వాన్యథా చరేత్. 163
జలోదరత్వం ప్రాప్నోతి తస్య వక్ష్యామి నిష్కృతిం,

తా. ధర్మనిర్ణయమునకై నియమింపఁబడిన రాజుగాని, లేక రాజుచే నియమింపఁబడిన పురోహితుఁడుగాని, న్యాయాధిపతిగాని, మంత్రిగాని న్యాయవిరుద్ధముగ జరిగించిన జలోదరము గలుగును. దానికి శాంతిని వచించెదను.

శమనము

పయసా వర్తయే న్మాసత్రితయం వ్రతముత్తమమ్. 164
సహస్రకలశస్నానం మహాదేవస్యచైవహి,
భోజయేచ్చ శతంవిప్రా న్ముచ్యతే కిల్బిషాత్తతః. 165

తా. జలోదరశమనార్థంబై మూఁడుమాసములు పయోవ్రతమును, మహాదేవునకు సహస్రకలశస్నానమును చేయించి నూరుబ్రాహ్మణులకు భోజనం బిడవలయును.

ఉదరకర్మవిపాకము

గర్భపాతనజారోగా యకృత్ప్లీహాజలోదరాః,
తేషాం ప్రశమనార్థాయ ప్రాయశ్చిత్తమిదం స్మృతమ్. 166

తా. గర్భపాతము గలుగ జేయుటచే యకృత్ప్లీహ, జలోదరము జనించును. వాని శమనార్థమై ప్రాయశ్చిత్తమును వచించెదను.

శమనము

ఏతేషు దద్యాద్విప్రాయ జలధేనుం విధానతః,
సువర్ణరౌప్యతామ్రాణాం పలత్రయసమన్వితామ్. 167

తా. పైఁజెప్పఁబడిన రోగశమనార్థంబై బ్రాహ్మణులకు విధ్యుక్తముగ మూఁడు పలములయెత్తు బంగారునేని, వెండినేని, తామ్రమునేని జలధేనువుతోడ దానముసేయ వలయును.

ప్లీహోదరకర్మవిపాకము

భృతకాధ్యాపకోయస్తు కన్యాదూషణతత్పరః,
ప్లీహవాన్ సంభవే ద్విప్రో జపే చ్ఛ్రీసూక్తమేవహి. 168

తా. వేతనముదీసికొని నధ్యయనము జెప్పెడువాఁడును, కన్యాదూషణము జేసెడి వాఁడును ప్లీహరోగపీడితుండగును. తచ్ఛమనార్థంబై శ్రీసూక్తజపమును జేయవలయును.

శమనము

అయుతత్రయసంఖ్యాకం ప్లీహోదరవిముక్తయే,
ప్రత్యృచంచ భవే ద్ధోమ శ్చరుణా సర్పిషా పృథక్. 169

తా. ప్లీహోదరముగలవాఁడు ముప్పదివేలమార్లు శ్రీసూక్తమును జపింపవలయును. మఱియుప్రతిఋక్కుచేతఅన్నాజ్యములప్రత్యేకప్రత్యేకముగ హోమము జేయవలయు.

శోఫకర్మవిపాకము

అద్రౌమార్గే నదీతీరే ఛాయాయాం పులినే నరః,
మూత్రం పురీషం వల్మీకే యత్ప్రముంచే జ్జలేపివా. 170
శ్వయథువ్యాధిమాప్నోతీత్యేవమాహ సదాశివః,
ఇంద్రంవఇతిమంత్రంహి జపేదష్టోత్తరాయుతమ్. 171
ఆపోహిష్ఠేతి హోమస్స్యా చ్చరుణా సర్పిషాయుతం,

తా. పర్వతము, మార్గము, నదీతీరము, నీడ, ఇసుకదిన్నె, పుట్ట, జలము అను వానియందు మూత్రమునుగాని, మలమునుగాని విసర్జనము సేయువానికి శోఫరోగము గలుగునని మహాదేవుఁడు వచించెను. తద్దోషశమనార్థంబై "ఇంద్రంవఇతి" అనుమంత్రముతో ౧౦౦౦౦౮ అష్టోత్తరజపమును "ఆపోహిష్ఠేతి" అనుమంత్రముతో అన్నాజ్య హోమములను జేయవలయును.

శోఫహరప్రతిమాదానము

శోఫః పంచకరస్త్రీణ్ణో దశాస్య శ్చరచాతధృక్. 172

దధానం ఛురికా ఘంటాం కులిశంచ కృశ స్తథా,

తా. క్షోభరోగమున ఐదుచేతులు, పరిముఖములు, క్షారత్వము, బాణము ధనుస్సు, కత్తి, గంట, వజ్రము అనువానిని ధరించుకొని శరీరము కృశించియుండునటుల రోగప్రతిమం జేసి దానము జేయవలయును.

గళగండకర్మవిపాకము

గళగండీ గణద్రవ్యహర్తా భవతి మానవః. 173

దానేన తత్ప్రతీకారం వక్ష్యామి శృణు భాస్కర,

మాణిక్యం పద్మరాగంచ వజ్రముక్తిక మేవచ. 174

వైడూర్యం పుష్యరాగంచ నీలం మరకతం తథా,

ఏభిర్మాలాం ప్రకుర్వీత సూత్రమన్యత్ర రాజతమ్. 175

అలాభే మౌక్తికాద్యన్యత్రిమైర్మాలాం ప్రకల్పయేత్,

సర్వత్ర రాజతం సూత్రమితి వేదే ప్రకల్పితమ్. 176

తామ్రపాత్రే వినిక్షిప్య తిలానా ముపరిన్యసేత్,

తిలానాంచ పరిమాణం ద్రోణపంచకమిష్యతే. 177

వా. తతఊర్ధ్వం నవగ్రహాదిమహాశాంతిం కుర్యాత్. రత్నమాలాం పూజయిత్వా వేదశాస్త్రవిదే బ్రాహ్మణాయ దద్యాత్.

తా. సముదాయద్రవ్యము నపహరించువానికి గళగండరోగము గలుగును. తన్ని వారణార్థంబై మాణిక్యము, పద్మరాగము, వజ్రము, ముత్తియములు, వైడూర్యము, పుష్య రాగము, ఇంద్రనీలమణి, పచ్చలు అనువానినిగాని, వానిలో కొన్నికొడివానినిగాని వెండితీగలో జేర్చి మాలికజేసి తామ్రపాత్రయం దైదు ద్రోణములయెత్తు నువ్వులు బోసి దానిపై నామాలిక నునిచి నవగ్రహాది మహాశాంతింజేసి పూజించి వేదశాస్త్ర సంపన్నుం డగు బ్రాహ్మణునికి దానము జేయవలయును.

గండమాలకర్మవిపాకము

అధ్యాపయతి శిష్యాంస్తు యః ప్రత్యార్థ్యగురు స్తథా,

శిష్యో గురుం వంచయిత్వా యోధితే శృణుతస్యచ. 179

జాయతే గండమాలాఖ్యో రోగ స్తదుపశాంతయే,

అభక్ష్యపానపాయీవా గండమాలి భవేన్నరః. 180

కృచ్ఛ్రత్రయం ప్రకుర్వీత చాంద్రాయణ మథాపరం,

అష్టోత్తరసహస్రంతు జపే త్పురుషసూక్తకమ్. 181

సౌరమంత్రజప స్తస్వచ్ఛక్త్యా బ్రాహ్మణభోజనం,

ఇతి కృత్వా నరస్సమ్యగ్గళగండా ద్విముచ్యతే. 182

తా. గురువు శిష్యుని వంచించి యధ్యయనము చెప్పుటవలనగాని, లేక శిష్యుఁడు గురువును వంచించి యధ్యయనము సేయుటవలనగాని, లేక అభక్ష్యభక్షణములవలన గాని, మద్యాదిపానములవలనగాని గండమాల జనించును. తన్నివారణార్థంబై మూఁడు కృచ్ఛ్రములు, లేక చాంద్రాయణము, అష్టోత్తరసహస్రపురుషసూక్తజపము, లేక అష్టోత్తరసహస్ర సౌరమంత్రజపము, బ్రాహ్మణసంతర్పణ మొదలగు నుపచారములు శక్త్యను గుణ్యముగ జేయవలయును.

శ్లీపదకర్మవిపాకము

స్వగోత్రాయాభిగమనా చ్ఛ్లీపదీ జాయతే నరః,
యోన్యామసృక్చ స్రవతి తత్ర చాంద్రాయణం చరేత్. 183
మాంసం పయోవ్రతంచైవ తస్మాద్రోగాత్ప్రిముచ్యతే,

తా. స్వగోత్రస్త్రీతో సంగమముజేయువానికి శ్లీపదరోగము జనించును. మఱియు, స్త్రీ స్వగోత్రపురుషునితో సంగమముజేసిన యోనివలన రక్తస్రావము గలుగును. వానిశమనార్థంబై చాంద్రాయణప్రాయశ్చిత్తమును, ఒకమాసమువఱకు పయోవ్రతమును జేయవలయును.

శ్లీపదరోగప్రతిమాదానము

శ్లీపదస్త్రిపదః కుంఠః పతేత్ తురధనుర్ధరః. 184

తా. మూఁడుపాదములు, కుంఠత్వము, ఏనుగకాలుంగలదై దిగువబడునటులనుండు నట్టి శ్లీపదరూపప్రతిమను జేయించి దానముజేయవలయును.

మస్తకవ్రణకర్మవిపాకము

జాత్యుత్తమస్త్రీగమనా జ్జాయతే మస్తకవ్రణీ,
తత్పాతకవిశుద్ధ్యర్థం ప్రాజాపత్యవ్రతం చరేత్. 185

తా. ఉత్తమజాతిగలస్త్రీతో సంగమముజేయువానికి శిరమున వ్రణము గలుగును. తద్దోషనివారణార్థంబై ప్రాజాపత్యవ్రతమును జేయవలయును.

భగందరకర్మవిపాకము

స్వగోత్రస్త్రీప్రసంగేన జాయతేచ భగందరీ,
తేనాపి నిష్కృతిః కార్యా మేషీదానేన యత్నతః. 186
దేవానాం యోముఖం హవ్యవాహనస్సర్వపూజితః,
తస్మాత్త్వం వాహనం పూజ్యం దేవైస్సేంద్రైర్మహర్షిభిః. 187
భగందరః పూర్వకర్మవిపాకోత్థంతు యన్మమ,

తత్సర్వం నాశయ క్షిప్రం సౌఖ్యంచాపి ప్రవర్ధయ. 188

తా. స్వగోత్రస్త్రీతో సంగమము సేయువానికి భగందరము గలుగును. తన్నివారణార్థంబై (బంగారుగిట్టలు, వెండికొమ్ములు మొదలగువానితో నలంకరింపఁబడిన) మేకను "దేవానాం యోముఖం హస్య" మనుమంత్రములో స్తుతించి దానము చేయవలయును.

ఉపదంశకర్మవిపాకము

మాతృగామీ భవేద్యస్తు తస్య లింగం వినశ్యతి,
చాండాలీగమనేచైవ హీనకుష్ఠః ప్రజాయతే. 189

తస్య ప్రతిక్రియాం కర్తుం కుంభ ముత్తరతో న్యసేత్,

వా. తత్రోపరి కుబేరప్రతిమాం సౌవర్ణీం కృష్ణవస్త్రావృతాం మాల్యభూషితా మావాహనాది షోడశోపచారైః ప్రత్యహం పూజయేత్. అథర్వణవేదపారాయణం కుర్యాత్. సమాప్తే పారాయణే ప్రతిమా బ్రాహ్మణాయ దద్యాత్. దానమంత్రః. 190

నిధీనా మధిపో దేవ శ్శంకరస్య ప్రియస్సఖా,
సౌమ్యాశాధిపతి శ్శ్రీమా న్మమపాపం వ్యపోహతు. 191

ఇమంమంత్రం సముచ్చార్య హ్యాచార్యాయ యథావిధి,
దద్యాదేవం హీనకుష్ఠీ లింగనాశీచ శుధ్యతి. 192

తా. మాతృగమనము సేయువానికి లింగనాశనము గలుగును. మఱియు చండాలస్త్రీగమనము సేయువానికి శ్వేతకుష్ఠువు గలుగును. తద్దోషనివారణార్థంబై అగ్నికి నుత్తరదిశయందు కలశమును స్థాపించి దానిపై బంగారుతో కుబేరప్రతిమం జేసి యునిచి నల్లనివస్త్రముగట్టి పుష్పమాలికలచే నలంకరించి ప్రతిదిన మావాహనాది షోడశోపచారములచే బూజించి దాని కెదురుగ అథర్వణవేదపారాయణమును జేసి సమాప్తియైన పిదపనా ప్రతిమను "నిధీనా మధిపో దేవేత్యాది" మంత్రముతో యథావిధిగ నాచార్యునికి దానము జేసిన హీనకుష్ఠము, లింగనాశనరోగము నివర్తించును.

కుష్ఠరోగకర్మవిపాకము

పరుషం భాషతే వ్యర్థం సత్యద్దోషయుతో భవేత్,
చాంద్రాయణత్రయం కుర్యా త్కృచ్ఛ్రదద్యా ద్దోషధానిచ. 193

వైద్యశాస్త్రాని విప్రాయ శక్త్యా బ్రాహ్మణభోజనం,

తా. మఱియొకనితో కఠోరముగను వ్యర్థముగ మాటలాడువానికి కుష్ఠరోగము గలుగును. తన్నివారణార్థంబై మూడుచాంద్రాయణ కృచ్ఛ్రముల జేసి వైద్యశాస్త్రము

నందు జెప్పంబడియుండుగోషధములను శక్త్యనుగుణముగ బ్రాహ్మణుని కియ్యవలయును. మఱియు శక్త్యనుగుణ్యముగ బ్రాహ్మణసంతర్పణమును జేయవలయును.

దుశ్చర్మత్వహారము

గురుతల్పగదోషాచ్చ గవిమైథునదోషతః. 194
దుశ్చర్మాస్యాదసౌ కుర్యా ద్గురుతల్పాతిదేశతః,
చాంద్రాయణత్రయం కుర్యా త్తతోదోషా త్ప్రముచ్యతే. 195

తా. గురుభార్యతోగాని, లేక గోవుతోగాని సంగమము సేయువానికి కుష్ఠువు గలుగును. తన్నివారణార్థంబై మూడు చాంద్రాయణముల జేయవలయును.

ముఖరోగ కర్మవిపాకము

కూటసాక్షీ భవే ద్వక్త్రరోగీ శోణితపిత్తవాన్,
కృచ్ఛ్రాతికృచ్ఛ్రౌ కుర్వీత చాంద్రాయణ మథాపరమ్. 196
కుర్యా త్కూష్మాండహోమంచ గాయత్రీ మయుతం జపేత్,
దద్యా ద్ధిరణ్యం వ్రీహీంశ్చ ముఖరోగస్య శాంతయే. 197

తా. తప్పుసాక్ష్యము సెప్పెడువానికి ముఖరోగము, రక్తపిత్తరోగము గలుగును. తన్నివారణార్థంబై కృచ్ఛ్ర, అతికృచ్ఛ్ర, చాంద్రాయణప్రాయశ్చిత్తముల జేసికొని కూష్మాండహోమమును, పదివేలమారులు గాయత్రీజపమును జేసి సువర్ణమును, ధాన్యమును దానము జేయవలయును.

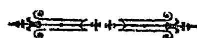
కర్ణరోగకర్మవిపాకము

మాతాపితృగురూణాంచ దేవబ్రాహ్మణయో స్తథా,
శృణోతి నిందాం బుద్ధ్యా యః కర్ణాభ్యాం తస్యశోణితమ్. 198
పూయంచైవ ప్రవత్యస్య శాంతిః కృచ్ఛ్రచతుష్టయాత్,
హిరణ్యరక్తవస్త్రాణాం దానా ద్బ్రాహ్మణభోజనాత్. 199
జపాద్ధోమాచ్చ భవతి సౌరమంత్రేణ శక్తితః.

తా. తల్లి, తండ్రి, గురువు, దేవతలు, బ్రాహ్మణులు మొదలగువారినిందను బుద్ధిపూర్వకముగ వినుచుండినవానికి చెవియందు రక్తము, చీము, స్రవించును. తన్నివారణార్థంబై నాలుగుప్రాజాపత్యకృచ్ఛ్రప్రాయశ్చిత్తములంజేసి బంగారును ఎఱ్ఱనివస్త్రమును దానముసేయుటయేగాక బ్రాహ్మణసంతర్పణను, శక్త్యనుగుణముగ సౌరమంత్రజపహోమములను జేయవలయును.

చతుర్వింశ ప్రకరణమ్.

పంచవింశప్రకరణము

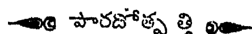
రసగంధకాది ద్రవ్యశుద్ధినిరూపణః

శ్లో. విశ్వనాథం జగన్నాథం లోకనాథం జగద్గురుం,
సర్వజ్ఞం పార్వతీనాథం లింగమూర్తి మహం భజే. 1

తా. సకలప్రపంచమునకు ప్రభువు, జంగమప్రపంచమునకు ప్రభువు, స్థావరప్రపంచమునకు ప్రభువు, జగద్గురువు, సర్వజ్ఞుఁడు, లింగమూర్తిస్వరూపుఁడు నగు పార్వతీపతిని నేను భజించెదను.

శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః,
వక్ష్యామి వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిమ్. 2

తా. నీలకంఠవంశమనెడి క్షీరసముద్రమునకు చంద్రుఁడై బసవరాజని పేర్కొనంబడిన నేను వైద్యగ్రంథములలో కడుశ్రేష్ఠంబైన బసవరాజీయ మను నీగ్రంథము యొక్క పంచవింశప్రకరణమును వచియింపుచున్నాఁడను.

పారదోత్పత్తి

స్కందాత్తారకహింసార్థం కైలాసే ప్రార్థితస్సురైః,
కరుణాత్మా మహాదేవః పార్వతీవల్లభ శ్శివః. 3
రతౌ శంభోః చ్యుతం రేతో గృహీతం వహ్నినా ముఖే,
క్షిప్తం తేన చతుర్దిక్షు క్షమాయాం తత్పృథక్పృథక్. 4
సౌమ్యాది దిక్త్రయస్యాంత ర్గౌరీశాపా న్న కార్యకృత్,
పశ్చిమాయాంతు యత్క్షిప్తం దిశి తత్సర్వకార్యకృత్. 5
ఏతోత్పత్తి స్సమాఖ్యాతా పారదస్య మనీషిభిః, (ఆయుర్వేదే)

తా. తారకాసురవధార్థమై కుమారస్వామిని జనింపంజేయవలయునని కరుణాత్ముండును, మహాదేవుండును, పార్వతీవల్లభుండును నగునీశ్వరుని దేవేంద్రుఁడు మొదలగు సమస్తదేవతలు ప్రార్థింప నతండు కుమారస్వామి జననార్థమై పార్వతితో సంభోగముజేయ వీర్యము పతనంబయ్యెను. దాని నగ్ని గ్రహించి భరింపనేరక భూమియందు విడిచిన నది నలుదిక్కులయందు వేర్వేరుగ వ్యాపించెను. అం దుత్తర ప్రాగ్దక్షిణ దిశలయందు పడినరసము గౌరీశాపముచే నిష్ఫలం బగుటంజేసి అది యేకార్యమునందు నుపయోగింపకుండును. పశ్చిమదిశయందు పడినరసము సమస్తకార్యములయం దుపయోగించును. ఇత్తెఱంగున రసోత్పత్తిక్రమము నాయుర్వేదవేత్తలచే జెప్పంబడియెను.

రసభేదతల్లక్షణములు

రసో విప్ర స్సితో రక్తః క్షత్రియః పీతరుగ్విశః. 6
శూద్రః కృష్ణ ఇతిప్రోక్తో వర్ణభేదా చ్చతుర్విధః,
బ్రాహ్మణః కల్ప్యతే కల్పే గుటికాయంచ బాహుకః. 7
ధాతువాదే తథావైశ్య శూద్ర శ్చేతరకర్మణి,
అంతస్సునీలోజహిరుజ్జ్వలాంగోమధ్యాహ్నసూర్యప్రతిమప్రకాశః,
శస్తోథధూమ్రః పరిపాండురశ్చ చిత్రస్తుయోజ్యోరసకర్మసిద్ధ్యై 8

తా. పాదరసము వర్ణభేదములచే నాలుగువిధంబులు. అందు తెల్లగ నుండునది బ్రాహ్మణజాతి యనియు, ఎఱ్ఱగ నుండునది క్షత్రియజాతి యనియు, పచ్చగ నుండునది వైశ్యజాతి యనియు, నల్లగ నుండునది శూద్రజాతి యనియు జెప్పంబడును. వానిలో బ్రాహ్మణజాతి కల్పవిషయమునందును, క్షత్రియజాతి గుటికలయందును, వైశ్యజాతి ధాతువాదమునందును, శూద్రజాతి యితరకర్మలయందు నుపయోగించును. మఱియులోన నీలవర్ణము, వెలపట చాకచక్యముగలదై మధ్యాహ్నసూర్యునితో సమానమైన కాంతి గలదై ధూమ్రవర్ణము, తెలుపువర్ణము, చిత్రవర్ణము గలదై ప్రశస్తముగనుండు రసమును సర్వౌషధములయందు నుపయోగింపందగును.

రసమాహాత్మ్యము

అథాన్యత్సంప్రవక్ష్యామి సంక్షిప్తం సూక్తముత్తమం,
ఆయుర్వేదోపదేశేఽస్మిన్ రసశుద్ధి ర్నిగద్యతే. 9
శుష్కేంధనమహారాజిం యద్వద్దహతి పావకః,
తద్వద్ధాతుగతా న్సూత సూతదోషా స్త్రయోదశ. 10
దర్శనా ద్రసరాజస్య బ్రహ్మహత్యా వ్యపోహతి,
స్పర్శనా న్నాశయే ద్దేవి గోహత్యాం నాత్ర సంశయః. 11
కింపునర్భక్షణా ద్దేవి ప్రాప్యతే పరమంపదం,
దోషహీనో రసోబ్రహ్మా మూర్ఛితస్తు జనార్దనః. 12
మారితో రుద్రరూపస్స్యా ద్బద్ధస్సాక్షాన్మహేశ్వరః,
వేధకో దేహలోహాభ్యాం సూత స్సాక్షాత్సదాశివః. 13

తా. ఇక నాయుర్వేదమున జెప్పంబడిన ప్రకారము రసశుద్ధిని వచించెదను. "ఎండినకట్టెల సమూహము నగ్నిహోత్రుఁడు దహింపంజేయుభంగి" ధాతుగతదోషములను పాదరసము దహింపంజేయును. ఐనను రసమునందు 13 దోషంబులు గలవు. మఱియు రసమును దర్శించుటవలన బ్రహ్మహత్యాజనితదోషము నివర్తించును. దానిస్పర్శ

నముచలన గోహత్యజనితదోషము నిస్సంశయముగ నివర్తించి దానిసేవనవలన స్వర్గాది పరమపదములు గలుగును. దోషరహితమైనరసము బ్రహ్మస్వరూపము. మూర్ఛజెందింపఁబడినరసము విష్ణుస్వరూపము. భస్మముజేయఁబడినరసము రుద్రస్వరూపము. బంధింపఁబడిన రసముమహేశ్వరస్వరూపము దేహలోహములచే వేధింపఁబడినరసము సదాశివస్వరూపము.

(రసనామభేదలక్షణతత్ప్రయోజనము)

పారదో రసధాతుశ్చ రసలోహో మహారసః,
చతుర్విధో రసో జ్ఞేయో రసేంద్ర ఇతి భేదతః. 14
ఆకృష్ణ శ్చపలో రూక్షో రసేంద్రః పరికీర్తితః,
పారద శ్శుకవర్ణస్స్యా త్కించిత్కాల ఇవాదృతః. 15
ఆపీతకాంతి రూక్షశ్చ సూతకః పరికీర్తితః,
మయూరపింఛికా కాంతో రసకశ్చ విదుర్బుధాః. 16
రసేంద్రో రసకర్మార్థః పారదో రోగనాశనః,
సూతక స్సర్వకార్యార్థో రసో యోజ్యో రసాయనే. 17

తా. పారదము, రసధాతువు, రసలోహము, మహారసము అనునవి పాదరస నామంబులు. ఆరసము రసేంద్రము, పారదము, సూతకము, రసకము అన నాలుగు విధంబులు. అందొకింత నల్లగ, చంచలముగ, రూక్షముగ నుండునది రసేంద్రమనియు, చిలుకవన్నెగలదై యొకింత నలుపువర్ణముగ నుండునది పారద మనియు, ఒకింత పచ్చనై రూక్షముగ నుండునది సూతక మనియు, నెమలిపింఛపుఛాయగలదిగ నుండునది రసక మనియు జెప్పంబడును. రసేంద్ర మనుదానిని రసకర్మలయందును, పారద మనుదానిని రోగహరక్రియలయందును, సూతకమనుదానిని సర్వక్రియలయందును, రసకమను దానిని రసాయనమునందును గ్రహింపందగును.

రసదోషాష్టకము

ఉండినంచాపి కౌటిల్య మనవర్తంచ సంకరం,
షండత్వ పంగుకారిత్వే సమలత్వగురుత్వతః. 18
సవిషత్వంచసూతస్య చాష్టదోషాః ప్రకీర్తితాః, (మాధవనిదానే)

తా. ఉండినదోషము, కౌటిల్యదోషము, అనవర్తదోషము, సంకరదోషము, షండత్వదోషము, పంగుదోషము, బరువుగనుండుటవలన మలదోషము, సవిషత్వదోషము అను నెనిమిది దోషములు రసమునందుండును (ఈదోషములు గలరసమును శుద్ధిజేయక ఔషధములలో బ్రయోగించినను, లేక సేవించినను రోగములు జనించును, అవెవ్వియనిన)

దోషాష్టకయుక్తపారదసేవజనితరోగములు

ఉండినే శూలదోషస్స్యాత్కౌటిల్యేస్యాత్కపాలరుక్. 19
అనవర్తే భ్రమశ్చైవ సంకరే ధాతుసంకరః,
షండత్వే స్యాదసంతానో పంగుత్వే దాహకుష్ఠకృత్. 20
మలే జ్వరశ్చ మూర్ఛా చ విషత్వే చ క్షయో భవేత్.

తా. ఉండినదోషమువలన శూలయు, కౌటిల్యదోషమువలన కపాలరోగంబును, అనవర్తదోషమువలన భ్రమయు, సంకరదోషమువలన ధాతుసాంకర్యంబును గలుగును. షండత్వదోషమువలన సంతానము గలుగకుండును. పంగుత్వదోషమువలన దాహంబేని, కుష్ఠరోగంబేని గలుగును. మలదోషమువలన జ్వరము, మూర్ఛ గలుగును. విషదోషమువలన శరీరము క్షయించును.

రసదోషాష్టకము

నాగో వంగో మలో వహ్ని శ్చాంచల్యం చ విషం గిరిః. 21
అసహ్యాగ్నిర్మహాదోషా నిసర్గాః పారదే స్థితాః, (ఆయుర్వేదే)

తా. రసమునందు నాగ, వంగ, మల, వహ్ని, చాంచల్య, విష, గిరి, అసహ్యాగ్నులనెనిమిదివిధములైన దోషంబు లుండును.

రసదోషాష్టకజనితరోగములు

జాడ్యం గండ స్తమో నాగా త్కుష్ఠం వంగా ద్రజో మలాత్.
దాహో వహ్నే ర్బీజనాశ శ్చాంచల్యా న్మరణం విషాత్,
గిరేస్స్ఫోటాగ్న్యసహాతా దోషా న్మోహోఽభిజాయతే, 23
విషం వహ్ని ర్మలశ్చేతి దోషా ముఖ్యతమా స్త్రయః,
ఇమే మరణసంతాపమూర్ఛానాం హేతవః క్రమాత్. 24
యౌగికౌ నాగవంగౌ ద్వౌ తౌ జాడ్యాధ్మానకుష్ఠదౌ,

తా. రసమునందలి నాగదోషమువలన జాడ్యము, గండమాల, తామసము గలుగును. వంగదోషమువలన కుష్ఠువును, మలదోషమువలన రజస్సును, అగ్నిదోషమువలన దాహమును, చాంచల్యదోషమువలన శుక్రనాశనమును, విషదోషమువలన మరణంబును, గిరిదోషమువలన శరీరమున పొక్కులును, అసహ్యాగ్నిదోషమువలన మోహమును గలుగును. ఈయెనిమిదివిధములైన దోషములలో విష, వహ్ని, మలము లన మూడుదోషములు ముఖ్యంబులు. అట్లగుటచే నవి మరణము, సంతాపము, మూర్ఛ అనువానిని క్రమముగ గలుగంజేయును. మఱియు నాగ, వంగ దోషములు యోగార్థముగలవి యగుటంజేసి జాడ్యాధ్మానకుష్ఠువుల గలుగంజేయును.

రసస్య సప్తకంచుకదోషములు

నాగో వంగో మలాగ్నీ విష గిరి చపలా స్సప్తసూతస్యదోషాః
నాగా ద్గండాలిరోగం జనయతి బహుళః కుష్ఠ వంగే చ వంగాత్,
జ్ఞాత్వాజ్ఞానం మలాస్యాన్మరణమపివిషాద్దాహ మోహాశ్చ వహ్నేః
జాడ్యం శైలాచ్చ వీర్యచ్యుతిరపి చపలా త్సారదస్యోద్భవంతే న. 25

తా. రసమునందు నాగ, వంగ, మల, అగ్ని, విష, గిరి, చపలము లన సప్తకంచుకదోషములు గలవు. అందు నాగదోషమువలన గండమాలయు, వంగదోషమువలన కుష్ఠువును, మలదోషమువలన అజ్ఞానమును, విషదోషమువలన మరణంబును, అగ్నిదోషమువలన దాహమోహములును, గిరిదోషమువలన జాడ్యమును, చపలదోషమువలన వీర్యనాశనమును గలుగును. కావున రసమునందలి సప్తకంచుకదోషములు నివర్తించుటకై దానిని శుద్ధిచేయవలయును.

రసస్య సప్తకంచుకదోషజ్జనితరోగములు

నాగం వంగం మలం వహ్నిః శ్చాంచల్యం చ గిరి ర్విషం,
పారదే కంచుకాస్సప్త సంతి నైసర్గికాయుతః. 26
ఏతేతు సప్తదోషాశ్చ కుర్వంతి ప్రాణసంకటం,
నాగేన జాయతే గండం కుష్ఠం వంగేన జాయతే. 27
విషదోషా ద్భవే న్మృత్యు ర్గిరికే జాడ్యతామపి,
కంచుకే హన్యతే వీర్యం తస్మా ద్దోషవివర్జితః. 28

తా. పాదరసమున నాగ, వంగ, మల, అగ్ని, చాంచల్య, గిరి, విషజము లనునేడు సప్తకంచుకదోషంబులు స్వాభావికముగ గలిగియుండును. కావున నట్టిసప్తవిధదోషంబులుగల రసమువలన ప్రాణసంకటము గలుగును. మఱియు నాగదోషమువలన గండమాలయు, వంగదోషమువలన కుష్ఠువును, విషదోషమువలన మరణంబును, గిరిదోషమువలన జాడ్యంబును, కంచుకదోషమువలన వీర్యనష్టంబును గలుగును. కావున నట్టిదోషములుగల యశుద్ధమైన రసమును వర్జింపవలయును.

రసశుద్ధాశుద్ధగుణములు

దోషహీనో యదాసూత స్తదా మృత్యు జరాపహః,
సాక్షా దమృతమప్యేష దోషయుక్తో రసో విషమ్. 29

తా. శుద్ధిచే దోషరహితంబైనరసము మృత్యువును, ముదిమిని హరింపంజేయుట యేగాక ప్రత్యక్షముగ నమృతతుల్యంబై యుండును. దోషయుక్తరసము విషముతో సమానంబై యుండును.

తస్మా ద్దోషనివృత్త్యర్థం రసశుద్ధి ర్విధీయతే. 30

తా. కావున దోషము నివర్తించుటకై రసమునకు శుద్ధి విధింపఁబడుచున్నయది.

రసశుద్ధిక్రమము

రసో గ్రాహ్య స్సునక్షత్రే పలానాం శతసమ్మితం,
పంచాశ త్పంచవింశ ద్ద్వాదశ పంచైక మేవ వా. 31
పలా దూనో న కర్తవ్యో రససంస్కార ఉత్తమైః,

తా. రసమును మంచినక్షత్రమున నూఱుపలములుగాని, ఏఁబదిపలములుగాని, ఇరువైయైదుపలములుగాని, పన్నెండుపలములుగాని, ఐదుపలములుగాని, ఒకపలముగాని గ్రహించి సంస్కారము జేయవలయును. ఐన నొకపలమునకు తక్కువగ జేయం జనదు.

రససంస్కారమంత్రము

అఘోరఇతి మంత్రేణ రససంస్కారపూజనమ్. 32

తా. అఘోరమంత్రముచే రసమును బూజించి సంస్కారము జేయవలయును.

అమంత్రితపదార్థానాం తేజో నిఘ్నంతి భైరవాః. 33

తా. అమంత్రితపదార్థములయందలి తేజస్సును భైరవు లపహరింతురు.

రసదోషాష్టకనివర్తకోపాయము

అథాత స్సంప్రవక్ష్యామి దోషాష్టకనివారకం,
ఇష్టకా రజనీచూర్ణై ష్షోడశాంశై రసస్యచ. 34
మర్దయే త్తప్తఖల్వే తజ్జంబీరోత్థైర్ద్రవై ర్దినం,
కాంజికే క్షాలయే త్సూతం నాగదోషం విముంచతి. 35
విశాలాం కోలచూర్ణేన వంగదోషో వినశ్యతి,
రాజవృక్షో మలం హంతి చిత్రకో వహ్నిదూషణమ్. 36
చాంచల్యం కృష్ణధత్తూర స్త్రిఫలా విషనాశనం,
కటుత్రయం గిరిం హంతి హ్యసహ్యాగ్నిం త్రికంటకః. 37

తా. ఇఁక రసమునందలి అష్టదోషనివర్తకోపాయమును వచించెదను:—రసమునకు పదియాఱవభాగము ఇటికెపొడిని, పసుపుపొడిని జేర్చి నిమ్మపండ్లరసముతో నొక దినము తప్తఖల్వమున మర్దించి కలితో గడిగిన రసమునందలినాగదోషము నివర్తించును. రసమునకు పదియాఱవభాగము పాపరవేరు, ఊడుగవేరు అనువాని చెక్కచూర్ణమును జేర్చి నిమ్మపండ్లరసము బోసి యిగిరి పొడియగువఱకు మర్దించి కలితో గడిగిన రసము

నందలి వంగదోషము నివర్తించును. రేలవేరుచెక్క, నిమ్మపండ్లరసము వీనితో రసమును మర్దించి కలితో గడిగిన రసమునందలి మలదోషము నివర్తించును. చిత్రమూలపుచెక్క చూర్ణము, నిమ్మపండ్లరసము వీనితో రసమును మర్దించి కలితో గడిగిన అగ్నిదోషము నివర్తించును. నల్లయుమ్మెత్తవేరుచెక్క, నిమ్మపండ్లరసము వీనితో రసమును మర్దించి కలితో గడిగిన చాంచల్యదోషము నివర్తించును. త్రిఫలచూర్ణము, నిమ్మపండ్లరసము వీనితో రసమును మర్దించి కలితో కడిగిన విషదోషము నివర్తించును. త్రికటుకచూర్ణము, నిమ్మపండ్లరసము వీనితో రసమును మర్దించి కలితో గడిగిన గిరిదోషము నివర్తించును. పల్లేరువేళ్ళచూర్ణము, నిమ్మపండ్లరసము వీనితో రసమును మర్దించి కలితో గడగిన అసహ్యాగ్నిదోషము నివర్తించును.

తప్తఖల్వలక్షణము

ఖల్వే లోహమయేవాథ పాషాణోత్థేఽస్య థాపి వా,
అజాశకృత్తుషాగ్నిశ్చ భూగర్భే త్రితయం క్షిపేత్. 38
తస్యోపరిస్థితం ఖల్వం తప్తఖల్వమితి స్మృతం,

తా. ఇనుముతో గాని, నల్లజనపరాతితో గాని ఖల్వమును జేయించి యేకాంత గృహమున గుంటత్రవ్వి యందు మేకపెంటికలు, ఊక, అగ్నివైచి సెగతగులునటుల దానిపై ఖల్వము నునుచుటయ తప్తఖల్వ మనంబడును.

రసగతసర్వదోషనివర్తకోపాయము

ప్రతిదోషం కలాంశేన తత్రచూర్ణం సకన్యకమ్. 39
సువస్త్రగలితం ఖల్వే సూతే క్షిప్త్వా యథాక్రమం,
ప్రత్యేకం ప్రత్యహం యత్నా త్సప్తరాత్రిం విమర్దయేత్. 40
ఉద్ధృత్య చారనాళేన మృద్భాండే క్షాళయే త్సుధీః,
సర్వదోషవినిర్ముక్త స్సప్తకంచుకవర్జితః 41
జాయతే శుద్ధసూతోఽయం యోజయే ద్వైద్యకర్మణి,

తా. రససప్తకంచుకదోషనివారణార్థంబై పైజెప్పంబడిన ద్రవ్యములలో ప్రతిదానియొక్క పదియారవపాలుచూర్ణమును, కలబందను గలిపి యొక్కొకదినము చొప్పున నేడుదినములు నిమ్మపండ్లరసముతో రసమును మర్దించి మంటిపాత్రలో నునిచి కలితో గడిగి ఆరనిచ్చి మంచివస్త్రములలో బోసి ఖల్వములో ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ నేడుమార్లు బిడచవలయును. కలితో గడుగునపుడు రసము నురుగువలె తేలును. (కావున నది క్రిందపోకుండా పదిలముగ గడుగవలయును.) ఇటులంజేసిన రసమునందలి సర్వదోషములు, సప్తకంచుకదోషములు నివర్తించి రసము శుద్ధంబగును. అట్టిదాని నౌషధములలో ప్రయోగింపవలయును.

రసగతదోషతదుపద్రవములు

మల శిఖి విషనామానో రసస్యనైసర్గికాస్త్రయో దోషాః,
మూర్ఛాం మలేన కురుతే శిఖినా దాహం విషేణ మృత్యుంచ.
(గ్రంథాంతరే)

తా. రసమునందు మల, శిఖి, విషములవలన మూడుదోషంబులు స్వాభావికముగ గలిగియుండును. అందు మలదోషమువలన మూర్ఛ, శిఖిదోషమువలన దాహము, విషదోషమువలన మృత్యువు గలుగును.

రసశుద్ధి

గృహకన్యా హంతి మలం త్రిఫలా శిఖి చిత్రకం,
విషం హన్యాత్తాళనేన మర్దయేత్సప్తవారకమ్. 43

తా. కలబందపలుకు లిగురుపలుకు నేడుమార్లు రసమును మర్దించి నీళ్ళగడిగిన మలదోషంబును, త్రిఫలచూర్ణముతో నేడుమార్లు మర్దించి నీళ్ళగడిగిన శిఖిదోషంబును, చిత్రమూలపు చెక్కచూర్ణముతో నేడుమార్లు మర్దించి నీళ్ళగడిగిన విషదోషంబును హరించును.

ఇష్టకాచూర్ణమాదాయ ఖల్వే మర్ద్యం రసం ద్రవైః,
విషాగ్నిరాజవృక్షస్య కృష్ణాచూర్ణై రసం ద్రవైః. 44

కుమార్యాస్త్రిఫలానాం చ కతకస్యచ గోక్షురైః,
యది సంశోధితం సూతం సర్వకర్మసు యోజయేత్. 45

తా. తొలుత రసమును ఖల్వములో నునిచి యిటికపొడితో మర్దించి గడుగవలయును. ఇటులనే అతివస, చిత్రమూలము, రేల, పిప్పలి అనువానిచూర్ణములలో గలబందరసము గలిపి మర్దించి నీళ్ళ గడుగ వలయును. మఱియు త్రిఫలములు, ఇండుపుగింజలు, పల్లేరువేళ్లు అనువానిని ప్రత్యేకప్రత్యేకముగ చూర్ణముచేసి ప్రత్యేకప్రత్యేకముగ నిమ్మపండ్లరసము, కలబందరసము గలిపి మర్దించి నీళ్ళగడిగిన రసము శుద్ధియగును. అట్టిదానిని సర్వయోగములయందు ప్రయోగింపం జనును.

రాజీరసోన మూషాయాం రసం క్షిప్త్వా పిబంధయేత్,
వస్త్రేణ డోలికాయంత్రే స్వేదయేత్కాంజికై స్త్ర్యహమ్. 46
దినైకం మర్దయేత్సూతం కుమారీసంభవైర్ద్రవైః,
తథా చిత్రకజైః క్వాథై ర్మర్దయేదేకవాసరమ్. 47
కాకమాచీరసైస్తద్వ ద్దినమేకం చ మర్దయేత్,
త్రిఫలాయా స్తతః క్వాథైః రసో మర్ద్యః ప్రయత్నతః. 48

తత స్తైభ్యః పృథ క్కుర్యా త్పూతం ప్రక్షాళ్య కాంజికైః,
తతః క్షిప్త్వా రసం ఖల్వే రసాదర్ధం చ సైంధవమ్. 49
మర్దయే న్నింబుకరసై ర్దినమేక మనారతం,
తతో రాజిరసోనశ్చ ముఖ్యశ్చ నవసాగరః. 50
ఏతై రససమై స్తద్వత్పూతో మర్ద్య స్తుషాంబునా,
తత స్సంశోష్య చక్రాభం కృత్వా క్షిప్త్వా చ హింగునా. 51
ద్విస్థాలీ సంపుటే భూత్వా పూరయే ల్లవణేన చ,
అథస్థాలీం తతో ముద్రాం దద్యా ద్దృఢతరాం బుధః. 52
విశోష్యాగ్నిం విధాయాథో నిషించే దంబునోపరి,
తతస్తు కుర్యా త్తీవ్రాగ్నిం తదధః ప్రహరత్రయమ్. 53
ఏవం నిపాతయే దూర్ధ్వం రసో దోషవివర్జితః,
ఊర్ధ్వం పిటరీమధ్యే లగ్నో గ్రాహ్యో రసోత్తమః. 54

తా. ఆవాలు, వెల్లుల్లి, ఉూరగంటివేసి నూరి ముద్దచేసి, అందులో పాదరసము బోసి దానిపై వస్త్రముగట్టి ఉలాయంత్రములో కలితోడ మూడు దినములు పాకముచేసి పిదప నాపాదరసమును దీసి ఖల్వములో బోసి కలబందరసము, చిత్రమూలకషాయము, కాచియాకు అనువాసిరసములలో ప్రతిదానిచే నొక్కొకదినమును, త్రిఫలకషాయముచే నొకదినమును మర్దించి కలితో గడిగి ఖల్వములో బోసి దానికర్ధభాగము సైంధవలవణముగలిపి నిమ్మపండ్లరసముతో నొకదినము మర్దించి పిదప ఆవాలు, వెల్లుల్లి, నవాసాగరము అను నీమూడుద్రవ్యములను పాదరసమునకు సమముగ జేర్చి ఉమ్మకనీటితో ముద్దయగువఱకు మర్దించి బిళ్ళజేసి ఎండించి దానిపై ఇంగువను నూరి లేపనముజేసి కుండలో నునిచి దానిపై నుప్పుపోసి మఱియొకకుండను బోర్లగిలమూసి దళముగ చీలమన్ను లేపనముచేసి యెండనెండించి పొయ్యిమీద నునిచి పాకముజేయవలయును. పైకుండకు వేడిమి తగిలిన నాపాదరసము కరిగి క్రిందపడును. అప్పుడు పైకుండపై నుదకమును బోయుచు గాఢాగ్నితో మూడుఝాములు వండవలయును. అవి చల్లారిన చీలమన్ను నుపాయముచే దీసి పైకుండయందు దంటుకొని యుండురసమును దీసికొనవలయును. ఈ రసము దోషరహితంబై శుద్ధంబుగ నుండును.

కుమార్యాశ్చ నిశాచూర్ణై ర్దినం సూతం విమర్దయేత్,
పాచయే త్పాతనాయంత్రే *శుద్ధో భవతి పారదః. 55

తా. పాదరసములో కలబందపలుకులు, పసుపుపొడి గలిపి యొకదినము మర్దించి బిళ్ళచేసి దాని నటిక సంపుటములో నునిచి క్రిందు లేకుండునటుల దానిమూతిని.

* శుద్ధాంచ వినియోజయేత్.

మూసి వస్త్రమృత్తికల లేపనము జేసి యెండ నెండించుటచే పాతనాయంత్రమని పరంగె డుదానిని పొయిమీఁద నునిచి దానిపై మఱియొక యటికను బోర్లగిలమూసి దానిపై తగుమాత్రముగ కుదురుగట్టి శీతోదకమును బోయుచుండవలయును. అది యుష్ణమైన దానిందీసి పారబోసి మరల శీతోదకమును బోయవలయును. ఇటులంజేయుచుండిన రసము పైకుండయందు మంచువలె వ్యాపించును. పిదప నాపాతనాయంత్రమునకు పూయంబడియుండు చీలమన్ను నుదకముతో దడిపి దీసి పైకుండ నంటియుండురసము నెండించి గీచి తీసికొని బట్టను బిడచవలయును. ఇట్లెఱంగున నే రెండు, లేక మూడుమారులు పాతనాయంత్రమునం దిడి పక్వముచేసి దీసికొనిన రసము శుద్ధంబగును. అట్టిదానిని సర్వౌషధముల ప్రయోగింపం జనును.

ఇంగిలీకములో రసముదీయువిధము

* పారిభద్రరసైః పేష్యం హింగుళం యామమాత్రకం,
జంబీరాణాం ద్రవైర్వాథ పాచం పాతనయంత్రకే.
తంసూతం యోజయేద్యోగే సప్తకంచుకవర్జితం, (గ్రంథాంతరే)

తా. నాలుగు పలముల ఇంగిలీకము నొకఝాము వేపచెక్కరసముతోగాని, లేక నిమ్మపండ్లరసముతోగాని మర్దించి పాతనాయంత్రమునం దిడి పాకముచేసిన సప్తకంచుకదోషరహితమైన రసము జనించును. అట్టిరసము నౌషధములలో ప్రయోగింపంజనును.

రసాజీర్ణమూలకోపద్రవములు

క్షారంతీక్ష్ణంభూరిచామ్లంచవర్జ్యంసూతో జీర్ణో జాయతే తేనయస్మాత్,
సూతేజీర్ణేనాభిదేశేషుశూలందాహోమాంద్యంజాడ్యమాలస్యనిద్రా.
సత్వత్యాగో జాయతేబుద్ధినాశ స్తస్యాజీర్ణేకన్యకాంగస్యమాజ్యం,
కందంచామ్లంమృద్వికాం సేవయేద్వాసూతోజీర్ణస్సర్వదోషోపశాంతిః.

తా. ఉప్పు, తీక్ష్ణకరపదార్థములు, పులుసు-వీని నధికముగ సేవింపంజనదు.— అధికముగ సేవించిన రసము జీర్ణముగాక బొడ్డుక్రింద శూలించుట, ఒడలు మండుట, అగ్నిమాంద్యము, జాడ్యము, ఆలస్యము, నిదుర, సత్వక్షయము, బుద్ధినాశనము మొదలగు నుపద్రవంబులు గలుగును. కావున రసము జీర్ణించుటకు కలబందరసములో నావునెయ్యిని గలిపిగాని, లేక పుల్లనికందములగాని, లేక దీపద్రాక్షపండునుగాని సేవింపుచుండిన రసాజీర్ణమువలనగలిగిన సర్వదోషములు నివర్తించును.

శిరోగతరసదోషనివర్తకోపాయము

కార్పాసదళనిర్యాసై స్తండులీయరసేన వా.

---

* నింబప.త.

అభ్రకం జీరకైర్యుక్తం లోహచూర్ణం సశర్కరం,
రసవేధవినాశార్థం కుర్యాద్భైషజ్యముత్తమమ్. 60

తా. పైడిప్రత్తాకు రసములోగాని, చిట్టీతెళ్ళ రసములోగాని, అభ్రకసిందూరము, జీలకఱ్ఱ, పంచదార కలిపి సేవించిన రసవేధలు నివర్తించును. మఱియు పైడిప్రత్తాకు రసములోగాని, చిట్టీతెళ్ళ రసములోగాని లోహభస్మము, జీలకఱ్ఱ, పంచదార కలిపి రెండుమండలములు సేవించిన రసవేధలు నివర్తించును. ఇవి యుత్తమమైనవి.

రసపుష్పసంహరణ చికిత్స

ఉ. ఆరయ దూడియాకు రసమందున నేయియుఁ బంచదారయు
న్గూరిచియు న్మరీచమును గూరిచి గ్రోలినమీఁద శైత్యపు
న్నీరును వేడినీళ్ళు తగ నిత్యమును న్జలమాడి పథ్యము
న్వారక నెయ్యి జావలను నవశ్యము సేయ రొనప్ప నెక్కిన
న్పారదరోగగర్వములు భంగముఁబొంచు ధారుణీస్థలిన్.

(ఈపద్యములోని యౌషధమును రెండుమండలములు సేవింపవలయును.)

చ. నృపతరుపల్లవంబులును నిర్మలమైనను రూబతైలము
న్వివచన మొప్పఁ జేసియును నేయును రెండుతులాలయెత్తున
త్యుపటుగతి న్శరీరమున నద్దియు నెండనునుండి స్నానము
న్విపులముగా నొనర్చియును వేడియుఁ బథ్యము గొబ్బగింజిచేఁ
గపటపుసూతరోగముల గర్వములన్నియు మాను నిద్ధరన్.

(ఈపద్యములోని యౌషధమును రెండుమండలములు సేవించినను, లేక గంధక తైలమును సేవించినను రసవేధలు మానును.)

రసతాపహరలేపనములు

ధాత్రీ కుమారీ సర్పాక్షీ కూశ్మాండం భృంగరాజకం,
కాకమాచీ మేఘనాదో రంభాకందం సజీరకమ్. 61

కార్పాసం చామృతాచైవ జంబుకా బింబ తండులం,
నవనీతే సమం లేప్యం చందనే రసతాపనుత్. (ఆయుర్వేదే) 62

తా. ఉసిరికపప్పు, కలబంద, సర్పాక్షి, బూడిదెగుమ్మడుకాయ, గుంటగలగర, నల్లకాచి, చిట్టీపేరు, అరటిగడ్డ, జీలకఱ్ఱ, పైడిప్రత్తాకు, తిప్పతీఁగె, నేరేడుచెక్క, దొండాకు, పసిగడుగు - వీనిలో సమభాగములుగ రసముదీసి వెన్న, మంచిగంధము గలిపి శరీరమున లేపనముచేసిన రసతాపము నివర్తించును.

రసతాపనివర్తకోపాయము

జమ్బ్వాత్వక్త్రిఫలాం బింబ కుమారీచ సమం పిబేత్,
రసతాపంమహాఘోరంనాశయేచ్చ సుఖీభవేత్. (మాధవనిదానే)

తా. నేరేడుచెక్క, త్రిఫలములు, దొండాకు, కలబంద-వీనిలో సమభాగములుగ రసముదీసి త్రాగిన కడుభయంకరమైన రసజనితశరీరతాపము నివర్తించును.

కుమారీరససంయుక్తం జీరకం తండులీయకం,
కార్పాసబీజకంచైవ నవనీతేన పేషయేత్. 64
చందనేన సమం కృత్వా స్యాల్లేపో రసతాపనుత్, (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. జీలకఱ్ఱ, చిఱ్ఱి, ప్రత్తిగింజలు, వెన్న, మంచిగంధము-వీనిని సమభాగములుగ గ్రహించి కలుబందరసముతో నూరి శరీరమున లేపనముజేసిన తల కెక్కిన రసతాపములు నివర్తించును.

రసమంత్రము

"ఓం గోరకుగోరకునాథం। అటుగట్టునోనాశిచోళుసాణసుచాత్వకోటికిర్కిణి దేవిఆకకోటురం। రాం। ధరణి। హారణి। ఘృటకాభరణి। సకలదేవి। సకలపూజాపాదం। పాదరసం। కీర్తాయం। గూర్తాం। గూడాతాం। నారాయణతాం। అల్లాతాం। తర్తిణితాం। తిర్తాతాం। మహాతిర్తాం। గోరుగోరకునాథం" ॥ అనునీమంత్రముచే నభిమంత్రించి యౌషధసేవనను, లేపనౌషధముల నభిమంత్రించి లేపనములను జేయించవలయును. (నిత్యనాథీయే)

రసతాపములయందు పథ్యము

రసజనితవిదాహా శ్శీతతోయావగాహా
మలయజఘనసారై ర్లేపనం మన్దవాతాః,
తపుణదధిచ తక్రం నారికేళీఫలాంబు
శిశిరమధురసాన్నై శీతమన్నం ప్రశస్తమ్. (సిద్ధవిద్యాభూః) 65

తా. పాదరసమువలన తాపముగలిగిన శీతోదకములో స్నానముజేయుట, శ్రీగంధి, కర్పూరముల లేపనముజేసికొనుట, చల్లనిగాడ్పులు, తీయనిపెరుగు, చల్ల, నారికేళపుకాయనీరు, శీతకరరసములు, మధురకరరసములు, చల్లనివంటకము అనువానిని సేవించుట ప్రశస్తంబు.

రసౌషధసేవనయందు పథ్యము

గోధూమ జీర్ణశాల్యన్నం గవ్యంక్షీరం ఘృతం దధి,

తండులీయక ధాన్యాకం పటోలాలాబు సైంధవమ్. 66

అభ్రోదకం ముద్గరసం మాంసం జాంగలజం హితం,
ఉద్గారే సతిచార్థ్యం కృష్ణా మీనాక్షి జీరకమ్. 67

అభ్యంగ మనిలఘ్నైస్తైలై ర్నారాయణాదిభిః,
ఆర్తిత శ్శీతతోయేన మస్తకే పరిషేచనమ్. 68

తృష్ణాయాం నారికేళాంబు ముద్గ యూషం సశర్కరం,
ద్రాక్షా దాడిమ కర్పూర కదళీనాం ఫలం హితమ్ 69

రసవేధా నివృత్యర్థం దధి క్షీరేక్షు శర్కరాః,
శైత్యోపచారై రన్యైశ్చ కర్తవ్యం స్యా ద్యథోచితమ్. 70

(మాధవనిదానే)

తా. గోధుమలు, ప్రాతబియ్యపుపుటకము, ఆవునెయ్యి, ఆవుపాలు, ఆవు పెరుగు, చిర్రికూర, ధనియాలు, పొట్లకాయ, ఆనుగపుకాయ, సైంధవలవణము, మేఘోదకము, పెసలకట్టు, జాంగలమాంసము అనుపానిని సేవించుట, మిక్కుటముగ వమనంబులైన పిప్పలి, పొన్నగంటికూర, జీలకర్ర అనుపానిని సేవించుట, వాతవికారము గలిగిన నారాయణతైలము మొదలగువానిచే నభ్యంజనముజేయుట, పీడగలిగిన శీతోదకములో శిరస్నానముజేయుట, దప్పిగలిగిన నారికేళోదకము, పంచదారతోకూడియుండు పెసరకట్టు, ద్రాక్షపండ్లు, దాడిమపండ్లు, పచ్చకర్పూరము, అరటిపండ్లు, పెరుగు, పాలు, చెఱకు, పంచదార, ఇతరములైన శైత్యోపచారములు మొదలగువానిని యథోచితముగ జేయుట-ఇట్టి యుపచారములచే రసతాపము నివర్తించును.

రసౌషధ సేవనయం దపథ్యము

త్యజే త్కూష్మాండ వార్తాకం వేత్రాగ్రం కారవేల్లకం,
మాషా న్మసూరనిష్పావం *కుళుత్థా న్సర్షపా స్తిలాన్. 71

బృహతీ రాజికా బిల్వం దివానిద్రాంచ మైథునం,
లంఘనోద్వర్తనస్నానం తామ్రచూడం సురాసవమ్. 72

జలమాంసారనాళంచ భోజనం కదళీదళే,
కాంస్యకం గురువిష్టంభి తీక్ష్ణోష్ణంచ భృశం త్యజేత్. 73

అపథ్యం సూతరాజస్య పురా ప్రోక్తం మహర్షిభిః,

తా. గుమ్మడుకాయ, వంకాయ, పేదురుగొమ్ము, కాకరకాయ, మినుములు, శనగలు, అనుములు, ఉలవలు, ఆవాలు, నువ్వులు, ములకకాయ, నల్లావాలు,

* కుళుత్థాన్ లవణం తిలాన్-అనఁగా ఉలవలు, ఉప్పు, నువ్వులు,

మారేడుకాయ, పగటినిద్ర, స్త్రీసంగమము, లంఘనము, శరీరమర్దనము, స్నానము, కోడిమాంసము, కల్లు, ఆసవము, జలమాంసము, కలి, అరటియాకులో భుజించుట, కంచుపాత్రములో భుజించుట, గురుకరపదార్థములు, మలబంధకరపదార్థములు, తీక్ష్ణకరద్రవ్యములు, ఉష్ణకరద్రవ్యములు-ఇవి రససేవన జేయువారలు కపథ్యకరంబులు.

గంధకోత్పత్తి

శ్వేతద్వీపే పురా దేవ్యాః స్త్రీరే క్షీరపయోనిధేః. 74
క్రీడంత్యా స్సఖిభి స్సార్ధ మభవ త్పుష్పసృతం రజః,
బహుళం తద్రజో తీవ సుగంధి సుమనోహరమ్. 75
క్షీరార్ణవేతు సాధ్యా యద్దుకూలం రజసాన్వితం,
ఘ్రాతంచ సఖిభి స్తత్ర తజ్జాతం గంధకం రజః, 76
క్షీరాబ్ధిమథనే చాథాప్యమృతేన సహోత్థితం,
నిజగంధేన తాన్ సర్వాన్ హర్షయామాస దానవాన్. 77
తతో దేవగణై రుక్తం గంధకాఖ్యో భవత్వయం,
రసస్య బంధనార్థాయ జారణాయ భవత్వయమ్. 78
యేగుణాః పారదే ప్రోక్తా స్తేచైవాత్ర భవంత్వితి,
ఇత్యేవం గంధకోనామ విఖ్యాతః క్షితిమండలే. 79
బలినా సేవితః పూర్వం ప్రభూతబలహేతవే.
వాసుకేః కర్షక స్తస్య తన్ముఖజ్వాలనాద్ద్రుతమ్. 80
వాసో గంధక గంధాఢ్యా సర్వతో మిశ్రితం తతః,

తా. తొల్లి క్షీరసముద్రతీరమునందలి శ్వేతద్వీపమునందు చెలికత్తెలతోడ పార్వతీదేవి క్రీడించుచుండ రజస్వలైనందున కడుసుగంధముగ, మనోహరముగనుండునట్టి రజోయుక్తవస్త్రమును చెలికత్తెలు క్షీరసముద్రమునందుదికినందున రజస్సుగంధకముగ నయ్యెను. అది క్షీరాబ్ధిమథన కాలంబున నమృతముతోడ నుత్పన్నంబయ్యెను. మఱియు నది తనవాసనవలన సకలదైత్యులకు సంతోషము గలుగంజేసెను. దేవతలు దీనికి గంధకమను పేరుపెట్టి రసబంధనార్థంబును, జారణార్థంబు నుపయోగించునటుల రసమునకుగల గుణంబులన్నియు దీనియందును గలిగియుండునటుల నాశీర్వాదముజేసిరి. అదిమొదలు దీనికి భూమండలమున గంధకమని ప్రఖ్యాతిగలిగెను. దీనిని పూర్వకాలంబున బలిచక్రవర్తి బలకరార్థము భక్షణముజేసెను. పిదప మథనకాలమునందు వాసుకి నీడ్చునపుడు దాని ముఖజ్వాలలవలన గంధకముగరిగి భూమియందంతట చెదరెను. అదిమొదలు గంధకము భూమండలంబున లభించుచున్నయది.

గంధకలక్షణము

గంధ శ్చతుర్విధః ప్రోక్తో రక్తపీత స్సితో౽సితః. 81
రక్తో హేమక్రియా సూక్త శ్శుకతుండనిభో౽పరః,
పీతశ్చ మలసారాఖ్యో శ్రేష్ఠో రసరసాయనే. 82
శ్వేతో౽త్ర ఘుటికా ప్రోక్తో లేపనే లోహమారణే,
సుదుర్లభస్తు కృష్ణశ్చ స జరామృత్యునాశనః. 83

తా. గంధకము ఎఱుపువర్ణము, పసుపువర్ణము, శ్వేతవర్ణము, కృష్ణవర్ణము గలది యని నాలుగు విధంబులు. అందు రక్తవర్ణముగలదై చిలుకముక్కువంటి కాంతిగలదై యుండునది స్వర్ణక్రియయం దుపయోగించును. అది కడుప్రశస్తంబు. పసుపువర్ణముగలది రసాయనోపయుక్తంబు. శ్వేతవర్ణముగలది ఘుటిక, లేప, లోహమారణములయం దుపయోగించును. కృష్ణవర్ణము గలది జరామృత్యువుల బోకడచును. అది దొరకుట దుర్లభము.

గంధకనామములు

వైగంధక స్సుగంధశ్చ గంభీరో గంధకో బలీ. (గ్రంథాంతరే) 84

తా. వైగంధకము, సుగంధకము, గంభీరము, గంధకము, బలి అనునవి గంధక నామంబులు.

శోధనయోగ్యగంధకలక్షణము

కపికచ్ఛునిభచ్ఛాయో నవనీతసమప్రభః,
సమృదుః కఠిన స్స్నిగ్ధ శ్శ్రేష్ఠో గంధక ఉచ్యతే. 85

తా. దురదగొండివిత్తుతో సమానముగ, వెన్నతో సమానమైన కాంతిగలదిగ, మృదు కఠిన స్నిగ్ధములుగనుండు గంధకము శ్రేష్ఠంబు.

గంధకశుద్ధి

సాజ్యభాండే పయఃక్షిప్త్వా ముఖం వస్త్రేణ బంధయేత్,
తత్పృష్ఠే చూర్ణితం గంధం క్షిప్త్వా శ్రావేణ శోధయేత్.
భాండం నిక్షిప్య భూమ్యంతరూర్ధ్వే దేయం పుటం లఘు,
తతః క్షీరే ద్రుతం గంధం శుద్ధం యోగేషు యోజయేత్. 87

తా. నేతికుండలో పాలుపోసి దానిమూతికి వస్త్రమునుగట్టి దానిపై గంధక చూర్ణము బఱచి యాకుండమూతిని మూకుడుచేమూసి చీలమన్ను లేపనము జేసి యెండించి మూకుడువఱకు నొకగుంటలో పాతి దానిపై విరుపిడకలతో లఘుపుటంబిడిన నందలి

జేయుటయేగాక రూప, సుఖ, వీర్య బలముల నశింపఁజేయును. కావున నౌషధముల యందు శుద్ధిజేయఁబడిన గంధకమునే జేర్చవలయును.

ఇంగిలీకశుద్ధి

హింగుళం స్తన్యపయసా మర్దితం శుద్ధిమాప్నుయాత్,
జంబీరఫలజద్రావై ర్మర్ద్యం శుద్ధి ర్భవిష్యతి. (గ్రంథాంతరే)

తా. ఇంగిలీకమును చనుపాలతోను, నిమ్మపండ్లరసముతోను మర్దించిన శుద్ధియగును. పిదప దానినౌషధములలో నుపయోగింపఁజనును.

ఇంగిలీకగుణము

హింగుళ స్సర్వదోషఘ్నో దీపనోఽతిరసాయనః,
సర్వరోగహరో వృష్యో జారణే లోహమారణే. 103
హింగుళం మధురం తిక్త ముష్ణవాతకఫాపహం,

తా. ఇంగిలీకము సర్వదోషముల బోకడచి అగ్నిదీపనమును గలుగంజేయుటయే గాక సర్వరోగహరరసాయనోపయుక్తముగ, వీర్యవృద్ధికారిగ, జారణలోహమారణోపయుక్తముగ, మధురముగ, వగరుగ, ఉష్ణవాతమును బోకడచునదిగ నుండును.

అశుద్ధఇంగిలీకదోషము

అశుద్ధో దరదః కుర్యా త్కుష్ఠం క్లైబ్యం క్లమం భ్రమమ్. 104
మోహంచ శోధయే త్తస్మా చ్ఛుద్ధం వైద్య స్తు హింగుళం,

తా. అశుద్ధమైన ఇంగిలీకము కుష్టువు, పుంస్త్వహాని, శ్రమ, భ్రమ, మోహము వీనిని గలుగంజేయును. కావున దానిని శుద్ధిజేయవలయును.

తాళకోత్పత్తి

సంధ్యాయాం నరసింహేన హిరణ్యకశిపు ర్హతః. 105
తచ్ఛవిసమోభూ త్తాల స్తత్కటౌ లేఖనాశ్రితః,

తా. తొల్లినరసింహమూర్తిసాయంకాలమున హిరణ్యకశిపుఁడను పేరుగలదైత్యుని వధించి వానిచంకల గీచినందున వానితో సమానకాంతిగల తాళకముత్పన్నంబయ్యెను.

తాళకభేదములు

హరితాళం ద్విధా ప్రోక్తం పత్రాఖ్యం పిండసంజ్ఞితమ్. 106
*తత్పత్రహీనం పిండాఖ్యం తయోః పూర్వం గుణాధికం,

తా. తాళకము పత్రాఖ్యము, పిండికము అన రెండువిధంబులు. వానిలో పత్రాఖ్యమనునది గుణాధిక్యముగలదిగ, పిండాఖ్యమనునది హీనగుణముగలదిగ నుండును.

---

* తయోరాద్యం గుణైశ్శ్రేష్ఠం తతో హీనగుణం పరమ్.

తాళకనామములు

హరితాళమలం తాళం గోదంత నటభూషణమ్. 107
పింఢాలకం విస్రగంధం పిజరం కనకప్రభం,

తా. హరితాళమలము, తాళము, గోదంతము, నటభూషణము, పింఢాలకము, విస్రగంధము, పింజరము, కనకప్రభము అనునవి హరితాళనామంబులు.

తాళకశుద్ధి

తాళకం కణశః కృత్వా దశాంశేనచ టంకణమ్. 108
జంబీరాణాం ద్రవైః క్షాళ్యం కాంజికైః క్షాళయేత్పునః,
వస్త్రే చతుర్గుణే బద్ధ్వా డోలాయంత్రే దినం పచేత్. 109
సంచూర్ణేనారనాళేన దినం కూష్మాండజై రసైః,
తిలతైలైః పచేద్యామం యామంచ త్రిఫలాజలైః. 110
త్రివారం తాళకం భావ్యం పిష్ట్వా మూత్రైశ్చ కాంజికైః,
ఏవం ద్వాదశధా పాచ్యం శుద్ధం యోగేషు యోజయేత్. 111

తా. తాళకమును కేసలుగ నొలిచి దానికి పదియవభాగము వెలిగారము గలిపి నిమ్మపండ్లరసముతోను, కలితోను గడిగి నాలుగుమడతలుగల బట్టలో మూటగట్టి డోలాయంత్రమున కలి, సున్నపునీళ్ళు పోసి దానిచే నొకదినము, గుమ్ముడుకాయరసముతో నొకదినము, నువ్వులనూనెతో నొకయామము వండి పిదప త్రిఫలరసముతో నొక్కొకయామముచొప్పున మూడుమార్లును, గోమూత్రముతో నొక్కొకయామముచొప్పున మూడుమార్లును, కలితో నొక్కొకయామముచొప్పున మూడుమార్లును నూరి భావనజేసి డోలాయంత్రమున వండవలయును. ఇట్లీరీతిగ పన్నెండుమార్లు జేసిన తాళకము శుద్ధియగును. అట్టిదాని నౌషధములలో బ్రయోగింపవలయును.

తాళకభస్మము

సదళం తాళకం శుద్ధం పునర్నవారసేనతు,
ఖల్వే విమర్దయే దేకం దినం పశ్చా ద్విశోషయేత్. 112
సంశోష్య గోళకం తస్య కుర్యా త్తంచ విశోషయేత్,
తతః పునర్నవాక్షారై స్థాల్యర్ధంతు ప్రపూరయేత్. 113
తత్ర తం గోళకం ధృత్వా పున స్తేనైవ పూరయేత్,
ఆకంఠం పిఠరం తస్య పిధానం ధారయే న్ముఖే. 114
దినాన్యంతరశూన్యాని పంచవహ్నిం ప్రదీపయేత్.
స్థాలీం చుల్ల్యాం సమారోప్య క్రమాద్వహ్నిం వివర్ధయేత్. 115

ఏవం తు మ్రియతే తాళం మాత్రాతస్త్స్యైవ రక్తికా,
అనుపానాన్యనేకాని యథాయోగ్యం ప్రయోజయేత్. 116

తా. శుద్ధిజేసిన తాళకమును రేకులుగ నొలిచి గలిజేరురసముతో నొకదినము మర్దించి యుంటచేసి యెండించి దానిని బింజెవలె చిన్నదినోరుగలమంటిపాత్రలో నునిచి దానికంఠమువఱకు గలిజేరురసమును బోసి దానిపై మూసి ఏమదినము లహోరాత్రములు పొయిమీఁద నునిచి క్రమాగ్నులతో సెడ తెగక వండిన తాళకము భస్మంబగును. అందొక గురిగింజయెత్తు ననుపానవిశేషములతో సేవించిన సర్వరోగములను హరింపజేయును.

—— *తాళకగుణము ——

శ్లేష్మవాతవిషరక్తభూతహృ ద్దీపనంచ శీతలరుజాపహం,
స్నిగ్ధముష్ణజటుకంచ లేఖనం కుష్ఠహారి హరితాళముచ్యతే. 117

తా. తాళకము శ్లేష్మము, వాతము, విషము, రక్తదోషము, భూతదోషము - వీనిని హరింపజేయుటయేగాక అగ్నిదీపనము గలుగంజేసి శీతపీడను బోకడచునదిగ, స్నిగ్ధముగ, ఉష్ణముగ, కారముగ, లేఖనకారిగ, కుష్ఠువును హరింపజేయునదిగ నుండును.

—— అశుద్ధతాళకదోషము ——

అశుద్ధం తాళ మాయుఘ్నం కఫ మారుత మేహకృత్,
తాప స్ఫోటాంగసంకోచం కురుతే తేన శోధయేత్. 118

తా. అశుద్ధతాళకము ఆయువును క్షయింపజేయుటయేగాక కఫము, వాతము, మేహము, శరీరతాపము, స్ఫోటకములు, అంగసంకోచము-వీనిని గలుగంజేయును. కావున దానిని శుద్ధిజేయవలయును.

—— మణిశిలభేదము ——

మనశ్శిలా త్రిధా ప్రోక్తా శ్యామాంగీ కరవీరకా,
ద్విఖండాఖ్యాచ తాసాంతు లక్షణాని నిబోధయ. 119
శ్యామా హింగుళవద్రక్తా కించిత్పీతా విదీప్తికా,
కరవీరా రక్తవర్ణా చూర్ణరూపాతిభారయుక్. 120
కించిద్రక్తాచ గౌరాచ ద్విఖండా భారవత్తరా,
త్రివిధాసుచ శ్రేష్ఠాస్యా త్కరవీరా మనశ్శిలా. 121

తా. మణిశిల శ్యామాంగి, కరవీర, ద్విఖండము లని మూడువిధంబులు. అందు ఇంగిలీకమువలె నెఱ్ఱగ, ఒకింతపచ్చగ, కాంతిహీనముగ నుండునది శ్యామాంగి యనియు, ఎఱ్ఱగ, చూర్ణముతో సమానముగ, కడుబరువుగ నుండునది కరవీర మనియు, ఒకింత

* తాళక మన - హరిదళము.

గొట్టగ, పచ్చగ, కడుబరువుగ నుండునది ద్వివిఖండిమనియు జెప్పంబడును. వానిలో కర వీరమనునది శ్రేష్ఠంబు.

మణిశిలశుద్ధి

సూక్ష్మవస్త్రద్వయోపేతం మనోగుప్తానుబంధనం,
పాచయే చ్ఛాగమూత్రేణ డోలాయంత్రే దినత్రయమ్. 122
పచనం కురుతే హ్యత్ర శుద్ధిర్భవతి నిశ్చయం, (గ్రంథాంతరే)

తా. మణిశిలను సన్నమైన జమిలిబట్టలో మూటగట్టి మేకపంచితముతో మూడు దినములు డోలాయంత్రమున వండిన నిశ్చయముగ శుద్ధియగును.

అగస్త్యపత్రతోయేన శృంగిబేరరసేనచ. 123
భృంగితోయేన పచ్యేత భావితం సప్తధా శిలా,

తా. మణిశిలను అగసియాకు, అల్లము, గుంటగలగర అనువానిరసముతో నేడేసి మార్లు వండి ఏడేసిమార్లు భావనజేసిన శుద్ధియగును.

గౌరీపాషాణశుద్ధి

ద్విపలం గౌరిపాషాణం మర్దయం జంబీరవారిణా. 124
పిష్టం కృత్వా పటే బధ్వా డోలాయంత్రేణ బుద్ధిమాన్,
శిలాక్షారోదకే పాచ్యం భవే చ్ఛుద్ధి ర్వినిశ్చయః. 125

తా. రెండుపలములు గౌరీపాషాణమును నిమ్మపండ్లరసముతో మర్దించి ముద్దజేసి జమిలిబట్టలో మూటగట్టి సున్నపునీళ్ళతో డోలాయంత్రమున రెండుఝాములు వండిన శుద్ధియగును.

ఉల్లిపాషాణశుద్ధి

ఉల్లిపాషాణ సంశుద్ధిం వక్ష్యతే శాస్త్రనిశ్చితం,
చూర్ణీకృతం పటే బధ్వా శిలాక్షారోదకేనచ. 126
డోలాయంత్రే దినైకంతు పాచితంచ విశుద్ధ్యతి,

తా. ఉల్లిపాషాణమును చూర్ణముజేసి జమిలిబట్టలో మూటగట్టి డోలాయంత్రమున సున్నపునీళ్ళతో నొకదినమువండిన శుద్ధియగును.

మధునా పాచయే ద్యామం శనైర్మృద్వగ్నినా తతః. 127
ఉల్లిపాషాణశుద్ధిశ్చ భవేదేవం విశారదః, (అగ్నిమతే)

తా. ఉల్లిపాషాణమును తేనెలో వేసి యొకఝాము మందాగ్నితో మెల్లమెల్లగ వండిన శుద్ధియగును.

దొడ్డిపాషాణశుద్ధి

గోమూత్రే దొడ్డిపాషాణం డోలాయంత్రే దినత్రయమ్. 128
పచే బద్ధ్వా తతోపాచ్యం సమ్యక్ఛుద్ధి ర్భవిష్యతి,

తా. దొడ్డిపాషాణమును చూర్ణముజేసి జమిలిబట్టలోమూటగట్టి ఆవుపంచితములో డోలాయంత్రమున మూడుదినములు వండిన శుద్ధియగును.

* విమలభేదము

విమలం త్రివిధం ప్రోక్తం హేమాఖ్యం తారపూర్వకమ్. 129
కాంస్యపూర్వం తథాచాల్యల్లక్ష్యతే సర్వకామదం,

తా. స్వర్ణమాక్షికము, రౌప్యమాక్షికము, కాంస్యమాక్షికము అని విమలము మూడువిధంబులు. ఇది సర్వకామ్యముల నిచ్చును.

విమలలక్షణము

వర్తులః కోణసంయుక్తః స్నిగ్ధశ్చ ఫలకాన్వితః. 130
మరుత్పిత్తహరో వృష్యో విమలశ్చ రసాయనః,

తా. రౌప్యమాక్షికము గుండ్రముగ, కోణయుక్తముగ, దట్టముగ, పలకలుగ, వాతపిత్తముల హరింపజేయునదిగ, వీర్యవృద్ధికారిగ రసాయనోపయుక్తముగ నుండును.

విమలశుద్ధి

వాసా పునర్నవా సిందూవారకం యస్యకస్యచిత్. 131
రసేన స్వేదితం యామం విమలం నిర్మలం భవేత్,

తా. విమలమును అడ్డసరము, గలిజేరు, వావిలి అనువానిరసములలో దేనితోనేని డోలాయంత్రమున నొకదినమువండిన శుద్ధియగును.

పాటనా ద్విమలం భిన్నం సూక్ష్మవస్త్రేణ బంధయేత్. 132
అవిమూత్రే కాంజికేచ పృథక్క్వథితవారిణి,
డోలాయంత్రే చతుర్యామం పాచయే చ్ఛుద్ధిమాప్నుయాత్.
(గ్రంథాంతరే)

తా. విమలమును పగులఁగొట్టి సన్నపుబట్టలో మూటగట్టి గొఱ్ఱెపంచితముతోను, కలితోను ప్రత్యేకప్రత్యేకముగ నాలుగుయామములు డోలాయంత్రమున వండిన శుద్ధియగును.

మాక్షికోత్పత్తి, తద్భేదాదులు

మాక్షికో ద్వివిధశ్చైవ మాక్షిక స్తారమాక్షికః,

* విమల మన మాక్షికభేదము

తత్రాద్యః కన్యకుబ్జోత్థో దశవర్ణసువర్ణకః. 134
భిన్నదేశోపి తారోఽన్యః పంచవర్ణసువర్ణకః,
పాషాణబహుళశ్చానోగ్యగుణైరల్పతరోపిసః. (ఆయుర్వేదే)

తా. స్వర్ణమాక్షికము, తారమాక్షికము అని మాక్షికము రెండువిధంబులు. అందు మొదటిది కన్యాకుబ్జమున జనించును. అది పదియవన్నె బంగారుతో సమానంబై (కోణరహితంబై) యుండును. తారమాక్షికము భిన్నదేశమున జనించును. ఇది ఐదవవన్నె బంగారముతో సమానముగ, బహుళమైన పాషాణముగలదిగ, అల్పగుణకారిగ నుండును.

మాక్షికనామములు

ఆవర్తం మధు తుత్థం చ తాపిజం ధాతుమాక్షికం,
రౌప్యమాక్షికధాతుశ్చమాక్షికం హేమమాక్షికమ్. (నిఘంటౌ)

తా. ఆవర్తము, మధు, తుత్థము, తాపిజము, ధాతుమాక్షికము, రౌప్యమాక్షికము, మాక్షికము, హేమమాక్షికము అనునవి మాక్షికనామంబులు.

[1]మాక్షికశుద్ధి

ఏరండతైల లుంగాంబు సిద్ధం శుద్ధ్యతి మాక్షికం,
పక్వం వా కదళీకంద తోయేన ఘటికాద్వయమ్. 137
తప్తం క్షిప్తం వరాక్వాథే శుద్ధి మాయాతి మాక్షికం,

తా. మాక్షికమును చూర్ణముచేసి బట్టలో మూటగట్టి ఆముదము, మాదీఫలరసము, అరటిగడ్డరసము అనువానిలో ప్రతిదానిచే రెండుగడియలు డోలాయంత్రమున వండిన మాక్షికము శుద్ధియగును. లేక మాక్షికమును నిప్పులో కాచి త్రిఫలకషాయములో వేసి నను శుద్ధియగును.

(ఒకపలము మాక్షికమును తేనెతో మర్దించి ముద్దజేసి జమిలి బట్టలో మూటగట్టి ఉలవకట్టు, గోమూత్రము, కలి-వీనితో నొకరుఝాము ప్రత్యేకముగ డోలాయంత్రమున వండిన శుద్ధియగును)

(మాక్షికమును కలితో నొకదినము డోలాయంత్రమున నుడికించి చూర్ణముజేసి దాని నినుపపాత్రమునవేసి తేనె, నెయ్యిపోసి నొకదినంబునిచి సన్నగచూర్ణముజేసి ఇనుపపాత్రలోవైచి తేనె, నెయ్యిపోసి యొకదినము వండి జెముడుపాలతో నొకదినము భావనచేసి యెండించి నెయ్యి, తేనెతో నొకదినము మర్దించి అంధమూషలో నునిచి వండిన నందు గురివిందచాయవలె సత్వము దిగును.)

మాక్షికసత్వపాతనము

ఏరండోత్థేన తైలేన గుంజా క్షౌద్రంచ [2]టంకణమ్. 138

---

1 మాక్షిక మన నిప్పు. 2 వర్కయేత్.

మర్దితం తస్యవాపేన సత్వం మాక్షికజం భవేత్,

తా. ఆముదము, గురివిందపలుకులు, లేసె, వెలిగారము - వీనిని జేర్చి నూరి మాక్షికముపై వైచి అగ్నిలో నునిచి యూదిన నందు సత్వము దిగును.

మాక్షికగుణము

శుద్ధంహితాప్యంసకలామయఘ్నంరసాదిధాతూంశ్చవరంప్రపుష్యేత్
దుర్మేహదేహక్షయమారకంచ గుణోత్తరంవృష్యరసాయనాగ్ర్యమ్,

తా. శుద్ధమైన మాక్షికము సర్వరోగముల హరింపంజేసి రసాదిధాతువృద్ధిని గలుగంజేయునదిగ, దుష్టమేహమును, శరీరక్షయమును హరింపంజేయునదిగ, గుణకారిగ, వీర్యవృద్ధికారిగ, రసాయనోపయుక్తముగ నుండును.

సువర్ణమాక్షికం స్వాదు తిక్తం వృష్యం రసాయనమ్. 140
చక్షుష్యం వార్తిహృత్కంఠ పాండు మేహ విషోదరం,
అర్శ శ్శోథవిషం కండూ త్రిదోషానపి నాశయేత్. 141

తా. సువర్ణమాక్షికము రుచికరముగ, వగరుగ,వీర్యవృద్ధికారిగ, నేత్రహితకారిగ, లింగావర్తి, కంఠరోగము, పాండువు, ప్రమేహము, విషదోషము, ఉదరము, మూలవ్యాధి, వాపు, విషరోగము, దురద, త్రిదోషము - వీనిని హరింపజేయునదిగ నుండును.

అపక్వమాక్షికదోషము

మందానలత్వంబలహానిముగ్రాం విష్టంభితానేత్రగదాః సకుష్ఠాః
మాలస్యభేదవ్రణపూర్వకంచ శుద్ధ్యాదిహీనంఖలుమాక్షికంతు

తా: అశుద్ధమాక్షికము అగ్నిమాంద్యము, బలహాని, మలబద్ధము, నేత్రరోగము, కుష్టువు, శిరోవ్రణము - వీనిని గలుగంజేయును..

* కాసీసభేదములు

వాలుకాఖ్యం పుష్పపూర్వం కాసీసం ద్వివిధం స్మృతం,
శ్యామ పాండురవర్ణంచ ద్వయోః పూర్వం గుణాధికమ్. 143

తా. వాలుకాసీసము, పుష్పకాసీసము లన కాసీసము రెండువిధంబులు. అందు మొదటిది నల్లపువర్ణము, రెండవది పాండువర్ణము గలవిగనుండును. వానిలో మొదటిది గుణాధిక్యతం జెందియుండును.

కాసీసనామములు

*కాసీసం ధాతుకాసీసం పాంసుకాసీస కేసరం,

---

*కాసీస మన అన్నభేది.

అన్యం మాల్యరసం పుష్పకాసీసం నేత్రభూషణమ్. 144

తా. ధకాసీసము, ధాతుకాసీసము, పాంసుకాసీసము, కేసరము, అన్యము, మాల్య రసము, పుష్పకాసీసము, నేత్రభూషణము అనునవి కాసీసనామంబులు.

కాసీసశుద్ధి

సకృద్భృంగాంబునా స్విన్నం కాసీసం నిర్మలం భవేత్. 145

తా. కాసీసమును గుంటగలగరాకురసముతో వండిన శుద్ధియగును.

కాసీససత్వపాతనము

చతుర్విధంతు కాసీసం రక్తపీతసితాసితం,
మర్దయే త్పృత్తవర్ణేస తిక్తకోశాతకీద్రవైః. 146
కాసమర్దద్రవైశ్చాపి మిత్రపంచకసంయుతం;
సత్వంచ యష్టికాయంత్రే ధ్మాతే సత్వం వినిశ్చితమ్. 147

తా. ఎఱుపు, పసుపు, తెలుపు, నలుపు వర్ణభేదములవలన కాసీసము నాలుగువిధం బులు. వానిని మఱిపి, గుఱ్ఱము, సెమలి, అపు, మత్స్యము-అను వాని చేదులతో ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ మర్దించి పిదప చేటిబీరాకురసము, కసివెందాకురసము, తేనె, నెయ్యి, వెలి గారము, గురివిందపలుకులు, బెల్లము అనువానితోడను మర్దించి బిళ్ళచేసి యష్టికాయంత్ర మునందునిచి యూదిన నందు సత్వము వెడలును. (దానిని చూర్ణముచేసి పుటంబులిడిన సిందూరించును.)

కాసీసగుణము

కాసీస మమ్లం చక్షుష్యం కేశఘ్నం కుచరంజనం,
గర శ్లేష్మ హరం వాత వ్రణదోషవినాశనమ్. 148

తా. కాసీనము పుల్లగ, నేత్రహితకారిగ, వెంట్రుకల నశింపజేయునదిగ, స్తనరంజనకారిగ, విష, శ్లేష్మ, వాత, వ్రణదోషముల హరింపజేయునదిగ నుండును.

గైరికభేదములు

గైరికం త్రివిధం తత్ర రక్తంస్యా త్పూర్ణగైరికం,
పాషాణగైరికం చైకం తేషాం పూర్వం గుణాధికమ్. 149

తా. రక్తగైరికము, పూర్ణగైరికము, పాషాణగైరికము అన *గైరికము మూడు విధంబులు. అందు మొదటిది గుణాధిక్యంబు గలదిగనుండును.

గైరికశుద్ధి

గైరికంతు గవాందుగ్ధే ర్భావితం శుద్ధిమాప్నుయాత్,

* గైరిక మన కావిఱాయి.

తా. గైరికము నావుపాలతో భావనజేసిన శుద్ధియగును.

గైరికసత్వపాతనము

గైరికం రక్తవర్గేణ పీతవర్గేణ భావితమ్. 150
సప్తాహం మర్దయే ద్యామం మిత్రపంచకసంయుతం,
ఆధ్మాతం యష్టికాయంత్రే సత్వం ముంచతి నిర్మలమ్. 151

తా. కావిరాయిని మంజిష్ఠ, కుంకుమపువ్వు, లక్క, దాడింబకాయ, రక్తచందనము, దాసనము, ఎఱ్ఱగన్నేరు అనురక్తవర్గములతోడను, కుసుంబ, మోదుగ, పసపు, మంజిష్ఠ, మ్రానిగోరింట అనుపీకవర్గములతోడను నేడేసిదినములు భావనజేసి తేనె, నెయ్యి, వెలిగారము, గురువిందపలుకులు, బెల్లము అనుమిత్రపంచకముతోడ నొకఝాము మర్దించి బిళ్ళజేసి యష్టికాయంత్రమునం దునిచి యూదిన నందు నిర్మలముగ సత్వము వెడలును.

గైరికగుణము

గైరికం మధురం నేత్రం దీపనం రక్తపిత్తజిత్,
వాంతి తాప విషఘ్నంచ రజస్తంభ బలప్రదమ్. 152

తా. కావిరాయి మధురముగ, నేత్రహితకారిగ, అగ్నిదీపనకారిగ, రక్తపిత్తముల హరింపంజేయునదిగ, వాంతి, జ్వర, విషదోషముల బోకడచునదిగ, రజస్తంభనకారిగ, బలకారిగ నుండును.

అంజనభేదములు

పుష్ప నీల రస స్రోత సౌవీరపదపూర్వకం,
అంజనం పంచధా ప్రోక్తం లక్షణాదిక్రమేణచ. (చరకే) 153

తా. పుష్పాంజనము, నీలాంజనము, రసాంజనము, స్రోతోంజనము, సౌవీరాంజనము అని అంజనములు లక్షణాదిక్రమమువలన నైదువిధంబులు.

టంకణ, శంఖ, వరాటాంజన, గైరిక, కాసీస, భుజగశుద్ధి

జంబీరాణాంద్రవేచైవ మాతపే ధారయే ద్దినం,
శుధ్యంతి టంకణం శంఖం వరాటాంజన గైరికమ్. 154
కాసీసం భుజగంచైవ శుద్ధం యోగేషు యోజయేత్,

తా. వెలిగారము, శంఖము, గవ్వలు, సౌవీరాంజనము, పుష్పాంజనము, నీలాంజనము, స్రోతోంజనము, రసాంజనము, కావిరాయి, అన్నభేది, భూనాగము అనువానిని నిమ్మపండరసములో వేచి యొకదినము సూర్యపుటంబిడిన శుద్ధియగును. అట్టివాని కొషధ

—— అంజనపంచకశుద్ధి ——

అంజనాని విశుధ్యంతి భృంగజస్వరసేన చ. 155

తా. పూర్వోక్త అంజనపంచకమును గుంటగలగరాకురసముతో భావనజేసిన శుద్ధియగును.

—— అంజనపంచకగుణము ——

పుష్పాంజనం సితం శుద్ధం హిమం సర్వాక్షిరోగజిత్,
నీలాంజనం కృష్ణవర్ణం నేత్రదోషక్షయాపహమ్. 156
*రసాంజనంతు పీతాభం విష నేత్ర వికారనుత్,
స్రోతోఽంజనం పాండువర్ణం చక్షుష్యం సర్వరోగజిత్. 157
సౌవీరం రక్తవర్ణంచ నేత్రకండూ విషాపహం,

తా. పుష్పాంజనము తెల్లగ, శుద్ధముగ, శీతలముగ, సర్వ నేత్రరోగముల హరింపజేయునదిగనుండును. నీలాంజనము నల్లగ, నేత్రదోషము, క్షయము-వీనిని బోకొట్టునదిగ నుండును. రసాంజనము పచ్చగ, విషదోషమును, నేత్రరోగమును బోకడచునదిగనుండును. స్రోతోంజనము పాండువర్ణముగ, నేత్రహితముగ, సర్వరోగముల బోకడచునదిగ నుండును. సౌవీరాంజనము ఎఱ్ఱగ, కంటిదురదను, విషదోషమును హరింపజేయునదిగ నుండును.

—— శిలాజతూత్పత్తి ——

నిదాఘే ఘర్మసంతప్తా ధాతుసారం ధరాధరాః. 158
నిర్యాసవత్ప్రముంచంతి శిలాజతు ప్రకీర్తితం, (గ్రంథాంతరే)

తా. పర్వతము యెండచే తపింపబడుటవలన నందలిధాతుసారము బంకవలె స్రవించిన శిలాజిత్తు అనంబడును.

—— శిలాజత్తుభేదము ——

శిలాజతు ద్విధా ప్రోక్తం గోమూత్రం గోరసాయనమ్. 159
కర్పూరపూర్వకంచాన్యద్రక్తంచ పాండురం పరం,

తా. గోమూత్రసిలాజిత్తు, కర్పూరసిలాజిత్తు అని సిలాజిత్తు రెండువిధములు, అందు మొదటిది గోమూత్రవర్ణతుల్యముగ నుండును. కర్పూరసిలాజిత్తు యెఱుపుగగాని, తెల్లగగాని యుండును. అందు తెల్లనిది శ్రేష్ఠంబు.

క్షారామ్ల గుగ్గులోపేత మూత్రవే స్థాపయే ద్దినమ్. 160

* రసాంజనోత్పత్తి యెట్లనిన.—దార్వీక్వాథ మజాక్షీరే పాదపక్వం యథా ఘనమ్, తదా రసాంజనం ఖ్యాతం నేత్రయోః పరమంహితమ్.

స్వేదయే ద్ఘటికామాత్రం శిలాజతు విశుద్ధ్యతి,

తా. సిలాజిత్తు, సర్జక్షారము, యవక్షారము, టంకణక్షారము, నిమ్మపండ్లరసము, గుగ్గిలచూర్ణము - వీనితో నొకదినము యెండలో భావనజేసి యొకగడియ వండిన శుద్ధియగును.

కర్పూరసిలాజిత్తుశుద్ధి

కర్పూరశిలధాతుశ్చ మృణాళరసమర్దితః. 161
అథవోత్పలజైర్యామం సద్యశ్శుద్ధి ర్భవిష్యతి,

తా. కర్పూరసిలాజిత్తును తామరతూండ్ల రసముతోగాని, కలువగడ్డరసముతోగాని యొకఝాము మర్దించిన శుద్ధియగును.

గోదుగ్ధై స్త్రిఫలాక్వాథై ర్భృంగద్రావైశ్చ మర్దయేత్. 162
ఆతపే దినమేకైకం తచ్ఛుష్కం శుద్ధతాం వ్రజేత్,

తా. కర్పూరసిలాజిత్తు నావుపాలు, త్రిఫలకషాయము, గుంటగలగరాకురసము- వీనితో నొకదినము యిరుపఖల్వములో మర్దించి యెండనెండించిన శుద్ధియగును.

శిలాజతు పలమాత్రంచ మర్ద్యంచోత్పలజైరసైః. 163
ఆతపే ఘటికా స్సప్త శుద్ధిర్భవతి నిశ్చయం,

తా. ఒక పలము సిలాజిత్తును కలువగడ్డరసముతో నేడుగడియలు భావనజేసి యెండనెండించిన శుద్ధియగును.

శిలాజతో ష్షోడశాంశం మృద్వీకా యష్టిచందనమ్.. 164
నారికేళోదకం క్షిప్త్వా డోలాయంత్రేణ పాచయేత్,
తదుద్ధృత్యాతపే శోష్యం తత్తద్రోగానుపానతః. 165
సేవనా త్సర్వరోగఘ్నం కాంతి పుష్టి బలప్రదం,

తా. సిలాజిత్తునకు పదియాఱవభాగము దీపద్రాక్షను, యష్టిమధుకమును, శ్రీగంధమును గలిపి నారికేడపుకాయనీళ్ళతో డోలాయంత్రమున నుడికించి దానిం దీసి యెండనెండించి యనుపానవిశేషములతో సేవించిన సర్వరోగముల హరింపంజేయు టయేగాక శరీరకాంతిని, పుష్టిని, బలమును గలుగంజేయును.

శిలాజిత్తుగుణము

శుద్ధోఽయం గిరితప్తకందరభవః పాండు ప్రమేహ జ్వర
ప్లీహ శ్లేష్మ మరుద్భవాగ్ని సదన త్వగ్దోష శోషాపహః,
యక్ష్మోన్మాదక శోఫ శర్కర కృమి హృన్మూలామ్లపిత్తాపహో
న శే చోదర కామిలాశ్మరి జరాకృచ్ఛ్రంచ పాప్మాపహః. 166

తా. శుద్ధిజేయఁబడిన సిలాజిత్తు పాండువు, ప్రమేహము, జ్వరము, ప్లీహము, శ్లేష్మరోగము, వాతరోగము, అగ్నిమాంద్యము, నష్టావు, శోష, రాజయక్ష్మ, ఉన్మాదము, శోఫ, శర్కర, కృమిరోగము, జీర్ణమునొప్పి, మూలము, అమ్లపిత్తము, ఉదరము, కామిల, అశ్మరి, మసిమి, మూత్రకృచ్ఛ్రము, గజ్జి వీనిని హరింపంజేయును.

అశుద్ధశిలాజతుదోషము

అశుద్ధం దాహమూర్ఛాంచ భ్రమపిత్తాస్ర శోణితం,
శిలాజతు ప్రకురుతే మాంద్యమగ్నేశ్చ విడ్గ్రహమ్. 167

తా. అశుద్ధశిలాజిత్తు దాహము, మూర్ఛ, భ్రమ, పిత్తరక్తము, రక్తవికారము అగ్నిమాంద్యము, మలబద్ధకము మొదలగువానిని గలుగఁజేయును.

శుద్ధశిలాజతుపరీక్ష

వహ్నౌ క్షిప్త్వా భవేద్యస్తు లింగాకారో హ్యధూమకః,
తృణాగ్రేణాంభసి క్షిప్తే హ్యధో గలతి తంతువత్. 168
గోమూత్రగంధం మలినం శుద్ధం జ్ఞేయం శిలాజతు,
సాధారణరసం కేచి ద్రసకర్మోపయోగిచ 169
పూర్వశాస్త్రానుసారేణ నక్ష్యతే లక్షణాన్వితం,

తా. అగ్నిపై వేసినపొగ వెడలకుండుట, పాకకాలమునందు లింగాకారమును జెందుట, తృణాగ్రముతో నెత్తి యుదకములో వేసిన తంతువలె క్రిందికి వ్యాపించుట, గోమూత్రమువంటివాసన వెడలుట-ఇట్టి లక్షణములవలన శుద్ధశిలాజతని తెలియవలయును. ఈసిలాజిత్తును సాధారణరసమని కొందఱువైద్యశాస్త్రజ్ఞులు వచించెదరు. కావున దీనిని రసస్థానమున నుపయోగింపఁజనును.

సాధారణరసములు

కంపిల్లో లవణం గౌరీపాషాణో నవసాగరమ్. 170
దరదో వహ్నిజారశ్చ గిరిసిందూర మేవచ,
కేదారిశృంగి చేత్యష్టౌ సాధారణరసాస్మృతాః 171

తా. కంపిల్లము, సముద్రలవణము, గౌరీపాషాణము, నవాసాగరము, ఇంగిలీకము, వహ్నిజారము, గిరిసింధూరము, * కేదారశృంగి అను నీ యెనిమిదియు సాధారణ రసంబులు.

కంపిల్లనామములు

గిరిమృద్దైరికం ధాతూ రక్తాశ్మా రక్తశాంతికృత్. (నిఘంటౌ) 172

* ముదారసింగు.

తా. గిరిమృత్, గైరికధాతు, రక్తాక్ష, రక్తకాంతి అనునవి కంపిల్ల నామములు.

కంపిల్లభేదము

ఇష్టకాచూర్ణసంకాశం సవిరేకోహి కథ్యతే,
సౌరాష్ట్ర దేశఖనిజం కంపిల్లమితి కీర్తితమ్. (గ్రంథాంతరే)

తా. సౌరాష్ట్ర దేశముయొక్క గనియందు జనించినది కంపిల్ల మనంబడును: అది యిటికపొడివలె నుండును. మఱియు నిదే విరేచనోపయుక్తంబుగ నుండును.

కంపిల్లశుద్ధి

స్వేద్యం హారీతకీసారే కంపిల్లం శుద్ధతాం వ్రజేత్,

తా. కంపిల్లమును చూర్ణముజేసి బట్టలో మూటగట్టి డోలాయంత్రమున కరక్కాయల రసముతోగాని, లేక కలితోగాని నుడికించిన శుద్ధియగును.

కంపిల్లగుణము

కంపిల్లకో విరేకీస్యా త్కటూష్ణో వ్రణనాశనః. 174
కఫ కాసార్తి హారీచ కంతు కృమి హారో లఘు,

తా. కంపిల్లము విరేచనకారిగ, ఒకింత కటూష్ణముగలదిగ, వ్రణము, దగ్గు, ఉబ్బసము, జంతువులు, కృములు-వీనిని హరింపఁజేయునదిగ, లఘుకారిగ నుండును.

బోళశుద్ధి

పలమాత్రం కృష్ణబోళం రక్తంవా మర్దితం తతః. 175
ఆతపే కాంజకే యామం భావ్యం శుద్ధిర్భవిష్యతి,

తా. ఒకపలము నల్లబోళమునుగాని, లేక ఎఱ్ఱబోళమునుగాని కలితో మర్దించి యొకఝాము యెండనెండించిన శుద్ధియగును.

మస్తకిశుద్ధి

జంబీరనీరకై ర్యామం భావయే దాతపే తథా. 176
అథవా నరమూత్రేణ శుద్ధిర్భవతి మస్తకి,

తా. మస్తకిని నిమ్మపండ్లరసముతోగాని, లేక నరమూత్రముతోగాని యొకఝాము భావనజేసి యెండనెండించిన శుద్ధియగును.

కఫరిశుద్ధి

కఫరీం పలమాత్రంచ చూర్ణం కృత్వా విమర్దయేత్. 177
నరమూత్రే సప్తయామం డోలాయంత్రే పచేత్తథా,
గోమూత్రేణ ద్వియామంచ పాచయే చ్ఛుద్ధిమాప్నుయాత్. 178

అథవా ఘృతసంమిశ్రం పాచయేత్కూపకీశుచిః,

తా. పలప్రమాణము కఫాని నూరి చూర్ణముచేసి జమిలిబట్టన మూటగట్టి నరమూత్రముతో నేడురఘాములును, గోమూత్రముతో రెండురఘాములును, డోలాయంత్రమున వండిన శుద్ధియగును. లేక దాని నావునేతిలోగలిపి వండినను శుద్ధియగును.

మైలుతుత్థశుద్ధి

మయూరతుత్థం సంమర్ద్యం దధ్నాచ సహయోజయేత్. 179
లోహైస్తప్తం కృశంచాథ శుద్ధిర్భవతి నిశ్చయం,

తా. మైలుతుత్థమును పెరుగుతో నుర్దించి బిళ్ళజేసి పెంకులలో నునిచి వెచ్చజేసిన శుద్ధియగును.

తుత్థస్య టంకణం పాదం చూర్ణయేన్మధుసర్పిషా. 180
తుత్థేన మిశ్రితం ధ్మాతం కోష్ఠయంత్రే దృఢాగ్నినా,
ద్రావితం ముంచతీ సత్వం శుకతుండసమప్రభమ్. 181

తా. మైలుతుత్థమునకు నాలవభాగము వెలిగారము గలిపి చూర్ణముజేసి దానితో తేనె నెయ్యితో జేర్చి కోష్ఠయంత్రమునందిడి దృఢాగ్నిలో నునిచి యూదిన ద్రవించి యందు ఆసత్వము వెడలును. ఆసత్వము చిలుకముక్కు వన్నెతో సమానముగ నుండును.

పాలతుత్థశుద్ధి

పలమాత్రం క్షీరతుత్థం చూర్ణం కృత్వా విమర్దితం,
పటే బధ్వా శిలాచూర్ణతోయే పాట్యం విశుధ్యతి. 182

తా. ఒకపలముపాలతుత్థమును నూరి చూర్ణముజేసి జమిలిబట్టలో మూటగట్టి సున్నపునీళ్ళతో వండిన శుద్ధియగును.

గవ్వలు, శంఖములు వీనిశుద్ధి

వరాట శంఖం గోమూత్ర కూశ్మాండకరసద్రవైః,
ఆమ్లే స్సకాంజికాభిశ్చ డోలాస్విన్నం చ శుధ్యతి. (ఆయుర్వేదే)

తా. గవ్వలు, శంఖములు వీనిని గోమూత్రము, గుమ్మడుకాయరసము, నిమ్మపండ్లరసము, కలి అనువానితో డోలాయంత్రమున వండిన శుద్ధియగును.

సర్జక్షారశుద్ధి

సర్జక్షారం కాంజికేన మర్దయేద్ఘటికాద్వయం,
అథవా చ గవాం మూత్రే శుద్ధిర్భవతి నిశ్చయమ్. 184

తా. సర్జక్షారమును రెండుగడియలు కలితోగాని, లేక గోమూత్రముతోగాని మర్దించిన శుద్ధియగును.

సర్జక్షారగుణము

సర్జక్షారోఽగ్నిజననం గుల్మశూలనివారణమ్. 185

తా. సర్జక్షారము, అగ్నిమాంద్యము, గుల్మము, శూల-వీనిని హరింపంజేయును.

యవక్షారశుద్ధి

యవక్షారం విమర్ద్యాథ తండులోదకమిశ్రితం,
ఆతపే ఘటికామాత్రం క్షిపే చ్ఛుద్ధిర్భవిష్యతి. 186

తా. యవక్షారమును పసిగడుగుతో నొకగడియ మర్దించి యెండ నెండించిన శుద్ధియగును.

యవక్షారగుణము

దీపనం కఫవాతఘ్నం యవక్షారం వ్రణాపహం,

తా. యవక్షారము అగ్నిదీపనమును గలుగంజేయుటయేగాక కఫ, వాత, వ్రణముల హరింపంజేయును.

పంచలవణశుద్ధి

సైంధవం కాంజికే భావ్యం భవే చ్ఛుద్ధిర్ఘటీద్వయే. 187
అథవా ఛాగమూత్రేణ పాచితం శుద్ధిమాప్నుయాత్,
నింబనీరేణ సౌవర్చం భావయే చ్ఛుద్ధిమాప్నుయాత్. 188
బిడాలవణకం తక్రే భావయే చ్ఛుద్ధిమాప్నుయాత్,
లవణం కాచకం జ్ఞేయం తింత్రిణీజల ఆతపే. 189
సముద్రలవణం లోష్ఠే తప్తం కుర్యా త్త్రియామకం,
సమ్యక్ఛుద్ధంభవేదేవ్యద్యస్త్వౌషధేషు ప్రయోజయేత్. (ఆయుర్వేదే)

తా. సైంధవలవణమును రెండుగడియలు కలితో భావనజేసి యెండనెండించినను, లేక గొఱ్ఱెపంచితముతో వండినను శుద్ధియగును. సౌవర్చలవణమును నిమ్మపండ్లరసముతో భావనజేసి యెండ నెండించిన శుద్ధియగును. బిడాలవణమును పులిచల్లతో భావనజేసి యెండ నెండించిన శుద్ధియగును. కాచలవణమును చింతాకురసముతో భావనజేసి యెండ నెండించిన శుద్ధియగును. సముద్రలవణమును పెంకులో బోసి మూడుఝాములు వేయించిన శుద్ధియగును. ఇటుల శుద్ధి జేయఁబడినవాని నౌషధములలో బ్రయోగింపందగును.

లవణాని క్షాళితాని సక్షారేణాంభసాతపే,
శోషితాని విశుధ్యంతి విజ్ఞేయం వైద్యపారగైః. (మతాంతరే) 191

తా. పంచలవణములక్షారోదకముతో గడిగి యెండ నెండించిన శుద్ధియగును.

పంచలవణగుణములు

లవణం పంచధా భిన్నం సైంధవాదివిభేదతః,

సైంధవం చక్షుష్యం స్నిగ్ధం ఫలకం శ్రేష్ఠముచ్యతే. 192
విశీర్యమాణఫలకం పాటలో నచ శస్యతే,
సైంధవం కఫవాతఘ్నం నిద్రాకుక్షిరుజాపహమ్. 193
సౌవర్చలం కృష్ణరక్తం గుల్మ శూల రుజాపహం,
కించిత్పిత్తం బిడా పాండు కుక్షిరోగ రుజాపహమ్. 194
కాచోత్థం కాచవర్ణం చ కుక్షిరోగ వినాశనం,
సాముద్రం కుక్షిరోగఘ్నం సర్వవాత వినాశనమ్. 195

తా. లవణములు సైంధవాది భేదములవలన 5 విధంబులు. సైంధవలవణము నున్నగ, ఘనముగ, పలుకులుగ నుండును. ఇది ప్రశస్తమైనది. తనంతట తానే పలుకులై [1]పాటలవర్ణము గలదై యుండు సైంధవలవణ మప్రశస్తంబు. ఇది కఫ, వాత, నిద్ర, కుక్షిరోగముల బోకడచును. సౌవర్చలవణము కృష్ణరక్తవర్ణముగలదిగ నుండుటయేగాక గుల్మ, శూలరోగముల హరింపజేయును. బిడాలవణము పాండురవర్ణముగ నుండుటయేగాక యొకింత పిత్తకారిగ నుండును. ఇది కుక్షిరోగము, శరీరపీడను బోకడచును. కాచలవణము కాచవర్ణముగలదిగ నుండుటయేగాక కుక్షిరోగమును బోకడచును. సముద్రలవణము కుక్షిరోగమును, సమస్తవాతరోగములను బోకడచును.

⊸ త్రికటుకశుద్ధి ⊷

శుంఠీం నిస్త్వక్కృతాంచాథ శిలాతూరం విలేపయేత్,
నిక్షిపే దాతపే యామం సమ్యక్ఛుద్ధిర్భవే ద్ధ్రువమ్. 196
వైదేహీం చిత్రకరసే [2]హ్యాతపే భావయే త్తథా,
సమ్యక్ఛుద్ధిర్భవే దేతాం రసయోగేషు యోజయేత్. 197
మరీచ మమ్ల తక్రేణ భావితం ఘటికాత్రయం,
లోషేతత స్తప్తకృతం శుద్ధిర్భవతి మారిచమ్. (చింతామణౌ) 198

తా. శొంఠిపై బెరడునుదీసి కొత్తసున్నము బట్టించి ఝాము యెండనెండించిన శుద్ధియగును. పిప్పలిని చిత్రమూలరసముతో రెండుగడియలు భావనజేసి యెండనెండించిన శుద్ధియగును. మిరియముల పులిచల్లతో మూడుగడియలు భావనజేసి పెంకుబోసి వేయించిన శుద్ధియగును. ఇటుల శుద్ధిచేయఁబడినవానిని రసౌషధములయందు చేర్చికొనవలయును.

⊸ గజపిప్పలిశుద్ధి ⊷

కాంజికే భావితా యామం శుద్ధా వారణ పిప్పలీ,

---

1 ఎక్కుడు తెలుపుకలిసిన ఎఱుపువర్ణము. 2 నిక్షిపే ద్ఘటికాద్వయమ్.

అజామూత్రేణ భావ్యేత శుద్ధిర్భవతి నిశ్చయమ్.

తా. గజపిప్పళ్ళను కలితోగాని, లేక మేకపంచితముతోగాని, నొకఝాము భావనచేసి యెండ నెండించిన శుద్ధియగును.

నల్లమందు శుద్ధి

గజకర్ణదలే బధ్వా వ్యఫేనం శోధయే ద్భిషక్,
డోలాయంత్రే పయఃపూర్ణే పాచితం యామమాత్రకమ్. 200

(సిద్ధసంగ్రహే)

తా. నల్లమందును బలురక్కసిపాకులో నుంచి మూటగట్టి యావుపాలతో డోలాయంత్రమున నొకఝాముపండిన శుద్ధియగును.

ఇంగువశుద్ధి

పద్మపత్రరసే యామ మాతపే భావితంవిదుః,
రామఠం శుద్ధిమాప్నోతి రసయోగేషు యోజయేత్. 201

(చింతామణౌ)

తా. ఇంగువను తామరపాకురసముతో నొకఝాము యెండలో భావనచేసిన శుద్ధియగును. అట్టిదానిని రసయోగములలో నునిచికొనందగును.

జీలకఱ్ఱశుద్ధి

ద్విజీరం కాంజికే తాపే క్షిపే ద్యామద్వయం పునః,
తతోఽగ్నినా క్వచి త్తప్తం కృత్వా శుద్ధిర్భవిష్యతి. 202

తా. జీలకఱ్ఱ, నల్లజీలకఱ్ఱ అను నీరెంటిని కలితో దడిపి రెండుఝాములు ఎండ నెండించి యొకింత వేయించిన శుద్ధియగును.

ఆముదపువిత్తులు, నేలదంతివిత్తులు వీనిశుద్ధి

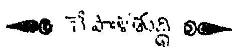
గంధర్వహస్తబీజాని నారికేళోదకాంతరే,
యామమత్వక్పచేచ్ఛుద్ధి ర్దంతిబీజం పచేత్తథా. 203

తా. ఆముదపువిత్తులు, నేలదంతివిత్తులు-వీనిపైపొట్టు దీసి టెంకాయ నీటితో నొకఝాముపండిన శుద్ధియగును.

ముష్టివిత్తులశుద్ధి

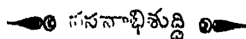
బీజాని విషముష్టేశ్చ ఛిల్లికామూలజే రసే,
పాచితం త్రిఘటీమాత్రం శుద్ధిర్భవతి నిశ్చయమ్. 204

తా. ముష్టివిత్తుల నడ్డకత్తితో తునకలుగచేసి చిఱ్ఱివేళ్ళరసముతో మూడు గడియలు పండినశుద్ధియగును.

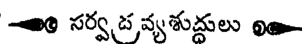
నిస్త్వచంచైవ నేపాళం కుమారీరససేనచ,
గుడోదకేన గోక్షీరైర్గోఘృతేన పృథక్పృథక్. 205
పాచితం శుద్ధిమాప్నోతి వైద్యశాస్త్రవినిశ్చితం,

తా. నేపాళముల పైపొట్టు నొలిచి యందలి యగరులం దీసి కలబందరసము, పానకము, ఆవుపాలు, ఆవునెయ్యి అనువానితో ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ నుడికించిన శుద్ధియగును.

విషంతు ఖండశః కృత్వా వస్త్రఖండేన బంధయేత్. 206
గోమూత్రమధ్యే నిక్షిప్య స్థాపయేదాతపే త్ర్యహం,
గోమూత్రంతు ప్రదాతవ్యం నూతనం ప్రత్యహం బుధైః.
త్ర్యహాతీతే తముద్ధృత్య శోషయేన్మృదువేషయేత్,
శుధ్యత్యేవం విషంచైవ యోగ్యం భవతి చార్తిజిత్. 208

తా. వసనాభిని తునకలుగ కత్తరించి బట్టలో మూటగట్టి యొకకుండలో వైచి అందు వసనాభి మున్గునటుల గోమూత్రము పోసి మూడుదినములు ఎండలో నుంచవలయును. మఱియు కుండయందలి గోమూత్రమును ప్రతిదినము దీసివేసి క్రొత్తగ గోమూత్రమును బోయుచుండవలయును. ఇటుల మూడుదినములుచేసి నాలవదినంబున వసనాభిని బైటికి దీసి జక్కగ నెండించిన శుద్ధియగును. దీని నౌషధములయందు చేర్చునెడ జక్కగ చూర్ణముచేసి చేర్చవలయును. ఇవి సర్వవిషముల బోగడచును.

క్షీరాజ్యే గంధకం శుద్ధ్యే త్తాళం కూష్మాండజైర్ద్రవైః,
ఆరనాళేన తుత్థంతు జంబీరామ్లే మనశ్శిలా. 209
మయూరతుత్థం లుంగామ్లే గోమూత్రేణ విషం హరేత్,
దంతిబీజాని పయసా కుళుత్థేనతు మాక్షికమ్. 210
అజామూత్రేణ వైక్రాంతం టంకణం కాంజికేనతు,
జంబీరామ్లేణ దత్తూరం దరదం తేన శుధ్యతి.
తీక్ష్ణం గోమూత్రకైః శ్శుధ్యే న్మండకం త్రిఫలారసైః,
కృష్ణేరిమేదో జంబూత్వ గ్రసై ర్ధాత్రీఫలస్యచ. 212
ఆతపే శోషయిత్వాచా ప్యయోవారితరం భవేత్,
గైరికం తు గవాందుగ్ధే భావితం శుద్ధముచ్యతే. 213

అంజనాని విశుధ్యంతి భృంగస్వరససేచనాత్,
నరమూత్రే చాఖువిషం పచేద్దోలాఖ్యయంత్రకే 214
యామమాత్రం విశోష్యాథ గోక్షీరే భావితం శుచిః,
గౌరీపాషాణకం పీతం రసబంధపురస్సరః. 215
హారిద్రాస్వరసే స్విన్నో యామేన పరిశుధ్యతి,

తా. గంధకము, ఆవుపాలు, ఆవునెయ్యి-వీనిలో నుడికించిన శుద్ధియగును. తాళకమును రేకులుగవొలిచి గుమ్మడుకాయనీరులో నుడికించిన శుద్ధియగును. మైలుతుత్థమును కలితో నూరి ఎఱ్ఱనగువఱకు కాల్చిన శుద్ధియగును. మణిశిలను నిమ్మపండ్లరసముతో నుడికించిన శుద్ధియగును. పాలతుత్థమును మాదీఫలరసముతో నూరి ఎఱ్ఱనగువఱకు గాల్చిన శుద్ధియగును. వసనాభిని గోమూత్రముతో మూడుదినములు నానబెట్టిన శుద్ధియగును. (నేపాళములు) నేలదంతివిత్తులు వీనిని పైపొట్టుదీసి పాలతో నుడికించిన శుద్ధియగును. మాక్షికమును ఉలవకట్టుతో నుడికించిన శుద్ధియగును. వైక్రాంతమును మేకమూత్రముతో వండిన శుద్ధియగును. వెలిగారమును కలితో నూరి కాల్చిన శుద్ధియగును. ఉమ్మెతవిత్తుల నిమ్మపండ్లరసములో నానబెట్టిన శుద్ధియగును. ఇంగిలీకమును నిమ్మపండ్లరసముతో నూరి యెండించిన శుద్ధియగును. ఇనుము గాని, లేక చిట్టెమును గాని గోమూత్రముతో కాచిన శుద్ధియగును. ఉక్కును త్రిఫలకషాయముతో కాచిన శుద్ధియగును. ఇనుము ఉక్కు-వీనిని నల్లతుమ్మ చెక్కరసము, నేరేడుచెక్కరసమును, ఉసిరికపండ్లరసము అనువానితో నూరి యెండనెండించిన శుద్ధియగును. పిదప దానిని చూర్ణముజేసి నీళ్ళపైవైచిన తేలును, కావివాయి నావుపాలతో భావనజేసిన శుద్ధియగును. అంజనపంచకముల గుంటగలగరాకురసముతో భావనజేసిన శుద్ధియగును, ఉల్లిపాషాణమును నరమూత్రముతో నొకఝామము డోలాయంత్రమున వండి యావుపాలలో భావనజేసి యెండించిన శుద్ధియగును. గౌరీపాషాణమును రసబంధపురసములతో నొకఝాముడంవండి పసపుసీరును చల్లి యూవిరికొల్పిన శుద్ధియగును.

ద్రవ్యశుద్ధ, ఉపరసమాలిక

శాలిధాన్యామ్ల సంఘృష్ట మభ్రకం శుద్ధమిష్యతే. 216
విషం త్రిరాత్రముషితం గోమూత్రే శుద్ధమీరితం,
అయోంగారైశ్చ గోమూత్రే క్షిప్తే త్యజ్యాయసం మలమ్. 217
పురాతనం భూమికందం సప్తవారం విశుధ్యతి,
పలాశద్రవ తాళాభ్యాం వంగం భస్మీ భవేత్క్షణాత్. 218
శిలార్కదుగ్ధతో నాగం తామ్రమాజ్యేన గంధకాత్,
స్త్రీస్తన్యే హింగుళం తీక్ష్ణం తారం స్నుక్షీరతాపనాత్. 219
నాగభస్మశిలాభ్యాం తు హేమధాత్వాదయస్తథా,

అజామూత్రేణ లోహం తు శిలాగోమూత్రభావితా. 220
కఫరీ నరమూత్రేణ భావితా శుద్ధముచ్యతే,
మాక్షికం కదళీతోయైః పాచయేత్తు భిషగ్వరైః. 221
క్షీరేణ టంకణం చాథ గంధకం తు విపాచయేత్,
కూష్మాండనీరే తాళం చ తుత్థం జంబీరజైర్ద్రవైః. 222
దీప్యకంచూర్ణతోయేన గౌరిం జంబీరవారిణా,
సప్తాహం గవ్యతక్రస్థా విశుద్ధాస్యాద్వరాటికా. 223
గోక్షీరమాషయూషాభ్యాం భావ్యే హింగుళ టంకణే,
నిదిగ్ధికామృతా ముస్తా వాసారిష్టకమూలకైః. 224
త్రిఫలా క్వాథతోయేన గుగ్గులుం శోధయే ద్భిషక్,
అనుక్తాని చ సర్వాణి గోమూత్రేణ విభావయేత్. 225
జంబీరనీరై స్సప్తాహం భావయిత్వా విశుధ్యతి, (ఆయుర్వేదే)

తా. అభ్రకమును వడ్లు, పులిసమగు - వీనితో చద్దిన శుద్ధియగును. వసనాభిని గోమూత్రములో మూడుదినములు నానబెట్టిన శుద్ధియగును. ఇనుమును భూమిలోని ప్రాతచిట్టెమును, తానిచట్టె నిప్పులో యేడుమార్లు కాచి యేడుమార్లు గోమూత్రముతో చల్లార్చిన శుద్ధియగును. వంగమును మోదుగరసము, తాళకము-వీనితో నూరి పుటంబులిడిన భస్మంబగును. నాగమును మణిశిల, జిల్లేడుపాలు-వీనితో నూరి పుటంబులిడిన భస్మంబగును. గంధకమును సేతితో నూరి తామ్రముపై లేపనముజేసి పుటంబులిడిన తామ్రము భస్మంబగును. ఇంగిలీకము చనుబాలతో నూరి పుటంబిడిన భస్మంబగును. వెండి సెట్టగ కాల్చి బొంతజెముడుపాలలో నద్దిన శుద్ధియగును. నాగభస్మము, మణిశిల-వీనితో స్వర్ణాదిధాతువులు భస్మంబులగును. లోహమును గోష్ఠపంచితముతో పుటంబులిడిన భస్మంబగును. సిలాజిత్తు గోమూత్రముతో శుద్ధంబగును. కఫరిని నరమూత్రముతో భావనజేసిన శుద్ధియగును. మాక్షికమును అరటిరసముతో వండిన శుద్ధియగును. వెలిగారమును పాలతో వండిన శుద్ధియగును. గంధకమును పాలతో వండిన శుద్ధియగును. తాళకమును గుమ్మడుకాయనీటితో వండిన శుద్ధియగును. మైలుతుత్థమును నిమ్మపండ్లరసముతో వండిన శుద్ధియగును. ఓమమును సున్నపునీళ్ళతో వండిన శుద్ధియగును. గౌరీపాషాణమును నిమ్మపండ్లరసముతో వండిన శుద్ధియగును. గవ్వల నావుచల్లతో నేడుదినములు వండిన శుద్ధియగును. ఇంగిలీకము, వెలిగారము-వీని నావుపాలతోను, మినుపకట్టుతోను భావనజేసిన శుద్ధియగును. గుగ్గిలమును ములక, తిప్పతీఁగె, తుంగముస్తెలు, అడ్డసరము, వేప అనువాని వేళ్ళరసముతోను, త్రిఫలకషాయముతోను వండిన శుద్ధియగును. మఱియుం జెప్పంబడని సర్వద్రవ్యముల గోమూత్రము, నిమ్మపండ్లరసము - వీనిలో ప్రతిదానిచే నేడేసి దినములు భావనజేసిన శుద్ధియగును.

[1]కంకుష్ఠభేదము

నాళీకం రేణుకంచేతి కంకుష్ఠం ద్వివిధం మతమ్. 226
నాళీకం పీతవర్ణం చా ప్యన్యం నీలం ప్రభం భవేత్,

తా. నాళీకము, రేణుకము అని కంకుష్ఠము రెండువిధంబులు. అందు పచ్చగ నుండునది నాళీకమనియు, నీలముగనుండునది రేణుకమనియు జెప్పంబడును.

కంకుష్ఠశుద్ధి

కంకుష్ఠం శుద్ధిమాయాతి త్రిధా విశ్వాంబుభావితమ్. 227

తా. కంకుష్ఠమును శొంఠిరసముతో మూడుమార్లు భావనజేసిన శుద్ధియగును.

కంకుష్ఠగుణము

కంకుష్ఠం తిక్తకటుకం [2]వీర్యేచోష్ణం ప్రకీర్తితం,
[3]వ్రణోదావర్తశూలఘ్నం గుల్మప్లీహాగదాపహమ్. 228

తా. కంకుష్ఠము వగరు, కారము, ఉష్ణవీర్యముగలదిగ (కడులేఖనకారిగ), వ్రణము, ఉదావర్తము, శూల, గుల్మము, ప్లీహము (రసదోషము, జంతువులు) వీనిని పోకడచునదిగా నుండును.

స్వర్ణాదిసర్వలోహనామములు

శుద్ధం లోహం కనకరజతం భానులోహాశ్మసారం,
పూతిర్లోహోద్వితయముదితం నాగవంగాభిధానమ్. 229
మిశ్రం లోహం పిత్తలం కాంస్యవర్తం
ధాతుర్లోహోత్థావికారా స్సర్వే తే. 230

తా. బంగారు, వెండి, తామ్రము, ఇనుము, రెండువిధములైన పూతిలోహములు, నాగము, వంగము అను నీయెనిమిది శుద్ధలోహంబులును, ఇత్తడి, కంచు, వార్తలోహము, ధాతులోహము అను నాలుగు మిశ్రలోహంబులును భూవికారంబులు.

స్వర్ణం తారం తామ్ర నాగం వంగం కాంతం చ తీక్ష్ణకం,
ముండాంత మష్టధాలోహం కాంస్యారం ఘోషకం త్రిధా. 231
ఉపలోహా స్త్రయూఖ్యాతా మండూరో ముండకిట్టకం,
ఏతద్ద్వాదశధాశోధ్యామారా్యస్తాపా్యఃపుటాదిషు. (మతాంతరే)

తా. బంగారు, వెండి, తామ్రము, నాగము, తగరము, కాంతము, ఉక్కు, ఇనుము అను నీయెనిమిది అష్టలోహంబులనియు, కంచు, ఇత్తడి, ఘోషకము అను నీమూ

---

1 కంకుష్ఠ మన ముదారుసింగు. 2 తీక్ష్ణోష్ణంచాతిలేఖనమ్. 3 గుల్మోదావర్త శూలఘ్నం రసజంతువ్రణాపహమ్.

డు లోహముతోడ నామద్వయము చే వెలసినను. ముండాదము, ముండకొట్టమనుచిట్టెమును చేర్చుటచే నాలుగుగ సర్వలోహములు క్షత్రియలోహములనియు, శూద్రలోహములనియు చెప్పంబడును. ఈపన్నెండువిధములైన లోహముల శుద్ధిజేసి పుటంబులిడుటచే భస్మము జేయంపగును.

సర్వలోహశుద్ధి

త్రిక్షారం పంచలవణం తప్త్వాచామ్లేన భావయేత్,
కాంస్యారఘోషపత్రాణి తేనపత్రాణి లేపయేత్. 233

తా. సర్జక్షారము, యవక్షారము, వెలిగారము, పంచలవణములు-వీనిని నిమ్మపండ్ల రసముతో నూరి కంచు, ఇత్తడి, ఘోషము అనువాని రేకులపై లేపనముజేసి నిప్పులో గాచి నిమ్మపండ్లరసములో ముంచిన నవి శుద్ధియగును.

తైలే కుళుత్థే గోమూత్రే హ్యారనాళామ్ల తక్రకే,
స్వర్ణాదిసర్వలోహానాం శుద్ధిర్భవతి నిశ్చయమ్. 234

తా. బంగారు మొదలగు సర్వలోహరేకుల గాచి నువ్వులనూనె, ఉలవకట్టు, గోమూత్రము, పుల్లనీళ్లు, పులిచల్ల అనువానిలో ప్రత్యేకమందు నేడేడుమార్లు నద్దిన నవి శుద్ధియగును. మఱియు సీసము, తగరము అను రెంటిని నేడేడుమార్లు కరిగించి నువ్వులనూనె మొదలగువానిలో నేడేడుమార్లు పోసిన శుద్ధియగును.

సర్వలోహభస్మక్రమము

రుద్ధ్వా గజపుటే పక్త్వా శుద్ధమాయాంతి నాన్యథా,
తామ్రపర్ణవదేతేషాం కృత్వా సర్వత్ర యోజయేత్. 235

తా. శుద్ధిజేయఁబడిన సర్వమైన లోహరేకులకు సమభాగముగ శుద్ధిజేసినగంధకమును గ్రహించి జిల్లేడుపాలతో నూరి వానిపై లేపనముజేసి మూషలో నునిచి తామ్రము వలెనే గజపుటంబులిడిన సర్వలోహములు భస్మంబులగును. అట్టిభస్మముల సర్వప్రయోగములయందు నిడుకొనంబడును.

నవలోహవివరము

సువర్ణం రజతం తామ్రమయో నాగం చ వంగకం,
రీతికా కాంస్య వర్తాని లోహా నవ తథా విదుః. 236

తా. సువర్ణము, రజతము, తామ్రము, ఇనుము, సీసము, తగరము, ఇత్తడి, కంచు, వర్తలోహము అనునవి నవలోహంబులు.

సువర్ణనామములు

స్వర్ణం సువర్ణ కనకోజ్జ్వలకాంచనాని
కల్యాణహాటకహిరణ్యమనోహరాణి,

గాంగేయగైరికమహారజతాగ్నివీర్య
రత్నాంగహేతుతపనీయకభాస్కరాణి. (నిఘంటౌ) 237

తా. స్వర్ణము, సువర్ణము, కనకము, ఉజ్జ్వలము, కాంచనము, కల్యాణము, హాటకము, హిరణ్యము, మనోహరము, గాంగేయము, గైరికము, మహారజతము, అగ్నివీర్యము, రత్నాంగహేతు, తపనీయకము, భాస్కరము అనునవి సువర్ణ నామంబులు.

జాంబూనదం జాతరూపం హిరణ్యం హేమ హాటకం,
చామీకరం చాపపుష్పం సువర్ణ స్వర్ణ కాంచనమ్. 238
తపనీయం శాతకుంభం రుక్మం కనకమేవచ,
మహారజత మాగ్నేయం గాంగేయంభర్మకర్బురమ్.(మతాంతరే)239

తా.జాంబూనదము, జాతరూపము, హిరణ్యము, హేమము, హాటకము, చామీకరము, చాపపుష్పము, సువర్ణము, స్వర్ణము, కాంచనము, తపనీయము, శాతకుంభము, రుక్మము, కనకము, మహారజతము, ఆగ్నేయము, గాంగేయము, భర్మము, కర్బురము అనునవి సువర్ణ నామంబులు.

సువర్ణ శుద్ధి

సువర్ణం రక్తమృత్స్నాచ లేపితం తాప్యశుధ్యతి,
తత్సువర్ణం దళం కృత్వా సూక్ష్మం కుర్యా ద్విచక్షణః. 240
జంబీరనీరేణ హేమమాక్షీకం మర్దితం భిషక్,
తద్దళే లేపితం దంతిపుటం దేయం శరావకే. 241
భస్మీభవతి శీఘ్రేణ నాత్ర కార్యా విచారణా,

తా. బంగారు నెఱ్ఱమన్నులో పొదిగి కొలిమిలో నూదిన శుద్ధియగును. పిదప దానిని సన్నపురేకులుగ జేయించి దానిపై హేమమాక్షీకమును నిమ్మపండ్లరసముతో నూరి లేపనము జేసి యెండించి మూకుడులోనునిచి దానిపై మఱియొకమూకుడునుమూసి మూడు చీలమన్నులిచ్చి మూడుగజపుటంబులిడిన బంగారము భస్మంబగును.

సువర్ణ సిందూరవిధి

తద్భస్మ రవిదుగ్ధేన చాశ్వత్థత్వగ్ద్రవేణచ. 242
హింగుళం భస్మతుల్యంచ దత్వా తుల్యం విమర్దయేత్,
మర్కటీమూరజద్రావైః ర్హంసపాదిరసేనచ. 243
మర్దయే చ్చతుశ్యామాణ్ పుటమారణ్యకోత్పలైః,
కరిసంజ్ఞం పంచదేయం సిందూరం భవతి ధ్రువమ్. 244

తా. ఆబంగారు భస్మమును జిల్లేడుపాలతోను, రావిచెక్కల రసముతోను

మర్దించి యాబంగారుభస్మమునకు సమముగ శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకమునుజేర్చి ఖల్వములో నునిచి తీటకాలనేల వేళ్ళరసము, హంసపాదియాకురసము అనుపానితో నాలుగుఝాములు మర్దించి పిడకలతో మైదునగజపుటంబులిడిన సువర్ణము శీఘ్రముగ సిందూరించును.

—— ప్రకారాంతరసువర్ణభస్మము ——

శుద్ధం స్వర్ణదళం కృత్వా చేక్షుకక్షారసేనచ,
గంధకం మర్దితం చాత్ర దళేషు ర్యాద్విలేపనమ్. 245
ఆతపే తాపయేత్ క్షిప్రం ద్విలేప్య ముహుర్ముహుః,
అరణ్యోత్పలకే దత్వా పుటమేకం శరావకే.
గంధం తత్సర్వపాదాంశం పునర్దత్వైక్షుకేరసే,
పునఃపుటత్రయేపాచ్యం భస్మీభవతి హాటకమ్. 247

తా. శుద్ధిజేసినబంగారును రేకులుగ జేయించి దానిపై శుద్ధిజేసిన గంధకమును చెఱకు రసముతో నూరి లేపనముజేసి యెండ నెండించవలయును. ఇటుల నేడుమార్లు లేపనముజేసి యెండించి మూకుడులో నునిచి శీలమన్ను చేసి పిడకలతో నొకగజపుటంబిడి సాంగశీతలమునగేసి యారేకులను నాలవభాగము శుద్ధిజేసినగంధకమును గ్రహించి చెఱకు రసముతో నూరి యేడుమార్లు పట్టించి యెండించి పిడకలతో మూడుగజపుటంబులిడిన బంగారు భస్మంబగును. (ఇట్టిభస్మమును క్షయరోగములయందు దుపయోగింపదగును.)

—— స్వర్ణభస్మము ——

హేమ్నః పాదం మృతం సూతం పిష్ట్వా మమ్లేన కేనచిత్,
పత్రే లిప్త్వా పుటేతచ్చా దష్టభిర్మ్రియతే ధ్రువమ్. (సిద్ధరసార్ణవే)

తా. శుద్ధిచేసిన బంగారును రేకులుజేయించి సన్నముగ, టంకణపురేకులవలె సూక్ష్మముగ కత్తిరించి దానికి నాలవభాగము రసభస్మమును జేర్చి నిమ్మపండ్లరసముతో మర్దించి రేకులపై లేపనముజేసి యెండించి ప్రమిదెలసంపుటములో నునిచి శీలమన్ను లిచ్చి పుటంబిడి సాంగశీతలమునగేసి యాసువర్ణపురేకులకు నాలవభాగము రసభస్మముగలిపి నిమ్మపండ్లరసముతో మరల మర్దించి ఎనిమిదిపుటంబులిడిన సువర్ణము శుద్ధభస్మంబగును.

(శుద్ధిజేసిన బంగారు ఒకభాగము, శుద్ధిజేసిన రసభస్మము రెండుభాగములు - ఇటుల వీని నేకముజేసి యుండకముతో మర్దించి యందలి నీటెని వడిపి ముద్దచేసి దాని కర్ధభాగము శుద్ధిజేసిన గంధకమును, ఇంగిలీకమునుజేర్చి ప్రమిదలో నునిచి శీలమన్ను లేపనముజేసి పుటంబిడిన భస్మంబగును. పిదప దానికి నాలుగుభాగము శుద్ధిజేసిన గంధకమును, ఇంగిలీకమునుజేర్చి రెండుపుటంబులిడిన బంగారము శుద్ధముగ భస్మంబగును.)

స్వర్ణద్రుతి

ఇంద్రగోపకసూతంతు దేవదాలీఫలద్రవైః,
భావితంచైకవింశాహం ద్రుతే హేమ్ని ప్రదాపయేత్. 249
కించిత్కించి త్సమాయాతి యావ త్తిష్ఠతి సూతవత్,

తా. ఇంద్రగోపపురుగులు, పాదరసము-వీనిచూర్ణమును దేవదాళీఫలరసముతో ౨౧ మార్లు భావనజేసి పిదప సువర్ణభస్మమును కరిగించి రసమువలె ద్రుతియగువఱకు నా చూర్ణమును కొంచెకొంచెముగ వేయుచుండవలయును.

సువర్ణభస్మగుణము

మూర్ఛోన్మాదౌచ యక్ష్మాణం గ్రహణీంచ విశేషతః 250
నాశయే త్సర్వరోగాంశ్చ సాధ్యాసాధ్యాంశ్చ దుస్తరాన్,
తత్తద్రోగానుపానేన ప్రయుంజీత భిషగ్వరః (ఆయుర్వేదే) 251

తా. సువర్ణభస్మము నాయారోగానుపానములతోడ నొసంగిన అసాధ్యంబులై సాధ్యాసాధ్యంబులుగ నుండు సర్వరోగముల హరింపంజేయుటయేగక మూర్ఛ, ఉన్మాదము, రాజయక్ష్మ, గ్రహణి అనువానిని విశేషముగ హరింపజేయును.

సువర్ణంతు భవే త్స్వాదు తిక్తం స్నిగ్ధం హిమం గురు,
బుద్ధివిద్యా స్మృతికరం విషహారిరసాయనమ్. (గ్రంథాంతరే) 252

తా. శుద్ధసువర్ణభస్మము వగరుగ, శీతకారిగ, జడముగ, బుద్ధి, విద్యాస్మృతుల గలుగంజేయునదిగ, రసాయనముగలన విషమును బోకడచునదిగ నుండును.

స్వర్ణభస్మహరరోగములు

ఏతద్భస్మసువర్ణజం కటు ఘృతోపేతం ద్విగుంజోన్మితం
లీఢం హంతి నృణాం క్షయాగ్నిసదనం శ్వాసంచ కాసారుచిం,
ఓజోధాతువివర్ధనం బలకరం పాండ్వామయధ్వంసనం
పథ్యం సర్వవిషాపహం గరహరం దుష్టగ్రహణ్యాదిజిత్. 253

తా. సువర్ణభస్మములో రెండుగురిగింజలయెత్తును కటుకరోహిణి, ఘృతము అను వానితోడ సేవించిన క్షయాగ్నిమాంద్య, శ్వాస, కాసారుచుల హరింపంజేయుటయేగాక ఓజోవృద్ధిని, ధాతువృద్ధిని, బలమును, శరీరారోగ్యమును గలుగంజేసి పాండువు, సర్వవిష దోషము, కృత్రిమవిషదోషము, దుష్టగ్రహణి అనువానిని హరింపజేయును.

సువర్ణభస్మగుణము

స్నిగ్ధం మేధ్యం విష గరహరం బృంహణం వృష్యమగ్ర్యం
యక్ష్మోన్మాదప్రశమనపరం రోగజాలప్రమాథి,

మేధా బుద్ధి స్మృతి సుఖకరం సర్వనేత్రామయఘ్నం
రుచ్యం దీప్తప్రదమనిలహం స్వాదుపాకం సువర్ణమ్. (నిత్యనాథీయే)

తా. సువర్ణభస్మము స్నిగ్ధమునై, [illegible]శుద్ధమునై, విష క్రిమి మదవిషముల పోకడచునదిగ, శరీరపుష్టి [illegible]గ, [illegible]గ, [illegible]ముల హరింపఁజేయునదిగ, రోగసముదాయమును పోగొట్టునదిగ, మేధ బుద్ధి స్మృతి సుఖముల గలుగంజేయునదిగ, సర్వనేత్రరోగముల పోగొట్టునదిగ, రుచి[illegible]గ, అగ్నిమాంద్యమును పోకడచునదిగ, పాకమువలన మధురముగ నుండును.

అశుద్ధసువర్ణభస్మగుణములు

సౌఖ్యం వీర్యం బలం హంతి రోగం వర్గం కరోతి చ,
అశుద్ధ మమృతం స్వర్ణం తస్మాచ్ఛుద్ధం చ మారయేత్. 255

తా. అశుద్ధమైన సువర్ణభస్మము సౌఖ్య వీర్య బలముల పోకడచుటయేగాక రోగమును, దుష్టమైన వర్ణమును గలుగజేయును. కావున బాగుగ శుద్ధిజేయఁబడిన సువర్ణమునే భస్మముచేయవలయును.

సువర్ణపరీక్ష

ఘృష్టే కుంకుమసంకాశం ఛేదే సిందూరసన్నిభం,
శిరీషపాక కందాభం మార్దవే సికతోపమమ్. 256
స్వాదు స్నేహానిభం స్నిగ్ధం పాదవేధ సమం గురు,
బహుమూల్యమితి ఖ్యాతం స్వర్ణం షడ్విధలక్షణమ్. 257

తా. ఒరసినప్పుడు కుంకుమవలె యెఱ్ఱగనుండుట, ఛేదించిన సిందూరమువలె నుండుట, కాచిన దిరిసెన పుష్పమువంటి ఛాయగలదై యిసుకవలె మృదువుగనుండుట, రుచి మెఱుపు స్నిగ్ధముగలదిగ నుండుట, పాదరసమువలె బరువుగ నుండుట, వెల యధికముగ నుండుట-ఈయాఱులక్షణములు స్వర్ణమునకుండును.

రజతనామములు

రూప్యకం రజతం తారం త్రపుభీ రుధిరాహ్వయం,
కలధౌతం తప్తరూపం రుధిరం చంద్రహాసకమ్. (నిఘంటౌ) 258

తా. రూప్యకము, రజతము, తారము, త్రపుభి, రుధిరాహ్వయము, కలధౌతము, తప్తరూపము, రుధిరము, చంద్రహాసకము అనునవి రజతనామంబులు.

రజతశుద్ధి

అథ రౌప్యదళం సంధ్మాప్య కర్కోటీ కందకద్రవైః,
భావితం సప్తవారంచ శుద్ధిర్భవతి నిశ్చయమ్. (చింతామణౌ) 259

తా. వెండిరేకుల కొలిమిలో కాచి గొడ్డుకాకరగడ్డరసముతో నేడుమార్లు అద్దిన శుద్ధియగును.

రజతభస్మము

తచ్ఛుద్ధం రజతం కృత్వా దళం సూక్ష్మం భిషగ్వరైః,
సీమంతినీ స్తన్యదుగ్ధే మర్దితం కాకమాక్షికమ్. 260
విలేపితం తథాశోష్యం పుటమేకంచ మూషయా,
పాచ్యం వారణసంజ్ఞేన భస్మీభవతి నిశ్చయమ్. 261
అథవా స్వర్ణవత్కుర్యాద్ద్రౌప్యం భస్మీ భవేద్ధ్రువం,

తా. శుద్ధిజేసిన సన్నని వెండిరేకులపై కాకమాక్షికమును చనుపాలతో మెత్తగనూరి పలుమారు పూసి యెండించి వజ్రమూషములో నునిచి ఏరుపిడకలతో గజపుటంబిడిన వెండి భస్మంబగును. లేక బంగారువలెనే పుటంబులిడినను వెండి భస్మంబగును.

* రజతసిందూరము

సమం తద్భస్మదరదం బర్బరాణాం శృతంజలమ్. 262
అర్కక్షీర వటక్షీరై ర్హంసపాది దురాలభాః,
గుడోదకైః పృథఙ్మర్ద్యం పృథక్సప్తపుటం గజే, 263
సిందూరం భవతి జ్ఞేయం సర్వకర్మసు యోజయేత్,

తా. రజతభస్మమునకు సమముగ శుద్ధిజేసిన ఇంగిలీకమును జేర్చి తుమ్మచెక్కకషాయము, జిల్లేడుపాలు, మఱ్ఱిపాలు, హంసపాదియాకురసము, దూలగొండివేళ్ళరసము, బెల్లపురసము అనువానిలో ప్రతిదానిచే నొక్కొకదినముచొప్పున మర్దించి ఏడు గజపుటంబులిడిన రజతభస్మము సిందూరించును.

రజతద్రుతి

శతధా నరమూత్రేణ భావయే ద్దేవదాళికామ్. 264
తచ్చూర్ణవాపమాత్రేణ ద్రుతిస్స్యాత్స్వర్ణతారయోః,

తా. దేవతాడిని నరమూత్రముతో నూరుమార్లు భావనజేసి దానిచూర్ణమును రజతభస్మములో పలుమారు వేయుచు నూదుచుండిన బంగారు, వెండి-వీనియందు ద్రుతి వెడలును.

రౌప్యభస్మానుపానములు

భస్మీభూతం రజతమమలం తత్సమం వ్యోషభాను
స్సర్వైస్తుల్యం త్రికటుకవరం సార మాజ్యేన యుక్తం,

1 రజత మన వెండి.

లీఢం ప్రాతః క్షపయతి నృణాం యక్ష్మ పాండూదరార్శ
శ్శ్వాసా న్కాసాన్ తిమిరజ హరం పిత్తరోగా నశేషాన్. 265

తా. నిర్మలమైన రజతభస్మమునకు సమముగ అభ్రకమును, తామ్రమును జేర్చి వానికన్నిటికి సమముగ త్రికటుకచూర్ణమును, నేతితోగలిపి ప్రాతఃకాలమున సేవించిన క్షయము, పాండువు, ఉదరము, అర్శస్సు, శ్వాసము, కాసము, తిమిరరోగము, పిత్తరోగము-వీనిని హరింపజేయును.

రౌప్యభస్మగుణము

రౌప్యం శీతం కషాయం చ స్నిగ్ధం వాతహరం గురు,
రసాయనవిధానేన సర్వరోగాపహారకమ్. 266

తా. రజతభస్మము శీతలమైనదిగ, కషాయముగ, స్నిగ్ధముగ, వాతమును హరింపజేయునదిగ, బరువుగ, రసాయనమువలన సర్వరోగముల హరింపజేయునదిగ నుండును.

రౌప్యం స్నిగ్ధం కషాయామ్లం విపాకే మధురం పరం,
వయస స్థాపనం వృష్యం లేఖనం వాతపిత్తజిత్. (రసరత్నాకరే)

తా. రజతము స్నిగ్ధముగ, కషాయముగ, పుల్లగ, విపాకమువలన మధురరసము గలదిగ, విరేచనకారిగ, వయస్థాపనకారిగ, వీర్యవృద్ధికారిగ, లేఖనక్రియం జేయునదిగ, వాతపిత్తముల బోకడచునదిగ నుండును.

రౌప్యం విపాకమధురం తువరామయఘ్నం
శీతం సరం పరమలేఖనకంచ వృష్యం,
స్నిగ్ధంచ వాత కఫజి జ్జఠ రాగ్నిదీప్తే
ర్బల్యప్రదం స్థిరవయస్కరణంచ హ్యాష్యమ్. (ఆయుర్వేదే) 268

తా. రజతము విపాకమువలన మధురముగ, ఒగరుగ, రోగమును బోకడచునదిగ, శీతలముగ, విరేచనకారిగ, ఉత్తమమైన లేఖనక్రియాకారిగ, వీర్యవృద్ధికారిగ, స్నిగ్ధముగ, వాతకఫముల హరింపజేయునదిగ, జాఠరాగ్నికి దీపనమును గలుగంజేయునదిగ, బలకారిగ, వయస్థాపనకారిగ, సుఖకారిగ నుండును.

అశుద్ధరౌప్యభస్మగుణము

ఆయు స్సుఖం బలం హంతి తారం వీర్యంచ శుక్రజిత్,
అశుద్ధ మమృతం తారం శుద్ధం కార్యమతో బుధైః. 269

తా. అశుద్ధరజతభస్మము ఆయువు, సుఖము, బలము, వీర్యము, శుక్రము - వీనిని బోకడచును. కావున దానిని శుద్ధముగనే జేయవలయును.

* తామ్రనామములు

తామ్ర మౌదుంబరం శుల్బం పవిత్రం బ్రహ్మవర్ధనం,
రక్తలోహం మ్లేచ్ఛముఖం త్ర్యంబకం మిహిరాహ్వయమ్. 270
(నిఘంటౌ)

తా. తామ్రము, ఔదుంబరము, శుల్బము, పవిత్రము, బ్రహ్మవర్ధనము, రక్తలోహము, మ్లేచ్ఛముఖము, త్ర్యంబకము, మిహిరాహ్వయము అనునవి తామ్ర నామంబులు.

తామ్ర మౌదుంబరం శుల్బం తపనేష్ట ముదుంబరం,
త్ర్యంబకం చానువిందం చ రవిలోహం రవిప్రియమ్.(గ్రంథాంతరే)

తా. తామ్రము, ఔదుంబరము, శుల్బము, తపనేష్టము, ఉదుంబరము, త్ర్యంబకము, అనువిందము, రవిలోహము, రవిప్రియయు అనునవి తామ్రనామంబులు.

తామ్రదోషము

అశుద్ధతామ్రం వక్ష్యామి తామ్రం చైవ మహావిషం,
విషస్యత్వేకదోషస్స్యా దష్టౌ దోషాశ్చ శుల్బకే. 272
భ్రమో మూర్ఛా విదాహశ్చ ఛర్ది క్లేదన స్వేదనే,
సంతాపశ్చారుచిశ్చాష్టాశుల్బేదోషాభవంతితే. (సిద్ధవిద్యాభూః)273

తా. అశుద్ధతామ్రమున భ్రమ, మూర్ఛ, విదాహము, ఛర్ది, క్లేదము, స్వేదము, సంతాపము, అరుచి అను నెనిమిదిదోషంబులుండును. అట్లగుటచే నొకేదోషముగలవిషము నకన్న తామ్రమే విషంబు.

అశుద్ధతామ్రదోషము

అశుద్ధతామ్రమాయుఘ్నం కాంతిఘ్నం సప్తధాతుహా,
వాంత మూర్ఛా భ్రమోద్రేక నానారుక్కుష్ఠ శూలకృత్. 274

తా. అశుద్ధతామ్రమువలన ఆయుఃక్షయము, కాంతి నశించుట, రసరక్తమాంస త్వక్శుక్లమేదోమజ్జ లను సప్తధాతునాశనము, వాంతి, మూర్ఛ, భ్రమ, నానావిధ రోగములు, కుష్ఠువు, శూల గలుగును. అట్లగుటచే దానిని శుద్ధిజేయవలయును.

తామ్రశుద్ధి

తైల తక్రాదిశుద్ధస్య తద్దోషవినివృత్తయే,
శుల్బస్య శోధనం ప్రాజ్ఞైర్విశేషా త్సముదాహృతమ్. 275

---

* తామ్ర మన రాగి.

స్నుహ్యర్క క్షీర లవణ కాంజికై స్తామ్రపత్రకం,
లిప్త్వా ప్రతాప్య నిర్గుండీరసై స్సించే త్పునఃపునః. 276
వారాన్ద్వాదశ దాహత్వం లేపనా త్తామ్రసించనాత్,
(చికిత్సాసారసిద్ధసంగ్రహే)

తా. [illegible]ముగాని, [illegible]లనుగాని లేపనముగ జేయుంచి కొలిమి [illegible]కాచి నిప్పులనుగాని, పులిచింత [illegible] నల్లుటచే తామ్రదోషమును బో కడచి పిదప [illegible]పాలు, [illegible]పాలు, [illegible]లవణములు కలి - వీనిని ఆకె కులపై ప్రత్యేకప్రత్యేకముగ [illegible] కాచి [illegible]యానురసములో నస్తచలయును. ఇటుల ప్రతి[illegible] కాచి ౧౨ మార్లు [illegible] తామ్రము శుద్ధం బగును. (మరియు తామ్రమును ౧౨ మార్లు కాచి చింతపండు రసమునందును, తామ్రమునకు హెచ్చు [illegible] నద్దవలయును.)

తామ్రశుద్ధి

గోమూత్రేణ పచేద్యామం తామ్రపత్రం దృఢాగ్నినా. 277
శుధ్యతే నాత్ర సందేహో మారణం కథ్యతేఽధునా,

తా. తామ్రపురేకుల గోమూత్రమునం దుంచి దృఢాగ్నిలో నొకయామము కాచిన శుద్ధియగును. ఇక దానిమారణమును వచించెదను.

తామ్రభస్మము

సూక్ష్మాణి తామ్రపత్రాణి కృత్వా సంస్వేదయేద్బుధః. 278
వాసరత్రయ మమ్లేన తతః ఖల్వే వినిక్షిపేత్,
పాదాంశం గంధకం దత్వా యామ మమ్లేన మర్దయేత్. 279
తత ఉద్ధృత్య పత్రాణి లేపయే ద్ద్విగుణేనచ,
గంధకే నామ్లపిష్టేన తస్యకుర్యాచ్చ గోళకమ్. 280
తతః పిష్ట్వాచ మీనాక్షీం చాంగేరీం వా పునర్నవాం,
తత్కల్కేన బహిర్గోళం లేపయే ద్ద్వ్యంగుళోన్మితమ్. 281
ధృత్వా తద్గోళకం భాండే శరావేణచ రోధయేత్,
వాలుకాభిః ప్రపూర్యాథ విభూతిలవణాంబుభిః. 282
ధృత్వా భాండే ముఖే ముద్రాం తతశ్చుల్ల్యాం విపాచయేత్,
క్రమవృద్ధ్యాగ్నినా సమ్య గ్యావద్యామ చతుష్టయమ్. 283
స్వాంగశీతం సముద్ధృత్య మర్దయే త్సూరణద్రవైః,
యామైకం గోళకం తచ్చ నిక్షిపే త్సూరణోదరే. 284

మృదోవలేపః కర్తవ్యో సర్వతోఽంగుళమాత్రకః,
పాచ్యం గజపుటే క్షిప్తం మృతం భవతి నిశ్చితమ్. 285
వమనంచ విరేకంచ భ్రమం క్లేద మథారుచిం,
విదాహ స్వేహ ముత్క్లేదం న కరోతి కదాచన. 286

తా. తామ్రమును పలుచగ రేకులజేయించి మూడుదినములు నిమ్మపండ్లరసములో నుడికించి యందుండి తీసి ఖల్వములో నునిచి దానికి నాలవభాగము గంధకమును గలిపి నిమ్మపండ్లరసముతో నొకఝాము మర్దించి యాతామ్రరేకుల ఖల్వములోనుండి తీసి పిదప దానికి రెండింతలగంధకమును నిమ్మపండ్లరసముతో నూరి యారేకులపై బూసి యెండించి యారేకుల మడిచి యుంటగజేసి దానిపై పొన్నగంటి, పులిచింత, తెల్లగలిజేరు అనువానికల్కములను రెండంగుళముల ప్రమాణము దళముగ ముద్దపై లేపనము జేసి యెండించి మూసళ్ళలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి వాలుకాయంత్రమునం దిడి దానికంఠమువఱకు నిసుకపోసి దానిపై బూడిదె, ఉప్పుసిల్లి చల్లి కుండమూతిని మూసి చీలమన్ను పూసి పొయిమీద నునిచి నాలుగుఝాములు క్రమముగ నగ్నిని వృద్ధి జేయుచు పాకముజేసి స్వాంగశీతలమున దీసి కందగడ్డరసముతో నొకఝాము మర్దించి యుంటజేసి కందగడ్డలో నునిచి యాకందగడ్డపై నొకయంగుళప్రమాణము చీలమన్ను పూసి గజపుటంబిడిన తామ్రము బాగుగ భస్మంబగును. దీనివలన వాంతి, భ్రాంతి, భ్రమ, క్లేద, అరుచి, విదాహ, స్వేహ, ఉత్క్లేదములు గలుగకుండును.

తామ్రభస్మము

సూక్ష్మం తామ్రదళం విమర్ద్య పటునా క్షారేణ జంబీరజై
స్తస్మాన్మర్ద్య మథో తదర్కపయసా లిప్త్వా దళే సప్తథా,
నిర్గుండ్యంబు హిమం రసేంద్రగలితం గంధేన దుగ్ధేన త
త్త్రైలోక్యనాథ మృతం భవే త్పుటితం పంచామృతేన త్రిధా.

తా. తామ్రమును పలచగ రేకులుజేయించి వానిపై పంచలవణములను, త్రిక్షారములను, నిమ్మపండ్లరసముతో నూరి లేపనముజేసి యెండించి ఏడుమార్లు కాచి వావిలియాకురసములో నద్దవలయును. పిదప వానిపై జిల్లేడుపాలు పట్టించి ఏడుమార్లు కాచి వావిలియాకురసములో నద్దవలయును. (పిదప హేమమాక్షికమును నూరి పట్టించి నిప్పులో కాచి వావిలియాకురసములో నద్దవలయును) ఇటులజేసిన తామ్రము శుద్ధియగును. పిదప యాతామ్రమునకు సమముగ రసమును, గంధకమును గ్రహించి జిల్లేడుపాల తోనూరి యారేకులపై బట్టించి పుటంబిడిన తామ్రము భస్మంబగును. ఆతామ్రభస్మమును పంచామృతములతో మర్దించి మూడుపుటంబులిడిన సందలి అష్టవిధదోషంబులు హరించును.

—॥ తామ్రభస్మగుణము ॥—

తామ్రం తిక్తంచ మధురం కషాయం లేఖనం లఘు,
విషపాకం సరం శీతం మారణం కఫ పిత్తజిత్. 238

తా. తామ్రభస్మము వగరుగ, మధురముగ, కషాయముగ, లేఖనకారిగ, లఘువుగ, విషపాకముగలదిగ, విరేచనకారిగ, శీతకారిగ, కఫ, పిత్తరోగముల హరింపం జేయునదిగ నుండును.

వాంతి భ్రాంతి వివర్జితం జ్వర రుజా కుష్ఠాని పాండ్వామయం,
శూలం మేహ గుదాంకురానిలగదాన్ యుక్తానుపానైర్జయేత్
భుక్తం స్థౌల్యజరాగ్నిమాంద్యశమనో వంధ్యాశమో వత్సరాత్.
(మతాంతరే)

తా. వాంతి భ్రాంతివివర్జితంబగుటచే శుద్ధమైన తామ్రభస్మమును యుక్తానుపానములతోడ సేవించిన జ్వరము, పీడ, కుష్ఠువు, పాండువు, శూల, మేహము, గుదరోగము, వాతము, స్థౌల్యరోగము, ముదిమి, అగ్నిమాంద్యము అనువానిని హరింపం జేయుటయేగాక ఒకసంవత్సరము సేవించిన వంధ్యాత్వమునుగూడ బోకడచును.

—॥ అశుద్ధతామ్రభస్మదోషము ॥—

శుల్బం తనో నయతి దోష మశేషధాతూన్
రోగాన్ కరోతి వివిధాంశ్చ నిహంతి కాంతిం,
కుష్ఠం రుజంచ విషమాన్ కురుతే విశేషాన్
పాకేన హీన మిహ వాంతి విరేచనంచ. 290

హంత్యాయురుచ్చైః కురుతే వితాపం మూర్ఛాంవిధత్తే హరతేచ శుక్రం,
నానాగదానాంచ సహాయకారీ హ్యశుద్ధశుల్బస్సచజీవహర్తా. 291

తా. అశుద్ధతామ్రము సర్వధాతుదోషము, పలువిధములైన రోగములు, కాంతినాశనము, కుష్ఠువు, విషమజ్వరము, వాంతి, విరేచనము, ఆయుఃక్షయము, సంతాపము, మూర్ఛ, శుక్రనాశనము అనువానిని గలుగంజేయుటయేగాక యనేకరోగములకు సహాయకారియై తుదకు ప్రాణముల హరింపంజేయును.

అథాన్యత్సంప్రవక్ష్యామి సంక్షిప్తం సూక్తముక్తమం,
ఆయుర్వేదోపదేశేఽస్మిన్ తామ్రశుద్ధిర్నిగద్యతే. 292

తా. ఆయుర్వేదమున జెప్పంబడిన ప్రకారము తామ్రశుద్ధిని వచించెదను.

—॥ తామ్రశుద్ధి ॥—

గృహకన్యారసేనైవ భావయిత్వా పునఃపునః,

తత స్తప్తం మేఘనాదే భావయిత్వా పునఃపునః. 293
గంధకార్కక్షీరలేపం కృత్వా కృత్వా పుటత్రయం,
చూర్ణీభవతి తత్తామ్రం పునః ఖల్వే విమర్దయేత్. 294
ఫలత్రయకషాయేణ తతో నిక్షిప్య మూషయోః,
పునర్మర్ద్యం క్రమేణైవ దత్వా షోడశధా పుటమ్. 295
అనంతరం క్షీరసర్పి ర్మధుమూత్రై ర్మహుర్ముహుః,
భావయిత్వా పుటం దేయం ప్రత్యేకం సప్తసప్తచ. 296
గృహకన్యారసేనైవ భావయిత్వా పునః పుటం,
దత్వా విచక్షణ శ్చూర్ణం తద్భవే న్నాత్ర సంశయః. 297
ఏతై ర్వివిధసంస్కారై శ్ఛర్దిదాహభ్రమం హరేత్,
వ్యోషై రేరండతైలేన కాంజికేనాథవా పునః. 298
నిష్కేణ సమ్మితే చూర్ణం గుల్మశూల ప్రశాంతయే,
ప్రయోగ స్సర్వరోగాణాం క్రమపథ్యేన చేదను. 299

తా. రాగిరేకుల నేడుమార్లు కాచి కలుబందరసములో నేడుమార్లును, పొన్నగంటిరసములో నేడుమార్లును నద్దిన శుద్ధియగును. పిదప నారేకులపై శుద్ధగంధకమును జిల్లేడుపాలతో నూరి బట్టించి మూడుపుటంబులిడిన భస్మంబగును. పిదప నాభస్మమును ఖల్వములో బోసి త్రిఫలకషాయముతో మర్దించి ముద్దజేసి యెండించి మూసలో నునిచి పుటంబిడవలయును. ఇత్తెఱంగుగ క్రమముగ ౧౬ మార్లు మర్దించి ౧౬ పుటంబులిడ్డి ఆవుపాలు, ఆవునెయ్యి, తేనె, గోమూత్రము అనువానిలో ప్రతిదానిచే నేడేసిమార్లు మర్దించి మూసలో నునిచి నేడేసిపుటంబులిడి పిదప కలుబందరసముతో మర్దించి పుటంబిడవలయును. ఇట్టి సంస్కారములు జేయంబడిన తామ్రభస్మమువలన ఛర్దిదాహభ్రమలు గలుగకుండును. మఱియు యీకరెత్తు తామ్రభస్మమును మృదువుగ మర్దించి నిష్కప్రమాణము త్రికటుకచూర్ణానుపానముతోగాని, ఆముదముతోగాని, కలితోగాని క్రమపథ్యముగనుండి సేవించిన గుల్మశూలలు, సర్వరోగములు హరించును.

తామ్రసిందూరము

తతో భస్మ రవిక్షీరై ర్మాంసపాదిరసేనచ,
న్యగ్రోధదుగ్ధేఽజాక్షీరే కపికచ్ఛూద్రవేణచ. 300
అశ్వత్థవల్కలక్వాథే ప్లక్షక్వాథేనమర్దయేత్,
ముహుర్ముహు స్సప్తపుటాన్ కుర్యాద్వారణసంజ్ఞయా. 301
సూర్యోదయసమం వర్ణం సిందూరం భవతి ధ్రువం,

వాంతి భ్రాంతి విరేకంచ న కరోతి కదాచన. 302

తా. తామ్రభస్మమును ఖల్వములో వేసి జిల్లేడుపాలు, హంసపాదియాకు రసము, మఱ్ఱిపాలు, పొంకపాలు, నాగలింగడిపెళ్ళరసము, రావిచెక్క-కషాయము, జువ్వి పట్టకషాయము అనువానిలో ప్రత్యేకముగానిచే మర్దించి బిళ్ళచేసి గజపుటంబులిడిన బాల సూర్యునివలె సిందూరించును. దీనివలన వాంతి, విరేచనములు గలుగకుండును.

తామ్రభస్మగుణము

తామ్రం తిక్తోష్ణ మధురం కషాయం శీతలం సరం,
కఫ పిత్త క్షయం పాండు కుష్ఠఘ్నం చ రసాయనమ్. 303
శ్లేష్మ పిత్తహరంచైవ సర్వరోగనివారణం,
వ్రణాని శూల మర్శాంసి మందాగ్నించ వినాశయేత్. 304

తా. తామ్రభస్మము తిక్తము, ఉష్ణము, మధురము, కషాయము, శీతలము, సరముగలదిగ, కఫ, పిత్త, క్షయ, పాండు, కుష్ఠుపుల హరింపంజేయునదిగ, రసాయనోపయుక్తముగ, శ్లేష్మపిత్తముల, సర్వరోగముల హరింపంజేయునదిగ, వ్రణము, శూల, అర్శస్సు, అగ్నిమాంద్యము-వీనిని నశింపంజేయునదిగ నుండును.

కాంస్యనామములు

కాంస్య ఘోష ప్రకాశంచ కాంస్యఘోషశ్చ సంస్మృతమ్. 305

తా. కాంస్యము, ఘోషము, ప్రకాశము, కాంస్యఘోషము అనునవి కాంస్య నామంబులు.

కాంస్యగుణము

కాంస్యం కషాయానురసం విశదం లేఖనం సరం,
దృష్టిప్రసాదనం రూక్షం తిక్తం పిత్తకఫాపహమ్. 306

తా. కాంస్యభస్మము కషాయముగ, పరిశుద్ధముగ, లేఖనకారిగ, సరముగ, నేత్రహితకారిగ నుండుటయేగాక రూక్షముగ, వగరుగ, పిత్తకఫముల బోకడచు నదిగ నుండును.

కాంస్యశుద్ధి

తింత్రిణీపత్రజద్రావైః కాంస్యం భావ్యం త్రివారకం,
తతః కుళుత్థయూషేణ కాంస్యం శుద్ధం భవిష్యతి. 307

తా. కంచును కాచి చింతాకురసములో మూడుమార్లు, ఉలవకట్టులో మూడు మార్లు నద్దిన శుద్ధియగును.

కాంస్యభస్మము

శుద్ధం కాంస్యం దళం కృత్వా సమభాగం బలిం దదేత్,

మర్దితం చార్కదుగ్ధేన చాతపే తాపయేత్పునః. 308
మర్దితం సప్తవారేణ రవిదుగ్ధే పునఃపునః,
వజ్రమూషగతం పాచ్యం కాననోత్పల భూపుటే. 309
ఏవం సప్తపుటం దత్వా కాంస్యం భస్మ భవే ధ్రువం,

తా. శుద్ధిజేసినకంచుపు సన్నముగ తునకలుజేసి దానికి సమముగ గంధకమును గ్రహించి జిల్లేడుపాలతో నూరి లేపనముజేసి యెండనెండించి వజ్రమూషలో నునిచి పిరుపిడకలతో భూపుటం బిడవలయును. ఇటుల నేడుమార్లు కంచుకుసమముగ గంధకమును గ్రహించి జిల్లేడుపాలతో నూరి లేపనముజేసి వజ్రమూషలో నునిచి యెండించి పిరుపిడకలతో నేడుపుటంబులిడిన కాంస్యము భస్మంబగును.

కాంస్యసిందూరము

తద్భస్మార్ధం చ దరదం తదర్ధం శుద్ధగంధకమ్. 310
తదర్ధం పారదం దత్వా వటక్షీరేణ మర్దయేత్,
హంసపాదిరసాశ్వత్థ వల్కల క్వథితైరపి. 311
బర్బరత్వక్కషాయేణ పాలాశత్వగ్రసేనచ,
మర్కటీమూలజరసై ర్మర్దితం చ ముహుర్ముహుః. 312
పునర్జంబీరనీరేణ మర్ద్యం సప్తపుటే పచేత్,
పుటే వారణసంజ్ఞే చ విశ్వకర్మపుటేపి వా. 313
బాలసూర్యోదయసమం సిందూరం భవతి ధ్రువం,

తా. కాంస్యభస్మమున కర్ధభాగము ఇంగిలీకమును, దానికర్ధభాగము శుద్ధగంధకమును, దానికర్ధభాగము శుద్ధరసమును జేర్చి మఱ్ఱిపాలు, హంసపాదిమూలరసము, రావిచెక్కకషాయము, తుమ్మచెక్కకషాయము, మోదుగచెక్కరసము, దూలగొండివేళ్ళరసము, నిమ్మపండ్లరసము అనువానిలో ప్రతిదానిచే నొక్కొకమారు మర్దించి ఒక్కొక గజపుటము చొప్పున నేడుమార్లు గజపుటంబులిడినను, లేక కొలిమిలో నునిచి యూదినను కంచుభస్మము బాలసూర్యునివలె సిందూరించును.

కాంస్యభస్మగుణము

కాంస్యం కషాయ ముష్ణం చ లఘు రూక్షం చ తిక్తకమ్. 314
కఫ పిత్తరుజాం హంతి చాయుర్దేహబలాపహం,

తా. కాంస్యభస్మము కషాయముగ, ఉష్ణముగ, లఘువుగ, రూక్షముగ, వగరుగ నుండుటయేగాక కఫపిత్తరోగముల హరింపంజేయునదిగ ఆయుర్దేహబలకారిగ నుండును.

రీతి కా యుగళం రూక్షం తిక్తం చ లవణం పరమ్. 315
శోఫఘ్నం పాండు వాతఘ్నం బలవీర్యవివర్ధనం,

తా. రాజరీతి, కాకతుండి అను రెండువిధములైన ఇత్తడిభస్మము రూక్షముగ, పగరుగ, ఉప్పగ నుండుటయేగాక శోఫ, పాండు, వాతముల హరింపజేయునదిగ, బల వీర్యకారిగ నుండును.

అశుద్ధకాంస్యదోషము

అశుద్ధ మమృతం లోహ మాయుర్హారి రుజాకరమ్. 316
హృత్పీడాం దేహతాపం చ తస్మాచ్ఛుద్ధం చ మారయేత్,

తా. అశుద్ధమైన కాంస్యభస్మము ఆయుఃక్షయము, పీడ, రొమ్మునొప్పి, శరీర తాపము అనువానిని గలుగజేయును. కావున బాగుగా శుద్ధిజేయఁబడిన కంచుభస్మము సేయవలయును.

రీతికా కటు తీక్ష్ణం చ గుల్మ మేహ కఫాస్రజిత్. 317
సతిక్త లవణం భేది పాండు త్వక్ క్రిమి వాతజిత్, (నిఘంటౌ)

తా. ఇత్తడిభస్మము కారముగ, తీక్ష్ణముగ, గుల్మ, మేహ, కఫరక్తదోషముల హరింపజేయునదిగ, పగరుగ, ఉప్పగ, విరేచనకారిగ, పాండు, చర్మదోషము, క్రిమి, వాతముల బోకడచునదిగ నుండును.

ఇత్తడినామములు

పీతలోహం సింహలకం కపిలం సౌఖ్య మారకమ్. 318
వర్తలోహం త్రిలోహం చ రాజరీతి ర్మహేశ్వరీ,

తా. పీతలోహము, సింహలకము, కపిలము, సౌఖ్యము, ఆరకము, వర్తలోహము, త్రిలోహము, రాజరీతి, మహేశ్వరి అనునవి ఇత్తడినామములు.

రీతికా పిత్తళా పీతలోహ శ్శైవలకంచ తత్. (మతాంతరే)

తా. రీతిక, పిత్తళ, పీతలోహము, శైవలకము అనునవి ఇత్తడినామములు.

ఇత్తడిభస్మగుణము

రీతికా యుగళం రూక్షం తిక్తం చ లవణం రసే,
శోధనం పాండురోగఘ్నం కృమిఘ్నం వీర్యవర్ధనమ్. 320

తా. రాజరీతి, కాకతుండి అను ద్వివిధమైన ఇత్తడిభస్మము రూక్షముగ, పగరుగ, ఉప్పగ, శోధనకారిగ నుండుటయేగాక పాండు, క్రిముల హరింపజేసి వీర్యవృద్ధిని గలుగజేయును.

కాంతలక్షణము

యత్పాత్రస్థే ప్రవిశతి జలే తైలబిందు ర్నదత్తో

హింగోర్గంధం విసృజతి జలం తిక్తతాం నింబుకల్కః,
పాచ్యం దుగ్ధం భవతి శిఖరాకారకం నైతిభూమిం
దగ్ధాంగాస్సుర్న స్రజలచణకాః కాంతలోహం తదుక్తమ్, 321

తా. కాంతపాత్రయం దుదకముపోసి తైలబిందువును వైచిన వ్యాపించకుండుట, ఉదకము ఇంగువయొక్క వాసనవేయుట, నిమ్మపండ్లరసములో కాంతపాత్ర నునిచిన వగరుగ నగుట, మఱియు నాకాంతపాత్రలో పాలుకాచిన పొంగి బైలుపడక దానిలోనే పడుట, కాంతపాత్రనుకాచి సెనగలతడిపి దానిలోవేసిన సెనగలపై పొట్టు కాలిపోవుట-ఇట్టిలక్షణములుగలవి కాంతలోహ మనంబడును.

కాంతశుద్ధి

జంబీర జారనాళేచా ప్యామ్లతక్రే చ కాంతకం,
క్షిప్త్వా సప్తాతపే దేయం కాంతశుద్ధి ర్భవే త్సుధీః. 322

తా. సూదంటురాయిని నిమ్మపండ్లరసము, కలి, పులిచల్ల అనువానిలో ప్రతిదానియందు నేడేసిమార్లు వేసి నేడేసిగడియలు యెండ నెండించిన శుద్ధియగును.

కాంతభస్మము

తచ్ఛుద్ధం కాంతపాదాంశం గంధకం చ దదే ద్భిషక్,
అర్కక్షీరే విమర్ద్యాథ శిరాభేదిరసేన చ. 323
పలాశత్వగ్రసేనైవ మర్ద్యం గజపుటే పచేత్,
ఏవం పుటత్రయే పాచ్యం కాంతం భస్మ భవే ద్ధ్రువమ్. 324

తా. శుద్ధిజేసిన కాంతమునకు నాలవభాగము గంధకమును గ్రహించి జిల్లేడుపాలు, కొండపిండివేళ్ళరసము, మోదుగచెక్కరసము అను నీమూటిచే వేర్వేఱుగ మర్దించి మూడుగజపుటంబులిడిన కాంతము భస్మంబగును.

కాంతసిందూరము

తద్భస్మార్ధం చ దరదం దత్త్వా ఖల్వే విమర్దయేత్,
కపికచ్ఛూమూలరసే మర్దితం దివసత్రయమ్ 325
రక్తమృత్స్నా వజ్రమూషాం కృత్వా తస్యాంతరా క్షిపేత్,
వస్త్రమృత్తికయా లేప్యం పాచ్యం గజపుటత్రయమ్ 326
కాంతం బాలోదయసమం సిందూరం భవతి ధ్రువం,

తా. కాంతభస్మమున కర్ధభాగము, ఇంగిలీకమును జేర్చి దూలగొండివేళ్ళరసముతో మూడుదినములు మర్దించి యెఱ్ఱగ మంటితో జేయఁబడిన వజ్రమూషలో నునిచి మూడుచీలమన్నులిచ్చి మూడుగజపుటంబులిడిన బాలసూర్యునివలె కాంతము సిందూరించును.

కాంతద్రుతి

సృగాల మేష కూర్మాది శల్యాని చ శిలాజతు. 327
ఏతత్సర్వం చూర్ణయిత్వా సుతప్తే కాంతచూర్ణకే,
భావయే ద్ద్రుతతాం యాతి యథాసూతం సునిర్మలమ్. 328

తా. నక్క, గొఱ్ఱె, తాఁబేలు మొదలగువానియెముకలను, సిలాజిత్తును చూర్ణము జేసి కాంతచూర్ణము బాగుగాఁగి నీరగునటుల నా చూర్ణమును కొంచెకొంచెముగ వేయు చుండిన రసమువలె నిర్మలముగ ద్రుతి దిగును.

కాంతభస్మగుణము

కాంతాయఃకమనీయకాంతి జననం వాతామయారోచకం
యక్ష్మఘ్నం కఫనాశనం గరహరం దోషత్రయం నాశయేత్,
నానాకుష్ఠనిబర్హణం బలకరం వృష్యం వయస్తంభనం
సర్వవ్యాధిహరం రసాయనపరం భౌమామృతం నాపరమ్. 329

తా. అయస్కాంతభస్మము శరీరకాంతిని గలుగంజేయుటయేగాక వాతరోగము, అరుచి, రాజయక్ష్మ, కఫరోగము, కృత్రిమవిషము, త్రిదోషము, పలువిధములైన కుష్ఠరోగములు-వీనిని హరింపఁజేసి బల, వీర్యవృద్ధి, వయఃస్తంభనముల గలుగంజేయును. మఱియు నది సర్వవ్యాధులఁ బోఁగొట్టునట్టి రసాయనంబును, భూమియందమృతంబునై యుండును.

కాంతాయఃకమనీయ ముత్తమతరం శస్తం చిరాయుష్యదం
స్నిగ్ధం మేహహరం త్రిదోషశమనం శూలాదిమూలాపహం,
గుల్మ ప్లీహ మసృగ్దర క్షయహరం పాండూదర వ్యాధినుత్
తిక్తాఢ్యంహిమవీర్యకాంతిజననం కుష్ఠప్రమేహాఞ్జయేత్. 330
(మతాంతరే)

తా. కాంతభస్మము మనోహరముగ, కడుశ్రేష్ఠంబైనదిగ, ప్రశస్తమైనదిగ, దీర్ఘాయువును గలుగంజేయునదిగ, మేహపిటికా త్రిదోష, శూల, మూల, గుల్మ, ప్లీహ, అసృగ్దర, క్షయ, పాండు, ఉదరముల హరింపఁజేయునదిగ నుండుటయేగాక, స్నిగ్ధముగ, వగరుగ, శీతవీర్యముగలదిగ, శరీరకాంతి కారిగ, కుష్ఠుప్రమేహముల హరింపంజేయునదిగ నుండును.

కాంతాభ్రసిందూరగుణము

కాంతాభ్రం కఫవాతపిత్తజనితం క్షీణం చ ప్లీహాపహం
శుక్లాస్థి ప్రవరక్తపిత్తవికృతా న్నానావిధానామయాం,

ఛర్దిం హృద్రుజ మామవాత మరుచిం మూర్ఛాం శిరోవిభ్రమం
పాండుంవింశతిమేహజాంచవికృతిం యోన్యామయంగుల్మజమ్. 331
కాస శ్వాస హలీమకాగ్నిశమనం శూలాతిసారం గరం
నానాక్షి ప్రభవాంగదాహహరణం కంఠప్రరోగాన్ జయేత్,
కుష్ఠోన్మాద మపస్మృతి వ్రణహరం క్షుద్రామయం విద్రధిం
వృద్ధిం సప్తవిధం హలీమకగదం హన్యాత్తథానాహకమ్. 332
వాతం పిత్త కఫ జ్వరం గుదగదం శోషం గ్రహణ్యాక్షయం
వైసర్పిం వినిహంతి వాతరుధిరం స్థౌల్యామయం కామిలాం,
నానారోగహరానుపానసహితం యద్వా జరా న్నాశయేత్
ద్వృష్యం పుష్టికరం రసాయనవరం జత్రూర్ధ్వరోగాన్ జయేత్.
దంతానాం దృఢతాంకరోతిచికురాన్ భృంగైస్సమాన్ కుర్వతే
యే దేవా హ్యమృతం యథాచమనుజార క్షేచ్ఛతంచాయుషం,
మేధా బుద్ధి వివర్ధనం శుభకరం వర్ణప్రదం శ్రీకరం
పార్వత్యా వృషభధ్వజేన కథితం కాంతాభ్రసిందూరకమ్. 334

తా. కాంతాభ్రకములు, కఫ, వాత, పిత్తజనితకృశత్వ, ప్లీహరోగముల హరింపంజేయునదిగ, శుక్లదోషము, అస్థిస్రావము, రక్తపిత్తవికారము మొదలగు నానావిధ రోగములను, వాంతి, ఱొమ్మునొప్పి, ఆమవాతము, అరుచి, మూర్ఛ, తల దిరుగుట, పాండువు, ఇరువదిమేహములవలన గలిగినవికారము, యోనిరోగము, గుల్మము, కాస శ్వాసము, హలీమకము, అగ్నిమాంద్యము, శూల, అతిసారము, కృత్రిమవిషదోషము, పలువిధములైన నేత్రరోగములు, శరీరతాపము, కంఠరోగము, కుష్ఠువు, ఉన్మాదము, అపస్మారము, వ్రణము, క్షుద్రరోగములు, విద్రధి, సప్తవృద్ధులు, హలీమకము, అనాహము, వాత పిత్త కఫ జ్వరములు, మూలరోగము, శోష, గ్రహణి, విసర్పి, వాతరక్తము, స్థౌల్యము, కామిల అనువానిని హరింపంజేయునదిగ నుండుటయేగాక వానిని యుక్తానుపానములతోడ సేవించిన సర్వరోగములను, ముదిమిని హరింపజేసి వీర్యవృద్ధిని, శరీరపుష్టిని గలుగంజేసి జత్రూర్ధ్వగతరోగముల బోకడచును. కాంతాభ్రకములు శ్రేష్ఠమైన రసాయనంబులు. కాంతాభ్రకసిందూరము దంతములకు దృఢత్వమును, వెంట్రుకలకు తుమ్మెదలవంటివర్ణమును గలుగంజేయును. మఱియు " అమృతము దేవతల రక్షించుచందంబున " మనుజుల నూఱుసంవత్సరములవఱకు కాంతము రక్షింపుచుండును. మఱియు దీనివలన మేధా, బుద్ధి, శుభము, వర్ణము, సంపత్తు గలుగును. ఈకాంతాభ్రక సిందూరములను శివుఁడు పార్వతికి నుపదేశించెను.

లోహశుద్ధి

లోహసిందూర శుద్ధ్యాది వక్ష్యతే శాస్త్రసమ్మతం,
సూక్ష్మం చూర్ణీకృతం లోహం తిలతైలేన పాచయేత్. 335
తథోకజటాళయుతం బర్బరత్వగ్రసే పునః,
పాచ్యం తీవ్రాతపే క్షిప్తం లోహశుద్ధిర్భవిష్యతి. (చింతామణౌ)

తా. లోహరాపొడిని నువ్వులనూనెలో వైచి యుడికించి నువ్వుసెవిపోపునటుల గడిగి తుమ్మ చెక్కరసముతో నుడికించి యొకదినము యెండఁబెండించిన శుద్ధియగును.

లోహభస్మవిధి

తతో భస్మవిధిం వక్ష్యే తల్లోహం మర్దయేత్పునః,
జంబూత్వచోద్రవైర్మర్ద్యం [illegible]సేన చ. 337
తతశ్చామలకద్రావైస్తింత్రిణీవల్కలైరపి,
శిగ్రుత్వచరసైర్వాపి గవాంమూత్రైర్ముహుర్ముహుః 338
పాచితం మర్దితం లోహం బద్ధ్వా గజపుటేన చ,
భస్మీభవతి తల్లోహం రసయోగేషు యోజయేత్. 339

తా. శుద్ధిజేసిన లోహపొడిని పెంత్రగనుంటి నేరేడు చెక్కరసముతో రెండు దినము లుడికించి మరల మర్దించవలయును. ఇట్లేయగునవే దాని నుసిరికరసము చింతాకురసము, మునగపట్టరసము, ఆవుపంచితము అనువానితో ప్రతిదానిచే నుడికించి మర్దించి మూషలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి గజపుటంబిడిన భస్మంబగును. ఇట్టిలోహభస్మంబును రసయోగములలో నుపయోగింపంజనును.

లోహసిందూరను

తద్భస్మ త్రిఫలాద్రావై ర్మర్ద్యం మర్ద్యం పునఃపునః,
న్యగ్రోధదుగ్ధార్కదుగ్ధై ర్మర్దితం సప్తవాసరమ్. 340
పాచ్యం గజపుటేవాపి విశ్వకర్మపుటేపి వా,
త్రిచత్వారిపుటందద్యాత్సిందూరంభవతిధ్రువమ్. (చింతామణౌ)

తా. లోహభస్మము త్రిఫలరసము, మఱ్ఱిపాలు, జిల్లేడుపాలు అనువానిచే నేడు దినములు మర్దించి గజపుటంబిడవలయును. ఇట్లేయగుప మర్దించి ఏడుగజపుటంబులిడినను, లేక కొలిమిలో నునిచి యూదినను లోహము సిందూరించును.

లోహశుద్ధి

తాపయిత్వా తథాంగారే లోహపత్రం పునఃపునః,
నిర్వాపయేద్గవాంమూత్రే తతశ్చూర్ణం సముద్ధరేత్. 34[illegible]

గోమూత్రే త్రిఫలాక్వాథే లోహచూర్ణం తతఃపచేత్,
పంచాశచ్ఛ పుటే తాభ్యాం సుశుద్ధం జాయతే యథా. 343
మత్స్యాక్షీ చేంద్రవారుణీ హంసపాదికషాయకం,
దత్తూరచ్ఛదపత్రాణాం ద్రవేణ దరణేన చ. (ఆయుర్వేదే)

తా. తాటితొట్టిలో గోమూత్రము బోసి యందు ఉక్కురేకుల నెఱ్ఱగకాల్చి యద్దుచుండిన యారేకులు తునకలుగ తునిగి యాతొట్టిలో బడును. పిదప గోమూత్రమును వడిపి యంనలి ఉక్కుపొడిని దీసికొని పెంకులో బోసి గోమూత్రముతో నెఱ్ఱగ వేయించవలయును. ఇటుల గోమూత్రముతో నేడుమార్లును, త్రిఫలకషాయముతో నేడు మార్లును వేయించి ఖల్వములో బోసి గోమూత్రము, త్రిఫలకషాయము అనుపానితో ముద్దగనూరి పదిగజపుటంబులును, పొన్నగంటి, పాపర అనుపానిరసముతో నూరి పదిగజపుటంబులును వేయవలయును. పిదప దానికి పదియవభాగము ఇంగిలీకమును జేర్చి హంస పాదియాకు కషాయముతో మర్దించి పదిపుటంబులును, ఉమ్మెత్తాకురసము, అడవిమల్లె రసము అనుపానితో మర్దించి పదేసి పుటంబులను వేయవలయును. (ఇటుల నేబదిపుటంబులిడి లోహమునకు పదియవభాగము ఇంగిలీకము జేర్చి పంచదారపానకముతో మర్దించి బుద్ధ్యాను సారముగ పుటంబులిడిన లోహము శుద్ధముగ భస్మంబగును.)

లోహద్రుతి

గంధకం రక్తలవణం తుల్యం దేయం పునఃపునః,
ధ్మాతానాం లోహచూర్ణానాం సర్వేషాం ద్రావణం పరమ్. 345

తా. గంధకము, ఎఱ్ఱఉప్పు-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి దానిని లోహ భస్మములో పలుమారు వేయుచు నగ్నిలో నునిచి యూదుచుండిన లోహము ద్రవించును. మఱియు గంధకము, ఎఱ్ఱఉప్పు అనుపానిచేతనే సర్వలోహములును ద్రవించును.

లోహభస్మగుణము

మృతాని లోహాని చ సేవితాని నిఘ్నంతి యుక్తాని మహామయాని,
అభ్యాసయోగాద్దృఢదేహసిద్ధిం కుర్వంతి రుగ్జన్మజరావినాశమ్. 346
(రసరత్నాకరే)

తా. లోహభస్మసేవనవలన బలిష్ఠమైన రోగమును హరించును. మఱియు లోహ భస్మము నెల్లపుడు సేవింపుచుండుటవలన శరీరదార్ఢ్యము గలుగుటయేగాక సకల రోగోత్ప త్తిని, ముదిమిని బోకడచును.

ఆయుర్వీర్యం బలం దత్తే పాండుమేహాం చ కుష్ఠజిత్,
ఆమవాతహరం లోహం వలీపలితనాశనమ్. 347
ఆయసం పాండురోగఘ్నం తీక్ష్ణముష్ణంచదీపనం, (నిత్యనాథీయే)

తా. లోహభస్మము ఆయుర్వీర్యబలముల గలుగంజేయునదిగ, శరీరపాండువు, మేహము, కుష్ఠువు, ఆమవాతము, ముదిమి, పాండురోగము అనువానిని హరింపంజేయునదిగ తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగ, దీపనకారిగ నుండును.

లోహం జంతువికార పాండు పవన క్షీణత్వ పిత్తామయ
స్థౌల్యార్శో గ్రహణీ వికారకఫజి చ్ఛోఫ ప్రమేహాప్రణుత్,
గుల్మ ప్లీహ విషాపహం బలకరం *కుష్ఠాగ్నిమాంద్యాపహం
సౌఖ్యాలంబి రసాయనం మృతిహరం దృష్టేశ్చ కాంతిప్రదమ్.
(ఆయుర్వేదే)

తా. లోహభస్మము, జంతువికారము, పాండువు, వాతము, క్షీణత్వము, పిత్తరోగము, స్థౌల్యము, మూలరోగము, సంగ్రహణి, కఫము, వాపు, ప్రమేహము, గుల్మము, ప్లీహము, విషదోషము, కుష్ఠువు, అగ్నిమాంద్యము అనువానిని హరింపంజేయునదిగ, సౌఖ్యకారిగ, శ్రేష్ఠమైన రసాయనముగ, మృత్యువును బోకడచునదిగ, దృష్టిప్రదముగ నుండును.

ఆమవాతహరణేషు శోభనం పాండుమేహగదనాశనేగజః,
దుష్టకుష్ఠపలితాస్రవాతజి ద్వ్యాస్యబ్జరామృతివలీవినాశనమ్. 349
కామలాకబలితక్షతక్షయం పాండుపాండురసుదేహమేహహా,
రూపసంపదముపైతి మానవో లోహమన్వహమహో లిహన్భిషక్.
(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. లోహభస్మము ఆమవాతము, పాండువు, మేహము, కుష్ఠువు, వలీపలితములు, రక్తవాతము, ముదిమి, మరణము, పళులు, కామిల, క్షతక్షయము, పాండురోగము, శరీరపాండువర్ణము, మేహము-వీనిని నశింపంజేయుటయేగాక ప్రతిదినము దానిసేవంజేయువానికి రూపాతిశయమును గలుగంజేయును.

అశుద్ధలోహదోషము

షండత్వకుష్ఠామయమృత్యుదంభ వేద్ధృద్రోగశూలాశ్మకురు తేశ్మ రీంచ,
నానారుజానాంచతథా ప్రకోపం కరోతిహృల్లాసమశుద్ధలోహమ్.
జీవహారిమదకారిచాయసం దేహహానిమథతాపకృద్ధ్రువం,
పాటవంతనను తేశరీరకే దారుణాంహృదిరుజాంచయచ్ఛతి. 352

తా. అశుద్ధలోహము నపుంసకత్వము, కుష్ఠువు, మృత్యువు, హృద్రోగము, శూల, అశ్మరి, పలువిధములైన రోగములు, తప్రకోపము, హృల్లాసము (ఓకరింతలు),

* కాంతాజనానందకమ్—స్త్రీలకానందకారిగ.

ఆయుఃక్షయము, మదము, దేహహాని, తాపము, అశక్తత, హృదయమున దారుణమైన పీడ-వీనిని గలుగంజేయును.

కిట్టనామములు

తీక్ష్ణం శస్త్రాయసం శస్త్రం పిండిం పిండాయసం శివం,
లోహకిట్టం తు కిట్టం స్యాల్లోహచూర్ణ మయోమలమ్. 353

(నిఘంటౌ)

తా. తీక్ష్ణము, శస్త్రాయసము, శస్త్రము, పిండము, పిండాయశము, శివము, లోహకిట్టము, కిట్టము, లోహచూర్ణము, అయోమలము అనునవి చిట్టెమునామములు.

కిట్టశుద్ధి

అక్షాంగారైర్ధమేత్కిట్టం లోహజం తద్గవాంజలైః,
సేచయేత్తప్తతప్తం తత్సప్తవారం పునఃపునః. 354
మండూరోఽయం సమాఖ్యాత శ్శుద్ధం తీక్ష్ణం నియోజయేత్,

తా. చిట్టెమును కొలిమిలో నునిచి దానిబొగ్గుల నిప్పుతో నూది యెఱ్ఱగ కాల్చి తాటితొట్టిలో గోమూత్రముబోసి యందు నేడుమార్లు చల్లార్చిన చిట్టి శుద్ధి యగును. చిట్టికుండుదానిని మఱల కొలిమిలో నూది గోమూత్రములో నద్దిన చిట్టి శుద్ధం బగును. దీనినే మండూర మనియెదరు. ఈమండూరము నౌషధములయం దుపయోగింపఁ జనును.

కిట్టమండూరము

గోమూత్రైస్త్రిఫలాక్వాథైస్తచ్చోధ్యం పాచయేచ్ఛనైః. 355
లోహకిట్టే సుతప్తేతు యావత్తజ్జీర్యతి స్వయం,
తజ్జీర్ణం గ్రావభిః పేష్యం మండూరం తం ప్రయోజయేత్. 356

తా. పైప్రకారము శుద్ధిజేయఁబడిన చిట్టెమును గోమూత్రములోను, త్రిఫల కషాయములోను వైచి యాకషాయము శోషించువఱకు మెల్లమెల్లగ వండి దానిం దీసి కొని రోటిలోపోసి గోమూత్రముతో నేబదిమార్లు రుబ్బి ఏబదిపుటంబులును, త్రిఫల కషాయముతో నేబదిమార్లు రుబ్బి యేబదిపుటంబులును వేసిన మండూరము సిద్ధంబగును.

మండూరగుణము

కిట్టం కటూష్ణం క్రిమినుత్పురాణాం పాండుశోభజిత్,
క్షయాదిసర్వరోగఘ్నం సంస్కారాత్సర్వరోగజిత్. 357

తా. బాగుగ శుద్ధిజేయఁబడిన చిట్టెము కారముగ, ఉష్ణముగ నుండుటయే గాక క్రిములు, పురాణజ్వరములు, పాండుశోఫలు, క్షయము, మొదలగు సర్వరోగ ములు హరింపజేయును.

మండూరగుణము

యేగుణా మారితే పుండే తేగుణా ముండకిట్టకే,
తస్మాత్సర్వత్ర మండూరం రోగశాంతౌ నియోజయేత్. 358

తా. మండూరము లోహభస్మ సమానగుణము గలదియగుటంజేసి సర్వరోగముల యందు దానినే ప్రయోగింపంబడును.

లోహవిశేషగుణము

కిట్టాద్దశగుణం ముండం ముండాత్తీక్ష్ణం శతోన్మితం,
తీక్ష్ణాల్లక్షగుణం కాంతం భక్షణాత్కురుతే బలమ్. 359
తస్మాత్కాంతంసదా సేవ్యం జరామృత్యుహరంపరం, (ఆయుర్వేదే)

తా. మండూరముకంటె ముండలోహము పదింతలు గుణాధిక్యంబుగ, ముండ లోహమునకన్న ఉక్కు నూరింతలు గుణాధిక్యంబుగ, ఉక్కుకన్న కాంతము లక్షగు ణాధిక్యంబుగ, బలాధిక్యమును గలుగంజేయునదిగ నుండును. కావున కాంతము నెల్లపుడు సేవింపుచుండిన ముదిమి, మృత్యువు హరించును. (ఉక్కువలెనే ఇనుపశుద్ధిని, తద్భస్మాదు లను జేయందగును.)

ఇనుముపేళ్లు

ముండం ముండాయసం లోహ మయస్సారం శిలోద్భవత్. 360
ఆయసం కృష్ణలోహం చ హాయం కృష్ణాయసం తథా, (నిఘంటౌ)

తా. ముండము, ముండాయసము, లోహము, అయస్సారము, శిలోద్భవము, ఆయసము, కృష్ణలోహము, హాయము, కృష్ణాయసము అనునవి ఇనుముపేళ్లు.

ఇనుపభస్మగుణము

చక్షుష్యం కృష్ణలోహం తు కషాయం లేఖనం లఘు. 361
తీక్ష్ణోష్ణతిక్తకటుకం కుష్ఠరోగనివారణం,

తా. కృష్ణలోహము నేత్రహితకారిగ, కషాయముగ, లేఖనకారిగ, లఘువుగ తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగ, వగరుగ, కారముగ, కుష్ఠురోగమును పోకడచునదిగ నుండును.

ముడీరకం హితకరం కఫవాత శూల
మూల ప్రమేహగద కామల పాండుహారీ,
గుల్మామ్ల వాత జఠరార్తిహరం ప్రదీప్తం
శోభావహం హృదిగదం ఖలు కోష్ఠశుద్ధిమ్. (సిత్యనాథీయే) 362

తా. ఇనుపభస్మము హితకరముగ, కఫవాత, శూల, మూల, ప్రమేహ, కామిల, పాండు, గుల్మ, ఆమవాతముల హరింపంజేయునదిగ, జఠరపీడలు బోకడచేనదిగ, దీపన కారిగ, శోఫ, బొమ్మనొప్పి-వీనిని నశింపంజేయునదిగ, కోష్ఠశుద్ధికారిగ నుండును.

భస్మసిందూరపరీక్ష

న ధూమో నాపి వైవర్ణ్యం గంధంచాప్యగ్నిసంయుతం,
గురుర్లఘుతరం తోయే సిందూరభస్మలక్షణమ్. 363

తా. నిప్పుపైవేసిన పొగ వెడలకుండుట, వేఱువర్ణమును జెందకుండుట, వాసన లేకుండుట, శబ్దముజేయకుండుట, జడముగనుండుట, ఉదకముపైవైచిన చులకనగ తేలుట-ఇట్టిలక్షణములుగల సిందూరభస్మమును పరిశుద్ధం బని తెలియవలయును.

తీక్ష్ణద్రుతి

సురదాలిభవం భస్మ నరమూత్రేణ గాలితం,
త్రిస్సప్తవారం తత్క్షార వాపాత్తీక్ష్ణద్రుతిర్భవేత్. 364

తా. దేవదాళిబూడిదె నిరువది యొకమారు నరమూత్రమున వడియగట్టి క్షార ముగవండి తీక్ష్ణలోహమును కాచి దానిపై నాక్షారమును వేయుచుండిన తీక్ష్ణము ద్రవించి ద్రుతివలె నగును.

లోహాష్టకద్రుతి

గంధకం కాంత పాషాణం చూర్ణయిత్వా సమం సమం,
ద్రుతేచైవ ప్రతీవాపో దేయో లోహాష్టకం ద్రవేత్. 365

తా. గంధకము, కాంతము, పాషాణము-వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి అష్టలోహభస్మముల కొలిమిలో నూది యాచూర్ణమును కొంచెకొంచెముగ వేయుచుం డిన అష్టలోహములయందు ద్రుతి జనించును.

లోహద్రుతి

దేవదాల్యారసైర్భావ్యం గంధకం దినసప్తకం,
తేన ప్రవాపమాత్రేణ లోహః స్తిష్ఠంతి సూతవత్. 366

తా. దేవదాళిరసముతో గంధకము నేడుదినములు భావనజేసి లోహభస్మమును కొలిమిలో నూది దానిపై నాగంధకమును కొంచెకొంచెముగ వేయుచుండిన లోహము పాదరసమువలె ద్రవించును.

మృతలోహామృతీకరణము

తోయై రష్టగుణైః క్వాథ్యం త్రిఫలా పలపంచకం,
ఘృతం క్వాథస్య తుల్యంస్యాద్ఘృతతుల్యం మృతాయసమ్.
పాచయేత్తామ్రపాత్రే తు లోహదర్వ్యా విచాలయన్,
మృద్వగ్నినా పచేత్తావ ద్యావజ్జీర్యతి తద్ఘృతః. 368
లోహతుల్యా శిలాయోజ్యా సుపక్వ మవతారయేత్,

యోగవాహా మిదంఖ్యాతం మృతలోహం మహామృతమ్. 369
షనంకాంతస్య తీక్ష్ణస్య ముండస్యాపి విధిక్రమః,

తా. ఐదుపలముల త్రిఫలములు దంచి యందు నెనిమిదింతలు నీళ్లుపోసి యెనిమిదవ భాగముగ కషాయము గాచి దానికి సమముగ ఘృతము, ఘృతమునకు సమముగ ఇనుప భస్మము గలిపి తామ్రపాత్రలోబోసి ద్రవము శోషించునటుల ఇనుపగరిటతో కలియ బెట్టుచు మృద్వగ్నిలో పాకముజేసి లోహమునకు సమముగ మణిశిలచూర్ణమును గలిపి పక్వముజేసి దించికొనవలయును. ఇది యోగవాహ మనంబడును. ఇటుల నమృతీకరణము చేయంబడిన లోహభస్మము మహామృతతుల్యంబగును. ఇత్తెఱంగుననే కాంతభస్మము, తీక్ష్ణ భస్మము, ఇనుపభస్మము మొదలగు సర్వభస్మములను నమృతీకరణము జేయందగును.

సర్వలోహగుణములు

హైమం వృష్యయుతం త్రిదోషశమనం రౌప్యేన పిత్తామయం
తామ్రేణాపి కఫామయాంశ్చ వివిధాన్ శూలాన్ జయేల్లోహతః,
నాగేనాపి జయేచ్చ వంగసహితం మేహాంశ్చ వజ్రామృతం
హేమగ్రాస నివృత్తచంచలగుణ శ్శుద్ధోనివృత్తోరసః. (ఆయుర్వేదే)

తా. సువర్ణభస్మమును త్రికటుకములతోడజేర్చి సేవించిన త్రిదోషమును, రజత భస్మముతో జేర్చి సేవించిన పిత్తరోగములును, తామ్రభస్మముతో జేర్చి సేవించిన శ్లేష్మరోగములును, లోహనాగభస్మములతో జేర్చి సేవించిన పలువిధములైన శూలలును, వంగభస్మము, వజ్రభస్మము వీనితోడజేర్చి సేవించిన మేహరోగములును హరించును. శుద్ధిచేయంబడిన రసము బంగారును గ్రహించిన చంచలచాంచల్యగుణము నివర్తించిన దని తెలియవలయును.

సీసముపేళ్ళు

సీసం కంతుజడం రంగం సీసకం నాగసంజ్ఞకం,
యోగేష్టం నాగ మురగ స్తీరకం పరిపిష్టకమ్. (నిఘంటౌ) 371

తా. సీసము, కంతుజడము, రంగము, సీసకము, నాగసంజ్ఞ, యోగేష్టము, నాగము, ఉరగము, తీరకము, పరిపిష్టకము-ఇవి సీసముపేళ్లు.

అశుద్ధనాగవంగదోషము

పాకహీనౌ నాగవంగౌ కుష్ఠ గుల్మ రుజాకరౌ,
మేహ పాండూదరం *వాత కఫ మృత్యుకరౌ కిల. (నిత్యనాథీయే)

తా. అశుద్ధనాగవంగములవలన కుష్ఠువు, గుల్మము, పీడ, మేహము, పాండువు, ఉదరము, వాతరోగము, శ్లేష్మరోగము, మరణము గలుగును. కావున నాగవంగముల శుద్ధముగ జేయవలయును.

---

* వాతకఫపిత్తకరౌకిల.

నాగశుద్ధి

నిర్గుండీ మూలచూర్ణేన సార్కదుగ్ధేన లేపయేత్,
నాగపత్రం తు తచ్ఛుష్కం ద్రావయిత్వా నిషేచయేత్, 373
నిర్గుండీద్రవమధ్యే తు తతః పత్రం తు కారయేత్,
లిప్త్వా ద్రావ్యం పునస్సేచ్యం సప్తవారం విశుధ్యతి. 374

తా. సీసపురేకులపై వావిలిచూర్ణమును జిల్లేడుపాలతో బాగుగనూరి లేపనముజేసి యెండించి పిదప దానిని కరిగించి వావిలియాకురసములో బోయవలయును. ఇటుల నేడు మార్లు సీసపు రేకులకు లేపనము మొదలగు వానినిచేసిన సీసము శుద్ధియగును.

నాగవంగశుద్ధి

తిలతైలే చ గోమూత్రే హ్యారనాళామ్ల తక్రకే,
కులుత్థకే రవిక్షీరే ఛాగక్షీరే ముహుర్ముహుః. 375
దాలితౌ నాగవంగౌ ద్వౌ తేనద్యాలేన శుధ్యతి, (చింతామణౌ)

తా. నాగవంగముల కరిగించి నూనె, ఆవుపంచితము, కలి, చల్ల, ఉలవకట్టు, జిల్లేడుపాలు, మేకపాలు అనువానిలో ప్రతిదానియందు నేడేసిమార్లు పోసిన నాగవంగములు శుద్ధియగును.

నాగభస్మవిధి

తతోనాగం లోష్టమధ్యే వాసాద్రావాజమోదకే. 376
తాపయేద్వాసకాకాష్ఠై ర్భస్మీభవతి తత్క్షణాత్,

తా. శుద్ధిచేయఁబడినసీసమును పెంకులో పోసి అడ్డసరపాకురసమును, అజామోదరసమును పోయుచు అడ్డసరపుకట్టెతో వేయింపుచుండిన సీసము భస్మంబగును. (లేక శుద్ధిచేయఁబడిన సీసపురేకులకు కలఁబందరసము నేడుమార్లు పూసి యెండించి మూకుటిలో నునిచి కలఁబందపలుకులు వేయుచు నడ్డసరపుకట్టెతో వేయింపుచుండిన సీసము భస్మంబగును.)

నాగసిందూరము

తద్భస్మ వాసకరసే హ్యజామోదాద్రవేణ చ. 377
ముండీరసే తథా మర్ద్యం పచేద్దశపుటే తథా,
ఫణివల్లిరసైర్మర్ద్యం పునర్దశపుటే పచేత్. 378
రుద్ధ్వా గజపుటే పాచ్యం సింధూరం భవతి ధ్రువం,

తా. నాగభస్మమును అడ్డసరము, ఓమము, బోడతరపాకు అనువానిరసములో

పదిమార్లు మర్దించి ప్రమిదెలలో నునిచి పీలమున్న లేపనము జేసి పదిగజపుటంబులును తమలపాకురసముతో పదిమార్లు మర్దించి పదిగజపుటంబులును వేసిన నాగభస్మము సిందూరించును.

నాగసిందూరవిధి

చించాత్వగ్భస్మపాదాంశం దత్తేనాగే వినిక్షిపేత్. 379
పాదయేల్లోహపాత్రేణ సిందూరం జాయతే శుభం,
భస్మనా పూర్వసన్నాగం శాకస్య వారిజస్య చ. 380
సిందూరం జాయతే దివ్యం యథేష్టం నాత్ర సంశయః,
రక్తశాకిన్యపామార్గ కుటజస్య తు భస్మకం, 381
చతుర్థాంశం ద్రుతే నాగే లోహదర్వ్యా నిఘర్షయేత్,
చండాగ్నినా దినైకం తు దత్వా మర్ద్యం దినత్రయమ్. 382
పూర్వవల్లోహపాత్రే తు సిందూరం జాయతే శుభం,

(ఆయుర్వేదే)

తా. నాగమును కరిగించి దానికి నాలవభాగము చింతబెరడు చూర్ణమును గలిపి లోహపాత్రలో వేయించిన సిందూరించును. మఱియు పూర్వమువలెనే నాగభస్మమును బాడిదెపాకు క్షారములో వేయించిన నిస్సంశయముగ సిందూరించును. నాగమును కరిగించి దానికి నాలవభాగము * రక్తశాకి, ఉత్తరేణు, కొడిసె అనువానిబూడిదెలను గలిపి యినుపపాత్రలో బోసి యొకదినము గాఢాగ్నియందునిచి ఇనుపగరిటెతో రుద్దుచుండిన భస్మంబగును. దానిని పైబూడిదెలతోడనే మూడుదినములు రుద్దుచుండిన సిందూరించును.

సీసభస్మగుణము

శతనాగబలం ధత్తే మృతనాగో రుజాపహః. 383
ఆయుః కాంతిం వీర్యవృద్ధిం కురుతే సేవయేత్సదా,

తా. నాగభస్మము నూరుయేనుగుల బలమును గలుగంజేసి సర్వరోగముల హరింపంజేయుటయే గాక ఆయుర్వృద్ధిని, కాంతిని, వీర్యవృద్ధిని గలుగంజేయును. కావున దానినెల్లప్పుడు సేవింపుచుండవలయును.

సీసం పుష్టికరం వాతపిత్తశ్లేష్మరుజాపనుత్. 384

తా. సీసము పుష్టిని గలుగంజేయునదిగ, వాత, పిత్త, శ్లేష్మరోగముల హరింపంజేయునదిగ నుండును.

---

* ఎఱ్ఱనిటేకు,

వంగశుద్ధి

కార్పాసార్కకరంజధూర్తమునిజైర్భల్లాతగుంజాగ్నికై
స్స్నుగ్వ్రీహియగంధసూరణఫలైర్మ్లాలైశ్చ పత్రైః ఫలైః,
తక్రాక్తం బహుతప్తఖర్పరగతం వంగం నిషించేన్ముహుః
యావత్పంచదినం చ శుద్ధ్యతి భిషగ్యోగే సదా యోజయేత్.

(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. ప్రత్తియాకు, జిల్లేడు, క్రానుగ, ఉమ్మెత్త, అగిసె, జీడి, గురిజ, చిత్రమూలము, భొంతజెముడు, నల్లేరు, పెన్నేరు, కంద అనువానివేళ్ళను, ఆకులను, కాయలను, మజ్జిగతో ద్రొక్కి రసముదీసి చల్లగలిపి, వడియగట్టి తగరమును కరిగించి దానిలో పలుమారు బోయుచుండవలయును. ఇటుల నైదుదినములుచేసిన తగరము శుద్ధియగును. ఈప్రకారము శుద్ధిచేయఁబడిన తగరము నౌషధములయందు గ్రహింపంజనును.

(పైప్రకారము శుద్ధిచేయఁబడిన తగరపురేకులపై కఫరిని నూరి లేపనముజేసి యెండించి అగ్నిలోకాచిన తగరము భస్మంబగును. లేక తగరమును పెంకులో పోసి కరిగించి అందాప్లుశిల గంధకమును, తాళకమును, సురాకారమును, సమభాగములుగ చూర్ణముచేసి కొంచెకొంచెముగ వేయుచు వేపకట్టెతో వేయింపుచుండిన తగరము భస్మంబగును.

అపామార్గస్య చ క్షారైర్లోష్టే వంగం ప్రదాపయేత్,
భస్మీభవతి తద్భస్మ జంబునీరేణ మర్దయేత్. 386
పుటత్రయం చ దాతవ్యం సిందూరం భవతి ధ్రువం,

(చింతామణౌ)

తా. శుద్ధిచేయఁబడిన తగరమును పెంకులో బోసి కరిగించి* యుం దుత్తరేణు చూర్ణమునువైచి వేయింపుచుండిన తగరము భస్మంబగును. దానిని నిమ్మపండ్లరసముతో నూరి మూడుగజపుటంబు లిడిన సిందూరించును.

(శుద్ధతగరపురేకులపై కఫరిని నూరి లేపనముచేసి అగ్నిలోకాచిన తగరము భస్మంబగును.)

వంగభస్మగుణము

సతిక్తలవణం వంగం పాండుఘ్నం క్రిమి * వాతనుత్. 387
లేఖనం పిత్తలం కించి త్సర్వమేహప్రణాశనం,

తా. వంగభస్మము చేదుగ, ఉప్పగ నుండుటయేగాక పాండు, క్రిమి, వాత, ముల హరింపంజేయునదిగ, లేఖనకారిగ, ఒకింతపిత్తకారిగ, సర్వమేహప్రణముల బోకడచునదిగ నుండును.

---

* మేహజిత్,

వంగం తిక్తోష్ణ రూక్షంచాప్యేతద్వాతప్రకోపనమ్. 388
మేహశ్లేష్మ క్షయఘ్నం చ మేహాక్రిమినులాంతకం, (మతాంతరే)

తా. వంగభస్మము తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగ, రూక్షముగ, వాతప్రకోపకారిగ, మేహ. శ్లేష్మ. క్షయ, మేహక్రిముల శోకదచునదిగ నుండును.

లోహసప్తకభస్మవిధి

వంగం పలాశద్రవ తాళకేన నాగం పయస్యార్క మనశ్శిలేన. 389
శుల్బంహ్యజాక్షీరకగంధకేన తీక్ష్ణంచ నాగం పయహింగులేన,
తారంచవజ్రీపయమాక్షికేణ హేమం శిలావర్తక నాగభస్మనా. 390

తా. వంగము మోదుగరసము, తాళకము అనువానివలనను, నాగము జిల్లేడు పాలు, మణిశిల అనువానివలనను, తామ్రము మేక పాలు, గంధకము అనువానివలనను, ఉక్కు, నాగము అను రెండును జిల్లేడుపాలు, ఇంగిలీకము అనువానివలనను, రజతము బొంతజెముడుపాలు, మాక్షికము అనువానివలనను, సువర్ణము, మణిశిల, నాగభస్మము అనువానివలనను భస్మంబగును.

తాళేనవంగం దరదేనతీక్ష్ణం నాగేన హేమం శిలయాచనాగం,
శుల్బంతథాగంధవరేణనిత్యంతారంచమాక్షీకవరేణహన్యాత్.

తా. తాళకముచే వంగంబును, ఇంగిలీకముచే లోహంబును, సీసముచే సువర్ణంబును, మణిశిలచే సీసంబును, గంధకముచే తామ్రంబును, మాక్షికముచే రౌప్యంబును మృతిచెందును.

హేమాదిభస్మపరీక్షగుణము

హైమం కపోతకంఠాభ మభ్రకం గతచంద్రకం,
వాంతిభ్రాంతిహరం తామ్రం లోహం వారితరం శుభమ్. 392

తా. సువర్ణభస్మమును పావురపిట్టకంఠవర్ణముతో సమానముగ, అభ్రకభస్మము తళుకులులేనిదిగ, తామ్రభస్మము వాంతి, భ్రాంతి వర్జితముగ, లోహభస్మము నీళ్ళపై తేలునదిగనుండిన పరిశుద్ధంబులని తెలియవలయును.

హేమభస్మాదిశేషాణి ఉత్థానరహితాని చ,
నాన్యఃతోఽసౌ గుణం కుర్యాద్భవేయు ర్వ్యాధిహేతవః. 393

తా. హేమాదిభస్మములు, ఇతరమైనభస్మములు మరల జనింపకుండిన సుగుణమును, ఆయుర్వృద్ధిని గలుగంజేయును. జనించిన రోగహేతువగును.

సప్తధాతుభస్మపరీక్ష

సర్వమేవం మృతం లోహం ధ్మాతవ్యం మిత్రపంచకైః,

ఇత్యేవం స్యాన్నిరుత్థానం సేవ్యవారితరం భవేత్. 394

తా. సర్వలోహభస్మములలో మిత్రపంచకమును చేర్చి యూపైన మరల జనింపక నుదకముపై వైచిన తేలుచునుండిన పరిశుద్ధంబులని యెఱింగి వానిని సేవింపవలయును.

మిత్రపంచకము

గుడ గుగ్గులు గుంజాజ్య సారఘైః ష్టంకణం సమం,
జీవనం మృతధాతూనాం వైద్యశాస్త్రే ప్రకీర్తితమ్. 395

తా. బెల్లము, గుగ్గిలము, గురిగింజ, నెయ్యి, తేనె, మఱియు వెలిగారము-వీని తోడి మృతలోహములచేర్చి కొలిమిలో నూదిన నవి మరల జనించునని వైద్యశాస్త్రమునందు జెప్పంబడియున్నయది.

మధ్వాగుడ ఘృత గుంజా టంకణం పంచమిత్రకం, (మతాంతరే)

తా. తేనె, బెల్లము, నేయి, గురిగింజ, వెలిగారము అనునవి మిత్రపంచకములు.

నిరుత్థాపనము

గంధకంచోత్థితం భస్మ తుల్యం ఖల్వే విమర్దయేత్. 396
దినైకం కన్యకాద్రావై రుద్ధ్వా గజపుటే పచేత్,
ఇత్యేవం సర్వలోహానాం కర్తవ్యం తు నిరుత్థితమ్. 397

తా. జనించినభస్మమును, గంధకమును, సగభాగములుగ గ్రహించి కలబంద రసముతో నొకదినము మర్దించి మూసిళ్ళలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముచేసి గజపుటం బిడుటచే సర్వలోహములను మరల జనింపకుండునటులం జేయవలయును.

సూతాదిభస్మగుణము

సూతాద్గుణానంతకకోటివజ్రే హ్యాభ్రే సహస్రం కనకేశతైకం,
కాలేగుణాశీతితదర్ధకాంతే రౌప్యేచతుష్షష్టిజదేతదర్ధమ్. 398

తా. రసమునకన్న వజ్రమునందు అనంతకోటి గుణములును, అభ్రకమునందు వెయ్యిగుణంబులును, సువర్ణమునందు నూఱుగుణంబులును, లోహమునం దెనుబదిగుణం బులును, కాంతమునందు నలుబదిగుణంబులను, రజతమునం దరువదినాలుగు గుణంబు లును, సీసమునందు ముప్పదిరెండుగుణంబులును గలిగియుండును.

అభ్రకభేదములు

పినాకం దర్దురం నాగం వజ్రంచేతి చతుర్విధం,
పినాకాద్యాస్త్రయో వర్జ్యా వజ్రం యత్నాత్సమాహరేత్. 399

తా. పినాకము, దర్దురము, నాగము, వజ్రము అని అభ్రకము నాలుగు విధం బులు. అందు పినాకము మొదలు మూడు అభ్రకంబులు వర్జ్యంబులు. వజ్రాభ్రకము శ్రేష్ఠంబగుటచే దానిని గ్రహింపవలయును.

వజ్రాభ్రపరీక్ష

వజ్రాభ్రకం తు వహ్నిస్థం సకించి ద్వికృతిం వ్రజేత్,
తస్మాద్వజ్రాభ్రకం యోజ్యం వ్యాధి వృద్ధత్వ మృత్యుజిత్. 400

తా. అభ్రకమును నిప్పులోనునిచి యూదిన కొంచెమైనను వికారము జెందకుండిన దానిని వజ్రాభ్రకమని తెలియవలయును. ఇది రోగము, ముదిమి, మృత్యువు వీనిని హరింపంజేయును కావున దానినే గ్రహింపవలయును.

అభ్రకశుద్ధి

ధమేద్వజ్రాభ్రకం వహ్నౌ తతః క్షీరే నిషేచయేత్,
భిన్నపత్రం తు తత్కృత్వా మేఘనాదామ్లజద్రవైః. 401
భావయేదష్టయామం తదేవం శుధ్యతి చాభ్రకం,

తా. వజ్రాభ్రకమును మంటలోబోసి కొలిమిలో నెఱ్ఱగ నగువఱకు నూది పాలతో జల్లార్చి రేకులుగ నొలిచి చిల్లియాకు, [illegible], చింతాకు అనువానిరసములలో నెనిమిదియామములు భావనచేసిన వజ్రాభ్రకము శుద్ధియగును.

ధాన్యాభ్రకవిధి

అథాభ్రస్య భాగౌ ద్వౌ ముస్తాశ్చైకం జలైస్సహ. 402
త్రిదినం స్థాపయేత్పాత్రే సూక్ష్మం కృత్వా ప్రవేశయేత్,
బధ్వా ధాన్యయుతం వస్త్రే మర్దయేత్కాంజికైస్సహ. 403
అథో యద్గలితం సూక్ష్మం శుద్ధం ధాన్యాభ్రకం భవేత్,

తా. అభ్రకము రెండుభాగములు, తుంగముస్తె లొకభాగము-ఇటుల వీనినేకము జేసి యొకభాండములో వైచి యందుదకముపోసి మూడుదినములు నానబెట్టి మెత్తగ రుబ్బి క్రొత్తబట్టలో కొంచెకొంచెముగ నునిచి చారెడేసివడ్లు వేయుచు కలిసిబోయుచు దానికి క్రింద నొకకుండ నునిచి గంజియన్నమును రుద్దునటుల రుద్దిన అభ్రకము కరిగి మురికివలె క్రిందికుండలో దిగును. బట్టలో వడ్లుమాత్రము నిలుచును. కానలో దిగిన దానిని తేరనిచ్చిన పైన నల్లగ తేలును. ఆనల్లనీళ్ళను వడిపి కుండలోనుండు శుద్ధమైన ధాన్యాభ్రకమును విభూతివలె వడియగట్టిగాని, కలి యిగురునటుల కాచిగాని గ్రహించవలయును.

అథాన్యత్సంప్రవక్ష్యామి సంక్షిప్తం సూక్తముత్తమమ్. 404
ఆయుర్వేదోపదేశేఽస్మిన్ వ్యోమభస్మ నిగద్యతే,

తా. ఇక నాయుర్వేదమున జెప్పంబడిన ప్రకారము అభ్రకభస్మమును వచించెదను.

అభ్రకభస్మము

కృత్వా ధాన్యాభ్రకం తత్తు శోషయిత్వా విమర్దయేత్. 405
అర్కక్షీరై ర్దినం ఖల్వే చక్రాకారం తు కారయేత్,
వేష్టయే దర్కపత్రైశ్చ సమ్యగ్గజపుటే పచేత్. 406
పునర్మర్ద్యం పునఃపాచ్యం సప్తవారం ప్రయత్నతః,
తతో వటజటాక్వాథై స్తద్వద్దేయం పుటత్రయమ్. 407
మ్రియతే నాత్ర సందేహ స్సర్వరోగేషు యోజయేత్,
మృతం త్వభ్రం హరే న్మృత్యుం జరాపలితనాశనమ్. 408
అనుపానైశ్చ సంయుక్తం తత్తద్రోగహరంపరం, (ఆయుర్వేదే)

తా. ఇటుల ధాన్యాభ్రకమును జేసినపిదప దానిందీసి యెండించి ఖల్వములో బోసి జిల్లేడుపాలతో నొకదినము మర్దించి సన్నపువడియములు చేసి యెండించి మూకుటి కడుగున జిల్లేడాకులపఱచి యందు ద్రభకవడియముల నునిచి దానిపై జిల్లేడాకులను పరుసగపఱచి దానిపై మఱియొక మూకుడునుమూసి చీలమన్ను లేపనముచేసి గజపుటంబిడి సాంగశీతలమునదీసి మరల పైరసములచేతనే రుబ్బి వడియములుచేసి యెండించి మునుపటి వలెనే యాకులబఱచి పైప్రకారమే ఏడుగజపుటంబులిడి సాంగశీతలమున దీసి మఱ్ఱి యూడలకషాయముతో మరల మర్దించి వడియమును జేసి మునుపటివలెనే యాకులబఱచి దానిపై మూకుడునుమూసి ఏడుగజపుటంబులిడిన ధాన్యాభ్రకము భస్మంబగును. దీనిని సర్వరోగములయందు దునిచికొనందగును. మఱియు నభ్రకభస్మము నాయారోగానుపాన విశేషములతో సేవించిన మృత్యువు, ముదిమి-వీనిని హరింపంజేయును.

అభ్రకసిందూరము

ఇత్థం కేచిన్మతం ప్రాహు ర్గగనస్య చ మారణమ్. 409
భేకరాజరసశ్చైవాప్యహి శాకరస స్తథా,
అశ్వగంధా సనిర్గుండీ రుదంతి విజయాద్రవైః. 410
శతావర్యా రసశ్చైవాప్యాటరూషర స స్తథా,
బలాచాతిబలాచైవ శాల్మలీ సత్వమేవ చ. 411
కూశ్మాండకరసశ్చైవ ముస్తామూరసఏవ చ,
విదారి వరకందం చ తులసీ మదనం తథా. 412
భల్లాతకరసశ్చైవ ద్రాక్షాఫలరస స్తథా,
కటుంబరారసశ్చైవా ప్యర్కక్షీరం తథైవ చ. 413
ఉశీరం వాలుకం కుష్ఠం తథాలోహితపుష్పకం,

చంపకః కాకమాచీ చ గోక్షురం శతపత్రికా. 414
దాడిమీ కపికచ్ఛూక ధాత్రీఫలరసస్తథా,
పునర్నవా తథా బ్రాహ్మీ చిత్రకస్య రసస్తథా. 415
ముండీరస శ్శిరీషస్య కుమార్యా స్స్వరసస్తథా,
అభ్రకస్య పుటే దేయం ప్రత్యేకైకరసేన చ. 416
హన్యాత్తే సర్వరోగాణి తమసం భాస్కరో యథా,

తా. అభ్రకమారణమునకు నూరుపుటములు వచించుచున్నారు. ఎట్లనగ—గుంటగలగర, బ్రహ్మదండిచెట్టు, పెన్నేరుగడ్డ, వావిలాకు, నేలగుమ్మడి, గంటావిరయాకు, పిల్లిపీచరవేళ్లు, అడ్డసరపాకు, ముత్తపుపులగపువేళ్లు, పెద్దముత్తపుపులగపువేళ్లు అనువానిరసములతోడను, బూరుగబంగకల్కముతోడను, గుమ్మడుకాయనీళ్లతోడను, తుంగముస్తెలు, నేలగుమ్ముడుగడ్డ, తులసియాకు, భృంగచెట్టు, జీడియాకు, ద్రాక్షపండు, కటుకరోహిణి (రుద్రజడ) అనువానిరసములతోడను, జిల్లేడుపాలు, వట్టివేరు, గరుకవేరు, చంగల్వకోష్టు' వసపువ్వు, సంపంగిచెట్టు అనువానికషాయములతోడను, చేమంచి, పల్లేరువేరు, తామరగడ్డ, దాడిమాకు, మూలగోవెలచెట్టు, ఉసిరికపండు, గలిజేరువేరు, మండూకబ్రహ్మి, చిత్రమూలము, బోడతరము, శిరిసెనపువేరు, కిస్సుగలగ అనువానిరసములతోడను, ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ అభ్రకమును మర్దించి బిళ్ళచేసి యెండించి ప్రతిదానిచే నొక్కొక్క గజపుటముచొప్పున పుటంబులిడిన అభ్రకము సిందూరించును. అది "సూర్యుం డంధకారమును బోకడచునట్లు" సర్వరోగముల బోకడచును.

శతపుటాభ్రకసిందూరము

పునర్నవా మేఘనాదద్రవై ర్ధాన్యాభ్రకం దినమ్. 417
మర్ద్యం గజపుటే పాచ్యం చించాసూరణజైః పునః,
ద్రవైర్మస్తాభవై ర్మర్ద్యం పృథగ్దేయం పుటత్రయమ్. 418
కాసమర్దరసైః పంచగోమూత్రై స్త్రిఫలైరపి,
న్యగ్రోధక్వాథకై ర్మర్ద్యం కుర్యా ద్దశపుటం పునః. 419
పట్చ జంబీరనీరేణ గోక్షీరేణ పుటత్రయం,
ఏవ మర్కదళై ర్వేష్ట్య దేయం రుథ్వాచ సంపుటేత్. 420
శతధా పుటితం భస్మ జాయతే పద్మరాగవత్,
నిశ్చంద్రం జాయతే హ్యభ్రం యథాయోగేషు యోజయేత్. 421
(గ్రంథాంతరే)

తా. ధాన్యాభ్రకమును గలిజేరు, చిట్టి అనువానిరసములచే ప్రత్యేకముగ నొక్కొకదినము మర్దించి రెండుగజపుటంబు లిడవలయును. పిదప దానిని చింతాకు,

కందగడ్డ, తుంగముస్తెలు అనువానిరసములతో వెవ్వేఱుగ మర్దించి మూడుగజపుటంబులును, కసివెందాకురసముతో మర్దించి ఐదుగజపుటంబులును, గోమూత్రము, త్రిఫల కషాయము-వీనితో ప్రత్యేకప్రత్యేకముగ మర్దించి ఐదుపుటంబులును, మఱ్ఱియూడల కషాయముతో మర్దించి పదిపుటంబులును, నిమ్మపండ్లరసముతో మర్దించి ఆరుపుటంబులును, ఆవుపాలతో మర్దించి మూడుపుటంబులును వేయవలయును. ఇటుల పుటంబులిడిన పిదప అభ్రకమును బాగుగ మర్దించి వడియములుచేసి యెండించి జిల్లేడాకులలో నునిచి మూడుకులో బెట్టి పైన మూకుడుమూసి చీలమన్ను లేపనముజేసి కెంపువలె నెఱ్ఱగనగు పఱకు ౧౦౦ గజపుటంబు లిడవలయును. ఇటులంజేసిన అభ్రకము నిశ్చంద్రకముగ సిందూరించును. దానిని సర్వయోగములయందు బ్రయోగింపంజనును.

ముస్తాక్వాథేన ధాన్యాభ్రం పంచవింశత్పుటే పచేత్.
గోమూత్రె స్త్రిఫలాక్వాథైః పక్త్వాచ పూర్వవత్పచేత్. 422
పంచవింశత్పుటై రేవం కాసమర్దద్రవైః పచేత్,
దేయం పుటత్రయం క్షీరై ర్మర్దయేచ్చ పుటేపుటే. 423
నిశ్చంద్రం జాయతే హ్యభ్రం జరా మృత్యు రుజాపహం,
(సిద్ధరసార్ణవే)

తా. ధాన్యాభ్రకమును తుంగముస్తెల కషాయముతో మర్దించి ఇరువదియైదు పుటంబులును, గోమూత్రము, త్రిఫలకషాయము-వీనితో మర్దించి ప్రత్యేకముగ ఇరువది యైదుపుటంబులును, కసివెందాకురసముతో మర్దించి ఇరువదియైదుపుటంబులును, పాలతో మర్దించి పదిపుటంబులును వేసి పిదప లెస్సగ మర్దించి వడియములుజేసి యెండించి దానిని జిల్లేడాకులలోగట్టి మూకుళ్ళలో నునిచి గజపుటంబులిడిన నిశ్చంద్రకముగ అభ్రకము సిందూరించును. దానిని సేవించిన ముదిమి, మృత్యువు, సర్వరోగములు హరించును.

ధాన్యాభ్రకం ద్రవైర్మర్ద్యం మత్స్యాక్షీ తులసీద్రవైః.
మూలజైః కోకిలాక్షస్య కుమారీ శ్వేతమూర్వయోః, 424
వ్యాఘ్రీభిః పునర్నవాయాశ్చ దినమేతద్విమర్దయేత్. 425
కుంజరాఖ్యైః పుటైస్సప్త పిష్ట్వా పిష్ట్వా పచేత్పునః,
తద్వత్పంచామృతైః పాచ్యం పిష్ట్వా పిష్ట్వా తు సప్తధా. 426
ఏవం నిశ్చంద్రితాంయాతి సర్వరోగేషు యోజయేత్, (మతాంతరే)

తా. ధాన్యాభ్రకమును పొన్నగంటి, తులసి, గోలిమిడివేళ్ళు, కలబంద, తెల్లచాగ, వ్రాకుడు, గలిజేరు, అనువానిరసములచే ప్రత్యేకముగ నొక్కొకదినము మర్దించి వడియములుజేసి యెండించి మూకుళ్లలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి యేడేసి గజపుటంబు లిడవలయును. పిదప దానిని పంచామృతములో మర్దించి ఏడేసిపుటంబు లిడవల

యును. ఇటులజేసిన నిశ్చంద్రకముపటె అభ్రకము భస్మమగును. దానిని సర్వరోగముల యందు ప్రయోగించవలయును. (అభ్రకభస్మము సిందూరించినపిమ్మట దాని నమృతీకరణము జేయవలయును. ఎట్లనిన.)

అభ్రామృతీకరణము

సర్వేషాం ఘాతితాభ్రాణా మమృతీకరణం శృణు. 427
త్రిఫలోత్థకషాయస్య పలాన్యాదాయ షోడశ,
గోఘృతస్య పలాన్యష్టౌ మృతాభ్రస్య తథా దశ. 428
ఏకీకృత్య లోహపాత్రే పాచయే న్మృదువహ్నినా,
ద్రవే జీర్ణే సమాదాయ సర్వరోగేషు యోజయేత్. 429

తా. అభ్రకభస్మమునకు నమృతీకరణమును వచింతును. పదియారుపలముల త్రిఫలకషాయమును, ఎనిమిదిపలముల ఆవునెయ్యిని, పదిపలముల అభ్రకభస్మమును లోహపాత్రలోవైచి యేకముచేసి మృద్వగ్నిచేతను ద్రవముగురునట్లు కాచి గ్రహింపవలయును. అట్టిదానిని సర్వరోగములయందు ప్రయోగింపవచ్చును.

అమృతీకృతాభ్రగుణము

అనుపానం వినాప్యభ్రం జరా మృత్యు గదాపహం,
యోజయే దనుపానైర్వా తత్తద్రోగహరం పరమ్. 430

తా. పైప్రకార నమృతీకరణము చేయబడిన అభ్రకమును అనుపానరహితముగ సేవించిన ముదిమి, మృత్యువు, సర్వరోగములు వీనిని హరింపజేయును. మఱియు అభ్రకసిందూరమును అనుపానవిశేషములతో సేవించిన సర్వరోగముల హరింపజేయును.

అభ్రకభస్మగుణము

మృతంచాభ్రం హరేద్రోగా న్జరా మృత్యు మనేకధా,
సేవితం దేహదార్ఢ్యం చ రూపం వీర్యం వివర్ధయేత్. 431

తా. శుద్ధమైన అభ్రకభస్మము మృత్యువు, ముదిమి మొదలగు సర్వరోగముల హరింపజేయుటయేగాక శరీరదార్ఢ్యమును, రూపమును, వీర్యమును గలుగజేయును.

అభ్రపత్రం తు రోగఘ్నం ఖరత్వం జరనాశనం,
మృదుసత్వం మృత్యునాశం ద్రుతిసత్వ మతంద్రతామ్. 432

తా. అభ్రకపుపత్రములు రోగముల హరింపజేయును. ఖరత్వము ముదిమిని బోకడచును. మృదుసత్వము మృత్యువును బోకడచును. ద్రుతిసత్వము ఆలస్యమును బోకడచును.

అభ్రకగుణము

గౌరీతేజః పరమమమృతం వాత పిత్త క్షయఘ్నం
ప్రజ్ఞాబోధి ప్రశమితజరం వృష్య మాయుష్య మగ్ర్యం,
బల్యం స్నిగ్ధం రుచిదమకఫం దీపనం శీతవీర్యం
తత్తద్యోగై స్సకలగదహృద్వ్యోమసూతేంద్రబంధి. 433

తా. అభ్రకభస్మము కడు అమృతతుల్యంబుగ, వాత, పిత్త, క్షయములను, ముదిమిని హరింపంజేయునదిగ, బుద్ధిప్రదముగ, వీర్యవృద్ధికారిగ, ఆయుర్వృద్ధి, బలములఁ గలుగంజేయునదిగ, స్నిగ్ధముగ, రుచికారిగ, ఇంద్రియనిగ్రహమును బోకడచునదిగ, కఫమును హరింపంజేయునదిగ, దీపనకారిగ, శీతవీర్యముగలదిగ, రసబంధనకారిగ నుండును.

అశుద్ధాభ్రకదోషము

పీడాం విధత్తే వివిధాం నరాణాం
కుష్ఠం క్షయం పాండుగదం చ శోఫం,
హృత్పార్శ్వపీడాశ్చ కరోత్యశుద్ధం
భ్రమాహితం జాఠరవహ్నిహృత్స్యాత్. 434

తా. అశుద్ధాభ్రకసేవనవలన పలువిధములైన పీడ, కుష్టువు, క్షయము, పాండువు, శోఫ, హృదయ, పార్శ్వములయందు పీడ, భ్రమ, అగ్నిమాంద్యము గలుగును.

అభ్రకభస్మానుపానములు

అభ్రకం తు నిశాచూర్ణం మధునా సహామిశ్రితం,
శతావరీచూర్ణయుక్తం సర్వమేహేషు యోజయేత్. 4?5
అభ్రకం కాంతసంయుక్తం నవనీతవిమిశ్రితం,
సర్వవ్యాధిహరం పుంసాం కాంతివీర్యబలప్రదమ్. 436
అభ్రకం సైంధవం ద్రాక్షా మరీచేన విమిశ్రితం,
ఉష్ణోదకేన తత్పీత్వా సర్వాజీర్ణనిబర్హణమ్. 437
అభ్రకం రసభస్మస్యాన్మిశ్రితం మధునా విహేత్,
అత్యుగ్రసన్నిపాతఘ్నం మూర్ఛితం స్యాత్సముద్ధరేత్. 438
అభ్రకం మాగధీచూర్ణం కలిద్రుమఫలాని చ,
చూర్ణమేతత్సమోపేతం శ్లేష్మరోగనిబర్హణమ్. 439
అభ్రకం తామ్రభస్మస్యాన్మిశ్రితం విజయాసహా,
మోజితం మాతులుంగస్య ఫలేన స్వరసేన చ. 440

సర్వశూలం నిహంత్యాశు కథితం శూలపాణినా,
అభ్రకం రససిందూర మిశ్రితం హేమభస్మనా. 441
సమభాగం ప్రకల్ప్యైత దసేనార్ద్రేణ యోజయేత్,
క్షయం చ క్షయ పాండుం చ క్షయం నాశం చ కుంభకమ్. 442
జయే న్మండలపర్యంతం పూర్వోక్త విపాకతః,
అభ్రకం చ హరీతక్యా శర్కరా గోమూత్ర పేషితమ్. 443
గోమూత్రేణ పిబే న్నిత్యం మండలా త్పాండురోగజిత్,
ద్విగుణం సేవితం శోఫా కుంభ కామిలయా సహ. 444
నశ్యంతి త్రిగుణం సేవ్యం వాదితే త్పథ్యభోజనం,
అభ్రకం లోహభస్మస్యా చ్ఛి ... విమర్దితమ్. 445
త్రింశత్పుటం పునర్దేయం తద్రసేన పునఃపునః,
లవంగ మధుసంయుక్తం ధాతువృద్ధికరం పరమ్. 446
సహస్రనారీ రమతే పురుషో వీర్యవా న్భవేత్,
అభ్రకం చ జపాపుష్పరసేన సహ భావయేత్. 447
శతధా చ తథా జాజీ కుసుంబస్వరసేన చ,
శతధా మల్లికాపుష్పస్వరసే భావయే ద్దృఢమ్. 448
శతధా శరపుష్పస్య భావయే త్స్వరసేన చ,
శతధా పంచకేశపుష్పై స్స్వరసే భావయే ద్భిషక్. 449
తదభ్రకం భాగమేకం కుంకుమం తు ద్విభాగకం,
సురాకారం త్రిభాగంస్యా చ్చతుర్భాగం చ చందనమ్. 450
ఏతత్సర్వం సమం కృత్వా మృగనాభి ర్విశేషతః,
హిమాంబునా మర్దితం స్యా చ్చతుర్వల్లమితం భవేత్. 451
మధునా సేవితం నిత్యం యథేష్టాహారభోజనైః,
క్షీరాన్నం దాపయే త్పథ్యం ద్రాక్షా ఖర్జూరజం ఫలమ్. 452
భక్షయే చ్ఛర్కరాదీ న్యాస్య త్పిబే న్నిత్య మతంద్రితః,
ఆపాదమస్తకాంగాని లేపయే ద్వరచందనమ్. 453
ఏవం సేవిత మానందం సర్వపిత్తం విశోధయేత్,
అభ్రకం వజ్రభస్మస్యా త్సంయోగం కురుతే భిషక్. 454
మృగనాభిరసై ర్మర్ద్యం సేవితం మాషమాత్రకం,

మాషమాత్రం జయేన్మృత్యుం వలీపలితనాశనమ్. 455
సర్వరోగా న్జయే త్ప్రాజ్ఞో బలవా న్వీర్యవా న్భవేత్,
అభ్రకం కలధౌతస్య భస్మ ముక్తాఫలస్య చ. 456
తస్మి న్ప్రవాళభస్మాపి భస్మమాక్షికమేవ చ,
తారతామ్రకభస్మం చ భస్మవైక్రాంతమేవ చ. 457
ఏతై ర్భస్మసమంచైవ వ్యోమభస్మవిమిశ్రితం,
సర్వపుష్పరసై ర్భావ్యం మాషమాత్రం సహార్ద్రకైః. 458
సర్వరోగనివృత్త్యర్థం దాపయే త్కరుణాకరమ్,
మధునా శ్లేష్మరోగస్య వాతస్యైరండతైలకైః. 459
పిత్తస్య సితసంయుక్తం పాండుశోభస్య మూత్రకే,
ఘృతేన శ్వాసకాసే చ శ్లేష్మరోగస్య మాగధీ 460
ముస్తా నాగరయుక్తం చా ప్యతిసారం వినాశయేత్,

తా. అభ్రకభస్మమును పసపుచూర్ణము, తేనె, చల్లపెల్లిగడ్డలచూర్ణము అను వానితోడ సేవించిన సర్వమేహములు హరించును. అభ్రకభస్మము కాంతభస్మమును, వెన్న అనువానితోడ సేవించిన సర్వరోగముల హరింపంజేసి శరీరకాంతిని, వీర్యమును, బలమును గలుగంజేయును. అభ్రకభస్మమును సైంధవలవణము, ద్రాక్షపండు, మిరియములు, ఉష్ణోదకము అనువానితోడ గలిపి సేవించిన సర్వాజీర్ణములు హరించును. అభ్రకభస్మమును రసభస్మము, తేనె అనువానిలో గలిపి సేవించిన అత్యుగ్రసన్నిపాతములు మూర్ఛ హరించును. అభ్రకభస్మమునకు సమముగ పిప్పలిచూర్ణమును, తాడికాయల చూర్ణమును గలిపి సేవించిన శ్లేష్మరోగములు హరించును. అభ్రకభస్మమును తామ్రభస్మము, కరక్కాయ, మాదీఫలరసము అనువానితో జేర్చి సేవించిన సర్వశూలలు నివర్తించునని శివుఁడు వచించెను. అభ్రకభస్మమునకు సమముగ రససిందూరమును, సువర్ణభస్మమును గలిపి అల్లపురసముతో నొకమండలము సేవించిన పూర్వజన్మకర్మపరిపాకమువలన క్షయము, క్షయపాండువు, శరీరక్షయము, కుంభకామిల హరించును. అభ్రకభస్మము, కరకచూర్ణము - వీనిని గోమూత్రముతో నూరి గోమూత్రముతోడ నొకమండలమువఱకు సేవింపుచుండిన పాండురోగము హరించును. రెండింతల అభ్రకభస్మములో ఒకభాగము కరకచూర్ణమును గలిపి గోమూత్రముతో నూరి గోమూత్రముతోడనే సేవించిన పాండు, శోఫలును, మూడింతల అభ్రకభస్మములో ఒకభాగము కరకచూర్ణము గలిపి గోమూత్రముతో నూరి గోమూత్రముతోడనే సేవించిన పాండు, శోఫ, కుంభకామిలలును హరించును. దీనియందు పథ్యభోజనముల వైద్యుఁడు విధింప

వలయును. అభ్రకభస్మము లోహభస్మమును గలిపి కరక్కాయరసముతో మర్దించి ముప్పదిపుటంబులిడి లవంగములు, తేనె అనువానియనుపానముతోడ సేవించిన పురుషుఁడు వీర్యవృద్ధిగలవాఁడై వేయిస్త్రీలతో రమించును. అభ్రకమును దాసనపువ్వు, జాజిపువ్వు, కుసుంబాపువ్వు, మల్లెపువ్వు, కుక్కవాయింటపువ్వు అనువానిరసములలో ప్రతిదానిచే నూరేసిభావనలచొప్పున నేనూరు భావనలుజేసి యందొకభాగమును గ్రహించి అందు రెండుభాగములు కుంకుమపువ్వును, మూఁడుభాగములు సురాకారమును, నాలుగుభాగములు చందనమును, పదిభాగములు కస్తూరిని కలిపి శీతోదకముతో మర్దించి నాలుగువల్లములంత మాత్రలుజేసి తేనెతో ప్రతిదినము సేవింపుచు యథేష్టాహారభోజనములను, పాలన్నమును, ద్రాక్షపండు, ఖర్జూరపండు, పంచదార మొదలగువానిని ప్రతిదిన మాలస్యము జేయక సేవింపుచుండు నంతయే గాక పాదము మొదలు శిరమువఱకు చందనమును బూసికొనిన సంతోషమును గలుగఁజేసి సర్వపిత్తరోగముల హరింపఁజేయును. అభ్రకభస్మమును, వజ్రభస్మమును చేర్చి కస్తూరినీళ్లతో మర్దించి మాషప్రమాణమును సేవించిన [illegible], మేహము, సర్వరోగములు - వీనిని హరింపఁజేయుటయేగాక బల, వీర్యములు గలుగఁజేయును. సువర్ణభస్మము, ముత్తియముల భస్మము, పగడభస్మము, స్వర్ణమాక్షికభస్మము, వంగభస్మము, తామ్రభస్మము, వైక్రాంతభస్మము - వీనికన్నిటికి సమముగ అభ్రకభస్మమును గలిపి దాసనపువ్వు, జాజిపువ్వు, కుసుంబాపువ్వు, మల్లెపువ్వు, కుక్కవాయింటపువ్వు మొదలగు సర్వపుష్పరసములతో భావనలుచేసి మాషప్రమాణమును అల్లపురసానుపానముతోడ సేవించిన సర్వరోగములు నివర్తించును. ఈయోగము కరుణాకరమని చెప్పంబడును. దీనిని తేనెతో సేవించిన శ్లేష్మరోగములును, ఆముదముతో సేవించిన వాతరోగములును, పంచదారతో సేవించిన పిత్తరోగ, పాండు, శోఫ, బహుమూత్రములును, ఘృతముతో సేవించిన శ్వాసకాసములును, పిప్పలితో సేవించిన శ్లేష్మరోగములును, తుంగముస్తెలు, శొంఠి అనువానితో సేవించిన అతిసారములును హరించును.

అభ్రకానుపానములు

నిశ్చంద్రికమ్మృతం యోగ్యం సేవ్యం సర్వగదేషు చ. 461
పిప్పలీ శర్కరాయుక్తం వాత పిత్త జ్వరాపహం,
ఘృతేన గృహధూమేన గగనం చిప్పికాసహామ్. 462
పంచసారేణ గగనం విషమజ్వరజిద్వరం,
చాతుర్జాతం త్రిరాత్రం తు సన్నిపాతహరం పరమ్. 463
త్రిఘాన్తై సన్నిపాతఘ్నం వాతఘ్నం రక్తపిత్తజిత్,

వాసారసేనగగనం * కాసశ్వాసం దురావహమ్. 464
క్షయరోగహరం శీఘ్రి మశ్వగంధి విసర్పిషు,
మయూరపింఛక్షారేణ మధునా ఛర్దిలుంతనమ్. 465
కపిత్థఫలసారేణ హిక్కారుచిహరం పరం,
భల్లాతకేన గగన మర్శోరోగహరం పరమ్ 466
ముస్తా నాగరక్వాథేన సర్వాతీసారనాశనం,
ఇతి సాంగానుపానాభ్రం సర్వరోగహరం పరమ్. 467

తా. త్రిదోషములులేకుండు అభ్రకభస్మమును సేవించిన సర్వరోగములు హరించును. మఱియు అభ్రకభస్మమును పిప్పలి, పంచదార అనుపానితోడ సేవించిన వాతపిత్తజ్వరములును, నెయ్యి, కరుధూమము అనుపానితోడ సేవించిన చిప్పికాకాసమును, పంచసారములతోడ సేవించిన విషమజ్వరములును, చాతుర్జాతక చూర్ణానుపానముతోడ మూడు దినములు సేవించిన సన్నిపాత, వాత, రక్తపిత్తములును, అడ్డసరపాకురసముతో సేవించిన అసాధ్యమైన కాసశ్వాసములును, వెన్నెరుగడ్డమూర్ణముతో సేవించిన క్షయ, విసర్పిరోగములును, నెమలియీకెభస్మము, తేనె అనువానియనుపానముతోడ సేవించిన ఛర్దియు, వెలగగుజ్జుతో సేవించిన హిక్కారుచులును, జీడిగింజలకషాయముతో సేవించిన అర్శోరోగంబును, తుంగముస్తెలు శొంఠి అనువానికషాయముతో సేవించిన సర్వాతిసారములును హరించును. ఈయనుపానవిశేషములతోడ అభ్రకభస్మమును సేవించిన సర్వరోగములు నివర్తించును.

రసాష్టాదశసంస్కారవివరణము

స్వేదనం మర్దనం మూర్ఛోత్థాపనం పాతనం త్రిధా,
బోధనం నియమంచైవ దీపనం చానువాసనమ్. 468
మారణం జారణంచైవ సారణం ప్రతిసారణం,
క్రామణం వేదనంచైవ దేహే యోగే చ శస్యతే. 469

తా. స్వేదనము, మర్దనము, మూర్ఛనము, ఉత్థాపనము, అధఃపాతనము, తిర్యక్పాతనము, ఊర్ధ్వపాతనము, బోధనము, నియమము, దీపనము, అనువాసనము, మారణము, జారణము, సారణము, ప్రతిసారణము, క్రామణము, వేదనము, శరీరయోగము అనునవి రసాష్టాదశసంస్కారంబులు.

స్వేదనవిధి

త్ర్యూషణం లవణం రాజీ రజనీ త్రిఫలార్ద్రకం,
మహాబలా నాగబలా మేఘనాదః పునర్నవా. 704

---

* అర్శోరోగహరం పరమ్.

మేషశృంగీ చిత్రకం చ నవసారం సమంసమం,
రసస్య షోడశాంశేన సర్వాం యుంజ్యాత్పృథక్పృథక్. 471
ఏతత్సమస్తం వ్యస్తం వా పూర్వోక్తైశ్చైవ పేషయేత్,
లింపేదనేన కల్కేన వస్త్రే నాంగులిమాత్రకమ్. 472
తన్మధ్యే నిక్షిపేత్సూతం బధ్వా తత్ర దినం పచేత్,
డోలాయంత్రే ఽమ్లసంయుక్తే జాయతే స్వేదితో రసః. 473

తా. త్రికటుకములు, ఉప్పు, ఆవాలు, సాసు, త్రిఫలములు, అల్లము, పెద్ద ముస్తెపుపులగము, నాగముస్తెపుపులగము, చిట్టికూర, తెల్లగలిజేరు, పద్ది, చిత్రమూలము, నవాసారము అనువానిలో ప్రతిద్రవ్యమునుగాని, అందు దొరకినవానినిగాని రసమునకు పదియారవభాగము గ్రహించి ప్రత్యేకముగగాని, సముదాయముగగాని కలితో నూరి వస్త్రముపై అంగుళిప్రమాణము లేపనముచేసి దాని మధ్యమున పాదరసమును బోసి వస్త్రములో మూటగట్టి దానిని డోలాయంత్రమున నుడికించి కలితో నొకదినము వండుటయు స్వేదన మనంబడును.

మర్దనవిధి

భిషగ్భిర్మర్దయేచ్చూర్ణై ర్మిళిత్వా షోడశాంశతః,
సూతస్య గాలితే వస్త్రే వక్ష్యమాణద్రవాదిభిః. 474
గృహధూమేష్టికాచూర్ణం తథా దధి గుడాన్వితం,
లవణాసురిసంయుక్తం క్షిప్త్వా సూతం విమర్దయేత్. 475
జీర్ణాభ్రకం తథాజీర్ణ బీజసూతం తథైవ చ,
గృహ్ణాతి నిర్మలో రోగాన్ గ్రాసేగ్రాసే విమర్దితః. 476

తా. కరుధూపము, ఇటికెరాయిపొడి, పెరుగు, బెల్లము, ఉప్పు, ఆవాలు, జీర్ణాభ్రకము - వీనిలో ప్రతిదానిచూర్ణమును రసమునకు పదియారవభాగముచేర్చి మర్దించి రసమును వస్త్రములోబోసి పిడిచిన నిర్మలమై శీఘ్రముగ రోగముల హరింపం జేయును.

మూర్ఛనవిధి

సహా కన్యామలం హంతి త్రిఫలా వహ్నినాశినీ,
చిత్రమూలం విషం హంతి తస్మాత్తంచ ప్రయత్నతః. 477
మిశ్రితం మర్దయేత్సూతం సప్తవారేణ మూర్ఛయేత్,
ఇత్థం సంమూర్ఛిత స్సూతో దోషశూన్యః ప్రజాయతే 478

తా. కలుబంద పాదరసమునందలి మలదోషమును, త్రిఫలములు వహ్నిదోషమును, చిత్రమూలము విషదోషమును హరింపజేయును. కావున మిశ్రిత పాదరసమును కలుబంద, త్రిఫలములు, చిత్రమూలము అను నాసిరసములతో ప్రతిదానిచే ఏడేసిమార్లు మర్దించిన రసము మూర్ఛం జెందును. ఇటుల మూర్ఛంజెందినరసము దోషరహితంబు.

ఉత్థాపనవిధి

జలై స్సోష్ణారనాళైర్వా క్షాళనా దుత్థితో భవేత్,
అథవా పాతనాయంత్రే పాతనా దుత్థితో భవేత్. 479
ఉత్థితః కాంజికక్వాథైః క్షాళనీయ మతఃపరం,

తా. పాదరసమును ఉష్ణోదకముతోగాని, ఉష్ణముగనుండు కలితోగాని, కడిగి దీసికొనిన ఉత్థితంబగును. లేక ఊర్ధ్వపాతనాయంత్రమునందును ఉత్థితంబగును. ఉత్థాపనానంతరము రసమును ఉష్ణముగ నుండుకలితో గడుగవలయును.

ఊర్ధ్వపాతనవిధి

భాగా స్త్రయో రసస్యార్కచూర్ణ మంశాంశనింబుకమ్ 430
తతస్సంమర్దయే ద్యావ త్తావ దాయాతి పిండతాం,
తత్పిండం తలభాండస్థ మూర్ధ్వభాండే జలం క్షిపేత్. 481
కృత్వా లంబాలకే యంత్రే దత్వావార్ద్రిం హి మోదకం,
సంరోప్య చాగ్నిం మధ్యస్థం చతుర్యామంహి బోధయేత్. 432
యుక్త్యోర్ధ్వభాండసంలగ్నం గృహ్ణీయా త్పారదం తతః,
ఊర్ధ్వపాతన మిత్యుక్తం భిషగ్భి స్సూతశోధనే. 433
ససూతభాండవివర మన్యద్గలతి భాండకే,
తథా సంధిర్ధ్వయోః కార్యా పాతనాయంత్రయంత్రకే. 484
యంత్రప్రమాణం వదనా ద్గురోర్జ్ఞేయం విచక్షణః,

తా. పాదరసము మూడుభాగములు, జిల్లేడుపట్టమార్ణము ఒకభాగము - ఇటుల వీనిని గ్రహించి అందొకింత నిమ్మపండ్లరసము పోసి యుంటగ నగువఱకు మర్దించి దాని నధస్స్థితభాండమునం దునిచి పైభాండమునం దుదకముబోయుటచే డమరుకాయంత్రమన పరంగెడుదానిని పొయ్యిమీఁద నునిచి పైభాండమునందు శీతోదకముపోయుచు నాలుగుఝాములు మధ్యమాగ్నితో వండి పైకుండ నంటియుండురసమును యుక్తితో గ్రహింపవలయును. రసశోధనవిషయమున చేయంబడు నీక్రియనే ఊర్ధ్వపాతన మనియెదరు. ఊర్ధ్వపాతనాధస్స్థితభాండముఖములో పైభాండముయొక్క ముఖమును చేర్చి

బాగుగ సంధిలేపనము చేయవలయును. యంత్రప్రమాణమును గురుముఖమువలన దెలిసి కొనవలయును.

అధఃపాతనవిధి

త్రిఫలా శిగ్రు శిఖిభి ర్లవణాసురిసంయుతైః. 485
నష్టపిష్టరసం కృత్వా లేపయే దూర్ధ్వభాండకే,
ఊర్ధ్వభాండోదరం లిప్త్వా చాధోభాండే జలం క్షిపేత్. 486
సంధిలేపం ద్వయోః కృత్వా తద్యంత్రం భువిపూరయేత్,
ఉపరిష్టాత్పుటే దత్తే జలే పతతి పారదః. 487
అధఃపాతన మిత్యుక్తం సిద్ధాద్యైః సూతకర్మణి,

తా. త్రిఫలములు, మునగ, చిత్రమూలము, ఉప్పు, ఆవాలు-వీనితోడ రసమును చేర్చి రసము గలియునటుల ఖల్వమున మర్దించి డమరుకయంత్రముయొక్క పైపాత్ర లోభాగమున దానినిబూసి క్రిందిపాత్రయందు ఉదకముపోసి ఆరెండుపాత్రలచేర్చి సంధులకు బాగుగ సీలమన్ను లేపనముచేసి గుంటడించి యాపాత్రను భూమిలోపూడ్చి దానిపై పుటంబిడవలయును. ఇటులచేసిన రసము జలముందు క్రిందిపాత్రయందు పడును. దీనిని సిద్ధాదులు రసకర్మయందు అధఃపాతనమని వచించెదరు.

తిర్యక్పాతనము

ఘటేరసో వినిక్షిప్య సజలం ఘటమన్యకమ్. 488
తిర్యఙ్ముఖం ద్వయోఃకృత్వా సమ్ముఖం రోధయేత్సుధీః,
తథైవ చుల్యాం సంస్థాప్య యత్నత స్తంతతో భిషక్. 489
రసస్యోజ్వాలయేద్వహ్నిం యావత్సూతో జలం విశేత్,
తిర్యక్పాతనమిత్యుక్తం సిద్ధైశ్చైవార్జునాదిభిః. 490
మిశ్రితౌ నాగవంగౌ చ రసే విక్రయహేతుతః,
తాభ్యాం స్యాత్కృమిదోషస్తు తన్ముక్తిః పాతనత్రయాత్.
ఏవం సుసంస్కృతస్సూతః పాతనావిధియత్నతః,
సర్వదోషవినిర్ముక్తో జాయతే నాత్ర సంశయః. 492

తా. యంత్రమునకు తగినటుల ఒకింత నిడుపుగనుండు కుండల గ్రహించి అందొకదానిలో పాదరసమును, మఱియొకదానిలో నుదకమునుబోసి అడ్డముగ నునిచి వానిని చేర్చి సంధులకు సీలమన్ను లేపనముచేసి రసముపోసినకుండను పొయిమీద నడ్డముగ యుక్తితో నునిచి పాకముజేసిన రసమునీళ్ళలో బ్రవేశించును. దీనినే నాగార్జునుడు మొదలగుసిద్ధులు తిర్యక్పాతనమన్ని వచించెదరు. ఇటుల యుక్తిచే మూడుమార్లుతిర్యక్పా

తనము చేయుటవలన రసమునందలి నాగ, వంగ, క్రిమిదోషములు నివర్తించును. ఈతిర్యక్పాతనవిధివలన రసమునందలి సర్వదోషములు నిస్సంశయముగ హరించును.

బోధనము

ఏవం కదర్థిత స్సూతః షండత్వ మధిగచ్ఛతి,
తన్ముక్తయేస్య క్రియతే బోధనం కథ్యతే హి తత్. 493

తా. పైప్రకారము శోధింపబడిన పాదరసమునందు షండత్వదోషం బుండును. అది నివర్తించుటకై బోధనక్రియను వచించెదను.

కదర్థ్యనేనైవ నపుంసకత్వ మేవంభవే దస్యరసస్యపశ్చాత్,
వీర్యప్రకర్షాయ చ భూర్జపత్రే స్వేద్యోజలే సైంధవచూర్ణగర్భే.

తా. రసమునకు పైఁజెప్పంబడిన సంస్కారమువలన షండత్వదోషము గలుగును. తన్నివారణార్థంబును, రససామర్థ్యము వృద్ధిఁజెందుటకును, రసమును భూర్జపత్రము, ఉదకము, సైంధవలవణము అనుపానితో పాకము జేయవలయును.

నియమనము

సర్పాక్షీ చించకా వంధ్యా భృంగాబ్ద కనకాంబుభిః,
దినం సంస్వేదజ స్సూతో నియమాత్స్థిరతాం వ్రజేత్. 495

తా. పాదరసమును సర్పాక్షి, చింత, గొడ్డుకాకర, గుంటగలగర, తుంగముస్తెలు, ఉమ్మెత్త అనువానిరసముతోగాని, లేక కషాయములతోగాని, ఒకదినము వండిన నియమన మనంబడును.

సందీపనము

కాసీసం పంచలవణం తదూర్ధ్వం నింబుకం రసం,
క్షిప్త్వా క్షిప్త్వాథ దాతవ్యం తాదృక్సైంధవఖేటకమ్. 496
గర్తే కృత్వా ధరాగర్భే దత్వా సైంధవసంయుతం,
ధూలి మష్టాంగుళిం దత్వా రాజికా మరిచాని చ. 497
ద్విశిగ్రుబీజ మేకత్ర టంకణేన సమన్వితం,
ఆలోడ్య కాంజికే డోలాయంత్రే పాచ్యం దినైస్త్రిభిః. 498
దీపనం జాయతే సమ్యక్సూతరాజస్య జారణే,

తా. అన్నభేది, పంచలవణము-వీనిని గ్రహించి దానిపై పలుమారు నిమ్మపండ్లరసమునుబోసి సైంధవలవణగడ్డను పగులఁగొట్టి అందు సైంధవలవణముతోడ పాదరసమును జేర్చి దానిపై పూర్వోక్త సైంధవలవణమును, నిమ్మపండ్లనంటించి దానిపై నెనిమిదంగుళముల ధూళినంటించి మునగవిత్తులు, చేదుమునగవిత్తులు, వెలిగారము అన

నీముాటిని నూరి కుండకు లేపనముచేసి అందు నిలినిబోసి దానిమధ్యమున డోలాయంత్రముతో మూడుదినములు వండిన రసము జారణసంస్కారణమునందు దీపనమగును.

(రసమున కష్టాదశసంస్కారములు చెప్పబడియుండినను "స్వేదో మర్దితమూర్ఛితా స్థితిరతః పాతో౽పి రోధాన్వితో, బోధ స్సంయమనం ప్రదీపనమితి స్పష్టాష్టధా సంస్కృతిః, అస్యాస్సర్వరసోపయోగికతయా త్వన్యాసవిన్యస్యతే, గ్రంథే౽స్మిక్ త్రకృతోపయోగనిరహః విస్తారభీత్యాన్వా." అను గ్రంథాంతరవచన ప్రకారము స్వేదన, మర్దన, మూర్ఛన, ఉత్థాపన, పాతన, బోధన, సంయమన, ప్రదీపనములు ననిమిది సంస్కారములు సర్వోపయోగంబులగుటచే చెప్పంబడియెను. తక్కినపదిసంస్కారములు ఔషధోపయోగంబులు గాకుండుటం జేసియు, గ్రంథవిస్తరభీతిం జేసియు చెప్పంబడవయ్యెను.)

రసభస్మము

దత్వా వింశతిభాగకే జలధిజే సూతస్య భాగం దృఢం
ఖల్వే మర్ద్య చ కాంజికేన సతతం యద్వా తత శ్చాంబునా,
ఉద్ధృత్యాపి చ నిక్షిపేచ్చ పుటయే దేవం యథేష్టోరస
స్సాముద్రైశ్చ సుమార్యతే చ లవణై రేవం ప్రకారేణ చ. 499

తా. ఒకపలము శుద్ధిచేసిన రసములో ఒకపలము సముద్రలవణమును గలిపి, యవి యిగురువఱకు మర్దింపవలయును. ఇట్లిరువది పలములసముద్రలవణ మిగురువఱకు పాదరసమును కలితో మర్దించి హాండికాయంత్రమునందునిచి పాకముజేసినరసము భస్మంబగును. ఆరసభస్మమును గొనికొని భస్మముగాకుండురసమును మరల లవణము, కలి అనువానితో మర్దించి హాండికాయంత్రమునందునిచి పాకముజేసిన యారసము భస్మంబగును. రసము భస్మంబగువఱకు పైప్రకారమే మర్దనపాకముల జేయవలయును. (భస్మమైనరసమును గ్రహించుతెఱం గెట్లనిన—రసభస్మమును, తీయనినీళ్ళను ఖల్వములో బోసి మర్దించి యొకకుండలోబోసి దానినిండా యుదకముపోసి ౮ ఝాములు పేరనిచ్చి యందలియుదకమును వడిపిన క్రింద తెల్లగ రసభస్మము నిలిచియుండును. అందు మరల నుదకముపోసి బాగుగగలిపి నీళ్ళు తీయగనగువఱకు వడిపి క్రిందనుండు రసభస్మమును దీసికొనిఖల్వమున నెండించి దంతపుకరాటములో నునిచికొనవలయును. అట్టి రసభస్మమును ౪ తులము, జాజికాయ ౧ తులము, జాపత్రి ౧ తులము, లవంగములు ౧ తులము, పిప్పలి ౧ తులము, వాయువిడంగములు ౧ తులము, ఓమము ౧ తులము, బెల్లము ౮ తులములు-ఇటుల వీనినెల్ల నేకముజేసి మర్దించి మాత్రలుచేసి యందొక్కదానిని సాయంప్రాతఃకాలములయం దావునేతిలో సేవించి చప్పిడిపథ్యము నాచరింపుచు నావుచల్లనుద్రాగుచు నుండవలయును. దానివలన సర్వరోగములు హరించును.)

శుద్ధసూత స్తదర్ధంతు శుద్ధగంధకమేవచ,
తయోః కజ్జలికాం కుర్యా ద్దినమేకం విమర్దయేత్, 500
మృత్కర్పటవిలిప్తాయాం కుప్యాం కజ్జలికాం క్షిపేత్,
వాలుకాయంత్రకే పాచ్యా యావద్దినచతుష్టయమ్.
గృహ్ణీయా దూర్ధ్వసంలగ్నం సిందూరం రససన్నిభం,

తా. శుద్ధిచేసినరసము ఒకభాగము, శుద్ధిచేసినగంధకము అరభాగము - ఇటుల వీనినేకముజేసి కజ్జలిగ నొకదినము మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి చీలమన్ను లేపనము జేసి యెండించి వాలుకాయంత్రమునందిడి, నాలుగుదినములు పాకముచేసి సాంగశీతల మునదీసి గాజుకుప్పెగొంతు నంటియుండు రససిందూరమును గ్రహింపవలయును.

ధూమసారం రసం తోరీ గంధకం నవసాగరమ్. 502
యామైకం మర్దయే దమ్లై ర్భాగం కృత్వా సమంసమం,
కాచకుప్యాం వినిక్షిప్య తాంచ మృద్వస్త్రముద్రయా. 503
విలిప్య పరితో వస్త్రే ముద్రాం దత్వాచ శోషయేత్,
అథ స్వచ్ఛిద్రపిఠరీ మధ్యే కుప్యాం నివేశయేత్. 504
పిఠరీం వాలుకాపూరై ర్భృత్వా చాకూపికాగళం,
నివేశ్య చుల్ల్యాంతదధః కుర్యా ద్వహ్నిం శనై శ్శనైః. 505
తస్మా దప్యధికం కించిత్పావకం జ్వాలయే త్క్రమాత్,
ఏవం ద్వాదశభిర్యామై ర్ర్మియతే సూతకోత్తమః. 506
స్ఫోటయే త్స్వాంగశీతం చాపూర్ధ్వగం గంధకం జయేత్,
అధస్థం మృతసూతంచ సర్వకర్మసు యోజయేత్. 507

తా. కరుధూపము, శుద్ధిచేసినరసము, పటికారము, శుద్ధిజేసినగంధకము, నవాసాగరము-వీనిని సమభాగములుగ ఖల్వములోనునిచి నిమ్మపండ్లరసముతో నొకఝాము మర్దించి గాజుకుప్పెలో నునిచి దానినోటికి బిరడవేసి చీలమన్ను లేపనముచేసి యెండించి చట్టికి క్రిందిభాగమున దబ్బనముతో రంధ్రముచేసి యాచట్టిమధ్యమున గాజుకుప్పె నునిచి కుప్పెగొంతువఱకు నిసుకబోసి యాచట్టిని పొయిమీఁదనునిచి లఘ్వగ్నితో పాకముచేయుటయేగాక క్రమముగ నగ్నిని హెచ్చించుచుండవలయును. ఇట్లుగాగున పన్నెండుఝాములు పాకముచేసి సాంగశీతలమున కుప్పెనుదీసికొని యుక్తితో పగుల గొట్టి దానినోటియందంటియుండు గంధకమును పరిగ్రహించి క్రిందయుండురసభస్మమును దీసికొని సర్వకార్యములయందు నుపయోగించుకొనవలయును.

కాకోదుంబరికాదుగ్ధే రసం కించి ద్విమర్దయేత్,
తద్దుగ్ధఘృష్టహింగోశ్చ మూషాయుగ్మం ప్రకల్పయేత్. 508
క్షిప్త్వా తత్సంపుటే సూతం తత్ర ముద్రాం ప్రదాపయేత్,
ధృత్వా తం గోళకం ప్రాజ్ఞో మృన్మూషా సంపుటేభికే. 509
పచేన్మృదుపుటేనైవ సూతకో యాతి భస్మతాం, (మతాంతరే)

తా. శుద్ధిచేసిన రసమును ఖల్వములో బోసి బ్రహ్మమేడిపాలతో యొకింత మర్దించి పిదప ఇంగువను బ్రహ్మమేడిపాలతో నూరి రెండుమూసలుజేసి యందొకదానిలో నొకింత మర్దించిన పైపాదరసమునునిచి దానిపై రెండవమూసను మూసి బాగుగచేర్చి యుంటజేసి మూసపుటలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి పిడకలతో లఘుపుటం బిడిన రసము భస్మంబగును.

అపామార్గస్య బీజానాం మూషాయుగ్మం ప్రకల్పయేత్. 510
తత్సంపుటే న్యసేత్ సూతం మర్కదుగ్ధవిమిశ్రితం,
ద్రోణపుష్పీ ప్రసూనాని విడంగ మరిమేదకమ్. 511
ఏతచ్చూర్ణ మధశ్చోర్ధ్వం దత్వా ముద్రాం ప్రదాపయేత్,
తంగోళం ముద్రయేత్సమ్యఙ్మృన్మూషా సంపుటే సుధీః. 512
ముద్రాం దత్వా శోషయిత్వా తతో గజపుటే పచేత్,
ఏవ మేకపుటేనైవ జాయతే సూతభస్మకమ్. 513

తా. ఉత్తరేణివిత్తులనూరి రెండుమూసలుచేసి అందొకదానిలో తుమ్మిపూలు, వాయువిడంగములు, నల్లతుమ్మపట్ట అనువాని చూర్ణమునువైచి శుద్ధిచేసినరసమును జిల్లేడుపాలతో మర్దించి యాచూర్ణముపై బోసి దానిపై తుమ్మిపూలు మొదలగువాని చూర్ణమును వైచి మఱియొకమూతను మూసి సందులకు చీలమన్ను లేపనముజేసి మంటి మూసలోనునిచి దానిపై మఱియొక మంటిమూతనుమూసి సందులకు చీలమన్ను లేపనము జేసి యెండించి గజపుటంబిడిన రసము భస్మంబగును.

రససిందూరము

పలద్వయం శుద్ధరసం పలార్ధం శుద్ధగంధకం,
కర్షార్ధం నవసారంచ జంబీరేణ విమర్దయేత్. 514
కాచకుప్యాం క్షిపేచ్చైవ మృత్కర్పట్యాచ సప్తధా,
విలిప్య కాచకుప్పీంతా మాతపే శోషయే ద్దృఢమ్.
ఛిద్రభాండే తతో కుప్పీం న్యసేత్ సికతయంత్రకే,

కుప్పికాకంఠ మానేన పూజయే ద్దిష్టదేవతాః. 516
పంచభోజ్యా కుమార్యశ్చ శశ్చుల్యాం వినిక్షిపేత్,
పచే ద్యామాష్టకంచైవ కుప్పికాంచ క్షణేక్షణే. 517
సంశోధ్య పాచయేద్యంతే స్వాంగశీతం సముద్ధరేత్,
గ్రాహ్యంచ దరదాకారం దేవదానవదుర్లభమ్. 518
సేవయే ద్రోగనాశాయ తతో రోగానుపానతః,
వల్లంవా వల్లయుగ్మంవా మధునా కణయాసహ. 519
సేవితం కామినీకామం దర్పయే ద్రతికౌతుకే,
వీర్యబంధకరం శీఘ్రం యోషామదవినాశనమ్. 520
సిందూరం హరవీర్యసంభవమిదం రూక్షాగ్నిమాంద్యాపహం
యక్ష్మాది క్షయ పాండు శోఫ ముదరం గుల్మ ప్రమేహాపహం,
శూల ప్లీహ వినాశనం జ్వరహరం దుష్టవ్రణా న్నాశయే
దర్శాంసి గ్రహణీభగందరగ్రహం ఛర్ది త్రిదోషాపహమ్.

తా. శుద్ధిచేసినరసము రెండుపలములు, శుద్ధిజేసినగంధకము అరపలము, నవాసాగరము అరకర్షము-ఇటుల వీనినేకముచేసి కజ్జలిగ మర్దించి ఎమ్మపండ్లరసముతో నూరి గాజుకుప్పెలో నునిచి దానిపై నేడుమార్లు చీలమన్ను లేపనముచేసి బాగుగ నెండనెండించి ఛిద్రముగల వాలుకాయంత్రమునం దునిచి యాగాజుకుప్పెకంఠమువఱకు నిసుకపోసి ఇష్టదేవతాపూజచేసి ఐదుకుమారికల కన్నంబిడి పొయిమీద నునిచి పలుమారు కుప్పెను బరీక్షింపుచు నెనిమిదిఝాములు పాకముచేసి స్వాంగశీతలమున దేవదైత్యులకు దుర్లభంబై ఇంగిలీకమువలె నెఱ్ఱగనుండు రససిందూరమును గ్రహింపవలయును. ఇట్టి రససిందూరములో ఒకటి, లేక రెండువల్లముల ప్రమాణము నాయారోగోక్తానుపానముతోడనేని, తేనె, పిప్పలి అనువానితోడనేని సేవించిన సర్వరోగముల హరింపంజేయుటయేగాక స్త్రీలకు శీఘ్రముగ సంతోషమును జూపించునట్టి వీర్యబంధనకారిగ, స్త్రీ మదమును హరింపంజేయునదిగ నుండును. మఱియు పాదరసమువలన జనించిన యీసిందూరము రూక్ష, అగ్నిమాంద్యము, రాజయక్ష్మ, క్షయము, పాండువు, శోఫ, ఉదరము, గుల్మము, ప్రమేహము, శూల, ప్లీహము, జ్వరము, దుష్టవ్రణము, అర్శస్సు, గ్రహణి, భగందరము, గ్రహదోషము, వాంతి, త్రిదోషము అనువానిని హరింపంజేయును.

పలమాత్రం రసంశుద్ధం తావన్మాత్రంతు గంధకం,
విధివ త్కజ్జలీం కృత్వా న్యగ్రోధాంకురవారిణా. 522
భావనా త్రితయం దత్వా స్థాలీమధ్యే నిధాపయేత్,
విధాయ కచ్ఛపీయంత్రే వాలుకాభిః ప్రపూరయేత్. 523

దద్యాత్తదను మందాగ్నిం భిషగ్యామచతుష్టయం,
జాయతే రససిందూరం తరుణార్కసన్నిభమ్. 524
అనుపానవిశేషేణ కరోతి వివిధాన్గుణాన్,
క్షయ కుష్ఠ మరుత్పిత్త మేహఘ్నం పాండు నాశనమ్. 525

తా. శుద్ధిచేసినరసము, శుద్ధిచేసినగంధకము - ఈ రెంటిని సమముగ చేర్చి కజ్జలిగ మర్దించి సుల్లిపాయరసముతో మూడుభావనలు చేసి పాత్రలో నునిచి కచ్ఛప యంత్రమునందిడి దానిలో నిండారపోసి మందాగ్నితో నాలుగుయామములు మందాగ్నితో పాకముచేసిన బాలార్కునివంటి కాంతిగల రససిందూరము జనించును. దాని ననుపానవిశేషములతో సేవించిన పలువిధములైన గుణములు గలుగంజేయుటయేగాక క్షయము, కుష్ఠువు, వాత పిత్తమేహములు, పాండువు - వీనిని నిసగా హరింపంజేయును.

రసకర్పూరోత్పత్తి

రసభస్మచ యన్మూర్ఛ ఊర్ధ్వపాతంచ జాయతే,
సర్వౌషధానాం సమ్మిశ్రం సర్వరోగహరంపరమ్. 526
గుంజాప్రమాణం సేవేత వలీపలితనాశనం,
తద్భస్మ రసభేదైశ్చ రసకర్పూరసంజ్ఞకః. 527

తా. మూర్ఛ చెంది యూర్ధ్వపాతమువలన జనించు రసభస్మమే రసకర్పూర మనంబడును. దీనిని సర్వౌషధములయందుచేర్చి సేవించిన సర్వరోగముల హరింపంజేయును. మఱియు గుంజాప్రమాణమును సేవించిన ముదిమిని హరింపంజేయును. ఈభస్మము రసభేదంబగుటచే రసకర్పూర మనంబడును.

రసకర్పూరసేవనచే హరించురోగములు

రసకర్పూర మమృతం వాతాశీతి వినాశనం,
కుష్ఠాష్టాదశ భేదంచ మేహవింశతి నాశనమ్. 528
వ్రణాదిదుష్టరక్తాని భగంధర మహోదరం,
గ్రహణీం గుల్మ మానాహ క్షయం హిధ్మాంచ నాశయేత్. 529
శ్లేష్మారి పీనసాజీర్ణ రక్తపిత్తంచ నాశయేత్,
అర్శాంసి విషజాలంచ మహాకర్పూరసేవయా. 530

తా. రసకర్పూరము అమృతతుల్యంబగుటచే అశీతివాత, అష్టాదశకుష్ఠ, వింశతిమేహ, దుష్టవ్రణాది, దుష్టరక్త, భగందర, మహోదర, గ్రహణి, గుల్మ, ఆనాహ, క్షయ, హిధ్మ, శ్లేష్మాది, పీనసాజీర్ణ, రక్తపిత్తార్శ, విషసమూహముల హరింపంజేయును. కావున మహాకర్పూరమునే సేవింపవలయును.

నవరత్న నామంబులు

కుర్వింద మౌక్తికం వజ్రం వైడూర్య శక్రనీలకం,
పుష్పరాగం మరకతం గోమేధిక ప్రవాళకమ్. 531
నవరత్నం క్రమాచ్ఛోధ్యం మారయే ద్వినియోజయేత్,

తా. కురువిందము, మౌక్తికము, వజ్రము, వైడూర్యము, శక్రనీలకము, పుష్పరాగము, మరకతము, గోమేధికము, ప్రవాళము అనునవి నవరత్న నామంబులు. వానిని క్రమముగ శుద్ధి, భస్మము జేసి యౌషధములయం దుపయోగింపందగును.

అశుద్ధరత్న గుణము

అశుద్ధరత్నం విస్ఫోట తాప భ్రమ రుజాకరమ్. 532
బలహానిం వీర్యనాశం తస్మాద్రత్నాని శోధయేత్,

తా. అశుద్ధమైనరత్నములు విస్ఫోటకము, తాపము, భ్రమ, పీడ, దౌర్బల్యము, వీర్యనాశనము అనువానిని గలుగంజేయును. అట్లగుటచే వానిని శుద్ధిజేయవలయును.

మాణిక్యశుద్ధి

అశ్వమూత్రాంతరే భావ్యం త్రిదినంచ బలాతపే.
తథోష్ణవారిణా క్షాళ్యం రత్నశుద్ధి ర్భవిష్యతి,

తా. కెంపులను గుఱ్ఱపుమూత్రములో వేసి మూడుదినములు మంచి యెండయం దునిచి భావనజేసి యుష్ణోదకములో గడిగిన శుద్ధియగును.

* మాణిక్యభస్మము

తన్మాణిక్యం రవిక్షీరే దివసత్రయ భావితమ్. 534
శరావే త్రిపుటం పాచ్యం భస్మీ భవతి తత్క్షణాత్,

తా. శుద్ధిజేసిన కెంపులను జిల్లేడుపాలతో మూడుదినములు భావనజేసి మూకుళ్ళలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముజేసి పిడకలతో మూడుపుటంబు లిడిన మాణిక్యము భస్మంబగును.

మాణిక్యగుణము

మాణిక్యం శిశిరం స్నిగ్ధంమధు కాంతికరం లఘు. 535
దీపనం వృష మాయుష్యం మనోజ్ఞం గ్రహదోషనుత్,

తా. కెంపుశీతలముగ, స్నిగ్ధముగ, మధురముగ, కాంతికరముగ, లఘువుగ, అగ్నిదీపనకారిగ, వీర్యవృద్ధికారిగ, ఆయుర్వృద్ధికారిగ, మనోజ్ఞముగ, గ్రహదోషములబోకడచునదిగ నుండును.

---

*మాణిక్య మన కెంపులు.

మౌక్తికనామములు

ముక్తాఫలం మౌక్తికం శుక్తిజంస్యా త్తారాకారా తౌతిలాముక్తికాచ,
అంభస్సారం శీతలం నీరజంచ నక్షత్రం స్యాద్బిందురత్నంచ రత్నమ్.

(నిఘంటౌ)

తా. ముక్తాఫలము, మౌక్తికము, శుక్తిజము, తారాకారము, తౌతిలము, ముక్తికము, అంభస్సారము, శీతలము, నీరజము, నక్షత్రము, బిందురత్నము, రత్నము అనునవి ముత్తియముల పేర్లు.

మౌక్తికశుద్ధి

కుండలీఫలజద్రావై ర్భావితం దినసత్రయం,
అథవా తింత్రిణీద్రావై శుద్ధిర్భవతి మౌక్తికమ్. 537

తా. ముత్తియములు తెల్లగుమ్మడిపండ్లరసముతోగాని, చింతపండుపులుసుతోగాని (కుంకుడుపండ్లరసముతోగాని) మూడుభావనలు చేసిన శుద్ధియగును.

మౌక్తికభస్మము

శుద్ధముక్తా ఫలశ్వేతబృహతీఫలజద్రవైః,
భావితం భూపుటే పాచ్యం భస్మశుద్ధం భవిష్యతి. 538

తా. శుద్ధిచేసినముత్తియముల తెల్లములకపండ్లరసముతో భావనచేసి మూకుళ్ళలోనునిచి చీలమన్ను లిచ్చి భూపుటంబిడిన శుద్ధభస్మంబగును.

మౌక్తికగుణము

ముక్తాఫలం హిమం స్వర్యం తీక్ష్ణం చోష్ణం గదాపహం,
దీపనం వస్తిశూలఘ్నం మనోజ్ఞం గ్రహదోషనుత్. 539

తా. ముత్తియములు శీతలముగ, స్వరభంగమును బోకడచునదిగ, తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణరోగములం బోకడచునదిగ, అగ్నిదీపనకారిగ, వస్తిశూలను బోకడచునదిగ, మనోజ్ఞముగ, గ్రహదోషమును బోకడచునదిగ నుండును.

అశుద్ధవజ్రగుణము

హృత్పార్శ్వపీడా శ్వయథు కుష్ఠ గుల్మ రుజాకరం
పాండుతాప గురుత్వంచ తస్మా చ్ఛుద్ధంచ మారయేత్. 540

తా. అశుద్ధవజ్రగుణములు హృత్పార్శ్వములయందు నొప్పి, వాపు, కుష్ఠువు, గుల్మము, పాండువు, తాపము, జడత్వము అనువానిని గలుగంజేయును. కావున శుద్ధిచేయఁబడిన వజ్రములనే భస్మము చేయవలయును.

వజ్రభేదములు

శ్వేత రక్తం పీత కృష్ణం ద్విజాద్యా వజ్రజాతయః. 541

తా. తెల్లనివర్ణముగల వజ్రము బ్రాహ్మణజాతియనియు, ఎఱ్ఱనివర్ణముగలవజ్రము క్షత్రియజాతియనియు, పీతవర్ణముగలవజ్రము వైశ్యజాతియనియు, కృష్ణవర్ణముగల వజ్రము శూద్రజాతియనియు జెప్పంబడును.

వజ్రగుణము

రసాయనం భవే ద్విప్ర శ్శుభ్రం సిద్ధ్యష్టదాయకం,
క్షత్రియో మృత్యుజి ద్రక్తం వలీపలితరోగహః, 542
ద్రవ్యకారీ భవే ద్వైశ్యః పీతం దేహస్య జాడ్యకృత్,
కృష్ణ శ్శూద్రో రుజాం హంతి వయ స్తంభం కరోతిచ. 543

తా. తెల్లనివర్ణముచే బ్రాహ్మణజాతియని పరంగెడువజ్రము రసాయనములయం దుపయోగించిన అష్టసిద్ధులు గలుగును. రక్తవర్ణముచే క్షత్రియజాతియని పరంగెడు వజ్రము మృత్యువును ముదిమిని, రోగములను హరింపజేయును. పచ్చనివర్ణముచే వైశ్య జాతియని పరంగెడువజ్రము ద్రవ్యకారిగ నుండుటయేగాక శరీరజాడ్యమును గలుగం జేయును. నల్లనివర్ణముచే శూద్రజాతియని పరంగెడువజ్రము రోగముల బోకడచి వయ స్స్తంభనమును గలుగంజేయును.

వజ్రజాతినిర్ణయము

పుం స్త్రీ నపుంసకంచేతి లక్షణేనతు లక్షయేత్. 544

తా. వజ్రములయొక్క పురుష, స్త్రీ, నపుంసకభేదముల వానిలక్షణములవలన తెలియవలయును.

వజ్రలక్షణ, తద్గుణముచు

సువృత్తాః ఫలసంపూర్ణా స్తేజోయుక్తా బృహ త్తరాః,
పురుషాస్తేరకా స్తేచ రేఖాబిందువివర్జితాః 545
రేఖాబిందుసమాయుక్తా షడస్రా స్తే స్త్రియస్స్మృతా,
త్రికోణాశ్చ సుదీర్ఘాశ్చ విజ్ఞేయా స్తే నపుంసకాః. 546
*పూర్వపూర్వమిమే శ్రేష్ఠాః పురుషాః రసబంధకాః,
శరీరకాంతిజనకాః భోగదా వజ్రయోషితః. 547
నపుంసకా హ్యల్పవీర్యాః కాముకా స్సత్వవర్జితాః,

తా. గుండ్రముగ, సంపూర్ణమైన పలకలుగలదిగ, తేజోవంతముగ, పెద్దదిగ, రేఖలు, బిందువులులేనిదిగ నుండువజ్రము పురుషజాతియనియు, రేఖలు బిందువులు వీనితోగూడి ఆరుకోణములుగలదై యుండువజ్రము స్త్రీజాతీయనియు, మూడుకోణ

* సర్వేషు పురుషాశ్శ్రేష్ఠా వేధకా రసబంధకాః.

మూలుగలదై నిడుపుగనుండువజ్రము నపుంసకజాతియనియు తెలియవలయును. వానిలో ముందుముంచుదిశ్రేష్ఠంబు. అందు పురుషవజ్రము రసబంధనకారిగ నుండును. స్త్రీవజ్రము శరీరకాంతికారిగ, భోగకారిగ నుండును. నపుంసకవజ్రము అల్పవీర్యముగలదిగ, కాముకులకు సత్త్వమును బోకొడచునదిగ నుండును.

స్త్రీత్వాదిజాతి భేదములవలన వజ్రోపయోగము

స్త్రీతు స్త్రీణాం ప్రదాతవ్యం క్లీబే క్లీబం తథైవచ. 548
సర్వేషాం సర్వదా యోజ్యః పురుషో బలవత్తరః.

తా. స్త్రీలకు స్త్రీవజ్రమును, నపుంసకులకు నపుంసకవజ్రమును, సమస్తమైన వారికి పురుషవజ్రమును ప్రయోగించిన బలవత్తరంబుగ నుండును.

వజ్రశుద్ధి

గృహీత్వాహ్ని శుభే వజ్రం వ్యాఘ్రీకందే వినిక్షిపేత్. 549
మహిషీవిష్ఠయా లిప్త్వా కరీషాగ్నౌ విపాచయేత్,
నిశాయాంతు చతుర్యామం *నిశాంతే చాశ్వమూత్రకైః. 550
సేచయేత్త్వాచ మేవం సప్తరాత్రేణ శుధ్యతి,

తా. వజ్రములను శుభకరమైనదినమున గ్రహించి నేలములకపేరులో నునిచి బఱ్ఱె పేడలో పొదిగి ప్రాతఃయెరువు, ఱాముక అనువానితో రాత్రికాలంబున నాలుగుఝాములు పుటంబిడి ప్రాతఃకాలమున గుఱ్ఱపుమూత్రములో వేసి వానిం దీసికొని మునుపటి వలెనే నేలములకపేరులో నునిచి నాలుగుఝాములు రాత్రియందు పుటంబిడి వానిం దీసి గుఱ్ఱపుమూత్రములో వేయవలయును. ఇటుల నేడుదినములు జేసిన వజ్రములు శుద్ధియగును.

కుళుత్థకోద్రవక్వాథే డోలాయంత్రే విపాచయేత్. 551
వ్యాఘ్రీకందగతం వజ్రం సప్తాహాద్విమలం భవేత్,

తా. వజ్రముల నేలములకపేరులోనునిచి ఉలవలు, అళ్లి అనువానికషాయములతో డోలాయంత్రమున నేడుదినములువండిన వజ్రములు శుద్ధియగును.

మేఘనాద శమీ శ్యామా శృంగీ మదనకోద్రవమ్. 552
కుళుత్థ వేతసం చాఖుకర్ణీవై సిందువారకం,
ఏతేషాంచ జలక్వాథై ర్వజ్రం జంబీరమధ్యగమ్. 553
డోలాయంత్రే త్ర్యహం పాచ్య మేవం వజ్రం విశుధ్యతి,

తా. వజ్రముల నిమ్మపండులో నునిచి చిఱ్ఱి, జమ్మి, తెగడ, కర్కాటకశృంగి,

* మూమిన్యంతే.

మ్రుంగ, ఆక్లు, ఉలవలు, ప్రబ్బలి, ఎలుకచెవియాకు (అవిసె), వావిలి (ఈశ్వరివేరు) అనువానికషాయములతో డోలాయంత్రమున మూడుదినములు వండిన వజ్రములు శుద్ధియగును.

వజ్రభస్మము

త్రివర్గనాగవల్ల్యస్తు కార్పాసారూఢమూలికాః. 554
పిష్ట్వా తన్మధ్యగం వజ్రం కృత్వా మూషాం నిరోధయేత్,
పచేద్గజపుటే తచ్చమ్రియతే సప్తధాపుటైః. 555

తా. మూడేండ్లతమలపాకులు, ప్రత్తివేళ్ళు-వీనిని నూరి ముద్దచేసి దానిలో శుద్ధిచేసిన వజ్రముల నునిచి యాముద్దను *అంధమూషలో బెట్టి ఏడుగజపుటంబు లిడిన వజ్రములు భస్మంబగును.

వజ్రం మత్కుణరక్తేన సప్తధా పరిభావితం,
వేష్టయే ద్బదరీపత్త్రై రుధ్వా గజపుటే పచేత్. 556
పునర్లేప్యం పునస్తాప్యం సప్తధా మ్రియతేచ తత్,

తా. వజ్రముల నల్లినెత్తురుతో నేడుమార్లు భావనజేసి రేగాకులతో పొదిగి పైన చీలమన్ను లేపనముచేసి మూసలో నునిచి ధానిపై చీలమన్నుపూసి ఏడుగజపుటంబు లిడిన వజ్రములు భస్మంబగును.

శుద్ధవజ్రం వజ్రవల్లీరసేన పరిభావితమ్. 557
వజ్రమూషాంతరే క్షిప్త్వా భస్మీభవతి తత్క్షణాత్,

తా. శుద్ధిచేసినవజ్రముల నల్లేరురసములో నొకదినము నానబెట్టి వజ్రమూషలో నునిచి చీలమన్ను లేపనముచేసి ఏరుపిడకలతో గజపుటం బిడిన వజ్రములు భస్మంబగును.

వజ్రభస్మగుణము

వజ్ర మాయు ర్బలం రూపం దేహసౌఖ్యం కరోతిచ. 558
సేవితం హంతి రోగాంశ్చ మృతవజ్రం న సంశయః,

తా. వజ్రభస్మము ఆయువు, బలము, రూపము, శరీరసౌఖ్యము-వీనిని గలుగంజేయుటయేగాక దాని సేవనవలన సర్వరోగములను నిస్సంశయముగ హరింపంజేయును.

---

* అంధమూషాతుకర్తవ్యా గోస్తనాకారసన్నిభా, సైవఛిద్రాన్వితా మధ్యే గంభీరాసారణోచితా.

వైక్రాంతోత్పత్తి

దేవ్యాహతే మహాదైత్యే మహిషాసురసంజ్ఞకే. 559
అస్యరక్తంతు పతితం యత్రయత్ర స్థితం భువి,
తత్రతత్ర తు వైక్రాంతం వజ్రాకారం మహారసః. 560
వింధ్యస్య దక్షిణావాసే ఉత్తరే వాస్తి పర్వతః,
నికృంతయతి లోహాని తేన వైక్రాంత మిష్యతే. (సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. మహిషాసురుఁడను నామముగల మహాదైత్యుని దేవి సంహరించినపుడు వాని రక్తముపడిన స్థలమునందంతట వజ్రాకారమైన వైక్రాంతము జనించెను. ఆవైక్రాంతపర్వతములు వింధ్యపర్వతమునకు దక్షిణభాగమునందు ఉత్తరభాగమునందు నున్నయవి. ఇది లోహముల భేదించునట్టి శక్తిగలవి యగుటచేసి వైక్రాంత మనంబడును.

వైక్రాంతలక్షణము

అష్టకం చాష్టఫలకః షట్కోణ మసృతో గురుః,
శుద్ధ మిశ్రితవర్ణశ్చ యుక్తో వైక్రాంత ఉచ్యతే. 562

తా. ఎనిమిదిభేదములు, ఎనిమిదిపలకలు, ఆరుకోణములు, అమృతగుణము, శుద్ధవర్ణము, బరువు, మిశ్రితవర్ణముగలది వైక్రాంత మనంబడును.

వైక్రాంతభేదములు

శ్వేతో రక్తశ్చ పీతశ్చ నీలః పారావతప్రభః,
శ్యామలః కృష్ణవర్ణశ్చ కర్బూరశ్చాష్టమో మతః. 563

తా. వైక్రాంతము తెలుపు, ఎఱుపు, పసపు, నీలము, పావురపిట్టవర్ణము, శ్యామలవర్ణము, కృష్ణవర్ణము, కర్బూరవర్ణము అనువర్ణభేదములచే ఎనిమిదివిధంబులు.

వైక్రాంతశుద్ధి

త్రిక్షారైః పంచలవణై ర్వసామూత్రామ్లకద్రవైః,
మత్స్యతైలే ఘృతే తైలే స్యేరండే కాంజికాన్వితే. 564
సప్తాహం డోలికాయంత్రే వ్యాఘ్రీకందగతం పచేత్,
సర్వవర్ణంతు వైక్రాంతం శుద్ధి మాయాతి నిశ్చయమ్. 565

తా. త్రిక్షారములు, పంచలవణములు, వస, సప్తవిధమూత్రములు, ఆమ్లపంచకము, మత్స్యతైలము, నెయ్యి, నూనె, ఆముదము, కలి-పీనిని డోలాయంత్రమున

చేర్చి నేలములక వేరు తొలచి యందు వైక్రాంతముల నునిచి వండిన సర్వవర్ణములుంగల వైక్రాంతములు శుద్ధియగును.

వైక్రాంతశుద్ధి, తద్భస్మవిధి

వైక్రాంతం వజ్రవ చ్ఛోధ్యం నీలం శ్వేతంచ లోహితం,
హయమూత్రేణ తత్సించే త్తప్తం తప్తం త్రిసప్తథా. 566
తత శ్చోత్తరవారుణ్యాః పంచాంగే గోళకే క్షిపేత్,
రుధ్వా మూషాం పుటే పాచ్య ముద్ధృత్య గోళకే పునః. 567
క్షిప్త్వా రుధ్వా పుటే దేవం సప్తథా భస్మతాం వ్రజేత్,

తా. నల్లగగాని, తెల్లగగాని, ఎఱ్ఱగగాని నుండు వైక్రాంతముల వజ్రములవలెనే శుద్ధిజేయవలయును. మఱియు వైక్రాంతము నెఱ్ఱగ నిరువదియొకమారు కాచి గుఱ్ఱపు మూత్రములో అంమారువేసి చల్లార్చిన శుద్ధియగును. పిదప దుష్టపుసమూలమును ముద్ద నూరి దానిలో శుద్ధిచేసిన వైక్రాంతముల నునిచి యాముద్దను మూషలో నునిచి దానిపై మఱియొకమూసను మూసి చీలమన్ను లేపనముచేసి గజపుటంబిడి సాంగశీతలమునదీసి మరల వైక్రాంతముల పైప్రకారమే దుష్టపుముద్దలోనునిచి యాముద్దను మూసలోబెట్టి దానిపై మఱియొకమూసను మూసి చీలమన్ను లేపనముచేసి ఏడుగజపుటంబు లిడిన వైక్రాంతము భస్మంబగును.

వైక్రాంతభస్మము

వైక్రాంతం వజ్రవచ్ఛోధ్యం ధ్మాతం సిక్తంచ మూత్రకే. 568
వజ్రవ న్మృతి మాయాతి వజ్రస్థానే నియోజయేత్,

(సిద్ధవిద్యాభూః)

తా. వైక్రాంతమును వజ్రమువలెనే కొలిమిలో నూది గుఱ్ఱపుమూత్రములో నద్దుటచే శుద్ధిచేసి వజ్రమువలెనే భస్మముచేసి వజ్రస్థానమున నుపయోగింపందగును.

వైక్రాంతద్రుతి

కేతకీస్వరసం గ్రాహ్యం సైంధవం స్వర్ణపుష్పికా. 569
ఇంద్రగోపకసంయుక్తం స్వర్ణభాండే వినిక్షిపేత్,
సప్తాహం స్వేదయే త్తస్మిన్ వైక్రాంతం ద్రవతాం వ్రజేత్. 570

తా. మొగలిచన్నులరసము, సైంధవలవణము, రేలపువ్వు, * ఇంద్రగోపపురుగులు - వీనితోడ వైక్రాంతమును చేర్చి బంగారుపాత్రయందు నునిచి ఏడుదినములు పాకము చేసిన వైక్రాంతము ద్రవించి ద్రుతివలె నగును.

వైక్రాంతసత్వము

వైక్రాంతం వజ్రకందంచ స్నుహ్యాక్షీరం పయసాసహ,
మహిషీనవనీతేన సక్షౌద్రం మర్దయేత్ దినమ్. 571
పూర్వవద్ధమనాత్సత్వ మింద్రగోపనిభం భవేత్,

తా. శుద్ధిచేసినవైక్రాంతము ౧ భాగము, బొంతజెముడుగడ్డచూర్ణము ౧భాగము ఇటుల వీని నేకముచేసి బొంతజెముడుపాలతో నొకదినము, గేదెవెన్నతో నొకదినము, తేనెతో నొకదినము మర్దించి బిళ్ళచేసి కోష్టయంత్రమునం దునిచి యూదిన ఇంద్రగోప పురుగులఛాయవలె సత్వము దిగును. (లేక వైక్రాంతము రెండుభాగములు, అభ్రక ద్రావక మొకభాగము-ఇటుల వీని నేకముచేసి మర్దించి బిళ్ళచేసి కోష్టయంత్రమునందునిచి యూదిన సత్వము దిగును.)

వైక్రాంతగుణము

ఆయుఃప్రదంచ రసబంధకరంచ వృష్యం
వహ్నిప్రదం నిఖిలరోగమదాపహారీ,
దోషత్రయాపనయనం విషదోషహారి
వైక్రాంతకం ఖలు వపుర్బలలోహకారీ. 572

తా. వైక్రాంతము ఆయుర్వృద్ధిని, రసబంధనమును, వీర్యవృద్ధిని, అగ్నిదీపనమును గలుగంజేసి సర్వరోగ త్రిదోష విషదోషముల హరింపంజేయునదిగ, శరీరబలకారిగ, లోహవేధనకారిగ నుండును.

వైడూర్యనామములు

వైడూర్యం కేతురత్నంచ కైతవం వాలవాయజం,
ప్రావృష్యం భద్రలోహంచ భద్రశబ్దాంకుర స్తథా. 573

తా. వైడూర్యము, కేతురత్నము, కైతవము, వాలవాయజము, ప్రావృష్యము, భద్రలోహము, భద్రశబ్దాంకురము - ఇవి వైడూర్యనామములు.

---

* ఇంద్రగోపపురుగులు అనగా ఆరుద్రపురుగులు.

వైడూర్యశుద్ధి

వైడూర్యం వాజిమూత్రేణ కూశ్మాండస్వరసేనచ,
భావితం ద్విదినంచాథ శుద్ధిర్భవతి నిశ్చయమ్. 574

తా. వైడూర్యము, గుఱ్ఱపుమూత్రములో నొకదినము, గుమ్మడుపండురసములో నొకదినము నానబెట్టిన శుద్ధియగును.

వైడూర్యభస్మము

తద్వైడూర్యం శిలాభేదిరసేన పరిభావితం,
విశ్వకర్మపుటే దగ్ధ్వా తీవ్రాగ్నౌ వజ్రమూషయా. 575
తతో గజపుటే పాచ్యం భస్మీభవతి నిశ్చయం,

తా. శుద్ధిచేసిన వైడూర్యములను *పిండికొండవేళ్ళరసముతో భావనజేసి కొలిమిలో నూది వజ్రమూషలో నునిచి దానిపై మఱియొకమూసను మూసి చీలమన్ను లేపనము జేసి గజపుటం బిడిన వైడూర్యము భస్మంబగును.

వైడూర్యభస్మగుణము

వైడూర్యం వజ్రతుల్యంతు సర్వరోగాన్వ్యపోహతి. 576

తా. వైడూర్యము వజ్రతుల్యముగ, సర్వరోగములహరింపజేయునదిగనుండును.

నీలశుద్ధి

ఖరమూత్రాంతరే క్షిప్త్వా నీలం తీవ్రాతపే క్షిపేత్,
భావితం దినమేకంచ నీలం శుద్ధం భవిష్యతి. 577

తా. నీలముల గాడిదెమూత్రములోవైచి యొకదినము తీక్ష్ణమైనయెండన భావనజేసిన శుద్ధియగును

నీలభస్మము

తన్నీలం లకుచం జీవాద్రవే భావ్యం త్రియామకం,
విశ్వకర్మపుటే దగ్ధ్వా భస్మీభవతి తత్క్షణాత్. 578

తా. శుద్ధిచేసిన నీలముల అక్షిపంజాకురసములో మూడుఝాములు నానబెట్టి వజ్రమూషలోపోసి కొలిమిలోనునిచి యూదిన తత్క్షణమున నీలములు భస్మంబగును.

నీలగుణము

నీలం శీతం గురు స్నిగ్ధం మధురం పిత్తనాశనమ్. 579

* ఇదే పింఢిబంధ యనియు చెప్పంబడును.

తా. నీలము శీతలముగ, జడముగ, స్నిగ్ధముగ, మధురముగ, పిత్తనాశనకారిగ నుండును.

పుష్పరాగశుద్ధి

పుష్పరాగం ఛాగమూత్రై ర్భావ్యం శుద్ధం భవిష్యతి,
తత్పుష్పరాగం పాషాణభేదిద్రావేణ భావితమ్. 580
విశ్వాకర్మపుటే దగ్ధ్వా భస్మీభవతి తత్క్షణాత్,

తా. పుష్పరాగముల మేకపంచితమునందు నొకదినము నానబెట్టిన శుద్ధియగును. శుద్ధిజేయఁబడిన పుష్పరాగముల కొన్నునదిందిఁ పాషాణభేదిరసముతో భావనజేసి మూకుళ్ళలో నునిచి చీలమన్నునిచ్చి కొలిమిలో నూదిన తత్క్షణమున భస్మంబగును.

పుష్పరాగగుణము

పుష్పరాగం పుష్టికరం శ్లేష్మలం గురు శీతలమ్. 581

తా. పుష్పరాగము పుష్టికారిగ, శ్లేష్మకారిగ, జడముగ, శీతలకారిగ నుండును.

మరకతనామములు

స్మృతో జాత్యా మరకతో రౌహిణేయోఽనురక్తకం,
హరిన్మణిశ్చ సౌవర్ణం బుధరత్నాంశుకధ్వజమ్. 582
గరళాయుర్వాయువశం గురుదం రుద్రసమ్మతం, (నిఘంటౌ)

తా. మరకతము, రౌహిణేయము, అనురక్తము, హరిన్మణి, సౌవర్ణము, బుధరత్నము, అంశుకధ్వజము, గరళాయువు, వాయువశము, గురుదము, రుద్రసమ్మతము అనునవి మరకతనామంబులు.

మరకతశుద్ధి

క్షిప్త్వా విదారికం దాంతఃపుటే కౌక్కుటసంజ్ఞికే. 583
పాచితంచాథ తం నీత్వా భవే న్మరకతం శుచిః,

తా. పచ్చలను తొలిచిన నేలగుమ్మడిగడ్డలో నునిచి దానిపై చీలమన్నువేసి కుక్కుటపుటంబిడి సాంగశీతలమునదీసిన శుద్ధియగును.

మరకతభస్మము

తతో మరకతం తుద్రారసేన పరికల్పయేత్. 584
పాషాణభేదిద్రావేణ మర్దితంచ శరావకే,
పుటమేకం తతః పాచ్యం భస్మీభవతి తద్ధ్రువమ్. 585

తా. శుద్ధిచేసినపచ్చల ప్రాసదురసములో భావనజేసి కొండపిండివేళ్ళరసముతో నూర్దించి బిళ్ళజేసి యెండించి మూకుళ్ళతో నునిచి చీలమన్నుపూసి గజపుటంబిడిన భస్మంబగును.

మరకతగుణము

హారితం విశదం కాంతం లఘు గ్రాహి త్రిదోషజిత్. 586

తా. పచ్చలు పరిశుద్ధముగ, మనోహరముగ, లఘువుగ, మలబద్ధకారిగ, త్రిదోషములను బోకడచునదిగ నుండును.

గోమేధికశుద్ధి

తతో గోమేధికం వాజిమూత్రే భావ్యం దినత్రయం,
తతో విదారిస్వరసే భావ్యం శుద్ధిర్భవిష్యతి. 587

తా. గోమేధికమును గుఱ్ఱపుమూత్రములో మూడుదినములు నానబెట్టి పిదప నేలగుమ్ముడుగడ్డరసములో నానబెట్టిన శుద్ధియగును.

గోమేధికభస్మము

శుద్ధగోమేధికం కృష్ణధుత్తూరద్రావ భావితం,
విశ్వకర్మపుటే దగ్ధ్వా త్రివారం భస్మచాప్నుయాత్. 588

తా. శుద్ధిజేసిన గోమేధికముల నల్లయుమ్మెత్తాకురసములో మూడుమార్లు* భావనజేసి కొలిమిలో నునిచి యూదిన భస్మంబగును.

గోమేధికభస్మగుణము

గోమేధికం కఫహారం దీపనం బలవర్ధనం,

తా. గోమేధికము కఫమును హరింపజేయుటయేగాక అగ్నిదీపనమును బలమును గలుగంజేయును.

ప్రవాళనామములు

ప్రవాళోఽంగారకమణి ర్విద్రుమో బోధిపల్లవః (నిఘంటౌ) 589

తా. ప్రవాళము, అంగారకమణి, విద్రుమము, బోధిపల్లవము అనునవి ప్రవాళ నామంబులు.

ప్రవాళశుద్ధి

జంబీరనీరాంతరేణభావితం యామమాత్రకం,
ఉష్ణోదకే క్షాళయిత్వా శుద్ధం భవతి విద్రుమమ్. 590

* భావన యన నానబెట్టుటః

తా. పగడముల నిమ్మపండ్లరసములో నొకదినము నానబెట్టి యుష్ణోదకములో కడిగిన శుద్ధియగును.

ప్రవాళభస్మము

తద్విద్రుమం రవిక్షీరై ర్భావితం దినసత్రయం,
ఏవం గజపుటే పాచ్యం భస్మీభవతి నిశ్చయాత్. 591

తా. శుద్ధిచేసినపగడములను జిల్లేడుపాలలో మూడుదినములు నానబెట్టి మూకుళ్లలోబోసి చీలమన్నులిచ్చి గజపుటంబిడిన తత్క్షణమున భస్మమగును.

ప్రవాళగుణము

ప్రవాళంరక్తపిత్తఘ్నం రక్తాతీసారనాశనం,
ప్రదరం రక్తశూలఘ్నం గ్రాహీ పైత్తవినాశనమ్. 592

తా. పగడము రక్తపిత్త, రక్తాతిసార, ప్రదర, రక్తశూల పైత్యరోగముల హరింపం జేయుటయేగాక మలబద్ధకారిగనుండును. (పగడభస్మములో మామిడిచెక్కరసము, మూడు నూనెబొట్లు కలిపి సేవించిన రక్తకుసుమములును, ఆరెచెక్కరసము, పంచదార, జీలకఱ్ఱ కలిపి సేవించిన రక్తకుసుమములును, చింతచిగురురసము, ఏనుమిరియములచూర్ణము కలిపి సేవించిన తెల్లచీరెలును, ఆరెచెక్కరసముగలిపిసేవించిన తెల్లచీరెలును హరించును. పథ్యము చెప్పిడి.)

రోగానుక్రమణిక

ఆమదోష జ్వరే చాతిసారేచ గ్రహణీకృశే,
క్రిమిదోషే రక్తపిత్తేఽసృగ్దరే కామిలా హలీ. 593
పాండురోగే క్షయే గుల్మే జఠరార్శాంసి విద్రధిః,
మూత్రకృఛ్రాశ్మరీ మేహే వృద్ధ్యాశ్మపుష్యపదంశకే. 594
శ్వాసకాసేచ హిక్కాయాం ఛర్ద్యా తృష్ణా హృదామయే,
శూలోదావర్త ఆనాహే మారుతే వాతశోణితమ్. 595
కుష్ఠే విసర్పి శోథేచ శ్లీపదేచ మదాత్యయే,
తున్యశ్లీలక సోమేచ కర్ణనాసా గళస్ఫుటే. 596
ముఖరోగే శిరోరోగే నయనామయకే వ్రణే,
వ్రణేచ విధిథేచైవ భగందరగదే తథా.

గ్రంథ్యర్బుదగదే క్షుద్రే స్ఫోటకే గుహ్యకే గదే,
వంధ్యాదోషే గర్భదోషే గర్భిణీ సకలామయే. 598
ఆమోదరే ప్లీహరోగే స్థౌల్యరోగేచ మర్కటీ,
విషూచ్యాం వహ్నిమాంద్యే చాజీర్ణే వై కాయదోషజే. 599
జ్వరాశ్చ సప్తదోషాశ్చ సన్నిపాతా స్త్రయోదశ,
సూతికా బాలరోగాణా మున్మాదాపస్మృతా వపి. 600
మద మూర్ఛా గ్రహగదే సన్న్యాసకగదేపిచ,
ఇంద్రలుప్తే వలీరోగే ఛాయారోగే ఫిరంగికే 601
స్వరభంగామయే లూతే చామ్లపిత్తగదేపిచ,
తథావరణపైత్తేచ విశ్వే భుజగదంశనే. 602
మూషకాది విషాద్రోగే కృత్రిమాకృత్రిమే విషే,
చికిత్సాశ్చాపి పథ్యాని బీజపాషాణ హేతుకే. 603
పరిపాక స్సర్వరోగే పథ్యాపథ్యం చికిత్సితం,
రసలోహవిధిర్యత్ర రోగవర్గో యథాక్రమమ్. 604
అసాధ్యసాధ్యరోగాశ్చ ప్రోక్తా స్తత్వం న సంశయః,
శ్రీనీలకంఠవంశాబ్ధిచంద్రమా బసవాహ్వయః 605
అవోచం వృషరాజీయ మహం వైద్యశిఖామణిః,
పంచవింశ త్ప్రకరణై ర్యుక్తం విద్వన్మనోహరమ్. 606
కలౌ హితకరం నృణాం సర్వరోగనివారకమ్.

తా. ఆమాతిసారము, జ్వరాతిసారము, అతిసారము, గ్రహణి, కార్శ్యరోగము, కృమిరోగము, రక్తపిత్తము, అస్లగ్దరము, కామిల, హాలీమకము, పాండువు, క్షయము, గుల్మము, జఠరరోగము, ఆర్శస్సు,విద్రధి, మూత్రకృచ్ఛ్రము, అశ్మరి ప్రమేహము, వృద్ధి రోగము, ఉపదంశము, శ్వాసము, కాసము, మొదలగుశ్లేష్మరోగములు, ఎక్కిళ్ళు, ఛర్ది, తృష్ణ, హృద్రోగము, శూల, ఉదావర్తము, ఆనాహము, వాతరోగము, రక్తవాతము, కుష్ఠువు, విసర్పి, శోఫ, శ్లీపదము, మదాత్యయము, తుని, ప్రతితుని, అష్ఠీలా, ప్రత్యష్ఠీలా, సోమరోగము, కర్ణరోగము, నాసారోగము, గండమాల (గళరోగము), ముఖరోగము, శిరోరోగము, నేత్రరోగము, మండి, ఓెక్కమండి, వదనదౌర్గంధ్యము, దంతరోగము, చనుమాదలు, జంతుకవ్రణము, మురికిసొన్నారి, నూతిపుండు, కరపాదరోగము, అస్థిస్రావము, మొదలగు నానావ్రణములు, భగందరము, గ్రంథి, అర్బుదము, క్షుద్రరోగము, కాలస్ఫోట, విషస్ఫోటకములు, ఆస్యస్ఫోటకము, గుహ్యరోగము, వంధ్యాదోషము, గర్భదోషము, గర్భిణీరోగములు, ఆమరోగము, ఉదరము, ప్లీహము (జల్లకూ

ర్ణము), స్థౌల్యరోగము, మస్తకరోగములు, నిద్ర, అగ్నిమాంద్యము, అజీర్ణము, దోషము, జ్వరములు, సన్నిపాతరోగములు (అష్టస్థానపరీక్ష, మూత్రపరీక్ష), త్రయోదశసన్నిపాతములు, ప్రసూతిరోగము, బాలరోగము, ఉన్మాదము, అపస్మారము, మదము, మూర్ఛ, గ్రహణీరోగము, సన్న్యాసరోగము, క్షుద్రరోగము, పరిరోగము, క్షయరోగము, స్వరభంగము, అరోచకము, సర్పవిషములు, ఎలుకవిషము, స్థావరజంగమవిషములు, అశుద్ధపారదము, పాషాణరోగములు, రసలోహ శుద్ధ్యాదులు, సాధ్యాసాధ్యములు, మొదలగునవి కలిగియుండునటుల శ్రీ బసవరాజు నిర్మించిన, ఉపయుక్తమైన ప్రకరణంబులుగల గ్రంథము, పండిత రంజకముగ రచింపబడినది.

1650

ఇతి శ్రీ ... ప్రసాద ... సిద్ధాంత ... శివశక్త్యుత్తమ సమస్త ... పవిత్ర

615.85

... BAS

శ్రీబసవరాజీయ ఆంధ్ర ... ద్రవ్యశుద్ధి,

... సింధూర

త్రికటుకత్రిఫలాదిపానమ్ ...

... శుద్ధి

... నాగేశ్వరాదియుక్తం

పంచవింశ ప్రకరణమ్.

బసవరాజీయనామకవైద్యశాస్త్రం సంపూర్ణమ్.

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారి
'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము.
P. I. Card Q. H. No. Ms. 22. —3—1948

ఆంధ్ర వచన గ్రంథములు.

	ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
[illegible], ద్వాదశ స్కంధములు, ఒకే సంపుటం	9	0
,, మూడుసంపుటములు	10	8
ఆంధ్రవచనభారతము—		
,, ఆదిసభాపర్వములు	4	0
,, ఆరణ్యపర్వము	4	0
,, విరాటోద్యోగపర్వము	4	0
,, భీష్మద్రోణపర్వములు	6	0
,, కర్ణశల్యసౌప్తికస్త్రీపర్వములు	4	0
,, శాంతిపర్వము	6	0
,, అనుశాసనికము మొదలు స్వర్గారోహణపర్వము వరకుగల సంపుటము	6	0
ఆంధ్రవచనవాల్మీకి రామాయణము, 2 సంపుటములు (అచ్చు)		
ఆంధ్రవాఙ్మయచరిత్రసంగ్రహము	3	0
[illegible]	3	0
శ్రీగురజాడ శ్రీరామమూర్తిగారి ఆంధ్రకవిజీవితములు	6	0
[illegible]కథలు	2	0
స్వీయ[illegible]ప్రహసనము	0	8
తులసీదాసు రామాయణము	12	0
[illegible]గారి[illegible]కేసు, ఉపన్యాసములు	0	14

	ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
ద్వాదశోపనిషత్తులు, వచనం. అచ్చు		
[illegible], 1 భా॥	1	0
డిటో రెండవభాగము	0	12
యజుర్వేదకథాసంగ్రహము	0	12
శ్రీమహాభక్తవిజయము, నూతనముద్రితము	10	0
నీతిచంద్రిక, చిన్నయసూరి	0	12
పంచతంత్రము, వచనము	0	12
[illegible]భక్తులచరిత్ర	2	8
[illegible]రత్నాకరము	0	12
సంగ్రహభారతము	2	4
సంగ్రహభాగవతము	2	0
సంగ్రహరామాయణము	1	8
ప్రాచీనదేశచరిత్రలు	3	0
పతివ్రతలచరిత్రలు	2	8
[illegible]పూర్వకథలు	2	8
భోజునికథలు	0	12
హితోపదేశము, సులభశైలి	1	0
భోజకాళిదాసకథలు, 1 భా॥	1	0
,, 2 భా॥	0	12
తెనాలి రామలింగనికథలు, జీవితము	0	6
తెనాలి రామలింగం: A. S. P. అయ్యరు విరచితము	0	8
సంస్కృతనాటకకథలు	2	0
దశకుమారచరిత్రము	1	[illegible]

పుస్తకము	రూ.	అ.
రాజశేఖర[illegible], గోపాలుడు	0	12
విక్ర[illegible]కథలు	0	12
చార్ల్స్ డికెన్సు[illegible]	1	0
[illegible]కథలు	0	12
[illegible]కథలు	0	4
[illegible]	0	12
వీరాంగనలు	1	0
[illegible]	0	6
[illegible]కథలు	0	8
[illegible]కథలు	0	8
[illegible]	0	3
[illegible]	0	8
ఋషులచరిత్ర	0	12
పురాణగాథలు I	1	0
,, II	1	0
బాజీరాయని చరిత్ర	అచ్చు	
[illegible]	0	8
విక్రమార్క చరిత్ర	1	0
[illegible]	1	0
[illegible]కథలు	1	4
ఈసపునీతికథలు, 1-వ భా॥	0	3
డిటో 2-వ భా॥	0	12
పంజాబుఅల్లరి	0	8
శుకసప్తతికథలు	1	0
మర్యాదరామన్న కథలు	0	3
మైరావణచరిత్ర	0	2
షేక్స్పియర్ నాటకకథలు	అచ్చు	
అనంతసాగరము, బుక్కరాయ		
సముద్రచరిత్ర	0	12
ప్రహ్లాదచరిత్ర, ప్రతిమలతో	0	8
శకుంతల ,,	0	8

పుస్తకము		రూ.	అ.
నల	ప్రతిమలతో	0	8
సావిత్రి	,,	0	8
హరిశ్చంద్ర	,,	0	8
—నవలలు—			
[illegible]	నవల	1	8
[illegible]	,,	0	8
[illegible]	,,	(అచ్చు)	
[illegible]	,,	0	8
[illegible]	,,	1	8
[illegible]	,,	0	6
[illegible]	,,	0	4
[illegible]	,,	2	0
[illegible]	,,	1	4
కపాలకుండల	,,	1	0
[illegible]	,,	0	12
[illegible]	,,	అచ్చు	
[illegible]	,,	0	6
రాజర్షి	,,	1	8
తారాబాయి	,,	1	8
[illegible]	,,	1	8
[illegible]		0	12
[illegible]	,,	అచ్చు	
[illegible]		0	8
ఆనందమఠ	,,	1	4
[illegible]	,,	0	8
ఆంధ్రరాష్ట్రము	,,	1	8
[illegible]	,,	0	12
బాలాదిత్య	,,	3	0
[illegible]		1	8
[illegible]		[illegible]	4
చంద్రగుప్తుడు		2	[illegible]